

«ԱՐԱՐԱՏԻ»-Ի ԺԱՌԱՎՈՒԹՅՈՒՆԸ

F

ՀՐԱՄԱՆԱԳՐ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ՊԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՍՐԲԱՋՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՐԱՓԱռ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

THE HERITAGE OF THE MONTHLY “A R A R A T”

II

ARCHBISHOP HOUSIK TER-MOVSIKYAN

THE COLLECTED WORKS

НАСЛЕДСТВО ЖУРНАЛА “А Р А Р А Т”

II

АРХИЕПИСКОП ԿՈՍԻԿ ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

СБОРНИК СОЧИНЕНИЙ

ST. ETCHMIADZIN - 2009 - СВ. ԷՇՄԻԱԴՅՆ

«ԱՐԱՐԱՏԻ»-ի ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բ

ՀՈՒՄԿ Արքեպիսկոպոս ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ - 2009

ՀՏԴ 23/28
ԳՄԴ 86.37
Հ 972

Հրատարակության պատրաստեց՝
Եզնիկ Արք. Պետրոսյանը

Ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ավագ Հարությունյանի

ՀՈՒՄԿ Արքեպիսկոպոս ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ
Հ 972 ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ. – Ս. Էջմիածին: Մայր Աթոռ Սուլր Էջմիածին,
2009.-768 էջ:

Հուսիկ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը 19-րդ դարի վերջի եւ 20-րդ դարի առաջին քառորդների հայ աճվանի եկեղեցականներից է: Նա Մայր Աթոռի ամենից բեղուն գրիչ ունեցողներից էր, թեպետ համեստ ակադեմիական հայագիտության ոլորտում, սակայն բավականին արդյունավոր գրական-համբագրական ասպարեզում: Վերջինիս ակնհայտ վկայությունն են առաջին հերթին Մայր Աթոռի «Արարատ» պաշտոնաթերթում հրատարակված նրա բազմաթիվ հոդվածները, հրապարակումները եւ գրախոսությունները: Այսուհանդերձ, բացառությամբ նաև ազիտական ներ շրջանակների, Հուսիկ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի անունը հայտնի չէ, եւ նրա գրական-գիտական ժառանգությունն ու վաստակը՝ դեռեւս չգնահատված:

Հուսիկ արքեպիսկոպոսի գրիչը բավականին բեղուն է եղել թարգմանչական ոլորտում, ինչի ապացույցն են նրա բազմաթիվ թարգմանությունները կրոնական-աստվածաբանական, եկեղեցական պատմության, հնագիտական, տեղագրական թեմաներով: Առանձնապես պետք է շեշտել աղբյուրագիտական թեմաներով նրա կատարած թարգմանությունների արժեքը: Նշված բոլոր թարգմանությունները հրատարակվել են «Արարատ» ամսագրում:

Ներկա ժողովածուի մեջ ամփոփված է Ս. Էջմիածնի պաշտոնաթերթ «Արարատ»-ի էջերում Հուսիկ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի ողջ գրական-գիտական ժառանգությունը, ուր վեր է հառնում Հայ Եկեղեցուն եւ նրա Մայր Աթոռին անմնացորդ նվիրված հոգեւորականի մտքի արդյունքը:

ԳՄԴ 86.37

Տպագրվում է մեկնասությամբ՝

ISBN 978-9939-59-018-9

© Մայր Աթոռ Սուլր Էջմիածին, 2009

ՅՈՒՍԻԿ ԱՐՁԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍՅԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ-ԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Յուսիկ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը 19-րդ դարի վերջի եւ 20-րդ դարի առաջին քառորդների հայ անվանի եկեղեցականներից է: Նա՝ որպես հոգեւորական գործիչ, ժամանակին առավել հայտնի էր Հայ Առաքելական եկեղեցու աստիճանակարգում զբաղեցրած բարձր դիրքով եւ կազմակերպչական եռամդուն ու ակտիվ գործունեությամբ: Մյուս կողմից, նա Մայր Աթոռի ամենից բեղուն գրիչ ունեցող ներից էր, թեպետ համեստ ակադեմիական հայագիտության ոլորտում, սակայն բավականին արդյունավոր գրական-խմբագրական ասպարեզում: Վերջինիս ակնհայտ վկայությունն են առաջին հերթին Մայր Աթոռի «Արարատ» պաշտոնաթերթում հրատարակված նրա բազմաթիվ հոդվածները, հրապարակումները եւ գրախոսությունները: Այսուհետերձ, բացառությամբ մասնագիտական ներ շրջանակների, Յուսիկ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի անունը հայտնի չէ, եւ նրա գրական-գիտական ժառանգությունն ու վաստակը՝ դեռեւս չգնահատված: Այդ հանգամանքով պետք է բացատրել նաև այն ցավալի փաստը, որ նրա կենսագրականը բացակայում է վերջերս հրատարակված «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարանում:

Յուսիկ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը ծնվել է 1853 թ. Մարգարագյուղում (Էջմիածնի գավառ): 1866-1870 թ. սովորել է Ս. Էջմիածնի ժառանգավորաց Վարժարանում:

Պետրոս արքեպիսկոպոս Վեհապետյանի կողմից 1872 թ. փետրվարի 19-ին ձեռնադրվել է սարկավագ, 1876 թ. նոյեմբերի 21-ին՝ աբեղա, 1878 թ. մայիսի 18-ին՝ վարդապետ:

Նա հոգեւոր գործունեության հենց սկզբից առանձնացել է կազմակերպչական ունակություններով, եւ արդեն 1877 թ. հունվարի 2-ին նշանակվել է Ս. Էջմիածնի վանական վարչության անդամ եւ Մայր Տաճարի տնտեսվար, իսկ 1881 թ. մայիսի 15-ին Ալեքսանդրապոլի առաջնորդական տեղապահ Գեւորգ վարդապետ Սուրենյանցի փոխարեն¹: 1883 թ. Սինոդի որոշմամբ նշանակվել է Ս. Էջմիածնի «Արարատ» պաշտոնաթերթի խմբագիր՝ ազատվելով Ալեքսանդրապոլի տեղապահությունից: 1883 թ. սեպտեմբերի 24-ից Գեւորգյան ճեմարանում դասավանդել է կրոն, 1885 թ. մարտի 14-ին կրկին նշանակվել է Ս. Էջմիածնի Վանական վարչության անդամ: 1885 թ. մայիսի 31-սեպտեմբերի 1 կարճատեր ժամանակահատվածում վարել է Գեւորգյան ճեմարանի տեսուչի պաշտոնը: 1888 թ. փետրվարի 6-ին նշանակվել է

1 «Արարատ», 1881, էջ 232:

Կարսի առաջնորդական փոխանորդ՝ ազատվելով «Արարատ»-ի խմբագրի պաշտոնից¹:

1890 թ. նոյեմբերի 12-ին նշանակվել է Ս. Սարգիս վանքի վաճահայր, իսկ 1891 թ. նոյեմբերի 13-ին՝ Նոր Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիայի վաճական կալվածների կառավարիչ Քիշնեւում: Դաշվի առնելով այս պաշտոնում նրա վաստակը եւ բեղուն գործունեությունը՝ 1895 թ. հուլիսի 19-ին նշանակվել է Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ: Անտարակույս, կազմակերպչական ծիրազով օժտված անդուլ աշխատող հոգեւորականն իր արժանի գնահատականը ստացավ եւ 1898 թ. մայիսի 31-ից մինչեւ 1903 թ. մայիսի 17-ը եղավ Սինողի անդամ:

1903 թ. մայիսի 15-ին օծվել է Եափսկոպոս Բարդուղիմեոս Գեւորգյանի, Ղեւոնդ Շովակիմյանի, Գարեգին Սաթունյանի եւ Սարգիս Փիլոյանի հետ²:

1903 թ. Մկրտիչ Ա. Խրիմյանի կոնդակով նշանակվել է «Մնայուն ուսումնական յանձնաժողով Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի» անդամ³: 1903 թ. մարտի 20-ից մինչեւ 1904 թ. հունվարի 28-ը եղել է Ս. Շոհիկսիմեի վաճահայր:

Անշուշտ, Շուսիկ Եափսկոպոսի հետագա եկեղեցական գործունեության համար բեկումնային նշանակություն ունեցավ 1905 թ. հոկտեմբերի 31-ին Երեւանի թեմի առաջնորդական փոխանորդ նշանակվելը: Սա ինքնին նրա նախորդ շրջանում կատարածի առարկայական հետեւանքն ու գնահատումն էր: Մյուս կողմից, նրա հեղինակության մասին է վկայում այն փաստը, որ Բաքվի հայոց կոտորածների առթիվ 1905թ. Խրիմյան Շայրիկի կոնդակով ուղարկվեց Բաքու: Իր հերթին Մկրտիչ Ա.-ն նույն առաքելությամբ մեկնել էր Թիֆլիս⁴:

1907 թ. հունվարի 14-ին արժանացել է Արքության պատվի⁵:

Շոգեւորին զուգահեռ Շուսիկ արքեափսկոպոսը ակտիվորեն զբաղվել է նաեւ ազգային-հասարակական գործունեությամբ: Մասնավորապես, 1906 թ. մարտի 1-ից մինչեւ 1908 թ. հոկտեմբերի 28-ը նա եղել է հայ-թուրքական կրիվներից տուժածներին, Ապարանի սովորական եւ Ալեքսանդրապոլի հեղեղից վնասվածներին օգնելու կոչված Երեւանի Նպաստամատուց մասնաժողովի նախագահ:

1908 թ. սեպտեմբերի 18-ին Շուսիկ արքեափսկոպոսը երկրորդ անգամ ընտրվել է Սինողի անդամ՝ մինչեւ 1917 թ., եւ զբաղվածության պատճառով ազատվել է Կովկասի փոխարքայի դիվանում կազմակերպված հայոց դպրոցական հանձնաժողովի անդամությունից: Նրա փոխարեն նշանակ-

1 «Արարատ», 1888, էջ 193:

2 Անդ, 1901, էջ 286-287:

3 Անդ, 1903, էջ 298:

4 Անդ, 1905, էջ 127-128, 216:

5 Անդ, 1907, էջ 8:

Վել է Մեսրոպ վարդապետ Տեր-Մովսիսյանը¹: Գերազանց եւ եռանդուն ծառայության համար նա 1908 թ. ապրիլի 13-ին պարգևատրվել է Ս. Ստանիսլավի 1-ին կարգի աստիճանի շքանշանով²:

1909 թ. նոյեմբերի 15-ին Մատթեոս Բ. Իզմիրյանի կոնդակով նա նորից ստանձնել է «Արարատ»-ի խմբագրի պաշտոնը³, որը վարել է մինչեւ 1911 թ. դեկտեմբերի 19-ը:

Գետրգ Ե. Սուրենյանցի Պետրոգրադ գնալու կապակցությամբ 1912 թ. մայիսի 24-ին նշանակվել է Սինողի նախագահող եւ Կաթողիկոսի Տեղապահ: Նույն պատվարեր եւ պատասխանատու պաշտոնը նա ստանձնել է նաեւ 1914 թ. նոյեմբերին՝ Գետրգ Ե.-ի Թիֆլիս մեկնելու առթիվ: 1913 թ. փետրվարի 10-ին Յուսիկ Արքեպիկոպոսը նշանակվել է Ս. Էջմիածնի Մատենադարանի վարիչ եւ պաշտոնավարել մինչեւ 1917 թ.:

Գետրգ Ե.-ի հանձնարարությամբ 1913 թ. Յուսիկ արքեպիկոպոսը մի քանի եպիսկոպոսների եւ վարդապետների մասնակցությամբ դեկավարել է Ռուսաստանի թեմակալ առաջնորդների ծխական կանոնադրության վերաբերյալ եղած դիտողությունների ու փոփոխությունների քննարկումը, խմբագրել «Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցու ծխական կանոնադրություն»-ը եւ ներկայացրել կաթողիկոսի տնօրենությանը⁴:

Որպես կաթողիկոսական տեղապահ Յուսիկ արքեպիկոպոսն է 1914 թ. մեկնել Ալեքսանդրապոլ՝ Նիկոլայ 2-րդ ցարին դիմավորելու⁵: Իսկ արդեն 1915 թ. նա դեկավարեց Կովկասի նոր փոխարքա Նիկոլայ Նիկոլայելիչին դիմավորելու մեկնած Մայր Աթոռի պաշտոնական պատվիրակությունը⁶:

Ըստ արժանվույն գնահատելով Յուսիկ արքեպիկոպոսի հեղինակությունն ու ազգանվեր գործունեությունը՝ Գետրգ Ե.-ն հենց նրան վստահեց Մայր Աթոռի կողմից արեւմտահայ գաղթականների օգնության գործը կանոնավորելու նպատակով 1915 թ. մարտի 1-ին Ս. Էջմիածնում կայանալիք տարբեր հանձնաժողովների, ընկերությունների եւ հաստատությունների ներկայացուցիչների ժողովի նախագահի պատասխանատու պաշտոնը⁷:

1916 թ. Յուսիկ արքեպիկոպոսը դեկավարեց Մատթեոս Եպիսկոպոսից, Սահակ Վարդապետ Ամաստունուց, Գետրգ Վարդապետ Չորեցյանից բաղկացած հատուկ հանձնաժողովի աշխատանքը, որը կոչված էր Մայր Մաշտոց մատյանը համեմատել հին ձեռագրերի հետ, խմբագրել եւ տպագրության պատրաստել⁸:

1 «Արարատ», 1908, էջ 257:

2 Անդ, 1908, էջ 487:

3 Անդ, 1909, էջ 775:

4 Անդ, 1913, էջ 881:

5 Անդ, 1914, էջ 1084:

6 Անդ, 1915, էջ 727-728

7 Անդ, 1915, էջ 122:

8 Անդ, 1916, էջ 546:

1917 թ. հունիսի 12-23-ին Ս. Էջմիածնում գումարվել էր հոգեւորականության համագումար՝ տեղակալ Շուսիկ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի պատվո նախագահությամբ: Խամագումարի քննարկած խնդիրների շրջանակը 13 նիստերի ընթացքում շատ լայն էր եւ ընդգրկում էր կրոնածիսականից մինչեւ համազգային նշանակության հարցեր¹: Որպես այդ ամենի արդյունք Գեւորգ Ե. Սուրենյանցը Շուսիկ արքեպիսկոպոսի նախագահությամբ Մայր Աթոռի միաբաններից կազմեց հանձնաժողով՝ Եկեղեցական սահմանադրություն նշանակություն համար²:

Շուսիկ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը վախճանվել է 1924 թ.:

Շուսիկ արքեպիսկոպոսի գրիչը բավականին բեղուն է Եղել թարգմանչական ոլորտում, ինչի ապացույցն են նրա բազմաթիվ թարգմանությունները կրոնական-աստվածաբանական³, Եկեղեցական պատմության⁴, հնագիտական⁵, տեղագրական⁶ թեմաներով: Առանձնապես պետք է շեշտել աղբյուրագիտական թեմաներով նրա կատարած թարգմանությունների արժեքը⁷: Նշանակած բոլոր թարգմանությունները հրատարակվել են «Արարատ» ամսագրում:

Ներկա ժողովածուի մեջ ամփոփված է Ս. Էջմիածնի պաշտոնաթերթ «Արարատ»-ի էջերում Շուսիկ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի ողջ գրական-գիտական ժառանգությունը, ուր վեր է հաօնում Հայ Եկեղեցուն եւ նրա Մայր Աթոռին անմնացորդ նվիրված հոգեւորականի մտքի արդյունքը:

Շուսիկ արքեպիսկոպոսը, քարոզմերում անգամ, անկիրթ եւ Աստվածաշունչ չտեսած մարդու համար դյուրըմբոնելի լեզվով ներկայացնում է նյութի թեմայի հակիրճ պատմությունը, դրա նշանակությունը հավատի-

1 Տես մանրամաս՝ ոռւսահայ հոգեւորականութեան համագումարի բանաձեւեր, Ս. Էջմիածնի, 1917:

2 «Արարատ», 1917, էջ 269-270:

3 Տես Ֆարրար, Տիեզերական Հարք, 1891, էջեր 157-64, 183-95, 267-77, 304-19, 495-506, 547-552: Ելենոսկի, Հրեական ժողովորի անվան նոր գյուտը Եգիպտական կորողներում, 1904, էջեր 907-14, 1004-1008: Լուկինսկի Ա., Քրիստոսի խաչը, 1910, էջ 911-915: Լուկինսկի Ա., Ս. Յովհաննես Աստուածաբան, 1911, էջ 431-35: Խորհրդածութիւն, 1911, էջ 47-52: Պապկով Ա., Կիւրակէ, 1911, էջ 174-82: Քրոնզով Ա., Քրիստոնեութիւնն ու կեանքը, 1913, էջ 890-903: Գամոլկոն Ն., Յովհաննու Յայտնութեան կրօնական արժեքի եւ Եկեղեցական ըմբռնման հարցի առիթով, 1913, էջեր 117-32, 317-32, 531-51:

4 Բեորկիւրտ Ֆ., Աստորիքի քրիստոնեութեան պատմութեան տեսութիւնը, 1914, էջեր 461-68, 548-61, 815-23, 1916, 278-92: Ոռւսեյկին Ֆ., Փոտի ջանքերը Հայ Եկեղեցին միացնելու Կ. Պոլսոյ կամ յունական Եկեղեցուն, 1917, էջեր 355-60, 499-506, 606-12, 1918, 49-63:

5 Հնագիտական պեղումներ իին Հայաստանում, 1911, էջ 67-68: Նոր պեղումներ Պաղեստինում, 1911, էջ 257-259: Պեղումներ Սիցիլիա Ասիայում, 1911, էջ 513-515: Պեղումներ Պաղեստինում, 1911, էջ 792-93: Օքքելի Յովսէփ, Անիի աւերակները, 1911, էջեր 325-27, 396-400, 472-83, 568-79, 658-69:

6 Մելիքսէթ-Բեկով Լ. Էրզրումի վիլայեթի իլիսան աւանը, 1915, էջ 358-360:

7 Մկրտութիւն Հայոց, Վրաց, Արխազաց եւ Ալանաց ի Սրբոյն Գրիգորէ (Արարական վերսիա), 1910, թ. 5, էջ 1-16, թ. 6, 17-32, թ. 7, 33-48, թ. 8, 49-65, թ. 9, 66-80, թ. 10, 81-97, թ. 11, 97-112, 1911, թ. 1, 113-128, թ. 2, 129-139: Այն առանձին գրքով տպվել է Վաղարշապատում 1911թ.: Գրախոսութիւնը տես՝ Կանայեան Ստ., «Արարատ», 1911, էջ 411-414:

Եկեղեցու-հայ ազգի շահերի տեսանկյունից, այդ ամենը քարոզելիս՝ ինչ որ առումով նաեւ արդիականացնում: Ավելին, նրա քարոզմերը կառուցված են զրույցի տեսքով եւ կարեւոր դաստիարակչական նշանակություն ունեն հատկապես մատադ սերունդի համար: Յին Կտակարանից օրինակներ բերելով՝ նա դրանք արդիականացնում է եւ համեմատական եզրեր գտնում հայ իրականության հետ՝ ներկայացնելով ժամանակակցին ընկալելի եւ հոգու պահանջներին համաշունչ:

Հասկանալի է, որ Յուսիկ արքեպիսկոպոսի ուշադրության կենտրոնում է եղել կրոնագիտության թեման՝ մասնավորապես դրա մանկավարժական եւ մեթոդական ուսուցման դրվածքի բարելավման փնտրութիւն կտրվածքով¹:

Անտարակույս, Յուսիկ արքեպիսկոպոսի գիտական ժառանգության մեջ առանձնահատուկ նշանակություն ունեն Յայ Եկեղեցու պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունները եւ ձեռագիր-վավերաթղթերի հրապարակումները: Նկատի ունենալով «Արարատ»-ում հոդվածաշարի տեսքով, ապա առանձին տպագրված նրա «Յայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցվոյ պատմություն» գրքի վերահատարակման պարագան, այդ իսկ պատճառով դրան չենք անդրադառնա:

«Ս. Եջմիածնի արխիվ» Վերտառությամբ հոդվածաշարում² նա հանգամանալից եւ մանրակրկիտ ձեւով ներկայացնում է Յովիաննես Ը. Կարբեցի, Ներսես Ե. Աշտարակեցի, Մատթեոս Ա. եւ Գեւորգ Դ. Անենայն Յայոց կաթողիկոսների ընտրության պարագաները, անհրաժեշտ մեջբերումներով վերլուծում ու գնահատում «Պոլուժնիե»-ի դրույթները: Այս առումով պետք է կարեւորել հատկապես վերջինիս համապատասխան գլուխների (Անենայն Յայոց Կաթողիկոսի, նրա ընտրության կանոնների, դրա մասնակիցների եւ ընդհանրապես ընտրական գործընթացների, երդման ձեւերի) ներկայացումը:

«Պաշտոնեություն Յայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցվոյ» հոդվածում³ նա ներկայացնում է Անենայն Յայոց Կաթողիկոսության եւ զույգ Պատրիարքությունների վարչա-իրավական կառուցվածքը եւ գործառույթները:

«Յովիաննես Ը. Կարբեցի կաթողիկոսի ազգաբանություն» հոդվածի հրապարակման⁴ մեջ նա առաջին անգամ հանգամանալից ուսումնասիրության է արժանացնում թեման: Այս կապակցությամբ այստեղ նշենք արժանահիշատակ այն փաստը, որ թեման հետագայում շարունակեց

1 Տե՛ս, օրինակ, նրա «Կրոն եւ կրոնագիտություն» հոդվածը, «Արարատ», 1883, էջեր 221-228, 277-283, 333-339, 421-428, 1884, էջ 119-124:

2 Տե՛ս «Արարատ», 1883, էջեր 340-360, 389-408, 477-497:

3 Անդ, 1884, էջ 37-46:

4 Անդ, 1901, էջ 47-55:

Եւ ինչ-որ առումով ավարտին հասցրեց «Արարատ»-ի վերջին խմբագիր Գյուտ ծ. վարդապետ Տեր-Դազարյանը¹:

Ամենելին իր գիտական արժեքը չի կորցրել «Կաղարշապատի Առապարի կամ Զվարթնոց Եկեղեցին» ծավալուն հոդվածը²: Հուսիկ արքեպիսկոպոսն ամենայն մանրամասնությամբ, տարբեր առբյուրների շրջանառության մեջ ընդգրկմանը եւ անաշառ քննադատությամբ ներկայացնում ու քննարկում է Զվարթնոցի տաճարի կառուցման եւ ավերման պատմական կողմերը, ճարտարապետական համեմատական աղերսները, տեղադրության եւ պեղումների պարագաները:

Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարի կառուցման 1600-ամյակի առիթով գրած «Հայրապետական Արորի մասին համառոտ տեսություն» հոդվածը³ թեաբետ վերնագրված է «Համառոտ տեսություն», սակայն այդտեղ շոշափված հարցերը բազմաթիվ են: Օրինակ, Մայր Տաճարի կառուցում, Հայրապետական Արորի տեղափոխությունների պարագաներ, Ամենայն Հայոց Փիլիպպոս եւ Կիլիկիոն Սիմեոն կաթողիկոսների փոխհարաբերություններ, երկու Արորների վիճակներ (թեմեր), Սսի եւ Աղթամարի կաթողիկոսությունների վերաբերմունքը Ս. Էջմիածնի Մայր Արորի հանդեպ:

Այս թեմայի հետ յուրօրինակ առնչություն ունի «Թուղթ Սիմեոնի Սոս կաթողիկոսի առ Փիլիպպոս Էջմիածնի կաթողիկոս» ուսումնասիրությունիրապարակումը⁴: Անտարակույս, այս աշխատանքի աղբյուրագիտական արժեքն այժմ էլ պահպանում է իր գիտական նշանակությունն ու հրատապությունը:

Իդեալ, վերոնշյալ գործերը հրատարակվել են նաեւ առանձին գրքով⁵: «Անապատականներ եւ վանականություն» մեծածավալ հոդվածաշարքն⁶ իրավամբ մինչ այժմ այս թեմայի վերաբերյալ իր մանրամասնությամբ եւ նյութի գործե սպառիչ ընդգրկմամբ հայագիտության եւ Եկեղեցական պատմագրության մեջ եզակի ուսումնասիրություններից է, որը պատմագիտական նշանակությունից զատ նաեւ ուսուցողական դերակատարություն ունի, մանաւանդ եթե նկատի ունենանք շարադրանքի անկաշկանդ պատմողական ոճն ու եզրակացությունների ոչ պարտադրվող ներկայացումը:

1 Տե՛ս Տեր-Դազարեան Գիւտ, Յովհաննես Ը. Կարբեցի Կաթողիկոս, «Արարատ», 1919, էջ 54-64:

2 Տե՛ս «Արարատ», 1902, էջեր 876-888, 1025-1061:

3 Անդ, 1904, էջեր 13-37, 109-125:

4 Անդ, 1904, էջեր 285-288, 377-384, 478-488, 713-729:

5 Տե՛ս Յուսիկ Եպիսկոպոս, Ա. Հայրապետական Արորի մասին համառոտ տեսութիւն: Բ. Թուղթ Սիմեոնի Սոս կաթողիկոսի առ Փիլիպպոս Էջմիածնի կաթողիկոս: Կաղարշապատ, 1904:

6 Տե՛ս «Արարատ», 1905, էջեր 244-252, 332-341, 440-454, 542-550, 640-666, 1098-1109, 1906, էջեր 60-68, 161-169, 244-250, 435-449, 606-628:

Այս գործը նույնպես հրատարակվել է նաեւ առանձին գրքով¹:

Յուսիկ արքեպիսկոպոսի «Արարատ»-յան ժառանգության մեջ հրապարակախոսության թեմային անհրաժեշտ ենք համարում առանձնակի անդրադարձնալ երկու պատճառներով: Նախ, Եկեղեցական հրապարակախոսությունն ինքնին բավարար հարուստ եւ ծավալուն չէ: Երկրորդ, Յուսիկ արքեպիսկոպոսի բարձրացրած հարցադրումները միանգանայն կերպով պահպանել են իրանց այժմնեականությունը:

Նա անդրադարձնում է արդիական հնչեղության այնպիսի մի խնդրի, ինչպիսին է ազգ-կրոն փոխարարերակցությունը²: Այն դիտարկելով համեմատականության համար կրօն և ազգային սովորութեան մեջ, Երկիր, որ նրա գոյութիւնը ու սահմանը յատկացնի մի որոշ տեղի մեջ եւ կապի իր հետ զանազան նուիրական եւ աւանդական յիշատակներով, եւ քաղաքական իշխանութիւն, որ նորա կրօնն ու Երկիրը պաշտպանի ու սեփական օրենքներով կառավարի: Ազգութեան այդ Երեք հիմունքներից մեկից՝ քաղաքական իշխանութիւնից, գրկուած ենք բոլորովին, միւսից՝ հայրենի Երկրից, կիսով չափ գրկուած ենք, մնում է կրօնը, որի շնորհիւ ունենք առանձին ազգային Եկեղեցի, ուր միանում ենք հոգով, սրտով եւ զգացնութով»: Անշուշտ, անվերապահորեն ընդունելի է նաեւ այս ուղղությամբ նրա կատարած եզրահանգումը. «Յայաստանեայց Եկեղեցին: Եթէ նրանով էլ չմիանանք՝ շատ խախուտ հիմք կունենանք մեր գոյութեան համար: Յայերի սեփական կրօնը Եթէ չլինէր՝ քաղաքական անկումից յետոյ շատ վաղուց կկորցնէինք մեր գոյութիւնը իբրեւ հայ»: Նա միանշանակ կերպով անընդունելի եւ վնասակար է համարում միեւնույն ազգի մեջ կրոնական պառակտումների եւ բաժանումների սերմանումը եւ արմատավորումը:

Յուսիկ արքեպիսկոպոսը լինելով փորձառու մանկավարժ՝ օգտակար խորհուրդներով եւ դասավանդման մեթոդիկայի նոր առաջարկություններով հոգատար եւ սրտացավ վերաբերունք է ցուցաբերում հայոց դպրոցական գործի վիճակի հետագա բարելավման ուղղությամբ³:

Այս տեսանկյունից նա բարձրացնում է Եվրոպական եւ հայկական կրթական համակարգերի զուգահեռնան պարագայում Եվրոպացու եւ հայի միջեւ Եղած զանազանության հաշվի առննան անհրաժեշտության խնդիրը, միաժամանակ անընդունելի համարելով կիրառվող արհեստական հարմարեցման մեթոդը: Նա իրավացիորեն քննադատում է այն պարագան, որ հայկական դպրոցներում շրջանառվող դասագրքերն առհա-

¹ Տե՛ս Յուսիկ Եպիսկոպոս, Անապատականներ եւ վանականութիւն: Վաղարշապատ, 1906:

² Տե՛ս «Արարատ», 1880, էջ 477-496:

³ Տե՛ս, օրինակ, «Մեր դպրոցները եւ նոցա ներքին կազմակերպությունը» հոդվածը, «Արարատ», 1881, էջ 56-73:

սարակ թարգմանություններ են, ընդ որում՝ հայոց կյանքին չհարմարեցված, եւ ըստ այդմ՝ թարձրացնում դպրոցները նոր, հայեցի դասագրքերով ապահովելու խնդիրը: Որպես նման իրավիճակի լուծում նա առաջարկում է մանկավարժներին միշտ նկատի ունենալ հայ եւ Եվրոպացի մանուկների տարաբնույթ տարբերությունները, ուսուցումը կյանքի պահանջների հետ սերտ կապով պայմանավորելու անհրաժեշտությունը, օտար լեզուների նկատմամբ մայրենի դասավանդման գերակշռության հրամայականը:

Մասնավորապես, բավականին ուշագրավ է կրոնի դասավանդման մեթոդիկային առնչվող նրա տեղին դիտողությունը. «Եթէ աշակերտը չպէտք է հասկանայ իւր արտասանած աղօքքի միտքը՝ ինչու՞ ուրեմն պէտք է պարտաւորուի սովորել: Կրօնը սովորեցնում ենք աշակերտներին՝ նոցա վարքն ու բարքը ազնուացնելու համար, եթէ աշակերտները միայն բերան պէտք է անեն աղօքքների մի քանի հատուած առանց միտքը հասկանալու՝ ի՞նչ շահ այդ մեքենեկան աշխատութիւնից: Դիցուք, աշակերտը բերանացի լաւ ասում է «Հայր մեր» աղօքքը, քանի որ նորա իմաստը չի հասկանայ՝ ինչ բարոյական օգուտ կը աղի նորանից»:

Այսպիսի հարանձան խորհուրդ նա տալիս է նաեւ հայոց պատմություն դասավանդողներին. «Հայոց պատմութեան ուսումը մեր դպրոցներում պէտք է աւանդել ոչ որպէս հեքիաթ, այլ որպէս պատմութիւն: Պատմութիւնը լաւ ուսումնասիրելու համար պէտք է գիտենալ տեղը, ուր պատմական դեպքերը տեղի են ունեցել, ժամանակը, երբ անցքը կատարուել է: Առանց այդ երկուսի՝ պատմութիւնը իւր եական նպատակին չի կարող հասնել»:

Հայ Առաքելական Եկեղեցու խորապես ազգային լինելու պարագայի հանգամանալից հիմնավորմանն է նվիրված «Ազգային Եկեղեցի եւ ազգային տոններ» հոդվածը¹:

Հուսիկ արքեպիսկոպոսի գիտական ժառանգության մեջ ուրույն եւ արժանի տեղ ունեն նրա գրախոսությունները: Անդրադառնամք դրանցից առավել ուշագրավներին:

Սարգիս Գնունու գրքի² գրախոսականում³ նա թարձրացնում է գրքերին առնչվող ընդհանուր բնույթի տեսական երկու պահանջ. «Եւրաքանչիւր ոք, երբ որ ձեռներէց է լինում մի քան գրելու՝ պէտք է հետեւեալ երկու հանգամանքները լաւ ի նկատի ունենայ: Ա. Պէտք է լաւ ըմբռնած լինի գրելի նիւթը՝ իւր բոլոր մանրամասնութեամբ: Բ. Ըստ ամենայնի պէտք է յարնարեցնի այն նպատակին, որի համար գրվում է»: Իսկ դասագրքերի հեղինակներին խորհուրդ է տալիս նկատի ունենալ հետեւյալը. «Առարկայի ամփոփումն եւ կարգին դասաւորութիւնը՝ այնպէս, որ ամենահարկաւորները մոռա-

1 Տե՛ս «Արարատ», 1884, էջ 237-248:

2 Տե՛ս Քրիստոնեական վարդապետութիւն ըստ ուղղափառ դաւանութեան Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ: Ընդարձակեալ համապատշաճ վկայութեամք Ս. Գրոց: Վաղարշապատ, 1879:

3 Տե՛ս «Արարատ», 1883, էջ 244-252, 361-368:

ցուած չլինեն եւ խառն ի խուրն դրուելով՝ շփոթութիւն չպատճառեն: Պէտք է յարմարացնել մանուկների հասկացողութեանը այնպէս, որ աշակերտները կարդացածները հասկանան եւ աստիճանաբար առաջ գնալով՝ ամբողջ առարկան իւր էական սկզբունքով իւրացնեն: Պէտք է դասագրքի համար մանուկների մայրենի լեզուն ընտրի, այսինքն՝ այն լեզուն, որով մանուկները խօսում են, աննշնարելի կերպով գեղջկական դարձուածների եւ ռամկական բառերի տեղ՝ գրականը գործ դնելով, որով մանուկը թէ առարկան կսովորի իւր մայրենի ոհիւրմբքնելի լեզունվ եւ թէ կվարժուի իւր մայրենի լեզուի աւելի կատարելագործուած ձեւին»:

Յուսիկ արքեպիսկոպոսը բավականին ծավալուն գրախոսականով անդրադարձել է Կարապետ Եօյանի իրատարակած «Բնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ Եկեղեցւոյն Յոռվմայ» ժողովածուին¹:

Արժեքավոր են Ազարանգեղոսի «Պատմություն Յայոց»-ին² եւ Գրիգոր Մագիստրոսի «Թղթեր»-ին³ նվիրված գրախոսականները⁴:

Յայ Առաքելական Եկեղեցու տարբեր թեմերում գրադեցնելով հոգեւոր բարձր պաշտոններ՝ Յուսիկ արքեպիսկոպոսն այդ ամենը զուգակցել է հոգատար առաջնորդին վայել շրջագայություններով, ինչի արդյունքում թե՛ ինքն է ծանրթացել իրեն վստահված թեմերի վիճակին, եւ թե՛ ընթերցողներին է իրազեկել բովանդակալից ուղեգրություններով⁵:

Որպես ճանապարհորդ նա իր առջեւ հետեւյալ խնդիրն էր դրել. «Ես քարերի աւերակներով շատ չեմ հետաքրքրուում՝ մարդկային սրտի աւերակներն աւելի եւ աւելի զանազան մոլութեամբ քայլքայուած տեսնելով:... Ես հնախօս չեմ, հետեւաբար հնագիտութեան վերաբերեալ խնդիրներով չեմ զբաղւում: Ինչ որ նկատողութեան արժանի համարեմ՝ նրանց մասին մի քանի խօսք կզրուցեմ ու կանցնեմ»:

Նա իր նկատողութիւնները ներկայացնում է ոչ թէ իբրեւ պաշտօնական անձ, այլ իբրեւ սուկ նկատող: Յուրաքանչյուր նկարագրության վերջում անպայման տալով ընդհանուր ամփոփում: Առանց չափազանցության Յուսիկ արքեպիսկոպոսի աշխույժ եւ կենանի ոճով գրած ուղեգրությունները կարդացվում են կլանված հետաքրքրությամբ, մեկ շնչով: Ավելին, ընթերցողի մոտ այն տպավորությունն է ստեղծվում, թե ինքն անձամբ այդ ամե-

1 Տես «Արարատ», 1884, էջեր 347-355, 397-402, 442-449:

2 Տես Ազարանգեղոս, «Պատմութիւն Յայոց: Աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց: Տիղիս, 1909:

3 Տես Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը: Բնագիրն յառաջաբանով եւ ծանօթութիւններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց: Ալեքսանդրապոլ, 1910:

4 Տես «Արարատ», 1910, էջ 87-93 եւ 186-187:

5 Տես Իմ նկատողությունները. Դիլիջանից մինչեւ Ալեքսանդրապոլ, «Արարատ», 1882, էջեր 10-18, էջ 64-73, 130-136, 178-183: Իմ նկատողությունները. Ալեքսանդրապոլից Ղարս, «Արարատ», 1883, էջեր 41-52, 85-94, 132-142, 177-185: Կարսի վիճակի հնությունների մասին համառոտ տեղեկություններ, «Արարատ», 1890, էջեր 47-48, 102-110, 155-162, 205-217, 254-264:

Այ մասնակիցն է եղել, ճանապարհորդել Դիլիջանում, Փամբակի ծորում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, ապրել Անիի ավերակմերի ոգեղեն ներուժը: Իսկ այդ ամենն ունի իր պարզ պատճառը, որն անկեղծորեն ներկայացնում է հեղինակը. «Ես ըստ իմ կարեաց աշխատել եմ բոլոր նկատողութիւններիս պատմական մասին հաւատարիմ աղբիլների վրայ իհմնել, իսկ նկարագրականը՝ իմ անձնական մանրակրկիտ նկատողութեան վրայ: Ես նախապէս հարկաւոր խորհրդածութիւնները ծրագրած ունեի, իսկ կատարած ճանապարհորդութիւնս՝ միմիայն ստուգութեան համար էր: ճանապարհորդների նկարագրութիւնները, ականատես անձանց պատմութիւնները եւ լրագրական յօդուածները ինձ հարկաւոր տեղեկութիւնները մատակարարել էին: Ես այդ ամեն տեղեկութեանց յաւելացրի իմ վրայ եղած տպաւորութիւնները»:

Հուսիկ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի «Երկերի ժողովածու»-ն ընդգրկում է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի «Արարատ» պաշտոնաթերթում հրատարակված նրա գրական-գիտական ստեղծագործությունները: Դրանք դասակարգված եւ ներկայացված են ըստ թեմատիկ բովանդակության հետեւյալ տաս բաժիններով՝ 1. Քարոզներ, 2. Կրոնագիտություն, 3. Հայ Առաքելական Եկեղեցու պատմություն, 4. Ընդհանուր Եկեղեցական պատմություն, 5. Հրապարակախոսություն, 6. Գրախոսություններ, 7. Զեռագրագիտություն եւ արձանագրագիտություն, 8. Ուղեգրություններ, 9. Տեղեկատվություն, 10. Չափածո: Ցուրաքանչյուր բաժնում նյութերը դասավորված են ժամանակագրական սկզբունքի համաձայն: Դրանք հրատարակվում են բնագրի տեքստային եւ ուղղագրության պահպանման՝ անհրաժեշտ խմբագրական, լեզվա-ոճական եւ կետադրական ուղղումներով: Եղանակությունների մեջ օգտագործված սկզբնադրյունների եւ մենագրությունների հրատարակչական հիմքերը, ու Հուսիկ արքեպիսկոպոսի գիտական աշխատանքի պատկերը հստակ ներկայացնելու եւ ընթերցողի աշխատանքը հեշտացնելու նպատակով կազմվել է նրա օգտագործած գրականության ցանկը: Խմբագրական ծանոթագրությունները կատարվել են միայն անհրաժեշտության դեպքում:

Փաստորեն, առաջին անգամ հայ ընթերցողի ուշադրությանն է ներկայացվում Հայ Առաքելական Եկեղեցու հանիրավի նոռացության մատնված նշանավոր գործչի «Արարատ»-յան ժառանգությունը, ինչը հնարավոր է դարձնում մեկ հատորի շրջանակում ամբողջական պատկերացում կազմել Հուսիկ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի գրական-գիտական հսկայածավալ ստեղծագործության մասին: Միաժամանակ, սա նաեւ յուրօրինակ հուշարձան եւ հարգանքի տուրք է նրա հայրենանվեր ու Էջմիածնասեր վաստակի հանդեպ:

Ավագ Հարությունյան

ԿՐՈՆԱԿԱՆ-ԿՐՈՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԾՆՈՒՆԴ ՅԻՍՈՒՄԻ Ի ԲԵԹՂԵՅԷՄ¹

Գոռ հրաման ահեղասաստ մեծի կայսերն Օգոստոս,
Տարածէր, տարածանէր շուրջ զարհաւիրս եւ զտագնապ,
Դատաւոր եւ ոստիկան եւ պաշտօնեայ զօրականօք,
Այր ի գործ փոյթ յառաջեն նախագրաւ գոլ ի հրաման:

Եւ ամբոխ հոծ եւ յախուռն զասպնջականն թողեալ տեղի,
Ի սաստէն բռնի ի չու ելեալ գնան հեծեալ, հետի,
Տարագէմ գնան ի շէն, յաւան, ի գիւղ կամ ի քաղաք,
Մտանել յաշխարհագիր, ուր հարց, հաւունցն են դամբարանք:

Մեր ձմեռն չէր թէեւ անդ, սղոխք եւ սառն չէին ցրտին,
Բայց եւ թոն, եղեամն, անձրեւ խոռվեն զջերմինն զ Պաղեստին,
Եւ աղքատն յիւր ի խրճիթ, աչօք առ դուրս ակընդէտ,
Զարեւուն փութայ զլոյս եւ զկենսատուն տեսանել ջեր:

Կոյս անբիծ եւ այր արդար թողուն զտուն ասպնջական,
Զգաւառն զ Գալիլիա եւ զ Նազարէթ քաղաք ի նմա,
Հասանել ի Հրէստան ի Բեթղեհէմ քաղաք Դաւթի,
Իբրեւ զարմ արքայական՝ ընդ մտանել յաշխարհագիր:

Հատանեն հետի զուղին, եւ ծնգին ոտք կուսին անբիծ,
Հեծէ նա եւ զհառաչանս չածէ յերեւ առ ամօթին,
Մերէ ի դէմս փայլի շուշան, իբրեւ զձիւն սպիտակի,
Մանուշակ համեստութեան մերթ սքողէ զայաս փոշոտ:

Վարդ կարմիր, բոսոր շրթունք, շիկնին երեսք ի շառագոյն,
Շունչ նորա որպէս զբոց՝ խամրէ զռնգացն զտամկութիւն,
Մարիամ՝ անուն կուսին, Կոյս շնորհընկալ Արքոյ Հոգւոյն,
Այր արդար Յովսէփ անուն, խօսնայր հրեշտակ հսկող կուսին:

Ժամանէն ի Բեթղեհէմ, բայց չիք տեղի՝ յիշեւանին,
Աստ եւ անդ խնդրեն դադար, անպատսպար մնան բնաւին,

1 «Արարատ», 1887, էջ 3-4: Յրատարակված է «Կրօնական» Խորագրի ներքո:
Ստորագրված է Յ. Վ. Ս.:

*Հստ քաղաքն ելեալ արտաքս, յաստեղազարդն ի գիշերին,
Ուր անդեայք մակակաղէին՝ անդ՝ ի յայրին պատսպարին:*

*Կուսին անդ հասանի ժամ, երկունք ծննդեան ունին զնա,
Ծնանի մանուկ սիրուն ի սրովբէից օրհնաբանեալ,
Կոյսն սուրբ ի խանձարուրս պատէ զՄանուկ աննման,
Ի մսրի հանդուցանէ զմարմանցեալն Աստուած եւ Բան:*

*Մայրենի աղու աչօք կայ Կոյսն Սուրբ առ Տղայիւն,
Այրն արդար կայ ի թիկնաց, զաչս առ մանուկն ունելով պիշ,
Ցուշ ածէ զբան տեսլեան, զօր անդ մնա հրեշտակն արար,
Հստ բանին՝ Յիսուս Փրկիչ անուն Մանկան կոչել խորհէր:*

*Եւ հովիւք, որ բացօթեայ հօտիցն իւրեանց կային ի պահ,
Զայն լուան ի հրեշտակէն, եւ ի փառաց Տեառն երկեան,
Մաջալերս մատուցանէր, մի երկնչիք, ասէր հրեշտակն,
Ծնաւ ձեզ ի քաղաքիս այսօր Փրկիչ եւ Տէր Օծեալ»:*

*Հնդ աւետեացն ուրախութեան եւ բազմութիւն զօրաց երկնից,
Օրհնէին զԱստուած հզօր եւ ասէին ընդ հրեշտակին,
«Աստուծոյ՝ փառք ի բարձունս եւ յերկիր՝ խաղաղութիւն,
Հաճութիւն՝ աստ ի մարդիկ», որ յաղետից յալիս ծփին:*

*Զառաջինն Մանկան ի տես հովիւք մատեան եւ խնդրեցին,
Եւ հրաշիցն եղեն քարոզ, եւ զլսողս զարմացուցին,
-Օն եւ մեք ընդուստուցեալ յաշխարհայինս ի զգայումանէ,
Լուիցուք յօժարակամ զհրեշտակին զօրհներգ վսեմ:*

*Մատիցուք առ Բանն Աստուած, եւ յաւետիս ծննդեան նորին,
Մատուսցուք ի պատարագ զսիրտ մաքուր սրբեալ յաղտից,
«Աստուծոյ՝ փառք ի բարձունս եւ յերկիր՝ խաղաղութիւն,
Հաճութիւն՝ աստ ի մարդիկ» երգեսցուք ընդ հրեշտակին:*

ՔՐԻՍՏՈՍ ՅԱՐԵԱՒ Ի ՄԵՌԵԼՈՑ¹

Ու որ ի սուգ անմխիթար հեծէք եւ լայք զօրն ողջոյն,
Զսիրելոյն մահ յիշելով եւ զնորա բան օրհասին,
Քրիստոս յարեա՞ւ ի մեռելոց, առհաւատչեայ յոյս յարութեան,
Ուրախ լերուք, զինդ սիրելոյն յառնել ունիք ի կեանս անմահ:

Ու որ ի բանտ աղջամդին, անլոյս, անյոյս կայք եւ հեծէք,
Ի սիրելեացն անձուկ տապեալ աչօք առ դուրս վայրահակ,
Քրիստոս յարեա՞ւ ի մեռելոց, յոյս, լոյս եւ կեանք եւ փրկութիւն,
Հաւատացէք ի նա յուսով, հոգւով լիջիք նմա կցորդ:

Ու որ ի հոգ եւ ի տոռունս աղքատութեան էք տուայտեալ,
Զամենայն կեանս հոգոց ելէք հոգալ զանձանց ձեր զկարիս,
Քրիստոս յարեա՞ւ ի մեռելոց, վաստակելոց հանգուցիչ Հայր,
Արկէք ի նա զհոգս ձեր, լերուք գործօն եւ անվհատ:

Ու որ ի մեղս էք զգայոեալ անապաշաւ ամենեւին,
Դարձի յուսոյ չտայք նշոյլ, վիրօք մեղաց հոգեվարեալք,
Քրիստոս յարեա՞ւ ի մեռելոց, բժիշկ ըստ ձեզ ախտացելոց,
Դարձէք առ նա, դարձի առ ձեզ բառնալ զձեզ ի յանկմանէդ:

Ու որ ի կեանս երկաւորս միայն կապեալ եւ զուարճանայք,
Անհոգ բնաւին ի յերկնայնոյն, անցաւորին հետամտեալ,
Քրիստոս յարեա՞ւ ի մեռելոց, առքերելով մեզ կենաց յոյս,
Ոչ անցաւոր եւ աղցաւոր, այլ երկնային եւ անապակ:

Միմիթարիչ սգաւորաց՝ Քրիստոս յարեա՞ւ ի մեռելոց,
Յոյս, լոյս եւ կեանք բանտարկելոց՝ Քրիստոս յարեա՞ւ ի մեռելոց
Հայր հանգուցիչ տառապելոց, Քրիստոս յարեա՞ւ ի մեռելոց:
Բժիշկ մեղօք ախտացելոց՝ Քրիստոս յարեա՞ւ ի մեռելոց,
Ընդուստուցիչ թմրեցելոց՝ Քրիստոս յարեա՞ւ ի մեռելոց:
Քրիստոս յարեա՞ւ ի մեռելոց, Քրիստոս յարեա՞ւ ի մեռելոց:

1 «Արարատ», 1886, էջ 188: Ստորագրված է Յ. Վ. Մ.:

ՅԻՍՈՒՍԻ ԾՆՈՒՆԴԸ¹

Սիրելի՝ մանուկներ, Յիսուսի Ծնունդը շնորհաւորելով՝ այս անգամ նորա ծննդեան պատմութիւնը պէտք է անեմ, յուսով եմ թէ մտադրութեամբ կլսէք եւ մտքներումդ կպահէք :

Սարդիկ երկար ժամանակ մոռացել էին այն Աստուծուն, որ ստեղծել է այս աշխարհը, մոռացել էին իրանց եւ երկինքն ու երկիրը ստեղծող ճշմարիտ Աստուծուն, կուապաշտութեան խաւարի մեջ կորել էին այնպէս, ինչպէս որդիք մոռանալով իրանց ծնողին ու Հայրենական տունը՝ օտարութեան մէջ կորչում են: Որդիք որքան մոռանալու լինին իրանց ծնողներին, բայց ծնողք բնավ չեն մոռանում եւ հիշում են անդադար իրանց զաւակներին եւ նոցա համար հոգս են անում: Այսպէս էլ Աստուծած, իբրև եւ ամենաբարի եւ սիրելի Հայր, կորած մարդկութիւնը գտնելու եւ դէպի լոյսը առաջնորդելու համար ուղարկեց աշխարհ իւր սիրելի Որդուն, որին մենք Յիսուս Քրիստոս ենք անուանում, որի ծննդեան տօնը կատարում ենք յունուարի 6-ին փառաւոր հանդիսով: Ուրեմն, պատմենք, թէ ո՛վ էր Մարիամ Ս. Կոյսը, ինչպէս յղացաւ, ինչպէս ծնաւ նա Յիսուս Փրկչին:

Գրեթէ 1900 տարի առաջ Հրէաստանում կար Յովակիմ անունով մի մարդ, որի կնոջ անունը Աննա էր: Սորա երկուքն էլ արդար, սուրբ եւ առաքինի մարդիկ էին: Բոլոր ծանօթները սիրում ու յարգում էին նոցա, բայց այսքան սիրոյ եւ յարգանքի մէջ Յովակիմն ու Աննան տխուր էին, որովհետեւ ծերացել էին եւ զաւակ չունէին, իսկ զաւակ չունենալը հրէաների մեջ լաւ բան չէր: Աստուծած, որ ամեն բարի մարդկանց ուրախացնում է, ուրախացրեց Յովակիմին ու Աննային էլ՝ նոցա ծերութեան ժամանակ տալով մի աղջիկ զաւակ, որի անունը Մարիամ դրին: Յովակիմն ու Աննան խոստացան այս աղջիկը իբրև Աստուծոյ պարգեւ՝ դարձեալ Աստուծոյ նուիրել. ուստի, երբ որ փոքրիկ Մարիամը երեք տարեկան դարձաւ, նորա ծնողքը ընծայեցին նորան տաճարին: Այդտեղ նա սովորեց Աստուծոյ բոլոր պատուէրները եւ մի շատ բարի, աշխատասէր, առաքինի եւ աղօթասէր աղջիկ դարձաւ: Մարիամ իւր ծնողաց մահից յետոյ յանձնուեց իւր բարեկամ արդար Յովսէփին:

(Ս. Աւետարան, Մատ., Ա., Գ.; Ղուկ., Ա., Բ.):

1 «Արարատ», 1884, էջ 5-10: Յրատարակված է «Կրօնական» Խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յուսիկ Վարդապետ:

ԵՐԲ մի անգամ Մարիամ Ս. Կոյսը աղօթում էր, Գաբրիէլ Հրեշտակապետն Աստուծոյ հրամանով երեւաց նորան եւ ասաց. «Ուրախ եղիք, Տէրը քեզ հետ է»: Ս. Կոյսը այս բանի վերայ շփոթուեց եւ մտածում էր, թէ ի՞նչպիսի բան կլինի այս ողջոյնը: Հրեշտակը ասաց նորան. «Մի՛ վախենար, Մարիամ, որովհետեւ Աստուծուն հաճելի եղար, եւ ահա կյանաս ու կծնես որդի, եւ նորա անունը Յիսուս (Փրկիչ) կկոչեն, եւ Աստուծ նորան կտայ Դաւթի աթոռը, եւ Հրէաստանի վերայ կթագաւորի յաւիտեան եւ նորա թագաւորութեանը վախճան չի լինիլ»: Մարիամը ասում է Հրեշտակին. «Ինձ այդ բանը ինչպէ՞ս կարող է լինիլ, որովհետեւ ամուսնացած չեմ»: Հրեշտակը պատասխան տուեց եւ ասաց նորան. «Ս. Հոգին կդայ դէպի քեզ, եւ Բարձրելոյ զօրութիւնը քո վերայ հովանի կլինի: Որովհետեւ, քեզանից ծնուելին Սուրբ է եւ Աստուծոյ որդի կկոչուի»: Մարիամն էլ ասաց. «Թող քո ասածը լինի», եւ Հրեշտակը հեռացաւ:

Ս. Կոյսը յղացաւ, իսկ արդար Յովսէփը տեսնելով այդ՝ մինչդեռ կամենում էր առանց ձայն հանելու հեռացնել իրանից, Աստուծոյ հրեշտակը երեւաց նորան տեսլեան մէջ եւ ասաց. «Դաւթի որդի Յովսէփ, մի վախենար քեզ մօտ պահելու Մարիամին, որովհետեւ նորանից ծնուածը Ս. Հոգուց է, կծնի որդի, եւ նորա անունը կկոչես Յիսուս, որովհետեւ նա պէտք է փրկի իւր ժողովրդին իրանց մեղքերից»: Յովսէփը այս տեսիլքից յետոյ Հրեշտակի պատուերին համեմատ Ս. Կոյսին իւր մօտ պահեց:

Հրէաները մի ժամանակ թագաւորութիւն ունին, առաջին թագաւորը կոչւում էր Դաւթի, որովհետեւ Դաւթի ցեղն էր թագաւորում, այս պատճառով էլ թագաւորական աթոռը կոչւում էր Դաւթի աթոռ, իսկ մայրաքաղաքն էր՝ Երուսաղէմ: Մարիամ Ս. Կոյսը եւ արդար Յովսէփը Դաւթի ցեղիցն էին, այս պատճառով էլ Յիսուս կոչւում է Դաւթի որդի, եւ համարւում է թագավորութեան ժառանգ:

Հոռվմայեցիք հին աշխարհի գրեթէ մեծագոյն մասին տիրել էին, նոցա տիրապետութեան տակն էր նաեւ Հրէաստանը եւ հրէից ազգը, որ մի հատիկ աստուածապաշտ ժողովուրդն էր բոլոր մարդկութեան կոապաշտ ժամանակը:

Հրէաստանը հոռվմայեցւոց տէրութեան մի գաւառն էր Յիսուսի ծննդեան ժամանակ: Հոռվմայեցւոց կայսրը, որի անունը Օգոստոս էր, հրամայել էր, որ իւր իշխանութեան տակ գտնուած բոլոր մարդիկ արձանագրուեն իրանց հայրենական քաղաքի արձանագրութեան (աշխարհագրութեան) մատեանում: Ս. Կոյս Մարիամը, որ իւր ծնօղաց մահից յետոյ Գալիլեայի նազարէթ քաղաքում իւր ազգական Յովսէփի մօտ էր ապրում, Յովսէփի հետ միասին եկավ Բէթղեհէմ քաղաքը՝ ցուցակագրուելու: Քաղաքի մէջ գիշերելու տեղ չգտնելով՝ քաղաքից դուրս մի այ-

րի մէջ իջեւանեց, ուր եւ ծնաւ Յիսուսին, պատեց խանձարուրով եւ դրեց նորան մսուրքում: Շրջակայքում եղած հովիւները, որոնք իրանց հօտերին հսկում էին, տեսնելով Աստուծոյ Հրեշտակին եւ իրանց վերայ ծագած Աստուծոյ փառքը, շատ վախեցան: Հրեշտակը ասում է նոցա. «Մի՛ վախենաք, որովհետեւ ձեզ եւ բոլոր ժողովրդին մեծ ուրախութեան աւետիք եմ տալիս, որովհետեւ ձեզ համար այսօր փրկիչ ծնուեց, նա օծեալ Տէր է Դաւթի քաղաքում, եւ այս է նշանը՝ կգտնէք խանձարուրի մէջ փաթաթուած ու մսուրքի մէջ դրուած մանուկ»: Յանկարծ այն հրեշտակի հետ շատ հրեշտակներ սկսեցին Աստուծուն օրհնել եւ ասում էին. «Փառք ի Բարձունս Աստուծոյ եւ յերկիր խաղաղութիւն ի մարդիկ հաճութիւն»: Երբ որ հրեշտակները երկինք վերացան, հովիւները միմեանց ասացին. «Եկէք երթանք մինչեւ Բէթղեհէմ եւ տեսնենք, թէ ի՞նչ է այս բանը, որ եղաւ, որ Տէր Աստուած մեզ ցոյց տուեց»:

Շուտով եկան եւ գտան Մարիամին, Յովսէփին եւ մսուրքում դրուած Յիսուսին: Հովիւները հաւատացին ինչ որ ասուել էր մանուկի մասին, եւ ամենքը, որոնք հովիւներից լսում էին այս խօսքերը, զարմանում էին: Մանուկի ծննդեան ութերորդ օրը, ինչպէս հրեշտակը պատուիրել էր, անունը դրին Յիսուս: Հրէից սովորութեան համեմատ ծննդեան քառասներորդ օրը Մարիամ Ս. Կոյսը Յիսուսին տարաւ տաճարը: Սիմէօն անունով մի ծերունի, արդար եւ երկիւղած մարդ, որ երուսաղէմումն էր կենում եւ Ս. Հոգուց հրաման էր առել չմեռնել մինչեւ Հիսուսին տեսնելը, Ս. Հոգուով իմանալով Յիսուսի տաճար բերուելը՝ ինքն էլ եկավ տաճարը, գրկեց Յիսուսին, փառք տուեց Աստուծուն եւ ասաց. «Հիմա թող մեռնեմ, որովհետեւ տեսայ Քո փրկութիւնը, որ ժողովրդի համար պատրաստեցիր»: Մարիամն ու Յովսէփը զարմացել էին այս խօսքի վերայ, Սիմէօնը նոցա էլ օրհնեց եւ Մարիամին ասաց. «Սա հրէաների մէջ շատերի գլորուելու եւ կանգնելու պատճառ պէտք է դառնայ, քո սիրտն էլ պէտք է ցաւի եւ վշտանայ»: Տաճարում Աննա անունով 84 տարեկան մի այրի կին մարդարէ էլ կար, նա էլ սկսեց Աստուծուց չնորհակալ լինել եւ Յիսուսի մասին խօսում էր այն ամենի հետ, որոնք Հրէաստանի ազատութեան յոյսը ունէին:

Հրէից Հերովդէս թագաւորի օրով, Յիսուսի՝ Բէթղեհէմում ծնուելու ժամանակ մոգերը արեւելքից եկան երուսաղէմ եւ ասացին. «Ու՞ր է հրէից ծնուած թագաւորը, որի աստղը արեւելքում տեսնելով՝ եկանք երկրպագութիւն անելու»: Այս բանը երբ որ լսեց Հերովդէս թագաւորը՝ շփոթուեց, կանչեց քահանայապետներին ու կարդացողներին, հարցնում էր, թե որտեղ է ծնուելու Քրիստոսը, նոքա էլ ասում են՝ Հրէաստանի Բէթղեհէմ քաղաքում: Այն ժամանակ Հերովդէսը ծածուկ կանչեց մոգե-

րին, աստղի երեւալու ժամանակը ստուգեց եւ նոցա դէպի Բէթղեհէմ ճանապարհ դնելով՝ ասաց. «Գնացէք մանուկի համար ստուգեցէք, ինձ էլ իմաց տուէք, որ ես էլ գամ երկրպագութիւն անեմ»: Մոգերը թագաւորից հեռանալով՝ աստղի առաջնորդութեամբ գտան Յիսուսին. եւ երբ որ ներս մտան՝ տեսան Յիսուս իւր մօր հետ, եւ երկրպագութիւն անելով՝ ոսկի, կնդրուկ եւ զմուռս ընծայեցին: Մոգերը հրեշտակի հրամանով ուրիշ ճանապարհով վերադարձան իրանց երկիրը, իսկ հրեշտակը տեսիլքի մէջ երեւաց Յովսէփին ու ասաց. «Վե՛ր առ մանուկին եւ Մարիամին եւ գնա եգիպտոս եւ այնտեղ կաց մինչեւ որ ես իմաց կտամ, որովհետեւ Հերովդէս կամենում է սպանել նորան»: Յովսէփին էլ առաւ Յիսուսին եւ Մարիամին եւ գիշերով փախսաւ եղիպտոս, այնտեղ մնաց մինչեւ Հերովդէսի մահը:

Իսկ Հերովդէս, երբ որ տեսաւ, թէ խաբուել է մոգերից, շատ բարկացաւ եւ ուղարկեց կոտորեց Բէթղեհէմի եւ նորա շրջակայքի բոլոր երկու տարեկանից փոքր մանուկներին: Ամբողջ երկիրը ներկուեց կոտորուած մանուկների արիւնով, իսկ երկրացիք աղի արտասունք էին թափում եւ անմիխթար էին: Հերովդէսի մահից յետոյ Աստուծոյ հրեշտակի հրամանով Յովսէփի առաւ Յիսուսին եւ Մարիամ Ա. Կոյսին եւ վերադարձաւ դէպի Հրէաստան, եւ որովհետեւ Հերովդէսի տեղ թագաւորել էր նորա որդին՝ փախեցաւ երուսաղէմի մօտ Բէթղեհէմում բնակելու, գնաց Գալիլեայի Նազարէթ քաղաքը:

Յիսուս աճում եւ զօրանում էր, Մարիամ Ա. Կոյսը եւ Յովսէփ ամեն տարի Զատկի տօնին գնում էին երուսաղէմ ուխտ: Մի անգամ էլ, երբ Յիսուս տասն երկու տարեկան էր արդէն, Զատկի տօնին գնացին երուսաղէմ: Յիսուս Տաճարում խօսքի բռնուած լինելով հրէից կարդացողների հետ՝ Ա. Կոյս Մարիամի աչքից անյայտացաւ, որ կարծելով, թէ հարեւանների հետ տուն դարձած կլինի, ինքն եւս գնաց, բայց չգտնելով՝ վերադարձաւ երուսաղէմ, սկսեց որոնել, մինչեւ որ տաճարում հանդիպելով Յիսուսին՝ ասաց. «Որդեա՛կ, այս ինչ արեցիր դու, Յովսէփը եւ ես չարչարվում էինք եւ որոնում քեզ»: Յիսուս պատասխան տուեց. «Ինչի՞ էիք որոնում, չգիտէի՞ք միթէ, որ ես իմ Զօրս տանը պէտք է լինիմ»: Նոքա չհասկացան Յիսուսի ասածը, բայց Յիսուս կամենում էր հասկացնել, թէ ինքն լինելով Աստուծոյ Որդի՝ պէտք է Աստուծոյ տանը, այսինքն՝ Տաճարի մեջ լինէր: Յիսուս Մարիամ Ա. Կոյսի եւ Յովսէփի հետ գնաց Նազարէթ եւ նոցա հնազանդ էր: Զարգանում էր իմաստութեամբ, հասակով եւ աստուածային ու մարդկային չնորհքով:

Յիսուս, երբ երեսուն տարեկան դարձաւ, տեսնելով, որ հրէաները Հովհաննէս Մկրտչից Յորդանան գետում մկրտվում են ու ապաշխարում,

ինքն էլ գնաց մկրտուելու։ Յովհաննէս Մկրտիչը տեսնելով, թէ Յիսուս գալիս է մկրտուելու՝ ասաց. «Ես քեզանից պէտք է մկրտուիմ եւ դո՞ւ ես ինձ մօտ գալիս»։ Յիսուս պատասխան տուեց. «Այժմ այդպէս վայել է»։ Եւ երբ Յիսուս Յորդանան գետում մկրտվում էր, Ս. Հոգին աղաւնու կերպարանքով իջավ նորա վերայ եւ երկնքից ձայն եկաւ, որ ասում էր. «Դա՛ է իմ սիրելի Որդին, Դորա՛ն լսեցեք»։ Յիսուս մկրտուելուց յետոյ գնաց անապատ, քառասուն օր ծոմ պահեց եւ այնուհետեւ սկսեց իւր քարոզութիւնը։

Յիսուսի մկրտութեան տօնը Աստուածայայտնութեան տօն էլ է կոչվում, որովհետեւ Ս. Հոգին Յիսուսի մկրտութեան ժամանակ իջաւ նորա վերայ, իսկ Հայր Աստուած յայտնեց, թէ Յիսուս իւր սիրելի Որդին է, եւ Յիսուս մկրտութիւնից յետոյ սկսեց քարոզել եւ հոչակուել։ Ահա այսպէս Յիսուսի ծնունդն ու մկրտութիւնը շնորհաւորելուց առաջ այս պատմութիւնը արի, սիրելի մանուկներ, որ իմանաք, թէ ինչի՞ համար են մարդիկ այդ տօնին այդքան ուրախ լինում։ Եթէ կամենում էք դուք էլ ուրախանալ եւ Յիսուսին սիրելի լինել, պէտք է ձեր ծնողներին հնազանդ լինիք, ինչպէս ինքն Յիսուս հնազանդ էր, իսկ ծնողները միայն լավ-լավ բաներ են սորվեցնում ու բարի խրատներ տալիս։ Իմացէ՛ք, որ ձեր փոքրիկ անհնազանդութիւնը կվշտացնէ ձեր ծնողների սիրալ եւ Յիսուսին։

Եթէ հարկը պահանջի, ես ուրիշ էլի այսպիսի պատմութիւններ կանեմ, բայց այս անգամ խօսքս վերջացնում եմ՝ շնորհաւորելով ձեզ եւ ձեր ծնողներին Յիսուսի ծնունդն ու մկրտութիւնը, ցանկանալով, որ դուք մտառութեամբ կարդաք այս պատմութիւնը, իսկ ձեր ծնողք կարդան Ս. Աւետարանը ու պատմեն ձեզ ինչ որ հարկաւոր է. ապա թէ ոչ, միայն տօներին գարդարուել, ուրախանալ առանց տօնի նշանակութիւնը իմանալու՝ խորհուրդ չունի։ Առայժմ մնաք բարեաւ, սիրելի մանուկներ։

Ս. ԱՏՈՄԵԱՆՑ, ՂԵՒՇՆԴԵԱՆՑ ԵՒ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՏՕՆԵՐԸ¹

Սիրելի՝ մանուկներ.

Բարեկենդան օրեր են. ամեն մարդ ուրախ ու զուարթ է, ամեն ոք աշխատում է իւր բարեկամների ու ազգականների հետ լաւ ժամանակ անցկացնել: Բայց մտնենք եկեղեցի եւ տեսնենք՝ ինչ տօներ են տօնում այդ օրերը: Բարեկենդանի երկու շաբաթը խորհրդաւոր ժամանակ է մեր եկեղեցական տօներին նայելով: Այդ խորհրդաւոր ժամանակը եկեղեցին տօնում է Ս. Առոմեանց օրավարաց, Ս. Սուքիասեանց, Ս. Ոսկեանց, Ս. Սահակ Պարթեւ Հայրապետի, Ս. Ղեւոնդեաց եւ Ս. Վարդանանց տօները: Ի՞նչ մարդիկ էին այդ երանեալ սուրբերը, ի՞նչ բարիք են արել մեր ազգին ու եկեղեցուն, որ դոցա յիշատակը տօնելով եւ մխիթարուելով՝ շարունակում ենք մեր բարեկենդանական ուրախութիւնները: Այս երանեալ սուրբերի պատմութիւնը ընդարձակօրեն գրելը մեր նպատակից դուրս է, կաշխատենք համառօտ կերպով պատմել որքան հարկաւոր է:

Պարսից Յազկերտ թագաւորը՝ դրդուած իւր մոգերից ու մոգպետներից եւ իւր Միհրներսէհ մեծ Հազարապետից, աշխատում էր իւր Հպատակ բոլոր ազգերին պարսկական կրօնին դարձնել, իսկ պարսիկներն այդ ժամանակ կրակապաշտ էին: Նոքա Հայերին էլ կամենում էին կրակապաշտ դարձնել, եւ այս պատճառով ամեն Հնարք գործ էին զնում: Յազկերտ սկզբում այնպէս յայտնի իւր Հպատակներին չէր ստիպում ուրանալ իրանց հաւատը, բայց երբ որ յոյներին յաղթեց, սահմանակից ազգերին էլ նուածեց, սկսեց յայտնի Համարձակ ստիպել, որ իւր Հպատակ օտար ազգերը թողնեն իրանց կրօնն ու հաւատը եւ կրակապաշտ դառնան: Վրացիներն ու աղուաններն էլ քրիստոնեայ էին եւ պարսից Հպատակ, նոքա եւս Հայերի հետ պէտք է ընդունէին պարսից կրօնը: Միհրներսէհը Հպատակ ազգերին պարսից կրօնին դարձնելու համար խորհուրդ էր տալիս Յազկերտին՝ ասելով. «Արդ, քանի աշխարհներ կան, որոնց դուք աստուածաբար իշխում էք. ամենից առաջ Հայոց մեծ աշխարհը, նորա հետ էլ՝ Վրաց եւ Աղուանից աշխարհները: Այդ աշխարհներից ստացած օգուտների վերայ էք միայն մտիկ տալիս, իսկ որ ամենից մեծն ու կարեւորն է՝ նոցա կորած հոգիների գտնելու համար չէք մտածում: Դուք ինքներդ եւ Արիք լաւ գիտէք Հայոց աշխարհը, թէ ինչպէս մեծ եւ պիտանի է, եւ մօտ ու սահմանակից է (յունաց) կայսեր իշխանութեանը, եւ մի

1 «Արարատ», 1884, էջ 67-75: Ստորագրված է Յ. Վ. Ս.:

նոյն օրէնքն ու կրօնքն ունի: Եթե նոցա ընտելացնէք մեր օրէնքին, այնու-
հետեւ ձեզ եւ Արեաց աշխարհին կտիրեն, եւ երբ որ հայերը մերը լինին
սրտով՝ վրացիք ու աղուանցիք մերն են ու մերը»:

Յազկերտ իւր հազարապետի, մոգերի ու մոգպետների խորհրդին
մտիկ անելով՝ հայոց, աղուանից եւ վրաց նախարարներին իրանց զօրքե-
րով կանչեց պատերազմի դաշտը՝ քուշանաց հետ պատերազմելու. որոնց
յաղթելուց յետոյ քրիստոնեայ զօրքերին ծորա պահակում (կիրճ) արգե-
լեց՝ սաստիկ պատուիրելով դռնապաններին, որ դրսից ներս եկողներին
ընդունեն, իսկ ներսից դուրս գնալ չլինի: Այսպէս նեղը ձգելով քրիստո-
նեայ զօրականներին՝ ստիպեց նոցա՝ ուրանալ իրանց հաւատը, ոմանց
մեծամեծ պարգեւներ խոստանալով, ոմանց անարգութիւնից պատուոյ եւ
փառաց հասցնելով, ոմանց պատուից ու փառքից ետին անարգութեան
հասցնելով եւ չարաչար տանջելով: Այս տագնապի ժամանակ Ատոմ
Գնունին եւ Մանածիչը Խշտունին իրանց զօրքերով իրանց հաւատը չու-
րանալու համար շտապեցին Հայաստան փախչել, բայց պարսից զօրքերը
վերայ հասնելով՝ բոլորին էլ նահատակեցին: Այդ նահատակների տօնը,
որ կոչւում է Ս. ԱՏՈՄԵԱՆՑ ԶՕՐԱՎԱՐԱՑ տօն, մեր Ս. Եկեղեցին տօ-
նում է բարեկենդանի առաջին երկուշաբթի օրը:

* * *

«ԵՂԻՇԵ»

Պարսից Յազկերտ թագաւորը սկսեց աւելի եւս նեղել քրիստոնեայ
զօրականներին: Յազկերտը «որչափ չարութեամբ անարգութիւնը շա-
տացնում էր, նոքա աւելի եւ աւելի զօրանում էին Քրիստոսի սիրովը,
մանաւանդ, որ նոցանից շատերը սովորած լինելով Ս. Գիրքը մանկու-
թիւնից՝ նորանով իրանց միսիթարում էին ու ընկերներին քաջալերում
եւ յայտնի համարձակ պաշտում էին իրանց կրօնը, վասն որոյ հեթա-
նոսներից (պարսիկներից) շատերը, որոց ախորժելի էր թւում (քրիստո-
նեայ զօրականների ժամերգութեանց) ձայնը, քաջալերում էին նոցա եւ
միսիթարիչ խօսքեր էին ասում, թէ լաւ է մինչեւ մահը չարչարուել, քան
այսպիսի օրէնքից հեռանալ»:

Հայոց զօրականներին օտարութեանմէջ պահելով՝ իւր հաւատարիմ
ծառաններից մէկին, որի անունը Դենշապուհ էր, ուղարկեց Հայոց աշխար-
հը՝ աշխարհագիր անելու, նա.

Ա. Ազատ Եկեղեցին հարկատու արեց :

Բ. Վանքերում բնակող միայնակեացներին նոյնպէս հարկի տակ դրեց:

Գ. Աշխարհքի հարկը ավելի եւս ծանրացրեց:

Դ. Նախարարներին խոռվացրեց միմեանցից եւ ամեն տան մեջ շփոթութիւն ձգեց, եւ այս ամենը անում էր, որպէս զի կարողանայ Հայոց միաբանութիւնը քանդել, եկեղեցիների միաբանութիւնները ցրուել, միայնակեացներին փախցնել, գիւղացիներին աղքատացնել, որ չափացնց աղքատութեան համար կամայ ակամայ կրակապաշտ դառնան:

Ե. Հայոց աշխարհի հազարապետին, որին իբրեւ հայր սիրում էին, պաշտօնանկ արեց՝ տեղը մի պարսիկ նշանակելով, մի մոգպետի էլ դատաւոր նշանակեց, որ քրիստոնեական կրօնը անարգելով՝ հետզհետէ վերջացնեն: Հայոց երկրից այնքան հարկ էին տանում, որ իրանք պարսիկներն էլ զարմացել էին, թէ ինչպէս չէ քանդւում Հայոց աշխարհը, որտեղից այսքան գանձեր են դուրս գալիս:

Յազկերտ երբ որ տեսավ, թէ այս ամենը անելով չկարողացավ ձանձրացնել, հրամայեց մոգերին ու մոգպետներին, որ պարսից կրօնի օրէնքները նամակով գրեն Հայոց: Այս նամակը վերջանում է հետեւեալ բառերով. «Հիմայ երկու առաջարկութիւն կայ ձեր առաջը. կամ խօսք առխօսք պատասխան տուէք նամակիս, եւ կամ վեր կացէք եկէք արքունիք եւ ներկայացէք մեծ ատենին»:

Յովսէփի կաթուղիկոսը եպիսկոպոսների հետ Արտաշատ քաղաքում ժողովք անելով՝ կէտ առ կէտ հերքեց պարսից կրօնի օրէնքները՝ իւր թուղթը վերջացնելով հետեւեալ բառերով. «Ապա եթէ այս մեծ վկայութիւնից յետոյ ուրիշ բան էլ կամենաս հարցնել՝ ահաւասիկ պատրաստ ենք՝ մեր բոլոր մարմինը յանձնելով քո ձեռքը. ինչ կամենում ես, չուտով արա, քեզանից տանջանք՝ մեզանից յանձնառութիւն, սուրը քոնը՝ պարանոցը մերը, մենք մեզանից առաջիններից լաւ չենք, որ այս վկայութեան վերայ դրին իրանց ունեցած չունեցածը եւ իրանց մարմինը»:

Այս պատասխանը երբ որ կարդացին պարսից արքունիքում, շատերը ծածուկ գովում էին եւ ճարտարաբանութիւնից աւելի՝ համարձակութեան վերայ էին զարմանում: Թագաւորը զայրացած՝ հազարապետի ու մոգպետի խորհրդով՝ Հայոց մեծամեծ նախարարներին, որոնց անուանքը գիտէր, կանչեց արքունիք: Նախարարները Յովսէփի կաթուղիկոսի ձեռքով հաստատելով իրանց ուխտը դէպի եկեղեցին եւ կրօնը՝ գնացին Պարսկաստան եւ ներկայացան թագաւորին, որը տեսնելով, թէ նոքաչեն ուրանում իրանց հաւատը, շատ բարկացաւ եւ երեք չորս անգամ կրկնում էր ու ասում:

«Զեր ամենքիդ էլ, որ այստէղ էք, չարաչար կապանքներով, անճանապարհ տեղերով Սագաստան կաքսորեմ, այնպէս որ ձեզանից շատե-

ըստ գնալու ժամանակ խորշակից մեռնեն, մնացեալներն էլ ընկնեն ամուր բերդերի եւ անել բանտերի մէջ, ձեր աշխարհքն էլ անթիվ զօրք կուղարկեմ՝ փղերով հանդերձ, ձեր կանանց ու որդւոցը Խուժաստան աքսորել կտամ, եկեղեցիները, որ վկայարան էք անուանում՝ կքանդեմ, կփլցնեմ ու կոչնչացնեմ, եւ եթէ մէկը ընդդիմանայ՝ գազաններին կոխան լինելով անողորմ կմեռնի: Այս ամեն ասածներս կանեմ ու կկատարեմ ձեր աշխարհի մնացորդների հետ»:

Այս ասելով՝ թագաւորը հրամայեց խիստ հսկողութեամբ պահպանել նոցա իրանց իջած տեղում, իսկ թագաւորի ծառաներից մէկը, որ ծածուկ քրիստոնեայ էր եւ մկրտուած էլ էր, երբ տեսաւ, թէ թագաւորը ինչ որ սպառնացաւ՝ կատարելու է, խորհուրդ տուեց նախարարներին, որ իրանց անձը նեղութիւնից ազատեն՝ առ երեւոյթս խոստանալով կատարել թագաւորի պատուէրը: Նախարարները համոզուելով՝ նոյն իրանց խորհուրդ տուողին պատգամաւոր ուղարկեցին թագաւորի մօտ, որ երբ լսեց՝ շատ ուրախացաւ եւ մեծամեծ պարգևներով, հարստութեամբ, գիւղեր ընծայելով՝ վարձատրեց նոցա եւ բազմաթիւ զօրքերի եւ եօթն հարիւրից աւելի մոգերի հետ յետ դարձրեց նոցա՝ ասելով. «Մինչեւ իմ պատերազմից վերադառնալը դուք ամեն բան իմ կամքի պէս պէտք է կատարած լինէք, այսինքն՝ հայերին կրակապաշտ դարձրած պէտք է լինէք»:

Եվ մոգերը, դեռ Հայոց աշխարհը չհասած, վիճակ էին ձգում, թէ ո՞ր գաւառը, ո՞ր ազգը ու՞մ պէտք է ընկնի, ժամադիր լինելով մինչեւ վեցերորդ ամիսը՝ շտապեցնում էին ու ստիպում թագաւորական հրամանով: «Ճարին լրացած՝ ասում էին. մեծ թագաւորի (պարսից) իշխանութեան տակ եղած ամեն տեղերում, խափանուեն եկեղեցու կարգերը, փակուեն եւ կնքուեն սուրբ տաճարների դռները, նուիրական սպասները թուով ու համարով տարուեն արքունիք, չլսուեն սաղմոսերգութեան ձայները, եւ անսուտ մարգարէութեանց ընթերցուածքները դադարեն, քահանաները չհամարձակուեն իրանց տներում սորվեցնել ժողովրդին, եւ մենանոցներում (անապատներում) բնակող տղամարդիկ եւ կանայք փոխեն իրանց հանդերձը աշխարհական կարգով: Նախարարների կանայքը ընդունեն մոգերի վարդապետութեան ուսմունքը, ազնուականների ու գիւղացիների տղայքն ու աղջկերքը սովորեն մոգերի գլուխոցներում»:

Հայերը, տեսնելով մոգերի ջանքը եւ հայ նախարարների ուրացութիւնը, սաստիկ տրտմեցին, եկան յանդիմանեցին նախարարներին. անարգում էին նոցա ու ասում. «Ի՞նչ պէտք է անեք Սուրբ Կտակարանը (Աստուածաշունչը) կամ ո՞ւր պէտք է տանէք Աստուծոյ սեղանի սպասները. պէտք է մոռանա՞ք արդեօք հոգեւոր օրհնութիւնները, եւ այլ եւս պէտք է չկարդա՞ք մարգարէութէանց ընթերցուածքը, չկարդալու հա-

մար ձեր աչքերը փակեցիք, չլսելու համար ձեր ականջները խլացրիք, բայց մ՝ իթէ մտքի անմոռացութիւնը չէ՞ք հիշում: Քրիստոնէական կրօնի քարոզողներն էիք, հիմա մոլար խաթէութեան աշակե՞րտ պէտք է լինէք: Ճշմարտութեան ուսուցանող էիք, հիմա մոգերի սուստ խաթէութիւննե՞րը պէտք է սովորէք: Աստուծոյ զօրութիւնը քարոզողներն էիք, հիմա տարերքներին աստուա՞ծ պէտք է խոստովանէք...: Դուք մեր պատսպարուելու ամուր պարիսպն էիք. երբ որ այս բանից (մոգութիւնից) վտանգ էր հասնում, ձեր մօտ անդորրութիւն էինք գտնում. հիմա այդ մեծ ամուրը հիմն ի վեր տապալուեց: Ճշմարտութեան թշնամու մօտ դուք մեր պարծանքն էիք, հիմա նոյն թշնամու մօտ դուք մեր նախատինքն էք: Մինչեւ հիմա ձեր ճշմարիտ հաւատի համար մեզ փոքր ի շատէ խնայում էին, հիմա ձեր պատճառով էլ մեզ անողորմ դատում են: Ոչ միայն ձեր անձի մասին պատասխան պիտի տաք Աստուծոյ ահեղ Ատենի առաջ, այլ եւ շատերի համար, որոնք ձեր պատճառով պէտք է չարչարուեն»:

Նախարարները լսելով այս յանդիմանութիւնը՝ չէին կամենում իրանց խորհուրդը յայտնել. լոել եւ պատասխան չտալ անհնար էր. հեղձամղձուկ լինելով արտասուրք էին թափում: Նոցա հետ էլ դառնացած լսողներն ու տեսնողները անմխիթար սուգի մէջ էին ընկղմում: Բանակի մէջ եղած քահանաները, բաժանուելով ուխտազանց նախարարներից, մի դեսպան ուղարկեցին եպիսկոպոսների ժողովին՝ պատմելու եղածը: Իսկոյն եպիսկոպոսները չուեցին իրանց վիճակները, քորեպիսկոպոսներին ուղարկեցին գիւղերը, դրդեցին բոլոր ժողովրդին՝ կանանց եւ տղամարդկանց, շինականներին ու ազնուականներին, քահանաներին ու միայնակեացներին. խրատ տուին, քաջալերեցին եւ բոլորին էլ Քրիստոսի զինուոր դարձրին: Եւ խորհրդի առաջին խօսքն այս է. «Հարազատ եղօր ձեռքը սպանի Աստուծոյ օրէնքից դուրս եկող իւր ազգականին, հայրը՝ որդուն չխնայի, եւ որդին էլ հօր պատուին չխնայի, կինը կռուի իւր ամուսնոյ հետ, եւ ծառան իւր տիրոջը ընդդիմանայ, Աստուծոյ օրենքը ամենի վերայ թագաւորի, եւ հանցաւորները՝ նոյն օրէնքից ընդունեն իրանց դատապարտութեան պատիմը»:

Այս ուխտը հաստատելուց յետոյ ամենքն էլ զինուած ու զրահաւորուած երեւացին, սուրը մէջքին եւ սաղաւարտը ձեռքին՝ ոչ միայն այր մարդիկ, այլ եւ կանայք: Եւ հայոց գունդը մոգերի բազմութեամբ երբ որ հասաւ հայոց Անգղ գիւղը, այնտեղ բանակ դրին ու քսան օրից յետոյ մոգպետն անձամբ մոգերի հետ կամենում էր կիւրակէ օրը եկեղեցու դուները քանդել, իսկ Ղեւոնդ երէցը առաջին խորհրդակիցների միաբանութեամբ թոյլ չտուեց եւ իւր ընկերների հետ՝ մահակներով մոգերի ու մոգպետի գլուխը ջախջախեցին ու փախցրին եւ սկսեցին ժամերգութիւ-

նը: Մոգպետը այս ընդդիմութիւնը տեսնելով՝ կամենում էր գրել ու գործի դժուարութիւնը յայտնելով թագաւորին՝ յետ կենալ անիրազործելի խորհրդից. բայց Հայոց Վասակ մարզպանը, որ բոլորովին ուրացել էր քրիստոնէութիւնը, թոյլ չտուեց. գործը գնալով ծանրացավ. նախարարներից ոմանք դարձան դէպի իրանց քրիստոնէական կրօնը, իսկ ոմանք հաստատ մնացին իրանց մոլորութեանց մէջ, որոց առաջինն էր Վասակ մարզպանը, որ ուխտապահների ձեռքը նեղն ընկած ժամանակ Ս. Աւետարանի վերայ երդւում էր հաստատ մնալ քրիստոնէութեան մեջ, բայց վտանգն անցնելիս իսկոյն մոռանալով իւր ուխտը՝ սկսում էր հալածել ու տանջել քրիստոնեաներին, քանդել եկեղեցիները, շինել կրակատուներ եւլն: Գնալով գործը ծանրացավ. ուրացեալները Վասակի հետ միացան պարսից զօրքերին, իսկ ուխտապահները Վարդանի հետ առանձին բանակ կազմեցին վաթսուն եւ վեց հազար հոգուց: Բանակի մէջ էին Յովսէփ կաթուղիկոսը եւ Ղեւոնդ երէցը եւ շատ հոգեւորականներ. պատերազմը եղաւ Աւարայրի դաշտում՝ Տղմուտ գետի մօտ:

Նախ քան կոիւր սկսելը՝ Վարդան զօրավարը խրախուսեց զօրքերին եւ իւր քաջալերութիւնը վերջացըրեց հետեւեալ խօսքերով. «Երկիւղը թերահաւատութեան նշան է. թերահաւատութիւնը մենք մեզանից վաղուց ենք մերժել, թերահաւատութեան հետ թող երկիւղը հեռանայ մեր մտքից ու խորհրդից»: Վարդան զօրավարից յետոյ Ս. Յովսէփ կաթուղիկոսի հրամանով Ղեւոնդ երէցը սկսեց խօսել : Այնուհետեւ բոլոր զօրքերին հաղորդեցին Քրիստոսի Ս. Սարմնոյ եւ Արեան եւ պատրաստուեցին պատերազմելու: Վարդան զօրավարը ութն մեծ նախարարների հետ պատերազմի մէջ նահատակուեց, իսկ բոլոր նահատակների թիւը 1036 է. ուրացեալների ու պարսիկների կողմից կորուստը եռապատիկ էր՝ 3544 մարդ եւ 9 մարդ էլ մեծ պատուաւորներից ընկան պատերազմի դաշտում: Թագաւորը զղջացաւ պատերազմ սկսելուն համար, վասն զի բացի նորանից, որ Հայոց աշխարհը տակն ու վերայ լինելով՝ պէտք է նուազէր եւ իւր եկամուտը. այդ պատերազմի մէջ շատ պարսիկներ էլ կորան:

Վարդանի եւ նախարարների նահատակուելով երկիրը անտերունջ մնաց : Վասակ եւ ուրացեալ նախարարները Մուշկանիսալաւուրտի հետ սկսեցին մեծամեծ աւերմունքներ գործել եւ կոտորածներ անել : Եւ երբ որ Ս. Յովսէփ կաթուղիկոսին ու Ղեւոնդ երէցին էլ ուրիշ հոգեւորականների հետ կամենում էին չարչարել ու սպանել, նոքա բողոքեցին արքունեաց անունով, եւ երբ Ատրորմիզտ անունով մի պարսիկ մարզպան եկաւ Հայաստան, այդ բողոքողներին կապանօք ուղարկեց Պարսկաստան: Թագաւորի հազարապետի ներկայութեամբ սկսուեց քննութիւն, եւ Վասակ բոլորովին յանցաւոր դուրս եկաւ, եւ իւր իշխանութիւնից ընկնելով իր-

բեւ մահապարտ՝ մահապարտների բանտը մտաւ, ուր մեռաւ չարաչար տանջուելուց յետոյ. վասն զի բանտարկութեան ժամանակ հեռացան իրանից իւր բոլոր հաւատարիմ մարդիկը, եւ ինքն բանտի մէջ անտանելի հիվանդութեան մէջ ընկաւ. «Կտրատուում էր նորա փորը, գալարում ու տրորուում էին նորա աղիքները, չափազանց նիհարացաւ, նորա աչքերի մէջ սկսեցին որդեր եռալ եւ քթերովը վայր թափուել. ականջները խլացան, շրթունքները չարաչար ծակծկուուեցին, բազուկների ջղերը կտրատուեցին. նորանից մահուան հոտ փչեց, միայն լեզուն կենդանի էր մնացել բերանում: Մեռաւ նա եւ անջնարին դառնութեամբ գերեզման մտաւ»: Նորա բոլոր սիրելիները ոտնահար արին նորան, եւ նորա թշնամիները չբաւականացան այս ամեն հարուածներով: Չյիշուեց նորա անունը սրբերի մէջ, եւ նորա յիշատակը եկեղեցում սեղանի առաջ չյիշատակուեց: Չարիք չմնաց, որ իւր կեանքում չգործեց, եւ մեծամեծ չարիքներից բան չմնաց, որ չպատահեց նորան իւր մահուան ժամանակ:

Ցովսէփի կաթուղիկոսը եւ իւր հետ տարագրեալ հոգեւորականքը Պարսկաստանում նահատակուեցին, իսկ կապեալ նախարարները Յագկերտի մահից յետոյ ազատութիւն գտնելով՝ վերադարձան Հայաստան. բայց մինչեւ դոցա վերադառնալը՝ Հայաստանի վիճակը շատ ցավալի էր, վասն զի հալածանքը երկիրը աւերակ էր դարձրել, իսկ քրիստոնէական հաւատոյ սէրը ամէն մէկին մոռացնել տալով իւր տկարութիւնը՝ քաջ զինուոր էր դարձրել, որոնք պատերազմում էին պարսից ասպատակութեանց դէմ:

Այդ հաւատոյ զինուորները թողնելով իրանց տունը եւ տեղը, լեռների անձաւներում ապաստան գտնելով՝ առ ոչինչ էին համարում ձմեռուայ ցուրտը, ամառուայ խորշակը, եւ այս նեղութիւն ունէին թէ՛ մարդիկ եւ թէ՛ կանայք: Վայրի անասունների պէս խոտով էին կերակրուում եւ չին յիշում ամենեւին սովորական փափկութիւնները: Նոցա մարմնի մորթերը սեւ ներկուեցին, վասն զի ցերեկները արեւակէզ էին, իսկ գիշերները չոր գետնի վերայ էին ընկողմանում: Այս նեղութեանց մէջ եղող կանայքը հեռու տեղերից եկածներին էլ չէին հարցնում, թէ երբ կլինի, որ տեսնեն իրանց սիրելիներին. բայց նոցա՝ Աստուծուց աղօթքով խնդրուածքն էր, որ ինչպէս սկսեցին թէ իրանք այս նեղութեան մէջ եւ թէ իրանց ամուսինները հեռաւոր օտարութեան կապանքի մէջ, նոյն բանի մէջն էլ անյողդողդ եւ հաստատուն մնան՝ լցուած երկնաւոր սիրով:

Այս արհաւիրքը Հայոց աշխարհի վերայ եկաւ 5-րդ դարու մէջ: Ցովսէփի կաթուղիկոսի հետ Պարսկաստանում եւ Հայաստանում նահատակուած հոգեւորականների տօնը կատարում է մեր եկեղեցին բարեկենդանի վերջին շաբթի երեքշաբթի օրը, իսկ Վարդանի հետ Աւարայրի

դաշտում եւ այլուր նահատակուածների տօնը՝ նոյն շաբթի հինգշաբթի օրը: Առաջինը կոչում է Ս. ՂեկունԴեԱնջ ՔԱՀԱՆԱՅԻՑ, իսկ երկրորդը՝ Ս. ՎԱՐԴԱՆԱՆՋ ԶՈՐԱՎԱՐԱՅ տօն:

1400 տարուց աւելի է, որ Ս. Վարդանանց նահատակութիւնը կատարուել է, բայց 1400 տարի շարունակ եկեղեցին եւ ազգը տօնում են Վարդանաց Ս. յիշատակը, որ յաւիտեանս անմոռաց կմնայ: Այսպէս, չկայ առաքինութիւն, որ չվարձատրուի, չէ եղել եւ մոլութիւն, որ պատժուած չլինի:

Ս. Վարդան եւ իւր քաջերը սուրբ հաւատի համար Աւարայրի դաշտում նահատակուեցին, սորանով դաշտն էլ նոցա անուան հետ նուիրական դարձաւ, եւ ամեն տարի ժամ պատարագով մենք երախտագիտությամբ յիշում ենք Ս. Վարդանանց. իսկ Վասակ եւ իւր համախոհները իրանց դավաճանութեան համար ատելի են թէ՛ հայոց եւ թէ՛ այլազգեաց առաջ, եւ մենք Ս. Վարդանանց հետ յիշելով Վասակին՝ նզովում ենք նորա յիշատակը եւ մեր աչքի առաջ պատկերացրած տեսնում իւր կրօնն ու ազգը ուրացողի վիճակը: Եւ արդարեւ, եթէ մէկը սուտ է գտնւում իւր Աստուծոյ առաջ, մահկանացուներից ու՞մ մօտ կարող է արդար գտնուել:

Մեր պատմութիւնը առանց այն էլ երկարեց. առ այժմ կթողնեմ Ս. Սահակ Պարթեւի, Ս. Ոսկեանց եւ Ս. Սուքիասեանց պատմութիւնները: Մնաք բարեաւ, սիրելի մանուկներ, ցկրկին տեսութիւն:

Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ՎԻՐԱՊ ՄՏՆԵԼՈՒ ՏՕՆՉ¹

(Մովսես Խորենացի, գրոք Բ., գլ. ՀԲ.-ԶԲ.,
և Հ. Միքայել Չառաջեան, ՀՏ. Ա., գրոք Բ., գլ. ԼԳ.)

Քրիստոսի 225 թուին Պարսկաստանում թագաւորում էր Արտաւան,
իսկ Հայաստանում՝ Խոսրով Ա. Մեծն: Դոքա երկուքն էլ Արշակունի էին
եւ միմեանց օգնում էին միշտ, որ իրանց ցեղը երկու ազգի վերայ երկար
թագաւորէ:

Սասանեան ցեղից Արտաշիր անունով մի պարսիկ նախարար ուրիշ
նախարարների հաճութեամբ ու կամքով սպանեց Արտաւանին եւ տե-
ղը թագաւորեց: Հայոց Խոսրով թագաւորը իմանալով այս բանը՝ սկսեց
թշնամանալ Արտաշիրի հետ, եւ մի քանի պատերազմներում յաղթելով
նորան՝ հալածեց մինչեւ Հնդկաստան, եւ իւր յաղթութեան ու Արտաւա-
նի մահուան վրէմն առնելուն ի յիշատակ՝ Պարսկաստանի Ատրպատա-
կան աշխարհում շինեց Դավրէժ քաղաքը, որ կնշանակէ վրէժ առնելու
համար:

Արտաշիրը տեսնելով, որ հանգիստ գտնելու չէ Խոսրովի ձեռքից,
Արշակունի պարթեւ նախարարներից նորան, ով որ կկարողանայ Խոսրո-
վին թունաւորելով կամ սրախողխող անելով սպանել, խոստացաւ Արշա-
կունի պարթեւների Հայրենական Բահլ մայրաքաղաքը եւ Քուշանաց
աշխարհը տալ, իւր երկրորդը անուանելով՝ թագաւորական ծիրանի եւ
թագ շնորհել:

Այս խոստումից հրապուրուելով՝ Արշակունի Անակ նախարարը իւր
եղբօր հետ, որպէս թէ Արտաշրից փախստական եւ հալածուած՝ Ասո-
րեստանի վերայով եկաւ Հայաստան՝ ապաւինելով Խոսրովին որպէս իւր
ազգական Արշակունու: Խոսրով, որ ուտէացւոց Խաղխաղ քաղաքումն
էր, իմանալով Անակի եկաւորութիւնը, բայց չիմանալով նորա նպատակն
ու կեղծ փախուստը Արտաշրից՝ օգնութեան համար զօրքեր ուղարկեց եւ
հրաւիրեց իւր մօտ: Զօրքերը Արտազ գաւառում հանդիպեցին Անակին
եւ թագաւորի հրամանով տարան Խաղխաղ քաղաքը:

Խոսրով թագաւորը սիրով ընդունեց Անակին եւ իւր հետ առնելով՝
եկաւ իւր Վաղարշապատ մայրաքաղաքը, ուր ծնուեց Անակի այն արու
զաւակը, որ յետոյ կոչուեց Գրիգոր եւ Հայերիս Լուսաւորիչը դարձաւ:
Պատմում են, որ Անակի կինը Արտազ գաւառումն Ա. Թաղէոս առաքեա-
լի գերեզմանի մօտ յղացաւ Գրիգոր մանուկին:

1 «Արարատ», 1884, էջ 106-111: Ստորագրված է Յ. Վ. Մ.:

Խոսրովին ապաւինելու երրորդ տարին Անակը եւ իւր եղբայրը՝ մի անգամ Խոսրովի հետ որսի գնացած լինելով, անակնկալ կերպով սրով մահամերձ վիրաւորեցին նորան, եւ երբ կամենում էին փախչիլ, հայոց զօրքերը վերայ հասան ու Երասիս գետը ձգելով՝ ջրահեղձ արին: Խոսրով դեռ չմեռած՝ հրամայեց կոտորել Անակի ընտանիքն ու տոհմը: Այս կոտորածից ազատուեցին Անակի երկու որդիքը. մէկին, որի անունը Սուրբն էր՝ իւր դայեակները փախցրին Պարսկաստան, իսկ միւսին՝ Գրիգորին, իւր քրիստոնեայ ստնտու ծծմայր Սովիան փախցրեց Փոքր Ասիայի (Գամրաց) Կեսարիա քաղաքը եւ այնտեղ կրթեց քրիստոնէական հաւատով:

Մինչ այս մինչ այն, Արտաշիր Սասանեանը լսելով Խոսրովի մահը՝ բազմաթիւ զօրքերով եկաւ Հայաստան, բոլոր երկիրը տակն ու վերայ արեց եւ հրամայեց կոտորել Խոսրովի բոլոր ցեղը: Նախարարներից մինը՝ Արտաւազդ Մանդակունին, Խոսրովի Տրդատ որդուն փախցրեց դէպ ի Հռովմ, իսկ մի ուրիշը՝ Օտայ Ամատունին, Խոսրովի Խոսրովիդուխտ աղջիկը ազատեց եւ Բարձր Հայոց Անի ամրոցը առանձնացաւ:

Արտաշիրը երկիրը նուաճելուց յետոյ փախստականներին յետ դարձեց եւ սկսեց երկրի շինութեան համար հոգալ: Խոսրովիդուխտը՝ Անի ամրոցում, իսկ Տրդատը՝ Հռովմում, մեծանում էին եւ պատրաստում մի օր դառնալ Հայաստան՝ թագաւորական փառքով Հայաստանի մէջ մեծամեծ գործեր հոգալու:

Տրդատը հեռաւոր օտարութեան մէջ իւր սարսափելի ուժովն ու պատերազմական հմտութեամբը իւր վերայ դարձրեց բոլորի ուշադրութիւնը: Նորա համար դեռ մանկութեան ժամանակ ձիով աշտանակելը, յաջողակ զէնք շարժելը եւ պատերազմի պատրաստուիլը ամենասիրելի զբաղմունքն էին: Հրապարակում մրցութեան ժամանակ մի զօրեղ ըմբիշ հողդացու վզից բռնելով յաղթեց, մի անգամ էլ երկու ամեհի ցուլերի եղիւրները բռնելով՝ դուրս ձգեց:

Երբ որ Խոսրովի որդին՝ Տրդատն, իւր այս անսովոր ուժեղութեամբ եւ զարմանալի քաջութեամբ օր աւուր առաջ էր գնում, Անակի որդին՝ Գրիգոր, իւր քրիստոնեայ Սովի ստնտուի ինամքի տակ քրիստոնէական հաւատով մեծացաւ, ամուսնացաւ մի Դաւիթ անունով քրիստոնեայ մարդու Մարիամ աղջկա հետ, եւ երկու զաւակ ունեցաւ, անդրանիկի անունը Վրթանէս, իսկ կրտսերինը՝ Արիստակէս:

Գրիգորն ու իւր ամուսին Մարիամը իրանց յօժար կամքով միմեանցից բաժանուեցին: Մարիամը առնելով իւր փոքր որդուն՝ մտաւ կուսանաց մի վանք: Մեծ որդին մնաց իւր դայեակների մօտ եւ հասակն առնելով՝ ամուսնացաւ, իսկ Գրիգոր, իմանալով, որ իւր հայրը սպանել է Տրդատի

Հօրը՝ Խոսրով թագաւորին, իւր հօր յանցանքը քաւելու համար գնաց Տրդատի մօտ, եւ սկսեց նորան հաւատարմութեամբ ծառայել:

Երբ Գրիգոր հաւատարմութեամբ ծառայում էր Տրդատին, եւ Տրդատ չիմանալով, թէ ո՛վ է Գրիգորը, ուշ՝ որդին է, իբրեւ իւր հաւատարիմ սպասաւոր՝ սիրում էր նորան: Հենց այդ ժամանակները գոթացւոց Հռչէ թագաւորը եկաւ հոռվմայեցւոց դէմ պատերազմելու եւ այսպիսի պատգամ ուղարկեց հոռվմայեցւոց Դիոկղետիանոս կայսրին. «Ինչ հարկ կայ զօրքեր կոտորելու. ահա՛ ես ու դու, մենամարտենք առանձինն: Եթէ ես քեզ կյաղթեմ՝ դուք հնազանդեցէք եւ ծառայեցէք ինձ, իսկ եթէ դու կյաղթես՝ մենք հնազանդ ենք քեզ»: Դիոկղետիանոսը, գիտենալով, որ Հռչէ չափազանց ուժեղ եւ լաւ պատերազմող է, սկսեց մտածել եւ յուսահատուիլ: Կանչեց իւր իշխաններին խորհուրդ անելու, թէ ինչ պէտք է անեն: Իշխաններից մէկը՝ Լիկիանոս, որի բանակումն էր ծառայում Տրդատը, ասաց. «Մի հոգալ, կայսր, հեշտ է այդ գործը գլուխ բերել, որովհետեւ կայ այստեղ Տրդատ անունով մէկը, որ կարող է քո կողմից անձամբ դուրս գալ Հռչէի դէմ եւ յաղթել նորան»:

Դիոկղետիանոս, երբ որ առաջարկեց մենամարտել Հռչէի հետ, Տրդատ սիրով յանձն առաւ. եւ որոշեալ ժամին կայսերական զարդերով սպառազինուած դուրս եկաւ Հռչէի առաջ եւ մենամարտութեան ժամանակ բռնեց Հռչէին եւ տարաւ Դիոկղետիանոս կայսեր մօտ: Կայսրը շատ ուրախացաւ Տրդատի քաջութեան վերայ, իւր մեծամեծների առաջ գովելուց յետոյ՝ մեծամեծ պարգևներ տուեց, եւ իմանալով, որ Հայոց Խոսրով թագաւորի որդին է, եւ թէ Արտաշրի կոտորածից ազատուելու համար ապաւինել է դէպի Հռովմ, թագաւորական թագ եւ ծիրանի տալով՝ Հայոց վերայ թագաւոր կարգեց Քրիստոսի 286 թուին: Տրդատ հոռվմայեցւոց զօրքերով գարձաւ դէպի ի Հայաստան: Գրիգորը նորա մօտ էր եւ ճանաչում էր նորան, իսկ նա Գրիգորի հաւատարիմ ծառայութիւնը գնահատելով՝ սիրում էր առանց ճանաչելու, թէ ո՛վ է Գրիգորը:

Տրդատը երբ հասաւ Կեսարիա, նախարարներից շատերը նորա առաջը դուրս եկան, եւ Հայաստան հասնելուց յետոյ տեսնելով, որ իւր քրոջը՝ Խոսրովիդուխտին, խնամարկել եւ իւր հայրական գանձերը մեծ համբերութեամբ պահել է Օտայ Ամատումին, նորան Հայաստանի հազարապետ կարգեց, իսկ իւր դայեակ Արտաւազդ Մանդակունուն՝ Հայոց սպարապետ նշանակեց:

Նախարարներին զօրքերի հետ ուղարկելով Այրարատեան նահանգը, որ երկիրը պահպանեն, ինքն իւր բանակով Բարձր Հայք նահանգի եկեղեաց գաւառի երիզայ կամ երզնկա աւանը հասնելուց յետոյ, Անահիտի մեհեանում ուխտ եւ մեծամեծ զոհեր արեց, որովհետեւ կոապաշտու-

թեան ժամանակ Անահիտը համարւում էր Հայոց աշխարհի պահապան աստուածուհի: Զոհերից յետոյ Տրդատը երբ ուրախացած էր, հրամայեց իւր հաւատարիմ սպասաւոր Գրիգորին՝ առանց իմանալու, թէ նա քրիստոնեայ է, ծաղկափնջեր եւ պսակներ տանել Անահիտ չաստուածուհու մեջեանը, իսկ Գրիգոր հրաժարուեց՝ յայտնելով, որ ինքն քրիստոնեայ է եւ միայն ծամարիտ Աստուծուն պէտք է երկրպագութիւն անի, եւ ոչ թէ՝ ձեռագործ կուռքերի:

Թագաւորը տեսնելով Գրիգորի դիմադարձութիւնը՝ զարմացաւ, զայրացաւ եւ ասաց. «Այս ի՞նչ է, Գրիգոր, չէ՞ որ մի օտարական եւ անյայտ մարդ էիր դու, եկար մեզ հետ միացար, հիմա ինչպէ՞ս ես համարձակւում այն Աստուծուն պաշտել, որին ես չեմ պաշտում»: Եւ հրամայեց նոյն օրը բանտարկել:

Տրդատ, տեսնելով, որ Գրիգոր ամենեւին չի կամենում լսել իրան ու կուռքերին երկրպագութիւն չի տալիս, հրամայեց չարչարել: Տասն եւ երկու սարսափելի տանջանքներ տուին Ս. Գրիգորին, իսկ նա սուրբ հաւատի համար համբերութեամբ տանում էր այդ չարչարանքները:

Վերջապէս, երբ որ Տրդատ Արտաւագդ Մանդակունու ձեռքով նորաքեռայր Աշոց գաւառի իշխան Տաճատից իմացաւ, թէ Գրիգորը իւր հօրը սպանող, որով եւ Հայոց աշխարհը պարսից իշխանութեան տակ ձգող Անակի որդին է, աւելի եւս բարկացաւ եւ Արտաշատու իշխան Մազենտի ձեռքով Գրիգորին ձգեց Արտաշատու՝ մահապարտների համար եղած Խոր Վիրապի մէջ, ուր կացաւ նա տասն եւ չորս տարի:

Յետոյ, իւր ժամանակին, կպատմեմ, թէ ինչպէս Ս. Գրիգոր Խոր Վիրապից դուրս եկաւ, ինչպէս քարոզեց, եւ իրան այնքան հալածող ու չարչարող Տրդատին ինչպէս բժշկեց ու քրիստոնէական հաւատը սորվեցնելով՝ մկրտեց: Այս ամենը յետոյ:

Բայց մենք տեսնենք, թէ Աստուած իւր սուրբերին աշխարհի մէջ բռնաւորների ու անօրէնների հալածանքի ու տանջանքի ժամանակ ինչպէս է օգնում ու մխիթարում:

Գրիգորը Խոր Վիրապի մէջ 14 տարի կացաւ. այնտեղ, ուր մարդիկ 14 օր անգամ չեն կարող կենալ: Ինչպէս կացաւ նա: Ո՞վ էր նորան կերակրում: Ո՞վ էր նորան մխիթարում: Աստուած:

Մեր ժողովրդի աւանդութեանը համեմատ՝ Աստուած մի ծերունի կնոջ սիրտ գութ ձգեց, եւ նա ամենայն օր հաց էր ձգում Վիրապի մէջ: Գրիգորը այդ հացի մի մասը ինքն էր ուտում, մի մասը փշրում էր եւ տալիս իրան շըջապատող զեռուններին:

Մեր եկեղեցու աւանդութեան նայելով՝ Աստուած մի հրեշտակի ուղարկում էր Գրիգորին սպասաւորելու եւ մխիթարելու: Այդ հրեշտա-

կը մի օր ուշացաւ: Գրիգորը կարծեց, թէ Աստուած նորան բացիթողի է արել, բայց Աստուած իւր սրբերին միշտ խնամարկում է: Հրեշտակը եկաւ. Գրիգորը հարցրեց ուշանալու պատճառը: Հրեշտակը ուշացել էր, որովհետեւ այդ օրը տօնում էին երկնքում Յիսուսի Համբարձումը:

Նեղութեան մէջ եղածներին օգնում ու մխիթարում է Աստուած մարդկանց ձեռքով, իսկ մե՞նք, այդ մարդկանցից մէ՞կն ենք: Ծերունի կնոջ նման հաց տանք նեղութեան մէջ եղողներին, Աստուծոյ հրեշտակի պէս սպասաւորենք նոցա եւ մխիթարենք: Այդ մեր պարտքն է. կատարե՛նք մեր պարտքը, որ, Աստուած մի արասցէ, երբ մենք նեղութեան մէջ լինինք՝ Աստուած ուղարկէ մեզ համար հաց տուղներ ու մխիթարողներ:

Ահա, թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Վիրապ մտնելու տօնը որպիսի յիշատակներ է պարունակում իւր մէջ, եւ այդ նուիրական յիշատակների համար է, որ այդ տօնին հանդիսաւոր ժամերգութիւն է կատարւում: Թէեւ Մեծ Պասի մէջ, բայց Ս. Սեղանի վարագոյրը բաց են անում, եւ մենք տեսնում ենք Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի չարչարանաց պատկերը եւ, իմանալով, որ այդ չարչարանքները կրելով է նա մեզ կուապաշտութեան խաւարից դէպ ի քրիստոնէութեան լոյսը առաջնորդել՝ երախտագէտ սրտով յիշատակում ենք նորան եւ փափագով համբուրում նորա Ս. Մասունքը:

Ի՞ՆՉ Է ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ¹

Յիսուս ճշմարտութիւնը մարդկանց ցոյց տալու եւ հասկացնելու համար աշխարհ եկաւ:

Քարոզեց ճշմարտութիւն:

Մարդկանց ականջին քաղցր հնչեց ճշմարտութեան անունը, եւ նրանք հրապուրուեցին ու քրիստոնեայ դարձան: Յաճախ կրկնում են Յիսուսի եւ ճշմարտութեան անունը:

Բայց ու՞ր է ճշմարտութիւնը եւ ի՞նչ:

Մարդիկ Յիսուսի հետ խաչել էին «ճշմարտութիւնը»: Նա՝ «Ճշմարտութիւն», Յիսուսի հետ գերեզման իջաւ, Յիսուսի հետ յարութիւն առաւ, Յիսուսի հետ քառասուն օր միայն մնաց երկրի վերայ մարդկանց փոքրիկ շրջանում եւ այդ մարդկանց աչքի առաջ Յիսուսի հետ համբարձուեց: Այնուհետե՞ւ:

Ճշմարտութիւնը Յիսուսի ականատես փոքրիկ շրջանում անգամ վիճելի դարձաւ:

Մարդկանց շրթունքները «ճշմարտութիւն» բառը հնչում են որպէս ծնծղայ, եւ երբ տեսնում են մէկին ճշմարտութեան անունով խօսելիս, Պիղատոսի պէս հեգնանքով ասում են. «Ի՞նչ է ճշմարտութիւնը»:

2 Ապրիլի 1917թ.

1 «Արարատ», 1917, էջ 294: Ստորագրված է Յ. Եպ.:

ԱՐԻ, ԱՍՏՈՒԱԾ ՀԱՌՑՆ ՄԵՌՈՅ¹

Արի, Աստուած Հարծն աերոք,
Որ պուահեան ես նեղելոք,
Հևս օգտոհաթին ծառայր բոք,
Աւօգնական աշգրս Հայոք:

Ես կարդում էի Եղեկիէլ մարգարէի Լէ. գլուխը: Այդ՝ մարդկան ցամաքած ոսկրներով լի դաշտի տեսարանի նկարագրութիւնն էր:

Այդ Նաբուգողոնոսորի աւերած Հրէաստանն էր:

Իւր հայրենիքի կործանման եւ իւր հայրենակիցների տարագրութեան ծանր խոհերով տոգորուած՝ յուսահատ մտածում էր մարգարէն, որ չկայ այլ եւս Հրէաստան, աւերակ է երկիրը, կործանուած են երուսաղէմն ու նրա տաճարը, ժողովրդի մի մասը սրի, մի մասը սովի ճարակ է դարձել, մնացած մասը գերութեան ու տարագրութեան է մատնուել եւ ենթակայ է բնաջինջ լինելու վտանգին:

Սովն ու սուրը զարհուրելի էին արդարեւ, բայց մարգարէին սարսափեցնում էր Հրէութեան բարոյական մահը: Սրից ու սովից ազատուած մնացորդը օտար երկրում բռնաւորների ճանկերի մէջ կարող էր ուրանալ նախնեաց հաւատը, կրօնքը, լեզուն, ազգային սովորութիւններն ու աւանդութիւնները, որոնք իբրեւ զրահ պահպանում էին նրան եւ ապահովում նրա առանձնահատկութիւնը: Նա մերկանալով այդ զրահը՝ հեթանոս ժողովրդի մէջ պէտք է մոռանար իւր կորցրած հայրենիքը, ընտելանար իրան շրջապատող հեթանոս ժողովուրդների սովորութիւններին ու կրօնական ծէսերին եւ լուծուէր որպէս մի կաթիլ՝ ծովի յորձանքներում եւ որպէս մի հիւլէ՝ մթնոլորտի անհունութեան մէջ:

Հրէաստանը, երուսաղէմն ու տաճարը աւերակ՝ հեթանոսների ոտքի կոխան պէտք է մնային: Այդ էր յուսահատեցնում մարգարէին, եւ նա յուսահատ էր, յուսահատ էր եւ ժողովուրդը: Իսկ յուսահատութիւնը վախճանական կորուստ է:

Աստուծոյ Հոգին բաց արեց Եղեկիէլի առաջ մարդկանց ցամաքած ոսկրներով լի դաշտի տեսարանը եւ ասաց.

«Մարդոյ որդի, մարգարէացիր այդ ոսկրների վերայ... եւ ասա. «Ճամաքած ոսկրներ, լսեցէք Տիրոջ պատգամը»...

1 «Արարատ», 1917, էջ 706-712: Յրատարակված է «Կրօնա-Բարոյական» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յուսիկ Արքեախ: Վերնագիրն ըստ բովանդակության:

Եւ մարդարէացայ, ասում է մարդարէն, ինչպէս հրամայել է ինձ Տէրը։ Եւ իմ մարդարէանալու ժամանակ՝ ահա շարժումն. ոսկրները յօդ առ յօդ մօտեցան իրար, եւ տեսայ, եւ ահա ջղերն ու մարմինը պատում էին (ոսկրներին), եւ մորթ էր ձգւում նրանց վերայ, եւ շունչ չկար նրանց վերայ։

Եւ ասում է ինձ Տէրը. «Մարդարէացիր, մարդոյ որդի, մարդարէացիր շնչի վերայ եւ ասա.՝ Այսպէս է ասում Տէրը՝ ե՛կ, չո՛ւնչ, չորս հողմերից եւ փչի՛ր այս մեռածներին, ու կկենդանան»։

Եւ մարդարէացայ … եւ նրանց մէջ շունչ մտաւ. կենդանացան ու կանգնեցին, ոտքի կացան շատ ու շատ ժողովուրդներ։

Եւ խօսեց Տէրը ինձ հետ ու ասաց. ««, Մարդոյ որդի, այդ ամեն ոսկրները իսրայէլի տունն է, եւ դրանք ասում են՝ չորացան մեր ոսկրները, մեր յոյսը կտրուեց, եւ մենք մեռանք»։

… Մարդարէացիր ու ասա դրանց. «Այսպէս է ասում Տէրը.

՝ Ահա ես կբանամ ձեր գերեզմանները։ Ձեր գերեզմաններից ինձ ժողովուրդ կհանեմ եւ կտանեմ դէպի իսրայէլի երկիրը, եւ կճանաչէք, որ ես եմ Տէրը»։

Բաղդաւոր էր իսրայէլի ժողովուրդը։ Երբ գերութեան մէջ սփռուած էր լինում ինչպէս ցամաքած ոսկրներ, նրան միանալու շարժումն էր ներշնչում Աստուած եղեկիների բերանով։

Բաղդաւոր էր իսրայէլի ժողովուրդը։ Երբ բնաջինջ լինելու վտանգի մէջ էր լինում փառամոլ համանների խարդաւանքներով, Աստուած փրկում էր նրան արքայական տան դրանիկ հրէայ Մուրթքէի եւ նրա ազգական, արքայական գահոյք բարձրացած եսթեր դշխոյի անձնազոհ միջնորդութեամբ։

Բաղդաւոր էր իսրայէլի ժողովուրդը։ Երբ տարագրութեան մէջ քաղցած սովամահ պէտք է լինէին, նրանց կերակրում ու պատսպարում էր Տորիթը։ Երբ նրանք փողոցներում սովամահ էին լինում եւ ոչ ոք իրաւունք չունէր նրանց թաղել՝ նրանց գաղտուկ, մահուան վտանգով թաղում էր Տորիթ, եւ մտածում իւր հայրենակիցների թշուառութեան ու հայրենիքի աւերման մասին։

Իսրայէլի լաւագոյն որդիքը փառքի եւ անարգութեան մէջ չէին մոռանում, որ հրէայ են, կործանուած հայրենիք ունեն, տարագրուած ու տառապանքի մատուած հայրենակիցներ ունեն։

Պահում էին իրանց հայրենական սովորութիւնները, մահուան վտանգով պաշտում էին իրանց նախնիների Աստուածը, հաւատարիմ էին իրանց կրօնին ու կրօնական արարողութիւններին եւ աղօթելիս՝ երեսները դարձնում էին աւերուած հայրենիքի կողմը անձկութեամբ։

Մեծ հրէաների օրինակը եւ հայրենիքի սէրը կենդանութեան շունչ էր տալիս ցամաքած ոսկրների պէս սփռուած, բայց միութեամբ յօդաւորուած տարագիր հրէաներին:

Բարեկացոց գետերի մօտ նստած լալիս էին: Այստեղ յիշում էին Սիօնը՝ երուսաղէմի միջնաբերդը, ու ասում. «Թէ մոռանամ քեզ, երուսաղէմ, մոռանայ ինձ իմ աջը: Կցուի իմ քմքին իմ լեզուն՝ թէ քեզ չյիշեմ, թէ առաջ քեզ՝ երուսաղէմ, չնուածեմ իմ ուրախութեան սկզբին» (Սաղմ., ճԼՀ.):

Եւ այն գիտակցութեամբ, թէ Տէրը լսում է նրանց, նրանք չէին կորցնում իրանց յոյսը: Փիւնիկ հաւի պէս վերակենդանում էին՝ ոգեւորուած այն հաւատով, որ կզայ Մեսիան եւ կվերականգնի հսրայէլի կործանուած տունն ու կթագաւորի յաւիտեան:

Նրանց սպասած Մեսիան հսրայէլի երկրաւոր թագաւորութիւնը պէտք է վերականգնէր, ուստի երբ եկաւ երկնքի յախտենական թագաւորութիւն հաստատող Մեսիան՝ Քրիստոսը, նրան չճանաչեցին, եւ Քրիստոսից քիչ յետոյ երուսաղէմն ու տաճարը նորից կործանուեցին, երկիրը աւերակ դարձաւ, ժողովրդի սրից ու սովից ազատուած մնացորդը վայրավատին տարագրուեց ի սփիւռս աշխարհի: 1800 տարի մնաց օտար երկնքի տակ, օտար ժողովուրդների մէջ՝ ատուած, անարգուած ու արհամարհուած: Բայց նա իւր առանձնութիւնը պահեց, չյարեց ոչ մի ազգի, չձուլուեց, չլուծուեց:

Ամբողջ մարդկութիւնը՝ ինչ կրօնքի, ինչ դաւանութեան եւ լինէր, ատում էր հրէաներին. Հալածանքը անընդհատ էր, բայց հրէան սիրում էր ինքն իրան: Ոգեւորում էր իւր հայրենիքի անցեալ փառքով ու նախահայրերով. նա մնաց հրէայ՝ Աբրահամի, հսահակի եւ Յակովի որդի: Օտար երկնքի տակ ապրում է հազարաւոր տարիներից հետո. աճում, բազմանում, մտաւոր ու նիւթական հարստութիւն ձեռք բերում, տալիս մտքի եւ գանձերի համաշխարհային հարուստներ, բայց միշտ նժդեհ ու օտար մնում՝ չկտրուելով իւր երուսաղէմից, իւր Եհովայից:

Եւ Եհովան վարձատրեց նրա անդրդուելիութեան առաքինութիւնը. անդղիացիք այս տարի հոկտեմբեր ամսին մտան Հրէաստան, նոյեմբերի 26-ին առան երուսաղէմը եւ ընծայեցին այն հսրայէլի որդիներին:

Անդղիացիք դարձան հրէաների ակնկալած Մեսիան: Եւ այժմ հոգով լսում ենք Աստուծոյ խօսքը, որ ասում է հսրայէլի որդիներին. «Ահա՝ ես բացի ձեր գերեզմանները, ձեր գերեզմաններից ինձ նոր ժողովուրդ հանեցի եւ կտանեմ դէպի հսրայէլի երկիրը, եւ ճանաչեցէք, որ ես եմ Տէրը»:

Եւ ի սփիւռս աշխարհի ցրուած հսրայէլի որդիքը միաբերան գոչում են Յոհաննէս Մկրտչի հայր Զաքարիայի հետ. «Օրհնուած է հսրայէլի Տէր

Աստուածը, որ մեզ այց ելաւ եւ իւր ժողովրդին փրկութիւն արեց: Փրկութիւն մեր թշնամիներից եւ մեր ատելիների ձեռքից» (Ղուկ., Ա., 68, 71):

Ես չեմ կամենում հաշիւ տալ. իմ հայրենիքի այժմեան դրութիւնը ստիպեց ինձ յիշել Եղեկիէլի ցամաքած ոսկրներով լի դաշտը, թէ՞ այդ տեսիլքի տպաւորութեան տակ ես յիշեցի իմ հայրենիքի այժմեան դրութիւնը:

Մեր հայրենիքն եւս ողողուած է արիւնով. քար քարի վերայ չէ մնացել, հրայրեցութեան մոխիրը եւ աւերածութեան փոշին շերտ շերտ ծածկում են երբեմն բարեշն եւ բարգաւաճ Հայաստանի շքեղութեան հետքերը:

Հայկի որդիքը հազարաւոր տարիներից հետէ բաղդակից էին հսրայէլի որդիներին: Հայկի որդիների մի մասն էլ իւր արիւնով ողողել է իւր հայրերի հողը եւ յախւտենական հանգիստ գտել այնտեղ, մի մասը ազատուած սրից ու սովից՝ տարագրուել է ի սփիւռս աշխարհի: Այս դրութիւնը կրկնուել է հազարաւոր տարիներ պարբերաբար. կրկնուեց եւ այժմ ահռելիօրէն:

Հազարաւորներ չարաչար մահուամբ սպանուեցին, գետամոյն, գահավէժ եղան, կոյսեր եւ պատանիներ առեւանգութեան մատնուեցին իրանց ծնողների աչքի առաջ, եւ ծնողները սպանուեցին իրանց զաւակների առաջ: Հարիւր հազարներ տարագրուեցին Արաբիայի անապատները սովամահ լինելու, շատերը իրանց կեանքը փրկելու համար կրօնափոխ եղան, մահմետականութիւն ընդունեցին: Եւ դահճի այս գործը կատարողն էր թուրքի կառաւարութիւնը: Մի մասը մեր ժողովրդի ապաստան գտաւ մեզ մօտ:

Մեր հայրենիքը եւ մեր վայրավատին ժողովուրդը ներկայացնում է Եղեկիէլի ցամաքած ոսկրներով լի դաշտը:

Բայց ո՞ւր է Եղեկիէլ մարգարէն, որ զգածուի այդ դրութեամբ ու մարգարէանայ:

Փչո՞ւմ է ցամաքող ոսկրներին յօդ առ յօդ միացնող հողմը:

Զգացւո՞ւմ է ցամաքած ոսկրներին կենդանութիւն պարգեւող աստուածային շունչը:

Հայկի տան ցամաքած ոսկրներն ասում են. «Զորացան մեր ոսկրները, մեր յոյսը կտրուեց, եւ մենք մեռանք:

Ու՞ր է հայի Եղեկիէլ մարգարէն, որի բերանով Աստուած ասէր. «Ահա՛ ես կբանամ ձեր գերեզմանները, ձեր գերեզմաններից ինձ ժողովուրդ կհանեմ եւ կտանեմ ձեզ դէպի Հայկի երկիրը, եւ կճանաչէք, որ ես եմ Տէրը»:

Ո՞յք են հայի դրանիկ Մուլթքէն ու դշխոյ Եսթերը, որ հայօրէն մտածէին, հայի պէս ապրէին, յիշէին, որ կործանուած հայրենիք ունեն, տա-

րագըուած տառապեալ հայրենակիցներ, անձնուիրաբար պաշտպանէին նրանց. որ աղօթէին եւ աղօթելիս՝ երեսները դէպի իրանց թշուառ հայրենիքը դարձնէին:

Ու՞ր է հայ Տոբիթը, որ քաղցածին կերակրի եւ մեռածին թաղի՝ չթողնելով գազանների կուր, անցորդների նշաւակ:

Հայ ցրուած, ցամաքած ոսկրները պահպանողներ կան. դրանք միայն պահպաններն են, բայց ոսկրներին միացնող շարժումն եւ կենդանարար շունչ մարդարէացողները ո՞յք են:

Վեհանձն Անգղիան ազատելով Հրէաստանը թուրքերի բռնակալութեան լծից՝ ընծայում էր իւր հայրենիքի սիրով անձկայրեաց հրէաներին: Եւ 1800 տարուայ կործանուած Հրէաստանը վերաշխնուում է, բայց նոյն Անգղիան, որքան եւ հայասէր, կարո՞ղ է օգնել հային՝ Հայաստանի վերաշխնութեան գործում: Նա շատ հեռու է: Նրա նաւերը չեն կարող Արարատի բարձունքին հասնել:

Ուուսաստանի սուինները Հայաստանումն էին: Այդ սուինների համար հայք միլիոնաչափ զոհեր տուին, սակայն այդ սուինները այժմ անգործ են: Զինադադարը՝ առանց տուգանքի եւ առանց գրաւումների, եւ հաշտութիւնը համակել է Ուուսաստանին. որ եթէ տեղի ունենայ, Հայաստանը պէտք է մնայ դարձեալ իւր դաշիճ թուրքի ձեռքին՝ ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունքով: Ուուսների հեռանալով՝ թուրքի հետ կիսութեն Հայաստան թուրքերն ու քրդերը, Հայութեան վերջին մնացորդն էլ կջնջուի, եւ թուրք ու քուրդ ժողովրդի ինքնորոշման խնդիրը կլինի թաղել Հայաստանը ու նրա գերեզմանի վերայ շարունակել իւր «աւերածի պղծութիւնը»:

Իսկ մեր յոյսե՞րը, իսկ Ուուսաստանի յուսադրութի՞ւնը:

-Մենք յուսախար կմնանք, մեզ յուսադրողները՝ յուսախաբող: Կիմմենք մենք այդ դառն բաժակը իբրեւ վերջին մահաղեղ՝ մարդասիրութեան անունով մեզ մատուցած:

-Մեր ցամաքած ոսկրները ցամաքած էլ կմնան, մեր ցրուած ոսկրները՝ ցրուած. իբրեւ վերջին մխիթարութիւն կմնայ մեզ աղօթքով դիմել Աստուծուն եւ ասել.

«Ար, Աստուած Հարթա մերոն,
Որ պահէնու ես նեղելոն,
Հաս յօգևութիւն ծառայր քոն,
Ասօգնական աշգրս Հայոն»:

ԿՐՈՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ¹

¹ «Արարատ», 1883, էջ 221-228, 277-283, 333-339, 421-428, 1884, էջ 119-124: Ա.-Դ. մասերը ստորագրված են Յուսիկ Վարդապետ, իսկ Ե. մասը՝ Յ. Վ.:

U.1

ԿՐՈՆ ԵՒ ԿՐՈՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Սարդկային ընկերութեան մէջ կրօնն ու կրօնագիտութիւնը ամենաշհին ժամանակներից սկսած առաջին եւ անհրաժեշտ պահանջ են եղել միքանի պատճառներով։ Կրօնն ու կրօնագիտութիւնը զանազան ազգերի մէջ զանազան ուղղութիւն են ստացել, եւ սորա պատճառներն են՝ նախ՝ երկիրը իւր տեղադրութեամբ, որ ժողովրդի հոգեկան դրութեան վերայ մեծ ազդեցութիւն ունի, եւ երկրորդ՝ ժողովրդի կրթութեան աստիճանը։ Այսպէս, չինաստանցու կրօնն ու կրօնագիտութիւնը այլ ուղղութիւն ունին, հնդիկինը՝ այլ, հին պարսիկինը այլ ուղղութիւն ունէր, փիւնիկինը, եգիպտացունը եւ յոյնինը՝ այլ։ Բայց բոլորի վախճանն էլ մարդկային բնաւորութիւնը ազնուացնելն էր, բոլորի վախճանն էլ մարդուն գազանային եւ անասնական դրութիւնից հանելով՝ մի աւելի կատարեալ դրութեան հասցնելն էր։ Զանազան ազգեր զանազան կրօն եւ կրօնագիտութիւն ունէին, բայց ամենից ընտիրն ու կատարեալը միայն հրէիցն էր, որովհետեւ հրէից կրօնն միայն ունէր այն բոլոր կատարելութիւնները, որոնք մարդուն իւր յատկացեալ աստիճանի վերայ են կանգնացնում։ Այդ կատարելութիւններն են ծմարիտ աստուածածանօթութիւնը, որ սկիզբն ու աղբիւրն է վարքի եւ բարքի ազնութեան։

Այն դարերում, երբ մարդիկ ընուժեան երեւոյթների արհաւելքի տակ կաշկանդուած, ինչից որ վախենում էին եւ ինչից որ բարութիւն էին սպասում, աստուած համարելով պաշտում էին, եւ այդ աստուածներին

1 Անցեալ՝ 1882-1883 ուսումնական տարեշրջանում Ալեքսանդրապօլի հոգեւոր վիճակային դպրոցի Դ. դասարանի աշակերտներին հայ ծխական հոգեւոր դպրոցների ուսուցչութեան եւ հոգեւորականութեան համար պատրաստելու աղաօաւ հարկ եղաւ ամենայն օր ճաշից յետոյ էական առարկաներից մի մի դաս խօսել սահմանեալ նախագծով, որ պատրաստել էր իս նախագահութեամբ կազմած մասնաժողովը: Այս դասախոսութիւններին պետք է հետեւէին փորձնական դասեր՝ թէ ուսուցիչների եւ թէ Դ. դասարանի աշակերտների կողմից: Առարկաների դասաւանդութիւնը երկու տեսակ էր որոշուած: Մի քանիսը պետք է շարունակւէին դրական լրացուցիչ դպրոցական շրջանին, իսկ մի քանիսը՝ դրական պատրաստութիւն Դայ Եկեղեցուն եւ դպրոցներին ծառայելու համար: Փոխանորդութեան պաշտօնով գտնուած լինելով Ալեքսանդրապօլում՝ ստանձնեցի կրօնական գիտելեաց դասաւանդութիւնը: Այդ պարտաւորութիւնը կատարեցի այն ձեւով, որի ծրագիրն է այս եւ հետեւելիք կրօնական յօդուածները: Դանգամանքներո թոյլ չսուլին նախապատրաստել աշակերտներին փորձնական դասերի համար այն ինչ, միևնույն վարժապետները անթերի կատարեցին, եւ հաւատում են, որ կատարեն իրանց յօժարական եւ առանց ակնկալութեան ստանձնած պարտաւորութիւնը: Այդ բարեսէր պարոններին յայտնում եմ իմ լիուլի շնորհակալությունը. «Արարատ», 1883, էջ 221-228, 277-283, 333-339, 421-428, 1884, էջ 119-124: Ա.-Դ. մասերը ստորագրված են Յուսիկ Կարդապետ, իսկ Ե. մասը՝ Յ. Վ.:

Հաճելի լինելու համար ներելի եւ անսերելի միջոցների էին դիմում՝ մինչեւ անգամ մարդազոհեր կատարելով։ Հրէից կրօնը, բնութեան արհաւիրքը միայն բնութեան արհաւիրք համարելով, ծանօթացրեց բնութեան ճարտարապետին՝ երկինքն ու երկիրը ստեղծող Աստուծուն։

Ճշմարիտ աստուածածանօթութեան պատիւը պատկանում է Հրէից ազգի առաջին նահապետին՝ Աբրահամին, իսկ այդ նահապետի վարքն ու բարքը եւ նորա պատմութիւնը աստուածածանօթութեան, աստուածապաշտութեան, առաքինութեան եւ մարդկային բնաւորութեան ազնուութեան կատարեալ պատկեր կարող է համարուել։ Ասացի, որ երկիրը իւր տեղադրութեամբ մեծ ազդեցութիւն ունի ժողովրդի հոգեկան դրութեան վերայ, հետեւաբար եւ կրօնական համոզման վերայ։ Դառնանք այժմ դէպի այն երկիրը, ուր բնակում էր Աբրահամ եւ նորա ազգը։

Սոյն երկիրը, որ շրջապատուած է Միջերկրական, Կարմիր ու Պարսից ծովերով եւ Եփրատ գետով, իւր առատ բերրիութեամբ եւ իւր աւազոտ անապատներով երկրագնդի վերայ գրեթէ մի հատիկ տեղն է, ուր բնութիւնը իւր փառայեղութեամբ թագաւորում է կապոյտ աստեղագարդ երկնակամարի տակ. իւրաքանչիւր մարդու զգացումն է. այնտե՛ղ է կրօնների որորանը։ Այդ փոքրիկ տարածութիւնը համաշխարհային կրօնական երկու վարդապետութիւններ յառաջ բերեց, որոնք հիմնուած լինելով ճշմարտութեան վերայ, միմեանցից շատ կամ սակաւ տարբերութեամբ տիրապետում են եւ են ընտրելագոյն կրօնները ամբողջ երկրագնդի վերայ։ Այս կրօնական վարդապետութիւններն են Մովսիսականութիւն եւ Քրիստոնէութիւն, որոնց հետեւեց նաեւ մահմետականութիւնը, որի բարոյականը նուազ է՝ քան առաջիններինը։ Աբրահամ նահապետը այդ երկիրը գրեթէ ամբողջապէս պտտեց եւ իբրեւ գաղթական՝ բնակուեց Քանանացւոց երկրում՝ Գարիգին եւ Գեբաղ լեռների Միւքէմ կոչուած հովտում։ Աբրահամի հաւատը աւանդաբար որդուց որդի պատմուելով՝ հասաւ Մովսէսին, որ թէ եւ հրէայ, բայց բաղդի բերմամբ Եգիպտոսի արքունիքում սովորելով այն ժամանակի բոլոր գիտութիւնները՝ Եգիպտական արքայական գերդաստանի անդամն էր համարւում, եւ իւր ազգի համար ըստ երեւոյթին կորած էր. բայց ոչ, այդպէս չեղաւ, այլ ընդհակառակն՝ բարձր դիրքն ու ստացած կրթութիւնը նորա բարքը աւելի ազնուացըրել էին, իսկ նա միշտ ինչպէս ազգով, նոյնպէս էլ կրօնական համոզմամբ հրէայ մնաց։ Մովսէս իւր կրօնական համոզմամբ ու մարդկային զգացմամբ մեր առաջին մի սքանչելի օրինակ է մարդկային առաքինութեան։ Նա իւր հարստահարուած ազգակիցը պաշտպանելով՝ մի գեղեցիկ օրինակ դարձաւ ամեն մէկին՝ գութ ունենալ դէպի թշուառները, պաշտպանել նոցա հարստահարողների դէմ եւ առ ոչինչ համարելով անձնական պատիւն ու փառքը՝ ազգի ցաւով զգածուիլ եւ ազգակիցը պաշտպանելու համար զոհել փառքն ու պա-

տիւր, թէեւ ազգի մէջ էլ յաջողութիւն չունենայ: Այս բարեմասնութիւնը մենք տեսնում ենք Մովսէսի մէջ, որ իւր այդ կատարելութեամբ կարողացաւ իւր ազգի փրկիչն ու գոյութեան հիմնաքարը լինել:

Նա իւր ազգը գաղթականութիւնից դէպի մի հաստատուն բնակավայր դարձնելուց առաջ ջանաց ազգին հաստատուն կրօնական պաշտամունք էլ չնորհել: Աւանդական աստուածածանօթութիւնն ու աստուածպաշտութիւնը նա բաւական չհամարեց իւր ազգի գոյութեան համար. նա մտածեց գրաւոր կրօնագիտութիւն տալ իւր ազգին եւ կատարելապէս յաջողեց:

Նա նախ քան իւր ազգին հաստատուն երկիր չնորհելը՝ քառասուն տարի անապատի մէջ թափառել տուեց, մինչեւ որ նոր գրաւոր օրէնքի մէջ վարժեցրեց իրան հետեւող ժողովրդին, մինչեւ որ մեռան այն ամեն մարդիկը, որոնց միտքը դէպի եգիպտոս էր ճգտում, իսկ հոգին՝ դէպի եգիպտական կրօնից պաշտամունքը: Արդարեւ, այս ամենը մեծ գործ էին, եւ Մովսէս յաջողութեամբ գլուխ տարաւ Աստուծոյ առաջնորդելովը:

Մովսէս իւր ազգային կրօնական աւանդութիւնները հաւաքելով եւ իւր գործերն ու նոր կարգաւորեալ կրօնական պաշտամունքը կարգի դնելով՝ հրէից ազգին չնորհեց մի գիրք, որ հինգ մասն է բաժանվում եւ կոչւում է Հնդամատեան Մովսէսի:

Այդ բաժիններն են.

Ա. Ծնունդք, ուր մինչեւ ինքն հասած աւանդութեան համեմատ Մուրը Հոգւոյ ներշնչմամբ պատմում է Աստուծոյ գոյութիւնը, աշխարհի ստեղծագործութիւնը, նախամարդոց ստեղծուիլը, նոցա երանական փառքը, մարդկային բնաւորութեան յատուկ՝ նոցա ամբարտաւանութիւնն ու նորա հետեւանք անկումն, մարդկային սեռի աճումն, առաջին եղբայրների եղեռական գործը, առաքինագործ մարդոց՝ Աստուծոյ որդի, իսկ չարագործ մարդոց՝ մարդկան որդի կոչուիլը, մարդկային վարուց ապականութիւնը, ջրհեղեղը, արդար մարդու փրկութիւնը, համատարած կուապաշտութիւնը, Աբրահամու աստուածպաշտութիւնը եւ Աստուծոյ խնամքը դէպի նա, վերջապէս իւր ազգի առաջին նահապետների արկածները եւ դէպի եգիպտոս տեղափոխուելու մանրամասնութիւնները: Այդ բաժանման մէջ Մովսէս իւր ազգային աւանդութեան վերայ յենլով՝ քարոզում է ճանաչել մի Աստուած՝ մշտնջենաւոր, յաւիտենական եւ բարի, ճանաչել բոլոր բաները՝ թէ երկրիս վերայ եւ թէ երկնքում՝ միայն արարուած. ցոյց է տալիս առաքինութիւնը միշտ վարձատրուած, իսկ մոլութիւնը՝ պատժուած: Այդ գիրքը աստուածգիտութեան եւ բարոյականութեան մի աղբիւր է, որից հարկաւոր տեղեկութիւնները կարող ենք մենք ստանալ աստուածապաշտ եւ առաքինի լինելու համար:

Բ. Ելք, ուր պատմում է Մովսէս հրէաների՝ եգիպտոսում կրած տառապանքը, բայց միշտ աստուածապաշտ ու առաքինի մնալը, Աստուծոյ

խնամքը դէպի հրէից ազգը, հրէից ազգի ազատութիւնն եղիպտոսից, անապատի մէջ թափառելը եւ գրաւոր օրէնք ու կազմակերպեալ կրօնական պաշտամունք ստանալը Մովսէսի ձեռքով:

Գ. Ղեւտականք, ուր պատմում է Մովսէս հրէից կրօնի պաշտօնեաների պարտականութիւնները եւ ծիսական մանրամասնութիւնները, որ հրէայք իբրեւ ազգ եւ իբրեւ մի կրօնական համայնք պէտք է ունենային:

Դ. Թիւք, ուր մէջ է բերում Մովսէս հրէից մարդաթիւը իւրանց տասն եւ երկու նահապետութեանց կարգով եւ նոցա դասաւորութիւնը, Ղեւտացիների բացառութիւնը այդ թուից՝ իբրեւ Աստուծոյ պաշտօնեաների, զանազան հրահանգներ՝ կրօնի պաշտամանց մասին, նախազգուշութիւններ՝ առողջապահութեան համար, պատրաստութիւններ՝ խոստացեալ երկիր մտնելու համար, օրինազանցների պատիժը, հրէաների առաջին հանդիպումը քանանացիներին, վարքի ապականութիւնը եւ նորա պատիժը եւ տօների կատարման մասին հրահանգութիւնները:

Ե. Երկրորդ օրէնքը. այս գիրքը հրէից ազգի ծիսակատարութեան, առողջապահութեան եւ դատաստանական պատուէրների կրկնութիւնն է, որոնք արդէն ելից, Ղեւտացւոց եւ Թուոց գրքերումը կան:

Մովսէսի Հնգամատեանը ըստ բովանդակութեան է.

Ա. Իբրեւ կրօնական հաւատալիք՝ ճանաչել եւ պաշտել մի Աստուած՝ ստեղծող երկնքի եւ երկրի, եւ մարդն իւր աստուածանմանութեամբ՝ պատ իւր գործողութեանց մէջ:

Բ. Բարոյախօսութիւն՝ առաքինութեան եւ մոլութեան օրինակներով, առաքինութիւնը միշտ վարձատրուած, իսկ մոլութիւնը՝ միշտ պատուհասուած:

Գ. Օրէնքներ եւ հրահանգներ, որով ժողովուրդը պէտք է Աստուծոյ ընտրեալ ազգ մնար եւ չխառնուէր այլազգիների հետ:

Այս օրէնքները երեք մասն կարելի է բաժանել.

Ա. Ծիսակատարութեան հրահանգներ աստուածպաշտութեան համար:

Բ. Առողջապահութեան կանոններ՝ ժողովուրդը հարաւային կլիմային յատուկ հիւանդութիւններից ազատ պահելու համար:

Գ. Դատաստանական օրէնքներ՝ ժողովրդի ընթացիկ գործերը ըստ իրաւանց եւ արդարութեան կարգադրելու համար:

Այն ազգը, որ միակ ճշմարիտ աստուածապաշտն էր, այս տեսակ պատրաստութեամբ մտաւ իրան խոստացուած երկիրը, որի տեղադրութիւնը արժէ գիտենալ՝ այդ ազգին լաւ ճանաչելու համար, որ մեր քրիստոնեայ եկեղեցուն պարզեւեց բարոյագիտութեան մի մեծ մատեան, մի Սուրբ Գիրք, որ կոչւում է Աստուածաշունչ, որ իւր ներքին բովանդա-

կութեամբ շատ ու շատ բարձր է զրադաշտական աղանդի Զենդավեստայից, Հնդկաց Վելայից եւլն.:

Մովսէսի առաջնորդութեամբ Եգիպտոսից դուրս եկած Հրէաները քնակուեցին Յորդանան գետի հովտում, իսկ Յորդանան գետը Սիրիայի լեռնաշղթաներից սկիզբն առնելով, հիւսիսից հարաւ հոսելով՝ թափւում է Մեռեալ ծովի մէջ: Որով Հրէից բնակած երկրի սահմաններն են. հիւսիսից՝ Սիրիա կամ Ասորիք, արեւելքից ու հարաւից՝ Արաբիա, արեւմուտքից՝ Փիլիկիէ, Միջերկրական ծով եւ Փղշտացիք, որով Հրէաստանը Պաղեստին է կոչւում: Հրէաստանը լեռնոտ երկրի է, եւ լեռների գլխաւոր շղթաներն են. բուն երկրի մէջ՝ Կարմեղոս եւ Թափօր՝ Յորդանանի արեւմտեան կողմը, Գաղաադու լեռներ՝ արեւելեան կողմը, Հերմօն, Լիբանան եւ Անտի-Լիբանան՝ երկրի հիւսիսային սահմանների վերայ, որոնցից սկսվում է Յորդանան գետը: Ջրաշատ եւ կանաչազարդ սարը Հրէաստանի մէջ Կարմեղոսն է, որ վերջանում է Միջերկրական ծովի ափին:

Երկիրը ընդհանրապէս մեծ գետեր չունի. մեծ գետը Յորդանանն է, որ հիւսիսից հարաւ գալով՝ թափւում է Մեռեալ ծովի մէջ: Մի քանի հեղեղատներ էլ կան, որոնք են՝ որ թափւում են Յորդանան գետի մէջ, մի քանիսն էլ՝ Միջերկրական ծովը, որոնք ոչ այնքան իւրեանց մեծութեամբ յայտնի են, որչափ՝ պատմական անցքերի յիշատակութեամբ:

Ամենամեծ լիճը Մեռեալ ծովն է, որ գտնուում է երկրի հարաւային արեւելեան կողմը: Կան երկու լճեր եւս, որոնք ուղղակի Յորդանանից են կազմուած, եւ դոքա են՝ Տիբերիայ կամ Մարբոնի լիճ՝ հիւսիսային կողմը, եւ Գեննեսարէթի լիճ՝ երկրի մէջտեղը:

Երկիրը իւր բնական տեղադրութեամբ երկու մասն է բաժանուում, եւ Յորդանանի արեւելեան կողմը կոչւում է երկրի յայնկոյս Յորդանանու: Յորդանանի արեւմտեան կողմի երկրի հիւսիսային մասը կոչւում է Գալիլիա, միջին մասը՝ Սամարիա, իսկ հարաւայինը՝ Յուդայի երկրի:

Հստ քաղաքական մասին՝ երկիրը բաժանուում էր երկու թագաւորութեան, Յուդայի թագաւորութիւնը գտնուում էր երկրի հարաւային մասնում՝ Յորդանան գետի եւ Մեռեալ ծովի արեւմտեան կողմը, եւ մայրաքաղաքն էր Երուսաղէմ, ուր էին հրէից համազգային տաճարը եւ կրօնական սրբութիւնները: Իսրայէլի թագաւորութիւնը իւր մէջ բովանդակում էր Սամարիա եւ Գալիլիա գաւառները եւ ամբողջ յայնկոյս Յորդանանու երկիրը: Իսրայէլի թագաւորութեան մայրաքաղաքը Սամարիան էր:

Բուն Հրէաստանը շատ ընդարձակ չէր եւ հազիւ երկու միլիոն ժողովուրդ կարողանար բովանդակել իւր մէջ: Թէեւ Միջերկրական ծովը Հրէաստանի արեւմտեան սահմանն էր կազմում, բայց նորանից օդուտ չէին քաղում, որովհետեւ նոքա նաւարկութիւն եւ ծովային վաճառակա-

նութիւն չէին անում, նոքա յաճախ յարաբերութիւն ունէին Եղիպտոսի հետ ցամաքով:

Ի՞նչ է պատճառը, որ Քրիստոնեայ Եկեղեցին ընդունել է այդ ազգի կրօնական վարդապետութեան մատեանը, յարգում է դորան, թէեւ այդ գիրքը արտագրող ազգին եթէ չէ ատում ու հալածում՝ չէ էլ սիրում։ Արդէն մի քիչ խօսեցինք Մովսէսի Հնդամատեանի համար, թէ ինչ արժանաւորութիւններ ունէր այդ մատեանը. բացատրեցինք՝ հրէից Ս. Գրքի շարունակութիւնը Մովսէսի Հնդամատեանի ուղղութիւնն ունի, որ հարուստ նիւթ կարող է մատակարարել մեզ՝ Քրիստոնէաներիս, որ լինինք աստուածասէր, բարեպաշտ, օրինապահ, սիրող՝ մեր ազգն ու Եկեղեցին։ Եւ վերջապէս, մենք հրէից Ս. Գրքից ենք ստանում Յիսուսի Քրիստոսի փրկագործութեան գուշակութիւններն ու նախապատրաստութիւնները։ Ս. Գրքը կամ Աստուածաշունչը բաժանւում է երկու մասն։ Մովսէսից մինչեւ Յիսուս Քրիստոս գրուածքները կոչւում են Հին Կտակարան, Յիսուս Քրիստոսից յետոյ իւր աշակերտների ու առաքեալների ձեռքով գրուածներն էլ կոչւում են Նոր Կտակարան։ Հին Կտակարանը իւր մէջ բովանդակում է.

Ա. Պատումներ, ուր մարդկային առաքինութիւններն ու մոլութիւններն են նկարագրուած իրանց հետեւանքներով. օրինակ՝ Յովբայ գիրքը, Յուղիթինը, Եսթերինը եւլն։

Բ. Բարոյախօսութիւններ. օրինակ՝ Սողոմոնի եւ Եղիպասի գրուածքները։

Գ. Օրհնաբանութիւններ. օրինակ՝ Դաւթի Սաղմոսը։

Դ. Սպառնալիքներ հրէից վարուց ապականութեան ի պատիժ եւ յուսագրութիւն՝ գուշակութեամբ Մեսիայի գալստեան. օրինակ՝ Մարգարէութիւնները։

Ե. Ազգագրութիւն եւ պատմութիւններ՝ բարոյախօսութեամբ հանդերձ. օրինակ՝ Դատաւորաց գիրքը, Թագաւորաց եւ Մնացորդաց գրքերը։ Պէտք է ի նկատի ունենալ, որ պատմութիւնը յատկապէս գրուած է Յիսուսի Քրիստոսի ազգաբանութեան շարայարութեամբ։

Ս. Գիրքը ընթերցանութեան առատ նիւթ է ամեն ճաշակի համար, եւ ամեն ոք Ս. Գրքի ընթերցանութեամբ բաւականութիւն կարող է ստանալ, որովհետեւ այդ գիրքը իւր մէջ բովանդակում է թէ՛ պատմութիւն, թէ՛ բարոյախօսութիւն, թէ՛ վէպ, թէ՛ բանաստեղծութիւն եւ թէ՛ կրօնագիտութիւն։ Դեռ Նոր Կտակարանի համար չսկսած խոսիլ՝ հարկ կհամարեմ հրէից ծիսական արարողութեան, կրօնական սրբութեանց, տաճարի կազմութեան եւ սպասաւորների պարտքի եւ իրավունքի մասին խօսել, որի հետ շատ մօտ յարաբերութիւն ունի մեր Քրիստոնէական Եկեղեցու արտաքին կազմակերպութիւնը։

Բ.

**ՀՐԵԱԿԱՆ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԵԱՅ ՏՕՆԵՐԻ
ՀԱՄԵՄԱՏԱՒԹԻՒՆԸ**

Ես անցեալ անգամ խոստացայ հրէից տաճարի կազմակերպութեան եւ ծիսակատարութեան ու արարողութեանց համար խօսել. կատարում եմ խոստում։

Միայն բերանացի աւանդական կրօնագիտութիւնը եւ առանց կազմակերպեալ ծիսակատարութեան կրօնական պաշտամունքը չեն կարող ազգային ամբողջութեան մի կապ լինել։ Մովսէս գիտէր այս, ուստի անապատում թափառելու ժամանակ աշխատեց այս պակասը լրացնել։ Ծիսական արարողութեանց սկիզբը եղաւ հրէից՝ Եգիպտոսից ազատուելու յիշատակը եւ է նոցա առաջին տօնը։ Այդ յիշատակը, որ Պասէք կամ Զատիկ Տեառն է կոչւում, կատարում էր այսպիսի պատրաստութեամբ։ չորս օր առաջ (ամսոյ տասին) իւրաքանչիւր տուն մի մի արու տարեկան գառն պէտք է պատրաստէին, չորրորդ օրը (ամսոյ 15) պէտք է մորթէին, արիւնը գրան սեմերի ու բարաւորների վերայ քսէին, իսկ մորթածը խորովէին եւ իրիկնապահին գօտին մէջքին կապած, կոշիկները ոտերին եւ ձեռնափայտը ձեռքերին՝ շուտ շուտ ուտէին (Ելից, ԺԲ.: Ղեւ., ԻԳ., 5-6):

Պասէքից յետոյ Բ. տօն է Բաղարջակերաց տօնը. այդ տօնին նոքա պէտք է եօթն օր բաղարջ ուտէին. խմորուն հաց պէտք է նոցա տանը չգտնուէր եւ ոչ օտարի համար, եւ այս իսկ պատճառով էլ այս տօնը Բաղարջակերաց տօն է կոչւում, եւ Բաղարջակերաց օրերը Աստուծոյ նուիրած լինելով՝ հրէաները սուրբ պէտք է պահէին եւ համախմբուած՝ Աստուծոյ՝ (իրանց ազգին արած) բարութիւնները պէտք է պատմէին։ Ինչպէս Պասէքի, նոյնպէս եւ Բաղարջակերաց տօնը հրէաները յաւիտեան պէտք է տօնէին իբրեւ իրանց ազատութեանը յիշատակ, եւ նոցա տարեգլուխը պէտք է համարուեր Ապիպ (կանխոց) ամիսը (Ելից, ԼԴ., 18): Մինչեւ Բաղարջակերաց ու Պասէքի տօները, հրէայք միայն մի համագոգային նշան ունէին. այն է՝ թլպատութիւնը, որ սկսուեց նոցա առաջին նահապետից՝ Աբրահամից (Ծննդ., ԺԷ., 10-14), իբրեւ ուխտ Աստուծոյ եւ Աբրահամի ու նորա ազգի մէջ յաւիտեան։ Թլպատութիւնը պէտք է կատարուէր ամեն ութնօրեայ արու մանուկների վերայ։ Ուրեմն հրէաների համազգային նշանը պէտք է համարել նախ՝ թլպատութիւնը Աբրահամից մինչեւ Մովսէս, իսկ Մովսէսի ժամանակով եւ այնուհետեւ՝ առաջին տօնը՝ Եգիպտոսից դուրս գալու յիշատակը՝ իբրեւ տարեգլուխ։

Երրորդ տօնն է Պենտէկոստէի կամ Յիսոներորդի տօնը, որ կատարում էին Պասէքից կամ Եգիպտոսից դուրս գալու յիշատակի յիսուներորդ օրը, երբ Աստուած Սինայի անապատում Մովսէսի ձեռքով իւր պատուէրները յայտնեց ժողովրդին: Այդ տօնին ժողովուրդը պէտք է պատրաստուէր ներքին եւ արտաքին մաքրութեամբ ու լուացմամբ՝ երեք օր առաջ, իսկ խոստացեալ երկիրը մտնելուց յետոյ՝ հունձքի, անասնեղինաց եւ այլ նուէրներ պէտք է անէին տաճարին եւ քահանային (երեխայրիք) (Ելից, ԺԹ.: Ղեւտ., իԳ., 16-26):

Չորրորդ տօնն է քաւութեան տօնը, որ եօթներորդ ամսի տասներորդ օրը պէտք է կատարուէր՝ սուրբ պահելով նոյն օրը բոլոր աշխատանքներից:

Հինգերորդն՝ Տաղաւարահարաց տօնը, որ պէտք է սկսուէր եօթներորդ ամսի 15-ից: Եօթն օր ժողովուրդը ծառի ոստերից շինած տաղաւարների մէջ պէտք է բնակէր եւ ուրախութեան տօն կատարէր՝ ի յիշատակ անապատի մէջ թափառման ժամանակ վրանաբնակ լինելուն (Ղեւտ., իԳ., 34-44):

Վեցերորդն է Շաբաթը, որ եօթներորդ օրը ժողովուրդը սուրբ պէտք է պահէր ի յիշատակ աշխարհի վեցօրեայ ստեղծագործութեան եւ Աստուծոյ՝ եօթներորդ օրը հանգստանալուն (Ելից, ի., 2-4: Ղեւտ., իԳ.):

Բացի սորանից, ամեն եօթներորդ հրէից համար սուրբ էր. հրէայք իրանց ազգային բարերարներին յիշելու համար նոցա մահուան օրը տօնում էին սուրբ պահելով եւ նոցա վարքագրութիւնը կարդալով. օրինակ՝ Մովսէսի եւն, այլեւ սուրբ Երուսաղէմի առման եւ աւերման համար եւն:

Հրէից Զատկի տօնին մենք տօնում ենք Յիսուսի Յարութեան տօնը: Հրէից զատկական գառը եւ նորա արիւնով սեմերի ու բարաւորների օծելը յիշեցնում է նոցա ազատութիւնը սատակիչ հրէշտակի կոտորածից եւ Եգիպտական ծառայութեան երկրից: Իսկ Յիսուսի՝ խաչի վերայ թափած արիւնը մեզ յիշեցնում է մեր ազատութիւնը կուապաշտութեան խաւարից, եւ Յիսուսի փառաւոր Յարութիւնը առհաւատչեայ է մեր յաւիտենական կեանքին:

Հրէից եօթնօրեայ Բաղարջակերաց տօնը յիշեցնում է նոցա Եգիպտոսից դուրս գալը, Կարմիր ծովը անցնելը եւ այդ ժամանակի՝ նոցա ուտեստի պաշարը: Եւ որովհետեւ Յիսուս Քրիստոս այդ Բաղարջակերաց տօնին ի յիշատակ ինքեան տուեց աշակերտներին ի տեղի իւր Մարմնոյ՝ բաղարջ հաց, եւ ի տեղի իւր Արեան՝ անապակ բաժակ, Հայոց Եկեղեցին սրբութեամբ ընդունեց այդ պատուէրը եւ կատարում է Հօր ի հաշտութիւն՝ պատարագելով թարմ բաղարջ հաց եւ անապակ գինի:

Հրէից Պենտէկոստէի տօնը յիշեցնում է Աստուծոյ պատուիրանադրութիւնը հրէից ազգին Սինայի անապատում: Այդ օրը մեզ յիշեցնում է

Սուրբ Հոգու գալուստը վերնատան մէջ՝ առաքեալներին մխիթարելու եւ բոլոր աշխարհին Աստուծոյ օրէնքը սորվեցնելու եւ չնորհքը տալու համար:

Քաւութեան եւ Տաղաւարահարաց տօները յիշեցնում էին հրէից՝ անապատում վրանաբնակ լինելը, իսկ Վարդապառի տօնը յիշեցնում է մեզ Քրիստոսի այլակերպութիւնը եւ աստուծային փառքով իւր աշակերտներին երեւելու դէպքը, նաեւ հին տապանակի եւ քրիստոնէական եկեղեցու հիմնարկութեան տօնը: Յիշեցնում է, որ քրիստոներս պէտք է ի բաց թօթափենք մեր չարութիւնները եւ Յիսուսի լուսափայլ վարդապետութեամբ դաստիարակուած՝ առաքինանանք:

Շաբաթը հրէից սուրբ օրն էր՝ նույիրեալ Աստուծոյ, իսկ շաբաթի տեղ մենք ունինք կիւրակէն, որ նշանակում է տէրուննական, եւ այդ օրը նույիրեալ է Աստուծոյ՝ ի յիշատակ Յիսուսի յարութեան եւ Ս. Հոգւոյ գալստեան:

Թղպատութեան խորհուրդը յիշեցնում է Աստուծոյ ուխտը Աբրահամին, թէ Աբրահամը այդ ուխտը պահելով մեծ ազգ պէտք է դառնայ, եւ թղպատութիւնն էր հրէաների համար ազգային յատկանիշ: Դորա տեղ Մկրտութիւնը յիշեցնում է մեզ մեր որդեգրութիւնը Աստուծոյ, եւ Քրիստոսի վարդապետութեան բոլոր հետեւողներին, թէեւ լինէին դոքա զանազան ազգութեան պատկանող, միացնում է մի սուրբ անուամբ եւ եղբայրական յարաբերութեամբ:

Հրէայք իրանց բարերարների յիշատակը տօնում էին սգալով նոցա մահը եւ նոցա վարքագրութիւնը կարդալով, նոյնը մենք անում ենք մեր ազգի եւ եկեղեցու բարերարների յիշատակը տօնելով եւ նոցա վարքագրութիւնը ընթեռնելով:

Իսկ եթէ քրիստոնէական եկեղեցին պէտք է հրէականին հետեւելով անէր, ինչ որ այժմ անում է, անշուշտ պէտք է հետեւեալ պատճառներով:

Ա. Նախ, որ մեր կրօնի վարդապետն Յիսուս Քրիստոս այդ տեսակ տօներին միշտ նշանակութիւն տալով՝ ինքն մասնակցել է տօներին:

Բ. Զատկական գառը ուտելիս կամ Պասէքի տօնը կատարելիս պատուիրել է իւր փրկագործութիւնները յիշելու համար կատարել այն, ինչ որ իբրեւ կտակ աւանդեց իւր աշակերտներին. այսինքն՝ Հացի բեկանելը եւ Ոտնալուան: Աւետարանից երեւում է, որ Յիսուս Քրիստոս ոչ միայն տօները աւելորդ չէր համարում, այլ աւելի կարեւորութիւն էր տալիս՝ յատկապէս այդ օրերը կատարելով իւր երկրաւոր կեանքի փրկագործութիւններն:

Թողնենք այն, որ զգայականը միշտ աւելի մեծ ազգեցութիւն ունի, քան իմացականը, եւ այս բանը իմացել են ամենամեծ օրէնսդիրներն:

ՀՐԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՒ ՆՈՐԱ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ

Հրէից համազգային աղօթատեղին, քանի որ նոքա հաստատուն բնակավայր չունէին, եւ այնուհետեւ մինչեւ թագաւոր եւ մայրաքաղաք ունենալը, մինչեւ Սողոմոնը, մի վրան էր երեք բաժանմամբ (Ելից, ԼԵ.-Խ.): Հստ այսմ.

Ա. Սրբութիւն Սրբոց, որտեղ էր տապանակ ուխտին, որի վերայ միմեանց հանդէպ թեւատարած դրուած էին երկու քերովքէներ: Այդ տապանակի մէջ գտնւում էին երկու քարեղին տախտակները, մանանայի ոսկի սափորը, Ահարօնի ծաղկեալ գաւազանը եւ յետոյ՝ Մովսէսի Հնդամատեանը. վարագոյրներով անջատուած էր այս մասը:

Բ. մասում դրուած էին. հիւսիսային կողմը՝ առաջաւորաց հացերի սեղանը, հարաւային կողմը՝ եօթնաջահեան աշտանակի սեղանը, իսկ տապանակի վարագոյրի հանդէպ՝ խնկոց սեղանը: Այս մասն եւս վարագոյրներով բաժանուած էր:

Գ. մասում դրուած էին. դրան մօտ՝ ողջակէզի սեղանը իւր պարագայիւրք: Այդ մասում դրուած էր նաեւ լուացման աւազանը, ուր սրբազնագործ պաշտօնեայք պէտք է իրանց ձեռքերն ու ոտքերը լուային: Վկայութեան խորանը ունէր նաեւ սրահ: Եւ վկայութեան խորանի բոլոր սրբութիւններն ու կահկարասիքը օծուած էին օծման իւղով (Ելից, Լ., 26):

-Օծման իւղը պէտք է լինէր պատրաստուած ձէթից (ձիթենիի), զմուսից, կինամոմոնից, խնկեղէզնից եւ կասիայից՝ յատկացեալ չափերով (Ելից, Լ., 22-25):

-Խունկը՝ յատկացեալ պատրաստութեամբ, միայն վկայութեան խորանի մէջ պէտք է գործածուէր (Ելից, Լ., 34-38):

-Ճրագլուսի եղը ձէթ պէտք է լինէր, եւ ժողովուրդը պիտի տար, իսկ քահանայք պէտք է վառէին վկայութեան առաջը (Ելից, Ի. 20):

-Վկայութեան խորանի սպասաւոր կամ պաշտօնեայ ընտրուեցին Ղեւիի ցեղից Մովսէսի եղբայր Ահարօնը եւ իւր որդիքը յազգէ յազգ. աւագագոյնը քահանայապետ պէտք է լինէր, իսկ մնացեալքը քահանայ պէտք է կոչուէին (Ելից, Ի. 2):

Ահարօն եւ իւր յաջորդները պէտք է ունենային յատկացեալ զգեստ, որ կոչում է պատուոյ եւ փառաց: Սոքա են՝ լանջապանակ, որի վերայ չորս կարգ երեք երեք ակների վերայ պէտք է փորագրուած լինէին իսրայէլացւոց ցեղերի անունները (Ելից, Ի. 2):

Եփուտ, որի ուսերի վերայ եկած տեղերը պէտք է մի մի եղնգնաքարեր լինէին՝ իւրաքանչիւրի վերայ իսրայէլացւոց ցեղերից վեց վեց անուն գրուելով: Պատմուճան, որ պայծառ գունաւոր անկուածներից ոս-

կեթել բանուած պէտք է լինէր եւ փորանկեալ դրութիւն ունենար՝ միայն գլուխը անցկացնելու պատուածքով։ Քղանցքը պէտք է բոժոժներով զարդարուած լինէր, եւ այս զգեստը պէտք է հագնէր քահանան Սրբութիւն սրբոց մտնելու համար։ Շապիկ, որ դարձեալ նրբաթել նկարագործ պէտք է լինէր. Խոյր, որի ճակատին պէտք է մի ոսկեայ թիթեղի վերայ Սրբութիւն Տեառն բառերը գրուած լինէին. նոյնպէս Գոտին պէտք է նկարագործ լինէր։ Ահարօնի որդւոց համար (քահանայից համար) պէտք է շապիկներ, գոտիներ լինէին եւ փառաց ու պատուի համար՝ ապարօշներ։ Ահարօն եւ իւր որդիքը քահանայանալու համար պէտք է օծուէին ու օրհնուէին։ Իսկ քահանայութեան պաշտօնը կատարելու համար 25-50 տարեկան պէտք է լինէին (Թուոց, Ը.), քահանայք պէտք է առանձին պարապմունք չունենային՝ բացի կրօնի պաշտամունքից։

-Հրէայք սուրբ եւ անսուրբ կենդանիների մի օրէնք ունէին, որով բաժանւում էին խառնակեր այլազգիներից, իսկ սուրբ կենդանիները ըստ այսմ կարելի էր դասաւորել.

Ա. Բոլոր չորքոտանիները, որոնք կճղակաբաշխ են եւ որոճում են։

Բ. Բոլոր թոչունները, որոնք կարթակտուց եւ մագլաւոր չեն։

Գ. Բոլոր ջրային կենդանիները, որոնք թեւ ու թեփ ունին։

Իսկ զեռունների մէջ նոքա, որոնք շարժելիս թոչկոտում եւ ոստում են ու ազդը ունին, որպիսին են մարախը եւն (Ղեւ., ԺԱ.):

-Որդեծնութեան դէպքում, արու մանուկը եօթնեորդ օրը պէտք է թլպատուէր, եւ թլպատութիւնից յետոյ ծննդեան քառասներորդ օրը մայրը իւր սրբուելու համար պէտք է ներկայանար խորանին ու մի տարեկան գառն կամ մի աղաւնու ձագ կամ տատրակ պէտք է տար քահանային՝ զոհելու համար, իսկ աղջիկ զաւակի ծննդաբերութեան սրբութեան օրերը վաթսուն եւ վեց օր պէտք է լինէր, որից յետոյ մայրը զաւակի հետ պէտք է ներկայանար խորանին այն պատրաստութեամբ, ինչ որ տղայի համար յիշուած է (Ղեւ., ԺԲ.):

Հրէական եկեղեցին եւ պաշտամունքը եղան Քրիստոնէական եկեղեցու եւ նորա պաշտամանց նախագաղափարը, որի մասին իւր ժամանակին կիսուեմ։

Գ.

ՀՐԵՒՑ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՆՈՑԱ Ս. ԳԻՐՔԸ

Երբ Մովսէս իսրայէլացւոց գրաւոր օրէնքներ եւ կրօնական պաշտամանց համար հրահանգներ տուեց, նոքա անապատի մէջն էին եւ դեռ հաստատուն բնակավայր չունէին։ Նոցա կրօնական պաշտամունքն էլ կատարվում էր շարժական խորանի մէջ, որ ասւում է Վկայութեան Խորան, որի մասին խօսեցինք։ Մովսէսի մահից յետոյ իսրայէլացիք մտան Քանանացւոց երկիրը, որը պէտք է ժառանգէին նոքա՝ Աբրահամին եւ նահապետներին եղած Աստուծոյ խոստմանը համեմատ։ Եւ, Մովսէսի մահից յետոյ, Յեսու Նաւեան սկսեց Աստուծոյ ժողովրդեանը առաջնորդել. Քանանացւոց երկիրի բնակիչներին յաղթեց եւ երկիրը բաժանեց իսրայէլացւոց ցեղերի վերայ։ Այդ երկիրը կոչւում է Աւետեաց երկիր, Խոստացեալ երկիր, Պաղեստին եւ Հրէաստան։ Այդ երկիրի աշխարհագրական դիրքը մեզ յայտնի է արդէն։

Իսրայէլացիք Խոստացեալ կամ Աւետեաց երկիրը մտնելուց յետոյ, երբ Յեսու Նաւեան էլ մեռաւ, մի որոշ վարչական հաստատութիւն չունէին։ Ազգի ծերերը կառավարում էին ժողովրդին այն հրահանգութիւններով, որոնք Մովսէսի Հնգամատեանի մէջ որոշուած են։ Բայց այդ բաւական չեղաւ մի կենդրօնական ոյժ կազմելու համար, որ կարողանար դիմադրել ներքին զեղծմանց եւ արտաքին ճնշման դէմ։ Ժողովուրդը սկսաւ բարոյապէս եւ նիւթապէս ընկնել եւ գրեթէ լուծուել շրջապատող այլազգիների մէջ, որոնք աւելի զօրեղ կերպով սկսեցին ազդել։

Այս անկման ժամանակ տեսնելով Հրէաները իրանց թշուառութիւնը, որ կրում էին միայն ազգային միութեան կապը խզելով, կրօնական պաշտամունքները եւ ազգային վարչական հրահանգութիւնները առ ոչինչ համարելով՝ Աստուծոյ ազգեցութեամբ մի որեւէ ազգեցութեան տէր մարդու ձեռքի տակ միանում էին՝ ուխտելով Հայրենական սրբութեանց հաւատարիմ մնալ. եւ այդ սրբութիւնները ազատ, համարձակ պաշտելու համար այլազգիների դէմ պատերազմելով՝ դուրս էին անում երկրից եւ նոցա հպատակութիւնից դուրս էին գալիս։

Այն ազգեցութեան տէր մարդը, որ ազգի միութեան կապն էր դառնում, երկիրը թշնամիններից ազատելով՝ ճանաչւում էր երկրի կառավարիչ եւ կոչւում էր Դատաւոր. եւ որովհետեւ այս դատաւորները ժառանգական չէին, հետեւաբար մի դատաւորի մահից յետոյ ժողովուրդը

անգլուխ մնալով հետզհետէ բարոյապէս ընկնում էր, մինչեւ որ դարձեալ այլազգիք սկսում էին իշխել, մինչեւ որ զգաստանալով՝ դարձեալ իրանց ազգային անկախութիւնը ձեռք էին բերում մի որեւէ ազգեցութեան տէր մարդու ձեռքով, որ դարձեալ դատաւոր անուամբ ազգը կառավարում էր մինչեւ իւր մահը։ Այս տեսակ վարչութիւնը Աստուածական վարչութիւն էր կոչւում, որովհետեւ ամեն բանի մէջ ներգործողը Աստուծոյ զօրութիւնն էր։

Վերջապէս, հրէայք տեսնելով, որ հաստատուն հայրենիք, հայրենական օրէնքներ ու պաշտամունք ունին, բայց մի կազմակերպեալ վարչութիւն չկայ, որ կենդրօնական ոյժ կազմելով՝ հայրենիքը, հայրենական օրէնքներն ու պաշտամունքը ազատ պահպանեն այլազգեաց դէմ, մտածեցին թագաւոր ունենալ, եւ առաջին թագաւորն եղաւ Բենիամինի ցեղից Սաւուղ։ Յեսուից մինչեւ Սաւուղ եղած ժամանակամիջոցը կոչւում է Դատաւորաց օրեր, եւ դոցա պատմութիւնը Աստուածաշնչի մէջ գրուած է Սովուսի Հնդամատեանից անմիջապէս յետոյ։ Առաջին թագաւորն՝ Սաւուղ, իւր ցեղի մէջ առաջին եւ վերջին թագաւորն եղաւ։ Նա, որչափ որ սկզբում իւր խոհեմութեամբ ու արդարասիրութեամբ ժողովրդին հաճելի եղաւ, այնքան էլ իւր վերջին օրերի մոլութեամբ ժողովրդին ատելի դարձաւ։

Այն ինչ, Յուղայի ցեղից Դաւիթը, որ մի հասարակ մարդ էր, հետզհետէ իւր արած քաջութեամբ սիրելի եղաւ ժողովրդին եւ Սաւուղից յետոյ թագաւորեց բոլոր հսրայէլացւոց վերայ։ Դաւիթին յաջորդեց իւր որդին՝ Սողոմոն, Սողոմոնին յաջորդեց իւր որդին՝ Յերոբովամ, եւ սորա օրով Հրէից թագաւորութիւնը երկու բաժանուեց՝ Յուղայի թագաւորութիւն եւ հսրայէլի թագաւորութիւն։ Յուղայի թագաւորութեան մայրաքաղաքն էր Երուսաղէմ, իսկ հսրայէլի թագաւորութեան մայրաքաղաքը՝ Սամարիա։ Յուղայի թագաւորները Յուղայի ցեղից էին եւ Դաւիթի սերնդից, իսկ հսրայէլի թագաւորութեան թագաւորները՝ մեծ մասամբ Եփրեմի ցեղից։

Զնայելով, որ Յուղայի թագաւորութիւնը համեմատաբար շատ փոքր էր, բայց նախապատիւ էր համարւում միշտ մի քանի պատճառներով, որոնք են.

Ա. Այդ թագաւորութեան մայրաքաղաքն էր Երուսաղէմ՝ իբրեւ սուրբ Քաղաք :

Բ. Համազգային տաճարը, որ Երուսաղէմումն էր, որին իւրաքանչիւր հրէայ պարտաւոր էր տարին մի անգամ ուխտի գալ եւ Երկրպագութիւն մատուցանել։

Գ. Յուղայի ցեղից եւ Դաւիթի սերնդից պէտք է ծնէր Մեսիայն։

Մինչեւ Սողոմոն, հրէայք չունէին հաստատուն մի աղօթատեղի. միայն Վկայութեան Խորանն էր, որի մասին մենք խօսեցել ենք: Սողոմոն շինեց համազգային տաճարը Երուսաղէմի մէջ, այնքան հոյակապ, այնքան շքեղ, որ ոչ միայն Խորայէլացւոց էր հիացնում, այլեւ՝ օտարազգիներին: Եւ Վկայութեան Խորան սրբութիւնները զետեղուեցին այդ տաճարի մէջ, ուր էր նաև մեծ քահանայապետը: Ցուդայի թագաւորները օծում էին այդ քահանայապետներից կամ մարգարէններից: Այն օրից, երբ որ Հրէից թագաւորութիւնն երկուսի բաժանուեց, սկսաւ ազգն էլ հետզհետէ թուշանալ, եւ վերջապէս, առաջ Խորայէլի եւ յետոյ Ցուդայի թագաւորութիւնը ընկաւ, եւ հրէայք ցիր ու ցան եղան: Ամենից մեծ հարուածը Խորայէլացւոց եղաւ Ցիսուսից յետոյ, երբ որ Հոռվմայեցւոց կայսրներից մինը Երուսաղէմը բոլորովին քանդեց, տաճարը կործանեց եւ ժողովրդին գերեց: Ահա հրէից ազգի պատմութեան համառօտ տեսութիւնը: Գալով-

Խորայէլացիք երկու յոյս ունէին. մինը, որ մեծ ազգ պէտք է լինէին եւ քանանացւոց երկիրը ժառանգէին, որին անուանում էին Աւետեաց կամ Խոստացեալ երկիր, որ կաթն ու մեղր պէտք է բուսցնէր նոցա համար: Միւսն էր Մեսիայն, որ պէտք է Խորայէլի թագաւորութիւնը մշտնջենաւորէր. իսկ Մեսիայն ծնուելու էր Ցուդայի ցեղից եւ Դաւթի սերնդից: Այդ երկու յոյսերից առաջինը նոցա ոյժ տուեց դիմանալ եղիպտական տանջանքներին, իսկ երկրորդը քաջալերում է նոցա տանել բոլոր աշխարհի նախատանաց, հաւատալով, թէ կգայ Մեսիայն եւ կվերականգնեցնի Խորայէլի թագաւորութիւնը, իրանք էլ բոլոր աշխարհին տիրող ազգ կդառնան:

Խորայէլացւոց մէջ մի կարգ մարդիկ, որ ապագայն գուշակում էին, կոչում էին տեսանող, իսկ նոքա, որոնք Խորայէլի թշուառ ապագայն էին գուշակում, միեւնոյն ժամանակ գուշակում էին Մեսիայի գալուստը եւ իրանց գուշակութիւնները գրում էին՝ կոչուեցին մարգարէ:

Մեսիայի գալուստը քրիստոնեաներիս համար կատարուած իրողութիւն է: Նորա բարիքը վայելում ենք այն բոլոր առաւելութեամբ՝ ինչ որ ունենք քրիստոնեաներս այլադաւանների համեմատութեամբ, իսկ հրէաների համար՝ դեռ նոր պէտք է կատարուի, եւ այդ յոյսն էլ նոցա գոյութեան մի ապաւէն է, որով նոքա աշխարհի բոլոր գառնութիւնները, բոլոր ազգերի հալածանքը տանում են, հաւատալով, որ կգայ Մեսիայն եւ Խորայէլի կործանուած թագաւորութիւնը կվերականգնեցնի եւ կթագաւորի յաւիտեան:

Գալով Հին Կտակարանին, բացի Մովսէսի Հնդամատեանից, որ եօթն տարին մի անգամ պէտք է կարդացուէր ի լուր ժողովրդեան, նորա մէջ կան հետեւեալ բաժանմունքները.

Ա. Գիրք Յեսուայ, որ նկարագրուած է Քանանացւոց երկրի կամ Խոստացեալ երկրի դիրքը, Յեսուի բոլոր գործերը այդ երկիրը խրայէլացւոց համար տիրելու, այլեւ՝ թէ ինչպէս երկիրը բաժանուեց խրայէլացւոց ցեղերի վերայ:

Բ. Գիրք Դատաւորաց, որի մէջ նկարագրուած է խրայէլացւոց այն ժամանակամիջոցը, երբ նոր մտնելով Աւետեաց երկիրը՝ մի հաստատուն կենդրօնական իշխանութիւն չունէին եւ իրանց թշուառութիւնից ազատելու համար դուրս էին գալիս կարող անձինք ու մինչեւ իրանց մահը կառավարում էին ժողովրդին՝ Դատաւորք անուամբ:

Գ. Գիրք Հռութայ, որի մէջ նկարագրուած է մի հրէայ ընտանիքի պատմութիւն, որ իւր հայրենիքը թողնելով օտարութեան մէջ՝ փնդում է երջանկութիւն, ուր կատարելապէս թշուառանում է՝ կորցնելով իւր հայրը եւ արու անդամները: Նկարագրուած է այդ ընտանիքի օտարազգի Հռութ անունով մի այրի հարսի աննման առաքինութիւնը, որ լաւագոյն է համարում իւր աղքատ սկեսրի դառն վիճակին հաղորդ գտնուելով՝ նորան միխթարել, քան իւր հայրենական տան կամ ազգի մէջ բաղդաւորուիլ մի ուրիշ ամուսնութեամբ: Հռութի անցքը մի ուրիշ պատճառով էլ Հին Կտակարանի մէջ մտել է, եւ ահա, Աստուած կամենալով այդ առաքինի կնոջը վարձատրել՝ նորան բաղդաւորացրեց՝ օրհնելով նորա ամուսնութիւնը Յուղայի ցեղից մի մարդու հետ, որ Յիսուսի ազգահամարի մէջ իւր տեղն ունի:

Դ. Ա., Բ., Գ., Դ. Թագաւորք, որոնց մէջ նկարագրուած է խրայէլի թագաւորների պատմութիւնը:

Ե. Ա., Բ. Մնացորդք. Մովսէսի Հնդամատեանի եւ միւս պատմութեան համառօտութիւնն է:

Զ. Գիրք Եղրասայ, ուր նկարագրուած է գերեվարութիւնից դարձը Կիւրոսի ձեռքով, Հրէաստանի մարդաբնակ լինելը, տաճարի վերաշինութիւնը Զօրաբարելի ու Յեսու Յովեղեկեանի հսկողութեամբ, ընդհանրապէս զգուշութիւն, որ հրէայք օտար ազգաց հետ խնամութիւն չանեն:

Է. Գիրք Նէեմեայ, ուր նկարագրուած է գերեվարութեան ժամանակից արքունի պալատան մէջ եղող Նէեմիի վիշտը իւր հայրենիքի համար, նորա ջանքը իւր հայրենիքը շինցնելու մտօք, եւ Հրէաստանի մարդաբնակ լինելու մանրամասնութիւնները:

Ը. Գիրք Եսթերայ, ուր նկարագրուած է հրէայ Եսթեր անունով մի աղքատ աղջկայ պատմութիւնը, որ դիպուածով թագուհի դառնալով հանդերձ՝ չի մոռանում իւր թշուառ ու գերութեան մէջ տանջուող ազգը, եւ իւր կեանքը վտանգի ենթարկելով՝ ազատում է իւր ազգը համայնաջինը կոտորածից: Նկարագրուած է այս գրքի մէջ Մուրթքէսս անունով

մի անձի պատմութիւնը, որ իւր հայրենական օրէնքը պաշտպանելու եւ հայրենակիցներին ու ազգակիցներին ազատելու համար ոչինչ չէ ինայում իւր ազգական Եսթեր թագուհու հետ աշխատելով։

Թ. Յովեայ գիրք, ուր նկարագրուած է Յովեի պատմութիւնը, ուր Յովեի թէ՛ իւր ունեցած հարստութեան եւ թէ՛ յետին թշուառութեան մէջ՝ իւր կատարեալ աստուածապաշտութեամբ առաքինութեան մի սքանչելի օրինակ է հանդիսանում։

ԺԱ. Մակաբայեցւոց գիրք, ուր նկարագրուած են Անտիոքոսների բռնութիւնները իսրայէլացւոց վերայ եւ Հրէաների սքանչելի հայրենասիրութիւնն ու քաջասրտութիւնը հայրենական կրօնն ու հայրենիքը ազատելու համար։

ԺԱ. Սաղմոս, որ Դաւիթ իւր արկածների մէջ ունեցած զգացմունքը երգերով արտայայտել է, որոնց մէջ կան մարգարէական խօսքեր Յիսուս Քրիստոսի համար։

ԺԲ. Առակք Սողոմոնի, ուր կան զանազան խրատաբանութիւններ եւ սքանչելի յորդորներ բարեկեցութեան համար։

ԺԳ. Գիրք Ժողովողի, որի մէջ Սողոմոն աշխարհի բոլոր բաները ունայնութիւն համարելով՝ համոզում է լինել բարի, առաքինի եւ աստուածահաճոյ մարդ։

ԺԴ. Երգ Երգոց, ուր Սողոմոն գեղեցիկ կերպով եւ հարսն ու փեսայի նմանութիւնով մարգարէաբար երգում է Քրիստոսի եւ եկեղեցու յարաբերութիւնները։

ԺԵ. Մարգարէութիւններ, որոնց մէջ նկարագրուած են իսրայէլացւոց թշուառութիւնները, եւ ապագայ յոյսը Մեսիայի գալստեամբ, որի մէջ ամենից սրտաշարժն է Երեմիայի մարգարէութիւնը եւ իւր ողբը։

Ամբողջ Հին Կտակարանը, բացի Մովսէսի Հնդամատեանից, ըստ բովանդակութեան՝ այսպէս կարելի է բաժանել։

Ա. Պատմութիւն, ուր նկարագրուած են Հրէից ազգի կեանքը Յեսուից մինչեւ գրեթէ Յիսուսի ծնունդը։

Բ. Վէպեր, ուր նկարագրուած է առաքինութիւնն՝ իւր վարձատրութեամբ, եւ մոլութիւնն՝ իւր պատուհասով։ Այս վէպերի մէջ մի քանի իսրայէլացի կանանց եւ մարդոց ազգասիրութիւնը, կրօնասիրութիւնն ու հայրենասիրութիւնը ամենալաւ դասերն են ամեն մի մարդու՝ իւր հայրենիքը, ազգը եւ կրօնը սիրելու ու պիտանի լինելու համար։

Գ. Օրհնաբանութիւններ, ուր փառաւորուած է Աստուծոյ անունը իւր մեծագործութեամբ։

Դ. Առակներ, ուր ամեն հասակի մարդ կարող է իւր կեանքի համար բարեկեցութեան օրինակներ գտնել։

b. Մարգարէութիւններ, ուր նկարագրուած թշուառութիւնն ու ապագայի յոյսը ամեն թշուառ ազգի մէջ կարող է տոկունութեան գաղափարը կենդանի պահել:

Իսկ Հին Կտակարանը իւր բոլոր բաժանմունքներով ամեն ընթերցողի համոզում է ճանաչել ու պաշտել ճշմարիտ Աստուածը, նորան հաճելի լինելու համար լինել առաքինի, բարի եւ բարեգործ, սիրել բոլոր մարդկութիւնը, պաշտել իւր ազգն ու ազգային բոլոր սեպհականութիւնները, ոչ մի դէպքում չյուսահատուել: Ահա՝ այն կատարելութիւնը, որ ունի հրէից Ս. Գիրքը: Ահա՝ այն կատարելութիւնը, որից բոլոր քրիստոնեայ ազգերը ստանում են բարոյական կրթութիւն: Ահա՝ այն գիրքը, որ բոլոր քրիստոնեանները սուրբ են համարում, պաշտում են, բայց զրքի տէր ազգին պիղծ են համարում եւ հալածում են: Ահա՝ այն գիրքը, որ իւր ազգին յոյս է մատակարարում ապագային մխիթարուելու, իսկ ուրիշներին մխիթարելուց յետոյ՝ լոյս ու փառք է շնորհում:

Դ.

ՅԻՍՈՒՍԻ ԾՆՈՒՆԴ, ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՆԱՒՐՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հին Կտակարանը իւր բովանդակութեամբ մեզ արդէն յայտնի է: Հին Կտակարանից մենք արդէն գիտենք, թէ հրէայք միշտ սպասում էին Մեսիայի գալստեանը, որ պէտք է ընկած մարդկութիւնը վերականգնէր եւ իսրայէլի թագաւորութիւնը հաստատելով՝ յաւիտեանս թագաւորէր բոլոր մարդկային ազգի վերայ:

Մեսիայի գալուստը պէտք է կատարուէր Յուղայի ցեղի իշխանութիւնը չվերջացած (Ծնն., Խթ., 10), Մեսիան պէտք է լինէր Դաւթի սերնդից (Երեմ., Իգ., 5): Նա պէտք է Կոյսից ծնուէր եւ էմմանուէլ (ընդ մեզ Աստուած) կոչուէր (Եսայ., Է., 14): Նա Բեթղեհէմում պէտք է ծնուէր, իսկ նորա գոյութիւնը՝ աշխարհի սկզբիցն (Միք., Ե., 2):

Ահա՝ կանխասացութիւններն ու գուշակութիւնները Մեսիայի ծննդեան համար: Յուղայի թագաւորութեան անկմամբ թէեւ հրէից թագաւորութիւնը վերջացել էր, եւ Անտիոքի Սելեւկեանց իշխանութեան մի գաւառ էր դարձել, բայց երկրի ներքին կառաւարութիւնը դեռ իսրայէլացի իշխանների ձեռքով էր տնօրինվում, եւ օրէնքի սրբութիւնները անթերի կատարելու համար Մակաբեանց նման ընտիր զօրափարները ազգային ուժով ճակատամարտեր էին մզում Սելեւկեանց դէմ: Երբ որ հոռվմայեցիք տիրեցին Փոքր Ասիային, Եգիպտոսին եւ Պաղեստինին,

Հրէից ազգային իշխանութիւնը բոլորովին վերջացավ, եւ երկիրը չորս մասի բաժանուելով՝ յանձնուեց չորս մարդոց, որոնք չորրորդապետ էին կոչւում (Ղուկ., Գ., 1-3):

Այդ ժամանակ արդէն լրացել էր Դանիէլ մարգարէի գուշակած եօթներորդների հաշիւը (Դանիէլ, Թ., 26):

Հրէաստանը արդէն հռովմայեցւոց գաւառ էր, եւ երբ որ Օգոստոս կայսրը կամենալով հռովմէական պետութեան հպատակների թիւը իմանալ՝ հրամայեց աշխարհագիր կատարել, այդ ժամանակ ծնուեց Յիսուս Քրիստոս Հրէաստանի Բեթղեհէմ քաղաքում:

Հերովդէսը, որ կամենում էր մարգարէների գուշակութիւնը իւր վերայ կատարուած համարել տալ եւ մտադիր էր Մեսիա հոչակուել՝ իւր իշխանութիւնը բոլոր Հրէաստանի վերայ տարածել աշխատելով, երբ որ լսեց Յիսուսի ծնունդը եւ բոլոր շարժումները, կասկածելով, թէ Յիսուսը իւր թագաւորութիւնը կիսի, որոշեց սպանել նորան, որին ազատեցին նորա ծնողը՝ փախցնելով Եգիպտոս:

Հերովդէսը չէր միայն, որ մտածում էր Մեսիա հոչակուել, այլ շատերը նոյն իղձն ունեցան՝ ինչպէս Յուդա, Թեւդաս եւն.։

Բոլոր իրանք իրանց մեսիա կարծողների հակառակ, Յիսուս, որ իսկապէս Մեսիան էր, երկրաւոր թագաւորութեան ձգտում բնաւ չունեցաւ, որովհետեւ երկրաւոր թագաւորութիւնը որչափ եւ զօրաւոր լինէր՝ ժամանակաւոր էր, իսկ Մեսիայի թագաւորութիւնը յաւիտենական էր, նորա օրէնքները մշտնջենապէս պէտք է թագաւորէին:

Յիսուս, Հրէից ակնկալութեան հակառակ, փոխանակ երկրաւոր իշխանութիւն վարելու եւ իսրայէլացւոց ազգը հաւաքելով՝ նոցա վերայ մարմնաւորապէս թագաւորելու, սկսաւ նոցա սրտի վերայ թագաւորել՝ Աստուծոյ օրէնքն ու արդարութիւնը քարոզելով, նոցա օրինազանցութիւնները պախարակելով եւ նոցա թերահաւատութիւնը յանդիմանելով: Զարաչար պախարակում էր Հրէից առաջնորդներին, որոնք ծերերի աւանդութեանց համար Աստուծոյ օրէնքը զանցառութեան էին տալիս: Յիսուս իւր մկրտութիւնից յետոյ սկսեց իւր քարոզութիւնները եւ մինչեւ մկրտութիւր՝ իւր ծնողաց հնազանդ մնալով աշխատում էր:

Մովսէսի խիստ օրէնքը պէտք է թագաւորէր մինչեւ Յիսուս Քրիստոս (Գործք, Է., 37), իսկ այնուհետեւ Քրիստոսի սիրոյ օրէնքը պէտք է թագաւորէր: Յիսուսի օրէնքի ամփոփումը գրուած է Մատթէոսի Աւետարանի Ե., Զ., Է. գլուխների մէջ: Այդ օրէնքները մարդուս վարքը այնքան ազնուացնում են, որ այլ եւս ճշմարտութիւնն ու արդարութիւնը պէտք է թագաւորէին աշխարհիս մէջ, եթէ հաւատացողները միայն լսող չլինէին, այլեւ՝ կատարող:

Այդ պատուէրների մէջ Փրկիչը քարոզում է, որ մեր ներքինն ու արտաքինն համեմատ պէտք է լինեն իրար: Մովսէսի եւ Յիսուսի օրէնքների համեմատութիւնը այն բանի մէջ է կայանում, որ Մովսէս կատարուած յանցանքներն է խստիւ դատապարտում, իսկ Յիսուս՝ յանցանքի ամենափոքր մասն անգամ մտքովն անցնելը արդէն դատապարտուած է համարում: Մովսէս սպանութիւնը դատաստանի պարտաւոր է համարում (Ել., Ի.: Օր., Ե.), իսկ Յիսուս՝ եղբօր վերայ տարապարտուց բարկանալն ու յիմար ասելը: Մովսէս շնութիւնը դատապարտում է, իսկ Յիսուս մտքովն անգամ այդ տեսակ բան անցկացնելը սրտումը արդէն կատարուած գործ համարելով՝ դատապարտում է: Մովսէս պատուիրում է կինը արձակել՝ արձակման թուղթ տալով (Օր., ԻԴ., 1), Յիսուս պատուիրում է. «Ով որ իւր կինը առանց պոռնկութեան պատճառի կարձակի, արդէն ինքն կնոջ շնանալու պատճառ կդառնայ, եւ ով որ արձակուած կինը առնի, արդէն շնութիւն կինի արածը» (Մատ., Ե., 31-32):

Մովսէս պատուիրում է սուտ չերդուել եւ երդուելիս էլ Աստուծոյ անունով երդուել (Ելից, Ի., 7: Ղեւ., ԺԹ., 12), իսկ Յիսուս պատուիրում է ընաւ չերդուել, այլ «այոն այո լինի եւ ոչն ոչ»: Մովսէսը վրէժինդրութիւն է պատուիրում՝ աչքի տեղ՝ աչք, ատամի տեղ՝ ատամ (Ել., ԻԱ., 24): Յիսուս ասում՝ չարին հակառակ մի կենաք (Մատ., Ե.): Մովսէս պատուիրում է սիրել ընկերին (Ղեւտ., ԺԹ., 18) ու թշնամին ատել (Օր., ԻԳ.): Յիսուս պատուիրում է թշնամուն սիրել, անիծողներին օրհնել եւն:

Յիսուսի կեանքն ու քարոզութիւնը մի սքանչելի օրէնք է, որին եթէ հետեւին, արդէն լուսաւորուած ու փրկուած կինին մարդիկ:

Այն մարդիկ, որոնք Յիսուսի երկրաւոր կեանքը ու նորա քարոզութիւնները գրեցին, կոչուեցին Աւետարանիչներ. եւ դոքա են՝ Մատթէոս, որ Յիսուսի Յարութիւնից շատ սակաւ յետոյ գրեց իւր Աւետարանը երբայրէն լեզուով, այն հաւատացեալների համար, որոնք հրէայ էին եւ թլպատուած: Մատթէոս աւելի ընդարձակ եւ պատմական ոճով է գրել իւր Աւետարանը: Մարկոս, որ Յիսուսի Յարութիւնից 15 տարի յետոյ գրեց իւր Աւետարանը եգիպտացւոց լեզուով՝ համառօտ գրեց, եւ իւր Աւետարանը սկսում է Յովհաննու քարոզութիւնից ու Յիսուսի բժշկութիւնից: Ղուկաս, որ Յիսուսի Յարութիւնից 17 տարի յետոյ գրեց իւր Աւետարանը, քաղդէաբէրէն գրեց՝ ընդարձակ ոճով: Այս Աւետարանը հետաքրքիր է նաեւ մի քանի հրէից կրօնական արարողութեանց նկարագրութեան եւ քաղաքական հանգամանքի նկատմամբ: Յովհաննէս, որ Յիսուսի Յարութիւնից 53 տարի յետոյ գրեց իւր Աւետարանը յունարէն լեզուով, ինքն Աւետարանիչը, լինելով բուռն երեւակայութեան տէր մարդ եւ Յիսուսի սիրելի աշակերտը, աստուածաբանական ոճով է սկսում իւր Աւետարա-

նը եւ գեղեցիկ կերպով նկարագրում է Յիսուսի դրութիւնն ու խօսքերը՝ նորա տագնապալից մատնութիւնից սկսած:

Այն զարմանալի համանմանութիւնը, որ չորս Աւետարանիչների գրուածոց մէջ երեւում է Յիսուսի կեանքի եւ քարոզութեան պատմութեան նկատմամբ, համոզում են մարդուն հաւատալ, թէ բոլոր գրածները ճշշտ են, եւ պէտք է զարմանալ առաքեալների այն կենդանի սիրոյ վերայ՝ դէպի իրանց Վարդապետը, որ նորա ամեն մի արարքն ու գործը տարիներով անմոռանալի են պահել իրանց մտքում:

Աստուածաշնչի այն մասը, որ վերաբերում է Յիսուսի երկրաւոր կեանքին եւ նորանից յետոյ է գրուած, կոչւում է Նոր Կտակարան, որ բաժանում է ըստ այսմ.

Ա. Աւետարան, որ պատմում է Յիսուսի կեանքն ու քարոզութիւնը եւ վերջանում է Յիսուսի երկինք համբառնալով:

Բ. Գործք Առաքելոց, որ նկարագրում է առաքեալների կեանքը՝ նոցա քարոզութեան ժամանակ, այլեւ առաջին հաւատացեալների ընկերական յարաբերութիւնները:

Գ. Պողոսի թղթերը, որոնք գրուած են զանազան քաղաքացիների վերայ, նոցա իրանց քաղաքական պարտքը յիշեցնելու համար:

Դ. Կաթուղիկեայց թուղթք, որ ընդհանրական գրուածքներ են՝ հաւատացեալներին իրանց հաւատոյ մէջ հաստատելու համար: Կաթուղիկեայց թղթերի հեղինակներն են՝ առաքեալքն Յակովը, Պետրոս, որ երկու թուղթ ունի, Յովհաննէս, որ երեք թուղթ ունի, Յուղա, որ մի թուղթ ունի: Կաթուղիկեայց թղթերի շարքում կարելի է դասել նաեւ Յովհաննու Յայտնութիւնը, որ մարգարէական մի գրուածք է եւ ապագայի գուշակութիւն:

Հին Կտակարանի մէջ կան այնպիսի գրքեր, որ երկրորդական են համարւում եւ եկեղեցւոյ մէջ չեն կարդացւում, որպիսի են՝ Հռութ, Եսթեր, Եզրաս եւլն: Իսկ նոր Կտակարանի մէջ երկրորդական համարւում է Յովհաննու Հանգիստը: Կան այնպիսի գրուածքներ էլ, որ թէեւ Յիսուսի աշակերտներինն են համարւում, բայց Աստուածաշնչի մէջ չեն մտած. օրինակ՝ «Աւետարան մանկութեան Յիսուսի» եւլն:

Քրիստոնէական Եկեղեցին ընդունել է Հին եւ նոր Կտակարանը: Երբ որ հայերը ընդունեցին քրիստոնէութիւն, Աստուածաշնչի ընթերցանութիւնը կատարում էին յունարէնով եւ ասորերէնով, մինչեւ որ Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ սկսեցին հայկական թարգմանութիւնը: Առաջին թարգմանուած գիրքը «Առակացն» է: Ս. Գրոց թարգմանութիւնը երկու անգամ կատարուեց՝ աւելի զգուշութեան համար: Առաջին թարգմանութիւնից միայն մի քանի կտորներ կան ժամանակաքի մէջ, իսկ այժմեան ամբողջ մեր

Աստուածաշունչը երկրորդ անգամի թարգմանութիւնն է եւ համարւում է ընտրելագոյն թարգմանութիւն, եւ թագուհի ամենայն թարգմանութեանց կոչուած է հայագէտ եւրոպացիներից: Դնենք մի երկու կտոր առաջին եւ երկրորդ թարգմանութիւններից՝ համեմատութեան համար.

Ա. Թարգաւառութիւն

Այց արար ի վերայ խոնարհութեան աղախնոյ իւրոյ,
այսուհետեւ երանից են ինձ ամենայն ազգք:

Յարոյց մեզ զեղջիւր փրկութեան
ի տանէ Դաւթի ծառայի իւրոյ:

Առնել զողորմութիւն առ հարսն
մեր եւ յիշել զկտակարան ս
որբութեան իւրոյ:

Վասն գթոյ ողորմութեան
Տեառն Աստուծոյ մերոյ, որով երեւեցաւ
մեզ արեգակն ի բարձանց,
լուսաւոր առնել զխաւար մեր: Շա-
գել զլոյս ի վերայ այնոցիկ, որք
նստէաք ի խաւարի եւ ի ստուերս
մահու. ուղղել զոտս մեր ի ճանա-
պարհս խաղաղութեան:

Յիսուս համբարձման ժամանակ պատուիրել էր իւր առաքեալներին
երուսաղէմում սպասել Ա. Հոգու գալստեանը, եւ երբ որ Պենտեկոստէի
կիւրակէ օրը առաքեալները հաւաքուած էին վերնատան մէջ, առաւօ-
տեան երրորդ ժամին իջաւ Հոգին Սուրբ, եւ առաքեալները զօրութիւն
ստացած՝ սկսան քարոզել: Առաջին անգամ Պետրոս առաքեալը խօսեց:
Յիսուս իւր առաքեալներին պատուիրել էր հաւատացեալներին մկրտել
«Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ»: Ուրեմն այս էր Առաքելոց
Հանգանակն, իսկ խորհրդական արարողութիւններն էին՝ Ա. Ապաշխա-
րելն, Բ. Մկրտիչն:

Երբ որ հաւատեացեալները գեռ սակաւ էին, ամենայն բան հասարա-
կաց էր. առաքեալներն էին ողորմութիւն մատակարարում, որ երբ դժգո-
հութեան առիթ տուեց, տասներկու առաքեալները ժողովւելով՝ աշա-
կերտներից եօթն հոգի ընտրեցին այդ պաշտօնի համար, որոնք կոչուեցին
Սարկաւագներ (Գործ., Զ.):

Բ. Թարգաւառութիւն

Զի հայեցաւ ի խոնարհութիւն աղախնոյ իւրոյ, զի
ահա յայսմհետէ երանեսց են ինձ ամենայն ազգք:

Եւ յարոյց եղջիւր փրկութեան
մեզ ի տանէ Դաւթի ծառայի իւրոյ:

Առնել ողորմութիւն ընդ հարս
մեր եւ յիշել զուխտն իւր սուրբը:

Վասն գթութեանց ողորմութեան
Աստուծոյ մերոյ, որովք այց արար
մեզ արեգակն ի բարձանց, երեւել
որոց ի խաւարի եւ ի ստուերս մա-
հու նստէին. ուղղել զոտս մեր ի
ճանապարհս խաղաղութեան:

Առաքեալները սկզբում միայն հրէաներին էին քարոզում, ինչպէս Յիսուս պատուիրել էր, յետոյ Ա. Հոգւոյ ազդեցութեամբ սկսեցին հեթանոսներին էլ քարոզել: Հրէայ հաւատացեալները թլփատութիւն ունենալով՝ գարշում էին անթլփատ հեթանոսներից, բայց առաքեալները առ ոչինչ համարելով թլփատութիւնն ու անթլփատութիւնը՝ սկսեցին քարոզել Աստուծոյ խօսքը ամենայն տեղ եւ առաջին անգամ Անտիոք քաղաքում հաւատացեալները Բառնաբասի եւ Պողոսի հետ քրիստոնեայ կոչուեցին (Գործ., ԺԱ., 26):

Թլփատութեան խնդիրը երբ որ ծանրացաւ, առաջին համագումար ժողովը կայացաւ Երուսաղէմում ի ներկայութեան առաքելոց եւ Երէցների ու վճռուեց թլփատութեան խորհուրդն առ ոչինչ համարել քրիստոնէութիւնը հեթանոսների մէջ տարածելու համար: Այլ եւ որոշեցին, որ հեթանոսութիւնից դարձած քրիստոնեայքը զգոյշ լինին զոհելուց, արիւններից ու պոռնկութիւնից: Նորահաւատ քրիստոնեաները Յիսուսի պատուէրը կատարելու եւ Նորան յիշելու համար ժողովում էին, եւ նա, որ առաքելութեան պատիւ ունէր կամ Երէց էր, պատմելով ու քարոզելով Յիսուսի կեանքը՝ կատարում էր խորհրդական ընթրիքի յիշատակը՝ բեկանելով հացը (Ա. Կորն., Ժ.-ԺԱ.), որ շատ զգուշաբար պէտք է կատարուէր: Աղօթելու համար այր մարդիկ գլխաբաց, իսկ կին մարդիկ ծածկած գլխով պէտք է կանգնէին (Ա. Կորն., ԺԱ., 4-16):

Առաքելոց ժամանակով եկեղեցին կատարում էր հետեւեալ խորհուրդները.

Ա. Ապաշխարութիւն:

Բ. Մկրտութիւն:

Գ. Դրոշմ (Գործ., Ը., 14-17):

Դ. Հաղորդութիւն՝ Հրապարակական աղօթքով, բեկմամբ հացին:

Ե. Զեռնադրութիւն, որով կարգում էին առաքեալները Երէցներ՝ Քրիստոսի խօսքը քարոզելու եւլն.:

Զ. Ամուսնութիւն, որ հաստատեց Աստուած եւ նուիրագործեց Յիսուսի վարդապետութիւնը՝ աւանդելով. «զոր Աստուած զուգեաց՝ մարդ մի մեկնեսցէ»:

Է. Օծումն Հիւանդաց՝ ինչպէս պատուիրում է Յակոբ առաքեալը:

Առաքելոց ժամանակով եկեղեցին ունէր հետեւեալ կազմակերպութիւնը՝ ըստ վարչական մասին.

Ա. Առաքեալք, որոնցից ամեն մինը իրանց քարոզութեամբ քրիստոնեայ դարձած հաւատացեալների եկեղեցւոյ ներկայացուցիչն էին:

Բ. Եպիսկոպոսներ, որոնք առաքեալներից կարգուած էին հսկել իրանց յանձնուած հաւատացեալների վերայ:

Գ. ԵՐԵՒՆԵՐ, ՈՐՈՆՔ պէտք է ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԽՈՍՔԸ ՔԱՐՈՂԵՒՆ Եւ Ս. ԽՈՐԴՈՒՐԴՆԵՐԸ մատակարարէին հաւատացեալներին:

Դ. Սարկաւագներ, որոնք պէտք է սպասաւորէին ԵՐԵՒՆԵՐԻՆ Ս. ԽՈՐԴՈՒՐԴՆԵՐԸ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ մատակարարելու ժամանակ:

Առաքելոց ժամանակով ԵՐՈՒՍԱՂԵՄՈՒՄ գումարուած առաջին ժողովի Ա. ՈՐՈՉՈՒՄՆ ԷՐ ԹԼՎԻԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ԳԱՅԹՎԱԿՊՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԻ ՀՄԱԼ, Այսինքն՝ ՀԵԹՎԱՆՈՒՆԵՐԻՆ ԲՈՆԻ ՀԹԼՎԻԱՏԵԼ, ԻՍԿ ԹԼՎԻԱՏԵԱԼ ՀՐԵԱՆԵՐԻՆ՝ ՀՄԵՐԺԵԼ, ՈՐՈՎ ԹԼՎԻԱՏՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴը ԿՈՂՋՐԵց Իւր Նշանակութիւնը, Բ. ՈՐՈՉՈՒՄՆ ԷՐ ՊԳՈՒՅԱՆԱԼ ՊՈՀԵԱԼՆԵՐԸ ՈՒՏԵԼՈՒց Եւ Առհասարակ ՀԵԹՎԱՆՈՍԱԿԱՆ ԻՆՑ ԻՆՑ անտեղի սովորութիւններից:

Ե.

ՀԱՅՈՅ ՀԵԹՎԱՆՈՍՈՒՒԹԵԱՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ¹

ՅԱռաջ Քան թէ կսկսէի խօսել Հայերիս ՔՐԻՍՏՈՆԷԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԿԱՊՄԱԿԵՐԱՊՈՒԹԵԱՆ մասին, յարմար եմ դատում մի Հարեւանցի Հայեացք ՃԳԵԼ մեր՝ ՔՐԻՍՏՈՆԷԿՈՒԹԻՒՆԻց առաջ ունեցած կրօնական պաշտամանց վերայ:

Այն ուղղութիւնը, որ արուած է մեր նահապետական պատմութեան շրջանին, կարող էր նոցա դարու ողին համարուել, եթէ մեր Պատմութեան Հայր Մովսէս Խորենացին ապրէր գոնէ Վաղարշակ Ա. թագաւորի օրով, բայց որովհետեւ նա ապրում էր ՔՐԻՍՏՈՆԷԿԱԿԱՆ շրջանի այն դարում, որ շատ զգոյշ էր ՀԵԹՎԱՆՈՍ ազգերի վարք ու բարքի եւ կրօնական պաշտամանց մասին՝ շատ հաւանական է, որ Մովսէս Խորենացին մեր նահապետական շրջանի պատմութիւնը իւր դարու հոգւոյն համապատասխան է նկարագրել:

Հայաստան աշխարհը իւր շատ աւանդութիւններով եւ աշխարհագրական անուններով կապուած է նախամարդոց ստեղծագործութեան, համատարած ջրհեղեղի եւ նոյի հետ: Այս իսկ պատճառով ոչ միայն Մովսէս Խորենացին, այլ եւ շատերը մեր պատմաբաններից մինչեւ մեր օրերը պնդում են, որ նոյին հետեւելով՝ մեր ազգի առաջին նահապետները ճշմարիտ աստուածապաշտ էին, եւ որ առաւելն է՝ միակնութիւն ունէին:

Մինչդեռ հայերը իրանք իրանց մէջ էին ապրում, նոցա կրօնական պաշտամունքը շատ պարզ էր, բայց երբ սկսեցին օտարների հետ յարաբերութիւն ունենալ, սկսեց նոցա կրօնական պաշտամունքը հետզհետէ բաղադրուել:

¹ Ծարայարութիւնն մեր նախորդ յօդուածների: Աղբիւները, որոնցից օգուտ է քաղուած՝ չեն յիշվում: Յ. Վ.:

Արայի եւ Շամիրամի յարաբերութիւններից արդէն յայտնի է, որ հայերը հաւատում էին դիւթութեան: Անուշաւանի կամ Սօսանուէրի պատմութիւնից երեւում է, որ հայերը առանձին յարգանք էին մատուցանում Արմենակի անտառի սօսիներին եւ ծառերի սօսափիւններին (խշոցին) նայելով՝ հմայութիւն անում:

Թէ Մովսէս Խորենացին շատ զգուշաբար է վարուել մեր նահապետական շրջանի մասին խօսելիս՝ այդ նորանից յայտնի է, որ Հայկի բերանից այնպէս է խօսում, որ իւր ժամանակի մարդիկ հազիւ կարող էին այն տեսակ մտածել (զի կամ մեռցուք եւլն.): Արա Գեղեցիկին այնպիսի բարոյականութեամբ է նկարագրում, որ այժմ եւս հազուագիւտ է: Արամի համար ասում է. «Լաւ համարէր զմեռանելն ի վերայ հայրենեացն, քան թէ տեսանել զորդիս օտարածնաց կոխելով զսահմանս հայրենիս, եւ հարազատից արեան նորա տիրել արանց օտարածնաց»: Այսպիսի կատարելութիւններ այն դարու մարդոց մասին շատ հազուագիւտ պէտք է համարել:

Մովսէս Խորենացին մեր նախկին նահապետների պատմութիւնը գրելիս շուտ շուտ կրկնում է. «Արդարացուցանէ եւ այս զասացեալ զրոյցս անգիրս»: Իհարկէ, շատ թանկագին նիւթեր կարող էին լինել այդ անգիր զրոյցների մէջ, որ Մովսէս Խորենացին զանց է արել զգուշութեան հետեւլով:

Որչափ հնար է եղել հետեւցնել, հայերը իրանց կրօնական պաշտամանց ձեւերը մեծ մասամբ դուրսից են ստացել եւ դրսեցւոց հետեւողութեամբ կատարել, զոր օրինակ՝ եթէ Շամիրամ չլիներ, Արայի դին յարալէզները չէին լիզիլ եւլն.: Որչափ եւ հայերի կրօնական պաշտամանց վերայ մեծ ազդեցութիւն են ունեցել շրջակայ տիրող ազգերը, չէ կարելի ասել, թէ հայերը չեն ունեցել սեպհական գո՞նէ պարզ պաշտամունք:

Հաւանական է կարծել, որ Հայկագեանց հարստութեան ժամանակ հայերը եղել են բնապաշտ, այսինքն՝ բնութեան երեւոյթներին երկրպագու: Եւ որովհետեւ ճարտարապետութիւնն ու գեղարուեստը Հայաստանում նախանձելի նրբութիւն չունէին, վասնորոյ եւ արձանների կամ կուռքերի գործածութիւնը Հայաստանում չկար: Բնութիւնը պաշտում էին հայերը արհաւիրքից վախենալով եւ գեղեցկութեամբը զմայլելով:

Վահագնի պատմութիւնը իւր ծննդեան եւ կենաց նկարագրութեամբ հայոց նախնական կրօնի վերայ փոքր ի շատէ լոյս է սփռում եւ դորա պատմութիւնից մենք իմանում ենք, թէ նորա անդրին-չափ հասակին¹: Վրացիք իրանց աշխարհում կանգնեցնելով՝ պաշտում էին: Վահագնի պատմութիւնից յայտնի է, որ քաջագործ եւ դիւցազն մարդկանց հայերը աստուածային ծագումն էին տալիս: Ինչպէս երկինքը, որ հայերի

1 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Յայոց: Թիֆլիս, 1881, Գիրք Ա., գլ. ԼՍ.:

Հայր աստուածն էր համարւում, երկիրը, որ նոցա մայր աստուածը, իսկ ծերունի ծովը՝ բնութեան սքանչելի տիպը եւլն։ Վահագնի ծննդեան համար երկունքի ցավով բռնուած են նկարագրում առասպելները։ Զրադաշտական կրօնին հետեւելով՝ հայերը չար եւ բարի հոգիների գոյութիւնն էին խոստովանում. բարի մարդկանց ծնունդը բարի հոգիների հսկողութեան տակ, իսկ չարերինը՝ չար։ Այդ ոգիների բնակավայր համարւում էր Ազատ Մասիս լեռը¹, որ ըստ Խորենացւոյ՝ հաստատւում է գողթնեցւոց թուելեաց երգերով։ Հայ հեթանոսական կրօնի մասին հատընտիր շատ սակաւ տեղեկութիւններ կարելի է քաղել Խորենացուց, որ շատ զգուշութեամբ թեթեւ ակնարկութիւն անելուց յետոյ սկսում է մեկնաբանութիւնը, զոր օրինակ՝ վիշապների ակնարկութիւնը անելով՝ անմիջապէս սկսում է Աժդահակի պատմութիւնը եւ, առհասարակ, կրօնական պաշտամանց մասին կամենալով լուութիւն պահել՝ յանդիմանում է Սահակ Բագրատունուն եւ նորա տարփանքը մանկական ձգտումն է համարում²։

Որչափ եւ Խորենացին զգուշութիւն է պահպանում, այնուամենայնիվ նորա՝ մեզ աւանդած հատ ու կտոր տեղեկութիւններով հաստատւում է, որ հայերը Հայկազեան Հարստութեան ժամանակ քանի դեռ ասորեստանցւոց չին հպատակել, պարզ բնապաշտ էին, բնութեան երեւոյթներ էին պաշտում։ Մեծապէս հաւատում էին գուշակութեանց եւ հմայութեանց, որ կատարւում էր ծառերի սօսափիւններով եւ թոչունների շարժմունքով, որ կոչւում է հաւահմայութիւն։ Այնպէս որ, մինչեւ այսօր եւս իբրեւ աւելորդապաշտութիւն՝ աքաղաղի անժամանակ կանչելը, հաւի անբնական ձայն հանելը վատ նշան է համարւում, կաչաղակ թոչունի ոստոտելով տան շուրջ թոչելը՝ հիւր գալու նշան, բուն՝ իսկապէս մահուան գուշակ, եւ որ տան վերայ նստում է նա, անշուշտ հաւատում են, թէ այդ տանը մի վնաս կհանդիպի։ Այս նախապաշարումները մինչեւ ցայժմ էլ կան։

Այսպէս, երբ որ հայերը ասորեստանցւոց հետ սկսան յարաբերութիւն ունենալ, նոցանից մի քանի կրօնական պաշտամունքներ ստացան եւ սկսեցին պաշտօն մատուցանել յարալեզ կոչուած ոգուն, որի պաշտօնն էր պատերազմի մէջ վիրաւորուած, մինչեւ անգամ սպանուած, դիւցագունների վէրքերը լզելով՝ առողջացնելը։

Երբ որ մակեդոնացիք պարսից յաղթելով Հայաստանին եւս տիրեցին, յունական պաշտամունքն էլ ունեցավ Հայաստանում իւր հետեւանքը։

Արշակունեաց օրով արդեն հայերի կրօնական պաշտամունքը բաւական բաղադրեալ էր, եւ նոքա արեգակին պաշտում էին ու կրակին յար-

1 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Յայոց, Գիրք Ա., գլ. Լ.

2 Անդ, Պարսից Առասպելը։

գում՝ ոչինչ խտրութիւն չդնելով զանազան պաշտամանց մէջ, եւ դարերով առաջ Հայաստան գաղթած հրէաները ունէին իրանց ազգային կրօնն ու ծէսերը՝ նոքա թլպատւում էին, շաբաթ օրերը սուրբ էին պահում եւ զոհեալ միս չէին ուտում¹, մինչեւ որ Արշակ Ա. Հայոց Արշակունի թագաւորը արգելում է գոցա իրանց հայրենական օրէնք պաշտելը:

Արտաշէս Ա. Արշակունին արշաւելով Փոքր Ասիայի յունական գաւառները՝ յունաց աստուածների պղնձաձոյլ ոսկեզօծ արձանները բերեց Հայաստան: Արդէն մեհենական պաշտամանց պաշտօնեայ նշանակուած էր Վաղարշակից Վահագնի սերունդը՝ Վահունի կոչմամբ: Արտաշէս Հելլադայից եւս արձաններ՝ հանդերձ քրմապետներով, բերում է Հայաստան, եւ այդ քրմապետները բնակութիւն են հաստատում երկրի սահմանագլխի քաղաքներում:

Կրօնական պաշտամանց գլխաւոր կենդրօններն էին՝ Բագաւան, Աշտիշատ, Ամուրն Անի, Երիզա եւլն:

Հեթանոս հայերը բարի եւ չար ոգիների գոյութիւն էին ընդունում, որոնց եւ կոչում էին Քաջք եւ Վիշապ: Քաջքերի եւ Վիշապների բնակարանը համարւում էր Մասիս լեռը, որ ահ եւ սարսափ էր բերում երկրաշարժի ժամանակ իւր ստորերկրեայ գոռումներով:

Բացի Յունաստանից բերուած կուռքերը, հայերի պաշտած նշանաւոր աստուածներն էին՝ Արամազդ, որ համարւում է հայր եւ կառավարիչ, Անահիտ աստուածուհի, որ Հայաստանի խնամակալն էր համարւում եւ զգաստութեան ու իմաստութեան մայր: Դորա մեհեանը Երիզայումն էր, իսկ աթոռը՝ Աշտիշատումն: Սորա պաշտամունքը շատ ընդհանրացած էր: Սորա պատուանուններն էին՝ Ոսկեհատ, Ոսկեծին:

Աստղիկ աստուածուհի՝ գեղեցիկ եւ գեղեցկութեան ու սիրոյ խնամակալ: Աստղկան մեհեանը գտնւում էր Աշտիշատում եւ կոչւում էր Սենեակ Վահագնի, վասն զի Վահագն, որ իւր քաջութեամբ աստուածացած էր, Աստղկան ամուսին էր համարւում:

Նանէ աստուածուհին, որ կանանց տնարարութեան եւ կենաց խնամակալն ու իմաստուն մայրն էր, նորան յատկացեալ պաշտամանց տեղը կային Նանէական դիք կոչուած արձանները:

Վահագն քաջութեան աստուած էր համարւում եւ չար ոգիների պատուհան: Վիշապաքաղ Վահագն կոչմամբ պաշտւում էր իւր անուան նուրիւած Վահեվանեան մեհեանում, որ Աշտիշատումն էր գտնւում, եւ քրմութեան պաշտօն կատարում էին նորա սերունդը՝ Վահունի կոչմամբ:

Միհր աստուած էր այն՝ ինչ որ Անահիտն, միայն Միհրը՝ այր, իսկ Անահիտ՝ կին էր: Սորա մեհեանը գտնվում էր Բարձր Հայոց Դերջան գաւառի Բագայառիճ ավանում:

1 Սովոր Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Բ., գլ. Թ.:

Այս աստուածները մի ընտանիք էին կազմում, եղբայր ու քոյրեր էին, եւ ծնունդ երկնքի՝ հայր Արամագդի, եւ երկրի՝ մայր աստուծոյ: Աստուածների ծննդեան նկարագիր պէտք է համարել «Երկնէր երկին եւ երկիր» երգը:

Ամենաբեղն՝ երկրի արմտեաց բուսոց խնամակալ: Նորա մեհեանը Բագրեւանդի Բագուան կամ Դիցավան աւանումն էր: Այս աստուածը համարւում էր Ամանոր, որովհետեւ դորա տօնը կատարւում էր Նաւասարդի մէկից մինչեւ վեցը, բերոց հասնելու ժամանակ, երբ որ Տիգրան Գ. Արշակունին ի պատիւ իւր քրմապետ Մաժան եղբօր մի մեհեան կանդնացրեց նորա գերեզմանի վերայ, որի զոհերից պէտք է կերակրուէին հիւր օտարականները: Ամանորի մեհեանը կամ նոյն ինքն Ամանոր կոչուեց Վանատուր:

Տիրն էր աստուածութեան կամակատարը եւ մարդկութեան միջնորդը աստուածոց առաջ, նաեւ աստուածութեան դպիրն էր համարւում: Դորա մեհեանը գտնուում էր Արտաշատի մօտ՝ դէպ հիւսիսային արեւմուտք: Մեհեանը կոչուում էր Երազմոյն, իսկ արձանը՝ Տրիդեք:

Այս աստուածութեանց երկրորդական պաշտօնէաներն էին բարի եւ չար ոգիները:

Արեգակը պաշտւում էր իբրեւ աստուած, նոյնպէս եւ Լուսինը, որին աւելի ջերմեռանդն էին մանաւանդ կանայք եւ ահիւ ու երկիւղածութեամբ երկրպագում էին նորան: Այդ աւելորդապաշտութիւնը մինչեւ ցայժմ էլ կայ, եւ լուսինը նորելիս թող որ զանազան գուշակութիւններ են անում, այլ եւ աղօթում են այսպէս. «Նոր նոր՝ չնորհաւոր, էթաս՝ հալիւոր, գաս՝ թագաւոր, մահին՝ թանգութիւն, հացին՝ էժանութիւն, իմ հօրն ու մօրն՝ արքայութիւն»: Եթէ նորած լուսինը առաջին անգամ տեսնելիս մարդ ձեռքին բան չունենայ, վատ նշան է համարւում:

Կրակը իւր արժանաւոր տեղն ունեցել է մեր նախնի կրօնական պաշտամանց մէջ եւ մինչեւ ցայժմ էլ Տեառնընդառաջի տօնին հանդիսաւոր կրակ են վառում եկեղեցու գաւթում, որի խանձողները հոգեզմայլ ուրախութեամբ խլխլուում են, եւ իւրաքանչիւրը իւր կտրանը փոքրիկ կրակ վառելով այդ խանձողներից՝ չուրջը պտտում են քղանցքի ծայրը մի փոքր այրելով եւ վերայից ոստոսելով, որ հիւանձութիւնը թափուի կրակի վերայ եւ այրուի: Այդ կրակից վառում է երեկոյեան ճրագը, աճիւնը երթկից տան զանազան մասունքների մէջ են լցնում՝ աճեցման համար, այլեւ մեծ նշանակութիւն են տալիս Տեառնընդառաջի կրակի ծուխի բարձրանալուն եւ թեքուելուն. այնպէս որ, ո՛ր կողմն եւ թեքուի՝ այն կողմի արտերը արդիւնաւոր կլինեն: Այդ տօնը Նաւասարդին էր կատարւում եւ շատ հանդիսաւոր: Գրիգոր Մագիստրոսը հնոց երգը կրկնելով՝ ասում է. «Ո տայր ինձ զծուիս ծխանի եւ զառաւօտն նաւասարդի»:

Մեր նախնիք ունեցել են հանդիսաւոր տօներ աստուածոց մեհեանների, եւ այդտեղ հանդէսներ են կատարուել, որոնք ժողովրդի վերայ մեծ ազդեցութիւն ունին, իսկ կրօնի պաշտօնեայք շահւում էին ժողովրդեան տուրքերից՝ յանուն աստուածոց:

Երբ որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռքով քրիստոնէութիւնը Հայաստան մտաւ, Ս. Գրիգոր կամենալով կուապաշտութեան հետքը բոլորովին անհետացնել՝ մեհեանների տեղ քրիստոնէական եկեղեցի կանգնացրեց, որպէս զի պաշտամանց սովոր հայերը քրիստոնէական հաւատոյ նահատակների յիշատակին նոցա տօնի օրերը ճշմարտին Աստուծոյ երկրպագէին, եւ ներողամիտ աչքով էր նայում ժողովրդի մէջ արմատացած ցոյցերին, որ աշխարհախումը տօներին կատարուել էին, մինչեւ որ ժողովուրդը կընդելանար քրիստոնէական կրօնին: Համբարձմանը Քրիստոսի համբարձումն է տօնում եկեղեցին, բայց ժողովուրդը դրսեւ մի ազգային տօն էլ ունի՝ հանդիսաւոր վիճակ ձգել եւ ծաղկափնջեր կապել եւլն, եւ ով գիտէ, թէ այդ ի հնումն կուապաշտ հայերը չէին կատարում ի պատիւ Անահատի եւ Աստղկան: Վարդավառին եկեղեցին Յիսուսի Այլակերպութիւնն է տօնում, իսկ ժողովուրդը դրսեւ միմեանց վերայ ջուր է շաղ տալիս եւ աղաւնի է թոցնում, եւ ով գիտէ, թէ այդ ի հնումն կուապաշտ հայերը չէին կատարում ի պատիւ Ամանորաբեր աստուծոյ եւլն:

Հնումն դարբինները սալը ծեծում էին, որ Արտաւազդի շղթաները ամրանան, որ նա չազատուի ու աշխարհը աւերի, իսկ այժմ՝ կանանց համար աւագ ուրբաթ օրը պողպատէ մանեակներ են շինում, որ կոչւում է ուրբաթարուր: Կանայք գործ են ածում այդ մանեակը, որ դեւերը նոցա չվնասեն: Այսքանս բաւական համարելով հեթանոս հայերի կրօնական պաշտամանց մասին՝ դառնանք այժմ դէպի մեր քրիստոնէական եկեղեցին:

ՕԾՍԱՆ ԻԴՈ ԵՒ ՕԾՈՒՄՆ¹

«Որ յառաջապյս յօրեան, յօրինակ Մրածնի Քո, Հայր երկարութիւն, ետոհր շօրոհարեւն և յիդ սրբոհաւան յօօնումն օծելոյ, Հեղ ըստ զս իդոյոյն Զերպազին Քո Շնորշ»...

«Որ Զարդարես սովու և Հաւուրաս լուսափայլս եւ Գերազայծառս Զւարսազթեալ Եւկուեթի Քո Սոնրը, մասկուք սորս ուստ Հրեժակս օրչուն Սոնրը Զերրորդոհարեւն»:

(Հարական Ա. Միհունի. Մաշտոց Զեռած, և Կարգ Մկրտութեան)

Շատ շատերը հայերին նմանեցնում են հրէաներին: Արդարեւ, հրէայք եւ հայք ունին ընդհանուր նմանութիւն: Թէ՛ հրէայք եւ թէ՛ հայք վայրավատին ցրուած են երկրագնդի ամենայն կողմը: Հրէայք ունին իրանց երուսաղէմը, հայք եւս ունին իրանց էջմիածինը: Երուսաղէմում գտնւում են հրէից անցեալ փառաց նուիրական յիշատակները, էջմիածնում եւս գտնւում են հայոց անցեալ եւ ներկայ փառաց եւ վերակենդանութեան յիշատակը եւ կոթողը: Այս ընդհանուր նմանութեան հետ կայ եւ ընդհանուր տարբերութիւն հայի եւ հրէի մէջ:

Թէեւ թէ՛ հրէայք եւ թէ՛ հայք վայրավատին ցրուած են աշխարհիս ամենայն կողմը, բայց հրէան հոգւով եւ մարմնով կապուած է երուսաղէմի եւ հայրենի յիշատակների հետ, դարերով անտուն, անտեղ, օտար, պանդուխտ եւ հալածական է մնում: Նորա կէտ նպատակն է շահուել, շահուել ինչպէս եւ լինի, բայց կրօնքով, սովորութեամբ, յատկութեամբ եւ կենցաղավարութեամբ՝ անխառն մնալով իւր շրջապատող օտար ագգերի մէջ: Այսպիսի օտարութիւն կեանքով հրէայն ատող եւ ատելի դարձած՝ շատ սակաւ անգամ է պատահում, որ ձուլուի օտարի հետ:

Իսկ հայը, գաղթելով օտար երկիր, գեռ տասմնեակ տարին չլրացած՝ ունենում է սեպհական տուն եւ ազգային եկեղեցի: Շուտով յարմարւում է իւր շրջապատող օտար ազգին, կորցնում է իւր ազգային սովորութիւնը, յատկութիւնը եւ կենցաղավարութիւնը՝ պահելով միայն կրօնի կմախքը, որովհետեւ կրօնը՝ առանց ազգային աւանդութեանց չէ ինչ աւելի, քան՝ մի կմախք: Հայը իւր ընդել բնաւորութեամբ շուտով իւրացնում է օտարի բոլոր ազգային սովորութիւնները, յատկութիւնները եւ կենցաղավարութեան ձեւերը եւ այդ մասին Ա. Գրքի ճիշտ աշակերտն է. նորա համար «չիք խտիր ո՛չ հրէի եւ ո՛չ հեթանոսի»:

1 «Արարատ», 1886, էջ 241-252: Յրատարակված է «Կրօնական» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յ. Վ. Ա.:

Հրէան իւր այդքան փայփայած երուսաղէմում եւ հայրենիքում չունի այժմ ոչ մինը իւր նուիրական տեղերից: Սողոմոնի տաճարը մահմետականաց մզկիթ է դարձած, Սիօնը՝ օսմանեան պետութեան բերդ, տաճարի սուրբ սպասները հայտի չէ՝ ինչ են եղել: Բայց հրէան դարձեալ հրէայ է եւ պիտի մնայ ակնկալութեամբն, թէ Մեսիան կգայ, իսրայէլի որդւոցը կծողովէ աշխարհի բոլոր ծայրերից եւ կվերականգնէ իսրայէլի կորցրած փառքը՝ յավիտեան թագաւորելով: Ահա մի յոյս, որ յարատեւում է հաւատքով եւ կենդանի է մնում ազգային ավանդութիւնները տոկուն եռանդեամբ սիրելովը, չնայելով, որ երուսաղէմի վերջին աւերումից յետոյ մօտ 1800 տարի է, որ տարագրուած է իւր հայրենիքից:

Իսկ հայը իւր ճկուն բնավորութեամբ եւ յարմարուող յատկութեամբ տարագրութեան մէջ ապրում է՝ ինչպէս ապրում են իւր շրջապատող ազգերը, եւ պատրաստ է եկեղեցական արարողութիւնները եւս յարմարեցնել իւր շրջապատող ազգի եկեղեցական արարողութեանց, եւ եթէ փոքր ինչ տոկունութիւն է ցոյց տալիս, այդ էլ չնորհիւ բուն հայրենիքում մնացած նահատակ խեղճ ժողովրդեան եւ հոգեւորական դասի ջերմեռանդն սիրոյն, որոնցով կանգուն է իւր նուիրական սրբութիւնը՝ Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռը՝ Ս. Լուսաւորչի Հայրապետական յաջորդութեամբ, որ մատակարարում է իւր որդւոց կրօնական եւ բարոյական անխարդախ սնունդ՝ զեկավարելով կրօնական գործերը եկեղեցական եւ ազգային օրէնքով, իսկ կրթութեան գործը՝ կրօնական եւ ազգային ուղղութեամբ:

Այս դէպքում հայի գրութիւնը նախանձելի է, որովհետեւ երբ հրէան ողբում է միայն իւր կորցրած սրբութիւնները՝ հեռաւոր ապագայում դարձեալ գտնելու յույսով, հայը արդէն շահւում է իւր անկորուստ պահպանուած սրբութիւններովը, բայց չնայելով այս բարեյաջող հանգամանքին՝ հայք աւելի տրամադիր են օտարանալու:

Հրէաները իւրաքանչիւր տարին երեք անգամ եւ յատկապէս Զատկի տօնին մողովում էին Վկայութեան Խորանի մոտ, յետոյ երուսաղէմ՝ տաճարը, տօնելու իրանց ազատութիւնը եգիպտական ստրկութիւնից (Ել., իԳ., 15-17, Ղուկ., Բ., 41, 42): Հայք միայն համախմբւում են Ս. Էջմիածին՝ տօնելու միւռոնօրհնութեան նաւակատիքը: Ս. Միւռոնը Հայրապետական Աթոռից իբրեւ միութեան գոտ՝ բաշխւում է բոլոր հայերին՝ նոցա Մայր Աթոռին եւ միմեանց հետ կապելու՝ իբրեւ մի դրոշմով կնքուած երկնաւոր Հօր որդեգիրներ՝ հայ անուամբ: Ս. Միւռոնի այս մեծ նշանակութիւնը ոմանք գիտենալով են համախմբւում Մայր Աթոռս, իսկ ոմանք՝ բնազդմամբ եւ հաւատքով: Եվ այդ հաւատքով փրկւում են նոքա կրուստից՝ ըստ բանի Փրկչին, թէ «Հաւատք քո կեցուսցեն զքեզ»:

Օծումն, որով եւ Օծման իւղն, իբրեւ յատկացուցիչ նշան՝ կնքելու Աստուծոյ անունով, շատ հին ժամանակներից կիրառութեան մէջ է: Ս.

Գրքի մէջ օծման դէպքեր յաճախ տեսնում ենք մենք, որով եւ դաստիարակւում, թէ Օծումն աստուածային շնորհաց մի զգալի նշան է, սրբիչ եւ Աստուծոյ շնորհաց ընդունարան կացուցանող:

Յակովը նահապետը իւր եսաւ եղբօրը յատկացեալ անդրանկութեան օրհնութիւնը հօրից ստանալուց յետոյ, երբ եղբօր վրեժինդրութիւնից փախչում էր դէպի Միջագետք՝ Բեթէլ հասնելիս մտայոյգ գլուխը մի քարի վերայ դրած քնեց: Տեսլեան մէջ տեսավ մի սանդուխ՝ երկրից երկինք բարձրացած, որի վերայով հրեշտակները ելեւէջ էին անում: Աստուած նորան քաջալերեց եւ ասաց. «Այս երկիրը, որի վերայ դու կաս, քեզ ու քո սերնդին պէտք է տամ»: Յակովը զարթնեց եւ սոսկալով ասաց. «Այս տեղը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ Տուն Աստուծոյ եւ Դուռն երկնից», առաւ իւր գլխի տակի քարը, յիշատակի արձան կանգնեցրեց եւ օծեց (Ծնն., ԻՀ., 10-20, ԼԱ., 13)` ուխտելով. «Եթէ եղիցի Տեր Աստուած ընդ իս... եւ դարձուցէ զիս ողջամբ ի տուն հօր իմոյ եւ եղիցի ինձ Տէր Աստուած, եւ վէմս զօր կանգնեցի արձան՝ եղիցի ինձ Տուն Աստծոյ» (Ծնն., ԻՀ., 20-22):

Բեթէլը Աբրահամի եւ նորա սերնդի համար նշանաւոր, Աստուծոյ երանաւէտ խոստաման եւ աւետեաց ուխտատեղի էր, դուռն, որից անցնելով՝ Աբրահամ եւ իւր սերունդը պիտի ժառանգէին Աւետեաց երկիրը: Այստեղ՝ Բեթէլում, Աստուած Աբրահամին խոստացել էր ժառանգեցնել Քանանացւոց երկիրը, երբ նա իւր հայրենի տանից դուրս գալով, օտար եւ անօգնական, չգիտենալով, թէ ուր է գնում եւ ինչի, չւում էր դէպի հարաւ՝ Քանանացւոց երկիրը: Աբրահամ եւս այդտեղ սեղան էր շինել (Ծնն., ԺԲ., 7-9), թերեւս եւ օծել, որին հետեւելով՝ նորա թոռն Յակովը սեղան շինեց եւ օծեց:

Ուրեմն՝ Օծման Խորհուրդը սկսում է հենց Աբրահամից եւ իրագործում է Յակովը: Մովսէս նախամարգարէն Աստուծոյ հրամանին համեմատ կերպաւորեց Օծման իւղի պատրաստութիւնը եւ Օծումն: Նա, Վկայութեան Խորանի հանդերձանքը ու պաշտօնէից դասը կարգաւորելուց յետոյ, օծեց վկայութեան խորանի յատկացեալ տեղերը՝ յանուն Աստուծոյ նուիրագործելու եւ սրբելու համար, օծեց եւ քահանայապետ Ահարոնին եւ նորա քահանայ որդւոցը, որ իբրեւ օծեալ եւ ուխտաւոր, սրբուած եւ Ս. Հոգւոյ շնորհօք առցցեալ անձինք՝ Վկայութեան Խորանում Աստուծուն սպասաւորեն՝ Աստուծոյ ու մարդկանց մէջ միջնորդ հանդիսանալով:

-Օծման իւղը պատրաստելու համար Աստուած խօսում է Մովսէսի հետ եւ ասում. «Եւ դու ա՛ռ քեզ խունկս անուշունս, ծաղիկ ընտիր զմոնենեաց հինգ հարիւր սիկղ եւ կինամոմոն զանոյշ զկէս այնորիկ՝ երկերիւր յիսուն. եւ զիսունկեղէդն զանոյշ՝ երկերիւր յիսուն. եւ հիրիկ՝ հինգ հարիւր սիկղ ըստ սրբութեանն. եւ իւղ ձիթենեանց հիմենեաւ միով:

Եւ արասցես զայն իւղ՝ զօծումն սրբութեան, իւղ եփեալ ըստ արուեստի իւղագործաց, իւղ յօծումն սրբութեան լինիցի» (Ելք, Լ., 22-25):

-Աստուած Վկայութեան Խորանը օծելու համար պատուիրում է Մովսէսին. «Եւ օծես ի նմանէ (իւղոյն) զԽորանն Վկայութեան եւ զսեղանն եւ զամենայն զկահ նորա: Եւ զաշտանակ եւ զամենայն զկահ նորա եւ զսեղանն խնկոց: Եւ զսեղանն ողջակիզաց եւ զամենայն զկահ նորա, եւ զաւազանն եւ յատակս նորա: Եւ սրբեսցէս զնոսա: Եւ եղիցի սրբութիւն սրբութեանց, ամենայն որ մերձենայցէ ի նոսա՝ սրբեսցի» (Ելք, 26-29):

-Աստուած ԱՀարոնին եւ նորա որդւոցը օծելու համար պատուիրում է Մովսէսին. «Եւ զԱՀարոն եւ զորդի նորա օծէ՛ս եւ սրբեսցէ՛ս զնոսա ինձ ի քահանայութիւն: Եւ ընդ որդիսն իսրայէլի խօսեսցիս եւ ասասցես. «Իւղ յօծումն օծութեան սրբոյ եղիցի ձեզ յազգս ձեր: Ի մարմին մարդոյ՝ ո՛չ օծանիցի, եւ ըստ այդմ հանդերձանի ոչ առնիցէք ձեզ այդպիսի, զի սո՛ւրբ է եւ ի սրբութիւն եղիցի ձեզ: Որ ոք առնիցէ այդպիսի, եւ որ ոք տացէ ի դմանէ այլազգւոյ, սատակեսցի ի ժողովրդենէ իւրմէ» (Ելք, Լ., 30-33):

Այսպէս, ուրեմն, Ս. Օծման իւղը իբրեւ յանուն Աստուծոյ սրբելու եւ նուիրագործելու խորհուրդ էր՝ հաստատուած իսրայէլի ժողովրդի մէջ եւ իբրեւ Ս. Հոգու շնորհաց տուուչութեան զգալի նշան էր ընդունուած Հին Ուխտի եկեղեցւոյ մէջ: Վկայութեան Խորանը իւր յատկացեալ տեղերովը օծուելով՝ տուն Աստուծոյ դարձաւ, սրբուեց եւ նուիրագործուեց, քահանայք օծուելով՝ Ս. Հոգու շնորհաց ընդունակ դարձան Վկայութեան Խորանի սպասաւորութեան եւ Աստուծոյ ու մարդոց մէջ միջնորդ լինելու համար: Այսպէս, Մովսէսի ձեռքով եւ ԱՀարոնի եւ նորա որդւոց օծմամբ՝ Օծման Խորհուրդը յարատեւեց հրէից քահանայական դասու մէջ, իսկ Վկայութեան Խորանի օծման արարողութիւնը յարատեւեց տաճարի մէջ:

Օծուեցին Հին Ուխտի մարգարէք եւ թագաւորք, եւ օծման միջոցաւ Ս. Հոգու շնորհքը ստանալով՝ զօրացան իրանց պաշտօնի մէջ: Սաւուղ իւր հօր գրաստը փնտուելու գնացած լինելով՝ Սամուէլից Ս. Օծումն ընդունեց եւ զօրացաւ ամբողջ իսրայէլի ժողովուրդը միացնել եւ թագաւորել՝ իսրայէլի փառաց եւ զօրութեան հիմն դնելով. Դաւիթ օծմամբ իւր հօր խաշանց հովուութիւնից իսրայէլի թագաւորութեան աթոռը բարձրացաւ եւ իսրայէլի փառքը մեծացրեց. այսպէս եւ հետագայքը:

Քրիստոնէական եկեղեցին Ս. Օծման խորհուրդը եւ Ս. Օծման իւղի գործածութիւնը՝ հետեւելով Հին Ուխտին, ընդունեց իբրեւ առաջինը իւր արարողութեանց մէջ, եւ այս եւս Փրկչի բանին համեմատ, թէ. «Մի՛ համարիք, եթէ եկի լուծանել զօրէնս կամ զմարգարէս, ո՛չ եկի լուծանել, այլ լուլ» (Մատթ., Ե., 17):

Քրիստոնէական եկեղեցւոյ մէջ առաքեալներից սկսուած Ս. Օծումն երեք դէպքում է գործածւում.

Ա. Իբրեւ կնիք որդեգրութեան Աստուծոյ, որ մկրտութիւնից յետոյ է կատարվում եւ Դրոշմ է կոչվում:

Բ. Իբրեւ զգալի նշան Ս. Հոգւոյ շնորհաց, որ ձեռնադրութիւնից յետոյ է կատարվում:

Գ. Իբրեւ նշան կենսատու զօրութեան Աստուծոյ, որ Հիւանդի վերայ է կատարվում եւ Օծումն Հիւանդաց է կոչւում:

Այս երեք խորհուրդներն եւս առաքելոց ժամանակով շատ անգամ միայն ձեռք դնելով եւ աղօթելով էին կատարւում, որովհետեւ առաքեալք դեռ նոր պէտք է եկեղեցիներ հաստատէին հեթանոսների մէջ, ուր Օծման իւղի հանդերձանքը չէր կարող իսկոյն պատրաստուել:

Ա.Դրոշմ ի կնիք որդեգրութեան Հօր Աստուծոյ:

-Առաքեալները, որ երուսաղէմումն էին, երբ լսեցին, թէ Սամարիայում եւս ընդունեցին Աստուծոյ խօսքը, Պետրոսին եւ Յովհաննէսին ուղարկեցին, որոնք տեղ համար աղօթեցին, որ Ս. Հոգին ստանան, որովհետեւ թէեւ մկրտուած էին Յիսուսի անունով, բայց Ս. Հոգին չէր իջել նոցա վերայ. «Յայնժամ եղին ձեռս ի վերայ նոցա եւ առնուին զՀոգի Սուլրը» (Գործք Առաք., Հ., 14-17):

-Պօղոս Եփեսոս հասնելով՝ տեղւոյն հաւատացեալներին հարցրեց, թէ Ս. Հոգին ստացե՞լ են. երբ իմացավ, թե միայն Յովհաննու մկրտութեամբ են մկրտուել (յապաշխարհութիւն), Յիսուս Քրիստոսի անունով մկրտեց. «Եւ ի դնել ի վերայ նոցա Պաւոսի զձեռն, եկն Հոգի Սուլրը ի վերայ նոցա, խոսէին լեզուս եւ մարգարէանային» (Գործք Առաք., ԺԹ., 5-6):

Ձեռք դնելով Դրոշմը Օծումն էր կոչւում:

-Պօղոս առաքեալը կորնթացիներին գրած իւր Բ. թղթում ասում է. «Այլ որ հաստատեացն զմեզ ձեօք հանդերձ ի Քրիստոս, եւ Օծ զմեզ, Աստուած է, որ եւ կնքեաց զմեզ եւ ետ զառհաւատչեայ Հոգւոյն ի սիրտս մեր» (Բ. Կորնթ., Ա., 21-22):

Յովհաննէս աստուածաբան աւետարանիչը հաւատացեալներին նեռի մոլար վարդապետութիւնից զգուշացնելու համար Ա. Կաթուղիկեայց թղթում ասում է. «Եւ դուք ՕԾՈՒԹԻՒՈՒՆ ունիք առ ի Սրբոյն եւ գիտէք ամեննեքին» (Բ., Կորնթ., 20): «Եւ դուք ՕԾՈՒԹԻՒՆՆ, զոր ընկալայք ի նմանէ, բնակեսցէ ի ձեզ եւ չէ ինչ պիտոյ, եթէ ոք զձեզ ուսուցանիցէ վասն ամենայնի. եւ ճշմարիտ է եւ չէ սուտ, որպէս ուսոյցն զձեզ, կայք ի նմին» (Բ. Կորնթ., Ա., 27):

Հայաստաննեայց Եկեղեցին եւս, իբրեւ անդամ Եկեղեցւոյն Քրիստոսի, ընդունել է Դրոշմի խորհուրդը եւ իբրեւ կնիք Յիսուսի¹ եւ իբրեւ զգալի նշան Ս. Հոգւոյ շնորհաց՝ դնում է մկրտեալի զգայարանքների վե-

1 Տե՛ս Սաշտոց ձեռաց ի կարգ Դրոշմի:

բայ, որպէս զի այդ զգայարանքները զարգանալով գործեն, ինչպէս վայել է Աւետարանի աշակերտի:

-Ա. Գրիգոր Լուսաւորիչ Տրդատ թագաւորին եւ զօրականին Եփրատ գետում մկրտելու ժամանակ, անհնարին լինելով առ բազմութեան մկրտելոց մէկիկ մէկիկ դրոշմել, Օծութեան իւղը թափեց մկրտուղների վերայ. «Եւ իւղն Օծութեան, զօր արկանէր Գրիգորիոս ի վերայ մարդկան, շրջան առեալ ի մէջ գետոյն՝ շուրջ զմարդկաւն խաղայր» (Ագաթանգեղոս):

-Ագաթանգեղոսը Ա. Գրիգոր Լուսաւորչի առաքելութեան համար խօսելով ասում է. «Բազմացոյց զամենայն եկեղեցիս եւ կացոյց քահանայս. եւ Քրիստոսեան դրոշմովն զամենեսին առհասարակ ընծայեցուցանէր լինել ամենեցուն Հոգւովն Սրբով»:

-Դրոշմի Խորհուրդը մատակարարելու համար Մեծ Մաշտոցը հրահանգում է. «Լուր քահանայն զՍուրբ իւղն ի յափն իւր եւ կնքէ Սուրբ իւղովն զճակատն, զաշն, զականջն, զհոտոտելիսն, զբերանն, զձեռուն, զսիրտն, զքամակն, զոտսն»:

-Ա. Ներսէս Շնորհալին սամոստացիների համար գրում է. «Ա. Միւռոնաւն դրոշմեցէք զճակատն եւ զգայարանսն, ասելով՝ յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ»:

Բ. Օծումն ձեռնադրութիւնից յետոյ՝ իբրեւ նշան Ա. Հոգւոյ շնորհաց ընդունելութեան, Աստուծոյ օրէնքը ուսուցանելու, եւ իբրեւ ուխտաւորու Աստուծոյ պաշտօնեայ Ա. Հոգւոյ շնորհօր զօրացեալ՝ Աստուծոյ եւ մարդկան մէջ միջնորդ հանդիսանալու:

-Վկայութեան Խորանին սպասաւորելու համար Աստուած հրամայում է Մովսէսին. «Եւ որդւոցն Ահարոնի արասցես պատմուճանս, եւ կամարս եւ խոյրս եւ ի պատիւ եւ ի փառս, եւ զգեցուցես զայն Ահարոնի եղբօր քում, եւ որդւոց նորա ընդ նմա: Եւ օծցես զնոսա, եւ լցցես զձեռս նոցա (իւղով օծութեան) եւ սրբեցես զնոսա, զի քահանայացին ինձ» (Ելք, իլ., 40-41):

-Էարկ Մովսէս իւղոյ օծութեան ի գլուխն Ահարոնի եւ զնա եւ սրբեաց զնա (Ղեւտ., լ., 12):

Օծեալ կոչւում էին եւ նոքա, որոնք թէեւ զգայապէս օծեալ չէին, բայց դարձեալ Ա. Հոգւոյ շնորհօր առլցեալ էին: Ինչպէս Փրկիչն Յիսուս մարգարէից եւ առաքելոց բերանով Օծեալ է կոչւում. «Հոգի Տեառն ի վերայ իմ, վասն որոյ եւ օծ իսկ զիս, աւետարանել աղքատաց առաքեաց զիս (Ղուկ., Դ., 18)..., Զի ծնաւ ձեզ այսօր Փրկիչ, որ է Օծեալ տէր ի քաղաքի Դաւթի» (Ղուկ., Բ., 11):

Հայաստանեայց Եկեղեցին ընդունել է ձեռնադրութեան ժամանակ օծման անհրաժեշտութիւնը եւ կատարում է¹:

1 Տես Մաշտոց ձեռնադրութեան Թահանայից, Եպիսկոպոսաց եւ Կաթուղիկոսի:

Գ. Օծումն հիւանդաց՝ իբրեւ մեղաց թողութեան եւ մարմնոյ առողջութեան համար աստուածային ապաքինիչ զօրութեան նշան:

-Մարկոս աւետարանիչը (Մարկ., Զ., 7-13), պատմելով Յիսուսի՝ իւրաշակերտներին առաքելութեան իշխանութիւն տալու հանդամանքը, առաքեալների համար ասում է. «Եւ ելեալ քարոզէին, զի ապաշխարեսցեն, եւ դեւս բազումս հանէին եւ օծանէին իւղով զբազում հիւանդս եւ բժշկէին զնոսա»:

-Յակովոս առաքեալը իւր Կաթուղիկեայց թղթում (Յակ., Ե., 12-14) հաւատացեալներին զրկանքների մէջ եղած ժամանակ յուսադրելու, միմեանց հետ սիրով վարուելու եւ զուր տեղը Աստուծոյ անունով չերդուելու պատուէրը տալուց յետոյ՝ յորդորում է. «Վշտանայցէ ոք ի ձէնջ, յաղօթս կայցե, բերկրիցի ոք, սաղմոս ասասցէ, հիւանդանայցէ ոք ի ձէնջ, կոչեսցեն զերիցունս եկեղեցւոյն եւ արասցէն ի վերայ նորա աղօթս, օծցէն իւղով յանուն Տեառն, եւ աղօթքն հաւատով փրկեսցէ զաշխատեալն, եւ յարուացէ զնա Տէր. եւ եթէ մեղս ինչ իցէ գործեալ՝ թողցին նմա»:

Հիւանդաց Օծումն՝ միմիայն աղօթքով եւ ձեռք դնելով:

-Պողոս առաքեալը Հռովմ գնալիս նաւաբեկութեան պատճառով Մելիտինէ կղզին ընկավ: Տեղւոյն գլխաւորը հիւանդացած լինելով՝ Պօղոս հրաւիրուեց եւ աղօթելով ու հիւանդի վերայ ձեռքը դնելով՝ բժշկեց (Գործք Առաք., Իլ., 7 եւ 8):

Ինքն Յիսուս բժշկում էր հիւանդներին աղօթելով եւ ձեռքը նոցա վերայ դնելով (Մարկ., Զ., 5; Է., 32: Ղուկ., Դ., 41):

Հայաստանեայց Եկեղեցին հիւանդաց վերայ միայն աղօթում է, որովհետեւ գլխաւոր խորհուրդը աղօթքն է: Հստ այնմ. «Աղօթքն հաւատովք փրկեսցէ զաշխատեալն» (Յակ., Ե., 14): «Աղօթս արարէք ի վերայ միմեանց, որպէս զի բժշկիջիք, քանզի յոյժ գորաւոր են աղօթք արդարոյ յօդնականութիւն» (Յակ., Ե., 15-16): «Ոչ իւղն տայր զառողջութիւն հիւանդին, այլ անուն Տեառն»¹:

Օծման իւղը Հին Ուխտի Եկեղեցու մէջ սրբարար էր համարուած եւ պատրաստութիւնը կատարում էր ըստ հրամանի Աստուծոյ՝ որ առ Մովսէս: Իսկ օծեալը Հին Ուխտի Եկեղեցու մէջ սրբեալ եւ ընդունարան էր համարում Ս. Հոգու չնորհաց: Հին Ուխտի Եկեղեցու թէ՛ Օծման իւղի պատրաստութեան եւ թէ՛ օծելոց պաշտօնի մասին մենք տեղեկացանք Ս. Գրքից:

Որովհետեւ մեր Փրկիչ Յիսուս քարոզելիս ասաց. «Մի համարիք, եթէ եկի լուծանել զօրէնս կամ զմարգարէս, ոչ եկի լուծանել, այլ լնուլ» (Մատ., Ե., 17): Այս պատճառով եւս Քրիստոնէական Եկեղեցին ընդունեց Օծման իւղի գործածութիւնն եւ Օծումն, որ առաքեալք եւս ընդունել վերահաստատել էին, ինչպէս տեսանք:

1 Սարգիս Շնորհալի, Մեկնութիւն Եօթանց թղթոց կաթուղիկեայց, Կ. Պօլիս, 1826, ճառ ԺԱ.:

Հայաստանեայցս Եկեղեցւոյ մէջ Օծման իւղի գործածութիւնը մենք տեսանք հենց նոյն ինքն մեր ազգի քրիստոնէական լուսով լուսաւորելու եւ մկրտութեամբ յորդեգրութիւն երկնաւոր Հօրն ընդունելու առաջին օրը, որովհետեւ Ս. Հայրն մեր Գրիգոր Լուսաւորիչ Օծման իւղը ձգեց երեխայացեալ բազմութեան վերայ, երբ նոքա մկրտութեան աւագանումը՝ Եփրատ գետումն էին:

Հին Ուխտի Եկեղեցու մէջ մենք տեսանք, որ ոչ միայն մարդիկ, այլ Աստուծոյ անուան նուիրեալ իրերն եւս էին օծում, ինչպէս Յակովի քարը Բեթէլում եւ Վկայութեան Խորանը՝ պարագայիւք (Ծնն., Իլ., 18, ԼԱ., 13, Ելք, Լ., 26-29):

Հայաստանեայցս Եկեղեցին օծում է Եկեղեցու նիւթական շնչքը՝ յանուն Աստուծոյ սրբելով՝ Տուն Աստուծոյ կացուցանելու համար, օծում եւ սրբում է Խաչը, որով մեր փրկութիւնը հրաշագործուեց, ինչպէս օծուեց Տապանակ Ուխտն Հին Ուխտի Վկայութեան Խորանի մէջ (Ելք, Լ., 26), օծում են Տէրունական պատկէրները, որոնք բացատրում են Աստուծոյ անսահման մարդասիրութիւնը մարդկանց վերայ՝ նոցա բարոյական վերականգման համար, ինչպէս օծուեցին Վկայութեան Խորանի հարկաւոր մասերը (Ելք, Լ., 27-29):

Որովհետեւ օծմանը այսքան մեծ նշանակութիւն է տրուած Եկեղեցական Խորհուրդների մէջ, ուրեմն Օծման իւղի պատրաստութիւնը եւս պէտք է մեծ նշանակութիւն ունենար: Հին Ուխտի Օծման իւղը եփեց եւ պատրաստեց Մովսէս՝ Խորայէլի Եկեղեցու պետը (Ելք, Լ., 22-25):

Հայաստանեայցս Եկեղեցւոյ Օծման իւղը օրհնում է Հայկական Եկեղեցու պետը՝ ըստ Ազգային Եկեղեցական ժողովոց:

Ութերորդ դարի առաջին քառորդում՝ 719 թուին., Հայաստանեայցս Եկեղեցին Դունոյ Է. ժողովում սահմանում է երեք տեսակ իւղ օծման.

Ա. Ս. Միւռոն, որ Հայրապետը պէտք է օրհնէր՝ ըստ այնմ. «զՄիւռք Միւռոնն Հայրապետն օրհնեսցէ» (Յօդ. Թ.):

Բ. Զէթ երեխայութեան, որ պէտք է քահանան օրհնէր՝ ըստ այնմ. «Զէթ երեխայութեան յատուկ ի կիր առնուլ, զոր քահանայն օրհնեսցէ այնչափ, որչափ պիտոյ է» (Յօդ. Ժ.):

Գ. Հիւանդաց օծման ձէթ, որ դարձեալ քահանան պէտք է օրհնէր՝ ըստ այնմ. «Զէթ օծութեան հիւանդաց քահանայն օրհնեսցէ ըստ իւրում աղօթից եւ ըստ ժամուն պիտոյից» (Յօդ. ԺԱ.):

Իսկ 768 թուին Պարտաւի Բ. ժողովում Հայաստանեայցս Եկեղեցին սահմանեց, որ Ս. Միւռոնը միայն պէտք է օրհնէ հայրապետը, որից իւրաքանչիր տարի պէտք է ստանան եպիսկոպոսները, որոնք չպէտք է համարձակուեն Միւռոն օրհնել կամ օրհնուածի վերայ բան աւելացնել՝ ըստ

այնմ. «Եպիսկոպոսք մի իշխանություն օրհնել կամ յօրհնեալն յաւելուլ ինչ, այլ ի հայրապետին առցէն ամ յամէ» (Յօդ. 6):

Հայաստանեայց եկեղեցին բազմապատիկ փորձերից յետոյ բարւոք դատեց խափանել երեխայութեան եւ հիւանդաց օծման ձէթը՝ սահմանելով մկրտութեան ժամանակ Ս. Միւռոն գործածել, իսկ Հիւանդաց Օծման Խորհուրդը միայն աղօթքով կատարել, որ խորհրդի էական մասն է, որովհետեւ ըստ առաքելոյն բանի՝ հաւատով աղօթքը պէտք է փրկէ աշխատեալին (Յակ., Ե., 14):

Հայաստանեայց եկեղեցին խափանելով երեխայութեան եւ հիւանդաց օծման ձէթի գործածութիւնը եւ սահմանելով միմիայն հայրապետի օրհնած Ս. Միւռոնը առնուլ ի կիրառութիւն՝ բոլոր ազգը Հայրապետական Աթոռի հետ կապելու նպատակն ունէր: Եւ արդարեւ, երբ վիճակաց եպիսկոպոսները իւրաքանչիւր տարի հայրապետից Ս. Միւռոն ստանալու հարկի մէջ էին լինում, իրանք իրանց ժողովրդով հանդերձ ամրապնդում էին կրօնական եւ բարոյական միութեան կապը կենդրօնի հետ, իսկ այդ բարոյական կապը միմիայն կրօնական առանձնութեամբ գոյութիւն ունեցող ազգի համար փրկարար միջոց էր: Խզուելով այդ կապը՝ խզում էր եւ կենդրօնի հետ յարաբերութիւնը, իսկ կենդրօնից անջատուածները լուծում էին իրանց շրջապատող օտար ազգերի մէջ: Պատմութեան մէջ հարիւրաւոր օրինակներ կան:

Ս. Միւռոն բաշխելու գործը դիւրացնելու համար հայրապետը աշխարհի ամենայն կողմը, ուր հայք կային, նուիրակներ ուղարկելով՝ մատակարարում էր իւր օրհնութիւնը, հայրապետական պատուէրները եւ Ս. Միւռոնը: Նուիրակները գնացած լինելով Մայր Աթոռիցս, իբրեւ նախանձախնդիր եկեղեցական կարգաց եւ կանոնաց՝ հսկում էին օտարերկրեայ ազգայնոց եկեղեցական եւ հոգեւոր պաշտամանց անթերի եւ անաղարտ պահպանութեան վերայ: Մայր Աթոռը ի փոխարէն՝ իւր ըստ հոգեւորին յանձանձանց՝ վարձատրուում էր նիւթապէս, եւ այս նիւթական վարձատրութեան արդիւնքն են Մայր Աթոռոյս մէջ եղած զանազան շինութիւնները:

Ընդհատուելով նուիրակութիւնը՝ տարագիր հայք մի կերպ անջատուած են մնում կենդրօնից եւ մասամբ զրկուած Մայր Աթոռոյս ըստ հոգեւորին յանձանձիչ խնամարկութիւնից, ուստի եւ հետզհետէ ի ցաւսրտի օտարանում են:

Ահա, թէ ի՞նչ նշանակութիւն ունէր Օծումն եւ Օծման իւղը Հին Ուխտի եկեղեցու մէջ եւ ի՞նչ նշանակութիւն ունի նոր Ուխտի եկեղեցու մէջ:

ՄԵՐ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՏՕՆԵՐՈ¹

Մեր տօների կարգը եւ կատարելու ձեւը ցոյց են տալիս Տօնացոյցը եւ նրա համառոտութիւն Օրացոյցը:

Տօնացոյցը վերջնական փոփոխութեան ենթարկուեց երեւանցի Սիմէօն կաթուղիկոսի ձեռքով ժ. դարի երկրորդ կէսին²: Այդ փոփոխութիւնը անելիս հանգուցեալ հայրապետը ղեկաւարուել է յատկապէս կարեւորութիւն եւ առաջնութիւն տալով ազգային սուրբերին. եւ այսպէս առաջնորդուելով՝ տօնելի է դարձրել Յովհան Որոտնեցուն եւ Գրիգոր Տաթեւացուն, որոնք ախոյեան էին հանդիսացել ունիթորների դէմ եւ բարի օրինակով վերականգնել վանական կարգերն ու աստուածային գրոց ուսումն: Յովհան Որոտնեցին եւ Գրիգոր Տաթեւացին ապրում էին ժ. դարում եւ մեր եկեղեցում տօնելի սրբերից վերջինն են՝ ժամանակի կարգով:

Սիմէօն կաթուղիկոսը պարտաւորական դարձրեց Ս. Աստուածածնի երկու տօնն էլ, որոնք են՝ «Գիւտ տփոյ Ս. Աստուածածնի», որ կատարւում է Հոգեգալստից յետոյ Ե. կիւրակէին եւ «Գիւտ գօտւոյ Ս. Աստուածածնի», որ կատարւում է Վերափոխումից յետոյ Գ. կիւրակէին, երկու տօներն էլ նախատօնակով՝ առաւտեան եւ երեկոյեան պաշտամունքն Ս. Աստուածածնի, իսկ «Սուրբ Աստուած»-ն ու «Ճաշուն»՝ Յարութեան:

Այդ տօներից առաջինը Հոյն եւ Կաթոլիկ եկեղեցում տօնւում է յուլիսի 2-ին, իսկ երկրորդը՝ օգոստոսի 31-ին, որ օրը եւ պատահի: Սիմէօն կաթուղիկոսը պարտաւորական դարձնելով՝ որոշեց տօնել նշանակուած օրերին մերձաւոր կիւրակէ օրերը:

Սիմէօն կաթուղիկոսի սրբագրած «Տօնացոյց»-ից առաջ հին տօնացոյցի վերջին տպագրութիւնը կատարուել է Կ. Պօլում Հայոց ՌձՇԳ. եւ Փրկչի 1734թ. յունուարին Աբրահամ կաթուղիկոսի օրով եւ Կ. Պօլույ պատրիարք Յովհաննէս եպիսկոպոսի հրամանով՝ Ատենի ժամագրքին կից: Այստեղ չկայ Յովհան Որոտնեցու եւ Գրիգոր Տաթեւացու տօնը: Իսկ Ս. Աստուածածնի վերեւ յիշուած տօների համար ասուած է. Ա. «Վեցերորդ կիւրակէին ...»: «Իսկ տօն գիւտի տփոյն Ս. Աստուածածնի յայսմ վայրի եղաւ, որ կատարի ի յուլիս», Բ. «Եթէ կամիս տօնել՝ տօնեա»³:

Բ. «Երրորդ կիւրակէին (Վերափոխումից յետոյ) ...»: «Իսկ տօն գիւտի Ս. Աստուածածին (երեւի գօտւոյ Ս. Աստուածածնի) յայսմ վայրի եղաւ, որ կատարի յօգոստոսի ԼԱ.-ն, Եթէ կամիս տօնել՝ տօնեա»⁴:

1 «Արարատ», 1909, էջ 341-344: Ստորագրված է Յուսիկ Արքեպիսկոպոս:

2 Տես Սիմէօն Երեւանցի, Տօնացոյց: Յու. 1-2, Ս. Էջմիածին, 1774-1775:

3 Տես Տօնացոյց Ատենի ժամագիրք: Կ. Պօլիս, 1734, Եր. ճի.:

4 Անդ, Եր. ճիսբ., ճիսԴ.:

Ուրեմն, Ս. Աստուածածնի այդ երկու տօներն էլ, որ պարտաւորական չէին մեզ համար ԺՀ. դարի առաջին կէսին, պարտաւորական դարձան երկրորդ կէսին:

Ս. Աստուածածնի միւս տօները, որոնք են՝ Վերափոխումն Ս. Աստուածածնի (որ նոյնպէս կատարւում է կիւրակէ օրը), Տօն Ծննդեան Ս. Աստուածածնի (սեպտեմբերի 8-ին), Ընծայումն Ս. Աստուածածնի ի տաճարն (21 նոյեմբերի) եւ Ցղութիւն Ս. Աստուածածնի (9 դեկտեմբերի), կատարւում են նախատօնակով, ուրեմն՝ սրբոց տօների պէս, միայն այն տարբերութեամբ, որ սրբոց տօներին «Քրիստոս Աստուած», «Սուրբ ճգնաւորօք» եւ «Պատակիչ սրբոց» կամ «Որ ընտրեցեր» է ասվում, իսկ Ս. Աստուածածնի տօներին՝ «Սուրբ զԱստուածածինն», «Ընկալ, Տէր» եւ «Կեցո» տրում: Այս վերջին հանգամանքով Ս. Աստուածածնի տօները տէրունականի կերպարանք են ստանում:

Վերափոխման տօնը կիւրակէ օրը տօնուելով՝ արդէն հանգստի օր է, միւս տօները, որ հասարակ օրեր են հանդիպում, տէրունական համարուելով, հանգստի կամ կիւրակէի օրերն են դառնում: Եթե այդ օրերը տէրունական են դառնում «Կեցո»-ի համար, Վերափոխման կրկնակներին (9 օր) «Կեցո» է տրում, ինչո՞ւ կիւրակէ չէ պահում: Կարող ենք նոյնպէս վարուել եւ Ս. Աստուածածնի այս տօներին: Եկեղեցին սահմանուած կարգը կկատարի, ժողովրդից ցանկացողները կգան եկեղեցի, եւ այնուհետեւ իւրաքանչիւրը իւր գործին կլինի: Այսպիսով, աշխատաւորները ազատուած կլինեն աւելորդ պարապ օրերից եւ դրա հետեւանքն եղող մոլութիւններից՝ արբեցութիւն, անմիտ եւ յանցաւոր զուարձութիւններ եւլն:

Տօնացոյցներից յետոյ տօնակարգ ցոյց տուղոն է օրացոյցը: Վերջին տարիներս մեր օրացոյցի մէջ աւելացած են խաչանիշները: Խաչանիշը, եթէ պէտք է ցոյց տայ կիւրակէ եւ տէրունական օրը, պէտք է սրբոց տօների վերայ չդրուի: Բաց ենք անում ներկայ տարուայ օրացոյցը՝ կիւրակէի խաչանիշ դրուած է:

1. Ցունուարի 15-ին, Ս. Ցովհաննու Կարապետի Ծննդեան տօնին:
2. Փետրուարի 3-ին, Ս. Ղեւոնդեանց տօնին:
3. Փետրուարի 5-ին, Ս. Վարդանանց տօնին:
4. Մարտի 14-ին, Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ ՄՈՒՏՆ ի ՎԻՐԱՊ:
5. Մարտի 28-ին, Աւագ Հինգչաբթի, Յիշատակ ընթրեաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի:
6. Մայիսի 30-ին, Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ ԵԼՆ ի ՎԻՐԱՊ-ՊԵՏ:
7. Ցունիսի 13-ին, ԳԻՒՑ ՆՇԽԱՐԱՑ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ:

8. Յուլիսի 18-ին, Ս. Թարգմանչացն մերոց Սահակայ եւ Մեսրոպայ:

9. Յուլիսի 11-ին, Ս. Թաղէոսի առաքելոյն մերոյ եւ Սանդիստոյ կուսին:

10. Օգոստոսի 15-ին, Տօն Շողակաթի Ս. Էջմիածնի:

11. Սեպտեմբերի 8-ին, Տօն Ծննդեան Ս. Աստուածածնի:

12. Նոյեմբերի 21-ին, Ընծայումն Ս. Աստուածածնի ի տաճարն:

13. Նոյեմբերի 28-ին, Ս. Առաքելոցն եւ առաջին լուսաւորչացն մերոց Թաղէոսի եւ Բարդուղիմէոսի:

14. Դեկտեմբերի 9-ին, Ցղութիւն Ս. Աստուածածնի:

Խաչանիշ ունեցող այս տօներից մի քանիսի համար նշանակուած են օրացոյցում նախատօնակներ, որ չկան ո՛չ հին եւ ո՛չ Սիմէօն կաթողիկոսի կարգաւորած Տօնացոյցների մէջ:

Կ. Պոլսոյ օրացոյցի մէջ տարբեր խաչանիշներ դրուած են կիւրակէ ու տէրունական տօների եւ սրբոց տօների վերայ: Տէրունական, եւ ինչպէս Կ. Պոլսոյ «Ընդարձակ Օրացոյց»-ի (1905թ.) մէջ ասուած է՝ «Հրամայեալ» տօների համար գործ է ածուած քառակուսի, կիւրակէների սովորական խաչը, իսկ սրբոց տօների համար, նրանց հանդիսաւորութիւնը ցոյց տալ կամենալով, դրուած է փոքր, երկարաւուն խաչ: Այդ օրացոյցի մէջ (1909թ.) չկան խաչանիշներ վերեւ ցոյց տուած տօներից:

1. Ս. Ցովհաննու ծննդեան, 2. Ս. Ղեւոնդեանց, 3. Շողակաթի Ս. Էջմիածնի, Ցղութիւն Ս. Աստուածածնի յԱննայէ:

Փոքր, երկարաւուն խաչանիշներ դրուած են. 1. Ս. Վարդանանց, 2. Ս. Լուսաւորչի Մուտն ի Վիրապն, 3. Ս. Լուսաւորչի Ելն ի Վիրապէն, 4. Ս. Թարգմանչացն մերոց Սահակայ եւ Մեսրոպայ, 5. Ս. Թաղէոսի առաքելոյն եւ Սանդիստոյ կուսին տօներին:

Քառակուսի, կիւրակէի սովորական խաչանիշ դրուած են՝ 1. Աւագ Հինգշաբթի, 2. Գիւտ նշխարաց Ս. Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի, 3. Ծնունդ Ս. Աստուածածնի յԱննայէ (8 սեպտեմբերի), 4. Ընծայումն Ս. Աստուածածնի ի տաճարն (21 նոյեմբերի):

Անշուշտ, մեր վերայ պարտաւորութիւն կայ յիշատակով պատուել մեր ազգի եւ եկեղեցու բարերարներին, որպիսի են՝ Ս. Թաղէոս եւ Ս. Բարդուղիմէոս առաքեալները, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը, Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ թարգմանիշները, Ս. Ղեւոնդեանք եւ Ս. Վարդանանք եւլն, բայց նրանց տօների օրերին պարապորդութեամբ անցնելը յիշատակ յարգել չէ, երբ եկեղեցիները դատարկ են լինում, եւ ոչ ոք տօնելի սրբերով չէ հետաքրքրուում:

Մեր կարծիքով, սրբոց տօներին կիւրակէի խաչանիշ դնելը, որով այդ օրերը տէրունական են համարւում, չէ համապատասխանում եկեղեցական կանոններին, ուրեմն պէտք է ոչ միայն չքաջալերուի, այլ պէտք է յապաւուի:

Կիւրակէի նշանը պէտք է միայն կիւրակէ օրերի վերայ դրուի. մնացեալ օրերին նրանց հանդիսաւորութիւնը ցոյց տալու համար խաչի տեղ պէտք է ընտրանօք դնել փոքր երկարաւուն խաչ, որը կլինի նշան, թէ տօնը կատարուելու է նախատօնակով, հանդիսաւորութեամբ:

5 Մարտի 1909 ամի

Ա. Էջմիածին

«ՔԱՐՈՉԵԱՑ ՅԱՌԱՔԵԱԼՍՆ» ԵՒ «ՅՈՅՍ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ»¹

«Արարատ»-ի փետրուար ամսատետրում տպուած է բարձր. Տ. Կարապետ վարդապետի մի յօդուածը՝ «Քարոզեաց յառաքեալսն եւ Յոյս յարութեան» վերնագրով: [86]

Հ. Կարապետը սխալ է համարում այժմ մեր եկեղեցում ընդունուած Հանգանակի՝ «քարոզեաց զառաքեալն» եւ Ա. Պատարագի՝ «յոյս, յարութիւն, քաւութիւն» եւ այլ ընթերցմունքը: Նա պնդում է, որ պէտք է ասել՝ «քարոզեաց յառաքեալսն» եւ «յոյս յարութեան»:

Միսա[՞]լ է արդեօք ինչ որ եկեղեցում կարդացում է, թէ[՞] ուղիղ՝ այդ կարող է որոշել եկեղեցին: Անհատը պարտաւոր է ընդունել եւ խոստովանել այն, ինչ որ իւր եկեղեցու լրութիւնը ընդունում ու քարոզում է: Հստ կամս, քննադատութիւնն ու մեկնութիւնը շատ հեռու կտանի մեզ:

Թէ ե՞րբ է ընդունուել եկեղեցում «քարոզեաց զառաքեալն» ընթերցմունքը, ինքն՝ Հ. Կարապետը, ասում է. «Մեր բոլոր տպագիր եւ Ժէ. դարից ի վեր գրուած գրեթէ բոլոր ձեռագիր ժամագրքերի խորհրդատետրների մէջ Հանգանակի Ա. Հոգւոյ վերաբերեալ կտորն ունի «քարոզեաց զառաքեալն»:

Ուրեմն, եկեղեցին աւելի քան 300 տարի է՝ կրկնում է «քարոզեաց զառաքեալն» եւ իւր վարդապետութեանը համապատասխան գտնելով այդ ձեւը՝ նուիրագործել է: «Քարոզեաց յառաքեալսն» կամ «զառաքեալսն» բառացի կերպով չկայ ո՛չ Նիկիական եւ ո՛չ Կ. Պօլսոյ Հանգանակի մէջ: Սերէսի մէջ բերած Հանգանակը, ճշմարիտ է, ունի «քարոզեաց յառաքեալսն», բայց ունի եւ այլ տարբեր ընթերցուածներ: Արդ, եթէ անպայման ուղիղ համարենք «քարոզեաց յառաքեալսն», պէտք է ուղիղ համարենք միւս ընթերցուածներն էլ եւ Հանգանակը կարդանք եկեղեցում՝ ըստ Սերէսի: Բայց Հ. Կարապետն էլ կխոստովանի, որ այդ անհնարին է. պատճա՞ռը, պատճառը յետոյ կղնենք իւր իսկ խօսքերով:

Մենք անպայման եկեղեցում ընդունուածի կողմը լինելով՝ չենք ընդունում որեւէ առարկութիւն թէ՝ բերականութեան եւ թէ՝ բացատրութեան տեսակէտից, հրաժարւում ենք մեր առարկութիւններն էլ մէջ բերել:

Թէ ե՞րբ է ընդունուել եկեղեցում «յոյս, յարութիւն» եւ այլն ձեւը, դարձեալ ինքը՝ Հ. Կարապետը, ասում է. «Տպագիր ու վերջին դարե-

1 «Արարատ», 1902, էջ 242-245: Ստորագրված է Յուսիկ Եպիսկոպոս:

րի ձեռագիր պատարագամատոյցների համաձայն մեր եկեղեցում այժմ կարդացւում է. «ի սուրբ, ի սուրբ, պատուական մարմնոյ եւ յարենէ Տեառն մերոյ եւ Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի, ճաշակեսցուք սրբութեամբ, որ իջեալ ի յերկնից բաշխի ի միջի մերում, սա է կեանք, յոյս, յարութիւն, քաւութիւն եւ թողութիւն մեղաց եւ այն»: Խսկ մենք կասենք, որ Յովհաննէս Արծիշեցուց առաջ էլ այդպէս էր կարդացւում, որովհետեւ Հայոց Ռծնդ. եւ Փրկչի 1717թ. Կ. Պօլսում տպուած նորա պատարագի մեկնութեան մէջ այդպէս է գրուած¹: Ուրեմն, այդ ձեւն էլ 300 տարուց աւելի կրկնուելով՝ նուիրագործուել է:

Ճշմարիտ է, Խոսրով Անձեւացու մեկնութեան[87] մէջ գրուած է «յոյս յարութեան» ձեւը, որ եթէ ըստ Հ. Կարապետի ուղիղ համարենք եւ այժմեանը՝ սխալ, պէտք է մյուս տարբերութիւններն էլ ուղիղ համարենք, այժմեան Խորհրդատետը մի կողմ ձգենք եւ նորը կազմենք ըստ Անձեւացու: Մեր համար այժմ պարտաւորական չեն ձեռագրերի ընթերցուածները եւ ինչ որ եղել է մի ժամանակ, այլ պարտաւորական է այն, ինչ որ կայ այժմ, եւ եկեղեցու լրութիւնը ընդունում ու քարոզում է: Մեզնից ոչ ոք իրաւունք ու համարձակութիւն պէտք է չունենայ իւր կամեցած սրբագրութիւնները ըստ կամս անել: Որովհետեւ, հէնց որ սկսեցինք սրբագրութիւնը, դարերով սրբագրուած ցանկը կիսախտուի, եկեղեցու միութիւնը կբայքայուի, հերձուածներ առաջ կդան. Հետեւանքը շատ դառն եւ ցաւալի կլինի: Օրինակները շատ շատ են:

Մեր եկեղեցու լրութիւնը ընդունել է Հանգանակի մէջ ասել «քարոզեաց զառաքեալն» եւ մեկնութիւնը չէ հակառակում քրիստոնէական եկեղեցու ուղղափառ դաւանութեանը, ընդ նմին եւ մէջտեղից բարձւում է «քարոզեաց յառաքեալն»-ի առիթով ծագած տարակուսութիւնը, թէ ինչպէս պէտք է հասկանալ՝ քարոզեաց առաքելո՞ց, քարոզեաց ի ձեռն առաքելո՞ց, թէ՞ քարոզեաց ի մէջ առաքելոց եւ զո՞վ քարոզեաց:

«ի Սուրբ, ի Սուրբ, պատուական»-ի մէջ եկեղեցու լրութիւնը ընդունել է «յոյս, յարութիւն» եւ այն: Այդ ձեւը, ինչպէս Հ. Կարապետն էլ վկայում է, 300 տարուց աւելի է, որ կրկնուելով՝ սրբագործուել է ու դարձել եկեղեցու լրութեան դաւանանքի իսկական արտայայտութիւն: Խսկ ինքն՝ Կարապետ Հայր սուրբն ասում է. «Պաշտամունքը եկեղեցւոյ կարգաւորութեան մէջ ամենից աւելի հաստատուն, քիչ փոփոխուող տարրն է իսկապէս: Մի անգամ, որ կրօնական գաղափարնն ու զգացմունքը համապատասխան արտայայտութիւն են գտնում այստեղ, նոյնանում են շուտով այն կաղապարի հետ, որի մէջ ժողովուել են, եւ այդ կաղապարը դառնում է մի նուիրական սրբութիւն: Համայնքի աչքն ու ականջը

1 Յովհաննէս Արծիշեցի, Մեկնութիւն Պատարագի, Կ. Պօլիս, 1717, էր. 246:

վարժուում է միշտ նոյն պատեանի մէջ տեսնել իւր Հոգւոյ գանձը, նորա վերայ եղած փոքրիկ փոփոխութիւններն անդամ իբրեւ խորթութիւն, իբրեւ մի տեսակ սրբազնութիւն է նկատւում այնուհետեւ»:

Հստ ամենայնի, համաձայն լինելով Հ. Կարապետի այս արտայայտութեանը՝ պարտք ենք համարում ասել, որ Հանգանակի «քարոզեաց զառաքեալն» եւ «ի Սուրբ, ի Սուրբ-ի յոյս, յարութիւն» եւ այլն մեր Եկեղեցու պաշտամունքի մէջ դարաւոր ժամանակներից յետոյ մեր կրօնական գաղափարի ու զգացմունքի համատասխան արտայայտութիւններ են դարձել, իսկ այդ արտայայտութեան մէջ փոքրիկ փոփոխութիւնն անդամ իբրեւ խորթութիւն եւ սրբազնութիւն է նկատւում՝ արուած լինի այդ փոփոխութիւնը Ներսէս պատրիարքից, որ առաջին եւ, եթէ չեմ սխալ-ւում, միայն մի անգամ թոյլ է տուել իրան այդ անել, թէ մի այլ ոքից:

Եկեղեցու լրութիւնը անհամեմատ բարձր է եւ հեղինակաւոր, քան որեւէ անհատ՝ լինի նա Ներսէս պատրիարք Վարժապետեան, թէ այլ ոք՝ նորան հետեւող:

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԻՒՆ

Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԱՐԽԻՒ¹

Ա.

ՅՈՎՅԱՆՆԵՍ Ռ. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ՍԱՅՐ ԵՒ ՆԵՐՈՒՀՄԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Արարատեան նահանգը Ոուսաց պետութեան իշխանութեան տակ մտնելուց յետոյ, Կարբեցի Յովհաննէս Լ. կաթուղիկոսի օրով 1836թ. մարտի 11-ին բարձրագոյն կամօք հաստատուեց այն Սահմանադրութիւնը, որ յայտնի է անուամբս «Պօլօժենիա», որ եւ տպուած է Ս. Էջմիածնում՝ ընդ վերտառութեամբ «ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՑՆ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆ յաղագս կառավարութեան գործոց Լուսաւորչական Հայոց եկեղեցւոյ ի Ոուսաստան»:[1]

Այս կարգադրութեամբ կաթուղիկոսի ընտրութիւնը սահմանւում է ըստ այսմ.

ԳԼՈՒԽ 2. ՅԱՂԱԳՍ ԾԱՅՐԱԳՈՅՑՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻՆ ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Յօդ. 10: Գլխաւոր կառավարութիւն Լուսաւորչական եկեղեցւոյ Հայոց եւ ծայրագոյն տեսչութիւն եկեղեցականաց նորին եւ ճշտիւ կատարման կանոնաց եւ ծիսից այսր դաւանութեան պատկանին Պատրիարքին Էջմիածնի. սմա գործակից լինի յամենայնի Էջմիածնայ Լուսաւորչական Հայոց Սիւնհողոսն, բայց Պատրիարքն յոչ ինչ դէպս կարէ աւանդել ո՛չ Սիւնհողոսին, ո՛չ այլում իմիք ատենի կամ անձին զիշխանութիւն, զիրաւունս եւ զարտօնութիւնս՝ սեպհականեալս իւրում աստիճանի:

Յօդ. 11: Ծայրագոյն Պատրիարքն Էջմիածնի ընտրութիւն ազգէ Լուսաւորչական Հայոց ըստ կարգին սահմանելոյ առ այս:

Յօդ. 12: Ի դատարկանալ տեղւոյ Ծայրագոյն Պատրիարք կաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց՝ Լուսաւորչական Սիւնհողոսն Էջմիածնի առաքէ զծանուցողական նամակս յամենայն վիճակս Լուսաւորչական Հայոց, որ ենն թէ՛ ի Ոուսաստան, եւ թէ՛ արտաքոյ սահմանաց նորին, նաեւ նշանակէ զտարեւոր միջոց առ ընտրութիւն նորոյ պատրիարքի:

1 «Արարատ», 1883, էջ 340-360, 389-408, 477-497: Յրատարակված է «Պատմական» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յուսիկ Վարդապետ:

Յօդ. 13: Իւրաքանչիւր վիճակ Լուսաւորչական Հայոց առ ընտրութիւն պատրիարքի նշանակէ գերկուս պատգամաւորս՝ (դէպուտատ) զմի եկեղեցական եւ զմի աշխարհական: Պատգամաւորն եկեղեցական պարտի լինել կամ նոյն ինքն թեմակալ առաջնորդն կամ այլ ոք եկեղեցական նշանակեալ ի նմանէ: Իսկ աշխարհական պատգամաւորն ընտրի յամենայն իշխանաւորաց, ի հարիւրապետաց (յիւղբաշեաց, ի մէլիքաց) եւ յայլոց պատուաւոր աշխարհական անդամոց Լուսաւորչական Հայոց եկեղեցւոյ, որոց են իրաւունք ընտրութեան ըստ վաղեմնի ծիսի այսր եկեղեցւոյ:

Յօդ. 14: Այսոքիկ ընտրեալ պատգամաւորք, եթէ չկարասցին ներկայանալ անձամբ ի վանս էջմիածնի ցնշանակեալ ժամանակն վասն ընտրութեան պատրիարքի, ունին իրաւունս յայտնել գրութեամբ զդատողութիւն իւրեանց՝ հասուցանելով զայն ի Սիւնհոդոսն էջմիածնի:

Յօդ. 15: Բացի պատգամաւորաց (դէպուտատ), մասնակցին յընտրութեան պատրիարքի ամենայն անդամք Լուսաւորչական Հայոց Սիւնհոդոսին էջմիածնի, եւ եօթն երիցագոյն եպիսկոպոսունք, որք յայնժամ գտանիցին յէջմիածնին, իսկ ի դիպուածս պակասութեան եպիսկոպոսաց, զայն թիւ լնուն երիցագոյն վարդապետք տեղւոյն:

Յօդ. 16: Նոյն ընտրութիւն յառաջանայ յէջմիածնին ի Սայր եկեղեցւոյ Ա. Գրիգորի Լուսաւորչին ճիշտ պահպանութեամբ ծիսից սահմանադրելոց ի Լուսաւորչական եկեղեցին Հայոց առ այս:

Յօդ. 17: Զկնի հաւաքման ձայնից բոլոր ժողովականացն եւ հասու լինելոյ գրաւոր դատողութեանցն հասելոց ի Սիւնհոդոսն՝ ըստ զօրութեան 14-րդ յօդուածոյն, չորեքին աւագագոյնք ըստ առաւելութեան ձայնիցն տուելոց ի նպաստ իւրանց ճանաչին ունողք իրաւանց ընտրեալ լինելոյ ի կանդիտատ, իսկ ի դիպուածս հաւասարութեան ձայնի, վիճակն որոշեացէ՝ թէ ո՞յք պարտին համարիլ աւագագոյնք, ի նոցունց բոլոր ժողովականք առնեն ընտրութիւն երկուց կանդիտատաց իւրեան նախարարութեան ներքին գործոց:

Յօդ. 18: Զկնի այսր ընտրութեան, ժողովն առաքէ գերիս պատգամաւորս յանդամոց իւրոց առ գլխաւոր կառաւարիչն Վրաստանի, Կովկասեան եւ Յայնկոյս Կովկասու եղեալ նահանգաց, որ յաղագս երկուց կանդիտատաց ընտրելոց առաջի առնէ նորին Կայսերական Մեծութեան ի բարեհաճութիւն, ընդ ձեռն նախարարութեան ներքին գործոց:

Յօդ. 19: ԹԱԳԱԽՈՐ ԿԱՅՍՐՆ նշանակեալ զծայրագոյն պատրիարքն էջմիածնի զկաթուղիկոսն Հայկազանց՝ ԱՄԵՆԱՌԱԴՈՐՄԱԾԱԲԱՐ չնորհէ նմա զառանձին հրովարտակ վասն այսր աստիճանի, եւ հրամայէ զկնի երդնլոյն լինիլ հաւատարիմ առ գահն ամենայն Ռուսաց, կատարել զօծումն նորա ըստ վաղեմի ծիսի եւ սովորութեան Լուսաւորչական եկեղեցւոյն Հայոց:

Յօդ. 20: Պատրիարքն էջմիածնի կրէ գնոյն տիտղոս (պատուանուն), զոր ունէին ի վաղնջուց ծայրագոյն պատրիարք կաթուղիկոսունքն Հայկազնց:

Մնացեալ յօդուածները վերաբերում են կաթուղիկոսի իրաւասութիւններին եւ արտօնութիւններին:

«Յաղագս Լուսաւորչական Հայոց Սիւնհոդոսին էջմիածնի» վերտառութեամբ 3 գլուխ ըստ յօդ. 46. Պրօկուրօրի մասնակցութիւնը Սինօդական գործերին եւ յատկապէս կաթուղիկոսի ընտրութեանը սահմանում է այսպէս. «Պրօկուրօրն Լուսաւորչական Հայոց Սիւնհոդոսին Ս. էջմիածնի ի գործողութիւնս իւր վարի ընդհանրական կանոնադրութեամբք, որ վասն պարտաւորութեան Պրօկուրօրի: Սոյն սա ունի զհաւասար հսկողութիւն ի վերայ դատաստանական եւ կարգադրական գործոց յառաջացելոց ի Սիւնհոդոսի անդ, եւ առաջիկայ գտանի յընտրութեան ծայրագոյն պատրիարքին էջմիածնի, զդատաստանական գործոց Պրօկուրօրն առաջի առնէ (մինհստրութեան իւստիցի)[2] նախարարութեան իրաւանց, իսկ զայլոց գործոց՝ նախարարութեան ներքին գործոց: Նա նոյնպէս ըստ գործոցն Լուսաւորչական Հայոց Սիւնհոդոսին էջմիածնի դիմէ առաջարկութեամբք եւ առ գլխաւոր կառավարիչն Վրաստանի, Կովկասեան եւ Յանկոյս Կովկասու եղեալ նահանգաց»:

Բարձրագոյն հաստատեալ կարգադրութեան (պօլօժենիա) համեմատ կաթուղիկոսական ընտրութիւն եղաւ առաջին անգամ՝ Կարբեցի Յովհաննէս Հ. կաթուղիկոսի մահից յետոյ¹:

1842 թուականի մարտի 26-ին կէսօրից յետոյ, 7-րդ ժամին վախճանում է Յովհաննէս կաթուղիկոս: Սինօդի անդամները իսկոյն ժողովելով ի Սինօդ՝ բարձրագոյն կամօք հաստատուած կարգադրութեան 32-րդ յօդուածի համեմատ որոշում են.

1. Սինօդի երկու անդամ արքեպիսկոպոսների ներկայութեամբ՝ Ա. Սինօդի կնքով կնքել կաթուղիկոսարանի բոլոր թղթերն ու գրաւոր գործերը եւ թողնել վեհարանում մի ապահով տեղ, Բ. նոյն կնքովն կնքել Մայր Աթոռի հանդերձատունը, Գ. ժողովել հանգուցեալ Եփրեմ եւ Յովհաննէս կաթուղիկոսների, էջմիածնի եւ այլոց կնիքներն եւ պահել Սինօդի ատենում եղած կնքապահութեան երկաթեայ փոքրիկ արկղում, որ Սինօդի կնքով կնքելուց յետոյ յանձնել Սինօդի ատենապետին ի պահպանութիւն:

2. Կաթուղիկոսի մահուան գործը հաղորդել բոլոր թեմակալ առաջնորդներին եւ երեւանայ փոխթեմակալին՝ պարտաւորելով եօթնեկի

1 Տեղեկութիւնները քաղուած են Յովհաննէս Ը. կաթուղիկոսի մահուան եւ նոր կաթուղիկոսի ընտրութեան համար 1843թ. մարտի 26-ին սկսած եւ 1845թ. հոկտեմբերի 8-ին աւարտած Սինօդի թ. 44 գործից:

առաջին կիւրակէին հանդիսաւոր պատարագ մատուցանել եւ նախապէս հաղորդելով՝ կաթուղիկոսի մահուան գոյժը՝ հոգեհանգիստ կատարել տեղւոյն աւագ եկեղեցում՝ պարտաւորելով, որ թեմակալ առաջնորդները նոյնը առաջադրեն եւ իրանց ստորագրեալ վարչութեանց կատարելու:

3. Տպել տալով հանգուցեալ հայրապետի յիշատակութեան ձեւը՝ բաժանել եկեղեցիներին ըստ այնմ վարուելու՝ մինչեւ նոր կաթուղիկոսի ընտրութիւնը:

4. Հաղորդել գլխաւոր կառաւարութեան Վրաստանի՝ խոստանալով ըստ 2 գլխոյ բարձրագոյն կամօք հաստատեալ կարգադրութեան անելիք տնօրէնութեան համար հետզհետէ տալ տեղեկութիւն նոյն կառաւարութեան: Ըստ 42-րդ յօդուածոյ կարգադրութեան՝ Սինօդի նախանդամ եւ Մայր Տաճարի աւագ լուսարար Բարսեղ արքեպիսկոպոսին յանձնել ատենապետութիւնը: Իսկ կաթուղիկոսական իրաւանց վերաբերեալ պարզ հոգեւորական գործերն ու արտօնութիւնները մինչեւ նորի ընտրութիւնը թողնել առանց հետեւանքի:

Ըստ որոշմանն՝ ապրիլի 6-ին կայացած տնօրէնութիւնը գործադրւում է ապրիլի 17-ին շրջաբերականով՝ ուղղուած դէպի ոռւսահայոց առաջնորդներն, դէպի Կ. Պօլսոյ պատրիարքը ու ամիրաները, դէպի Երուսաղէմայ պատրիարքութեան փոխանորդը¹ ու վանական խորհրդարանը (պատրիարքը վախճանուած լինելուն համար), Թաւրիզի եւ Խոպահանի արքեպիսկոպոսները եւ դէպի Հնդկաստանու հայ իշխանները:

Սինօդը ապրիլի 17-ին № 767 գրութեամբ գուժելով պատրիարքարանին հանգուցեալ հայրապետի մահը՝ ի միջի այլոց լինելիք ընտրութեան համար գրում է Կ. Պօլսոյ պատրիարքին.

«Բ. Բարձր Սրբազնութիւն Զեր բարեհաճեսցի հոգ ունիլ պարտաւորութիւն դնելոյ ի վերայ առաջնորդաց հանուր Պատրիարքական իշխանութեան Զերում յանձն եղեալ թեմիցն Հայոց Տաճկաստանի՝ Արքեպիսկոպոսաց, Եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց, նշանակել յիւրաքանչիւր վիճակէ յընտրութիւն նորոյ կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց զերկուս պատգամաւորս (վէքիլս)՝ զհոգեւորական եւ զաշխարհական, այնու զի պատգամաւորն հոգեւորական լիցի կամ նոյն ինքն առաջնորդն կամ նշանակեսցէ ի տեղի իւր զայլ ոմն յարժանաւորագոյն հոգեւորականաց իւրոց գրաւոր ծանօթութեամբ: Իսկ զպատգամաւորն աշխարհական յանձն արասցեն ընտրել ի միջոյ իւրեանց մեծապատիւ ամիրայից, պատուելի ամնաֆլիսոց, ամենահարազատ երեսփոխանաց եւ գանձա-

1 Երուսաղէմի պատրիարքութեան փոխանորդն էր Կ. Պօլսոյ Երբեմն պատրիարք Աղրիանուպօլսեցի Պօլսոյ արքեպիսկոպոսը, որ Երուսաղէմի գործերը կարգի դնելու համար 1824թ. գնացել էր Երուսաղէմ եւ Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանի յանձնարարութեամբ կատարում էր փոխանորդաբար պատրիարքի պաշտօն:

պետաց, արիաջան եւ արդար վաստակ տանուտերաց կամ քէհեայից եւ այլոց պատուաւոր անդամոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, որոց միանդամայն իրաւունք են առ այն՝ ըստ վաղեմնի ծիսի Եկեղեցւոյ, որք ի միասին ընդ պատգամաւորացն հոգեւորականաց գալ ունին ի Մայր Աթոռս Ս. Էջմիածին յամսեան Մարտի առաջիկայ 1843 ամի, ուրանօր ի Մայր Տաճարին լուսոյ, սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին ունի լինիլ ընտրութիւն նորոգ կաթուղիկոսի ճիշտ պահպանութեամբ ամենայն ծիսից եւ սովորութեանց՝ կարգելոց վասն այսորիկ կանոնօք Եկեղեցւոյն մերոյ Սրբոյ: Բաց յայսմանէ, Լուսաւորչական Հայոց Սիւնհոդոսն Էջմիածնի առանձին իմն պարտաւորութիւն պաշտելի վարկանի ինքեան, Հրաւիրել զհովուապետդ քաջարթուն, զի Բարձր Սրբազնութիւն Զեր ի միջի լայնատարած եւ անդուլ զբաղմանց Զերոց յօգուտ յանձն եղեալ կառաւարութեան Զերում բանաւոր Հօտին Քրիստոսի աշխատութիւն յանձին կալեալ վասն այսորիկ ազգային եւ հասարակօգուտ հարկաւորութեան մեծի կամ անձամբ անձին, չնորհ բերջիք յԱթոռս այս Ս. Էջմիածին առժամանակն նշանակեալ շքեղազարդել ցանկալի ներկայութեամբ Զերով զայս հանդէս ազգային ընդհանուր ընտրութեան նորոյ կաթուղիկոսի եւ կամ եթէ ըստ պատճառանաց իրիք ոչ մարթասցիք վճարել զայս անձնովին, գէթ բարեհաճեսչիք առաքել ի դիմաց Զերոց զպատգամաւոր յականաւոր Հոգեւորականաց Զերոց եւ ի կողմանէ Հայոց Կոստանդնուպօլաոյ առաջադրել ականաւոր հասարակութեան Հայոց նոյն քաղաքի ընտրել ի միջոյ իւրեանց զոմն ի մեծապատիւ Ամիրայիցն կամ յԱսնաֆգլխոց, որ նոյն-պէս ունի գալ յԵջմիածին առ ժամանակն նշանակեալ: Ընդ այսմ Սիւնհոդոսն պատիւ ունի գիտունս առնել զԶերդ Բարձր Սրբազնութիւն թէ պատգամաւորքն, որք ունին ընտրիլ վասն այսորիկ ի վիճակսն Հայոց Տաճկաստանի, եթէ ոչ մարթասցին անձամբ անձին գալ յԵջմիածին առ ժամանակն նշանակեալ՝ յընտրութիւն կաթուղիկոսի, իրաւունս ունին գրաւորապէս յայտնել զդատողութիւնս իւրեանց վասն անձին, զոր ի Հոգեւորականաց Եկեղեցւոյ մերոյ արժանի համարին այսմ վեհ աստիճանիս հայրապետութեան ամենայն Հայոց՝ կանխաւ առաքելով զայն զրաւոր կարծիս իւրեանց ի Սիւնհոդոսն Էջմիածնի, եւ թէ ի գալ հասանել պատգամաւորացն եւ առաքեալ յոմանց ի նոցանէ յիշեալ դատողութեանցն յամսեանն Մարտի 1843 ամի ընտրութիւն կաթուղիկոսի լիցի սահմանեալ կարգաւն անընդմիջաբար զկնի տօնին սրբոյ Զատկի այն ամի»: Եւլն Սինօքը նոյն բովանդակութեամբ գրում է նաեւ Կ. Պօլսոյ ժողովրդեանը № 768 ի 17-ն ապրիլի ընդ վերտառութեամբս. «Գերապատիւ Ամիրայից, յարգելի ասնաֆգլխոց եւ ամենահարազատ երեսփոխանաց եւ գանձապետաց եւ բոլոր բարեպաշտօն հասարակութեան ականաւոր Հայոցն յԱստուծոյ օրհնեալ մեծի քաղաքին Կ. Պօլսոյ խնդալ»:

Ամիրայից նոյն բովանդակութեամբ գրում է նաեւ Կ. Պօլսոյ ժողովրդեանը № 768 ի 17-ն ապրիլի ընդ վերտառութեամբս. «Գերապատիւ Ամիրայից, յարգելի ասնաֆգլխոց եւ ամենահարազատ երեսփոխանաց եւ գանձապետաց եւ բոլոր բարեպաշտօն հասարակութեան ականաւոր Հայոցն յԱստուծոյ օրհնեալ մեծի քաղաքին Կ. Պօլսոյ խնդալ»:

Նոյն բովանդակութեամբ, նոյն թուով գրում է երուսաղէմայ պատրիարքական փոխանորդ Պօղոս արքեպիսկոպոսին:

Հեռաւորութեան եւ վտանգաւոր ճանապարհների համար չկարողանալով անձամբ կամ պատգամաւորներով մասնակցել՝ իրանց եւ իրանց վիճակայնոց ձայները Ա. Էջմիածնի ժողովին յանձնում են Կ. Պօղոյ եւ երուսաղէմայ պատրիարքներն ու Տաճկաստանի հետեւեալ առաջնորդները՝ հոգեւորականների եւ աշխարհականների բազմակնիք հանրագրութեամբ ուղղած Սինօդի անուանը:

Ա. Կ. Պօղոյ Հայոց պատրիարքարանը տեղւոյն հոգեւորական եւ աշխարհական ազգայինքներից ժողով կազմելով՝ Աստուածատուր պատրիարքի եւ բոլոր ներկայ եղելոց կնիքներով ու ստորագրութեամբ վաւերացած հանրագրութեամբ 1842 թ. դեկտեմբերի 25-ին: Այդ հանրագրութիւնը Ա. Էջմիածնին ուղարկւում է Նիկոպոլսոյ առաջնորդ Կեսարացի Պետրոս վարդապետի ձեռքով, որ իբրեւ մէկը ժողովականներից մասնակցում է ընտրութեամբ:

Բ. Երուսաղէմայ պատրիարքը իւր եւ Ա. Յակովբայ վանքի ականաւոր միաբան եպիսկոպոսների ստորագրութեամբ ու կնիքներով վաւերացած հանրագրութեամբ նոյեմբերի սկզբին 1842 թ.:

Գ. Զմիւնիայի առաջնորդ Մատթէոս արքեպիսկոպոս - 20 դեկտեմբերի 1842 թ.:

Դ. Թէքիրդաղի առաջնորդ Յակովը արքեպիսկոպոս - 21 դեկտեմբերի 1842 թ.:

Ե. Վանայ առաջնորդ Մկրտիչ Վարդապետ - 28 փետրուարի 1843 թ.:

Զ. Բաբերդու առաջնորդ Կարապետ վարդապետ - 11 փետրուարի 1843 թ.:

Է. Կեսարիայի առաջնորդ Յակովը եպիսկոպոս - 3 յունուարի 1843 թ.:

Լ. Նիկոմիդիայի վիճակայինք - 31 յունուարի 1843 թ.:

Թ. Աղրիանուպօլսոյ առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոս - 1 յունուարի 1843 թ.:

Ժ. Նիկոպոլսոյ վիճակայինք - 30 յունուարի 1843 թ.:

ԺԱ. Վառնայի վիճակաց առաջնորդ Ղուկաս եպիսկոպոս - 9 յունուարի 1843 թ.:

ԺԲ. Նիկոմիդիայի վիճակի եւ Արմաշու Զարխափան Ա. Աստուածածնի վանքի արքեպիսկոպոս Ստեփանոս - 18 յունուարի 1843 թ.:

ԺԳ. Կուղինայի առաջնորդ Թովմաս վարդապետ - 25 յունուարի 1843 թ.:

ԺԴ. Ակնայ առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոս - փետրուար 1843 թ.:

ԺԵ. Ճանիկու առաջնորդ Պետրոս վարդապետ - 24 փետրուարի 1843 թ.:

ԺԶ. Եւղոկիայի, Ամասիայի եւ Մարզուանու առաջնորդ Յակովոս արքեպիսկոպոս (թիւ չկայ):

ԺԷ. Արաբկիրու եւ Արդնու վաճքի Եպիսկոպոս, եւ այցելու Խարբերդու չորս վաճքերի Յակովը Եպիսկոպոս - 5 փետրուարի 1843 թ.:

ԺԸ. Պանտրմայի, Մահալճու եւ Պալքքէսարու առաջնորդ Պոլսեցի Մկրտիչ վարդապետ (թիւ չկայ):

ԺԹ. Զմշկածագի եւ Ղուլէյու առաջնորդ Գէորգ վարդապետ իւր եւ ժողովրդեան կողմից առանձին առանձին - 28 փետրուարի եւ 1 մարտի 1843 թ.:

Իրանց եւ իրանց վիճակայնոց ձայները Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանի տրամադրութեամբ Ա. Էջմիածնի ժողովին յանձնում են Տաճկաստանի Հետեւեալ առաջնորդները՝ Հոգեւորականների եւ աշխարհականների բազմակնիք եւ բազմաստորագիր հանրագրութեամբ:

ԻԱ. 1. Պրուսայի առաջնորդ Յարութիւն արքեպիսկոպոս - 13 դեկտեմբերի 1842 թ.:

ԻԱ. 2. Կիւրենոյ առաջնորդ Կեսարացի Կարապետ վարդապետ - 28 յունուարի 1843 թ.:

ԻԲ. 3. Կարնոյ եւ Կարսայ առաջնորդ Եփրեմ Եպիսկոպոս - 23 ապրիլի 1843 թ.:

Հետեւեալ թեմերը, չկարողանալով պատգամաւոր ուղարկել, գրաւոր յայտնում են իրանց ցանկութիւնը՝ ընտրելի համարելով Բեսարաբիայի եւ Նոր Նախիջեւանի առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոսին.

Ա. Ղարաբաղի մետրապօլիտ Բաղդասար արքեպիսկոպոսը իւր վիճակի Հոգեւորականների կողմից:

Բ. Նոր Նախիջեւանի աշխարհական հայ Հասարակութիւնը բազմաստորագիր գրութեամբ 3-ն մարտի 1843 ամի:

Գ. Ասպահանու առաջնորդ Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Սուրէնեան եկեղեցականներից եւ աշխարհականներից իւր արքեպիսկոպոսարանում օգոստոսի 9-ին ժողով կազմելուց յետոյ, գրութեամբ 16-ն նոյեմբերի 1842 թ.:

Դ. Պետերուրգի եւ Մոսկուայի աշխարհական հայ Հասարակութիւնը, գրութեամբ յանուն գլխաւոր կառավարչին Կովկասու, որ № 48 գրութեամբ 29-ն մարտի 1843 թ. յայտնում է Սինօդին:

Ե. Կալկաթայի հայ Հասարակութիւնը տպեալ գրութեամբ ի 13-ն փետրուարի 1843 ամի¹:

1 Կալկաթայի եւ Մադրասու հայերը դեռ 1839թուին դեկտեմբերի 14-ին յանուն Յովհաննէս կաթողիկոսի եւ 1840թուին յունիսի 27-ին յանուն Սինօդի գրութեամբ 1836թուին բարձրագոյն հաստատուած պօլօժենիայի ինչ ինչ յօդուածները փոխելու մասին թախանձել են: Յնդկահայոց այդ խնդրագիրը Յովհաննէս կաթողիկոսը գրութեամբ 8-ն օգոստոսի

Իսկ նոր Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիոյ առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոսը իւր վիճակի հոգեւորականութեան կողմից ընտրելի է համարում.

Ա. Կ. Պօլսոյ Երբեմն պատրիարք Պօղոս արքեպիսկոպոսին,

Բ. Տեղակալ ատենապետի, աւագ լուսարար Ս. Էջմիածնի՝ Բարսեղ արքեպիսկոպոսին,

Գ. Զմիւռնիոյ Մատթէոս արքեպիսկոպոսին,

Դ. Շահիսաթունեան Յովհաննէս եպիսկոպոսին:

Ընտրելի Արքեպիսկոպոսաւուն էրև

Ուռաւածառություն

1. **Ներսէս արքեպիսկոպոս Բեսարաբիայի,**
2. **Կարապետ արքեպիսկոպոս Վրաստանի,**
3. **Բաղդասար արքեպիսկոպոս Ղարաբաղու,**
4. **Բարսեղ արքեպիսկոպոս Աւագ լուսարար Ս. Էջմիածնի,**
5. **Սերովբէ արքեպիսկոպոս,**
6. **Յովսէփ արքեպիսկոպոս,**
7. **Ղուկաս արքեպիսկոպոս,**
8. **Մտեփաննոս արքեպիսկոպոս Արդութեան,**
9. **Գէորգ արքեպիսկոպոս Տաթեւացի,**
10. **Մտեփաննոս արքեպիսկոպոս Արարատեան:**

Արտավազաւություն (Տաճկատառիք)

1. **Աստուածատուր պատրիարք Կ. Պօլսոյ,**
2. **Պօղոս արքեպիսկոպոս Երբեմն պատրիարք Կ. Պօլսոյ,**
3. **Կարապետ արքեպիսկոպոս Երբեմն պատրիարք Կ. Պօլսոյ,**
4. **Յակովը արքեպիսկոպոս Երբեմն պատրիարք Կ. Պօլսոյ,**
5. **Զաքարիա պատրիարք Երուսաղէմայ,**
6. **Մատթէոս արքեպիսկոպոս Զմիւռնիոյ,**
7. **Պօղոս արքեպիսկոպոս Երբեմն առաջնորդ Զմիւռնիոյ:**

1849թուին առաջարկում է Կովկասու գլխաւոր կառավարչին: Յնդկահայերը (Կալկաթայի եւ Մադրասու) Յովհաննէս կաթոլիկոսի մահից յետոյ նոր կաթոլիկոսի ընտրութեան առիթով դիմում են Ռուսաց կառավարութեան՝ պօլօժենիայի ինչ ինչ յօդուածները փոխելու: Այս մասին Ներքին գործոց նախարարի գեկուցնանը Նիկողայոս կայսրը բարեհաճում է հրանայել ընտրութիւնը կատարել սահմանեալ կարգով, իսկ ինչ ինչ յօդուածների փոփոխութիւնը յետաձգել մինչեւ նոր կաթոլիկոսի ընտրութիւնը, որի մասնակցութիւնը իրեւ Յայոց Ծայրագոյն Յովուապետի՝ կարեւոր է դատվում: Այս հանգամանքը գլխաւոր կառավարութիւնը յայտնում է Սինօդին գոյութեամբ 13 հունիսի 1842թ. №. 563:

Պարսկատառեա

1. Նիկողայոս արքեպիսկոպոս Թաւրիզոյ,
2. Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Ասպահանու:

ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ԺՈՂՈՎԱԿԱՆՆԵՐՆ ԷՒՆ

Ա. ՍԻՆՈՂԻ ՂԱԴԱՐԱԵՐ

1. Տեղապահ ատենապետի, նախանդամ Սինօղի, Աւագ Լուսարար
Բարսեղ արքեպիսկոպոս,
2. Յովսէփի արքեպիսկոպոս Վեհապետեան,
3. Ղուկաս արքեպիսկոպոս Արագածունի,
4. Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Արարատեան,
5. Յակովը վարդապետ Տէր-Մարգարեան,
6. Սահակ վարդապետ Սաթունեան,
7. Փիլիպպոս վարդապետ Արամեան,
8. Աւետիք վարդապետ Ծաղիկեան:

Բ. Ս. ԷԶԱՐԱԾՆԻ ՄԻՋՐԱԴԻԱՎԱՆ ԿՈԴԱՒՅ ՊԱՏԳԱՎԱՀՈՐԱԵՐ

1. Գէորգ Եպիսկոպոս Վեհապետեան,
2. Յովհաննէս Եպիսկոպոս Շահնախթունեան,
3. Պողոս Եպիսկոպոս,
4. Գէորգ արքեպիսկոպոս Սիսակեանց Տաթեւացի,
5. Ծաղկարար Իսահակ Եպիսկոպոս,
6. Մկրտիչ Եպիսկոպոս Ժամօրհնող,
7. Ստեփաննոս Եպիսկոպոս Ծեր Կոչեցեալ Զորագեղցի:

Գ. ՌՈՒՍԱՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԱՆԵՐԻ ՊԱՏԳԱՎԱՀՈՐԱԵՐ

1. Ստեփաննոս Եպիսկոպոս Արդութեան Երեւանու,
2. Պ. Բարսեղ Ղօրդանեան Երեւանու,
3. Բարսեղ Եպիսկոպոս յաջորդ Ղզլարու Աստրախանու,
4. Պ. Աստուածատուր Բալասանեան Աստրախանու,
5. Գէորգ Եպիսկոպոս Տէր-Դաւթեան Վրաստանի,
6. Պ. Դաւիթ Թամամշեան Վրաստանի,
7. Զաքարիա վարդապետ Աբովեան Շիրվանու,
8. Պ. Թովմաս Ավագեան Շիրվանու,
9. Պ. Բահրամ բէկ Շահնազարեան Ղարաբաղու:

Արտասահմանաւան Հայերի Պատգամահորներ

1. Սիմէօն Վարդապետ Ատրպատականի,
2. Պետրոս Վարդապետ առաջնորդ Նիկոպօլսոյ՝ Տաճկահայոց:

Ա. Ժողով՝ 15 ապրիլի, ուր միայն աշխարհական պատգամաւորները երդուեցին:

Բ. Ժողով՝ ապրիլի 16, ուր ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՑՆ կամօք Ներքին գործոց նախարարութեան կողմից ուղարկուած Ստատուկի սովետնիկ[3] Անդրէյ Իվանիչ Ժելտուխովի եւ Սինօդի պրօկուրօրի պաշտօնակատար կօլեժսկի ասսեսօր[4] Մատինովի ներկայութեամբ 18 երեւելի արքեպիսկոպոսներից ընտրուեցին չորսը կանդիտատներ կաթուղիկոսութեան, որոնք են՝
1. Բեսարաբիայի եւ Նոր Նախիջեւանի առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոս, 2. Երուսաղէմայ պատրիարք Զաքարիա արքեպիսկոպոս, 3. Երբեմն Կ. Պոլսոյ պատրիարք Կարապետ արքեպիսկոպոս, 4. Երբեմնի Զմիւռնիոյ առաջնորդ Պոլսո արքեպիսկոպոս:

Գ. Ժողով՝ 17 ապրիլի, ուր ընտրուած չորս կանդիտատներից Ներսէս արքեպիսկոպոս ստանալով 26 ձայն, Զաքարիա արքեպիսկոպոս Երուսաղէմայ պատրիարք՝ 17 ձայն, իբրեւ ստացող բազմութեան ձայնից՝ համարվում են առաջարկելի կաթուղիկոսացու ի հաստատութիւն թագաւոր կայսեր, իսկ Կ. Պոլսոյ Երբեմն պատրիարք Կարապետ արքեպիսկոպոսը ստանալով 3 ձայն եւ Զմիւռնիոյ Երբեմն առաջնորդ Պոլսո արքեպիսկոպոսը՝ 11 ձայն, յետ են մնում:

Ժողովը վերջացնելուց յետոյ, Սինօդը գրութեամբ 19 ապրիլի 1843թ. № 595 ըստ 18 յօդ. պօլօժենիային՝ Աստրախանու պատգամաւոր Բարսեղ Եպիսկոպոսի, Բաղդասար Բալասանեանի եւ Վրաստանի պատգամաւոր Դաւիթ Թամամշեանի միջոցաւ առաջարկում է ժողովների բոլոր օրագրութիւնները եւ ընտրելեաց ցանկը՝ Կովկասու կառավարչին, որի առաջարկութեամբ եւ ներքին գործոց մինիստրի գեկուցմամբ թագաւոր կայսրը բարեհաճ կամքով ընդունելով ընտրութեան եղբակացութիւնը՝ 1843 թուին օգոստոսի 10-ին բարձրագոյն հրովարտակով Բեսարաբիայի առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոսին ճանաչում է Կաթուղիկոս Ծայրագոյն Պատրիարք Ամենայն Հայոց՝ գրելով ըստ այսմ:

(Թարգմանութիւն ռուսերէնից)

(Տիտուլաւոր)

«Ծանիցէ ամենայն ազգ Հայոց, թէ զի՞նեալ ի համաձայն խորհուրդ փափագանաց, որ յայտնեցաւ հանդիսիւ յէջմիածին ի 17-ն աւուր Ապրի-

լի այսր 1843 ամի, մեք հաստատեմք զԱրհի Եպիսկոպոսն Ներսէս յաստիճան պատրիարքի Էջմիածնի եւ Կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց: Օրհնեսցէ ամենաբարձրեալն զծայրագոյն պատրիարքն ի գերագոյն պաշտաման Տեառն առ բարին եւ փրկութիւն ամենայն սիրեցեալ ի մէնջ ազգին Հայոց: Տուաւ ի նախագահ քաղաքի մերում Սրբոյն Պետրոսի յամի ծննդեան Քրիստոսի 1843 Յօդուասութիւն 10-ն աւուր, յութուտասներորդի ամի թագաւորութեան մերում:

«ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ»
«Նախարար Ներքին Գործոց Պետուական»

Ներսէս՝ կաթուղիկոս ընտրուելուց ու հաստատուելուց յետոյ, Ներքին գործոց նախարարի միջոցաւ հրաւիրուելով Ս. Պետերբուրգ՝ այնտեղ հիւանդանում է, որով եւ յետաձգւում է դէպի Ս. Էջմիածին գալուստն ու օծումն: Ինչպէս երեւում է Սինօդի 1843 թ. նոյեմբերի 12-ին կայացրած օրագրութիւնից, ոչ միայն նորընտիր կաթուղիկոսների անուններն ի հնումն նախքան օծուելը չէ յիշուել եկեղեցում, այլև նոքա եկեղեցու մէջ չեն էլ կանգնել կաթուղիկոսին յատկացեալ գմբէթարդի մէջ¹, իսկ անդրանիկ կոնդակը միայն Ս. Օծումն ընդունելուց յետոյ է հրատարակուել: Թէեւ Սինօդը նորընտիր կաթուղիկոսի անունը եկեղեցում չյիշատակելու տարակուսութիւնը բառնալու համար սկսել էր գրագրութիւն Վրաստանի գլխաւոր կառաւարութեան միջոցաւ Ներքին գործոց մինիստրի հետ, սակայն Ներսէս նորընտիր կաթուղիկոսը իւր № 26 ի 26-ն նոյեմբերի 1843 ամի կոնդակով յանդիմանում է Սինօդին եւ հրամայում է առանց իւր համաձայնութեան ինչեւիցէ գործի համար բողոքարկու չլինել դէպի տէրութեան բարձրագոյն կառավարութիւնները. այս կոնդակին ստորագրում է. «Եպիսկոպոսապետ Կաթուղիկոս եւ պատրիարք ամենայն Հայոց Ներսէս», իսկ իւր առաջադրութեամբ յանուն տեղակալ Բարսեղ արքեպիսկոպոսի 21-ին յունուարի 1844 ամի, պատուիրում է թուղթը ստանալու առաջին կիւրակիչն անձամբ պատարագել, եւ Սայր Աթոռում կաթուղիկոսի անունը յիշատակելուց յետոյ՝ հրամանագրել Սինօդից, որ յիշատակուի կաթուղիկոսի անունը բոլոր եկեղեցիներում:

Սինօդը, կատարելով Կովկասու գլխաւոր կառավարչի՝ 1843 թուի յունուարի 5-ի գրութեամբ առաջարկութիւնը, նախնական սովորութեանց ու աւանդութեան եւ պօլօժենիայի տրամադրութեան համեմատ ընտրութեան կարգի մի հրահանգ է ծրագրում 41 յօդուածներով, որ նոյն թուի փետրուա-

1 Միայն Դուկաս կաթուղիկոս մինչեւ Տաճկահայոց հաւանութիւնն ընդունելը՝ գմբէթարդի մէջ չէ կանգնել: Ըստ ազգային սովորութեան՝ ընտրութիւնը լրանալուն պէս, ընտրեալը Կաթուղիկոս է բոլոր իրաւնամբ: Կմնայ հանդիսաւոր օծումն:

րի 5-ին առաջարկում է կովկասու գլխաւոր կառավարչին ի հաստատութիւն յայտնելով, որ յիշեալ հրահանգութիւնը կազմելիս ինքը (Մինօդը) հետեւել է նախնեաց սովորութեանը, որին հաւան կլինին Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի հայերը, իսկ տաճկաստանցւոց համար գրում է. «Իսկ որ ինչ վերաբերի առ հայս Տաճկաստանի եւ հոգեւորականութիւն նոցա, որովհետեւ ի վաղուց անտի կարծեալ են հաղորդակցութիւնք նոցա ընդ էջմիածին, վասն որոյ անյայտ է իսկութեամբ Միւնհողոսին ոչ այժմեան ողի նոցա եւ ոչ եղանակ մտածմանց»: Յիշեալ հրահանգութիւնը սակաւ փոփոխութեամբ եւ յապաւմամբ հաստատում է յ9-ն ապրիլի 1843 թ., որ դնում ենք այստեղ երդման օրինակի եւ ընտրութեան ձեւերի հետ:

ԿԱՆՈՆՔ Ի ՀՐԱՀԱՆԳՈՒԹԻՒՆ ՎԱՍՆ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԾԱՅՐԱԳՈՅՑՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ ԱՄԵՆԱՅՅՆ ՀԱՅՈՅ

ԳԼՈՒԽ Ա. ՅԱՂԱԳՍ ԱՆՁԱՅՑ, ՈՐՔ ՄԱՍՆԱԿԻՑ ԵՆ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԾԱՅՐԱԳՈՅՑՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

Յօդ. 1. Հստ զօրութեան 13-րդ յօդ. ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՑՆ կամօք հաստատեալ կարգադրութեանն ի 11 Մարտի 1836 ամի, յաղագս կառավարութեան գործոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան, ընտրութիւն Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթուղիկոսին լինի ընդ ձեռն պատգամաւորաց, որք երկու երկու առաքին յիւրաքանչիւր վիճակաց՝ մին հոգեւորական եւ միւսն աշխարհական: Պատգամաւորն եկեղեցական պարտի լինել կամ նոյն ինքն թեմակալ Առաջնորդն կամ այլ ոք եկեղեցական նշանակեալ ի նմանէ, իսկ աշխարհական պատգամաւորն ընտրի յամենայն իշխանաւորաց, ի Մելիքաց, ի Հարիւրապետաց եւ յայլոց պատուաւորագոյն աշխարհական անդամոց Լուսաւորչական Հայոց եկեղեցւոյ, որոց են իրաւունք ընտրութեան ըստ վաղեմնի ծիսի այսր եկեղեցւոյ:

Յօդ. 2. Այսոքիկ ընտրեալ պատգամաւորք, եթէ չկարասցեն ներկայանալ անձամբ ի վանս Էջմիածնի ցնշանակեալ ժամանակն վասն ընտրութեան Պատրիարքի, ունին իրաւունս յայտնել գրութեամբ զդատողութիւն իւրեանց՝ հասուցանելով զայն ի Միւնհողոսն էջմիածնի:

Յօդ. 3. Բացի պատգամաւորաց, մասնակցին ընտրութեան Պատրիարքի ամենայն Անդամք Լուսաւորչական Հայոց Միւնհողոսին էջմիածնի, եւ եօթն երիցագոյն եպիսկոպոսունք, որք յայնժամ գտանիցին յէջմիածնի, իսկ ի գէպս պակասութեան եպիսկոպոսաց, զայն թիւ լնուն երիցագոյն վարդապետք տեղւոյն:

Յօդ. 4. Պօկուրօրն Միւնհողոսին էջմիածնի առաջիկայ գտանի յընտրութեան Ծայրագոյն Պատրիարքին էջմիածնի յաղագս պահպանելոյ

զկարգն եւ բացատրելոյ զկանոնս ընտրութեան ի դէպս ծագելոյ երկբայութեանց ի մասինս այսմիկ¹:

Ծանօթութիւն. Եթե պատահեսցի, զի այսոքիկ երկբայութիւնք ընկալցին զեղանակ իմն անտեղի կարգին բարեկարգութեան, որք պարտին պահպանել ի ժամ ընտրութեանն, յայնժամ թոյլատրի աւագոյն Անդամոյ (կատարողի պաշտաման կաթուղիկոսին) յետաձգել զընտրութիւնն ցվաղն, ընկալեալ միանգամայն զչափու եղանակս համաձայնելոյ զծագեալ երկբայութիւնսն:

Յօդ. 5. Ընտրութիւնն յառաջանայ յէջմիածին ի Մայր Եկեղեցւոյ սրբոյ Գրիգորի Լուսաւորչին՝ ճիշտ պահպանութեամբ ծիսից սահմանադրելոց ի Լուսաւորչական Եկեղեցին Հայոց առ այս, որք են այսոքիկ:

ԳԼՈՒԽ Բ. ՅԱՂԱԳՍ ՆԱԽԸՆԹԱՅՑ ԿԱՆՈՆԱՅՑ, ՈՐՔ ՊԱՐՏԻՆ ԿԱՏԱՐԵԼ ՆԱԽԸՆԹԱՅՑ ԶԼՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ

Յօդ. 6. Ի գալ հասանիլ իւրաքանչիւր թեմակալ առաջնորդի, Տեղակալ Ատենապետի Լուսաւորչական Հայոց Սիւնհողոսին Ա. Էջմիածնի՝ Աւագագոյն Արքեպիսկոպոսն Տաճարին. Էջմիածնի ընդառաջ առաքէ նմա զմի եպիսկոպոս եւ զերկուս վարդապետս, որք զկնի ողջունելոյն զնաըստ պատշաճին, յուղարկաւորեն ի նշանակեալն նմա տեղի վասն բնակութեան, իսկ աշխարհական պատգամաւորացն ընդառաջ ելանէ ի Ղազարապատին Հիւրընկալն Աթոռոյս, զորս եւ զետեղէ ի նշանակեալ վասն նոցա օթեւանս ի նմին իսկ Ղազարապատի: Հիւրընկալն Աթոռոյս արձանացուցանէ ի պատրաստեալն վասն այսորիկ ցուցակի զանուն իւրաքանչիւր Եկեղեալ պատգամաւորին՝ նշանակելով ի նմին զօր գալստեան նորա:

Յօդ. 7. Ի գալ հասանիլ ամենայն պատգամաւորացն՝ Հոգեւորականաց եւ աշխարհականաց, եւ ի ստանալ գրաւոր դատողութեանցն հասուցելոց ի Սիւնհողոսն եւ առաջադրութեամբ Տեառն գլխաւոր կառաւարչին Յայսկոյս Կովկասու կողմանց վասն բացման ժողովոյն, Հիւրընկալն Աթոռոյս մատուցանէ ի Սիւնհողոսն զցուցակ անուանց Եկեղեալ պատգամաւորացն, որ նոյն ժամայն նշանակէ զօր ընտրութեան Պատրիարք Կաթուղիկոսին եւ արարեալ վասն այսորիկ օրագրութիւն, զքաղուածն յայնմանէ տայ ի գործս Տեղակալի Ատենապետի Սիւնհողոսին առ կախեալն ի նմանէ տնօրինութիւն ի մասին կատարելոյ զսրբազնագործութիւնս, որք պարտին լինել այսու եղանակաւ:

Յօդ. 8. Վասն վարելոյ զգրաւոր գործս ժողովոյն Լուսաւորչական Սիւնհողոսն Էջմիածնի նշանակէ զԱտենադպիրն իւր եւ զերկուս օգնականս նորա:

1 Կարգադրութիւն յաղագս Յայաստանեայց Եկեղեցւոյ, յօդ. 46:

**ԳԼՈՒԽ Գ. ՅԱՂԱԳՍ ՊԱՐԱԳԱՅԻՑԻՑ, ՈՐ ՎԱՍՆ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ
ՉՈՐԻՑ ԵՐԻՑԱԳՈՅՑՆ ԿԱՆԴԻՏԱՏԱՅ, ԵՒ ՅԱՂԱԳՍ
ՔՈՒԵԱՐԿՈՒԹԵԱՄԲ ՈՐՈՇԵԼՈՅ Ի ՆՈՅՈՒՆՑ ԶԵՐԿՈՒՄ
ԿԱՆԴԻՏԱՏԱՅ Ի ՊԱՇՏՈՆ ԾԱՅՐԱԳՈՅՑՆ ՊԱՏՐԻԱՐքի**

Յօդ. 9. Նախքան զմատչելն յընտրութիւն երիցագոյն կանդիտատաց ի մէջ Տաճարին էջմիածնի առաջի Սեղանոյն իջման Որդւոյն Միածնի, պարտի լինել գրասեղան կարմիր չուխայապատ վասն առաջիկայ պատգամաւորացն եւ սահմանեալ թուոյ Հոգեւորականացն ի Միաբանութենէ Աթոռոյն էջմիածնի, նաեւ յատուկ առանձին գրասեղան վասն Պրօկուրօրի Սիւնհողոսին էջմիածնի:

Յօդ. 10. Ի վերայ յիշեալ գրասեղանին պարտին բազմեալ լինել խաչ եւ Աւետարան, եւ յերկուց կողմանց այնոցիկ մոմակալք արծաթի՝ վառեալք մոմովք. բաց յիրացս այսոցիկ դնին ի վերայ սեղանոյն. 1. տպեալ կարգադրութիւն յաղագս կառավարութեան գործոց Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ ի Ծուսաստան եւ կանոնքն վասն ընտրութեան Ծայրագոյն Կաթուղիկոսի, 2. հինգ ցուցակք ընտրութեան չորեքինքն ըստ ձեւոցն, որ ընդ համար 1, եւ մին ըստ ձեւոյն, որ ընդ համարաւ 2, 3. ցուցակ բոլոր պատգամաւորացն, որոց են իրաւունք ընտրութեան Ծայրագոյն Կաթուղիկոսի ըստ վաղեմնի ծիսի Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ (յօդ. 31), 4. ցուցակ անուանց սահմանեալ թուոյ Հոգեւորականացն ի Միաբանութենէ Աթոռոյն էջմիածնի եւ Եկեղեցւոյ յընտրութիւն պատգամաւորացն, 5. դատողութիւնք պատգամաւորացն, որք ոչ կարեն առաջիկայ գտանել անձամբ ի ժամ ընտրութեանն, 6. ցուցակ անուանց պատգամաւորացն, որք թէպէտ եւ պարտ էին ներկայ գտանիլ ի ժողովին, այլ չեն Եկեղեց անդր եւ չեն հասուցեալ ի Սիւնհողոսն գդատողութիւնս իւրեանց, 7. առաջադրութիւն գլխաւոր կառավարչին Յայսկոյս Կովկասու կողմանց յաղագս բացման ժողովոյն:

ԳԼՈՒԽ Դ. ՅԱՂԱԳՍ ԿԱՐԳԻՆ ՊԱՐԱՊՄԱՆՑ ԺՈՂՈՎՈՅՑՆ

Յօդ. 11. Ի նշանակեալ աւուրն ընտրութեան Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթուղիկոսին, պատգամաւորքն ժողովին իններորդում ժամի առաւօտեան պահու ի Վեհարանն կաթուղիկոսական, ուրանօր ցուցանեն նոցա ընդունելութիւն Աւագագոյնն յԵպիսկոպոս Տաճարին էջմիածնի եւ միւս Անդամք Սիւնհողոսին, զոյգ ընդ սմին Աւագագոյն Եպիսկոպոսն հրաւիրէ զժողովականսն գնալ յԵկեղեցին ի լուր սրբոյ Պատարագի եւ

գոհացողական մաղթանաց վասն առողջութեան եւ երկարութեան կենաց ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ եւ բոլոր Օգոստափառ Տան նորա եւ յաղագս երդումն տալոյ աշխարհական պատգամաւորացն վասն պահպանելոյն զկարգն եւ զանաչառութիւն յառաջիկայ գործին:

Ծանօթութիւն. Հոգեւորականքն ոչ երդնուն, այնու դիտաւորութեամբ, թէ պարտին նոքա կատարել զայնոսիկ կանոնս համաձայն Արքագան կոչման իւրեանց:

Յօդ. 12. Ընթացք ի Տաճարն կարգին սովին եղանակաւ: Առաջի բոլոր հանդիսին գնայ կատարող պաշտաման կաթուղիկոսին (նախագահ Անդամ Սիւնհողոսին): Զկնի որոյ պատգամաւորքն Պատրիարքաց Երուսաղէմայ եւ Կոստանդնուպօլսոյ, զկնի նոցա ջուխտակ գնան յաջ կողմն կոյս Անդամք Սիւնհողոսին Էջմիածնի եւ Եօթն երիցագոյն Եպիսկոպոսունք տեղւոյն՝ ընթացակցեալ Պրօկուրօրի Սիւնհողոսին, իսկ ի ձախակողմն Թէմակալ Առաջնորդք կամ պատգամաւորք նոցա նոյնպէս ջուխտակ կարգաւ ըստ աւագութեան ձեռնադրութեան իւրաքանչիւրոց ի նոցանէ, եւ ապա աշխարհական պատգամաւորքն նովին իսկ կարգաւն ըստ աւագութեան քաղաքացն: Եւ վերջապէս, զընթացս գնացիցն եղրափակէ Ատենադպիրն Սիւնհողոսի Էջմիածնի:

Ծանօթութիւն. Ի դէպս անբարեյաջող եղանակի փոխարկի այս հանդէս ընթացից, եւ Պատգամաւորքն ըստ հրաւիրանաց Աւագագոյն Եպիսկոպոսին եւ Պրօկուրօրի Սիւնհողոսին Էջմիածնի գնան ի կաթուղիկոսական Վեհարանէն յԵկեղեցին՝ առանց պահպանելոյ զծէսն վերտառեալ:

Յօդ. 13. զՊատարագն սուրբ եւ զգոհացողական մաղթանս մատուցանէ հանդիսիւ Աւագագոյն Եպիսկոպոսն Տաճարին Էջմիածնի, իսկ ի վախճան սրբոյ Պատարագի եւ գոհացողական մաղթանացն վասն երկարութեան կենաց ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ եւ Համայն Օգոստափառ տոհմին նորա, Աւագագոյն Եպիսկոպոսն յերդումն ածէ զամենայն առաջիկայ աշխարհական պատգամաւորս ըստ սահմանեալ ձեւոյն (ձեւ 3): Ամենեքեան երդուեալքն ստորագրեն զանուանս իւրեանց ի վերայ երդմնաթղթոյն:

Յօդ. 14. Ի միւսում աւուր զկնի կատարման այսր ծիսի ամենայն առաջիկայ եղեալքն եւ որոց են իրաւունք ընտրութեան Պատրիարք Կաթուղիկոսին, ընդունին զտեղիս շուրջ զեղեալ առաջի Սեղանոյ Իջման Որդուոյն Միածնի գրասեղանաւն (յօդ. 9): Զմիջին տեղին գրասեղանին ընդունի կատարողն պաշտաման կաթուղիկոսին. յաջակողմն կոյս՝ պատգամաւորքն երկուց պատրիարքաց եւ բոլոր Հոգեւորականքն, որոց են իրաւունք ընտրութեան Պատրիարք Կաթուղիկոսին՝ ըստ աւանդութեան ձեռնադրութեանն նոցա, իսկ ի ձախակողմն կոյս՝ պատգամաւորքն աշխարհական՝ ըստ աւագութեան կոչման իւրաքանչիւրոցն ի նոցանէ:

Ծանօթութիւն. Հոգեւորականքն, որք ունին իրաւունս նստելոյ ի Տաճարին ըստ ծիսից հաւատոյ իւրեանց պահպանեն զայնոսիկ իրաւունս եւ յայս նուագ, իսկ այլ միւսքն առնեն զընտրութիւնն կանգուն կացեալ զսեղանաւն:

Յօդ. 15. Նախքան զամենայն, երիցագոյնն ի հոգեւոր աստիճանաւորաց, գործակցութեամբ երկուց աւագ սարկաւագաց, ընթեռնու զսաղմուերգութիւնս եւ զաղօթս սահմանեալս վասն այսորիկ ըստ ծիսի Հայոց Լուսաւորչեան Եկեղեցւոյ, Հուսկ ապա նոյն իսկ հոգեւոր աստիճանաւորն արտասանէ զպատշաճաւոր առաջիկայ ընտրութեանն զբան, յորում յանդիման կացուցանելով ժողովականացն զծանրութիւն գործոյն՝ առ որ գումարեալ են՝ զպէտս Եկեղեցւոյ եւ զայն բարօրութիւն, որում ակն ունի Եկեղեցին յընտրութենէ աստի արժանաւորագոյն գլխոյ իւրոյ, Հրաւիրէ զժողովականսն, զի նոքա ի բացեայ ունելով զամենայն վնասակար կուսակից աչառանս, նկրտեսցեն առ այն միայն նպատակ, զի ընտրեալ գլուխն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պաշտպանեցէ զամենայն արժանաւորութիւնս կցորդս այսմ վեհ աստիճանի նորա, այնու ճշմարիտ եւ իրաւացի դիտաւորութեամբ, զի յարժանաւորագոյն ընտրութենէ աստի Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթուղիկոսին ամենայն Հայոց կախեալ կայ ապագայ բարօրութիւն նոյն Եկեղեցւոյ եւ կաթուղիկոսական ամենայն Հայոց Աթոռոյն Էջմիածնի: Հուսկ ուրեմն, Պրօկուրօր Սիւնհողոսին Էջմիածնի ընթեռնու զառաջադրութիւն գլխաւոր կառավարչին Յայսկոյս Կովկասու կողմանց ի մասին բացման ժողովոյն, եւ ժողովականք ձեռն արկանեն յընտրութիւն աւագագոյն կանդիտատացն:

Յօդ. 16. Իւրաքանչիւր ոք ի ժողովականացն առաջարկէ զդատողութիւն իւր վասն Աւագագոյն Կանդիտատացն ազատօրէն ըստ ուղիղ Հասկացողութեան իւրում եւ ըստ մաքուր խղճի մտացն առանց իրիք երկիւղի, եւ ոչ Հայելով բնաւին յոչինչ օտարոտի առաջարկութիւն ինչ եւ կամ ի մասնաւոր նամակագրութիւնս, թէեւ իցեն այնորիկ յաւագագունիցն յազգէն Հայոց: Ամենայն ոք վարի այնպէս, որպէս զի կարասցէ պատախանի տալ վասն ամենայնի առաջի Տեառն Աստուծոյ: Ուստի եւ իւրաքանչիւր ոք, ի բաց Հերքելով յինքենէ զամենայն յամառումն կարծեաց կամակորութեան եւ զանձնական ակնկալութիւնս, ջան դնէ տեսանել ի Հասարակաց դատողութեան զհաստատուն հիմնաւորութիւն ճշմարտութեան:

Յօդ. 17. Իւրաքանչիւր Անդամ ժողովոյն ի տալն զիւր կարծիս, պարտի խօսել Համառօտ, պարզ եւ մեկին բանիւք՝ ոչ Հեռանալով յառաջիկայ առարկայէն յանդիման առնել նախ զարժանիս Հոգեւոր Աստիճանաւորին, զորմէ առաջարկէ նա, ապա զիաստոս ապացուցութեանց վերջապէս եւ զայն, թէ որում օգտի ակն ունի ի նմանէ վասն Եկեղեցւոյն:

Յօդ. 18. Ի ժամ յայտնութեան դատողութեանցն, որք սկսանին ի կրտսերագոյնէն եւ կարգաւ հասանին առ երիցագոյնն, չէ պարտ ուժեք խզել զբանս այլոյ կամ խառնիլ ի խօսս նորա, մինչչեւ է աւարտեալ նա զիւրն առաջադրութիւն։ Յայտնեալ դատողութիւնքն նոյն ժամայն ի գիր արձանացուցանին ի Պրօկուրօրէն, եւ յետոյ ընթեռնուն ի ձայն եւ վաւերացուցանին յանդամոյն, որ տուեալ զայն դատողութիւն։

Յօդ. 19. Պատգամաւորն եկեալ յէջմիածին, որ ի պատճառս հիւանդութեան կամ այլոց անակնունելի դիպուածոց ոչ կարէ ներկայ գտանիլ ի ժողովի անդ, պարտաւորի հասուցանել նմին զիւր գրաւոր դատողութիւն՝ ոչ յետաձգելով զայն առ վաղիւն. զնոյնն պարտին կատարել եւ Անդամք Սիւնհոգոսին էջմիածնի, եթէ ոք ի նոցանէ ոչ մարթասցի անձամք ներկայ գտանիլ ի ժողովին ըստ անակնունելի դիպուածոց, այլ ազատ են ի տալոյ զկարծիս իւրեանց այնոքիկ յեկեալ պատգամաւորացն, որք ի պատճառս հիւանդութեան կատարելապէս անկարանան առաջիկայ գտանել եւ տալ զդատողութիւնս ըստ առաջիկայ գործոյն։

Յօդ. 20. Զայնք ամենայն Անդամոց ժողովոյն հաւասար են միմեանց։

Յօդ. 21. Զկնի հաւաքման ձայնից բոլոր ժողովականացն եւ հասուլինելոյ գրաւոր դատողութեանց հասելոց ի Սիւնհոգոսն ըստ զօրութեան 10 յօդուածոյն, չորեքին աւագագոյն կարգաւորք՝ ըստ առաւելութեան ձայնիցն տուելոց ի նպաստ իւրեանց, ճանաչին ունողք իրաւանց ընտրեալ լինելոյ ի կանիտատ, իսկ ի գէպս հաւասարութեան ձայնիցն, վիճակն որոշեսցէ, թէ ո՞յք պարտին համարուիլ աւագագոյնք։

Ծանօթութիւն. Գրաւոր դատողութիւնք բացակայ պատգամաւորաց պարտին ընդունիլ ի հաշիւ համաձայն ձայնից ներկայ պատգամաւորացն յօգուտ այնորիկ անձին, զոր նշանակեալ են ի դատողութիւնսն յայնոսիկ։

ԳԼՈՒԽ Ե. ՅԱՂԱԳՍ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՈՒՅ ԿԱՆԴԻՏԱՏԱՑ ՅԱՍՏԻԾԱՑ ԾԱՅՐԱԳՈՅՑՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍԻ

Յօդ. 22. Ի միւսում կամ յերրորդում աւուր ի չորից վերոյ գրեալ աւագագոյն կանդիտատաց անտի բոլոր առաջիկայ ժողովականքն ընտրեն զերկուս կանդիտատս յԱստիճան Ծայրագոյն Պատրիարքի։

Յօդ. 23. Ընտրութիւնն լինի յայտնութեամք դատողութեանց այսու կարգաւ։

Յօդ. 24. Զկնի ընթեռնլոյ զպատշաճաւոր աղօթս եւ արտասանելոյն զհամառօտ բան համաձայն այնմ, որպէս յիշատակի ի վեր անդր ի 15 յօդ., ի ձայն ծանուցանի ժողովոյն անուն առաջնոյն ի չորից աւագագոյն կանդիտատացն։

Յօդ. 25. Ի ծանուցանել անուան կանդիտատին, իւրաքանչիւր ոք ի ներկայ եղեալ Անդամոցն, որոց են իրաւունք ընտրութեան, յայտնէ ի ձայն, թէ արժանի համարի՝ արդեօք զառաջադրեալ անձն աստիճանի Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսին, թէ ոչ. այս արժանաւորումն արտասանի միով բանիւ՝ ընտրեմ կամ ոչ ընտրեմ. տուչութիւն ձայնից սկսանի ի կրտսերագոյն աշխարհական պատգամաւորացն եւ այսու եղանակաւ հասանէ առ աւագագոյնսն, նոյնպէս՝ որպէս յիշատակի ի վեր անդր ի 18 յօդուածին:

Ծանօթութիւն. Դատողութիւնք բացակայ պատգամաւորաց ոչ ընդունին ի հաշիւ ձայնիցն, զի որովհետեւ ըստ զօրութեան 17 յօդ. ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՑՆ կամօք հաստատեալ ի 1836 ամի կարգադրութեանն յաղագս կառավարութեան գործոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան, ընտրութիւնն պարտի լինել միայն յառաջիկայ պատգամաւորացն:

Յօդ. 26. Կանդիտատն, որոյ վասն լինի ընտրութիւնն՝ ինքն ոչ տայ զձայն:

Յօդ. 27. Զայն իւրաքանչիւր Անդամոցն ժողովոյն զկնի յայտնելոյ զայն, ի գիր արձանացուցանի ի Պրօկուրօրէն ի ցուցակին ընտրութեան եւ վաւերացուցանի սեփական ստորագրութեամբ Անդամոյն. ի տալ բոլոր առաջիկայ Անդամոց զձայնս, ցուցակն մատուցանի նախագահ Անդամոյ ժողովոյն, որ համարեալ զձայնս ընտրողականս եւ զանընտրողականս առանձինն առանձին, նշանակէ զթիւ այնոցիկ ի պատշաճեալ գաւագանին ընտրողական ցուցակի ընդ համարաւ 2՝ յանդիման անուան կանդիտատին, որոյ վասն եղեալ է ընտրութիւնն:

Յօդ. 28. Մինչ ընտրութիւնն լինի վասն աւագագոյն Հոգեւորական Անդամոյն, որ Ատենապետ է ժողովոյն, յայնժամ համարէ զձայնս, անցուցանէ զայնոսիկ ընդ ցուցակ եւ այլն՝ որպէս նշանակեալն է ի 27 յօդուածին, Աւագագոյնն զկնի նորա յառաջիկայ Հոգեւորականաց:

Յօդ. 29. Զկնի կատարման ծիսի ընտրութեանն ի ձայն ընթեռնու զցուցակն չորից ընտրեալ կանդիտատաց, յորոց երկոքին, որք ստացեալ են զառաւելութիւն ձայնից, ճանաչին կանդիտատ յԱստիճան Ծայրագոյն Պատրիարքի:

Յօդ. 30. Ի ցուցակին ընտրողական չորից Աւագագոյն կանդիտատաց նշանակի յանդիման երկոցունցն ի նոցանէ, թէ նոքա՝ ըստ առաւելութեան ձայնիցն տուելոց ի նպաստ նոցա, արժանացուցեալ լինին կանդիտատ ի կոչումն Ծայրագոյն Պատրիարքի: Այս ցուցակ ընտրողական ստորագրի ի բոլոր Անդամոց ժողովոյն, որք մասնակից են լեալ յընտրութեան անդ, վաւերացուցանի ի Պրօկուրօրէն եւ առաջի առնի ըստ պատկանելումն: Պատճէն յիշեալ ցուցակին ստորագրութեամբ Անդամոց

Սիւնհոդոսին էջմիածնի եւ վաւերութեամբ Ատենադպրի սորին մնայ ի գործս Սիւնհոդոսին էջմիածնի:

Յօդ. 31. Բացի ստորագրեալ ընտրողական ցուցակէն, պատրաստի եւ առանձին օրագրութիւն վասն ընտրութեան Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթոլիկոսին յերկուս հատորս, որք ստորագրին ի բոլոր ժողովականացն եւ վաւերացուցանեն յԱտենադպրէ Սիւնհոդոսին էջմիածնի: Մին յայնցանէ առաջի առնի ըստ պատկանելումն, իսկ միւսն՝ մնայ ի գործս Սիւնհոդոսին:

Յօդ. 32. Յընթացս բոլոր ժամանակին ներգործութեանց ժողովոյն, Ատենակալութիւնք այնորիկ լինին ի տունչեան սկսեալ յիններորդ ժամու առաւօտեան ցերկրորդ ժամն զկնի միջօրէի, իսկ ընդ երեկոյս ոչ լինին Ատենակալութիւնք:

Յօդ. 33. Յաւարտ ընտրութեան եւ զկնի ստորագրելոյ յերկուս հատորս զցուցակն ընտրութեան եւ զառանձին օրագրութիւնն վասն ընտրութեան, ժողովն առաքէ զպատգամաւորութիւն յերից անդամոց իւրոց ի միոյ հոգեւորականէ եւ յերկուց աշխարհականաց առ գլխաւոր կառավարիչն Յայսկոյս Կովկասու կողմանց, առ ապագայ տնօրէնութիւն նորա՝ համաձայն 18 յօդ. ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՑՆ կամօք հաստատեալ կարգադրութեանն ի 11 Մարտի 1836 ամի յաղագս կառավարութեան գործոց Հայստանեայց Եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան:

ԱՌ ՅՕԴՈՒԱԾ 17 ՕՐԻՆԱԿ ԵՐԴՄԱՆ

«Ես՝ ի ներքոյ անուանեալս, խոստանամ եւ երդնում յանուն ամենակարողին Աստուծոյ, առաջի սրբոյ Աւետարանի նորա առ այն, թէ ցանկամ եւ պարտիմ յայսմ առաջիկայ ընտրութեան Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթոլիկոսի ամենայն Հայոց վասն գլխաւոր կառավարութեան սրբոյ Լուսաւորչեան Եկեղեցւոյ Հայոց եւ ծայրագոյն տեսչութեան Եկեղեցականաց նորին ըստ մաքուր խղճի մտացս եւ պատույս առանց իրիք աչառութեան եւ սեպհական ակնկալութեանց, ի բաց հերքելով յինչն զամենայն մախանս թշնամութեան եւ կամ զորպիսի եւ իցէ կապս մերձաւորութեան եւ բարեկամութեան ընտրել ի միջոյ հոգեւորականաց Հայրենի Եկեղեցւոյ իմոյ զայնպիսի անձն, զոր եւ ըստ բարեմասնութեանց Հանճարոյն եւ խղճի մտացն առաւել ընդունակագոյն եւ արժանաւորագոյն Համարիմ ես եւ յորմէ ակն ունիմ, զի նա ի կատարումն պարտաւորութեանց իւրոց, զոր դնէ ի վերայ նորա այս վեհ աստիճան հոգեւոր, Հանդիսացուցէ զինքն ջերմեռանդ պաշտօնեայ Աստուծոյ եւ հոգունակ տնօրէն

բարօրութեան եւ օգտի եկեղեցւոյն Քրիստոսի եւ յանձն եղեալ հայրապետական իշխանութեան նորա բանաւոր հօտին Քրիստոսի: Իսկ եթէ այլազգ ընթացայ, յայնժամ իբրեւ անհոգ ոմն օգտին եկեղեցւոյ եւ ճշմարիտ որդւոց այնորիկ, յորում կայանայ եւ սեպհական օգուտն իմ, ենթադրեմ զանձնս մեղադրանաց եղբայրակցաց իմոց, իսկ ի հանդերձելումն՝ պատասխանառութեան առաջի Աստուծոյ եւ ահեղ դատաստանի նորա. ի վախճան երդմանս վասն անաչառ ընտրութեան համբուրեմ զբանս եւ զիսաչ Փրկչին իմոյ. ամէն»:

ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԶԵՒԵՐ

Կ Ա Խ Ի Տ Վ Տ Տ Ի Ռ Ա Խ Ի Ւ Խ

Պատճեն			
Զեւ ընդ համարաւ 2. առ յօդ. 10.			
Ընտրողական ցուցակ վասն ընտրելոյ զ(այս անուն) կանդիտատ յաստիճան Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթուղիկոսի			
Թիւ	Անուանք ներկայ եղեալ անդամոց ժողովոյն, որոց են իրաւունք ընտրութեան	Զայն յայտնեալ յիւրաքան-	
	(այս անուն)	չիւրոց ի նոցանէ	
	(այս անուն)	ընտրէ	ոչ ընտրէ եւ այլն:

Կ Ա Ձ Ե Ռ Ի Կ Ո Ա Բ Ռ Ա Տ Ր Ո Ւ Թ Ի Ւ

Զեւ ընդ համարաւ 1. առ յօդ. 10.				
Ցուցակ Աւագագոյն կանդիտատաց նշանակելոց յընտրութիւն յԱստիճան Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց				
Թիւ կանդիտատաւութեան:	Ա ս տ ի ճ ա ն հ ո գ ե ւ ո ր ա կ ա - նին, պաշտօն եւ անուն նորա:	թիւ ընտրողական ժիշտիցն:	թիւ ընտրողական ժայ-	Աստանօր նշանակի, թէ ով ոք ի նո- ցանէ ըստ առաւելութեան ձայնիցն հա- մարի կանդիտատ ի կոչումն Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթուղիկոսի:
1.	Ա ր ք ե պ ի ս - կոպոս ներ- սէս թեմակալ և վեց առաջ նորդ թեսարաբիոյ	քսան		ի սոցանէ Արքեպիսկոպոս ներ- սէս և Արքեպիսկոպոս Զաքարիա ըստ առաւելութեան ձայնից տուելոց ի նպաստ նոցա համարին աւագագոյն կանդիտատք յաստիճան Կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց

2.	<i>Արքեպիսկոպոս Գալաթա և ը ի ապատըիարք Երուսաղեմայ:</i>	տասն և եօթն	ինն	
3.	<i>Արքեպիսկոպոս Կարապետ Նախկին պատրիարք Կ. Պոլոցյ</i>	երեք	քսան և երեք	
4.	<i>Արքեպիսկոպոս Պողոս Նախկին առաջնորդ. Զմիւռնիոյ:</i>	տասն և մի	տասն և հինգ	

Հստ գրուածոյս կատարուեց Ներսէսի ընտրութիւնը. թէեւ ընտրուած կաթուղիկոսին ընդունելու ձեւը ցուցակագրուած է, բայց այս անգամ մէջ չեմ բերում: Պօլօժենիայից յետոյ եղած ընտրութիւնները համառօտելուց յետոյ, մի առանձին գլխով կհամառօտենք կաթուղիկոսի ընդունելութիւնը եւ հանդիսաւոր օծումն:

Բ.

ՆԵՐՍԵՍ Ե. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՄԱՐԶ ԵՒ ՍԱՏԹԷՇՈՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ¹

1857 թ. փետրուարի 12-ին ներսէս բոլորովին առողջ էր. դեռ 13-ի առաւատը չողջունած՝ թիֆլիզի հայ եկեղեցիները տխուր զանգակահարութեամբ գուժում են հայրապետի մահը: Ներսէս կաթուղիկոս 13-ի առաւատեան պահում կնքում է իւր մահկանացուն: Կոնսիստորը անմիջապէս իւր անդամոց, ոստիկանական աստիճանաւորի (պրիստաւ) եւ Սինօդի անդամ Սարգիս արքեպիսկոպոսի ներկայութեամբ հանգուցեալ հայրապետի իրեղինները ժողովելով մի սենեկի մեջ՝ կողպում ու կնքում է իւր եւ ներկայ գտնուողների կնիքներով: Հանգուցելոյ մարմինը վայելուչ դագաղի մեջ ամփոփելով՝ դնում է վանքի Սայր եկեղեցում եւ պատուիրում է թիֆլիզի բոլոր հայ քահանաներին, բացի վերահաս մեծի պահոց օրերից՝ ամեն օր պատարագել: Կոնսիստորը այս կարգադրութիւնները անելուց յետոյ՝ հենց նոյն օրը յայտարարութեամբ հայրապետի մահուան գոյժը հաղորդում է Սինօդին: Այս յայտարարութեան մէջ ներսէսի տարիքը 95 է գրուած:[5]

Սինօդը կաթուղիկոսի մահուան գոյժը ընդունելուց յետոյ փետրուարի 16-ին գրութեամբ խնդրելով Կովկասեան փոխարքայի հաճութիւնը, հանգուցեալ կաթուղիկոսի մարմինը Ս. էջմիածին բերել տալու համար, որոշում է երեք վարդապետների հետ ուղարկել թիֆլիզ իւր անդամ Սակար եպիսկոպոսին[6], պարտաւորեցներով Սարգիս արքեպիսկոպոսին՝ կոնսիստորի անդամների, քաղաքական աստիճանաւորի եւ Ս. էջմիածնից ուղարկուածների ներկայությամբ ցուցակագրել հանգուցեալ հայրապետի գոյքը մի առ մի՝ իրեղինները ամփոփելով արկդների մէջ. եթէ ձմռան պատճառով դժուարութիւններ չեն լինիլ՝ ուղարկել Ս. էջմիածին, ապա թե ոչ՝ կոնսիստորի անդամոց ստորագրութեամբ յանձնել նոցա ի պահպանութիւն:

Հանգուցեալ կաթուղիկոսի մարմնոյ յուղարկաւորութեան համար Սինօդը նոյն օրը կոնսիստորին ուղարկած գրութեան հետ ուղարկում է հրահանգութիւն, որի տրամադրութեամբ.

Ա. Մակար եպիսկոպոսը շաբաթ կամ կիւրակէ օրը բաց պատարագ պէտք է անէր (մեծի պահոց օրեր էին) եւ հանգուցեալի կողմից պէտք է պատշաճաւոր հրամեշտի քարոզ խօսէր:

¹ Տեղեկութիւնները քաղուած են ներսէսի մահուան եւ Մատթէոսի ընտրութեան համար Սինօդի թ. 17 գործից, որ սկսուած է 1857 թ. Փետրուարի 15-ից եւ վերջացած է 1864 թ. Մեպտեմբերի 30-ին:

Բ. Դագաղը պէտք է լինէր ըստ ամենայնի վայելուչ եւ յարմար ննջեցեալի պատուին ու կոչմանը:

Գ. Պատարագից յետոյ Հոգեհանգստեան ժամանակ առատ տուրք պէտք է բաժանուէր քահանաներին ու աղքատներին:

Դ. Դագաղը դուրս հանելուց յետոյ ամպհովանու տակ քահանաները պէտք է ձեռքի վերայ կրէին մինչեւ քաղաքադուռը եկեղեցական պատշաճաւոր հանդիսակատարութեամբ:

Ե.¹ Ի պահանջել հարկին՝ երկու հարիւրի չափ հայազգիք վառած մոմեր ձեռքերնին բռնած պէտք է հետեւէին դագաղին:

Զ. Երկու պատուաւոր հոգեւորականներ հայրապետական խաչն ու գաւազանը ձողաբարձ բռնած հետուստ ունելով իրանց համազգեստներով սեւազգեաց զոյգ շաթիրները՝ պէտք է յառաջընթաց լինէին դագաղին:

Է. Հանգուցելոյ բոլոր շքանշանները թաւշեայ բարձիկների վերայ դրուած՝ դագաղի առաջից պէտք է տարուէին:

Ը. Քաղաքադուան մօտ պէտք է կատարուէր վերջին հոգեհանգիստը. դագաղը պէտք է դրուէր հասարակ փայտից շինուած արկղի մէջ եւ այնպէս ընդ ամպհովանեաւ հաստատուէր յատկացեալ կառքի վերայ:

Ծանօթութիւն. Սինօդը թոյլ էր տալիս կոնսիստորին, եթէ յիշեալ հանդերձանքը նուազ լինէին՝ համեմատելով տեղական սովորութեան, անել այն ժամանակ ինչ որ պատշաճ կդատուէր՝ ոչ ինչ ջանք եւ աշխատանք չխնայելով:

Բացի սորանից, Սինօդը նոյն փետրուարի 16-ին գրում է Սեւանի վանահօրը, նոր Բայազէտու Հօտի Հոգեւոր գործոց վերատեսչին, Երեւան քաղաքի բարեկարգչին, Զիգդամլուայ Ստեփան քահանային, որ իւրաքանչիւրը իրանց վարչութեան շրջաններում իրանց ստորագրեալ հոգեւորականների եւ ժողովրեան հետ ընդառաջելով՝ հանգուցեալ հայրապետի դագաղին մատուցանէին վերջին յարգանքը:

1 1843թ. Ասպահանու Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը օգոստոսի 9-ին իւր արքեպիսկոպոսարանում Ձուղայու ազգայիններից ժողով կազմելով հոգեւորականների կողմից ընտրում է Յովհաննէս ասագ քահանայ Խաչիկեանին, իսկ աշխարհականների կողմից՝ Տէր-Ղուկասեանին, նոցայանձնարարելով ընտրել Բեսարաբիայի արքեպիսկոպոսն Ներսէսին: Այս պատգամատրները անձամբ չկարողանալով գալ էջմանին՝ գրաւոր յայտնում են իրանց կարծիքը ըստ իրանց վիճակայնոց տրամադրութեան: Յետեւում է, որ 1843թ. պատգամատրները եղած են իրանց վիճակայնոց սակայն ի նկատի ունելով, որ Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանի կամ տաճկահայոց պատգամատրը ներկայանում են թիֆլիզեցիններ, որոնք մասնակցում են ժողովներին՝ ընտրելի համարելով պատրիարքարանի առաջարկած անունները: Յետեւում է, որ պարսկահայերն էլ կարող էին իրանց կողմից պատգամատրը ընտրել վաղարշապատցի Գրիգոր Մալինցեանին: Սի խնդիր միայն անորոշ է մնում. Եթէ պարսկահայերը անուանէին մի ընտրելի եւ իրանց ձայնը յանձնէին Մալինցեանին՝ ժողովի մէջ այդ ընտրելիին ձայն տալու, արդեօք Սինօդը այդ ժամանակ է՞լ կբացասէր:

Յուղարկաւորութեան համար այս կարգադրութիւնները անելուց յետոյ՝ Սինօդը նոյն թուի մարտի 4-ին զեկուցմամբ իւր աւագ անդամ Ղուկաս արքեպիսկոպոսին ճանաչում է տեղակալ ատենապետի եւ իւր որոշմամբ նոյն ամսի 9-ին գրութիւններով յայտնում է ի գիտութիւն հայոց կոնսիստորների, նոր տեղակալի եւ Կովկասու փոխարքայի: Մինչ այս մինչ այն՝ նոյն մարտի 3-ին հանգուցեալ հայրապետի դագաղը հասած լինելով էջմիածին, ամփոփում է արեւմտեան զանգակատան հարաւային կողմը: Այնուհետեւ, մարտի 6-ին կայացած զեկուցմամբ Սինօդը շրջաբերական հրամաններով գումարում է բոլոր կոնսիստորներին եւ նոցա ձեռքով բոլոր հոգեւոր վարչութեանց կաթուղիկոսի մահը, եւ հրամայում է կատարել հանգուցելոյ համար Հոգեհանգստեան պաշտօն եւ պատշաճաւոր բանախօսութեամբ հանգուցեալ հայրապետի մահուան գոյժը հաղորդել ժողովրդեան: Այս զեկուցմամբ Սինօդը որոշում է թեմակալ առաջնորդների պաշտօնակատարներ նշանակել Աստրախանի, Վրաստանի, Ղարաբաղու եւ Շամախու թեմերում, ուր առաջնորդներ չկային: Կայսերական հրամանով Գաբրիէլ վարդապետ Այվազեանին Բեսարաբիայի եւ նոր Նախիջեւանի առաջնորդական տեղակալ նշանակելու համար, տեղւոյն առաջնորդ Մատթէոս արքեպիսկոպոս Վեհապետեան փոխադրւում է Աստրախանի հայոց վիճակը, իսկ Սինօդի կողմից Թիֆլիզի թեմի կառավարիչ մնում է Սարգիս արքեպիսկոպոսը, Շամախւոյ կառավարիչ նշանակուում է Մովսէս վարդապետ Մաղաքեանը, եւ Ղարաբաղի կառավարիչ՝ Գէորգ եպիսկոպոս Վեհապետեանը:

Սինօդը նոյն մարտի 22-ին որոշում է, ըստ տրամադրութեան Պօլժենիայի, հանգուցեալ կաթուղիկոսի մահուան գոյժը հաղորդել արտասահմանեան հայերի հոգեւոր ներկայացուցիչներին՝ առաջադրելով, որ պատշաճաւոր Հոգեհանգիստ կատարելուց յետոյ պատրաստ լինին տարեւոր ժամանակը լրանալիս մայիս ամսին կայանալիք նոր կաթուղիկոսի ընտրութեան համար ժողովին մասնակցելու:

Սինօդը ապրիլի 3-ին այս որոշումը ածում է ի կատար՝ գրելով.

1. Կ. Պօլսոյ Յակովը պատրիարքին, որ նա ինքն Կ. Պօլսոյ Մայր Եկեղեցում հանգուցեալ կաթուղիկոսի համար հոգեհանգիստ կատարելուց յետոյ պատուիրի, որ առաջնորդներն էլ կատարեն վիճակներում. եւ որոշեալ ժամանակին ի կողմանէ հոգեւորականութեան՝ իրան հետ ներկայ լինին կաթուղիկոսի ընտրութեան՝ կամ անձամբ, կամ պատգամաւորների միջոցաւ մասնակցելով ժողովներին:

2. Կ. Պօլսոյ Ազգային Գերագոյն ժողովին պօլսեցիների կողմից մի աշխարհական ընտրեալ պատգամաւորներ ուղարկելու համար՝ թէ՝ իւր եւ թէ՝ վիճակներից:

3. Երուսաղէմայ Յովհաննէս պատրիարքին եւ Երուսաղէմայ Աթոռի կառավարութեան խորհրդի անդամներին:

4. Ասպահանու Հայոց Թաղէոս արքեպիսկոպոսին՝ Հոգեւորականութեան կողմից անձամբ կամ պատգամաւորի միջոցաւ, իսկ աշխարհականների կողմից՝ երկու ընտրեալ (մէկը պարսկահայոց, իսկ միւսը՝ Հնդկահայոց) պատգամաւորների հետ մասնակցիլ ժողովին կամ գրաւոր կերպով յայտնել դատողութիւն:

5. Հնդկահայոց՝ աշխարհական պատգամաւոր ընտրելու կամ իրանց կարծիքը յայտնելու համար:

6. Ատրպատականի առաջնորդին:

Թաղէոս արքեպիսկոպոսի առաջադրութեան համեմատ՝ նոր Ձուղայու Հայերը, նոյն թուի սեպտեմբերի 6-ին ժողով կազմելով տեղւոյն Ս. Ամենափրկիչ վանքում, ազգիս եպիսկոպոսներին չճանաչելու համար իրանց ընտրողական ձայնը յանձնում են տեղւոյն առաջնորդին: Այս որոշումը բազմաստորագիր հանրագրութեամբ նոյն ամսի 30-ին յայտնում են Սինօդին: Սինօդը առարկելով, թէ արդէն առաջնորդը իւր վիճակի Հոգեւորականների կողմից պատգամաւոր լինելով՝ չի կարող պատգամաւոր հանդիսանալ եւ աշխարհականների կողմից, նոյեմբերի 22-ին որոշում է առաջնորդի միջոցաւ առաջադրել նոր Ձուղայու Հայոց, որ կամ տեղւոյն Հայերից մէկին ընտրեն պատգամաւոր, կամ իրանց ձայնը յանձնեն Ս. Էջմիածնի ժողովին:

Առաջնորդի Հրաւէրքին համեմատ՝ նոր Ձուղայու հասարակութիւնը ժողով կազմելով՝ որոշում է իւր ձայնը յանձնել Էջմիածնի մօտիկ բնակուող այն անձին, որին կամենայ տեղւոյն առաջնորդը իբրեւ ծանօթմարդ Էջմիածնայ շրջակայից նշանաւոր մարդկանց: Թաղէոս եպիսկոպոսը այս որոշման համեմատ պարսկահայոց աշխարհականների կողմից պատգամաւոր անուանում է վաղարշապատցի աստիճանաւոր Գրիգոր Մալինցեանին: Այս մասին 1858 թուի մարտի 4-ին Թաղէոս արքեպիսկոպոսի յայտարարութիւնը ընդունելով՝ Սինօդը նոյն ամսի 31-ին որոշում է անընդունելի համարել նորա առաջարկութիւնը՝ առարկելով, թէ պատգամաւորը պէտք է լինի այն տեղացի, որոց կողմից պէտք է պատգամաւորէ, ուստի նորից ընտրութիւնը է առաջադրում: Թէեւ Գրիգոր Մալինցեան առաջարկելով Կովկասեան փոխարքային իւր պատգամաւորութեան հաւատարմագրերը՝ խնդրում է տնօրէնութիւն, որ կարողանայ մասնակցել ժողովին, բայց չէ յաջողում:

Ասպահանու առաջնորդ Թաղէոս արքեպիսկոպոսը, չկարողանալով անձամբ կամ պատգամաւորով մասնակցել ժողովին, 1858 թուի ապրիլի 10-ին յայտարարութեամբ իւր վիճակի հոգեւորականների կողմից կաթուղիկոսական ընտրելի համարում է.

- Ա. Սինօդի աւագ անդամ տեղակալ Ղուկաս արքեպիսկոպոսին,
 Բ. Երուսաղէմայ պատրիարք Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին,
 Գ. Կ. Պոլսոյ պատրիարք Յակովը արքեպիսկոպոսին (Եթէ ծերութիւնը
 ներէր նորան),
 Դ. Զմիւռնիոյ Պօղոս արքեպիսկոպոսին:

Ասպահանու Թաղէոս արքեպիսկոպոսը նոյն թուին ուրիշ յայտարա-
 բութեամբ աշխարհական պատգամաւորի առիթով ուղարկում է այն հան-
 րազրերը կամ պատճէնները, որ Հնդկաստանի հայերը 1857 թուին հասցըել
 են իրան կաթուղիկոսի ընտրութեան առիթով։ Այդ հանրագրերով իրանց
 ձայնը Թաղէոս եպիսկոպոսին յանձնում են՝ Ա. Սենկափուրը՝ Հոկտեմբե-
 րի 6-ին 1857 թուին, Բ. Պինանկ քաղաքը՝ նոյն թուի օգոստոսի 12-ին, Գ.
 Բումբայի՝ 29 օգոստոսի, Դ. Բթաւիս՝ 10 օգոստոսի, Ե. Զաւա, իսկ Դաքա
 քաղաքի հասարակութիւնը՝ յուլիսի 16-ին, Եւ Մաղրաս քաղաքի հասա-
 րակութիւնը՝ յուլիսի 14-ին, կաթուղիկոսական ընտրելի առաջարկում են
 տեղակալ Ղուկաս արքեպիսկոպոսի անունը։ Հնդկահայերից նոքա, որոնք
 իրանց ձայնը յանձնել էին Թաղէոս արքեպիսկոպոսին, նա ընտրելի համա-
 րում է Հոգեւորականների կողմից իւր նշանակած յիշեալ չորս արքեպիս-
 կոպոսների անունները, իսկ ինքն իւր կողմից պատգամաւոր նշանակում
 է Թիֆլիզի պատգամաւորին՝ տալով հաւատարմագիր 1858 թուի ապրիլի
 10-ին, որ թէեւ անսպան, քան ժողովը, համում է Էջմի ածին, սակայն
 առաջարկւում է ի գիտութիւն փոխարքային Կովկասեան կողմանց։

Ասպահանու Թաղէոս արքեպիսկոպոսը, տեսնելով, որ Զուղայի
 աշխարհական պատգամաւորի առիթով Սինօդը զանազան տարակուսու-
 թիւններ է մէջ բերում եւ նշանակուած պատգամաւորին չի ընդունում,
 նոյն՝ 1858 թուի ապրիլի 28-ին գրում է Սինօդին հետեւեալը.

«Երկաւուրբ յառաջ ընկալեալ զծանուցագիր Սիւնհողոսիդ զգրեալն
 ի 4-ն Մարտի 505 համար, տեղեկացաք իմաստից այնը, որպէս թէ անկա-
 նոն է դէպուտատութիւն ազնուական Աղայ Գրիգոր Մալինցովի ի կող-
 մանէ Զուղայաբնակ Հայոց՝ յառաջ բերելով զերեքտասան յօդուածն
 Բարձրագոյն կարգադրութեան, այն թէ իւրաքանչիւր վիճակի պարտի
 լինիլ երկու դէպուտատ, մի՝ ի Հոգեւորականաց կողմէ, եւ միւս՝ յաշ-
 խարհականաց, եւ յաւելու Սինօդի, թէ նշանակելի դէպուտատն պարտի
 լինել բնակիչ նոյն իսկ թեմի, յորմէ կարգի նա եւ ոչ այլոյ ուրուք օտար
 վիճակի։

Այսպիսի պարզ հրաման չիք յերեքտասան յօդուածն Բարձրագոյն
 կարգադրութեան. ուստի հրամանագրելն Սիւնհողոսիդ թէ «պարտի լինել
 բնակիչ նոյն իսկ թեմի» է մեկնաբանութիւն. զի երեքտասան յօդուածն
 Բարձրագոյն կանոնագրութեան զայս ծանուցանէ իւրաքանչիւր վիճակ

Լուսաւորչական Հայոց առ ընտրութիւն պատրիարքի նշանակէ զերկուս պատգամաւորս, իսկ աշխարհական պատգամաւորն ընտրի յամենայն իշխանաւորաց՝ ի հարիւրապետաց, ի մելիքաց եւ այլոց աշխարհական անդամոց Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ»: Ընտրեալ եւ կարգեալն դէպուտատ ի կողմանէ Զուղայաբնակ Հայոց համաձայն Բարձրագոյն կարգադրութեան է ի պատուաւոր աշխարհական անդամոց Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ:

Զուղայաբնակ ժողովրդականք արարին գկարգադրութիւն այնպիսի սակս այսոցիկ պատճառաց, նախ՝ զի ոչ էր կարելի նոցա ընտրել զոք դէպուտատ ի միջոյ ինքեանց եւ առաքել ի Սուրբ Աթոռդ սակս անկարողութեան իւրեանց, երկրորդ՝ ոչ ընտրեցին դէպուտատ, զի նա համաձայն չորեքտասան յօդուած Բարձրագոյն կարգադրութեան զորոշումն իւր գրով յայտնիցէր, զի ընտրեալ դէպուտատն էր անծանօթ ազգային սրբազն Եպիսկոպոսացն, վասն որոյ ոչ կարէր առնել զորոշումն իւր: Երրորդ, ի ժամանակս ընտրութեան Վեհափառ Ներսիսի հանգուցեալ հայրապետին՝ ըստ արդի առաջին տնօրինութեան իւրեանց թողեալ էին ի կամս ընտրութեան Սրբազն Յովհաննէս Եպիսկոպոսի Ղրիմեցւոյ առաջնորդի իւրեանց զընտրութիւն կաթուղիկոսի¹, եւ սակս այնը ոչ էին ընկալեալ զբացասական ինչ պատճառաբերութիւն ի Սինօդէն: Զորրորդ, զի անզանազան համարեցին նոքա զջուղայեցի եւ զհայաստանցի Հայս յառարկայի ազգային դէպուտատութեան, քանզի որպէս հայրապետութիւն է ծայրագոյն հոգեւոր իշխանութիւն սակս ամենայն Հայոց, նոյնպէս եւ ամենայն հայք թէ հայաստանցի իցէն, եւ թէ զուղայեցի, բարեմիտ հոգւով ջանան, զի ընտրեալն վասն հայրապետութեան եղիցի ի վկայեալ արժանաւորաց ազգային Եպիսկոպոսաց, վասն որոյ յաղագս ընտրելոյ զոք դէպուտատ ի պատուաւոր աշխարհականաց Հայաստանի՝ վասն իւրեանց անծանօթ լինելոյ նոցա եւ մեր ծանօթ լինելոյն՝ ինդրեցին զոք յարժանաւորաց ընտրեալ եւ կարգել դէպուտատ ի կողմանէ ինքնեանց: Այլոքիկ պատճառօք յուսամք, թէ ներելի իցէ Զուղայեցւոց առնել զտնօրինութիւն այնպիսի: Ով ոք եւ ընտրեսցի կաթուղիկոս, ընտրեալն մեծարելի եւ ընդունելի է մեզ եւ ժողովրդեանն մերում»:

Սինօդը այս յայտարարութիւնը ստանալով մայիսի 30-ին՝ մակագրում է ըստ այսմ. «Որովհետեւ ժողով ընտրութեան նորոյ պատրիարքի արդեն վերջացեալ է, վասն որոյ զայս յայտարարութիւն առանց օրագրութեան կցել ի գործոյն»:

(Ստորագրութիւնք անդամոյ)

Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանը՝ ի կողմանէ բոլոր տաճկահայոց, Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովների կնիքներով վաւերացած ապրիլի 2-ին գրութեամբ իբրեւ ընտրելի առաջարկում է.

Ա. Կ. Պօլսոյ պատրիարք Յակովը արքեպիսկոպոսի,

Բ. Երբեմն պատրիարք Մատթէոս արքեպիսկոպոսի,

Գ. Պրուսայու Գէորգ արքեպիսկոպոսի,

Դ. Կարնոյ Գրիգորիս եպիսկոպոսի,

Ե. Զմիւռնիոյ Պօլսոս եպիսկոպոսի անունները:

Ժողովներին մասնակցելու համար ընտրւում է թիֆլիզցի գեներալ-լէյտինանտ իշխան Բարսէղ Յովսէփիեան Բէբութեանցը[7], որի հաւատարմագիրը ապրիլի 1-ին Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովների կնիքներով կնքուած եւ Կ. Պօլսոյ ոուսաց դեսպանատան կնքով վաւերացած էր, բայց յիշեալ իշխանի մահուան պատճառով պատրիարքարանի նոյն ապրիլի 12-ին գրած թղթի գօրութեամբ պատգամաւորում են թիֆլիզցի պօլկովնիկ իշխան իսահակ Սիմօնեան Թումանեանցը եւ պօդպօլկովնիկ Աբէլ Գէորգեան Գուրգէնբէկեանցը:

Հարկ եմ համարում դնել այստեղ հետեւեալ գրութիւններն եւս. յառաջինն՝ յանուն տեղակալի եւ սինօդականաց, երկրորդն՝ յանուն պօլկովնիկ իշխան իսահակ Սիմօնիչ Թումանովի եւ պօդպօլկովնիկ Աբէլ եագորիչ Գուրգէնբէկովի եւ երրորդ հաւատարմագիրը՝ յանուն իշխան Վասիլ Օսիպովիչ Բէբութովի:

Ա. ԳՐՈՒԹԻՒՆ

«Գերապատիւ եւ չնորհաշուք բարձր Տեղակալ Արարատեան Մայր Աթոռոյ սուրբ Էջմիածնի եւ ամենայն Սինօդական մեծարեալ Հարք:

Որովհետեւ յուղղափառ հաւատս քրիստոնէութեան ծնեալ եւ Հոգեբուղիս վարդապետութեամբ սրբազան Հարց մերոց սնեալ, յարգեմք զամենայն կանոնս նոցա ամենայն մասամբ զգուշաւորութեան եւ ճգնիմք արեամբ չափ չբերել առ նոսա արատ ինչ, յայն սակ իբրեւ հաւատարիմ աւանդապահք՝ զառ ի սրբազան հայրապետաց եւ ի նախնեաց մերոց, զոր ինչ ունիմք, եւ զոր տեսեալ եւ լուեալ եմք ըստ Հոգեւորին, անփոփոխ եւ անայլայլելի պահեալ եմք եւ փութամք ի նոյնութեան պահել յաւիտեան:

Ապաքէն, ծանուցաւ մեզ լրութեան Ազգիս Տիրահրաւէր փոխումն յաստեայց Գերերջանիկ եւ Սրբազնասուրբ Հայրապետին մերոյ եւ ծայրագոյն Քահանայապետին, որպէս եւ գրեցիք մեզ երկիցս ցաւօք սրտի. եւ ըստ կանոնի խնդրեալ էք զհաճութիւն բազմագումար բնակչացս Տաճկաստանի ի նորոգ ընտրութիւն արժանաւորի ուրուք, որ յաջորդեացէ ի տեղի նորա: Ուստի եւ մեք աստանօր ի մայրաքաղաքիս Հոգւոր եւ

Գերագոյն ժողովականքս՝ ի խնդրանաց եւ ի պատշաճ տեսութենէ բովանդակ Ազգին յԱրքունուստ հաստատեալ սեպհական արտօնութեամբք մերովք հաւաքեալք ի մի, որպէս արդարեւ ներկայացուցիչ ազգայնոց հոգեւորականաց եւ ժողովրդականաց եղելոց ի սահմանի Օսմանեան պետութեանն, եւ համահաճութեամբ գրեցաք զայս գիր՝ յայտնելով զինորհուրդս մեր:

Եւ արդ յառաջ, քան զամենայն խնդիր է մեր ուխտիւք յԵրկնաւոր Քահանայապետէն մերմէ, զի ցուցէ մեզ զարժանաւոր փեսայ անարատ հարսին իւրում Սրբոյ Եկեղեցւոյ ի գահակալութիւն այդմ Մայր Աթոռոյ ըստ հոգեւոր մասին, որ իցէ յուղղափառ հաւատս անխոտոր վկայեալ, ի սուրբ պաշտամանն եւ ի կոչմանն ամենայն ջերմեռանդութեամբ եռանդուն, ջատագով հայրենի աւանդից եւ ուղղութեան կարգաց եւ կանոնաց, երկիւղած եւ զգուշապահ ծիսից եւ արարողութեանց Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ, մինչեւ ցայս վայր ի վարս երկնակրօն սրբութեան անբամբաս քաղաքավարեալ, Հօտին Քրիստոսի օրինակ բարի զանձն զընծայեալ, եւ միով բանիւ ասել. իսկաքանչ տիպ եւ նմանութիւն ունիցի Հիմնադրի Արարատեան Մայր Աթոռոյն մերոյ՝ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին եւ արժանաժառանգ յաջորդաց նորա, որք յԵկեղեցական իրավասութեանց եւ ի կաթողիկոսական անկախ արտօնութեանց եւ ոչ նշանախեցիւ չափ ինչ մի կորուսեալ են եւ կամ այլայլեալ ոչ առաջ եւ ոչ յետոյ եւ զրկեալ ոք այժմ ի բարեմասնութեանց աստի եւ յանկախութենէ հոգեւոր իշխանութեան իւրոյ ոչ ընկալցուք երբէք եւ ոչ հաւան լիցուք հնագանդիլ ի հոգեւորս յայն վիճակ խոնարհեալ հոգեւորական իշխանաւորի:

Եւ ահա, երկիւղած մտածութեամբ որոշեցաք յԱրժանապատիւ եպիսկոպոսաց Ազգիս զհանդէսին զայսոսիկ, զԱմենապատիւ պատրիարք մայրաքաղաքիս զՏէր Յակովը սրբազան Արքեպիսկոպոսն, զնախկին պատրիարք Տ. Մատթէոս Արքեպիսկոպոսն, զԳէորգ եպիսկոպոս Կարնոյ եւ զՊողոս եպիսկոպոս Զմիւռնիոյ: Եւ վասն հնգեցունց այսոցիկ մի օրինակ եւ համազօր ունելով հաճութիւն, մեր լի բովանդակ համարեսցի այնմ վասն որոյ եւ իցէ ի հնգեցունց աստի յաջողեալ ընտրութիւնն. եւ զնորին սրբազանութիւն ծանիցուք անվրէպ Ամենապատիւ եւ Արժանընտիր յաջորդ բազմերախտ Հօրն մերոյ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին եւ Գլուխ Հայաստանեայց սրբոյ Եկեղեցւոյ, եւ ծայրագոյն ընդհանուր պատրիարք եւ քահանայապետ բոլոր լրութեան Ազգիս Հայոց:

Ապաքէն, ըստ Զերոյ գրութեանց ի 14 Սեպտեմբերի անցելոյ ամի առ Սրբազան Պատրիարք մեր եւ Տէր. «բարեհաճել այժմէն իսկ ազգել ի միտս անդամոց ազգային գերագոյն ժողովոց հոգեւորականաց եւ քաղաքա-

կանաց Հայոց Կ. Պօլսոյ», եղէք իբրեւ արդար եւ գիտակք սահմանադրութեան կառավարութեանց հոգեւորականաց եւ ժողովրդականաց Հայոց տաճկաստանի յանձնեցելոյ յակնարկելոյ բովանդակ Ազգին յարքունուստ երկուց ժողովոցս ի գործադրության մերոց իրաւանց յընտրութիւն նորոյ հայրապետի, ի կողմանէ լրության հոգեւորականաց եւ ժողովրդականաց Կոստանդնուպոլսոյ, նոյն պէս եւ ի կողմանէ հոգեւորականաց եւ ժողովրդականաց քառասուն եւ հնգիւ չափ Առաջնորդութեանց եղելոց ընդ պատրիարքութեամբ Կ. Պօլսոյ, յԱսիայ եւ յԵլլադայ, զվախճանական դիտումն մեր ի պայծառութիւն եւ շինութիւն սրբոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ յայտնապէս գրեալ, ի հաստատութիւն զիսկական կնիք ժողովոցս դրոշմեցաք: Ի պատրիարքարան ամենայն Հայոց, ի Կոստանդնուպոլիս: 1858: Ապրիլի 2»:

Ի դիմած Հոգեւորականած Մայ- Ի դիմած Ժողովրդականած Մայ-
րաքաղաքուն եւ քառասուն եւ ՀԻՆԳ րաքաղաքուն եւ քառասուն եւ ՀԻՆԳ
առաջարդութեան եղելոց յՕսմա- առաջարդութեան եղելոց յՕսմա-
նական Դեժուհանաս Ժողովուն Հոգեւորական Աքային Աքային
ԿԱՔԵԱԲ:

ՏԵՇԻ ԿԱՔԵՅ

ՏԵՇԻ ԿԱՔԵՅ

Բ. ԳՐՈՒԹԻՒՆ

Պատրիարքարան Հայոց Ի Կոստանդնուպոլիս

«Զերդ Պայծառափայլութիւն Բարձրապատիւ Իշխան Կնէազ Իսախ Սիմոնիչ Թումանով եւ Բարձր Ազնուութիւն Ապէլ Եակօրիչ Գուրգէնպէկով

Նկատմամբ ընտրութեան Նորոյ Հայրապետի սուրբ Աթոռոյն Էջմիածնի, որ ըստ որոշման Սինօդի նոյնոյ Աթոռոյ երեւի ունել զգործադրութիւնն յառաջակայ Մայիսի ամսոջ, զկամս եւ զիսորհուրդս բովանդակ Ազգի Հայոց եղելոց ի Տաճկաստանի, ի գիր առեալ ազգային Հոգեւորական եւ Քաղաքական Գերագոյն Ժողովոց Կոստանդնուպոլսի, առաքեցաւ յատուկ խնամօք Կայսերական Դեսպանին Ռուսաց, որ ի մայրաքաղաքիս, առ Նորին Պայծառափայլութիւն Կնէազ Վասիլ Օսէվիչ Պէպութով՝ առանձին նամակաւ խնդրելով ի նմանէ Հասուցանէլ զնոյն ժողովական գրութիւնն մեր ի սուրբ Էջմիածին, եւ լինել փոխանորդաքար գործադիր ամենայն գրեցելոց նախայախեալ երկաքանչիւր Ազգային ժողովոց մերոց, սակայն յետ ոչ բազում աւուրց ընկալեալ տարաբաղդութեամբ զգոյժ մահուան նորին Պայծառափայլութեան Կնէազ Պէպութովի, որ ընկղմեաց զմեզ ի խորս ցաւոց, եւ առներելոյ ժամանակին փոխել

զպաշտօնական գրութիւնն ազգային ժողովոց մերոց յանուն Նորին Պայծառափայլութեանն հանգուցելոյ, ճեպեցաք գրել զգիրս առ Զեր Բարձր Պայծառափայլութիւն ի կողմանէ Ազգիս՝ յանձնելով Զեղ զայն ամենայն գործադրութիւնս առաջարկեալս ի նմին գրութեան անդ առ Նորին Պայծառափայլութիւն Կնէազ Պէպութով, խնդրելով զի հաճեսջիք անպակաս կատարել զնոսին ազգասիրաբար. Ողջ լինել մաղթեմ»:

Ի 12 Ապրիլի 1858

Զերո Պայծառափայլութեան
աշտեաթեանոր և ութարար
(ասուզգութեան) Պ. Ա.
Յակով Արքեպիսկոպոս:
Տեսր Կազոյ:

Գ. ԳՐՈՒԹԻՒՆ

Պատրիարքարան Հայոց Ի Կոստանդնուպոլիս

«Նորին Պայծառափայլութիւն Փոխանորդ փոխարքային Կովկասու Տէր Ենոալ Լէյթինանդ եւ ասպետ Կաւալեռ Քնէազ Վասիլ Օսէվիչ Պէպութով.

Խնդիր. Օսմանեան Տէրութեան հպատակ եղեալ Ազգիս Հայոց Գերագոյն ժողովին Կոստանդնուպոլսոյ, որ է հաստատեալ կայսերական հրամանաւ:

Ականաւորք եւ անուանիք ազգիս հաւաքեալ ի Գերագոյն ժողովս միաբան ընտրեցաք հինգ եպիսկոպոսունս, որք են. 1. Այժմեան Կ. Պօլսոյ Պատրիարք Յակովը Սրբազն Արքեպիսկոպոսն, 2. Նախկին Կ. Պօլսոյ Պատրիարք Մատթէոս Արքեպիսկոպոսն, 3. Պրուսայի Վիճակաւոր Գէորգ Արքեպիսկոպոսն, 4. Զմիւռնիոյ Վիճակաւոր Պօլոս Արքեպիսկոպոսն, 5. Կարնոյ Վիճակաւոր Գրիգորիս Արքեպիսկոպոսն:

Զի ահա ըստ հրամանի Սինօղին սուրբ Էջմիածնի Աթոռոյ, գրեցաք զպատասխանին եւ սոյն խնդրագրով առաքեմք առ Զերդ Պայծառափայլութիւն, զի ազգասիրական ոգւով ողորմեսջիք ընդունել զաղաչանս բոլոր Հայ հպատակացս Օսմանեան տէրութեան, եւ փոխանակ ամենեցունց յանձեմք Զերդ կամացն, զի ի ժամանակի ընտրութեան Կաթուղիկոսի, կամ հրամանագրով Զերդ ազգապետութեան եւ կամ զոք ի դիմաց Զերոց առաքելով ի սուրբ Աթոռուն՝ յայտնել զկամս Զերդ Պայծառափայլութեան. մինն ի սոյն Հնգիցն ո՛ոք եւ իցէ հաճելի, քանզի ընտրեալն ի ձէնջ ընդունելի է մեղ ամենեցունցս, վասն զի չունիմք առաքել զոք ի կողմանէ մերմէ՝ ոչ հոգեւորական եւ ոչ մարմնաւորական, ամենայն կերպիւ յանձնեալ եմք առ Զերդ Պայծառափայլութիւն»:

Ողջ լեր ի պարծանս եւ ի պայծառութիւն ազգիս:

Մնամք Զերդ Պայծառափայլութեան

ի 1-ն Ապրիլի 1858

Խ. Ծ.

ի Կոստանդնուպոլիս

Անդամք Հոգեւորական ժողովոյս Անդամք Ազգային Գերագոյն ժո-

Կոստանդնուպոլայ կնքեմք: *դոփոյ*

կնիք

կնիք

1. Ռուսահայոց թեմական աշխարհական պատգամաւորների ընտրութեան մի օրինակը կայ գործում, եւ է Երեւանինը: Ինչպէս երեւում է Երեւանայ թեմակալի յաջորդ Ստեփան վարդապետի Սինօդին ուղղած մայիսի 12-ին գրած յայտարարութիւնից՝ լինելիք կաթուղիկոսի ընտրութեան համար խորհրդածելու եւ թեմի կողմից մի աշխարհական պատգամաւոր ընտրելու եւ 1858 թուի մայիսի 11-ին Երեւանում կայանելիք թեմական ժողովին մասնակցելու համար, գաւառներից եւ եկեղեցիներից ընտրուել են հետեւեալ անձինքը. Նորք գիւղից Մահտեսի Մարկոս Յառութիւնեան,

2. Նոր Բայազիտու գաւառից Բայազէտցի Վարդան Մամիկոնեան,

3. Երեւանայ Կոնդի ժողովրդից Ղահրաման Մելիք Աղամալեանց,

4. Զանգիբարապի, Գառնիբասարի եւ Շարուրի գաւառներից Մելիք Դաւիթ Մելիք Ղազարեան,

5. Ալէքսանդրապոլու վիճակի կողմից ազնուական Խաչատուր Ասլանեանց,

6. Սուրմալուայ եւ Մարդարապատու գաւառներից Ահարօն Մելիք Վրթանէսեան,

7. Երեւանայ Զօրավար Եկեղեցու կողմից Աստիճանաւոր Արսէն Սուլթան Գեղամեան,

8. Երեւանայ Ա. Պողոս եւ Պետրոս Եկեղեցու կողմից աստծանաւոր եւ ասպետ Մարտիրոս Մարգսեան Բունիաթեանց, որի մահուան պատճառով ընտրուեց աստիճանաւոր Գրիգոր Թարխանեան,

9. Աբարանու, Կարբոյ եւ Թալնոյ գործակալութեանց կողմից Մելիք Պողսէ Առաքելեան եւ Մելիք Գէորգ Խաչատրեան,

10. Սիւնեաց վիճակը իւր ձայնը յանձնում է պատգամաւորի ընտրութեան ժողովին,

11. Երեւանայ Ա. Կաթուղիկէ Եկեղեցու ժողովրդեան կողմից աստիճանաւոր Յակովը Մակաշեան,

12. Հին Նախիջեւանու վիճակից աստիճանաւոր Աւետիս Տէր-Մկրտչեանց,

13. Երեւանայ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ ժողովրդի կողմից աստիճանաւոր Արսէն Բաբաջանեան:

Յիշեալ ներկայացուցիչներից չկարողանալով մասնակցել թեմական ժողովին՝ իրանց ձայնը յանձնում են.

Ա. Աբարանու, Թալնոյ եւ Կարբւոյ ներկայացուցիչները՝ Գեղամանցին,

Բ. Նախիջեւանայ վիճակի ներկայացուցիչը՝ Ղահրաման Մելիք Աղամալեանին,

Գ. Բայազէտի ներկայացուցիչը՝ Մելքոն Մահտեսի Աբրահամեանին,

Դ. Ալէքսանդրապոլու վիճակի ներկայացուցիչը՝ Ղահրաման Մելիք Աղամալեանցին կան աստիճանաւոր Արսէն Սուլթան Գեղամեանցին կամ Ագուլեցի Տէր Մկրտչեանցին:

Թեմական ժողովում Ս. Էջմիածնի Ընդհանուր ժողովին մասնակցելու համար ընտրուում է Երեւանայ թեմի կողմից պատգամաւոր աստիճանաւոր Ղահրաման Մելիք Աղամալեանը:

Ահա թեմական ժողովի արձանագրութիւնը.

«Ի 11 աւուր Մայիսի 1858 ամի: Հաւատարմացեալքս ի ժողովրդականաց եկեղեցեաց Հայոց Երեւան քաղաքի՝ Պօրուչիկ Արսէն Սուլթան Գեղամեանց, Տիտուկեարնի Սօվետնիկ[8] Ղահրաման Մելիք Աղամալեանց, Պրապօրչիկ Արսէն Պապաջանեանց, Տիտուկեարնի սօվետնիկ Յակով Մակաշեան, Մահտեսի Մարկոս Յարութիւնեան, եւ գաւառացն՝ Նոր Բայազիտայ Մելքոն մահտեսի Աբրահամեան, Սուլրմալուայ եւ Մարդարապատու Ահարօն Աղայ Մելիք Վարդանեանց, Զանգիբասարայ, Գառնիբասարայ եւ Շարուրայ՝ Պրապօրչիկ Մելիք Դաւիթ Մելիք Ղազարեան՝ ըստ հրաւիրագրոյ Բարձր Արժանապատիւ Յաջորդին թեմակալ Արքեպիսկոպոսի վիճակիս ժողով կազմեալ յԱռաջնորդարանի քաղաքիս առ ի նշանակել համախոհ խորհրդով զդէպուտատ ի դիմաց Հայազգի ժողովրդեան համայն թեմին Երեւանայ՝ յաղագս անձամբ խորհրդակից եւ մասնակից գտանելոյ ի համազգային մեծի ժողովին որ կայանալոց է յայսմ Մայիս ամսեան ի սուրբ Էջմիածին յաղագս ընտրութեան նորոգ ծայրագոյն պատրիարք կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց, նախընթացաբար հասու լեալ գրաւոր դատողութեանց հաւատարմացելոցն Յաջորդութեանց Ալէքսանդրապոլու՝ ազնուական Խաչատրոյ Ասլանեանց, Նախիջեւանու Ղուբերնակի սեկրետար[9] Աւետսի տէր Մկրտչեանց եւ Տաթեւու պատուաւոր ժողովրդեանն, յետ պարտ ու պատշաճ խորհրդածութեանց՝ համայօժար ընտրողութեամբ նշանակեցաք ի միջոյ մերմէ ի պաշտօն դէպուտատութեան վասն վերոգրեալ համազգային վսեմ իրողութեան՝ գտիտուկեարնի սօվետնիկ Ղահրաման Մելիք Աղամալեանց, որոյ

նշանակումն չէ անհամապատասխան եւ դրաւոր դատողութեանցն Հաւատարմացելոց ժողովրդեան վերոյ անուանեալ Յաջորդութեանց:

Այլ թէ խորհուրդ մտաց մերոց յաղագս կաթուղիկոսականն գահակալութեան յորո՞յ վերայ է՝ յանձնեցաք առանձինն նմա՝ յիշատակեալ դէպուտատին եւ Հաւատարմացուցաք զնա լիակատար իրաւամբք՝ տալ զձայն ըստ այնմ յԱտենի ընտրողական ժողովոյն սրբոյ Էջմիածնի: Իսկ ի հաստատութիւն արձանագրելոց ի վերոյ ստորագրեմք զայս ընտրողական թերթ եւ մատուցանեմք բարձր Արժանապատիւ Յաջորդին առ ի առաջի առնել Լուսաւորչեան Հայոց Սինօդին Ս. Էջմիածնի: Իսկ ի հաստատութիւն արձանագրելոց իվերոյ ստորագրեմք զայս ընտրողական թերթ եւ մատուցանեմք բարձր Արժանապատիւ Յաջորդին առ ի առաջի առնել Լուսաւորչեան Հայոց Սինօդին Էջմիածնի»:

(Ստորագրութիւն)

«Պօրուչիկ Արսէն Սուլթան Գեղամեանց
Պրապօրչիկ Արսէն Պապաջանեանց
Տիտուլեարնի սօվետնիկ Գրիգոր Թարխանեանց
Տիտուլեարնի սօվետնիկ Յակոբ Մակաշով Մուշեղեանց
Պրապօրչիկ Մելիք Դաւիթ Մելիք Ղազարեանց
Մահտեսի Մարկոս Յարութիւնեանց
Ի պատճառս անգրագիտութեան Մելիք Ղազարեանի
եւ Յարութիւնեանի, ըստ խնդրանաց նոցա, ստորագրեցի ի տեղի նոցաՊօղոս քահանայ Տէր Աւէտիսեանց,
Ահարօն Աղայ Մելիք Վրթանէսեանց»:

Ժողովի համար ընտրուած պատգամաւորները հասած լինելով Ս. Էջմիածնի՝ Հիւրընկալ Շահնազարեան Դանիէլ Վարդապետը մայիսի 16-ին Սինօդին ներկայացնում է եկած պատգամաւորների անուանական ցուցակը ըստ այսմ.

Համար	Անուանց պատգամաւորաց եկելոց ի զանազան կողմանց յէջմիածնին յընտրութիւն նորոգ Կաթուղիկոսի	ՑՈՒՑԱԿ		Օր գալստեան
		Ամիս	Օր	
1	Պատգամաւոր ի Հոգեւոր կողմանէ վիճակին Շամախւոյ, Կառաւարիչ նոյն Թեմին Մովսէս Վարդապետ	Մարտի	22	
2	Պաշտօնակատար վիճակաւոր առաջնորդի Ատրպատականի Մայիսի Յակովը Վարդապետն Շահնազարեանց		2	

3	Անդամ Սինօղի եւ պաշտօնակատար վիճակաւորին Վրաստանի Արքեպիսկոպոսն Սարգիս	„	7
4	Պատգամաւոր ի հոգեւոր կողմանէ Թեմին Վրաստանու Գրիգոր Վարդապետն Սագինեան	„	7
5	Պատգամաւոր ի հոգեւոր կողմանէ վիճակին Աստրախանայ Տէր Գրիգոր քահանայ Սուրբիասեանց	„	8
6	Պատգամաւոր ի հոգեւոր կողմանէ Թեմին Բեսարաբիոյ եւ Նոր Նախիջևանայ Յովհաննէս վարդապետ Բէկնազարեանց	„	9
7	Աշխարհական պատգամաւոր նոյն Թեմին Տիտուլեարնի Սովետիկ Յարութիւն Մինասեան Աւագեանց	„	9
8	Աշխարհական պատգամաւոր նոյն Թեմին Վրաստանու Ստատսկի սօվետնիկ Սօլոմոն Արտեմիչ Ամիրով բժշկապետն Պատգամաւոր ի հոգեւոր կողմանէ վիճակին Ղարաբաղու,	„	10
9	պաշտօնակատար վիճակաւորի Թեմին Ղարաբաղու Գէորգ Եպիսկոպոսն Վեհապետեան	,	13
10.	Պատգամաւոր ի հոգեւորական եւ աշխարհական կողմանէ համօրէն Հայոց Տաճկաստանի եւ Կ. Պօլսոյ Կնեազ պօլկովնիկ Իսակ Թումանեանց եւ Պօլակովնիկ Աբէլ Գուրգէնբէկեանց	„	14
11.	Պատգամաւոր ի հոգեւոր կողմանէ Երեւանա վիճակի Ստեփաննոս վարդապետ Գէորգեանց	„	15
12.	Աշխարհական պատգամաւոր Թեմին Ղարաբաղու Գուբերնակի սեկրետար Ռւմբի բէկն Յօհաննեանց	„	16

Ա. Բացակայ էին ժողովից Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի աշխարհական պատգամաւորները արդէն յայտնի պատճառով:

Բ. Շամախւոյ աշխարհական պատգամաւոր Յովհաննէս բէկ Պօլովեանց ինչ ինչ պատճառներով չկարողանալով ներկայ լինել Ս. Էջմիածնի Հնդհանուր ժողովին՝ ապրիլի 23-ին գրութեամբ՝ յանուն Մինօղի, առաջարկում է Ղուկաս արքեպիսկոպոսի անունը:

Գ. Աստրախանի աշխարհական պատգամաւոր Աղէքսանդր Դաւթեան Շամքարեանը տկարութեան պատճառով չկարողանալով ներկայ լինել՝ իւր ձայնը յայտարարութեամբ ապրիլի 30-ին յանձնում է Ս. Էջմիածնի ժողովին:

Դ. Երուսաղէմայ Յովհաննէս պատրիարքը մարտի 1-ին գրութեամբ իւր ձայնը յանձնում է Ս. Էջմիածնի ժողովին:

Կովկասու փոխարքան ուղարկելով՝ էջմիածին Դէյխստվիտելնի ստատսկի սովետնիկ[10] Ավթանդիկեանցին՝ որպէս ներկայացուցիչ կառավարութեան, մայիսի 5-ի գրութեամբ առաջադրում է Սինօդին սկսել կաթուղիկոսի ընտրութեան համար ժողովները՝ համեմատ 1843 թուի հաստատուած հրահանգութեան:¹ Այսպէս էլ վարւում է Սինօդը:

Ժողովներին մասնակցող պատգամաւորներն էին.

Ա. ՄԻՆՈՒԻ ԱՆԴՎՄՆԵՐ

1. Ղուկաս արքեպիսկոպոս Տեղակալ ատենապետի Սինօդի,
2. Մակար եպիսկոպոս,
3. Մարդիս արքեպիսկոպոս,
4. Եղիազար վարդապետ Տէր Կարապետեան,
5. Գրիգոր վարդապետ Յովեան,
6. Գէորգ վարդապետ Տէր Մկրտչեան,
7. Մարդիս վարդապետ Տէր Գասպարեան:

Բ. Ա. ԷՋՄԻԱՑԾՆԻ ՊԱՏԳԱՄԱՒՐՈՒՆԵՐ՝ ԱՇԱՎԱԿՈՒԱԾ ՍԻՆՈՒ ՄԱՅԻՆԻ

14-ԻՆ ԶԵԿՈՒՅԱՎԱՐ

8. Պողոս եպիսկոպոս Մալխասեան,
9. Յարութիւն եպիսկոպոս Կարնեցի,
10. Յովհաննէս վարդապետ Շահնազարեան,
11. Մկրտիչ վարդապետ Յովակիմեան,
12. Մկրտիչ վարդապետ Բաբամեան,
13. Յովհաննէս վարդապետ Տէր Յարութիւնեան,
14. Դանիէլ վարդապետ Շահնազարեան:

Գ. ՎԻՃԱԿԱՅ ՀՈԳԵՒՈՐ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ ՊԱՏԳԱՄԱՒՐՈՒՆԵՐ

15. Գէորգ եպիսկոպոս Վեհապետեան և) Ղարաբաղու
16. Գուբերնսկի սեկրետար Ումրիբեկ Յօնանեանց) Ղարաբաղու
17. Յովհաննէս վարդապետ Բէկնազարեան և) Բեսարաբիոյ եւ
18. Տիտուլեարնի սովետնիկ Յարութիւն Մինասեան) Նոր Նախիջեւանագեանց) նայ,
19. Գրիգոր վարդապետ Սագինեան և) Վրաստանու
20. Ստատսկի սովետնիկ Սոլօմոն Արտեմիչ Ամիրով) Վրաստանու
21. Ստեփան վարդապետ Գէորգեան և) Երեւանու
22. Տիտուլեարնի սովետնիկ Ղահրաման Մելիք Աղամալեան) Երեւանու
23. Պոլկովնիկ Իշխան Իսակ Թուլմանեան և) Տաճկաստանի
24. Պոլակովնիկ Աբէլ Գուրգէնբէկեան) Տաճկաստանի

1 Տես՝ «Արարատ», 1883, Օգոստոս:

25. Գրիգոր քահանայ Սուքիսիան և) Ատրպատականի
 26. Յակովը վարդապետ Շահպաղեան)
 27. Մովսէս վարդապետ Մաղաքեանց. Շամախւոյ:

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՆՇԱՆԱԴՈՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐՆ ԷՒՆ

ՈՒԽԱՎԱՏՎԱՆՈՒՄ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ (ՏԱՃԿԱՍՏԱՆՈՒՄ)

1. Ղուկաս արքեպիսկոպոս, 1. Յակովը արքեպիսկոպոս. պատրիարք կ.
 Պոլսոյ,
 2. Մաթէոս արքեպիսկոպոս, 2. Նախկին պատրիարք կ. Պոլսոյ Մատթէոս
 արքեպիսկոպոս,
 3. Գէորգ եպիսկոպոս,
 4. Մակար եպիսկոպոս,
 5. Մարգիս արքեպիսկոպոս:
 6. Թաղէոս եպիսկոպոս:
- Պոլսոյ Եպիսկոպոս Պրուսայու,
 4. Գրիգորիս եպիսկոպոս Կարնոյ,
 5. Պոլսոյ եպիսկոպոս Զմիւռնիոյ:
 (ՊԱՐՍԿԱՏԱՆՈՒՄ)

Այս նշանաւոր արքեպիսկոպոսներից տեղակալ Ղուկասը կամովին ընտրելեաց կարգից հրաժարուելուց յետոյ՝ հետեւեալ չորս արքեպիսկոպոսները համարւում են ընտրելի, որոնց վերայ կատարւում է ընտրութիւնը եւ սոքա են.

1. Յակովը արքեպիսկոպոս - Պատրիարք կ. Պոլսոյ,
2. Նախկին պատրիարք Մատթէոս արքեպիսկոպոս,
3. Գէորգ արքեպիսկոպոս Պրուսայու,
4. Պոլսոյ եպիսկոպոս Զմիւռնիոյ:

Սորանից Մատթէոս արքեպիսկոպոսը մայիսի 20-ին ստանալով 115 ձայն եւ Պրուսայու Գէորգ եպիսկոպոսը՝ 23 ձայն, համարւում են աւագոյն կանդիտատ. եւ ստորագրութեամբ ժողովականաց կազմւում է հետեւեալ օրագրութիւնը.

«1858 ամի ի 18-ն Մայիսի ժողովն բարձր սրբազան Արքեպիսկոպոսաց, սրբազան եպիսկոպոսաց, բարձրապատիւ վարդապետաց եւ ականաւոր աշխարհական պատգամաւորաց ի վիճակաց Ռուսաստանի եւ քառասուն եւ հինգ վիճակաց Հայոց Տաճկաստանի, գումարելոց ի տաճարն սրբոյ. Էջմիածնի՝ վասն ընտրութեան ծայրագոյն պատրիարք Կաթողիկուսի ամենայն Հայոց, ի վերայ Հիման օրագրական Սահմանադրութեան Սինօղի սրբոյ Էջմիածնի ի 22-ն Մարտի 1857 ամի կայացելոց եւ առաջադրութեան Տեառն Փոխարքային Կովկասու ի 5-ն սոյն Մայիսի համարաւ 1484 բացեալ ի սոյն թիւ զատենակալութիւն իւր ձեռնամուխ եղեւ ի գործ ընտրութեան Կաթողիկոսի՝ սահմանելով զգործողութիւն

իւր յայսմ աւուր միայն երդմնածութեամբ աշխարհական պատգամաւորաց յանաչառ ընտրութիւն տեղակալաց (կանդիտատաց) յաստիճան պատրիարք Կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց ի ներկայութեան Պ. Դէյխստվիտենի Ստատուկի սովետնիկ Աւթանդիլեանցի՝ նշանակեցելոյ ի նորին Պայծառափայլութենէ իբրու անձն հաւատարմեցեալ առ այս գործ ի կողմանէ տէրութեան։ Յերկրորդում աւուր, այսինքն ի 19-ն սոյն ամսոյ բոլոր ներկայ եղեալ հոգեւորականք եւ աշխարհական անդամք ժողովոյն ի ներկայութեան նորին իսկ գերազանցութեան, ընթերցեալ զառաջարկեալ ցուցակն երեւելի Արքեպիսկոպոսաց եւ եպիսկոպոսաց գտանելոց ի սահմանս ԿԱՅՍԵՐՈՒԹԵԱՆ ՌՈՒՍԱՅ եւ յարտասահման տէրութեան Տաճկաստանի եւ Հնդկաստանի։ Այն ինչ, ձեռնամուխ եղեւ յընտրութիւն սահմանեալ թուց կանդիտատաց ի պաշտօն Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթուղիկոսի, յոր թիւ անուանեցաւ եւ Արքեպիսկոպոսն Ղուկաս ընկալնով ընդ նմին ի նկատումն զգրաւոր դատողութիւնս ոմանց՝ ի հոգեւորականաց եւ աշխարհական պատգամաւորաց ի կողմանէ զանազան թեմից՝ Բարձր Սրբազնութիւն նորին համառօտ եւ ազդու բանախօսութեամբ յատենի ժողովոյն յայտնեալ զգաղափար բարենպատակ դիտաւորութեան իւրոյ՝ զմիաբանութիւն համազգեաց մերոց ի Տաճկաստան ի հանրաշահ օգուտ ազգին եւ ի պայծառութիւն եկեղեցւոյն Հայոց վերանորոգութեամբ նախկին յարակցութեան նոցին առ Գերագահ Մայր Աթոռն սրբոյ Էջմիածնի, որ կարճեալ գտանի ի վաղուց հետէ ըստ ինչ ինչ հանգամանաց, ըստ որում նախ ենթադրութեան իսկ ի դիմաց Ատենակալաց Սինոդին արարեալ է Հրաւիրական առաջարկութիւն առ Գերագոյն ազգային ժողով տեղեւոյն հրաժարեալ յայնմանէ եգիտ յիւրմէ կողմանէ օգտաւէտ յայս նուագ զայնս չորս կանդիտատս ընտրել բոլորովին յԱրքեպիսկոպոսաց եւ եպիսկոպոսաց Տաճկաստանի, զորս Գերագոյն ազգային ժողով աշխարհականաց եւ հոգեւորականաց Հայոց Տաճկաստանի դատեալ վկայեալ է արժանաւոր աստիճանի Կաթուղիկոսութեան։ Յետ որոյ ժողովն ընտրութեան զայս ենթադրութիւն նորին բարձր Սրբազնութեան ճանաչեալ ըստ ամենայնի արդարակորով ազգօգուտ եւ բարենպատակ յօժարակամ համաձայնութեամբ ընտրեաց ի կոչումն կանդիտատութեան պատրիարք Կաթուղիկոսի, զչորս անձինս ի Տաճկահպատակ եպիսկոպոսաց, որք են՝ զայժմեան պատրիարքն Կոստանդնուպօլսոյ զթակովբոս Արքեպիսկոպոսն, զնախկին Պատրիարքն տեղեւոյն զՄատթէոս Արքեպիսկոպոսն, զվիճակաւոր առաջնորդն Պրուսայու զ Գէորգ եպիսկոպոսն եւ Զմիւռնիայու Պօղոս եպիսկոպոսն, որոց վասն եւ կազմեցաւ առանձին ընտրողական թերթ ընդ ստորագրութեամբ անդամոց ժողովոյն՝ համաձայն սահմանեալ կարգին։

Յերրորդում աւուր, այսինքն ի 20-ին Մայիսի համաձայն ընտրութեան ժողովոյն ի վերոգրեալ չորից կանդիտատացն արժանի եղեն կոչման աւագագոյն կանդիտատաց՝ երկուքն ի նոցանէ Բարձր Սրբազն Մատթէոս Արքեպիսկոպոսն եւ վիճակաւորն Պրուսայու Սրբազն Գէորգ եպիսկոպոսն ըստ առաւելութեան ձայնից՝ տուելոց յօդուտ նոցա, վասն որոյ յիշեալ ժողովն հոգեւորականաց եւ աշխարհականաց ԱԱՀՄԱՆԵԱՅ, ըստ զօրութեան 18-րդ յօդուածոյ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՑՆ հաստատեալ կարգադրութեան յաղագս կառավարութեան գործոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, նշանակել վասն առաքելոյ առ Նորին Պայծառափայլութիւն Տ. Փոխարքայն Կովկասու, զերիս պատգամաւորս յանդամոց իւրոց, յոր պաշտօն եւ կարգել ի հոգեւորականաց զպատգամաւորն թեմին Ղարաբաղու գՖէորգ եպիսկոպոսն եւ յաշխարհականաց զդէպուտատն Տիխիսու զկոլեժսկի սովետնիկ[11] բժիշկ Ամիրեանցն, Նոր Նախիջեւանու եւ Բեսարաբիոյ Տիտուլիարնի սովետնիկ Յարութիւնն Աւագեանց, զորս եւ առաքել ընդ առաջարկութեան ի դիմաց անդամոց Սինօդին՝ Հանդերձ պատշաճաւորն ընտրողական թերթիւք, եւ սոյն իսկ սահմանադրութեամբ ժողովոյն առ Նորին Պայծառափայլութիւն, յետ թողլոյ զպատճէնս նոցին ի գործս Սինօդին վասն պատշաճաւորն ի կողմանէ Նորին տնօրինութեան համաձայն կանոնաց, ի հաստատութիւն պատրիարք Կաթողիկոսի ըստ սահմանեալ կարգին:

(Ստորագրութիւնք ժողովականաց)
(Ստորագրութիւն Պրօկուրօրի)
Ատենադպիր (ստորագրութիւն)

Կովկասի Փոխարքայի Հոկտեմբերի 25-ին գրած թղթից իմանալով, որ կայսրը բարեհաճել է Կ. Պոլսոյ նախկին պատրիարք Մատթէոսին ճանաչել կաթուղիկոս՝ Սինօդը Հոկտեմբերի 31-ին կայացած օրագրութեամբ ըրոշում է.

«Ա. Նորընտիր կաթուղիկոսին ընդառաջելու համար ուղարկել Կ. Պոլս Սինօդի անդամ Մակար եպիսկոպոսին, Մկրտիչ վարդապետ Բաբամեանին եւ Տիխիսոյ Կոնսիստորի անդամ Գալուստ վարդապետ Փափակեանին:

Բ. Նորընտիր կաթուղիկոսի անունը յիշել եկեղեցում եւ կատարել գոհացողական մաղթանք թագաւոր Կայսեր եւ Կայսերական տան բարութեան համար:

Գ. Հրաւիրակների ճանապարհածախուց համար տալ մի հազար ըռութլի եւ ժապաւինեալ մատեան՝ ծախքը գրելու համար:

Դ. Յայտնել Կովկասու Փոխարքային Հրաւիրակների անունները եւ նոցա՝ Էջմիածնից դուրս գալու օրը:

Ե. Սինօդի եւ բոլոր միաբանութեան կողմից շնորհաւորել նորընտիր կաթուղիկոսին եւ յայտնել նորան թագաւոր Կայսեր բարեհաճութիւնը: Այս մասին յայտնել նաեւ Կ. Պօլսոյ պատրիարքին եւ Ազգային գերագոյն ժողովին՝ գոհացողական մաղթանք կատարել Ռուսաց թագաւոր Կայսեր եւ Օսմանեան Սուլթանի համար»:

Իսկ յատկացեալ Հրովարտակը՝ ստորագրած 1859 թ. մարտի 7-ին, յանձնուում է կառավարիչ սենատին, որ հաղորդում է Կովկասու Փոխարքային ապրիլի 3-ին: Կովկասու Փոխարքայն գրութեամբ մայիսի 6-ին 1859 ամի կառավարիչ սենատի հրամանի պատճենը ուղարկում է Սինօդին:

Նորընտիր Մատթէոսը կաթուղիկոսը 1859 թուի ապրիլ ամսի վերջերին դուրս գալով Կ. Պօլսոյ՝ ուղեկցութեամբ Կ. Պօլսոյ Հոգեւոր ժողովի անդամ Սարգիս եպիսկոպոսի եւ Ս. Էջմիածնի Հրաւիրակների, ուղեւորում է դէպի Ս. Էջմիածին:

Նորընտիր կաթուղիկոսը յուղիսի 7-ին Էջմիածին հասնելուց յետոյ, ըստ նոյն ամսոյ 10-ին կազմած Սինօդի գեկուցման, ի ներկայութեան Սինօդի անդամոց եւ Պրոկուրօրի երդուում է ըստ այսմ:

«Ես՝ ի ներքոյ անուանեալս, խոստանամ եւ երդնում յամենակարողն Աստուած առաջի սրբոյ Աւետարանի նորա, թէ ես կամիմ եւ պարտիմ ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ իմս իսկական յատուկ Ամենողորմած մեծի ԹԱԳԱԼԻՈՐԻ եի ԿԱՅՍԵՐ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ ՆԻԿՈԼԱՅԵԻՎՈՎԻ ԻՆՔՆԱԿԱԼԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՌՈՒՍԱՅ եի ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ ԺԱՌԱՆԳԻ Աթոռոյ ամենայն Ռուսաց ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐՈՒԹԵԱՆ ՄԵԾԻ ԻՇԽԱՆԻ ՆԻԿՈԼԱՅ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐՈՎՎԻ ծառայել հաւատարմութեամբ եւ անկեղծօրեն եւ յամենայնի հնագանդիլ՝ ոչ խնայելով զանձն իմ մինչ ցյետին կաթիլ արեան իմոյ եւ զամենայն պատկանեալ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԻՆՔՆԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ, զօրութեան եւ իշխանութեան ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ իրաւունս եւ արտօնութիւնս, թէ՝ օրինադրեալս եւ թէ՝ յետոյ օրինադրելիս՝ ըստ չափու զօրութեան եւ իմանալոյ իմոյ եւ ըստ վսեմութեան նոցա պահել եւ պաշտպանել եւ ամենայն զօրութեամբ գուն գործել յամենայն ժամանակի նպաստամատոյց լինել յայն գործս, որք վերաբերին հաւատարիմ ծառայութեան եւ ԹԱԳԱԼԻՈՐԱԿԱՆ շահու ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ: Իսկ երբ իրազգած եղէց զվնասուց օգտին ՆՈՐԻՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ, զպակասութենէ եւ զկորստենէ շահու՝ զայն ամենայն ոչ միայն աճապարել ի յայտ ածել, այլ նաեւ ամենայն հնարիւք չանալ խափանել զայնոսիկ եւ ինձ զհավատացեալ

Խորհուրդն պահպանել պնդութեամբ. նա եւ զեղեալն ի վերայ իմ եւ հավատացեալն ինձ աստիճան ի գործ դնել պարտ ու պատշաճ եղանակաւ ըստ խղճի մտաց իմոց, համաձայն որպէս այսմ ընդհանուր, նմանապէս եւ առանձին սահմանադրութեան եւ համեմատ ժամանակէ առ ժամանակ յանուն ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ յիմ վերայ կարգադրեալ մեծաւորաց տուեալ պատուիրանացն՝ հրովարտակաց եւ հրամանացն: Իսկ վասն շահասիրութեան, մերձաւորութեան, բարեկամութեան կամ թշնամութեան չընթանալ ընդդեմ պարտաւորութեան իմոյ եւ երդմանս, եւ այնօրինակ վարիլ, որպէս վայելուչն է հաւատարիմ հպատակի ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ. եւ որպէս զի կարացից ես տալ պատասխանի յայնմ առաջի Աստուծոյ եւ ահաւոր ատենի նրոա, որ եւ ինքն Տէր Աստուած օգնեսցէ ինձ ըստ հոգւոյ եւ ըստ մարմնոյ: Ի վախճան այս իմ երդման, համբուրեմ զբանս եւ զիսաչ Փրկչին իմոյ: Ամեն: Ի 18-ին Յուլիսի 1859 ամի:

Հստ այսմ երդմնագրոյ երդուայ (յիսկականին)
 Մատթէոս Կաթուղիկոս ամենայն Հայոց
 Երդմնեցոյց՝ Պօղոս եպիսկոպոս
 Անդամք Սինօղի
 (Ստորագրութիւնք)

Պրօկուրօր (Ստորագրութիւն)

Նորընտիր Կաթուղիկոսը օգոստոսի 15-ին ընդունում է Ս. Օծումն եւ սկսում է վարել իւր հայրապետական իշխանութիւնը:

Գ.

ՄԱՏԹԵՈՍ Ա. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ՄԱՐԶ ԵՒ ԳԷՌՈԳ Դ.-Ի ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ¹

1865 թուի օգոստոսի 21-ին գիշերը, որ լուսանալու էր 22, առաւօտեան 3-րդ ժամին ըստ արեւմտեայց կնքում է իւր մահկանացուն Մատթէոս Ա. Կոստանդնուպոլսեցին եւ նոյն ամսի 23-ին պատշաճաւոր յուղակաւորութեամբ թաղւում է Ս. Գայիանէի վանքի գաւթում։ Այս մասին Սինօդը տեղեկութիւն տալով Կովկասու փոխարքայի գլխաւոր կառաւարութեանը՝ օգոստոսի 23-ին որոշում է շրջաբերական հրամանով յանուն կոնսիստորների պատուիրել ըստ պատշաճին հոգեհանգիստ կատարել ամենայն եկեղեցիներում՝ նախապէս գումարով հայրապետի մահը ժողովրդեան, եւ ժամերգութեանց ժամանակ՝ մինչեւ նոր հայրապետի ընտրութիւնը, յիշել հանգուցեալ հայրապետի անունը։

Նոյն օգոստոսի 23-ին Սինօդը ի նկատի ունելով, որ անդամոց թիւը լրացնելու համար եղած առաջարկութիւնը Աստրախանի արքեպիսկոպոս Մատթէոսի եւ Աստրպատականի արքեպիսկոպոս Գէորգի դեռ վախճանական ելք չէ ստացել, ըստ տրամադրութեան Բարձրագոյն Հաստատեալ կարգադրութեան 42-րդ յօդուածոյ՝ եղած անդամներից աւագագոյնին՝ Ասլանեան Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի, ճանաչում է պաշտօնակատար Տեղապահի Ատենապետի՝ մինչեւ առաջարկեալների մէկին կամ միւսի Հաստատութիւնը, որի մասին եւ տեղեկութիւն է տալիս շրջաբերական հրամանաւ բոլոր կոնսիստորներին եւ Աստրպատականի ու Ասպահանի վիճակաւորներին։

Ա. Սինօդը նոյն թուի սեպտեմբերի 6-ին որոշում է հանգուցեալ կաթուղիկոսի մահուան գոյժը առանձին գրութեամբ հաղորդել նաեւ Ս. Երուսաղէմայ եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքներին եւ Աստրպատականի ու Ասպահանի վիճակաւորներին, Թիֆլիզի գլխաւոր կառաւարութեան միջոցաւ իւրաքանչիւր տէրութեան Դրանը եղած ոռուսաց դեսպանների ձեռքով։ Յիշեալ գրութիւններով կաթուղիկոսի մահուան գոյժը հաղորդելով՝ Սինօդը առաջադրում է. նախ՝ պատշաճաւոր հոգեհանգիստ կատարել եւ կատարել տալ իւրաքանչիւրը իւր իրավասութեան տակ եղած եկեղեցիներում։

¹ Տեղեկութիւնները քաղուած են Սինօդի 10-րդ գործից, որ Մատթէոսի մահուան եւ Գէորգ Դ.-ի ընտրութեան համար սկսուած է 1865 թ. Յուլիսի 23-ին։

Բ. Հնարութեան օրը նշանակուած լինելով Ս. Էջմիածնում, 1866 թուի սեպտեմբերի 15-ին Կ. Պօլսոյ պատրիարքի իրաւասութեան տակ եղած բոլոր վիճակաւոր առաջնորդներին պարտաւորում է, որ իւրաքանչիւրը տեղւոյն քաղաքական ժողովի ձեռքով մի մի աշխարհական պատգամաւոր ընտրեն, եւ եթէ իրանք չեն կարողանալ գալ Ս. Էջմիածին, իրանց կողմից՝ հաճութեամբ տեղւոյն կրօնական ժողովի մի հոգեւորական պատգամաւորի հետ ուղարկեն Ս. Էջմիածին նշանակեալ ժամանակին:

Նոյնպէս առաջադրում է Սինօդը Ս. Երուսաղէմայ Եսայի եւ Կ. Պօլսոյ Պօլս պատրիարքներին, որ կամ անձամբ, կամ իրանց ներկայացուցչի միջոցաւ մասնակցեն ժողովին: Իսկ եթէ անհնար կինի անձամբ կամ պատգամաւորվ մասնակցել ժողովին, գրաւոր յայտնեն իրանց կարծիքը:

Գ. Պատուիրում է Աստպատականի ու Ասպահանի վիճակաւորներին կաթողիկոսի համար հոգեհանգիստ կատարելուց յետոյ, մի մի ընտրեալ աշխարհական պատգամաւորի հետ կամ անձամբ, կամ իրանցից նշանակուած ներկայացուցչների միջոցաւ մասնակցել ժողովին ի ժամանակին, իսկ հնդկահայերը թէեւ Ասպահանի վիճակաւորների թեմ են, բայց որովհետեւ օտար տերութեան հպատակ են՝ Սինօդը որոշում է նոցա եւս առանձին գրութիւն ուղարկել՝ առաջադրելով, որ մի աշխարհական պատգամաւոր ընտրեն ժողովի մասնակցելու:

Դ. Որոշում է այս մասին տեղեկութիւն տալ նաեւ Խուսաստանի բոլոր վիճակաւորներին, որ նոքա եւս մի մի աշխարհական ընտրեալ պատգամաւորների հետ կամ անձամբ, կամ իրանցից նշանակուած մի ներկայացուցչի միջոցաւ մասնակցին ժողովին: Սինօդը Կ. Պօլսոյ Քաղաքական ժողովին եւս հաղորդում է կաթողիկոսի մահուան գոյժը եւ առաջադրում է նորան մի աշխարհական պատգամաւոր ընտրել:

Մինչ այս մինչ այն՝ Սինօդից ուղարկուած թղթերը իւր ժամանակին տեղ չհասնելով՝ Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանը նոյն 1865 թուի հոկտեմբերի 19-ին յայտնում է Սինօդին, որ չէ ստացել սպասեալ պաշտօնական թուղթը, մինչդեռ կողմնակի ստացուած համբաւները ստուգում են բարձրագոյն Դրան պաշտօնական ծանուցմամբ, ուստի խնդրում է տեղեկութիւն՝ Ա. կաթողիկոսի մահուան հանգամանաց մասին, Բ. լինելիք յաջորդի ընտրութեան համար տնօրինութեանց մասին: Գրութիւնը վերջանում է ըստ այսմ.

«Ոչ անտեղեակ ինչ իցէ եւ սրբագումար ժողովոյդ, զի Կեղրօնական վարչութիւն կրօնական եւ Քաղաքական ժողովոց Ազգին Հայոց, որ ի թագաւորեալ քաղաքն Կոստանդնուպոլիս իբրեւ ներկայացուցիչ Հայոց բնակելոց ընդ հովանեաւ Օսմանեան տէրութեան, պարտի հարկաւորապէս մասնակցել ի գործ ընտրութեան նորոյ կաթողիկոսի Մայր Աթոռոյն

Հայաստանեայց: Ապա խնդրի ի Սիւնհողոսէդ սրբոյ, զի բարեհաճեսցի հաղորդել Ազգային Կեղրօնական վարչութեան Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովոց՝ զսահմանեալն տնօրէնութիւնս, որպէս զի լիցի եւ Կենդ. Վարչութեանս զիւր ուրոյն առնել կարգադրութիւնս, որով եւ Եկեղեցիս Հայաստանեայց ունիցի ի ժամանակին զարժանընտիր իւր Հովիւ եւ Առաջնորդ: Ի Կոստանդնուպոլիս. 19 Հոկտեմբերի 1865»:

Ստորագրած են.

Կնիք

Պատրիարք Կ. Պօլսոյ Պօղոս Արքեպիսկոպոս
Ատենապետ Ազգային Կրօնական Ժողովոյն
Արիստակէս Եպիսկոպոս
Փոխատենապետ Կրօնական Ժողովոյն Խորէն
Վարդապետ Գալֆայեան
Կնիք Ազգային Կրօնական Ժողովոյն
Կենդրօնական վարչութեան

Մինօդը այս թղթին պատասխանում է նոյն թուի դեկտեմբերի 17-ին գրած գրութեամբ, որով յայտնելով, թէ ի ժամանակին ըստ կարգին ուղարկել է ծանուցագրեր, մանրամասն նկարագրում է Հանգուցեալ Հայրապետի հիւանդութեան հանգամանքը, որ զանց ենք անում մէջ բերել:

Մինչ այս մինչ այն՝ Մինօդը ստանալով Կովկասու փոխարքայից աշխարհական պատգամաւորների ընտրութեան համար Կովկասեան կողմանց նահանգապետների անուան ուղղած շրջաբերական հրահանգի պատճէնը երկու Հարիւր օրինակ, 1866 թուի փետրուարի 16-ին որոշման համեմատ, բաժանում է կոնսիստորներին տեղեկութեան եւ Հարկաւոր դէպքում պարտ ու պատշաճ հրահանգութեան համար: Ահա այդ հրահանգի պատճէնը:

Դաշճէն

Ի գլխաւոր Կառաւարութենէ Փոխարքային Կովկասու ի 29-ն Դեկ. 1865 ամի № 81, Նահանգապետաց յայսկոյս Կովկասեան Կողմանց, Հայոց Եկեղեցւոյ, որք ի նոյն կողմանս վասն աշխարհական պատգամաւորաց, որք մասնակցին յընտրութիւն ծայրագոյն պատրիարքին էջմիածնի:

Կարգադրութեամբ վասն Կառավարութեան Հոգեւորական գործոց. Քրիստոնէից Լուսաւորչական Հայոց դաւանութեան¹, սահմանեալ է զի յընտրութիւն Պատրիարք Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց մասնակցին ամե-

1 Յատոր XI, մասն I, գլուխ 2, յօդուածք 917, 919:

նայն անդամք Լուսաւորչական Հայոց Սիւնհողսին էջմիածնի եւ եօթն երիցագոյն Եպիսկոպոսունք, որք յայնժամ գտանիցին յէջմիածնին (ի դիպուածս պակասութեան Եպիսկոպոսաց, զայն թիւ լնուն երիցագոյն վարդապետք տեղւոյն) Վիճակաւոր առաջնորդք կամ այնոքիկ, զորս նշանակեն նոքա ի Հոգեւորականաց, եւ բա՛ց յայսմանէ աշխարհական պատգամաւորք՝ ընտրեալք մի մի յիւրաքանչիւր թեմից:

Վասն ընտրութեան աշխարհական պատգամաւորաց ի նոյն իսկ կարգադրութեան (յօդ. 917) սահմանեալ է, զի նոքա ընտրին յամենայն Մելիքաց, իւզբաշեաց եւ այլոց պատուաւոր աշխարհական անդամոց Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ, որոց են իրաւունք ընտրութեան ըստ վաղեմնի ծիսի այսր Եկեղեցւոյ: Ունելով ի նկատման զառաջիկայ ընտրութիւն ծայրագոյն Պատրիարքին էջմիածնի եւ ցանկալով տալ Կովկասեան յայսկոյս սահմանի Հայոց ժողովրդեան ըստ ամենայնի կանոնաւոր եւ համաձայն օրինաց միջոց ընտրութեան աշխարհական պատգամաւորաց, որք ունին զիրաւունս մասնակցիլ յայսմ վսեմ գործ եւ առ ի զառաջս առնուլ այնոցիկ զանցառութեանց ի կարգէ, որք եղեն ի նախկին ընտրութիւնսն, ես հարկաւոր համարիմ սահմանել ի ձեռնարկութիւն զհետեւեալ կանոնս:

1. Իւրաքանչիւր Վիճակաւոր Լուսաւորչեան Հայոց թեմի յայսկոյս Կովկասեան սահմանի յընդունիլ յիւրում ի Սինօղէն էջմիածնի գհրաման յաղագս յառաջիկայ ընտրութեան Պատրիարքին ամենայն Հայոց, ծանուցանէ զայնմանէ Նահանգապետին իւրում թեմի՝ վասն առնելոյ զարժանին տնօրէնութիւն ի մասին ընտրութեան ի նոյն Վիճակէ աշխարհական պատգամաւորի, որ պարտի մասնակից լինել յընտրութիւն Պատրիարքին ամենայն Հայոց:

2. Վիճակաւոր առաջնորդն ի ծանուցագրի իւրում հիմնեալ ի վերայ բաժանման վիճակին, որ նշակեալ է ի Կարգադրութեան յաղագս Կառավարութեան Հոգեւոր գործոց Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ¹, պարտի ցուցանել զայնոսիկ գաւառս եւ գաւառակս (ուեզդ եւ ուչաստոկ), յորս սահմանեալ են Հոգեւոր Կառաւարութիւնք եւ գործակատարութիւնք (բլազոչինիա) եւ յորս անդամք Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ ըստ վաղեմնի ծիսի այսր Եկեղեցւոյ ունին իրաւունս մասնակից լինել յընտրութիւն աշխարհական պատգամաւորի, պարտաւորին ընտրել ի միջոյ իւրեանց երեսփոխանս:

3. Ի ստանալն զայսպիսի ծանուցագրիր ի Վիճակային իշխանութենէ՝ նահանագապետն առնէ զարժանին տնօրէնութիւն վասն յայտնելոյ ի ձեռն գաւառապետաց յիշեալ անդամոց Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ ի

1 Յատոր XI, մասն I, գլուխ 4, յօդ. 962, 963, 964 եւ 965:

բնակչաց այնոցիկ տեղեաց, որք ստորադրեալ են Հոգեւոր Կառավարութեան կամ անընդմիջաբար վիճակային իշխանութեան ստորադրեալ գործակատարութեանց, որպէս զի նոքա ցնշանակեալ ժամանակակէտն ընտրեացեն զերկու երկու երեսփոխանս, որք ի նշանակեալ ժամանակին պարտին գտանիլ ի գլխաւոր քաղաքի այնր վիճակի, որում նոքա պատկանին եւ ի միասին ընդ երեսփոխանաց այնր քաղաքի ընտրեն զմի պատգամաւր յայնր վիճակէ:

Ծանօթութիւն. Թէեւ գործակատարութիւն Քութայիսոյ անընդմիջաբար չէ ստորադրեալ վիճակային իշխանութեան, բայց որովհետեւ Հուսաւորչական Հայոց եկեղեցիք Իմերեթիոյ եւ Գուրիոյ կազմեն զմասն վիճակին Վրաստանի, ուստի ի բնակչաց գործակատարութեան Քութայիսոյ նշանակին նմանապէս երկու երեսփոխանք:

4. Ի կոչումն երեսփոխանաց կարեն նշանակիլ անձինք, որպէս ի թուոյ տեղական ընտրողաց նմանապէս եւ ի բնակչաց թեմական քաղաքի, որք ունին իրաւունս մասնակցել յընտրութիւնս: Ընտրեալ երեսփոխանք ի տեղական բնակչաց ի դէպս անհնարութեան ուղեւորելոյ ի թեմական քաղաքն, կարող են տալ այլում զիրաւունս ըստ հաւատարմագրաց:

5. Վասն ընտրելոյ զերեսփոխանս գլխաւոր քաղաքի վիճակին, իւրաքանչիւր վիճակաւոր Առաջնորդ ըստ համաձայնութեան Նահանգապետին հրահանգէ աւագ քահանայից բոլոր եկեղեցեաց այնր քաղաքի, յորում նա բնակի, զի նոքա յառաջիկայ կիւրակէի եկեղեցիս ծանուցմամբ հրաւիրեացեն զանձինս, որք ունին ըստ վաղեմնի ծիսի Հուսաւորչական Հայոց եկեղեցւոյ զիրաւունս մասնակցիլ յընտրութիւն աշխարհական պատգամաւորի, ընտրել ի միջոյ իւրեանց զերեսփոխանս վասն ընտրելոյ զպատգամաւոր, որ պարտաւորէ մասնակցից լինիլ յընտրութիւն Պատրիարքի ամենայն Հայոց. ընտրութիւն այսոցիկ երեսփոխանաց լինի հետեւեալ կարգաւ:

Ա. Ժողովրդականք իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ, որք ըստ վաղեմնի ծիսի Հայոց եկեղեցւոյ ունին յիրաւունս մասնակցից լինելոյ յընտրութիւն պատգամաւորի, ընտրեն ի միջոյ իւրեանց զերիս երեսփոխանս:

Բ. Ընտրութիւն երեսփոխանաց պարտի լինիլ կամ նոյն իսկ եկեղեցւոյ յայնժամ, երբ ո՛չ կատարի ժամերգութիւն կամ ի գաւթի նորա: Նա պարտի վերջանալ յընթացս ութ աւուրց յօրէ ծանուցման:

Գ. Ցետ ընտրութեան երեսփոխանաց կազմի ընտրողական թերթ, յորում պարտի նշանակել անուն եւ տոհմանուն ընտրեալ երեսփոխանաց եւ ստորագրութիւնք ընտրողաց:

Դ. Ի վախճան ընտրութեան երեսփոխանաց, աւագ քահանայք ներկայացուցանեն զընտրողական թերթս վիճակաւոր առաջնորդաց իւրեանց,

որք ըստ կարգի իւրեանց հասուցանեն զայնս նահանգապետաց, իսկ ուր չգտանին այնոքիք՝ գաւառապետաց:

6. Ըստ նախընթաց համաձայութեան նահանգապետին կամ գաւառապետին՝ նշանակի ժամանակ եւ տեղի ժողովելոյ երեսփոխանաց ի գլխաւոր քաղաքի վիճակին:

7. Ի նշանակեալ ժամանակի բոլոր ընտրեալ երեսփոխանաք ժողովին ի նշանակեալ տեղւոջ, վասն ընտրելոյ զպատգամաւոր ի թեմէ: Ժողովն համարի կատարեալ, երբ երկու մասն յերից երեսփոխանաց լինին ներկայ՝ համարելով ի նոյն թիւ եւ զայնոսիկ, որք ունին զհաւատարմագիր:

8. Երեսփոխանք առաջարկեն զկանդիդատս ի կոչումն պատգամաւորի քուէարկութեամբ, բայց ո՞չ այլապէս, եթէ ո՞չ համաձայնութեամբ քուէարկելաց:

9. Զկնի քուէարկութեան, նա, որոյ կողմն լինի մեծագոյն մասն ձայնից, նշանակի պատգամաւոր այնր վիճակի, յորում եղեւ ընտրութիւն: Իսկ նա, որ ընդունի զկնի նորա զառավելագոյն ձայն, նշանակի կանդիդատ վասն կատարելոյ զպաշտօն պատգամաւորի ի դէպս մահուան կամ հիւանդութեան նորին:

10. Ի ժողովի երեսփոխանաց, ի ժամանակի ընտրութեան պատգամաւորի ներկայ գտանի աստիճանաւոր՝ նշանակեալ ի կառաւարութենէ վասն պահպանութեան կարգի:

11. Ընտրեալ ամենայն վիճակաց աշխարհական պատգամաւորք պարտին ի նշանակեալ ժամանակի ուղեւորել ի վանս Էջմիածնի վասն մասնակից լինելոյ յընտրութեան Պատրիարք Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց:

12. Այսոքիկ պատգամաւորք ի դէպս անհնարութեան ներկայ գտանելոյ ի վանս Էջմիածնի ի նախանշանակեալ ժամանակակէտի վասն ընտրութեան Պատրիարքին, ունին ըստ օրինաց զիրաւունս գրաւորաբար յայտնել զիւր կարծիս՝ հասուցանելով զայն ի վանս Էջմիածնի:

*Ստորագրեաց՝ Փոխարքայ Կովկասեան
Գեներալ Ֆելդցեխմէիստր Միքայէլ
Վաւերացոյց՝ Կառաւարիչ Գլխաւոր Կառաւարութեան
Սենատոր, Ստատու.-Սեկրետար Բարոն
Ա. Նիկոլաի:
Դիրեկտոր Ն. Բարանովսկի:*

Կ. Պօլոյ պատրիարքարանից ընտրութեան մասնակցութեան համար իւր՝ 1865 թուի սեպտեմբերի 11 գրութեան պատասխան չստանալով

Սինօդը, 1866 թուի մայիսի 21-ին պատրիարքի անուան ուղղած գրութեամբ յայտնում է իւր դժգոհութիւնը այն տարապարհակ վարմանց մասին, որին հետեւում էին պօլսեցիք: Սինօդը գրում է պատրիարքին.

«Մինչ այս մինչ այն՝ լուրք տարաձայութեանց ոմանց ի հայազգի հասարակութենէ քաղաքիդ եւ խնդիրք յարուցեալք անտեղաբար առ ի փոխարկել զկանոնադրութիւն 1836 ամի, որ յաղագս վարչութեան գործոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ի Ծուսաստան յառաջ քան զբնտրութիւն նորոյ Կաթուղիկոսի իբրեւ հակառակ կանոնաց եկեղեցւոյն եւ մանաւնդ Կաթուղիկոսական իրաւանց, եւ գրութիւնք ըստ այսմ յաճախեալք ի տեղիս տեղիս՝ (զորոյ զմիոյն զպատճէնն հարկ համարիմք առաքել ահա առ Սրբազանութիւն Զեր) վշտացուցանեն ապաքէն զողջամիտսն ազգիս, մանաւանդ զուխտ միաբանութեան Աթոռոյս: Այլ թէ վասն է՞ր առաջարկութիւն խնդրոյն համարի անտեղի եւ տարադէպ, պարտ համարիմք բացարեկ աստիւ համառոտիւ առ լուսաւոր գիտութիւն բարձու Սրբազանութեան Զերոյ եւ համայն Հայազնեայց հասարակութեան կողմանցդ»:

Այս հարցը Սինօդը ինքն տալուց յետոյ, ինքն եւս սկսում է պատասխանել՝ յայտնելով, որ բարբարոսների տիրապետութեան ժամանակ բոլոր կարգ եւ կանոնները խանգարուած էին, Էջմիածնի վարչութիւնը հեծում էր՝ ծանր ծանր պարտքերի եւ վշտաց ենթարկուելով, իսկ ներքին եւ արտաքին անկարգութեանց եւ զրկանաց առաջքը առնուեց Ծուսաց բարեխնամ կառաւարութեան 1836 թուի հաստատած կանոնադրութեամբ, որ, ինչպէս գրում է Սինօդը.

«Իբրեւ հրահանգ ուղիղ անսայթաք գործավարութեան հոգեւոր տեսչութեան՝ ձեռնտու գտաւ Աթոռոյն վերականգնել ի խաթարեալ դրութենէ անտի: Նա կանոնաւորէ զչափ, զսահման իրաւանց եւ գործոց անձնիւր հոգեւոր տեսչութեան Հայոց պաշտօնակալ անձանց: Այլ ոչ բնաւ դնէ խափան, որպէս կարծեն ոմանք ընդ էութիւն իրաւանց եւ արտօնութեանց Կաթուղիկոսաց՝ եթէ գիտիցեն նոքա վարել զգաւազան Հայրապետական իշխանութեան իւրեանց իրաւամբք եւ արդարութեամբք, եւ ոչ դոյզն ինչ դրմէ անկախութեան Եկեղեցւոյն, այլ ազատ ըստ ամենայնի պաշտէ անվթար զնախնաւանդ ծէսս արարողութեանց իւրոց:

Թերութիւնքն ինչ, որ բնականաբար գրեթէ կցորդ են ընդ նորահաստատ եւ անփորձ ձեռնարկութեանց ի վեր երեւեալք եւ ի կանոնադրութեան անդ՝ վերաբերին միայն արտաքին իրողութեանց հոգեւոր տեսչութեան եւ քաղաքական իրաւանց կղերաց եկեղեցւոյն եւ ոչ բնաւ կրօնական մասին. օրինակի աղագաւ բողոք ընդ ակնարկութիւն Կալկաթաբնակ Հայոց ընդ դէմ յօդուածոց ինչ՝ որ յաղագս ստացուածոց եւ գոյից կուսակրօն հոգեւորականաց եւ ժառանգական իրաւանց նոցա առ այնս:

Ի վերայ այսր ամենայնի՝ եւ քանզի ամենայն կարգ եւ օրէնք ենթադրին փոփոխութեան ընդ յեղափողութեանց եւ պայմանաց ժամանակին, ուստի եւ պետութիւն Ծուսիոյ ըստ մեծի չնորհաց եւ խնամոց իւրոց առ Ազգն եւ առ Եկեղեցին Հայոց, ո՛չ ինչ զլացաւ եւ զայն իրաւունս՝ զի կաթուղիկոսունք ազգիս կարիցէն բերել յուղղութիւն եւ ի լրութիւն այնոցիկ թերութեանց, որք Հակառակ կացին բնադիր կանոնաց եւ աւանդութեանց Եկեղեցւոյն մերոյ, բայց թէ անփոյթ գտան նոքա ցայս վայր ժամանակ զայնու կարեւոր իրօք զամս աւելի, քան զքսան, ո՛ դատի ի նմին յանցաւոր:

Յետ այսր ամենայնի զի՞նչ այլ եւս կէտ նպատակի խնդրայոյգ արանցդ այդոցունց, որք փոփոխութեան կանոնադրութեան ցանկան եւ զի՞նչ յարաբերութիւն ընդ մէջ գործոյն ընտրութեան կաթուղիկոսի եւ ընդ մէջ փոփոխութեան կանոնադրութեան, մինչդեռ երկու իրք տարբերք յիրերաց եւ ի մի եւ նոյն ժշամանակի իրաւասութեան նոյն իսկ կւաթողիկոսաց ենթակայ: Սինօդս գժուարանայ գիտել, այլ որպէս զօրէ իմաստասիրել, թուի իմն լինել գրգիռ թելադրութեան օտարոտի ազգեցութեանց եւ Հայթայթանք ոմանց յազգայնոց մերոց, ըստ մեծի մասին յերիտասարդաց ամբաստանօրէն զինուորելոց ընդ գիմ բարեաց Աթոռոյս եւ պետութեան Ծուսիոյ, յորս կացին եւ վայելեցին նոքա, եւ այն՝ անտարակոյս ակնկալութեամբ անձնական օգտի:

Հաւատալ եւ հետեւել բանից նոցա, որոց շատացեալ թիւը եւ թոյլ հարեւանցի իմն ծանօթութեամբք զարտաքին միայն կառավարութենէ մերմէ, անգիտակք են բնաւ Հանգամանաց ներքին գրութեան Աթոռոյս զյարաբերութենէ եւ զինամոց Տէրութեան առ նա. կարէ սերմանել զգժութիւն ի հեռաբնակ Հայազգիս մեր, վշտացուցանել զեռանդուն զգացմունս բարեմիտ հասարակութեան առ Աթոռն, նուազեցուցանել զշնորհս խնամոց տէրութեան եւ յապաղիլ թերե՛ւս գործ ընտրութեան կաթուղիկոսի յանդարմանելի կորուստ բերեաց Աթոռոյս եւ ի կարի վնաս Եկեղեցական վարչութեան մերոյ առ Հասարակ:

Իսկ պառակտել զհամազգայինս մեր զիա՞րդ մտարերեցին զայն եւ ոմանք փոխադրութեամբ կաթուղիկոսական գահին ի Սիս, նշանակէ խախտել բնաւ զբարոյական շաղկապ Ազգին, որ ի սփիւռս աշխարհաց, կապտել զդարաւոր փառս յԱթոռոյս Սրբոյ Էջմիածնի, որ է միակ ապաստանարան յուսոյ ազգիս եւ տեղի պաւծանաց նորա:

Ըստ այսմ՝ անտարակույս եմք, Սրբազան Տէր, զի յոյզք խնդրոյն առաջի ողջամտաց ազգիս, դատեսցի բնաւին անտեղի եւ տարապայման. եւ ինքեանք իսկ խնդրահոյզք հասու լեալ խորին կշռադատութեամբ եւ Հեռատես զգուշութեամբ բանից մերոց՝ շրջեսցին ի նո՛յն, զօդեալք, լծոր-

դեալք ընդ մեզ միախորհուրդ սիրով համակրութեան առ ի շահ լրութեան ազգիս եւ Աթոռոյս միանդամայն:

Այսու բարեմիտ զգացմամբք Սինօդն Սրբոյ էջմիածնի վերստին հրաւիրէ զՁեզ, Գերապատիւ Տէր, զի Դուք իբրեւ նախանձաւոր փառաց եւ հաստատութեան Հայրապետական Փահիս՝ փոյթ ի մէջ առնուցուք ամենահնարաւոր միջոցօք խափան դնել չարեացն, որ կարէ սպառնալ Աթոռոյն եւ ազգին յերկպառակին ի ներհակամիտ կարծիս՝ յայսմ համազգային իրի շրջելով զուշ նպատակի համայն հայազնէից մերոց, որք ընդ Ձերով տեսչութեամբ ի միաբանութիւն սիրոյ, եւ ի մտադիւր եւ միակամընտրութիւն նորոյ հայրապետի, նոյն իսկ կարգաւ՝ որպէս բացատրեալ է ի յիշատակեալ առաջարկութեան Սինօդիս առ Ձեզ եւ առ Կեղրօնական Ազգային վարչութիւն, վասն զի ի գալ հասանիլ այսր համայն պատգամաւորաց ի հեռաւոր վայրաց ըստ ժամադրութեանն, ընտրութիւն կաթուղիկոսի ունի կայանալ անմիջապէս եւ առանց յետաձգութեան, որ յայնժամ համարիցի յանկարելեաց սակի, եւ անձն ընտրեալ բազմութեամբ ներկայ պատգամաւորաց ծանիցի ըստ օրինի ընդհանուր կաթուղիկոս ազգիս, եւ զայնմանէ, զոր ինչ հաճեսցի Սրբազնութիւն Ձեր տնօրինել ըստ այսմ կարեւորագոյն իրի, չնորհ արասցէ ծանօթս տալ Սինօդիս կարի փութով՝ հանդերձ հանդամանապատում բացատրութեամբ պարագայիցն, գծագրելոց ի պատճէնի նամակին, որ զոյգ ընդ սմին առաքի»:

Ա. Սինօդը իւր այդ գրութեան ի պատասխանի, գլխաւոր կառաւարութեան 1866 թուի օգոստոսի 9-ին գրութեան հետ ստանում է Կ. Պօլսոյ պատրիարքի գրութիւնը՝ նոյն թուի յունիսի 15-ին, եւ կաթուղիկոսական խնդրի ու Պօլօֆենիայի վերաքննութեան համար կազմած յանձնաժողովի ծրագիրը։ Սինօդը պարտաւորւում է չընդունել նախ յանձնաժողովի պաշտօնական չլինելը, որովհետեւ նորա նշանակութիւնը յայտնի չէ, թէ ինչ միջոցաւ էր եղել։

Բ. Սինօդը պարտաւորւում էր չընդունել այդ ժողովի որոշումը՝ չունենալով երեշխաւորութիւն, թէ արդեօք այդ ժողովը կարո՞ղ է բոլոր տաճկահայոց ցանկութեանց թարգման հանդիսանալ, մանաւանդ որ դադարած լինելով Սահմանադրութիւնը, վերազննութիւնն ու որպիսի ընդունելութեան արժանացած լինելը տարակուսական էր։ Ուստի Սինօդը պարտաւորւում էր այդ մասնաժողովի եղրակացութիւնը համարել մի վիճաբանական աշխատութիւն, որ պաշտօնական անձանց մէջ չէր կարող կշիռ ունենալ։

Գ. Սինօդը պարտաւորւում էր չընդունել յանձնաժողովի եղրակացութիւնը Պօլօֆենիայի մասին, որովհետեւ Պօլօֆենիան, կազմելով Ռուսաց տէրութեան օրէնքների մի մասը, սահմանեալ կարգով կարող էր

ենթարկուել վերազննութեան եւ վերափոխութեան, ինչպէս լինում են առհասարակ օրինաց փոփոխութիւնները։ Եւ որովհետեւ Պօլօժենիան ուղարկած հայոց համար է, հետեւաբար եւ օտարերկրեայ անձանց քննադատութիւնները չէին կարող կշիռ ունենալ։ Միայն Խուսաց կառավարութիւնը, որ 1836 թուին հաստատել էր Պօլօժենիան, իրավունք ունէր փոփոխութիւններ ներմուծել նորա մէջ։ Վերջապէս, Սինօդը չընդունելով այդ ծրագիրը՝ պարտաւորում էր ըստ առաջնումն համարելով տաճկահայոց միայն 45 առաջնորդութիւն, ընդունել 90 ձայն պատգամաւորների, որովհետեւ յայտնի չէին պատճառները, թէ 45 առաջնորդութիւնները ինչպէ՞ս 65 դարձան եւ 20 առաջնորդութիւններ ինչպէ՞ս աւելացան։

Մինչ այս մինչ այն, Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանը 1866 թուի օգոստոսի 26-ին ընդ ստորագրութեամբ եւ կնքով Կ. Պօլսոյ պատրիարք Պօլսուարքեպիսկոպոսի, ստորագրութեամբ Սսոյ միաբանութեան փոխանորդ Վարժապետեան Ներսէս եպիսկոպոսի, Աղթամարայ միաբանութեան փոխանորդ Սէթեան Յովհաննէս վարդապետի, Ս. Երուսաղէմայ փոխանորդ Սէֆէրեան Սիմէօն վարդապետի եւ Տաճկաստանի Հայոց Երեսփոխանական ընդհանուր ժողովի ատենապետ գնտապետ Բարունակ Ֆէրուչեանի, գրում է հետեւեալը.

«Գերապատիւ խորհրդական անդամք Սինօդին Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի,

Որպէս գրեցաւ ի մէնջ առ Սրբազն Սինօդի ի 15 Յուլիսի անցելոյ ընդ 164 համարաւ, խնդիր ընտրութեան Յաջորդի Ընդհանրական Հայրապետի Մայր Աթոռոյդի Սրբոյ՝ առաջի եղաւ ազգային ընդհանուր ժողովոյ մայրաքաղաքիս, որ կազմեալ գոլով յեկեղեցական եւ աշխարհական երեսփոխանաց ազգիս ընդ մերով նախագահութեամբ զազգն ողջոյն զժուրքիաբնակ՝ առաջի Օսմանեան պետութեան եւ առաջի ազգին ներկայացուցանէ եւ ըստ տրամադրութեան մերս ազգային Սահմանադրութեան ձեռնհաս է տնօրինել զիրաւունս մասնակցութեան թուրքիաբնակ Հայոց յընտրութիւն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին։

Ազգային արդի ընդհանուր ժողովս հասու եղեւ կարգադրութեան Սրբոյ Սինօդիդ, այն է խնդրել ի Պատրիարքէն Կ. Պօլսոյ, զի հանդերձ կրօնական ժողովով նշանակեսցէ զմի ոք եկեղեցական պատգամաւոր եւ ի քաղաքական ժողովոյ զի եւ նա որոշեսցէ զմի ոք աշխարհական պատգամաւոր վասն Կ. Պօլսոյ, եւ հրաւիրեսցէ զամենայն առաջնորդական վիճակայինս Թուրքիոյ ընտրել իւրաքանչիւր ի նոցունց կրկին պատգամաւորս՝ յորոց մին եկեղեցական ի դիմաց առաջնորդի, եւ մին աշխարհական՝ ի դիմաց ժողովրդեան եւ այսու ամենեքին մասնակից լիցին պատգամաւորօք եւ կամ նամակաւ ընտրութեան կաթողիկոսին ամենայն

Հայոց, որ հանդերձեալ է կատարել ի 15-17 Սեպտեմբերի այսր ամի ի Միածնաէջ Ս. Տաճարին: Եւ տեսեալ զի ընտրական կարգադրութիւնս այս, որ թերեւս համաձայն Կանոնադրութեան եկեղեցական վարչութեան մերազնէից Ռուսաստանեաց, այլ ոչ ի դէպ գայ բնաւին թուրքիաբնակ հայկազանցս քաղաքական վիճակի պարագայից, որք պահանջին «միայն ի ձեռն պաշտօնական գլխոյ Ազգին, այն է՝ Պատրիարքին Կ. Պօլսոյ, եւ ընդ նորին նախագահութեամբ կարգեալ Ազգային կեղրօնական ժողովոյ ունել պաշտօնական յարաբերութիւնս ընդ համայն համազգիս օտարաբնակս», եւ նկատելով իսկ զի Ս. Սինօդն զհրաւիրագիրս իւր ի խնդիր պատգամաւորացն պահանջելոց ի մերազննեայ վիճակայնոց թուրքիոյ՝ ոչ առ վիճակայինս ուղղակի, այլ առ կեղրօնական վարչութիւնն ի Կ. Պօլիս ուղղեալ՝ ակն յայտնի յերեւան ածէր զիւրն քաղաքագիտական խոհականութիւնն ի պատճառս փափուկ դրից քաղաքական վիճակի թուրքիաբնակ հայկազանցս, վասն որոյ Ազգային ընդհանուր ժողովն սահմանեաց զմասնակցութիւն թուրքիաբնակ Հայոցս յընտրութիւն ամենայն Հայոց Հայրապետին առնել ոչ ի վիճակաւորացն եւ ի ժողովրդականացն պատգամաւորս եւ կամ քուեայս առանձին խնդրելով ըստ պատուիրանաց Ս. Սինօդիդ, որ նոր իմն է եղանակ ընտրութեան եւ ոչ երբէք ի գործ եղեալ աստանօր ի մէջ մեր, եւ ոչ զազգն ողջոյն յերիս բաժանեալ միայն զթեմականս Ս. Էջմիածնի ընդունել ի մասնակցութիւն ընտրութեան, որպէս անուշագրութեամբ եղեալն է յընտրութեան հանգուցելոյ Հայրապետին, վտարելով արտաքս զթեմականս Կիլիկիոյ եւ Աղթամարայ մասնաւոր կաթուղիկոսութեանց, որպէս թէ չիցեն եւ նոքա որդիք Հայաստանեաց Կաթուղիկէ Առաքելական եկեղեցւոյ եւ կամ թէ ընտրելի կաթուղիկոսն չիցէ կաթուղիկոս ամենայն Հայոց, որ ընդ տիեզերս իցեն: Այլ զհամօրէն Տաճկաստանի եւ Դանուբեան աշխարհաց Հայ որեարն ընդունել ի մասնակցութիւն ընտրութեան Հայրապետին ամենայն Հայոց, ըստ կարգաց վաղնջուց եւ օրինակ Հայաստանեայցս Մի, Սուրբ, Կաթուղիկէ եւ Առաքելական եկեղեցւոյ:

Եւ արդ, ըստ սահմանելոյ Ազգային Երեսփոխանական ընդհանուր ժողովոյ՝ գումարեցաւ վիճակային եկեղեցական ժողով յերկոտասաներորդումն Յուլիսի յԱթոռանիստ Մայր Եկեղեցւոյ Կ. Պօլսոյ ընդ մերով գահերեցութեամբ, ուր բաց յեպիսկոպոսաց գտելոց ի մայրաքաղաքիս եւ ի քարոզիչ վարդապետաց եւ յաւագ եւ յաթոռակալ քահանայից ամենայն եկեղեցեաց Կ. Պօլսոյ՝ ներկայ գտան նաեւ յատուկ հրաւիրմամբ մերձակայ վիճակաւոր Արքեպիսկոպոսունք եւ Վանահարք Ս. ուխտին Գլակայ եւ Արմաշու հոչակաւոր վանուցն եւ Կիլիկիոյ եւ Աղթամարայ եւ Ս. Երուսաղէմի Աթոռոց, յայս սակս կարգեալ փոխանորդք բարձրաս-

տիճան եկեղեցականք: Ի ժողովի աստ նախ պատրաստեցաւ ցուցակ ամենայն եպիսկոպոսաց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ առանց խորութեան երկրի եւ պաշտաման եւ այլ հանգամանաց, որոց թիւն եհաս ի յիսուն, եւ ի յիսնիցն անդէն ի ժողովի անդ որոշեցան եօթնեքին արժանաւորագոյնք ի գահակալութիւն Արարատեան գերագահ Աթոռոյն: Այս ցուցակ եօթն անուանց ստորագրեալ ի հարց ժողովականաց ներկայացաւ Ազգային երեսփոխանական ընդհանուր ժողովոյ, որ ի քսաներորդ երկրորդ նմին ամսոյ գումարեալ ի տաճարին Սրբուհւոյ Աստուածամօր մայրաքաղաքիս ընդ մերով գահերեցութեամբ եւ գործակցութեամբ ներկայացուցչաց կաթուղիկոսական Աթոռոյն Կիլիկիոյ եւ Աղթամարայ եւ պատրիարքական Աթոռոյն Ս. Երուսաղէմի, զեօթն ընտրելեացն զցուցակ ըստ ատենական կարգաց եւ կանոնաց՝ գաղտնի գուէարկութեամբ վերածեաց յերիս ընտրելիս, յորոց առաջինն է եւ գլխաւոր նախկին Պատրիարք Կ. Պօլսոյ Ամենապատիւ Տ. Գէորգ Ս. Արքեպիսկոպոս Պրուսայու, զկնի նորա Ամենապատիւ Տ. Եսայի Ս. Արքեպիսկոպոս Պատրիարք Ս. Երուսաղէմի եւ յետ նորա Գերապատիւ Տ. Իգնատիոս Ս. Արքեպիսկոպոս Վասպուրականի: Սոքա են երեք ընտրելիք կաթուղիկոսական գահուն Սօր լուսոյ կաթուղիկէի Սրբոյ Էջմիածնի ի դիմաց Հանուրց Հայաստանեայց բնակելոց ի Թուրքիա. եւ մեր ներկայացուցեալ զանուանսդ առ Ս. Սինօդդ եւ առ ամենայն Հայոց կաթուղիկոսութեան ընտրողական համազգային բարձր ժողով՝ յանուն ընդհանուր ժողովոյ կեղրօնական վարչութեան Ազգիս, ի պաշտօնէ ազդ առնեմք՝ թէ իւրաքանչիւր սոցանէ ունին իրաւունս կրկնաթիւ քուէից վաթսուն եւ հինգ առաջնորդական վիճակաց Հայոցս Տաճկաստանի յառաջին անդ ընտրողական գործողութեան, որ ունի կատարել ի Մայր Տաճարի Սրբոյ Էջմիածնի ի հնդետասաներորդն առաջիկայ Սեպտեմբեր ամսեան, որպէս յայտ արարեալ է գիր սրբոյ Սինօդիդ:

Իսկ յերկրորդ գործողութեան ընտրական քուէարկութեան, որ առ ի վերջնական եւ վճռական ընտրութիւն ի միջոյ չորեցունց ստացելոցն առաւելագոյն քուեայս պարտի կատարել ի համազգային ընտրողական բարձր ժողովի, պատգամաւորքն Հայոց Թուրքաստանեայց ունին հրահանգ յընդհանուր ժողովոյ մերմէ թէ ու՞մ պարտին տալ զքուեայս ի միջոյ երից անտի ընտրելեաց՝ ունելով յայս նուագ եւս իւրաքանչիւր պատգամաւոր վաթսուն եւ հինգ ձայնից զօրութիւն, եւ իւրաքանչիւր միահաղոյն հարիւր երեսուն քուեայս:

Ոչ տարադէպ թուի մեզ աստանօր մեկնաբանել զտարբերութիւն վերոյնշանակեալ թուոյ առաջնորդական վիճակաց Թուրքիաբնակ Հայոցս ի թուոյն ցուցելոյ յազգային կեղրօնական վարչութենէս ի մասնակցութեան մերում ընտրութիւն նախորդ Քահանայապետի: Այս տարբերութիւն, որպէս տեսանի ի ցուցակէն, ու ի ձեռս պատգամաւորաց մերոց,

ծագի յայնմանէ, զի ի ժամանակի նախընթաց կաթուղիկոսական ընտրութեան՝ Ազգային կեդրօնական վարչութիւն տեղւոյս՝ ոչ էր առեալ ի գիր զմեմս կաթուղիկոսութեանց Կիլիկիոյ եւ Աղթամարայ եւ ոչ զվիճակս պատրիարքութեան Ս. Երուսաղէմայ, զօր ի վեր անդր ասացաք, զորոց զմանակցութիւն յայս համազգային ընտրական գործողութեան սահմանեաց արդի երեսփոխական ընդհանուր վարչութիւն Թուրքիաբնակ Հայոց:

Ազգային ընդհանուր ժողովս քաջ համոզեալ է, զի յետ օրինաւորապէս եւ ըստ ատենական կարգաց կատարման առաջին եւ երկրորդ քուէարկութեանց յընտրութիւն կաթուղիկոսին ամենայն Հայոց ի Սայր Տաճարին՝ ներկայութեամբ եւ գործակցութեամբ մերս պատգամաւորացս, եկեղեցականն այն բարձրաստիճան, որ առաւել քան զամենեսին ընկալնուցու քուեայս, նա ամբառնայ արժանաւորութեամբ ի գերազահ Աթոռ Սրբազն Առաքելոցն Թագէի եւ Բարդուղիմեայ եւ առաքելանման Առն Աստուծոյ սրբոյն Գրիգոր Լուսաւորչին մերոյ, ըստ իրաւանց եւ արդարութեան եւ ըստ օրինաց ազգային Սուրբ Եկեղեցւոյս մերոյ: Եւ յայնժամ աթոռք մասնաւոր կաթուղիկոսութեանց Կիլիկիոյ եւ Աղթամարայ պատրիարքութեանց Կ. Պոլսոյ եւ Ս. Երուսաղէմի, եւ ամենայն վիճակաւորք Տաճկաստանի մասնակցեալք յընտրութիւն Հայրապետին ամենայն Հայոց՝ իրաւամբ որդիս դաւանին զանձինս ընտրելոյն յամենայն Հայոց, որ եւ իրաւամբ կը զբարձր տիտղոս Գերազահ Կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց՝ իբրեւ արդար եւ գլխոյ միոյ միայնոյ Կաթուղիկէ եւ Առաքելական Հայաստանեայց ուղղափառ Ս. Եկեղեցւոյ, զոր պանծացուսցէ... »:

Արտատպելով այս գրութիւնը՝ այլ եւս ոչինչ չէ մնում ասել: Թողիրանք ընթերցողները հետեւցնեն ինչ որ հարկաւոր է: Միայն հարկ ենք համարում յիշել, որ Կ. Պոլսոյ պատրահիրքարանը եւ Ազգային երեսփոխանական ժողովը բոլոր Տաճկահայոց առաջնորդութեանց ներկայացուցիչ հանդիսանալով՝ նոցա իրաւունքը ինքն է ստանձնում, եւ նախկին ընտրութեանց ժամանակ, որ անտես էին առնուած Սահ, Աղթամարայ կաթուղիկոսական թեմերը, Երուսաղէմի պատրիարքական թեմը եւ Դանուբեան գաւառները, այժմ ի հաշիւ են մտնում:

Հարկ եմ համարում գնել այստեղ ընդօրինակութիւնը «Պատկեր առաջնորդութեանց Թուրքիաբնակ Հայոց» գրուածքի, որ է.

Ա.

ԹԵՄ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ.

Ա. ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆ Կ. ՊՈԼՍՈՅ

1. Կոստանդնուպոլիս,	23. Բաբերդ,
2. Թէքիրդաղ,	24. Երգնկայ,
3. Աղրիանուպոլիս,	25. Շնքուշ,
4. Վառայ,	26. Բալու,
5. Դանուբեան իշխանութիւնք (Մօ-
լովալաքիա),	27. Ջար-սանճաք,
6. Տրապիզոն,	28. Խարբերդ,
7. Ճանիկ,	29. Խուզէ վանք եւ Զմշկածագ,
8. Շապըն-Ղարահիսար,	30. Արապկեր,
9. Թամզարայ եւ Ածպըտեր,	31. Ակն,
10. Ամասիա եւ Մարգուան,	32. Քէմախ,
11. Եւղոկիա,	33. Արդնի,
12. Սեբաստիա,	34. Կեսարիա,
13. Կարին,	35. Տիգրանակերտ,
14. Վան,	36. Քրդաստան,
15. Լիմ եւ Կոռուց անապատք,	37. Եղեսիա,
16. Բասէն,	38. Պաղտադ,
17. Պայտիտ,	39. Գաղատիա,
18. Կարս,	40. Զմիւնիա,
19. Մուշ,	41. Եղեսիա եւ Կրետէ,
20. Գղի,	42. Պանդրմա,
21. Բաղէշ,	43. Կուտինա,
22. Դերձան,	44. Պրուսա,
	45. Նիկոմիդիա:

Բ. ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆ Ս. ԵՐՈՒԱՎԵՄԻ

1. Ա. Երուսաղէմ,	4. Պէրութ,
2. Յոպպէ,	5. Կիպրոս կղզի:
3. Դամասկոս,	

Բ.

ԹԵՄ ԿԱԹ-ՈՒՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

1. Սիս,	8. Անտիոք եւ Պէլէն,
2. Ատանայ,	9. Եօղղատ,
3. Բերիա (Հալէպ),	10. Կիւրին,
4. Այնթապ,	11. Տրվրիկ,
5. Հաճըն,	12. Մալաթիա եւ Պէհչանի,
6. Մարաշ,	13. Տարէնտէ:
7. Ջէլթուն,	

Գ.

ԹԵՄ ԿԱԹ-ՈՒՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ԱՂԹ-ԱՄԱՐԱՅ

1. Աղթամար,	2. Կարկար:
<i>26 Օգոստոս 1866. Պատրիարքարան Հայոց, Կ. Պոլիս
թիւ արձանագրութեան 275
(Ստորագրած են) Կնիք</i>	
<i>Պատրիարք Կ. Պոլսոյ Պօղոս Արքեպիսկոպոս
Ատենապետ Երեսփոխանական ընդհանուր
ժողովոյ Հայոց, գնդապետ Բարունակ Ֆէրուզեան</i>	
<i>Ն. Հովհաննէս վարդապետ Սէթեան
փոխանորդ միաբանութեան Աղթամարայ
Սիմէօն վարդապետ Սէֆէրեան
փոխանորդ Ա. Երուսաղէմի
Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեան
փոխանորդ միաբանութեան Սսոյ</i>	

Սինօղը ընդունելով յիշեալ թղթերը՝ 1866 սեպտեմբերի 16-ին որոշում է. «Զներկայ գրութիւն Պատրիարքին Հայոց Կ. Պոլսոյ ընկալեալ ի տեղեկութիւն կցել ընդ գործոյն: Իսկ ըստ որում ի վերոտողեալ գրութեան անդ նշանակին 130 ձայնք ըստ թուոյ 65 վիճակաց Հայոց Տաճկաստանի, սակայն Սինօղիս նոյնպէս եւ տէրութեան Ծուսիոյ յայտնի են միայն 45 վիճակք, որպէս եւ ընկալեալ է յընտրութեան նախկին կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց Տեառն Մատթէոսի, վասն որոյ եւ ի ներկայ

ընտրութեան եւս ընկալնուլ ըստ առաջնոյն ի հաշիւ ձայնից միմիայն զ45 վիճակսն, իսկ վասն մնացեալ վիճակացն Սսոյ, Աղթամարայ, Երուսաղէմայ եւ Դանուբեանց յիշատակելոց ի վեր անդր գրութեան, առնել զորոշումն զկնի ընտրութեան եւ հաստատութեան նորոյ կաթուղիկոսի Ազգիս կարեւոր խորհրդակցութեամբ զայս վսեմ խնդրոյս ընդ նորին Վեհափառութեան, որոյ վասն եւ տալ յիւրումն ժամու զառանձին զեկուցումն անկախ յայսմանէ եւ զայսմանէ յայտնել գլխաւոր կառաւարութեան փոխարքային Կովկասու»:

Յիշենք, որ տաճկահայոց կողմից յատուկ յանձնարարող կանոններով պատգամաւոր եկան Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան եւ Յակով Նորատունկեան:

Արդէն յայտնի է սեպտեմբեր ամսատետրից աշխարհական պատգամաւորի ընտրութեան ձեւը. այս անգամ միայն պէտք է նկատել, որ Կովկասեան փոխարքայի շրջաբերական հրամանին համեմատ. աշխարհական պատգամաւորների ընտրութիւն կատարուել է ի ներկայութեան քաղաքական աստիճանաւորի:

Թողնում ենք մանրամասնութիւնները, որոնք յայտնի են արդէն նախորդ հրատարակութիւններով:

Կաթուղիկոսի ընտրութեան ժողովին ներկայ են եղել.

Ա. ԱՆԴԱՄՔ ՍԻՆՈԴԻ

1. Տեղակալ Ատենապետի Սինօդի Գէորգ արքեպիսկոպոս Վեհապետեան,
2. Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Ասլանեան,
3. Գրիգոր արքեպիսկոպոս Յովլեան,
4. Գէորգ արքեպիսկոպոս Մկրտչեան,
5. Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Արշարունի, նոյն եւ պատգամաւոր Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի վիճակաւորի կողմից,
6. Թագէս վարդապետ Զիւնական,
7. Պողոս վարդապետ Տէր-Մարգարեան,
8. Գրիգոր վարդապետ Մուշեղեան:

Բ. Ս. ԷՂՄԻԱԾՆԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

9. Աբէլ արքեպիսկոպոս Միսիթարեան,
10. Գրիգոր արքեպիսկոպոս Խսահակեան,
11. Գրիգոր եպիսկոպոս Սագինեան,
12. Յովհաննէս վարդապետ Տէր-Յարութիւնեան,
13. Սարգիս վարդապետ Տէր-Գասպարեան,
14. Կարապետ վարդապետ Տէր-Գալստեան,
15. Գրիգոր վարդապետ Աղափիրեան:

Գ. ՈՒՓՄԱՀԱՅՈՑ ՎԻՃԱԿՆԵՐԻ ՊԱՏԳԱՄԱԲՈՐՆԵՐ

16. Մատթէոս արքեպիսկոպոս Վեհապետեան և) Աստրախանու
17. Աստիճանաւոր պ. Սարգիս Եղիայեանց)
18. Մակար արքեպիսկոպոս և
19. Նադվօրնի սովետնիկ [12] պ. Յովհաննէս Ղաթմազեան.) Թիֆլիսի
20. Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալեան և)
21. Յովսէփ բեկ Մելիք-Շահնազարեան:) Ղարաբաղու
22. Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Բաբամեան և)
23. Պօրուչիկ պ. Արսեն Սուլթան Գեղամեանց:) Երևանու
24. Դանիէլ արքեպիսկոպոս Շահնազարեան.) Շամախի:
25. Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեան և) Տաճկահայոց
26. Յակովը Էֆենդի Նորատունկեան)
27. Յակովը աւագ Քահանայ Տէր-Կարապետեան և)
28. Ծատուր Խան Մեթ-Խանեան)
29. Կոլլէժակի Մեկրետար պ. Ստեփաննոս Սամուէլեան.) Պարսկաստանի
և Հնդկաստանի աշխարհականների կողմից:

Բացակայ էին.

Ա. Բեսարաբիայի վիճակաւոր արքեպիսկոպոս Եղիազար, որ իւր օգոստոսի 22-ին գրութեամբ իւր ձայնը յանձնում է Սինօդին եւ Ս. Էջմիածնի միաբանութեանը:

Բ. Բեսարաբիոյ աշխարհական պատգամաւոր ժառանգական պատուամեծար քաղաքացի Կարապետ Մարգարեան Հայրապետեանց՝ չկարողանալով անձամբ ներկայանալ ժողովին իւր՝ սեպտեմբերի 6-ին գրած յայտարարութեամբ ընտրելի առաջարկում է Վարագայ Ս. Խաչի վանահայր Խրիմեան Մկրտիչ վարդապետին:

Գ. Շամախւոյ թեմի աշխարհական պատգամաւոր Ստատսկի սովետնիկ բժիշկ Դաւիթ Ռոստոմեան՝ տարափոխիկ հիւանդութեան պատճառով պարտաւորուած լինելով մնալ Բաքուում իրեւ նահանգական բժիշկ, իւր ձայնը առանձին յայտարարութեամբ յանձնում է Սինօդին: Փոխարքայի №. 204 ի 20 օգոստոսի գրութեան համեմատ ի ներկայութեան խորհրդարանի անդամ Դէյխստվիտենի Ստատսկի սովետնիկ Զիլիայեւի եւ Սինօդի պրօկուրորի սեպտեմբերի 17-ին սկսում է ընտրութեան համար ժողովը՝ պահպանելով այն բոլոր կարգերը, որոնք արդեն յայտնի են նախկին յօդուածներով:

ՀԱՏՐԵԼԻ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐՆ ԷՒՆ

ԱՌԻՍԱՍԱՍԱՆԻՑ

**ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻՑ (ՏԱՃԿԱԱ-
ՏԱՆԻՑ)**

1. <i>Մատթէոս արքեպիսկոպոս վիճակաւոր Առաջնորդ Հայոց Աստրախանու,</i>	1. <i>Գէորգ արքեպիսկոպ պոս Բրուսայու նախկին Հայոց Կատարիարք Հայոց Կ. Պօլսոյ,</i>
2. <i>Գէորգ արքեպիսկոպոս տեղակալ Ատենապետի Սինոդի,</i>	2. <i>Եսայի արքեպիսկոպոս Պատրիարք Երուսաղէմայ,</i>
3. <i>Մակար արքեպիսկոպոս վիճակաւոր Առաջնորդ Հայոց Վրաստանի եւ Իմերէթիոյ վիճակի,</i>	3. <i>Իգնատիոս Արքեպիսկոպ պոս վիճակաւոր Առաջնորդ Վասպուրական Երկրի:</i>
4. <i>Մարգիս արքեպիսկոպոս վիճակաւոր Առաջնորդ Հայոց Ղարաբաղու:</i>	

Այս ընտրելիներից Մատթէոս արքեպիսկոպոսը ստանալով 28 ձայն եւ Բրուսայու Գէորգ արքեպիսկոպոսը 118 ձայն՝ համարւում են առաջարկելի կաթուղիկոսութեան համար:

Ընտրութիւնը կատարելուց յետոյ կազմւում է հետեւեալ օրագրութիւնը.

«Ի 17 Սեպտեմբերի 1866 ամի ժողովն Սրբազն Արքեպիսկոպոսաց, Եպիսկոպոսաց, բարձրապատիւ Վարդապետաց եւ ականաւոր աշխարհականն պատգամաւորաց ի վիճակացն Ծուսաստանի եւ Տաճկաստանի, գումարելոց ի Տաճարի Սրբոյ Էջմիածնի վասն ընտրութեան Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց բացեալ ի սոյն թիւ զատենակալութիւն իւր առ ի գործ ընտրութեան Կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց կանոնաւորեալն կարգաւ, ուր եւ ընթերցեալ զանուանս ականաւոր Արքեպիսկոպոսաց եւ Եպիսկոպոսաց ի սահմանս Ծուսաց, Թուրքիոյ եւ Պարսից գտանեցելոց եւ յետ պատշաճականն սմին իրի ատենախօսութեանց, կայացաւ ընտրութիւն չորից ընտրելեաց (կանդիտատաց ազգիս) յաստիճան կաթուղիկոսութեան, որք են՝ Գէորգ Արքեպիսկոպոս Պրուսայու նախկին պատրիարք Կ. Պօլսոյ, Եսայի Արքեպիսկոպոս այժմեան պատրիարք Երուսաղէմայ, Մատթէոս Արքեպիսկոպոս վիճակաւոր Առաջնորդ Աստրախանայ եւ Իգնատիոս Արքեպիսկոպոս Առաջնորդ Վաս-

պուրականի, որոց վասն եւ կազմեցան ուրոյն ուրոյն ընտրական թերթք ընդ ստորագրութեամբք անդամոց ժողովոյն, եւ յետ այնր համաձայնութեամբ ժողովելոյն արժանի եղեն կոչման աւագագոյն ընտրելեաց (կանդիտատաց) երկուքն՝ ի նոցանէ բարձր Սրբազան Գէորգ Արքեպիսկոպոս Պրուսայու եւ Մատթէոս Արքեպիսկոպոս վիճակաւորն Աստրախանայ Հայոց ըստ առավելութեան ճայնից, տուելոց յօգուտ նոցա, վասն որոյ ժողովն եկեղեցականաց եւ աշխարհականեաց սահմանեաց զոյն զայս ընտրութենէ Վեհափառ Պատրիարք Կաթուղիկոսի ազգիս եւ կանդիտատին անցուցանել յօրագիր, եւ վաւերացուցեալ ընդ ստորագրութեամբ համայն անդամոց ժողովոյն, յանձնել Սինօդին Սրբոյ Էջմիածնի առնել զկախեալն յինքենէ տնօրէնութիւն, որպէս պատշաճն է, ըստ օրինագրեալ կարգին:

Ստորագրութիւնք.

Ես՝ պատգամաւոր ի դիմաց համայն եկեղեցականաց ամենայն վիճակացն Ս. Էջմիածնի եւ Կաթուղիկոսութեանցն Սոյ եւ Աղթամարայ եւ պատրիարքութեանն Սրբոյ Երուսաղէմի, ըստ Հրահանգին տուելոյ ինձ յԱզգային ժողովոյ պատրիարքութեանն Կոստանդնուպոլսոյ՝ ընտրեցի Կաթուղիկոս ամենայն Հայոց եւ Ծայրագոյն Պատրիարք համագգական Մայր Աթոռոյ Արարատեան Սրբոյ Էջմիածնի՝ զամենապատիւ զՏէր Տէր Գէորգ Սրբազան Արքեպիսկոպոսն Պրուսայու եւ ոչ զոք կանդիտատ: Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան:

Նոյնպէս եւ ես պատգամաւորս ի դիմաց ամենայն ժողովրդականաց վերոյիշատակեալ վիճակաց կայսերութեան Տաճկաստանի ընտրեցի Կաթուղիկոս՝ զՏէր Գէորգ Սրբազան Արքեպիսկոպոսն Պրուսայու ոչ զոք կանդիտատ: Յակոբ Պ. Նորատունկեանց:

Պատգամաւոր Ղարաբաղու Յովսէփ բէկ Մելիք-Շահնազարեանց,

Պատգամաւոր Երեւանու Հայոց վիճակի պօրուչիկ Արսէն Սուլթան Գեղամեանց,

Պատգամաւոր Վաստականին Վրաստանի եւ Իմերեթիոյ Ստատուկի Սովետիկ Յ. Ղայթմազեանց,

Պատգամաւոր Աստրախանայ վիճակի Կոլլէժսկի ասսէսօր Սարգիս Կոկչայեան,

Պատգամաւոր Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի Հայոց Կոլլէժսկի Սելրետար Ստեփաննոս Սամուէլեան,

Պատգամաւոր վիճակի Ատրպատականի Հայոց Սուրհանկ առաջին աստիճանի եւ Ատուտանդ Ծատուր խան Մէթ-խանեան,

Պատգամաւոր ի կողմանէ հոգեւորականութեան Հայոց Ատրպատականի Տէր Յակովը աւագ քահանայ Տէր-Կարապետեան,

Պատգամաւոր ի կողմանէ միաբանութեան Ս. Էջմիածնի Գրիգոր վարդապետ Աղափիրեանց,

Անդամ Սինօղի Ս. Էջմիածնի Գրիգոր վարդապետ Մուշեղեանց,

Պատգամաւոր ի կողմանէ միաբանութեան Ս. Էջմիածնի Կարապետ վարդապետ Տէր-Գալստեանց,

Պատգամաւոր ի դիմաց միաբանից Ս. Էջմիածնի Սարգիս վարդապետ, Անդամ Սինօղի Պօղոս վարդապետ Տէր-Մարգարեան,

Անդամ Սինօղի Թաղէոս վարդապետ,

Պատգամաւոր ի կողմանէ միաբանութեան Ս. Էջմիածնի Յովհաննէս վարդապետ Տէր-Յարութիւնեան,

Պատգամաւոր ի կողմանէ միաբանութեան Ս. Էջմիածնի Գրիգոր Եպիսկոպոս Սագինեան,

Պատգամաւոր ի կողմանէ Հայոց հոգեւորականաց Երեւանայ թեմի Մկրտիչ արքեպիսկոպոս:

Պատգամաւոր ի կողմանէ միաբանութեան Ս. Էջմիածնի Գրիգոր արքեպիսկոպոս Խաչակեանց Երեւանցի:

Պատգամաւոր ի կողմանէ Հոգեւորականաց Հայոց Արցախի արքեպիսկոպոս Սարգիս,

Տեղակալ Ատենապետի Սիւնհողոսի Գէորգ արքեպիսկոպոս Վեհապետեանց,

Պատգամաւոր ի կողմանէ Հայոց հոգեւորականաց Աստրախանայ թեմի արքեպիսկոպոս Մատթէոս,

Պատգամաւոր ի դիմաց Հայոց հոգեւորականաց Վրաստանի Մակար արքեպիսկոպոս:

**Ստորագրութիւն Պրօկուրօրի
Ստորագրութիւն Ատենադպրի»**

Սինօղը սեպտեմբերի 17-ին առանձին գեկուցմամբ ընտրութեան ժողովների հետեւանքը Փոխարքային ներկայացնելու համար կարգում է Գրիգոր Եպիսկոպոս Սագինեանցին, Թիֆլիզի պատգամաւոր Ստամուկի Սովետնիկ Ղայթմազեանին եւ Արձախու պատգամաւոր Յովսէփ բէկ Մէլիք-Շահնազարեանին:

Սինօղը Կովկասեան փոխարքային 1866 թուի գեկտեմբերի 29-ին № 301 գրութիւնից իմանալով, որ Պրուսիայի առաջնորդ երբեմն Կ. Պօլսոյ պատրիարք Գէորգ արքեպիսկոպոսը ըստ ընտրութեան սեպտեմբե-

րի 17-ին ժողովին ճանաչուել է կաթուղիկոս ամենայն Հայոց թագաւոր կայսրից եւ արդէն կարգադրութիւն եղել է արքունական հրովարտակի համար, ուստի եւ ուրոյն գրութեամբ 1867 թուի յունուարի 2-ին յանուն պատրիարքի եւ Կեղրօնական վարչութեան Կոստանդնուպոլսոյ ծանուցանում է նորընտիր կաթուղիկոսի ընտրութեան եւ Հաստատութեան հանգամանքը: Յայտնում է նաեւ, որ արդէն յունուարի 1-ից յիշուել է եկեղեցում նորընտիր Հայրապետի անունը եւ գոհացողական մաղթանք է կատարուել Ռուսաց կայսերական տան բարօրութեան եւ թագաւոր կայսր թանկագին կենաց համար:

Սինօդը նոյն յունուարի 3-ին գրում է նաեւ նորընտիր կաթուղիկոսի պատշաճական գիր, եւ յունուարի 16-ին ի նկատի ունելով Սինօդի Ատենապետի տեղակալ Գէորգ արքեպիսկոպոսի գրութիւնը նորընտիր Հայրապետին ընդառաջելու համար՝ նշանակում է հրաւիրակ Արձախու վիճակաւոր Զալալեան Սարգիս արքեպիսկոպոսին, Սինօդի անդամ Գրիգոր վարդապետ Մուշեղեանին եւ Սինօդի թարգման աստիճանաւոր Նիկողայոս Տէր-Յովսէփեանին եւ այս մասին յայտարարութեամբ տեղեկութիւն է տալիս նորընտիր Հայրապետին:

Նորընտիր Հայրապետը 1867 թուի մայիսի 12-ին հասնում է Ս. Էջմիածին եւ նոյն մայիսի 21-ին երդւում է ըստ օրինի եւ Ս. Օծումն ընդունում եւ այնուհետեւ սկսում է վարել իւր Հայրապետական իշխանութիւնը:

Նորընտիր Հայրապետին Կոստանդնուպոլսից մինչեւ Ս. Էջմիածին Կ. Պոլսոյ Կեղրօնական Ազգային վարչութեան կողմից պատրիարքարանի յանձնարարականով ուղեկից նշանակուած էին Յովհաննէս Սէթեան եւ Խորէն Գալֆայէան վարդապետներն ու Յաքեթիկ Նէվրուգեան եւ Մաղաք Մուրատեան էֆենտիները:

Տէր Գէորգ Դ. Կաթուղիկոս Ս. Օծումն ընդունելուց յետոյ նոյն թուի յուլիսի 10-ին կոնդակով պատուիրում է Սինօդին Ս. Պետերբուրգ գնալու եւ վերադարձի ծախուց համար կարգադրութիւններ անել: Եւ ինքն նոյն յուլիսի 12-ին ինչ ինչ պաշտօնական կարգադրութեան համար մի կոնդակ եւս տալով Սինօդին՝ սկսում է իւր այցելութեան գործը՝ Ալէքսանդրապոլի վերայով ուղի հատանելով:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Շ. ԿԱՐԲԵՑԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱԶԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ¹

Յովհաննէս Շ.-ի մասին գրուածները շատ նպաստաւոր չեն նրա համար: Այդ գրուածների մէջ մենք Յովհաննէս Կարբեցու միմիայն բացասական կողմերն ենք տեսնում: Պ. Ալէքսանդր Երիցեան եւ ԺԹ.-րդ դարի առաջին յիսնամեակի մասին գրողները մեծ մասամբ լինելով Ներսէս Աշտարակեցու կուսակից կամ նրա հիմնած դպրոցի սաներ՝ որպիսի աշխուժութեամբ գովարանում են Ներսէսին՝ համարելով նրան հայ ազգի լաւագոյն իղձերի եւ Հայ Եկեղեցու պայծառութեան նահատակը, նոյնպիսի աշխուժութեամբ պարսաւում են Յովհաննէս Կարբեցուն՝ որպէս հակադիր Ներսէսի: Բայց մենք՝ թէ Ներսէսին շոայլած ներբողների եւ թէ Յովհաննէսին ուղղած պարսաւների մէջ, չափազանցութիւն ենք տեսնում: Անշուշտ, Ներսէսը իւր ունեցած շատ առաւելութիւնների հետ ունէր եւ պակասութիւններ, նոյնպէս եւ Յովհաննէսը իւր կարծուած շատ պակասութիւնների հետ ունէր եւ առավելութիւններ, որոնք իհարկէ ժամանակին անկողմնապահ պատմչի անաշառութեամբ երեւան կգան:

Նրանք, որոնք ցայսօր Յովհաննէսին պախարակում են, կարծում են, թէ նրա սաղբանքով Ներսէսը Թիֆլիզից հեռացաւ Բեսարաբիա, եւ նոյն սաղբանքով ինքն Յովհաննէսը Թիֆլիզի առաջնորդ դարձաւ Ներսէսի տեղ, եւ շուտով էլ, Ներսէսից առաջ, հայրապետական գահը բարձրացաւ:

Մեզ հասած տեղեկութիւններից դատելով՝ գիտենք, որ Յովհաննէսն ու Ներսէսը լինելով Դանիէլի կուսակցութեան մարդիկ՝ լաւ յարաբերութեան մէջ են եղել: Յովհաննէսն էլ, Ներսէսն էլ Ս. Էջմիածնի արժանաւոր եւ սրտացաւ միաբաններից էին, այն տարբերութեամբ, որ Յովհաննէսը Ս. Էջմիածնի շահը Ս. Էջմիածնի պարիսպներից ներսն էր նկատում, անձուկ շրջանակի մէջ, իսկ Ներսէսը՝ ընդհակառակն. նա մինչեւ անգամ բուն Ս. Էջմիածնի հասոյթները իւր հիմնած դպրոցի վերայ էր գործադրում եւ հաշիւ չէր ուղում տալ: Ներսէսից հաշիւ պահանջողներից մէկն էր Յովհաննէս Կարբեցին:

Յովհաննէսը, ինչպէս երեւում է նրա գրություններից, համարեա Ներսէսի չափ գրագետ էր: Նրան միայն պակասում էին Ներսէսի ճարպիկութիւնն ու համարձակութիւնը: Թէ Պարսից եւ թէ Ուուսաց տիրապետութեան ժամանակ աշխարհական իշխանութեանց հետ տեղի ունեցած

1 «Արարատ», 1901, էջ 47-55: Ստորագրված է Յ. Վ. Տէր Մովսիսեան:

բանակցութիւներն ու թղթակցութիւնները ներսէսի ձեռքով կատարուած՝ համարւում են ժամանակի եւ անհրաժեշտութեան պահանջ, ուրիշների եւ յատկապէս Յովհաննէսի ձեռքով եղածները՝ համարւում են դաւաճանութիւն եւ անաքրօնիզմ:

Եթէ ի նկատի ունենանք, որ միաբաններից արժանաւորագոյններն էին նշանակում նուիրակ, որ կարողանային ժողովրդի վերայ ազդեցութիւն ունենալ եւ իրանց նուիրակութեան գործը արդիւնաւորել, մենք տեսնում ենք, որ Յովհաննէսը նոյն պաշտօնը կատարում է զանազան տեղերում «մեծաւ արդիւնաւորութեամբ, բարի անուամբ եւ արդիւնաւորութեամբ բաւ»:¹

ԺԹ.-ըդ դարու առաջին քառորդին Ս. Էջմիածինը նիւթապէս եւ բարյապէս քայլայման վիճակի մէջ էր: Եփրեմը չդիմանալով Երեւանայ պարսիկ խաների բռնութիւններին ու պարտատէրերի անողոք պահանջներին՝ խոյս տուեց Ս. Էջմիածնից եւ աստանդական շրջելով Հայաբնակ քաղաքներն ու գաւառները՝ վերջապէս դադար առաւ Հաղբատում: Յովհաննէս Կարբեցին Մայր Աթոռի փակակալի կամ Լուսարարապետի պաշտօնով կառավարում էր Ս. Էջմիածինը եւ չէր վհատում: Այդ ծանր ժամանակին, եթէ երբէք Յովհաննէսը բացակայել է Ս. Էջմիածնից, այդ եղել է կարճ ժամանակով՝ Եփրեմ կաթուղիկոսի հրամանով ծանր յանձնարարութիւններ կատարելու համար:

Եթէ, յիրաւի, Յովհաննէս Կարբեցին անարժան մէկը լինէր, նա դեռ Ղուկաս կաթուղիկոսի ժամանակից սկսած չէր կարգուի նուիրակ զանազան կողմեր, երկու անգամ չէր ուղարկուի կ. Պօլիս Հայրապետական փոխանորդի պաշտօնով, որ սակայն անյաջող եղաւ, որովհետեւ կ. Պօլսոյ պատրիարքները իրանց անուանելով Հայրապետի փոխանորդ՝ չէին կամենում, որ Ս. Էջմիածնից մարդ նշանակուի այնտեղ: Անշուշտ, Յովհաննէսի արժանաւորութեանը պէտք է վերագրել այն հանգամանքը, որ Եփրեմ կաթուղիկոսի բացակայութեան ժամանակ Ս. Էջմիածնի միաբանները 1825 թուին խնդրում են Երեւանայ խանից կարգել Յովհաննէսին կաթուղիկոսի փոխանորդ եւ ծայրագոյն կառավարիչ աթոռային գործառնութեանց: Մենք Յովհաննէսի արժանաւորութեանն ենք վերագրում այն հանգամանքը, որ Եփրեմ կաթուղիկոսը նրան գրափ Պասկեւիչի[13] մօտ է ուղարկում վասն ազգային եւ աթոռային իրողաց, որ նա ներսէսից յետոյ Թիֆլիզի առաջնորդ եւ նրանից առաջ կաթուղիկոս է ընտրում ու հաստատում:

Թերեւս կարծուի, թէ Յովհաննէսի ազդեցութիւնը հետեւանք էր նրա

1 Երիցեան Աղեքսանդր, Ամենայն Յայոց Կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի Յայք XIX դարում: Մասն Բ.: Թիֆլիս, 1895, Եր. 23-25:

խնամէական կապին Եփրեմ կաթուղիկոսի հետ եւ վերջինիս՝ անձնական համակրութեան: Յիրաւի, Յովհաննէսի Խաչատուր Եղբայրը, որ ինչպէս ինքն Յովհաննէս է ասում, «Եղեւ քահանայ Աստուծոյ բարձրելոյ», ամուսնացած էր Եփրեմ կաթուղիկոսի քրոջ հետ, բայց այս խնամութիւնը տեղի էր ունեցել 1802 թուից առաջ, երբ Եփրեմը դեռ Ռուսաստանի նուիրակ եւ առաջնորդ էր, եւ Յովհաննէսը՝ Ղուկասից նուիրակ ուղարկուած: Բացի սրանից, ինքն Եփրեմը աւելի դէպ ի Ներսէսն էր համակիր, քան դէպի Յովհաննէսը:

Յովհաննէսին դատափետողները պահանջում են նրանից մեծագործութիւն: Յովհաննէսը այնպիսի ժամանակ բարձրացաւ Հայրապետական գահ, երբ Հայրապետին մնում էր իւր Հովուական պարտաւորութիւնները կատարել եւ Ս. Էջմիածնի տնտեսական դրութիւնը բարւոքել: Գործունէութեան այս ասպարէզը որքան համեստ ու աննկատելի՝ նոյնքան ծանր եւ մեծ հմտութեան կարօտ է:

Յովհաննէս կաթուղիկոսին մեղադրում են այնպիսի թերութիւնների մէջ, որից գերծ չէին եւ չեն կարող լինել պարսիկ խաների եւ թուրք փաշաների վարչութեան (րեժիմ) տակ ծնուած, մնուած ու պաշտօնավարութեան մէջ վարժուածները: Յովհաննէս կաթուղիկոսը մէկն էր այդպիսիներից, եւ այս հանգամանքին պէտք է վերագրել նրա կարծեցեալ անձնական շահասիրութիւնն ու Հաւատարմութիւնը իւր եկեղեցու եւ իւր հօտի շահերը պաշտպանելու նուիրական գործում: Այս հանգամանքին պէտք է վերագրել նրա կարծեցեալ տգիտութիւնը իւր իրաւունքի եւ պարտքի սահմանը որոշելու, իրաւունքը պաշտպանելու եւ պարտքը կատարելու գործում:

Այսու հանդերձ, Յովհաննէս Ը. Կարբեցին Մայր Աթոռի տնտեսական դրութիւնը, որ Եփրեմ կաթուղիկոսի օրով վերին աստիճանի աննախանձելի վիճակի մէջ էր, որքան ժամանակի հասկացողութիւնը ներում էր՝ կանոնաւորեց եւ բարւոքեց, ծանր տոկոսներով պարտքերը վճարեց եւ դեռ մի գումար էլ Մայր Աթոռի համար տնտեսեց: Մայր Աթոռի ժառանգաւորաց դպրոցը բաւական կարգաւորեց: Այդ ժամանակի աշակերտներից են Աբէլ, Եղիազար, Թաղէսոս արքեպիսկոպոսները, Մակար կաթուղիկոսը եւ այլք, որոնք իրանց ժամանակին վայելում էին հմուտ եկեղեցականի, լաւ հայերէնագէտի համբաւ: Յովհաննէսից յետոյ այդ դպրոցը ընկաւ, եւ անկումը շարունակուեց, մինչեւ որ 1874 թուին բոլորովին փակուելով՝ տեղի տուեց ճեմարանին: Յովհաննէս Կարբեցու օրով տպարանը այնքան հարուստ եւ բարեկարգ էր, որ հնարաւորութիւն ունեցաւ հրատարակել եկեղեցական բոլոր գրքերը՝ սկսած «Ճաշոց» եւ «Ճայնքաղ» շարական մեծահատոր գրքերից:[14]

Դաւիթ-Դանիէլեան կոիւներին յաջորդեց Եփրեմ կաթուղիկոսի թոյլ եւ վեհերոտ վարչութիւնը, որ անկարող էր զսպել միաբանութեան մէջ արմատացած բիրտ հակառակութիւնը եւ հաստատել բարեկարգութիւն ու ստորադրելութեան պարտաճանաչութիւն։ Առաջին անգամ Յովհաննէսին էր վիճակուած միաբանութիւնը կարգի եւ ստորադրելութեան պարտաճանաչութեան հրաւիրելու։ Բեսարաբիա հեռացած ներսէսը ոչ միայն անգիտանում էր Յովհաննէսի իշխանութիւնը, այլ սպառնալիք եւս էր անում եւ քաջալերում միաբանութեան մէջ ըմբոստութեան հոգին։ Այս հանգամանքի հետեւանք էր հնութեանց յայտնի դէպքը։ Սակայն, Յովհաննէս կաթուղիկոս Կարբեցին այս աննպաստ պայմաններում եւս, չնայելով իւր համարեա 80-ամեայ զառամեալ հասակին, ամենայն տոկունութեամբ աշխատում էր վանքը բարեկարգութեան մէջ պահել եւ անսահման ներողամտութեամբ ու մեծ զգուշութեամբ տարածայնությունների առաջը առնել։

* * *

Պ. Ալէքսանդր Երիցեան «Ամենայն Հայոց կաթուղիկոսները եւ Կովկասի Հայք» մասն Բ. գրքի մէջ գրած է. «Յովհաննէս ութերորդ կաթուղիկոս ամենայն Հայոց ծնեալ 1761 ամի ի 20 սեպտեմբերի, վախճանեցաւ ի 1842 ամի 26 մարտի»։ Պ. Երիցեանի նոյն գրքում մէջ ըերուած Յովսեփ վարդապետ Վեհապետեանի գրուածից երեւում է, որ Կարբեցին ծնուել է 1762 թուին։ Ուրեմն, Յովհաննէս կաթուղիկոս վախճանել է ըստ պ. Երիցեանի՝ 81 տարեկան եւ ըստ Յովսեփ վարդապետի՝ 80 տարեկան հասակում։ Ինքն՝ Յովհաննէս Կարբեցին, 1802 թուին իւր ազգաբանութիւնը կազմելիս ասում է, որ ինքն էր այդ ժամանակ մօտ 45 տարեկան, ուրեմն՝ ծնուած մօտ 1757 թուին, ուրեմն եւ վախճանուելիս՝ էր 85 տարեկան։ Յովհաննէս Կարբեցի չէ յայտնում, թէ որ թուին է ծնուել, այլ ասում է. «Հայր մեր Ուղորդու եւս փախստական լինի յերկիրն վրաց ի Տփխիս, յաւուրս մանկածողով հրամանին նադրի, եւ բնակեալ անդ ամս քսան ... եւ ծնանի ուստերս եւ դստերս անդանօր եւ մի վերադառնալն ի Տփխիսսայ կրկին յերեւան յետ իբրեւ քսան ամաց՝ ծնանիմ եւ ես, որ եմ իբր և՛. ամաց այժմ»։ Բայց ե՞րբ է եղել մանկածողովը, որից 20 տարի յետոյ ծնուել է Յովհաննէս կաթուղիկոսը։

Թամազ-Ղուլի խանը Նադիր-շահ անուամբ թագաւորել է 1736 թուին։ [15] Մեզ յայտնի պատմիչների մէջ չգտանք յատուկ մանկածողով, միայն 1737 թուին Նադիր- շահի նախարարներից Մեհմի-Ղուլի խանը զանազան պատրուակով ժողովրդից նրանց ունեցած բոլոր ինչքը եւ հարստութիւնը յափշտակելու համար ծանր եւ անտանելի չարչարանքի է

Ենթարկում կանանց եւ չափահաս պատանիներին՝ իմանալու համար, թէ թաքցրած բան էլ չէ մնացել: Հուսկ, ուրեմն, փոքրահասակ տղաներին եւ մանուկներին է ենթարկում նոյն տանջանքին: Եթէ այդ համարենք մանկաժողովը, որ տեղի է ունեցել 1737 թուին եւ վերան ավելացնենք Կարբեցու հօր 20-ամեայ պանդխտութիւնը Տփխիսում, յետոյ վերադարձն երեւան եւ Կարբեցու ծնունդը, այն ժամանակ, յիրաւի կստանանք 1757 թիւը, որ ըստ ամենայնի համեմատ կդայ Կարբեցու ցուցմանը, թէ 1802 թուին ազգաբանութիւնը գրելիս՝ նա 45 տարեկան էր, ուրեմն ծնուած է 1757 թուին:

* * *

Այս ներածութիւնը արինք իսկապէս իբրեւ նախընթաց ծանօթութիւն Յովհաննէս կաթուղիկոս Կարբեցու մասին եւ իբրեւ յառաջաբան նրա կազմած իւր ազգաբանութեան: Այդ ազգաբանութեան բնագիրը գրուած 1809 թուին կապտագոյն թղթի վերայ, որ երեւանցի պ. Վասիլ Եղիազարեանը սիրայօժար կամքով տուեց մեզ 1887 թուին, իսկ մենք արտագրելուց յետոյ մեծ չնորհակալութեամբ յետ դարձրինք բնագիրը:

Այս ազգաբանութիւնը կազմելիս Կարբեցին նպատակ է ունեցել իւր տոհմին իշխանական ծագումն տալ: Նոյն ոգւով տոգորուած են եղել մարդիկ ամեն ժամանակ, եւ այդ ճգտման ապացոյցներն են այսօր Արշակունի, Բագրատունի, Մամիկոնեան, Կամսարական, Հայկազունի եւլն., մեծահնչիւն տոհմանունները:

Յովհաննէս Կարբեցին իւր ազգաբանութիւնը կազմելիս աղբիւր է ունեցել ծերերի աւանդածը եւ Զաքարիա սարկաւագի պատմութիւնը: Նա իւր տոհմի գլուխը դնում է ոմն Ղազազ կամ Ղազար-բէկին, համարելով նրան Կախեթի Բագրատունի Լեւոն թագաւորի թոռն եւ վրացական յորջորջմամբ Ղազար-բէկին անուանում է Ղազարէ-միրզա: Միրզա տիտղոսը պարսկական սովորութեան յատուկ անունից առաջ դրուած նշանակում է գրագէտ, քաղաքական աստիճանաւոր, զոր օրինակ միրզա-Ռիզա-խան, միրզա-Մելիք-խան եւլն., իսկ յատուկ անունից յետոյ դրուած՝ նշանակում է արքայազն իշխան, զոր օրինակ՝ Աբաս-միրզա եւլն.: Յովհաննէս Կարբեցին իւր տոհմագլուխ Լազարէի արքայազն իշխան լինելը կամենալով ակնարկել՝ նրան անուանում է Ղազարէ-միրզա, միրզա տիտղոսը անունից յետոյ դնելով:

Յովհաննէս Կարբեցին իւր ազգաբանութիւնը հաւաստիացնելու համար համառօտում է Զաքարիա սարկաւագի պատմութիւնը¹ Ս. Գէորգի մասունքից մի մասը Յովհաննավանքից Վրաստան տանելու եւ վերջապէս Կածարէթում կամ Զիսարում ամփոփելու մասին:

1 Զաքարեայ Սարկաւագ, Պատմագրութիւն, Յտ. Գ.: Վաղարշապատ, 1870, գլ. ԺԶ:

Ահա այդ պատմութիւնը:

Վրաց Դամքո թագաւորի Բեծօ որդին Հիւանդանում է գոթութեան ախտով: Թագաւորին պատմելով, որ Կարբւոյ գաւառի Յովհաննավանքումն է ամփոփուած Ս. Գէորգի մասունքը, եւ Ս. Գէորգի բարեխօսութեան ապաւինող այնտեղ ուխտի գնացած ուրուկներն ու գոթիները բժշկութիւն են գտնում, խորհուրդ են տալիս, որ թագաւորը իւր Հիվանդ որդուն էլ ուղարկի այնտեղ: Թագուհին չէ կամենում բաժանուել իւր որդուց եւ չէ թոյլ տալիս, որ նա Յովհաննավանք գնայ: Թագաւորը մարդիկ է ուղարկում Ս. Գէորգի մասունքը իւր մօտ բերելու, սակայն Յովհաննավանքի առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոսն ու Կարբւոյ իշխանները չեն տալիս սուրբ մասունքը: Այն ժամանակ թագաւորը պարտաւորուած 12 իշխանազն պատանիներ պատանդ է ուղարկում Կարբի: Հայք հոգեւորականների եւ աշխարհականների ձեռքով սուրբ մասունքից մի մասն ուղարկում են Վրաստան, սակայն մինչեւ Թիֆլիզ հասնելը մեռնում է թագաւորի Հիւանդ որդին: Թագաւորը սուրբ մասունքը տանող հոգեւորականներին ձաղկելով յետ է դարձնում, իսկ սուրբ մասունքը ամփոփում է Կածարեթում կամ Զիսարում: Կարբու հայքն էլ վրացի ազնուական պատանդներին են բանդարկում: Զաքարիա սարկաւագը, որ իւր տոհմն էլ այդ իշխանազն պատանդներից սերած է Համարում, դնում է պատանդների անուանական ցուցակը Համառօտ տեղեկութիւններով: Նրա ասելով 12 ազնուական պատանդներից երկուսը փախան իրանց աշխարհը, մէկը մեռաւ Յովհաննավանքում, մէկը բանդից փախաւ, մէկն էլ գնաց Յունաց աշխարհը, իսկ մնացած եօթն պատանդներից՝

1. Թէինը մնաց Յովհաննավանքում, որից սերուեցին Թէինենք,
2. Ազիպէն գնաց Եղուարդ, որից սերուեցին Ազիբէկենք,
3. Մոցան Քանաքեռ, որից Մոծակենք,
4. Խաչոն Մողնի, որից Խաչիկենք,
5. Մտեփանը Բիւրական, որի Բաբաջան որդուց Բաբաջանենք,
6. Շալովէն Ղազարաւան (Լազրվան, Փարբի), որի Բաբա որդուց Բաբենք,
7. Ղապոն Քանաքեռ, որից Ղապոնք եւ ինքն Զաքարիա սարկագը:

Զաքարիա սարկաւագի առաջ բերած ցուցակի մէջ մենք չենք տեսնում Լազարէ-միլրզայի անունը, որին որպէս արքայազն իշխանի՝ Կարբեցին դնում է պատանդների գլխաւոր: Կարբեցու համար, որպէս հիմք իւր տոհմապետների վերաբերութեամբ, մնում են ծերերի բերանացի պատմութիւնները եւ իւր առաջ բերածը. «Վկայում ենք՝ ի Քարթիս ցիովրէբայ պատմութեանց արքայիցն եւ քաղաքականացն Վրաց 1520 թ. Փրկչին եւ Վրաց 208»:

Կարբեցու ասածին համեմատ վրացի ազնուական պատանդների կարբի գալը տեղի է ունեցել 1520 թուին: Յովհաննէս Կարբեցին, որի հայրն էր Ուղուրլու, Հինգերորդ սերունդն է Լազարէ-միրզայի, եթէ Կարբեցու ծնունդն էլ համարենք 1757-61., ուրեմն 237 տարուայ ընթացքում ուղղագիծ միմիայն հինգ ծնունդ է գալիս: Բայց այս ազգաբանութիւնը համեմատելով ուրիշ նման ազգաբանութիւնների հետ՝ շատ էլ տարօրինակ չենք համարում:

Յովհաննէս Կարբեցու կազմած ազգաբանութիւնը երեք մասից է կազմուած՝ ա. Զաքարիա սարկաւագի եւ ծերերի պատմութեան համառոտութիւնը Ա. Գէորգի մասունքի Վրաստան տարուելու եւ վրացի ազնուական պատանդների Կարբի գալու մասին, թ. Վկայութիւն վրաց պատմութիւնից, որին կից եւ իւր ազգաբանութիւնը, եւ գ. Կարբեցու հայրական կայքի եւ գոյքի մասին տեղեկութիւններ եւ հարեւանցի յիշատակութիւն Նադիր - շահի եւ լեկիների աւերածությունների մասին:

Թէ եւ Կարբեցու՝ մեր ձեռքին եղած ազգաբանութեան երկրորդ գլուխց յետոյ գրուած է չորրորդ, որով կարծուում է թէ երրորդ գլուխը չկայ, բայց շարադրութեան կարգին նայելով անկասկած է, որ ազգաբանութիւնը ամբողջ է, եւ միայն գրչի սխալ է երրորդ գլուխ գրուելու տեղ չորրորդ գրուած լինելը:

Զկամեցանք ազգաբանութիւնը խճողել ծանօթություններով, այլ ինչ որ հարկաւոր համարեցինք՝ դրինք այս նախաբանիս մէջ:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Վասն մարմնոյն սրբոյ Գէորգեայ, որ բերեալ ի Գամրաց աշխարհն ի Յովհաննավանք, եւ յետոյ տարեալ եղեւ ի վրաց տուն, եւ վասն տասն երկու պատանդացն, որք բնակեցան ի Կարբի գիւղաքաղաք, եւ յայլ տեղիս՝ ժողովեալ ի Յովհաննէս վարդապետէ Կարբեցւոյ, որ էր սերեալ եւ յառաջացեալ ի ցեղէ միոյ ի նոցանէ երկոտասան թաւաղացն՝ եւ ազնուացն պատանդաց, ի լրոյ արժանահաւատ ծերունեաց եւ այլոց՝ յամի տեառն 1802 ի Տփիսիս:

Ի ՊԱՏՄՈՒԹԵՆՔ ԶԱՔԱՐԻԱՅՅԻ ԵՒ ԱՅԼ ՄԵԾԱՀԱՒԱՏ ԾԵՐՈՒՆԵԱՅ

Մեծն Ներսէս բերեալ զմարմին սրբոյն Գէորգեայ, հանգուցանէ ի Յովհաննավանք, յետ բազում ժամանակաց մնալոյ անդ՝ անկանի նահանգն Կարբւոյ ընդ իշխանութեամբ Վրաց, յորում ժամանակի թագաւո-

բէր ի Վիրս Դաւիթ անուն արքայ եւ որդի նորին Բէժան, որդի արքայիս պատահեալ ցաւոց ուրկութեան, առաքեն առ իշխանսն Կարբւոյ խորհրդատուութեամբ հմուտ բժշկաց եւ կամ մեծամեծացն եւ խնդրեն յղել զմարմին սրբոյն Գէորգեայ, զի եկեալ բժշկեսցէ զորդի արքային ի ցաւոց անտի, որ անբժշկելին էր եղեալ ամենայն բժշկական ճարտարութեանց. բայց իշխանքն հզօրք Կարբւոյ ոչ առնուն յանձն զայն հրաման արքայի, այլ դարձուցանելով զպատասխանն, եթէ կամի արքայ առողջանալ, զորդի իւր յղեսցէ աստ առ ի հնազանդիլ սրբոյն Գէորգեա՝ առ որ խոնարհի արքայ յղել զորդին իւր մահօք կամ պատգարակօք: Բայց մայրն նեղեալ ի գթոյն՝ ոչ յոժարի զորդին իւր հեռացուցանել յինքենէ: Յետոյ ստիպեալ արքային Դաւիթի վասն սիրոյ որդւոյն իւրոյ յղեաց զազգատոհմն իւյ հանդերձ մետասան թաւադին եւ ազնուականիւ պատանդ վասն սրբոյ մարմնոյն առ իշխանսն Կարբւոյ, եւ զազգատոհմն իւր սերեալ էր ի Լէօն միրզայէ, որ էր արքայն Կախէթու, ի գալ պատանդացն, ապա թէ յօժարեալ Կարբեցի իշխանաւորաց տան զսուրբ մարմինն քանի մի աբեղայիւք իշխանօք եւ քահանայիւք տանել ի Տփիսիս: Ի ժամանեն սուրբ մարմնոյն ի Ծառ աղբիւր կամ ի Կումիս՝ մեռանի որդի արքային: Լաւ համարին սպասաւորք սուրբ մարմնոյն վարդապետք եւ իշխանք վերադրձուցանել անդրէն յետս զմարմինն ցանկալի, այլ ոչ թողացուցանեն խնդրակքն նորին, եկեալքն յարքայէն վրաց, եւ հարկեն եւս տանել ի քաղաք զմարմինն սքանչելագործ, մինչեւ եկեալ հասցէ այքայն, որ էր յայնժամ արտաքոյ, քան զքաղաքն: Եկեալ արքայն տեսանէ զորդին մեռեալ, որոյ խոշտագնեալ զսպասաւորսն սուրբ մարմնոյն զհոգեւորականսն եւ զաշխարհականսն եկեալսն ի Կարբւոյ արտաքսէ զնոսս յերկրէ իւրմէ՝ իբրեւ զմահապարտս որդւոյ իւրոյ եւ յափշտակեալ զսուրբ մարմինն որպէս վնասապարտ յէտ ժամանակի առաքէ յերկիրն Գուգարաց ի Կուծարէթ, որ այժմ Զիսար ասի, եւ անդ հանգուցանեն ի մեծաշէն եկեղեցին, որ է շինեալ սրբատաշ քարամբք՝ ուր եւ կայ մինչեւ ցայսօր ժամանակի: Զայսքանս վարդապետ ոմն միաբան սրբոյ Էջմիածնի ժողովեալ էր ի պատմութեանցն կաղ Զաքարիայի, եւ այլոց գրեանց եւ պատմաբանից յաճախ ընթեռնելով զպատմագիրքսն, զոր առեալ մեր եղաք աստ:

Պատանդքն երկոտասան մնացեալք անտէն ի Կարբի, յանկանիլ ժամանակաց հինգն ի նոցանէ փախստական անկանեն յերկիրն իւրեանց ի վրաց տուն, տեսեալ զայն Կարբեցւոյ կասկած առնեն եօթանցն, զի մի եւ նոքա փախչին, վասն որոյ զմինն ի նոցանէ քնակեցուցին ի Մօղնի, զմիւսն՝ ի Ղազարաւան, որ է Լազրւան, զերկրորդն՝ ի Բիւրական, չորրորդն՝ ի յեղիվարդ, եւ հինգերորդն՝ ի Քանաքեռ, իսկ զերկու տունսն, որոյ մինն կոչիւր Լազարէ- միրզայ եւ յետոյ կոչեցաւ Ղազար-բէկ կամ

Ղազաղ-բէկ, որէ նախնին մէր յորմէ սիրեալքս անուանեցաք յանուն նախնւոյն մերոյ՝ ի վրաց՝ Լազարէ միրզեանք եւ ըստ Հայոց՝ Ղազաղ-բէկնք կամ Ղազաղ-բէկեանք, եւ միւսն, որոյ անունն ոչ էր յայտ որոշակի, յորմէ յառաջացեալքն կոչին Բոյաղչոնք։ Ըստ խնդրոյ նախնւոյն մերոյ Ղազար-բէկին, որ է Լազարէ միրզայն, բնակեցուցին ի Կարբի առ իւրեանս, եւ զայս վասն այնորիկ, զի որովհետեւ նախնին Ղազար միրզէն էր ի ցեղէ եւ ի զարմէ փառաւոր եւ մեծահամբաւ առն Լէօն միրզային Բագրատունոյ, որ էր ազգական արքային վրաց ի պատիւ երեսաց նորին եւ վասն պաշտօնատարութեան եւ միմիթարութեան Ղազար միրզային ոչ երթալ եւ բնակիլ այլուր, այլ պահեն ի Կարբի։ Այլ զայսցանէ ունիմք խօսիլ ի յառաջիկայ բանսդ գլուխ երկրորդ։

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՔ Ի ՔՐԹԼԻՍ ՑԽՈՎՐԵԲԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ
ԱՐՔԱՅԻՑՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՅԱՑՆ ՎՐԱՅ, 1520 ԹՈՒԻՆ ՓՐԿՉԻ
ԵՒ ՎՐԱՅ 208

Արդ, թողեալ մեր զվեցիցն պատմութիւն եւ որպիսութիւն պատանդացն, եւ սկսեսցուք ի նախնոյն մերոյ Լազարէ- միրզայէն։

Արդ, ծերունի իշխանքն Կարբւոյ եւ նախնիքն մեր ըստ պատանեկութեան ժամանակին մերոյ պատմեցին, թէ Ղազար-բէկ նախնին մեր, որ էր մի երկոտասան պատանդացն, զոր յիշեցաք ի վերն, էր ի ցեղէ եւ ի զարմէ Լէօն արքային վրաց Կախէթու Բագրատունոյ եւ թոռն նորին, որոյ անուն նորին կոչիւր Լազարէ-միրզայ, յետոյ ի գալն նորա ի Հայաստան՝ անուանեցաւ Ղազար-բէկ ըստ յարմարութեան լեզուի Հայոց։ Արդ, թէ որպէս է սոյն Լազարէ-միրզայն թոռն Լէօն արքային Բագրատունոյ՝ ասացից, քանզի արքայն Լէօն էառ ի կնութիւն իւր զդուստր Մամիա Գուրէլի զթինաթեն կոչեցեալն եւ ծնանի ի նմանէ զորդի մի Ալէքսանդր անուն եւ զկնի նորին ծնանի եւ զորդի մի եէսէ անուն, զկնի միջոցի հաճութեամբ կնոջն իւրոյ բաժանի ի յամուսնոյն իւրոյ եւ ամուսինն այն առնու զերկոսին զորդիս իւր զԱլէքսանդր եւ զեէսէ եւ գնայ ի լեառն մի եւ շինէ անդ զվայելուչ վանս, որոյ անունն կոչի Շուանթայ եւ բնակի ի միջոյ նորին երկոքումբք որդւովք։ Եւ արքայն Լէօն առնու ի կնութիւն իւր զդուստր Շամիսալին եւ ծնանի ի նմանէ զչորեսին որդիս այս զ Գորգի, Զէլիմիրզայ, զ Վախտանգ եւ զԽոսրով, որ լի աւուրբք ծերացեալ մեռանի եւ տիրեն զերկիրն Կախէթու Էլիմիրզայն։ Վախտանգն եւ Խոսրովն համամարքն, իսկ մին ի սոցունց, որ էր մեծ եղբայր Գորգին, նախ քան զհայրն մեռանի ի պատերազմունս ձեռամբ պարսից զօրաց, որովհետեւ

զքոյրն սորա զ Դարեջանն առեալ էր Սիմէօն արքայն Տփխիսու։ Այս Սիմէօն արքայն ունէր դաւ ընդ պարս, որովհետեւ եկեալ եւ յափշտակեալ էին զերկիրն Սիմէօն արքային զՔարթ, վասն որոյ խնդրեաց ի յաներէն իւրմէ՝ այսինքն ի Լէօն արքայէ զօգնութիւն զօրաց։ Եվ ինքն Լէօն ոչ կամեցաւ ինքնին գնալ, այլ զորդի իւր Գորգին առաքեաց զօրօք, որ գնացեալ նորա անդ ի պատերազմունս սպանեն զնա պարսիկք, որպէս ի վերն ասացաք։ Ի սոյն միջոցի Դաւիթ-խան կոչեցեալն, որ էր եղբայր Սիմէօն արքային, գնացեալ էր ի պարս ուրացեալ զքրիստոնէական հաւատն եւ որդեգիր եղեալ բռնաւորին պարսից։ Աստանօր զօրաժողով լեալ՝ առնու զզօրս մեծամեծս եւ գայ ի վերայ Տփխիսու եւ առնու զիշխանութիւն նորին, եւ տիրէ բոլոր նահանգին այնմիկ, եւ զեղբայր իւր զ Սիմօն-խանն ի վախուստ դարձուցանէ, վասն որոյ անդրանիկ որդի Լէօնն արքային Ալէքսանդր ձեռնտուութեամբ սոյն յիշեալ Դաւութ-խանիս զօրաժողով լինի եւ յարձակի ի վերայ եղբարց իւրոց, եւ սպանանէ ի պատերազմի զերիս եղբարս իւր էլլիմիրզայն զՎախուսնդ եւ զԽոսրով, եւ տիրէ նա ի վերայ երկրին Կախէթու եւ մնայ մի փոքր տղայ էլլիմիրզա-բէկ, զորոյ անուն նորին կոչիւր Լազարէ-միրզայ, զոր հաւատարիմք արք վախուցանեն զնա գաղտաբար եւ տանեն առ Շամիսալ հաւն իւր, որովհետեւ թոռն էր դստեր նորին եւ անդանօր զարգանայ եւ հասանի ի չափ հասակի, զկնի անցանելոյ միջոցի զօրանայ Սիմէօն արքայն եւ գայ տիրէ ի վերայ Տփխիսու եւ զ Դաւիթ-խանն նուաճեալ վանէ։ Իսկ որովհետեւ կին Սիմէօն արքային հօրաքոյր էր Լազարէ-միրզային՝ ապաւինի սոյն Լազարէ-միրզային, հօրաքեռուն իւրոյ եւ գայ ի Տփխիս, եւ անդ ամուսնանայ։ Ի սոյն միջոցի վերստին բռնանայ Դաւութ-խանն եւ առնու զՏփխիսն, եւ մնայ Լազարէ-միրզայն ընդ ձեռամբ Դաւութ-խանին։ Յետ ժամանակաց որդին Դաւութ-խանի անկանի յանողանալի հիւանդութիւնս, զոր ճարտար բժիշկք ոչ կարենան բժիշկել, եւ ի տարակուսի լեալ սոյն Դաւութ-խանս յաղագս որդւոյ իւրոյ անողջութեան՝ արք ոմանք ջերմեռանդք զեկուցանեն Դաւութ-խանին զաքանչելեացն եւ զհրաշիցն սրբոյն Գէորգեայ մասին, զոր բերեալ էր մեծին ներսիսի հայրապետին մերոյ ի Գամրաց աշխարհէն ի Կարբի գիւղաքաղաքն հայոց, թէ նովաւ կարէ բժշկել որդին քո, եւ զի էր նոյն Կարբի գիւղաքաղաքն յայնժամ ընդ իշխանութեամբ Դաւութ-խանին, վասն որոյ գրեաց անդ զի բերցեն զմասն սրբոյն Գէորգեայ ի բժշկութիւն որդւոյ իւրոյ։ Իսկ իշխանքն նոյն Կարբոյ գիւղաքաղաքի ոչ առնուն բանից Դաւութ-խանին եւ ոչ տան տանել զմասն սրբոյն Գէորգեայ, զի թէպէտ այս Դաւութ-խանս ոչ էր այնքան ջերմեռանդն առ սուրբն Գէորգ, ըստ որում ուրացեալ էր, սակայն վասն նախանձու զերկուտասան թաւաղաց եւ ազնուազարմ տոհմականաց, յորոց երկնչիւր զի խոշտանգեցին զինքն, զայսոսիկ առաքեաց պատանդս ի Կարբի, զի

առաքեսցեն գնչխար սրբոյն Գէորգեայ, յորոց երկոտասանից մի էր Լազարէ- միրզայն, ընդ որում Սիմօն-խանի կնոջ որդի էր: Մի գուցէ զհաւատարմութիւնս արասցէ Սիմօն-խանին զբանս ինչ ծանուցանելով նմակամ գրութեամբ եւ կամ այլ իմն կերպիւ եւ մանաւանդ ի յուսադրելոյ Ալէքսանդր արքային Կախէթու, որ էր Հօրեղբայր նորին, այսոքիւք պատճառանօք կորոյս յերկրէ իւրմէ՝ առաքելով զնա պատանդ:

Ա. Լազարէ-միրզայ թոռն Լէօն արքային ի գալն ի Հայաստան յետ միջոցի ծնանի որդի մի Խաչատուր, որ զնմանութիւն Հօրն բերեալ յինքեան եւ երեւելի գտեալ, կոչեցաւ յարգական անուամբ Խաչատուր-բէկ, եւ եղեւ անուանի յոյժ առ ամենեսեան առ հեռաւորս եւ առ մերձաւորս, թէ ըստ վայելչութեան բարեղիր կազմուածոյն եւ հասակին, եւ թէ ըստ քաղցրութեան բարուցն:

Բ. Խաչատուր-բէկ ծնաւ որդի մի Յակոբ անուն, որ եւ սա զօրաւոր գտեալ բանիւք եւ արդեամբք անուանեցաւ յամենից պարոն Յակոբ յարգական անուամբ:

Գ. Յակոբ որդի Խաչատուր-բէկի ծնաւ գերիս որդիս Մաղաք, Յօր, եւ տէր- Սարգիս, որոց ծնունդք եւ սերունդք գտանին յայլ եւ այլ կողմանս ցարդ ըստ աւանդութեան նախնեսաց մերոց, այսինքն, Յօրն՝ յելլադա՝ այնէ Ռումէլի, եւ տէր- Սարգիսն՝ ի Զմիւռին, իսկ վասն Յօրայ ունիմք խօսել յառաջիկայ բանսդ:

Դ. Մաղաք անդրանիկ որդի Յակոբայ ծնանի զչորեսին որդիս՝ Ուղուրլու, Գասպար, Մելքոն եւ Բաղդասար, եւ եօթն դստերս:

Ե. Ուղուրլու անդրանիկ որդի Մաղաքայ ծնաւ զչորս որդիս՝ Մաղաք, Խաչատուր, Յովհաննէս եւ Գէորգ, եւ երկու դստերս:

Զ. Գասպար որդի Մաղաքայ ամուսնացեալ ըստ աշխարհի մեռանի անորդի:

Է. Մելքոն երկրորդ որդի Մաղաքայ ամուսնացեալ ըստ աշխարհի ծնանի երկուս որդիս՝ Մարտիրոս եւ Աղաբէկ: Մարտիրոսն ամուսնացեալ ըստ աշխարհի ծնանի երկուս որդիս՝ Մելքոն եւ Գասպար: Աղաբէկն եւս ամուսնանայ ըստ աշխարհի եւ մեռանի անորդի:

Ը. Մաղաք անդրանիկ որդին Ուղուրլուի ծնաւ որդի մի եւ կոչեցաւ անուն նախահօրն Ուղուրլու եւ դուստր մի եւս:

Թ. Խաչատուր երկրորդ որդի Ուղուրլուի ամուսնացեալ ընդ քեռն Եփրեմայ արքեալիսկոպոսին՝ նուիրակին եւ առաջնորդին երկրին Ռուսաց, որ եւ սա եղեւ քահանայ Աստուծոյ բարձրելոյ եւ ծնաւ ուստերք եւ դստերք, յորոց մնացեալ է ուստր մի Յովհաննէս եւ դուստր մի եւս:

Ժ. Յովհաննէս երրորդ որդի Ուղուրլուի մենացեալ յաշխարհէ եւ զհետ կրօնաւորական կարգի չողեալ՝ միաբանեցաւ ի Ա. Էջմիածին, որ է պատմող բանիցս:

ԺԱ. Գէորգ չորրորդ որդի Ուղուըլուի ծնաւ ուստերս եւ դստերս, յուրոց մնացեալ է ուստերք Յովակիմ եւ Գրիգոր եւ դուստր մի եւս: Որպէս ցուցանի սոյն վերյգրեալսն ազգաբանութեան ծառոյն նումրայով:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՅԱՂԱԳՍ ՀԱՐԿԱԲՈՐ ԹՂԹՈՑ ՄԵՐՈՑ, ՈՐՔ ԿԱՅԻՆ ՄԻՆՉԵՒ Ի
ԺԱՄԱՆԱԿՍ ՅՕԲԱՅ, ԶՈՐ ՏԵՍԵԱԼ ԷԻՆ ԾԵՐՈՒՆԻ ԻՃԽԱՎՆՔՆ
ԿԱՐԲԻՈՅ ԵՒ ՄԱՆԱԲԱՆԴ ԾԵՐՈՒՆԻ ՈՄՆ, ՈՐՈՅ ԱՆՈՒՆՆ
ԿՈՉԵՐ ԴՈՆՁՈՆՑ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ, ԶՈՐ ԵՒ ՍԱ ԱՌ-ԱԲԵԼԱՊԻԵՍ
ՔԱԶ ՏԵՂԵԱԿ Է

Արդ, կարեւոր համարիմ եւ զայս եւս ծանուցանել յետագայիդ իմոյ,
զի պատմութիւնք նախնեաց մերոյ՝ բացի Զաքարիա պատմաբանէ, գտա-
նեին եւ աւանդութեամբ նախնեաց մերոյ՝ ի գիր արձանացեալք հայե-
րէն եւ վրացերէն, մինչեւ ցՅօթ, սկսեալ ի Լէօն -միրզայէն եւ այսր, որ
սոյն Յորս էր թոռն Խաչատուր-բէկին՝ որդւոյ Լազարէ-միրզային: Եւ եւս
գտանէին եւ թուղթք պիտանիք ամենայն կալուածոց մերոց, որք կոչին
հուճէթք կամ ղապլայք ընդ վերոյ յիշատակեալ թղթոց, սակայն մնա-
ցին այն ամենայն ի ձեռս Յօրայ, քանզի յաջողակ գտեալ սորա յոյժ, քան
զեղբարս իւր, եւ զօրաւոր ի դրան Օսմանեան տէրութեան, որք տիրա-
պետեալ էին յայնժամ զերկիրն մեր, առ ինքն ունէր զամենայն թուղթսն
հարկաւորք, իբրեւ դիպուածով իւիք պատահեցաւ նմա տուգանել ի դրա-
նէ օսմանցւոց եւ տարապարտ մեռանել եւ յաւարի առնուլ ամենայն ըն-
չից նոցին, որպէս պատմէին իշխանք ծերունիք Կարբույ, եւ մանաւանդ
Ղոնջոնց նիկողայոսն, որ տեսեալ էր իսկ աչօք զթուղթսն եւ ընթերցեալ
բազմիցս, որ եւ սոյն Ղոնջի նիկողայոսն էր ամաց հարիւրից, մանա-
ւանդ զի եւ պատմէր, թէ քանի աղմուկ եւ խռովութիւն իցէ յառաջացեալ
վասն այսր ի մէջ եղբարցն Յօրայ, քանզի եղբարք սորին Մաղաք եւ տէր
Սարգիս չեն կամեցեալ, զի այնոքիկ թուղթք մնայցեն ի ձեռս Յօրայ, այլ
եւ Յօթ հզօրագոյն գտեալ՝ բռնի յափշտակեալ է զայնս ի ձեռաց նոցին
օժանդակութեամբ օսմանեան բռնաւորացն, եւ զի տկար գտեալ Մաղա-
քայ եւ տէր- Սարգիս. Հուսկ յետոյ բազում կագից եւ կոռույ թողեալ են
յակամայ կամս ի ձեռս նորին, եւ ի յենթարկելն նորին զանազան փոր-
ձանաց ի նոցին, իսկ օսմանցւոց եւ ի մեռանելն կորեան եւ անհետ եղեն
եւ այնոքիկ, որ պատմեցաւ: Եւ այսպէս բարձաւ ի մէնջ յիշատակութիւն
նախնեաց եւ ծանօթութիւն սեպհական կալուածոց նոցին, որք կային թէ
ի Կարբի եւ թէ ի վրաց տուն: Եւ թէպէտ մնացին սակաւ ինչ նշմարանք

թղթոց ի ձեռս Մաղաքայ նախահօր մերոյ, այլ սակայն գալ նադրին յաշ-խարհս մեր եւ առնուլ պատերազմաւ զերկիր մեր զՀայաստան ի ձեռաց օսմանցւոց եւ վանել անտի զնոսին իսկ զօսմանցիս, եւ ի լինելն զանազան եւ ծանր հարկապահանջութեանց ի բնակչաց երկրին, որ արպապ կոչի ռամկօրէն եւ մանաւանդ ի ժողովել նադրին զտղայս, զաղջկունս Հայոց, յայնժամ բնակիչք երկրին երեւանայ եւ մանաւանդ Կարբեցիք ցան ու ցիր լինին յայլ եւ այլ կողմանս աշխարհաց, եւ երկիրն իսպառ ամայանայ ի բնակչաց, եւ քաղաք եւ գիւղը եւ աւանք քանդին եւ աւերին եւ այգիք եւ անդաստանք կեր ու կուր լինին երիվարաց զօրաց եւ սմբակակոլս կորն-չին, եւ տունք եւ ապարանք եւ հոյակապ եկեղեցիք եւ այլ հաստակառոյց եւ չքնաղագեղ շինուածք բոլորովին քանդեն եւ եղծանեն, մանաւանդ Կարբւոյ գիւղաքաղաքի, որ իբրեւ զդրախտ իմն զարդարեալ եւ վայել-չացեալ էր: Եւ այսպէս բարձրավայելուչ երկիրն Հայաստան խրթնացեալ ի զարթուց եւ ի շինուածոց, եւս եւ առաւել դատարկացեալ ի բնակչաց, սգալի լինի տեսողաց եւ ողբալի, եւ ուր գտանին այժմ երեւանցիք եւ կարբեցիք եւ այլ արեւելցիք, գոգցես յայսմ ժամանակի գնացեալ են անդ: Եւ եթէ մնացին եւ փոքր ինչ վայելչութիւնք երկրին, զայն եւս ի սատակել նադրին, ազգք զեկաց (որք եւ լեզգիք կոչին) հետզհետէ աւերեալ ոչնչացեալ են որպէս եւ մինչեւ ի ժամանակս մեր եւս տակաւին կային՝ քանդէին, գերէին զմնացեալսն: Յայսպիսի աղմկեալ ժամանակի Մաղաք հաւն մէր զպէսպէս տառապանս եւ զվիշտս կրեալ ի պարսից եւ ի զեկաց եւ ծանր ծանր տուգանաց եւ հարկաց ենթարկեալ առեալ զկին փախստական լինի յամուր տեղիս երկիրն հանդերձ դստերք իւրովք յահէ մանկաժողով հրամանէ նադրին, եւ հուսկ ամենայնի սպանանի ի լեզգեաց՝ ի Կարբի յայգեստանս նորին, գոլով ծեր եւ ոչ կարելով ընդ այլ ընկերացն իւրոց զփախուստ առնուլ այլուր: Իսկ կին սորին, որ էր դուստր փառաւոր իշխանին Միրաքայ, կրեալ զբազում վիշտս ընդ առն իւրոյ, յետ ամենայնի գնացեալ ի Քանաքեռ, վախճանի անդէն առ դստերն իւրոյ Եղիսաբէթի, եւ այսպէս իսպառ անհետ լինի յիշատակութիւնք նախնեաց մերոց եւ նշմարանք թղթոց եւ զարալայից մերոց, բայց որպէս աւանդութեամբ նախնեաց եւ ծերունեաց եւ մանաւանդ ըստ պատմելոյ եւ վկայելոյ գրութեանց պատմութիւնից ի լրոյ առեալ գրեցի աստին զծննդաբանութիւն (Լէօն) Լէւոն-միրզային եւ թոռին սորին՝ Լազարէ-միրզային հասուցեալ մինչեւ ցվերջին ծնունդս նոցին: Այսպէս, ոչ դանդաղիմ յիշատակել աստին եւ զբնական կալուածս, զայգիս, զանդաստանս եւ զջրաղացս, զպանդուս եւ զայլ սեպհական կալուածս մեր, որք են ի Կարբի եւ ի վրաց տուն՝ որչափ լուեալ եմ եւ գիտեմ ի հօրեղբարցէ իմոց եւ այլ ծերունեաց: Արդ, մեր բնական կալուածքն ի Կարբի են այսոքիկ, մէկ մեծ պանդոկ, որ է

քարուանսարայ, երեք այգի մեծ կարբւոյ, երկու այգի եւս դաշտավայրի նորին, բայց աւեր այժմ, տեղիքն միայն կան, նաեւ թէ ի դաշտավայրս եւ թէ ի լերինս կարբւոյ ունիմք բազում մեծամեծ արտս հողոյ եւ զագարակս, ի ձորն կորբւոյ որչափ ջրաղացք գոն՝ մեր են ամենայն, նոյնպէս եւ Միրաքայ բոլոր կալուածքն, որք յայտնի են ամենից կարբեցւոց ներկայ եղելոց՝ մեր են, քանզի սերունդք Միրաքայ ոչ գոն, եւ գուստը սոյն այս Միրաքայ էր կին Մաղաքայ եւ մայր Ուղուրլու հօր մերոյ, որ լինի մեր տատն, եւ այլ բազում արտք եւ շինուածք կար ի քաղաքաւ եւ ի վրաց տուն, որոց եւ զապալայք կային մինչեւ ի ժամանակս հաւուն մերոյ Մաղաքայ եւ Յօբայ, զոր տեսեալ էին ծերունի իշխանքն կարբւոյ եւ ծերունի Ղոնջոց Նիկողայոսն իւրով աչօք եւ ընթերցեալ, բայց կորեան ամենեքեան, որպէս պատմեցաք լիապէս ի վերդ հանդերձ պատճառանօքն:

Արդ, ըստ որում ես այժմ ի Տփիսի քաղաքիս ընդ բոլոր միաբանիցն սրբոյ էջմիածնի պանդխտացեալ, անհնարին իմն է մեզ զարդիս գնալ Երեւան՝ ի կարբի եւ վերահասութեամք գրել զորոց ինչ տեղեկութիւն զկալուածոց մերոց, բայց յորժամ ողորմեսցի Տէր Երուսաղէմի եւ այց ինչ մեզ արասցէ փտարատելոյս եւ յերկիրն հայրենեաց մերոց կրկին զմեզ ժողովեսցէ, յայնժամ Աստուծով զամենայն կալուածս մեր յականէ յանուանէ տեղեկացեալ ի գիր եմ, արձանացուցանելոց հանդերձ որքանութեամք, մեծութեամք, լայնութեամք եւ երկայնութեամք նոցին, եթէ Տէր ժամանակ տացէ երկար կենաց մերոց: Ընդ ժամանակսն ընդ այնոսիկ, յորում աղմկեալ էր աշխարհն մէր պէսպէս խոռվութեամք եւ տառապակրութեամք ի բոնաւորէն նաղր-շահի, որ է Թահմաղ-զուլի-խանն, հայրն մեր Ուղուրլու եւս փախստական լինի յերկիրն Վրաց ի Տփիսի՝ հանդերձ Գասպար, Մելքոն եւ Բաղդասար եղբարբք իւրովք հինգ ամօք յառաջ, քան զմահ հօրն իւրոյ Մաղաքայ յաւուրս մանկաժողով հրամանին նադրի եւ բնակեալ անդ ամս քսան ամուսնանայ ընդ դստեր Զաքարիայ Հեղինար անուն եւ ծնանի որդիս եւ դստեր անդանօր, եւ ի վերադառնալն ի Տփիսեաց կրկին յերեւան յետ իբր քսան ամաց՝ ծնանիմ եւ ես, որ եմ իբր ԽԵ. ամաց: Այժմ զօրացեալ հօր մերում յանդ յերեւան բարի անուամք եւ յաջողութեամք եղեւ երեւելի յոյժ՝ ի մէջ ազգի մերում եւ բնակչաց երկրին յանուն կոչեցաք մեք յետոյ Ուղուրլեանք, որպէս եւ մինչեւ ցայժմ, ի բոլոր բնակչաց երկրին ազգ մեր եւ ծնունդք կոչին եւ անուանին Ուղուրլեանք. զայս քանս առ այժմ բաւ համարեալ՝ կնքեմ զբանս:

ՊԱՇՏՈՆԵՐԻԹԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵՎՑՑՍ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ Ա. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ¹

Ա.

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանեայցս Եկեղեցական վարչութեան գլուխն է Ս. Էջմիածնի ընդհանրական Պատրիարք Կաթուղիկոսը: Այս նուիրական իշխանութիւնը սկիզբն առաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչից եւ մինչեւ Մեծն Ներսէս Ա.՝ Հայրապետները Ս. Օծումը ստանում էին Կեսարիայում, բայց 366 թուին Վաղարշապատում եղած Ազգային-Եկեղեցական Համագումար ժողովով որոշուեց, որ ընտրեալ Հայրապետը մեր Եկեղեցւոյ եպիսկոպոսներից ընդունի Կաթուղիկոսական Ս. Օծումն, այլ եւս Կեսարիա չգնայ:

Ազգիս քրիստոնէութիւն ընդունելու հետ սկսուած այս իշխանութեան աթոռը եղաւ Ս. Էջմիածին: Թէեւ քաղաքական հանգամանքների բերմամբ Հայրապետական Աթոռը զանազան տեղեր փոխադրուեց, սակայն 1441 թուին Վաղարշապատի Համագումար ժողովի որոշմամբ նորից հաստատուեց Ս. Էջմիածնի Կաթուղիկէ Մայր Եկեղեցում՝ իւր հետքերը թողնելով Սսում եւ Աղթամարում: Ս. Էջմիածնի Ընդհանրական Հայրապետութեան հաստուած Սսի եւ Աղթամարայ կաթուղիկոսութիւնները մինչեւ ցայսօր գոյութիւն ունին, որոնց առաջինը կոչւում է Կաթուղիկոսութիւն Տանն Կիլիկիոյ, իսկ երկրորդը՝ Կաթուղիկոսութիւն Տանն Աղթամարայ:

Աղուանից կաթուղիկոսութիւնը, որ սկսուած էր Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի թոռն Ս. Գրիգորիսից, դարուս սկզբից աւելորդ համարուեց եւ առմի ժամանակ մետրապոլիտ կոչուող արքեպիսկոպոսի ձեռքով կառավարուելուց յետոյ միացաւ Ղարաբաղու արքեպիսկոպոսութեան հետ:

Բ.

ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆ

Կաթուղիկոսութիւնից յետոյ գալիս են Երուսաղէմի եւ Կ. Պօլսոյ Պատրիարքութիւնները:

1 «Արարատ», 1884, էջ 37-46: Յրատարակված է «Ազգային» Խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յուսիկ Վարդապետ:

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՊԱՏՐԻԱՐքՈՒԹԻՒՆԸ սկսուած է երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոս Ս. Յակովը Տեառնեղբայր կոչուած առաքեալից: Ակզբում այս աթոռը յատկապէս մի ազգի սեպհականուած չէր, այլ ընդհանուր քրիստոնէից էր պատկանում: Երբ Քրիստոսի եկեղեցին սկսուեց բաժանուել մասների, այդ աթոռը յատկացաւ հայերին: Այս աթոռի յատկապէս Հայոց սեպհականուած պատրիարքութիւնը սկսուել է 637 թուին եւ Խատտապէ Իբրահիմ Էօմերի հրովարտակով պատրիարք եւ Հայոց, Ասորոց ու Ղպտեաց ներկայացուցիչ նշանակուեց Աբրահամ անունով մի հայ եպիսկոպոս: Այս պատրիարքութիւնը իսկապէս Պաղեստինի եւ Եգիպտոսի Հայոց արքեպիսկոպոսութիւն պէտք է համարել եւ ըստ եկեղեցական աւանդութեան՝ թէեւ նախապատիւ, քան Կ. Պօլսոյ Հայոց պատրիարքը, բայց ըստ վարչական սահմանադրութեան՝ ստորագրեալ: Ընտրեալ պատրիարքը ցմահ է:

Կ. ՊՕԼՍՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐքՈՒԹԻՒՆԸ սկսուած է 1461 թուին, երբ սուլթան Մէջէմմէտ Ֆաթիհ տիրելով Կ. Պօլսին՝ Բրուսայի Յովակիմ եպիսկոպոսին նշանակեց Կ. Պօլսոյ առաջնորդ Փատրիկ (Պատրիարք) կոչմամբ: Կ. Պօլսոյ առաջնորդը՝ որպէս մայրաքաղաքի արքեպիսկոպոս եւ Կեղրօնական վարչութեան ղեկավար, քաղաքականապէս համարւում է Տաճկահայոց Ներկայացուցիչ եւ Պատրիարք Հայոց Կ. Պօլսոյ, իսկ հոգեւորապէս՝ Փոխանորդ Ընդհանրական Հայրապետին Ս. Էջմիածնի:

Մինչեւ դարուս սկիզբը Ս. Էջմիածնի ընդհանրական Հայրապետի իրաւասութիւնը աւելի նկատելի է եղած բոլոր Հայաբնակ տեղերում, եւ յարաբերութիւնները աւելի սերտ են եղել: Հայրապետը ներգործում էր իրանից նշանակուած առաջնորդների եւ նուիրակների ձեռքով ի պահանջել հարկին՝ անձամբ այցելելով ուր Հարկն է, սակայն դարուս առաջին քառորդում տեղի գտած քաղաքական դէպքերը պատճառ եղան արտաքին յարաբերութեանց փոքր ինչ թուլանալուն: Այս դէպքերն էին՝ Յովսէփ Արղութեանի բացառիկ դէպքով կաթուղիկոս ընտրուիլը, Դաւթեանց եւ Դանիէլեանց վէճերը եւն:

Մինչեւ Եփրեմ կաթուղիկոսի ընտրութիւնը թէեւ Հայրապետական Աթոռը Պարսից սահմանումն էր, սակայն նորընտիր Հայրապետը իւր պաշտօնը եւ Հովուապետական իրաւունքը անարգել ամենայն տեղ գործադրելու համար ստանում էր Պարսից շահի բաղամը, Տաճկաց սուլթանի ֆէրմանը, եւ երբ Հայերը Ռուսաստանում բազմացան՝ նաեւ Ռուսաց կայսեր հրովարտակը, եւ այս՝ սկսեալ Երեւանցի Սիմէօն կաթուղիկոսից:

Ս. Էջմիածնը, որով եւ Հայրապետական Աթոռը պարսից ձեռքից ազատուելուց յետոյ՝ ընտրեալ Հայրապետը միայն Ռուսաց կայսեր հրովարտակով է ճանաչւում: Պարսից Դուռը ընդունում է ընդհանրական

Հայրապետի իրաւասութիւնը իւր հպատակ հայերի վերայ՝ թէ՝ ըստ կրօնականին եւ թէ՝ ըստ եկեղեցական վարչականին, իսկ Տաճկաց Դուռը՝ միայն ըստ կրօնականին:

Յովհաննէս Հ. կաթուղիկոսից յետոյ Ներսէս Ե.-ի ընտրութեամբ թէպէտ Տաճկահայոց յարաբերութեանց սառնութիւնը մի աստիճան մեղմացաւ, սակայն նախկին սերտ յարաբերութիւնը անհնար եղաւ վերահաստատել: Բայց եւ այնպէս Ս. Էջմիածնի եւ Տաճկահայոց մէջ եղած բարոյական կապը օրինականութիւն է ստացել Խուսահայոց Պօլօժենիայով եւ Տաճկահայոց Ազգային Սահմանադրութեամբ:

Խօսենք նախ Խուսահայոցս վարչական կազմակերպութեան մասին: Խուսահայոցս հոգեւոր վարչական գործերը կառավարում են ըստ տրամադրութեան Պօլօժենիայի, որ հաստատուած է 1836 թուին: Ընդհանրական հայրապետը, որ իւր կոչման պատշաճեալ հովուապետական իրաւունքը անկախ կերպով գործադրում է, վարչական գործերին ընթացք է տալիս այն հոգեւոր ատենատեղիներով ու հաստատութիւններով, որոնք պարտաւորուած են ըստ ամենայնի աջակից եւ գործակատար լինելն:

Այդ ատենատեղիներն են.

Ա. Նախ՝ Սինօդ, որ իբրեւ բարձրագոյն ատենատեղի՝ Հսկող եւ համարառու է: Սինօդի ատենապետն է ընդհանրական հայրապետը, Սինօդը ունի ութն անդամներ, որոնք ըստ առաջարկութեան ընդհանրական հայրապետի՝ հաստատուած են թագաւոր կայսրից, կան եւ դիւանական աստիճանաւոր ծառայողներ:

Բ. Կոնսիստորիա, որ իբրեւ թեմական ատենատեղի՝ Հսկում է թեմական հոգեւոր եկեղեցական գործառնութեանց վերայ, տարեվերջին հաշիւ է ներկայացնում Սինօդին, եւ իբրեւ ստորագրեալ Սինօդի՝ ամեն գործում պատախանաւոր է: Այս ատենանի ատենապետն է թեմակալ առաջնորդ արքեպիսկոպոսը, որ ըստ առաջարկութեան ընդհանրական հայրապետի հաստատում է թագաւոր կայսրից, որ իւր վիճակի հոգեւոր եւ եկեղեցական գործոց լիակատար կառավարիչն է, որին գործակից են իւր թեմի բոլոր հոգեւոր ատենատեղիք եւ հաստատութիւնք: Այս ատենի անդամներն են երեք՝ մինը վարդապետ կամ ավագ քահանայ, որ նախանդամ է կոչւում, իսկ երկուքը՝ քահանայք, կան եւ դիւանական աստիճանաւոր ծառայողներ:

Գ. Հոգեւոր Կառավարութիւն, որ իբրեւ գաւառական հոգեւոր ատենատեղի՝ Հսկում է իւր շրջանի եկեղեցական գործառնութեանց վերայ եւ իբրեւ ստորագրեալ պատախանաւոր է թեմի կոնսիստորիային, որին եւ ներկայացնում է իւր գործառնութեանց հաշիւը: Այս ատենանի նախագահն է գաւառի յաջորդը կամ առաջնորդական փոխանորդը, իսկ

անդամներն են երկու քահանայք՝ վարդապետ չեղած ժամանակ միայն ատենի նախագահի պաշտօն կարող է կատարել նաեւ մի աւագ քահանայ, կայ նաեւ դիւնական աստիճանաւոր ծառայող:

Բացի այս երեք կարգ ատենատեղերից՝ կան նաեւ գաւառների բարեկարգիչներ, որոնք ենթադրեալ են մերձաւոր իշխանութեան:

Հստ Պօլօժենիայի՝ վարչական հաստատութեանց թիւն է Սինօդ՝ մի, թեմ եւ իւր Կոնսիստորիա՝ վեց, իսկ Հոգեւոր Կառավարութիւն՝ իւրաքանչիւր թեմի մէջ մի քանի հատ, ինչպէս որ իւր տեղը ցոյց կտանք:

Մեր եկեղեցական վարչութեան կենդրօնն է Ս. Էջմիածինը, ուր կան հետեւեալ հաստատութիւնները իրանց գործող անձիքներով.

ՍԻՆՕԴ. Ատենապետ Սինօդի՝ Հնդհանրական Հայրապետ Ամենայն Հայոց,

Առ այժմ Տեղակալ Ատենապետի Մակար արքեպիսկոպոս,

Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Բաբամեան,

Մեսրով եպիսկոպոս Սմբատեան,

Անդամք՝ Յովակիմ եպիսկոպոս Տէր-Գրիգորեան,

Երեմիա եպիսկոպոս Գալստեան,

Ներսէս եպիսկոպոս Խուղավէրտեան,

Գրիգոր եպիսկոպոս Տէր-Մատթէոսեան,

1. Պրօկուրօր՝ Նադվօրնի Սովետնիկ Նիկողայոս Ստեփաննոսեան Տէր-Յովսէփեանց,

2. Ատենադպիր՝ Նադվօրնի Սովետնիկ Սուքիաս Ստեփաննոսեան Թաղիանոսեան,

3. Աստիճանաւոր առանձին յանձնարարութեանց՝ Կոլեժսկի Ասսեսօր Զաքարիա Տէր Յովհաննիսեան Տէր-Զաքարեանց,

4. Համարակալ՝ Կոլեժսկի Ասսեսօր Գէորգ Տէր-Յարութիւնեան Զանիբէկեանց,

5. Գործավար Կառավարչական մասին՝ Կոլեժսկի Ասսեսօր Ստեփաննոս Տէր-Զաքարեան Մուշեղեանց,

6. Գործավար Դատաստանական մասին՝ Տիտուլեարնի Սովետնիկ Փիլիպպոս Աբրահամեան Նաւասարդեանց,

7. Գործավար Տնտեսական մասին՝ Տիտուլեարնի Սովետնիկ Ղազար Գէորգեան Տէր-Ղազարեանց,

8. Կարգապահ մատենավար՝ Տիտուլեարնի Սովետնիկ Յովակիմ Յովհաննիսեան Շամքորեանց,

9. Դիւնապահ՝ Տիտուլեարնի Սովետնիկ Գաբրիէլ Տէր-Աբրահամեան Սմբատեանց,

10. Թարգման՝ Տիտուլեարնի Սովետնիկ Յարութիւն Մովսիսեան Տէրեսայեանց:
Իւրաքանչիւր գործավար ունի իւր առանաձին գրագիրները:

Զեկուցում ներկայացնում են.

Բշ. Կառավարչական մասն, Գշ. Դատաստանական մասն, Դշ. Տնտեսական մասն, Եշ. Հաշուարարական մասն, Ուր. Ուսումնարանական մասն:

**ՎԱՐԱԿԱՎՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ Ս. ԷՂՄԻԱԾՆԻ
Նախանդամ՝ Սարդիս վարդապետ Տէր-Գասպարեանց
Անդամք՝ Գրիգոր վարդապետ Տէր-Մտեփաննոսեան
Անտօն վարդապետ Վարդապարեան**

**ՏՊԱՐԱԿՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ
Նախանդամ՝ Արիստակէս վարդապետ Տէր-Դաւթեան,
Անդամք՝ Սահակ սարկաւագ Գէորգեան,
Եփրեմ սարկաւագ Սուքիասեան:**

**Հիւրընկալ՝ Գրիգորիս վարդապետ Տէր-Յակոբեան,
Խմբագիր «Արարատ» ամսագրի՝ Յուսիկ վարդապետ Մովսիսեան,
Տեսուչ Ճեմարանի՝ Արշակ Նահապետեան:**

ԹԵՄՔ ԵՒ ԹԵՄԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՔ

**Ա. ԱՐԱՐԱՏԱՅ ԿԱՄ ԵՐԵՒԱՆԱՅ ԹԵՄ
Վիճակ Ընդհանրական Հայրապետին
(Կենդրոն՝ Երեւան քաղաք)
Փոխանորդ Թեմակալին եւ Ատենապետ Կոնսիստորիայի Գէորգ
Եպիսկոպոս Սուրբ Խնեան,
Անդամք Կոնսիստորիայի Գէորգ քհնյ. Թաղիանոսեան, Մտեփաննոս
քհնյ. Տէր-Գրիգորեան եւ Պողոս քհնյ. Այվազեան,
Ատենապետիր՝ Գուբերնսկի Սեկրետար Սիմէօն Փիլիպոսեանց,
Գործավար՝ Գուբերնսկի Սեկրետար Յակոբ Տէր-Մէլիքսեղեկեան,
Դիւանապահ՝ Մկրտիչ Տէր-Առաքելեան,
Պաշտօնակատար Թեմական Վերատեսուչի Երեւանայ եւ Կարսայ վի-
ճակի՝ Պերճ Պոօշեան,
Տեսուչ Հոգեւոր Թեմական Դպրանոցին Երեւանայ՝ Սարդիս Բէկնա-
զարեան:**

**1. ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՆԱԽԻԶԵՒՄՆԻ
(Կենորու՝ Նախթեհան քաղաք)**

(Յաջորդ վիճակի եւ նախագահ Հոգեւոր Կառավարութեան՝ Յով-
հաննէս եպիսկոպոս Տէր-Յարութիւննեան,
Անդամք՝ Մկրտիչ աւագ քհնյ. Իսահակեանց եւ Մկրտիչ քհնյ. Տէր-
Սարգսնեանց,
Քարտուղար՝ Յարութիւն Տէր-Գաբրիէլեան:

**2. ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՍԻՒՆԵԱՅ
(Կենորու՝ Տաթեալ զանք)**

Յաջորդ վիճակի եւ նախագահ Հոգեւոր Կառավարութեան՝ Յովհաննէս վրդ. Ղալամեան,
Անդամք՝ Սիմէօն վրդ. Լալազարեանց եւ Յովհաննէս քհնյ. Տէր-Յա-
կովբեանց,
Քարտուղար՝ Աւետիս Յովհաննիսեան:

**3. ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՇԻՐԱԿԱՅ
(Կենորու՝ Ալեքսանդրատոլ քաղաք)**

Յաջորդ վիճակի եւ նախագահ Հոգեւոր Կառավարութեան՝ Սահակ վրդ. Բաղդասարեան,
Անդամք՝ Մարտիրոս քհնյ. Տէր-Պողոսեան եւ Վրթանէս քհնյ. Տէր-
Գէորգեան,
Քարտուղար՝ Գուբերնսկի Սեկրետար Կարապետ Զանիբէգեան,
Տեսուչ Վիճակային Հոգեւոր Դպրոցի՝ բժիշկ Գաբրիէլ Յովհաննի-
սեան:

**Բ. ԱՐՑԱԽԻ ԿԱՄ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԹԵՄ
(Կենորու Շուշը)**

Կառավարիչ թեմի եւ Ատենապետ Կոնսիստորիայի՝ Գրիգոր արքեպիսկոպոս Սագինեանց,
Անդամք Կոնսիստորեայի՝ Կարապետ աւագ քհնյ. Հախիեանց, Սի-
մէօն աւագ քհնյ. Տէր-Իսրայէլեանց եւ Համազասպ քհնյ. Տէր-Աւետի-
քեանց,
Ատենապիր՝ Տիտուլեարնի Սովետնիկ Իսահակ Լազարեանց,
Կարգապահ Մատենավար՝ Գուբերնսկի Սեկրետար Միրզա Տէր-
Սարգսնեան,
Թեմական Վերատեսուչ՝ Յովհաննէս Տէր-Գրիգորեանց,
Թեմական Հոգեւոր Դպրանոցի Տեսուչ՝ Զաւատ-Բէկ Իշխանեանց:

ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՇԱՔՈՒԱՅՑ

(Կետրու Նոհանք բառաք)

Յաջորդ վիճակի եւ նախագահ Հոգեւոր Կառավարութեան՝ Գարեգին վրդ. Սաթունեանց,

Անդամք՝ Սիմէօն քհնյ. Տէր-Պօղոսեանց եւ Մինաս քհնյ. Տէր-Պօղոսեանց,

Քարտուղար՝ Կարապետ Փիրզատեանց:

Գ. ՇԱՄԱԽԻԻ ԹԵՄ

(Կետրու՝ Շամախ բառաք)

Կառավարիչ թեմին եւ Ատենապետ Կոնսիստորիայի՝ Թաղէոս եպիսկոպոս Զիւնական,

Անդամք՝ Համազասպ վրդ. Համազասպեանց, Սարգիս ա. քհնյ. Փիրվերտեանց եւ Գրիգոր քհնյ. Պետրոսեանց,

Ատենադպիր՝ Տիտուլեարնի Սովետնիկ Աբրահամ Շահվերդեան,

Թեմական Վերատեսուչի պաշտօնը կատարում է թեմի Կառավարիչ Թաղէոս եպիսկոպոս Զիւնական:

Դ. ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԻՄԵՐԵԹԻ ԹԵՄ

(Կետրու՝ Թրակիա բառաք)

Առաջնորդ թեմին եւ Ատենապետ Կոնսիստորիայի՝ Արիստակէս եպիսկոպոս Սեղբակեան,

Անդամք՝ Արիստակէս Ա. քհնյ. Բէնքեան, Կարապետ քհնյ. Տէր-Սարգսեան եւ Թաղէոս քհնյ. Խօջաէնաթեան,

Ատենադպիր՝ Տիտուլեարնի Սովետնիկ Գրիգոր Նիկողայոսեան Բէկմանեանց,

Թեմական Վերատեսուչ՝ Ղազարոս Աղայեանց,

Տեսուչ Ներսիսեան Աղդային Հոգեւոր Դպրանոցի՝ Սողոմոն Եղիազարեան:

1. ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԱԽԱԼՅԻԱՅՑԻ

(Կետրու՝ ԱխալՅիա)

Յաջորդ վիճակի եւ նախագահ Հոգեւոր Կառավարութեան՝ Մամբրէ վրդ. Սանասարեանց,

Անդամք՝ Եղիա աւագ քհնյ. Համբարձումեան եւ Աբրահամ քհնյ. Ղազագեան:

2. ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԳԱԽԶԱԿԻ

(Կենորու Ելրահետոյ)

Յաջորդ վիճակի եւ նախագահ Հոգեւոր կառավարութեան՝ Անանիա վրդ. Համազասպեան,

Անդամք՝ Գրիգոր քհնյ. Թումանեանց եւ Գրիգոր քհնյ. Բաբաքեւ-իւեանց:

3. ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԳՈՐԻՈՅ

(Կենորու՝ Գորի քաղաք)

Յաջորդ վիճակի եւ նախագահ Հոգեւոր կառավարութեան՝ Գէորգ վրդ. Տէր-Մարտիրոսեան,

Անդամք՝ Գրիգոր ա. քհնյ. Փանեանց եւ Յակով քհնյ. Գուլեանց:

Ե. ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ԵՒ ԲԵՍԱՐԱԲԻՈՅ ԹԵՄ

(Կենորու՝ Քրշեան)

Առաջնորդ թեմի եւ Ատենապետ Կոնսիստորիայի՝ Մակար արքեպիս-կոպոս,

Անդամք՝ Կոնս. Բարսեղ քհնյ. Խաղանձեանց եւ Սարգիս քհնյ. Թաթ-սիգեան,

Պաշտօնակատար Ատենապպրի՝ Ստեփաննոս Բարխուդարեանց,

Թեմական Տեսչի պաշտօնը կատարում է Առաջնորդը իւր օգնական-ների ձեռքով, որոնք են.

Բեսարաբիայի մէջ՝ Ստեփաննոս Բարխուդարեանց,

Տաւրիկեան նահանգի մէջ՝ Օգսենտիոս քհնյ. Կոպչակեանց,

Նոր Նախիջեւան քաղաքի մէջ՝ Թեմական Հոգեւոր Դպրանոցի Տէս-չութիւնը, իսկ գիւղօրէից մէջ՝ Հոգեւոր կառավարութիւնը:

1. ՀՈԳԵՒՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ

Անդամք՝ Յովհաննէս ա. քհնյ. Պողոսեան եւ Գէորգ քհնյ. Խանթար-ձեանց,

Քարտուղար՝ Ալէքսանդր Սահառունի:

2. ՀՈԳԵՒՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄՈՍԿՎԱՅԻ

Անդամ՝ Յակով ա. քհնյ. Սուրէնեանց:

3. ՀՈԳԵՒՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ

Անդամք՝ Նիկողայոս քհնյ. Սաղիմեանց եւ Մարտիրոս քհնյ. Գանձա-պետեանց,

Քարտուղար՝ Գէորգ քհնյ. Մուշեղեան,
Տեսուչ թեմական Հոգեւոր Դպրանոցի՝ Գալուստ Կարապետեան
Զարխչեանց:

4. ՀՈԳԵՒՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳՐԻԳՈՐԻՊՈԼՍՈՅ
Անդամ՝ Դաւիթ ա. քհնյ. Շահինեանց:

Զ. ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ԹԵՄ
(Կենորու՝ Ասրանաւ)

Կառավարիչ թեմի եւ Ատենապետ Կոնսիստորիայի՝ Մուքիաս եպիս-
կոպոս Պարզեան,

Անդամք՝ Յոսվսէփ ա. քհնյ. Բունիաթեանց, Դաւիթ քհնյ. Դադա-
շեանց, Մելքիսեդէկ քհնյ. Քալանթարեան եւ Գաբրիէլ քհնյ. Բախրեանց,
Ատենադպիր՝ Գէորգ Խալաթեան:

ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՂԶԼԱՐԻ

Փոխանորդ վիճակի եւ Նախագահ Հոգեւոր Կառավարութեան՝ Աղամ
վրդ. Տէր-Նիկողոսեանց,
Անդամք՝ Սահակ քհնյ. Պապովեանց եւ Խորէն քհնյ. Ղօրդանեանց:

Է. ԿԱՐՍԻ ԵՒ ԲԱԹՈՒՄԻ ԹԵՄ
(Կենորու՝ Կարս)

Առաջնորդ վիճակի Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղուանեանց, որ առաջ-
նորդական գործերը վարում է ըստ հին սովորութեան:

ՊԱՐՍԿԱՎԱՅՐ

Ա. ՊԱՐՍԿԱՎԱՏԱՆԻ ԵՒ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ԹԵՄ
(Կենորու՝ Աստաւար Նոր Ձորայի Առաջգրութեան վասք)

Առաջնորդ թեմի՝ Գրիգորիս արքեպիսկոպոս:

ԱՏՐՈՎԱՏՎԿԱՆԻ ԹԵՄ
(Կենորու՝ Դավրիժ քաղաք)
Կառավարիչ թեմի՝ Թաղէոս եպիսկոպոս Տէր-Դանիէլեան:

Թերեւս յաջողի մեզ հետեւեալ համարում Տաճկահայոց վարչական
հաստատութեանց եւ գործող անձանց ցուցակը հրատարակել:

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՄԱՍԻՆ ՀԱՄԱՌԾՈՒՅԹԻՆ¹
(Ս. ԷՅԱԽԱՏԻ ԿՎՈՌԻՄԱՆ 1600-ԿԱՆԵԶԿԻ ՊՐԻԹՈՎ)[32]

1. Էջմիածնի ԿԱՌՈՒՑՈՒՄՆ: Դ. դարում Վաղարշապատը իբրեւ մայրաքաղաք՝ դարձաւ հանդիսավայր այն բոլոր անցքերի, որոնք քրիստոնէութեան Հայաստանում հաստատուելու եւ այնտեղ արմատանալու կարապետը եղան: Վաղարշապատում տեղի ունեցան Ս. Հռիփսիմեան կոյսերի նահատակութիւնները, Տրդատ թագաւորի անբուժելի հիվանդութիւնն ու Արտաշատի մահապարտների Վիրապից վերադարձող բազմաչարչար Ս. Գրիգորից բժշկուելն մարմնաւոր ախտից ու լուսաւորուելը քրիստոնէական հաւատի լուսով, Ս. Գրիգորի առաջին քարոզութիւնները եւ Միածնի իջման ու լուսեղէն խորանի հրաշալի տեսիլքը: Այս բոլորի հետեւանքը այն եղաւ, որ Հայերը ազգովին ընդունեցին քրիստոնէական հաւատը եւ 303 թուին Հիմնարկուեց եւ կառուցուեց Վաղարշապատի Կաթուղիկէն, ուր եւ հաստատուեց Հայրապետական Աթոռը:

2. ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԵԼԸ ԴՈՒԻՆ: Արշակունի հարստութեան անկումից յետոյ պարսիկները վերջնականապէս տիրելով Հայաստանին՝ վարչութեան կենդրօն դարձրին Դուինը: Թէեւ պարսից մարզպանները Դուինից էին կառավարում երկիրը, բայց Հայրապետները Վաղարշապատի Կաթուղիկէն չէին լքանում, եւ Հայրապետական Աթոռը դարձեալ Վաղարշապատի Կաթուղիկէումն էր՝ մինչեւ Վարդանանց պատերազմի վերջը: Պատերազմի ժամանակ Վաղարշապատը լինելով բաց դաշտում՝ առանց բնական ամրութիւնների, աւերածութեան ենթարկուեց, իսկ Կաթուղիկէն եւ Հայրապետանոցը քայքայման վիճակի հասան: Թող այն, որ Հայրապետները այլ եւս այդ աւերակներում չէին կարող ապրել, իրանց հօտին աւելի եւս շուտափոյթ օգնութիւն հասցնելու համար հարկադրուած էին երկրի կենդրօնական վարչութեան մերձ բնակութիւն ունենալ: Ուստի, պատերազմից անմիջապէս յետոյ, 453 թուին գումարուած Դուինի Ա. ժողովում նահատակ Յովսէփ Վայոցձորեցու տեղ կաթուղիկոս ընտրուեց Մելիտէ Մանազկերտցին, եւ Հայրապետական Աթոռը որոշուեց տեղափոխել Դուին: 303-452 թուականը, ուղիղ 150 տարի Հայրապետական Աթոռը Վաղարշապատի Կաթուղիկէում յարատեւելուց յետոյ առաջին անգամ պաշտօնական տեղափոխութեան ենթարկուեց եւ աստանդական մնաց մինչեւ 1441 թուականը, երբ Վա-

1 «Արարատ», 1904, էջ 13-37, 109-125: Յրատարակված է «Եկեղեցի Հայաստանեայց» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յուսիկ Եպիսկոպոս:

ղարշապատի համազգային ժողովով նորից վերահաստատուեց Վաղարշապատի կաթուղիկէում:

3. ՀԱԻԱՏՆ ՈՒ ՀԱՄԱՐՈՒՄՆ ԴԵՊԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿԻՆ: Ինչպէս Բաբելոնի գերութեան մէջ տառապող եւ երուսաղէմի ու նրա տաճարի համար տոչորուող հրէաները չէին մոռանում իրանց երուսաղէմն ու տաճարը (Սաղմ., Ճ.2), այնպէս էլ հայերը չէին մոռանում իրանց Մայր Աթոռ Կաթուղիկէն թէ՝ այն ժամանակ, երբ նա չէն էր ու բարգավաճ իւր հայրապետանոցով, եւ թէ՝ այն ժամանակ, երբ նա կիսաւեր դրութեան մէջ էր ու թափուր հայրապետական գահից՝ վերջինիս տեղափոխութեան պատճառով:

Դեռ Դ. դարում Տրդատի որդի Խոսրովի ժամանակ Հայոց զօրքերի սպարապետ Վահան Ամատունին մինչեւ Վաղարշապատի դոները հասած թշնամու դէմ Օշականի սարալանջի քարքարոտ ու դժուարագնաց տեղերում պատերազմելիս, ապավինելով Վաղարշապատի կաթուղիկէին՝ սաստիկ կոտորածով խորտակեց թշնամու զօրութիւնը եւ իւր հաւատն ու ուխտը պսակեց կատարեալ յաղթութեամբ. «Յայնժամ քաջին Վահանայ Ամատունւոյ հայեցեալ յեկեղեցին կաթուղիկէ, ասէ. Օգնեա՛ ինձ, Աստուած... ուղղէա՛ եւ զնիզակս իմ ական հզօրիս այսմիկ»¹:

Վաղարշապատի կաթուղիկէն ոչ միայն նշանաւոր էր իւր հայրապետանոցով, այլեւ իւր վանահայրերով ու երէցներով: Երբ Վարդան Մամիկոնեանը տեսնելով հայ նախարարների թուլասրտութիւնն ու երկպառակութիւնը՝ խոյս էր տալիս դէպի յունաց բաժնի Հայաստանը, Սիւնեաց իշխան Վասակը, որ այդ ժամանակ մարզպան էր, մի պատգամավորութիւն ուղարկեց Վարդանին հրաւիրելու: Այդ պատգամաւորութեան մէջ, որ կազմուած էր նշանաւոր նախարարներից ու հոգեւորականներից, էին Վարդանանց պատերազմում հոչակաւոր Ղեւոնդ երէցը, Մրենի Խորէն քահանան եւ Վաղարշապատի կաթուղիկէի երէց երեմիան²:

Հայրապետական Աթոռի տեղափոխութեամբ Վաղարշապատի կաթուղիկէն մոռացութեան չտրուեց: 491 թուին Վահան Մամիկոնեանի մարզպանութեան ժամանակ Վաղարշապատի կաթուղիկէում գումարուեց Վաղարշապատի Ե.-րդ ժողովը, ուր մի անգամ ընդմիշտ սահմանուեց տիեզերական համարել միմիայն նիկիոյ, Կ. Պօլսի եւ Եփեսոսի առաջին ժողովները, եւ բացի այս երեք տիեզերական ժողովներից՝ այլ տիեզերական ժողով չընդունել, որով Քաղկեդոնի ժողովի առիթով ծագած ներքին վէճերը դադար առան:

Վարդանանց պատերազմի ժամանակ կաթուղիկէն կիսաւեր էր եղել: Վահան Մամիկոնեանը, ինչպէս ասում է Հազար Փարպեցին՝ «Հիմնեալ

1 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Յայոց, Գիրք Գ., գլ. Թ.:

2 Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Յայոց եւ թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Եր. Լ.:

նորոգեաց մեծապայծառ շքեղութեամբ զհնացեալ գործ նախնեաց իւրոց»: Եթէ Ներսէս Մեծի նորոգութիւնը (Փաւատ. Բիւզ., Ե.: Պաշտոնական կամ ի հիմանէ, պատմութեան մէջ յիշուած այս առաջին հիմնական կամ ի հիմանէ, պատմութեան մէջ յիշուած այս առաջին հիմնական նորոգութիւնն է¹: [34] Երկրորդ նորոգութիւնը եղել է Ե. դարի առաջին քառորդին Կոմիտաս կաթուղիկոսի ձեռքով: Կոմիտասը Ս. Հոփիսիմէի վկայարանը հիմնովին վերաշինելուց յետոյ Կաթուղիկէի փայտեայ տանիքն ու գմբէթը քարի փոխեց եւ շինեց սալայատակը: Նոյն է. դարում Ներսէս Գ. Շինողը շինեց Վաղարշապատի Առապարի եկեղեցին, որ Վաղարշապատի եկեղեցիներին մերձ բնակութիւն ունենայ (Սեբէստոն պատմիչ):

Հաւատքը դէպի Վաղարշապատու Կաթուղիկէն ինչպէս զօրաւոր էր Վահան Ամատունու ժամանակ Դ. դարում, այնպէս էլ զօրաւոր մնաց հետեւեալում: Ե. դարի վերջին քառորդին Վահան Մամիկոնեանը պարսից դէմ վարած մասնական պատերազմներում տարած յաղթութիւններից յետոյ իւր գոհութեան եւ փառաբանութեան ուխտը Կաթուղիկէումն էր կատարում²:

4. Ս. ԿԱԹՈՒՂԻԿԻ ՎԱՆԱՀԱՅՐԵՐ: Բացի Ղազար Փարպեցուց, որ առաջին վանահայրը կարող է համարուել Վարդանանց պատերազմի աւերմունքներից Վահանի վերաշինութեան ժամանակ, Կաթուղիկէի վանահայրերի շարքում յիշւում են Կիւրիոն, որ յետոյ Վրաց կաթուղիկոս դարձաւ եւ որի օրով Վիրք (Զ. դարում) ընդունելով Քաղկեդոնի ժողովը՝ անջատուեցին Հայ եկեղեցուց: Ե. դարի սկզբում Արքահամ՝ վանաց երէց Կաթուղիկէի, նոյն դարում՝ Յովհանն կամ Յովհաննիկ, Եղը՝ փակակալ Կաթուղիկէի, Յովհան Մայրավանեցի եւլն.: 1441 թուին, Երբ Վաղարշապատի ժողովում որոշուեց Հայրապետական Աթոռը տեղափոխել Վաղարշապատ՝ յիշւում է եպիսկոպոս Ս. Էջմիածնի Գաբրիել, որից կարելի է եղրակացնել, թէ Վաղարշապատն ու իւր Կաթուղիկէն թէեւ անշուք դրութեան մեջ, բայց բոլորովին աւերակ եւ անմարդաբնակ դրութեան մէջ չէին: Հայրապետական Աթոռի Ս. Էջմիածնին տեղափոխուելուց յետոյ, 1441 թուից սկսած, Կաթուղիկէի վանահայր համարւում է Վեհափառ Հայրապետն ամենայն Հայոց:

5. Ս. ԿԱԹՈՒՂԻԿԻ ԷջՄԻԱԾԻՆ ԿՈՉՈՒԵԼԸ: Մինչեւ ԺԵ. դարը Ս. Էջմիածնը պատմութեան մէջ ընդհանրապէս յայտնի է «Կաթուղիկէ Վաղարշապատայ» անունով: Ե. դարի վերջին քառորդում (677-703 թ.) Վահակալող Սահակ Գ. Զորափորեցուն վերագրուած «Էջ Միածնն ի

1. Ս. Կաթողիկէն նորոգուել է ըստ Եզնիկ Երիցու Ս. Սահակ Պարթեւի օրով եւս: Տես՝ «Արարատ», 1903, Փետրուար-Մարտ, Եր. 143:

2. Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Յայոց եւ թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Եր. ՅԵ.:

Հօրէ» շարականի մէջ գեղեցիկ բանաստեղծութեամբ ամփոփուած է Ս. Լուսաւորչի տեսլեան աւանդութիւնը, որից առնելով՝ ոմանք կարծում են, թէ Կաթուղիկէն դեռ է. դարում էջմիածին էր կոչւում: Պ. Կ. Կոստանեանցը այս կարծիքին է:

Եթէ Զորափորեցունն էլ լինի այդ շարականը, դրանից չի կարելի եզրակացնել, թէ է. դարում Վաղարշապատի Կաթուղիկէն «Էջմիածին» էր կոչւում, վասն զի «Էջ Միածինն» անուն չէ, այլ ստորագրեալ՝ իւր ենթակայով, «Էջ» բայ է, իսկ «Միածինն»՝ անուն: Հստ իս, որքան եւ խաչի շարակաները վերագրուում են Սահակ Զորափորեցուն, «Էջ Միածինն» շարականը, թէեւ խաչի կարգումն է դրուած՝ Զորափորեցունը չէ, այլ յետին ժամանակի գործ՝ Ժ. դարից յետոյ:

ԺԳ. դարում «Ողբ ի Ս. Կաթուղիկէն» գրող Ստեփաննոս Օրբէլեանն էլ էջմիածին իբրեւ յատուկ անուն չի գործածում: Նա դիմառնաբար Կաթուղիկէի կողմից խոսելով՝ գրում է. «Այս ես, այս ես էջք Միածնին»: Այս դարձուածքից յայտնի երեւում է, որ ԺԳ. դարում դեռ կենդանի էր մնացել ազգի մէջ Ս. Լուսաւորչի տեսիլքի համեմատ Միածնի իջման աւանդութիւնը, եւ կարելի է հաստատապէս ասել, որ այդ ժամանակ Կաթուղիկէն էջմիածին կոչւում էր:

ԺԵ. դարում «Վաղարշապատի Կաթուղիկէ» անունը մոռացութեան է տրուել եւ «Վաղարշապատի էջմիածին» անունն էր կիրառութեան մէջ: Ի յիշատակ Վաղարշապատի Ս. էջմիածնի՝ ԺԵ. դարից սկսած երուսաղէմի Ս. Յակովբեանց Հայոց վանքում եւ Սսում մի մի մատուռ կոչւում էին Ս. էջմիածին: Էջմիածին բառը, որպէս մի ամբողջ սուրբ ավանդութիւն բովանդակող անուն, չատ սիրելի դարձաւ եւ չատ երգիչներ սկսեցին յօրինել եւ երգել Ս. էջմիածինին նուիրուած երգեր: ԺԵ. դարի բանաստեղծ Առաքել Բաղիշեցին էջմիածինին նուիրած իւր «Ներբող»-ի իւրաքանչիւր տունը սկսում է «էջմիածին» բառով, ըստ այսմ. «էջմիածին Կաթուղիկէ... էջմիածին պարծանք Հայոց... էջմիածին ժողովարան... էջմիածին տեղ նորոգման...»²:

Հ. Ալիշան կարծում է, թէ Վաղարշապատի Կաթուղիկէն էջմիածին է կոչուել ԺԵ. դարից ոչ առաջ³: Հստ մեզ, արարատեան ժողովուրդը անյիշատակ ժամանակներից «Կաթուղիկէ Վաղարշապատայ» իւր ականջին խորթ ու կրկնակ բառի տեղ գործ է ածել էջմիածին բառը: Այդ անյիշատակ ժամանակը կարող է մինչեւ Ժ. դարը հասնել: Ժողովրդին սիրելի անունը հետզհետէ մուտք է գործում գրականութեան մէջ եւ ԺԵ. դարում արդէն դառնում է պաշտօնական անուն:

1 Ստեփաննոս Օրբէլեան, Ողբ ի Կաթողիկէն: Թիֆլիս, 1885, Յառաջաբան, եր. 12:

2 Անդ, Յառաջաբան, եր. 19:

3 Ալիշան Ղետոնդ, Այրարատ, եր. 210:

6. ՏԱՐԱԳԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՆՈՅԻ ԽՆԱՄՔԸ Ս. ԿԱԹՈՒՂԻԿԵՒ ՎԵՐԱՅ: Դուինը հեռի չէր Վաղարշապատից, ուստի եւ Դուինում գահակալող հայրապետները, որոնցից մի քանիսը Կաթուղիկէի միաբաններից եւ հայրապետներից էին (Կոմիտաս, Եղր Եւլն.) մեծ խնամք ունէին Կաթուղիկէի վերայ. եւ այս՝ շատ պատճառներով: Նրանք իրանց մօր կաթի հետ ներչնչել էին այն օդը, որ համակռւած էր Կաթուղիկէի մասին ավանդութիւններով, Ս. Լուսաւորչի յիշատակով ու Հայոց դարձի պատմութիւններով: Նրանց սրտի եւ հոգու մէջ վառ էին Կաթուղիկէի մասին ամեն մի հայի համար նուիրական ավանդութիւնները, Ս. Հոփիսիմեանց նահատակութիւնը, Տրդատ թագաւորի քրիստոնեայ դառնալը Ս. Լուսաւորչի քարոզութեամբ: Նրանց ոգեւորում էր այն աւանդութիւնը, թէ Տրդատ սուրբ տաճարների հիմքերի համար Մասիս նուիրական սարից քարեր է բերել, նրա կին՝ Աշխեն թագուհին, եւ քոյրն՝ Խոսրովիդուվատ, շինութեան համար ջուր ու աւագ էին կրում: Նրանց ոգեւորում էր Կաթուղիկէն, որովհետեւ այնտեղ սկսուեց հայ դպրութեան զարգացումն ու Ս. Գրքի թարգմանութիւնը Ս. Սահակի եւ Մեսրոպի առաջնորդութեամբ: Նրանք ամեն օր տեսնում էին այսքան նուիրական դէպքերի հանդիսարան Վաղարշապատու Կաթուղիկէն. շատ բնական է, որ անտարբեր չէին կարող մնալ:

7. Ս. ԿԱԹՈՒՂԻԿԵՒ ՄՈՌԱՅՈՒԹԵԱՆ ՄԱՏՆՈՒԵԼԸ: Բագրատունեաց զօրանալով եւ Ցովհաննէս Զ. պատմաբանի մահուամբ Հայրապետական Ալթոռը աստանդական վիճակի ենթարկուեց: Ինքն Ցովհաննէս կաթուղիկոս մի անգամ միայն, եւ այն եւս Բարգէնի՝ նոր քաղաքում գումարած ժողովի մասին խօսելիս զգացմամբ յիշելով Կաթուղիկէի անունը, էլ բոլորովին չի յիշատակում, թէ եւ իւր ժամանակին յարակից դեպքերը նկարագրելիս՝ մի քանի անգամ յիշում է Վաղարշապատի անունը: Ստեփաննոս Բ.-ից մինչեւ Անանիա Մոկացին (925-965 թ.)[35] հայրապետները Աղթամարում եւ Վասպուրականի այլ եւ այլ տեղերում վարեցին իրանց իշխանութիւնը: Վահան Սիւնեցու եւ Ստեփաննոս Գ.-ի անյաշող կաթուղիկոսութիւններից յետոյ 972 թուին Անւոյ ժողովով կաթուղիկոս ընտրուեց Անանիա Մոկացու քեռորդի Արշարունեաց եպիսկոպոս Խաչիկը եւ Շիրակի Արգինայում վարեց իւր իշխանութիւնը, մինչեւ որ 993 թուին Սեւանի վանահայր Սարգիս Ա.-ի ընտրութեամբ Հայրապետական Աթոռը, թէ եւ ժամանակաւոր, կայան գտաւ Անիում, որ Բագրատունեաց մայրաքաղաքն էր:[36]

Արագած լերան պէս ահագին անջրակետը, վասպուրականցիների եւ մոկացիների կաթուղիկոս ընտրուելը, որոնք գուցէ ամենեւին տեսած էլ չէին Վաղարշապատու Կաթուղիկէն, շատ բնական պատճառ է, որ Կաթուղիկէն մոռացութեան տրուէր:

Կաթուղիկէն աւելի եւս մոռացութեան մատնուեց հայրապետների կողմից, երբ Բագրատունեաց անկմամք եւ Պետրոս Գետադարձի թափառաշրջիկութեամք Հայրապետական Աթոռը կորցրեց իւր կայանը, եւ հետեւապէս՝ իւր վեհութիւնը: Թափառական Պետրոս Գետադարձը վախճանուեց 1058 թուին Սեբաստիայում՝ տարագրութեան մէջ: Պետրոսի քեռորդի եւ յաջորդ Խաչիկ Բ. 1065 թուին վախճանուեց Թաւ-Բլուրում: Խաչիկ Բ.-ին 1066 թուին Ծամնդաւում յաջորդեց Գրիգոր Վկայասէրը: Յաջորդող հայրապետները աստանդեցին Հոնիում, Անիում, Թաւ-Բլուրում, Ծովքում եւ 1147-1294 թ. աթոռակալեցին Հռոմկայում: Վերջապէս, 1294 թուին Գրիգոր Անաւարզացու կամ Անարզաբացու օրով Հայրապետական Աթոռը տեղափոխուեց Սիս եւ այնտեղ մնաց մինչեւ 1441 թիւը:

8. ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՆՈՅԻ ՕՏԱՐԱԿՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ: Որքան Հայրապետական Աթոռը հեռանում էր կենդրոնից, այնքան Հայրապետանոցում զօրանում էր հակամիտութիւնը դէպի օտարները, այնքան թուլանում էին մայրենի եկեղեցու կարգերի եւ կանոնների նախանձախնդրութեան հոգին ու եռանդը, այնքան նուազում էր խնամքը դէպի Վաղարշապատի Կաթուղիկէն: Օտարութեան դատապարտուած Հայրապետների մէջ կային լուսամիտ անձինք եւս, որոնք զգում էին օտարութեան ծանրութիւնը: Այսպիսի լուսաւոր անձերից մէկն էլ Ս. Ներսէս Շնորհալին էր, որ դառնութեամբ գրում էր (առ համօրեն Հայասեռ ազինս)... «Քաղաք թագաւորական եւ բազմաժողով ոչ գոյ ազգի մերում, որպէս զի անդանօր նստելով յԱթոռ Հայրապետութեան եւ վարդապետութեան՝ ուսուցանէաք ժողովրդեան մերում զաստուածային պատուիրանս ըստ առաջին Հայրապետացն եւ վարդապետաց: Այլ եմք իբրեւ զայծեամն յորսողաց եւ ի շանց փախուցեալք ի գիւղից կամ յագարակաց, յորոց ունիմք եւ ոչ մի»¹:

Սակայն, ինքն Ներսէս Շնորհալին եւս եկեղեցիների միութեան համար բանակցութեան մէջ էր բիւզանդական արքունիքի հետ, եւ եթէ թուլացած չլինէր նրա մէջ սէրը դէպի մայր երկրի սրբութիւնները, կարող էր գտնել այնտեղ եւ քաղաք բազմաժողով, որպիսին էր Անին, որ դեռ աւերռուած չէր, եւ մայրաքաղաք վանքեր, որպիսիք էին եթէ չասենք Վաղարշապատու Կաթուղիկէն, Հաղբատ, Սանահին, Բջնի, Տաթեւ, Ս. Թաղէոս առաքեալի վանքը Արտագում:

Խաչակրաց արշաւանքների ժամանակ, երբ արեւելքում սկսեց զօրանալ Կաթողիկութիւնը, Շնորհալուն յաջորդող Հայրապետներն էլ սկսեցին հակամիտութիւն ցոյց տալ դէպի Հռովմ: Օտարասիրութեան ապացոյց են Հռոմկայի Բ. ժողովը (Յօդ. Գ.) 1179 թ., Սաոյ Ա. ժողովը՝ 1204 թ., Սաոյ Ե. ժողովը՝ 1307 թ եւլուն: Պահաւունիների եւ Լամբրոնի իշխանների

1 Ներսէս Շնորհալի, Թուղթ Ընդհանրական: Վաղարշապատ, 1865, Եր. 8-9:

յունասիրութեան մի այլ պատճառն էլ նրանց իշխանական ծագումն էր ու բիւզանդական արքունիկից յարգուած ու պատուած լինելը: Այս իշխանական տները՝ Պահաւունիք միմեանց յաջորդող մի քանի կաթուղիկոսներով եւ Լամբրոնի իշխանները, որոնցից էր Ներսէս Լամբրոնացին՝ Ռուբինեան ազգային իշխանութեան հետ էլ լաւ յարաբերութեան մէջ չէին: Պարտական ենք Արեւելեան կամ Բուն Հայաստանի վանական հաստատութիւններին (Հաղբատ, Սանահին, Սիւնիք), որոնք յանձին Գրիգոր Տուտէորդու, Քորբայրեցու եւ Ստեփաննոս Օրբելեանի՝ նշաւակելով կիլիկեցւոց օտարասիրութիւնը, պաշտպանեցին Հայ եկեղեցու ինքնուրոյնութիւնը: Սիւնիքի Ա. ժողովը 1294 թ. կազմուած Ստեփաննոս եպիսկոպոս Օրբելեանի նախագահութեամբ եւ Արեւելեան վարդապետների մասնակցութեամբ, վերջին ժողովն է, ուր մի անգամ ընդմիշտ ապահովուեց Հայ եկեղեցու առանձնայատուկ դրութիւնը կաթոլիկութեան եւ այլ եկեղեցիների ոտնձգութիւններից:

Այսպէս, Կիլիկիայում ապաստանած Հայրապետների կրօնական խնդիրներում օտարասիրութեան դէմ տեսնում ենք Արեւելեան կամ Բուն Հայաստանի հոգեւորականութիւնը ախոյեան կանգնած, իսկ Պահավունիների եւ Լամբրոնացիների հակազգային ուղղութեան դէմ՝ Ռուբինեաններին¹: Ընկաւ Ռուբինեան հարստութիւնը, յաջորդեց կիսակաթուկ Լուսինեան ցեղը, կաթոլիկութիւնը ազատ ասպարէզ գտաւ: Կաթոլիկութիւնը այնպիսի ոյժ ստացաւ Լուսինեանների օրով, որ Հայերն իրանք այս կործանիչ ոյժը խորտակելու համար Լեւոն Զ.-ին, ըստ Դարդելի՝ Լեւոն Ե.-ին, մատնեցին Եգիպտոսի սուլթանի ձեռքը:

9. ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԵԼԸ: Կիլիկիայում քրիստոնեայ իշխանութեան անկմամբ բարոյապէս ընկնում է Սսոյ Հայրապետանոցն էլ: Ազգը էլ չի կարողանում հանդուրժել Սսի վերջին կաթուղիկոսների ապօրինի եւ գայթակղեցուցիչ արարքներին: Նոյն ինքն կիլիկեցիք դիմում են Արեւելեան Հայերին չարիքի առաջքը առնել՝ Հայրապետական Աթոռը տեղափոխելով իւր բնակավայրն Վաղարշապատ: Ազգը առաջարկում է Սսոյ վերջին կաթուղիկոս Գրիգոր թ. Մուսարէկեանին գալ Էջմիածին եւ այնտեղ գահակալել: Երբ նա հրաժարում է, թոմա Մեծոփեցու ձեռներէցութեամբ 1441 թուին գումարում է Վաղարշապատի Զ. ժողովը, ուր Վաղարշապատի Կաթուղիկէն կամ Ա. Էջմիածինը հրատարակւում է Հայրապետարան, իսկ Կիրակոս Վիրապեցին՝ կաթուղիկոս ամենայն Հայոց: Գրիգոր Մուսարէկեանը շարունակեց կրել կաթուղիկոս կոչումն, եւ ազգը իւր թշուառութեան օրերում չկամենալով նոր խոռովութիւնների տեղի տալ՝ լոելեայն թոյլ տուեց Սսի կաթուղիկոսութիւնը որպէս մասնաւոր թեմ՝ իւր վիճակների համար

1 Տես՝ ԾԵՐԵՆԾ, Թորոս Լեւոնի: Կ. Պօլիս, 1877, Թիֆլիս, 1881:

եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու եւ միւռոն օրհնելու իրաւունքով։ Սակայն, Սսոյ կաթուղիկոսները իրանց իրաւանց շրջանից դուրս գալով՝ միշտ խոռվութիւնների պատճառ էին դառնում, նրանց ապօրինի վարժունքի համար ներքին խոռվութիւններն էլ Սսոյ թեմում անպակաս էին։

10. ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՆՈՅԻ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ Էջմիածինը էջմիածինին էջմիածին տեղափոխուած հայրապետանոցը սկզբում շատ էլ նախանձելի վիճակ չունէր։ Հայրապետների վերայ ծանրանում էին նախ եւ առաջ դարերով ամայացած Ա. Էջմիածինը նորոգելու եւ նիւթապէս ապահովելու հոգսը, երկրորդ՝ ազգի բարոյական շինութեան գործը, եւ երրորդ՝ մահմետական բոնակալների անիրաւ պահանջների պատասխանատութիւնը։ Առաջին եւ երկրորդ պարտքերի կատարման մէջ ցանկալի յաջողութիւնը չէին կարողանում ունենալ, որով եւ ազգը յուսախաբութեան մէջ էր մնում։ Վաղարշապատ տեղափոխուած հայրապետանոցում մոռացութեան էին տրուել հայրապետանոցի աւանդական կարգ ու կանոնները, ամեն քայլափոխում նկատելի էին կամայականութիւն եւ անսահման թուլութիւն։ Տիրող մահմետական իշխանները թէ՛ կիլիկիայում եւ թէ՛ Արարատում կաշառ առնելու ակնկալութեամբ քաջալերում էին փառամոլ հոգեւորականների ոտնձգութիւնները, եւ այս իսկ պատճառով միաժամանակ մենք տեսնում ենք Ա. Էջմիածնի կամ Սսի անուամբ մի քանի կաթուղիկոսներ։

Ա. Էջմիածնում այս դրութիւնը շարունակուեց 1441-1629 թ., երբ Մովսէս Գ. Սիւնեցին կաթուղիկոս ընտրուելով՝ իւր մաքուր վարք ու բարքով եւ անբասիր գործունէութեամբ սկիզբն դրեց Ս. Էջմիածնի նիւթական եւ բարոյական վերածնութեան։ Մովսէս Գ.-ին 1633 թուին յաջորդեց Փիլիպպոս Աղքակեցին։^[37] Սա ամեն բանով հետեւող գտնուեց իւր նախորդին։ Սրա օրով Ս. Էջմիածնում նորանոր շինութիւններ եղան եւ այնքան բարեզարդուեց, որ օտարների աչքում եւս նախանձելի էր։ Հ. Ալիշան իւր «Այրարատ» գրքում թարգմանաբար մէջ է բերում Փրանսիացի ուղեւոր Տավերնիէի (Tavernier) նկարագրութիւններից Ա. Էջմիածնի ճոխութեան վերաբերեալ հետեւեալ կտորը. «Իսկ վասն ճոխութեան սպասուց եւ զարդարանաց եկեղեցւոյն (ի նուիրաց հայոց) ասէ, ոչ ուրէք հաւասար նմին տեսեալ յեկեղեցիս քրիստոնէից։ Բովանդակ դասն պճնեալն էր վենետիկեան ոսկեղիպակաւ եւ գետինն ընտիր կարպետիւք։ Ի վերայ սեղանոյն բազմէր խաչն ի միջոյ վեց ոսկեղէն աշտանակաց, իսկ ի վերայ աստիճանացն չորք մեծամեծ աշտանակք արծաթիք հինգ ոտնաչափ բարձրութեամբ»¹։

Տավերնիէի նկարագրած ճոխութեան եւ ոչ մինը կայ այժմ. ոչ վենետիկեան ոսկեղիպակը, եւ ոչ հինգ ոտնաչափ աշտանակները. Ժէ. եւ ԺԼ. դարերում կրկնուող ասպատակութիւններին աւար են գնացել դրանք։

1 Ալիշան Ղետոնդ, Այրարատ, եր. 232-233:

Մինչեւ 1627թ., երբ Ս. Էջմիածինը սկսեց նորոգուել, ժամանակակից Առաքել պատմագիրը Ս. Էջմիածնի դրութիւնը այսպէս է նկարագրում. «Ոչ գիրք, զի ոչ էր անդ ժամ ասել եւ կամ ընթերցումն, ոչ զգեստ եւ շուրջառ, զի ոչ էր ժամանակագրութիւն եւ պատարագ, մինչ զի Քրիստոսի իշխան Տեղն եւ Ս. Սեղանն ոչ ունէին ծածկոց, ոչ կանթեղք... Կաթողիկոսունքն՝ անդ յէջմիածին ոչ բնակէին, այլ յերեւան քաղաք, ի Կաթողիկէ եկեղեցւոջն եւ կամ շրջակայութիւնս աշխարհաց, բայց սեւագլուխք ոմանք սինքորք եւ գուեհիկք, որպէս զգիւղական հողագործութիւն»¹:

Այս եւ Տավերնիէի նկարագրութիւնը կարդալիս մարդ զարմանում է, թէ այնպիսի կարճ ժամանակում (1627-1655թ.), 28 տարուայ ընթացքում, ինչպէս² հնար եղաւ Ս. Էջմիածինը այնքան ճոխացնել: Այո՛, ոգեւորութեան, բարի ցանկութեան, եռանդի եւ բարւոք վարչութեան չնորհիւ ամեն ինչ հնարաւոր է, ամեն դժվարութիւն յաղթելի է: Հենց մեր ժամանակում՝ 1892-1893թ., կառուցուեց Մայր տաճարի արեւելեան կողմը երկյարկ մի մեծ եւ հոյակապ շինութիւն՝ միաբանների համար, 1893-1897թ. Ս. Հոփիփսիմէի վանքը շրջապատուեց սրբատաշ քարեայ պարսպով, վանահայրական գեղեցիկ բնակարանով եւ այլ հարկաւոր շինութիւններով չնորհիւ երեմիա արքեպիսկոպոսի:

11. **ՓիլիՊՊՈՍԻ ՀՈԳԱԾԵՐԸ ԵՒ ՍՍԻ ՍԻՄԷՕՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ:** Փիլիպպոս կաթուղիկոսը իւր նախորդի շինարարական գործերը առաջ տանելով՝ միջոց էր գտնում ի սփիւռս աշխարհի վայրավատին եղած հայերի վիճակովն էլ զբաղուել: Նրա աչքից չէին վրիպում ոչ նիկոլ թորոսովիչի անմիտ եւ եզությունների խորամանկ ջանքերի շնորհիւ Լեհաստանի հայոց ողբալի վիճակը, ոչ Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանի խառնակ եւ անմխիթար դրութիւնը եւ ոչ Կիլիկիայի կաթուղիկոսների յաւակնութիւնները. Կիլիկիայի կաթուղիկոսների, որոնք իրանց թեմի շրջանից դուրս վիճակների գործերին խառնուելով մեծամեծ խոռոշութիւնների պատճառ էին դառնում:

Փիլիպպոս կաթուղիկոսը մի կոնդակով Սսոյ Սիմէօն կաթուղիկոսին ի զգուշութիւն է հրաւիրում եւ մի այլ շրջաբերական կոնդակով էլ յորդորում է Տաճկաստանի հայերին իրանց հաւատարմութեան ուխտը անսասան պահել դէպի Մայր եկեղեցին, դէպի Ս. Էջմիածինը եւ դէպի ամենայն հայոց կաթուղիկոսը: Ահա այս կոնդակներին ի պատասխանի՝ Սսոյ Սիմէօն կաթուղիկոսը գրում է մի թուղթ, որ մենք մտադրուեցինք հրատարակել եւ որի մասին յետոյ:

Հայրապետական Աթոռը 1441թուին Ս. Էջմիածին տեղափոխելուց յետոյ, ինչպէս վերն ասացինք, Սսում կաթուղիկոս անունը շարունակեց

1 Առաքել Դավիթեցի, Պատմութիւն, եր. 232-234:

կրել Սսոյ վերջին կաթուղիկոս Գրիգոր ԺԱ. Մուսաբէկեան։ Նրա յաջորդները կրում էին «կաթուղիկոս տանն Կիլիկիոյ» տիտղոսը։ Մկրտչում թէ ինչ քաղաքներ եւ վիճակներ էին մտնում Կիլիկիոյ թեմի մէջ՝ որոշ չէ կարելի ասել։ Սսոյ Սիմէօն կաթուղիկոսի թղթից կարելի է ենթադրել, որ Կիլիկիոյի ամենամերձ քաղաքներն անդամ՝ Անկիւրիա, Ղոնիա կամ Իկոնիա, Կեսարիա, Մերտին եւլն., Ս. Էջմիածնի իրաւասութեան տակ էին։ Սակայն, Սիմէօնը իւր թղթի մէջ երուսաղէմը Սսոյ թեմ է համարում, թէեւ հաստատ է, որ երուսաղէմը միշտ Ս. Էջմիածնին է վիճակուած եղել։

12. ԷջՄԻԱԾՆԻՆ ՎԻՃԱԿՈՒԱԾ ՏԵՂԵՐԸ ԱՄԵՆԱՅՆ ՈՒՐԵՔ։ ԺԸ. դարի վերջին կիսին Օսմանեան պետութեան մէջ, ինչպէս աւանդում է ամենայն հայոց կաթուղիկոս Սիմէօն երեւանցին¹, Էջմիածնին վիճակուած հայաբնակ գաւառները երկու տեսակ էին՝ նուիրակական ու տէրունի։ Նուիրակական կոչում էին այն գաւառները, ուր Ս. Էջմիածինը նուիրակներ էր ուղարկում եւ այդ նուիրակների ձեռքով երեք տարին մի անդամ ստանում էր նուիրակական, գանձանակական, հոգեբաժնական եւ կտակով աւանդուած արդիւնքներն ու վիճեղէն, այսինքն՝ առարկայական, յիշատակիքը, որպիսի են՝ զգեստ, անօթ, սպաս եւլն։ Առաջնորդական աշխատանքներն էին կոչում, ուր առաջնորդական արդիւնքներն էլ ստանում էր Էջմիածնի ներկայացուցիչը։

Նուիրական ՏԵՂԵՐԱ ԷՒՆ.

Տաճկաւառութ.

1. Կ. Պոլիս, 2. Էտիրնէ կամ Աղրիանուպօլիս, 3. Փոքր-ասիական քաղաքներ, 4. Խումելիու երկիրը (Խրիմ, Բեսարաբիա, Խումանիա), 5. Թոխատ, 6. Էնկիւրիա, 7. Էրզերում, 8. Կարս, 9. Բայազիտ, 10. Վան, 11. Դիարբէքիր՝ իրանց շրջակայքով։

Սիմէօն կաթուղիկոսը յիշուած կենդրուններին ենթակայ տեղերը անուն անուն յիշում է, բացի էրզերումից, Վանից եւ Դիարբէքիրից։

Պարսկաւառութ.

1. Ասպահան, որ է նոր Զուղայ, 2. Դաւրէժ, 3. Նախիջեւան, 4. Երևան՝ իրանց շրջակայքով։

Առաջնորդական կենդրուններն էին.

1. Զմիւռնիա, 2. Բաղդատ եւ Բասրա՝ իրանց շրջակայքով, որի մէջ մտնում էին Հնդկահայք եւս, 3. Գիլանու երկիրը (Խաչտ, Անզալու, Սալիան, Մազանդարան, Լանքարուտ կամ Լէնքորան), 4. Վրաստան, 5. Խումստան-Աժդէրխան, որին ենթարկւում էին Խումստանի բոլոր հայերը։

13. ՍՍին ՎԻՃԱԿՈՒԱԾ ՏԵՂԵՐ։ Սսոյ Սիմէօն կաթուղիկոսի (ԺԷ. դարը) եւ Ս. Էջմիածնի Սիմէօն կաթուղիկոսի (ԺԸ. դար)[38] առաջ բերած անուն-

1 Սիմէօն Երեւանցի, Զամբօ: Վաղարշապատ, 1873, գլ. Ե., Զ.:

ներից կարելի է եզրակացնել, որ Սսոյ կաթուղիկոսութեան ենթարկւում էին Հալէպի եւ Աղանայի կուսակալութիւններին ենթարկուող հայաքնակ գաւառները։ Սսի թեմը Եփրատից դէպի արեւելք եւ Հալէպի կուսակալութեան արեւելեան եւ Հարաւային սահմաններից դուրս չէր գալիս։ Այս նկարագիրը աչքի առաջ ունենալով՝ 1441թուից յետոյ Սսին վիճակուած էին միայն այն քաղաքները, որոնց ցուցակը դնում ենք՝ քաղելով Սինօդի գործերից¹ եւ Կ. Պոլսոյ Ազգային հիւանդանոցի ընդարձակ օրացոյցից²։

ՍԻՆՈԴԻ ՃԱՆՉԱԾ ԹԵԱՄԵՐ Կ. ՊՈԼՍԻ ՊԱՏՐԻՎՐԱՐԱԿԻ ԺՈՒՅԱԿ

1. Սիս,	1. Սիս,
2. Աղանա,	2. Աղանա եւ Բէրէքէթ,
3. Բերիա կամ Հալէպ,	3. Հաճըն,
4. Այնթափ,	4. Հալէպ եւ Խոկէնդէրուն,
5. Հաճըն,	5. Այնթափ եւ Քիլիս,
6. Մարաշ,	6. Անթաքիա (Անտիոք),
7. Զէյթուն,	7. Մարաշ,
8. Անտիոք եւ Պելէն (Անթաքիա),	8. Զէյթուն եւ Ֆոնուզ,
9. Եօզլատ,	9. Մալաթիա,
10 Կիւրուն,	10. Եօզլատ,
11. Տիվրիկ (Տաւրիկ),	11. Կիւրին եւ Մանսանճը,
12. Մալաթիա եւ Պէչիան,	12. Տիֆրիկ,
13. Տարինտէ:	13. Տարէնտէ:

Այսպէս, Սսոյ թեմը սահմանափակուած է Տաւրոս եւ Անտիտարոս լեռների շղթայով, որ Հարաւա-արեւմուտքից ձգւում է դէպի հիւսիս-արեւելք մինչեւ Եփրատ գետը, արեւելեան կողմից՝ Եփրատ գետով, իսկ Հարաւայց՝ Հալէպի կուսակալութեան Հարաւային սահմանով։ Բայց Սսոյ կաթուղիկոսները օգուտ քաղելով հանգամանքներից՝ իրանց իշխանութեան սահմաններից դուրս էին գալիս՝ Ս. Էջմիածնին վիճակուած թեմերի համար եպիսկոպոսներ ձեռնադրելով եւ կարգադրութիւններ անելով։ Խնդրիս նիւթ եղող Սսի Սիմէօն կաթուղիկոսը իրան արդարացնում է՝ առարկելով, թէ իւր նախորդներն եւս եպիսկոպոսներ են ձեռնադրել Ղոնիայի, Կեսարիայի, Մերտինի, Մարսուանի եւ Անկիւրիայի վերայ։

14. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԺՈՂՈՎ։ Իր նախորդից արդէն բարեկարգուած Հայրապետանոցն ու Հայրապետական իշխանութիւնը ժառանգելով՝ Փիլիպպոս կաթուղիկոսը չէր կարող անտարբեր մնալ դէպի ամեն մի գոր-

1 Գործ Սինօդի 1882 ամի, թ. 137, Սասն 1 եւ 1891, թ. 58:

2 Ընդարձակ օրացոյց, Կ. Պոլիս, 1901, եր. 410:

ծողութիւն, որ ազգի մէջ խռովութիւն եւ Ս. Էջմիածնի իրաւանց սահմանափակման պատճառ էր լինելու: Երջանկայիշատակ Փիլիպպոս կաթուղիկոսը իւր ազգարարութեան համար Սսոյ Սիմէօնից շատ կոպիտ պատասխան ստանալով՝ որոշեց գնալ Երուսաղէմ եւ վերադարձին Կ. Պոլիս հանդիպելով՝ կարգի դնել այնտեղի խառնակ գործերը: Մինչեւ Փիլիպպոսի Երուսաղէմ հասնելը՝ վախճանուել էր Սսոյ Սիմէօնը եւ նրան յաջորդել Ներսէսը,[39] որ բարեբաղդաբար Երուսաղէմում գտնուեց:

Փիլիպպոսը Երուսաղէմի Աստուածատուր պատրիարքի[40] գործակցութեամբ եւ Սսոյ Ներսէսի ներկայութեամբ Հոգեւորականներից եւ աշխարհականներից մի ժողով կազմեց Երուսաղէմում, ուր կարգի դրուեցին կաթուղիկոսական երկու աթոռների միջեւ տարակուսութիւն յառաջացնող խնդիրները: Առաքել պատմագիրը ամբողջութեամբ մէջ է բերում ժողովի կանոնները¹, նոյնը երկրորդում է Հ. Միքայէլ Զամչեան² քաղելով Առաքելից:

Այս կանոնները, որ մեր եկեղեցու վարչութեան զանազան մասերի պարտքերն ու իրաւունքներն են պարզաբանում, աւելորդ չենք համարում դնել այստեղ, եւ ահա՝ այն.

«Առաջին է սէր եւ միաբանութիւն երկուց աթոռոց կաթուղիկոսացն Էջմիածնի եւ Սսոյ, եւ իրաքանչիւր կաթուղիկոս զիւրոյ վիճակի նուիրեալն ձեռնադրեսցէ եւ մի զայլոյ, եւ թէ դէպ լինիցի զի ձեռնադրեսցէ յայլմէ վիճակէ զոք, յիւրում վիճակին տեղաւորեսցէ զնա, եւ ձեռնադրեալն՝ թէ յայնմ կաթուղիկոսի վիճակէ փոխեսցի յայլ կաթուղիկոսի վիճակ, անընդունելի լիցի:

Երկրորդ, զի ինքն նուիրեալն եւս մի համարձակեսցի առ այլ կաթուղիկոս գնալ՝ թողլով զիւրն, այլ առ իւր կաթուղիկոսն:

Երրորդ, զի թարց խնդրանաց ժողովրդեան եւ վկայական թղթոյ մի ձեռնադրեսցի ոք յեպիսկոպոսութիւն:

Չորրորդ, ամենեւին զինչ եւ իցէ պատճառաւ ոք եպիսկոպոս զայլոյ վիճակ մի հիշատակեսցէ:

Հինգերորդ, միոյ վիճակի մի լիցին երկու եպիսկոպոսք եւ երկու առաջնորդք, բայց թէ կարի մեծ ինչ պատճառ ի մէջ գայցէ:

Վեցերորդ, մի համարձակեսցի եպիսկոպոս՝ յայլմէ վիճակէ զոք ձեռնադրել, ապա թէ համարձակեսցի լուծցի ինքն եւ իւր ձեռնադրեալն:

Եօթներորդ, զի եպիսկոպոս թէ ոչ հրամանաւ կաթուղիկոսին իւրոյ՝ այլ կաշառօք եւ այլազգեաց բռնութեամբ համարձակեալ իշխեսցէ այլոց վիճակի, լուծցի ի կարգէն:

1 Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն: Վաղարշապատ, 1896, եր. 331-336:

2 Զամչեան Միքայէլ, Պատմութիւն Դայոց: Յտ. Գ.: Վենետիկ, 1786, եր. 628-629:

Ութերորդ, մի համարձակեսցի ոք վարդապետ անխտրաբար տալ իշխանութիւն վարդապետութեան ամենայն ումեք, եթէ ոչ իցէ նուիրեալն կատարեալ ուսմամբ, եւ առաքինութեամբ, եւ հասակաւ, եւ աստուածային երկիւղիւ, եւ վկայեալ յամենեցունց, զի այսու պատճառաւ բազում անկարգութիւնք եւ գայթակղութիւնք մտին յեկեղեցի, եւ թէ ստունդանեալ քամահիցեն զայս հրաման, տուող իշխանութեանն անկցի ի պատուոյն, եւ առող իշխանութեանն ընդունակ լիցի:

Իններորդ, քահանայ եւ այլ ժառանգաւոր յիւրմէ եպիսկոպոսէ ընկալցի ձեռնադրութիւն հաւանութեամբ իւրոյ ժողովրդեանն եւ թէ ոչ այսպէս, լուծցի ի կարգէն:

Տասներորդ, զիրաւունս եւ զհասոյթս, որ ի ժողովրդենէն կարգեալ է եպիսկոպոսաց եւ երիցանց, ըստ հրամանի հայրապետական կանոնաց, առցեն եպիսկոպոսունք եւ երիցունք եւ մի զմիմեանս զրկեսցեն, որոց վասն տրտունջ եւ դժգոհութիւնս յոլովս լսեմք հանապազ:

Մետասաներորդ, երիցունք մի զրկեսցեն զիրեարս՝ զմիմեանց ծուխն ու զհասոյթն յափշտակելով կամ կեղծաւոր բարեձեւութեամբ եւ կամ այլազգեաց բռնութեամբ, այլ իւրաքանչիւր ոք իւրով բաժնաւն բաւականացի, եւ թէ ոչ այսպէս, վատահողն լուծցի ի կարգէն:

Երկոտասաներորդ, յորժամ հաղերձեալ իցեն դնել նշան ումեմն աղջկան յաղազս ումեմն երիտասարդի, մի իշխեսցեն առնել զայն կանայք, կամ ժողովրդականք, կամ երիցունք առանց բազում քննութեան եւ կամ առանց գիտելոյ առաջնորդին, այլ քահանայքն քարոզեսցեն բազում աւուրս ի մէջ եկեղեցւոյն եւ ծանուացեն առհասարակ ամենեցուն, զի գուցէ ոք տեղեակ լիցէ ազգացեղութեան նրանց, որոյ ի լսելն եկեալ յառաջնորդագոյն ծանուացէ, եւ այսպէս յետ բազում քննութեանց՝ թէ ոչ գտցի ազգացեղութիւն ի մէջ նոցա, ապա յայտ յանդիման ամենայն քահանայից եւ ժողովրդոց՝ քահանայք օրհնեսցէն զնշանն զայն եւ հաստատեսցի գործն:

Երեքտասաներորդ, այրի երիցունք, թէ իցէն պարկեշտք եւ ծերք եւ կամ ունիցին մանկունս սնուցանելոյ՝ կացցեն յեկեղեցին, եւ թէ ոչ այսպէս՝ գնասցեն ի վանս եւ յանապատս եւ թէ ոչ գնասցեն՝ ի բաց կացցեն ի ժառանգութենէ եւ ի կարգէ»:

15. ՍՍի ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՆԵՐԻ ՈՏՆՉԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ: Սակայն, այս կանոնները կարճ ժամանակ միայն ունեցան բարերար ազդեցութիւն մեր եկեղեցական վարչական կազմի մէջ: Երեւանցի Սիմէօն կաթուղիկոսը այս ժողովից մի դար յետոյ Սսոյ վերաբերութեամբ գրում է. «Տես դու այժմ զՍսեցւոց կանոնապահութիւնն, որոց կաթուղիկոսք եպիսկոպոս ձեռնադրեն, որոց չեւ է ժամանակ սարկաւագութեան, որոց ոչ զուստին

գիտեն եւ ոչ զորպէսն, եւ մանաւանդ բազմիցս մին զմին ընկենու եւ զտեղին յաջորդէ եւ երկուքն եւս զեպիսկոպոսունս ձեռնադրեն։ Որպէս ի մերում ժամանակի Ղուկասն ընկեցեալ ի Հաճին գեօղն նստէր եւ Միքայէլն ի Սիս, Ղուկասն զշատս ձեռնադրէր, քան զՄիքայէլն՝ միոյ հօխայ ղահֆէի եւ այլովք այսպիսօք։ Իգնատիոս աբեղայի միոյ զէշն առեալ ձեռնադրեաց զինքն եպիսկոպոս, ի միւս օրն ձեռնադրեալն զէշն իւր առեալ փախեալ։ Նմանապէս եւ եպիսկոպոսունք յածեալ ի վիճակս որոյ եւ իցէ՝ շրջեալ ի տանէ ի տուն, ի ծակէ ի ծակ, ձեռնադրեն զքահանայս եւ զայլ աստիճանաւորս, չգիտելով զինչ լինելն։ Եւ վարդապետք, որք չեւ են ժամանեալ ի Ի. (20) ամս, ընդ աբեղայութեանն առնուն զծայրագոյն գաւազան, յորս գրեթէ ոչ գտանի աբեղայ եւ մասնաւոր վարդապետ, այլ որք ենն՝ են ի ծայրագոյն աստիճանի։ Թողցու՞ք զայսպիսիս յաւուրս Ղազարու կաթուղիկոսին մերոյ ձահկեցւոյ (ի ՌՃՂԸ. -1749թ.)… Միքայէլ կաթուղիկոսն Սսոյ եկն ի Կոստանդնուպոլիս, եւ անկաւ առ յոմանս իշխանս ի տանէն Սսայ, եւ կամէր ոտն ածել ի վերայ Էջմիածնի՝ խնդրելով ի վիճակաց սորին զոմանս նահանգս զսահմանակիցս վիճակին իւրոյ…»¹։

16. ՀՈԳԵՒՈՐ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿԵԱԼ ՎԻՃԱԿԸ։ Սակայն, ԺԷ. եւ ԺՀ. դարերում միայն Սսոյ թեմում չէին գործւում այսպիսի ապօրինութիւններ։ Մենք գիտենք դէպքեր, որ ԺԹ. դարի մէջ են կատարուել, օրինակ ԺԹ. դարի եօթանանական թուականի սկզբներին ոմն երեմիա եպիսկոպոս Տ. Սարգսեան Վանեցի «այցելու Հայաստանի» մեծահնչիւն տիտղոսով շրջում էր Տաճկաստանի Հայաբնակ գաւառները եւ քահանաներ ձեռնադրում սիմօնականութեամբ։ Նա կամեցել է Կարսի վիճակում եւս, որ այն ժամանակ տաճկաց իշխանութեան տակ էր, քահանայ ձեռնադրել։ Կարսի առաջնորդ Հանգուցեալ Յովհաննէս եպիսկոպոս Ռշտունի տեղական իշխանութեան ձեռքով հեռացնում է նրան, սակայն նա ժամադիր է լինում իւր ձեռնադրելիք տիրացուների հետ, որոնք Համարեա բոլորն էլ անդրագէտ էին, եւ Կարսի սահմանից դուրս Բագրեւանդի առաջին գիւղում ձեռնադրում է։ Մենք այդպիսիներից երեքին պատահեցինք Ծպնի գիւղում, ուր Հինգ քահանայ կային, եւ անհնարին եղաւ նրանցից ուրիշ գիւղերի Համար քահանայ կարգել, որովհետեւ անկարող էին միայնակ ժամ ասել եւ օրէնք կատարել։ Նման դէպքեր Հարիւրներով կարելի է թուել։ Եթէ Հանգամանքները մեզ ներէին, կարող էինք յանուանէ յիշել, թէ ինչպէս մի թափառաշրջիկ եպիսկոպոս մի անչափահաս պատանու քահանայ է ձեռնադրում։ Բայց մենք դառնանք բուն խնդրին։

17. ՍՍԻ ԵՒ ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՀՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՆԵՐԻ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԵԱՆ ԻՆԴԻՐ։ Սսի եւ Էջմիածնի յա-

¹ Սիմեօն Երեւանցի, Զամբո, գլ. ԺԲ., Եր. 98-99:

բարերութիւնները¹ աւելի սուր կերպարանք ստացան Սսի վերջին Մկրտիչ կաթուղիկոսի եւ ամենայն Հայոց Գէորգ Դ. կաթուղիկոսի օրով։ Սսոյ թեմը՝ յանձին Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեանի, եւ Աղթամարայ թեմը՝ յանձին Յովհաննէս վարդապետ Սեթեանի, 1866 թուի յուլիսի 12-ին մանսակցեցին Կ. Պօլսոյ Եկեղեցական վիճակային ժողովին ամենայն Հայոց Հայրապետութեան համար ընտրելիների եօթնանուն ցանկը պատրաստելու։ Այս ցանկը պատրաստուելուց մի երկու օր յետոյ նոյն Եկեղեցական վիճակային ժողովը զբաղուեց Աղթամարայ եւ Սսոյ կաթուղիկոսական գործերով։ Ժողովը անվաւեր ժանաչեց թէ՛ Աղթամարայ Խաչատուրի, թէ՛ Սսոյ Նիկողայոսի կաթուղիկոսութիւնը, որովհետեւ նրանք ապօրինաբար էին գրաւել յիշեալ աթոռները։ Որոշուեցին նոր ընտրելիներ։

Աղթամարի համար՝

1.	Յակովը եպիսկոպոս Թոփուղեան - 23 ձայնով,
2.	Մկրտիչ վարդապետ Խրիմեան - 22, »
3.	Երեմիա վարդապետ Բաղիչոյ - 20: »

Սսի համար՝

1.	Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան - 21, »
2.	Արիստակէս եպիսկոպոս Աղանայի - 17, »
3.	Յովհաննէս եպիսկոպոս Եղեսեան - 15: »

Սսի եւ Աղթամարի ընտրելիների ցանկերը գործադրութիւն չստացան, միայն էջմիածնի կաթուղիկոսական ընտրելիների ցանկը ուղարկուեց էջմիածին, ուր Համազգային ժողովի մէջ 1866 թուի սեպտեմբերի 15-17-ին Բուրսայի արքեպիսկոպոս Գէորգը ընտրուեց ամենայն Հայոց կաթուղիկոս, որ եւ վարեց իւր իշխանութիւնը Գէորգ Դ. անուամբ։ Այս Համազգային ժողովին Տաճկաստանի հայերի 65 վիճակների կողմից Կ. Պօլսոյ պատրիարքի եւ տեղոյն Երեսփոխանական ընդհանուր ժողովի՝ յանձնարարութեամբ պատգամաւոր էին կարգուած հոգեւորականներից՝ Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան եւ աշխարհականներից՝ Յակովը Էֆէնտի Նուրատունկեան։

Կ. Պօլսոյ Պողոս Բ. պատրիարքը[41], ընտրուած ու հաստատուած ամենայն Հայոց Գէորգ Դ. հայրապետի ներկայութիւնը Կ. Պօլսում պատեհ առիթ համարելով՝ ներկայացնում է նորին Սրբութեանը Սսի եւ Աղթամարի կաթուղիկոսական խնդիրը։ Գէորգ Դ. 1867 թուի փետրուարի 6-ին մի մասնաժողով է կարգում, որի մէջ էր նաեւ Սսի ապագայ կաթուղիկոս Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Մարաշեցին։ Մասնաժողովը յարաբերութեան հետեւեալ ծրագիրն է կազմում։

1 Տես՝ Իզմիրլեան Մատթեոս, Յայրապետութիւն Յայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ եւ Աղթամար ու Սիս: Կ. Պօլս, 1881:

«Ա. Կաթուղիկոսունքն Սսոյ եւ Աղթամարայ ընտրին ի վիճակայնոց իւրեանց եւ յընդհանուր ժողովոյն Կ. Պօլսոյ, յորմէ առաջարկին առ Վեհափառ կաթուղիկոսն ամենայն հայոց ի վաւերացումն եւ ի հաստատութիւն:

Արդէն ի ցեղէ Աջապահեանց Սսոյ բարձեալ է ընտրութիւն կաթուղիկոսական ընդհանուր հաւանութեամբ ազգին, արժանաւորաց եւեթ սեպհականելով զայն:

Բ. Կաթուղիկոսունքն Սսոյ եւ Աղթամարայ զօծումն կաթուղիկոսական ընդհանունին ի ձեռաց Վեհափառ կաթուղիկոսի ամենայն հայոց ի Ս. Էջմիածին:

Արդէն ըստ սմին օրինակի Աղուանից, Վրաց եւ Ասորւոց կաթուղիկոսունքն ձեռնադրէին ի սրբազան յաջորդէ Լուսաւորչին Հայաստանեայց:

Գ. Կաթուղիկոսունքն Սսոյ եւ Աղթամարայ ըստ բազմամեան սովորութեան կարող են ձեռնադրել եպիսկոպոս՝ ընդունելով յառաջագոյն զգրաւոր հաւանութիւն Հայրապետին ամենայն հայոց: Ձեռնադրեալ եպիսկոպոսունք ըստ թուոց թեմից վիճակի իւրեանց միայն պարտին լինել, զոր եւ պարտ է որոշել եւ սահմանել:

Դ. Կաթուղիկոսունքն Սսոյ եւ Աղթամարայ պարտին յիշել ի Ս. պատարագի գանուն Վեհափառ Կաթուղիկոսին ամենայն Հայոց, իսկ եպիսկոպոսունք, վարդապետք եւ քահանայք Սսոյ եւ Աղթամարայ պարտին նախ յիշատակել զանուն Վեհափառ կաթուղիկոսին ամենայն հայոց եւ յետոյ՝ զանուն կաթուղիկոսի վիճակին:

Ե. Վեհափառ կաթուղիկոսի սրբոյ Էջմիածնի միայն է սեպհական ստորագրել կաթուղիկոս ամենայն հայոց, իսկ Սսոյ եւ Աղթամարայ կաթուղիկոսաց կոնդակաց վերտառութիւնն լինելոց է կաթուղիկոս տանն Կիլիկիոյ, կաթուղիկոս տանն Աղթամարայ, իսկ ստորագրութիւն նոցա՝ կաթուղիկոս Սսոյ, կաթուղիկոս Աղթամարայ:

Զ. Ի կրօնական դժուարին խնդիրս կաթուղիկոսունքն Սսոյ եւ Աղթամարայ պարտին զվերջին որոշումն ընդունել յընդհանրական Հայրապետէ անտի սրբոյ եկեղեցւոյ Հայաստանեայց»:

Գէորգ. Դ. յարաբերութեան որոշումները յանձնում է պատրիարքին գործադրելու, բայց չէ գործադրում¹:

Սսի Նիկողայոսի եւ Աղթամարի Խաչատուրի ապօրինի գրաւումն յիշեալ կաթուղիկոսական աթոռների դեռ չէր վերջնականապէս կարգադրուած: Կ. Պօլսոյ Կենդրօնական Վարչութիւնը ցանկանում էր ոչ միայն Սսոյ Նիկողայոսի եւ Աղթամարայ Խաչատուրի գործը կարգադրել, այլ

¹ Իզմիրլեան Մատթէոս, Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, Եր. 639-650:

ապագայ անկարգութիւնների առաջքն էլ բռնելու համար միջոցներ ձեռք առնել, ուստի եւ յանձնարարում է խառն ժողովին «Սսոյ եւ Աղթամարայ կաթուղիկոսական խնդրի համար տեղեկագիր պատրաստել»: Տեղեկագիրը պատրաստում է, բայց դարձեալ չէ գործադրում, վասն զի տպագրած մի օրինակը հասնելով Ս. Էջմիածին՝ Գէորգ Դ. մերժում է՝ յանուն Պօղոս պատրիարքի ուղղած մի ազդարարական կոնդակով՝ 1868 թուի ապրիլ ամսին:

Այս կոնդակի մէջ Սսոյ Սիմէօնի եւ Ս. Էջմիածնի Փիլիպպոս կաթուղիկոսների միջեւ եղած տարածայնութիւնների մասին ակնարկութիւն կայ ըստ այսմ. «Ո՞չ գիտէք յաւուրս Փիլիպպոս կաթուղիկոսի, որ էր յամին 1651, հակաթուք յանոքիկ իբրեւ ապստամբք հոչակեալ կային ամենայն ուրեք եւ ոչ երբէք կարէին համարձակ մուտ գործել ի վիճակս Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, ոչ յայնժամ եւ ոչ յետ նորա ամենեւին: Զի թէպէտ եղաւ անդանօր յերուսաղէմ ուխտ, ի միջի ունել սէր առ միմեանս եւ այն յօդուտ համազգեաց, բայց ոչ իրաւասութիւն հաւասար, վասն զի այլ է պայման սիրելոյ զմիմեանս եւ այլ՝ իրաւասութիւն իշխանութեան»¹:

18. Կ. ՊՕԼՍՈՅ ԿԵՆԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ ՍՍԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԽՆԴՐԻ ԱՌԻԹՈՎ: Կ. Պօլսոյ Կենդրօնական վարչութեան մէջ դեռ հրատապ խնդիրներից առաջինն էր Սիսն ու Աղթամարը: Գէորգ Դ. շատ հետաքրքրում էր այդ խնդիրներով, ուստի եւ 1869 թուի սեպտեմբերի 4-ին պատրիարք ընտրուած Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի ընտրութիւնը շնորհաւորելով՝ Գէորգը նորընտիր պատրիարքի ուշադրութիւնն է հրաւիրում Սսոյ եւ Աղթամարայ խնդիրը լուծելիս պաշտպան հանդիսանալ ամենայն հայոց հայրապետի իրաւանց, որով եւ ազգի լրութեան միութեան սուրբ եւ մեծ գործին: Գէորգը պնդում էր, որ Սսոյ եւ Աղթամարայ կաթուղիկոսների ընտրութիւնը սահմանափակուի իրանց թեմերի մէջ: Այս կոնդակը, որ տրուած էր 1870 թուի յունուարի 2-ին, №. 9., զանազան մեկնութիւնների ենթարկուեց, իբր թէ Գէորգ կաթուղիկոսը այդ կոնդակում Սսի եւ Աղթամարի համար գրած լինէր «թոյլ տուք մեռելոց թաղել զմեռեալս իւրեանց»:

Կ. Պօլսի Ազգային ժողովը 1870 թուի Բ., Դ., Դ., Ե., Զ., Է. նիստերի մէջ զբաղուելով Սսի եւ Աղթամարայ խնդիրներով՝ յանգում է չորս կէտերի կամ առաջարկութեան, որոնց համառութիւնն է.

Ա. Ս. Էջմիածնի հայրապետը Ս. Լուսաւորչի յաջորդն է, իսկ Սսի եւ Աղթամարի կաթուղիկոսները եկեղեցական անիշխանութենէ ծագած են ապօրինաւոր: Ազգային ժողովը, որ թուրքիաբնակ, բայց Ս. Էջմիածնի

¹ Իզմիրլեան Մատթէոս, Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, Եր. 711-735:

թեմական հայոց ներկայացուցիչն է, պէտք չէ նրանց ընտրութեանը մասնակցի, վասն զի այս մասնակցութիւնը Ս. Էջմիածնին Հրաժարում կնշանակէ: Պէտք է, որ Սսոյ եւ Աղթամարայ թեմականները կամ զատ երկերկու ընտրելի պատրաստեն, որոնցից մէկին Ս. Էջմիածնայ հայրապետը Սսի եւ միւսին Աղթամարայ կաթուղիկոս հաստատի եւ կամ թոյլ տալ, որ թեմականները հին սովորութեան համեմատ իրանց ուզածն ընտրեն իրանց առաջնորդ կամ կաթուղիկոս (առաջարկ Խուբէն էֆենդի Կիւմուշկէրտեանի):

Բ. Համայն հայոց, ուր ուրեք եւ կան նրանք, Հոգեւոր գլուխը Ս. Էջմիածնի կաթուղիկոսն է, իսկ Սսոյ կաթուղիկոսը Ս. Էջմիածնի կաթուղիկոսի հակաթոռն է, բայց պէտք է պահել այն իւր ազատ պաշտօնավարութեամբ: Բայց որպէս զի Ազգային կենդրօնական վարչութիւնից անկախօրէն կատարուելով նրա ընտրութիւնը՝ բոլորովին անջատ մարմին չկազմի, Ազգային ժողովը, որի գլուխն է Ս. Էջմիածնի կաթուղիկոսի փոխանորդ պատրիարքը, պէտք է ընտրէ Սսոյ կաթուղիկոսին կամ նրա ընտրութեանը մասնակցի, որով անուղղակի կերպով կմիանայ նա ընդհանուր եկեղեցու հետ (առաջարկ Գրիգոր էֆենդի Օտեան):

Գ. Հայոց ազգի եւ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ Հոգեւոր ընդհանուր տեսուչն ու հայրապետը Ս. Էջմիածնի կաթուղիկոսն է», իսկ Աղթամար եւ Սիս՝ մասնաւոր կաթուղիկոսներ են, պէտք է պահեն իրանց կաթուղիկոսական յաջորդութիւնն եւ իրեւ բարձր աստիճանաւորներ՝ պէտք է Ազգային ժողովով ընտրուեն եւ որպէս զի ազգային եկեղեցական իշխանութեան միութիւնից ու ամբողջութիւնից բաժանուած իբրեւ ազատ գլուխներ՝ զատ մարմին չլինեն, պէտք է նրանց թէ՛ կրօնապէս եւ թէ՛ քաղաքականապէս ենթարկել Կ. Պօլսոյ պատրիարքին, որ բոլոր թուրքիոյ հայոց պետն եւ Ս. Էջմիածնի ընդհանրական կաթուղիկոսի փոխանորդն է եւ պէտք է ճշտել ու սահմանել Ս. Էջմիածնի ընդհանրական հայրապետի, Կ. Պօլսոյ պատրիարքի եւ Սսոյ ու Աղթամարի թեմական առաջնորդների յարաբերութիւնների ու պաշտօնավարութեան եղանակը (առաջարկ Ստեփան էֆենդի Փափազեանց):

Դ. Արարատեան Աթոռոյ - Ս. Էջմիածնի գահակալն է Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ վարչութեան գլուխը, ազգի Հոգեւոր գերագոյն պետը եւ ամենայն հայոց ճշմարիտ աստուածընտիր հայրապետը, իսկ Աղթամարայ եւ Սսոյ աթոռակալները գաւառական (Սսոյ եւ Աղթամարայ) պարզ առաջնորդներ կամ վանահայրեր, միմիայն այն Հոգեւոր առաւել արտօնութեամբ, որ եպիսկոպոս են ճեռնաղըրում եւ Ս. Միւռոն օրհնում, ուստի եւ ըստ իրաւանց եւ ազգային սահմանադրութեան՝ նրանց ընտրութիւնը պէտք է, որ Աղթամարայ եւ Սսոյ թեմական ժողովրդեան սահմանադ-

բապէս ներկայացուցիչ ժողովները կատարեն, եւ կենդրօնը, այսինքն՝ կենդրօնական վարչութիւնը վաւերացնէ (առաջարկ նահապետ էֆենդի Ռուսինեան):

Ազգային ժողովը բացարձակ առաւելութեամբ հետը հաշուելով իւր նախագահ պատրիարք Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի քուէն՝ ընդունում է, որ «սահմանադրապէս իրրեւ գաւառական առաջնորդի մը ընտրութիւն, Աղթամարայ եւ Սսոյ վանահայր առաջնորդաց կամ վիճակաւորաց ընտրութիւնը գաւառինն է, իսկ վաւերացումն՝ կենդրօնինն է»:

Այսպէս, Ազգային ժողովը իւր Հ. նիստին, լսելով իւր նախագահ պատրիարքի յայտարարութիւնը, թէ. «Եթէ այսօր այս երկու կաթուղիկոսութեանց խնդիրը կենդրօնէն դուրս ելլէ, ընդհանուր ժողովին չտրուի ընտրութեան վաւերացումն, ես կպարտաւորիմ պատրիարքութենէ հրաժարուելու», քուէից մեծամասնութեամբ ընդունում է, որ Աղթամարայ եւ Սսոյ վանահայր վիճակաւորաց ընտրութեան վաւերացումն Ազգային ժողովը կատարի¹:

19. ՍՍԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ: Ազգային ժողովը Սսոյ եւ Աղթամարի կաթուղիկոսական ընտրութեան խնդիրը այսպէս ձեւակերպելուց յետոյ Աէֆէրեան Սիմէօն եպիսկոպոսին եւ Ցովհաննէս էֆենդի Ֆրէնկեանին Սսոյ կաթուղիկոսական ընտրութեան տեսուչ է նշանակում, որոնք Բ. Դրան մի պաշտօնեայի հետ 1871 թուի սեպտեմբերի սկիզբներին հասնում են Աղանա եւ Քաղաքական ժողովի հրահանդին համեմատ կազմում են գաւառական ընտրողական ժողովը: Հոկտեմբերի 21-ի եւ 22-ի ժողովներում քուէարկութեամբ կազմում են վեց ընտրելիների ցանկը: Ընտրելիներն էին.

1. Մկրտիչ եպիսկոպոս Սարաշցի առաջնորդ Բերիոյ - 33 ձայն,
2. Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան առաջնորդ Նիկոմիդիոյ - 28 ձայն,
3. Մկրտիչ եպիսկոպոս Խրիմեան պատրիարք Կ. Պոլսոյ - 20 ձայն,
4. Արիստակէս եպիսկոպոս Դերձակեան առաջնորդ Գաղատիոյ եւ Եօզզատի - 17 ձայն,

5. Սիմէօն եպիսկոպոս Աէֆէրեան միաբան Ս. Երուսաղէմի - 12 ձայն,
6. Եսայի պատրիարք Երուսաղէմի - 11 ձայն:

20. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ՊԱՀԱՆՁԼ ՆՈՐԸՆՏԻՐ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՑ: Այս ցուցակը հեռագրով հաղորդում է Կ. Պոլիս Քաղաքական ժողովին, որը եղծելով ցանկից Կ. Պոսոյ Մկրտիչ եւ Երուսաղէմի Եսայի պատրիարքների անունները, նոյն ցանկը հեռագրով վերադարձնում

¹ Իզմիրլեան Մատթէոս, Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, Եր. 787-857:

Է Սսոյ կաթուղիկոսական ընտրողական ժողովին՝ վերջնական ընտրութիւն կատարելու համար։ Ժողովը նոյն հոկտեմբերի 27-ին վերջին անգամ գումարուելով՝ 35 քուէներից՝ 28 քուէով կաթուղիկոս է ընտրում Բերիայի առաջնորդ Մարաշցի Մկրտիչ եպիսկոպոսին, որ 1860 թուին Ա. Էջմիածնում Գաղատիայի եպիսկոպոս էր ձեռնադրուած։ Ընտրողական ժողովի տեսուչները հեռագրով խնդրում են Կ. Պօլսոյ Քաղաքական ժողովից ընտրութեան շուտափոյթ վաւերացումն։ Քաղաքական ժողովը նոյն հոկտեմբերի 29-ին պատրիարքի ստորագրութեամբ յայտնում է. «Վաւերացման ստիպողականութիւնը կճանաչեմք, բայց գիտէք, թէ Ընդհանուր ժողովը որոշած է յարաբերութեան խնդրէն ետքը կատարել, որ հարկաւ կերկարի։ Ուստի, կրնայ Մկրտիչ սրբազն հեռագրել մեզ, եւ վարչութեան անուան նամակ մը յանձնել ձեզ, թէ Ընդհանուր ժողովոյ յարաբերութեանց մասին ընելիք տնօրէնութիւնը կընդունի, որպէս զի վաւերացումն անմիջապէս կատարուի. այն ատեն հեռագրով զինքը շնորհաւորելով՝ յիշատակութեան հրահանգը կրնամք տալ»¹:

Անշուշտ, ոչ մի խելքը գլխին մարդ չի համաձայնի իւր մասին մի կարգադրութիւն ընդունել՝ նախապէս չիմանալով, թէ ինչ է այն, մանաւանդ եթէ ընդունելը իւր կամքից կախուած լինի։ Մկրտիչ Մարաշցին, որի փառասիրութեան եւ շահասիրութեան անզուսպ ձգտումն անց էր սահմանից, Քաղաքական ժողովի կէս պաշտօնական կէս մտերմական, ի վերին երեսս՝ միամիտ առաջարկութեանը, որը պատրիարքի ստորագրութիւնն էր կրում, ձգձգում է յայտնել, թէ «յարաբերութեանց մասին ընելիք տնօրէնութիւնը կընդունի»։ Մկրտիչ Մարաշցին իւր գործը վարպետութեամբ կարգի է դնում։ Սիմէօն եպիսկոպոսը նոյեմբերի 7-ին հեռագրում է պատրիարքին, թէ «Սսոյ կաթուղիկոս ընտրուած Մկրտիչ Մարաշցին կենդրօնական Վարչութեան որոշածը յարգել կիսուտանայ», եւ նոյեմբերի 9-ին էլ, թէ՝ «Մկրտիչ սրբազն յանձներ է իրեն վարչութեան անուան պէտք եղած խոստմնագիրը»։

21. ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ ԽԱԲՈՒԱԾ ԼԻՆԵԼՐ. Ազգային ժողովը 1871 թուի նոյեմբերի 12-ին ԼԴ. նիստին հաւատալով, որ Մկրտիչ Մարաշցին տուել է պահանջուած խոստմնագիրը՝ վաւերացնում է նրա Սսոյ կաթուղիկոս ընտրուելը։ Կաթուղիկոսի օծումն Կ. Պօլսոյ պատրիարք Մկրտիչ Խրիմեանցի յանձնարարութեամբ 1871 թուի նոյեմբերի 28-ին կատարում է Սիմէօն եպիսկոպոսը։ Մկրտիչ Մարաշցին դառնում է կաթուղիկոս տանն Կիլիկիոյ, բայց խոստմնագիրը 1871 թուի նոյեմբերի 8-ին ուղղուած Կ. Պօլսոյ պատրիարքի անուանը՝ չէր այն, ինչ որ պահանջւում էր։

1 Իզմիրլեան Մատթէոս, Յայրապետութիւն Յայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, Եր. 858:

Ահա խոստմնագրի էական կէտը. «Ուստի սոյն ամենածանր եւ փափուկ պաշտօնը վարելու եղանակին մէջ ինչպէս Ս. Էջմիածնայ կաթուղիկոսը եւ Ս. Երուսաղէմի պատրիարքը, նոյնպէս եւ նուաստու ալ ազգային կենդրօնական ընդհանուր ժողովոյ մեծի աթոռոյս Կիլիկիոյ եւ Հայաստանեայց Ս. եկեղեցւոյ ըրած որոշումները յարգել կը խոստանամ»:

Սայոյ Մկրտիչը խոստանում է յարգել Ազգային ընդհանուր ժողովի, յօգուտ մեծի աթոռոյն Կիլիկիոյ, որոշումները Ս. Էջմիածնի կաթուղիկոսի եւ Ս. Երուսաղէմի պատրիարքի նման: Ինչ կասկած, որ այս խոստումն արժանի էր այն առաջարկութեան, որ եղել էր նրան հոկտեմբերի 29-ին: Ս. Երուսաղէմի պատրիարքի անունը խոստմնագրում մէջ բերելը բոլորովին աւելորդ էր, որովհետեւ «յարաբերութեանց մասին ընելիք տնօրէնութիւնը» էջմիածնի, Սայոյ եւ Աղթամարայ կաթուղիկոսութիւնների միջեւ էր ծագած: Մկրտիչ Մարաշցին հէնց առաջին օրից՝ դէռ չօծուած, իրան եւ իւր հետ Սայոյ աթոռը հաւասարացնում է էջմիածնի աթոռին, եւ «յարաբերութեան մասին ընելիք տնօրէնութիւնը» խոստանում է յարգել, եթէ կլինի այն յօգուտ մեծի աթոռոյն Կիլիկիոյ: Սայոյ Մկրտիչը այս խաղը անպատիժ խաղալուց յետոյ շարունակեց իւր ոտնձգութիւնները ամենայն Հայոց հայրապետի եւ Կ. Պօլսոյ Կենդրօնական վարչութեան դէմ: Մազը միայն վերջ դրեց նրա՝ ազգային իշխանութեան դէմ բոնած վնասակար ընթացքին եւ Կիլիկիայի տան համար ոչ միայն ապարդիւն, այլ եւ վնասակար պաշտօնավարութեանը: Աններելի փառասիրութիւնն ու ընչասիրութիւնը եւ յաւակնութիւնները Կ. Պօլսոյ Կենդրօնական վարչութիւնից անկախ դիրք ստանալու՝ չափ ու սահման չունէին:

22. ԳէՈՐԳ Դ.-ի ՎերԱԲԵՐՄՈՒԽՆՔԸ ԴէՊԻ ՍՍԻ եի ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ: Հանգուցեալ Գէորգ Դ. նախատեսելով այս ամենը՝ ամեն չանք գործ էր գնում հարկադրել Կ. Պօլսոյ Կենդրօնական վարչութեանը, որ Սայոյ խնդրում զգուշութեամբ վարուի: Նա իւր խիզախ բնաւորութեամբ խնդրին շատ սուր կերպարանք տուեց՝ Սաի եւ Աղթամարի կաթուղիկոսութիւնները ապօրինի, հերձուած եւ հեստեալ համարելով եւ պատրիարքարանից վերին աստիճանի դժկամակ մնալով: Դէպի պատրիարքարան ու ժամանակի պատրիարքը իւր դժգոհութիւնը յայտնում էր հանգուցեալ Գէորգ կաթուղիկոսը Տաճկաստանից եկած եպիսկոպոսացուների ձեռնադրութեան ժամանակ, որին ականատես ու ականջալուր ենք եղել: Նա պատրիարքարանի վարմունքը համարում էր դրժումն այն ուխտի, որ արուած էր Մայր Աթոռին հաւատարիմ մնալու համար: Այդ ժամանակ համարեա դադարեց ձեռնադրութիւնը Տաճկաստանի եպիսկոպոսների: Երկու անձն ենք յիշում, որ եկան այդ ժամանակ ձեռնադրուելու, մէկը՝ Խորէն Աշղեան՝ Արմաշի վանահայր, միւսը՝ Մամբրէ Մամիկոնեան՝ Մշոյ Ս. Կարապետի վանքի վանահայր:

23. ՍԱԻ ՄԿՐՏՉԻ ՈՏՆՉԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ: Նրանք, որոնք նպաստել էին Սաի կաթուղիկոսութեան խնդրին յօգուտ Մկրտիչ Մարաշեցու, վերջինիս ոտնձգութիւնների ժամանակ դադարած էին Կենդրօնական վարչութեան ղեկավարը լինելուց: Գէորգ կաթուղիկոսը տեսնելով, որ իւր ազդարարական կոնդակները կ. Պօլսոյ Կենդրօնական վարչութեան մէջ պատշաճաւոր ուշադրութեան չեն առնւում, խնդրի ամենասուր ժամանակին ստիպուեց ձեռնադրութեան ժամանակ եպիսկոպոսացուներին հարկադրել, որ Ա. Էջմիածնին ու նրա գահակալ ամենայն Հայոց հայրապետին հաւատարմութեան երդումն տալիս՝ ապօրէն, հեստեալ եւ հերձեալ համարեն Սաի եւ Աղթամարի աթոռները: Այս կէտը երդման թղթի մէջ հետեւեալ բանաձեւն ունի. «Երրորդ, խոստանամ եւ ուխտեմ հաւատարիմ լինել սրբոյ Էջմիածնի մինչեւ ցվախճան կենաց իմոց, եւ կալ մնալ հլու հպատակութեամբ ի ներքոյ իշխանութեան եւ հրամանաց Սրբոյ Կաթուղիկէ Մայր Աթոռոյս, յորում ընտրութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ անդստին յառաքելոցն սրբոց ի նախկին Լուսաւորչացն Հայաստան աշխարհիս եւ յօրինաւոր յաջորդէ նոցին ի սրբոյն Գրիգորէ առաքելաշաւիդ հայրապետէ մերմէ անընդհատ դասաւորութեամբ եւ ուղիղ յաջորդութեամբ բազմեալ կայ այսօր Տ... կաթուղիկոս ամենայն Հայոց եւ օրինաւոր յաջորդաց նորին, յարգելով եւ կատարելով զամենայն հրամանս, որ ի սրբոյ Աթոռոյ աստի ի վերայ իմ դնիցեն, ոչ երբէք ի կողմն ելանել այլոցն կաթուղիկոսական անուանեալ անվաւեր աթոռոց, որք հետեւեալ կան մինչեւ ցայսօր ի միոյ միայնոյ երեւելի գլխոյ եկեղեցւոյս Հայաստանեայց՝ ի Սիս եւ յԱղթամար, այլ մանաւանդ հոգ ի մտի դնել միշտ ի մի միաբանութիւն ժողովել գհամօրէն որդիս սրբոյ Լուսաւորչին ընդ իմով իշխանութեամբ յաջորդաց սրբոյ Աթոռոյս»:

8. Գէորգ Դ. 1876 թուին տպագրել տալով եպիսկոպոսի ձեռնադրութեան Մաշտոցը, դրեց այնտեղ եւ երդման օրինակը մէջ բերուած հատուածով:[42]

24. ՄԱՆՈՒՇԱԿԱԳՈՅՆ ՎԵՂԱՐ: Սայ Մկրտիչ կաթուղիկոսի ոտնձգութիւնները վերջ չունէին, փառասիրութիւնը անսահման էր: Կ. Պօլսոյ Կենդրօնական վարչութիւնը, որ նպաստել էր Սաի կաթուղիկոսական խնդրին, որի մէջ եւ Ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեան, փոշմանել էր, բայց արդէն ուշ էր: Մկրտիչ կաթուղիկոսը առարկելով, որ Սաի Աբրահամ կաթուղիկոսը՝ ընտրուած 1740 թուին, մանուշակագոյն վեղարով գնաց Հռովմ, եւ սրանից եղրակացնելով, որ Սաի կաթուղիկոսները ուրեմն մանուշակագոյն վեղար էին գործ ածում, ինքն եւս սկսեց նոյն գոյնով վեղար գործածել:

Մանուշակագոյն վեղարի խնդիրն եւս բաւական ժամանակ յուզեց Կ. Պօլսոյ Կենդրօնական վարչութեանը, սակայն Մկրտիչ կաթուղիկոսը անո-

ղոք մնաց: Աբրահամ պապական եպիսկոպոսը Սսի կաթուղիկոս կոչումն կրում էր որպէս տիտղոս, որպիսին կրում են մինչեւ ցայսօր կ. Պօլսոյ հայ կաթոլիկների պատրիարքները: Աբրահամ Աթարը մի վաճառական էր. սա Լիբանանու Մառոն պատրիարքի հաճութեամբ մի վանք հաստատեց: Հետզհետէ ընդարձակուեց այս վանքը եւ կարեւոր դիրք ստացաւ: Բերիայի (Հալէպ) Աբրահամ եպիսկոպոսը դուրս գալով կ. Պօլսոյ Հայոց պատրիարքարանի իրաւասութեան տակից՝ Բերիայի հայ կաթոլիկ ժողովրդից 1740 թուին կաթուղիկոս ընտրուեց եւ անձամբ գնալով Հռովմ՝ հայ կաթոլիկ միաբանութեան կաթուղիկոս հաստատուեց: Արդ, եթէ Սսի Մկրտիչ կաթուղիկոսը գիտէր, որ Աբրահամը ծիրանի վեղարով է գնացել Հռովմ, պէտք է գիտենար, որ նա իրեւ կաթոլիկ է ծիրանի վեղար դրել: Ուրեմն, ինքն հայ մնալով՝ իրաւունք չունէր հայ եկեղեցու օրէնքներին եւ սովորութիւններին հակառակ ծիրանի վեղար դնել:

25. ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՆԹԱՅՔԸ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ: 1882 թուի գեկտեմբերի 6-ին վախճանուեց Տ. Գէորգ Դ.: Ս. Էջմիածնի Սինօդը հայրապետի մահը հաղորդեց կ. Պօլսոյ պատրիարքարանի միջոցաւ Տաճկաստանի հայերին, եւ իւր ժամանակին էլ պաշտօնաթղթերով հրաւիրեց թեմերից մի մի հոգեւորական եւ աշխարհական պատգամաւորներ՝ մասնակցելու հայրապետի ընտրութեան համար Ս. Էջմիածնում 1884 թուի մայիսի 7-9 գումարուելիք Համագոյային ժողովին:

Կ. Պօլսոյ Ներսէս պատրիարքը 1884 թուի յունուարի 1-ին № 190 գրութեամբ Տաճկաստանի Հայոց վիճակայինների հետ հրաւիրում է Սսի Մկրտիչ կաթուղիկոսին եւ նրա վիճակայիններին էլ՝ մասնակցելու Ս. Էջմիածնի ամենայն Հայոց հայրապետի ընտրութեանը: Կաթուղիկոսի յանձնարարութեամբ Կիլիկիայի հոգեւորականներից 4 եպիսկոպոս, 3 ծայրագոյն, 1 հասարակ վարդապետ եւ 4 քահանայ 1884 թուի փետրուարի 5-ին ուղղում են կաթուղիկոսին մի թուղթ¹, որ այսպէս է սկսւում. «Կիլիկիեան Ս. Աթոռոյս Հայոց միաբան սինօդական ծառայքդ ...»: Այս թղթի մէջ սսեցիք ասում են. «Ի Կիլիկեան ընդհանրական կաթուղիկոսութենէ Արարատեան Ս. Աթոռոյն կաթուղիկոսութեան բաժանման թուականէն ի վեր ոչ ոք ի հոգելոյս կաթուղիկոսաց Ս. Աթոռոյս մասնակցած է ընտրութեանց սրբազն կաթուղիկոսաց Արարատեան Ս. Աթոռոյն, եւ ոչ Ս. կաթուղիկոսունք նոյն Ս. Աթոռոյ մասնակցած են ընտրութեանց Ս. կաթուղիկոսաց Ս. Աթոռոյս», որ 1866 թուին Գէորգ Դ. կաթուղիկոսի ընտրութեանը Սսի Աթոռը չէ մասնակցել, եթէ մասնակցած էլ լինէր, «այս անդամ պարտաւորեալ չէ մասնակցիլ ընտրութեան

1 «Արարատ», 1884, Մայիս, եր. 186-87:

Ս. կաթուղիկոսի Արարատեան Ս. Աթոռոյ, քանի որ նոյն Աթոռն Կիլիկեան Ս. Աթոռս անվաւեր, զկաթուղիկոսութիւնն հետեալ եւ հերձեալ եւ զժողովուրդն մեռեալ Հրատարակած է կոնդակօք վերջին գահակալին իւրոյ ...», ուստի եւ գրում են. «Միաձայն հաւանութեամբ որոշեցինք, որ Ս. Աթոռս (Սսոյ) չմասնակցի ընտրութեան Ս. կաթուղիկոսի Արարատեան Ս. Աթոռոյ, որպէս զի ... իւր այդ ոչ-մասնակցութեամբն թէ՛ առ ինքն առաջարկեալ նորաձեւութիւնը հերքած եւ մերժած լինի առ ի պաշտպանութիւն իւրոյ վեցդարեան հնաւանդ դրութեան եւ թէ՛ ըստ վերոյիշելոյն ապօրէն Հրատարակութեամբ եւ արարքով Հայաստաննեայց առաքելական Ս. եկեղեցւոյ օրինաց հակառակ գործող Արարատեան Աթոռին զգուշութեան եւ պարտուց ու իրաւանց ճանաչման դաս մը տուած լինի, որպէս երբեմն ըրած էր հոգելոյս կաթուղիկոսն Կիլիկիոյ Տ. Արմէօն առ հոգելոյս կաթուղիկոսն Արարատայ Տ. Փիլիպպոս ուղղելով պաշտօնական գիր մը»: Այս թղթի մէջ ներսէս պատրիարքը անուանուած է Սսի միաբան: Կ. Պոլսոյ Կաթուղիկոսական յանձնաժողովի կողմից ներսէս պատրիարքը 1884 թուի մարտի 6-ին Սսի կաթուղիկոսին ուղղած մի գրութեամբ¹ կէտ առ կէտ հերքում է սսեցիների պատճառաբանութիւնները եւ յորդորում «Հաստատուն պահել զկապ միութեան սրբոյ եկեղեցւոյս եւ ի բաց թողուղամենայն հակառակաբանութիւն ...»:

Պատրիարքի այդ թղթից մենք իմանում ենք, որ Կիլիկիայի կաթուղիկոսութեան վերաբերեալ մի ծրագիր է կազմուած, որ 1881 թուի հոկտեմբերի 26-ին Մկրտիչ կաթուղիկոսը ընդունել է եւ դարձրել պատրիարքարանին գրելով՝ «ընթերցաք եւ հաւանելով ստորագրեցինք», իսկ այդ ծրագրի առաջին յօդուածում ասուած է. «Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռոյ Գահակալն լինելով միմիայն ընդհանրական Հայրապետն ամենայն Հայոց, որոյ ընտրութեան կմասնակցին նաեւ Կիլիկիոյ թեմականք, Տանն Կիլիկիոյ կաթուղիկոսն ճանչցած է, կճանչնայ եւ պէտք է ճանչնայ նորագերագահութիւնը»:

Մի տարի առաջ Սսի Մկրտիչը ստորագրութիւն է տալիս, թէ «միայն Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի Գահակալն է ամենայն Հայոց ընդհանրական հայրապետ»: այս բանը քարոզում է եկեղեցում, եւ Կ. Պոլսոյ Ս. Երրորդութեան եկեղեցում պատարագելիս՝ յիշում է Գէորգ Դ.-ի անունը, մի տարի յետոյ, Սիսն է անուանում ընդհանրական աթոռ, իսկ Ս. Էջմիածնը՝ հատուած: Մի տարի առաջ ասում է Ս. Էջմիածնի ընդհանրական հայրապետի ընտրութեանը կմասնակցեն նաեւ Կիլիկիոյ թեմականք, մի տարի յետոյ գրում է, թէ իրանք ամենեւին մասնակցած չեն եղել Էջմիածնի կաթուղիկոսի ընտրութեանը, եւ 1884 թուի ընտրութեանը մասնակցե-

1 «Արարատ», 1884, եր. 188-95:

լու հրաւէրը անուանում են նորաձեւութիւն։ Առ այս Ներսէս պատրիարքը գրում է. «Յուշ ածեմ Զեզ, զի յընտրութիւն Հայրապետի ամենայն Հայոց յամի 1866, ըստ որոշման Ազգային Երեսփոխանական ժողովոյ, աթոռն Կիլիկիոյ մասնակցեցաւ, եւ ես ինքս էի յայնժամ, որպէս գիտէք, Փոխանորդ աթոռոյդ՝ ընտրեալ ի կաթուղիկոսական Տեղապահէ աթոռոյն, եւ յանուն վիճակիդ մասնակցեցայ յընտրութեուն կաթուղիկոսին ամենայն Հայոց թէ՛ յեկեղեցական վիճակային ժողովի, եւ թէ՛ յԱզգային Երեսփոխանական ընդհանուր ժողովի ...»։

Ներսէս պատրիարքն անհերքելի ապացոյցներով հաստատելով, որ սսեցիք միշտ ընդունել են Ս. Էջմիածինը որպէս Մայր Աթոռ եւ նրա գահակալը՝ յաջորդ Ս. Լուսաւորչի, ասում է. «Նախորդն Զեր Տէր Կիրակոս Բ-րդ կնքէ կանոն եւ գիր դաշնագրութեան ... յամի Տեառն 1856 ի հնգետասան աւուր ամսեանն յուլիսի, որոյ մետասաներորդ վերջին յօդուածն է այսպէս. «Որովհետեւ Միաձին Որդին Բանն Աստուած Էջ ի յԱրարատ ոսկի ուռամբն Հարկանելով զերկիր դրեաց գտեղին լուսանկար զառաջին եկեղեցին ազգիս Հայոց, ուստի ստացաւ անուն Էջմիածին, վասն որոյ լրութիւն ազգիս Հայոց ըստ աստուածային յայտարարութեան զնա ճանաչէ գլուխ եւ Մայր Աթոռ, թէեւ գահակալք Նորին Լուսաւորչեան Ս. Աթոռոյ ի ժամանակս թագաւորութեան Հայոց աստանդական տարաշը կութեամբ երթային ընդ թագաւորի եւ ի տեղիս տեղիս Հայրապետանոց հաստատեցին, բայց ի բառնիլ իսպառսպուռ թագաւորութեան Հայոց յամենայն տեղեաց՝ յատկացաւ Ս. Էջմիածին լինել Մայր Աթոռ եւ Հայրապետանոց ազգիս լրութեան»։ Զայս այսպէս ճանաչելով՝ հպատակիմք Գահակալի Լուսաւորչեան Մայր Աթոռոյ սրբազնակատար կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց եւ մնամ ընդ կամօք եւ ընդ հրամանաւ Նորին Վեհապետի յամենայն ժամ եւ յամենայն դէպս»։ Այս հատուածին աւելցնում է Հանգուցեալ պատրիարքը. «Զայս քանից յայտարարեալ է ինձ նոյն արժանայիշատակ նախորդն Զեր Տէր Կիրակոս, պատրաստ ցուցանելով զանձն ընդունելոյ զամենայն կարգադրութիւնս, զորս արասցէ Կենդրօնական Վարչութիւնն, եւ ընդունելով զնախագահութիւն Էջմիածնի։ Որպէս եւ մեք, յորժամ զառաջին եպիսկոպոսական պատարագն մատուցանէաք ի Ս. Տաճարին Սոյ, սովին դաշամբ յիշեցաք նախ զանուն կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց Տեառն Մատթէոսի, յամին 1862, ի ներկայութեան անդ Տեառն Կիրակոսի, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի»։ Այս ասելով Հանգուցեալ պատրիարքը կամենում է, որ ինքն Սոսում ձեռնադրուելով Հանդերձ՝ տեղոյն կաթուղիկոսի հետ ընդունել են Ս. Էջմիածնի կաթուղիկոսի նախագահութիւնը եւ կախումն Ս. Էջմիածնից. եւ յիրաւի, ներսէսը իբրեւ եպիսկոպոս պաշտօնավարելով Ս. Էջմիածնին

վիճակուած (Նիկողիմիայի, Կ. Պօլսոյ) թեմերում, նախքան պատրիարքը ընտրուելը՝ գալիս է Ս. Էջմիածին եւ Ս. Իջման սեղանի առաջ երդման ուխտով էլ հաստատում է իւր հաւատարմութիւնն ու հպատակութիւնը Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարին ու նրա գահակալին:

Հանգուցեալ պատրիարքը ակնարկելով 1881 թուի հոկտեմբերի 26-ին յիշեալ ծրագիրն՝ գրում է Մկրտիչ կաթուղիկոսին. «Եւ ըստ այսմ յայնմ-հետէ եւ այսր բարձան ամենայն հերձեալ եւ հեստեալ բանք անախորժք, մինչդեռ բանքդ այդոքիկ ասացեալ են յառաջ, քան զստորագրութիւն Զեր գայս, վասն որոյ աւելորդ իմն էր յիշատակել զբանսն զայնոսիկ, իբ-րեւ թէ նոր ինչ իցեն, եւ թէ Ազգն հաւան գտանիցի ընդ այդ»: Այսպէս, ուրեմն, հարթուած էր տարաձայնութեան մեծ կնճիռը: Բայց Սսի Մկրտի-չը չնայելով, որ ինքն իւր ստորագրութեան մէջ միշտ գործ էր ածում Ս. Էջմիածնի միաբան եպիսկոպոս տիտղոսը, ձեռնադրութեան ժամանակ եւս ուխտել էր ընդունելու Մայր Աթոռի գահակալին «Եպիսկոպոսապետ եւ ծայրագոյն պատրիարք համագույին նախամեծար Աթոռոյ Մայր եկե-ղեցւոյ սրբոյ Կաթուղիկէ Էջմիածնի եւ կաթուղիկոս ամենայն Հայոց», թէ՝ իւր բազմամեայ եպիսկոպոսութեան եւ թէ՝ Սսում կաթուղիկոս օծուած օրը յիշատակել էր ամենայն Հայոց հայրապետին, այնու ամենայնիւ՝ յա-մառուած մնաց իւր հակառակասիրութեան մէջ:

Մենք «Արարատ»-ի 1884 թուի մեր խմբագրութեամբ հրատարա-կուած մայիս ամսատետրից[43] քաղուածօրէն մէջ բերինք Սսի միաբան-ների թուղթը եւ պատրիարքարանի պատասխանը, որովհետեւ դրանք շատ լաւ պարզում են մեր նպատակին ենթակայ ինդիրը:

26 Ա.ԶԱՊԱՀԵԱՆՔ: Մկրտիչ Մարաշցու ընտրութեամբ Սսի կաթու-ղիկոսական աթոռը ազատուեց Աջապահեանների[44] ձեռքից, որոնք ժառանգաբար 1734-1866 տիրում էին այդ աթոռին: Ահա թէ ինչպէս յառաջացան Աջապահեանք: Հէքիմ օղլի Ալի փաշան Սսի Գրիգոր կա-թուղիկոսից հիւրընկալութիւն վայելելով ասել էր. «Եթէ վէզիր դառնամ, արքունի հրովարտակ կտամ Սսի կաթուղիկոսարանը նորոգելու համար»: Աջապահեան Ղուկասը, որ Գրիգոր կաթուղիկոսի աշակերտը լինելով ներկայ էր այդ խոստմանը, Բերիոյ առաջնորդ եղած ժամանակ երբ լսեց, թէ Հէքիմ օղլի Ալի փաշան վէզիր է դարձել՝ շտապեց Կ. Պօլիս եւ 1734 թուին ստացաւ Սսի կաթուղիկոսարանի նորոգութեան եւ իւր ու իւր ցեղի համար ժառանգաբար կաթուղիկոսանալու հրովարտակը: Աջապա-հեան կաթուղիկոսներից օրինական կարգով կաթուղիկոս ընտրուել եւ բնական մահով վախճանուել են շատ սակաւները: Աջապահեան առաջին կաթուղիկոս Ղուկասը 1734 թուին հաստատուելով՝ 1737 -ին գահընկեց եղաւ: Նրան յաջորդեց իւր եղբայր Միքայէլը 1737-57.: Ինչպէս գրում է

Սիմեոն կաթուղիկոս Երեւանցին «Ձամբռ»-ում¹, սա երկու անդամ գնում է Կ. Պոլիս՝ Ա. Էջմիածնին վիճակուած թեմերը գրաւելու, երկու անդամ էլ հեռացուում է այնտեղից. «Գիշերայն հալածեցին ի քաղաքէն եւ ի սրբոյ Էջմիածնի վիճակէն իսկ: Արքունական հրովարտակաւ հանին զնա ի քաղաքէն եւ ի վիճակէն Էջմիածնի, այնպէս որ, մի եւս կոխեացէ զվիճակս սրբոյ Էջմիածնի կաթուղիկոսն Սսոյ»²:

Ղուկասի միւս եղբայր Գաբրիէլը (1757-70 թ.) սեպտեմբերի 10-ին սպանուեց Սսի բռնաւորից, Ղուկասի եղբօրորդի Եփրեմը (1771-84 թ.) թունաւորւում է Սսի իշխողից ու վախճանւում, թորոս Դ. Սսեցի (1784-1801 թ.) յօշուում է Խօղան օղլուց, Թորոսի եղբօրորդի Կիրակոս Ա. (1801-22 թթ.) թունաւորւում է տեղի իշխողից: Կիրակոսի եղբօրորդին Եփրեմ Բ. Աջապահեան 18 տարեկան հասակում (1822-33 թ.) կաթուղիկոսանում է, բայց հրաժարուելով՝ հեռանում: Միքայէլ Բ. (1846-58 թ.) Սսի աթոռը յետին անշքութեան է հասցնում, շատ անդամ իւր ապօրինի գործերի համար յանդիմաննում է Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանից: Կիրակոս Բ. (1858-66 թ.) վերջին Աջապահեանն էր, սրա մահից յետոյ Նիկողայոս եպիսկոպոսը 1866թ. յունիսի 11-ին գրաւեց Սսի աթոռը՝ գիշերայն գաղտուկ օծուելով: Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանը կամ Կենդրօնական վարչութիւնը գահընկեց արեց Նիկողայոսին եւ ուղարկեց Արմաշու վանքը: Նիկողայոսը իւր կեանքի վերջին օրերին վերադարձաւ Կիլիկիա եւ 1880 թուին վախճանուեց Աղանայում³:

Աջապահեաններից արժանաւոր հանդիսանում են՝ Եփրեմ Ա. (1771-84 թ.)՝ որպէս գրագէտ: Սա գրել է Կիլիկիոյ տան կաթուղիկոսութեան, ի մասնաւորի՝ Աջապահեանների պատմութիւնը, եւ Կիրակոս Ա. (1801-22թթ.)՝ որպէս շինարար: Սա նորոգել է Սսի հայրապետանոցը եւ պարսպապատ արել: Կիրակոսը սսեցիներից կոչում է Կիրակոս Մեծ:

27. ՍՍԻ ՄԿՐՏՉԻ ՀԱԿԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԹԱՅՔԸ: Ժառանգաբար իրար յաջորդող (1734-1866 թթ.) Աջապահեան կաթուղիկոսներից յետոյ առաջին անդամ օրինաւոր կարգով ընտրւում է Մկրտիչ Մարաշցին: Սա եթէ կամենար՝ կարող էր խաղաղասիրութեամբ, օրինական կարգերից չշեղուելով, շինարարութեան եւ բարեկարգութեան համար գործ գնելով իւր եռանդը՝ արդարացնել ընտրողների դէպի ինքն տածած համարումն: Բայց նա, այս բաներից եւ ոչ մէկն արեց: Մկրտիչ Մարաշցին վախճանուեց 1894 թ. Նոյեմբերի 14-ին, որի յաջող պատկերը եւ կենսագրութիւնը գետեղուած է «Արաքս» հանդիսում⁴: [45]

1 Սիմեոն Երեւանցի, Ձամբռ, գլ. ԺԲ., Եր. 78-89:

2 Իգմիրլեան Սատրենո, Յայրապետութիւն Յայրապետանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, Եր. 464-66:

3 «Արաքս», 1894-95, գիրք Ա., Եր. 123:

4 Անդ, 1894-95, գիրք Ա., Եր. 121-137:

Այդ կենսագրականի մէջ ի միջի այլոց կարդում ենք. «Կը իշեմ միայն, իբրեւ պատմական նիւթ, նոյնիմաստ երկու թագրիրներ, զորս նորին սրբազնութիւնը ասկէ տասն տարի առաջ կուղղէր Օսմանեան մեծ եպարքոսին եւ դատական նախարարին: Այդ գրութեանց մէջ հանգուցեալ կաթողիկուսը կը յայտնէ, թէ իր աթոռին իրաւանց դէմ կ. Պօլսոյ պատրիարքարանի կողմէն անիրաւ ձեռնմխութիւն կը լինի ի նպաստ Ծուսիոյ (իմա էջմիածնի) կաթուղիկոսութեան, թէ «Միացեալ Ընկերութիւն» անուանեալ մի մարմնոյ կողմէ խոռվարկուներ կը խրկուին Կիլիկիոյ քաղաքները, թէ ինքն Օսմանեան պետութեան ծառայելու նպատակաւ միայն ստանձնած է կաթուղիկոսական պաշտօնը եւ թէ իւր ամսաթոշակներուն անվճար մնալին յուսահատած՝ վանքը փակելու եւ բանալիները Աղանայի նահանգապետին յանձնելու պիտի հարկադրուի»:

Այս փոքրիկ հատուածի մէջ ճշտութեամբ պատկերացուած է Մկրտիչ կաթողիկոսը: Նա Ամենայն Հայոց Հայրապետութիւնը համարում է միայն Ծուսիոյ Հայրապետութիւն կամ Կաթողիկոսութիւն, նա «Միացեալ Ընկերութեան» Կիլիկիա ուղարկած ուսուցիչներին անուանում է խոռվարկուներ: Նա Օսմանեան տէրութեանը ծառայելու նպատակով է միայն ստանձնել կաթողիկոսութիւնը: Նա սպառնում է օսմանեան նախարարներին, որ եթէ իւր ամսաթոշակները չստանայ՝ վանքի բանալիները պէտք է յանձնի Աղանայի կուսակալին: Օսմանեան պետութիւնն, անշուշտ, նրա ծառայութիւնը գնահատելով՝ կտար նրա ամսաթոշակները, եւ այդ բաւական էր Մկրտիչ կաթուղիկոսին:

Եթէ Սսի Մկրտիչ կաթուղիկոսը Գէորգ Դ. կաթուղիկոսի մահից յետոյ արդարանում էր՝ գրելով. «Այս անգամ պարտաւորեալ չէ մասնակցել ընտրութեան Ս. կաթուղիկոսին Արարատեան Ս. Աթոռոյ, քանի որ նոյն Ս. Աթոռն Կիլիկեան Ս. աթոռոս անվաւեր, զկաթուղիկոսութիւնն հեստեալ եւ հերձեալ եւ զժողովուրդս մեռեալ հրատարակած է կոնդակօք վերջին գահակալին իւրոյ եւ ըստ այնմ՝ ձեռնադրութեան Մաշտոց տպել տուած է, եւ ի նոյն վերջին հանգուցեալ կաթուղիկոսէ ձեռնադրեալ եպիսկոպոսներէն ըստ այնմ երդմնագիր առած է ...», արդարանալու տեղիք կարծում էր, թէ ունի իւր թեմականներով չմասնակցելու Տ. Գէորգ Դ.-ի մահից յետոյ Ս. Էջմիածնում գումարուելիք կաթուղիկոսական ընտրութեան համագային ժողովին, Տ. Մակար կաթուղիկոսի մահից յետոյ նա էլ պատճառ չունէր հրաժարուելու, վասն զի հանգուցեալ հայրապետը իւր խոհեմ եւ խաղաղասէր բնաւորութեամբ տարածայնութիւններին եւ թիւրիմացութիւններին վերջ տալու համար սիրոյ կոնդակ է գրում Սսոյ եւ Աղթամարի կաթուղիկոսններին, եպիսկոպոսների ձեռնադրութեան երդմնագրի միջից եղծում է նոյն աթոռների վերաբերութեամբ անվաւեր

Եւ հեստեալ բառերը եւ սկիզբն է դնում լաւ յարաբերութեան։ Ընդհանրական հայրապետի այս բարի ցանկութեանը արձագանք է տալիս միայն Աղթամարայ Խաչատուր կաթուղիկոսը, որը Մակար կաթուղիկոսի օծմանը իւր կողմից ներկայացուցիչ էր ուղարկել Յովսէփ եպիսկոպոս Խոստեանին։

Մկրտիչ կաթուղիկոսը իւր փառասիրութեամբ ու արծաթասիրութեամբ զբաղուած՝ առանց Սսի վիճակին փոյթ ունենալու թափառում էր։ Նրա կենսագրութիւնը աւանդողը գրում է.

«Եւ մինչդեռ շաբաթիներն ու ամիսները կը սահէին եւ էական խնդիրը մոռացուած կը մնար, մի օր ալ յանկարծ, Տ. Մկրտիչ կաթուղիկոս թօթափեց պատրիարքարանի լուծը, թօթափեց իւր ոտից փոշին եւ հեռացաւ կ. Պոլիսէն»... Սուլթանին կողմէ նոր պէրաթ, մէծիտիէ շքանշան եւ 35 ոսկի ամսական ստանալու մասին Տ. Մկրտիչ կաթուղիկոս բարձր պաշտպանութիւն վայելեց եւ իւր հնօրեայ բարեկամ արդարադատութեան նախարար ձէվտէթ փաշան վրիժառուի մը հաճոյքով դիտեց այս առթիւ պատրիարքարանի մէջ տիրող իրարանցումը։

Տարակոյս չկայ, թէ Տ. Մկրտիչ կաթուղիկոսի տեսակէտով մի յաղթութիւն էր այս։ Նոր պէրաթին եւ առաջնակարգ շքանշանի շնորհիւ այլ եւս համարատու չէր պատրիարքին։ Մկրտիչ կաթուղիկոսի դրամասիրութիւնը գայթակղական աստիճանի հասած էր. դրամն իրեն ոչ թէ միջոց, այլ նպատակ էր։ Եւ մամոնային այս գերակշիռ հեղինակութիւնները՝ ինչպէս միաբանութիւն, մամուլ, ուսումնարան եւլն., այլ եւ խոնարհեցաւ կաթուղիկոսին նշանակութիւնը, անզօր մնաց իւր ձայնը եւ այսպէս՝ ոչինչ կամ աննշան յաջողութեամբ վերջացան իր այլեւայլ բարենպատակ ձեռնարկները»¹։

Կենսագիրը խօսելով Մկրտիչ կաթուղիկոսի արծաթսիրութեան համար ասում է. «Այսչափ միայն յիշեմ, որ իր որոշմանց եւ ձեռնարկներուն ազդող մի հաշիւ էր այն։ Վարժարաններ հիմնելու կամ լուծելու եւ հրամաններ շնորհելու կամ ջնջելու մէջ կը նշմարուէր նոյն շարժառիթը։ Հասոյթ գանձելու համար իւր ճանապարհորդութիւնները վերջ... չըգտան»։ Այսքան բացասական կողմերի հետ ունէր լաւ քարոզչի համբաւ, թափանցող միտք, համոզելու շնորհ եւ բարձր հասակ, եթէ այդ եւս կարելի է արժանաւորութիւն համարել։ Բակուրան[46] վերջացնում է Սսի Մկրտիչ կաթուղիկոսի կենսագրութիւնը՝ գրելով. «Իցիւ թէ Հայաստանեաց հօտին համար մի բարեգուշակ զուգադիպութիւն լինէր տեսանել Պէտասեան թուչնիկը թառած Սսոյ լերան գագաթը, մինչ Վասպուրականի Արծիւը կհսկէ Արարատի բարձանց վերայ»։

1 «Արաքս», 1894-95, եր. 121-137։

Մկրտիչ կաթուղիկոսը վախճանուեց 1894 թուի նոյեմբերի 14-ին, եւ Սսի կաթուղիկոսական խնդիրը նոր շրջանի մէջ մտաւ:

Երկու աթոռների հակառակասէր ախոյեանները, Գէորգ Դ. Էջմիածնի եւ Մկրտիչ Սսի, հեռացան ասպարէզից: Ս. Էջմիածնի գահակալ Մկրտիչ Ա. կաթուղիկոս ինքն էր իւր պատրիարքութեան ժամանակ Սսի կաթուղիկոսի ընտրութիւնը յառաջ մղողը, ինքն էր այժմ նախանձախնդիր, որ Սսի թափուր գահի համար կաթուղիկոս ընտրուի, եւ ընտրուեց Գրիգորիս եպիսկոպոս Ալէաթճեան, որը համբաւ էր ստացել ոչ թէ տոկուն գործունէութեան, այլ պատահական դէպքերի շնորհիւ: Գրիգորիս Ալէաթճեանի չհաստատուելով Հայաստանեայց Եկեղեցին ընդհանրապէս եւ Սսի Աթոռը մասնաւորի՝ բան չկորցրին: Մենք հետեւել ենք, այժմ հանգուցեալ, Գրիգոր եպիսկոպոսի Ալէաթճեանի գործունէութեանը: Նրա հրատարակած «Թուչնիկ Պէտասեան»[47] տասնօրեայ հանդէսը այն ասուպներից էր, որոնք կ. Պօլսում յաճախ երեւում ու անհետանում էին ամենեւին հետք չժողնելով: Նրա պաշտօնավարութիւնը Երգնկայում եւ Մշում առաջնորդական պաշտօնով շատ տեւական եւ լուսաւոր հետք չեն թողել: Նոյնը լինելու էր եւ Սսում: Մինչդեռ Ս. Երուսաղէմի Ս. Յակովեանց վանքի Լուսարարապետ Տ. Սահակ եպիսկոպոս Խարայեանի ընտրութիւնն ու գահակալելը ցանկալի մի գիւտ է Հայ Եկեղեցու համար: Սահակ կաթուղիկոսին մենք ճանաչում ենք անձամբ. նա ուսումնասէր, անբասիր եւ Եկեղեցու իրաւանց ու կարգերի նախանձախնդիր անձ է: Նա 1903 թուի մարտի 29-ին հասել է Սիս եւ Ս. Օծումն ընդունել ապրիլի 20-ին մեծ հանդիսով: Օծումը կատարուել է գուրսը՝ Եկեղեցու գաւթում պատրաստուած սեղանի վերայ: Օծման բոպէին «բազմութիւնը իւր հրճուանքը ծափահարութիւններով է յայտնում, բոլորովին աւելորդ եւ նոյնիսկ անպատշաճ գործողութիւն Եկեղեցական արարողութեան ժամանակ»¹:

Մենք ըստ ամենայնի համակարծիք ենք Լումայի խմբագրութեան՝ յաւելացնելով միանգամայն, որ Օծումն ու Ս. Պատարագը Եկեղեցական խորհուրդ լինելով՝ պէտք է Եկեղեցում կատարուեն խորհրդաւորութեանք: Սակայն, վերջին տարիներս Եկեղեցական խորհուրդները հրապարակական հանդէսների կերպարանք են ստացել եւ ծափահարութիւնները այնտեղ, ուր Երկիւղած լուսութիւն է հարկաւոր, սովորական բան:

Սահակ կաթուղիկոսի ընտրութիւնը կատարուած էր օրինական կարգով Սսի թեմականներից, վաւերացած կ. Պօլսոյ Կենդրօնական վարչութիւնից եւ հաստատուած Օսմանեան պետութիւնից: Մենք ուրախ ենք, որ Սահակ սրբազնը ընտրուեց Սսի կաթուղիկոս, որովհետեւ նորին սրբազնութիւնը օրինաւորութեան սահմանում վերջ տուեց Ս. Էջմիած-

1 Տես՝ «Լումայ», Թիֆլիս, 1903, Մայիս-Յունիս:

նի եւ Սսի բազմայոյգ խնդրին, վերջ ստացան այն այլ ընդ այլոյ, գուցէ եւ նենդամտութեամբ տարածուած լուրերը, թէ ջանքեր են լինում Սսի կաթուղիկոսութիւնը միացնել կ. Պօլսոյ պատրիարքութեան հետ ու Տաճկաստանի անկախ կաթուղիկոսութիւն հրատարակել։ Սրբազան Սահակի ընտրութեամբ եւ օծմամբ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցու միութիւնը ամրապնդուեց։ Տայ Աստուած, որ Սահակ կաթուղիկոսի երկայնաւուրբք իշխանութեամբ Հայ Եկեղեցին վայելէ ցանկալի անդորրութիւն։ Սահակ կաթուղիկոսը իւր օծման օրը Ս. Պատարագին յիշել է ամենայն Հայոց Հայրապետ Մկրտիչ Ա.-ին։

ԹՌՈՂ ՍԻՄԷԾԻ ՍՍՕՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՌ ՓԻԼԻՊՈՎՈՒ ԷջՄԻԱԾՆԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ¹

ՆԱԽԱԲԱՆ

1. ՍՍԻ ՍԻՄԷԾԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԹՈՒՂԹԸ:[48] Հայրապետական Աթոռի մասին իմ համառօտ տեսութեան մէջ մի քանի անգամ յիշուեց Սաի Սիմէծն կաթուղիկոսի Թուղթը՝ գրուած Ս. Էջմիածնի ամենայն հայոց կաթուղիկոս Փիլիպպոսին: Ընթերցողներին այդ Թղթի հետ ծանօթացնելու համար կցում եմ նաեւ այդ Թուղթը, որով եւ կատարած կիմեմ 1900 թուի «Արարատ»-ի ապրիլ ամսատետրում երես 210 արած խոստումս:[49]

1881 թուին փոխանորդ էի Ալէքսանդրապոլում. տեղւոյն Հայոց դպրոցի ուսուցիչ պ. Աղէքսանդր Միսիթարեանը բերեց ինձ մօտ մի ձեռագիր հաւաքածու, որի մէջ կային յիշատակարաններ, թղթեր, նամակներ եւլն.: Հաւաքածոյի առաջին կէսը գրուած է ընտիր նօտր գրով, վերջին կէսը շղագիր՝ յետոյ գրուած: Այդ կարգումն էր եւ «Թուղթ Սիմէծնի Սայ կաթուղիկոսի առ Տէր Փիլիպպոս Էջմիածնի կաթուղիկոս», որ եւ ընդօրինակեցի: Զեռագիրը թուական չունէր:

2. ԷջՄԻԱԾՆԻ ՓԻԼԻՊՊՈՍ ԵՒ ՍՍԻ ՍԻՄԷԾԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՆԵՐ: Փիլիպպոս կաթուղիկոսի մասին ընդարձակօրէն գրում է Առաքել պատմագիրը: Նա մեր եկեղեցւոյ Հայրապետների լաւագոյններից մէկն է թէ՛ իւր կրօնասիրութեամբ, թէ՛ մաքուր ու անբասիր վարքով, թէ՛ շինարարութեամբ եւ թէ՛ եկեղեցական իրաւանց, կարգերի ու կանոնների նախանձախնդրութեամբ: Այս մասին առաւել տեղեկութիւն ունենալ ցանկացողները կարող են դիմել Առաքել պատմագրին: Փիլիպպոս կաթուղիկոսը թաղուած Ս. Հոփիսիմէի բուն տաճարի հիւսիսային դասում: Տապանը ունի հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Հազար հարիր չորս թուին, մարտի քսան եւ հնգին վախճանեցաւ Հաղբակեցի Փիլիպպոս սքանչելագործ կաթողիկոս ամենայն Հայոց, եւ եղաւ սուրբ նշխարք նորա յայսմ շիրմի, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի»: Հ. Յովհաննէս եպս. Շահիաթունեան ասում է, որ եփրեմ կաթուղիկոսն է կազմել տուել տապանաքարը թափանցիկ մարմարից²:

1 «Արարատ», 1904, էջ 285-288, 377-384, 478-488, 713-729: Նախարանը հրատարակված է որպես «Յաւելուած «Արարատ»-ի 1904 թ. Սարտ անսվա, իսկ «Թուղթ»-ը՝ Ապրիլ անսվա: Նախարանը հրատարակված է էջ 285-288, «Թուղթ»-ը՝ էջ 377-381, 478-485, 713-726, իսկ ծանոթագրությունները՝ էջ 382-384, 486-488, 727-729: Նախարանը ստորագրված է Յուսիկ Եպիսկոպոս, իսկ ծանոթագրությունները՝ Յ. Ե.:

2 Շահիաթունեան Յովհաննէս, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Եջմիածնի, Յտ. Ա., Եր. 271:

Սակայն Սիմէօնի մասին գիտենք, որ նա Փիլիպպոսի ժամանակակից էր: Հ. Միքայէլ Զամչեանը միայն ժամանակագրութեան մէջ նրա մասին գրում է. «1633. Սիմէօն Բ. ի Սեբաստիոյ ժե., այսինքն 1441 թուից յետոյ, Սակայն 15-րդ կաթուղիկոս: Սիմէօնին 1648-ին. յաջորդեց Ներսէս Սեբաստացին, ուրեմն Սիմէօնի կաթուղիկոսութիւնը ձգուել է 1633-48թ. մօտ 15 տարի»: Սրանից աւելի տեղեկութիւն չէ տալիս Հ. Ղ. Ալիշանը իւր «Սիսուան»-ում: Սիմէօնի իրան Թղթից տեղեկանում ենք, որ նա երկար ժամանակ Հալէպում առաջնորդ է եղել:

3. ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԹՂԹԻ ՄԱՍԻՆ: Սիմէօնի Թղթի համար ոչինչ չեն յիշում Առաքել պատմագիրը, Զաքարիա սարկաւագը, Սիմէօն կաթուղիկոս Երեւանցին եւ Հ. Միքայէլ Զամչեանը: Այդ Թուղթը յայտնի է Սսում եւ Կ. Պոլսում: Սսեցիք յիշում են ամենայն հայոց կաթուղիկոսի ընտրութեան առիթով 1884 թուի փետրուարի 5-ի գրութեան մէջ, որի մասին յիշել եմ: Այդ Թուղթը յիշում է Մատթէոս արքեպիսկոպոս Խզմիրեանը, որի մասին եւ գրում է. «1633 թուականին Սսոյ կաթուղիկոս կամ վանահայր Կկարգուի Տ. Սիմէօն Բ., որ ընդդէմ իրաւանց ամենայն Հայոց Հայրապետին եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան մասին մինչեւ այն աստիճան կզեղծանի, որ Տ. Տ. Փիլիպպոս Հոյակապ Հայրապետն ամենայն Հայոց (1634-1656) յանդիմանական թղթով մը ի կարգ եւ յուղղութիւն կը հրաւիրէ զինքը, բայց նա փոխանակ զգաստանալու եւ իւր չափն ու սահմանը ճանաչելու՝ կարի յանդուգն, չեմ կամիր ըսել լրբենի, լեզուաւ գրած պատասխան մը կուղդէ առ նոյն մեծագործ Հայրապետն Հայաստանեայց, որոյ հրատարակութիւնն ամեն բարեպաշտից եւ ազգասիրաց արդար զայրոյթը կը շարժէ»¹:

Բացի մեր ընդօրինակութիւնից այդ Թուղթը կայ նաեւ Վիեննայի Մխիթարեան Հայրերի Մատենադարանում²: Այս օրինակ արտագրութիւնը ունենք, որ կատարել է մատենադարանապետ Հ. Բառնաբաս վարդապետ Պիլէզիկճեան Հ. Յ. վրդ. Տաշեանի յանձնարութեամբ, որին եւ դիմել էի: Խորին չնորհակալութիւնս յայտնում եմ յիշեալ Հարց՝ նրանց կատարած աշխատութեան համար: Պ. Աղ. Մխիթարեանի օրինակը, որից եւ իմը, թէեւ աւելի հին, բայց անհմուտ գործ լինելով, շատ բառեր աղճատուած են եւ միտք չեն տալիս: Վիեննայի օրինակը, ինչպէս երեւում է, սրբագրութիւնների ենթարկուած, օժանդակում է մեզ՝ վերականգնելու

1 Խզմիրեան Մատթէոս, Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Սուլը Եկեղեցւոյ, Եր. 437-438:

2 Գալէմքեարեան Գրիգորիս, Մայր ցուցակ հայերէն ծեռագրաց: Յտ. Ա., գիրք Բ., Վիեննա, 1892, պարբ. 90, հին թ. 81, ա. Երես 359, մթ. դար, իբրև 1850, Հաւաքածոյ գրութեանց Եփրեմ կաթողիկոսի: 4 թղ. 34 թ. -48 թ. - «Պաշտպանութիւն իրաւանց Սրբոյ Արքուն Տան Կիլիկիոյ, Թուղթ Տեառն Սիմէօնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Տան Կիլիկիոյ, պատասխանի թղթոյն, զոր առաքեաց Փիլիպպոս Կաթողիկոսն Վաղարշապատի»:

բնագիրը, եւ տալիս է տարբեր ընթերցուածներ: Թուղթը գրուած է գրառու, խառն աշխարհաբառի դարձուածներով եւ թուրքերէն բառերով:

4. **ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ:** Այդ Թղթի հաստարակութիւնը կատարում եմ պ. Աղէքսանդր Միհթարեանի օրինակի համեմատ՝ ստորին լուսանցքում դնելով Վիեննայի օրինակի տարբեր ընթերցուածները՝ նշանակելով իւրաքանչիւր թերթի երեսը: Թղթի մէջ ակնարկուած դէպքերը, որոնք կարող են ընթերցողների համար մութ լինել, կարելոյն լուսաբանել աշխատեցի, կցելով Թղթին ծանօթութիւններ: Իսկ Ս. Գրքից առած դէպքերին ու հատուածներին անմիջապէս փակագծի մէջ կդնեմ տեղը՝ աւելի դիւրբմբոնելի դարձնելու համար:

5. **ԹՂԹԻ ՊԱՏՃԱՌԸ:** Սսի Սիմէօն կաթուղիկոսի թուղթը, ինչպէս տեսանք, գրուած է իւրեւ պատասխան Փիլիպպոս ամենայն Հայոց հայրապետի ազդարարական կոնդակին:

Սիմէօն կաթուղիկոսը կ. Պոլսոյ պատրիարք Կեսարացի հռչակաւոր Գրիգոր վարդապետի հետ գնում է կ. Պոլիս: Վերադարձին՝ Անկիւրիայուն, որ Էջմիածնի թեմն էր, տեղոյն առաջնորդին, որի անունը Թողոս է, ինքնակամօրէն եպիսկոպոս է ձեռնադրում ու Անկիւրիայում մեծ խոռոչութեան պատճառ է դառնում: Գրիգոր Կեսարացին, իւրեւ կ. Պոլսոյ պատրիարք, Սիմէօնի այս ապօրէն գործի համար յայտնում է իւր դժգոհութիւնը: Փիլիպպոս կաթուղիկոսը ժողովրդին խաղաղացնելու համար բանադրում է ապօրինաբար ձեռնադրուած Թողոս եպիսկոպոսին եւ շրջաբերական կոնդակ է գրում: Այս բանից գրգոռուած Սսի Սիմէօն կաթուղիկոսը գրում է Փիլիպպոս կաթուղիկոսին սոյն Թուղթը:

ԹՈՒՐԹ ՍԻՄԷՈՆԻ ՍՍՕՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՌ ՓԻԼԻՊՈՂՈՍ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ

Առ ի յերկնուստ պատուեալ եւ ի գերագոյէ բարգաւաճեալ, հռչակելի եւ հաստահեղ մենաստանէս ի հրեշտակաբնակ խորանացս երկնանման յօրինմամբ գերահռչակ ուխտիցս, գմբէթաշէն եւ սագաշէն սուրբ եկեղեցեացս տանս Կիլիկիոյ, այսինքն՝ Սսայ սուրբ Էջմիածնայ եւ սուրբ Սոփիա եւ սուրբ Աստուածածնի եւ սուրբ Լուսաւորչի Աջոյն եւ այլ Ս. Աջերացն, որք աստանօր կան հաւաքեալք: Եւ ի սոցին սպասաւորէ նուաստ Տէր Սիմէօն կաթուղիկոսէ եւ պատրիարքէ սրբոյ ամոռոյն երուսաղէմայ: Առ հոգեւոր եղբայրդ մեր Տէր Փիլիպպոս կաթուղիկոս Հայոց¹:

1 Վեն. Թղ. 34°: Պաշտպանութիւն իրաւանց սրբոյ աթոռոյ տանն Կիլիկիոյ: Թուղթ Տեառն Սիմէօնի ամենայն Հայոց կաթուղիկոսի տանն Կիլիկիոյ, պատասխանի թղթոյն՝ զոր առաքեաց Փիլիպպոս կաթուղիկոսն Վաղարշապատու:

Գիտութիւն լիցի քեզ, որ գրեալ էիր ընդհանրական քարտէզ եւ նամակ հանդերձ տեառնառաք ողջունիւ եւ նոյնաւանդ սիրով առ ամենայն արմենակոչ խումբսն, որ յաշխարհս Կիլիկիայ, ի Սիս եւ ի Բերիոյ քաղաքին գերագահ եւ ընդհանուր սեփականեալ աթոռոյն Սսոյ, եւ միառւստր ընաւից զաւակաց սրբոյն Թրիգորի Լուսաւորչին, վարդապետաց, եպիսկոպոսաց, քահանայից, սարկաւագաց, սրբոց Հարց եւլն.^{1:}

Նախ գրեալ ես, թէ «յուշ լիցի ձեզ, ով հետեւողք առաքելոցն» եւլն., բերելով վկայութիւն ի Սողոմոնէ, թէ «քանզի հզօր է քան զմահ՝ սէր, եւ խիստ իբրեւ զդոխս՝ նախանձ»: (Երգ երգոց, Ը., 6): Այո՛, ճշմարտութեամբ ասես զայս, բայց զի՞նչ է կարդ սիրոյ: Այսինքն՝ երկու են, նախ՝ խնդրելով զփոխարէնն զսիրեն, իբրեւ զդոխս նախանձ: Այո՛, ճշմարտութեամբ ասես եւ այս պակաս է, զի որ խնդրէ՝ պակաս առնէ զխնդրելին: Իսկ երկրորդ՝ սէրն առանց խնդրելոյ սիրեն, եւ այս գերադրական է, զի Աստուծոյ նմանի, որպէս առաքէալն ասէ. «զի ոչ մեք սիրեցաք զնա, այլ զի նա սիրեաց զմեզ»: (Ա. Յովկ., Դ., 10): Եւ մտերիմ սէրն այն է, որ գործով խնամէ եւ մտօք սիրէ, իսկ խնամելն՝ իբր թէ ողոքանօք խօսի խոնարհութեամբ, զի գոն այնպիսի բանք, ոչ ողոքանօք, այլ խրտեցուցանեն զմարդն: Բայց տեսանեմ ի սոցանէ ի քեզ եւ ոչ զմին, զի հեռի են այս ամենայն ի քէն, զի միայն լեզու տոչորես ի սիրոյ եւ ոսկերք քո վասն առաւել նախանձու մշտակէզ առնեն զքեզ: Զի ասացեալ ես. «Հուր սիրոյ ձերոյ տոչորեալ մշտակէզ առնէ զոսկերս իմ յարաժամ մղձկմամբ սրտիս, որ ոչ բաւի եւ պատմի քարտիզիւ եւ տոմսիւ, միայն առ Աստուած յայտնի է զայս»^{2:}

Ահա բանիւ քո զքեզ ստես, ոչ ի քեզ սիրոյ հուր կայ եւ ոչ տոչորումն եւ ոչ մշտակէզ ոսկերացդ այրումն եւ ոչ միշտ մղձկիս սրտիւդ, վասն զի սէրն ի սրտէ ստիպէ զունողն, եւ զի քո սէրդ ոչ ի սրտէ է եւ ոչ հոգեւոր եւ մարմնաւոր: Եւ եղեալ ես կրկնաբանութեամբ, եթէ վասն զի հզօր ասացաք զունելութիւն գիմոյ եւ սիրոյ մերոյ, զոր չիք նմանութիւն սորին յայլ մարմնաւոր իրս: Զի՞նչ է քո գութն, եւ զի՞նչ քո սէրն առ սոսա, զի սէրն նախ՝ տեսութեամբ է զմիմեանս, երկրորդ՝ խօսակցութեամբ,

1. գերագոյն էեն: 2. քարոզելի եւ: մենաստանէս: 3. յօրինեալ: 4. սրբոց: 5. տանն: չիք այսինքն: 5. սրբոյ: 6. էջմիածնի. սրբոյն Սովիայ. սրբությու Աստուածածնին: 7. սրբոյ Լուսա: 8. աստ կան հաւաքեալ: 9. չիք նուաստ: ամենայն Շայոց եւ պատ: 10. Երուսաղէմի: 11. ամենայն Շայոց:

1 Վեճ. Թղ. 34^թ: 12. զոր: 13. քարտէս: 15. չիք եւ ի Բերիոյ: 16. չիք քաղաքին: գերագահիս ընդհանրաբար համայն: 35^ա: 16. սեպհականեալ եւ մասնավիճակեալ բաժնի աթոռոյն: 17. չիք եւ: միագումար բնաւից: 19. եւ այլ սրբոց հարց:

2 Թղ. 35^ա: 21. Սողոմոննէ: 22. թէ հզօր քան զմահ սէր: 24. չիք այսինքն: 25. կրկին, նախ: չիք զփոխարէնն: 26. նախանձ խիստ է: չիք ասես: 27. զի ամենայն որ: առնու քան: 27-8. իսկ երկրորդն: 28. վերադրական է: 29. չիք զի Աստուածոյ նմանի: ասէ առաքեալն. ոչ զի: 30. նախ նա: 32. իբրու թէ: 33. որք ողոքանօք են, սակայն խրտեցուցանեն: 35. ոչ մի, զի հեռի է: 36. լեզուաւ տոչորիս. 37. չիք Զի: 38. թէ հուր: 39. փղձկմամբ սրտիւ: 40. քարտիսիւ:

երրորդ՝ երթեւեկութեամբ, չորրորդ՝ պատգամաւ եւ նամակաւ, հինգերորդ՝ միջնորդօք: Ահա ի սոցանէ միթէ գտանի՞ ի քեզ, զի զսոսա ոչ ես տեսեալ, եւ ոչ ընդ սոսա խօսակցեալ, եւ ոչ ի սոսա երթեւեկութեամբ ընթացեալ, եւ ոչ պատգամս եւ նամակս ուղարկեալ, եւ ոչ միջնորդօք յորդորեալ վասն սիրոյ եւ գժոյ, եւ ոչ երբէք նամակս առ մեզ եկեալ¹:

Ապա ու՞ր երեւի քան զմահ հզօր սէր եւ գութ քո, եւ ոչ երբէք, այլ շողոքորթել է ողոքելն քո եւ ոչ սէր եւ գութ: Զի եթէ սէր գոյր ի քեզ եւ գութ առ մեզ կամ ի վերայ մեր ժողովրդեան, սիրոյ նամակաւ եւ քաղցր բանիւք յորդորական սէր առաքէիր առ մեզ: Քանզի դեռ եւս զքո համբաւն ոչ եմ լուեալ եւ ոչ զքեզ տեսեալ եւ ոչ յորդորական նամակ քո առ մեզ եկեալ: Բայց տեսանեմ զքեզ վառեալ եւ բորբոքեալ իբրեւ զգեհեան հրոյ, որ այրէ եւ տոչորէ զամենայն նիւթ իբրեւ զհուր նախանձ քո: Տեսանեմ զքո յօժարութիւն, որ գայ առ ի սպանանել եւ կործանել զԱրեւմտեանս², բայց ոչ ես ձեռնհաս, զի «եթէ Աստուած ի մեր կոյս է, ով է ի ձինջ մեզ հակառակ» (Հռոմ., Ը., 31), զի «Տէր ամբարտաւանից հակառակ է, տայ շնորհս խոնարհաց»: (Առակ., Գ., 34)³:

Դարձեալ գրեալ ես, թէ դէտ գոլով զփրկութիւն հոգալ պարտիմք զհօտին Քրիստոսի ըստ առաքելոյն. «Քանզի յունաց եւ բարբարոսաց պարտապան եմ» (Հռոմ., Ա., 14) եւն: Այս՝ ճշմարտութեամբ է ասացեալքդ, որպէս որ քարոզեցիք յերկիրս Լեհաց, եւ մինչեւ ցայսօր հրատարակի ընդ ամենայն ազգս⁴: Իսկ զայն, որ ի վերոյ գրեալ ես, թե «օրհնութիւն ընդհան-

1 Թղ: 35^թ: 41. այս: դու զքեզ ստես զի ոչ: 42. յուկերսդ մշտակէզ այրումն: 43. փողձկիս սրտի: ի սրտէն: զունողն, իսկ: 44. չիր զի: 45. եւ երկրորդեալ ես: թէ քան զմահ հզօր: 46. սիրոյ եւ գրոյ, զոր: 48. զի՞նչ է քո սէրդ: 49. միմեանց է: 51. Արդ, ասա ուրեմն ո՞րն ի սոցան: 52. տեսեալ երբէք: 53. առ սոսա երթեւեկութեամբ: 54. պատգամաւ եւ նամակաւ ընդ սոսա արարեալ եւ ոչ: 56. նամակ քո:

2 Հնումն Մեծ Հայաստանը կոչում էր Արեւելեան Յայք, իսկ Փօքր Յայքը՝ Արեւմտեան, որոնք բաժանուում էին իրարից Եփրատ գետով: Դ. դարում, երբ Հայաստանը բաժանուեց Յունաց եւ Պարսից մէջ՝ Յունաց բաժինը կոչում էր Արեւմուտք, իսկ Պարսիցը՝ Արեւելք: Այս տեսակ բաժանումն յայտնի է Խորենացուն էլ (Պատմութիւն Յայոց, Գիրք Գ., գլ. ԾԸ.): «Կասն որոյ թողու (Սահակ) զՄեսորոյ ի Վերայ Վարդապետութեան կողմանն արեւմտից... եւ ինըն եկեալ անցան յԱյրարատեան գաւառ»: ԺԲ. դարում, երբ Կիլիկիան Յայոց քաղաքական եւ կրօնական կենորոն դարձաւ բազաւորական եւ հայրապետական աթոռների այնտեղ հաստատուելով կիլիկեցիք իրանց անուանում էին Արեւմտեանք, իսկ բուն հայատանցիներին՝ Արեւելեանք: Այնուհետեւ, մինչեւ ցայսօր տաճկաց հշխանութեան տակ եղող հայոց գաղթավայրերը կոչուել սկսեցին Արմենտեան, իսկ ոռուսաց եւ պարսից հշխանութեան տակ եղողները՝ Արեւելեան: Այժմ Արեւելեան եւ Արեւմտեան յորդորջումները միայն գրական բարբառների վերաբերութեամբ են գործ ածում՝ Արեւելեան կամ Արարատեան բարբառ եւ Արեւմտեան կամ Տաճկահայոց բարբառ:

3 Թղ: 35^թ: 57. չիր հզօր: 58. ոչ երբէք: 59. կամ գութ: դէպ առ մեզ: 60. ժողովրդեամն մերում, նա սիրոյ: 61. բանիւ զքուլք: 36^ա: 61. սիրայրորդոր առաքէիր: 62. Արդ, տակաւին զիամբաւ քո չենք լուեալ: 64. միայն տեսանեմք: 66. քանզի իբրեւ զիուր է: 66-7. զօժարութիւն քո, որ կամիս սպանանել եւ կորուսանել զարեւ: 68. զի եթէ Տէր: 70. հակառակ կայ:

4 Ակնարկութիւնը Լեհաստանի հայերի կրօնափոխութեան մասին է: ԺԵ. դարի առաջին քառորդին Շահ Աբաս Մեծ՝ աւերելով Արարատեան աշխարհը հայերին գաղթեցնելով

րական» եւ զքո ունայն սէրն երեւեցուցանես, որ ցուցանելով զասացեալդ՝ ասացեալ ես. «Երկնչիմ յոմանց դիւրասայթաքաց»: Ո՞վ է դիւրասայթաքն, զի դու զքեզ դու սայթաքես եւ ընդդիմադիր լինիս դու քեզ, եւ օրինակ բերես առածն Եսայեայ. «Որք յարեն գտուն ի տուն եւ զագարակ առ ագարակ մերձեցուցանեն» (Եսայի, Ե., 8)¹: Զո՞ր տուն յարեցաք կամ զո՞ր ագարակ մերձեցուցաք առ ագարակ: Ավագ յիմարութեանս: Դուք ընդէ՞ր զԱղուանից տունն յափշտակեցիք, զոր ի ձեր թուղթն զրեալ էիք, թէ ինքն գլուխ աթոռ է ի սուրբ Լուսաւորչէն կարգեալ: Նոյնպէս եւ զԱղթամարայն ընդ ձեր իշխանութեամբ նուածեցիք, որ եծիջ. տարի է, որ ինքնագլուխ կաթուղիկոսք են², թէպէտ գիրք կու պարսաւեն: Տե՛ս, ե՞ս եղայ յարող տուն

դեպի Սպահան՝ Ս. Եջմիածինը աւերակ էր դարձել: Դավիթ Ե. մենակ չկարողանալով հոգալ ծանր հարկապահանջորդեան եւ պարտքերի տակ ընկած Եջմիածնի պէտքերը, իրան արռողակից կաթուղիկոս օծեց Մելքհսէրին: Սա եւս ոչինչ չկարողացաւ անել՝ հրաւիրուեց հարստութեամբ եւ բարի վարդով համբաւաւոր Սրապիոն վարդապետը, որ կաթուղիկոսական օժունն ընդունեց Գրիգոր Ժ. անուամբ: Սրապիոն-Գրիգոր Ժ. մեծ նեղութիւններ կրելուց յետոյ շուտով վախճանուեց Տիգրանակերտում 1606թ.: Մելքհսէրը իր եղբօրորդի Սահակին կաթուղիկոս օծեց, հարկապահանջների ու պարտաստենների առաջ պատասխանառու կարգելուց յետոյ գնաց Կ. Պօխս եւ Լեհաստան՝ ժողովարարութեան: Լեհաստանում ժողովորդից թաքուն Նիկոլ Թորոսովիչ աբենային Եպիսկոպոս ծերնադրեց: Նիկոլ Թորոսովիչը լատին կրօնաւորներին ծերքին գործիք դարձաւ: Նա միանգամայն հակառակ ուղղութիւն բռնեց թէ Եջմիածնի վերաբերութեամբ՝ արհամարհելով հայրապետի ազդարարութիւնները, անարգելով հայրապետական նուիրականներին եւ թէ ժողովորդի վերաբերութեամբ՝ բռնանալով նրանց վերայ, եւ մեղանչելով Եկեղեցու աւանդութիւնների կարգերի դէմ: Լատին կրօնաւորներն իրանց պաշտպանութեան տակ առան Նիկոլին, որ ընդունելով պապի գերիշխանութիւնը՝ սկսեց աւելի եւս նեղել ժողովորդին: Յուսահատ ժողովորդն էլ պապական եղաւ՝ պապի միջոցաւ Նիկոլից ազատուելու համար: Լատին կրօնաւորները հասան իրանց նպատակին՝ տիրելով հայ Եկեղեցիներին: Լեհաստանի հայերի վիճակը թեթևացնելու եւ նրանց գործերին վերահաստիքին անելու համար՝ Եջմիածնի Յայրապետանոցի կողմից այնտեղ ուղարկուեցին ժամանակի ամենանշանաւոր հոգեւորականները՝ Գրիգոր եւ Խաչատուր Կեսարացինները, սակայն պանք Եկեղեցական սաստիկ նախանձախմնդրութիւն ցոյց տալ կամենալով աւելի եւս բորբոքեցին խորվութիւնը ժողովորդի եւ Նիկոլի միջեւ: (Տես՝ Առաքել Դարիհմէցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1884: Այվազեան Գաբրիէլ, Նիկոլ Եախսկոպոս եւ պատմութիւն դարձն հայկազն Լեհաստանի հ կարուիկութիւն: Վաղարշապատ, 1877: Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ Եկեղեցւոյն Հողվանյա: Ս. Պետերբուրուղ, 1884):

1 Թղ: 36^ա: 72. գոլով մեր: 73. հօտին: առաքելոյ: 74. քարբարոսաց ինաստոց եւ անմտից: շիք պարտապան: 75. ասացեալդ: 76. քարոզեցեր յերկիրն: 78. շիք եւ: 79. սէրդ երեւեցուցեր՝ ոչ ցուց: 80. Ասացեալ ես: 81. կսայթաքես: 82. շիք դու: Կասնզի օրինակ առբերես յ Եսայեայ: 83. տուն առ տուն:

2 Աղուանից կաթուղիկոսութիւնը, ըստ ազգային պատմչաց, սկսուեց 340թ.: Առաջին կաթուղիկոսն էր Ս. Լուսաւորչի թռոն Գրիգորիս: Աղուանից կաթուղիկոսութեան յաջորդութիւնը շարունակուեց Փոքր Սիւնիքում կամ Արցախում: Ի պատի Ս. Գրիգորիսի նշխարաց, որ թաղուած է Անարասում՝ այդտեղը համարուում է Արռո Աղուանից կաթուղիկոսութեան, բայց կաթուղիկոսները կենում էին Պարտաւում, յետոյ Գանձասարում եւլն: Աղուանից կաթուղիկոսների իշխանութեան ենթարկուեցին մի ժամանակ եւ Գուգարք կամ այժմեան Ղազախ, Բօրչալուն: Բայց սխալ է այդ գաւառը, ինչպէս եւ Արցախը, կոչել Աղուանը: Աղուանից աշխարհն ընդգրկում էր այժմեան Բաքուի նահանգի մի մասը: Խորենացուն վերագորւած «Աշխարհագրութեան» մէջ (Սովուս Խորենացի, Աշխարհացոյց Ե. դարու: Ս. Պետերբուրգ, 1877) ասուած է. «Աղբանիա, այսինքն է Աղուանք, յելից կալով Վրաց առ երի

առ տուն, թե դու «ուտելով զտունս այրեաց, պատճառանօք երկարեալ զաղօթս, զի առաւել դատաստան ընդունիցին» (Մարկ., ԺԲ., 40) ¹:

Դարձեալ գրեալ ես, թե «իւրաքանչիւր յոր կոչումն կոչեցավ, ի նմին կացցե (Ա. Կորնթ., է., 20), եւ իւրաքանչիւր զիւր բեռն բառնալոց է»: Եւ գիտես, թե իւրաքանչիւր զիւր բեռն բառնալոց է, իսկ ընդէ՞ր դու զայլ վիճակներն եւ զայլոց տունն յափշտակեցեր ըստ վերոգրելոցն, թե «Աղուանք», եւլն.: Դարձեալ գրեալ ես. «Եւ զի, թէ իցէ առաջրել օրինակս, ոչ իսկ գոյ ոք, որ պատասխանատրիցէ: Քանզի անհատն եւ տեսակն ի սեռն տեսանի, այլ ոչ սեռն եւ տեսակն ի յանհատն պարունակի: Վասն զի ամենայն տեսակ եւ անհատ՝ կենդանի են, բայց ոչ ամենայն կենդանին մարդ է, որպէս մասունքն ի հանուրն տեսանին, բայց ոչ հանուրն ի մասունս»²:

Սարմատիոյ առ Կաւկասաւ մինչեւ ցԿասրից ծովն եւ ցՅայոց սահմանս առ Կուր գետով» (Եր. 17): Խորենացին (Պատմութիւն Յայոց, Գիրը Դ., գլ. Գ.) Ս. Գրիգորիսի նահատակութիւնը դնելով Վատնեան դաշտում «մերձ ի Կասրիականն կոչեցեալ ծով», աւելացնում է. «զոր (զմարմնն), բարձեալ սարկաւագաց նորուն, բերելով ի Փոքր Սիւնիս, թաղեցին յԱնարաս աւանի»: Ուրեմն, Փոքր Սիւնիս, որով Ամարասը, Աղուանքից դուրս էր:

Մենք հարկ համարեցինք այս կետի վերայ կանգնել, որովհետեւ Գեր. Տ. Սակար եախսկոպս Բարխուդարեան, իւր բոլոր տեղագրական երկասիրութիւնների մէջ Աղուանից աշխարհի սահմանները շատ է ընդարձակում՝ հասցնելով մինչ Զորոյ գետ եւ Սեւանայ լճի հիւսիսային ու արեւելեան ափերը, շիոթելով Աղուանից անունը կրող կաքուղիկոսների իշխանութեան սահմանը երկրի սահմանի հետ:

Աղուանից կաքուղիկոսութիւնը միշտ եղել է ամենայն Յայոց հայրապետութեան գերիշխանութեան տակ: Ժամանակաւոր ընդգումները շատ կարճատեւ են եղել: Աղուանից կաքուղիկոսութիւնը վերջացաւ իսկապէս 1786թ., եւ վերջին կաքուղիկոսն էր Յովհաննես Զալալեան: Իսրայէլը իրեւ հակառոր եւ Յովհաննեսի եղբայր Սարգիսը թէն կաքուղիկոսական օծում ստացան, բայց վերջին 1798թ. Վարագ Գերոզ բագաւորի հաճութեամբ եւ Ամենայն Յայոց Ղուկաս կաքուղիկոսի հրամանով նշանակուց Յաղբատի վաճահայր արքեպիսկոպոս տիտղոսով: Երբ ռուսները տիրեցին Ղարաբաղին՝ Սարգիսը վերադարձաւ Գանձասար եւ 1815թ. Եփենմ կաքուղիկոսը յատկացրեց նրան Միտրոպօլիտ տիտղոսը: Սարգիսին յաջորդեց նրա եղբօրորդի Բաղդասար արքեպիսկոպոս՝ դարձեալ Միտրոպօլիտ տիտղոսով: Աղուանից կաքուղիկոսական տոհմի այս վերջին բարձրաստիճան հոգորականը վախճանուց 1854թ. յունիսի 27-ին: 1836թ. «Պօլօժենիէ»-ի հաստատութեամբ Աղուանից անունը կրող կաքուղիկոսութեան վիճակը դարձաւ Ռուսաստանի հայերի վեց թեմերից մէկը՝ Ղարաբաղու թեմ կոչմանը: Աղբամարայ կաքուղիկոսութիւնը սկսուեց Ժ. դարի համարեա սկզբում: Երբ Գրիգոր Գ. քսանամեա հասակում կաքուղիկոս ընտրուեց՝ Աղբամարի Դաւիթ արքեպիսկոպոսը իւր կուսակիցների ծերով Վասպուրականի Զորոյ վաճում օծուեց եւ փոխադրուեց Աղբամար: Գրիգոր Գ. 1114թ. Սեաւ լեռան Բ. ժողովով նզովեց եւ հակառոր հրատարակեց Աղբամարայ կաքուղիկոսութիւնը, բայց ցարդ շարունակում է: Այս երկու՝ Աղուանից եւ Աղբամարայ, կաքուղիկոսական արռօններն էլ, որ Ս. Էջմիածնի թշուառութեան օրերին վտարանջել էին, երբ Մովսէս եւ Փիլիպպոս կաքուղիկոսների օրով սկսեց Էջմիածնը բարեկարգուել ու պայծառանալ՝ կամովին հպատակուեցին, ընդունելով Ս. Էջմիածնի Ամենայն Յայոց Յայրապետական Աթոռի գերիշխանութիւնը:

1 Թղ: 36^թ: 84. չիք մերձեցուցանեն: 84-5. Արդ, զո՞ր տուն յարեցաք առ տուն, եւ զո՞ր ազարակ: 87. զոր դուք ի ձեր թղթոց: թէ ինքնազլուխ: 88. աքոր է եւ թէ Սուրբ Լուսաւորիչն է: 91. Վիրը պարսաւեն: Արդ ե՞ս եղէ: 93. երկարել: զի աւելի:

2 Թղ: 36^թ: 97. Արդ, եթէ գիտես որ: 98. չիք իսկ: ուրեմն դու զայլոց վիճակը: 100. զԱղուանս եւ թէ զայլսն: չիք Դարձեալ: Գրեալ ես, զի եթէ իցէ: 101. առադրելի: 102. նստրեսէ: 103. եւ

Այս բանս բազում տեսութիւնս ունի, սակայն զայս բանս այն մտօքն էք գրեալ, թէ մեք յառաջ եմք եւ դուք վերջին կամ թէ մեք գլուխ՝ եւ դուք մասունք: Եւ ասացեալ ես, թէ ո՛ կարէ առադրել սմա պատասխանի՝ իբրեւ թէ զրոյցն մեր է:

Այո՛, այդպէս էր, վասն զի էր երբեմն, զի առաջին կաթուղիկոսութիւնն ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէ՝ այտի էառ սկիզբն, եւ նստան երկոտասան կաթուղիկոսք մինչեւ ցՅովսէփի ի Վաղարշապատ եւ անտի փոխեցան ի Դուին, եւ նստան անդ կաթուղիկոսք իԳ. եւ փոխեցան յԱրամուս եւ անդ նստան կաթուղիկոսք իԱ.¹ եւ փոխեցան յԱնի, եւ նստան անդ կաթուղիկոսք Գ. եւ եկեալ Պետրոս կաթուղիկոսն նստաւ ի Սեբաստիա ի թուին Հայոց ԴՃՂԵ.: Եւ քուերորդին Խաչիկն նստաւ ի Կոկիսոն առ Գագկայ Հայոց թագաւորին: Եւ Վկայաէրն ի Ծամնդաւ, բայց շրջագութեամբ, եւ Բարսեղ կաթուղիկոսն կրկին յԱնի, եւ եկեալ յԱղթամար առ իշխանն Հայոց Վասիլ եւ վախճանեցաւ²:

Իսկ ի թուականիս Հայոց ԵՃԿԲ. ձեռնադրեցաւ Գրիգորիս յաթոռ Հայրապետութեան եւ եկեալ ի Հռոմկայն ի վեց հարիւր թուականիս Հայոց, եւ նստան ի Հռոմկայն կաթուղիկոսք տասն, ի ժամանակս հարիւր քառասուն եւ մէկ ամի, մինչեւ ի թիւն Հայոց ԶիւԱ., յոր եկեալ Մսրայ սուլթանն Աշրաֆն կոչեցեալ եւ առեալ զՀռոմկայն քանդեաց եւ աւերեաց, եւ եկեալ Աջն ի Կիլիկիա, որ այժմ ասի Սիս առ թագաւորն Հայոց երկրորդ Հեթումն: Եւ շինեցան Կաթուղիկէ տաճարքն Էջմիածին եւ սուրբ Սոփի եւ սուրբ Աստուածածին անուանեալք ի խորհուրդ այդ եկեղեցեացդ, եւ ձեռնադրեցեն վարդապետք եւ եպիսկոպոսք զ Գրիգոր Անաւարզեցին կաթուղիկոս, յորոց մին էր Գէորգ Լամբրոնացին: Եւ յայնմհետէ մինչեւ ցայսօր կայ Հայրապետութիւնն հաստատ աստ եւ Ս. Լուսաւորչի Աջն աստ, զի «ի սմա բնակեցաւ, զի հաճեցաւ ընդ սա» (Սաղմ., ձԼԲ., 13-14): Եւ եղեւ սա գլուխ, որ է, անհատն՝ սեռ, եւ առաջինն՝ վերջին, ըստ Աւետարանին (Մատթ., ԺԹ., 30), եւ ըստ Սաղմոսին կցորդին (ՃԾ. կցորդ, «Փոքր էի»), որ է մասն հանուր³:

տեսակն յանհատն: 105. այսինքն մասունքն: 37^ա: 106. եւ ոչ:

1 Կարուղիկոսական բնակավայրերի ցանկը, այդ տեղերում յարատեւութեան թուերը ճիշտ չեն: Մի առ մի ճշտել աւելորդ ենք համարում: Արամուս ամենեւին կարուղիկոսարան չէ եղել: Սիամյ Դաւիթ Ա., որ 729թ. կարուղիկոս ընտրուեց, իւր հայրենի Արամօնս գիւղում եկեղեցի շինեց եւ այդ եկեղեցու մօտ ութ տարի ապրեց: Դուինը 452-924թթ. հանդիսանալով Հայրապետական Աթոռ՝ այնտեղ գահակալեցին 40 կարուղիկոս, երկու տեղակալ եւ մի հակառո՞ 600-617թթ. յունաց բաժնի Աւան գիւղաքաղաքում:

2 Թղ. 37^ա: 107-8. Այո՛, եւ այս բանս: տեսութիւն ունի, զի դուք այնու մտօք գրեցեալ եք զայս, թէ մենք առաջինք: 109. Վերջինք: գլուխն, դուք՝ մասունք: 110. զի ասելու թէ: 111. է այնպէս ասել, որպէս թէ զրոյցն ի մեզ է: 112. այդ այդպէս էր երբեմն, վասն զի առաջին: 114-5. Լորչեն անտի սկիզբն էա՛: նստան Բժ. կարուղիկոսունք: 115. չիք անտի: 117. չիք անդ: 119. եւ եկեալ: 121. հրանանաւ Գագկայ: 122. Ծամնդու: եւ Բարսեղ: 123. յԱղթամար, եւ առ: 124. չիք եւ: վախճանեցաւ ի թուական:

3 Թղ. 37^ա: 125. Զեռնագրեաց զԳրիգորիս: 126-7. ի Զեռ. թուակ.: 37^բ: 128-9. Ժ. որ էանց

ԵՎ յետ ձիթ. տարւոյն, որ է թուին Հայոց ԶՃՂ.¹ անհնազանդ եղեալ ձեր արեւելեան կողմիդ ի Ս. Լուսաւորչի Աթոռոյս եւ ձեռնադրեցին ըստ կամաց իւրեանց գԿիրակոս կաթուղիկոս Խորվիրապեցին ղապալայով, որպէս որ յայտն է ի շարադրութիւնս Գրիգորի Կեսարացւոյն²: Ահա այս քեզ պատասխանի: Ահա՝ եւ եւս ի ձեռագրին իւրում վկայէ հոգելի Հայրն, երիցս երանեալ բարունապետն եւ անյաղթ փիլիսոփայն եւ պայծառ ջահն եկեղեցւոյ այսպէս:³

«Ես՝ անարժան Գրիգորս, պիտակ անուամբ կոչեցեալ վարդապետ եւ պատրիարք, յորժամ ի Կոստանդնուպօլսոյ եկի ի Կեսարիա եւ Հարկ եղեւ ինձ գնալ ի Բերիայ, այսինքն՝ Հալէպ, վասն Երուսաղէմայ նուիրակութեան, զոր յառաջագոյն կամօք եւ միաբանութեամբ Տէր Ազարիա կաթուղիկոսին եւ վարդապետին Հայոց Տէր Դուկասու եւ Տէր Սրապիոնի եւ Տէր Դաւիթ եպիսկոպոսին, որ յանձնարարին զծառայութիւն նուիրակութեան սուլր Երուսաղէմայ, զոր կատարեցի իսկ գնոյն մատակարարութիւնն, եւ ի գնալն կամեցայ անցանել ընդ Երկիրն կիլիկեցւոց վասն այսքան պատճառանաց: Նախ՝ Երկրագութիւն սրբոյն Լուսաւորչի Աջոյն, Երկրորդ, ի տեսութիւն Ցովհաննէս կաթուղիկոսի տանս կիլիկիոյ, վասն

Ժամանակ ճիշԱ.: 129. ամ մինչեւ ՉիսԱ. Թուականին Հայոց, զոր: 131. քանդեաց, աւերեաց եւ աւարեաց, եւ ապա եկեալ Ազ Սրբոյն Լուսաւորչին կիլիկիայ: 133-4. եւ շինեցաւ: Էջմիածնի եւ սրբոյն Սովիայ եւ սուլր Աստուածածնի անուանեալն: 135. այդո Եղեալ եկեղեցեաց: 136. Անարգաբացին: 136-7. որոնց մինն: 138. կայ հաստատ Հայրապետութիւն: 139. ազն ի սմաքնակեց: 141. որ անհատն սեռ:

1 Ընդունուած է կարծել, որ Հայրապետական Արոռջ Վաղարշապատ տեղափոխուեց 1441թ., սակայն Կիրակոսի յաջորդ Գրիգոր Սակուեցու մի կոնդակը, որի գլխաւոր կետերը տպուեցին «Արարատի»-ի 1904թ. յունուար ամսում (Եր. 37, 38), այդ թիւը տարակուսելի է դարձնում: Կոնդակը գրուած է 1441 թ., Սակուեցու Կաթուղիկոսութեան 11-րդ ամսում, իսկ ինըն կաթուղիկոս է օծուել Եշ., յունուարի Ե.-ին: Ուրեմն, կոնդակը գրուած է 1441 թ. դեկտեմբեր ամսին: Կիրակոսը Երկամեայ կաթուղիկոսութիւնից յետոյ հրաժարուեց: Ուրեմն, նրա ընտրութիւնը Եղել է ոչ թէ 1441թ., այլ 1438թ: Սսի Սիմէօնի առաջ բերած թուերը ոչ իրար են համապատասխանում, ոչ էլ պատմական դեպքերին, որով կորցնուն են իրանց կարեւորութիւնը: Մեզ համար կարեւորութիւն ունի այն, որ Սակուեցու կոնդակի համեմատ Հայրապետական Արոռի տեղափոխութեան թիւը պէտք է դնել 1441թ.-ի՝ փոխանակ 1438թ.: Սիմէօն Կիրակոսի կաթուղիկոսութիւնը անուանում է ղապալով, որը կնշանակի հաստատագրում: Նա դրանով կամենում է ասել, թէ Կիրակոսը ոչ թէ Եկեղեցական օրէնքով եւ ազգային ընտրութեամբ է կաթուղիկոսացել, այլ տիրող իշխանութեան հրամանով:

2 Գրիգոր Կեսարացին Սրապիոնի, որ յետոյ էջմիածնի կաթուղիկոս դարձաւ Գրիգոր ժգ. անուամբ, աշակերտներից էր: Մովսէս կաթուղիկոսը յարգամբով էր վարուում Գրիգոր Կեսարացու հետ, որովհետեւ նա, թեւ Սրապիոնի կրտսեր աշակերտներից, սակայն առ ոտս Գրիգորի էր շարունակել իւր ուսումն, ու նրանից վարդապետական գաւազան ստացել: Փիլիպոսն էլ յարգում էր Գրիգորին, որովհետեւ ինըն էլ Մովսէսի աշակերտն էր: Մնացած հոգորականները պատկառում էին նրանից՝ համարելով նրան երախտաւոր Ս. Էջմիածնի Երկու ամենանշանաւոր կաթուղիկոսների: Անշուշտ, Գրիգոր Կեսարացին անձնական արժանաւորութիւն էլ ուներ՝ իրեւ հմուտ եւ Եկեղեցական կարգ կանոններին նախանձախնդիր հոգորական:

3 Թղ. 37^ա: 144. թիւն Հայոց ՊԹ.: 145. արեւելեանցդ Սուլր Լուս: 146. Աթոռոյն: 147. կաթուղիկոսն դապալայով: 148. յայտ է: 149. եւ ի ծեռագր: 150 հոգէլից հայրն մեր: 152. չիր այսպէս:

համոզելոյ զսա ի խաղաղութիւն, զի Տէր Յովհաննէս վարդապետն ի Սիս է ձեռնադրեալ կաթուղիկոս եւ Պետրոս վարդապետն՝ ի Հալէպ, եւ այսպէս երկապառակութիւն անկեալ էր ի մէջ ինքեանց¹: Ի թուականիս Հայոց ՌԾԱ. մայիսի իթ. եկեալ հասի ի կիլիկեցւոց գաւառս, ի դղեակն, որ կոչի Վահկայ, զի անդ էր ամարայնոց կաթուղիկոսարանի, եւ ի տեսանել զմիմեանս ոչ սակաւ ուրախութիւն եղեւ մեզ եւ այլ քրիստոնէից, եւ եղեւ մնալ մեզ անդ ԱԱ. օր՝ մայիսի իթ. օրէն, մինչեւ ի յունիսի իլ. օրն, եւ ժողովեցան առ անարժանութիւնս իշխանագունք եւ ամենայն գլխաւորքն ժողովրդեան տանս կիլիկեցւոց եւ աղաչէին՝ վասն Աստուծոյ ուղիղ դատաստան արա ասելով, ըստ կանոնաց եւ ըստ հայրենի հրամանաց եւ աւանդութեանց տանս Հայոց: Եւ ետու ձեռագիր վկայական ի ձեռս նոցա այսպէս, զի ըստ առաքելական վիճակի գիտեմք վիճակեալք զտունս Հայոց առաքելոյն Թաղէոսի, զի ինքն սուրբ առաքեալն Թաղէոս ձեռնադրեաց զմի յաշակերտացն իւրոց Թէոփիլոս անուն, զոր Ղուկաս յիշէ զսա ի սկիզբն Աւետարանին (Ղուկ., Ա., 3) եւ ի պրակս առաքելոց (Գործք Առաք., Ա., 1):

Զսա կարգեալ սուրբ առաքեալն Թաղէոս առաջնորդ Հայաստանեայց, յաղագս այսմ պատճառի սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչն Հայոց ի Կեսարիա ընկալաւ զձեռնադրութիւն, եւ այսպէս ամենայն կաթուղիկոսք լինէին մինչեւ ի չար ժողովն Քաղկեդօնի², զոր յոյնք կամեցան եւ արարին: Յայնժամ բաժանեցան Հայքն ի յունաց, եւ այլ ոչ եւս ընկալան զձեռնադրութիւնն ի Կեսարիա, եւ եղեւ ինքնագլուխ Կաթուղիկոսութիւնն Հայոց, եւ վասն առաւել շփոթմանց եւ խռովութեանց երբեմն ի թաթարաց եւ ի պարսից եւ երբեմն ի յունաց, վասն որոյ եւ այլ եւ այլ տեղիս նստէին կաթուղիկոսք Հայոց, երբեմն ի Վաղարշապատ, երբեմն ի յԱղթամար, երբեմն ի Ծովք, ի Քեսուն, ի Հռոմլայն եւ յայլ բազում տեղիս, որ ոչ երկարեմ: Բայց ի վերջին ժամանակս ի ձեռն թագաւորացն կիլիկեցւոց հաստատեցաւ կաթուղիկոսութիւնն ի Սիս կամօք եւ միաբանութեամբ ամենայն Հայոց, եւ ոչ թէ միով ումեք կամ երկոքումբք, որ ԳՃԺԱ. ամք են,

1 Սսի Ազարիա կաթուղիկոսի մահից յետոյ (1601թ.) նրա աշակերտ Յովհաննէս Այնթափեցին Սսում օծուեց կաթուղիկոս, իսկ ոմն Պետրոս Կարկառեցի Բերիայում (Յալէա): Գրիգոր Կեսարացին Երուսաղէմ գնալիս՝ այս երկապառակութեան եւ խռովութեան վերջ տալու համար մտաւ Կիլիկիա, որոշեց, որ երկուքն էլ իրանց տեղերում մինչեւ իրանց մահը վարեն կաթուղիկոսութիւնը, իսկ մէկի կամ միւսի մահից յետոյ կենանի մնացողը Սսում հաստատելով իւր արոռը՝ միայնակ վարի իշխանութիւնը: Այսպէս եւս եղաւ: Պետրոսի մահից յետոյ Յովհաննէսը միայն վարեց իշխանութիւնը Սսում:

2 Գրիգոր Կեսարացին կարծում է, որ Քաղկեդօնի ժողովից յետոյ հայ հայրապետները դադարեցին Կեսարիայում Ս. Օծումն ընդունելը եւ ինքնագլուխ ու անկախ դարձան: Քաղկեդօնի ժողովը գումարուեց 451թ., մինչդեռ Արշակ Բ. թագաւորը եւ Ներսէս Մեծը 366թ. Վաղարշապատի Բ. ժողովում՝ Քաղկեդօնի ժողովից 85 տարի առաջ, արդէն որոշել էին Յայէկեղեցու անկախութեան եւ հայրապետի՝ իւր Եպիսկոպոսներից օծումն ընդունելու խնդիրը:

բացի Հռոմկայէն, որ տունն Կիլիկեցւոց հաստատութեամբ ունի զաթոռ կաթուղիկոսութեան մինչ ցայժմ, եւ է այժմ նորընծայ կաթուղիկոս Տէր Յովհաննէս, որպէս եւ մեք ձեռնադրեցաք եւ տուաք զվկայական թուղթս ի ձեռն նորա, որ եւ հնազանդքն այսմ աթոռոյս օրհնեսցին յԱստուծոյ եւ ամենայն սրբոց նորա եւ ի մէնջ. ամէն: իսկ անհնազանդքն եւ հակառակողքն եւ թշնամիքն այսմ սրբոյ աթոռոյս դատապարտեսցին յԱստուծոյ եւ յամենայն սրս Լուսաւորչի Աթոռոյս, ոչ ի մերոց եւ յօտարաց: իսկ եթէ ընդդիմանան բանիւք կամ թղթով կամ այլով իւկիք, անիծեալ լիցին կրկին անգամ յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց նորա, իսկ ընդունողքն սորա օրհնեալ լիցին յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց նորա եւ ի մէնջ»¹:

Դարձեալ ըստ պատմութեանց գրոց՝ յորժամ ի Հռոմկայ եւ ի Սիս էին կաթուղիկոսութիւնք Հայոց կամակցութեամբ մերոց թագաւորաց, յանժամ էին յարեւելս Միխթար մականուամբ Գոշ կոչեցեալն, որ զարեւելեան Զաքարէ իշխանին խնդիրքն յղեաց ի Սիս առ առաջին օծեալն Լեւոն, եւ առ կաթուղիկոսն Հայոց Յովհաննէս, զոր նոցա ժողով արարեալ կատարեցին զինդիրսն²:

1 Թղ. 37^ա: 153. Սոյնակն եւ: 154. յորժամ ելի: 155. եւ եկի: 156. չիք ի Բերիայ այսինքն: 156-7. վասն Նուիրակուրեան սրբոյն Սաղինայ: 159. վարդապետը Յայոց Տէր Ղուկաս եւ Տէր Սրապին: 160. Եպիսկոպոսացն, որ յերուսաղէմ, յանձն առի: 161. սրբոյ: զոր եւ: 163. ընդ երկրաւ: 164. պատճառաց: յերկրպագութիւն սրբոյ: 165. Տեառն Յօհաննիսի: 166. նորընծայ կաթողոյ: եւ վասն: զսսա: 167. Յովհաննես կաթողիկոսն: 168. ի Սիս է: 170. չիք էր: 171. եւ Սայիսի թ: ի գաւառն Կիլիկիոյ: 172. որ կոչիւր: 38^թ: 174. եղեւ մեզ եւ ամենայն քրիստ: 175. ինձ մնալ: ի մայիս Իթ.-էն մինչեւ: 175-6. ի Իւ. Յունիսի: 178. Կիլիկիոյ եւ աղաչեցին թէ վասն: 179. արա մեզ ըստ մերոց հայրենի: 180. չիք հրամանաց եւ չիք տանս Յայոց: 181. ի ձեռս սոցա: 182. վիճակեալ: 183. Թադէոսի եւ արռո առաջին զԿեսարիա, զի ինքն առաքեալ: 185. չիք զսա յսկիզբն: 186. առաքելոցն: 188. զսա կարգեաց: 190. սուլրբն: 191. զձեռնադրութիւնն: 192. կարողիկոսը Յայոց ի Կեսարիա ձեռնադրեալ լինեին մինչեւ: 194. հայր: 196. Յայոց: Բայց առ ի ոչ ունելոյ զհաստատութիւն ազգս Յայոց վասն առաւել շփո: 39^թ: 197. այսինքն երենն: 198. որոյ եւ յայլ եւ: 200. յԱնի: Երեմն յԱղթամար: ի Ծովքն Քերոմն: 201. զոր ոչ երկարենք: 202-3. Կիլիկիոյ: 205. միով կամ Երկոքումք, զոր ճժԱ.: 206. զոր: Կիլիկիոյ: 207. մինչեւ ցայսօր: 208. Յօհաննեսն: 209. եւ մեք բերաք զհաւանութեան ձեռագիր ամենայն եախկոպոսա այսմ նահանգի եւ արոռոյ, ապա եւ մեք ձեռնադրեցաք: 210. ի ձեռս սոցա, զոր եւ հնազանդեալըն: 210-1. օրինին: 211. յամենայն: 212. անհնազանդրորըն: 213. այս: 214. անիծեալ եղիցին: 215. ի կեանք: 216. Արոռոյս Լուսաւորչի: 217. եւ ոչ յօտարաց: 39^թ: 218. իւկիք իրօք, անիծեալ եղիցին: 220. օրինին: 221. չիք ի մէնջ: ամէն:

2 Զաքարէ եւ Իվանէ Եղբայրները Վրաց արքունիքում մեծ նշանակութիւն ունեին: Յայ եւ վրացի գինուրղների միջից տօների արիորվ տարածայնութիւններին վերջ տալու հանար խնդրեցին Յովհաննես է. Սեծարարոյ կոչուած կաթուղիկոսից Ս. Աստուածածնի Վերափիխման եւ Խաչվերաց տօները վրաց հետ տօնել, եւ վրանի տակ, շարժական սեղանի վերայ Ս. Պատարագ մատուցանել: Այդ ժամանակ Յովհաննես Մեծարարոն Յոռմկայ էր արսորուած եւ Լեւոն Բ. թագաւորի հրամանով Դաւիթ Գ. օօտւելով Սսում վարում էր կաթուղիկոսական իշխանութիւնը, ուստի եւ Դաւիթ նախագահութեամբ գումարուեց Սսի Ա. Ժողովը 1204թ.: Ժողովը Զաքարէի խնդրին բաւարարութիւն տուեց եւ որոշումն յատուկ պատգամաւորի ձեռքով ուղարկեց Զաքարէին: Սակայն, Զաքարէի հրամանով Լոռու Ժողովը 1205թ. եւ Անւոյ Դ. Ժողովը 1207թ. ընդունեցին Սսի ժողովի որոշումները: Սխիթար Գօշը իւր Երկողիմի վարմունքով եւ Խաչատուր Տարօնեցին՝ «Խորհուրդ խորին» շարականի հեղինակը, լուելեայն քաջալերում էին Զաքարէին:

Եւ աշակերտ նորին Վանական եւ նորայն մեծ Վարդան, որ եկն յերկրպագութիւն սրբոյն Աջոյն եւ ի տեսութիւն առաջին Հեթմոյ թագաւորին, զոր ժողով արարեալ նոցա կաթուղիկոսաւն Կոստանդեալ ի ՈՂԵ. թուին մերոյ ի մայրաքաղաքս Սիս ի սուրբն Սոփիայ եւ գրեցին կանոնս, որ է գլուխ ի Ե. եւ ետուն ի մեծ վարդապետն Վարդան, զոր տարեալ յարեւելս եւ յղեալ հաւանութեան ձեռագիր: Զայսոսիկ Կիրակոս պատմագիրն գրէ եւ աշակերտն Վարդանայ Ներսէս եւ նորայն Եսայի եւ նորայն Յօհան Որոտնեցին եւ նորայն Գրիգոր Տաթեւացին, որ յղեաց ՀՃԾԶ. թուին Հայոց զաղթամարցիք ի Սիս առ կաթուղիկոսն Յակովը եւ եղեն Հնազանդ Ս. Լուսաւորչի աթոռոյն, որ եղեն մի հօտ եւ մի հովիւ: Զայս Գրիգոր Տաթեւացւոյ Վարուց գիրքն գրէ, եւ նորին աշակերտք Պօղոս եւ Մատթէոս, որ եկեալ են սոքա ի Սիս, եւ նստաւ կաթուղիկոս Պօղոս, որ կայ այժմ գերեզմանն ի վանքս մեր, զոր ինքն շինեաց ՀՃԿԲ. թուին Հայոց, զի կայ գրուած ի փորուած քարի, ի վերայ դրան վանիցս, եւ ի յիշատակարան «Ճաշոց»-ին, զոր ինքն ետ գրել, եւ ի սորա Ժամանակն Էջմիածին կաթուղիկոս չիկայր, եւ ի Սիս կայր կաթուղիկոս¹:

Արդ, սոքա ընդէ՞ր կամակից եւ Հնազանդ էին կաթուղիկոսացն, որ ի Սիս, որ եւ ինքն Պօղոս կաթուղիկոս եղեւ: Մի՞թէ կաթուղիկոսին ժողովոյն վարդապետքն, քան զնոսա վեհագոյնք էին եւ իմաստու՞նք, գիտեմ որ չէք կարող ասելոյ: Եւ թէ այլ գրոց եւ կամ այս սրբոց վկայիցն չպատկառեցար, գոնեա պատկառեա ի ձերոց հարցդ, այսինքն՝ ի Գրիգոր վարդապետէ Կեսարացւոյ, որ նորին իշխանութեամբն պարծիք, այլ լաելով զրախօս չարախօսացն, որք ապականեն զլմելիս որպէս Յուղայն, որ առեալ էր զպատիւն եւ զաստիճան եւ զիշխանութիւն, բայց յետոյ ուրացեալ մատնեաց զՏէրն նախանձելով ընդ իւղն նարդոսեան (Յովկ., ԺԲ., 3-7) եւլն.:

Դարձեալ անուանեալ կաթուղիկոս ես գրեալ զմեզ: Ո՞չ երկնչիս յԱստուծոյ եւ ի տէրունական հրամանէ, զի «որ ասէ ցեղբայր իւր մորոս եւ յիմար՝ պարտաւոր լիցի գեհենոյն» (Մատթ., Ե., 22), որպէս եւ հրէայք զՔրիստոս Սամարացի ասէին (Յովկ., Ղ., 48): Ուրեմն, պատուէր ունիցիս ի նոցանէ որպէս պատուիրեցին առաքելոցն՝ մի յիշել զանունն զայն (Գործք Առաք., Դ., 40)²: Նոյնպէս եւ Ռափսակ հրատարակելով հպար-

1 Թղ. 39^ա: 222. Եւ դարձեալ: 224. յայնժամ գոյր: 225. անուանի վարդապետ Միհրար: 226. զխնդիրսն: 227. Լեօն: չիք Յայոց: 228. Յօհաննես: 229. զխնդիրսն: 230. Եւ նորին մեծն: 231. զոր եկեալ: սրբոյ: 232. ժողովը: 233. Կոստանդինի կաթուղիկոսիւ: 234. թուին մերում: 235. գլուխս 25: 237. զհաւանութեան ձեռագիր ի մերոց: Զայս: 239. նորին Յօհան: Եւ նորին Գրիգոր: 240. զոր յղեաց ի ՊԾԶ.: 40^ա: 243-4. որ այս ի Գրիգորի Տաթեւացւոյն վարսն գրի: 244-5. զոր եկեալ ի Սիս նստան կաթուղիկոսք, Պօղոս: 246. գերեզմանն ի յաթոս մեր: ի ՊԿԲ.: 247. չիք Յայոց: զոր կայ գուեալ ի փորուած: 248. դրան աթոռոյս: Զիշատակարան: 249. Արդ, ի ժամանակի սոցա յԵջմիածին: 250. ոչ գոյր եւ ի Սիս գոյր: չիք կաթուղիկոս:

2 Թղ. 40^ա: 251. չիք: Արդ, հնազանդք: 253. կաթուղիկոսական: վարդապետք: 254. քան զսոսա վեհագոյնք եւ իմաստու՞նք էին: 255. յայլ գրոց: յայս սրբոց: 257. հարց: ի Գրիգորէ:

տանայր ի վերայ բարեպաշտին Եղեկիայ, թէ. «Ասացէք ցԵղեկիա» (Դ. ԹԹագ., ԺՀ., 19) եւն.: Ո՞չ նոյն գիրքն, որ զքեզ ձեռնադրեաց՝ նոյն եւ զմեզ, ո՞չ նոյն կարգ է առաքելոցն, որ քեզ նոյն եւ մեզ լինի, թէ մերն աւելի է բանիւ մի, զի Գրիգոր վարդապետն Աջովն իւր ետ ձեզ գաւազան, նոյն Աջովն եւ ետ մեզ գաւազան հայրապետական, եւ աւելին այս է, որ իւր աջովն զսուրբ Լուսաւորչի Աջն ետ ի վերայ գլխոյ մերոյ, թողում զԱնդեսարոսին եւն։¹

Այսուհետեւ, անուանեալն ո՞վ եղեւ, **Փելիքս (Գործք Առաք., ԻԴ.)** եւ **Փելիտէս (Տիմոթէոս, Բ., 14-19)²** եւ ոչ թէ պարծելով է այս վերոգրեալքս, քաւ եւ մի լիցի: Բայց թէ պարծենամք ունիմք եւ տեղիք, վասն զի սուրբ Լուսաւորչի Աջն ի մեզ, սուրբ Երուսաղէմն՝ թեմ: Եւ եւս երկու ազնուական եւ գերադրական իմաստութիւն կայ Հայոց ազգիս: Նախ՝ գրչութեան արհեստն, եւ երկրորդ՝ Երաժշտութեան: Աչա գրչութիւն յայտնի է ընդ ամենայն տեղիս, մանաւանդ որ բազում գրեանք առ ձեզ են, եւ Երաժշտութիւն յայտնի է, զի ցրուեալ է ընդ ամենայն աշխարհս, որպէս Ազբահանու Խաչատուր վարդապետն³, որ ի Վասիլ Եպիսկոպոսէն առեր է զպաշտեցմունս եւ զկարգ քահանայութեան, որպէս ասեն. «Սաղմոսն ի Մշայ եւ Խաչն ի Սսայ». զի՞նչ երկարեցից, որ ձեզ ամենեցուն յայտնի է⁴:

259. զրաբան: որ: 260. զՅուրայն, որ էառ պատիւ, աստիճան եւ իշխանութիւն: 261. չիք ուրացեալ: զՏերն իւր: 262. իւղոյն: 40^թ: 264. եւ դարձեալ: 265. մէջ, չերկնչի՞ս: հրամանէն: 266. չիք զի: կամ յիմար: 267. (ասէ) գեհեան հրոյն: չիք եւ: 268. Սամարացի կոչէին: 269. պատուիրեսցես ըստ նրանց: նրանք առաքելոցն:

1 Թղ. 40^թ: 271-2. Ռափսակ հպարտանալով ի վերայ բարեպաշտին Եղեկիայ մեծաբանէր յասելն. ասացէք: 273. զիրք է: 275. որ ի քեզ նոյն եւ ի մեզ: բանի միով: 276. աջիւն իւրով ետ մեզ: 277. աջիւն ետ մեզ եւ: 278. իւր աջիւն զսրբոյ: 279. գլխոյ իմոյ: եւ զՄեղեստրոսին եւ զԲարսումայն:

2 Փելիքսը հռոմայեցու կողմից դատաւոր էր Պահեստինի Կեսարիայում: Յրէաները Փելիքսին զանգատուեցին, թէ Պօղոսը ապականիչ խոռվարար է եւ Նազովլեցուց աղանդի՝ քրիստոնեութեան, առաջնորդ: Պօղոս Երուսաղէմից Փելիքսի մօս տարուեց, որ համոզուելով եւ հաւատալով հանդերձ Պօղոսի անմեղութեանը՝ բանտարկեց նրան, որ ընծայ ստանայ եւ ապա արձակի: Պօղոս երկու տարի մնաց բանտում, եւ երբ Փելիքսը Յուոն կոչուեց՝ հրեաներին հաճելի մնալու համար դարձեալ չարձակեց Պօղոսին (Գործք առաք., գլ. ԻԴ.): Փեղետոսը մերժուած էր Եկեղեցուց իւր հերետիկոսական կարծիքի համար: Նա ասում էր, որ մեռելմերի յարութիւնը արդեն եղած է (Տիմօր., Բ., 14-19): Սսի Սիմեօնը Փիլիպպոս կարուղիկոսին Փելիքս եւ Փեղետոս է կոչում բացի անունների նմածայնութիւնից, եւ այս պատճառով, որ որպէս թէ Փիլիպպոսը համոզուած է իւր անմեղութեանը, բայց Փելիքսի պէս անձնական շահը ինկատի ունենալով՝ չի խոստովանում, եւ Փեղետոսի պէս հեստելով ծշմարտութիւնից կործանում է ոմանց հաւատը դէպի Սսի արտօռը:

3 Խաչատուրը ծննդեամբ Կեսարացի էր, բայց Ասպահանցի էր կոչուում, որովհետեւ Երկար ժամանակ այնտեղ առաջնորդութիւն է արեւ: Խաչատուր վարդապետն եւս իւր ժամանակի նշանաւոր հոգորակներից էր: Սովոր Գ. կաթողիկոսից ուղարկուեց Լեհաստան այնտեղի հայերի գործերին վերահասութիւն գործելու, բայց ապարդիւն: Խաչատուրը, ինչպէս երեւում է Սիմեօնի Թղթից, ծերնադրուած է Սսի Եպիսկոպոսից: Խաչատուրի աշակերտն էր Փիլիպպոսի յաջորդ Յակովը Դ. Զուղայեցին:

4 Թղ. 40^թ: 280. Արդ, այսուհետեւ: ո՞րն եղեւ, ո՞՛ Փելիքս եւ Փիլիդէս: 282. ոչ եթէ պարծիմք ինչ վերագրեելովքս: 283. չիք եւ մի՛: պարծիմք ումիմք զտեղի պարծանաց: 284. Աջն,

Դարձեալ գրեալ է քո Մովսէս վարդապետ եւ կաթուղիկոսն մեծ վարդապետին Տէր Գրիգորի Կեսարացւոյն, զի. «Խնդրէ մայրս մեր սուրբ եկեղեցի զմիաբանութիւն եւ միոյ հարսին մի փեսայ, երկու եւ երեքն ընդդէմ կանոնաց է, եւ գրեալ էր, եթէ ոչ վասն իմոյ հաստատութեան ճառին, քանզի ես կամաւ իմով կամիմ հրաժարիլ յիմոյս բաժնէս, բայց զոր դուք կամիք եւ ուր հաճիք, անդ հաստատեցէք» եւլն.^{1:}

Բայց զերկրորդն զուք արարիք, որ ի սրբոյ Գրիգորէ մինչեւ ցթովսէփ կաթուղիկոսն Ղ.-րդ² կաթուղիկոս է: Մոքա ամենեքեան մի հարսին մի փեսայ էին, երկրորդոյն պատճառն զուք եղաք: Ո՞վ եղեւ ըստ կանոնաց, մե՞ք թէ դուք, որպէս որ ի բազում տեղիս Գրիգոր վարդապետն ապստամբ կոչէր զձեզ, որպէս որ այդ Յակոբ արեղայր ինքնին լուաւ ի Գրիգոր վարդապետէն եւ այժմոյս վարդապետ անուանեալ է^{3:}

Որ եւ Մովսէս կաթուղիկոսն գրեալ էր ի թղթի իւրում, թէ «տէր վարդապետ, իմոյ զօրութիւն ի ձեռն քում է», եւ թուղթն այժմոյս առ մեզ է: Ասացեալ ես, թէ ընդէ՛ր ձեռնադրութիւն առնես ի մերում վիճակի, ուստի հանդերձեալ եմ որոշել եւլն.: Ահա սմա պատասխանի՝ որպէս հրամայէ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս. «Հայր իմ մինչեւ ցայժմ գործէ, եւ ես գործեմ» (Յովէ., Ե., 17), զոր եւ նախնի վեհագոյն կաթուղիկոսքն մեր, որ գլուխ վարդապետք էին եւ կանոնաց հմուտ եւ ձեռնադրեալքն այսոքիկ են. նախ, Խաչատուր կաթուղիկոսն ձեռնադրեաց զԱկնայ Մկրտիչ եպիսկոպոսն, Տիրատուր, որ կաթուղիկոս անուանեցաւ՝ Անկիւրիոյ եպիսկոպոս ձեռնադրեաց զՄարգիս եպիսկոպոսն Կ. Պօլսոյ պատրիարք: Եւ յետ այնորիկ Ազարիա կաթուղիկոսն՝ զՄինաս վարդապետն էրզրումայ, զՅակոբն Թոփաթուր, զՎասիլ եպիսկոպոսն Ամասիոյ, զԽաչատուր եպիսկոպոսն Կաֆայի, զՄկրտիչ վարդապետն Խարբերդու, զմիւս երկայն Մկրտիչն Բաղիչու, զՊողոս վարդապետն Մշոյ: Եւ յետ նորա Յոհաննէս:

պարծանքն պարծանաց առ մեզ է եւ սուրբ: 41^{ա:} Եւ եւս, որ ազնուական: 286. կայ այդ ի պարծանս Յայոց: 287. Երկրորդն՝ Երաժշտականութիւն: 288. չիք որ: 289. գրեանք որ առ: 290. զի ընդ ամենայն աշխարհ ցուուալ: 290-1. յԱսպահան: 292. եառ զպաշտամունս եւ եւս զկարգ: 293. չիք եւ: 294. Երկարենք, որ ձեզ եւ:

1 Թղ. 41^{ա:} 295. Եւ դարձեալ: Վարդապետն քո Մովսէս կաթուղիկոսն: 296. չիք Տէր: 297. թէ խնդրէ մեր մայր: 298. թ. կամ գ.: 299-300. թէ ո՞չ թէ վասն հաստատութեան լնոյ ճառ եմ: չիք կամիմ: 301. հրաժարեալ յիմում բաժնէս:

2 Մեր օրինակում Յովսէփը կոչուած է Ղ. (90-րդ) կաթուղիկոս, Վիեննայի օրինակում՝ Զ. (6-րդ): Անշուշտ, ո-ի եւ զ-ի նմանութեան պատճառով: Յովսէփը, եթէ ընդունենք Վայոց Չորեցին անգամ, դարձեալ 6-րդ կաթուղիկոսը չէ, իսկ այստեղ՝ Սիմեօնը ի մկատի ունի Յովսէփ Գ. Սսեցին, որը 1439թ. կաթուղիկոսացաւ եւ մի քանի ամիսից յետոյ վախճանուեց, որից յետոյ գահ բարձրացաւ Գրիգոր Թ. Մուսարէկեանը եւ Յայրապետական Աթոռը տեղափոխուեց Վաղարշապատ:

3 Թղ. 41^{ա:} 303. Այս, ծշմարիտ է ասացեալդ. միոյ հարսին մի փեսայ եւ աւելին ընդդէմ կանոնաց է, ստոյգն եւ ծշմարիտն այս է, բայց զերկրորդն: զի ի սրբոյն: 41^{բ:} 304. Զ.-Երորդ: 305. միոյ հարսին: 306. այլ Երկրորդելոյն: դուք եղեք: Արդ, ով եղեւ ընդդէմ: 309. Յակօթ, որ ինքնին: 310. որ եւ այժմ:

կաթուղիկոս զ Գալուստ եպիսկոպոսն Մերտինոյ, զ Մինաս վարդապետն Երգնկայու, զ Ալէքսան եպիսկոպոսն Մարսվանու, զԲ. Յակոբոսն Անկիւրիոյ, զ Գրիգոր վարդապետն Կեսարացի ի Վերայ Ստամբոլու պատրիարք, զ Որոգայթ վարդապետն Էտէրնէու, զ Ղազար վարդապետն Պուղտանու, զ Մեսրոպ վարդապետն Լեհաց, զ Թորոսն Կաֆայու, զ Ղուկաս եպիսկոպոսն Ղօնիայու, զ Դաւիթ եպիսկոպոսն Կեսարու այժմ առաջնորդ է¹:

Եւ յետ նորա Պետրոս կաթուղիկոսն զ Սարգիս եպիսկոպոսն, զ Մարտիրոս վարդապետն Զնքուշայ, զմիւս Մարտիրոս վարդապետն Մշոյ, զ Մաղաքիա վարդապետն Թոխաթու: Եւ յետ նորա Մինաս վարդապետն եւ կաթուղիկոսն զ Սարգիս եպիսկոպոսն Մերտինոյ, զ Ղուկաս եպիսկոպոսն Երգնկայ, զ Ներսէս վարդապետն Սեբաստիոյ, զ Մարգար եպիսկոպոսն Թոխաթու, զ Դանիէլ եպիսկոպոսն Սուլումանաստրու: Ահա սոքամեզ յայտնի են, զոր եւ ականատես եղաք:

Բայց Ազարիա կաթուղիկոսն եւ Պետրոս կաթուղիկոսն, որ վասն Երուսաղէմայ պարտուցն գնացին մինչեւ ի Հին Զուղայ, որքա՞ն եպիսկոպոս օրհնեցին՝ յանուանէ ոչ գիտեմ: Ապա, եւ մեք ընդէ՞ր ոչ ունիմք իշխանութիւն ձեռնադրելոյ ըստ վերոգրելոց: Երկրորդ, Ներսէս Լամբրօնացին, զոր գրեալ է աստիճանաց ճառն ասէ, թէ: «կաթուղիկոսն թարգմանի ընդհանրական, բայց ունի զառաւելութիւն պատույ՝ քան զարքեպիսկոպոսն, զի ոչ թէ իւրում վիճակի միայն, այլ ընդ ամենայն տեղիս, ուր ազգն իւր համասեռք են, ունի իշխանութիւն ձեռնադրելոյ նոցա եպիսկոպոս եւ տալ զմիւռոնն, վասն որոյ եւ թարգմանեն կաթուղիկոսք»²: Դուք, որ զմեզ դատէք, ընդէ՞ր չետեւեր ասացելոցդ ձերցց: Դուք, որ զՀալէպցի Մարգար երիցու որդին զ Սիմէօնն է՞ր օրհնեցիք, եւս առաւել սրբոյ Երուսաղէմայ Հայրապետն, որ պարծանք է մեզ, բոլոր թեմդ չարմէ զնա ըստ առաքելոյն (Երր., ԺԱ., 38), այլ զի ըստ Աւետարանին. «Հա՛ն նախ զգերանդ յականէ քումմէ, եւ ապա Հայեսջիր զշիւղն» (Մատթ., Է., 5) եւն.³:

1 Թղ. 41^թ: 311. զոր: յիւր թղթոջն: 312. ի ձերին: 313. այժմ: 319. որ գլխաւոր վարդապետ: 320. այսոքիկ էին: 321. չիք ձեռնադրեաց: 323. Անկուրիոյ: 42^ա: 328. զմիւս Խաչատուր Եպիսկոպոս Ռազայու: 329. Բանէշու: 330. Յօհաննէս: 331. կաթուղիկոսն: 332. Երգնկայ, զԱլէքսիանոս: 333. Մարտուանու: զերկու Յակոբոսն Անկուրիոյ: 333-4. զԳրիգոր Կեսարացի վարդապետն ի Վերայ Կոստանդնուպոլսոյ: 335. զՈրոգայթ («ոչ կարացաք գուշակել թէ զի՞նց անուն է այս» այսպէս ի լուսանց): Ատրնելու: 336. չիք Պուղտանու: չիք զՄեսրոպ վարդապետն: 338. Կեսարիոյ, որ այժմ:

2 Թղ. 42^ա: 340. Շենքուշայ: 342. Թօխադու: 343. չիք. Վարդապետն եւ: 345. Երգնկայ: 346. զՄարգարէ: Թօխադու: 347. Սուլու մանասդրու: 349. բայց զայս Ազարիա: 350. Վասն Սուլը Երուս.: 351. զորքա՞ն Եպիսկոպոսն: 42^թ: 351-2. ոչ գիտեմք: 352. չիք եւ մեք: 353-4. այս, ունիմք իշխանութիւն ըստ վերոգ: Եւ Երկրորդ ըստ Ներսէսի Լամբրօնացւոյն զոր եւ գրեաց յաստիճանաց: չիք ասէ: 355. կաթուղիկոս անուն: ունին: 357. յիւր Վիճակն: 358. եւ համասեռքն: 358. ունին: 359. ձեռնադրել:

3 Թղ. 42^թ: 360-61. դուք զոր մեզ ասէք, ընդէ՞ր ոչ հետեւիք ասացելոցն ձեր: 361. չիք դուք:

Ասացեալ ես, թէ զի՞նչ օգուտ եղեւ քո օրհնելն եւ մեր բանադրելն, իսկ զսոսա բանադրես, թէ Սսոյ էք օրհնեալ, մինչ Սսոյ ձեռնադրողըն ամենեքեան բանադրեալքն են: Ուրեմն, այս վերոգրեալքն ամենեքեանքն բանադրեալք կու լինին ըստ քո, իսկ թէ այսպէս է՝ վախճանեալքն ի հող, եւ կենդանիքն՝ ի մէջ աշխարհի բանադրէ, որ սիրտդ պաղի: Ահա լցաւ աշխարհս նզովիւք, ըստ ժամանակին Վահանայ եւ Ստեփանեայ¹ կաթուղիկոսաց եղեւ, որ նմանեցար չորրորդ գազանին, որ ուտէր եւ մանրէր (Դանիէլ, Է., 7) եւլն: Զի վեհագոյն գտար, քան զնախնիսն քո: Դարձեալ գրեալ ես սուրբ Երուսաղէմայ Հայրապետին, թէ մեզ դատաստան առնես. մեր մեղքն այն է, որ եպիսկոպոս եմք օրհներ. մեր օրհնելոյն պէտք է դատաստան, ապա ձեր արարեալ բանից՝ դատաստան չպէ՞տք է²:

Վասն Համազասպ եպիսկոպոսին, որպիսի՝ զանազան տանջանօք սպանել տուիք, եւ ծանծի եպիսկոպոսն Մարդակերաց, որոյ ականջն հատանել տուիք, եւ զՍերկելեցի արեղային զծածուկ անդամն կտրել տուիք, եւ զԳառնեցի արեղայն հաւատոցն ուրացուցիք, զԶաքէոս արեղայն ֆուանկ առնել տուիք, նոյնպէս զՍահակ կաթուղիկոսն եւ զՊօղոս վարդապետն տածկեցնել տուիք, եւ ազգի տանջանօք հաւատոցն ուրացուցիք³, եւ ի Լեհու Երկիրն անհաղորդ, անմասն, անթաղում ելան այն-

362. գԲերիացի Մարգար: չիք Է՞ր: 363. Եւ եւս առաւել զԵրուսաղէմայ: 364. զոր բոլոր: 365. ուստի ասեմ ըստ Ալետարանին: 367. հանել զշիւղն յականէ եղբօք քոյ:

1 Վահան կամ Վահանիկ Բաղաց Չուանշիր հշխանի որդին էր: 965թ. կաթուղիկոս ընտրուեց: Սա եկեղեցու մէջ մի քանի յունական ներմուծութիւններ արեց, որով զորեց իւր դէն իւր ժողովրդին: Աշոտ Գ. 970թ. գումարեց Անոյ Գ. ժողովը: Վահանը հանողուած լինելով, որ չի կարող արդարանալ ժողովի առաջ փախսա Վասպուրական՝ տեղւոյն Ապուսակ թագաւորի պաշտպանութեանը ապահնելով: Անոյ ժողովը կաթուղիկոս ընտրեց Սեւանի վանահայր Ստեփաննոս Գ.-ին: Ստեփաննոս բանադրեց Վահանին իւր հետեւողներով, իսկ Վահանը Ստեփաննոսին: Այսպէս, Սիմեոնի ասածի ննան «յաւ աշխարհս նզովիւք»: Ստեփաննոսը բազմաթիւ հոգեւորականներով զնաց Վասպուրական Վահանին սանձահարուելու, սակայն Ապուսակ թագաւորից Կոտորոց թերդում բանտարկուեց եւ երկամեայ հշխանութիւնից յետոյ վախճանուեց:

2 Թղ. 42⁴: 369-74. Արդ, երէ բանադրես զսոսա՝ երէ ի Սիս էք օրինեցեալ, եւ ի Սիս օրինեցեալըն երէ ընդ բանադրանօք լինին, ուրեմն բազումը եւ ի ձենց (թէ ի կենանեաց եւ թէ ի մեռելոց) ընդ բանադրանօք գրաւին. որ ի Սիս են օրինեցեալ: 43⁵: Բանադրեա ուրեմն զՎախճանեալըն ի հող եւ զկենդանիքն ի վերայ Երկրի, զի թերես առ ի նախանձուէ տոչուրեալ սիրո քո պատիցի: 374. չիք աշխարհս: 376. չիք կաթուղիկոսաց եղեւ: Եւ դու նմանեցար: 377-8. Եւ գուար կարծեմ վեհագոյն քան: 379. Երուսաղէմայ պատրիարքին: 379-80. արա: 380. օրինեալ: 381-2. Արդ, մեր օրինելոյն դատաստան պիտոյ է, եւ ձեր անդատաստան բանից դատաստան չէ՝ պիտոյ:

3 Ա. Համազասպ եպիսկոպոսը Հաւուց Թառ վանքի եւ Երեւանի առաջնորդ էր: Առաքել պատմագիրը (Պատմութիւն, Եր. 227-28) ասում է. «Եր սա այր խորիստ ծարտարաբան, որ մեծաբանութեանը պակուցանէր զկողմն Մելքիսեդեկեանց եւ թեւ ածէր ի վերայ նոցա»: Մելքիսէր կաթուղիկոսը մի մուրհակ կեղծեց, որպէս թէ Մովսէս Խոտանանցին (յետոյ կաթուղիկոս) պարտ է իրան մի հարիւր թուման, եւ մուրհակը ներկայացրեց Երեւանի Ամիրգունայ խանին: Խանը եւ բոլորը հաւատացած էին, որ մուրհակը կեղծ է: Ուստի, դատաստանը Երկու ամիս ծգձգուեց, որ երէ հնար է՝ ազատուի Մովսէսը: Մի անգամ էլ խանի

քան քրիստոնեայք, դեռեւս այնպէս կան եւլն։ Այս բանիցս դատաստան չիկայ, միայն մե՞զ կայ¹։

ատեանում բոլորի ներկայութեամբ Սելքիսէրի եղբօրորդի Սահակ կաթողիկոսը Համազասպ Եպիսկոպոսից վրէժ առնելու համար կանգնեց ու ասաց. «Թուղթ այդ բոլորովին սուտ է, զի ոչ իմ հօրեղբայրն գիտէ, ոչ ես, այլ ես գիտեմ, որ Համազասպ Եպիսկոպոսն է արարեալ զայդ նենգութիւն»։ Ինչ կասկած, որ այս վկայութիւնից յետոյ Սովուսը ազատուեց, ամբաստանութիւնը ծանրացաւ Համազասպ Եպիսկոպոսի վերայ։

Բ. ճանճի կամ ըստ Զաքարիա սարկաւածի ճանճին (Պատմագրութիւն, Յտ. Գ., Եր. 32-34): Փիլիպոս կաթուղիկոսը Երեւանի խանի ցանկութեամբ պարտաւորուեց ջրօրինեաց հանդէսը Երեւանում կատարել հանդիսաւոր կերպով՝ գետի վերայ: Եթք Եկեղեցական թափորդ դուրս եկաւ դեայի գտնը քարարներն էլ մի ուրացած Եպիսկոպոս, որին ճանճին էին կոչում, համրիսապես կարգեցին եւ ծաղրելով հայոց Եկեղեցական թափորդ՝ դուրս եկան «ղողաճջելով, եւ քարարնջելով, դիմով, զունայով եւ շվշուելով եւ ծափելով եւ ուրացեալ ճանճին առաջի նոցա»։ Ցովիաննավանքի առաջնորդ Զաքարիա վարդապետը Եկեղեցական թափորդ յետ դարձեց, բռնել տուեց ճանճին, գետին գլորեց՝ «Եւ հանեալ զկօշիկ իւր՝ կալեալ զգլուխ ուրացողին եւ բեւեօք կօշկին հարկանք մինչեւ վիրաւորեալ արիւնաշաղաղ արար»։ Գրգռուած տաճիկները սուր են հանում, բայց խանը միջամտում է, ջրօրինեաց հանդէսը դարձեալ կատարել է տալիս, մի մի պատուական պատմուճան է տալիս Փիլիպոս կաթուղիկոսին եւ Զաքարիային, քարարներից 30 հոգի է բռնում եւ 300 բռնման տուգանք առնում, ուրացող ճանճին էլ երեսից ձգում է եւ բերդից դուրս քշում: Ժանճակի բարք։

Գ. Սահակ կաթուղիկոսը հարկապահանջների եւ պարտաւորների երեսից փախաւ Տաճկաստան: Եջմիածնի վանքը Սելքիսէրի ծեռագրով պարտաւորուեւ էր տարեկան մի հարիւր թուման հարկ կամ մուղաթա վճարել, որ տարիների ընթացքում անվճար մնալով ծանրացել էր վանքի վերայ եւ կաթուղիկոսները պարտաւորում էին այդ մուղաթան պահանջնելու համար նշանակուած բազմաթի պաշտօնեաների ապրուստն եւս հոգալ, որ աւելի եւս ծանր էր, քան ինքն մուղաթան: Սահակ Դ. կաթուղիկոսը, երբ լսեց Սովուսի կաթուղիկոսանալը, կամեցաւ ինքն եւս օսմանեան Երկրում՝ անկախ Եջմիածնից, կաթուղիկոսութիւն վարել: Սսի Յովիաննես կաթուղիկոսի եղբօրորդի Պողոս վարդապետին ուղարկեց Կ. Պոլիս, այնտեղի Զաքարիա պատրիարքի ծեռքով կաթուղիկոսութեան իրովարտակ ստացաւ, հաստատուեց Սշոյ Ս. Կարսապետի վանքում, ուր պէտք է վարել իւր իշխանութիւնը: Սովուս Գ. թղրով եւ Եջմիածնի նուիրակ Փիլիպոսը (յետոյ կաթուղիկոս) անձնաբ շառ աշխատեցին հանգել, որ Սահակը հրաժարուի իւր դիտաւորութիւնց, սակայն հնար չեղաւ: Սահակ Դ. բարեդէա առիթ համարելով Եպարքոսի Տիգրանակերտում լինելը՝ գնաց այստեղ իւր իրովարտակը վաւերացնել տալու, ի շահ արքունի գանձարանին խոստանալով տարեկան մի հազար դահեկան: Տիգրանակերտոցի հայերը դիմեցին Եպարքոսին խնդրելով ազգը 1000 դահեկանի չվաճառել եւ չվաւերացնել իրովարտակը եւ խոստացան իրենք վճարել այն: Եպարքոսը, Երեւի, հայերի սիրու շահելու համար, սաստիկ բարկացաւ, որ առանց իւր գիտութեան է ստացուած իրովարտակը, խիստ գանձկոնել տուեց թէ Սահակ Դ.-ին եւ թէ նրա համախոն Պողոս վարդապետին՝ ստիպելով, որ ընդունեն մահմետականութիւն: Յայերը կասկածնելով, որ միգուցէ ուրանան նորա քրիստոնեաւում՝ դիմեցին Եպարքոսին ու ազատեցին նոցա: Փիլիպոսը իրեւ Եջմիածնի նուիրակ հետեւում էր Սահակին եւ ամեն տեղ արգելք էր լինում հայրապետական իշխանութիւնը Երկապահակող ու ջլատող նրա ջանքերին: Սահակ Դ. մի քանի օր մնաց Տիգրանակերտում, փոքր ինչ ապարհնուեց եւ վերադառնալով Եջմիածնի անց էր կացնում իւր օրերը զղջմամբ ու ապաշխարութեամբ՝ մինչեւ որ 1639թ. վախճանուեց: Առաքել պատմագիրը (Պատմութիւն, գլ. ԻԱ.) շատ սրտաշարժ է նկարագրում Սահակի մահը: Սերգելցի, Գառնեցի եւ Զաքես արելաների մասին տեղեկութիւններ պակասում են:

1 Թղ. 43^ա: 383. որ զանազան: 384. սպանանել: ճանճի («անուն անժանօթ», այսպէս ի լուսանցսն): 385. մարդակերաց Երկրին, ականջահատ անել տուիր: 387. ի հաւատոց: 388. զիսահակ: 389. Պողոս: տաճկացնել: 390. ազգի ազգի չարչարանօթ ի: 391-2. զԼեհու Երկրի զայնքան քրիստոնեայն անհաղորդ, անմաս եւ անթաղում թողիք եւ դեռ: 392. չիք եւլն: 393. Այսպիսի բանից: չկա՞յ, այլ մեզ նիա՞յն կայ:

Դարձեալ գրեալ ես, թէ յաղթահարեցաւ սիմօնական ախտիւ¹ ըստ անուանակոչութեան իւրոյ: Արդ, ես ի նոցանէ կաշառս առի, զայն թող Աստուած քննէ եւ դատէ, իսկ եթէ զմեզ իզուր զրպարտես՝ Տէր արասցէ ընդ մեզ եւ ընդ ձեզ դատաստան: Քո արեղայքն յորժամ հրաւիրակ եկին ի կ. Պոլիս, եւ մեք անդ էաք, զոր փոքրիկ աւետարան մի առին հարիւր դուրուշի, զգինն ստամբուլցոց վճարել տուին, թէ մեզ խըզմէտ եւ վարձէ: Նոյնպէս եւ մեք զԱնտոն երէցն առաքեցաք ի Հալէպ հրաւիրակ, ապա ընդէ՞ր ստակ մի ոչ պահանջեաց ի նոցանէ: Ահա ո՞վ եղեւ սիմօնականն²:

Գրեալ ես անուանակցին քում՝ մեր անունն Սիմօն չէ, այլ Սիմէօն: Եթէ լիցի Սիմօն, զի՞նչ վնաս է անուանակից լինելն: Ահա առաքելոյն Պետրոսի ասաց Տէրն. «Սիմօն, որդի Յօնանու» (Յովհ., Ա., 42) ահա եւ դու անուանակից ես Փիլիպպոսի առաքելոյն, անուանակից լինելն զի՞նչ շահ է առանց գործոց, ըստ հօրն Անտոնի՝ վայ այնոցիկ, որոց անունն մեծ է, քան զգործն³:

Դարձեալ գրեալ ես ըստ կանոնաց, թէ՝ եպիսկոպոս կամ այլ ոք մի-մեանց վիճակի մի իշխեսցէ: Այո՛, այդպէս: Ապա, դա եպիսկոպոսաց է, իսկ կաթուղիկոսաց համարձակութիւնս տայ սուրբն Ներսէս Լամբրօնացին ըստ վերոգրելոց: Բայց վասն Թորոսին, որ ասացեալ ես՝ մեք այն ժամանակին, որ ընդ Գրիգոր վարդապետին ի Ստամբուլ կու գնայաք, հանդիպեցաք յԱնկիւրիա, վախճանեցաւ Ղուկաս եպիսկոպոսն⁴: Միա-բան ժողովուրդն աղաչեցին զվարդապետն եւ զմեզ, թէ զԹորոսն արարէք առաջնորդ, զի սա կարող է կառավարել զվանքն եւ զայսչափ պարտքն: Յետ այնորիկ, զինչ եւ իցէ, վարդապետն վանից հայր եղ զսա: Մեք գնացաք ի կ. Պոլիս: Ի դառնալն մեր կրկին հանդիպեցաք անդ: Միաբան քա-հանայք եւ ժողովուրդք եկին առ մեզ՝ զաղաչանս, զպաղատանս, զաղերս

1 Սիմօնական ախտ կամ սիմօնականութիւն կոչում է դրամով հոգեւոր շնորհ տալը կամ առնելը: Յետոյ սովորութիւն եղաւ կաշառքով ծեռնադրութիւն անելը կոչել սիմօնականութիւն՝ յանուն Սիմօն կախարդի: Սիմօն կախարդը Սամարիայում մոգական արուեստով ապշեցրել էր ամենքին: Սա տեսնելով, որ առաքեալերը ում վերայ ծեռք են դնում՝ ստանում են Ս. Յոգին, առաքեալներին արժաք առաջարկեց, որ իրան էլ ծեռնադրելու իրաւունք տան, սակայն առաքեալերը (Պետրոս եւ Յովհաննես) մերժեցին եւ Պետրոսը ասաց նրան. «Արծար քո ընդ քեզ լիցի ի կորուստ, զի զպարգեսն Աստուծոյ համարեցար ընչիր ստանալ» (Գործ Առաք., Ը., 20):

2 Թղ. 43^թ: 395. ախտիւն: իւրում: 396. եթէ ես: Աստուած թող: 398-9. Յորժամ եկին քո արեղայքն իրաւիրակ ի կոստանդնուպօլիս: 400. ճ. ղշ. եւ: 401. ստամբուլցոց: 403. չիք ապա: 404. Արդ, ո՞ եղեւ սիմօնական, ա՞ղէ, ասա՞ ինձ:

3 Թղ. 43^թ: 405. թէ ըստ անուանակցոյն իւրում: 406. այլ Սիմօն է, եւ եթէ լինէր: վնաս էր: 407. եւ ասաց: 408. Տէրն մեր: Եւ ահա թող: 409-410. առաքելոյն Փիլիպպոսի: Արդ, ինչ շահ է քեզ անուանակից լինելն առանց:

4 Թղ. 43^թ: 412. գրեալ ես, թէ ի կանոնաց գրեալ է: Եպիսկոպոս: 413. վիճակն մի՛ իշխեսցեն: 414. այդպէս է: 44^{աշ}: 414. սակայն այդ կանոն Եպիսկոպոսաց վասն է: 415-16. Լամբրօնացի ըստ վերոգրեցելոյն: 417. չիք որ: 418. Ստամբուլ չիք կու: 418-19. ի քաղաքն Անկիւրիա եւ անդ վախճան եղեւ: Եպսին.

առնելով խնդրեցին, թէ եպիսկոպոս ձեռնադրէ. ոչ թէ միայն իւրեանք, այլ եւ այլազգիքն, որ պարտատէր էին, նոքա եւս եկեալ աղաչեցին, եւ երբեմն ահ եւ երկիւղ տալով՝ նեղացուցանէին զմեզ¹:

Մեք զայս եւս ասացաք, թէ էջմիածնի թեմն է էնկիւրի քաղաքն, եւ վարդապետն այլ լինի, թէ նեղանայ, իսկ քահանայքն եւ ժողովուրդքն ամենեքեան ասացին. «Մեք գիտեմք եւ էջմիածնին, մեք գիտեմք եւ վարդապետն, նոցա խօսքն ի վերայ մեր»: Մեք եւս վասն այսպէս ասելոյն ձեռնադրեցաք զինքն եպիսկոպոս: Եթէ ուղիղ դատաստան ունիս՝ էնկիւրիացի քահանայքն եւ ժողովուրդքն են բանադրելոյ արժանի. իւրեանք իսկ յանձն առին զպատասխան տալն: Յետ այնորիկ Գրիգոր վարդապետն նեղացեր է իւրեանց, թէ առանց հրամանի բան արարիք:

Ես էջմիածնի վէքիլ եւ երէցփոխան եմ: Յետ քանի ամսոյ Շահին չէլէպին եւ խօճայ երեմիայն կու հանդիպին ի յԱնկիւրիա, կառնեն զթորոսն եւ կու տանեն առ վարդապետն եւ անդէն կու հաշտեցնեն: Զինչ եւ իցէ, աթոռին հախն եւ էջմիածնի բաժինն կառնէ ի թորոսէն, յետ հաշտութեան եւ օրհնելոյն զինքն՝ նուլիրակ է արեր իւրեան եւ վէքիլ, եւ տուեր է Գրիգոր վարդապետն ի ձեռն թորոսին նամակ եւ իշխանութեան թուղթ եւ առաքեր է ի կողմանս Ուռումելու եւ Անատօլու, որ տարի եւ կէս, այլ աւելի եւ ոչ պակաս, յետոյ բերեր է առ ինքն: Այս բանիս գիտակ են նուլիրակն քո Մինաս վարդապետն եւ այլք, որք հանդիպեալք են միմեանց, եւ ապա յետ այնորիկ օրհնութեան նամակաւ ուղարկեալ է յԱնկիւրիա առաջնորդ, թէ ես էջմիածնի վէքիլ եմ, այսուհետեւ չունի ոք իշխանութիւն այլ եւ այլ ասել դմա, թէ ժողովուրդ եւ թէ իշխան, յայնժամ գայ յԱնկիւրիա, իսկ յորժամ կուգայ՝ տեսանէ զժողովուրդն այլ եւ այլ²:

Եւ եւս մեք եւս թուղթ յղեցաք իւրեան, թէ որք աղաչանօք օրհնել տուին զքեզ եւ ուխտ արարին, թէ վարդապետին եւ թէ էջմիածնի խօսքն ի վերայ մեր, եւ այժմ զքեզ այդպէս արարին, ել եւ եկ առ մեզ եւ ի մեր թեմն: Իմ երկիրն առաջի քո է, եւ սա եկն առ մեզ եւ մնաց աստ ի սուրբ Աթոռս: Այլ քեզ ի՞նչ իլախայ մնաց, որ թուղթ ուղարկես եւ բանադ-

1 Թղ. 44^ա: 419-20. Եւ միաձայն ժողովուրդն աղաղակեցին առ վարդապետն եւ առ մեզ: 422. զվանքն ներ: 422-23. չիք զինչ եւ ից: 423. հայր վանից: Եւ մեք: 424. գնացաք Ստամպուլ: Եւ ի: 425-6. անդ վերստին քահանայը եւ ժողովուրդ էկին միաբան առ մեզ, աղաչանս, պաղատանս առնելով: 427. ի մէնց, թէ եպիսկոպոս ծեռնադրեան զաւ: ինքեանք միայն: 428. այլազգիք եւս որ պարտատեարք էին, չիք նորա եւս եկեալ:

2 Թղ. 44^բ: 441. Եւ երեսփոխան եմ: քանի մի ամսոյ: 442. չիք ի: յԱնկուրիայ: 443. Եւ առեալ: Եւ տանին: 444. չիք եւ անդէն կու: հաշտեցուցանեն: չիք զինչ եւ իցէ աթոռին: հախ: 445-9. Եւ բաժին առնեն ի նմանէ էջմիածնի, եւ ապա նուլիրակ եւ վէքիլ արարեալ է իւր. Եւս թուղթ իշխանութեան ի ձեռս նորա տուեալ եւ առաքեալ ի կողմանս: 450. Եւ աւելի եւս նուլիրակ լեալ առ ինքն բերեալ: 451. որպէս այսմ բանիս գիտակ է: 452. չիք եւ այլք: զոր հանդիպեալ է: չիք միմեանց եւ ապա: 453-54. յղեալ է յԱնկուրիայ: 456. չիք թէ ժողովուրդ եւ թէ իշխան: 456-58. Եւ յորժամ գայ յԱնկիւրիա, տեսանէ այլ եւ այլ զպարդապետն:

րես զմեզ, թէ եպիսկոպոս է օրհներ: Թէ օրհնեմք՝ ամօ՞թ է: Զի ահա այս իմ թեմն է, հայրենիք իւր ի Գամրան երկրին է, այսինքն ի չափոյ, եւ մայրագինքն ի Մելիտենոյ¹: Ահա եղեւ, որ հարբ եւ մարբ իւրով ի թեմէս եւ ի վիճակէս մերմէ: Քեզ զի՞նչ փոյթ, որ մեղադրանք եւ թուղթ ուղարկես յայս երկիրս, զի հրամայէ Քրիստոս ի Աւետարանին. «Օրհնեցէք եւ մի անիծանէք» (Հռոմ., ԺԲ., 14): Մեք զՔրիստոսի հրամանն կատարեցաք եւ օրհնեցաք եւ դուք հակառակն գործեցիք, մանաւանդ որ անպատեհ, յանդուգն եւ ամբարտաւան խօսք կու գրես ի տոմսիդ քո: Ըստ Սենեկերիմայ արքային Ասորեստանեայց, որ առաքեաց զՌափսակ ի Լաքիսայ առ արքայն եզեկիա եւ ասէ. «Այսպէս ասէ, ասացէք զեզեկիա, արքայն Ասորեստանեայց, զի՞նչ իցէ յոյսն, յոր դու յուսացեալ ես, եւ արդ, յո՞յ յուսացեալ նշանակեցեր զիս: Ահա յուսացեալ իցես ի ցուպն եղեգնեայ, ջախջախեալ յԵփիպտոս, յոր եթէ յենուցու այր՝ մանրիցէ ի ձեռւս նորա եւ խոցիցէ զնա» (Եսայի, ԼԶ., 8) եւլն.: Զայս իբր զմեզ ես նմանեցուցեալ: Այո՞՝ եւ ոչ բնաւին, թէպէտ Ռափսակ խրոխտանալով եկն ի վերայ եզեկիայ արքայի, ասելով զհպարտութեան բանս, թէ «Ո՞ւր է Աստուածն Եմաթայ եւ Արփաթայ եւ ո՞ւր է Աստուածն Սեփարուիմայ քաղաքին Անա եւ Աւա, մի՞թէ փրկեցին զՍամարիա ի ձեռաց իմոց: Նոյնպէս զիս՞րդ փրկեցէ Տէր Աստուածն ձեր զԵրուսաղէմ ի ձեռաց իմոց» (Դ. Թագ., ԺԸ., 34-35)²:

Եւ եղեւ, իբրեւ լուաւ եզեկիա արքայ, պատառեաց զհանդերձս իւր, եւ ել ի տուն Տեառն Աստուծոյ եւ ասէ. «Տէր Աստուած Խսրայէլի, որ նստիս ի քրովքէս» եւլն.: Եւ հասանել գիշերոյն էջ հրեշտակ Տեառն եւ Եհար ի բանակէ նոցա ձԶԵՌ.» (Դ. Թագ., ԺԹ.) եւլն.: Գիտացիր, թէ յաղագս ո՞յր է պատճառն: Ըստ այնմ, սարասի եւ դու իբրեւ զՌափսակ հպարտացեալ ես ամբարտաւանութեամք ի վերայ մեր ասելով ի քարտիզիդ. «Ահա զԱղուան, զԱղթամար, զԿ. Պոլիս, զԵրուսաղէմ հնագան-

1 Թղ. 45^ա: 459. Յետ որոյ եւ մեր եւս թուղթս առաքեցաք նմա, թէ զըեզ: 460-1. Ետուն, զվարդապետին եւ գեղմիածնի խօսքն ի վերայ իլրեանց արհն: 462. մինչ այսպէս արարին քեզ: 463. Եւ ի թեմս մեր, զի առաջի քո է վիճակն մեր յո՞րն եւ հաճիս: Ուստի եկն նա: 444. չիք աստ արոռս մեր: Արդ, այսուհետ: 465. յոխայ մնաց քեզ, որ թուղթ յոյս մեզ վասն նորա, եւ մեղադրես զմեզ թէ: 466-70. Ես օրիներ: Զի թէ օրինեմ, զինչ վնաս ի ննան. ո՞չ ապաքն ի մեր թեմէն է, զի ի հօր կողմանէ ի Գամրաց երկրէն է եւ ի մօր կողմանէ՝ ի Մելտինոյ, զի հարը եւ մարը ի թեմէն եւ ի վիճակս մերնէ:

2 Թղ. 45^ա: 470-71. զի՞ փոյթ, որ թուղթ եւ մեղադրանը յոյս ի կողմանս յայս: Արդ, հրամայէ: 472. չիք ի սուրբ: օրինեցէք անիծիչս ձեր, եւ առաքեալն ասէ: 473-6. կատարեցաք՝ յօրինելն մեր զնա եւ դու զհակառակն նորին գործեցեր յանիծելն քո. Եւ ոչ այսչափ միայն, այլ եւ անպատեհ անդուք անբարտաւախօսք գրել ժպրիխս ի քարտիզի քում: 477. ի Լաքիսայէ: 478. Եզեկիա, ասել թէ: չիք ասացէք զԵզեկիա: 479-480. Ասորեստանեայց, թէ յո՞յ յուսացեալ: 45^բ: իցես: Ըստ սմա եւ դու ասես. յո՞յ յուսաց: 481. թերեւս յուսաց: 482-4. ի ջախջախս եգիպտացին, յոր թէ որ յենուցու՝ ընդ ձեռն ելան: Այսմ ասացելոյդ իբր թէ զմեզ նմանեցուցեալ ես, որ անդէպ է բնաւին, զի թէպէտ: 485. Ռափսակ հպարտանալով եկն առ Եզեկ: 486. բանս ըստ քեզ: 488. քաղաքին Սեփարուիմ: 489-91. չիք նոյնպէս զհարդ... ի ձեռաց իմոց:

դեցուցեալ եմ, եւ դու ո՛ ես, որ ոչ հնազանդիս. յո՛ յուսացեալ ես, որ մեզ չես հնազանդեր»: Տէս, թէ նա ի գիշերին յայնմիկ զի՞նչ կրեաց ի հրեշտակէն, չերկնչի՞ս յԱստուծոյ, լինի թէ այդպիսի մեծաբանութեամբդ նմին նման լինիցիս¹: Լուր եւ ունկնդիր խրատուն Գամաղիէլի օրէնս ուսուցչին, որ առ Հրէայսն վասն առաքելոցն. «Եթէ ի մարդկանէ կործանելոց են, որպէս թեւդաս եւ Յուդաս, եթէ յԱստուծոյ է՝ ասէ գուցէ աստուածամարտ գտանիցիք» (Գործք Առաք., Ե., 33-40): Նոյն եւ դու, զգո՛յշ լեր եւ զահմէթ մի քաշեր, չբաւականացա՞ր, չկշտացա՞ր ի հակառակութիւնէ, որպէս որ հաւաստեաւ տեսեր եմք զարարեալ խռովութիւնն ի Բաղէշ առ Ե. վարդապետօքն, որ ազգի ազգի նեղութիւն հասուցեր ժողովրդեանն այնմիկ, հազիւ մազապուրծ զերծար եւ փախեար ի նոցանէ եւ անկար ի Վան: Եւ անդ եւս բազում խռովութիւնս արարեր ընդ Մոկացի Յովսէփ վարդապետին եւ անտի եւս փախստական ի Լիմ գնացեր, եւ անտի յԱրձէշ եւ ի նոյնն եւս անչափ կոիւ ընդ տեղացի եպիսկոպոսացն նոցա, որ եւ ըմբռնել կամեցան տալ զքեզ, եւ անտի եւս փախեալ հազիւ զերծար, թողում, որ ընդ Մինաս վարդապետին ի յէրգէրում: Զի՞նչ եղեւ քեզ: Այս ի՞նչ աղմուկ եւ խռովութիւն է, երկնչիր յԱստուծոյ, զի՞նչ շահ եւ օգուտ է քեզ այսչափ աղմկաց եւ խռովութեանց, զայսչափ ասացեալ երկիրս, որ աղմկով եւ խռովութեամբ լցեալ ես՝ չկշտացար, մեր երկի՞րն մնաց²: Ապա մեր երկիրն կարող չես ինչ առնել, հալովդ կացիր, զի այս երկիրս օսմանցւոց երկիրն է, սոցա դատաստանն ուղիղ է: Աստուած զսոցա թագաւորութիւնն հաստատ պահեսցէ եւ զսովթան Մուրատին մէկ օրն Ռ. արասցէ, զիւրն թագաւորութիւն օրհնեսցէ մեծամեծօք, իշխանօք եւ զօրօք իւրովք: Հստ Առաքելոյն «մանաւանդ աղօթս արարէք ի վերայ թագաւորաց» (Ա. Տիմ., Բ., 2) եւլն.³:

1 Թղ. 45^թ: 492-6. իրեւ զայս այսպէս լոււա Եգեկիա, պատառեաց զհանդերձս իւր եւ Եկաց յաղօրս ի տան Տեարն: Լոււաւ ամենալուր ունկն Աստուծոյ եւ առաքեաց հրեշտակս ի բանակն հպարտին Սենեքերիմայ, եւ եհար ի բանակ նոցա ճշե՛՛: զայլն որում զհտակ էք, թէ: 498. չիք ես: յն' յուսացեալ ես, որ ոչ հնազանդիս մեզ: Արդ, յառեա՛ զակն քո եւ տես թէ նա զի՞նչ կրեաց ի: 46^թ: զիշերին յայնմիկ ի հրեշտակէ անտի: Չերկնչիս արդեռոք դու: 504. չիք լինի թէ այդպիսի: գուցէ մեծաբանութեամբդ այդուիկ:

2 Թղ. 46^թ: 505. Լուր թերեւս ունկն դիր դու: 507. Է (ասէ), կործանեսցին: զմթեւդաս եւ զՅուրդա, իսկ: 508. իցէ, գուցէ: գտանիշիք: 509-10. գգոյշ լեր եւ յընդունայն մի աշխատիր. չբաւակ. 511. չիք որ: հաւաստեաւ լսեմք զարարեալ աղմուկդ խռովութիւնը: 512. վարդապետաւն: 513. ժողովրդեան, որ ի նմա, որ: 518. չիք նրանց: 519-26. ընթռնել տալ կամեցեալ են զքեզ, յորոց եւս ծեռաց փախուցեալ հազիւ հազ գերծար: Թողում զկազն որ ընդ Կարնոյ Մինաս վարդապետին արարեր երկարապէս: Արդ, զի՞նչ եղեւ քեզ, եւ է՞ր վասն այսքան աղմուկը եւ խռովութիւնը:

3 Թղ. 46^թ: ի քեն յառաջ գան. եթէ չերկնչիս յԱստուծոյ, պատկառեա՛ թերեւս ի մարդկանէ: զի՞նչ շահ եւ օգուտ եղեւ քեզ յայսցանէ, եւ յետ այսչափ աղմկաձգութեանց եւ խռովութեանց ընդ ամենայն տեղիս, չկշտացար այնուամենայնիւ, այլ կամիս եւ յաշխարիս մեր ձգել զնոյն աղմուկ եւ խռովութիւն, սակայն երկրի մերում չես կարող առնել ինչ. հալովդ կաց: 530. չիք հշխանօք:

Ապա չէ, եւ դու այժմ նոր Փելիքտէս եւ Փելիքս յայտնեցար, պէտք է որ աշխարհս կրկին լուսաւորես՝ եթէ դու, եթէ մեք, որ նոր կաթուղիկոս անուանեցաք եւ յաթոռ հայրապետութեան նստաք: Աշխարհս խռովութեամբ եւ հարկապահանջութեամբ լցաւ, մանաւանդ որ երկու թագաւորք ի վերայ միմեանց պատերազմ կան, եւ եւս ժողովուրդքն զցայդ եւ զցերեկ անդադար ի ներքոյ հարկի կան, զինչ առնելն իւրեանց ոչ գիտեն, դեռ հանգիստ չես կենար ի տեղդ: Աւելի պակաս թղթեր եւս կու գրես եւ կու յղես այս երկիրս. Երեւան շինեցեր, կառավարեցեր, այս երկիրը մնաց, կամ թէ քեզի պէս կաթուղիկոս չէր եղեր՝ դու միայն խելօք, ճարտար եւ իմաստուն յայտնեցար, որ այդ կողմս ի հաշտ չես կենար¹:

Ապա զինչ զարմանամք զքո գրելդ: Ահա քո վարդապետն Մովսէս կաթուղիկոսն մինչեւ ի Հռովմ փափին հնազանդութեան թուղթ է առաքեր եւ բազում երանութեամբ երաներ է, որ նոցա աղօթքն ձեզ օգնական լիցի, որոյ տեսեալ Յովհաննէս վարդապետն պատրիարք կ. Պօլսոյ ի Հռովմ զմուղթն եւ գրեալ զօրինակն ի Ստամբոլ էր յղեալ, որ ես անդ հանդիպեցայ եւ զօրինակն առի, ահա այժմուս մօտ ինձ կայ: Այսքան ժամանակ է եղեալ կաթուղիկոսքն ձեռնադրեր են մինչեւ ցայժմ եւ ոչ են խտրեր, նոյնպէս եւ մեք կու ձեռնադրեմք եւ ոչ խտրեմք, ըստ այնմ. «զեկեալն առ իս ոչ հանից արտաքս» (Յովհ., ԼԶ., 37): Զի յայնմ ոչ ձեր կաթուղիկոսքն թուղթ են առաքեր սոցա եւ սոքա ձեզ, այլ սիրով են կացեալ եւ ի միմեանց ձեռնադրեալքն ընդուներ² են:

Չես ամաչեր եւ վախեր, թէ վնաս մի կու լինի՝ սոքա օսմանցի են: Թէպէտ այլազգի են, բայց ուղիղ դատաստան ունին: Եւ դարձեալ գրեալ ես ի թղթիդ, թէ զայս թուղթս իմ ձեռամբ գրեցի, իբր թէ հաթթի շէրիֆ է, վասն որոյ զպատիւ անուանն Աստուծոյ յափշտակեալ ես, որ ոչ կամ մի զփառսն այլոց տալ, ըստ մարգարէին (Եսայի, ԽԲ., 8), այլ եւ կամար

1 Թղ. 46^թ: 532-5. բազաւորաց: Թուի ինձ, զի դու այժմ նոր Փելիքս եւ Փելիքդէս յայտնեցար, զոր հանդերձեալ ես կրկին զաշխարհս լուսաւորել, զի եթէ դուք եւ եթէ մեք, նոր կաթողիկոս յայտնեցաք: 536. նստաք, վասն այն եւ աշխ: 538-42. կան եւ դասք ժողովրդականաց ի ներքոյ հարկի անդադար հեծեն եւ զելս իրանց գտանել որ զիտեն: Բայց դու այսու ամենայնին տակաւին հանգիստ ո՞չ առնուս ի տեղդ. աւելի եւ պակաս թուղք գոեն եւ յղել ձեռնամիկս ի կողման յայս: Զերեւան: 47^ա: 543-4. այս կողմանքս մնացին կամ թէ քեզ նման կաթողիկոս չէ՞՞ եկեալ յառաջագոյն:

2 Թղ. 47^ա: 545-51. հանճարեղ յայտնեցար ի կողմանդ որ ի հալդ չես կենար: Յիշեն եւ զվարդապետին քո զբարենտութիւն, որոյ շառաւիդ եւ դու ի վեր ընծայեցար. զՄովսէս կաթողիկոսն ասեմ, որ մինչեւ ի Շոօնայ պապն զբուղք հնազանդութեան առաքեաց եւ բազում երանութեամբ երանեալ է զնա, զոր նոցա աղօթքն ձեզ օգնական լիցի: Եւ զայն տեսեալ Յօհաննէս վարդապետին պատրիարքին Կոստանդնուպօլսի ի Շոօն զբուղքն: 552. առաքեալ էր ի յՍտամպոլ, որ ես: 553-56. յայնժամ եւ առի զօրինակն, զոր այժմ առ իս կայ: Եւ արդ, առ քեզ դառնամ բանիւք. զի յայսքան ամաց հետև եղեալ կաթողիկոսքն ձեռնադրեն մինչեւ ցայսօր եւ խտրութիւն ինչ ո՞չ են արարեալ. նմանապէս եւ մեք ձեռնադրենք զարժանաւորսն եւ ոչ խտրենք ինչ:

գմբէթ ես ձեւացուցեալ ի վերայ անուանդ եւ խաչ ի գլուխն¹: Այդ է քո իմաստութիւնդ, որ պատուոյն Աստուծոյ վայել է, դու քո անունն ի վերայ ես եղեալ: Այդ բանիւդ կմեծաբանես ի վերայ մեր, թուղթ կուղարկես: Այս երկիրս գիտես, թէ Լեհաց երկիրն է, որ թուղթ ուղարկելով, այլ եւ այլ խօսք ասելով նոցա եւ Նիկոլ եպիսկոպոսին՝ խոռվեցուցիք եւ վրդովեցուցիք զայն քաղաքն, որ զմիաբան Լուսաւորչի ազգն եւ զեպիսկոպոսն իրանց ֆռանկ առնել տուիք: Մանաւանդ, էջմիածնի զվաղուց հետէ կարգեալ գերեզմանատունն, որ սրբոց հայրապետաց, վարդապետաց եւ օծեալ թագաւորաց եւ իշխանաց, արդարոց եւ մարտիրոսաց եւ սրբոց բազմաց նշխարս կային անդ, զոր փորեալ՝ զգետն ի վերայ կապեցիք, որ նշխարք սրբոցն էին, գետատար արարիք² եւ ուր եղիք «զանշարժ եղիցին», որ համարս տալոց էք առաջի Աստուծոյ³:

Դարձեալ զՄելքիսէթ կաթուղիկոսի օրհնեալ միւռոնն ի Մշոյ դաշտն արհամարեալ թափեցիք եւ առ ի դուրս արարիք, որ այն միւռոնաւն Մելքիսէթ կաթուղիկոսն զՄովսէսն եպիսկոպոս ձեռնադրեաց, եւ այն թէ միւռոն էր՝ զիա՞րդ յանդգնաբար արհամարհեցիք, եւ թէ միւռոն չէր, զիա՞րդ եղեւ Մովսէս եպիսկոպոս, եւ թէ եպիսկոպոս չէր, ո՞րպէս եղեւ կաթուղիկոս, եւ թէ կաթուղիկոս չէր, զիա՞րդ զքեզ յաստիճան եպիսկոպոսութեան հրաւիրեաց, եւ թէ դու կաթուղիկոս չես, զիա՞րդ համարձակիս եպիսկոպոս ձեռնադրել⁴:

1 Հայրապետական կոնդակի ճակատին, ուր հայրապետի տիտղոսներն են յիշատակուում, կաթուղիկոս բառը գրում էր կրօնատ, պատուով, ըստ այսմ. կրղկս, եւ պատիւը սկսում էր առաջին կից եւ հանգչում էր վերջին կից վերայ խաչապակ գմբէթ ձեւացնելով:

2 Ա. Եջմիածնի տաճարը շրջապատուած էր իհն շինութիւնների բլրաձեւ վլուածքներով: Յարկ էր մարտել այդ փլուածքները: Ուստի, Մովսէս Գ. կաթուղիկոսը, դեռ լուսարարապետ եղած ժամանակ, երբ Եջմիածնը նորոգել սկսեց՝ յորդ եւ վարաց ջուր կապեց փլուածքի մի կողմը եւ բազմաթիւ սկսեցին փորել հողը եւ ջորին տրոր տալ: Այսպէս, ջուրը հողն առաջ տանում էր, իսկ քարը մնում: Թիչ օրից յետոյ հողը ամեն կողմից վերցուեց, մնացած քարերն էլ շինութեան գործ դրուեցին (Առաքել, Պատմութիւն, եր. 232-234): Սակայն Սիմէօնը այս դէպքն է ակնարկում: Խոկ «անշարժ եղիցի»-ն «Մաշտոց»-ի մէջ յայտնի մաղթանքն է, որով կնքում է նոր գերեզմանի հողակոյուր:

3 Թղ. 47^ա: 558-61. Վասն զի ո՞չ ծեր կաթուղիկոսք թուրդ են առաքեալ սոցա սակս այսպիսի իրաց, ոչ մերըն ծեզ, այլ սիրով են կացեալը եղբայրաբար եւ առ ի միհեանց զձեռնադրեալսն ընդուներ են: Խոկ դու չամաշես եւ չզանգիտե՞ս, թէ վնաս ինչ յառաջանայ ի հակառակութեն աստի: 562. սալյան ուղիղ: 47^բ: 563. ի թուրդ քում: 564-5. գրեցի. որով կամիս ցուցանել, թէ իր հերի չըրիփ իհն է եւ զպատի: 566. տալ զփառս իւր այլոց: 567. չիք այլեւ: զի կամար: 568-73. արդեօք ա՞յդ է քո իմաստութիւնն, զպատիւն, որ միայն Աստուծոյ վայելէ, դու ի վերայ անլանու եղեալ եւ որով մեծաբանն ի վերայ մեր, կարծելով թեզ, թէ Լեհաց երկիրն է այս, որ թուրդ առաքելով եւ այլեւայլ խօսս եւ զոյցս ասելով: 574. գրադարն զայն: 676-8. տուիք: Եւ որ այսչափ միայն, այլեւ գեջմիածնի զվաղուց հետև զկարգեալ տունն, որ ի սրբոց վարդապետաց եւ Հայրապետաց եւ յօժեալ թագաւորաց եւ յիշխանաց: 579. նշխարժ եղեալ կա: 580-1. կապեցիք զնշխար եւ զուկերս սրբոցն որք կին անդ՝ գետա: 582. որում համարս:

4 Թղ. 47^բ: 584. Եւ դարձեալ: կաթուղիկոսին: 585. ի Մշու: 585-86. առաքուրս: 586. որ միայն այնու մեռո: Մելքիսէթ: 48^ա: 587. Եւ եթէ այն: 589. եթէ միւռոն: 590. եթէ եպիս: 591. զիա՞րդ ծեզ:

Դարձեալ ձեր իմաստութիւն այսչափ է, որ նուիրակքն ձեր աղու-հացից պահոցն ի Պրուսայ, Մանխսայու, Խզմիրու երկիրն վասն զանկի զունկի եւ տնկտնկոցի համար զպատարագն յայտնի կու առնեն, որ ամենեւին փակեալ են ի սրբոց հայրապետաց, այլ եւ այլ պատճառս դնելով ոչ այնպէս, այլ վասն փառասիրութեան եւ ագահութեան: Եւ եւս, որ յաչս մարդկան կեղծաւոր պահեցող երեւելով ահացուցանէք զքրիստոնեայս, պատճառ վասն արծաթոյ, թէ աւելի առնիցեն, քան զտուեալն իւրեանց, որպէս որ յայտնի ի մէջ ամբոխին ասէին նուիրակք քո, թէ այսչափ դրամ կուտայք նա՝ ձեզ միւռոն կուտամք, եւ թէ ոչ՝ դուք գիտէք¹: Որպէս որ Մարտիրոս եպիսկոպոսն եւ Մինաս վարդապետն քո ի Պրուսայ եծ. զուռուշ են ուզեր, թէ որչափ աղմուկ է եղեր ի մէջ նոցա, եւ այլ բազում տեղիս, որքան անպատեհ եւ անդատաստան բանք արարեալ են, մի ըստ միոջէ գրել մեզ ձանձրութիւն է, որ չես ամաչեր սիմոնական զմեզ կոչելով: Իմ սիմօնական լինելն թէ չլինելն յայտնի է ի մէջ քրիստոնէից, մանաւանդ ի մէջ Հալպայ, որ այնքան տարի առաջնորդ կացի ի մէջ իւրեանց: Նոքա գիտեն զիս, թէ փառասեր եմ կամ ագամ կամ յափշտակող կամ արծաթասէր կամ կաշառառու: Զինչ եւ իցէ, սոցա յայտնի եմք՝ հարցիր սոցա: Բայց դուք, որ զՀոռոմոց տունն աւերեցիք վասն ագահութեան, զոր եւ եթէ գրեմք, երկարումն լինի բանիս: Բայց հուսկ յետոյ գիտութիւն լիցի քեզ, որ գրեալ էիր, թէ այժմ պատիւ արարէք: Քրիստոս Աստուած մեզ հրամայէ ի սուրբ աւետարանին, թէ «մի՛ դատէք, զի մի՛ դատիցիք» (Մատթ., Է., 1), «մի՛ պատժէք, զի մի՛ պատժիցիք» (Ղուկ., Զ., 37), որով դատաստանաւ դատէք՝ դատելոց էք. նոյնպէս եւ դու. պատուես՝ պատուիս, եթէ փառաւորես՝ փառաւորիս, եթէ պատժես՝ պատժիս եւ այլն ըստ կարգի. այսքան առ այս²:

1 Թղ. 48^ա: 595-6. նուիրակն: պահուցն ի Պուրսայ, Մանխսու: 596. դանչիդունչի եւ դնկտկոցի: 597. յայտնի առնել յետ: 598-9: Ըստ ամենայնի փակեալ է ի կանոնաց սրբոց հայրապետաց, թեալտ այլեւայլ պատճառս յօդեն, սակայն ոչ է այնպէս: 600. որ առ աչս: 601. կեղծաւորաբար: 602-3. որոյ պատճառն վասն արծաթոյ, զի գեր աւելի առնուցուք, քան զուռեալսն ի նրանցից, որպէս յայտնապէս:

2 Թղ. 48^ա: 607. ի Պուրսայ: 608-11. որոյ պատճառաւ թէ որչափ աղմուկ է եղեր՝ թողումք ի գրել, եւ զայլ բազում տեղիս արարեալ զանպատեհ եւ զանդատաստան բանս ձեր մի ըստ միսցէ գրել ինձ ձանձրութիւն համարիմ: Ո՞չ պատկառիս: 48^թ: բնաւ եւ ոչ ամաչես երբեք սիմոնա: 612. չիք թէ: 613. բնակչաց Յալապայ: 614. ի մէջ նրանց: 615. զիս լաւապէս թէ փառաւ: 616. եւ կամ զինչ եւ իցէ, նրանց: 617. յայտնի է, հարց առ նոսա: 618. չիք եւ: 621. արարաք: չիք մեր: 622. չիք թէ: 624. զի որով: 625. եթէ պատուես: 625-26. չիք եթէ փառաւորես փառաւորիս: 627. կարգին: առ այս բաւ է:

ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՒ ՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ¹[51]

«Վայոց ծովով իմանալեաւ յասոյոյ
Հոգ. առարթաւան բոյսք եկեղեցին,
Պարագու դաշտը պրարուհեաւար
Եւ գեղեցկաւան ուզտք մաքոհ կոհսոհեաւար.
Փառս Տաթուի ևան սրբաւած Զայնի»:
Ծարս. Կատու Պէտեկոստի, Ե. Անոհ, Հ.:

Ա.

ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՍԿԶԲՆԱԲՈՐՈՒԹԻՒՆԸ:
Ո-ԱՔԱԲԻՄԵԱՆՔ: ԵՂԻԱ ՄԱՐԳԱՐԵ: ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԿՐՏԻՉ:
ՀԵՍԵԱՆՔ:

Ճգնաւորական կամ անապատական կեանքի նախագաղափարներն են Եղիա մարգարէն ու Յովհաննէս Մկրտիչը: Զէմս Ռօբերտսոնը ասում է. «Միայնակեցութիւնը բացառապէս քրիստոնէական հաստատութիւն չէ: Միանձնութիւնը կամ անապատականութիւնը ընդհանրապէս յայտնի էր արեւելեան կրօնների մէջ, օրինաւորապէս սրբագործուած էր Հին Կտակարանով, ուր երեւան են գալիս այնպիսի անապատականներ, որպիսի են՝ Եղիա մագարէ, Ռաքաբիմեանք, Յովհաննէս Մկրտիչը: Իսկապէս նոր Կտակարանում էլ կարելի է կրօնաւորութեան ապացոյցներ գտնել մի քանի առանձին հատուածներում»²:

Պարզենք, թէ ինչումն էր կայանում Եղիայի, Ռաքաբիմեանց, Յովհաննէս Մկրտչի եւ մեր կողմից աւելացնելու Հեսեանների անապատական կամ միանձն ճգնաւոր լինելը:

Եղիա մարգարէն ու Յովհաննէս Մկրտիչը իսկական անապատական էին եւ խստակրօն ճգնաւոր: Նրանք անապատ են հեռացել ոչ միայն իրանց հոգու փրկութիւնը հոգալով, այլ անապատից իրանց ձայնը լսեցնում էին անվեհերութեամբ՝ յանդիմաննելով ու սարսեցնելով աշխարհի հզօրներին, երբ տեսնում էին նրանց անօրէնութիւնն ու անիրաւութիւնը: Ա. Գիրքը Յովհաննէս Մկրտչին, որով եւ՝ Եղիային, բնորոշում է

1 «Արարատ», 1905, էջ 244-252, 332-341, 440-454, 542-550, 640-666, 1098-1109, 1906, էջ 60-68, 161-169, 244-250, 435-449, 606-628: Ստորագրված է Յուսիկ Եպս.:

2 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви от апостольского века до наших дней. С. Петербург, 1890, т. 1, сс. 313-314.

նրանց մասին գրելով. «Զայն բարբառոյ յանապատի, պատրաստ արարէք զճանապարհ Տեառն եւ ուղիղ արարէք զշաւիղս նորա» (Եսայի, Խ., 3; Մատթ., Գ., 3): Նրանք, այսինքն՝ Յովհաննէս Մկրտիչն ու Եղիան, Տիրոջ ճանապարհը պատրաստելու ու նրա շաւիղները ուղղելու համար անապատում բարբառող ազդարար ձայնն էին:

Քրիստոնէական Եկեղեցին միայն Եղիա մարգարէին ու Յովհաննէս Մկրտչին է ընդունում իսկական անապատականներ եւ սրանց հետեւող՝ եղիպտոսի անապատականներին, յատկապէս Անտոնին¹: Ռաքարիմեաններին, որքան եւ Զ. Ռօբերտսոնը դնում է Հին Ուխտի միանձն անապատականների կարգում, սակայն նրանք այնպիսի աշխարհուրաց եւ խստակրօն միայնակեաց անապատականներ չէին, որպիսի էին՝ Եղիան եւ Յովհաննէս Մկրտիչը, եւ Եկեղեցին էլ նրանց չէ ընդունում, բայց որովհետեւ նրանք Հին Ուխտի անապատականների շարքում յիշուեցին, հարկ ենք համարում նախապէս մի քանի տեղեկութիւններ նրանց մասին տալ եւ ապա դառնալ իսկական անապատականներին:

Ռաքարիմեանների հիմնադիրն է Ռեքարի որդի Յովհանապարը² (Երեմիա մարգ., գլ. Լե.: Դ. Թագ., Ժ. 15-23), իսրայէլի Յէսու թագաւորի օրով (883-855թթ. Ք. ա.): Ռաքարիմեանք իրանց համայնքի հիմնադրի պատուէրին համեմատ՝ քաղաքներից ու շէներից դուրս վրաննէրի մէջ անապատներումն էին ապրում, տուն չէին շինում, երկրագործութեամբ ու այգեգործութեամբ չէին պարապում եւ գինի չէին խմում: Այս բանից առնելով Ռօբերտսոն կարծում է, թէ Ռաքարիմեանք Եղիայի եւ Յովհաննէս Մկրտչի պէս անապատական էին. բայց նրանք ընտանիք ունէին, եւ երեւի, խաշնարածութեամբ էին զբաղւում: Նրանց օրինապահութեան մի դէպք յայտնի է. ահա այդ դէպքը (Երեմիա, Լ.):

Ռաքարիմեան համայնքի սկզբնաւորութիւնից մօտ 300 տարի յետոյ, Յուղայի Յովհակիմ թագաւորի վերջին տարին, երբ Նաբուգոդոնոսորը յարձակուելով Պաղեստինի վերայ՝ պաշարել էր Երուսաղէմը, Ռաքարիմեանք էլ պարտաւորուեցին քաղաքներում ապաստանարան որոնել: Երուսաղէմում գտնուած Ռաքարիմեաններին Երեմիա մարգարէն բերեց տաճար եւ նրանց գինի առաջարկեց: Նրանք հրաժարուեցին՝ ասելով, որ իրանց համայնքի հիմնադիր Ռեքարի որդի Յովհանապարը արգելել է այդ: Այս յանգամանքը յարմար առիթ համարելով Երեմիա մարգարէն յանդիմանեց իսրայէլցիներին՝ նկատելով, որ Ռաքարիմեանները իրանց համայնքի հիմնադրի պատուէրը սրբութեամբ պահում են, իսկ իսրայէլցիք՝ Աստուծոյ օրէնքը չեն պահում:

1 Ծարական: Կանոն Անտոնի Անապատականի, ԺԵ.: Կանոն ծննդեան Յովհաննու Մկրտչի, ՂԳ.:

2 Բառարան Սուրբ Գրոց, Կ. Պոլիս, 1881:

Եղիա մարգարէն (Գ. Թագաւ., ԺԷ.-ԺԹ: Գ. Թագաւ., Ա., Բ) մաքառում էր Աքաաբ թագաւորի ու նրա Յեզարէլ կնոջ անօրէնութիւնների ու անիրաւութիւնների դէմ, ամենայն եռանդով եւ համարձակութեամբ կուռում էր իւր ազգի՝ հրէաների, մոլորութիւնների դէմ, աշխատում էր վերահաստատել ու զօրացնել հաւատքն ու կրօնքը դէպի Աստուած, եւ պարտաճանաչութեան գիտակցութիւնը՝ դէպի իրանց ազգային ու կրօնական պարտաւորութիւնը: Եղիան հրէաների, որպէս ազգ, թուլանալն ու տկարանալը համարում էր հետեւանք այն անտարբերութեան, որ ցոյց էին տալիս նրանք դէպի իրանց կրօնքն ու ազգային սովորութիւնները: Իսկապէս, այդ անտարբերութեամբ քայլքայուած էր նրանց ազգային միութիւնը, վերացուած էր ոգեւորութեան այն սրբազն կրակը, որով ազգերն ու մարդիկ հրաշք են գործում՝ իրանց ինքնուրոյնութիւնն ու անկախութիւնը հերոսաբար պաշտպանելով:

Եղիայի հագուստի մասին գիտենք, որ նա մաշկեակ էր կրում, եւ այդ մաշկեակը որպէս սրբազն աւանդ մնաց նրա աշակերտ Եղիսէին: Եղիան առանձնացած էր Յորդանանի հանդէպ Քոռաթի հեղեղատի անապատում, կերակրուում էր մի ագուալի առաւօտ երեկոյ բերած մի մի կտոր հացով ու մսով եւ իւր ծարաւը յագեցնում էր հեղեղատի ջրով:

Հրէից աւանդութեամբ Եղիան պէտք է յառաջընթաց լինէր Մեսիայի գալստեանը¹, բայց Եղիայի վերաբերութեամբ մարգարէութիւնն ու աւանդութիւնը Յիսուսի խօսքին համեմատ² կատարուեց յանձին Յովհաննէս Մկրտչի:

Յովհաննէս Մկրտիչը (Մատթ., Գ., Թ., 14, ԺԱ., ԺԴ., 3-13: Ղուկ., Ա., Ե., 33) յղացաւ ու ծնուեց, որպէս Նազովրեցի-Ռւխտաւոր, հրեշտակի աւետիքով: Հրեշտակը նրա յղացման աւետիսը նրա հօրը՝ Զաքարիային, տալիս ասաց, որ նրա որդին «Տիրոջ առաջին մեծ կլինի. գինի, օղի պէտք է չխմի, Սուրբ Հոգւով կցուի իւր մօր որովայնից սկսած: Իսրայէլի որդիներից շատերին կդարձնի դէպի իրանց Տէր Աստուածը, եւ ինքն նրա առաջից կգայ Եղիայի հոգւով ու զօրութեամբ, Տիրոջ համար պատրաստելու ժողովուրդ»: Զաքարիան իւր զաւակի համար մարգարէաբար ասում է. «Եւ դու, մանուկ, Բարձրեալի մարգարէ կկոչուես, որովհետեւ Տիրոջ առաջից պէտք է գնաս՝ նրա ճանապարհը պատրաստելու: Մանուկը աճում էր, Հոգով զօրանում եւ անապատներումն էր՝ մինչեւ Իսրայէլին երեւալու օրը» (Ղուկ., Ա.):

Անապատում Յովհաննէսի հանդերձը ուղտի ստեւից (բուրդ) էր, մէջքին՝ մաշկեղէն գոտի: Նրա կերակրու մարախ ու վայրենի մեղը էր:

1 «Եւ ահա ես առաքեն առ ձեզ զԵղիա Թեզբացի, մինչեւ Եկեալ իցէ օր Տեառն մեծ եւ Երեւելի» (Մալաքիա, Դ., 5):

2 «Այլ ես ասեմ ձեզ, զի Եղիա Եկեալ իսկ է... Յայնժամ ի միտ առին աշակերտքն թէ վասն Յովհաննու Մկրտչի ասաց ցնոսա» (Մատթ., ԺԵ., 12-14):

Նա իւր մօտ եկողներին ու իրան հետեւել ուղողներին մկրտում ու ապաշխարութիւն էր քարոզում: Յովհաննէսը եկել էր Եղիայի հոգով ու զօրութեամբ եւ նրա պէս էլ աներկիւղ Համարձակութեամբ յանդիմանում էր: Աբրահամի որդի կոչումով պանծացող կեղծաւոր փարիսեցիներից ու սաղուկեցիներից շատերին իւր քարոզութիւնը լսելու եկողների մէջ տեսնելով՝ ասաց նրանց. «Իմի ծնունդներ, ձեզ ո՞վ ցոյց տուեց գալիք բարկութիւնից փախչել, այսուհետեւ ապաշխարութեան արժանի պտուղ տուէք եւ մի՛ մեծամտէք ձեր անձի մէջ, թէ Աբրահամի որդի եք. ասում եմ ձեզ, որ Աստուած կարող է այս քարերից Աբրահամի որդիք յարուցանել» (Մատ., Գ.): Յովհաննէս Մկրտիչը մաքառում էր Հերովդէսի ու նրա Հերովդիաղական կնոջ անիրաւութիւնների ու անօրէնութիւնների դէմ. բանտարկուեց եւ բանտում էլ գլխատուեց:

Եղիայի եւ Յովհաննէս Մկրտիչի պատմութիւնից տեսնում ենք, որ Ս. Գրքի անապատականների կեանքի էական պայմանն էր արհամարհել աշխարհն ու նրա վայելքները ու կոռուել մարդկանց մոլութիւնների դէմ՝ նրանց ուղղութեան ու արդարութեան ճանապարհը ցոյց տալով: Նրանց հանդերձելէնների մէջ մաշկեղէնը առաջին տեղն էր բռնում, ուտելիքի վերաբերութեամբ վերին աստիճանի սակաւապէտ էին, մարդկանց հետ յարաբերութեան մէջ անաչառ էին, աներկիւղ Համարձակութեամբ նրանց երեսովն էին տալիս նրանց պակասութիւններն ու ուղղութիւն քարոզում:

Յովհաննէս Մկրտիչն անուանեցինք Նազովրեցի-Ուխտաւոր: Հին Ուխտի մէջ նրանք, որոնց յղութիւնը Հրեշտակի աւետիքով էր լինում, որոնք ի ծնէ կոչուած էին աստուածային նախախնամութեամբ մի արտակարգ գործ կատարելու՝ Նազովրեցի կամ Հայերէն թարգմանութեամբ՝ Ուխտաւոր, նուիրուած էին կոչւում: Նազովրեցու գլխին երկաթ պէտք է չփափչէր, այսինքն՝ նրա մագերը չպէտք է խուզուէին, օղի եւ գինի պէտք է չխմէր ու անսուրբ բան չուտէր: Այսպիսի Ուխտաւոր կամ Նազովրեցի էր Հին Ուխտի Սամփոնը, որ կոչուած էր Հրէաներին ազատելու փղշտացիներից (Դատաւորք Ժ.): Նման Ուխտաւոր եւ Նազովրեցի էր Յովհաննէս Մկրտիչը, որ մօր արգանդից կոչուած էր «պատրաստել Տեառն ժողովուրդ կազմեալ»: Տիրոջ առաջին մեծ պէտք է լինէր, գինի եւ օղի պէտք է չխմէր (Ղուկաս աւետ. Ա): Ամենամեծ Նազովրեցի կամ Ուխտաւոր Յիսուս Քրիստոսն էր, որի կոչումն էր Փրկել ամբողջ մարդկային ազգը: Յիսուս Եգիպտոսից վերադառնալիս բնակուեց Գալիլեայի Նազարէթ քաղաքում, որ Նազովրեցի կոչուի (Մատթ. Բ. 23): Յիսուսի Նազովրեցի լինելու նկարագիրը տալիս են Եսայի մարգարէն (Եսայի, գլ. ԺԱ.): Եւ միւս մարգարէները: Նազովրեցի բառի տակ ի նկատի են առնւում այն բոլոր անարգանքները, որ Փրկիչը յանձն առաւ իւր մեծ գործը կատարելու ժամանակ (Եսայի Ծ.): Յիսուսին հետեւողները, որ Համարեա աշխար-

Հատեաց անապատականներ էին՝ հրէաներից անարդաբար նազովրեցոց հերձուած էին կոչում (Գործք առաք. ի Գ. 5):

Անապատականների նման մի ուխտ կարելի է համարել Հեսեաններին: Յովսէպոս ասում է¹, որ Օգոստոսի ժամանակ Հրէաստանում երեք աղանդներ կային՝ Փարիսեցիք, Սադուկեցիք եւ Հեսեանք, եւ վերջիններս Հաւաստագոյն անուանելով՝ երկարօրէն նկարագրում է նրանց ինչութիւնը: Ըստ Յովսէպոսի՝ Հեսեանք եբրայեցի էին, իրար հետ սիրոյ անխզելի շաղկապով կապուած, խորշում էին կենցաղական հեշտութիւններից՝ որպէս վատթարութիւններից, պարկեշտութիւնն ու ցանկութեան չհնազանդելը մեծ առաքինութիւն էին համարում: Իրանց ուխտի մէջ աւելի մանուկներին էին ընդունում, որպէս ճկուն բնաւորութիւն՝ իրանց կանոններով հեշտութեամբ կրթելու: Որդենութեան համար ամուսնութիւնը խոտելի չէր, բայց ժուժկալութեան համար կանանցից խորշում էին: Արհամարհում էին ստացուածքը, ամեն ինչ հասարակաց էր, որ ոչ աղքատութիւնը արհամարհուի, ոչ էլ հարստութիւնը մեծայարդ երեւայ: Դատապարտում էին փափկակեցութիւնը. յատուկ բնակութեան տեղ չունէին, այլ ամեն տեղ ցրուած էին ապրում, ամեն տեղ էլ մի մի հոգաբարձու էր կարգուած, որը նրանց հագուստն ու պէտքերը հոգում էր: Սպիտակ հագուստ էին հագնում. կօշիկ ու հագուստ ամենեւին չէին փոխում, մինչեւ որ հնանալով մաշւում պատառ պատառ էին լինում: Ում ինչ հարկաւոր էր՝ առանց փոխարինութեան կարող էր ընկերից առնել: Աստուածպաշտութեան մեծ փոյթ ունէին: Ընդհանրապէս լուակեաց էին:

Արեւը ծագելուն պէս ամեն ոք՝ գործակալների կարգադրութեամբ, իւր գործին էր գնում: 5 ժամին (ժամերը հաշւում էին արեւածագից) խմբում էին միասին, ղենջակով սփածուած՝ պաղ ջրով լուացւում էին, ժողովում էին խորհրդարանը, ուր ուխտին չպատկանողը իրաւունք չունէր մտնել, լուութեամբ բազմում էին, հացարարը ամեն մէկին հաց էր տալիս, եւ խոհարան էլ մի աման մի տեսակ կերակուր էր գնում նրանց առաջ: Քահանան սեղանը օրհնում էր, եւ ապա սկսում էր ճաշկերոյթը: Ճաշից յետոյ գոհութեան մաղթանք էր կատարւում: Ճաշից առաջ ու յետոյ Աստուծուն՝ իբրեւ կերակողի, փառաբանում էին: Ճաշից յետոյ սփածանելին իբրեւ սրբազան զգեստ հանում էին ու գնում իրանց գործին մինչեւ երեկոյ: Երեկոյեանը դարձեալ նոյն կարգով ընթրիքի էին բազմում: Սեղանի վերայ խորհրդական լուութիւն էր թագաւորում, եւ մէկը խօսելիս՝ միւսները լուում էին: Նոյն կարգը պահուում էր փոքրիկ համախմբումների ժամանակ եւս: Միայն օգնութիւն անելիս եւ ողորմութիւն տալիս էին անձնիշխան, կեանքի միւս բոլոր դէպքերում հսկողութեան տակ էին: Առանց գործակալների հրամանի իրաւունք չունէին

1 Յովսէպոս Փլարիոս, Պատմութիւնը յաղագս պատերազմին իրեից ընդ հոռվմայեցիս: Էջնիածին, 1787, Բ. դպրութիւն գլ. Թ., եր. 140:

իրանց ազգականներին բան տալ: Բարկութիւնը արգելուած էր. խաղաղութեան պէտք է հնազանդէին. այո-ն՝ այո էր եւ ոչ-ն՝ ոչ: Երդումն երդմնազանցութեան չափ դատապարտում էր: Գրասէր էին:

Աշակերտ իսկոյն չէին ընդունում, աշակերտել կամ ուխտի անդամ լինել ուզողին՝ մի տարի փորձում եւ ապա տալիս էին ուրաք, ներքին ծածկոյթ եւ սպիտակ հանդերձ: Ուխտի մէջ ընդունելու համար երկու եւ աւելի տարի փորձում էին եւ ապա՝ համարնակութեան ընդունում: Նախ քան ուխտի անդամ լինելով սեղանակից լինելը՝ ընծայեալը խիստ երդումն էր տալիս, եւ երդման պայմաններն էին նախ՝ Աստուծուն պաշտել, եւ ապա՝ մարդկանց հետ արդարութիւն պահել, իշխաններին պատուել, որովհետեւ առանց Աստուծոյ կամքի ոչ ոք կարող էր իշխանութեան հասնել: Իշխանութեան հասնելիս իշխանութիւնը ի չարն չգործադրել ի փառս իւր եւ ի նախատինս հնազանդեալների եւ հանդերձով կամ այլ զարդերով չձգտել մեծ երեւալ: Համախոհներից թաքուն բան չունենալ եւ իւրայիններից օտարներին բան չասել, թէեւ մահ էլ սպառնային իրան: Այսպիսի երդումից յետոյ նորընծան արդէն ընդունւում էր ուխտի մէջ:

Յանցաւորներին ուխտից դուրս էին անում: Կատարեալ զղջումից յետոյ միայն, եւ այն եւս մեծ դժուարութեամբ, յետ էին ընդունում. անզեղջ եւ աններելի յանցաւորներին շատ անդամ սպանում էին: Դատաստան անելիս շատ արթուն էին, եւ չէին դատապարտում մէկին՝ մինչեւ հարիւր հոգի միասին ժողովուած չլինէին, եւ այդպիսի վճիռն էլ անխախտ էր: Աստուծուց յետոյ մեծ պատիւ ունէր իրանց օրէնսդիրը, որին հայհոյողը մահուան էր դատապարտում: Ծերերին հնազանդում էին. հրէաների պէս եւ նրանցից է՛լ աւելի՝ շաբաթը խիստ էին պահում: Որպէս զի Աստուծոյ արեւի ճառագայթները չարատաւորէին, որովայնի մաքրութեան կարիքը հոգում էին ծածուկ տեղերում՝ թանձր սաւանում ծածկուած, մի ոտնաչափ խորութեամբ փոսի մէջ, որ նախապէս փորում էին հետները մշտապէս ունեցած ուրաքով, եւ արտաթորութիւնը ծածկում էին փորուած հողով: Որովհետեւ շատ պարկեցտ եւ ժուժկալ էին, ուստի եւ շատ երկար եւ շատերը հարիւր տարուց էլ աւելի էին ապրում: Իրանց ուխտին եւ հաւատին շատ պինդ էին, եւ հոռվմայեցոց պատերազմի ժամանակ իրանց հաւատին հաւատարիմ մնալով՝ շատ չարչարուեցին ու տանջուեցին, եւ շատերն էլ նահատակուեցին:

Մարմինը որպէս ապականացու եւ ժամանակաւոր բան՝ ոչ ինչ էին համարում, յաւիտենական եւ անմահ հոգու համար էին հոգում՝ երանելեաց աշխարհում յաւիտենական հանգիստ վայելելու:

Հեսեանք երկու հերձուածի էին բաժանուած. մի հերձուածը անպայման մերժում էր ամուսնութիւնը, միւս հերձուածը ներելի է համարում այն՝ միայն որդեծնութեան ու մարդկային սեռի աճելութեան համար:

Միւս մնացած բոլոր բաներում երկու հերձուածներն էլ համաձայն էին:
Հեսեանների ուխտի կանոնների մեջ տեսնում ենք քրիստոնեայ վանքերի կանոնների ու սկզբունքների հիմքերը:

Ա. Պողոս առաքեալը հրէից բարերարներից ու երախտաւորներից ոմանց համառօտ նկարագիրը տալով՝ մեր առաջն է դնում անապատականների վարքի նկարագիրը՝ գրելով. «Շրջեցան լեշկամաշկօք եւ մորթովք այծենեօք, կարօտեալք, նեղեալք, չարչարեալք, զորս ոչ արժէ աշխարհս, յանապատի մոլորեալք, եւ ի լերինս եւ յայրս եւ ի փապարս երկրի» (Առ Եբրայեցիս, ԺԱ., 37, 38): Եթե «կրօնաւոր» բառը այժմեական մտքով ճգնաւոր կամ միայնակեաց հասկանանք, Յակովը առաքեալը կրօնաւորի համար ասում է. «Եթէ ոք կամիցի կրօնաւոր լինել, եւ ոչ սանձահարեսցէ զլեզու իւր, այլ զբաղեցուցանիցէ զսիրտն իւր, այնպիսւոյն վայրապար է կրօնաւորութիւնն: Կրօնաւորութիւն սուրբ եւ անարատ՝ առ ի յԱստուծոյ եւ ի Հօրէ՝ այս է. այցելու լինել որբոց եւ այրեաց ի նեղութեան իւրեանց, անարատ պահել զանձն յաշխարհէ» (Յակովը, Թուղթ Կաթող., Գլ. Ա., 26, 27):

۸۰

ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻՋԲՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ

Եթե յարերութ ըստ Քրիստոսի, ապա
Զգերին և Խնդրեալք, որ Քրիստոս ամսի ըստ
և առջև Աստվածոյ: ԶՎերին Խորհեալքութ, որ
Զպան, որ յերկրի աս է: Քանչի մեռարութ,
եւ Կեւանը Ձեր ծածկեալ են ըստ Քրիստոս
յԱստված: Իսկ յոթաց Քրիստոս յայտնաբար՝
Կեւանը Ձեր, յայտնաց եւ ողոք ըստ և ամ յայտնաբար
Փարօք: Պյուս առաք., Գ. 1-4:

ՊԱՐԴՈՍ ՄԻԱՅՆԱԿԵԱՅ ԵՒ ԱՆՏՈՆ ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆ

Ինչպէս ասացինք, քրիստոնեայ եկեղեցին միայն Եղիա մարգարէին ու Յովհաննէս Մկրտչին է ընդունում անապատական. Հեսսեանք եւ Ռաքաբիմեանք մի մի աղանդաւորներ էին, Հեսսեանք այս առաւելութեամբ, որ կարող են վանական կեանքի նախագաղափարը համարուել իրանց յատկորոշ կանոններով։ Հեսսեանց մասին առանձին գլուխ է նուիրել Փիլոն Հեքրայեցին¹:

1 Φηλιν 3ερρωγεσή, θαρρούμενος στην απόφασή του να πάρει μέρος στην επόμενη συνεδρίαση της Επιτροπής Ανθρώπινων Δικαιωμάτων.

Սուրբ Գրքի երկու նշանաւոր անապատականների օրինակին հետեւղներ չեն պակասում քրիստոնեայ եկեղեցու մէջ նրա կազմակերպուելու հենց առաջին օրերին։ Եղիայի եւ Յովհաննէս Մկրտչի խստակրօն կեանքը չէր կարող հրապուրիչ չլինել նորադարձ քրիստոնեաների համար, որոնք նորահաւատատներին յատուկ բուռն եռանդով եւ անձնուրացութեամբ ջանք էին անում իրանց նոր հաւատի սկզբունքները կատարել տառացի կերպով, մոլեռանդութեամբ ու չափազանցօրէն։

Ճգնաւորական եւ անապատական կեանքը որոշ կերպարանք ստացաւ երրորդ դարում։ Միայնակեացներն ու անապատականները իրանց նախագաղափար Եղիա մարդարէի ու Յովհաննէս Մկրտչի պէս հագնում էին մազեղէն խարազն ու մաշկեղէն, ուտում էին շատ չափաւոր, այնքան, որ քաղցածութիւնից չմեռնէին։ Քրիստոնեայ միայնակեացների ու անապատականների նշանաբանն էր՝ «մեռնել ըստ աշխարհի» եւ «մեռուցանել զմեղս ի մարմնի»։ Միայնակեաց անապատականները խոյս էին տալիս աշխարհից եւ նրա գայթակղութիւններից, եւ անապատների խաղաղ անդորրութեան մէջ նուիրուում էին խստակեցութեան։

Զ. Ռօբերտսոնը ասում է. «Երրորդ դարի ընթացքում կազմւում էին մարդկանց ամբողջ խմբակցութիւններ, որոնց ցանկութիւնն էր միասին ապրել եւ կառավարուել միասին կրօնաւորական մի կանոնով։ Նրանցից ոմանք միաբանական կեանքը չափազանց հաճոյալից եւ կենցաղական համարելով՝ բոլորովին մեկուսանում էին, եւ երրորդ դարում այդ տեսակ միայնակեացները մարդաբնակ վայրերից աւելի եւս խուսափում էին, որ իրանց թաղեն ամենավայրի եւ անմերձենալի անապատներում։ Խստակրօն միայնակեացների նախասկիզբն պէտք է համարել Պաւղոս Թեբայիդացուն կամ Աղէքսանդրացուն։ Դեկոս կայսրի հալածանքի ժամանակ, երբ քրիստոնեաները իրանց հաւատը փորձութեան ենթարկելուց եւ իրանց անձը մահից ազատելու համար առանձնանում էին ծածուկ տեղեր, Պաւղոս Թեբայիդացին էլ՝ իբրեւ մէկը այդ քրիստոնեաներից, առանձնացաւ, եւ անմերձենալի քարայրի մէջ անյայտանալով՝ առաջին միայնակեաց ճգնաւորը դարձաւ»¹։

Ս. Պողոս առաքեալը առ Կողոսացիս թղթի մէջ (Առ Կողոսացիս, Գ., 1-5) ամեն մի հաւատացեալի ասում էր. «Եթէ Քրիստոսի հետ յարութիւն առաք, ուրեմն վերինը որոնեցեք, ուր Քրիստոս նստած է Աստուծոյ աջ կողմը։ Վերինը խորհեցէք եւ ոչ այն, որ այս երկրի վերայ է։ Որովհետեւ մեռաք, ձեր կեանքն էլ Քրիստոսի հետ Աստուծոյ մէջ է ծածկուած։ Երբ որ ձեր կեանքն եղող Քրիստոսը յայտնուի, դուք էլ նրա հետ կյայտնուէք փառքով»։

աստուածային աւրինացն այլաբանութեան երկոտասան ականց, յաղագս քահանայից, բագնին իրաց յաղագս թէ ոչ շնայցես։ Վենետիկ, 1892։

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, с. 163.

Եւ հաւատացեալներից աւելի ջերմեռանդները հետեւելով այս ձայնին՝ անապատ էին քաշւում Քրիստոսի հետ իրանց կեանքը Աստուծոյ մէջ ծածկելով, որ Քրիստոսի հետ էլ յայտնուեն փառքով:

Դեկոսի հալածանքը եղաւ նրա թագաւորութեան վերջին տարին՝ 251 թուին, ուրեմն Պաւղոսը առանձնացաւ 251 թուին: Պաւղոսը իւր անապատում եղիայից եւ Յովհաննէս Մկրտչից աւելի խստակեաց էր, բայց չունէր նրանց առաւելութիւնը, որ էր աներկիւղ համարձակութեամբ մարդկանց ուղղութիւն քարոզել եւ աշխարհի անիրաւութիւնների ու անօրէնութիւնների դէմ կոռուել:

Պաւղոս բոլորովին մեկուսացած՝ ճգնում էր անյայտութեան մէջ մի ապառաժ լերան քարայրում, որի փոքրիկ դռնակը փակւում էր մի քարով: Այրի մէջ մի բարեհած եւ յստակ աղբիւր յագեցնում էր նրա ծարաւը, այրի մօտ եղած արմաւենիներն էլ մատակարարում էին նրան սնունդ ու հագուստ: Նրա ճգնութեան վերջին վաթսուն տարին օրական մի կտոր հաց էլ հասցնում էր նրան մի ագուաւ, ճիշտ այնպէս, ինչպէս եղիս մարդարէին Քոռաթի հեղեղատի առանձնութեան մէջ:

Պաւղոսի վարքը գրողը¹ սկսում է նրա վարքագրութիւնը՝ պարզելով տարակուսութիւնը, թէ ո՞վ է ամենից առաջ բնակուել անապատում: Նա ասում է, որ. «Ոմանք յիշելով եղիային ու Յովհաննէս Մկրտչին՝ սրանց են համարում անապատական վարքի սկիզբն: Սակայն եղիան մեծ է միայնակեացներից, իսկ Յովհաննէսը՝ նախ քան իւր ծնունդը մարդարէացաւ: Ուրիշներն էլ վիճում են, որ Անտոնն է եղել անապատական ուխտի առաջնորդը, բայց նա ոչ թէ ամենից առաջինն է, այլ թէ, նրանով շատերը հրապուրուեցին դէպի անապատական կեանքը: Նոյնիսկ երանելի Անտոնի Ամատաս ու Սակարիոս աշակերտները ասում ու պնդում են, թէ անապատական վարքի սկիզբն ու առաջնորդը եղել է Թերայիդացի ոմն Պաւղոս, եւ մենք էլ այս բանի մէջ հաստատուած ենք»: Այսպէս ուրեմն, ըստ եկեղեցական աւանդութեան էլ քրիստոնեայ անապատական վարքի սկիզբն ու առաջնորդը եղել է ոմն Պաւղոս Թերայիդացի:

Զ. Ռօբերտսոնի ասելով՝ Պաւղոսը անապատ քաշուեց 23 տարեկան հասակում, անյայտութեան մէջ ճգնեց 107 տարի եւ վախճանուեց 130 տարեկան՝ «առանց վայելելու իւր ժամանակին որեւէ փառք կամ հոչակ»²: Պաւղոսի թաղողն եղաւ Անտոն Անապատականը, որ եւ իբրեւ ժառանգ ստացաւ նրա՝ արմաւենու թելերից շինուած զգեստը եւ նրա վարքը աւանդեց իւր աշակերտներին: Պաւղոսի վարքը գրեց Հերոնիմոսը՝ անուանելով նրան առաջին քրիստոնեայ ճգնաւոր: Զ. Ռօբերտսոնը

1 Վարք Սրբոց Յարանց եւ քաղաքավարութիւնք նոցին ըստ կրկին թարգմանութեան նախնեաց: Յտ. Ա.: Վենետիկ, 1855, եր. 1-2:

2 Ռոբերտսոն Ջեյմս, Իстория Христианской Церкви, т. 1, с. 294.

տարակուսելի է համարում այդ եւ ծանօթութեան մէջ ասում է. «Սակայն, տարակուսելի է, արդեօք Պաւղո՞սն էր, որ քրիստոնեաների մէջ մուծեց միայնակեցական եւ կրօնաւորական կեանքը»¹:

Մեզ այնպէս է թւում, որ Ձ. Ռօբերտսոնը կարծում է, թէ միայնակեցութեան ներմուծումն Պաւղոսից աւելի վաղ է եղել եւ այդպէս էլ է: Հակառակ դէպքում նա ինքն հակասած կլինէր իրան: Նա գրելով, թէ «երրորդ դարի ընթացքում կազմուած էին մարդկանց ամբողջ խմբակցութիւններ...» ինչպէս վերը տեսանք, չի կարող Պաւղոսին համարել միայնակեացների նախասկիզբն: Պաւղոսը, ըստ իս, անապատականների մէջ իւր խստակրօնութեամբ է առաջին միայնակեացը, ինչպէս եւ Անտոնը իւր հետեւողներով: Ա. Գրքի անապատականները միայնակեաց չէին. Եղիան ունէր իւր աշակերտն ու ընկերակիցը՝ Եղիսէն (Դ. Թագ., Ա., Բ.), Յովհաննէս Մկրտիչը նոյնպէս աշակերտներ ունէր (Մատթ., ԹԱ.: Ղուկ., Է., 18-34): Անշուշտ, սրանց հետեւողներն էլ կունենային իրանց աշակերտները, միայնակեաց չէին լինի:

Ձ. Ռօբերտսոնի հաշիւը Պաւղոսի կեանքի մասին չէ համապատասխանում իրականութեան: Նրա հաշւով՝ Պաւղոսը 251 թուին 23 տարեկան էր, երբ քաշուեց անապատ եւ ապրեց 130 տարի: Այս հաշւով Պաւղոսի ծնունդն գալիս է 228 թուին, ապրեց 130 տարի, ուրեմն վախճանուեց 358 թուին: Անտոն Անապատականի համար նոյն Ձ. Ռօբերտսոնը գրում է. «Նրա (Պաւղոսի) առանձնանալու տարին, 251 թուին քրիստոնեայ ծնողներից ծնուեց թեթայիդի գիւղերից մէկում՝ կոմում, աւելի հոչակ ունեցող Անտոնը, որը ապրեց 105 տարի եւ 356 թուին, Աթանասի անապատականների մէջ ապաստարան որոնելուց մի քանի օր առաջ վախճանուեց»²: Արդ, 356 թուին վախճանուած Անտոնը կարո՞ղ էր իրանից երկու տարի յետոյ (358 թ.) վախճանող Պաւղոսին թաղել. իհարկէ ո՞չ:

Հայերէն աղքիւրները³ լուծում են այս տարակուսանքը՝ յայտնելով, թէ Պաւղոս որ «ուսեալ էր զհելլենական եւ զեգիպտական դպրութիւն», Դեկոսի հալածանքի տարին (251 թ.) 16 տարեկան քաշուեց անապատ: Այս հաշւով, ուրեմն, ծնուել է Պաւղոսը 235 թուին, ապրել է 113 տարի, ուրեմն վախճանուել է 348 թուին, այսինքն՝ Անտոնից 8 տարի առաջ:

Պաւղոսը իւր 97-ամեայ ճգնութեան մէջ աշխարհից բոլորովին կտրուած էր: Նա որպէս իսկական միայնակեաց՝ աշակերտ եւ բնակակից չունէր: Նրա գոյութիւնը հրաշքով յայտնուեց Անտոնին, որ մեծ դժուարութեամբ նրա քարայրը գտնելով՝ փոքրիկ գուռը փակուած գտաւ: Պաւ-

1 Ռոբերտսոն Ջեյմս, Իстория Христианской Церкви, т. 1, с. 88.

2 Անդ, Իстория Христианской Церкви, т. 1, сс. 294-298.

3 Յայսմաւուրք, Դեկտեմբեր ա. Եւ Տրէի գ. Կից՝ «տօն է Նաւումայ մարգարէին»: Վարք Յարանց, Յու. Ա., Եր. 1-16:

ղուը չէր կամենում ընդունել մինչեւ անգամ՝ իբրեւ ճգնաւոր մեծ հոչակ ստացած Անտոնին էլ, որը թախանձելով բաղխում էր նրա դուռն ու ասում. «Ես գիտեմ, զի ոչ եմ արժանի տեսլեան քո, բայց եթէ ոչ տեսեց, ոչ երթայց աստիւ: Զգազանս ընդունիս, զմարդ զիա՞րդ ոչ տեսանես»: Պաւղոսը մեծ դժուարութեամբ Անտոնին ընդունելուց յետոյ՝ 97 տարի բոլորովին կտրուած լինելով աշխարհից, անտեղեակ անցած դարձածներին՝ հարցնում է. «Զիարդ կան ազգք մարդկան եւ ո՞րպէս են թագաւորք երկրի» (Յայսմաւուրք): Դեկոսի հալածանքի ժամանակ, 251 թուին, Պաւղոսը հեռացած լինելով աշխարհից՝ նա 348 թուին չգիտէր, թէ մարդիկ քրիստոնեայ են դարձել, քրիստոնէութիւնը համաշխարհային կրօն է, եւ թագաւորք երկրի իբրեւ քրիստոնեայ՝ քրիստոնէութեան պաշտպան են. միայն եկեղեցին վրդովուած էր ներքին երկպառակութեամբ՝ հերձուածների ու հերետիկոսների պատճառով:

Մեծ Սոկրատը Պաւղոսի մասին ոչինչ չէ գրում, իսկ Փոքր Սոկրատը Ամմոնի պատմութիւնը անելիս փակագծի մէջ ասում է. «որ (անապատաւորք) թերեւս նախասկիզբն առեալ ի Պաւղոսէ եւ յԱնտոնէ, որոց եւ պատմութիւնք իրանց բացատրեն, զոր երանելին Աթանաս ճառէ»¹:

Ս. Պաւղոս միայնակեցի յիշատակը տօնում է մեր Ս. Եկեղեցին դեկտեմբերի սկզբներին՝ «Սրբոց հարցն Եղիպատացւոց» տօնին: Շարական երգւում է Ս. Անտոն Անապատականի կանոնը:

Գէորգ-Մօրց Էքէրս գերմանացի եղիպատաբանը *Homo sum - Մարդ եմ - վերնագրով մի վէպի մէջ նկարագրում է ճգնաւորական կեանքը՝ սկսելով այսպէս.* «Մենք մեր ընթերցողներին տանում ենք չորրորդ դարի Երեսնական թուականների սկզբները Փրկչի ծննդից յետոյ, դէպի Մինայի լեռը, որի նուիրական հողի վերայ մի քանի տարուց վեր առանձին առանձին բնակութիւն են հաստատել աշխարհից ճանձրացած, ապաշխարութեան նուիրուած անապատականներ, դեռ առանց կարգ ու կանոնի, առանց կապակցութեան միմեանց հետ»²:

Վէպի Հերոսն է Պաւղոսը՝ երիտասարդութեան ժամանակ լաւ կրթութիւն ստացած, Աղէքսանդրիայի կրթուած երիտասարդութեան ծաղիկը: Պաւղոսը հանդիսացած է ճգնաւորների ամենալաւ տիպ, նրա մէջ մարմնացած են անկեղծաւոր աստուածպաշտութիւնը, կարօտեալներին օգնելու անձնուիրութիւնը եւ ընկերի փոխարէն անարգուելու, տանջուելու ու հալածուելու անձնուրացութիւնը:

1 **Տէր-Մովսիսեան Մեսրոպ,** Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի Եկեղեցական պատմութիւն եւ պատմութիւն վարուց Միրոյն Մեղբեստրոսի Եպիսկոպոսին Դոռվմայ: Վաղարշապատ, 1897, եր. 328; **Տէր-Մովսիսեան Մեսրոպ,** Սոկրատայ Պատմութիւն Եկեղեցական (անուանեալ Փոքր Սոկրատ) եւ վարք Միրոյն Մեղբեստրոսի: Վաղարշապատ, 1897, եր. 65:

2 **Էքէրս Գեորգ,** Մարդ եմ: Թիֆլիս, 1898:

Պաւղոսը, իսկապէս, միայնակեաց ճգնաւորի ամենահամակրելի տիպ է: Հեռի է նա ցուցամոլութիւնից՝ բոլորովին նուիրուած Աստուծուն: Աշխարհը նրա համար գոյութիւն չունէր: Նա, ճշմարիտ է, մարդկանց ուղղութեան համար, ըստ եկեղեցական աւանդութեան, բան չէ արել, բայց եւ չէ շահագործել դիւրահաւան ժողովրդի հաւատը: Պաւղոսից յետոյ անապատականների մէջ երկրորդ տեղը բռնում է Անտոն Անապատականը, որ աւելի հոչակ ունէր, որովհետեւ բոլորովին կտրուած չէր աշխարհից: Նա, Պաւղոսի պէս, խստակրօն ճգնութեամբ բնակուելով անապատում, Եղիայի ու Թովհաննէս Մկրտչի նման աշակերտ ու հետեւողներ ունէր, եւ հարկաւոր դէպքում անապատի խորքից իւր ազդարար ձայնը լսեցնում էր աշխարհում:

Անտոնը¹ դեռ տղայ հասակից մտախոհ էր եւ կրօնական բնաւորութիւն էր ցոյց տալիս: Նա միայն իւր մայրենի կոպտական կամ եգիպտական լեզուով կարդալ գրել սովորեց. յունարէնի այբ-բենն էլ չէր ճանաչում եւ յունարէն չգիտէր խօսել: Դեռ 20 տարեկան չկար, որ ծնողները մեռան ու բաւական նշանաւոր ժառանգութիւն ստացաւ: Սակայն, եկեղեցում մի անգամ երիտասարդ հարուստի մասին Աւետարանի ընթերցմունքը լսելով՝ իւր հողերը բաժանեց համագիւղացիներին, գոյքն ու կայքը ծախեց, գումարի մի փոքր մասը տալով քրոջը նրա ապրուստի համար՝ մնացածը բաժանեց աղքատներին եւ հեռացաւ սկզբում՝ մի մօտաւոր անապատ ճգնաւորական կեանք վարելու: Նա այցելում էր հոչակ ունեցող ճգնաւորներին եւ իւրացնում նրանց առանձնայատուկ առաքինութիւնները:

Անտոնը 275-305 թիւը 30 տարի բոլորովին անյայտ մնաց Կարմիր ծովի ափին մի աւերակ ամրոցում իւր դագաղի մէջ: 305 թուին սկսեց արդէն աշակերտներ ընդունել: 312 թուին Մաքսիմինի հալածանքի ժամանակ շտապեց Աղէքսանդրիա՝ հալածուած քրիստոնեաներին սիրտ տալու, կարօտեալներին օգնելու եւ թերեւս մարտիրոսական պսակին արժանանալու, բայց նրա վերջին ցանկութիւնը չկատարուեց եւ նա աւելի եւս հեռաւոր անապատ քաշուեց: Առանձնացաւ մի բարձր սարի լանջին մի այրի մէջ, որի մօտ կային մի պաղ եւ վճիտ աղքիւր եւ մի քանի արմաւենիներ: Եւ որպէսսզի ուրիշների վաստակով չապրի ու միեւնոյն ժամանակ էլ թէ զբաղմունք ունենայ եւ թէ իրան այցելողներին կերակրել կարողանայ՝ մի փոքրիկ տարածութեան վերայ ցորեան ու կանաչեղին էր ցանում ու մշակում: «Անապատի գազանները աղքիւրից ջուր խմելու գալով՝ փչացնում էին նրա ցանքը, ուստի մի անգամ բռնեց մէկին եւ

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, сс. 294-300. Վարք Հարանց, Ղտ. Ա., Եր. 17-80: Ազերեան Սկրտիչ, Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց, որք կան ի իին Տօնացոյցի Եկեղեցւոյն Հայաստաննեայց: Վենետիկ, Ղտ. Բ., 1811, Եր. 57-102: Յայսմաւուրք Յունուար ԺԵ. Եւ Արաց Ժ. «Վարք եւ հանգիստ մեծ հօրն անենայն հարանց...»

գուրգուրալով ասաց. Երբ ես ձեզ նեղութիւն չեմ տալիս, դուք ինձ ինչո՞ւ էք վնասում. Հեռացէք, եւ, ի սէր Աստուծոյ, այլ եւս մի՛ գաք»¹:

Անտոնը որքան հեռանում էր աշխարհից՝ աշխարհը այնքան ջերմեռանդութեամբ հետեւում էր նրան: Անտոնը անապատականների այն լաւագոյն տիպերից էր, որոնք իրանց հոգու փրկութիւնը հոգալով՝ ուրիշներին անտես չեն անում: Նա բազմաթիւ հետեւողներ ու աշակերտներ ունէր: Հաշտեցնում էր թշնամիններին, միխթարում էր վշտացածներին, կրօնական խնդիրներում ներգործական դեր էր կատարում եւ խորհուրդներ տալիս, տկարների իրաւունքները պաշտպանելու համար միջնորդութիւն էր անում զգօրների եւ դատաւորների առաջ: Հարստահարուածները Անտոնի միջնորդութեանն էին դիմում, եւ նրա միջնորդութիւնը զուր չէր անցնում: Ամեն անգամ էլ այսպիսի մի գործ հարկադրում էր նրան հեռանալ իւր ճգնարանից, վերադառնալիս առաջին խօսքը լինում էր. «Կրօնաւորը առանց մենակութեան այնպէս է՝ ինչպէս ձուկը առանց ջրի»: Նմանօրինակ մի առած էլ ունի հայ կրօնաւորութիւնը՝ «վանք՝ վարդապետի կեանք»: Անտոնի համբաւը տարածուած էր աշխարհէ աշխարհ:

Կոստանդին Մեծն ու իւր որդիքը թուղթ գրեցին Անտոնին՝ խնդրելով, որ գնայ արքունիք: Բայց Անտոնը չհրապուրուեց եւ իւր աշակերտներին ասաց. «Մի՛ զարմանաք, որ կայսրը մեզ գիր է ուղարկում. նա էլ մեր պէս մարդ է: Այն բանին զարմացէք, որ Աստուած մարդկանց համար գրելով իւր օրէնքը՝ աւանդեց մեզ իւր Որդու ձեռքով»:

Ցասմաւորքին² համեմատ Անտոնը մերժեց Կոստանդին Մեծի հրաւէրը՝ ասելով իւր աշակերտներին. «Եթէ երթամ, լինեմ Տէր Անտոն, եւ եթէ չերթամ, ես իցեմ աբեղայ Անտոն: Վայ մարդոյն, որոյ անունն մեծ է, քան զգործն»: Եւ յիրաւի, Անտոնը չգնաց կայսրի մօտ: Փոքր անունով, բայց մեծ գործով՝ մեծ հանդիսացաւ ու այդպիսի փառքով էլ վախճանուեց, ինչպէս ասացինք, 105 տարեկան՝ 356 թուին, այն ժամանակ, երբ Աթանասը ապաստան էր որոնում անապատի կրօնաւորների մէջ: Անտոնի մաշը անապատականները ողբացին հետեւեալ արտայայտութեամբ. «Մեծ բարեխօս կորոյս աշխարհս եւ մեծ մարդ ընկալան երկինք: Եղիտ վերինն, զոր խնդրէր եւ կորոյս ներքինս, զոր ունէր»³:

Ս. Անտոն Անապատականի յիշատակը տօնում եկեղեցին յունուար ամսին: Եւ Անտոնին նուիրուած շարականի⁴ մէջ կոչուած է նա «նախակիզբն միանձնանց»:

Արիոսական վէճերի ժամանակ Ս. Անտոնն ու իւր հետեւողները ուղղափառութեան տոկուն եւ հզօր պաշտպանները դարձան: Որքան

1 Роберտсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, с. 296.

2 Յայսմաւորք, Յունուար ժԷ. Եւ Արաց Ժ:

3 Վարք Յարանց, Յոտ. Ա., Եր. 81: Թուղթ Սերապիոնի առ Սակար Եւ Ամատաս:

4 Կանոն Անտոնի անապատականի, ժԵ.

եւ խստակրօն լինէր Անտոնը, այնուամենայնիւ հեռի էր այն ծայրահեղութիւններից, որ ունէին նրա հետեւողները: Նա լաւ էր հասկացել, թէ ինչ վտանգ են սպառնում անապատական կեանքին, ուստի եւ եռանդով զգուշացնում էր անապատականներին, որ իրանց բոլոր յույսերը չդնեն կրօնաւորական արտաքին ձեւերի վերայ:

Ո՛չ Պաւղոս միայնակեացը եւ ո՛չ էլ Անտոն Անապատականը՝ իրանց հետեւողների համար որոշ կանոն եւ հանրակեցարան կամ միաբանական ուխտ չհաստատեցին. անապատականները ապրում էին ցաք ու ցրիւ՝ առանց որոշ ուղղութեան, եւ գործում էին ու ապրում՝ ով ինչպէս կամենում էր՝ կանոն ընդունելով խստակրօնութիւնը, մշտամոռնչ աղօթքն ու պահեցողութիւնը:

Գ.

ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ

ՊԱԽՈՄ՝ ՀԻՄՆԱԴԻՐ ՎԱՆՔԵՐԻ ԵՒ ՎԱՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ:
ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱԿՈՒՄՆԵՐԸ: ԿՐՈՆԱԿՈՐՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ
ԶԵՆՔ ԻՐԱՆՅ ՄԵԾԱՀՈՐՆԵՐԻ ԶԵՌՔԻՆ: ԿՐՈՆԱԿՈՐՆԵՐԻ
ՄՈԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:

Վանական կեանքի կանոն սահմանողն է Թեբայիսդացի Պախոմը, որ ծնուեց 292 թուին: Մեր եկեղեցին չէ տօնում Պախոմի յիշատակը, սակայն մեր հոգեւոր գրքերի մէջ¹, բաւական տեղեկութիւն ունենք Պախոմի մասին: Վարք հարանց տալիս է մեզ Պախոմի ուղղութեան մասին մի քանի տեղեկութիւններ՝ մէջ բերելով նրա ասածները կամ վճրոները կրօնաւորական կեանքի երեւոյթների մասին: Նրա կենսագրութեան մասին տեղեկութիւն ստանում ենք Յասմաւուրքից եւ Վարք Արքոցի հատորից:

Պախոմը (Պախոմէոս կամ Պաքոմէոս, Պաքումէոս, Պաքմէոսը) հեթանոս ծնողների զաւակ էր՝ սկզբում զինուոր. հաւատաց Քրիստոսին եւ դեռ չմկրտուած՝ բանտարկուեց: Կոստանդիանոսի ժամանակ հալածանքը դադարելիս ազատուեց բանտից, գնաց անապատ եւ ծաղկեցրեց կրօնաւորութեան կարգը՝ նեղոսի ափին Տաբենայի մեծ վանք շինելով: Նա ուսանելով հրեշտակից՝ իւր միաբաններին գրաւոր կանոն տուեց եւ վախճանուեց 348 թուին: Պախոմի քոյրն էլ միայնակեաց կոյսերի համար վանք շինեց:

¹ Յայսմաւուրք, Ապրիլի 16, Ահկի ԻԱ. թ կցորդ: Վարք Յարանց, Յտ. Ա., եր. 92-93, 453, 647, Յտ. Բ., եր. 167, 393, 405, 422, 476, 490: Ալգերեան Մկրտիչ, Լիակատար վարք եւ Վկայաբանութիւն սրբոց, Յտ. ԺԱ:

Զ. Ռօբերտսոնը, աղքահւը ունենալով նոյն հոգեւոր գիրքերը, ասում է¹, որ Պախոմը վանական կեանքի կանոնները ստացաւ հրեշտակի ձեռքով պղնձի վերայ փորագրուած 24 յօդուածով։ Նա Նեղոս գետի մի կղզու վերայ հիմնեց Տաբեննայի վանքը։ Վանքի միաբանութիւնը այնքան ընդարձակուեց, որ մինչեւ հիմնադրի մահը նրանից ուժ վանք գոյացաւ 3000 միաբաններով, որոնցից 1400-ը գլխաւոր վանքումն էին ապրում։ Հետեւեալ դարի սկզբին կրօնաւորների թիւը համում էր 5000-ի։ Այսպէս, կրօնաւորութիւնը, որ սկիզբն առաւ միայնակեաց անապատական ճգնաւորներից, Պախոմի ձեռքով արդէն եղբայրութիւն կամ միաբանութիւն դարձաւ եւ առանձին, անմարդաբնակ անապատների քարանձաւների տեղ վանքեր գոյացան։

Վանականները ապրում էին իւրաքանչիւր խցում երեք երեք հոգի միասին, եւ գտնուում էին մի մեծաւորի իշխանութեան տակ, որ ասորերէն կոչւում էր աբբա (Հայր), իսկ յունարէն՝ արքիմանդրիտ (փարախապետ)։ Ամեն բան հասարակաց էր, եւ կարգի խանգարումն էր համարւում ասեւը՝ «իմ վերարկուն կամ գիրքը կամ գրիչը»։ Վանականները զբաղւում էին երկրագործութեամբ, կողովներ ու պարաններ հիւսելով, եւ այլ նման արհեստներով. արտադրութիւնները նաւակով տանում էին Աղէքսանդրիա, եւ վաճառում էին այնտեղ, որով ոչ միայն հոգացւում էին վանքերի պէտքերը, այլ դեռ մի գումար էլ տնտեսւում ու ծախսւում էր բարեգործութեան համար։

Վանականները օրը մի քանի անգամ աղօթում էին, շաբաթուայ չորրորդ ու վեցերորդ օրերը, այսինքն՝ չորեքշաբթի եւ ուրբաթ, պաս էին պահում, հաղորդուում էին շաբաթ ու կիւրակի օրերը։ Նրանք միասին էին ճաշում եւ սեղանը սկսւում էր ու վերջանում աղօթքով ու սաղմոսերգութեամբ։ Լուսեթեամբ ու դեմքերը ծածկած էին ճաշում (վեղարի կամ կնգուղի ծածկոյթը փակելով դեմքի մեծ մասը՝ հնարաւորութիւն չէր տալիս տեսնել հանդէպը եւ աջ ու ձախ նստողներին) եւ բացի առաջները դրած կերակրից՝ ուրիշ բան կամ իրանց սեղանակիցներին չէին տեսնում։ Կանոնը չէր սահմանափակում կերակրի քանակութիւնը. ամեն ոք իւր աշխատանքի վաստակն էր ուտում հասարակաց սեղանից։ Մեծ հոգածութեամբ խնամում էին հիւսնդներին։ Վանական կրօնաւորները ինքնատիպ զգեստ էին հագնում, որոնց մէջ առաջին տեղը բռնում էր այծի մորթը. այս բանում հետեւում էին անապատական կեանքի Հայր Եղիա մարգարէին։ Նրանք միշտ գօտեպինդ պէտք է լինէին՝ միայն Ս. Հաղորդութիւն ընդունելու ժամանակ թոյլատրուած էր գօտին արձակել։ Հագնուած էին քնում այն էլ մի տեսակ աթոռների վերայ, իսկ աթոռնե-

1 Роберсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, сс. 294-323. Монашество.

րը այնպէս էին յարմարացրած, որ նրանք քնած ժամանակն էլ կանգնած դրութեան մէջ էին լինում:

Հարանց Վարքում կարդում ենք. «Յայտնեցաւ նմա (Պաքմէի) հրեշտակ Աստուծոյ եւ ասէ զքո ճանապարհսդ ուղղեցեր, ել այժմ յայրէդ եւ ժողովե զմիայնակեացս եւ բնակեա ընդ նոսա, եւ որպէս ուսուցիչ քեզ՝ այնպէս խրատեայ զնոսա: Եւ գրեաց տախտակ մի հրեշտակն եւ ետ ծերոյն, եւ այս էին սկիզբն գրոյն. չնորհեցես իւրաքանչիւր ըստ զօրութեան ուտել եւ ըմպել եւ ըստ զօրութեան իւրաքանչիւր գործ դիցես եւ մի՛ արգելուսցուս՝ որք պահեն, եւ մի՛՝ որք ուտեն, արա՛ զօրն ի գործ մշակութեան նոցա եւ աղօթք նոցա՝ անձանձրոյթք: Խսկ աւագացն, որք ծերքն են, արասցես խրճիթս եւ արկցես ի ներքս երիս երիս, եւ կերակուր նոցա զինչ եւ խնդրեցեն, նստել եւ ուտել եւ բազմել, եւ աղօթք նոցա անձանձրոյթք, եւ ագանելիք նոցա ցերեկն մաշկեայս եւ գիշերն այծեայս, եւ առնուլ նոցա օրէնս զուրբաթ, եւ զշաբաթ եւ զկիւրակէ. եւ ի ժամ օրինացն զօտելածք եղիցին, եւ այս նշան կնգղաց նոցա, զի եղիցի նա առանց խաւու եւ խաչ ծիրանի յաջակողմեանն: Եւ արար Պաքմէոս որպէս եւ հրամայեաց հրեշտակ Տեառն, շինեաց վանս եւ ժողովեաց ի նմա եղբարս իբրեւ եօթն հազարս, ուր են մինչեւ ցայսօր, ուր եւ մեռաւ երանելին Պաքմէոս»¹:

Կանանց կամ կուսանաց վանքերի հիմնադիրն էլ Պախոմն է: Մի անգամ Պախոմի քոյրը եկաւ նրան տեսնելու. Պախոմը նրան չընդունեց, միայն դռնապանի միջոցաւ յայտնեց, որ ինքն առողջ է: Պախոմը, իմանալով, որ քոյրն էլ ցանկութիւն ունի վանք քաշուել, իւր միաբանների ձեռքով նրա համար մի առանձին վանք շինեց, ուր հաւաքուեցին հաւատաւոր կանայք կամ միանձնուհիք, նրանց վանամայր կարգուեց Պախոմի քոյրը:

Ինչ ասել կուզի, որ կրօնաւորները ամուսնանալու չէին կարող եւ կապուած չէին ամուսնական կեանքով: Հեսեանց ուխտի եւ Պախոմի վանական կանոնների մէջ բաւական նմանութիւն կայ:

Երբ Պախոմը Տաքեննայի վանքն էր հիմնում, նոյն ժամանակին Մակար աւագը տեղափոխւում էր եգիպտոսի Լիբիական սահմանին մօտ Սկիտէի անապատը, եւ Ամմոնն էլ՝ Նիտրիական լեռը: Շուտով սրանց մօտ խմբում են կրօնաւորներ, որոնք ապրում էին կամ առանձին խցերում՝ որպէս միայնակեացներ, եւ կամ մի հանրակացարանում, որ Լաւրա էր կոչւում: Միայնակեացները շաբաթուայ վերջին եւ առաջին օրերին, այն է՝ շաբաթ եւ կիւրակէ, հաւաքում էին ժամասացութեան ներկայ լինելու: Եթէ մէկը բացակայում էր, իմանում էին, որ հիւանդ է, իսկոյն նրա

1 Վարք Հարանց, Յտ. Բ., Եր. 479:

խուցը մարդ էին ուղարկում նրան այցելելու։ Բացի այդ դէպքից՝ նրանք ամենեւին չէին խօսում իրար հետ։ Դ. դարի վերջին Նիտրիական լեռան կրօնաւորների թիւը մօտ 5000 էր։ Պախոմի կանոնով, որ ուրիշ միաբանական ուժամբ էլ ընդունել էին, երեքամեայ փորձից յետոյ կարելի էր նորընծային արեղայական կամ կրօնաւորական աստիճան տալ¹։

Կրօնաւորների առաջին պարտքերն էին աղօթքն ու պահեցողութիւնը։ Կային էլ, ինչպէս Մակար ծերն էր², որոնց բերանը ամբողջ մեծ պասին ոչ հաց եւ ոչ ջուր էր մտնում, միայն կիւրակէից կիւրակէ կաղամբակուրծ (երեւի մախոն) էին ուտում, եւ աշխատելիս էլ՝ ձեռքերով գործում, բերանով՝ աղօթում էին։ Նրանց կենցաղաւարութեան մասին գաղափար կազմելու համար պէտք է կարդալ նրանց վարքը, եւ Նեղոսի խրատները³։

Կրօնաւորութեան հիմնադիրներն ու հայրերը խոստովանում էին, որ մի լրացուցիչ զբաղմունք էլ անհրաժեշտ է։ Յայտնի առած կար. «Զբաղուած կրօնաւորը մի դեւով էր պաշարւում, իսկ անգործը՝ ամբողջ լէգէօնով»։ Կրօնաւորների զբաղմունքը ընդհանրապէս Փիգիքական էր։ Նրանցից շատ քչերն էին գրագիտութեամբ զբաղւում։ Երբ մի փիլիսոփայ հարցրեց Անտոնից, թէ նա ինչպէս է առանց գրքի օր անցկացնում, Անտոնը պատասխանեց. «Իմ համար աշխարհը այնպիսի գիրք է, որ միշտ էլ ձեռքի տակ ունեմ եւ նրա մէջ կարող եմ Աստուծոյ խօսքը կարդալ՝ երբ էլ կամենամ»։ Յասմաւուրքը այս դէպքը հետեւեալ կերպ է աւանդում։ «Եւ այլք ոմանք յիմաստնոյ գնացին առ Անտոն եւ ասէն «Որպէս կարես միայն կերպ յանապատիս առանց գրոց։ Եհարց ցնոսա Անտոն. Ասացէք ինձ, եթէ ո՞ր լաւ պատճառք են մարդկան՝ գի՞րն, եթէ միտք. Ասեն նոքա. Միտքն։ Ասէ Անտոն. ապա ողջամտացն գրոց պէտք ոչ են»։

Կրօնաւորները կամ անապատականները շատ տգետ էին, եւ շատերն իսկ հազիւ կարողանում էին կարդալ։ Տգիտութիւնը, որ աշխարհիկ հոգեւորականութեան մէջ արհամարհուած էր, անապատականների մէջ փառաբանում էր որպէս արբութեան յատկանից։ Իրանց տգիտութեամբ հեշտօրեն հպատակում էին նրան, ով նրանց մտքի վերայ ազդում էր եւ տոկուն յամառութեամբ պաշտպանում նրանց հայեացքները։ Այսպիսի կրօնաւորները լաւ զէնք էին իրանց մեծաւորների հրամանները կատարելու։ Դրանք շատ անգամ իրանց չուզած եպիսկոպոսներին գահընկեց էին անում եւ ուզածին էլ ընտրում։ Նրանց այս գործունէութեան ապացույցն է արիոսական վէճերի ժամանակ Անտոնի ղեկաւարութեամբ նրանց կատարած դերը ուղղափառութեան յաղթանակի համար։ Կրօնաւորները խուսափում էին հոգեւոր աստիճաններից։ Կրօնաւորութեան կանոններ

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, сс. 298-302.

2 Վարք Յարանց, Յտ. Ա., Վարք Մակարայ, Եր. 92-98:

3 Անդ, Յտ. Բ.:

սահմանող Պախոմը պատուիրում էր խուսափել ձեռնադրութիւնից՝ ինչպէս ծուղակից։ Եգիպտոսում սովորական դարձուածք էր. «Կրօնաւորը պէտք է փախչի եպիսկոպոսից ու կանանցից, որովհետեւ նրանցից ոչ մէկն էլ հնար չի տայ կրօնաւորին իւր խցում հանգիստ մնալու եւ «զվերինն խորհելու»։

Անապատականների մէջ կային կրօնաւորներ էլ, որոնք արտաքուստ կրելով Պաւղոսի ու Անտոնի ձեւերը, չունէին ոչ առաջինի անկեղծ խստմբերութիւնն ու աշխարհատեցութիւնը եւ ոչ երկրորդի անկեղծ խստմբերութեան ու աշխարհատեցութեան միացած մարդասիրութիւնն ու անձնուրացութիւնը։

Զ. Ռօբերտսոնը այսպէս է բնորոշում այդ տեսակ ճգնաւորներին. «Սէրը գէպի երկրայինը, որը անապատականութիւն կամ ճգնաւորութիւն ընդունելով՝ ըստ երեւոյթին յաղթուած էր կարծւում, վերակենդանանում էր նոր, աւելի գծուծ կերպով։ Պատմում են, որ շատերը հարստութիւնից ու ճոխութիւնից հրաժարուած լինելով՝ մի որեւէ դանակի, բեւեռի, ասեղի կամ գրչի համար գողդողում էին ու չափազանց ժամանակ ցոյց տալիս՝ ոչ ոքի չթողնելով մօտենալ մինչեւ անգամ իրանց գրքերին, եւ այդ տեսակ դատարկ բաների համար սաստիկ վրդովլում էին»¹։

Ժամանակի ընթացքում կրօնաւորները մոռանալով իրանց ուխտի սկզբնական նպատակը՝ սկսեցին քաղաքներում թափառել՝ նուէր հանգանակելու պատրուակով։ Դատաւորները կրօնաւորների թափառումների մէջ արդարադատութեան գործերին խառնուելու միտումն նկատելով՝ ներշնչեցին թէոդոսին 390 թուի օրէնքով արգելել այդ բանը։ Սակայն, երկու տարուց յետոյ օրէնքը այնքան թուլացաւ, որ կրօնաւորները սկսեցին դարձեալ յաճախել քաղաքները իրանց դէմ եղած անարդարութիւնների ու զրկանքների համար պաշտպանութիւն որոնելու պատրուակով։

Տարօրինակ հագուստներով ու տարօրինակ կերպարանքով երեւցող կեղծաւոր կրօնաւորները շահագործում էին ժողովրդի դիւրահաւանութիւնն ու առատաձեռնութիւնը։ Նրանք ծանր շղթաներով կաշկանդուած՝ կասկածելի մասունքներ էին ման ածում, սարսափելի առասպելներ պատմում այն արկածների ու փորձութիւնների մասին, որոնց, որպէս թէ, ենթարկւում էին նրանք չար ոգիների կողմից, մինչդեռ գաղտուկ շռայլ եւ սանձարձակ կեանք էին վարում։

Լիբանիոսը նրանց նմանեցնում է մեղուներից անգործներին, որոնք ուրիշների հաշուին ճոխ ապրում են։ Յուղիանոս ուրացող կայսը ցինիկներին կծու բան ասած լինելու համար կրկնում էր. «Ճինիկները նման են գալիլիացիներից այն հերձուածներին, որոնք հրաժարւում են իրանց

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, с. 318.

պատկանած չնչին ստացուածների տիրապետութիւնից, որ հարստութիւն եւ դիրք ձեռք բերեն»: Եւնատիոսը ասում է. «Կրօնաւորները խոզի կեանք են վարում. նա՛ է կարող մեծ իշխանութիւն ձեռք բերել, ով գերադասում է սեւ հագնելը եւ արհամարհում է ընդհանուր բարեվայել-չութիւնը»: Որքան եւ քրիստոնէութեան թշնամիներից չափազանցօրէն լինեն դատափետուած կրօնաւորները, բայց անկարելի է չխոստովանել, որ նրանց մէջ որոշ ճշմարտութիւն կայ:

Գրիգոր Աստուածաբանը (Նազիանզացի), թէեւ ինքն խստակրօն, բայց խստութեամբ դատապարտում էր մոնոզոնների կամ վանական կրօնաւորների զանազան կեղծաւոր ձեւերն ու ասում. «Կրօնաւորներից շատերը հրեշտակ են թւում այն պատճառով, որ կոպտաբար են խօսում եւ երկար մազեր կրում, բայց իսկապէս նրանք ամեն տեսակ արատներով զեղծուած յանցաւորներ են»¹:

Դ.

ԿՐՕՆԱՒՈՐԱԿԱՆ ԵՒ ՎԱՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՏԱՐԱԾՈՒԵԼԸ
ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՍԱՀՄԱՆԻՑ ԴՈՒՐՄ ՊԱՂԵՍԻՆՈՒՄ,
ԱՍՈՐԻՔՈՒՄ (ՍԻՐԻԱ), ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՒ ՊՈՆՏԱԿԱՆ
ԳԱՐԱՌՆԵՐՈՒՄ: ԿՐՕՆԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԱՅԼԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐ:
ԽՈՏԱՃԱՐԱԿՆԵՐ (ՅՈԾԿԻ): ՍԻԲԻՐԱԿԵԱՑՆԵՐ: ԳԲԻ ՄԵԶ
ՃԳՆՈՂՆԵՐ:

Կրօնաւորական եւ վանական կեանքը եգիպտոսից արագութեամբ տարածուեց նրա սահմաններից դուրս: Վանական կեանքը Պաղեստին ներմուծողն էր Անտոնի աշակերտ եւ նրան հետեւող իլլարիոնը, որ 50 տարի ապրեց (306-356 թ.) Գազայի մօտի անապատում: Ա. Եփրեմի հանճարի ու բարեպաշտութեան չնորհիւ անապատական կեանքը Միջագետքում չատ համակրութեամբ ընդունուեց, մեծ ծաւալ գտաւ եւ առանձին փայլ ստացաւ:

Սեբաստիայի Եւստաթէոս հայ եպիսկոպոսը վանքեր հիմնեց Հայաստանում, իսկ Ս. Բարսեղը վանական միաբանութիւններ հաստատեց Հայաստանին սահմանակից Պոնտոսում եւ Կապաղովկիայում²: Եւստաթէոսը հրապուրուած անապատական կեանքով եւ խստմբերութեամբ՝ ապրում էր նրանց պէս. իւր եպիսկոպոսական աստիճանին հակառակ, որ բարեվայելչութիւն է պահանջում, անապատականների պէս խարազ ու

1 Փարրար, Жизнь и Труды Свв. Отцов и Учителей Церкви, С. Петербург, 1891.

2 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, с. 301.

մաշկեղէն էր հագնում, որի համար բանադրուեց իւր հօրից՝ Կեսարիայի եւլալիա եպիսկոպոսից, եւ նրա տեղ եպիսկոպոս կարգուեց Մելիտոսը: Եւստաթէոսը իբրեւ արդէն բանադրուած՝ չհրաւիրուեց Պեփուագոնիայի Գանգրա քաղաքի ժողովին, որը առանց նրա պատասխանը կանխապէս լսելու՝ նզովեց նրան: Գանգրայի ժողովը եղաւ ըստ Զ. Ռօբերտսոնի 325-328 թուին:¹ Ուրեմն, Եստաթէոսը այդ թուից առաջ յարած լինելով կրօնաւորութեան՝ նոյն կարգը ներմուծել էր եւ Հայաստան:

Սոկրատը, որի այս մասին գրածը թարգմանաբար մէջ ենք բերում, ասում է², որ Եստաթէոսը նրա համար Գանգրայում կազմուած ժողովում դատապարտուեց, որովհետեւ Կեսարիայի ժողովից բանադրուելուց յետոյ էլ չէր դադարում եկեղեցական կարգերը փոփոխել: Արգելում էր ամուսնութիւնը, պատուիրում էր մսեղէն կերակուրներ չուտել՝ միսը պիղծ համարելով, մսակերներից եւ օրինաւորապէս ամուսնացածներից շատերին մերժում էր կամ ամուսնացածներին իրարից բաժանում: Թողած եկեղեցին՝ եկեղեցական խորհուրդները եւ Ս. Հաղորդութիւնը տներում էր կատարել տալիս: Աստուածպաշտութեան պատրուակով ծառաներին իրանց տէրերից հանում էր: Իմաստասէրի, այսինքն՝ մոնոզոնի սքեմ էր հագնում եւ իրան հետեւողներին էլ օտարոտի պարեգօտ հագնել թելաղում: Կանանց մազերը կտրում էր, խախտում էր յայտնի պասերը եւ պատուիրում էր տէրունական օրերին պաս պահել: Թոյլ չէր տալիս ամուսնացածների տներն օրհնել, սովորական կարգով ամուսնացած քահանաներին օրհնութիւնից ու հաղորդութիւնից զրկում էր՝ պիղծ համարելով նրանց: Այսպիսի շատ խստութիւն էր անում ու սովորեցնում:

Մեծն Բարսեղ, որ Եստաթէոսի խստակրօնութեան հետեւող էր, Պոնտոսի մի առանձնացած տեղում սկսեց կրօնաւորական կեանք վարել՝ նոյն բանին յորդորելով եւ իւր դպրոցական ընկեր Գրիգոր Նազիանզացուն, բայց վերջինս Բարսեղի անապատական խուցը առնէտի բոյն անուանելով՝ գրում է նրան. «Ով դուք պոնտական քիմմերցիններ³, անարեւ մարդիկ, դուք դատապարտուած եք, ինչպէս կասեն ոչ թէ միայն վեց ամսեայ գիշերների, այլ ձեր կեանքի մի մասն էլ ազատ չէ ստուերից, որովհետեւ ձեր ամբողջ կեանքը միմիայն գիշեր է, եւ Ս. Գրքի ասածին համեմատ, յիրաւի, մահուան ստուեր: Գովում եմ այդ նեղ ու ապառաժուտ շաւիղը, թէեւ չգիտեմ՝ այն դէպի Աստուծոյ արքայութիւն է տանում, թէ դէպի դժոխք, սակայն կցանկանայի, որ քեզ դէպի արքայութիւն տանէր⁴:

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, с. 1072.

2 Фаррап, Жизнь и Труды Свв. Отцов и Учителей Церкви. Св. Василий Великий, с. 460.

3 Քիմմերեանք յունական առասպելաբանութեան համեմատ սկիլքացոց աշխարհի ամենահիւսիսային սահմանում յաւիտենական խաւարի մէջ ապրող մի ժողովուրդ են:

4 Фаррап, Жизнь и Труды Свв. Отцов и Учителей Церкви. Св. Григорий Назианзин, с. 460.

Կրօնաւորների կանոններն ու սովորութիւնները, ասում է Զ. Ռոբերտսոն¹, նայելով հանգամանքներին եւ հիմնադիրների հայեացքներին՝ տարբեր էին: Արեւելքում նրանք զբաղւում էին արդիւնաբերական զանազան ձեռնարկութիւններով, օրինակ՝ դաշտային աշխատանքներով, հիւսնութեամբ, ոստայնանկութեամբ, երկաթագործութեամբ, կողով հիւսելով եւ փայտեայ հողաթափներ շինելով: Եւ, երանելի Աւգուստինը, այն կրօնաւորների դէմ, որոնք ցանկանում էին այդ տեսակ զբաղմունքներից խուսափել, խրատներ գրեց: «Մի վանք կար, ուր 1300 կրօնաւորներ էին ապրում, ասում է Մակարը, ես այդ վանքը տեսայ, նրա մէջ 15 կարկատիչ, 20 թափիչ, 5 հիւսն, 10 դարբին, 7 ուղտապան եւ 40 էլ աշխատաւոր կային, որոնք աշխատելով թէ իրանց պէտքերն էին լցնում, թէ բանտերին ու աղքատներին մասն հանում»²:

Ընդհակառակն, Ս. Մարտինը այդ տեսակ զբաղմունքը արգելք է համարում բարեպաշտութեան, եւ երիտասարդ կրօնաւորներին, բացի գրքեր արտագրելուց՝ ուրիշ ոչ մի զբաղմունք չէր թոյլ տալիս: Գաղղիայի կրօնաւորները, որոնք բարբարոսների կուսականութեան եւ սնապաշտութեան դէմ կոռւելու գործում մեծ ջանք էին թափում, իրանց ազատ ժամերը այնպէս չէին գործադրում, ինչպէս Եգիպտոսի ու Ասորիքի անապատականներն ու վանականները: Հագնելիքի եւ ուտելիքի վերաբերութեամբ ի նկատի էր առնւում նաեւ տեղական կիման: Մարտինի վարքը՝ գրողը ասում է. «Յոյներն ունեն ուտելու մեծ ախորժակ, իսկ գաղղիացիք՝ բնական գործ»:

Պախոմը պահանջում էր երեքամեայ փորձից յետոյ միայն կրօնաւոր ընդունել: Ս. Բարսեղը պահանջում էր, որ կրօնաւորութեան մէջ մտնել ցանկացողը որոշեալ կարգով խոստովանուի: Կրօնաւորութիւնից հեռացումն ապաշխարութեան էր ենթարկւում, բայց կրօնաւորութիւն ընդունելը անդարձ չէր, եւ մի քանի դէպքերում հեռացումն մինչեւ անգամ քաջալերում էր, որպէս լաւագոյն միջոց դժուարութիւններից դուրս գալու համար:

Անապատականութիւնն ու կրօնաւորութիւնը որքան հեռանում էին իրանց հիմնադիրներից թէ՝ ժամանակով եւ թէ՝ տեղի դրութեամբ, այնքան այլափոխում էին, եւ Ռոբերտսոնը նկարագրելով այդ այլափոխութիւնը՝ ասում է. «Կրօնաւորութեան ոգին երբեմն երեւան էր գալիս տքնութեան անսովոր ձեւերով: Այսպէս, Ոսկի (Յօսկի)՝ կամ խոտաճարակ տեսակը

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, с. 302.

2 Կարք Յարանց, Յու. Բ., Եր. 475-476:

3 Զ. Ռոբերտսոն առնելով Սոգոմենոսից (IV, 33) եւ գրեց (I, 21) աւանդում է խոտաճարակների կամ Ոսկիների նահատակութեան պատկերը: Ի՞նչ առընչութիւն կայ մեր Ոսկեաց եւ Միջագետքի Յօսկի-ների մեջ, կաշխատենք պարզել յետոյ: Մեր յարգելի

յառաջ եկաւ Միջագետքում, բայց յետոյ Պաղեստինումն էլ հետեւողներ ունեցաւ: Ապրում էին նրանք լեռներում բացօթեայ, համարեա բոլորովին մերկ թէ՛ ամառուայ խորչակին, եւ թէ՛ ձմռան սառնամանիքներին, կերակրում էին արմատներով ու խոտերով, այնպէս այլակերպում էին, որ հոգով ու մարմնով կորցնում էին մարդկային կերպարանքը»¹:

Խոտաճարակների տիպ կարելի է համարել Մարիամ Եգիպտացուն², որը Եգիպտոսի Աղէքսանդրիա քաղաքից մի պոռնիկ կին էր: Ա. Խաչի տօնի առիթով ուխտաւորների հետ գնաց երուսաղէմ՝ աշխարհախումբ բազմութեան մէջ իւր խառնագնաց կեանքով փող վաստակելու, բայց կրօնի փառաւոր պաշտամունքը տեսնելով՝ զղջաց, անապատ քաշուեց՝ հետը միայն երեք նկանակ ունենալով, եւ Յորդանանի այն կողմը, խորին անյայտութեան մէջ, 47 տարի ճգնեց: Նա իւր ճգնաւորական բոլոր կեանքում դալար խոտ էր ուտում՝ անասունի պէս երեսը գետնին քսելով եւ ճարակելով: Զոսիմոս ճգնաւորը այդ անապատում մարդ գտնելու նպատակով քսան օր թափառելուց յետոյ, նկատում է ստուերի նման մի մարդկային կերպարանք՝ արեւի խորչակից եւ ցրտի սառնամանիքից բոլորվին սեւացած եւ ծածկուած մազերով, որ ասրի պէս սպիտակ էին: Այդ Մարիամ Եգիպտացին էր, որ Հաղորդուեց, վախճանուեց եւ թաղուեց Զոսիմոսի ձեռքով:

Այս քրիստոնեայ ճգնաւորներից ոմանք էլ մարդկային զգացմունքից գերազանցող կատարելութեան հասնելու ձգտմամբ տարօրինակ վարքով եւ այլանդակ կերպարանքով սքանչացնում էին քաղաքների բնակիչներին. դրանց նպատակն էր արհամարհանք ցոյց տալ դէպի երկրաւոր վայելչութիւնը: Ե. դարի սկզբին յայտնուեցին նոր տեսակի ճգնաւորներ, որոնք Սիւնակեաց էին կոչւում:

Այս տեսակ Սիւնակեացներից առաջինն էր Սիմէօնը, որը Ասորիքի եւ Կիլիկիայի սահմանի վերայ եղած գաւառներից էր: Նա տղա ժամանակ արածում էր իւր հօր ոչխարների հոտը, յաճախելով եկեղեցի, հրապուրուեց կրօնաւորութեամբ եւ 14 տարեկան հասակում մտաւ խստակրօն կրօնաւորների մի վանք: Նա իւր համբերութեամբ եւ իւր անձը խոշտանգելու արտակարգ միջոցներով զարմացրեց եւ հիացրեց վանականներին: Մի անգամ ջրի ուղարկուած լինելով՝ առաւ արմաւենու կոշտ պարանը, որով ջուր էին քաշում հորից, պինդ փաթաթեց իրան եւ յայտնեց, որ

բարեկամ այ. Մկրտիչ Ղազարեանը, որին դիմել էինք խնդրելով պարզել Ռոկի կամ Յօհանն ծագումն, յայտնեց մեզ որ Ռուսկա իին պարսկերեն ծառայ կնշանակի (Բրոկիլման բառարան): Դրա ասորերէնը Արդա է, որ դարձեալ ծառայ է նշանակում եւ կրօնաւորի մտքով եւս գործածւած է (Ասորերէն բառարան):

1. Робертоն Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, с. 319.

2. Վարք Յարանց, Յտ. Ա., Եր. 287-319: Յայսմաւորք, Ապրիլի ... Արեգի ԻԳ. Վարք Մարիամի Եգիպտացւոյն:

Կորցըել է պարանը: Երկու շաբաթից յետոյ գաղանիքը բացուեց. կոչտ պարանը մտել էր նրա մարմնի մէջ, եւ հորդ արիւնի կաթիլները յայտնեցին գաղնիքը: Քննութիւնից երեւաց, որ պարանը այնպէս էր մտել նրա մարմնի մէջ, որ հազիւ էր նկատում: Պարանը դուրս կորզելու ժամանակ Սիմէօնը ամենեւին ցոյց չտուեց, որ ցաւ է զգում, եւ թոյլ չտուեց, որ վէրքերի վերայ դեղ դնեն: Վանահայրը Հարկադրուեց նրան հեռացնել վանքից, որ նրա խստակեցութիւնը նախանձորդներ չյարուցանի վանքում, որը աւելի թոյլ միաբանների համար կարող էր վտանգաւոր լինել: Գետնի երեսին տքնութիւնները բաւական չհամարելով՝ նա սիւներ էր շինում եւ նրա վերայ ամառ ձմեռ, գիշեր ցերեկ տքնում էր: Հետզհետէ սիւնը բարձրանում էր, վերջին սիւնը քառասուն կանգուն բարձրութիւն ունէր: Սիմէօնը պարանոցին կրում էր ծանր շղթայ եւ անդադար ծունը էր դնում. մի ականատես կարողացել է մինչեւ 1240-ը հաշուել, այնուհետեւ կորցնում է ծնրադրութեան հաշիւը: Նա շատ քիչ բան էր ուտում եւ ամբողջ մեծ պասին ծոմ էր մնում. մարգարէտութիւն էր անում եւ հրաշքներ գործում: Նրա հետ հարաբերութիւն էին պահում կայսրներ, թագաւորներ, եպիսկոպոսներ եւ շատ նշանաւոր մարդիկ:

Սիմէօնը քրիստոնեայ աշխարհում համաշխարհային հոչակ ստացաւ: Շատերը Պարսկաստանից, Եթովպիայից, Սպանիայից, Գաղղիայից եւ Բրիտանիայից գալիս էին նրան տեսնելու: Դեռ նրա կենդանութեան ժամանակ Հռովմի արհեստանոցում նկարում էին նրա պատկերը՝ համարելով այն դիւահալած: Սիմէօնը վախճանուեց 460 թուին 72 տարեկան հասակում, 47 տարի սիւնի վերայ ճգնելով:

Մեր հոգեւոր գրքերում եւս¹ գտնում ենք Սիմէօն Սիւնակեացի վարքը պատմուած այնպէս, ինչպէս Ռօբերտոսոնն է աւանդում, բայց ծննդավայրի որոշ ցուցմամբ: Յասմաւուրքը գրում է, որ Սիմէօնը Կիլիկիայի Սիսան գիւղադադրիցն էր. «ի ժամանակս բարեպաշտ կայսրն Լեւոնի մեծի եւ Մարտիրոս պատրիարքի»: Լեւոն Ա. թագաւորում էր 457-474 թ., իսկ Վարք Հարանցը Սիմէօնին անտիռքացի էր համարում, երեւի Անտիռքին մօտ ճգնելուն համար: Սիմէօնին յաջորդեց Դանիէլ Միջագետացին, որ շարունակեց սիւնի վերայ ճգնութիւնը 461-494 թիւը.: Սիւնակեացներին թէեւ սակաւ, բայց հետեւողներ եղան Յունաստանում եւ Ասորիքում:

Եթէ սիւնի վերայ ճգնողներ կային, կային եւ գրի մէջ ճգնողներ, որոնց գլխաւորն էր Յովհան Գրնեցին²: Նա Փիւնիկէի Կեսարիա քաղաքից էր, քրիստոնեայ բարեպաշտ մի այրի կնոջ զաւակ: Հալածանքի ժամանակ

1 Յայսմաւուրք. Սեպտեմբերի ԺԱ. Եւ Նաւասարդի ԻԲ: Արգերեան Մկրտիչ, Լիակատար վարք եւ Վկայաբանութիւն սրբոց: Յու. Զ., Վենետիկ, 1813, Եր. 25: Վարք Յարանց, Յու. Ա., Եր. 324-326:

2 Վարք Յարանց, Յու. Ա., Եր. 113-125:

Յովհանի մայրը, որի անունն էր Յուլիա, թողնում է իւր ապարանքը եւ ապաստանում մի աննշան խրճիթում ու այնտեղ ապրում թաքուն։ Այդ ժամանակ Յովհանը 15 տարեկան էր եւ միշտ եկեղեցի էր յաճախում սովորական ժամերին։ Եկեղեցում մի մարդ նրա ջերմեռանդութիւնը տեսնելով՝ խորհուրդ տուեց անապատ գնալ եւ ճգնել։ Յովհանը հետեւեց այս խորհուրդին. առաւ մօր օրհնութիւնը, հրաժեշտ տուեց մօրն ու միակ փոքրիկ քրոջը, դուրս եկաւ տանից եւ գնաց Յայնկոյս-Յորդանանի անապատը։ Առաջին գիշերը նա մի եղիպատացի անապատականի մօտ անցրեց եւ ուզեց նրա մօտ մնալ անապատական կարգերը սովորելու համար։ Եօթներորդ օրը աստուածային ազգեցութեամբ Յովհանը թողեց անապատականին եւ աւելի խոր անապատ քաշուեց։ Հրեշտակի ուղղեկցութեամբ մի օր ճանապարհ գնալուց յետոյ Յովհանը մի գուք գտաւ, աղօթեց եւ ընկաւ մէջը։ Նա խնդրեց Աստուծուց, որ իրան այնտեղ կերակրի եւ ուխտեց, որ մինչեւ մահ այնտեղից դուրս չգայ։ Գրի մէջ ճգնելիս՝ սովորական փորձութեան ենթարկուեց եւ յաղթող հանդիսացաւ։ Տասն տարի գրի մէջ մնաց, վախճանուեց 25 տարեկան հասակում եւ թաղուեց Կրիսոս անապատականի ձեռքով, որը եւ Յովհանու վարքը գրել տուեց մի եկեղեցական պաշտօնեայի։ Խոփւսիոն անապատական ծերն էլ հրեշտակի ազգմամբ գրեց Հովհանու վարքը, որ համեմատ գտնուեց Կրիսոսի գրել տուածին։

Մ. Վ. Աւգերեանը արդի քննիչներից եւ Բոլլանդեաներից առնելով՝ ասում է, որ Յովհան Գրնեցին հայ էր, Փոքր-Հայոց Կատառնիա քաղաքից, Դ. դարում ապրած¹, թէեւ Յայսմաւուրքը ասորի է անուանում եւ Գ. դարում ապրած։

Յովհան Գրնեցին տօնւում է Արքոց հարցն եղիպատացւոց հետ դեկտեմբերի սկիզբներում։

Սիմէօն Սիւնակեացը տօնւում է Վարագայ Խաչի պահոց բշ. օրը սեպտեմբերի վերջերին։

Յոյն-Ռուս եկեղեցին Մարիամ եղիպատացու յիշատակը տօնում է ապրիլի 1-ին, իսկ Հայ եկեղեցին չի տօնում։

1 Վարք Յարանց, Յտ. Բ., Եր. 268-273։

Ե.

ԱՄՓՈՓՈՒՄՆ-ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆՆԵՐ, ՍԿԻՏԵ, ՎԱՆՔ ԵՒ
ՎԱՆԱԿԱՆՆԵՐ. ԱՅԼԱՓՈԽՈՒՄԾ ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆՆԵՐ-
ԽՈՏԱՃԱՐԱԿՆԵՐ, ՍԻՒՆԱԿԵԱՅՆԵՐ, ԳԲՆԵՑԻՆԵՐ:
ՎԱՆՔԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ԱՆՀՐԱԺԵՇ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ: ԱՇԽԱՐՀԻԿ
ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ԶԳԵՍՏԸ.
ՓԻԼՈՆ ԵՒ ՎԵՂԱՐ:

Անապատական կեանքի զարգացման պատմութիւնը մեր առաջն է դնում հետեւեալ դասաւորութիւնը.

1. Միայնակեաց անապատականներ. սրանք նախագաղափար ունենաւով Ա. Եղիա մարգարէին եւ Յովհաննէս Մկրտչին, ապրում էին անապատում միայնութեան մէջ՝ քրիստոնէութեան դէմ եղած հալածանքից զերծ մնալու եւ աշխարհի գայթակղութեան չենթարկուելու համար: Այսպէս էր Պաւլոս Թեբայիդացին Գ. դարի վերջին եւ Դ. դարի առաջին կիսին:

2. Երբ քրիստոնէութեան դէմ հալածանքը մեղմացաւ, մարդիկ անապատ էին քաշւում՝ առանձնութեան մէջ գլխովին Աստուծուն նուիրուելու եւ աշխարհի գայթակղութիւնից հեռու լինելու համար: Սրանք ոչ խորին անյայտութեան մէջ, եւ ոչ էլ բոլորովին միայնակ էին ապրում, այլ փոքրիկ խմբերով՝ իրար մօտիկ խրճիթների կամ այրերի մէջ, որ սկիտէ կամ սկիւթ է կոչւում: Այս անապատականները բոլորովին կտրուած չէին աշխարհից, նրանք հարկաւոր ժամանակին երեւում էին քաղաքներում ու գիւղերում եւ հաւատացեալների բարոյական-կրօնական զարգացման վերայ մեծ ազդեցութիւն ունէին: Սրանք դաւանական եւ վարչական խնդիրների մէջ էլ ազդեցիկ դեր էին կատարում: Այս տեսակ անապատականնութեան նախասկիզը ներկայացուցիչն էր Անտոն Անապատականը, որի մահը անապատականները ողբացին հետեւեալ նշանաւոր եւ խորիմաստ արտայայտութեամբ. «Աշխարհս մեծ բարեխօս կորցրեց, եւ երկինքը մեծ մարդ ընդունեց, վերինը գտաւ այն՝ ինչ որ որոնում էր, եւ ներքինս կորցրեց՝ ինչ որ ունէր»¹:

Անապատականնութիւնը, եթէ չհաշուենք Եղիա մարգարէին ու Յովհաննէս Մկրտչին, սկսուեց ու զարգացաւ եգիպտոսի անապատներում, կամաց կամաց շարժուեց դէպի Պաղեստին, Ասորիք, Միջագետք եւ Հայաստան:

1 «Մեծ բարեխօս կորոյս աշխարհս, եւ մեծ մարդ ընկալան Երկինք: Եգիտ վերինն, զոր խնդրեր եւ կորոյս ներքինս, զոր ուներ» ... Վարդ Յարանց, Յտ. Ա., Եր. 81: Թուղթ Սերապիոնի Սուրբ Յօրն առ աշակերտս Երանելոյն Անտոնի առ Սակար եւ Ամատաս:

3. Դ. դարում անապատականներից աւելի խստակրօնները մեծ առաքինութիւն էին համարում իրանց անձը տանջել զանազան մտացածին միջոցներով եւ ուտելիքի վերաբերութեամբ զրկանքներով։ Այդ անապատականութեան այլափոխութիւնն էր եւ վախճանից առաջ՝ վերջին ջիգը։ Այլափոխուած անապատականներից ոմանք ամառ ձմեռ մերկ ապրում էին անմարդաբնակ տեղերում։ Նրանք, որոնք խոտ էին ճարակում, կոչւում էին Խոտաճարակներ կամ ոսկի (ՅՈՅԿԻ)՝ որպիսի էր Մարիամ Եգիպտացին, որոնք սիւների վերայ էին ճգնում՝ կոչւում էին Սիւնակեցներ, որպիսի էր Սիմէօն Սիւնակեցը, եւ որոնք գրի մէջ էին ճգնում՝ կոչւում էին Գրնեցի, որպիսի էր՝ Յովհան Գրնեցի։

Այս տեսակ ճգնաւորական կեանքը երկար չշարունակուեց եւ չէր քաջալերում եկեղեցու ողջամիտ հայրերից, որոնք թէ եւ դատապարտում էին եպիսկոպոսների եւ աշխարհիկ հոգեւորականների պահապետութիւնը, մնափառութիւնը, ցուցամոլութիւնն ու աշխարհիկ ձեւերը, բայց այդ հոգեւորականներից ոմանց գծուծ մուրացկանի եւ կեղծաւոր կրօնաւորութեան հագուստն եւ նիստ ու կացն էլ չէին քաջալերում՝ անպատշաճ բան համարելով այն։ Կեղեստինոս պապը (422-432 թթ.) իւր նամակով դէպի գաղղիացի եպիսկոպոսները յանդիմանում էին նրանց, որ հագուստով կամենալով ցոյց տալ, թէ խստակրօն են, կրօնաւորների պէս կարճ պարեգօտ (պալլի) եւ կաշէ գօտի էին հագնում եկեղեցում¹։

4. Եգիպտոսի անապատականների իրար մօտիկ խրճիթներում եւ այրերում բնակութիւնը, որ սկիտէ կամ սկիւթ էր կոչւում եւ համապատասխանում է հայ մենաստան բարին, Գ. դարի վերջերքին աւելի որոշ կերպարանք ստացաւ եւ սկիզբն դարձաւ վանքերի գոյութեան։ Վանքերում անապատականները պէտք է ապրէին խմբուած մի որոշ շրջանակի մէջ։ Այդպիսի խմբական կենակցութիւնը պէտք ունէր որոշ կարգ կանոնի։ Ինչպէս տեսանք, Պախոմը (հայ տառադարձութեամբ՝ Պաքմէոս, Պաքումէոս) այդպիսի մի համախմբուած անապատականների մեծաւոր կամ առաջնորդ դառնալով՝ սահմանեց որոշ կանոններ, որ ըստ աւանդութեան՝ հրեշտակի ձեռքով էր ստացել։ Վայրը, ուր խմբուած էին անապատականները, կոչուեց վանք կամ փարախ։ մեծաւորը՝ առաջնորդ, վանահայր կամ ասորերէն՝ աբբա, որ նշանակում է հայր, եւ յունարէն՝ արքիմանդրիտ, որ նշանակում է փարախապետ։ Վանքերում բնակուղները այլ եւս անապատական չէին կոչւում, այլ՝ կրօնաւոր, վանական, մոնողոն։ Այր մարդկանց վանքերից յետոյ անմիջապէս սկիզբն առաւ կանանց վանքը, որը հաստատուեց դարձեալ Պախոմի ձեռքով, եւ կանանց այդ առաջին վանքի մայրապետ դարձաւ Պախոմի քոյրը։

1. Христианское чтение. 1898, т. CCVI, ч. 1. О времени происхождения церковного облачения, сс. 145-175.

Դ. դարի սկզբում վանական հաստատութիւնները եղիպտոսից տարածում են իլլարիոնի ձեռքով՝ Պաղեստին, Ասորիք, Հայաստան եւ շրջակայ երկրները։ Ինչպէս անապատականները՝ նոյնպէս եւ վանականները, ամուրի էին։ Վանքերի հաստատութեամբ անապատականութիւնը կորցրեց իւր նշանակութիւնը եւ այլափոխուեց։ Եկեղեցու պայծառութեան համար վանքերը անհրաժեշտ հաստատութիւն դարձան։

Ճգնաւոր անապատականներից ու վանականներից բոլորովին տարբերում էր աշխարհիկ հոգեւորականութիւնը, որ բաղկացած էր եպիսկոպոսներից, քահանաներից եւ եկեղեցական ստորին պաշտօնեաներից։ Եպիսկոպոսները կառավարում էին եկեղեցու վարչական գործերն ու ձեռնադրութիւն անում։ Եկեղեցական վարչութեան մէջ դրանք իշխաններ էին։ Քահանաները եկեղեցական ստորին պաշտօնեաների սպասաւորութեամբ հաւատացեալներին մատակարարում էին եկեղեցու խորհուրդները (մկրտութիւն, ապաշխարութիւն կամ խոստովանութիւն, հաղորդութիւն, ամուսնութիւն) եւ կատարում արարողութիւններն ու հանապազորեայ ժամերգութիւնը։ Թէ՛ եպիսկոպոսները եւ թէ՛ քահանաները մինչեւ Դ. դարի երկրորդ կէսը ամուսնացած էին։ Այդ ժամանակին արեւելեան եկեղեցում սահմանուեց, որ աշխարհիկ հոգեւորականութեան այն մասը, որը քահանայ կոչմամբ ժողովրդի մէջ էր լինելու իրեւ խոստովանահայր եւ սուրբ խորհուրդների մատակարարող՝ ըստ հնումն ամուսնացած լինի. իսկ այն մասը, որ յանձին շրջիկ քարոզիչների եւ եկեղեցին կառավարող եպիսկոպոսների ժողովրդի հետ անմիջական յարաբերութիւն եւ մշտական կայեան պէտք է չունենար, իրեւ հոգեւոր զինուորութիւն՝ ամուրի լինի, հիմք ունենալով Պողոս առաքեալի խօսքը, թէ. «Զի որ անկինն է, հոգայ զծեառն, եւ որ կանամբին է, հոգայ զաշխարհիս՝ թէ որպէ՞ս հաճոյ լիցի կնոջ իւրում» Ա. Կորնթացւոյ, է., 32-33):

Զափաւորութիւնը թէ՛ հագուստի եւ թէ՛ կենցաղաւարութեան վերաբերութեամբ՝ այդ հոգեւորականների պարտաւորական պարտքն էր, բայց Բիւզանդիայում եւ Հռոմում արքունի ճոխութիւնը ազդեց այդ տեղերի հոգեւորականութեան կենցաղի վերայ։ Եպիսկոպոսները հագնում եւ ապրում էին սենատորներին հաւասար ճոխութեամբ ու փարթամութեամբ եւ պալատականների կարգումն էին¹.

«Եկեղեցու դէմ հալածանքը դադարելուց յետոյ հոգեւորականութիւնը պատուաւոր տեղ գրաւեց եւ համարւում էր պետական բարձրաստիճան պաշտօնեաներին հաւասար եւ դրա համար էլ շատ բնական է, որ պալատական աստիճանաւորների պատւոյ նշանները, որոնց հետ եւ ժապաւէնը (ուրար), նրանց էլ անցնէր»²։ Գրիգոր Աստուածաբանը Կ. Պոլ-

1 Հրիստուական առաջնորդութիւն 1898, տ. CCVI, վ. 1. ս. 161-162.

2 Անդ, 1898, տ. CCVI, վ. 1. ս. 159.

սում տեսնելով մայրաքաղաքի բնակիչներին դատարկութեան եւ զուարձութեան մատնուած՝ ասաց. «Ժողովուրդը ապրում է միայն հացով եւ խաղերով»: Եւ գանգատում էր, թէ. «Կ. Պօլիսը քաղաքներից առաջինն է, որ գտնուում է դերասան դառնալու վտանգի մէջ»¹:

Այս նկատողութեանն Ֆարրարն աւելացնում է հոգեւորականութեան նկարագրութիւնը՝ գրելով. «Այս չարիքի աւելի վատ երեւոյթը այն էր, որ դէպի թատրոնական տեսարանները համաճարակ մոլութեան պատճառով եկեղեցական պաշտամունքները եւ քարողիչների ճառերը սկսել էին աւելի եւ աւելի թատրոնական դառնալ: Երէցի պաշտօն ստանձնում էին ոչ թէ նրա համար, որ պարզ Քրիստոսին քարողեն պարզ ժողովրդին, այլ որ հնարաւորութիւն ունենան յափրանալ այն արբեցուցիչ ծափահարութիւնների գղրդիւնով, որոնցով օգտուում էին դերասաններն ու կառարշաւները»: Ա. Գրիգոր Աստուածաբանը դառնութեամբ ասում է. «Մենք մեր բարեկեցութեամբ խորտակեցինք այն փառքն ու զորութիւնը, որը ձեռք էինք բերել հալածանքի ու թշուառութեան ժամանակ....»: «Ես չգիտէի,- ասում է նա,- որ ինձնից կպահանջեն մրցել կոնսուլների, պրեֆեկտների եւ նշանաւոր գօրապետների հետ, որոնք չգիտեն ինչպէս ազատուեն զեղխութիւնից, չգիտէի, որ աղքատներին պատկանող գոյքերը պէտք է վատնեմ կերակուրների եւ ճոխութեան համար, պէտք է նժոյգ ձիերով շրջեմ, կառքերով ման գամ, ի ցոյց մեծութեանս՝ հանդիսաւոր գնացքներ սարքեմ, յառաջընթաց ունենալով «զգնյշ, զգնյշ» գոչող աղդարարներ, որի ժամանակ ամեն ոք պատրաստ էր ճանապարհ տալ շտապաւ մի կողմ քաշուելով, որպէս թէ մենք որեւէ վայրենի գազան լինէինք, եւ մեր գնացքը պէտք է անպատճառ հեռուից նկատուէր»: Այսուհետեւ, մեղադրելով հոգեւորականներին եւ հարուածելով նրանց թոյլ կողմերը՝ ժողովրդի համար ասում է. «Նրանք իրանց համար փնդում են ոչ թէ քահանայ, այլ հոետոր, ոչ թէ հոգիների, այլ դրամների պահապան, ոչ թէ անարիւն զոհ (Ա. Պատարագ) մատուցանողներ, այլ հզօր ըմբշամարտներ: Ես պատրաստ եմ այդ բանի համար նրանց (ժողովրդին) ներել, մենք ենք նրանց դաստիարակել այդպէս, մենք աշխատում ենք ամենքին դիւր գալ, ամենքի համար ամեն բան դառնալ, բայց չգիտեմ՝ դրանով նրանց (ժողովրդին) կիրկենք, թէ կիրցնենք»²:

Եթէ անապատականները այլափոխուել էին, վանական կրօնաւորները կեղծաւոր ձեւերով շահագործում էին հաւատացեալների դիւրահաւանութիւնը: Ինչպէս տեսանք եկեղեցու մեծ վարդապետների եւ հայրերի վկայութիւններից՝ աշխարհիկ հոգեւորականութիւնը եւս, թէեւ

1. **Փարրար**, Жизнь и труды Свв. Отцов. Св. Григорий Назианзин, с. 421.

2. Անդ, сс. 437-438.

անհամեմատ գիտուն, բայց իւր կոչման բարձրութեան վերայ չէր: Սակաւ բացառութեամբ այսպէս էր աշխարհիկ հոգեւորականութիւնը՝ Դ. դարի երկրորդ հէսին, այսինքն՝ քրիստոնէութիւնը Կոստանդին Մեծից չարգելուած կրօն հրատարակուելուց միայն յիսուն տարի յետոյ:

Վանական կրօնաւորներին անհրաժեշտ մազեղէն փիլոնը¹ փոխարինում էր Եղիայի մաշկեակին², ծածկում էր նրանց մերկութիւնը, համարւում էր մեռելութեան վերարկու, խոնարհութեան ու աշխարհուրացութեան նշան: Աշխարհիկ հոգեւորականութիւնը (եպիսկոպոս, վարդապետ, քահանայ) այդ փիլոնը իւրացրեց եւ հետզհետէ ճոխացնելով՝ դարձրեց պատույ պարգեւ եւ բարձր աստիճանի յատկանից: Օրթոդոքս եկեղեցում եպիսկոպոսների մազեղէն փիլոնը դարձաւ մետաքսեայ, գոյնագեղ եւ ծաղկենկար փիլոն, որ «խառայ փիլոն» ընդհանուր անուամբ եկեղեցու բարձրաստիճան պաշտօնեաները (կաթոլիկոս, եպիսկոպոս) իրանց սեպհականելով, որպէս պատույ պարգեւ չնորհում էին վարդապետներին ու քահանաներին՝ նրանց բազմամեայ եւ արդիւնաւոր պաշտօնաւարութիւնը վարձատրելով³:

Փիլոնի սկզբնական համեստ ձեւն ու նպատակը այնպէս փոխուեց, որ եկեղեցական միւս զգեստների հետ նրա ծագման մասին էլ տարակոյս առաջացաւ⁴, թէ արդեօք հայ «խառայ փիլոնը» կամ օրթոդոքս «մանտիան» կրօնաւորների մազեղէն փիլոննն է, թէ՝ Հռովմայ եւ Բիւզանդիայի սենատօրների ծիրանին կամ հին Հռովմայեցիների տօգան, որ կրում էին պետական բարձադիր անձինք:

Նոյնը կասենք վեղարի համար էլ. վեղարը փիլոնի անբաժան մասն էր: Եթէ փիլոնը ըստ աշխարհի մեռելութեան պատանն էր, վեղարն էլ՝ վարչամակն էր: Վեղարը կամ կնգուղը վանական կրօնաւորների անհրաժեշտ հագուստի մասն էր: Վեղարը պատրաստում էր թանձր խարազնից, սրածայր գլխով, որ քանի վայր էր իջնում, այնքան լայնանում էր: Վեղարը առաջի կողմից իջնում էր մինչեւ ճակատի կէսը՝ ծածկելով ունքերը աչքերը եւ դէմքի վերին մասը, իսկ ետեւի կողմից՝ իջնում էր մինչեւ գոտին եւ աւելի ցած: Վեղարը պատսպարում էր կրօղ կրօնաւորի գլուխը, պարանոցը, թիկունքն ու ուսերը ձմեռուայ ցրտից եւ ամառուայ

1 Վարք Յարանց, Յու. Ա., Եր. 289: Մարիամ Եգիպտացու վարքի մէջ տեսնում ենք, որ փիլոնը մազեղէն էր:

2 Մաշտոց ծեռնադրութեան կղերիկոսաց, Վաղարշապատ, 1870, Եր 51: «Օրինեա՛ Տէր զգեստ եւ զպատմուծան սրա, որպէս օրինեցեր զնաշկեակն Եղիայի»:

3 Նոյն Մաշտոց, Կանոն օրինութեան արեղայի, Եր. 63: Վերջը աղօթքի առաջին մասն. «Աղաչենք զթեզ, Տէր Յիսուս, զվերարկո մեռելութեան մերոյ, որով եւ դու ծածկեցար խոնարհութեան եւ զձեւ զգեստուս, զոր ետուն մեզ հարցն մեր ի ցոյցս խոնարհութեան եւ ուրացութեան աշխարհի, որով եւ ինքեանք կերպարանակեցան»:

4 Христианское чтение. 1898, т. CCVI, ч. 1. сс. 146-175. О времени происхождения церковного облачения.

Խորշակից: «Վեղարաւորը կարողանում էր տեսնել միայն իւր առաջը, վեղարով նրա տեսութեան հորիզոնը շատ փոքրանում էր: Հստ աւանդութեան՝ կնգուղի կամ վեղարի համար հրեշտակը Պախոմին պատուիրում է. «Եւ այս նշանակ կնգղաց նոցա, զի եղիցի նա առանց խաւ ու խաչ ծիրանի յաջակողմեանն»¹:

Դ. դարի Բ. կեսին, երբ սահմանուեց, որ եպիսկոպոսներն ու եպիսկոպոսութեան թեկնածուները ամուրի էին, դրանք վանական կրօնաւորներից իւրացրին վեղարն, ու Օրթոդոքս եկեղեցու մէջ դարերի ընթացքում վեղարը բոլորովին կերպարանափոխուեց, ստացաւ կամիլաւկայի ձեւ՝ գլուխը տափակ, առաջը՝ բոլորովին բաց, միայն ետեւի մասից սեւ կերպասեայ շղարշով: Արքեպիսկոպոսներին, որպէս պարգեւ, իրաւունք է տրւում սպիտակ վեղար կրել: Հայ հոգեւորականութիւն, պահելով վեղարի հին սրագլուխ ձեւը, ժամանակի ընթացքում որոշ բարեձեւութեան վերափոխեց. խարազնի տեղ վեղարը մետաքսեայ սեւ շղարշով է ծածկում: Այդ շղարշը առաջի կողմից մինչեւ ունքերն անգամ չէ հասնում, այնպէս որ, վեղարաւորը դիմացի տեսութեան ընդարձակ հորիզոնն է ունենում, միայն աջ եւ ձախ կողմերից բաւական սահմանափակւում է հորիզոնը: Վեղարի շղարշը ետեւի կողմից ուսերի վերայով վայր է իջնում շատ անգամ մինչեւ ծնկների ծալքը: Ինչ կասկած, վեղարից ծիրանի խաչը յապաւուեց, որով հետեւ այն կխանգարէր վեղարի բարեվայելչութեանը: Ծիրանի խաչի տեղ այժմ, որպէս բարձրագոյն պարգեւ, չնորհւում է եկեղեցու բարձրաստիճան պաշտօնեաներին աղամանդեայ խաչ՝ վեղարի ճակատին կրելու:

Վանական կրօնաւորների զգեստն էր կնգուղ, սքեմ եւ գօտի, եւ Պաքմէոսը վախճանուելիս պատուէր է տալիս իւր աշակերտներին ու ասում. «Կնգուղն օրինակ է անմեղութեան եւ սքեմն՝ օրինակ խաչի, իսկ գօտին արիութեան եւ քաջութեան նշան է: Արդ, մենք քաղաքավարեսցուք ըստ կերպի մերոյ եւ զամենայն փութապէս գործեսցուք, զի մի՛ գտցուք զօտար կերպ զգեցեալ»:²

Աշխարհիկ հոգեւորականներից կրօնաւորական կամ արեղայական ձեւի զգեստ գործածողներից առաջինն է, ինչպէս տեսանք, Սեբաստիայի Եւստաթէոս հայ եպիսկոպոսը, որ իւր այդ նորաձեւութեան համար բանագրուեց Կեսարիայի Ելալիոս եպիսկոպոսից եւ ապա Գանգրայի ժողովից³ դատապարտուեց դաւանական խնդիրներում իւր տատամսութեան

1 Վարք Հարանց, Յտ. Բ., Եր. 476:

2 Անդ, Յտ. Ա., Եր. 454:

3 Գանգրայի ժողովը ըստ Զ. Ոօբերտոսնի (История Христианской Церкви, т. 1, с. 1072.) եղել է 325-341ГГ., ըստ Ֆարրարի (Жизнь и труды Свв. Отцов. Св. Григорий Назианзин, сс. 437-438.) 358Г., ըստ Մեսրոպ Վարդապետ Տէր-Մովսէսեանի (Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի Եկեղեցական պատմութիւն, Եր. 206) մօտաւորապէս 361-362թթ.:

Եւ դէպի հերետիկոսները հակամիտութեան պատճառով։ Թէեւ ուղղափառ եկեղեցին հալածում էր Եստաթէոսին, բայց նա իւր կրօնական խորինհմտութեամբ եւ խստակրօն մաքուր վարքով ակնածելի էր։ Նրան յարգում եւ նրա վարքին հետեւում էին ողջամիտներից շատերը, որոնցից մէկն էր Բարսեղ Մեծն¹:

9

ՄԵԾՆ ԲԱՐՍԵՂԻ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ԱՍՏՈՒԹԱԲԱՆԻ
ԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ: ԲԱՐՍԵՂԸ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒՄ Է
ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԿՐՈՆԱՒՈՐԱԿԱՆ ԵՒ ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆ
ԿԵԱՆՔԸ: ՆԱ ՊՈՆՏՈՍՈՒՄ ՀԻՄՆՈՒՄ Է ՎԱՆՁԵՐ ԵՒ
ԳՐԻԳՈՐ ԱՍՏՈՒԹԱԲԱՆԻ ՀԵՏ ԿՐՈՆԱՒՈՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ
ՎԱՐՈՒՄ: ՆՐԱՆՑ ԵՒ ՎԱՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԶԲԱՂՄՈՒՆՔՆԵՐԸ:
ԱՆԱԽՈՐԵՏՆԵՐ ԵՒ ԿԻՆՈՎԻՏՆԵՐ: ՎԱՆԱԿԱՆ ԴԱՌՆԱԼՈՒ
ՀՐԱՊՈՅՑՐՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐԱՊԵՍ: ԲԱՐՍԵՂԸ ԿԵՍԱՐԻԱՅԻ
ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ: ԳՐԻԳՈՐԻ ԴԺՈՂՈՎԹԻՒՆԸ ԲԱՐՍԵՂԻՑ:
ԳՐԻԳՈՐԸ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ: ԵՐԿՈՒ ՄԵԾ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐԻ
ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ: ԲԱՐՍԵՂԻ ԵՒ
ԳՐԻԳՈՐԻ ՄԱԿՐ:

Բարսեղ Մեծն ու Գրիգոր Աստուածաբանը դեռ պատանեկան հասակում, իրանց հայրենիքում՝ Կապաղովկիայում, որ Սեբաստիայից հեռու չէր, Եւստաթէսի խստակրօնութեան համբաւը լսած լինելով՝ անտարբեր չէին դէպի նա եւ դէպի կրօնաւորութիւնը։ Ըստ Ֆարրարի՝ Նրանք² Աթէնքում, իրանց ուսանողութեան ժամանակ, համարեա կրօնաւորի կեանք էին վարում։ Նրանք յատկապէս Պրոերեսիոս քրիստոնեայ հայ ուսուցչապետի ազդեցութեան տակ քրիստոնէական հոգով կրթուելով՝ մեծ յառաջադիմութիւն գործեցին Հռետորութեան մէջ։ Բարսեղի եւ Գրիգորի դասընկերների մէջ էր նաեւ Յուլիանոսը, որ յետոյ կայսր դարձաւ Ուրացող լորջորջմամբ։

Բարսեղը ծնուեց 326 թուին քրիստոնեայ ծնողներից։ Նրա բարեպաշտական զգացումների վերայ մեծ ազդեցութիւն ունեցան նրա մայրը՝ Էմմէլիան եւ քոյրը՝ Մաքրինան։ Հնդամեայ ուսանողութիւնից յետոյ (351-355 թ.) նա Կ. Պօլսի վերայով վերադարձաւ իւր հայրենի Կեսարիա քաղաքը, ուր սկզբում սկսեց փաստաբանութեամբ պարապել եւ կենցա-

¹ **Фаррап**, Жизнь и труды Свв. Отцов. Св. Василий Великий.

2 Բարի Սեօի Եւ Գրիգոր Աստուածաբանի մասին մեր գլխաւոր աղքիւրն է Ֆարրարի Հյուն և տրու Սբ. Օվուս.

ղասէր կեանք էր վարում: Դեռ 22 տարեկան գեղեցկակազմ, բարձրահասակ եւ քաջ հռետորի համբաւ վայելող Բարսեղը հեռի չէր երիտասարդական հասակին յատուկ ցուցամոլութիւնից, բայց երբ իւր մօր եւ քրոջ ազդեցութեան տակ սկսեց Աւետարան կարդալ՝ զարթեց նրա մէջ կրօնաւորական կեանքով ապրելու իղձը, մկրտուեց եւ, տեղումը կամենալով ուսումնասիրել անապատական եւ վանական կեանքը՝ այցելեց Եղիպտոսի, Պաղեստինի, Ասորիքի եւ Միջագետքի անապատներին ու վանքերին, որոնք շատ խոր տպաւորութիւն թողին իւր վերայ: Բարսեղը, խօսելով իւր տեսած անապատականների ու վանականների մասին, ասում է. «Ես երկիւղածութեամբ եմ յիշում նրանց չափաւորութիւնը ուտելիքի վերաբերութեամբ, աշխատանքի մէջ նրանց տոկունութեան վերայ հիացել էի, սքանչացել էի աղօթքի մէջ նրանց ջանասիրութեան վերայ, զարմացած էի, թէ նրանք ինչպէս յաղթում են քնին, չէին ընկճում ոչ մի մարմնական կարիքի առաջ, միշտ հոգու արիութիւն էին պահում քաղցի, ծարաւի, ցրտի եւ մերկութեան մէջ: ... Նրանք, յիրաւի, ցոյց էին տալիս, թէ ինչ է նշանակում ապրել որպէս երկնաքաղաքացի՝ արհամարհելով անցաւոր աշխարհը»:

Բարսեղը բոլորովին հրապուրուած այս հրեշտակային կեանքով, եւ նկատի ունենալով, որ իւր հայրենակիցներից շատերն էին նախանձաւոր այս կեանքին, մտքումը դրեց իւր հայրենիքում եւս նոյնպիսի կրօնաւորական կեանքի հիմք դնել: Եւ երիտասարդ հասակում թողնելով աշխարհը իւր հրապոյրներով՝ քաշւում է դէպի անտառախիտ եւ լեռնուտ Պոնտոսը: Իրիս գետի մօտ՝ Անիսայում, սկսում է կրօնաւորական կեանք: Բարսեղը դէպի արեւելք արած իւր ճանապարհորդութիւնից երկու արգասաւոր համոզում էր բերել՝ ա. թէ մարդիկ չպէտք է անպայման միայնութեան մէջ ապրեն, բ. թէ անձնուրացութեան ու անձնաչարչար լինելու չափազանցութիւններին վերջ դնելու համար պէտք են կանոններ:

Բարսեղից անբաժան էր նրա դասընկեր Գրիգոր Աստուածաբանը: Նրան հետեւեց նրա մայր Էմիլիան, որ երկու արժանաւոր կրօնաւորների կեանքը քաղցրացնում էր իւր մայրական խնամքով: Գրիգոր Աստուածաբանը կամ նազիանզացին Պոնտոսի լեռներում իրանց վարած անապատական կեանքի մասին գրում է Բարսեղին. «Յիշում եմ այդ հացերն ու չլապուրները եւ միշտ էլ պէտք է յիշեմ, որովհետեւ այդ քառթու հացերը ծամելիս ատամներս սոթ էին տալիս եւ կարծես խիճ ծամելիս լինէի: ... Եթէ թշուառներին մեծահոգութեամբ կերակրող քո մայրը չափատէր մեզ այդ դրութիւնից, քո մայրը, որը երեւեց մեզ, նաւի պէս ալեկոծուողներիս, որպէս անփոյթ նաւահանգիստ՝ վաղուց մեռած կլինէինք, Պոնտոսին մեր հաւատարմութեան համար ոչ այնքան գովասանքի, որքան ափսուանքի արժանանալիս»:

Բարսեղը շատ խստմբեր կեանք էր վարում. իւր երկրաւոր գոյքերից միայն իւր վերայի հագուստն էր վեր առել, եւ գիշերը, երբ թաքչում էր մարդկանց հայացքից, հագնում էր կոշտ մազեղէն: Միայն ցերեկն էր հագնում պարեգօտ եւ վերարկու: Նրա անկողինը չոր գետնի վերայ էր գտնւում, եւ գիշերները շատ անգամ հսկումներով էր անցկացնում: Նրա ըմպելին պարզ ջուր էր, ուտելիքը՝ ցամաք հաց եւ աղ: Այնուամենայնիւ, նա անձնատուր էր մարմնական ու մտաւոր աշխատանքի:

Պոնտական այս առանձնութեան մէջ Բարսեղի եւ Գրիգորի կեանքը լծորդուած էր հետեւեալ դժուարութիւնների հետ. «Նրանց խրճիթը առանց տանիքի էր ու առանց դռան, վառարանը՝ առանց կրակի ու ծիփի, պատերը խորշակից այնքան չորացել էին ու ճաքճաքել, որ նրա մէջ բնակողները կաթիլքի եւ անձրեւի ժամանակ չէին կարողանում ցեխոս կաթիլներից պատսպարուել: Նրանք այնտեղ կենում էին տանտալոսին դատապարտուածների պէս՝ բանտի մէջ ծարաւից տանջուելով: Մենք տեսանք, թէ ինչ հաց էին ուտում նրանք, եւ նրանց կեանքը մահից ազատել էր Բարսեղի մայրը, սակայն Բարսեղը ոգեւորութեամբ նշելով այդ կեանքը՝ անուանում է նրան «Մամբէի կաղնուց դէպի երկինք բարձրացնող սանդուղ, Մաքանայեմի պարան, Եղիս մարգարէի Կարմելոս, Յովհաննէս Մկրտչի անապատ եւ Զիթենեաց սար»:

Բարսեղն ու Գրիգորը իրանց անապատական տաժանակիր կեանքը քաղցրացնում էին պահքով, ժուժկալութեամբ, աղօթքով եւ ֆիզիքական ու մտաւոր պարապմունքներով: Նրանք զբաղւում էին Ս. Գրքի ուսումնասիրութեամբ եւ Եւրոպինէսից ծաղկաքաղներ կազմելով, որ ֆիլոկալիա է կոչւում: Բարսեղը այդտեղ գրեց իւր «Բարոյագիտութիւնը» (Հրացուցենու) եւ բազմաթիւ թղթերը: Այդպիսի բազմազբաղ մարդը հազիւ թէ միջոց ունենար աշխարհի մասին մտածելու եւ նրա գայթակղութիւններով հրապուրուելու. դատարկութիւնն ու անգործութիւնն են մեղսագործութեան մայրերը: Գերագոյնով զբաղուած միտքը ժամանակ չի գտնի ստորայիններով զառածուելու՝ գործող մարդը եւ աշխատող անձը ապահովուած են յանցանքներից ու արատներից:

Կրօնաւորական կեանքի նպատակն էր ձեռք բերել հոգու անդորրութիւն՝ հոգու հայեացքը միայն անհրաժեշտ առարկայի վերայ ուղղելով՝ փոխանակ աշխարհային զօրաւոր հոգսերի, որոնք են՝ ամուսնական հոգս, ազգականների հոգս, ստորոկների հոգս, հասարակութեան մեծամիտ վերաբերմունք եւ ամեն տեսակ կենցաղական մտայնութիւն:

Բարսեղին հետեւող «կրօնաւորները ման էին գալիս համեստութեամբ, գլուխները քաշ, հասարակ հագուստով, չսանրած մազերով, սպաւորների պէս: Նրանք ծանր քայլերով էին շրջում, միաժում էին եւ

օրուայ 24 ժամերից միայն մէկն էին նուիրում ճաշի, որ կազմուած էր լինում ամենահասարակ եւ անհրաժեշտ կերակուրներից։ Զգիտեմ ինչ եմ անում այս առանձնութեան մէջ,- գրում է Բարսեղը Գրիգորին,- ասելն էլ ամաչում եմ, թողնելով ամեն չարիքի պատճառ քաղաքային կեանքը՝ ես մինչեւ այսօր չկարողացայ ինձ էլ թողնել։ Ես նման եմ ծովային հիւանդութեամբ նաւորդի, եւ կարծելով, թէ նաւն է ալեկոծութեան պատճառը, անդադար երթեւեկում եմ մէկ դէպի նաւի ցոււկն, մէկ դէպի ղեկը։ Այսպէս է իմ դրութիւնը, որովհետեւ կրելով մէջս իմ ներքին հակումները՝ ես ամեն տեղ էլ նոյն ալեկոծութեան մէջ եմ գտնւում. այնպէս, որ այս մեկուսացած կեանքից աչքի ընկնող մի շահ չստացայ»։ «Աւաղ, աւելացնում է ֆարրարը, Բարսեղի փորձը հաստատում է հազարաւոր ուրիշ մարդկանց փորձերով։ Մարդ կարող է փոխել հագուստը, իւր նիստ ու կացը, իւր բնակավայրը, բայց ամեն տեղ էլ նա կկրի իւր հետ իւր սեպ-հական եալ»։

Կրօնաւորութեան վերաբերութեամբ Բարսեղի հայեացքը քիչ տարբերում էր եգիպտացի իւր ժամանակակիցների հայեացքից. այս երեւում է այն կանոններից, որ նա գրեց Գրիգորի օգնութեամբ։ Այդ կանոնները օրինակ դարձան ասիական բազմաթիւ վանքերի։ Գրիգոր Նազիանզացին երկու տողով բնորոշում է իւր դաղափարը այդ մասին. «Ես ման էի գալիս, -ասում է նա, -անխորետների (ճգնաւոր) եւ կինովիտների (վանական) միջեւ եղած շաւզով եւ դիտում էի մէկի հոգեզմայլ վերացականութիւնը եւ միւսի օգտաւէտութիւնը»։

Բարսեղը շատ էլ չէր քաջալերում միանձնական ճգնաւորութիւնը. նա կարծում էր, որ ճգնաւորները չափազանց անձնատուր լինելով վերացականութեան, էլ միջոց չեն ունենում քրիստոնէական սէրը վերակենդանացնելու, ուստի եւ վանական կամ միաբանական կեանքի առաջին հիմնադիրը դարձաւ Պոնտոսում եւ Կապադովիայում։ Սեբաստիայի աթոռազուրկ հայ Եւստաթէոսը, որ յայտնի էր դաւանական խնդիրներում իւր տատանումներով, եւ որի հետ Բարսեղն բարեկամութիւն էր վարում՝ հարգանքով վերաբերուելով դէպի նրա խստակրօնութիւնը), թէեւ շատ հետեւողներ ունէր, սակայն նրանք, ինչպէս ասում է, ոչ միայնակեաց ճգնաւորներ էին, ոչ վանական, այլ շրջիկ կրօնաւոր, ապրում էին քաղաքներում եւ գիւղերում երկու երկու կամ երեք երեք միասին։ Բարսեղը լինում էր ամեն տեղ եւ վանքեր հաստատում, կրօնական գործերի ժամանակ էլ անգործ չէր մնում։

Վանքեր հաստատելու եւ վանականներ գտնելու մի առանձին դժուարութիւն էլ չկար։ Ծանր եւ սարսափելի ժամանակներ էին. զինուորական ծառայութիւնը լծորդուած էր անտանելի նեղութիւնների հետ։ Երկ-

բագործների ու քաղաքացի արհեստաւորների մէջ տիրում էր սաստիկ աղքատութիւն, որբերին ու անտէր երեխաներին նրանց ազգականները բերում էին այս առանձնութեան խիստ եւ սրբազն վայրերը՝ ուսման համար։ Տէրերը թոյլ էին տալիս իրանց ստրուկներին վանք մտնել։ Համոգումն էր կազմուել, թէ ամուսնութիւնը ըստինքեան բարեպաշտական եւ ցանկալի չէ, եւ այդ համոգումն դրդում էր շատ ամուսնական զոյգերի բաժանուել իրարից եւ հեռանալ աշխարհից։ Ոգեւորուած պատանիներին շատ անգամ ընկերանում էին հասակաւորներ էլ։

Ուրեմն, միայն հոգեւորական կեանքի հրապոյրը չէր, որ մարդկանց դէպի անապատներն ու վանքերն էր գրաւում. աշխարհի դառնութիւններն ու նեղութիւններն էլ հարթում էին ճանապարհը դէպի վանք ու անապատ։ Եգիպտոսի սահմաններում Պախոմի կազմակերպած վանականութիւնը Դ. դարի սկզբում շուտով ընդարձակ ծաւալ ստացաւ Պաղեստինում՝ Իլարիոնի ձեռքով, Ասորիքում՝ Եփրեմ Ասորու ձեռքով, ՓոքրՀայքում՝ Եւստաթէոսի ձեռքով, Կապաղովկիայում ու Պոնտոսում՝ Բարսեղ Մեծի ձեռքով։

Որքան զօրանում էր վանական միաբանական կեանքը, այնքան թուլանում էր ճգնաւորական միայնակեցականը, եւ վանքերը քրիստոնէական եկեղեցում կարեւոր հաստատութիւն դառնալով՝ տարածուեցին ամենուրեք։ Վանականութիւնը երկար ժամանակ քրիստոնէական եկեղեցու նիւթական եւ բարոյական զարգացման համար հոգեւոր զինուորութիւն էր, բայց դարերի ընթաքում որքան վարքերն ընդարձակուեցին ու ճոխացան, ժամանակով որքան հեռացան հիմնարկութեան օրից, այնքան էլ հեռացան հիմնադիրների պարզ եւ մաքուր գաղափարից. որքան ճոխացան վանքերը այնքան էլ յղփացան վանականները, եւ սակայն բացառութեամբ, մաքուր սկզբունքին ծառայելու տեղ սկսեցին անձնական հաճոյքի ու վայելքի ետեւից ընկնել։ Ցաւ ի սիրտ պէտք է խոստովանել, որ վանքերը իրանց աշխարհասէր վանականներով հաւատի եւ քրիստոնէական առաքինութեան գործում այժմ, եթէ ոչ ապարդիւն՝ գոնէ էլ շահաւէտ հաստատութիւն չեն համարւում շատ տեղերում։ Դրա համար էլ վանքերը սկսում են անշքանալ, իսկ վանականները, որ վանքերում իրանց գործով զբաղուելով՝ Քրիստոսի եկեղեցու բարոյական շինութեան անկեան քար պէտք է լինէին, քաղաքների փողոցներն ընկած՝ դառնում են վէմ գլորման եւ քար գայթակղութեան։

Զ. Ռօբերտսոնը ասում է. «Նա (Բարսեղը) հինգ տարով (357-362թթ.) հեռացաւ Պոնտոսի անապատը, որտեղ հիմնեց վանական միաբանութիւններ, որովհետեւ վանականութիւնը դեռ նոր էր ներմուծուել այս կողմերը Սեբաստիայի Եւստաթէոս եպիսկոպոսի ձեռքով։ Բարսեղի սահմանած

կրօնաւորական կարգը կոչւում էր կինովական (միաբանական), որը նրա կարծիքով բարեգործութեան եւ առաքինութեան մէջ մարզուելու համար աւելի նպատակայարմար էր, քան Եգիպտոսում գերադաս համարուող միայնակեցութիւնը: «Աստուած,- ասում էր նա,- ստեղծեց մեզ մարմնի անդամների պէս, որ կարօտ ենք իրար օգնութեան, վասն զի չի կարող խոնարհութեան, առաքինութեան եւ համբերութեան մարզութիւն լինել այստեղ,, ուր չկայ մէկը, դէպի որը կարողանայիր կատարել այդ առաքի-նութիւնները: Ո՞ւմ ոտները լուանաս, ո՞ւմ ծառայես: Ինչպէ՞ս կարողա-նաս ամենից յետինը լինել՝ երբ մեն մենակ ես ապրում»¹:

Բարսեղի կանոններով կրօնական տքնութիւններին պէտք է միացած լինէր գործնական արդիւնաբերութիւնը. նրա աբեղաների աշխատութեան շնորհիւ առապար վայրը մշակուելով՝ բերրի դարձաւ: Բարսեղը Պոնտոսի վանական առանձնութիւնից Կեսարիա վերադարձաւ 362 թուին, քահա-նայ ձեռնադրուեց Եւսեբիոս եպիսկոպոսից, բայց եւ շուտով անապատ քաշուեց՝ իւր հոչակին նախանձող իւր եպիսկոպոսի ատելութիւնից խու-սափելով: Նա մնաց անապատում երեք տարի եւս: Գրիգորը հաշտեցրեց Բարսեղին Եւսեբիոսի հետ, եւ վերջինիս մահից յետոյ 370 կամ 371 թուին յաշողեցրեց իւր բարեկամ Բարսեղին բարձրանալ Կեսարիայի եպիսկոպո-սական աթոռը, որի տիրապետութեան տակ էր Փոքր-Ասիայի մեծ մասը:

Մանկութիւնից սկսուած սերտ բարեկամութիւնը Բարսեղի եւ Գրիգո-րի մէջ քիչ մնաց, որ խզուէր: Գրիգորը իւր եպիսկոպոս հօր եւ նրա հոտի միջեւ ծագած խոռվութիւնը դադարեցնելու համար նազիանզ գնացած լինելով, հակառակ իւր կամքին՝ իւր հօրից քահանայ էր ձեռնադրուել մի քանի տարի առաջ: Բարսեղը Կեսարիայի արքեպիսկոպոսական աթո-ռը բարձրանալով՝ սահմանակից եպիսկոպոսների ոտնձգութիւնների դէմ իւր իշխանութիւնը խստացնելու համար, Գրիգորին, հակառակ նրա կամ-քի, համարեա բռնի՝ Սոսիմա քաղաքի եպիսկոպոս ձեռնադրեց: Գրիգորը, որքան եւ ճկուն ու թոյլ բնաւորութեան տէր լինէր, իսկապէս վիրավո-րուեց իւր բարեկամի այդ բռնութիւնից: Ճշմարիտ է, նա ընկճուելով իւր բարեկամի ուժեղ բնաւորութեան ազդեցութիւնից եւ իւր ծերունի հօր թախանձանքից՝ ձեռնադրուեց, բայց չէր դադարում գանգատել՝ յիշելով դէպի Բարսեղն իւր լաւութիւնները եւ նրանից, ընդհակառակն, անար-գանք կրելը: Նա իւր այս գանգատների մէջ աւաղում էր իւր վանական, թէեւ չարքաշ, բայց անդորր կեանքը: Գանգատը թոյլ բնաւորութիւնների միակ զէնքն է՝ չեմ կարող ճշտիւ որոշ ասել միսիթարուելո՞ւ, թէ՞ իրանց հասած զրկանքների յիշողութեամբ իրանց կեանքը աւելի եւս դառնաց-նելու համար: Գրիգորը երկար ժամանակ չմնաց Սոսիմում, տեղափո-

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, с. 24.

խուեց Նազիանզ եւ 374 թուին իւր հօր մահից յետոյ սկսեց կառավարել թեմի հոգեւոր գործերը: Բայց տեսնելով, որ զուր են անցնում իւր ջանքերը Նազիանզի մշտական եպիսկոպոս Հաստատուելու վերաբերութեամբ, գնաց Մելեւկիա եւ այնտեղ երեք չորս տարի մնաց առանձնութեան մէջ:

Երկու բարեկամների միջեւ պառակտումն բարեբաղդաբար երկար չտեւց: Արիոսական կրիւների թունդ ժամանակ՝ Վաղենտի մահից յետոյ, 380 թուին Կ. Պոլիս եկաւ ուղղափառութեան կողմնակից Թէոդոս կայսրը: Այս բանը բարեյաջող դէպք համարելով՝ Բարսեղն եւ ուրիշ ազդեցիկ անձինք Գրիգորին ուղարկեցին մայրաքաղաք՝ արիոսականութեան դէմ մաքառելու: Մայրաքաղաքում Գրիգորը իջեւանեց իւր բարեկամներից մէկի տանը: Այդտեղ նա իւր մօտ եկողներին քարոզում էր ճշմարիտ հաւատքը: Հետեւողների թիւը մեծացաւ: Այն սենեակը, ուր նա քարոզում էր, մատուոի փոխուեց, եւ ի նշան յարութիւն առնող ուղղափառութեան՝ Յարութիւն կամ Անաստասիա կոչուեց, իսկ ինքն՝ Ս. Գրիգորը, Ս. Երրորդութեան մասին յաճախ քարոզելուն համար Աստուածաբան մակդիրն ստացաւ: Սոսիմայի համեստ ճգնաւոր եպիսկոպոսը մայրաքաղաքում հոչակուեց որպէս անբասիր հոգեւորական եւ ուղղափառ քարոզիչ: Տեղափոխուեց Կ. Պոլսոյ մայր եկեղեցին ու բազմեց պատրիարքական գահի վերայ:

Յիրաւի, Գրիգորը անբասիր հոգեւորական էր եւ լաւ քարոզիչ, բայց որպէս վարչական մարդ՝ չունէր տոկունութիւն եւ կամքի ոյժ, որը երեւաց 381 թուին գումարուած Կ. Պոլսոյ Ա. Տիեզերական ժողովում, ուր նա որպէս պատրիարք պէտք է նախագահէր: Գրիգորը ստիպուած եղաւ հրաժարուել պատրիարքութիւնից, եւ նրան յաջորդեց կայսրի կամքով, որպէս պատրիարք եւ ժողովի նախագահ՝ սենատօր Նեքտառիոսը՝ ընդունելով հոգեւոր կոչումն: Գրիգորի հակառակորդները նրան հեգնաբար անուանում էին եռեպիսկոպոս¹, որովհետեւ ձեռնադրուել էր Սոսիմայի վերայ, պաշտօն էր վարել Նազիանզում եւ Կ. Պոլսում: Գրիգորը նորից վերադարձաւ Նազիանզ՝ կառավարելու իւր հօր թեմը: Իր կեանքի վերջին տարիները նա անցկացրեց առանձնութեան մէջ ու ոտանաւորներ էր գրում: Գրիգորը վախճանուեց 389 կամ 390 թուին: Բարսեղը արդէն մօտ տաս տարի առաջ, Գրիգորի՝ Կ. Պոլիս մեկնելուց անմիջապէս յետոյ, 380 թուին էր վախճանուել:

Քրիստոնէական կրօնի ուղղափառութեան համար Փոքր-Ասիան Դ. դարում մեծ դէր էր կատարում: Գրիգոր Աստուածաբանը, Բարսեղ Մեծը եւ նրա եղբայր Գրիգոր Նիւսացին հանդիսանում են ուղղափառ Հաւատի ախոյեան եկեղեցու միութեան ջատագով: Ս. Բարսեղ Մեծի ջանքերով կրօնաւորութիւնը Փոքր-Ասիայում ընդունում է բոլորովին այլ կերպա-

1 Վարք Յարանց, Յտ. Ա., Եր. 321:

րանք. Եղիպտոսի միայնակեաց անապատականների, Ասորիքի խոտաճարակների ու սիւնակեացների եւ Պաղեստինի գբնեցիների տեղ ծաղկում է վանական միաբանական կարգը:

Նախնական դարերում հաւատացեալները շատ ուշ էին մկրտում, եւ այդ այն ժամանակ, երբ արդէն չափահաս դարձած, կամենում էին բոլորովին նուիրուել իրանց հոգու փրկութեանը: Բարսեղն ու Գրիգորը իրանց՝ Աթէնքի ուսանողութիւնից յետոյ մկրտուեցին¹, թէեւ ոչ միայն երեսպաշտ քրիստոնեաների զաւակներ էին, այլ վերջինս մինչեւ անգամ եպիսկոպոսի որդի էր, որովհետեւ Գրիգորի հայրը նազիանզի եպիսկոպոսն էր դարձել Գրիգոր կամ Գրիգորիս անուամբ:

Մեր եկեղեցին Կեսարիայի աթոռի հետ շատ սերտ յարաբերութեան մէջ էր. Ս. Լուսաւորիչը այնտեղ ստացաւ ձեռնադրութիւն: Այսպիսով, ոչ միայն Կեսարիան իւր եպիսկոպոսական աթոռով, այլ եւ իւր դպրոցով, ուր կրթում էին հայ պատանիները, մի տեսակ հեղինակութիւն էր վայելում: Բարսեղը այդ հեղինակաւոր աթոռի ամենանշանաւոր աթոռակալն էր: Մեր վանքերը հետեւում են Բարսեղի հաստատած կանոններին, որ շեշտուած է պետական օրէնքների հաւաքածոյի մէջ եւս²: Մեր եկեղեցին Ամենասուրբ Երրորդութեան մասին այն ուղղափառ հաւատքն է դաւանում, որ քարոզում ու վարդապետում էր Ս. Գրիգոր Աստուածաբանը: Մեծն Բարսեղի եւ Ս. Գրիգոր Աստուածաբանի գործունէութեան շրջանը մեր երկրին կից էր: Թէ՛ Կեսարիայում եւ թէ՛ Ցունաստանում նրանց դասընկերների մէջ ուրիշ հայ պատանիների³ հետ էր անկասկած եւ Մեծ Ներսէս, եւ նրանք բոլորն էլ կրթուել էին հայ ուսուցչապետ Պրօէրեսիուսի⁴ ղեկաւարութեամբ ու քրիստոնէական հոգուով:

Թէ՛ Ս. Գրիգոր Աստուածաբանը եւ թէ՛ Ս. Բարսեղ Մեծը մեր եկեղեցու տօնելի սրբերի կարգումն են: Նրանց նուիրուած շարականների մէջ⁵ բնորոշուած է նրանց գործունէութիւնը՝ Ս. Բարսեղին կրօնաւոր, վանքերի կազմակերպող, (վանականներին քրիստոսազօր զինուոր անուանելով), քարոզիչ եւ կանոնադիր, իսկ Ս. Գրիգոր Աստուածաբանին՝ լուսաւոր վարդապետութեամբ անգիտութեան խաւարը հալածող, միասնական Ս. Երրորդութեան համագոյ բնութիւնը քարոզող, եւ Փրկչի մարդեղութեան վերաբերութեամբ ուղիղ վարդապետութիւն ձեւակերպող, այն է. «Մի յերկուց՝ նոր խառնումն սքանչելի»:

1 Փարրա, Жизнь и труды Свв. Отцов. Св. Григорий Назианзин. Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, с. 241.

2 Свод законов, т. 11, ч. 1.

3 Փարրա, Жизнь и труды Свв. Отцов. Св. Григорий Назианзин, с. 387.

4 Անդ, Жизнь и труды Свв. Отцов. Св. Григорий Назианзин, с. 384.

5 Ծարական Սրբոյն Բարսեղի Յայրապետին, եւ Ծարական Սրբոյն Գրիգորի Աստուածաբանին:

Է.

ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՄՈՒՐԻ ԼԻՆԵԼՈՒ ԽՆԴԻՐԸ: ԵՊԻՍ-
ԿՈՊՈՍՆԵՐԻ ԱՄՈՒՐԻՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԵՒԵԼՔՈՒՄ: ՀՈԳԵՒՈՐ

ԿԵԱԾՔԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ Դ. ԴԱՐԻ ՎԵՐՋՈՒՄ:
ԿԱՆՈՆՆԵՐ ԿՐՈՆԱԲՈՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ: ՏՐՈՒԼԵԱՆ ԺՈՂՈՎ:

Թէեւ խստակրօնութեան ու ամուրիութեան մեծ կարեւորութիւն էր տրւում սկսած երկրորդ դարից եւ ամուրիութիւնը գերադասում էր ամուսնացած լինելուց, սակայն հոգեւորականութիւնը, որ կազմուած էր եպիսկոպոսներից, քահանաներից եւ սարկաւագներից, արեւելեան եկեղեցում մինչեւ Դ. դարի վերջը ամուսնացած էր. քչերն էին ամուրի եւ դրանք էլ չէին մերժում կամ արհամարհում ամուսնացածներին: Միայն Եւստաթէոսը սկսեց արհամարհական վարուել ամուսնացած հոգեւորականների հետ: Նա մերժում էր նրանց ու չէր ընդունում նրանց կատարած եկեղեցական խորհուրդները: Եթէ Գանգրայի ժողովում դատապարտուեց Եւստաթէոսը, հաւատոյ խնդրում մոլորութիւնների հետ ի նկատի էր առնուած եւ նրա՝ եպիսկոպոսի կոչման անվայել, կրօնաւորական գծուծ նիստ ու կացն ու արհամարհանքը դէպի ամուսնացած հոգեւորականները:

Սակայն, կրօնաւորական հոգու ազդեցութեամբ, ասում է Ձ. Ռոբերտսոն¹, առաջ եկաւ հոգեւորականների ամուրի լինելու ձգտումը, որը հետզհետէ սովորութիւն եւ անհրաժեշտութիւն դարձաւ: Կարծիք կայ, թէ մինչեւ անդամ 325 թուին Նիկիայի Առաջին Տիեզերական ժողովում խնդիր է եղել, որ եպիսկոպոսները, քահանաներն ու սարկաւագները պարտաւորուած լինեն զգուշանալ իրանց կանանց հետ յարաբերութիւն ունենալուց, այսինքն՝ խզեն իրանց ամուսնական կապը, բայց այս բանին դէմ է կացել եգիպտոսի Պաֆնուտիոս կամ Պափնուտիոս եպիսկոպոսը: Նա ամուսնութիւնը ջատագովելիս հիմքն է ունեցել այն սկզբունքը, թէ քրիստոնէական ամուսնութիւնը սուրբ է, պէտք չէ հոգեւորականութեան վերայ այնպիսի լուծ դնել, որ շատերը անկարող լինեն տանել եւ մեղքի մէջ ընկնեն ի վնաս եկեղեցու: Պափնուտիոսի առաջարկութիւնը ընդունուեց առանց հակաճառութեան՝ նրա անձնական հեղինակութեան պատճառով, որովհետեւ նա յարգւում էր որպէս խոստովանող, հրաշագործ եւ սուրբ մարդ: Պափնուտիոսը² Անտոն Անապատականի աշակերտ-

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, сс. 163-164.

2 Անդ, сс. 293-294.

ներից էր եւ երեւելի ճգնաւոր: Նա Թերայիդի եպիսկոպոս դառնալով՝ խոստովանող անուն ժառանգեց, որովհետեւ Մաքսիմիանոսի հալածանքի ժամանակ նրա աջ աչքը բրել էին եւ ձախ ազդրը խորտակելով՝ աքսոր էին ուղարկել տաժանակիր աշխատութեան. Նիկոյ եւ Տիրոսի ժողովներում Ա. Աթանասի ջատագովն էր նա եւ արիոսականների բուռն հակառակորդը:

Հոգեւորականների ամուսնութեան դէմ լինելու համար Եւստաթէոսին դատապարտելու հիմքերից մէկն էլ, երեւի, Նիկիայի ժողովի այս որոշումն էր: Սակայն այս Դ. դարի առաջին կէսին էր: Նոյն դարի Բ. կէսին հոգեւորականների ամուրի լինելը ոչ միայն չէր դատապարտում, այլ մինչեւ անգամ քաջալերւում էր: Եկեղեցու լաւագոյն հայրերն ու վարդապետները, որպիսի էին՝ Ա. Գրիգոր Աստուածաբանն ու Ա. Բարսեղ Մեծը, կրօնաւորական կարգից ամուրի հոգեւորական դարձան՝ համարելով, որ եկեղեցու պաշտօնեաները միմիայն եկեղեցուն ծառայելու համար պէտք է ընտանեկան կապերով կաշկանդուած չլինեն: Այսպէս, եկեղեցու մէջ վարչական իշխանութեան կոչուած հոգեւորականների ամուրի լինելու հակումն սովորութիւն դարձաւ, ու սովորութիւնն էլ՝ օրէնք, թէեւ մինչեւ Դ. դարի վերջը բացառութիւններ կային:

Արեւելեան եկեղեցում եպիսկոպոսները, քանի որ ամուսնացած, ընտանիքի տէր մարդիկ էին, ապրում էին քաղաքներում միւս քաղաքացիների շարքում, իսկ երբ նրանք իբրեւ ամուրի վանականներով ու կրօնաւորներով շրջապատուեցին, այլ եւս անյարմար եղաւ քաղաքի մէջ քաղաքցիների հետ ապրել: Ուստի եւ եպիսկոպոսական աթոռները տեղափոխուեցին քաղաքից դուրս, բայց ոչ շատ հեռու վանքի մէջ կամ թեմի մի կենդրօնական վանք. այդ տեսակ վանքերը սկսեցին լավրա կամ հայերէն մայրավանք, մայրաքաղաք վանք կոչուել, իսկ եպիսկոպոսները՝ լավրայի առաջնորդ, վանահար, մեծաւոր: Եպիսկոպոս առաջնորդը տնօրինում ու հոգում էր թեմի հոգեւոր պէտքերը եւ թեմականների հոգեւոր տուրքերով էլ կառավարում էր լավրան կամ մայրավանքը:

Ժամանակի ընթացքում եպիսկոպոսները ամուրի մնալով հանդերձ դարձեալ քաղաք տեղափոխուեցին, հեռացան վանքերից ու վանականներից եւ աշխարհիկ հոգեւորականութեան մասն կազմելով՝ սկսեցին ապրել յատուկ չէնքերում, որ եպիսկոպոսարան է կոչւում:

Եպիսկոպոսների վանքերում բնակուելու եւ իրանց բնակած վանքերի առաջնորդ կոչուելու սովորութիւնը մի քանի տեղ դեռ կայ. օրինակ, Կիեւի մետրապոլիտ արքեպիսկոպոսը կրում է Կիեւոպեչերեան լավրայի առաջնորդ, վանահայր կոչումն, Մոսկվայի մետրապոլիտը՝ Ա. Սէրգէյի Լավրայի, Պետերբուրգինը՝ Ա. Աղէքսանդրը նեւացու:

Հայերիս մասին, իւր տեղում:

Արեւմտեան եկեղեցում Սիրիցիոս պապը ամուրիութեան վերաբերութեամբ 385 թուին վճռական քայլ արեց իւր կանոնական կոնդակով առ Տարրագոնիայի Հերերիոս եպիսկոպոսը։ Այս թղթով ի միջի այլոց արգելում է այրիների հետ ամուսնացածների եւ երկրորդ անգամ պսակուածներին հոգեւորականներին ամուրի լինել օրինադրող կարգադրութեան պատճառն այն էր, որ հոգեւորականներն իրանց զաւակների ու ընտանիքի համար էին մտածում միայն։ Սակայն, օրինաւոր ամուսնութիւնը արգելուելով՝ հոգեւորականներից շատերը սկսեցին իրանց տներում ծանօթ կանայք ու աղախիններ ընդունել։ Այս գայթակղութեան առաջքը առնելու համար էլ նիկիայի ժողովը սահմանել էր, որ հոգեւորականները ծանօթ կամ աղախին անունով կանայք չպահեն իրանց բնակարաններում՝ բացառութեամբ շատ մօտիկ ազգականների եւ ծերունի կանանց, որոնց ներկայութիւնը որեւէ կասկածի տեղիք չէր կարող տալ։

Դ. Դարի վերջին հոգեւոր կեանքը հետեւեալ կազմակերպութիւնն ունէր. անապատական միանձն ճգնաւորները, խոտաճարակները, սիւնակեացներն ու գբնեցիները սկսել էին հազուագիւտ դառնալ. ընդհակառակն, վանքերի գոյութեամբ եւ շատանալովը սկսեց զօրանալ վանական միաբանական կեանքը։

Վանականները պատկանելով որ եւ է վանքի միաբանութեան՝ այդ վանքերումն էլ բնակում էին։ Դրանք իրաւունք չունէին քաղաքներում ու գիւղերում գիշերել. եթէ չկարողանային իրանց վանքը հասնել, պէտք է ճանապարհին պատահած մի որեւէ վանքում մնային, իրաւունք չունէին պսակ կամ մկրտութիւն անել կամ կանանց հաղորդութիւն տալ, օրէնք կատարել. «Ուխտաւոր մի ճանապարհ ունիցի ի մարմնաւոր կանայ վասն սիրոյ եւ մի տեսցէ զպսակեալս, եւ մի՛ ինքն դիցէ պսակ կամ առնիցէ մկրտութիւն կամ օրէնս տալ կանանց, այլ ի մտանե արեգականն երթան ի տեղիս իւրեանց, եւ եթէ յանդգնին՝ նզովեալ եղիցին ի Քրիստոսէ»։

Վանականների եւ կրօնաւորների համար ներսէս Բ. կաթողիկոսի գահերեցութեամբ 527 թուին Դուինի Բ. ժողովի կանոնները աւելի որոշ են։ Դրանց համառօտութիւնն է.

«ԼԳ. Կով կթելու կամ հաց թխելու կամ որեւէ գործի համար կին չմտնի աբեղաների վանքը։

ԼՂ. Անապատականները արեւի մտնելուց առաջ վերադառնան իրանց անապատը։

ԼԵ. Վանականները աշխարհականների տանը չկենան, եւ եթէ մօտիկ վանք չկայ, աւագ երէցի տանը կենան։

Լ. Վանականները չհամարձակուեն վաճառականութիւն անել եւ առանձին ձի կամ այլ ինչ պահել»:

Ա. Վանականները երկու կարգի էին բաժանում՝ սրբազնագործներ, որ քահանայի աստիճան ունէին, եւ սքեմաւորներ, որոնք միայն վանականի տարագ կրելով՝ վանքերումն էին ապրում, դրանք մեր գրականութեան մէջ յայտնի են մոնոզոն, պարեգոտաւոր անունով եւ վանքի մէջ ծառայական ու մշակական գործերն էին վարում՝ կրելով միաբան կոչումն: Սրանք համարեա անգրագէտ մարդիկ էին:

Բ. Կրօնաւորներ. սրանք չպատկանելով որեւէ վանական միաբանութեան՝ թափառաշրջիկ կեանք էին վարում, ապրում էին հաւատացեալներից ժողոված նուէրներով, որոնցից աւելի առաքինիները նուէրների սակաւ մասը իրանց անհրաժեշտ պէտքերին գործադրելով՝ մեծագոյն մասը բաժանում էին աղքատներին ու կարօտներին: Իբրեւ թափառական մտնելով ամեն տեղ՝ միսիթարում էին եւ կազդուրում հաւատացեալների հաւատը հոգեշահ զրոյցներով ու կրօնական խօսակցութիւններով:

Գ. Աշխարհիկ հոգեւորականութիւնը բաժանուած էր երկու կարգի՝ ամուրի եւ ամուսնացած:

1. Ամուրի էին եպիսկոպոսները եւ քահանայի աստիճան ունեցող վեղարաւորները, որոնց հայերէն սովորութիւն է կոչել վարդապետ, աբեղայ: Սրանցից առաջինը համապատասխան է արքիմանողիտ, եւ երկրորդը յերսոմնախ բառերին: Սրանք նուիրուած էին եկեղեցու վարչական գործերը կատարելու՝ իւրաքանչիւրը իւր աստիճանին համեմատ, եւ կրելով վանականի վեղար ու սքեմ՝ ապրում էին ժողովրդի մէջ իբրեւ հոգեւոր իշխան եւ քարոզիչ:

2. Ամուսնացած էին քահանաներն ու սարկաւագները, որոնք ժողովրդի մէջ եկեղեցական խորհուրդներն էին կատարում. քահանաները որպէս սրբազնագործ, իսկ սարկաւագները՝ որպէս սպասաւոր պաշտօնեայ:

Տրուլլեան ժողովը¹ մօտաւորապէս 691 թուին եկեղեցականների ամուսնութեան վերաբերութեամբ կարեւոր որոշումներ ունի: Այդ ժողովը ընդունում է որպէս կարգ, որ քահանաները, սարկաւագներն ու կիսասարկաւագները ամուսնացած լինեն. հոգեւորական չէին կարող լինել այրիների հետ ամուսնացածները, երկրորդ անգամ պակուածները. իրաւունք չունէին ձեռնադրուելուց յետոյ պսակուել, այրիացած քահանաները պսակուելով կարգընկէց պէտք է լինէին. թէ երկրորդ կինը մեռներ կամ քահանան հեռանար իւր երկրորդ կնոջից՝ կարող էր իւր աստիճանի մէջ մնալ, բայց իրավունք չուներ քահանայագործութիւն անել: Եթէ քահանան, սարկաւագը եւ կիսասարկաւագը ամուսնանար այրու

1 Роберсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, сс. 715-716.

Հետ, պարտաւոր էր բաժանուել կնոջից, արգելուել ու զրկուել հետեւեալ աստիճանները ստանալու իրաւունքից: Ժողովը կարգալոյժ անելու սպառնալիքով արգելում է Ափրիկէի եւ Լիբիայի եպիսկոպոսների սովորութիւնը, որով նրանք շարունակում են իրանց կանանց հետ կենակցութիւնը. եպիսկոպոսի կնոջը պատուիրուում էր բաժանուել իւր ամուսնուց եւ վանք մտնել:

Ժողովը խոտելի է համարում հայերի սովորութիւնը, որ պահանջում էին, որ հոգեւորականները ծագած լինեն քահանայական ընտանիքներից¹, եւ թոյլ էին տալիս, որ հոգեւորական ծագումից եղողները, առանց հոգեւոր կոչման առաջին աստիճանները ստացած լինելու (առանց հատման), սպասաւորեն որպէս սաղմոսասաց եւ ընթերցող: Հոռվմի եկեղեցին պահանջում էր, որ քահանայ կամ սարկաւագ ձեռնադրուածները բաժանուեն իրանց կանանցից, սակայն Տրուլլեայի ժողովը, հետեւելով առաքելական կանոններին իւր կարգ ու կանոնով, ընդհակառակն, սահմանեց, որ քահանաներն ու սարկաւագները պէտք է անբաժան մնան իրանց ամուսիններից; Թէեւ Սէրգիոս Ա. պապը չընդունեց Տրուլլեան ժողովը, սակայն այդ ժողովի կանոնները պահպանւում են արեւելեան եկեղեցում:

Պէտք է գիտենալ, որ ոչ միայն ամուրիներն ու այրիացածներն էին վանական կամ եպիսկոպոս դառնում, այլ երկար ժամանակ կարող էին ամուսնացածներն էլ վանական եւ եպիսկոպոս դառնալ՝ նախապէս իրանց կանանց հետ համաձայնութեան գալով. այս կարգի մարդկանցից էին Ափրիկայի եւ Լիբիայի եպիսկոպոսները, եւ որոնց համար էին Տրուլլեան ժողովի որոշումները:

Հ.

ԱՇԽԱՐՀԻԿ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՎՆԵՐԻ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆԸ
ԱՐԵՒՄՈՒՏՔՈՒՄ: ԿԱՆՈՆԻԿՆԵՐ ԵՒ ՆՐԱՆՑ ՆՈՐ
ՆՀԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ: ՍԻՄՈՆԱԿԱՎՆՈՒԹԻՒՆԸ: ԳՐԻԳՈՐ Է. ՊԱՊԻ
ԶԱՆՔԸ ՍԻՄՈՆԱԿԱՎՆՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՎՆԵՐԻ
ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆԸ ՎԵՐԱՅՆԵԼՈՒ: ԱՄՈՒՐԻՈՒԹԻՒՆ-
ԵԵԼԻԲԱՏ: ՏՐԻԴԵՆՏԵԱՆ ԺՈՂՈՎ: ՀԱՅ ԿԱԹՈԼԻԿ ԵԿԵՂԵՅԻ:
ՀՈՌՎՄԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒՅՑ ՀԵՐՋՈՒԱԾՆԵՐ:

ԱՐԵՎՄՏԵԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻՆ այս շրջանում շատ անգամ է կանոններ սահմանել, որ աշխարհիկ հոգեւորականները ամուրի լինեն: Սակայն նրանք

1 Թէեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը քրմերի առաւելապէս հաւաքեց հոգեւորական պատրաստելու համար, սակայն այդ անհրաժեշտութիւն էր իւր ժամանակին: Մեր Եկեղեցու կանոնները չեն արգելում հոգեւոր ծագում չունեցողներին հոգեւորական լինել:

մեծ մասամբ կին էին պահում՝ մանաւանդ այն տեղերում, ինչպէս էր Լոմբարդիան, Սպանիայի եւ Գաղղիայի ու Գերմանիայի մի քանի մասերը, ուր հոգեւոր իշխանութիւնը ամուր կռուան չունէր։ Գրիսոնում եպիսկոպոսական գահը ժառանգական էր եպիսկոպոսների ընտանիքի մէջ, որոնք հոգեւոր իշխանութեան հետ միացրել էին քաղաքական վարչութիւնն էլ. «Դրանցից (եպիսկոպոսներից) մէկի կինը է. դարի կէսի մօտերքին, հաւաստիագրեր ստորագրելիս՝ անուանում էր իրան «*episcoporum*» կամ «*antistitia Curiensis*», եւ եպիսկոպոսների այս ամուսնութիւնը ցոյց է տալիս, որ հոգեւորականութիւնն ամուսնական կեանք վարելու ազատութիւն ունէր¹։ Ամուսնութեան վերաբերութեամբ անգլիկան եկեղեցին պէտք է վարուէր Հոռվմի օրէնքներով, սակայն Աւգուստինի՝ Գրիգոր Մեծին արած Հարցերից մէկը ցոյց է տալիս, որ ամուսնութիւնը սովորական էր անգլիկան հոգեւորականութեան մէջ, հոգեւորականների պսակները չէին ջնջում, եւ երեխայքը ապօրինի չէին համարւում միշեւ ԺԲ. դարը։

Եկեղեցին խիստ օրէնքներ էր դնում հոգեւորականների ամուսնութիւնը ջնելու եւ ապօրինի կնապահութեան վախճան դնելու։ Տօլեդեան 4-րդ ժողովը (633թ.) վերահաստատում է նախկին ժողովների որոշումը, որով հոգեւորականների ապօրինի կանանց պէտք է վաճառէին։ Նոյն քաղաքի 9-րդ ժողովը (655թ.) աւելացնում է, թէ նրանց զաւակները պէտք է եկեղեցու ստրուկներ դառնան։ Այս կանոնները արգելում են մինչեւ անգամ նիկիայի ժողովի թոյլատրած մերձաւոր ազգական կանանց ընդունելը, այն առարկութեամբ, թէ ազգականուհու անուամբ յաճախ ուրիշներն էին ընդունւում եւ մինչեւ անգամ ընութեան օրէնքների դէմ էլ մեղանչումներ էին լինում։

Առաջ, ամեն մի հոգեւորական, որ եկեղեցիների ցուցակումն էր գրուած եւ իրաւունք ունէր եկեղեցական գումարների հաշուով ապրելու՝ կոչում էր կանոնիկ, բայց 760 թուին կանոնիկ բառը ուրիշ նշանակութիւն ստացաւ, եւ կանոնիկ կոչուել սկսեցին նրանք, որոնք վանական միաբանութիւնների նման սկսեցին կառավարուել առանձին կանոններով։ Այդ տեսակ հիմնարկութեան միտքը նոր չէր, որովհետեւ առաջուց էլ երանելի Օգոստինոսն եւ ուրիշները իրանց հոգեւորականների հետ խմբական (միաբանական) կեանքի օրինակ էին տուել. եւ աւելի մօտիկ ժամանակներում նման սովորութիւն գոյութիւն ունէր վանական միաբանութիւնների մէջ, ուր եպիսկոպոսը ընթերականներով (շտատ), հոգեւորականներով ու աբեղաններով էր ապրում։ Այժմ այդ սովորութիւնը կանոնաւոր կարգի վերածուեց Պիպինի եղբօրորդի Քրոնեգանգի եւ Մեցի

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1. Иерархия, Управление Церкви, Монашество.

արքեպիսկոպոսի ձեռքով: Այսպէս կազմակերպուած հոգեւորականութիւնը իւր կեանքի զանազան պարագաներում առաջնորդւում էր Բենեդիկտեան կանոններով: Եպիսկոպոսը բռնում էր Բենեդիկտեան արքատին համապատասխան տեղ. աւագ սաարկաւագը համապատասխանում էր վանահօր. աւագագոյները երկու կարգի մէջ էլ միեւնոյն դիրքն ունէին:

Կանոնիկ հաստատութեան վանահայրը Բենեդիկտի պէս սահմանում էր հանրակեցարան, միանման հանդերձ, հասարակաց սեղան, հասարակաց ննջարան: Միայն եպիսկոպոսը, ուր հարկաւոր չէր համարում, բացառութիւնը թոյլ էր տալիս: Հոգեւորականներից պահանջվում էր, որ նրանք ամեն օր որոշուած ժամերգութիւններին ներկայ լինեն: Այդ հոգեւորականութիւնը ամեն օր պարտաւոր էր պարապել ձեռքի աշխատանքով եւ իւր ժամանակի որոշեալ ժամերն էլ նուիրել գիտութիւններին: Կրտսերները պարտաւոր էին յարգել աւագներին. օրինակ, նրանց անցնելիս՝ ոտքի պէտք է կանգնէին, նրանց օրհնութիւնը խնդրէին եւ նրանց ներկայութեանը կանգնած մնային՝ եթէ նստելու թոյլտութիւն չլինէր: Մեծ պասին եւ աշնանը պարտաւոր էին եպիսկոպոսների մօտ խոստովանել. ուրիշի մօտ խոստովանելու գնալը արգելուած էր, եւ այս բանում զանցառուները ենթարկում էին մտրակի հարուածներին կամ բանտարկութեան: Ամեն կիւրակէ եւ տոն օրերին բոլորն էլ պարտաւոր էին հաղորդուել, բացի նրանցից, որոնց խոստովանահայրը նրանց մեղքի ծանրութեան պատճառով արգելում էր: Որոշեալ ժամանակին հանդերձ էր տրւում. այդ ժամանակ աւագագոյները պարտաւոր էին իրանց հնոտիները կրտսերներին տալ: Տան ծառայութիւնները բոլորը պէտք է կարգով կատարէին: Ամեն մէկը հերթով պէտք է խոհանոցում մի շաբաթ զբաղուէր՝ բացառութեամբ միայն աւագ սարկաւագի (վանահօր) եւ մատակարարի: Աշխարհականները միայն որոշ նպատակի համար էին ներս թողնուում, օրինակ՝ խոհանոցում օգնելու, գործը վերջացնելուց յետոյ պարտաւոր էին հեռանալ:

Ուտելիքի վերաբերութեամբ կանոնիկների կարգերը Բենեդիկտեանների չափ խիստ չէին: Կանոնիկները, բացի պասից եւ ապաշխարութեան օրերից, կարող էին միս ուտել: Նրանց աստիճանի եւ իւրաքանչիւրից անկութեան համեմատ տրւում էին ամեն մէկին մի բաժին գինի կամ գարեջուր, քահանաներին եւ սարկաւագներին՝ երեքական գաւաթ՝ ճաշի ժամանակ եւ երկուական գաւաթ՝ ընթրիքին, կիսասարկաւագներին՝ ամեն անգամ երկուական գաւաթ, իսկ ստորին աստիճանաւորներին՝ ճաշին երկուական, եւ ընթրիքին՝ մի մի գաւաթ:

Սեղանատանը եօթ սեղան էր դրուած լինում. Եպիսկոպոսի, կանոնիկների զանազան աստիճանաւորութիւնների, քահանաների ու սարկաւագ-

ների, կիսասարկաւագների եւ ստորին աստիճանաւորների, օտարականների, եւ քաղաքային հոգեւորականութեան համար՝ առանձին առանձին: Քաղաքի հոգեւորականութիւնը կիւրակէ եւ տօն օրերին այդտեղ էր ճաշում եւ մասնակցում էր կանոնիկոսներին խօսուած խրատական քարոզներին, որ այդպիսի օրերը սովորաբար տեղի էր ունենում կանոնիկների եկեղեցում, որ Կապիտոլուում էր կոչում: Ճաշի ժամանակ կարդացում էին խրատական գրքեր, եւ ընթերցուածքը լսելու համար խոր լոռութիւն էր պահւում. «Որովհետեւ անհրաժեշտ է, որ մարմնաւոր կերակուր ընդունելիս հոգին էլ զօրանար հոգեւոր կերակրով»:

Կանոնիկները Բենեդիկտեաններից տարբերում էին նրանով, որ կանոնիկներին թոյլատրուած էր անձնական սեպհականութիւն ունենալ: Բայց այդ սեպհականութիւնը ժառանգական լինէր, թէ նուէրներից ու օրինակատարութիւնից կազմուած՝ մեռնելիս կանոնիկը պէտք է թողնէր իւր միաբանութեանը:

Կանոնիկների այս կարգը Մեցից շուտով ուրիշ քաղաքներ էլ տարածուեց, եւ Կարլոս Մեծը շատ ցանկանում էր պարտաւորական դարձնել այն բոլոր հոգեւորականութեան համար, թէ եւ նրա ջանքը չարդիւնաւորուեց. Հոգեւորականների մեծագոյն մասը ապրում էր դարձեալ աշխարհային կեանքով: Կանոնիկների կանոնադրութիւնը քաջալերութիւն գտաւ Էլաշապելեան մեծ ժողովում, Լիւդովիկոս Բարեպաշտի ժամանակ 816 թուին եւ Թ. դարի կէսերին ներմուծուեց Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի եւ Հուսկ, ուրեմն, Անգլիայի համարեա բոլոր եպիսկոպոսանիստ աւագ եկեղեցիներում:

Այս նոր կարգի արտաքին խստութեամբ հոգեւորականութիւնը կարողացաւ նորից արժանանալ այն յարգանքի մի մասին, որից զրկուած էր, եւ որը լիուլի վայելում էին կրօնաւորներն ու արեղանները: Այս խստակրօնութեան եւ հոգեւորականին վայել կենցաղաւարութեան պատճառով կանոնիկների միաբանութիւններին մեծ նուիրաբերութիւններ էին անում: Եպիսկոպոսանիստ տաճարի կանոնիկ միաբանութիւնը հարստացաւ, ազգեցութիւն ձեռք բերեց եւ հետամուտ եղաւ գործել որպէս եպիսկոպոսի խորհուրդ, ձգտելով միջամտել եպիսկոպոսի թեմական գործերի կառավարութեան էլ՝ հակառակ Խավեննայի ժողովին, որ գումարուեց Յովհաննէս Հ. պապի ժամանակ 877 թուին¹:

Եպիսկոպոսները առանց պաշտօնավարութեան տեղը յատկացնելու՝ սիմօնականութեամբ քահանաներ էին ձեռնադրում. Հոգեւորականները ամեն կերպ շատ լընկած էին: Գրիգոր է. պապը սիմօնականութիւն էր համարում աշխարհականների միջամտելն էլ եկեղեցիներին արած իրանց

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, сс. 1011.

նուէրները կառավարելուն։ Նա աշխատում էր ամուրիութիւնը պարտաւորական դարձնել Հոգեւորականութեան համար մասամբ այն պատճառով, որ ինքն վանական խստակրօն կեանք էր վարել եւ սովոր էր այդ կեանքին եւ մասամբ էլ՝ քաղաքական հաշիւներ ի նկատի ունենալով։ Նա ամուրիութիւնը պարտաւորական դարձնելով՝ յոյս ունէր դրանով։ ա. խզել Հոգեւորականների կապերը հարազատների եւ հասարակութեան հետ, բ. ջնջել Հոգեւորականութեան մէջ ազգային զգացումն ու նրանից կազմել մի պապական կօրպօրացիա, գ. այդ կօրպօրացիան աւելի հյուդարձնել պապին, քան քաղաքական իշխանութեան, եւ այսպէս եկեղեցական իշխանութեան ձեռքում պահել այն հարստութիւնը, որ այլ կերպ՝ ընտանեկան ու ազգակցական կապերի շնորհիւ կարող էր օտարանալ։

Գրիգոր Է.-ի ժամանակ 1074 թուի Մեծ Պատին կազմուած ժողովում սիմոնականութիւնն եւ Հոգեւորականների ամուսնութիւնը արգելող կանոններ սահմանուեցին, որոնցով օրինազանց Հոգեւորականները զրկվում էին եկեղեցում քահանայագործելու իրաւունքից, աշխարհականներն էլ պարտաւորում էին հրաժարուել նրանց օրինակատարութիւններից։ Յայտարարուած էր, որ այդպիսի Հոգեւորականների օրհնութիւնը անէծք է, նրանց աղօթքը՝ մեղք, եւ թէ, այս որոշման չհնազանդելը՝ կուպաշտութիւն ու հեթանոսութիւն։

Այս կարգադրութիւնը բաւական աղմուկ հանեց։ Հակառակորդները առարկում էին, թէ սրբազնագործութիւնը, ըստ հին կանոնաց, կապ չունի գործողի արժանաւոր կամ անարժան լինելու հետ, բաւական է, որ սրբազնագործողը ձեռնադրութեամբ իրաւունք ստացած լինի, թէ պապը Հոգեւորականներին պարտաւորացնելով Հրեշտակային կեանքով ապրել՝ ամեն տեսակ գայթակղութեան դուռ է բաց անում նրանց առաջ, եւ թէ նրանք աւելի կնախադասէին քահանայութիւնից զրկուել, քան իրանց կանանցից։ Տարածայնութիւնը ամուրիութեան վերաբերմամբ տեւեց մինչեւ Ժ. դարը, մինչեւ Տրիդեստեան ժողովը, որը 1542 թ. սկսուեց եւ տասնեակ տարիներով շարունակուեց¹։

Արեւմտեան եկեղեցում վանականներն ու կրօնաւորները ամուրի են եւ բազմաթիւ կարգերի կամ օրդենների են բաժանւում։ ամեն մի օրդենը ունի իւր որոշ նպատակն ու կանոնադրութիւնը։ Վանականներն ու կրօնաւորները ըստ վարչականին ենթարկում էին իրանց թեմի եպիսկոպոսի իրաւասութեանը։ Թեմական եպիսկոպոսների ազգեցութիւնը, նայելով ժամանակի հանգամանքին, երբեմն զօրանում, երբեմն էլ թուլանում էր։ Եպիսկոպոսները ձգտում էին վանքերը միշտ իրանց ձեռքին պահել, իսկ վանքերը աշխատում էին որքան կարելի է ազատուել եպիսկոպոսների

1 Роберտсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 2, сс. 15, 176, 840-855.

ՃՆՉՈՒՄՆԵՐԻՑ: Եպիսկոպոսները զանագան պատրուակով մեծ գումարներ էին կորզում վանքերից եւ իրանց անկարեւոր այցելութիւնների պատճառով մեծ ծախքերի պատճառ դառնում:

Վանահայրերի ընտրութիւնը, ըստ հին սովորութեան եւ եկեղեցական կանոնների, վերապահուած էր վանականներին: Եպիսկոպոսները շատ անգամ զրկում էին վանականներին նրանց այս իրաւունքից: Վանականների այս մասին բողոքները շատ անգամ էին հասնում ժողովներին, եւ եպիսկոպոս ժողովականները ստիպուած էին լինում դատապարտել այդ բոնութիւնները եւ արգելել: Վանքերը մինչեւ անգամ իրաւունք ստացան իրանց եպիսկոպոսների բոնութիւնների եւ ապօրինութիւնների դէպքում դուրս գալ նրանց իրաւասութիւնից¹ եւ ուրիշի իրաւասութեան տակ մտնել: Եպիսկոպոսների գործը պէտք է լինէր հսկել վանքերի կրօնականբարոյական զարգացման եւ վանքերի նիւթական բարւոքման վերայ եւ ոչ թէ հարստահարել նրանց:

Երբ ինքն հոգեւոր բարձր իշխանութիւնը գեղիս, զեղծ, անբարոյական կեանք էր վարում եւ հարստահարում իւր ստորադրեալներին, չէր կարող պահանջել, որ ստորադրեալները՝ աշխարհիկ հոգեւորական թէ կրօնաւոր վանական, լինէին պարտածանաչ, չափաւոր, զգաստ եւ բարոյական:

Ամենալաւ սկզբունքը հետզհետէ հեռանալով իւր սկզբնական նպատակից եւ միայն արտաքին ձեւը պահելով՝ յեղափոխուում է եւ աղաւաղւում, եւ, փոխանակ բարոյական շինութեան՝ գայթակղութեան առիթ դառնում. «Աբբատներն, ինչպէս եւ եպիսկոպոսները, անձնատուր էին եղած պատերազմի, որսորդութեան, խաղամոլութեան, սիրում էին երգիչների ու ծաղրածուների շրջանում անցկացնել: Այսպիսի անկարգութիւնների դէմ շատ կանոններ էին դրուել, որոնցից մի մասն էլ վերաբերում է մայրապետներին: Երկու սեռի կրօնաւորի անբարոյականութեան մասին էլ լսւում էին տրտունջներ, եւ լինում էին ջանքեր՝ չարիքը խափանելու համար»²:

Լաւ սկզբունքը աղաւաղուելով՝ նսեմանում էր, բայց չէր դադարում սիրելի ու համակրելի մնալ: Աղաւաղումն որպէս ժամանակաւոր չարիք՝ ընդհանուր զայրոյթ էր առաջ բերում, ընդնմին եւ եռանդ՝ մաքառել չարիքի դէմ եւ վերացնել նրան:

Սկսած Գրիգոր է.-ից՝ պապերը ձգտում են ունեցել սահմանափակելով՝ իրաւատէր եպիսկոպոսների իշխանութիւնը՝ վանքերին որոշ աղաւութիւն եւ անկախութիւն տալ, որպէս զի պապական աթոռի հետ անմիջական յարաբերութեան մէջ պահելով վանքերը՝ իրանց ազգեցութիւնը

1 Ռոբերտոն Ջեյմս, История Христианской Церкви, т. 1, сс. 721-722. Монашество.

2 Անդ, с. 726.

զօրացնելու պատրաստի գէնք դարձնեն կրօնաւորներին, եւ այս յաջողել է նրանց ի վնաս տեղական իշխանութիւններին՝ լինեն այդ իշխանութիւնները հոգեւորական թէ աշխարհական։ Այս հանգամանքին պէտք է վերագրել վերջին ժամանակներս սպանական ժողովրդի զայրոյթը եւ ֆրանսիական կառաւարութեան դործ դրած միջոցները վանական հաստատութիւնների եւ կրօնաւորների դէմ։

Այժմ յայտնի է, որ կաթոլիկ եկեղեցին ամուրիութիւնը պարտաւորական է դարձրել բոլոր հոգեւորականների համար՝ առանց բացառութեան։ Այստեղ թէ՝ աշխարհիկ հոգեւորականները, որպիսի են ծխատէր քահանաները, եւ թէ՝ կրօնաւորներն ու վանականները ամուրի են։ Ամուրիութիւնը ցելիբատ, ցելիբատութիւն անունով ամբողջ դարերի ընթացքում խորհրդակցութիւնների առարկայ լինելով՝ Տրինդենդեան ժողովում վերջնական դրական ելք ունեցաւ։ Արեւելեան եկեղեցիներից հատուածները, օրինակ՝ հայ կաթոլիկները կաթոլիկ եկեղեցուն միանալով հանդերձ՝ դարերի ընթացքում կառավարուում էին իրանց մայր եկեղեցու կարգով ու կանոններով, եւ ծխատէր քահանայքն էլ ամուսնացած էին։ Ժթ. դարի վերջին քառորդին այդ հատուածներն էլ հարկադրուած եղան իրանց մի քանի ազգային եկեղեցական կարգերի փոփոխուելը տեսնել յօդուտ լատին կաթոլիկութեան։ Ամուսնացած հին քահանաները մնալով իրանց պաշտօնի մէջ՝ նորերի վերաբերութեամբ պարտաւորական դարձաւ ամուրի լինել եւ ամուրի ձեռնադրուել։

1870 թուին Վատիկանի ժողովի որոշումներից ու կանոններից անբաւական կաթոլիկներից շատերը, պահելով կաթոլիկ կոչումն, բաժանուեցին լատին հոգվածական եկեղեցուց՝ նրա սահմանած նոր վարդապետութեան պատճառով անուանելով նրան նոր կաթոլիկական կամ հերետիկոս եկեղեցի եւ իրանց՝ հին կաթոլիկ։ Այս «Հին կաթոլիկները» պարբերաբար ժողովներ կամ սինոդներ են անում Եւրոպայի զանազան քաղաքներում, նրանք հինգերորդ ժողովում կամ Սինոդում 1878 թուին 75 ձայնով 22 դէմ՝ որոշեցին փոխել հոգեւորականների ամուրիութեան վերաբերեալ օրէնքը, բայց որոշումն անգործադրելի մնաց, որովհետեւ մտքերը այդ բանին դեռ պատրաստուած չէին, եւ շատերը չէին կարողանում հաշտաջով նայել մի արմատացած սովորութեան այդպէս շտապ փոփոխութեան վերայ։

Կաթոլիկական եկեղեցուց դարերով առաջ անջատուած այն մեծ մասը, որ յայտնի է «Բողոքական» անուամբ, ամուրիութեան կամ ցելիբատի խնդիրը շատ վաղուց՝ համարեա իւր սկզբնաւորութեան օրից, վճռել է բացասաբար. այնտեղ հոգեւորականութիւնը ամուսնացած է։ Բողոքական եկեղեցում՝ բացի Անգլիկան եկեղեցուց, չկայ յերարխիայ, չկան

վանքեր եւ կրօնաւորներ, չկան հոգեւոր դասակարգութիւններ։ Բողոքականութեան անթիւ հերձուածների պատճառը հոգեւոր յերարխիայի բացակայութիւնն ու հովիւների կամ պաստորների ուսուցանելու եւ քառողելու մէջ որոշ ազատութիւնն է եղել։

Ձ.

ՎՐԱՅ ՎԱՐՔ ՍՐԲՈՅՆԵՐԸ ՍՈՒՔԻԱՍԱՆՑ ՄԱՍԻՆ ԵՒ
Պ. Ն. ՄԱՆԻ ԿԱՐԾԻՔԸ: ՈՍԿԵԱՆՑ ԵՒ ՍՈՒՔԻԱՍԱՆՑ
ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄՈՒԵԼՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ:
ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԸ ՀԵՏԵՒՈՂ ԱՐԴԵՆ
ԿԱԶՄՈՒԱԾ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ: ՈՍԿԵԱՆՑ ԵՒ
ՍՈՒՔԻԱՍԱՆՑ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ ԵՆԹԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:
ՆԱԽԱԼՈՒՖԻՈՐՉԵԱՆ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ-ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԲԻՒՐ
ՎԿԱՅՔ ԵՒ ԽՈՍՐՈՎ Ա.-Ի ԺԱՄԱՆԱԿ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԱԾ
ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅՔ: Ս. ՈՍԿԵԱՆՑ ԵՒ Ս. ՍՈՒՔԻԱՍԱՆՑ
ԱՌՆՋՈՒԹԻՒՆԸ ՍՐԱԸՑ ՀԵՏ։

1898 թուին, ամառը ուսուցչապետ պ. Ն. Մառը մի ճանապարհորդութիւն է կատարում դէպի Աֆոնի վանքը եւ ուսումնասիրում այնտեղի ձեռագրքը։ Նոյն թուի գեկտեմբերի 17-ին ուսւածագիտական ժողովում նա զեկուցանում է¹ իւր ուսումնասիրութեան արդիւնքը, որի մէջ հայոց եւ վրաց գրականութեան միջեւ առնչութեան մասին խօսելով՝ ի միջի այլոց գրում է, որ ինքն Աֆոնում տեսել է ժ. դարի մի մագաղաթեայ ձեռագիր վարք սրբոց, որի մէջ ամփոփուած են կէս տարուայ մէջ (գեկտեմբերի 27-յունիսի 27) տօնուող յիսունից աւելի սրբերի վարքեր։ Այդ սրբերի վարքերը սակաւ բացառութեամբ համարում է նա հայերէնից թարգմանուած։

Պ. Ն. Մառը իւր ուսումնասիրութեան նիւթ է դարձնում 14 վկաների վարքերը եւ հաստատում, որ նրանք «Հայաստանից եւ նրա սահմանակից երկրներից էին, այն է՝ Պարսկաստանից, Օսետիայից (Ալանաց երկիր): Վարքերից տասնեւմէկը բացառապէս վերաբերում են հայ վկաներին ու վկայուհիներին եւ կամ Հայաստանում նահատակուածներին»։ Նա ասում է. «Սուրբ Սուքիասի եւ նրա ընկերների նահատակութիւնը» (мученичество Сукиаса и подвижников) իսկական թարգմանութիւնն է այն բնագրից, որ տպուած է «Սոփերք»-ի ժմ. հատորում²:

1 Մար Ա., Из поездки на Афон, “Журнал Министерства народного просвещения”, 1899, ч. CCCXXII, N 3, отд. 2.

2 Մար Ա., Из поездки на Афон, сс. 59-66.

Պէտք է նկատել, որ Հայ բնագրում այդ վկայաբանութեան վերնագիրն է «Բան եւ ասութիւն ծշմարիտ Սրբոցն Ոսկանց քահանայից»: Մինչդեռ, վրացերէն թարգմանութեան վերնագիրը ըստ Մառի է. «Վկայաբանութիւն սրբոցն Սուքիասայ եւ ընկերացն»: Եւ, ինչ որ Հայ բնագրի մէջ կոչուած է «վկայաբանութիւն սրբոց Սուքիասանց», ըստ Մառի վրացերէն թարգմանութեան մէջ կոչուած է «Նահատակութիւն ճգնաւորացն Սուկաւէտայ» (Мученичество Сукаветских подвижниковъ):

Հստ Մառի՝ հայ բնագիրը լրիւ չէ: Համեմատութեամբ վրացերէն թարգմանութեան՝ այժմեան հայ հրատարակութիւնը (Սոփերք ԺԹ) սկզբից չորս երեսաչափ պակաս է: Պակաս է ճառի եւ այն մասը, որ վերաբերում է սրբերի մասունքների եւ Կոստանդիին կայսեր երազի մասին զրոյներին: Վրացերէն թարգմանութիւնը լրացնում է հայ բնագրի պակասորդը, թէ եւ յայտնի է, որ Կոստանդինի երազը ամբողջապէս հայերէն կայ:

Պ. Մառը, ի նկատի առնելով այն հանդամանքը, որ Հ. դարում սաստիկ բորբոքուած էր հայոց եւ վրաց մէջ կրօնական ատելութիւնը՝ կարծում է, որ վրացիք այդ դարում եւ, կաւելացնենք մենք, յետոյ բնականաբար կխուսափէին հայերէնից՝ այն էլ զուտ հայ նահատակների վարքերը թարգմանելուց: Պ. Մառը հաւանական է համարում, որ Սուկաւէտի ճգնաւորների վկայաբանութեան թարգմանութիւնը կատարուած լինի, ամենաուշը է. դարի վերջերին կամ Հ.-ի սկզբին: Հետեւաբար, հայերէն բնագրի կազմուելը եթէ ոչ աւելի վաղ, գոնէ է. դարի կէսից առաջ է գնում:

Այս եզրակացութեանը գալուց յետոյ պ. Մառը անկասկածելի է համարում նախ՝ վրաց կրօնական եւ հոգեւոր գրքերի մէջ հայ գրականութեան ազդեցութիւնը, երկրորդ, անկախ վերոյիշեալից, յայտնում է, որ վկայաբանութիւն կազմողը «Սաթենիկ» անունը աւելի է Մովսէս Խորենացուց: Արդ, եթէ վկայաբանութիւն կազմողը ապրում էր ամենաառւշը է. դարում, ուրեմն Մովսէս Խորենացին պէտք է, որ աւելի վաղ ապրած լինի: Այսպիսով, հերքում եւ ջրւում է բանասէրներից ոմանց այն յամառ կարծիքը, թէ Խորենացին Ը. դարի մատենագիր է:

Մեզ համար կարեւորութիւն ունին. առաջին՝ պ. Մասի եղբակացութեան այն մասը, որ վերաբերում է Ս. Սուքիասանց վկայաբանութիւնը կազմելու ժամանակին, եւ երկրորդ՝ այն առնչութիւնը, որ ունի Ցովհաննէս կաթուղիկոսի աւանդածր այդ ժամանակի հետ:

Պ. Սառի հեղինակաւոր կարծիքով Ա. Սուբիասանց կամ Սուկաւէտի վկաների վկայաբանութիւնը կազմուած է Մովսէս Խորենացուց յետոյ՝ մինչեւ Է. դարի կէսը, ուրեմն Ժ. դարի պատմիչ Յովհաննէս կաթոլիկոս ընդօրինակող կամ հետեւող է, եւ նրա պատմութեան հիմքն ու աղբիւրը վկայաբանութիւնն է, որ կազմուել է ուրեմն Ե. եւ Է. դարերի միջեւ:

Ո՞վ է կազմել վկայաբանութիւնը: ճառնատիրների ասելով՝ Ս. Սուքիասանց վկայաբանութիւնը գրել է ոմն Անտոն Անապատական «ի Հոռվմայ»: Հ. Աւգերեանը կարծում է, որ այս Անտոնը մէկն է այն հռովմայեցիներից, որոնք Կոնստանդին կայսրի հետ Հայաստան եկան՝ Ս. Ոսկեանց մասունքներից նշխարներ տանելու, եւ կամ՝ կրօնիդէսի ընկեր Անտոնն է, որին Ս. Լուսաւորիչը ուրիշ կրօնաւորների հետ բերեց, երբ ձեռնադրուած վերադառնում էր Կեսարիայից: Այս Անտոններից ո՞րն էլ կազմած լինի վկայաբանութիւնը՝ Դ. դարից առաջ չէ: Մենք տեսանք, որ Ս. Ոսկեանց վկայաբանութիւնն Վենետիկի մատենադարանի Բ. Ճառընտրի Զիւլ. երեսի յառաջաբանութեան համեմատ գրել է յոյն Տատիանոսը, որ ապրում էր Վաղենտին կայսրի ժամանակ. ուրեմն, դարձեալ Դ. կամ ստոյգ եւս Ե. դարում: Յամենայն դէպս, Ոսկեանց եւ Սուքիասանց վկայաբանութեան հեղինակ կարծուածները նրանց ժամանակակից չեն, այլ վկայաբանութիւնները կազմելիս աղբիւր են ունեցել զրոյցներն ու անգիր աւանդութիւնները, որոնց մէջ, անկասկած, յեղաշրջւում են պատմական դէպքերը, անուններն ու ժամանակը, մնում է անցքի մասին գաղափարը:

Հ. Միքայէլ Չամչեանը¹ անկարելի է համարում, որ Սանատրուկի որդի Արտաշէսի ժամանակից, այսինքն՝ Ա. դարի վերջին քառորդից սկսած, երբ Ս. Սուքիասանք որպէս դրանից՝ արդէն չափահաս, չասեմ 40-ը անց եկան Հայաստան, կարողանային ապրել մինչեւ Տրդատի Հայր Մեծն Խոսրովի մահը, վասն զի այդ միջոցը 170 տարու չափ ժամանակ է ընդգրկում: Ուստի, կարծում է, որ կամ Արտաշէսը Խոսրով էլ էր կոչւում, որով Սուքիասանց նահատակութիւնը Բ. դարի առաջին կիսին կզայ, եւ կամ Խոսրով Մեծի մահից յետոյ նահատակուղ Սուքիասանք ուրիշ մարդիկ էին եւ ոչ Ոսկեանց աշակերտները: Նա չէ էլ ընդունում, որ Ս. Սուքիասանք Խոսրով Ա.-ի եւ Շապուհ Ա.-ի ժամանակ էին, ուստի եւ ասում է. «Զի անստոյգ երեւին ըստ ժամանակին, որպէս եւ ըստ անուանց...»:

Հ. Մ. Աւգերեանը² Սուքիասանց մասին ասում է այն, ինչ որ յայտնի է վերեւ յիշուած աղբիւրներից: Նրա կարծիքով, Սուքիասանք ապրում էին Ա. դարի երկրորդ կիսին, եւ ընդունելով, որ Սուքիասանք չէին կարող կենդանի մնալ մինչեւ Շապուհ Ա.-ի մահը (272 թ.), սրբագրում է վկայութեան մէջ յիշուած թագաւորների անունները. փոփոխում ու աւելացնում է պատմական անուններ ու դէպքեր, եւ այս իւր վարմունքի պատճառները բացատրում է³: Հստ Աւգերեանի՛ Շապուհը Ալանաց թագաւոր էր: Նրա յաջորդ Գիգիմնոսի կամ Դատիանոսի հրամանով պարսիկ զորքեր եկան Հայաստան եւ նահատակեցին Սուքիասանց՝ նրանց մարմինները

1 Միքայէլ Չամչեան, Պատմութիւն Յայոց, Յտ. Ա., Վենետիկ, 1784, Եր. 598-599:

2 Վարդ Յարանց, Յտ. Բ., Եր. 90-112: Վկայաբանութիւն Սրբոց Սուքիասանց:

3 Անդ, Յտ. Բ., Եր. 113-116: Վկայաբանութիւն Սրբոց Սուքիասանց:

Ճգելով մի խորափիտ վհի մէջ, Սուկաւէտ կամ Զրաբաշխ լերան լանջերում: Ա. Գրիգոր Լուսաւորիչը Ա. Հոգու ազդմամբ եկաւ գտաւ սրբերի մարմինները, թաղեց, նրանց գերեզմանների վերայ վկայարաններ շինեց, կրօնաւորներ կարգեց եւ նրանց վերայ էլ վերակացու կամ վանահայր նշանակեց իւր աշակերտներից մէկին, որի անունը Աբաս էր:

Հ. Աւգերեանը ընդարձակելով կրկնում է «Յասմաւուրք»-ի¹ խօսքերը, թէ «բղխեաց աղբիւր ի տեղւոջն ի բժշկութիւն ամենայն ցաւոց եւ ախտից»: Ցիշում է նա Կոստանդնի մասին զրոյցը, թէ եկաւ նա Հայաստան, գտաւ Ա. Սուքիասանց մարմինները եւ հետը տարաւ սրբերի նշանակերից մասն ու նրանց արիւնով զանգուած հողը: Ահա այս զրոյցն է, որ կայ պ. Մասի յիշած Սուկաւէտի վկաների վրացերէն թարգմանութեան մէջ:

Եթէ ըստ Հ. Միքայէլ Զամչեանի եւ Աւգերեանի ընդունենք էլ, որ Ա. Սուքիասանք նահատակուեցին 130-140 թթ., անհնարին է, որ նրանց մարմինները անաղարտ մնացին մինչեւ Ա. Գրիգոր Լուսաւորիչը: Սուքիասանց նահատակութիւնից մինչեւ թաղումն՝ այսպէս մօտ 200 տարի է գալիս:

Քննասէրը[52], հետեւելով Հ. Միքայէլ Զամչեանին ու Աւգերեանին, տարակուսում է Ա. Ոսկեանց եւ Սուքիասանց ժամանակի մասին, անհնար համարելով տալ նրանց կեանք, որ տեւէր Ա. դարից մինչեւ Գ. դարի վերջին քառորդը²: Նա, ի նկատի ունենալով ժողովրդի աւանդութիւնը, որ իրան լաւ յայտնի էր որպէս Կարնոյ երբեմն առաջնորդի, որի թեմի մէջ էին Սուկաւէտն ու Զրաբաշխ լեռները, սրբագործուած Ոսկեանց եւ Սուքիասանց յիշատակներով, Ոսկեանց եւ Սուքիասանց համարում է նա պատմական անձնաւորութիւններ ու նրանց նահատակութիւնն էլ ստոյգ, բայց ոչ աւանդութեան սահմանած ժամանակում:

Ցովհաննէս կաթուղիկոսը հետեւելով վկայաբանութիւններին՝ գրում է. «Իսկ ազգականք Սաթենկայ, որք ի Քրիստոս մկրտեցան, ընդուստացեալք իմն վասն մահուան սրբոցն (Ոսկեանց), հատուածեալք գնացին ի բաց երթեալ, զօղեալ, թագուցեալ ի Զրաբաշխ լերին, խոտաբուտ ճարակօք շատացեալ: Եւ ըստ մերկութեան անձանց նոցա ի ցօղոյ երկնից դէսս արձակել մարմնոյն, որ եւ ի պատահմանէ անտի քօչք անուանեցան»³: Այս նկարագրութիւնը կրկին արմէք ունի ի դէմս Ցովհաննէս կաթուղիկոսի, մի՝ որպէս պատմագրի, միւս եւս, որ պատկերացնում է խոտաճարակների իսկական տիպար Մարիամ Եգիպտացու վարքը նրա ճգնու-

1 Յասմավուրք, Սեպտեմբեր ժթ. եւ Հոռի 7:

2 «Լումայ», 1904, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, եր. 78-96: «Առաքեալներից մինչեւ Լուսաւորիչ» յօդ., 36-37:

3 Ցովհաննէս Դրասիսանակերտցի, Պատմութիւն, եր. 24-25:

թեան ժամանակ, որ Դ. դարից շատ յետոյ էր: Յովհաննէս կաթուղիկոսն էլ Սուքիասանց նահատակութիւնը դնում է Խոսրով Մեծի մահից յետոյ, երբ Հայաստանը անտերուչ էր մնացել:

Ըստ Զ. Ռօբերտսոնի¹ թէեւ քրիստոնեաների, առ ահի մեկուսացած, անմարդաբնակ տեղերում կեանք վարելը սկսում է Բ. դարից, եւ այս մեկուսացումն Հայաստանի քրիստոնեաների մէջ էլ կարող էր հետեւողներ ունենալ, Հայաստանի քրիստոնեաներն էլ հալածանքից զերծ մնալու համար Պալզոս Թերայիդացու պէս կարող էին ապաստան որոնել անապատներում, եւ այսպէս կամայ ակամայ ճգնաւորական կամ անապատական մեկուսացած կեանք վարել, բայց դրանք անշուշտ այն Ոսկեանք եւ Սուքիասանք չէին, որոնց կեանքի նկարագիրը, որպէս խոտաճարակների, տալիս են եկեղեցական աւանդութիւնն, ու Յովհաննէս կաթուղիկոսը պատմութիւնը ճշտելով՝ ասում է², որ խոտաճարակները Ոսկի անունով Դ. դարում երեւան եկան Միջագետքում, որ սահմանակից է Հայաստանին: Այս տեսակ խոտաճարակներ, որպէս առանձին կրօնական համայնք, Հայաստանում Ա., Բ. դարերում չէին կարող գոյութիւն ունենալ:

Թողնելով ժամանակի ինդիրը, Ծաղկէոյ սարի ճգնաւորները, անկախ Միջագետքի Ոսկի-խոտաճարակներից, ուրիշ ապատճառով էլ կարող էին ոսկի կոչուել: Սուկաւէտ եւ Ծաղկէոյ լեռների մօտ է այժմ Զառափիսանայ կոչուող վայրը՝ Բագրեւանդի եւ Բասենի սահմանի վերայ. այդտեղից ժամանակին ոսկի են հանել: Այժմ էլ, շատ ժամանակ չէ, որ լրագրներում հրատարակուեց, որ ցանկացողներ կան Զառափիսանայի ոսկու հանքը շահագործել. Թերեւս հնումն այդ տեղերը «Ոսկիք» էին կոչում, եւ տեղի անունով էլ այնտեղ բնակող ճգնաւորները Ոսկի կոչուեցին: Փաւստոսն ասում է, որ Ա. Լուսաւորիչը այցելում էր իւր կարգած ճգնաւորներին, այնտեղ, «որում տեղեաց Ոսկիք կոչեն»³:

Հէնց քրիստոնէութեան Ա. դարում Հայաստանում սկսուեց քրիստոնէութիւնը. այդ հաստատում են մեր եւ օտարազգի պատմիչները: Թողնելով Ա. Սանդուխտ կոյսի եւ ընկերների նահատակութիւնը՝ Հայաստանը ուրիշ նահատակներ էլ է ունեցել Բ. եւ Գ. դարերում: Հ. Ալիշանը⁴ առնելով լատին Յասմաւուրքից՝ համառօտում է Արարատեան բիւր վկաների վկայաբանութիւնը: Այդ վկաները Աղրիանոս կայսրի զօրքերից էին՝ թուով ինն հազար հոգի, որոնք 118 թուին ուղարկուած լինելով ապստամբ եփրատացիներին զսպելով՝ հրեշտակի ազդմամբ Յիսուս Քրիստոսի անունով յաղթում են ապստամբներին եւ քրիստոնեայ դառնալով՝ հրա-

1 Ռոբերտոն Ջեյմս, История Христианской Церкви, т. 1, с. 163.

2 Անդ, с. 313.

3 Փաւստոս Բիլգանդ, Πατόμութիւն Հայոց: Վենետիկ, 1832, Դպրութիւն 2., գլ. ԺԶ:

4 Ալիշան Ղետոնդ, Այրարատ, եր. 474-476:

Ժարւում են զինուորութիւնից, մկրտւում եւ գալով Հայաստան՝ ապաստան են գտնում Արարատ լեռան լանջերում։ Կայսրը կամենում է բռնի նրանց կռապաշտ դարձնել, զօրք է ուղարկում, բայց նրանք չհրաժարուելով քրիստոնէութիւնից՝ յօժարակամ նահատակւում են։ Այս նահատակներին միանում են կայսրի զօրքից մի հազար հոգի էլ, որով վկաների թիւը դառնում էր բիւր։ Այս աւանդութիւնը հարուստ նիւթ է տալիս իտալացի նկարիչներին, եւ նրանց նկարներից մէկի պատճէնը տեսնում ենք Այրարատում։

Անշուշտ, այս զինուոր վկաները, եթէ ոչ ամբողջովին, մեծ մասամբ հայէին։ Այդ հայերը եկրատացոց աշխարհում քրիստոնեայ դառնալով՝ թողին զինուորութիւնը եւ յետ եկան իրանց երկիրը՝ Այրարատեան աշխարհը, Հայաստան։ Կայսրի զօրքերը վերայ հասան եւ կրտորեցին կամ նահատակեցին հայ զինուոր վկաներին։ Այս ահագին զինուոր բազմութեան նահատակութիւնը անկարելի է, որ ազդեցութիւն չունենար ժողովրդի վերայ։ Դէպքը բերանից բերան, դարից դար աւանդաբար անցնելով՝ գունաւորուեց, յեղաշրջուեց, մոռացուեցին թագաւորների անունները եւ նահատակների ով լինելը, անցքը միայն անմոռաց մնաց։ Արեւմտեայք եւ լատինները նրանց համարեցին հոռմայեցի զինուոր եւ անուանեցին Այրարատեան վկայք։ Հայերը համարեցին նրանց Հռովմայ դեսպան։ Նահատակները կմնան Արեւմտեայց համար Այրարատեան բիւր վկայք՝ նահատակուած Արարատ սրբազն լեռան լանջերի ծերպերում, իսկ Հայոց համար՝ Ռոկեանք՝ Ծաղկէոյ սարում նահատակուած իրանց ատելի Արտաւազդ թագաւորի ու նրա եղբայրների ձեռքով։ Արեւմտեայք կարող են նրանց յիշատակը տօնել որպէս Արարատեան բիւր վկաների տօն, իսկ Հայք՝ Ռոկեանց։

Պէտք չէ մոռանալ, որ Այրարատեան բիւր վկայքը կայսրի զօրքերէին, իսկ մեր Ռոկեանք՝ կայսրի դեսպան Խոփւսի անունով։ Թէ Արարատեան վկաները եւ թէ Ս. Ռոկեանք նահատակւում են նոյն ժամանակին եւ Բ. դարի առաջին քառորդին։ Արդեօք մեր Ռոկեանց վարքը գրողները «Ռոկի» անունը Խոփւսի յունական անուան թարգմանութիւն համարելիս՝ Յովհան Գրնեցու վարքը գրող¹ Խոփւսիոն կամ Կրիսոս անունների հետ չե՞ն շփոթել եւ այդ անունը չեն յատկացրել Ռոկեանքին, նշանակութեան նմանութիւն գտնելով հայ Ռոկի եւ յոյն Խոփւսի, Խոփւսիոն, Կրիսոս անունների մէջ։

Ազգային պատմութիւնը² առնելով Կապաղովկիայի Կեսարիոս քաղաքի Փերմելիանոս եպիսկոպոսից՝ ասում է, որ Խոսրով Ա.-ը (216 թ.)

1 Աւգերեան Մկրտիչ, Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց, Վենետիկ, 1813, Յտ. Թ., եր. 268-273։

2 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Յայոց, Գիրք Բ., գլ. ՅԵ.: Չամչեան Միքայէլ, Պատմութիւն Յայոց, Յտ. Ա., գիրք Բ., գլ. ԼԱ., եր. 359։

բազմաթիւ քրիստոնեայք նահատակեց: Այս նահատակները կարող էին ապագայում վկայաբանութիւն կազմողներից կոչուել Սուքիասանք, որովհետեւ նահատակութեան ժամանակի տարբերութիւնը մեծ չէ, միայն 56 տարի է: Սուքիասանք էլ նահատակուած են համարում Խոսրով Ա.-ի եւ Շապուհի մահից (272թ.) յետոյ:

Եթէ նախալուսաւորչեան նահատակների խմբերը չէ, որ ընդհանուր անունով կոչուել են Դ. դարում յայտնի Ոսկիների եւ Սուքիասների անունով, ուրեմն դրանք անձուկ մտքով՝ որպէս խոտաճարակ Ոսկեանք եւ ճգնաւոր Սուքիասանք, առանձին կրօնաւորական դասակարգեր գոյութիւն կարող էին ունենալ միայն Դ. դարում, Ս. Լուսաւորչի օրով եւ յետոյ, որովհետեւ ինչպէս եկեղեցական աւանդութիւնը հաւաստում է, ճգնաւորութիւնը Գ. դարում սկսուեց Եգիպտոսում եւ զարգանալով՝ միայն Դ. դարում տարածուեց Պաղեստինում, Ասորիքում, Միջագետքում, Փոքր Ասիայում եւ Հայաստանում: Եւ վերջապէս, Սուքիոս, Հիւսեփոս անունները յայտնի են միայն Դ. դարում, Ոսկիք, որպէս խոտաճարակ՝ նոյնպէս Դ. դարի ընթացքում:

Պատմութիւնն ասում է¹, որ Ս. Լուսաւորիչը ձեռնադրուած երբ Կեսարիայից վերադառնում էր, Սեբաստիայում մի կարճ ժամանակ մնաց եւ այնտեղից բազմաթիւ կրօնաւորներ բերեց, որոնք Ս. Լուսաւորչի կարգադրութեամբ սփռուեցին Հայաստանի զանազան կողմերը՝ քրիստոնէական հաւատքը հաստատելու եւ քրիստոնէական բարեապաշտութեան օրինակ հանդիսանալու նորահաւատներին: Այս կրօնաւորներից ոմանք բնակուեցին Ծաղկէոյ, ոմանք էլ՝ Սուկաւէտ լեռների մօտ: Նրանց վերայ Ս. Լուսաւորիչը վերակացու կարգեց մէկին, որ Աբաս էր կոչւում: Այս ճգնաւորների բնակավայրը, ինչպէս վկայում է Բիւզանդ, Ոսկիք էր կոչւում, ուր յաճախ առանձնանում էր Ս. Լուսաւորիչը: Ոսկեանք, եթէ իրանց բնակավայրի անունով չէ, որ ոսկի են կոչուել, ուրեմն այդ անունը նրանք առել են Միջագետքի խոտաճարակ ոսկիներից: Նոյնը կասենք մենք Սուքիասանց մասին. այդ անունը առել են նրանք Սեբաստիայից եկած յոյն, կապագովկիացի հոգեւորականներից: Ահա թէ ինչպէս:

Եկեղեցական աւանդութեան մէջ մի քանի Սուքիոսներ են յիշւում: Պաղեստինի կրօնաւորական կեանքի Հիմնադիր Իլլարիոնի աշակերտներից մէկը կոչւում էր Սուքիոս կամ Խսիւքիոս:² Հ. Մ. Աւգերեանը³ համառօտ տեղեկութիւն է տալիս մի Սուքիոս անապատական ճգնաւորի

1 Ագաթանգեղոս, Եր. 229: Չամչեան Միջայէլ, Պատմութիւն Յայոց, Յտ. Ա., Եր. 390-394:

2 Յասմաւուրք, Յոկտեմբեր ԻԱ. Եւ Սահմի ԺԱ.: Վարք Յարանց, Յտ. Ա., Եր. 328-330: «Վարք Երանելոյն Իլարիոնի Կրօնաւորի»:

3 Աւգերեան Սկրտիչ, Լիակատար Վարք Եւ վկայաբանութիւն սրբոց, Վենետիկ, 1813, Յտ. Ը., Եր. 481-483:

մասին, որ **Փոքր Հայքի Արմենիակ գաւառի Անդրապիշա քաղաքից էր**, որ շինել է վանքեր այր եւ կին միանձների համար: Կոստանդ կայսրի եւ էոփնէ կայսրուհու ժամանակ այս Սութիոսի մարմինը բերուում եւ դրուում է Ամասիա քաղաքի եկեղեցում: Ե՞րբ էր ապրում այս Սութիոսը եւ երբ վախճանուեց՝ դժուար է ծառել, բայց նրա մարմնի տեղափոխութիւնը եղաւ Ը. դարում, որովհետեւ Կոստանդն ու Էոփնէն թագաւորում էին 780-802 թթ.: Կոապաշտ Մաքսիմիանոսը խիստ հալածանք սկսեց քրիստոնեաների դէմ: Նրա զօրականներից մէկը՝ Հիւսիքոս կամ Խսիւքիոս, որ քրիստոնեայ էր եւ քրիստոնեայ մնաց, ենթարկուեց հալածանքի: Կայսրի հրամանով մերկացրին նրան իւր զինուորական զգեստներից՝ կանացի զգեստ եւ այծենի հագցնելով, որպէս ամենամեծ պատիժ եւ անարգանք՝ ուղարկեցին ստրուկների մօտ իլիկ մանելու եւ ոստայնանկութեամբ պարապելու: Վերջը երկանաքար կապեցին պարանոցին եւ ձգեցին Որոնտէս գետը: Եւ այսպէս, մարտիրոսական պսակին արժանացաւ Հիւսիքոսը 300 թուին: Ուրեմն այս Հիւսիքոսը ապրում էր Գ. դարի Բ. կէսին:

Հետաքրքիր է Հ. Մ. Աւգերեանի այս վկայութեանը կցած ծանօթութիւնը¹, որ սկսւում է այսպէս. «1. Գիտելի է նախ, զի անունս Հիւսիքոս, որ է ըստ յունաց Խսիւքիոս, գրի նաեւ Եւսիւքիոս կամ Սիւքիոս եւ նոյն է ընդ անուանս Սութիաս, եւ ըստ նմին, որպէս ի վարս սրբոյն Սութիասայ գրի ի մեզ, թէ նշանակ է հանդարտեալ, զնոյն ասեն աստանօր եւ յոյնք վասն Խսիւքիոսի զօրականի...»:

Հ. Մ. Աւգերեանը նոյն ծանօթութեան մէջ ասում է, որ յոյները Խսիւքիոս զօրականին տօնում են մայիսի 10-ին՝ կցելով նաեւ Սիւքիոս ճգնաւորի յիշատակը, որ **Փոքր-Հայքից էր: Համանուն մի ճգնաւորի յիշատակը մարտի 5-ին կամ 6-ին է: Այս բանից առնելով՝ մեր Յասմաւուրքում մարտն 10-ին դրուած է Հիւսիքոս զինուորի յիշատակը: Օտարազգիք մեր Սութիասանց յիշատակը չեն տօնում, բայց յոյները Հիւսիքոս զինաւորի եւ Խսիւքիոս ճգնաւորի վարքի մէջ խառնում են մեր Սութիասանց վարքն էլ: Հիւսիքոս զինաւորին, նրա քրիստոնէութեան ի պատիժ, հագցնում են այծենի կողոք-քրձեղէն, մազեղէն: Մեր Ս. Սութիասանք արդէն մազով ծածուած լինելուն համար քօշ են կոչւում: Սութիասն էլ, Հիւսիպոսն էլ զօրական էին: Սութիասն էլ, Հիւսիքոսն կամ Խսիւքիոսն էլ նշանակում են հանդարտեալ: Հիւսիքոսին մեր Եկեղեցին տօնում է նոյեմբերի առաջին օրերին:**

Այսքան Սիւքիոսների եւ Հիւսիքոսների անունները, որ յայտնի են երրորդ դարից սկսած, կարող էին անցնել ուրիշների էլ: Այդ անունով կարող էին կոչուել վկայաբանութիւն կազմողներից նախալուսաւորչեան

1 Աւգերեան Մկրտիչ, Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց, Յտ. Ը., Եր. 483-485:

նահատակների մի խումբ կամ Ս. Լուսաւորչի օրով եւ յետոյ յայտնի կրօնաւորների մի դաս, որի առաջնորդը կարող էր նոյն անունով կապագովկիայից եկած լինել:

Մեր կարծիքն է, որ նախալուսաւորչեան շրջանի վկաների մի խումբը յետոյ վկայաբանութիւն կազմողներից կոչուել է Ոսկեանք, միւս խումբը՝ Սուքիասանք: Առաջին խումբը, ըստ մեզ, օտարներից Այրարատեան վկայք կոչուածներն են՝ նահատակուած, ինչպէս վերը տեսանք, մօտաւորապէս 118 թուին, երկրորդ խումբը՝ Սուքիասանք կոչուած, Խոսրով Ա.-ի օրով եւ նրա մահից յետոյ: Վկայաբանութիւն կազմողները Ոսկեանց անունը առել են կամ բնակավայրից «որում տեղեաց, ըստ Բիւզանդայ, Ոսկիք կոչեն», կամ Միջագետքի խոտաճարակ Ոսկիներից, իսկ Սուքիասանց անունը՝ մեզ յայտնի Սիւքիոսների, Հիւսիքոսների անուններից: Այս անուանակոչութեան հանգամանքը ամենեւին չի նուազեցնում մեր նախալուսաւորչեան վկաների յիշատակի սրբութիւնն ու նուիրականութիւնը: Սոուացուած անունների տեղ նրանք միայն անուն են փոխ առել: Ժողովրդի յիշողութեան մէջ անուններն ու ժամանակը շփոթում ու մոռացում են, անցքերն ու դէպքերը առանց անունների ու ժամանակի՝ աւանդութեան կերպարանք են ստանում: Անշուշտ, Ոսկեանց եւ Սուքիասանց վարքերը կազմողները աղբիւր են ունեցել ժողովրդական աւանդութիւնը, եւ իրանք արդէն յերիւրել են անուններ ու ժամանակ, որ պէտք է ճշտել:

Ժ.

ԿՐԿԻՆ ՇԱՊՈՒՀՆԵՐ ԵՒ ԽՈՍՐՈՎՆԵՐ: ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԵՒ
ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁԵՐԻ ՇՓՈԹՈՒԹԻՒՆ. ԳՈՒՅԵ ՈՍԿԵԱՆՔ ԵՒ
ՍՈՒՔԻԱՍԱՆՔ ԿՈՉՈՒԵԼ ԵՆ Ս. ԼՈՒՄԱԴՈՐՉԻ ԲԵՐԱԾ ՅՈՅՆ
ԵՒ ԱՍՈՐԻ ԿՐՈՆԱՒՈՐՆԵՐՆ ՈՒ ՆՐԱՆՑ ՀԵՏԵՒՈՂ ՀԱՅԵՐԸ:
ՀԱԼԱԾԱՆՔ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԱՆ ԴԱՄ ՇԱՊՈՒՀ Բ.-Ի ՕՐՈՎ:
ՈՍԿԵԱՆՑ ԵՒ ՍՈՒՔԻԱՍԱՆՑ ՄԱՍԻՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ԱՅԺՄԵԱՆ ԱԲԱՆԴՈՒԹԻՒՆԸ: ՍՈՒԿԱԲԵՏԻ ՄԱՍԻՆ
ԿԱՐԾԻՔՆԵՐԸ: Ս. ՈՍԿԵԱՆՑ ԵՒ ՍՈՒՔԻԱՍԱՆՑ ՄԱՍԻՆ ՄԵՐ
ԿԱՐԾԻՔԸ:

Եկեղեցական աւանդութիւնը ասում է, որ Սուքիասանք նահատակուեցին Շապուհի մահից յետոյ, այն ժամանակ, երբ Խոսրովի մահուամբ Հայատանը անտերուչ էր մնացել: Երկու Խոսրով ունենք, երկու էլ Շապուհ կայ: Առաջին Խոսրովն ու Շապուհն ապրում էին Ս. Լուսաւորչից առաջ

214-272 թ., երկրորդ Խոսրովն ու Շապուհը՝ Ս. Հուսաւորչից յետոյ 309-379: Երկու Շապուհների ժամանակ էլ Հայաստանը, Խոսրովների մահից յետոյ, անտերուչ է եղել, աւերածութեանց է ենթարկուել, ու բազմաթիւ քրիստոնեայք են նահատակուել: Այս Շապուհների ու Խոսրովների օրով նահատակուած ո՞ր խմբերը կարող էին Ոսկեանք եւ Սուքիասանք կոչուել:

Հստ աւանդութեան, Ոսկեանք Ս. Թաղէսոս առաքեալի աշակերտներն էին, իսկ Սուքիասանք, որ Սաթենիկ թագուհու ազգականներն էին, նրա հետ ալանաց երկրից եկած Ոսկեանց աշակերտեցին: Այսպէս լինելով, եթէ՝ առաջինները կարողանային մինչեւ Բ. դարի քսանական թուերը ապրել՝ աւելի քան մի հարիւր տարի կեանք անցնելով, երկրորդները չէին կարող մինչեւ Գ. դարի վերջին քառորդն ապրել մօտ 270 տարի: Այս հանգամանքն եւս գալիս է հաստատելու, որ Ոսկեանք եւ Սուքիասանք նախալուսաւորչեան շրջանի հայ քրիստոնեայ նահատակների խմբեր են, որ յետոյ պատահաբար Ոսկեանց եւ Սուքիասանց անունով են կնքուել՝ յայտնի Ոսկիների եւ Սիւքիոսների անունով: Եթէ ընդունենք, որ Ոսկեանք եւ Սուքիասանք յետ լուսաւորչեան կրօնաւորներ են, այն ժամանակ կմնայ մեզ ասել, որ Ոսկեանք իրանց անունը ստացան Միջագետքի Դ. դարում յայտնի Ոսկի-խոտաճարակներից: Սուքիասանք դարձեալ Ալանաց երկրից էին եկած, բայց ոչ որպէս Սաթենիկ թագուհու ազգական, այլ Աշխեն տիկնոջ՝ Տրդատի թագուհու: Օտար պատմիչները Արտաշէսի տեղ Տրդատ են անուանում այն թագաւորին, որ Հռովմ գնաց՝ Ներոնից թագ ստանալու: Վկայաբանութիւն գրողները կարող էին շփոթել Տրդատին Արտաշէսի հետ, եւ Տրդատ Գ.-ի ժամանակ պատահածը Տրդատ-Արտաշէսի ժամանակ դնել եւ ըստ այնմ յարմարացնել վկայաբանութիւնը: Այսպէս լինելուց յետոյ էլ դժուար չէր շփոթել միւս անուններն ու պարագաները Ս. Հուսաւորչի տեղ՝ Ս. Թաղէսոս առաքեալ եւ Բ. Շապուհի ու Խոսրովի տեղ՝ Ա. Շապուհ եւ Խոսրով դնել՝ մոռանալով, թէ այդպէս Ս. Սուքիասանք մօտ 270 տարի պէտք է ապրէին, որ անհնարին է: Եթէ Սուքիասանք Աշխեն տիկնոջ հետ Հայաստան եկած նրա ալան ազգականներ էին, կարող էին Հայոց ընդհանուր դարձի ժամանակ քրիստոնեայ դառնալ, ու հետեւելով Ս. Հուսաւորչի բերած կրօնաւոր խոտաճարակներին՝ բնակուել Սուկաւէտ սարում եւ Սուքիասանք կոչուէին կամ յայտնի Սիւքիոսների անունով կամ իրանց մէկի անունով, որ կարող էր Սուքիաս լինել:

Աւանդութիւնն ասում է, որ Շապուհից յետոյ Ալանաց Գիգիանոս թագաւորը պարսիկ զօրքեր ուղարկեց Սուքիասանց յետ տանելու կամ սպանելու, եթէ նրանք չժողնէին քրիստոնէութիւնը եւ յանձն չառնէին գնալ: Պատմութիւնից գիտենք¹, որ Խոսրով Բ.-ի ժամանակ Կովկասեան

1 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Յայոց, Գիրք Գ., գլ. Թ., ԼԵ., ԼԶ.: Փաւատոս Բիլգանդ, Պատմութիւն Յայոց, Դպրութիւն Գ., գլ. Է.:

ազգերը գրգռուած Շապուհ Բ.-ից՝ յարձակուեցին Հայաստանի վերայ եւ հասան մինչեւ Վաղարշապատ: Այս արշաւանքի ժամանակ նահատակուած քրիստոնեաներն էլ կարող էին Սուքիասանց անունով կոչուել: Մեհրուժան Արծրունին մեծ աւերմունք գործեց Հայաստանում՝ աշխատելով ջնջել քրիստոնէութիւնը: Շապուհ Բ. Արշակի օրով մեծ հալածանք է հանում քրիստոնէութեան դէմ Հայաստանում եւ նահատակում է Մարի էրեցին՝ եօթանասուն ընկերներով: «Ապա,- ասում է Բիւզանդ,- բիւրս բիւրոց կոտորէին եւ Հազարս հազարաց, զի այնպէս տուաւ հրաման ի թագաւորէն, զի ամենեւին քրիստոնեայ անուն ի սահմանս նորա մի՛ գտցի»¹:

Իսկ Հ. Միքայէլ Զամչեանը² Հայաստանի այն ժամանակի թշուառութեան նկարագրութիւնը վերջացնում է հետեւեալ խօսքերով. «Իսկ մոգք հանդերձ դահճով սփոեալ ի գեօլս եւ յաւանս, բռնադատէին զամենեսեան յուրացութիւն հաւատոյ, եւ յոչ առնուլ նոցա յանձն, չարաչար մահուամբ սպանանէին զբազումս ի նոցանէ: Եւ եղեւ յայնժամ աշխարհս մեր իբրեւ սպանդարան մարտիրոսաց»: Այս մարտիրոսների եւ նահատակների յիշատակը չենք տեսնում մեր եկեղեցում, նրանք չկան տօնելի սրբերի շարքում: Ինձ թւում է, որ այս եւ նման նահատակներ կարող էին Ս. Պոկեանք եւ Սուքիասանց ընդհանուր անուան տակ տօնուել:

Սուքիասանց անունով նուիրագործուած է Սուկաւէտ սարը, որ այժմ Քեսոսա-դաղ է կոչում, որ տարուայ մէջ որոշ օրերում ժողովուրդը ուխտի էր գալիս մեծ բազմութեամբ, երբ երկիրը խաղաղ էր, եւ այժմեան արհաւիրքները չկային:

Մեծ Սուկաւէտի ստորոտում մի բլրակի վերայ 16 գերեզմաններ կան՝ շատ հին, մամոստած եւ խոտերի մէջ հազիւ նշմարելի, կայ մի կլոր քար էլ:

Ժողովրդական աւանդութիւնը ասում է³, որ դրանք 40 աւազակներ են եղել եւ պատահելով Ս. Թաղէոս առաքեալին՝ կամեցել են նրան կողպտել: Ս. Թաղէոսը յայտնել է, որ ոչինչ չունի եւ առաքեալ է, ու քարոզում է Յիսուս Քրիստոսի անունով: Աւազակները հաւատալու համար հրաշք են պահանջում. Ս. Թաղէոսը ձեռքով մի եղնիկ է կանչում՝ եղնիկը մօտ է գալիս: Այս հրաշքը տեսնելով՝ աւազակները հաւատում են, թողնում են աւազակութիւնը, մկրտում եւ սկսում են ճգնել: Ս. Թաղէոս առաքեալը բաժանում է նրանց տասն տասն. տասը թողնում է Սուկաւէտում, տասը ուղարկում է Ղլիճ-գեաղուկ, այնտեղ, ուր է Ս. Գէորգ կոչուած վայրը, տասն՝ Դէղէ-Մուրատ եւ Դէղէ-Մաքսուտ՝ Ամէտ գիւղից դէպի արեւելք եւ տասն հոգի էլ՝ Ալաղաղ (Ծաղկէոյ լեռ): Սրանք նահա-

1 Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Յայոց, Դպրութիւն Դ. գլ. ժԷ.:

2 Զամչեան Միքայէլ, Պատմութիւն Յայոց, Յտ. Ա., գիրք Բ., գլ. ԽԱ., ԽԸ., Եր. 321-464:

3 Յայկունի, Բագրեւանդ եւ Զրաբաշխ գաւառ: Մասն Ա., Վաղարշապատ, 1894, էջ 107-119:

տակւում են բռնաւորից Խաստուրցիների մատնութեամբ։ Այդ պատճառով էլ ալաշկերտցոց մէջ առակ է. «կուսանք մատնող Խաստուրցիք»։

Այս ժողովրդական աւանդութիւնը, համեմատելով եկեղեցականին, ըստ էութեան նման է,-կայ Թաղէոս առաքեալ, կան Ոսկեանք (հետն առնելով եւ Սուրբիասանց) ի դէմս աւազակների, կայ եղնիկի վերայ կատարուած Հրաշք, կայ մատնութեան եւ նահատակութեան հանգամանք։ Միայն Դեսպան Ոսկեանք եւ թագուհու ազգական Սուրբիասանք ժողովրդական աւանդութեան մէջ աւազակ են դարձել։ Ժողովրդական աւանդութեան մէջ մոռացուել է թագաւորի կամ իշխողի անունը եւ տեղը դրուել է բռնաւոր անորոշ անունը։ Մատնիչ Սկուհէր նախարարի տեղ, որ յայտնել էր Սուրբիասանց քրիստոնեայ լինելը, դրուել է Խաստուրցիք։ Թէպէտ ընդհանրապէս կարծուում է, որ գրաւոր յիշատակութիւնների աղբիւրը ժողովրդի բանաւոր աւանդութիւնն է, բայց այս դէպքում, ըստ իս, գրաւորն է ժողովրդական աւանդութեան աղբիւրը։ Ժողովուրդը, լսելով Յասմաւուրքի վկայաբանութիւնների ընթերցմունքը, որ շատ ժամանակ չէ՝ դադարել է, մոռանալով իւր լսելիքին խորթ, անծանօթ յատուկ անունները, եկեղեցական աւանդութեաննը իւր հասկացողութեան համեմատ ձեւ է տուել։

Մենք անապատականների մասին այս մեր տեսութեան մէջ երկար կանգ առանք Ոսկեանց եւ Սուրբիասանց վերայ։ Նախ, որ նրանք են հանդիսանում, ըստ մեր եկեղեցական աւանդութեան, հայ կրօնաւորութեան նախասկիզբն։ Հարկաւոր է ճշտել, թէ Սուրբիասանք եւ Ոսկեանք իբրեւ անապատական, կրօնաւոր եւ խոտաճարակ՝ ե՞րբ կարող էին ապրած լինել. այդ օրից էլ պէտք է հաշուել հայ կրօնաւորութիւնը։ Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւնը հաւաստիք չէ տալիս, որ Ա. դարում, երբ ըստ աւանդութեան ապրում էին Ոսկեանք, Բ. եւ Գ. դարերում, որոնց մէջ ձգւում է Սուրբիասանց կեանքը, Եգիպտոսից դուրս, եւ այն եւս Հայաստանում, ապրելիս լինէին կազմակերպուած անապատական, կրօնաւորական եւ խոտաճարակների կարգեր։ Քանի որ, կրօնաւորութիւնը Դ. դարում միայն Եգիպտոսի սահմանից դուրս գալով, նոյն դարի Բ. կիսին Բարսեղի ջանքով հաստատուեց Կապաղովիայում քիչ բարեփոխուած, եւ հայ կրօնաւորութիւնը համարւում է Բարսեղի հաստատածի շառաւիդ։

Եթէ Ս. Ոսկեանց եւ Սուրբիասանց անջատենք կրօնաւոր խոտաճարակներից, իբրեւ Հայ եկեղեցւոյ նահատակներ, նրանք կարող էին մարտիրոսական պսակին արժանացած լինել ի դէմս այն քրիստոնեաների, որոնք վկայել են Քրիստոսին առաջին դարից սկսած մինչեւ Դ. դարը խմբովին, որոնց մասին յականէ յանուանէ յիշատակութիւն չկայ ո՛չ մեր պատմութեան եւ ո՛չ մեր եկեղեցական աւանդութեան մէջ։ Մենք անուն-

ները, որ տրուած են այս նախկին քրիստոնեաներին՝ առնուած յոյն-ասորի Սիւքիոսներից, թէ Միջագետքի խոտաճարակ Ոսկիներից, պատահական բան ենք համարում: Էռլթիւնն այն է, որ այդ նահատակները եղել են. Ոսկեա՞նք ու Սուքիասա՞նք կոչուեն, թէ Արարատեան բիւր վկայք եւ ըստ Փիրմելիոսի՝ Խոսրով Ա.-ի ժամանակ նահատակուած քրիստոնեայք՝ միեւնոյն է:

Մի անգամ ընդունելով, որ Ոսկեանց եւ Սուքիասանց անուան տակ պէտք է հասկանալ նախկին՝ մինչեւ Ս. Լուսաւորիչը եղած հայ քրիստոնեայ նահատակները, ուրեմն, Հայոց կրօնաւորութիւնը պէտք է բաժանենք նրանցից եւ նրա սկիզբը պէտք է դնենք Դ. դարում, ամենավաղը՝ Ս. Լուսաւորչի օրով, հիմնուելով այն պատմական աշնդութեան վերայ, որ Ս. Լուսաւորիչը Կեսարիայից ձեռնադրուած յետ դառնալիս՝ հետը բազաթիւ յոյն հոգեւորականներ եւ ասորի կրօնաւորներ բերեց եւ սկիզբն դրեց կրօնաւորական բարեպաշտութեան, ամենաուշը՝ Ս. Ներսէս Մեծի օրով, որ Աշտիշատի ժողովում արդէն կանոններ էր սահմանում կրօնաւորների համար: Բայց այս մասին յետոյ:

Սուքիասանց եւ հայ կրօնաւորութեան վերաբերութեամբ Սուկաւէտ լեռն եւս կարեւոր գեր ունի իբրեւ Սուքիասանց բնակավայր եւ կրօնաւորութեան հանդիսարան:

Հ. Մկրտիչ Աւգերեանը Սուքիասանց վկայաբանութեան ծանօթութեան մէջ¹ կարծում է, որ Սուքիասանց բնակած լեռը Սուքիասի անունով չէ, որ Սուկաւ է կոչուել, վասն զի նոյն Սուքիասն ասում է. «Եկայք երթիցուք յայլ սուկաւ տեղիս»: Սուկաւ, ուրեմն, որպէս հասարակ անուն՝ կար, որ թերեւս նշանակում էր անմարդաբնակ, դաժան, առապար տեղ: Հ. Աւգերեանը Սուկաւը նոյնացնում է լատին սիքքուս բառին, որ ցամաք, չոր է նշանակում:

Հ. Ալիշանը² Սուկաւ լերան արդի Քեօսա-դադ անունը համարում է քօշից բառից առաջ եկած:

Մեր միաբանակից Գեր. Բարդուղիմէոս եպիսկոպոսը³ երկար կանգ է առնում Սուկաւ եւ Սուկաւէտ անունների վերայ, աշխատում է մեկնել այդ բառերի ծագումն եւ գալիս է այն եզրակացութեան, որ Սակաւէտ կամ Սուկաւէտ նշանակում է «մեծ մեծ կաթիլներով անձրեւող ամպ կրող, ունող. կամ Սուկաւէտ-ատ, որ նշանակում է աղբիւր, ակն, աւագան ջրոյ»: Սրբազանի այս եզրակացութեան հիմքն է արաբ-տաճկերէն բառարանը՝ ըստ ընթերցման պ. Հ. Աճառեանի:

1 Վարք Հարանց: Յտ. Բ., Եր. 113-120: Վկայաբանութիւն Սրբոց Սուքիասանց:

2 Ալիշան Ղետոնդ, Այրարատ, Եր. 536-537:

3 Գեղրգեան Բարդուղիմէոս, Խորենացին Խորենացով պէտք է հասկանալ, Յտ. Բ., Եր. 86-89:

Ուրեմն Բարդուղիմէսս սրբազանը Աւգերեանին բոլորովին հակառակ եցրակացութեան է գալիս: Սրբազանը Սուկաւէտ բառը արաբ-տաճկերէն բառարանով ստուգաբանելիս Սուկաւ ջրառատ վայր է ընդունում: Հ. Աւգերեանը լատիներէն սիքքուս բառի հետ նոյնացնելով Սուկաւէտը՝ ցամաք, չոր է հասկանում:

Եթէ ըստ Բարդուղիմէսս սրբազանի Սուկաւէտ, Սակաւէտ կամ Սուկախատ ծագած համարենք արաբ-տաճկերէնից, այն ժամանակ այդ անունի կիրառութիւնը պէտք է է. դարից դնել, երբ արաբները առաջին անգամ արշաւեցին Հայաստան: Մինչդեռ, ըստ եկեղեցական աւանդութեան, Սուքիասանք այլ Սուկաւ տեղ էին որոնում, եւ լեռն էլ նրանց անունով Սուկաւէտ կոչուեց: Իսկ Սուքիասանց ամենառուշ ժամանակը Դ. դարն է, ուրեմն այդ ժամանակից արդէն նրանց բնակավայրը Սուկաւ էր կոչում: Բացի այս, ըստ Մառի, Սուքիասանց վկայաբանութիւնը արդէն կազմուած էր է. դարում: Ուրեմն, է. դարից առաջ Սուքիասանց վկայաբանութիւնը կրում էր «Նահատակութիւն ճգնաւորացն Սուկաւէտայ (Մշենութեան Ծովածութեան ու Առաջականութեան)»:

Ըստ իս, ինչպէս Բարդուղիմէսս սրբազանի, նոյնպէս եւ Հ. Աւգերեանի, ենթադրութիւնները Սուկաւէտ բառի ստուգաբանութեան վերաբերութեամբ համոզեցուցիչ չեն, թէեւ ըստ էութեան Աւգերեանի եզրակացութիւնը - Սուկաւէտ, սիքքուս՝ չոր ցամաք - ուղիղ է: Թողնենք այն, որ «եկայր երթիցուք յայլ սուկաւ տեղիս» դարձուածքից երեւում է, որ Սուկաւ, առանց առնչութիւն ունենալու լատին սիքքուս բառին, հաւանօրէն նշանակում է անջրդի, առապար: Սուքիասանք Ոսկեանց բնակավայր Շաղկէոյ ջրաշատ լեռը աւելի կենսուրախ եւ կենցաղական համարելով՝ ասում են «եկա՛յք, երթիցու՛ք յայլ սուկաւ տեղիս»:

Մենք հեռուից, ոռւսական Բասենից, տեսել ենք Սուկաւէտ լեառն, եւ մի ամբողջ շաբաթ Բասենում մեր շրջագայութեան ժամանակ չէինք կարողանում հեռացնել մեր աչքերը թէ Սուկաւետից, որ գրաւել էր մեր ուշադրութիւնը, թէ Սուքիասեանց յիշատակով, եւ թէ ժողովրդի զրոյցների մէջ նրա անուան յաճախակի յեղեղմամբ, եւ այն կարծիքի ենք, որ Սուկաւէտը իւր լերկ գագաթով աւելի անջրդի է, քան ջրառատ, եւ ժողովրդի նրան տուած Քեօսա-դադ յորջորջումն արդէն ցոյց է տալիս նրա կանաչութիւնից զուրկ լինելը: Ուրեմն, Հ. Ալիշանի Քեօսա-դադ կոչումն քօշից բառից առաջ եկած համարելը լոկ ենթադրութիւն է. քեօսա-դօշ կնշանակի, իսկ քօշից՝ այծերի:

Ըստ Հայկունու¹՝ Սուկաւէտները երկու են՝ մեծ եւ փոքր: Սուքիասանց նահատակութեան վայրը համարւում է փոքր Սուկաւէտը, Գիշա-

1 Հայկունի Ս., Բագրեւանդ եւ Զրաբաշխ գաւառ: Մասն Ա.: Վաղարշապատ, 1894, էջ 107-119:

բուն սարի եւ մեծ Սուկաւէտի միջեւ տափարակի արեւելահարաւ բլրակը, որի վերայ երկու ոտնաչափ բարձրութեամբ որմերով մատուռներ կան: Մատուռները շինուած են անարուեստ՝ կոշտ քարերով: Մատուռներից մէկի մէջ 1850-60թ. հայ քահանաներն էին պատարագում, իսկ միւսում՝ հայ հաթողիկները: Այժմ էլ ամառը համարեա ամեն կիւրակէ պատարագում են հայ կաթողիկները, որովհետեւ կաթողիկ ուխտաւորները անպակաս են:

Բլրակի գագաթի արեւելեան եզրի զառիվայրի վերայ մի մեծ շերտ քար կայ: Աւանդութեամբ՝ այդ քարի վերայ են նահատակուել Ս. Սուքիասանք: Մատուռի արեւելեան կողի ստորոտում, քիչ ցած, սակաւածուր աղբիւրն է, իսկ տափարակի հարաւարեւմտեան կողմը՝ գլխաջուր կոչուած առատ աղբիւրը: Գլխաջրից դժուարագնաց լեռնալանջի զառ ի վերի վերայ՝ «Զարչարումն»:

Ամփոփումն. Ս. Ուկեանք եւ Սուքիասանք՝ որպէս խոտաճարակ կրօնաւորների դասակարգ՝ չէին կարող Ա. դարում ապրել, որովհետեւ միայն Դ. դարում կրօնաւորութիւնը իւլարիոնի ձեռքով Եգիպտոսից տարածուեց Պաղեստին, այնտեղից՝ Եփրեմ Խուրու ձեռքով՝ Ասորիք, իսկ այստեղից Եւստաթէոսի ձեռքով՝ Փոքր-Հայք: Ոսկի խոտաճարակներն էլ Դ. դարում սկսեցին Միջագետքում, եւ այնտեղից հաւանօրէն տարածուեցին Հայաստան: Ս. Ուկեանք եւ Սուքիասանք, եթէ Ս. Լուսաւորչի բերած եւ նրանց հետեւող հայ կրօնաւորները չեն, ապա ուրեմն այդ անունների տակ եկեղեցին տօնում է նախալուսաւորչեան շրջանի նահատակուած հայ քրիստոնեաների խմբերին:

Սուկաւէտ չպէտք է ստուգաբանել ոչ լատիներէնով եւ ոչ արաբտաճկերէնով: Նրա այժմեան Քեօսա-դաղ անունը առնչութիւն չունի քօշից բառի հետ, ինչպէս կարծում է Հ. Ալիշան: Քեօսա-դաղ կնշանակի լերկ, կանաչութիւնից զուրկ լեռ, որ այդպէս էլ է: Սուկաւէտը հնումն Զրաբաշխ էլ է կոչւում, որովհետեւ նա գտնւում է այն բարձրաւանդակի վերայ, որի մօտ վտակները մի կողմից հոսում են դէպի Մուրատ (Արածանի-Արեւելեան Եփրատ) եւ միւս կողմից՝ դէպի Երասխ գետերը, եւ Զրաբաշխը ոչ մի առնչութիւն չունի Զրառատ, Զրաշատի հետ:

Սուկաւէտից դէպի հարաւ-արեւելք ձգւում է Բագրեւանդ գաւառը, դէպի հիւսիս արեւմուտք՝ Բասենները:

ԺԱ.

Ս. ԼՈՒՄԱՒՐՉԻ ԲԵՐԱԾ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ ԵՒ ԱՍՈՐԻ
 ԿՐՈՆԱՒՐՆԵՐԸ: Ս. ԴԱՎԻԵԼ ԾԵՐՈՒՆԻ: ՀԱՅ
 ԿՐՈՆԱՒՐՆԵՐԻ ԱՆՑԻՇԱՏԱԿ ՄՆԱԼԸ ՏՕՆՈՒՈՂ ՍՐԲԵՐԻ
 ՀԱՐՔՈՒՄ: ՀԱՅ ԿՐՈՆԱՒՐՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ԿԱՆՈՆՆԵՐ:
 Դ. ԴԱՐՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՐՈՆԱՍՏԱՆՆԵՐԸ: Ս. ԼՈՒՄԱՒՐՉԻ
 ԵՒ ՏՐԴԱՏ ԹԱԳԱՓՈՐԻ ՃԳՆՈՒԹԵԱՆ ՎԱՅՐԵՐԸ: ԵՒՍՏԱԹԷՈՍ
 ԵՒ ԻՒՐ ՀԵՏԵՒՈՂՆԵՐԸ: ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՐՈՆԱՒՐՆԵՐԻ
 ՎԱՐՔԸ:

Ս. Ոսկեաններից եւ Սուքիասեաններից անկախ, ճգնաւորական, կրօնաւորական եւ վանական կեանքը Հայաստանում սկսուեց եւ զարգացաւ Դ. դարում: Փաւստոս Բիւզանդը, Մովսէս Խորենացին եւ մեր միւս պատմիչները բաւական նիւթ են մատակարարում հայ կրօնաւորութեան եւ վանականութեան մասին:

Հայ պատմիչների աւանդածին համեմատ, Ս. Լուսաւորիչը ձեռնադրուելուց յետոյ Կեսարիայից վերադառնալիս՝ մի առ ժամանակ մնաց Սեբաստիայում՝ այնտեղից եւս կրօնաւորներ ժողովելու¹ եւ, ըստ Հ. Միքայէլ Զամչեանի², այստեղից էլ շատերին ընտրելով՝ հետն առած եկաւ Հայաստան: Այս սեբաստացի կրօնաւորներից արժանաւորագոյններին քորեպիսկոպոս եւ քահանայ կարգեց Հայաստանի զանազան կողմերում, մնացածներին էլ թողեց, որ կրօնաւորական եւ անապատական ճգնաւոր կեանք վարեն՝ նորահաւատաներին քրիստոնէական առաքինութեան եւ բարեպաշտութեան օրինակ հանդիսանալով: Այս Դ. Դարի սկզբումն էր:

Ս. Լուսաւորիչը ասորի ճգնաւորներ էլ բերեց Հայաստան: Ասորի ճգնաւորների մէջ նշանաւոր էր Դանիէլ ծերունին, որին Ս. Լուսաւորիչը քորեպիսկոպոս ձեռնադրելով՝ Տարօնի եկեղեցիների վերայ տեսուչ կարգեց: Ս. Դանիէլը անմարդաբնակ լեռներում անապատական կեանք վարելով հանդերձ աչալրջութեամբ եւ եռանդով հետեւում էր իւր հօտի բարոյական եւ քրիստոնէական հոգւով վերածնութեան գործին:

Ս. Յուսիկի նահատակութիւնից յետոյ Ս. Դանիէլը մինչեւ անգամ պէտք է բազմէր Հայոց Հայրապետական գահը, բայց խեղդամահ եղաւ՝ Տիրան թագաւորին ու նախարարներին Ս. Յուսիկի նահատակութեան պատճառով յանդիմանելու համար: Ս. Դանիէլի մարմինը նրա Շաղիտա

1 ԶԵՆՈՔ ԳԼԱԿ, Պատմութիւն Տարօնոյ: Վենետիկ, 1889, եր. 47: Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Տրդատոյ արքայի եւ Սրբոյն Գրիգորի: Կ. Պոլիս, 1824, եր. 229:

2 ԶԱՄՉԵԱՆ ՄԻՔԱՅԷԼ, Պատմութիւն Հայոց, Յտ. Ա., գլ. ԼԶ., եր. 391:

եւ Եպիփան աշակերտները իրանց ընկերակիցների հետ տարան Տարօն եւ թաղեցին նրա ճգնարանում՝ Հացեաց դրախտում¹: Հաւանական է, որ Ս. Դանիելը հայրապետական գահը բազմելու համար հրաւիրուած էր Վաղարշապատ եւ այդտեղ նահատակուելով՝ տարուեց թաղուելու իւր ճգնարանում:

Ս. Դանիելի յիշատակը պէտք է տօնուէր Անտոնի եւ Կրօնիդէսի հետ, բայց մեզ անհասկանալի պատճառով տօնուում է Ս. Լուսաւորչի որդւոց եւ թոռանց հետ: Նա ոչ մի ազգակցութիւն չունէր Ս. Լուսաւորչի հետ, հայրապետական օծումն էլ չստացաւ, որ գոնէ այսպէս՝ իբր հայրապետ, դասուէր Ս. Լուսաւորչին յաջորդող նրա որդիների ու թոռների շարքում:

Շարականի մէջ² ի պատիւ Ս. որդւոց եւ թոռանց մանկունքում Ս. Դանիելի համար երգւում է. «Երկնայնոցն ի յերկրի հաղորդ ճգնութեամբ, յանդիմանելով զժագաւորն՝ կատարեցար վասն անուանն Տեառն. Ս. Դանիէլ, անդադար բարեխօսեա՝ վասն անձանց մերոց»:

Ասորի ճգնաւորների մէջ նշանաւոր էին Շաղիտան, որին Դանիելը կարգել էր Կորդուաց աշխարհում, եւ Եփրեմը:

Յոյն համարուած կրօնաւորների մէջ նշանաւոր էին Անտոնն ու Կրօնիդէսը, որոնց մասին յիշատակութիւն գտնում ենք միայն Զենոր Գլակում³, Վարք Սրբոցում⁴, Ճառընտիրներում եւ եկեղեցական աւանդութեան մէջ: Ագաթանգեղոսը, Փաւստոսն ու Մովսէս Խորենացին դրանց մասին ոչինչ չեն գրում: Անտոնի եւ Կրօնիդէսի յիշատակը եկեղեցին տօնում է Զ. դարի վերջերին նահատակուած եօթն խոտաճարակների հետ: Այս տօնը եւ նրան յատկացրած «Յաւուրս վերջին ժամանակի» շարականը յետին ժամանակներում է սահմանուել: Անտոնն ու Կրօնիդէսը եկեղեցական աւանդութեան համեմատ եկեղեցական որեւէ աստիճան չստացան. կրօնաւոր էին, կրօնաւոր էլ մնացին: Յոյն էր նաեւ Եպիփանը⁵, որին Ս. Դանիելը կարգել էր Ծոփաց աշխարհի Աղձնիք գաւառում վարդապետ կամ հոգեւոր դաստիարակ:

Այս ճգնաւորներն ու կրօնաւորները յոյն եւ ասորի են կոչուած մեր պատմութիւններում ու եկեղեցական աւանդութեան մէջ, բայց կարող էին եւ հայ լինել, որովհետեւ դրանք Միջագետքից, Փոքր-Հայքից եւ Սեբաստիայից էին: Մեր նախնիք դրանց ասորի, յոյն են անուանել, ըստ իս՝ նրանց աւելի խորհրդաւոր եւ պատկառելի դարձնելու համար, ինչպէս Ս. Հոփիսիմեանց՝ Հոռովմայեցի, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին՝ պարթեւ, եւ

1 Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Յայոց, Դպրութիւն Գ., գլ. ԺԴ: Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Յայոց, Գիրը Գ.:

2 Կանոն որդւոց եւ թռուանց Ս. Լուսաւորչի, ՅԶ.:

3 Զենոր Գլակ, Պատմութիւն տարօնոյ, Եր. 70:

4 Վարք Յարանց, հատ. Ե., Եր. 33-41:

5 Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Յայոց, Դպրութիւն Ե., գլ. ԻԵ.:

բոլոր մեր պատմութեան մէջ յայտնի անձերին՝ օտար ծագումի: Միջագետքը Հայոց սահմանակից էր, եւ հիւսիսային մասը կոչւում էր Հայոց Միջագետք, Սեբաստիան Հայոց քաղաք էր եւ նրա եպիսկոպոսը Հայոց եպիսկոպոս էր կոչւում: Փոքր-Հայքը, որի սահմանի վերայ էր գտնուում Կեսարիան, Հայաբնակ երկիր էր, թէեւ բիւզանդական իշխանութեան տակ լինելով՝ շատ զօրեղ էր այնտեղ յոյն ազգեցութիւնը:

Յոյն եւ ասորի կոչուած կրօնաւորների շարքում գտնում ենք զուտ հայ անուններ, ինչպէս Գինդ Մեծը եւ նրա աշակերտներից՝ Վաչակ, Արտոյտ, Մարախ, որոնց Տրդատն էլ էր ընկերակցում¹: Գինդ մեծը Դանիէլ ծերունու աշակերտն էր եւ նրանից յետոյ դարձաւ աբեղաների գլուխ, միանձների վարդապետ, միայնակեացների առաջնորդ, վանքերի առաջնորդ եւ անապատաւորների ուսուցիչ: Ներսէս Մեծի օրով նշանաւոր էին առաջին Գինդի աշակերտ Գինդ Ալկունին² եւ իւր ձեռնասուն աշակերտ Մուշեն³: Սակայն, այս կրօնաւորներից ու ճգնաւորներց ոչ մէկին էլ չէ յիշում եկեղեցին տօնելի սրբերի կարգում:

Հստ մեզ, պէտք է Ս. Դանիէլ ծերունուն բաժանել Ս. Լուսաւորչի որդիներից ու թոռներից, եւ նրա հետ միացնելով Դ. դարի բոլոր յայտնի հայ կրօնաւորների ու ճգնաւորների անունները՝ մի նոր տօն սահմանել կամ կցել եօթն խոտաճարակաց տօնի հետ: Փաւստոսի ու Խորենացու վկայութիւնները բաւական են նրանց տքնութիւնն ու վաստակը եկեղեցու պայծառութեան համար ապացուցուցած համարելու:

Հստ Զենոբ Գլակի⁴, Կեսարիայի հայրապետը յանձնարարում է Ս. Լուսաւորչին, որ սա յաւիտենական օրէնք դնի.

Ա. Որ կրօնաւորները Աղէքսանդրացւոց (Եգիպտոսի ճգնաւորների) պէս դաստակերտներում ու գիւղաքաղաքներում չաշխատեն, առանձին առանձին չապրեն, առանձին աղօթատեղի չունենան, այլ խմբովին՝ մինչեւ հարիւր հոգի միասին ապրեն,

Բ. Որ վանքերին գիւղեր եւ մեծամեծ աւաններ յատկացնի՝ պարտաւորելով, որ այս գիւղերն եւ աւանները հոգան վանքերի պէտքերը, որպէս զի կրօնաւորներն ու վանականները աղօթքով ու ճգնութեամբ պարապեն,

Գ. Որ կրօնաւորների բնակութեան տեղերում առանձին մատուռ չշինուի, մատուռներում քորեպիսկոպոսներ ու քահանաներ կարգուեն: Մատուռների մօտ չինուեն դաստակերտներ, աղքատանոցներ եկողները տրտունջի տեղի չունենան, ուխտաւորներն էլ եկեղեցու դռանը չքնեն:

1 Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Զ., գլ. ԺԶ.:

2 Սովուս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Գ., գլ. Ի.:

3 Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Զ., գլ. ԺԶ.:

4 Պատմէն Երկրորդ եւ պատասխանի թղթոյն Սրբոյն Գրիգորի, զոր յղեաց Կեսարու Հայրապետն ի ժամ վախճանին իւրոյ:

Որքան եւ կասկածելի լինի կեսարիայի հայրապետի ու Ս. Լուսաւորչին գրած այս թուղթը, անուամենայնիւ, մասամբ պատկերացնում է հայ կրօնաւորութեան եւ վանականութեան կենցաղը, որի մէջ տեսնում ենք եղիպտոսի առանձակեաց ճգնաւորների (անախորեա) եւ Սեբաստիայի Եւստաթէոս եպիսկոպոսին հետեւող թափառաշրջիկ կրօնաւորների փոխարէն Բարսեղի հաստատած կենովիտական-միաբանական ուխտի ջատագովութիւնը։ Այս հանգամանքը հաստատում է, որ Զենոք Գլակի անուան տակ պատմիչը ապրում է Բարսեղ Մեծից յետոյ, եւ ծանօթ էր եղիպտական ճգնաւորների կենցաղին։

Ինչպէս արդէն ասել ենք, եղիպտական ճգնաւորները միաբանական կեանք չէին վարում. առանձին առանձին սկիթներում (մենաստաններում) էին ապրում, իրարից հեռու քարայրներում կամ լորձիթներում։ Շատ առաջ, օրինակ, Պաւղոս Թեբայիդացու ժամանակ՝ Գ. դարում, ապրում էին բոլորովին մեկուսացած անապատներում ու լեռների անձաւներում անյայտութեան մէջ։

Սկիթներում ապրողները իրանց ձեռքի վաստակը քաղաքներում ու աւաններում վաճառելով՝ հայթայթում էին իրանց պէտքերը, աւելորդ՝ լաւագոյն հանգամանքում աղքատներին բաժանելով կամ նրանց կարիքների համար գործադրելով։ Յետին ժամանակներում, երբ կրօնաւորները շեղուելով իրանց սկզբնական մաքուր կենցաղից՝ սկսեցին զեղծ կեանք վարել, իրանց վաստակը արտահանելու պատրուակով քաղաք էին գնում՝ անձնատուր լինելու վայրաքաշ մեղկութեան։

Ս. Բարսեղը քաջալերելով կրօնաւորների ձեռքի աշխատանքը՝ արգելում էր արտահանելու պատրուակով քաղաքներում, գիւղերում թափառելը։

Գ. դարում Հայաստանի կրօնաւորների բնակավայրերն էին՝ Տարօն գաւառում՝ իննակնեան վայրը կամ Գլակայ վանքը եւ Հացեհաց գրախառը, Արարատեան նահանգում՝ Բագրեւանդ եւ Բասեան գաւառները, Բարձր-Հայքում՝ Դարանաղեաց Մանեայ այրը, Ծոփաց նահանգում՝ Աղճնիք։

Հոգեկան անդորրութիւն էին գտնում այս ճգնարաններում Տրդատ թագաւորն ու Ս. Լուսաւորիչը, յաճախակի առանձնանալով Տրդատը՝ Տարօնի կրօնաստաններում, Ս. Լուսաւորիչը՝ Արարատեան նահանգի Սուկաւէտ եւ Ծաղկէոյ ճգնարաններում, Եփրատի ակունքի մօտ, այնտեղ, ուր, ըստ Փաւստոսի, «առաջու կայեանքն էին Մեծին Գրիգորի առաջնոյ, որում տեղեաց ոսկիք կոչեն»¹։ Մեզ այնպէս է թւում, որ Փաւստոսի մէջ Տրդատի՝ Տարօնոյ կրօնաւորներին յարելը, եւ Մեծին Գրիգորի առաջնոյ

1 Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Զ., գլ. ԺԶ.:

յաճախելն այնտեղ, «որում տեղեաց ոսկիք կոչեն», աւելադրութիւն է յետին ժամանակի: Բայց մենք, թողնելով մեր անձնական վարկումները, եկեղեցական աւանդութեան հաւատարիմ մնալով՝ ասենք, որ Ս. Լուսաւորիչը իւր «առաջու կայեանք»-ում միայնակեացների ուխտ է հաստատել՝ գլխաւոր կարգելով ասորի կրօնաւորներից մէկին, որի անունն էր Աբաս, որ կնշանակի հայր՝ հասարակ անուն վանահայրների ու վանքերի առաջնորդների:

Եթէ Սեբաստիայի Եւստաթէոս հայ եպիսկոպոսին եւ նրան հետեւող կրօնաւորներին ընդունենք հայ կրօնաւորների կարգում, այն ժամանակ պէտք է ասենք, որ Եւստաթէոս լինելով խստակրօն մարդ՝ ոչ միայն իւր թեմի մէջ քաջալերել է կրօնաւորութիւնը, այլ ինքն էլ, հակառակ իւր եպիսկոպոսական աստիճանին, որ այն ժամանակ աշխարհիկ հոգեւորականութեան կարգին էր պատկանում, կրօնաւորական կեանք էր վարում, եւ կրօնաւորութիւնը համարում էր քրիստոնէական առաքինութիւններից առաջինը: Նա բազմաթիւ հետեւողներ ունէր, սակայն այդ հետեւողները ոչ Պաւղոս Թեքայիդացու պէս մենաւոր, աշխարհուրաց եւ աշխարհից հեռացած ճգնաւորներ էին, ոչ Անտոն Անապատականի պէս սկիտաբնակ միանձներ եւ ոչ Իլլիարիոնի ու նրա հետեւողների պէս վանական միաբաններ էին: Նրանք կրօնաւորի սքիլմով, որ այն ժամանակ փիլիսոփայական (Երեւի Ստոյիկեան-խստակեաց) ձեւ էր կոչւում, թափառական կեանք էին վարում՝ քաղաքներում ու գիւղերում ջոկ ջոկ ապրելով:

Եթէ յիրաւի Ս. Լուսաւորիչը Սեբաստիայից կրօնաւորներ բերեց, դրանք անշուշտ Եւստաթէոսին հետեւողներից չէին, որովհետեւ, եթէ ոչ աւելի վաղ, ըստ աւանդութեան Ս. Լուսաւորիչը Դ. դարի սկզբում՝ 301 թուին, գնաց Կեսարիա՝ Ճեռնադրուելու, եւ այնտեղից վերադառնալիս՝ Սեբաստիայից կրօնաւորներ բերեց, իսկ Եւստաթէոսի գործունէութիւնը՝ որպէս հակուածի դէպի կրօնաւորութիւն, սկսւում է այդ դարի առաջին քառորդից, այսինքն՝ Ս. Լուսաւորչից յետոյ:

Կրօնաւորները, ինչպէս գիտենք, եկեղեցական աստիճաններ չունէին. Ս. Լուսաւորիչը իւր բերած կրօնաւորներից արժանաւորագոյններին կարգեց Հայաստանում քորեպիսկոպոսներ ու քահանաներ: Այդ քորեպիսկոպոս եւ քահանայ կարգուած կրօնաւորները պէտք է որ հայագէտ, ուրեմն եւ հայ լինէին, որ կարողանային հաւատի բերելու եւ հաւատը ամրապնդելու համար ժողովրդի լեզուով խօսել:

Ի՞նչ վարք ունէին Հայաստանի կրօնաւորները: Փաւստոս Բիւզանդը տալիս է մեզ հայ կրօնաւորների վարքի նկարագիրը: Դանիէլ ծերունու համար ասում է նա. «Եւ բնակութիւն իւրոց (Դանիէլի) կայենիցն յան-

մարդի լերինս, այլ գտեսչութիւն մարդկան պիտոյից ոչ երբեք անփոյթ առնէր: Միահանդերձ մաշկանափորտն սանդաղաւոր, եւ կերակուր իւր արմատք բանջարոց, եւ գաւազան անդամ ընդ ինքեան ոչ ունէր: ... եւ կայեանք տեսչութեան իւրոյ, յորժամ յանապատաց ի չէնս իջեւանէր վասն գործոյ Աստուծոյ, ի գլխաւոր տեղիսն յեկեղեցեացն լինէր»¹:

Զենոր Գլակը Եպիփանի համար Կեսարիայի հայրապետի կողմից գրում է Ս. Լուսաւորչին. «զեփիփան աշակերտ սրբոյն Անտոնի հաւանեցուցի գալ ի նոյն իննակնեան տեղին, ունելով ընդ ինքեան քառասուն ընտիր արս ծգնաւորս եւ խարազնազգեստս, պարկեշտս վարուք, հրաժարեալս յաշխարհէս»²:

Առաջին Գինդի եւ նրա հետեւողների համար Փաւստոսը գրում է. «Եւ էր Գինդս այս ի Տարօն գաւառէ, եւ յետ նորա էր գլուխ աբեղայից եւ վարդապետ միանձանց, եւ առաջնորդ մենակեցաց եւ վերակացու վաներոյից եւ ուսուցիչ ամենայն անապատաւորաց եւ տեսուչ ամենեցուն, որք միանդամ վասն սրբոյն Աստուծոյ յաշխարհէ էին մեկնեալ, ի յանապատս բնակեալ ի քարանձաւս ամրացեալք յայրս եւ ի ծերպս երկրի, եւ միահանդերձք, բոկագնացք, զգաստացեալք խոտաճարակք, ընդարձակութիւն, արմատակերք, զօրէն գագանաց ի լերինս շրջէին՝ լեշկամաշկօք եւ մորթօք այծենեօք, նեղեալք, տառապեալք եւ տարակուսեալք, յանապատի մոլորեալք, ի ցուրտ եւ ի տօթ, ի քաղց եւ ի ծարաւ վասն սիրոյն Աստուծոյ զօրէն երամոց թռչնոց բնակեալ էին սոքա ի ծագս վիմաց, ի սորս քարանձաւաց, անինչք, անստացուածք, դարմանոց անխնամք, առանց ամենեւին չտանել մարմնոց»³:

Այս հատուածի մի մասը Փաւստոսը փոխ է առել Ս. Գրքից, միւս մասերում պատկերացնում է առաջին Դ. դարի հայ կրօնաւորների վարքը, եւ երկրորդ՝ կրօնաւորական հաստատութիւնների տեսակները, այն է՝ աբեղայ, միանձն, մենակեաց, վանական եւ անապատաւոր: Աբեղայ ընդհանուր առմամբ կրօնաւոր է նշանակում: Այս անունը իրանց հետ Հայաստան բերին ասորի կրօնաւորները: Միայնակեցի եւ միանձնի տարբերութիւնն այն է, որ միայնակեաց նշանակում է մարդկային ընկերութիւնից հեռացած բնաւին, որպէս Պաւղոս Թեբայիդացին, իսկ միանձն նշանակում է որոշ տեղում խմբուած, բայց առանձին առանձին խցերում ապրող կրօնաւոր: Այս տեսակ հաստատութիւնը Եգիպտոսում կոչում էր սկիթ կամ սկիտէ, որի հիմնադիրն էր Անտոն Անապատականը: Վանք եւ անապատ արդէն յայտնի են, առաջինում՝ կրօնաւորները միամին, մի հանրակացարնում էին ապրում, իսկ երկրորդում՝ անմարդաբնակ տեղերում ցրիւ եւ անյայտ:

1 Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Գ., գլ. ԺԴ.:

2 Զենոր Գլակ, Պատմոիթիւն Տարօնոյ, Եր. ԺԶ.:

3 Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Զ., գլ. ԺԶ.:

ԺԲ.

ՀԱՅ ԿՐՈՆԱՒՐԱԿԱՆ ԶԵՂԾ ԿԵԱՆՔԸ: ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍԸ ԵՒ
ԱՇՏԻՇԱՏԻ ԺՈՂՈՎԸ: ԿՐՈՆԱՒՐԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ: ԱՇՏԻՇԱՏԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԻ ԱՂԲԻՒՐԸ:
ՆԵՐՍԷՍԻ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ:
«ԾԱԳՈՒՄՆ ՀԱՅ ՎԱՆԱԿԱԸՆՈՒԹԵԱՆ» ՀԱՏ Յ. ԹՈՓՃԵԱՆԻ:
ԱՍՏՈՒԹՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԵՐԸ:

Հաւանօրէն Հայաստանի կրօնաւորները մինչեւ Մեծն Ներսէս որոշ կարգ կանոն չունէին: Նրանք կամաւոր խոտաճարակների պէս անմարդաբնակ տեղերում ցաք ու ցրիւ էին ապրում կամ եւստաթէոսի հետեւողների պէս՝ կրօնաւորի սքեմով գիւղերում ու քաղաքներում, հետզհետէ մոռանալով եւ կրօնաւորութեան մաքուր կենցաղը, զեղծ կեանք էին վարում: Կրօնաւորութիւնը որոշ կազմակերպութիւն ստացաւ Դ. դարի Բ կէսին ներսէս Մեծի հայրապետութեան օրով:

Ա. Ներսէս Մեծը, որ 364 թուին հայրապետական գահ բարձրացաւ, հետեւեալ 365 թուին Արշակ թագաւորի հաւանութեամբ գումարեց Աշտիշատի ժողովը: Այս ժողովը շատ նշանաւոր է իւր սահմանած կանոններով, որոնք ընդգծում են քրիստոնէական առաքինութիւնները ընդարձակ չափերով՝ առաջնորդուած մարդասիրական սկզբունքներով:

Ժողովի առաջին կանոնը արգելում է մերձաւոր ազգականների մէջ՝ ամուսնութիւնը, որին դիմում էին մանաւանդ նախարարական տները՝ իրանց ժառանգութիւնը իրանց տոհմի մէջ պահպանելու համար: Երկրորդ կանոնը արգելում է ննջեցեալների վերայ հեթանոսաբար կոծ անելը, պէս պէս ոճիրներն ու անկարգ գործերը: Երրորդ կանոնը սահմանում է շինել բորոտների համար ուրկանոցներ, աղքատ հիւանդների համար հիւանդանոցներ եւ կաղերի ու կույրերի համար անկելանոցներ, որովհետեւ փոխադրական եւ վարակիչ հիւանդութիւն ունեցողներին այդ ժամանակ քաղաքներից ու գիւղերից դուրս էին անում: Չորրորդ կանոնը սահմանում է այրիանոցներ եւ որբանոցներ շինել, որովհետեւ անխնամ մնալով՝ որբերը անձնատուր էին լինում գողութեան, իսկ այրիները՝ անկարգութեան: Հինգերորդ կանոնը սահմանում է հիւրերի եւ օտարների համար քաղաքներում ու գիւղերում հիւրանոցներ հաստատել:

Երրորդ, չորրորդ եւ հինգերորդ կանոններով սահմանած բարեգործական եւ մարդասիրական հաստատութիւնները ապահովելու եւ նրանց պէտքերը հոգալու համար սահմանեց ստանալ կալուածներից, գիւղերից ու ագարակներից հաս, իսկ քաղաքներից՝ տուրք:

Մեր ձեռնարկութեան համար կարեւոր է Աշտիշատի ժողովի վերջին՝ վեցերորդ կանոնը. ահա այն.

«Վեցերորդ, կրօնաւորք այնր ժամանակի սկսեալ էին դատարկաշրջիկը լինել, եւ ոմանք ի նոցանէ նստէին ի տունս աշխարհականաց ի քաղաքի. եւ բազումք հանապազորեայ ի գեօղն բնակէին իրբեւ ի վանս: Այսմ կամելով դարման տանել՝ հրամայեաց (Ներսէս) շինել զերիս դասս բնակութեան կրօնաւորաց յանապատ տեղիս. առաջին՝ զեղբայրանոցս կամ վանս միաբանակեաց կրօնաւորաց (Խլիարիոնի պէս), երկրորդ՝ զմիայնանոցս, այսինքն՝ այնպիսի վանս, յորում թէպէտ եւ բազումք բնակէին, բայց առանձինն ճգնէին, երրորդ՝ զառանձնակեցաց խրճիթս բազումս (եղիպտացոց սկիթների պէս) եւ յամենայնի ի սոսա կարգեաց կանոնս»:

Մովսէս Խորենացին այս տեսակ կրօնաւորական հաստատութիւնները անուանում է եղբայրանոց, մենաստանին յատկանձնակաց խրճիթ. «Շինէ (Ներսէս) յանապատ եւ յանմարդ տեղին եղբայրանոցս եւ մենաստանս եւ յատկանձնակաց խրճիթս»¹:

Խորենացին նոյն տեղում գրում է. «Մեծն Ներսէս եկեալ է ի Հայս զամենայն կարգս ուղղութեանց հարցն իւրոց նորոգեաց, այլ եւ առաւել եւս, քանզի զբարեկարգութիւնն, զոր ետիս ի յունաց աշխարհին, մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքն, ի սմա նկարագրէ: Ժողով արարեալ»....: Այստեղ առանց առանձին յօդուածների յիշում է այն բոլորը, ինչ որ Աշտիշատի ժողովի անունով որոշ յօդուածների է վերածուած: Այսպիսով, ըստ մեզ, Աշտիշատի ժողովի կանոնների խմբագրութեան աղբիւրները եղել են Փաւստոս Բիւզանդ եւ Մովսէս Խորենացին:

Վանական եւ կրօնաւորական կանոնների մէջ մենք տեսնում ենք, որ Ներսէսը ծանօթ էր Անտոն Անապատականին հետեւող եղիպտական կրօնաւորների եւ ճգնաւորների, Խլիարիոնի հաստատած Պաղեստինի վանականների եւ Ս. Բարսեղի միայնակեացների կարգերի հետ: Ներսէսի պէս մարդը, ապրելով Յունաստանում, ընկեր լինելով Ս. Բարսեղ Կեսարացուն եւ Գրիգոր Աստուածաբանին, չէր կարող անտարբեր գտնուել դէպի քրիստոնէական այնպիսի հաստատութիւնները, որպիսիք են եղբայրանոցները կամ համարնակների վանքերը, միայնանոցներն ու առանձնակեացները, որոնք, չենք սխալուի, եթէ ասենք քրիստոնէական եկեղեցու մէջ առաջին տեղն էին բոնում՝ որպէս բարեպաշտական հաստատութիւններ: Ներսէսի բարեկարգութեամբ այս հաստատութիւնները ոչ միայն բարեպաշտական, այլեւ մարդասիրական հաստատութիւն են դառնում՝ որպէս ապաստանարան անկեալների, ասպնջարան օտարականների, պատսպարան աղքատների, տնանկների, որբերի եւ այրիների,

1 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Յայոց, Գիրք Գ., գլ. ի.:

եւ որպէս հիւանդանոց այնպիսի ախտաւորների, որպիսի են՝ բորոտներն, ուրուկները եւլն, որոնք մերժում էին քաղաքներից ու գիւղերից իրեւ վարակիչ հիւանդութիւն ունեցողներ: Օտարերկրեայ նմանօրինակ հաստատութիւնների մէջ պակասում էր մարդասիրականը, եւ Ներսէսը գերազանցեց Հայաստանում բարեպաշտական հաստատութիւններին՝ բարեգործական եւ մարդասիրական ուղղութիւն տալով, եւ որ գլխաւորն է՝ ապահովելով այդ հաստատութիւնները հաստատուն եկամուտներով:

Ներսէսը կեսարիայում երբ ձեռնադրում էր Եւսեբիոսից, Ս. Բարսեղն էլ ներկայ էր ձեռնադրութեանը որպէս երէց: Ներսէսը իւր ընկեր Բարսեղի վանական հաստատութիւնների հետ լաւ ծանօթանալով՝ նոյնը ներմուծեց եւ Հայաստանում, որով Հայաստանի կրօնաւորներն ու վանականները թէեւ Ս. Բարսեղի հետեւող կոչուեցին, որպէս եւ նկատուած է Հայոց եկեղեցու կառավարութեան համար սահմանուած ոռւսաց օրինագրում¹, բայց այդ հետեւողութիւնը արտաքին ձեւով է: Բարսեղի վանքերի մէջ մենք տեսնում ենք բարեպաշտութիւն, բայց բարեգործութիւն ու մարդասիրութիւնը որպէս կարգի եւ կանոնի վերածուած՝ չենք տեսնում:

Ներսէսը վանական եւ կրօնաւորական հաստատութիւնների վերայ հայր եւ տեսուչ է կարգում Շաղիտային, Եպիփանին, Եփրեմին եւ Գինդ Սլկունուն², իսկ մարդասիրական եւ բարեգործական հաստատութիւնների վրայ՝ իւր սարկաւագապետ Խաղպէին, «որ էր ի մարգաց Կարնոյ»: Մովսէս Խորենացին Ներսէսի այս բարեկարգութեան նկարագրութիւնը վերջացնում է հետեւեալ բառերով. «Եւ էր այնուհետեւ տեսանել զաշխարհս մեր ոչ որպէս բարբարոսս, այլանդակեալս, այլ որպէս գքաղաքացիս համեստացեալս»:

Պ. Յ. Թօփճեանը «Ծագումն հայ վանականութեան»³ յօդուածում ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Հայ եկեղեցին մեծ առնչութիւն ունէր Կապագովկիայի աթոռի հետ Ս. Լուսաւորչի եւ նրա յաջորդներից մի քանիսի այնտեղ ձեռնադրուելով եւ այն աւանդութիւնը, որ Ս. Լուսաւորիչը կեսարիայից ձեռնադրուած վերադառնալիս հայ կրօնաւոր է բերել՝ կարծում է, որ հայ կրօնաւորութիւնը յունական ծագումն ունի: Մենք աւելի համակարծիք ենք մեր միաբանակից Երուանդ սարկաւագին (այժմ վարդապետ)՝ հայ կրօնաւորութեան ծագումն ասորական համարելով, որովհետեւ ճգնաւորութիւնն ու կրօնաւորութիւնը հետը հաշուելով եւ վանականութիւնը Եգիպտոսից հետզհետէ անցաւ Պաղեստին, Ասորիք

1 Свод законов, т. 11, часть 1, ст. 1197.

2 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք 4., գլ. ի.:

3 Թօփճեան Յ., Ծագումն հայ վանականութեան, «Լոյս», Թիֆլիս, 1905, Ապրիլի 9, թ. 15, Մայիսի 7 եւ 28, թթ. 19 եւ 22:

Եւ Հայաստանի սահմանով՝ **Փոքր-Ասիա:** **Փոքր-Ասիա** ներմուծողն էր Մեծն Բարսեղ, երբ ըստ պատմութեան կրօնաւորութիւնը Հայաստանում սկսել էր արդէն թուլանալ, զեղծ կերպարանք ընդունել, եւ Մեծն ներսէս Հայրապետական աթոռ բարձրանալով՝ առաջին գործը համարեց բարեկարգել կրօնաւորութիւնն ու վանականութիւնը Հայաստանում:

Առնելով Զենոր Գլակից՝ ընդհանրապէս ընդունած է կարծել, որ **Ս. Լուսաւորիչը** Կապադովկիայից յոյն կրօնաւորներ բերեց, եւ այդ կրօնաւորներին կառավարելու համար հրահանգութիւն ստացաւ Կեսարիայի, իւր ձեռնադրող **Ղեւոնդ Հայրապետից¹**, սակայն որովհետեւ արդէն հաստատուած է, որ Զենորը յետին ժամանակի գրիչ է՝ դժուար չէ համարձակորէն ասել, որ նրա առաջ բերած հրահանգութիւնը խմբագրուած է Մեծն ներսէսի գումարած **Աշտիշատի** ժողովի կանոնների հետեւողութեամբ:

Մեր պատմիչներից **Ագաթանգեղոսը**, **Փաւստոսը**, **Մովսէս Խորենացին** չեն յիշում, թէ **Ս. Լուսաւորիչը** Կեսարիայից կրօնաւորներ բերեց: Ընդհակառակն, ասորական ծագմամբ կրօնաւորների մասին նրանք բաւական տեղեկութիւններ են տալիս:

Ագաթանգեղոսը **Ս. Լուսաւորչի** Կեսարիայից վերադարձը այսպէս է նկարագրում. «Մեծապատուով եւ թղթով եւ ժողովով զՍուրբն Գրիգոր անդուստ (ի Կեսարիայէ) ուղարկեցին իշխանօք հանդերձ, տուեալ ողջոյն: Եւ յուղի անկեալ անտի չնորհօք Տեառն մերոյ թիսուսի Քրիստոսի՝ գային հասանէին ի քաղաքն Սեբաստացւոց, եւ անդ եցան յերեկօթս՝ աւուրս ոչ սակաւս: Եւ անդ տեսանէր բազմութիւն եղբարց, զորս հաւանեցուցանէր զնոսա ընդ իւր գնալ, զի վիճակեցուցէ զնոսա ի քահանայութիւն յիւրում աշխարհի»²:

Այս հատուածից երեւում է, որ **Ս. Լուսաւորիչը** Սեբաստիայից է եղբայրներ, այսինքն՝ վանականներ բերել, որ նրանցից քահանաներ, այսինքն աշխարհիկ հոգեւորականներ կարգի Հայաստանում: **Այստեղ Կապադովկիայի** եւ այն եւս յոյն կրօնաւորների մասին խօսք չկայ: Սեբաստիայից բերած եղբայրները կարող էին ազգով հայ, ասորի եւ մասամբ յոյն լինել, որովհետեւ այդ քաղաքը համարուելով հանդերձ հայ եպիսկոպոսական աթոռ, գտնուում էր Հայաստանի, Ասորիքի եւ Փոքր Ասիայի սահմանի վերայ եւ խառն բնակչութիւն ունէր: Մեր յիշած պատմիչները յոյն կրօնաւորների մասին լսելով՝ գրում են, որ **Ս. Լուսաւորչի** աշակերտ Դանիէլ ծերունին ասորի էր³. սրա աշակերտ Շաղիտան նոյնպէս ասորի էր⁴:

1 Զենոր Գլակ, Պատմութիւն Տարօնոյ: Պատճէն Երկորորդ եւ պատասխանի թղթոյն Սրբոյն Գրիգորի:

2 Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Տրդատայ արքայի եւ Սրբոյն Գրիգորի: Կ. Պօլիս, 1824, եր. 248:

3 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Յայոց, Գիրք Գ., գլ. ԺԴ.: Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Յայոց, Դպրութիւն Գ., գլ. ԺԴ.:

4 Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Յայոց, Դպրութիւն Ե., գլ. ԻԶ.:

Մենք չգիտենք, թէ պ. Յ. Թօփճեանը Ազաթանգեղոսի ո՞ր տպագրութիւնն է ունեցել ձեռքի տակ, որ գրելով. «Երբ Գրիգոր Լուսաւորիչը կեսարիային վերադարձաւ, յոյն հոգեւորականներու բազմութիւն մը բերաւ հետը», աղբիւր է ցոյց տալիս Ազաթանգեղոսի 101-րդ էջը: Եթէ այդ՝ մեր մէջբերածն է, այդտեղ ոչ թէ «յոյն հոգեւորականներու բազմութիւն», այլ մի յոյն հոգեւորականի մասին եւս յիշատակութիւն չկայ: Գուցէ «Մեծաւ պատուով եւ թղթով եւ ժողովով....» խօսքերի մէջ ժողովով բառը հասկացել է «յոյն հոգեւորականներ ու բազմութիւն մը»: Սակայն, այդ բազմութիւնը եթէ յոյն էլ լինէր, ժողովուած էր Ս. Գրիգորին ուղարկելու եւ ոչ ուղեկցելու:

Հայաստանի կրօնաւորութեան վերաբերութեամբ միւս կէտերում մեր եւ պ. Յ. Թօփճեանի կարծիքների մէջ տարբերութիւն չկայ, եթէ կայ էլ՝ աննշան է:

Կրօնաւորների աստուածպաշտութեան կամ ժամակարգութեան մասին Դ. դարում ոչինչ որոշ չենք կարող ասել: Հայերէն գիր ու դպրութիւն չկար, ուրեմն ժամերգութիւնը հայերէն չէր կարող լինել՝ յունարէն էր եւ ասորերէն: Հայաստանը բաժանուած էր երկու մասի. յունաց բաժնում բնականաբար զօրեղ էր յոյն տարրը եւ յունական ազգեցութիւնը, պարսկական բաժնում՝ ասորականը: Հասարակաց աղօթքի ժամերի մասին գիտենք, որ առաւօտեան ժամերգութիւնը կար. Փաւստոսը ասում է. «Մինդեռ առաւօտին աղօթքն մատչէին»¹:

ԺԳ.

ՄԻՆՉԵՒ Ե. ԴԱՐԻ Բ. ԿԵՍԸ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԸ ԱՄՈՒՄՆԱՑԱԾ ԵԻՆ: ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ ԱՇԽԱՐՀԻԿ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՎՈՒԹԵԱԾ

ԿԵԱՆՔՈՒՄ: ԱՄՈՒՐԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԻ ՎԱՆՔԵՐՈՒՄ

ՀԱՍՏԱՏՈՒԵԼՈՒ ՊԱՏճԱՌՆԵՐԸ: ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ

ԿԱԹՈՒՂԻԿԵՆ ԵՒ ՍՈՒՐԵՆԱՅ ԱՆԱՊԱՏԸ: ՀԱՅ

ԿՐՈՆԱԲՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ԸՍ ԴԱԶԱՐԻ: ԿՐՈՆԱԲՈՐՈՒԹԵԱՆ

ԱՆԿՈՒՄՆ ԲԱՐՈՅԱՊԵՍ: ԼԱԲ ԿՐՈՆԱԲՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի ԴԷՄՍ

ԹԱԹԼՈՅ ԵՒ ՆՐԱ ԽՐԱՏԸ:

Մինչեւ Ե. դարի համարեա կէսը, ինչպէս ընդհանուր, նոյնպէս եւ Հայոց եկեղեցում, եպիսկոպոսները ամուսնացած էին եւ կազմում էին աշխարհիկ հոգեւորականութեան մասը՝ վարելով հոգեւոր տեսչական պաշտօններ: Իբրեւ բացառութիւն կային ամուրի եպիսկոպոսներ էլ՝ ինչ-

1 Փաւստոս Բիւզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Դպրութիւն Դ., գլ. ժԵ.:

պէս մեր Ս. Արիստակէսն ու Ս. Գրիգորիսը՝ Ս. Լուսաւորչի որդին եւ թոռն, Պաֆնուտիոսը Եգիպտոսի Աղէքսանդրիայում եւ Եւստաթէոսը՝ Փոքր-Հայոց Սեբաստիայում։ Հայոց վերջին ամուսնացած հայրապետը Ս. Սահակ Պարթեւն էր, որ վախճանուեց Ե. դարի քառասնական թուերին եւ գուցէ Յովսէփ Վայոցձորեցին, որովհետեւ նրա համար մեր պատմիչները ասում են, որ «ի քահանայից էր»։ Ե. դարում ամուսնութիւնը բարձր հոգեւորականութեան մէջ արդէն այնքան սովորական էր դարձել, որ նոր ամուսնացածները եպերանքի էին ենթարկում, ինչպէս Ս. Սահակի հակաթոռ Շմուէլը, Բրբիշոն եւ Սուրբմակը, որոնց մեղադրում էին ի միջի այլոց ասելով, որ նրանք հայրապետանոցը լցրել էին կանանցով ու երեխաներով եւ նրանց ազդեցութեան տակ էին գործում։

Քանի որ եպիսկոպոսները ամուսնացած էին, իբրեւ աշխարհիկ հոգեւորականներ, ապրում էին քաղաքներում, բայց երբ ամուրիութիւնը պարտաւորական կանոն դարձաւ, եւ եպիսկոպոսները, նրբացնելով կրօնաւորների կոչտ սքեմը, հագան այդ սքեմը եւ շրջապատուեցին կրօնաւորներով, ինքնըստինքեան առաջ եկաւ նրանց քաղաքներում ապելու անյարմարութիւնը։ Հեռաւոր անապատներում չէր կարելի առանձանալ, որովհետեւ իբրեւ եպիսկոպոս, հոգեւոր տեսուչ՝ ժողովրդի հետ անընդհատ յարաբերութեան մէջ էին։ Ուստի եւ քաղաքներից ոչ շատ հեռու վանքեր հաստատուեցին, ուր եւ բնակուեցին եպիսկոպոսները։ Այս եպիսկոպոսանիստ վանքերը հնումն կոչւում էին մայրաքաղաք վանք, մայրավանք, լավրա։ Այս սովորութիւնը է. դարում համարեա կանոն դարձաւ մինչեւ Ժ. դարը եւ Հայ Եկեղեցում գործադրում էր որպէս օրէնք։

Մենք գիտենք, որ կաթողիկոս ընտրող չորս արքեպիսկոպոսների աթոռները հաստատուած էին Այրարատեանը՝ Բջնու, Սիւնեացը՝ Տաթեւի, Գուգարացը՝ Հաղբատու եւ Շաւարշանինը՝ Ս. Թաղէոս առաքելոյ վանքերում։ Գաւառական եպիսկոպոսական աթոռներն էին. Արագածոտինը՝ Ամբերդի, Շիրականը՝ Հոռոմոսի, Գառնունը՝ Հաւուց թառի վանքերում։ Մեր նպատակից դուրս է բոլոր եպիսկոպոսական վիճակները եւ աթոռանիստ վանքերը թուել, որոնք բոլորն էլ քաղաքներից դուրս են, բայց հեռու չեն։

ԺԹ. դարի սկզբին նորից եպիսկոպոսական աթոռները տեղափոխուեցին քաղաքները. դրա պատճառը ժողովրդի կարիքին անմիջապէս հասնելու պահանջն էր եւ ժամանակի ձախորդ հանգամանքների բերմամբ՝ վանքերի անշքանալն, աղքատանալն ու աւերակ դառնալը։

Միշտ տարակուսի առարկայ է եղել, թէ ներսէս Գ. Շինողը, թողնելով Վաղարշապատի Կաթուղիկէն ու Ս. Կոյսերի վկայարանները է. դարում, ինչու՞ է շինում Վաղարշապատից միայն 4 վերստ հեռաւորու-

թեամբ առապարում Զուարթնոց կոչուած եկեղեցին։ Այս տարակոյսը ես լուծուած եմ համարում վերեւ յիշուած հանգամանքով եւ հետեւեալ բացատրութեամբ։

Վարդանանց պատերազմից յետոյ, երբ Վաղարշապատն ու Կաթուղիկէն աւերակ էին դարձել, Վահան Մամիկոնեանը մօր կողմից լինելով Ս. Սահակ Պարթեւի թոռն, իւր մօրենական պապերի դաստակերտի վերայ խնամք տանելով՝ Կաթուղիկէն վերաշինեց իւր սննդակից Ղազար Փարպեցուն վերաշինութեան հոգաբարձ կարգելով։ Կաթուղիկէին մօտ կրօնաւորների մենաստան էլ շինեց, բնակեցրեց այնտեղ կրօնաւորներ ու նրանց վերայ վանահայր կարգեց նոյն Ղազարին։

Ասողկից¹ առնելով՝ ոմանք կարծում են, որ Վաղարշապատի Կաթուղիկէն մենաստանի վերածուած ժամանակ Սուրենայ անապատ էր կոչւում։ Ասողիկը ասում է. «Ի ժամանակս իշխանութեան իւրոյ (Վահան Մամիկոնեան) զմեծ Կաթուղիկէ եկեղեցին, որ ի Հայս, վերստին մեծապէս նորոգեաց զդասս կրօնաւորաց բազմացուցանելով, որ Սուրենայ անապատ ասի. վերակացու նոցա կարգեալ զ Ղազար Փարպեցի ճարտասան եւ պատմագիր»։ Զաքարիա սարկաւագը կարծում է, որ Յովհաննայ վանքն է Սուրենայ անապատը։ Հստ Զաքարիայի՝ Կարբու մօտ Յովհաննայ վանքը սկզբում կոչւում էր Սիւղի կամ Սովի վանք։ Սիւղին կամ Սովին փոփոխութեան ենթարկուելով՝ հնչման կողմից՝ կոչուեց Սուրենայ վանք, անապատ։ Ուրեմն, ըստ Զաքարիայի, Ղազարը Կաթուղիկէի վերաշինութեան հոգաբարձ լինելով՝ էր միանգամայն Սուրենայ անապատ կոչուող Յովհաննայ վանքի վանահայր։ Այս անհաւանական կարծիքը հանգուցեալ Շահսաթունեան Յովհաննէս եպիսկոպոսը մէջ բերելով՝ դրական բան չի ասում, այլ աւելացնում է. որ ոչ թէ Կաթուղիկէին է Սուրենայ անապատ կոչուել, այլ այն մենաստանը, որ Վահանը շինեց իւր վերանորոգած Կաթուղիկէի մօտ²։

Ղազարը Ե. դարի վերջին գրելով³, որ Վահանը վերաշինեց Կաթուղիկէն ու Ս. Կոյսերի վկայարանները, որ իրանից երկու հարիւր տարի առաջ շինել էին իւր նախնիք, հաստատում է այն ազգային պատմական վաւերականութիւն ստացած աւանդութիւնը, թէ յիրաւի, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը Դ. դարի սկզբում շինել է այդ տաճարները։

Ղազարը՝ իբրեւ ժամանակակից պատմիչ եւ գլխաւոր գործիչ, չի ասում, որ Կաթուղիկէն կամ նրա մօտ շինուած մենաստանը կոչուել են Սուրենայ անապատ։ Սուրենայ անապատ անունը յիշում է միայն Ասողիկը Ժ. դարում՝ Ղազարից 5 դար յետոյ։

1 Ստեփաննոս Տարօնացի, Տիեզերական Պատմութիւն, Եր. 82:

2 Շահսաթունեան Յովհաննէս, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Եջմիածնի, Դտ. Ա., Եր. 81-82:

3 Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Յայոց Եւ թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Եր. 196:

Մենք կարծում ենք, որ Կաթուղիկէն Ղազարի օրոք Սուրենայ անապատ չէ կոչուել: Գուցէ այդպէս կոչւում էր Ասողիկի օրով, եթէ «-որ Սուրենայ անապատ ասի» միջանկեալ նախադասութիւնը յետին գրիչների աւելագրութիւն չէ, որոնց օրով Կաթուղիկէն իբրեւ կրօնաւորների ապաստանարան, իւր անշքութեան ժամանակ Ը.-Ժ. եւ յետին դարերում կարող էր ճանաչուել իւր Սուրեն անունով վանահայրերից մէկի անուամբ:

Այս մեր ենթադրութիւնը հաւանական է դառնում եւ նրանով, որ Ասողիկը գրում է. «զմեծ Կաթուղիկէ եկեղեցին... նորոգեաց... որ Սուրենայ անապատ ասի»: «Նորոգեաց» անցեալ ժամանակին է պատկանում, «ասի» բացատրական նախադասութեան բայը՝ ներկային: Թէ «որ Սուրենայ անապատ ասի» նախադասութիւնը աւելագրութիւն է՝ ցոյց է տալիս գրուածքի ոճը: Ասողիկը գրելով՝ «զդասս կրօնաւորաց բազմացուցանելով», պէտք է անմիջապէս հետեւցնէր՝ «վերակացու նոցա կարգեալ զ Ղազար...», բայց տեսնում ենք ընդ միջումն եւ միջանկեալ, «որ Սուրենայ անապատ ասի». բացատրական նախադասութիւնը ներկայ ժամանակով:

Մենք թոյլ տուինք մեզ մեր նպատակից այս շեղումն, որպէս զի ցոյց տանք Սուրենայ անապատի եւ Կաթուղիկէի առնչութիւնը, իսկ Կաթուղիկէն իբրեւ մենաստան նշանաւոր է մեր նպատակի համար, որովհետեւ այդ մենաստանի վանահայր էր իւր դարի նշանաւոր պատմիչ Ղազար Փարպեցին, եւ վանահայր Ղազարը տալիս է իւր դարի կրօնաւորների բարոյական նկարագիրը: Ղազարի օրով աւերակ Վաղարշապատում հնարաւոր էր մենաստան եւ կրօնաւորների բնակութիւն: Անցաւ մօտ 2 դար. Վաղարշապատը, հաւանական է, սկսեց նորից շէնանալ, եթէ ոչ քաղաք՝ գոնէ մարդաշատ աւան դառնալ: Վերաշինուեցին Ս. Հոփիսիմէի եւ Ս. Գայիանէի վկայարանները, Կաթուղիկէի փայտածածկ տանիքը փոխուեց, հոյակապ քարեայ կամարների վերայ բարձրացաւ վայելուչ քարեայ գմբէթ: Կաթուղիկէն այլ եւս անապատ չէր, այլ՝ ժողովրդական տաճար: Ներսէս Շինողը՝ որպէս նրբանկատ մարդ, անյարմար գտաւ բազմաթիւ կրօնաւորների քաղաքի կենդրում Կաթուղիկէի մօտ բնակութիւնը, քաղաքից բաւական հեռու առապարում շինեց Զուարթնոց եկեղեցին, այնտեղ բնակեցրեց երկրային զուարթուն կրօնաւորներին, որ աշխարհի հրապոյըներից հեռու՝ երկնային զուարթունների նման կեանք վարեն:

Ներսէս Շինողի այս հեռատես գործողութիւնը ժամանակակից Սեբէոսը ուրիշ կերպ է բացատրում: Նա ասում է, որ Ներսէսը Զուարթնոց եկեղեցին շինեց առապարում, որովհետեւ ըստ աւանդութեան՝ Տրդա-

առ մինչեւ այդտեղ ընդառաջեց Ս. Լուսաւորչին, երբ նա, Արտաշատի Խոր Վիրապից ազատուած, վերադառնում է Վաղարշապատ: Իսկ Սիմէօն կաթուղիկոս Երեւանցին Ժէ. դարում կարծում է, որ Ներսէս Շինողը Զուարթնոց Եկեղեցին շինել է նսեմացնելու համար Կաթուղիկէի նշանակութիւնը, ուստի եւ ասում է. «Տէր Ներսէս Շինողն ի Տայք գաւառէ, ամս ի., սա շինէ զսուրբն Գրիգոր Խոչ Էջմիածնի, որ այժմ հանգուցեալ է»¹: Իսկապէս, Ներսէս Շինողը շինել է Զուարթնոց Եկեղեցին Վաղարշապատում ապրող կրօնաւորներին այնտեղ բնակեցնելու համար: Եւ Ներսէսի պէս խստակրօն, նրբանկատ եւ գիտուն մարդը ուրիշ կերպ էլ չէր կարող վարուել: Աշտիշատի ժողովը՝ գումարուած 365 թուին Մեծն Ներսէսի ու Արշակ թագաւորի ձեռներեցութեամբ, անհրաժեշտ կանոն է դնում եւ սահմանում, որ կրօնաւորների մենաստանները, եղբայրանոցները եւ յատկանձնակաց խրճիթները քաղաքներից եւ շէներից հեռու լինեն: Այս ժողովը յիշում է Փաւստոս Բուզանդն էլ: Մեր կանոն գրքերը Փաւստոսից ու Խորենացուց առնելով՝ Աշտիշատի ժողովի որոշումները յօդուածների վերածելով գրում են. «Վեցերորդ. կրօնաւորք այնք ժամանակի սկսեալ էին դատարկաշրջիկ լինել, եւ ոմանք ի նոցանէ նստէին ի տունս աշխարհականաց ի քաղաքի, եւ բազումք հանապազօրեայ ի գեօդս բնակէին իրեւ ի վանս: Այսմ կամելով դարման տանել՝ հրամայեաց (Ներսէս Մեծն) շինել զերիս դասս բնակութեան կրօնաւորաց յանապատ տեղիս. առաջին՝ զեղբայրանոց կամ վանս միաբանակեաց կրօնաւորաց, երկրորդ՝ զմիայնանոցս, այսինքն՝ զայնպիսի վանս, յորս թէպէտ եւ բազումք բնակէին, բայց առանձին ճգնէին, եւ երրորդ, զառաձնակեցաց խրճիթս բազումս եւ յամենայնի ի սոսա կարգեաց կանոնս»: Ահա այս բաները ի նկատի ունելով՝ Ներսէս Շինողը Վաղարշապատի առապարում, քաղաքից 4 վերստ հեռու, շինեց Զուարթնոց Եկեղեցին, որպէս եղբայրանոց կամ վանք միաբանակեաց կրօնաւորաց:

Լարուած աղեղը շուտ է խորտակւում: Ոչ մի հաստատութեան մէջ նպատակի խեղաթիւրումն այնպէս այնպէս արագ է կատարւում, ինչպէս կրօնաւորութեան մէջ: Դ. դարի սկզբում սկսուած կրօնաւորութիւնը իհարկէ մեծ ոգեւորութեամբ եւ խստակեցութեամբ 365 թուին, այսինքն՝ ետ 50 տարուայ ընթացքում, կրօնաւորները սկսել էին դատարակաշրջիկ լինել, քաղաքներում եւ գիւղերում բնակուել: Որքա՞ն տեւեց Աշտիշատի ժողովի կանոնների բարերար ազդեցութիւնը՝ դարձեալ սակաւ. 50 տարի չէր անցել, որ Շմուէլի, Բրքիշոյի եւ Սուրմակի պէս փառամոլ, շահասէր եւ զեղծ մարդկանց օրով Եկեղեցու պայծառութիւնը նսեմացաւ, ու կրօնաւորական կարգերը խանգարուեցին: Չնայելով, որ կրօնաւորութիւնը

1 Սիմէօն Երեւանցի, Զամբո, Եր. 13:

իւր բարոյականի կողմից այսպիսի անհաստատ դրութեան մէջ է եղել, բայց չկայ մի հաստատութիւն, որ չշեղուելով իւր բուն նպատակից՝ կարողանար դիմանալ այնպէս, ինչպէս դիմացել է կրօնաւորութիւնը, թէեւ այլանդակուած:

Դէպի կրօնաւորութիւն հրապոյրը միշտ եղել է: Հին դարերում կրօնաւորութիւն ընդունելով՝ ստրուկները ազատուում էին, կրօնաւորութիւն ընդունելով՝ ազատուում էին եւ զինուորութիւնից: Անտուն, անտէր, անգործ եւ օրական հացի կարօտ աղքատները կրօնաւորութեամբ ապահովում էին իրանց կեանքը եւ պատսպարան էին գտնուում: Կային մարդիկ էլ, եւ դրանք մեծ թիւ էին կազմուում, որոնք առանց երկրաւոր նկատումների, միայն հոգեկան անդորրութիւն եւ հոգու փրկութիւն վաստակելու, երկնային արքայութեան համար թողնուում էի աշխարհը իւր հրապոյրներով, բայց, աւաղ, դրանցից մեծագոյն մասը թողնելով երկրաւորը՝ երկնայինին էլ չէին հասնուում:

Դազար Փարպեցին, իբրեւ Կաթուղիկէի վերաշինութեան հոգաբարձ եւ այնտեղի աբեղաների ու կրօնաւորների վերակացու, շատ տխուր գոյներով է նկարագրում նրանց, որից երեւում է, որ հայ կրօնաւորութիւնն էլ բացառութիւն չէր կազմում ընդհանուր կրօնաւորութիւնից:

Դազարը ասում է. «Եւ չիցե՞ն արդեօք աբեղեանք Հայոց արժանի ողբոց, արտասուաց եւ բազում սգոյ՝ համբաւել զանպիտանս, խօսել առ նախանձու զանարժանս¹.... ի հաւատոյ եւ յուսմանէ տգէտք երեւին, ի գործս ծոյլք եւ անժոյժք, յորոց ըստ տգիտութեանն, որ ի նոսա, եւ անկարգ ըստ վարուց՝ այդպիսի իսկ արդարեւ աղանդոց վայել էր բուսանել, ըստ յօդուածոց առասպելաբանութեան, թէ ըստ «խոզի հարսնացելոց կոյաջուր բաղանիք²:

... իսկ աբեղէնքս առ դառնաշունչ նախանձու, որ միացեալ է ի սիրտս նոցա ըստ ասացածի մարդարէին՝ յղանան զցաւս եւ ծնանին զանօրենութիւնն... եթէ յանկարծ շնորհի բան ի մարդասիրէն՝ հեղձնուն ի նախանձուէ: Եթէ տեսանեն զոք ի ժողովրդենէն, եթէ գովէ, ծաղր առնելով ամաչեցուցանեն: Արդ, լուել ինչ ասեն, չգիտէ եւ ընդվայր աղաղակէ եւ քրքուի... Նստին գլխարկեալք պատատեալ, որպէս համը, երեսօք որպէս առ հոտեալ դիական, պապանձեալ դեւ³:

....Երանելի փիլիսոփոսն Մովսէս, որ արդարեւ մինչ դեռ էր ի մարմնի, ցանք երկնային զօրացն էր քաղաքակից. ո՞չ ապաքէն ի տեղուջէ ի տեղի աբեղեանդ Հայոց հալածական արարին: Ո՞չ զլուսաւորիչն եւ զտգիտահալած գրեանս նորա՝ առ անդիտութեան փաթաղ-իկէս կոչէին եւ այլ բա-

1 Դազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց եւ թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Եր. 190:

2 Անդ, Եր. 163:

3 Անդ, Եր. 200:

զում իրօք թշնամանեալ՝ յետոյ ապա յաղագս այլոց ամօթոյ՝ զխաբէական զեպիսկոպոսութիւնս¹ նման դեղոյ մահու արբուցեալ սրբոյն հեղձուցին։ Որոյ ի ժամ վախճանին զինչպիսի ահաւոր նզովս գրով ի վերայ գլխաւորաց քահանայութեանդ ասացեալ է, ձեզէն իսկ գիտէք տեղեկացեալք»²։

Հազարի «երանելի փիլիսոփոս Մովսէսը», ինչպէս նա է նկարագրում, Մովսէս Խորենացին է՝ հեղինակը յայտնի ողբի, որը, որքան հետեւողութիւն համարուի Ս. Գրիգոր Աստուածաբանի նման մի գրուածքին, այնուամենայնիւ դառնացած սրտի արտայայտութիւն է, որ գրել է Յունաստանից վերադառնալուց յետոյ, Աստուածաբանի գրուածքների ուսումնասիրութեան տպաւորութեան տակ՝ տեսնելով իւր բարերար Սահակին եւ Մեսրոպին վախճանուած, եկեղեցու բարեզարդութիւնը խանդարուած եւ երկիրը աւերակ դարձած։ Այսպիսի գրութեան մէջ լքուած, անուշաղրութեան մնացած Մովսէսը, գրելով իւր յայտնի ողբը, նրա մէջ անմասն չէ թողնում եւ կրօնաւորներին՝ բնորոշելով նրանց. «կրօնաւորք կեղծաւորք, անձնացոյցք, սնափառք, պատուասէրք քան աստուածասէրք»³։

Հազարի նկարագրութեան մէջ կարեւոր տեղ է բռնում նաև Խոսրովիկ թարգմանչի գալու մասին Հայոց աբեղաների վրդովմունքը, աբեղաների, որոնք, «որպէս ի վերայ թշնամւոյ ընդդէմ զինեցան, ասելով. «Ահա ո՞ւր գայ միւս եւս թարգմանն. եւ օրհնելոյն ի հեռաստանէ լուեալ զդոնչիւն մահածայն աղեղանցն, աղօթեաց առ բարձրեալն եւ վաղվաղակի ընկալաւ զխնդիրն, որում եւ տենչալի նշխարաց այլք եւ ոչ մեք, արժանի եղեն ընդունելութեան»։

Հայոց աբեղաներին, պարեզօտաւորներին ու կրօնաւորներին բնորոշող հատուածները, թէ՛ Հազարին թղթից եւ թէ՛ Մովսէս Խորենացուց

1 Ըստ աւանդութեան Մովսէս Խորենացին իւր խորին ծերութեան ժամանակ Բագրեւանդի եպիսկոպոս կարգուեց։ Յայոց կրօնաւորներից հալածուած Մովսէսը ծպտեալ գնում է Օշական, ջաղացպանութիւն է անում եւ միեւնոյն ժամանակ դպրութիւն անելով մեծ վարդապետի գերեզմանի վերայ շինուած եկեղեցուն միմիթարութիւն է գտնում։ Ժամանակի կաթուղիկոս Յովհան Մանդակունին, որ նոյնպէս Ս. Սեսրոպի կրտսեր աշակերտներից էր եւ Մովսէսի ընկերը. Օշական է գալիս եւ Ս. Պատարագ մատուցանում իւր վարդապետի գերեզմանի վկայարանում։ Ծպտեալ ջաղացպան Մովսէսը դպրապետ է կանգնում եւ յօրինելով երգում է «Ընտրեալի Աստուծոյ, ով երջանիկ սուլք քահանայ» մեղեդին։ Յիանում է Յայրապետը երգի հմաստով եւ դաշնակաւորութեանը, յանձին ջրաղացպանի ճանաչում է իւր ընկեր եւ աշակերտակից Մովսէս Խորենացուն, կարգում է նրան Բագրեւանդի եպիսկոպոս։ Ղազարը գրելով «յաղագս այլոց ամօթոյ զխաբէական զեախսկոպոսութիւնս նման դեղոց մահու արբուցեալ սրբոյն հեղձուցին», ակնարկում է այն հանգամանքը, որպէս թէ առ ամօթոյ ծեռնադրելով եպիսկոպոս՝ նրա բողոքի ծայնը կտրեցին, խեղդեցին։ Ղազարի այս գրուածքից երեւում է, որ Մովսէսը իրենից առաջ է վախճանուել։ Եթէ փիլիսոփոս Մովսէսը Մովսէս Խորենացին է, եւ ահաւոր նզովքը նրա յայտնի ողբը, ուրեմն նրա ժամանակի գաղտնիքը դեռ լուծուած չէ։

2 Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Յայոց եւ թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, եր. 202:

3 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Յայոց, Գիրք Գ., գլ. ԿԸ.։

քաղուածօթէն բերինք, որ ընթերցողների իսկական աղբիւրից առնեն իրանց ծանօթութիւնը, թէ դրանք՝ Ղազարն ու Խորենացին, ինչ հանգամանքում, ինչ տրամադրութեամբ են գրել, եւ հայ կրօնաւորութիւնը դատելիս՝ որոշ չափ պահենք եւ վերապահութեամբ ընդունենք Ղազարի եւ Խորենացու տուած փաստերը:

Հստ մեզ, ինքն՝ Ղազարը, ենթարկուած լինելով աբեղաների քամահրանքին, անպայման անաշառ ամբաստանող չէ, իբրեւ շահագրգոռուած մարդ. անշուշտ, նրա գրուածքի մէջ կիրք կայ:

Ղազարի գրուածքից երեւում է, որ նա կրակօտ, անհանգիստ, դիւրագրգիռ, միշտ բողոքող, միայն իրան անմեղ ճանաչող մարդ էր: Այդպիսիները գործի մարդ չեն, իրանց եռանդը, տաղանդը, եթէ ունեն՝ սպառում են միայն ուրիշներին դատափետելով, ուրիշների ասածներին, արածներին չհաւանելով, անցկացնելով եւ սեւացնելով իրանց օրը ուրիշներին խծրծելով: Այժմ եւս պակաս չեն այդպիսիք, եւ Ղազարը այդպիսիներից մէկն էր: Նա մեղագրում է իւր հովանաւոր Վահան Մամիկոնեանին էլ, Յովհան կաթուղիկոս Մանդակունուն էլ: Առաջինը՝ հայ իշխանների մէջ ամենից քաջը, խելացին եւ քաղաքագէտն էր, երկրորդը՝ հայրապետների մէջ նոյն յատկութիւններով օժտուածը: Եւ այդ ինքն Ղազարն է ասում իւր պատմութեան մէջ:

Ղազարը իրան արդարացնելով կրօնաւորների բացասական յատկութիւնները նկարագրելիս՝ երկու երեք բառով ներկայացնում է հայ կրօնաւորների քաղաքացիական վիճակը: Նա ասում է. «Պարեգոտաւորք ազատեալք են ի Քրիստոս»¹: Այս գրում է նա Վահանին՝ կամենալով հասկացնել նրան, որ այժմ, իբրեւ պարեգոտաւոր կամ կրօնաւոր՝ ազատ է, ուրեմն եւ Վահանը իրաւունք չունի նրա հետ՝ որպէս ստրկի հետ վարուելու:

Ղազարը իւր պատմութեան մէջ ջոկ մարդ է, թղթի մէջ՝ ջոկ: Թղթի մէջ բացի իրանից՝ բոլորը վատ են եւ խաւար, մինչեւ անգամ իւր հովանաւոր Վահան Մամիկոնեանը եւ Յովհան Մանդակունին, որոնք պատմութեան մէջ լաւ եւ լուսաւոր են, որոնցով նա ոգեւորւում է: Եթէ այս լուսաւոր եւ լաւ մարդիկն էլ հալածիչների կարգումն են, կնշանակի Ղազարն էլ շատ անմեղ գառն չէր, եւ եկեղեցին չէ յիշում նրան իւր սրբերի կարգում:

Ղազարը անգոսնում է հայ հոգեւոր վարչութիւնը, որովհետեւ մինչ պարսիկներն անգամ եպիսկոպոս էին ձեռնադրում, ինքն ոչ միայն եպիսկոպոս, այլ քորեպիսկոպոս էլ չէր²: Նա մոռանում է, որ կրօնաւորները իրաւունք չունէին եկեղեցական աստիճաններ ստանալ: Նա մոռանում

1 Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Յայոց եւ թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Եր. 188:
2 Անդ, Եր. 193:

է, որ եպիսկոպոսը պարտաւոր է հեզ, խոնարհ լինել, մինչդեռ Ղազարը ըմբոստ եւ անբարհաւաճ ոք է հանդիսանում նոյնիսկ իւր գրուածքով։ Եպիսկոպոսութեան ձգտող կրօնաւորը փառասէր եւ կենցաղասէր չպէտք է լինի, եւ Ղազարը այդպիսի ոք էր։ Ղազարից դատապարտուած կրօնաւորըները այդպէս էլ համարում էին ու ասում. «Գամ մի պիղծ ոք է եւ չարագործ Ղազարայ վանք անդ են, եւ սիրէ զնոսա»¹:

Որքան եւ Ղազարի ու Խորենացու կրքոտ նկարագրութիւնը համարենք հետեւանք այն հալածանքին, որին նրանք ենթարկուած էին հայ կրօնաւորների կողմից, բայց, այնուամենայնիւ, դրանց մէջ կայ որոշ եւ արդէն ուրիշ աղբէւրներով հաստատուած ծշմարտութիւն։ Ինչպէս բոլոր ազգերի, նոյնպէս եւ հայոց արեղաները, կրօնաւորները եւ պարեգօտաւորները նախանձոտ, անբարեացակամ, տգէտ, իմաստութիւն եւ գրքեր ծաղրող, գիտուններին հալածող, զրպարտիչ, անուանարկող եւ չարախնդաց մարդիկ են եղել։ Ինչպէս ընդհանուր, նոյնպէս եւ հայ խստակրօնները նեղսիրտ, անհամբեր, գծուծ, գիւրագրգիռ, ամբարհաւաճ, փարիսեցական բարեպաշտութեան արտաքին ձեւերով պանծացող եւ ուրիշների թեթեւ զանցառութիւնը խոչորացնելով հոչակող ու դատավիետող մարդիկ են եղել։ Այս անում էին նրանք՝ իրանք փառաւորուելու եւ ուրիշին անուանարկելու համար։ Դեռ նախնիք ասել են՝ միս ուտելը մեղք են համարում, բայց եղբայրներին հանապազ գիշատելիս (բամբասանքներով ու զրպարտութիւններով) չեն խղճահարւում։

Մի Ղազար, որի մասին կրօնաւորները ասում էին. «Մանուկ մի հոգաբարձ տեղւոյդ չկարէ առնել»², թող որ ամբաստանութիւնները, եւ մի Մովսէս Խորենացի, որի գրուածքները «փաթաղ-իկէս» էին կոչում կրօնաւորները հեգնելով, կարող էին ամբողջ հայ կրօնաւորութիւնը սեւացնել։ Բարեբաղդաբար, աւանդութիւնը տալիս է մեզ Ե. գարի լաւագոյն կրօնաւորների նկարագիրն էլ՝ յանձին Ս. Սահակի եւ Մեսրոպի աշակերտ Թաթուլի ու Վարոսի, որոնք իրանց հետեւողներով Վարդանանց պատերազմից յետոյ առանձնանում են Փարեղեան գաւառի սահմանում՝ Կաղզուանից ոչ հեռու, Վիշապաձորի քարանձաւների մէջ։

Թէ լաւ վանահայրը ինչպէս պէտք է կառավարի իւր միաբաններին, ինչ նրա պարտքը, վանականները ինչպէս պէտք է վերաբերուեն դէպի իրանց վանահայրը եւ ինչպէս կենցաղավարուեն՝ տեսնում ենք Ս. Թաթուլի խրատի մէջ, որ ըստ աւանդութեան ասել է նա, երբ ծերութեան պատճառով հրաժարւում էր վանահայրութիւնից եւ առաջարկում, որ կրօնաւորները Թումասին ընտրեն վանահայր։

1 Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Յայոց եւ թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Եր. 197:
2 Վարդ Յարանց, Յտ. Բ., Եր. 22-23:

Թաթուլը ժողովելով եղբայրներին՝ կրօնաւորներին, պատուիրում է, որ Թումասին ճանաչեն հասարակաց հայր եւ ամեն բանում հնագանդ լինեն՝ թէ՛ Տիրոջը ծառայելիս եւ թէ՛ միմեանց սիրելիս: Թումասին էլ առաջ կոչելով՝ աւանդում է նրան կրօնաւորական կարգի կանոնները եւ պատուիրում, որ նա էլ իբրեւ միաբանութեան առաջնորդ՝ երկայնամիտ, ողորմած լինի, որ կարողանայ շահել եղբայրներին: Ինչպէս անունով հայր ու առաջնորդ է, գործով էլ առաջնորդ հանդիսանայ:

Աւելորդ չենք համարում քաղուածօրէն աշխարհաբար մէջբերել Թաթուլի խրատը, որը որքան եւ պատմական հաւասարիք չունենայ, այնուամենայնիւ իւր մէջ ամփոփում է լաւ կրօնաւորութեան եւ լաւագոյն վանահայրութեան իսկական պատկերը: Այդ խրատը ամփոփումն է այն մտքերի, որ արտայայտել են նշանաւոր այրերը եւ որոնք գտնւում են Հարանց վարքի մէջ ներսէսի եւ ուրիշների անունով:

Թաթուլը վանահօր պարտքը այսպէս է որոշում.

«Հասարակաց հայր ես՝ հայրաբա՛ր վարուիր: Ամեն բարեձեւութեան օրինակ հանդիսացիր եղբայրներին: Ուսուցանելով խրատիր, սիրով միխթարիր, յուսով դարմանիր:

Որդեակ, ինչ որ եղբայրներիցդ պահանջում ես, առաջ դու՛ կատարիր: Քիչ խօսիր, արդիւնք շատ ցույց տուր: Թող գո՛րծդ լինի քարոզող:

Առաջնորդը ծնող է ու բժիշկ, հիւանդը կարօտ է սիրոյ եւ առողջութեան: Որդեակ, նրան, որ պատահաբար է սիսալուում եւ ոչ սովորաբար, մի՛ պատժիր, այլ հոգեւոր ցաւակցութեամբ բժշկիր: Մանկագոյններին հնագանդութեան եւ աշխատասիրութեան վարժեցրու, ծերերին սորվեցրու սաղմոսերգութեան, ձեռքի վաստակի եւ մանուկների համար բարի օրինակ լինելու:

Հոգեւոր առաջնորդը աստուածային հուր է՝ լուսաւորող, մաքրող եւ ջերմացնող: Նա պէտք է ապականարար ախտը այրի, գիճութիւնը ցամաքեցնի եւ կրօնաւորական կարգով քննի, եւ ոսկու պէս գտելով՝ անաղարտ սրբութեամբ եղբայրներին Աստուծոյ ընծայի, որ ինքն էլ տասն քաղաքների վերայ թագաւորի:

Կրօնաւորները միս եւ գինի չպէտք է գործածեն, նրանք միայն պէտք է գործ ածեն, որոնց անհրաժեշտ է: Պէտք է ժուժկալ լինեն, որքան հարկաւոր է, յաճախ աղօթեն, հաւատով աշխատեն եւ գոհ սրտով ճաշակեն:

Որդեակ, բերանիցդ նզովք դուրս չգայ: Խրատը բարկութեամբ չխօսես, որ սիսալուած եղբայրը խրատի սաստկութիւնից չընկղմուի: Աղօթելու տեղը հասնելիս երեք կամ աւելի անգամ ծունը դիր, գետնամած Աստուծոյ օգնութիւնը խնդրիր, եւ ապա սկսիր պատշաճի սաղմոսը: Մի՛ պղտորիր սրտիդ խորհուրդը: Շատախոս մի՛ լինի, ձեռքդ մի՛ շարժիր: Դէպի արեւմուտք մի՛ դառնա, աչքդ պարաբելու համար շուրջդ մի՛ նայիր:

Որդեակ, եղբայրներիդ հետ իշխանութեամբ մի՛ վարուիր, եւ ինչ որ դու չես կարող ասել, մի՛ պահանջիր եղբայրներիցդ: Տեղ մէկ մէկ չուղարկես, այլ՝ երկու երկու. եթէ մէկը գլորի, ո՞վ կլինի կանգնեցնողը: Եթէ եղբայրներից մէկը ախտանայ հոգով, թէեւ շատ բժշկութեան պէտք լինի, միայն սրբութիւնը արգելիր (միայն հաղորդուիլը արգելիր), միւս կարգերը եղբայրների հետ թող պաշտի: Երկիւղածը սիրուց աւելի կպատկառի, քան պատուհասից: Զգեստը լինի, ինչպէս որ պատահի, եւ այնպիսի, որ վտանգի առաջը առնի: Պատարագի եւ միւս ժամերգութեանց ժամանակ մարմնաւոր կամ ձեռքի աշխատանքը դադարեցրու:

Որդեակ, երբ եղբայրներիդ մէկը ստահակում է, մի՛ թողնիր, որ կորչի. նրա չար վարքին եւ ատելի գործերին համբերիր, ինչպէս որ համբերում է քո պարզ հոգին՝ մարմնիդ, ախտակից լինում: Բաւական չէ միայն համբերելը, օգնի՛ր, որ զգաստանայ: Առանձին յանդիմանիր, հիւրերի առաջին՝ աղաչիր, եղբայրներիդ մէջ՝ խրատիր, գուցէ դառնայ իւր ստահակութիւնից: Երկիւղածին մեծարիր, ստահակին՝ խրատիր, պահանջիր, որ առաւօտ երեկոյ խոստովանեն:

Արգելի՛ր ծաղրը, կատակը եւ ցոփաբանութիւնը: Մանուկներ մի՛ ժողովիր, թէ չէ շուտով կյաղթուես»¹:

Ս. Թաթուլի, Վարոսի եւ Թումասի յիշատակը տօնում է եկեղեցին հոկտեմբեր ամսում Ս. Գրիգորիսի Աղուանից կաթուղիկոսի նշխարաց գիւտի տօնին՝ եօթն խոտաճարակաց հետ:

ԺԴ.

ԹԱՌԱՀԱՏԻ ՎԱՆՔ ԵՒ ՍԻՒՆԵԱՅ ԱՃԽԱՐՀԻ
ԿՐՈՆԱՒՐՈՒԹԻՒՆԸ: ՍԵՒԱՆԻ ԱՆԱՊԱՏ: ՏԱԹԵՒԻ ՄՕՏԻ
ԱՆԱՊԱՏԸ: ՄԱՔԻՆԱՑՈՅ ԵՒ ԹԵՂԻՆԵԱՅ ԱՆԱՊԱՏՆԵՐԸ:
ՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԿՐՈՆԱՒՐՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿՈՒՄՆ:
ԿՐՈՆԱՒՐՈՒԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՎԱՆՈՆԵՐԻ: ԱՄՓՈՓՈՒՄՆ:

Թ. դարից սկսած կրօնաւորութիւնը սաստիկ զարգանում է եւ մեծ ծաւալ է ստանում Սիւնեաց աշխարհում: Գլխաւոր անապատներն էին Սեւան, Մաքինոցաց անապատը եւ թանահատի վանքը:

Ստեփաննոս Օրբելեանը ասում է², որ ինքն թանահատի արձանագրութիւնների մէջ տեսել է, որ թանահատի եկեղեցին շինուել է Սիւնեաց իշխաններից Հայոց թուականից 400 տարի առաջ՝ Ս. Ստեփաննոս նա-

1 Վարք Սրբոց, հատ. Ե., եր. 26-32:

2 Ստեփաննոս Օրպելեան, Պատմութիւն Նահանգին Սիսական: Յտ. Ա.: Փարիզ, 1859, գլ. ԼԴ.:

խավկայի անունով։ Այս հաշուով թանապատի վանքը շինուել է 151 թուին Փրկչի։ Այդպիսի բան չէ կարող լինել։ Այդ ժամանակ վանքերի մասին գաղափար անգամ չկար։

Վանքերի սկզբնաւորութիւնը Դ. դարից առաջ չէ. սուրբերի անունով եկեղեցի Դ. դարից առաջ չէր կարող շինուել։ Թուականի վերաբերութեամբ շփոթութիւնը ակներեւ է, կամ այն է, որ Օրբելեանը իրան յատուկ սնապարծութեամբ կամեցել է Սիւնեաց երկրի կրօնաւորութիւնը հասցնել մինչեւ Բ. դարը, կամ այն, որ Հայոց 400-ն համարել է այդ թուականից առաջ նշանակող թուական։ Հայոց Ն. թուականը զուգընթաց է Ժ. դարին, երբ Բագրատունիք՝ Շիրակում, եւ Սիւնեաց իշխանները իրանց երկրում ոգի ի բոլին վանքեր ու եկեղեցիներ էին շինում։ Անշուշտ, այդ ժամանակ էլ շինուել է Թանահատի վանքը, որ այժմ կոչւում է Ղարավանք (սեւ վանք), համանուն թուրք գիւղում, սրբատաշ սեւ կարծրաքարից շինուած մի մատուռ, այժմ՝ կիսաւեր։

Օրբելեանի նկարագրութեամբ Թանահատի վանքը եղել է լերան ստորոտում, մի բարձրավանդակի վերայ, անտառի մէջ։ Այժմ անտառ չկայ։ Արգեազի Ս. Խաչ հոչակաւոր ուխտատեղից 2 վերստաչափ հեռաւորութեամբ դէպ արեւմուտք լեռնալանջի վերայ, շրջապատուած թուրք մի քանի խրճիթներով քարքարոտ ափափաների եւ աւերակների մէջ բարձրանում է Թանահատի վանքը՝ լքեալ ու աւեր։

Օրբելեանը այս վանքի կրօնաւորների կեանքը նկարագրելիս ասում է. «Եւ էին սահմանաւորք, մշտապաշտունք հեռացեալք յամենայն փափուկ կերակրոց, միայն բրտուճ հացիւ եւ լոկ ջրով վճարէին զպէտս իւրեանց եւ այն՝ յաւուրն մի անգամ ընդ երեկս, լոփիք, հեզարժեք, որ իբրեւ զկանթեղունս անշէջք կախեալք լինէին աղօթս զցայդ եւ զցերեկ … պաշտօնք իւրեանց ոչ երբէք խափանէին զցայդ եւ զցերեկ։ Եւ բացի սպասաւորացն ընդ դրունս վանիցն ոչ ոք ելանէր արտաքս։ Եւ թէպէտ բազում անգամ հարկեցան յիշխանացն եւ յեպիսկոպոսաց Սիւնեաց՝ ոչ առին յանձն ի կիւրակէին ի թան կամ ի պանիր կամ յիւղ իթիլ, այլ բանջարօք եւ ընդով ստանային, վասն որոյ Թանահատք կոչեցան։ Եւ ի գլխաւոր տօնսն ի ծիթոյ ճաշակէին եւ սակաւ բաժակօք, եւ զայս ծանոյց մեզ պատմութիւն երանելւոյն Մաշտոցի, որ ի տան»¹։

Երանելի Մաշտոցը ապրում էր Թ. դարում. ուրեմն այս նկարագիրը վերաբերում է այդ ժամանակի եւ դրանից առաջ կրօնաւորական կեանքին, որին հետեւող եղան Թանահատի կրօնաւորները։

Սիւնեաց բազմաթիւ անապատներից չէն է մնացել միայն Սեւանի անապատը։ Աւանդութեամբ այս կղզում կրօնաւորութիւնը սկսուել է Ս.

1 Ստեփաննոս Օրպէլեան, Պատմութիւն Նահանգին Սիսական։ Յտ. Ա., գլ. ԼԴ.։

Գրիգոր Լուսաւորչից, որը կառուցել է այժմ բոլորովին աւերակ Ս. Յարութան տաճարը: Սակայն այս աւանդութիւն է¹: Պատմիչների համեմատ Սեւանում կրօնաւորութեան սկիզբը դրել է թ. դարում Մաշտոցը, որ եւ համարւում է առաջին վանահայր: Ըստ իս, եթէ կրօնաւորութիւնը Ս. Լուսաւորչից չէ սկսուել Սեւանում, բայց Մաշտոցից, այսինքն՝ թ. դարից առաջ կար: Պատմութիւնը անյիշատակ թողնելով ինչ որ առաջ էր, անշուշտ նշանակելի բան չգտնելով՝ առաջին անգամ յիշում է Մաշտոցին, որ հոչակ էր ստացել իւր մաքուր կրօնաւորութեամբ, Ս. Գրոց հմտութեամբ եւ ծիսարանի կարգաւորութեամբ, որ իւր անունով Մաշտոց է կոչւում:

Հանգուցեալ Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահիսաթունեանցը² Սեւանի անապատականների կենցաղը համարում է հետեւողութիւն Ս. Բարսեղի կանոնին, եւ քաղելով «Տեսութիւն գրոցն Փիլոնի, որ տեսական անուանի՝ այսինքն միակեցաց» գրուածքից՝ ասում է, որ երբ հրէաները երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոս Ս. Յակովը առաքեալին սպանեցին եւ հալածեցին հաւատացեալներին, սրանք փախան Եգիպտացոց կողմերը եւ բնակուեցին Սինայ լերան եւ Թեբայիդի անապատներում. «Եւ անդ կային այնպիսի վարուք, զոր պատմէ սքանչելին Փիլոն, զորս եւ հրեշտակաց համեմատ ցուցանէ ի մաքրութեան՝ յասելն. տուն էր նոցա երկիրս եւ ձեղունք՝ երկինքն, եւ ջահ եւ ճրագ՝ արեգակն, լուսին եւ աստեղք, եւ կակուղ անկողինք՝ երկիրս, քնոյ ժամանակ եւ ոչ երբէք, այլ անդադար կային զտիւ եւ զգիշեր ի Հսկումն փառաբանութեան Աստուծոյ»: Այս կրօնաւորական կեանքին հետեւող պէտք է լինէին Սեւանի կրօնաւորները, որոնք Ս. Բարսեղի կանոնին համեմատ «Միակրօնք ի տան Աստուծոյ եղեալ յամենայն դէպս ընկերութեան, եւ յօրէ անտի (ի ժամանակէ Մաշտոցի) եւ այսր տեւեաց այն հաւասարութիւն ուխտի կրօնաւորական կենաց յայս կղզի եւ յայլ ինչ ինչ մենաստանս Հայաստան աշխարհի»: Առաքել վարդապետ Սիւնեցի իւր «Սահմանաց լուծման» մէջ ասում է. «Կշռապէս արդարութիւն ի վանորայս լինի ի միաբանաստանն, որք ըստ սրբոյն Բարսեղի կանոնացն միաբան լինին ամենայն ինչ, այսինքն՝ կերակուր եւ հանդերձ միապէս տան ամենեցուն, կշռողապէս, միաչափ մեծի եւ փոքու՝ հանդերձ եւ կերակուր եւ ամենայն ինչ»:

Կրօնաւորներ եւ անապատականներ եղել են Տաթեւի վանքին մօտ Անապատ կոչուած տեղում, որը շատ կարճատեւ եղաւ: Թեղինեաց ու Մաքենացոց անապատները ԺԱ.-ԺԳ. դարերում մեծ հոչակ ունէին: Կիլիկեցիք կամենալով կրօնաւորութիւնն ու աստուածապաշտութեան կարգը իրանց գաղթապայլում հաստատել՝ սրանց էին դիմում:

1 Շահիսաթունեան Յովհաննէս, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Եջմիածնի, Յտ. Բ., յօդ. 522, եր. 217:

2 Անդ, ծանօթ.:

Ժէ. դարի սկզբում վերջին թափով սկսում է կրօնական եռանդ Մովսէս Խոտանանցու եւ Փիլիպպոս Աղքակեցու ջանքերով, երբ սրանք դեռ երիտասարդ էին: Այնուհետեւ, սկսում է հայ կրօնաւորութեան ու վանականութեան անկումն իրեւ բնական հետեւանք Շահ-Աբաս Մեծի արշաւանքի եւ մեծ գաղթականութեան, երբ երկիրն ու վանքերը աւերակ մնացին, խանգարուեցին կարգերն ու կանոնները: Բազմաթիւ վանքերից ու անապատներից շին են մնացել միայն մի քանի հատ, որոնք սակայն իրանց սկզբնական նպատակից բոլորովին հեռացած, այլ եւս հրեշտակական վարքով կրօնաստաններ չեն. փոխանակ ամեն ինչ հասարակաց լինելու՝ ջոկ ջոկ է՝ թէ՝ կերակուրը, թէ հանդերձը:

Կրօնաստաններ մնացել են Խուսաց Հայաստանում՝ Սեւանայ անապատը Սեւանայ լճի մի կղզու վերայ, Տաճկաց Հայաստանում՝ Աղթամար, Կոռւց, Լիմ անապատները Վանայ ծովի կղզիների վերայ: Վերջիններս իրանց կանոնները ընդօրինակել էին Սեւանից եւ Սեւանեցոց պէս էին կենցաղավարում:

Նոյն իսկ կղզիների վերայ այս անապատներում վանականները այլ եւս կրօնաւորներ չեն. թէ կենցաղավարութիւնը եւ թէ աստուածպաշտութեան կարգերը նմանացրել են աշխարհիկ եկեղեցականներին ու եկեղեցիներին:

Մայրավանքերում, որպիսի է Էջմիածինը, Երուսաղէմի Ա. Յակովեաց վանքը, աւելի պաշտօնավարող անձինք են պատրաստում ու ապրում, քան վանականներ: Ուսումնական, տնտեսական եւ վարչական գրադանքները քիչ ժամանակ են թողնում կրօնաւորական պարտաւորութիւնների կատարման համար: Հասարակ վանքերը այնքան աղքատացել եւ անշքացել են, որ հազիւ կարողանում են բաւարարել մի վարդապետի: Միաբանութիւն չկայ. ուր չկայ միաբանութիւն՝ այնտեղ չի կարող լինել վանականութիւն եւ կրօնաւորական կեանք:

Ա.
ԺՈՂՈՎՆԵՐԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Անապատականները իրաւունք չունեն եկեղեցու և խորհուրդները ժողովրդին մատկարարել (Ա. ժողով Վաղարշապատում գումարուած 325թ., յօդ. ի.):

2. Ճգնութեան համար իւր կինը թողնող մարդը նզոված է (նոյն, յօդ. ի.Դ.):

3. Եղբայրանոցները, մենաստանները եւ առանձնակեացների խրճիթները անապատներում պէտք է լինեն (Աշտիշատի ժողով, յօդ. Զ.):

4. Կրօնաւորներն ու անապատականները աշխարհականների գործերին չպէտք է խառնուեն, այլ միշտ առանձնացած կեանք պէտք է վարեն (Վաղարշապատի Դ. ժողով, յօդ. ի.Գ.):

5. Հաց եփելու, կով կթելու կամ որեւէ գործի պատրուակով վանքը կին չմտնի (Դուինի Բ. ժողով, յօդ. Լ.Դ.):

6. Անապատականները արեւ մտնելուց առաջ իրանց անապատը դառնան (Դուինի Բ. ժողով, յօդ. Լ.Դ.):

7. Վանականները աշխարհականների տներում չիջեւանեն, այլ մերձակա վանքում, եթէ վանք չգտնուի՝ աւագերէցի տանը (Դուինի Բ. ժողով, յօդ. Լ.Ե.):

8. Կրօնաւորները տեղից տեղ չպէտք է փոփոխուեն (Պարտաւի Բ. ժողով, յօդ. Զ.Ե.):

9. Կրօնաւորները միս պէտք է չուտեն եւ ստացուածք պէտք է չունենան (Սոյ Ա. ժողով, յօդ. Լ.):

Բ.
Ա. ՀԱՅՐԵՐԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐ
(Կանոնագիրը, Գէորգեան Ֆութակ, № 447)

-Կրօնաւորն՝ կանանց խոստովանութիւն մի իշխեցէ առնել, բայց եթէ մերձ ի մահ հիւանդանաց: Շնչ. ՃԱ. (Շնորհալի)

-Կրօնաւորն կացցէ եւ մնացէ յանապատի, ուր կացեալն է, թէեւ բորստեցի եւ ուրկանայցէ: Հայ. ԺԵ. (Հայոց ժողով ի Շահապիվան)

-Կրօնաւորութիւն թէ յանձն առնուցու ոք՝ ի վանս կացցէ ընդ եղբարս, եւ թէ որպէս պարտի կեալ եւ զգուշանալ յամենայն մոլորութեանց: Լուսաւորիչ, ԻԱ., Բ., Բրս. (Գ. Բարսեղ Կեսարացի)

-Վանականք կամ քահանայք մի՛ իշխեցեն բաժանել զշնորհս եկե-

ղեցւոյ ընդ ծախուց, այսինքն՝ մասրաֆից իւրեանց, այլ որ ինչ կարդեալ է ի սրբազն հարց՝ այնու շատասցին, որոյ շատ է համն զշատն կերիցէ, եւ որոյ սակաւ՝ զսակաւն, բայց զլոյս ճրագի եւ զպաշտօն եկեղեցւոյն մի՛ խափանեսցեն եւ զմանկունս ուխտին ուսուցանել մի՛ հեղդասցին։ Դւ. Ե. (Դուինի)

-Վանականք թէ գտցին ի մոլորութեան ինչ՝ արտաքսեսցին։ Վզ. Հ. (Վաղարշապատ, Լ.՝)

-Վանականք մի՛ իշխեսցեն զինուորականս զգենուր կամ վաճառականս լինել, եւ մի՛ գհոգեւորական պաշտօնն թողեալ՝ մարմնաւոր գործոյ պարապել, եւ մի՛ ձիաբոյծս այլ եւ՝ ի կերակրոց եւս պատրաստ լիցին։ (Առաք. Զ. եւ ԼԳ. Ներսէս Աշտարակեցի, Լ.Զ.)

-Վանականք մի՛ խառնեսցեն յիրս աշխարհականաց, այլ վարեսցեն կեանս հրեշտակականս, կուսութեամբ պարկեշտացեալ մարտնչելով միշտ ընդ ախտոս։ (Սահակայ Պարթեւի Գ. եւ Լ.Ե.)

-Վանականք մի՛ օթեսցին ի տունս աշխարհականաց, այլ ի վանս կամ ի տունս աւագ երիցոյ։ (Ներսէս Աշտարակեցի)

-Վանահարք ի վանաց ի վանս մի՛ տեղափոխեսցին, այլ կացցեն՝ ուր կրօնաւորեցանն, բայց թէ կոչեսցեն յառաջնորդութիւն վիճակացն։ (Սիօնի Հայոց կաթուղիկոսի)

-Վանահարս կարգել կամ ընկենուլ մի՛ իշխեսցեն աշխարհական իշխանք ըստ կամաց իւրեանց, եւ մի՛ բնակի ի վանս յանդգնեսցեն, եթէ ոչ՝ նզովեալ եղիցին։ (Դվ. Ժ.):

-(Ե) վանս ընաւ երբէք մի մտցէ կին, կամ հաց եփելոյ կամ կով կթելոյ եւ կամ վասն այլ ինչ պատճառաց եւ կամ գործոց։ (Ներսէս Աշտարակեցի, ԼԳ.)

(Զ) վանս մի՛ իշխեսցեն պղծել երգօք գուսանաց, եւ մի՛ օթեսցին հեծեալք, որք յանդգնին՝ արհամարհեալ լիցին ի սրբոց վկայից եւ տարագրեալ յօրհնութենէն։ (Դվ. ԺԲ., ՄԽ., ՄԺԱ.)

-(Ե) վանս ուրեք, եթէ վանականք բազումք են, եւ ժողովուրդ սակաւ, եւ յայլ վանս՝ վանականք սակաւ եւ ժողովուրդ բազում, առցեն ի բազում ժողովրդենէ եւ տացեն վանուց, որոյ վանականք են բազում։ (Վաղարշապատ, Թ.):

-Վանքդ անուն հանգստարանք են սրբոց եւ օթեւանք եպիսկոպոսաց, քահանայից, աբեղայից, սարկաւագաց եւ աղքատաց։ Դվ. ԺԲ. (Ներսէսի Շինողի):

-Վանք հաստատեցան անդ վասն մանկանց եկեղեցւոյ, եւ ոյք հրաժարեցան յաշխարհէ՝ անդ մտանել մաքրութեամբ կացցեն եւ վասն աշխարհի աղօթեսցեն եւլն։ (Սահակայ Պարթեւի, Գ. ՄԽ. Գ.)

-Վանք շինեցան ի գեօղս, զի անդ հանգիցեն առաջնորդք, հիւլք եւ աղքատք: (Սիօնի Հայոց կաթուղիկոսի, Ը.)

ԱՄՓՈՓՈՒՄՆ

Կրօնաւորութիւնն ու անապատականութիւնը քրիստոնէական եկեղեցու մէջ սկսուել եւ շարունակուել է հենց առաջին դարից, որպէս հետեւանք անսահման ջերմեռանդութեան եւ հալածանքի, որ հրէայ եւ հեթանոս աշխարհը վարում էր քրիստոնէութեան դէմ: Կրօնաւորութեան նախագաղափար համարւում են Հին Ուխտից՝ Եղիա մարգարէն, Նոր Ուխտից՝ Յովհաննէս Մկրտիչը:

Կրօնաւորութիւնը որոշ կարգի ու կանոնի տակ դրուեց Ե դարից: Մինչեւ այդ՝ նրանք ապրում էին խորին առանձնութեան մէջ հեռաւոր անապատներում, անձաւներում ու քարայրներում: Կրօնաւորների խմբական կենակցութեան հիմնադիրներն են Անտոն Անապատականը եւ յատկապէս՝ Իլլարիոնը:

Կրօնաւորները ոչ մի եկեղեցական կարգ ու աստիճան չունէին. նրանք միայն աղօթողներ էին:

Հոգեւորականութիւնը բոլորովին առանձին դասակարգ էր՝ ոչ ինչ առնչութիւն չունենալով կրօնաւորների հետ: Մինչեւ հինգերորդ դարը հոգեւորականները առանց բացառութեան ամուսնացած էին, եւ ամուսնացած հոգորականութիւնը կրօնաւորներից ու վանականներից ջոկւելու համար կոչւում էր աշխարհիկ հոգեւորականութիւն:

Աշխարհիկ հոգեւորականութեան մասն էին կազմում եպիսկոպոսներն ու երէցները կամ պրեսֆիտերները, որ կատարում էին եկեղեցու վարչական գործերը: Եպիսկոպոսներն ու երէցները (այժմեան վարդապետ) ամուրի դառնալ սկսեցին Դ. դարի երկրորդ կէսից եւ, ամուրի դառնալով՝ իւրացրին կրօնաւորների սքեմը նրբացրած:

Առաքեալը ասում է, որ եպիսկոպոսը, երէցը, սարկաւագը մի մի կին պէտք է ունենան: Այս պատուէրը տալիս առաքեալի նպատակը եղել է պատուիրել, որ դրանք բազմակին կլինեն: Բայց յետոյ, երբ սկսել է վարիչ հոգեւորականութեան ամուրիութիւնը, առաքեալը այդ պատուէրի միտքը յեղափոխուել է այնպէս, որ այրիացածը եթէ երկրորդ կին է առել, չի կարող հոգեւորական լինել, կամ՝ հոգեւորականը երբ այրիանում է, չի կարող երկրորդ անգամ ամուսնանալ: Եթէ վերահաստատուի առաքեալի պատուէրի իսկական միտքը, թէ եպիսկոպոսը, երէցը եւ սարկաւագը բազմակին պէտք է չլինին, ինչպէս էին առաքեալի օրով հեթանոսներն ու հրէաներն անգամ, այնուհետեւ այրի հոգեւորականների նորից ամուսնալալու ինդիրը ինքնըստինքեան կլուծուի դրական կերպով:

Եկեղեցին չէր տուժի, եթէ վարիչ հոգեւորականութիւնը՝ եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, իբրեւ մասն աշխարհիկ հոգեւորականութեան, ամուսնացած լինէին, ինչպէս այդ կատարում էին արդէն անգղիական եպիսկոպոսական եկեղեցում։ Վանականներն ու կրօնաւորները պէտք է չունենան ոչ մի հոգեւոր աստիճան, այլ որպէս պարզ աղօթաւորներ՝ վանքերում եւ անապատներում ճգնեն։ Նրանց համար որպէս խոստովանահայր եւ սրբազնագոյն պաշտօնեայ կարելի է նշանակել ծերունիքահանաներ, որոնք յօժարութիւն կունենան կամովին առանձնանալ աշխարհից եւ վանական կամ կրօնաւորական անդորրութիւն վայելել։ Այսպէս էր հնումն։

Կրօնաւորները պէտք է աղօթքով իրանց հոգեւոր սնունդը հայթայթեն եւ մարմնաւոր աշխատութեամբ՝ մարմնոց, ուրեմն նրանք աղօթքի ժամերից դուրս պէտք է վաստակեն իրանց վանական ագարակում, գործեն իրանց արհեստը, եթէ գիտեն՝ ինչպէս անում էին Եղիպտոսի կրօնաւորներն ու անապատականները, ինչպէս անում էր Բարսեղ Կեսարացին՝ Կապաղովկիայի կրօնաւորութեան հիմնադիրը։

Կրօնաւորներին պէտք է արգելուի շատաշրջիկութիւնը, թափառումները եւ յաճախակի տեղափոխութիւնը։

Եթէ կրօնաւոր է, նա պէտք է հաւատարիմ մնայ իւր ուխտին, չպէտք է ձգտի հոգեւոր աստիճանների, փափկակեցութեան, սնափառութեան, պճրանքի եւ պաշտօնների. ով այդ բաններին հակումն ցոյց կտայ, նա կրօնաւոր չի կարող լինել եւ պէտք է հեռացուի կրօնաւորութիւնից։

Բնական կրօնաստաններ այժմ կարող են լինել մեկուսացած վանքերը, որպիսի են Ռուսահայքում Սեւանն ու Գեղարդայ վանքը։ Մնացած վանքերը, որոնք գիւղերի մօտ են, պէտք է գիւղական եկեղեցի դառնան։

ՅԱՒԵԼՈՒՎԾ

Ժամանակի հոսանքին նայելով՝ երեւի ոչ հեռաւոր ապագայում, վանականութիւնն ու կրօնաւորութիւնը իրանց կարգ ու կանոններով պատմական անցքերի շարքը կանցնեն եւ կդադարեն գոյութիւն ունենալուց։ Կամենալով ծանօթացնել ընթերցողներին Ռուսաց Հայաստանում գոյութիւն ունեցող կրօնաւորական միակ հաստատութեան կենցաղի եւ կարգ ու կանոնի հետ, այլ եւ թողնել նոյնը ապագայում՝ ուսումնասիրութեան նիւթ գիւղեցի եւ չնորհակալութեամբ ստացայ Սեւանի վանահայր Տ. Սարգիս սրբազան եպիսկոպոսից Սեւանեցոց կենցաղի եւ աստուածպաշտութեան նկարագիրը։

Ա.
«ՍԵՒԱՆԱՅ ԿՐՈՆԱՌՈՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ»

Յատկապէս Սեւանայ միաբանութեան համար կազմած որեւէ գրաւոր կանոն գոյութիւն չունի, բայց Մանուէլ վարդապետ Գիւմուշխանցու գրած Սեւանայ պատմութեան մէջ եօթ յօդուածից բաղկացած մի կանոն կայ, որը, ինչպէս պատմագիրն է ասում, կազմուած է եղել ոչ միայն Սեւանայ, այլ ընդհանրապէս բոլոր վանքերի կրօնաւորների համար, որը յետոյ մտած է Սեւան: Ահա այդ հատուածը¹, որը հանում ենք յիշեալ գրքից:

«Քանզի ներկայ հարքն (Սեւանայ) կամէին ցուցանել մեզ, թէ ի Մաշտոց վարդապետէ սկսեալ՝ Բարսեղեան կանօնիւք վարելցեալք են միաբանք Սեւանու մինչեւ ցայծմ, բայց յոյժ բարեգոյն է ասել, յիրաւի յառաջն Մաշտոցիւ այն Բարսեղեան կանօնք մտեալ են ի Սեւան, սակայն յանցանել ժամանակաց եւ ի փոփոխել տէրութեանց եւ ամայութեանց վանօրէից, ամենայն բարեկարգութիւնք վերիվայր տապալեալք եւ անյայտ մնացեալ էին, մինչեւ ի (ժամանակս) Սարգսի եպիսկոպոսի եւ հետեւողացն նորա, որ սկիզբն արար ի Սիւնեաց գաւառի Մաքենիս կոչեցեալ վանուց, ուր եւ Մաշտոց վարդապետ զառաջինն անդ էր զարգացեալ եւ մնեալ:

Այս Սարգսի եպիսկոպոս սկիզբն էր առաջնորդ Սաղմոսավանից, ի նոյն գաւառէ Արագածոտան, ի գեղջէն, որ ասիւր Յարենի, մերձ ի Կարբի, որ մականուամբ Պարոն-Տէր կոչիւր սոյն Սարգսի եպիսկոպոս: Հրաշալի պատահմամբ իւիք եւ ինքն հրաժարեալ յառաջնորդութենէ իւրմէ, գնաց ի Ս. Երուսաղէմ, պատահեալ ի ճանապարհի Տրապիզոնի Կիրակոս անուն քահանայի միոյ առն առաքինասիրի, ընկերացեալ միմեանց խորհին՝ ի վերադարձի իւրեանց ի պատշաճ տեղւող մենարանս հաստատեալ աղօթեսցեն ընկերակցաբար՝ ըստ գրութեան Առաքել պատմչի, իԱ.:

Որք եկեալ ի Սիւնեաց գաւառ հիմնարկեցին զաստուածահաճոյ բաղձանս իւրեանց, եկեալ բազմութեանց հոգեւորականաց եւ աշխարհականաց յարին ի սոսա ջերմեռանդ սիրով, նմին իրի միաբան խորհրդով Սարգսի եպիսկոպոս եւ Կիրակոս քահանայ եօթն գլուխ կանոնական բարեկարգութիւնս սահմանեցին կրօնասիրութեան իւրեանց, որք են այսոքիկ:

Առաջին՝ քան զամենայն, յամենայնի հնագանդ լինել Առաջնորդին:

Երկրորդ՝ յամենայն աւուր յայգոյն եւ յերեկոյին զխորհուրդս մտաց եւ զյանցուածս աւուրն խոստովանել:

¹ Կիւմիւշխանեցի Մանուէլ, Պատմութիւն անցից անցելոց Սեվանայ վանուց: Վաղարշապատ, 1871, էր. 48-52:

ԵՐԵՊՈՐԴ՝ ոչ ունիլ ումեք առանձին ստացուած ինչ, եւ ոչ պահել ինչ ի սենեկի, եւ ոչ ուտել բնաւ անդին, յանձն արարեալ զամենայն խնամս նախ յԱստուած եւ ապա յԱռաջնորդն:

Չորրորդ՝ զամն ողջոյն պահօք անցուցանել, բայց յաւուրց կիւրակից եւ շաբաթու եւ տէրունական տօնից, իսկ ի մսոյ եւ ի գինւոյ իսպառ հրաժարել:

Հինգերորդ՝ Յաւուրն մի անդամ ճաշակել եւ հաւասար բաժանել զկերակուրն մեծի եւ փոքու, եւ ընթեռնուլ զգիրս ի սեղանի:

Վեցերորդ՝ յամենայն շաբաթս եւ ի տէրունական տօնս զգիշերն հսկմամբ անցուցանել, եւ յառաւոտուն անխափան պատարագ մատուցանել:

Եօթներորդ՝ ի հարկանել կոչնակի, ամենեցուն միաբան գնալ յեկեղեցին եւ ի սեղան լոռութեամբ եւ խոնարհութեամբ:

Եւ ի վեր քան զամենայն, իբր գլուխ ամենայն կանոնաց եղին զայս, այսինքն է ամենեցուն ջանալ սուրբ պահել զմիտս իւրեանց եւ ճգնել ի մեռուցումն ախտից, ի խոկումն աստուածային իւրեանց եւ յընթերցումն գրոց:

Եղին եւ կարգ եւ ձեւ ի կրօնաւորական սքէմս, զի խանգարեալ էր այն եւ յօրինեցին զեկեղեցական զգեստս ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի, եւ որոշեցին զժամանակ պաշտամանց իւրաքանչիւր ժամանակագրութանց, սահմանեցին եւ զայլ բազում բարեկարգութիւնս, որովք կառավարին ցայսօր ամենայն կրօնաւորաց վանօրայք Հայաստան աշխարհի, մինչ զի ի Կուտուց եւ ի Լիմ հոչակեալ անապատին եւս՝ յնկերաց եւ ի դաստիարակելոցն ի սոցունց ուսան զկրօնաւորական վարս:

Քանզի ներսէս Մոկացի, որ մականուանել Պեղլու կոչիւր, գնաց ի գաւառն Վասպուրականի (1622, ՌՀԱ.), եւ մտեալ ի կղզին Լիմ կոչեցեալ, նորոգեաց զվանսն, եւ նորոգէր նոցա ըստ նախակարգեալ կանոնաց, եւ ի բազմանալ կրօնաւորաց, անցին եւ ի Կուտուց, ուր եւ ժողովեցան կրօնաւորք բազումք:

Սոցին նման եւ Կարապետ եպիսկոպոս յետ ամաց ինչ եկեալ ի Սեւան կղզի, բարեկարգեաց ըստ վերոգրեալ կանոնաց»:

Ժուժկալութեան այս պատառելի կանոնը թէ որքան ժամանակ է գործադրուել Սեւանում՝ յայտնի չէ, միայն հաւանական է կարծել, որ ժամանակի ընթացքում հետզհետէ փոփոխութեան է ենթարկուել:

Սեւանում ճաշու ժամն արձակվելիս միաբանները սեղան են գնում, ուր ճաշի ժամանակ նրանցից մէկը կարդում է Հարանց վարքից (վերջերս Սարգիս Շնորհալու յորդորակներից):

Ուխտիս օրերին պաշտօնապէս նաւակատիք է: Յատկապէս միաբանաց համար միս մորթւում է տարուայ մէջ երկու անդամ՝ ջրօրհնեաց

տօնին եւ բուն բարեկենդանին, թէեւ միաբանները մսեղին ուտում են այն ժամանակ, երբ ուխտաւորները նրանց մատաղի են հրաւիրում:

Եթէ նախկին հրեշտակակրօն անապատականներից մի բան մնացել է անփոփոխ, այդ կրօնաւարական սքեմն է (քուրծ՝ կոշտ շալից հագուստ):

Բ.
ՍԵՒԱՆԱՅ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԳԸ
(ՀԱՏ ՀԱՌԱՄ)

Տարուայ մէջ ամեն օր չորս անգամ ժամերգութիւն է կատարուում՝ առաւօտեան, ճաշու, երեկոյեան եւ հանգստեան:

Առավօտեան ժամն սկսուում է այնպէս, որ վերջանում է արեւածագին մօտաւորապէս, շատ քիչ բացառութեամբ, եւ տեսում է 2 ժամ հասարակ օրերին, 3 ժամ՝ շաբաթ եւ կիւրակի օրերին, 7 ժամ՝ հսկումներին եւ 8 ժամ՝ Զատկի հսկումներին:

Ճաշու ժամն սկսուում է ամառը 8-9 ժամին, իսկ ձմեռը՝ 9-10 ժամին մօտավորապէս եւ տեսում է 1 $\frac{1}{2}$ ժամ հասարակ օրերին, 2 ժամ՝ պատարագ օրերին, եւ 1 ժամ՝ առաջաւորաց պասին:

Երեկոյեան ժամն սկսուում է 4-5 ժամին ամառը, եւ 2-3 ժամին ձմեռը, եւ տեսում է մի ժամ հասարակ օրերին, 1 $\frac{1}{2}$ ժամ եւ աւելի՝ հանդիսաւոր օրերին:

Հանգստեան ժամն սկսուում է արեւը մայր մտնելուն եւ տեսում է ուղիղ կէս ժամ:

Առաւօտեան ժամերգութիւնը բաղկացած էր երեք մասից՝ գիշերային ժամ, առաւօտեան եւ արեւագալի:

Ծանօթութիւն: Տէրունական տօներին աեւագալի ժամ չէ ասւում:

Ճաշուն երկու մասիցն է՝ երեք ողորմեան եւ բուն ճաշուն (ժամամուտ ճաշու շաբական, Սուրբ Աստուած, գիրք, Աւետարան, Հաւատամք եւլն.):

Ծանօթութիւն: Առաջաւորաց պասին միմիայն երեք ողորմեա, իսկ մեծ պասի հասարակ օրերին՝ երեք ողորմեա եւ նորան կից երեկոյեան ժամ:

Երեկոյեան ժամը երկու մասից է՝ բուն երեկոյեան եւ խաղաղական ժամ:

Ծանօթութիւն: Տէրունական տօներին եւ շաբաթ երեկոներին խաղաղական չէ ասւում:

Հանգստեան ժամը մէկ մասն է՝ եկեսցէն:

1 Մենք տեսել ենք Սեւանայ միաբանների մէջ նուրբ կերպասից եւ Վանայ գունաւոր ու շողշողուն շալից վերարկու հագնող մետաքսեայ շղարշից վեղար կրօղներ եւս:

Գիշերային ժամին՝ ամենից առաջ, երկու վարդապետներ (աւագ երէցը աւագ դասից եւ ժամօրհնողը աշակերտող դասից) գալիս են ատեան եւ մի կանոն սաղմոս ասում գրակալի վերայ փոխ առ փոխ: Ակսում է աւագ երէցը՝ Ալէլուիա, ալէլուիա: Հետեւում է ժամօրհնողը՝ Երանեալ է այր որ:

Ծանօթութիւն: Ժամ օրհնելը եւ աւագ երիցութիւնը հերթով է: Աւագ երէցը յաջորդ օրուայ ժամ օրհնողն է:

Սաղմոսի կանոնը որոշուած է աւուր ձայնի համեմատ հետեւեալ կարգով:

Աջ. Մի՛ նախանձիր

Ակ. Ողորմեա'

Բջ. Իբրեւ

Բկ. Տէր ապաւէն

Գջ. Խոստովան

Գկ. Ի նեղութեան

Դջ. Երանեալ

Դկ. Երկինք պատմեն:

Սաղմոսից յետոյ ամեն օր ասում է Հրաժարիմք, Խոստովանիմք, Մեղայ, Ողորմեացի, Օրհնեալ Տէր մեր, Հայր մեր, Տէր եթէ զշրթունս: Տէր զի բազում-ը ասում է սարկաւագը թիւ: Միմիայն հսկումներն են ձայնով ասում ատեան կանգնած:

Ցիշեսցուք, Զարթիք, Զարթիր ընդէր, Զարթուցեալքս անբաժանելի երգւում է ամեն շաբաթ ու կիւրակի, նաեւ պատարագ օրերին:

Ծանօթութիւն: Երեք օր՝ այն է Հոփիսիմեանց, Գայիանեանց եւ Յովհաննու Մկրտչի եւ Աթանագինէ եպիսկոպոսի տօներին թէեւ պատարագ չէ լինում, սակայն Ցիշեսցուք եւ Աշխարհ ամենայն է երգւում եւ գիշերապաշտօն է կատարւում: Այդպէս եւ ամեն շաբաթ օրերը:

Զարթուցեալքս քարոզը ասում է թիւ, իսկ շաբաթ ու կիւրակի, նաեւ պատարագ օրերին՝ ձայնով: Զարթուցեալքից յետոյ պաս օրերին՝ Հարիւր Տէր ողորմեա՝ թիւ, սրբոց տօներին (բացի շաբաթ օրից)՝ յիսուն Տէր ողորմեա, տէրունական տօներին երեք՝ Տէր ողորմեա, ամեն շաբաթ օր եւ պատարագ օրերին, եթէ սրբոց տօն է՝ Աշխարհ ամենայն:

Ամեն կիւրակի եւ պատարագ օրերին, եթէ պաս է՝ ձայնով, կամ տէրունական տօն՝ Առաւոտ լուսոյ:

Զքէն գոհանամք աղօթքից յետոյ աւագ երէցն ու ժամօրհնողը նորից երկու կանոն սաղմոս են ասում ատեանում, իսկ մնացեալ միաբանները դասերում երկ-երկու եղած նոյն երկու կանոնն են ասում՝ բոլորը ցած այնպէս, որ միմեանց չեն խանգարում:

Սաղմոսի երկու կանոնը որոշուած է աւուր ձայնի համեմատ հետեւեալ կարգով:

Ա.Զ. Երանեալ	Երկինքպատմեն
ԱԿ. Երկինք պատմեն	Մի՛ նախանձիր
Բ.Զ. Մի՛ նախանձիր	Ողորմեա'
ԲԿ. Ողորմեա'	Իբրեւ
Գ.Զ. Իբրեւ	Տէր ապաւէն
ԳԿ. Տէր ապաւէն	Խոստովան
Դ.Զ. Խոստովան	Ի նեղութեան
ԴԿ. Ի նեղութեան	Երանեալ:

Վերջին կանոնի վասն քարոզն ու աղօթքը առ այժմ թողնում են:

Պաս օրերին սաղմոսից յետոյ անմիջապէս սկսում են ապաշխարութեան օրհնութիւնը: (Եթէ հասարակ պաս է ուրբաթ օրը, օրհնութեան կից են նաեւ ապաշխարութեան մանկունքը): Օրհնութիւնից յետոյ սաղմոսի առաջին մաղթանքը, վասն քարոզն ու աղօթքը, թագաւոր յաւիտեան սաղմոսի վերջին մաղթանքը. Հայր մեր:

Իսկ տէրունական եւ սրբոց տօներին, սաղմոսի վերջին կանոնից յետոյ՝ դասէդաս երգում են նոյն կանոնի (աւուր ձայնի) կանոնագլուխը, սկսում են աւագ դասից: Ապա՝ Հայր մեր, զՍաղմոսերգութիւնս, զաղօթս: Եւ եւս խաղ՝ Օրհնութիւն եւ փառք: Ապա սկսում են աշակերտի դասից Օրհնութեան շարականը: Եթէ սրբոց տօն է՝ մաղթանք, Բարեխօսութեամբ Սրբուհւոյ Աստուածածնին, իսկ եթէ տէրունական տօն է՝ մաղթանք. Փառք հրաշափառ Տէրութեան Քո:

Ապա ասում են վերջին կանոնի թողած վասն քարոզն ու աղօթքը: Վասն քարոզն ասւում է թիւ, իսկ կիւրակի՝ ձայնով: Ձայնով է ասւում նաեւ այն օրերին, երբ Օրհնութիւնը ատեան է ասւում:

Ալէլուիա՝ տէրունական տօներին, իսկ թագաւոր յաւիտեան՝ սրբոց տօներին: Ապա՝ սաղմոսի վերջին մաղթանքը. Հայր մեր:

Բայց ամեն շաբաթ ու կիւրակի, նաեւ պատարագ օրերին՝ գիշերապաշտօն է կատարում հետեւեալ կարգով:

Կանոնագլխից յետոյ, երբ Հայր մերն եւ զՍաղմոսերգութիւնսն ասւում է, սկսում են Հանգստեան շարական աւագ դասից, աւուր ձայնից:

Ծանօթութիւն: Ձայնքաղ շարակնոցի մէջ Հանգստեան Օրհնութեան շարականները իւրաքանչիւր ձայնից 12 հատ են: Օրինակի համար դնենք այստեղ Ա.Զ. շարականը ամբողջապէս:

Հանգստեան	Քեզ վայելէ Աստուած
Հանգստեան	Զայնարկեալ կենարարին
Հանգստեան	Զհոգիս ծառայից քոց
Մեծ պասի կիւրակի	Ողորմեա ինձ Աստուած
Ապաշխարութեան	Հայր բազումողորմ
Ապաշխարութեան	Աստուած բազումողորմ
Մարտիրոսաց	Ժողովեալքս ի յիշատակ
Ղազարու	Այսօր գոլով ի Բեթանիա
Յարութեան	Անջճառելի Հօր Էակից
Հոգեգալստեան	Որ յամենայնի ես
Աստուածածնի	Որ գաւետիս Հոգւոյն
Խաչի	Հրաշակերտ եւ զօրեղ:

Այս շարականներից սրբոց տօների եւ պաս օրերի գիշերապաշտօնին երգւում են Հանգստեան, ապաշխարութեան, մարտիրոսաց, Աստուածածնի եւ Խաչի շարականները, 8 հատ:

Իսկ տէրունական տօնի գիշերապաշտօնին երգւում են Հանգստեան, Մեծ պասի կիւրակէի, Ղազարու, Յարութեան, Աստուածածնի եւ Խաչի շարականները, 8 հատ:

Իսկ Հոգեգալստեան մէկ շարականը մնում է: Այդ շարականը երգւում է միայն հասարակ կիւրակէներին եւ Հոգեգալստեան տօնի օրերին, որովհետեւ այդ օրերի օրհնութեան շարականներին գալստեան չկայ:

Այս կանոնով է դասաւորուած եւ այս կանոնով է երգւում եւ միւս ձայներինը:

Մեծ պասի շաբաթ օրերին Հանգստեան-ի փոխանակ երգւում է ապաշխարութեան աւուր ձայնի համեմատ:

Իսկ մեծ պասի կիւրակէներին եւ Խաչի կիւրակէներին՝ Այսօր անձառն ամբողջ վեց փոխը:

Հանգստեան կամ Խաչի սաղմոսից յետոյ կարդացւում է Աւետարան աւուր ձայնի եւ տօնի համեմատ հետեւեալ աղիւսակով:

1. Յարութեան կիւրակէներին կարդացւում է տաճարի Աւետարան:

2. Մեծ պասի եւ Խաչի կիւրակէներին՝ Խաչելութեան:

3. Տէրունական լուր օրերին, սրբոց տօներին եւ պաս օրերին՝ Հանգստեան:

4. Մեծ պասի շաբաթ օրերին ապաշխարութեան շարականից յետոյ կարդացւում է ապաշխարութեան Աւետարան՝ նոյնպէս աւուր ձայնից:

Մատ. *Այլ առակ էարկ. ԺԳ., 24.*

Մարկ. *Եւ ասէ ցնոսա. Դ., 21.*

Ղուկ. *Հուր եկի արկանել. ԺԲ., 49.*

Յոհ. *Եթէ ես վկայեմ. Ե., 31.*

Տաճարի եւ Հանգստեան Աւետարանից յետոյ՝ Աստուած անեղ ձայնից, ապա՝ Հոգւոց:

Խաչելութեան Աւետարանից յետոյ՝ Նորոգողն ամբողջ փոխը միասին), ապա՝ Հոգւոց:

Ապաշխարութեան Աւետարանից յետոյ միայն Հոգւոցի Հայր մերից յետոյ մաղթանք՝ Տէր Յիսուս Քրիստոս Քո անձառելի (Տէրութեանց) շնորհիւ եւ անարատ ծնողիդ բարեխսոսութեամբն լուսաւորեալ պայծառացո զհոգիս համօրէն հաւատացելոց յուսով ի քեզ ննջեցելոց եւ մանաւանդ այնոցիկ որք ընդ հովանեաւ սրբոյ տաճարիս են հանգուցեալ: Եւ եւս խաղաղ. Օրհնութիւն եւ Փառք Հօր: Ապա սկսում է աշակերտի դասից Օրհնութեան շարականը եւ այլն:

Ծանօթութիւն: Վերոյգրեալ մաղթանքը ամբողջապէս բերի այստեղ նորա համար, որ մեր ժամագրքերից մէկում չկայ գրած:

Հսկումը կատարում է տօնացոյցի համեմատ տարեկան տասն անգամ՝ Ծննդեան, Տեառնընդառաջի, Ծաղկագարդին, Աւագ Ուրբաթին, Զատկին, Նոր կիւրակէին, Հոգեգալստեան, Վարդավառին, Վերափոխման եւ Խաչվերացին:

Հսկումը հասարակ գիշերային ժամերգութիւնից տարբերում է նախ նրանով, որ Եկեսցէի հետ կից ասւում է (Եկեսցէից յետոյ Հրաժարիմք եւ այլն), եւ երկրորդը նորանոսվ, որ կանոնագլխից առաջ փոխանակ ամենօրեայ երկու կանոն սաղմոսի՝ ասւում է ամբողջ ամենօրեայ կանոնը: Սովորականի պէս աւագ երէցն եւ ժամօրհնողը ատեան գալով՝ գրակալի վերայ եւ գՔէն գոհանամք աղօթքից յետոյ սկսում են սաղմոսը Երանեալ կանոնից, իսկ միաբաններն եկեղեցու գանազան տեղերում երկու-երկու կանգնած ասում են միեւնոյն կանոնը: Ցած ձայնով են ասում բոլորը՝ մի անոյշ շշուկ տարածելով ամբողջ եկեղեցու մէջ:

Առաջին (Երանեալ) կանոնն աւարտելուց յետոյ դասէդաս երգում են աւագ օրհնութիւն ԴԿ., ապա նորա ձայնից ապաշխարութեան օրհնութիւն եւ մանկունք վերջին երկու տնէրին փառք, այժմ եւ միշտ:

Շարականից յետոյ նոյն կարգով սկսում են սաղմոսի երկրորդ կանոնը (Երկինք պատմեն), ապա ԱԶ. աւուր օրհնութիւն, ապաշխարութեան օրհնութիւն եւ մանկունք:

Եւ այդպէս իւրաքանչիւր կանոնի վերջում երգում է նոյն կանոնի ձայնից աւագ օրհնութիւն, ապաշխարհութեան օրհնութիւն եւ ման-

Կունք: Աւագ Ուրբաթին միայն ապաշխարհութեան օրհնութիւն եւ մանկունք, իսկ Զատկին եւ նոր կիւրակէին՝ միայն աւագ օրհնութիւն:

Վերջին կանոնից (ի նեղութեան) յետոյ եւ ԴԶ. շարականներից յետոյ սկսում են աւուր ձայնի կանոնագլուխը եւ այլն: Մնացեալ ուսմունը սովորական կարգով է մինչեւ առաւօտեան ժամերգութեան վերջը:

Գիշերային ժամերգութեան կից ասւում է Առաւօտեան ժամը. Լցաք առաւօտու: Հարցի եւ բոլոր շարականների փոխերը ասւում են մինչեւ վերջ, ապա սկսում է շարականը: Հարցի փոխին դասէդաս Օրհնեալ է Աստուած են երգում:

Հարցի շարականի առաջին կէսը (մինչեւ գործատուն) իւրաքանչիւր տուն ասւում է երեք անգամ, իսկ գործատնից մինչեւ երեք տունը՝ երկու անգամ: Երկու անգամ են երգում նաև բոլոր շարականների տները, միայն կիւրակմտի Սուրբ ես Տէր-ը չի կրկնւում:

Հասարակ պաս ուրբաթ օրը հարցը հանգստեան է ասւում, իսկ մանկունքը՝ Խաչի:

Փառք ի բարձունս ատեան է ասւում բոլոր կիւրակէներին (բացի մեծ պասից) եւ Զրօրհնեաց ու Թղպատութեան տօնին, եւ Աւագ Ուրբաթին:

Ծանօթութիւն: Ամեն անգամ ատեան ելած ժամանակ թափօրի, նախատօնակի եւ այլն մաղթանքները հանդիսագիրն է ասում եւ ոչ ժամօրհնողը:

Տէր ամենակալը միմիայն մեծ պասին է ասւում:

Առաւօտեան ժամերգութեան կից ասւում է Արեւագալին ամեն օր (բացի տէրունական օրերից): Բոլոր պաս օրերին երգելով է ասւում, իսկ սրբոց տօներին՝ առանց երգերի:

Արեւագալից յետոյ ծնկաչոք Տէր ողորմեա, որ սկսում է երեք տուն շարականով: Պաս օրերին ԳԿ. Սուրբ Աստուած Հայր անսկզբին: Իսկ սրբոց տօներին ԳԶ. Սուրբ ես Տէր եւ ի սուրբս հանգուցեալ: Ապա՝ Տէր ողորմեա, ապա՝ 1. Արի Աստուած Հարցն մերոց, 2. Միջնորդութեամբ, 3. Զի գիտեցաք, 4. Արդ անկանիմք: Զորեքշաբթի պաս օրերին 3 եւ 4 տների փոխանակ՝ Աստուածածին անհարսնացեալ եւ Բանին կենաց, իսկ պաս ուրբաթ օրերին՝ Գովեալ ես դու փայտ փրկութեան եւ Դողան ի քէն գունդք խաւարին: Տէր ողորմեայից յետոյ եւ վասն Սրբուհւոյ, Սուրբ Աստուածածինն, Ընկալ Տէր, Հայր մեր, Օրհնեալք եղերուք:

Ծանօթութիւն: Ինչ օր պատարագ է լինելու, արեւագալից յետոյ ծնկաչոք Տէր ողորմեայ չկայ: Ժամն արձակւում է, իսկ պատարագիչն եւ մի սարկաւագ քաղում են երեք ողորմեայի կարգը եւ վերջը Հանգստեան ասում:

Ճաշու ժամից առաջ ասւում մի կանոն սաղմոս աւուր ձայնի համեմատ հետեւեալ կարգով:

Ա.Զ. Տէր ապաւէն

ԱԿ. Խոստովան

Բ.Զ. Ի նեղութեան

ԲԿ. Երանեալ

Ծանօթութիւն: Ա. Երկինք պատմեն եւ Տէր ապաւէն միեւնոյն քարոզն ու աղօթքն ունեն (վասն ի գիշերի), ուրեմն այդ երկու կանոնից որ մէկը աւուր ձայնի կանոնի լինի՝ միւս էլ ճաշու կանոնն է: Այսպէս էլ միւս կանոնները:

Ծանօթութիւն: Բ. Ինչ օր որ պատարագ է լինելու, այլ եւս այդ սաղմուր չի ասւում, որովհետեւ պատարագիչն արդէն ութ կանոնն էլ ասել է:

Ճաշու երեք ողորմեան մեծ քարոզներով ու աղօթքներով ասւում է բոլոր պաս օրերին եւ վերջը հանգստեան չէ ասւում: Իսկ առանց մեծ քարոզների ու աղօթքների, որ ասւում է բոլոր սրբոց եւ տէրունական տօներին (բացի աւագ ուրբաթ օրից), վերջում ասւում է եւ հանգստեան:

Ծանօթութիւն: Պատարագ օրերին առաջին ողորմեայից յետոյ Առաջնորդեա՛ աղօթքը ասում է պատարագիչն ինքը եւ մտնում է խորան՝ զգեստաւորելու: Այդ է պատճառը, որ առաւտօտեան ժամի վերջում առանձին սարկաւագի հետ Յ ողորմեան ասում է, որովհետեւ այժմ ներկայ լինել ողորմեաներին անկարող է:

Երեք ողորմեայից կից ասւում է բուն ճաշուն: Այն է՝ ժամամուտ, ճաշու շարական, Սուրբ Աստուած, գիրք, Աւետարան, Հաւատամք եւն., եւ կամ պատարագը: Յինանց օրերին ճաշու գրքից առաջ ասւում է սաղմոս օրական երեք փոխ տօնացոյցի համեմատ:

Երեկոյեան ժամից առաջ, եթէ պաս օր է՝ ասւում է մի կանոն սաղմոս, սովորաբար ի նեղութեան կանոնը, իսկ եթէ գիշերային ժամին ճաշու ժամին այդ կանոնը ասւել է, այն ժամանակ մի ուրիշ կանոն է ասւում, որը նոյն օրը չէ ասւել:

Իսկ ամեն օր կարդացուում է Յայսմաւուր ամսաթուի համեմատ, ապա՝ շարական, Մարտիրոսաց ողորմեան աւուր ձայնից եւ նորա մեծացուսցին եւ իսչի մանկունք նոյն ձայնից: Մաղթանք, Աղաչեմ ողորմեաց, Տէր բարերար, Քարոզ Սուրբ ճգնաւորօքն, աղօթք, Պատկիչ սրբոց կամ Որընտրեցեր, նայելով թէ ո՞ր սուրբի ճառն է կարդացուել: (Իսկ այն օրերին, երբ տէրունական տնօրէնութեան ճառ է, Յայսմաւուրից յետոյ՝ Հայր մեր, Անկանիմք կամ Առաջի պատուական): Ես առ Աստուած կարդացի:

Պատկիչ սրբոց կամ Որ ընտրեցեր աղօթքից յետոյ ասւում է Հայր մեր եւ հետեւեալ մաղթանքը:

Յիշատակն արդարոց օրհնութեամք եղիցի, մաքուր մաղթանօք եւ բարեխօսութեամք սրբոցն, որոց այժմ զճառս եւ զպատմութիւնս երանելի

վարուք եւ բարի մահուան նոցին ընթերցաք, Տէր Յիսուս, ընդ մեզ հաշտեսցիս, եւ սրբոյ եկեղեցւոյս (կամ անապատիս) յիշատակ ընծայողացն սիրով գթասցիս: Ես առ Աստուած կարդացի:

Մեծ պասին, երբ երեկոյեան ժամը կից է ասւում ճաշու ժամի հետ, ճաշու գրքի վերջում, ուղիղ եղիցինից առաջ սաղմոս է ասւում մէկ փոխ տօնացոյցի համեմատ:

Երեկոյեան ժամին կից ասւում է ամեն օր խաղաղական ժամը: Բայց Նա՛յեաց սիրով, Երանեալ են անբիծք, ի քէն հայցեմք եւ ստեղի շարական միայն մեծ պասի օրերին են ասւում՝ առաջին չորեքշաբթի օրից սկսած:

Խաղաղական ժամի վերջում ծնկաչոք Տէր ողորմեա են երգում առաւուեան ժամի կարգով:

Ծանօթութիւն: Տէրունական տօներին եւ շաբաթ երեկոներին խաղաղական ժամ եւ Տէր ողորմեա չկայ:

Ծանօթութիւն: Եթէ հետեւեալ օրը պատարագ է, պատարագիչը սարկաւագի հետ գրակալի վերայ 5 կանոն սաղմոս է ասում, երեկոյեան ժամից յետոյ:

Հանգստեան ժամը Եկեսցէն է: Եկեսցէին Աւետարան կարդացւում է օրական մի փոխ, Աւետարանից յաջորդաբար մինչեւ գիրքը վերջանում է. վերջանալուց յետոյ նորից է սկսում Աւետարանի սկզբի փոխից:

Ծանօթութիւն: Առաջաւորաց եւ մեծ պասի օրերին (բացի շաբաթ եւ կիւրակի) Աւետարան չէ կարդացւում Եկեսցէին:

Նարեկի գլուխներից Հնկալ քաղցրութեամբ եւ Աստուած յաւիտենական է ասւում թիւ, Հաւատով խոստովանեմը երկու հոգւով են ասում փոխ առ փոխ:

Ժամագրքում գրածից աւելի բան չէ ասւում Եկեսցէին: Բայց եթէ կից է ասւում հսկումների հետ, այն ժամանակ Աւետարանի սաղմոսից (ի կարդալ) առաջ երգուում է երկու շարական ապաշխարութեան ԲԿ., Որ օրհնիս ի հրեշտակաց եւ Օրհնեմք գքեզ Տէր:

Եկեսցէի ժամն արձակվելիս Աւետարան չեն համբուրում: Զեն համբուրում նոյնպէս Առաջաւորաց եւ Մեծ պասի օրերին բոլոր ժամերի վերջում:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ¹

«Անապատականներ եւ վանականութիւն» աշխատասիրութեանս մատենախօսութեան առիթով, որ գրել է Հ. Երուանդ վարդապետը [88], հարկ եմ համարում ասել, որ այդ աշխատասիրութեան նպատակը եղել է ցոյց տալ, թէ ինչպէս սկսուեց, զարդացաւ եւ նսեմանում է անապատականութիւնն ու կրօնաւորութիւնը:

-Ցովհաննէս Մկրտչի ծննդեան մասին խնդրեմ կարդալ Ղուկասի Աւետարանի առաջին գլուխները:

-Ի նկատի ունենալով «Արարատ»-ի ընթերցողների մեծագոյն մասը, որ գիւղական քահանաներն են, խստակրօնութեան զանազան երեւոյթներ պարզ կացուցանելու համար տուել եմ այդ երեւոյթների, այսպէս ասած, հերոսների համառօտ կենսագրութիւնը: Այդ բանը անելու համար, ով էլ որ լինէր, պէտք է դիմէր ամենին մատչելի աղբիւրներին, որոնք են՝ Վարք Արքոցները, Հարանց Վարքերը, Յայսմաւուրները եւլն:: Այդպէս էլ վարուել եմ ես: Դիտմամբ էլ անապատականութեան սկիզբը ես դրել եմ Եղիա մարգարէին, թէեւ գիտեմ, որ Հեթանոս աշխարհում՝ Հնդկաստանում, եւս օտար չէր միանձնութիւնը: Ես չեմ ուզել եկեղեցական աւանդութիւնից շեղուել:

-Ինձ անհաւանական էր թւում, որ մեր Ս. Ոսկեանք եւ Սուքիասեանք, որպէս խոտաճարակ ճգնաւորներ, ապրած լինէին Ս. Թաղէոս առաքեալի օրով, եւ այն ժամանակը, ինչ որ ցոյց է տալիս եկեղեցական աւանդութիւնը: Խոտաճարակներ երեւան են գալիս Դ. դարի սկզբում՝ Միջագետքում եւ Ասորիքում: Հնչիւնական նմանութիւն գտնելով Ոսկի եւ ՅՈՒԿԱ բառերի մէջ, կարծեցի, որ մէկը միւսի հետեւութիւն է, որովհետեւ երկուքն էլ խոտաճարակներ էին: Վստահ չլինելով իմ ենթադրութեան՝ դիմեցի Հ. Երուանդ վարդապետին, որպէս մասնագէտի, բայց որոշ պատասխան չստացայ, դիմեցի պ. Մկրտիչ Ղազարեանին (այժմ քահանայ) եւ նրա ենթադրութիւնը մէջ եմ բերել:

-Խոստովանում եմ, որ իմ համար դեռ բոլորովին պարզուած չէ Ս. Ոսկեանց եւ Սուքիասեանց անձնաւորութիւնը, ժամանակը եւ ճգնութեան եղանակը, բայց պարզ է, որ նրանք առաջին դարում չէին կարող իբրեւ խոտաճարակ ապրած լինել: Որովհետեւ աւանդութիւնը մեր կրօնաւորութեան սկիզբը դրանց է համարում, հետաքրքիր էր դրանց, որով եւ հայ կրօնաւորութեան սկզբնաւորութեան, ժամանակը ստոյդ իմանալ: Հ.

1 «Արարատ», 1907, էջ 150-154: Ստորագրված է Յուսիկ Արքեպիսկոպոս:

Երուանդը եթէ կարող է այդ մասին վճռական մի բան ասել՝ ուրախութեամբ եւ չնորհակալութեամբ կընդունեմ:

-Թուականների վերաբերութեամբ վերջին խօսքը դեռ ասուած չէ: Այն, ինչ որ այժմ ուղիղ է կարծւում, մի նոր գիւտով կարող է մխալ դուրս գալ: Որտեղ հազար տարի կայ, տասնեակները աննշան են, եւ իմ համար միայն փաստն է առաջնութիւն ունեցողը: Մեծ յանցանք չէ, որ «Արարատ»-ի եւ «Հանդէս ամսօրեայ»-ի այս կամ այն թերթը վրիպել է աչքից: Տուէք մեզ ամբողջ գիրք, եկեղեցական պատմութիւն ճշտուած մենք էլ կհետեւենք:

-Մեր պատմիչները առանձին իմն եռանդով մեր նշանաւոր մարդկանց օտար ծագումից են դուրս բերում, եւ այդ անհերքելի է. Արծրունիք Ասորեստանից են, Մամիկոննեանք՝ ձեն կամ ձենացի, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը՝ պարսկական պահաւ, Ս. Զոհիվսիմէ եւ ընկերները՝ հռոմայեցի, Բագրատունիք՝ Հրէայ: Եւ մի՞թէ դրանք բոլորն էլ օտարազգի էին: Պէտք չէ մոռանալ առածը. «Հեռու տեղի սուրբը զօրաւոր կլինի»:

-Եթէ եկեղեցին տօնում է Զենոբին, Անտոնին եւ Կրօնիդէսին, ի՞նչ մեղք կլինէր, եթէ տօնուէին բուն հայ կրօնաւորները, որոնք ըստ Փաւստոսի՝ պատմական անձինք են եւ քրիստոնէական կրօնքը ժամանակի ոգուն համեմատ փառաւորողներ:

-Հ. Երուանդը ոչ միայն աւելորդ է համարում իմ աշխատասիրութիւնը, այլեւ տեղ տեղ զուարձալի է գտնում Սուկաւէտի մասին բացատրութիւնը: Ես դարձեալ կրկնում եմ՝ Քեօսա-դաղ՝ լերկ լեառն է նշանակում եւ ոչ քօշի-այծի սար՝ առնչութեամբ քօշ կոչուող Սուքիասեանց:

-Եթէ Մեծն Բարսիլը մտցրեց Կապաղովկիա վանական կրօնաւորութիւնը, Ս. Լուսաւորչի օրով Հայաստան եկած անապատականները կարող էին Ասորիքից եւ Միջագետքից լինել: Անապատականութիւնը Եգիպտոսից անցաւ Պաղեստին, վանականներն ու անապատականները այդտեղից անցան Ասորիք, Միջագետք եւ Հայաստան: Այդ է ուղիղ ճանապարհը:

-Մենք Ղազար Փարպեցու թղթից այն եղբակացութիւնը հանեցինք, ինչ որ գրել ենք: Նա իւր եռանդը, տաղանդը սպառել է ուրիշներին դատափետելով, չհաւանելով, խծրծելով:

Խնդրեմ կարդալ Ղազարի թուղթը:

-Այժմ եւս կրկնում են, որ սկզբում կար եպիսկոպոս, երէց եւ սարկաւագ (Պողոս Առաք., առ Տիտոս, Տիմոթէոս): Ե. դարում սկսուեց երէցների մի մասի ամուրիութիւնը, որը իւրացնելով կրօնաւորի սքեմը՝ կոչւում է վարդապետ: Իսկական կրօնաւորը ոչ մի աստիճան չունէր եւ պէտք է չունենայ:

-Ամուրիութիւնը մինչեւ Ե. դարը պարտաւորական չէր: Թողնենք Ս. Լուսաւորչին եւ նրա որդիքն ու թոռները: Գրիգոր Աստուածաբանի հայրը ամուսնացած եպիսկոպոս էր:

-Ճշմարիտ է, երեք տարի առաջ նկատելով, որ Հ. Կարապետ վարդապետը եկեղեցում մի երկու տեղ այլ կերպ է կարդում, ես պնդում էի, որ ինքնակամութիւն թոյլատրելի չէ: Այժմ եւս նոյնը կասեմ: Քննել եւ ճշմարտութիւնը վերականգնելուն ձգտելը պարտք է, բայց քանի որ այդ կարծուած ճշմարտութիւնը բոլորից ընդունուած եւ որոշեալ կարգով սրբագրուած չէ, պէտք է ինքնակամօրէն չգործադրուի, որովհետեւ ինքնակամութիւնը պառակտում կարող է առաջ բերել: Ասելով, թէ եթէ վարիչ հոգեւորականութիւնը ամուսնացած լինէր՝ եկեղեցին չէր տուժի, իսկոյն էլ չեմ գործադրել ասածու: Ուրեմն չեմ հակասել ինձ: Այս մէկ: Մէկ էլ որ ամուսնութեան վերաբերութեամբ մեր ասածը կանոնական խնդիր է, Հ. Կարապետ վարդապետի ասածը եւ գործադրածը՝ հաւատի եւ դաւանութեան: Վերջապէս, յայտնի խնդրի առիթով իմ եւ Կարապետ Հայր սուրբի առարկութիւնները տպուած են Արարատում եւ Լումայում: Իմ առարկութիւնը վարիչ հոգեւորականութեան ամուսնութեան մասին յայտնի է: Հերքեցէք ասածու եւ ապացուցէք, որ վարիչ հոգեւորականները միշտ էլ ամուրի են եղել, եւ եկեղեցին կտուժի, եթէ ամուսնանան:

-Հենց այժմ վանականութիւնն ու կրօնաւորութիւնը իրանց կարգ ու կանոններով պատմական անցքերի շարքն են անցել եւ դադարել են գոյութիւն ունենալուց: Այդ բանին համոզուելու համար հարկաւոր է մեր վերայ եւ մեր շուրջը նայել: Ի՞նչ է այժմ վանականութիւնը:

«Անհոգի կեանք,
Անփառունակ փառք,
Անկարեկից եղբայրութիւն»:

ՍՈՒԿԱՄ ԿԱՄ ՍՈՒԿԱՄԵՏԻ ԱՌԻԹՈՎ¹

Արարատի անցած (1906. խմբ.) փետրուար ամսատետրի մէջ գեր. Բարդուղիմէոս սրբազանը անբաւականութիւն է յայտնում [89], որ ես «Անապատականներ եւ վանականութիւն» գրուածքիս մէջ անպայման ճիշտ չեմ համարել իւր «Նոր բացատրութիւնը» Սուկաւէտի մասին, որի հետ կապուած է Ս. Սուքիսիսեանց աւանդութիւնը:

Արարատի հրատարակութեան առժամանակ ընդհատման պատճառով ուշացաւ իմ պատասխանը, բայց լաւ է ուշ, քան երբէք:

Ես չգիտեմ՝ Բարդուղիմէոս սրբազանի «Նոր բացատրութիւնը» Սուկաւէտի մասին ո՞րն է: Եթէ նոր բացատրութիւն Սուկաւէտի Զրաբաշխ լինելն է, այդ նոր չէ: Ես մեր պատմիչներից առնելով՝ դեռ 23 տարի առաջ իմ «Եկեղեցական պատմութեան» մէջ² Սուկաւէտը Զրաբաշխ եմ համարել, նոյնը կրկնել եմ եւ իմ վերջին գրուածքի մէջ: Եթէ Քօսա-դաղ նա համարում է Քօչ բառից ծագած, այդ արդէն ասել է հանգուցեալ Հ. Ալիշանը: Ուրեմն այդ էլ նորութիւն չէ: Եթէ նոր բացատրութիւն Զրաբաշխ-Սուկաւէտը Շահապ, Շահապիվանի հետ նոյնացնելն է, այդ նախ եւ առաջ իբրեւ անհերքելի վճիռ ընդունուած չէ, որ բոլորի համար պարտաւորական լինի, երկրորդ՝ պէտք է ստուգել, թէ Շահապ, Շահապիվան որտե՞ղ են գտնուում [90] եւ Շահապիվան ունի³ այն նշանակութիւնը, ինչ որ Բարդուղիմէոս սրբազանը տալիս է նրան: Արդեօք Շահապ եւ սահապ, որ տէր է նշանակում, նոյն չե՞ն: Բայց այս մասին յետոյ:

Հ. Ալիշանը Քօսա անունը քօչ բառից ծագած է համարում, նոյնը կրկնում է Բարդուղիմէոս սրբազանը: Ես տարակուսելի եմ համարել այդ: Քօսա-դաղի նշանակութիւնը հասկանալու համար ամենեւին կարեւորութիւն չկայ լեզուաբանական լաբիրինթոսի մէջ թարթափել: Բաւական է ժողովրդի հետ ապրած լինել եւ շատ քիչ թուրքերէն հասկանալ: Եթէ դաղը թուրքերէն է եւ լեռ է նշանակում, ուրեմն նրան կից եւ նրա որակը յայտնող Քօսա բառն էլ թուրքերէն է եւ քօչ՝ լերկ է նշանակում: Քօսա նոյն նշանակութեամբ գործ է ածուում, ուրիշ շատ թուրքերէն բառերի հետ, ժողովրդական լեզուում էլ:

Գանք Սուկաւ, Սուկաւէտ անուններին: Այդ անունների ստուգաբանութիւնը «Արաբ-Տաճկերէն բառարան»-ի միջոցաւ պ. Հ. Աճառեանցի ընթերցմամբ այնպէս, ինչպէս մէջ է բերել Բարդուղիմէոս սրբազանը՝ համոզեցուցիչ չէ:

1 «Արարատ», 1907, էջ 269-272: Ստորագրված է Յուսիկ Արքեպս.:

2 Մովսիսիսեան Յուսիկ, Դայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ պատմութիւն, եր. 14:

Ես գիտեմ, որ արաբները է. դարում, իսկ տաճիկ-թաթարները՝ ժԳ. դարում արշաւեցին Հայաստան: Այդ ժամանակներից միայն կարող էին նրանց բառերը գործածութիւն ստանալ Հայ լեզուի մէջ: Բայց Սուկաւ, Սուկաւէտ անունը կապուած է Սուքիասեանց աւանդութեան հետ, որ աւելի հին է:

Ես ասել էի, որ Սուկաւ, Սուկաւէտ արաբ-տաճկերէն-թաթարերէն չեն: Բարդուղիմէոս սրբազանը առաջարկում է, թէ Շահապ, Շահապիվան, Հաշտիշատ բառերը նոյնպէս Հայերէն չեն, բայց դրանց գործածութիւնը Հայերէնում Դ.-Ե. դարերից է: Ես ընդունում եմ այդ, բայց այդ բառերը պարսկերէնից են անցել Հայերէնին: Մեր եւ պարսիկ լեզուների առնչութիւնը մի կողմ ժողնելով, մեր յարաբերութիւնը Կիւրոսների, Քսերքսէսների օրերից է: Մենք պարսիկներից ուրիշ շատ բառեր էլ ենք իւրացրել: Շահապ, Շահապիվան, Հաշտիշատ Հայերէնի մէջ մտել են պարսկերէնից եւ ոչ արաբ-տաճկերէնից:

Շահապիվան, Շահապ Բարդուղիմէոս սրբազանը Շահ-ապ ընդունելով՝ ստուգաբանում է մեծ, առատ եւ ապ՝ ջուր, ուստի եւ թարգմանում է մեծ-ջուր, առատ ջուր=Զրաբաշխ: Զրաբաշխ նշանակում է ջուր բաշխող, բաժանող եւ ոչ առատ կամ մեծ ջուր: Այս մէկ: Միւս եւս: Կայ Սահապ, որ նշանակում է տէր, պէտ՝ առանց ջրի հետ առնչութիւն ունենալու: Ինչու^o չկարծել, որ Շահապ եւ Սահապ նոյն են, չէ^o որ Սահապի մէջ էլ կայ ապ: Այժմ Ղողիս-Բուլաղում (Կոտայք) կայ մի գիւղ Շահապ անունով:

Թողնենք լեզուաբանութիւնը:

«Անապատականներ եւ վանականութիւն» գրուածքիս մէջ իմ նպատակը եղել է Սուքիասանց մասին խօսելիս՝ խնդրի լուսաբանութեան համար տեղադրական մի փոքրիկ ծանօթութիւն եւս տալ: Իմ կողմից պախարակելի զանցառութիւն կլինէր չնորհակալութեամբ չյիշել այդ մասին գրական վաստակներն ու վաստակաւորներին եւ մէջ չըերել նրանց կարծիքը: Բայց այդ չի նշանակում, որ ես, Հ. Ալիշանի եւ Բարդուղիմէոս սրբազանի կարծիքները, որոնք դեռ հաստատութիւն չեն ստացել հեղինակաւոր բանասէրներից, պարտաւորական վճիռ եւ վերջին խօսք համարեմ: Ջուր է սրտնեղում Բարդուղիմէոս սրբազանը:

Ես Քօսա-դաղը՝ Քօսա-դաղ-լերկ սար եմ հասկանում, այնպէս, ինչպէս հասկանում է նրա չուրջը ապրող ժողովուրդը, որոնց հետ շաբաթներ եմ անցկացրել: Թող ուրիշները Քօշի-այծի, Նոխազի-սար հասկանան: Ժողովուրդը լերան արտաքին լերկութիւնը տեսնելով՝ անուանել է նրան Քօսա դաղ: Բարդուղիմէոս սրբազանը թող հասկացնի ժողովրդին, որ «Հրաբիսային, խանձոտ, լերկ, խիճ ու աւազոտ լեռները, ինչպէս Քօշ լեռը, ամբողջովին ծծելով անձրեւի եւ ձիւնի ջրերը՝ արտահոսում են

առատաջուր աղբիւրներ..., ուստի եւ պէտք է կոչուեն «Սուկաւէտ կամ Ճրաբաշխ», Քօշ լեռ եւ ոչ Քօսա-դաղ (լերկ սար):

«Անապատականներ եւ վանականութիւն» աշխատասիրութիւնս, արտատպուելով որպէս գիրք, կցանկայի, որ նա առիթ դառնար քրիստոնէական եկեղեցու մէջ յարատեւող անապատական եւ վանական կեանքի ուսումնասիրութեան:

**ԴԱՎԳՐՈՒԹԻՒՆ,
ԶԵՌԱՎՐԱՋԻՏՈՒԹԻՒՆ,
ՏԵՂԱՎՐՈՒԹԻՒՆ, ճԱՄՓՈՐԴԱԿԱՆ
ՆՈԹԵՐ**

ՎԱՐԱՐԾԱՊԱՏԻ ԱՌԱՊԱՐԻ ԿԱՄ ԶՈՒԱՐՁՆՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ¹

Ա.

ԽԱՆԳԱՐԱԾ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ս. Էջմիածնից չորս վերստ[16] հեռաւորութեամբ դէպ ի արեւելք,
Երեւան տանող պողոտայից քառորդ վերստաչափ դէպ հարաւ, բարձ-
րաւանդակների վերայ տեսնւում են ընդարձակ աւերակների կրագանդ
բեկորներ՝ գետնի մակերեւոյթից երկու սաժենաչափ[17] բարձրութեամբ:
Դրանք Վաղարշապատի Առապարի կամ Զուարթնոց եկեղեցու աւերակ-
ներն են, որոնք վաղ, շատ վաղ ժամանակներից տեղական ժողովրդին
յայտնի են միայն Խանգարած կամ Հանգարած եկեղեցի անունով:

Խանգարած եկեղեցին Փրկչի 1000 թուականին արդէն խանգարուած՝
անուշաղիր չէ մնացել Հնասէրներից, որոնք, հիացած կրագանդ վիթխա-
րի բեկորների վերայ, հեռանում էին՝ կրկնելով մեր պատմիչների բացա-
կանչութիւնները՝ արդարեւ «զարմացուցիչ տեսողաց, մեծաշէն եկեղեցի,
բազմապայծառ փարախ բանաւոր հօտից»: Երբեմն էլ ամառուայ շոգից
ու խորշակից տանջուած գեղջուկ անցորդն ու տուարածը հրապուրուել
են դէպի Խանգարած եկեղեցու բեկորները՝ նրանց հովանու տակ հանգս-
տանալու: Պատահում էր, որ վաղարշապատցիք կամ Ս. Էջմիածնի միա-
բանները իրանց բարեկամին դէպի հեռաւոր օտարութիւն ճանապարհ
դնելիս՝ Խանգարած եկեղեցու դերբուկների տակ վերջին հրաժեշտի ող-
ջոյններն էին տալիս ու առնում: Բուն ժողովուրդը, որ ընդհանրապէս
յարգում է եկեղեցիների աւերակները որպէս նուիրական սրբավայրեր
եւ ուխտատեղիք, հակառակ այդ ընդհանրացած սովորութեան՝ անտար-
բեր է եղել միշտ դէպի Խանգարած եկեղեցին եւ ոչ մի բարեպաշտական
ձգտումն չէ տածել դէպի այն: Այնտեղ չէր վառւում մոմ ու ճրագ, չէր
ծխում խունկ ու կնդրուկ, չէր թողնւում քարերի ծերպերում կամ մացառ-
ների վերայ Հանդերձից ծուէններ, որոնցով ընդհանրապէս զարդարուած
են լինում խաչքարերն ու աւերակ եկեղեցիների մօտ եղած մատուռները:

Մինչ Խանգարած կամ Զուարթնոց եկեղեցին ժողովրդից այսպիսի
անուշաղրութեան էր մատնուած՝ Ս. Էջմիածնից դէպ ի հարաւ-արեւ-
մուտք վերստաչափ հեռաւորութեամբ մի ժայռ քար, որի վերայ խաչերի

1 «Արարատ», 1902, էջ 876-888, 1025-1061: Ստորագրված է Յուսիկ Եպիսկոպոս:

անարուեստ քանդակներ կան, բաւական ուխտաւորներ է գրաւում: Այդ քարը կոչւում է Զամ-չրաղ, եւ այցելուն այնտեղ տեսնում է եւ ճրագ, եւ մոմի եւ խնկի մնացորդներ: Խաչի նշաններ կրող այս սեւ անտաշ քարը ժողովրդից յարգւում է որպէս ուխտատեղի, իսկ մի հոյակապ եկեղեցու վիթխարի աւերակների մնացորդ բեկորները առանց ուշադրութեան էին մնում: Մինչեւ անգամ զրոյցը, թէ Խանգարած եկեղեցու սների տակ ամփոփուած են Ս. Լուսաւորչի մասունքները, արձագանք չէ գտել ժողովրդի մէջ եւ չէ շարժել նրա սիրտը դէպի այդ եկեղեցին:

Եթէ կար մի օր, երբ կարելի էր Խանգարած եկեղեցու շուրջը տօնական հագուստներով մարդիկ տեսնել, այդ Համբարձման տօնի նախընթաց չորեքշաբթի օրն էր, երբ Վաղարշապատի նորատի հարսն ու աղջկունք՝ դուրս էին գալիս Խանգարած եկեղեցին շրջապատող դարաւանդները՝ անթառամ ու սմբուլ կոչուած ծաղիկներ քաղել-փնջելու: Բայց այդ օրն էլ ոչ մի բարեպաշտական արտայայտութիւն չէր լինում դէպի եկեղեցու աւերակները: Այդ զբուանքը ամենեւին կապ չունէր Խանգարած եկեղեցու հետ եւ զբուանքի առիթով եղած խօսակցութեան միջոցին յեղյեղւում էին միայն «գնանք դռերը ծաղիկ քաղելու, գնացինք դռերը, դռերում ծաղիկ քաղեցինք» եւ այլն:

Բ.

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ Է.-ԺԲ. ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Զուարթնոց եկեղեցին կառուցել է է. դարում Ներսէս Գ. Շինող կաթողիկոսը: Հազարաւոր տարիներ յետոյ Զուարթնոց եկեղեցու աւերակները լուռ վկաներն էին Ներսէս Գ.-ի շինարար լինելուն: Ներսէս Գ. շատ եկեղեցիներ է կառուցել, բայց այդ բոլորից շէն է մնացել միայն Խոր Վիրապի վանքը: Դուինում նրա կառուցած Ս. Սարգիս եկեղեցու տեղն անգամ յայտնի չէ: Եթէ Ներսէս Գ.-ի շինած բոլոր եկեղեցիներից ոչ մէկն էլ մնացած չլինէր, Զուարթնոց եկեղեցու աւերակները բաւական էին նրան ընծայուած Շինող մականունը արդարացնելու: Զուարթնոց եկեղեցու աւերակների դիրքուկները նախ քան պեղումները զարմացնում էին տեսնողներին: Այժմ, որ եկեղեցու ամբողջ յատակը բացուած է, եւ մեր առաջն են հաստարեստ սիւների խարիսխները, կողմնակի փոքր սիւների խարիսխներն ու խոյակները եւ միջակ սիւների արծուեքանդակ խոյակները, մի խօսքով՝ եկեղեցու ներքին կազմը, արդէն զարմանում ենք ու սքանչանում:

Ե. դարը թէեւ մահմետականութեան զօրութեան ու քրիստոնեայ ժողովրդի տառապանքի ու մարտիրոսութեան շրջան էր, բայց եւ՝ քրիստոնէական տաճարների շինութեան եւ վերաշխնութեան դար: Արաբական հրոսակների հետ Հայաստան մտաւ եւ արաբական կամարների շինութեան հմտութիւնը, որ միախառնուելով բիւզանդական ճարտարապետութեան հետ՝ սկիզբը դրեց հայկական շինուածական ճարտարապետութեան: Հայ իշխաններն ու հոգեւորականներն չէին կամենում իրարից յետ մնալ հոյակապ տաճարների կառուցման գործում:

Վեցերորդ դարի վերջին քառորդի կամ եօթերորդ դարի սկզբի ձեռակերտներից առաջինը պէտք է համարել Տիկոռի Ս. Երրորդութեան տաճարը Արեւմտեան Շիրակի արեւմտեան սահմանի ծրի վերայ:

Հանգուցեալ Ալիշանը կարծում է, որ Տիկոռի տաճարը կառուցուել է Ե. դարի վերջերում՝ Յովհան Մանդակունու օրով: Այս եկեղեցու պայտաձեւ կամարները Դերսիէ ճարտարապետը համարում է ոչ բիւզանդական, այլ հնդկական ոճ, որովհետեւ, նրա կարծիքով, եկեղեցու շինութեան ժամանակ արաբները դեռ չէին մտել Հայաստան: Դերսիէն կարծում է, որ արաբները քրիստոնեաներից են փոխ առել այդ ոճը¹:

Տիկոռի արձանագրութեան անունները որքան եւ Ալիշանը կապում է Յովհան Մանդակունու ու նրա ժամանակի նշանաւոր անձինքների հետ, բայց մենք կարծում ենք, որ արձանագրութեան մէջ յիշուած Յովհան հայրապետը ոչ թէ Յովհան Մանդակունին է, այլ Յովհան Բագարանցին կամ ուղիղ եւս՝ Յովհան Բագրեւանդցին է, որ իբրեւ հակաթոռ Մովսէս եւ Ռշտունի Աբրահամ կաթուղիկոսների՝ նստում էր Հունաց բաժնում: Հ. Ալիշանի բերած արձանագրութեան մէջ կայ Մանան հազարապետ, որի առիթով Ալիշանը ասում է, թէ անծանօթ է իրան Ե. դարում Մանան անուն: Արձանագրութեան մէջ յիշուած են Ս. Սարգիս, Ներսէհ եւ եկեղեցու որպէս կառուցանող՝ Սահակ Կամսարական:

Ըստ Սեբէսի² Ե. դարի սկզբին կային Մամակ Մամիկոնեան, Սարգիս եւ Վարագ-Ներսէհ Վահեւունիք, Սահակ Մամիկոնեան, Սահակ Սիւնեաց: Եթէ ընդունենք Տիկոռի վանքը շինուած է Ե. դարի սկզբում, այն ժամանակ նրա շինութեան արձանագրութեան մէջ պատմութեան անծանօթ Մանանը կարելի է փոխել Մամակ, Յովհան կաթուղիկոսն էլ՝ Յովհան Բագրեւանդցի հակաթոռ Մովսէսի եւ Աբրահամ Ռշտունու, Ս. Սարգիսը՝ համարել Սարգիս Վահեւունի, որ իբրեւ ապստամբ ձերբակալուելով յոյն զօրավար Հերակլից՝ գլխատուեց իւր հարազատ Վարագ-Ներսէհի հետ Կարսոյ քաղաքում: Գլխատուելու ժամանակ Վարագ-Ներսէհը ասում է.

1 Ալիշան Ղետոնի, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, եր. 131-135:

2 Սեբէս, Պատմութիւն Սեբէսի Եպիսկոպոսի ի Յերակլն եւ ի սկիզբն նորագիւտ պատմութեան Մխիթարայ Անեցւոյն: Ս. Պետերբուրգ, 1897, գլ. 62.-Ժ2:

«Վիճակ արկցուք, թէ զո՞ առաջին սպանցեն»: Սարդիսը պատասխանում է: «Ես այր ծեր եմ եւ մեղաւոր, աղաչեմ զքեզ զպարգեւադ այդ ինձ շնորհեցէք, թող զի փոքր մի հանգեայց եւ ոչ իսկ տեսից զմահ ձեր»¹: Այսպիսի անձնուէր մարդ արժանի է սուրբ կոչուելու: Սահակ Կամսարականը մնում է անյայտ:

Տիկոնից յետոյ է. դարի եկեղեցին է Մրենոյ Կաթուղիկէն, որը ըստ Հ. Ալիշանի՝ կառուցել է Դաւիթ Սահառունի իշխանապետը 613-14 թ. Փրկչի²:

Սամուէլ Անեցի ասում է. «Ոժե. ... Շինուած կաթուղիկէին Մրենոյ»³:

Է. դարի առաջին քառորդին Կոմիտաս կաթուղիկոսը վերաշխնում է Հիմքից Ս. Հոփիսիմէի տաճարը եւ Վաղարշապատի Ս. Կաթուղիկէի փայտածածկը փոխում է քարի, նորոգութիւն է անում եւ որմերում, որ թէեւ Ե. դարի երկրորդ կիսում Վարդանանց ժամանակով եղած աւերածութիւնից նորոգուել էր Վահան Մամիկոնեանի ձեռքով⁴, բայց դարձեալ նորոգութեան պէտք ունէր: Է. դարի երկրորդ քառորդին եզր կաթուղիկոսը վերաշխնում է Ս. Գայիանէի վանքը: Յետոյ, Ներսէս Գ. Շինող, ի միջի այլոց, շինում է եւ Առապարի կամ Զուարթնոց եկեղեցին: Է. դարի վերջին քառորդին Սահակ Զորափորեցու կաթուղիկոսութեան ժամանակ Գրիգոր Մամիկոնեանը կառուցանում է Արուճ աւանի եկեղեցին:

Է. դարի ընթացքում շինուած եկեղեցիքը մեծ են, վեհ եւ հոյակապ, քանդակներ համարեա չունին, տանիքի, լուսամուտների եւ դռների քիւերը շատ պարզ են, լուսամուտները պայտաձեւ կամարով են, հովանաւորուած այս ձեւ քիւով, պատաշարի քարերը լաւ յղկուած չլինելով՝ եզրերով էլ միմեանց չեն մածուցուած, քարերի եզրները թեթեւ կերպով առնուած են (տաշուած), այնպէս, որ շարքերն իրարից ջոկնուում են նկատելի գծերով: Գմբէթը, որով պսակաւորուում է տանիքը, բութ սրածայր է, կարճ պարանոցով (Ս. Հոփիսիմէի վանք) եւ շերտաւոր: Ներքին կամարները թէեւ առանց սեթեւեթի, բայց վսեմ են: Այսպէս ենք նկատել ընդհանրապէս է. դարի ճարտարապետութիւնը: Այս բանը աչքի է ընկնում մանաւանդ դարի առաջին կէսում շինուած եկեղեցիներում: Բացառութիւն են կազմում Մրենի Ս. Կաթուղիկէն՝ արեւմտեան դրան վերեւ ունեցած մարդկային կերպարանքի բարձրաքանդակով, որը ըստ մեզ յետոյ է փորած, եւ Առապարի Զուարթնոց եկեղեցին՝ թոչուն, պտուղ, բոյս եւ այլն ներկայացնող քանդակներով:

1 Սերես, Պատմութիւն Սերեսի Եպիսկոպոսի ի Յերակլն, գլ. Է.:

2 Ալիշան Ղետոնդ, Շիրակ, Երես 137:

3 Սամուէլ Անեցի, Յաւաքնունը ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ: Վաղարշապատ, 1893, Երես 78:

4 Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Յայոց եւ թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան: Վենետիկ, 1873, Եր. 22:

Հետզհետէ եկեղեցական շինուածքները որքան նրբանում՝ այնքան եւ մանրանում են, դառնում են վայելուչ եւ գեղեցիկ, բայց ոչ վեհ եւ խորհրդաւոր: Բազմանում են քանդակները եւ բազմազանութիւն են ստանում: Այս՝ Բագրատունեաց ժամանակ, իսկ Ժ. Դարում՝ Զաքարէ Սպասալարի օրով, փոքրիկ տաճարների առաջ շինուում են մեծ եւ ընդարձակ գաւիթներ՝ մեծ մասսամբ չորս միակտուր բարակ սիւների վերայ հանգչող լայն կամարներով: Տաճարներին աւելանում են մանր մատուռներ եւ կցորդներ, որով գլխաւոր տաճարը կորցնում է իւր անհատական վսեմութիւնը՝ խճողուելով իրան կից շինութիւնների մէջ: Այսպէս են Հոռոմոսի, Հառիճայ, Հաղբատի, Սանահնի, Բագնայրի տաճարները: Մինչեւ Ժ. Դարը եկեղեցական շինուածքների մէջ իրանց ճարտարապետութեանը նշանաւոր են Անոյ Ս. Կաթողիկէն, Սանահնի, Հաղբատի եւ մանաւանդ Յովհաննավանքի տաճարները: Վերջինս, որ Վաղարշապատից 25 վերստ հեռաւորութեան վերայ է գտնուում եւ մինչեւ Ժ. Դարը եղել է Ս. Եջմիածնի դպրատունը, կործանուելու վերայ է:

Գ.

ԶՈՒԱՐՁՆՈՅՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄԱԿԱՐԴԱԿԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ,
ՆՐԱ ԱՒԵՐՄԱՆ ՀԱԲԱՆԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ, ԵՒ ՆՄԱՆՈՐԻՒՆԱԿ
ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄՆ ԱՆԻՒՄ

Զուարթնոց եկեղեցին, ինչպէս ասացինք, է. Դարում կառուցուած եկեղեցիներից մէկն է, բայց, հակառակ այդ դարում կառուցուած եկեղեցիների պարզ կառուցուածքի՝ հոծ է քանդակներով: Այդ իսկ պատճառով մեր պատմիչներից կոչուել է «զարմացուցիչ տիեզերաց» եւ այլն: Զուարթնոց եկեղեցու յատակն ամբողջապէս բացուած է Մայր Աթոռիս միաբան բարձր. Խաչիկ վրդ. Դադեանի ջանասիրութեան եւ նախանձելի հետաքրքրութեան շնորհիւ: Հ. Խաչիկը պեղումն սկսեց 1900 թուի յունիս ամսին եւ առաջ տարաւ մեծ յաջողութեամբ:

Բացուած յատակը ցոյց է տալիս, որ եկեղեցին եղել է բոլորչի՝ արեւելեան կողմում, սեղանի ետեւը, աւելացրած քառանկիւնի մի կցորդով, որ հաւանականօրէն աւանդատուն պէտք է եղած լինի, որովհետեւ սեղանի աջ եւ ձախ կողմերում անհնարին է եղել աւանդատներ շինել, ինչպէս յատուկ է Հայոց եկեղեցիներին եկեղեցու բոլորակութեան պատճառով: Բեմը մի արշինից[18] աւելի բարձր է եւ ունի երեք սանդուխ՝ երկուսը բեմի աջ եւ ձախ կողմերում եւ մէկն էլ՝ բեմի առջեւից:

Բեմի վերայ եղած քարակոյտերն ու կրազանդ բեկորները մաքրելիս՝ երեւաց նրանց մէջ մի մոզայիք խաչի մնացորդ: Սեղանի ետեւը կայ խա-

չաձեւ փորուած միակտուր քարից մի մեծ աւազան։ Եկեղեցու հիւսիսային դրան բարաւորի տեղը գտնուել է կոթողաձեւ մի սեպագիր արձանագրութիւն։

Եկեղեցին բաւական մեծ է եւ ընդարձակութեան վերայ կենտրոնը ծրում են գմբէթաբարձ հաստաբեստ մեծ սիւների խարիսխները, սոցա ետեւը կան չորս միջակ սիւների խարիսխներ էլ. միջակ սիւները պսակաւորուած են եղել այն մեծ, արծուեքանդակ միակտուր խոյակներով, որոնք աչքի են ընկնում իրանց խորհրդաւորութեամբ։ Բացի այդ սիւներից՝ կան տասն եւ ութ փոքր սիւներ էլ միակտուր քարից՝ խարիսխներով, գլանաձեւ բներով եւ խոյակներով։ Այս փոքր սիւները սկսուելով բեմի մի թեւից ու շրջան կազմելով՝ վերջանում են բեմի միւս թեւի մօտ։ Փոքր եւ միջակ սիւների վերայ հանգչել են երեմն որմերից դէպի կենտրոն ձգուող կամարները, որոնք ապա աստիճանաբար բարձրանալով՝ դադար են առել մեծ սիւների վերայ։ Այդ տեղ դադար են առել եւ մեծ սիւները միացնող միջին կամարները՝ կենտրոնում կազմելով մի օղակ, որի վերայ բազմել է գմբէթը։

Սիւների դասաւորութեանը նայելով՝ եկեղեցին կազմուած է եղել չորս հաստահեղոյս սիւների միջեւ գմբէթի տակը տարածուող միջնավայրից, ուր ժամերգութիւնն է կատարուել բեմի առաջ, եւ որմերի եւ սիւների միջեւ եղած կիսաբոլոր գաւթից, ուր ժողովուրդն է կանգնել։ Սիւների թիւը քսանվեց է. չորսը մեծ, կամ ինչպէս Յովհաննէս պատմաբանն է ասում՝ հաստահեղոյս, չորսը միջակ մեծ սիւների ետեւը արծուեքանդակ միակտուր կապտաւուն կարծրաքար խոյակով, եւ տասն եւ ութ էլ փոքր կապտաւուն կարծրաքար, առանց քանդակի, միակտուր խարիսխով եւ նոյնպիսի, բայց կողովաձեւ հիւսկէն խոյակներով, որոնց ճակատին, բոլորակի մէջ խաչաձեւ նշանակուած են շինողի անուան սկզբնատառերը յունարէն ուռուցիկ գրերով։

Բարձրաքանդակները, որոնցով զարդարուած է եղել եկեղեցին¹, բազմաթիւ են եւ բազմազան, բայց չունին Բագրատունեաց ժամանակի եկեղեցիների քանդակների նրբութիւնն ու գեղեցկութիւնը։ [19] Զուարթնոց եկեղեցին ամենահին բոլորշի, քանդակներով դրուագաւորուած եւ մի հատիկ բազմասիւն եկեղեցին է։ Տեսնողներն ասում են, որ շինուած է Կ. Պոլսոյ Ս. Սովիիայի հետեւողութեամբ, բայց հայկական ճարտարապետութեան մէջ ինքնատիպ մի նմուշ է։ Զուարթնոց եկեղեցուց մօտ քսան տարի առաջ կոմիտասից վերաշինուած Ս. Հոփիսիմէի տաճարը եւ վերանորոգուած Վաղարշապատի Ս. Կաթուղիկէն (Ս. Էջմիածինը) եւ մօտ 15 տարի առաջ եղրից վերաշինուած Ս. Գայիանէի վանքը, ինչպէս

1 Տես՝ «Արարատ», 1906, Օգոստոս-Սեպտեմբեր, Եր. 381:

ասացինք, քանդակներ չունին, լուսամուտների ու տանիքների քիւերն էլ շատ պարզ են: Աչքի առաջ ունենալով, որ Զուարթնոցի եկեղեցին քանդակ ունեցող առաջին եկեղեցիներից մէկն է, պէտք է զարմանալ, որ այդ առաջին քանդակներն եւս բաւական նրբութիւն ունին: Եկեղեցու յատակը եւ որմերը արշնաչափ բարձրութեամբ ներսի կողմից բացուած են, իսկ դրսի կողմից՝ ոչ բոլորովին, ուստի եւ չենք կարող որոշ մի բան ասել դրսի քանդակների մասին: Մեր նպատակն էլ չէր աւելի մանրամասնաբար նկարագրել այդ եկեղեցին, մեր պարտականութիւնն էր հարեւանցի կերպով պատկերացնել այն ընթերցողներին:

Եկեղեցու շինութեան եւ աւերման մասին պ. Կ. Կոստանեանը գրում է. «Միակ Այրիվանեցին 641-690 թուականների մէջ է դնում նրա շինութիւնը, եւ թերեւս Սամուէլ Անեցուց առնելով՝ ասում է. «Շինողն ներսէս շինէ զառապարի Ս. Գրիգորն, զգարմացուցիչն տիեզերաց, որ քակեցաւ ի տաճկաց»¹: Բայց ճշտել, թէ ե՞րբ է վկուել եւ կործանուել՝ դժուարին է:

Հ. դարի պատմիչ Ղեւոնդը² նկարագրում է Ս. Գրիգորի միաբանների կոտորուելը՝ Աբգլ-Մելիքի օրով (որ իշխում էր 685-705 թիւը), որովհետեւ նրա իշխանութեան 16-րդ տարին Սահմետ զօրագլուխը եկաւ Հայաստան եւ երկու տարուց յետոյ էլ սկսեց իւր աւերմունքը Ս. Գրիգորում: Այդ ուրեմն եղաւ 703 թուին: Ս. Գրիգորի աւերման համանման պատմութիւնը Սամեփան Ասողիկ Ժ.-ԺԱ. դարի պատմիչն էլ առնելով Ղեւոնդից՝ աւանդում է³: Սակայն, այս աւերումը եթէ Զուարթնոց եկեղեցու վերաբերութեամբ նկատենք, վերջնականը չէր: Նոյն պատմիչը իւր պատմութեան վերջընթեր Խէ. գլխում Քաղաքուդաշտի Ս. Գրիգորը արդէն աւերուած, վկուած եւ կործանուած է ներկայացնում:

Սամուէլ Անեցին գրում է. « Զի. Ս. Գրիգորի վանքն այրեցաւ»⁴: Եթէ Ս. Գրիգորի վանք համարենք Զուարթնոց եկեղեցին, ուրեմն աւերուել է այն՝ այրուելով Փրկչի 740 թուին, եւ յիրաւի, բացուած յատակի քարերը ենթարկուած են երեւում հրայրեցութեան:

Թէեւ հանգուցեալ Յովհաննէս Եպիսկոպոս Շահսաթունեանը⁵ առնելով Թովմա Արծրունուց՝ գրում է, որ Գէորգ Ա. կաթուղիկոս Աշտարակեցին թողնելով՝ Դուխինը՝ ընակութիւն հաստատեց նոր-Քաղաքի (Վաղարշապատի) Ս. Գրիգորում, եւ Գէորգի հայրապետութիւնը ընկնում է

1 Կոստանեանց Կարապետ, Ս. Լուսաւորչի Աջը, Կաղարշապատ, 1896, եր. 26:

2 Ղեւոնդ Երեց, Պատմութիւն Ղեւոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց: Ս. Պետերուրգ, 1887, գլ. Է.:

3 Սամեփաննոս Տարօնացի, Տիեզերական Պատմութիւն: Ս. Պետերուրգ, 1885, եր. 123:

4 Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Զիւ.:

5 Շահիսաթունեան Յովհաննէս, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Եջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ: Ս. Եջմիածին, 1842, Յտ. Ա., եր. 289:

ըստ Ասողկի՝ 798-801 թուին., ըստ Շահխաթունեանի¹՝ 792-795 թուին, ըստ Սամուէլ Անեցիի՝ ԶՂԲ. (792-95)[20], սակայն Թովմայի աւանդածը չի կարելի անպայման ճիշտ համարել, որովհետեւ ոչ մի պատմիչ չի հաստատում նրա ասածը: Մնում է ընդունել, որ ըստ Սամուէլ Անեցու 740 թուին եկեղեցին Զուարթնոց այրուել է եւ բոլորովին անմարդաբնակ մնացել:

Այսպէս դատելով՝ Զուարթնոց եկեղեցին չէն է մնացել միայն իւր հիմնարկութեան ժամանակից սկսած՝ մինչեւ աւերումն 648-740 թ., շուրջ մի հարիւր տարի եւ Յովհաննէս պատմաբանի ժամանակ մօտ հարիւր հիսուն տարուայ աւերակ էր, որովհետեւ Յովհաննէսի կաթուղիկոսութիւնը ընկնում է 899-926 թիւք.: [21] Սա էլ Ղեւոնդ պատմագրի աւանդած դէպքը Ս. Գրիգորի վանականների կոտորման մասին կրկնում է, բայց ուրիշ իշխանի եւ ուրիշ տեղի Ս. Գրիգորի անուամբ: Ըստ Յովհաննէս պատմագրի, այդ Ս. Գրիգորը գտնում է Բագուան գիւղում, աւերող ոստիկանն էր Եղիտ, աւերումն կամ կոտորածը տեղի է ունեցել Յովհաբ կաթուղիկոսի օրով 790 թուին, որ Հարուն-ալ Ռաշիդի ամիրապետութեան ժամանակին է ընկնում: [22] Ի նկատի ունենալով, որ Բագուան գիւղում պատմութեան մէջ յայտնի Ս. Գրիգոր կայ, որը յիշում են Ղազար Փարագեցին², Գարագաշեանը³ եւ Սամուէլ Անեցին⁴, եւ վերջինս կրկնում է աւերումն՝ Յովհաննէս պատմաբանի ձեւով, մինչ Յովհաննէս կաթուղիկոսը կրկնում է Ղեւոնդի եւ Ասողկի ասածը՝ միայն ժամանակի, աւերողի եւ տեղի փոփոխութեամբ՝ գործողութիւնը թողնելով նոյնը: Մենք հաւանական ենք կարծում, որ Բագուանի Ս. Գրիգորն է աւերածը եւ ոչ՝ Զուարթնոց եկեղեցին, որ այրուել էր արդէն 740 թուին:

Առապարի եկեղեցու հիմնարկութիւնը նկարագրելիս՝ Սեբէոսը անուանում է այն Զուարթնոց եկեղեցի, բայց հետին պատմիչները եկեղեցու հիմնարկութեան յիշատակի հետ կապուած տեսնելով Ս. Գրիգորի անունը՝ եկեղեցին պարզապէս Ս. Գրիգոր կոչեցին: Առաջին անգամ Ղեւոնդ պատմիչն է այդ եկեղեցին Ս. Գրիգոր անուանում, եւ այնուհետեւ Ս. Գրիգոր է ճանաչուած ապագայ պատմիչներից:

Արդեն փլուած Զուարթնոց եկեղեցու նմանօինակը Ասողկի ասելով՝ Գագիկ թագաւորը շինում է Անիում՝ Փրկչի 1000 թուականին: Ասողիկը Անիում շինուած եկեղեցին եւ նրա տեղը նկարագրում է ըստ այսմ. «Յայնմ ժամանակի, յորում լոյր լրութեամբ ամն Ռ. մարմնանալոյ... Տեառն մերոյ... Գագիկ արքայ Հայոց խորհուրդ բարի ի յանձին կալեալ՝

1 Շահխաթունեան Յովհաննէս, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Եջմիածնի, Յտ. Ա., Եր. 189:

2 Ղազար Փարագեցի, Պատմութիւն Յայոց եւ թուղը առ Վահան Մամիկոնեան, Եր. ՅԶ.:

3 Գարագաշեան Անտոն, Ջննական պատմութիւն Յայոց: Մասն Դ.: Թիֆլիս, 1895, Եր. 250:

4 Սամուէլ Անեցի, Յաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, ՈՂԹ., Եր. 85:

զմեծաշէն եկեղեցին, որ ի Քաղաքուղաշտի, անուամբ սրբոյն Գրիգորի շինեալ, որ էր փլեալ եւ կործանեալ՝ կամեցաւ նոյնաձեւ չափով եւ յօրինուածով յարդարել ի քաղաքին Անւոյ, հիմնարկեալ ի կուսէ Ծաղկոցածոր ձորոյն, ի բարձրաւանդակ տեղւոջն, տարփատենչ տեսողացն, մեծատաշ, վիմարդեան կոփածոյ վիմօք, մանուածոյ քանդակաւ յօրինեալ, լոյսանցոյց պատուհանօք, երրակի դրանց դրանդեօք, սքանչելատես տեսլեամբ գմբէթաւորեալ, գունակ գերամբարձ եւ երկնանման գնդին»¹:

Անիում եղած բոլորակ եկեղեցիներն են՝ 1-ին. Ծաղկոցածորի մօտ Աբուղամրենց Ս. Գրիգորը՝ տեղի դիրքով նման Ասողկի ասածին, բայց շինուածքով եւ շինութեան թուականով՝ անհամապատասխան, որովհետեւ այս եկեղեցին չունի միջին սիւներ, եւ գմբէթը հաստատուած է վեց որմնասիւների վերայ՝ շատ փոքր է եւ, Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի առաջ բերած արձանագրութեամբ², շինուած է Հայոց ՆԶԹ., ուրեմն եւ Փրկչի 1040 թուականին, 2-րդ. Փրկչի եկեղեցին՝ համեմատաբար մեծ Աբուղամրենց եկեղեցուց, բայց Ծաղկոցածորի ձորաբաշին չէ, չունի միջին սիւներ: Գմբէթը հաստատուած է ութ որմնասիւների վերայ, ունի եօթն պայտաձեւ եւ մի հատ էլ արեւմտեան կողմը՝ քառակուսի խորշ: Այս եկեղեցին շինուած է Հայոց ՆԶԵ. եւ Փրկչի 1036 թուին՝ փոքրկութեամբ եւ շինութեան թուականով անհամապատասխան Զուարթնոց եկեղեցուն եւ տեղագրութեամբ անհամապատասխան Ասողկի նկարագրութեանը:

Շիրակում՝ մեր տեսած բոլոր եկեղեցիների կարգում, իւր գեղեցկութեամբ եւ նրբաճաշակ շինութեամբ ուշագրաւ է Խծկոնքի (Բէշ-Քիլիսա) Ս. Սարգիս եկեղեցին՝ Անիից 20 վերստաչափ հեռի՝ դէպ ի արեւմուտք: Այս եկեղեցին շինել է Վեստ Սարգիս Հայոց ՆԶԹ.՝ ուրեմն եւ Փրկչի 1033 թուականին: Կրկնում ենք, այս եկեղեցիներից ոչ մէկն էլ Զուարթնոց եկեղեցու մեծութիւնը չունենալով՝ կարող են միայն նրա մանրադիրը համարուել, իսկ շինութեան թուականով ու տեղագրութեամբ ամենեւին չեն համապատասխանում Ասողկի նկարագրածին: Դրանց շինուելը ամենաքիչը 33 տարով ուշ է որոշուած թուականից: Զուարթնոց եկեղեցուն մեծութեան եւ գեղեցկութեան կողմից նման կարող է կոչուել միայն Անւոյ Կաթուղիկէն, տեղագրութեամբ էլ, եթէ Ասողկի «հիմնարկեալ ի կուսէ Ծաղկոցակոր ձորոյն» անձուկ մտքով չընդունենք, համապատասխան է: Համապատասխան է ըստ Ալիշանի՝ եւ շինութեան թուականով, միայն ճարտարապետութեամբ եւ ձեւով՝ տարբեր, որովհետեւ Կաթուղիկէն քառանկիւնի է եւ իւր քանդակների ու շինուածքի համաշափութեամբ ու նրբութեամբ իւր ժամանակի հրաշակերտ: Կաթուղիկէն սկսել

1 Ստեփաննոս Տարօնացի, Տիեզերական Պատմութիւն, Եր. 282, գլ. ԽԵ.:

2 Ալիշան Ղեւոնդ, Շիրակ Եր. 51-54:

Էր Սմբատ 980, եւ աւարտել է Գաղիկ թագաւորի կին Կատրամիդէ թագուհին 1001թուին¹, սակայն շինութեան արձանագրութեան թուականն² ու Սամուէլ Անեցին Կաթուղիկէի աւարտումն դնում են 1010-11 թուականին։

Այսպիսով խնդիրը չի լուծում, թէ Անւոյ այժմ կանգուն մնացած եկեղեցիներից ո՞րն է Զուարթնոց եկեղեցու ձեւով շինուել։ Սամուէլ Անեցին, առնելով Ասողկից, գրում է. «Սուրբ Գրիգորն գերահոչակ, զոր նախ սկիզբն առնու ի շինել թագաւորն Գաղիկ ի յԱնի, ի վերայ Ծաղկոցաձրոյն վայրօք՝ գաղափար առեալ զլուսազարդ գհրաշալի Սուրբ Գրիգորն զշինեալն ի Ներսիսէ հայրապետէ, եւ կատարեաց զաստուածակերտ փարախն բանաւոր հօտին Քրիստոսի ի Ռ. ամի մարմնանալոյ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի»³։ Որովհետեւ արդէն հաւաստիք կայ, որ Կաթուղիկէն էլ չէ Զուարթնոց եկեղեցու ձեւով շինուածը, ուրեմն պէտք է ենթադրել, որ այն հիմնովին տապալուել է, եւ այժմ հետքն անդամ չկայ։

Դ.

ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ ԶՈՒԱՐԹՆՈՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐՈՒՄ ԵՒ ԱՅԼ ԸՆԴ ԱՅԼՈՅ ԶՐՈՅՑՑՆԵՐԸ

Խաչիկ Հայր սուրբը 1900 թ. յունիս ամսին սկսեց պեղումն Զուարթնոց եկեղեցու աւերակներում։ Որքան առաջ էր գնում պեղումն, այնքան բազմանում էին այլ ընդ այլոյ զրոյցներն ու առասպելներն այդ եկեղեցու մասին, որոնք, դժբաղդաբար, արձագանք գտան հայ եւ օտարազգի լրագրերի ու օրագրերի մէջ էլ։ Թիֆլիզի «Новое Обозрение» լրագրի 1901 թ. 5670 համարում տպուած է «Раскопки древнейшего храма близъ Эчмидзини» վերնագրով մի յօդուած, ուր շփոթուել են պատմական դէպքերը, հատուկ անունները, աշխարհագրական դիրքը եւ այլն, եւ այս խառնաշփոթութեան մէջ յօդուածագիրը տքնում է ցոյց տալ։

Ա. Որ Վաղարշապատը եղել է Խանգարած կամ Զուարթնոց եկեղեցու շուրջը,

Բ. Որ Երազմոյն եւ այլ աստուածների մեհեանը եղել է Զուարթնոց եկեղեցու տեղը Վաղարշապատում, ուր տեղի է ունեցել եւ Լուսաւորչի յայտնի տեսիլը եւ ուր, այսինքն՝ Երազմոյն մեհեանի տեղում՝ Ս. Լուսաւորչի կառուցած Վաղարշապատի Կաթուղիկէն կամ Ս. Էջմիածինն է Զուարթնոց եկեղեցին,

1 Ալիշան Ղետոնի, Շիրակ, Եր. 64-73:

2 Անդ, Եր. 71:

3 Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Եր. 104:

Գ. Որ Ս. Լուսաւորչի մասունքները ամփոփուած են Խանդարած եկեղեցու չորս սիւների տակ, եւ Հ. Խաչիկը սիւներից մէկը մինչեւ հիմքը քանդելով՝ գտել է այնտեղ մի մասը,

Դ. Որ Խանդարած եկեղեցին ծածկուած է եղել հողի թանձր շերտերի տակ, եւ Հ. Խաչիկը միմիայն պատմական ցուցումները հիմք ունենալով՝ պեղել եւ յայտնագործել է մի, արդէն վաղուց, անհետացած եւ մոռացուած հնութիւն:

Յաւ ի սիրտ պէտք է ասենք, որ այդ զրոյցները շարունակուամ են կրկնուել լրագրերում՝ մինչեւ անգամ հեղինակաւոր անձինքներից¹:

«Մշակ»-ի խմբագրութիւնը «Խօօօ Օօօօրենիէ»-ի այս յօդուածի առիթով «Մամուլ» բաժնի մէջ մի դիտողութեամբ համառօտակի ցոյց տուեց վերեւ յիշուած ենթադրութիւնների անհեթեթութիւնները եւ դատապարտեց շահասիրութեան համար հասարակութեանը մոլորեցնելու ձգտումն: Բարդուղիմէոս սրբազնը «Նոր Դար»-ի 1901 թ. 72 համարում «Խօօօ Օօօօրենիէ»-ի վարկումներն անհիմն համարելով՝ խոստանում է մի առանձին շարադրութեամբ արժանաւոր պատասխան տալ: Նորին Սրբազնութիւնը «Խորենացուն Խորենացով պէտք է հասկանալ» իւր երկասիրութեան թ. հատորի յաւելուածի մէջ շօշափում է այս խնդիրը² իւրեւ ծանօթութիւն բուն գրքի իթ. գլխի:

Ի՞նչ աղբիւրներից են առաջանում այս այլանդակ զրոյցները՝ այդ չէ մեզ հետաքրքրողը, որովհետեւ ի յարգանս Խաչիկ Հայր սուրբի՝ պէտք է խոստովանենք, որ նա իւր ստորագրութեամբ ոչ մի յօդուած չէ հրատարակել վերեւ յիշուած ենթադրութիւնները հաստատող: Զենք էլ կարող տարածուած զրոյցներն ու առասպելները համարել զանազան մարդոց տպաւորութիւնների արտայայտութիւն: Ուրախութեամբ պէտք է ասենք, որ Խաչիկ Հայր սուրբը՝ իւրեւ Ս. Էջմիածնի միաբան, Ս. Էջմիածնի պատմական նշանակութիւնը դիւրահաւան ուամկի աչքին նսեմացնող զրոյցների մի մասը, որ իւր թէ Խանդարած եկեղեցին է Ս. Լուսաւորչի հիմնարկած Կաթուղիկէն կամ Էջմիածնը՝ հերքեց հրապարակաւ³:

Նա զրոյցների միւս անհեթեթութիւններն էլ պէտք է հերքէ, բայց ոչ միայն մինչեւ այսօր չէ արել այդ, այլ «Եկեղեցի Հայաստանեայց» կրօնական ամսաթերթում իւր մի փոքրիկ յօդուածը ստորագրել է «Վանահայր Զուարթնոց Մայր Եկեղեցւոյ» տիտղոսով:

Զուարթնոց Եկեղեցին Մայր չէ կարող կոչուել, որովհետեւ Մայր Եկեղեցին միայն Ս. Էջմիածնն է՝ իւրեւ Աթոռ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ,

1 Կավказ, 1902, № 304.

2 Գեղրդեան Բարդուղիմէոս, Խորենացուն Խորենացով պէտք է հասկանալ: Յտ. Բ., Թիֆլիս, 1902, եր. 165-174:

3 «Մշակ», 1902, թ. 285:

եւ իւր հարազատ վանահայրն ունի՝ յանձին վեհափառ Կաթուղիկոսի: Զուարթնոց եկեղեցին պատմիչներից ամենեւին Մայր եկեղեցի չէ կոչուել եւ այդպէս կոչուելու էլ հիմք չկայ: Խաչիկ Հայր սուրբը չի կարող վանահայր կոչուել Զուարթնոց եկեղեցու, որ աւերակ է եւ հիմնովին կործանուած: Աւերակի վերահսկող կոչումն թերեւս հարմար գայ իրան, բայց վանահայր կոչումը՝ բնաւ երբէք. մանաւանդ որ ինքը՝ Խաչիկ Հայր սուրբը, Էջմիածնի միաբան է եւ միաբանների շարքում բնակարան ունի ու հանդերձագին է ստանուած: Մեզ թւում է, թէ Խաչիկ Հայր սուրբը ոգեւորութեան ըովէին անխորհրդաբար է վարուել՝ ստորագրելով «Վանահայր Զուարթնոց Մայր եկեղեցւոյ»:

Ե.

ՎԱՂԱՐՇԱՊՈՎԱԾԸ ԵՂԵԼ Է ԻՒՐ ԱՅԺՄԵԱՆ ՏԵՂՈՒՄ ԵՒ ՈՉ
ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՇՈՒՐՋԸ (ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ՏԵՂԸ ԵՒ ՆՐԱ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ)

Վաղարշապատի ճիշտ տեղադրութիւնը եւ նրա կենտրոնում եղող Ս. Էջմիածնի տեղը ստուգուած է Ագաթանգեղոսով¹:

Վաղարշապատը կենտրոն ընդունելով՝ Ագաթանգեղոսն ասում է, որ Հնձանքը (այժմեան Ս. Շողակաթի վանքից դէպ արեւմուտք փոքրիկ եկեղեցու մնացորդը) քաղաքի Արեգ դռնից դուրս՝ արեւելեան կողմն էր դտնւում, իսկ Ս. Հոփիսիմէ կոյսը նոյն Արեգ դռնից դուրս գալով եւ դէպի հիւսիս ուղղուելով՝ Արտաշատի ճանապարհի մօտ, մի սարաւանդակ բարձրաւանդակ տեղում աղօթէլիս՝ նահատակուեց²:

Ուրեմն, թէ՝ Հնձանքը եւ թէ՝ Ս. Հոփիսիմէի նահատակութեան տեղը Վաղարշապատի պարսպից եւ Արեգ դռնից դուրս՝ քաղաքի արեւելեան կողմն էին գտնւում, իսկ Վաղարշապատը Հնձանքից եւ Ս. Հոփիսիմէի նահատակութեան տեղից դէպի արեւմուտք էր: Մինչդեռ Զուարթնոց եկեղեցին Հնձանքից էլ, Ս. Հոփիսիմէի նահատակութեան տեղից էլ չորս վերստաչափ հեռի՝ դէպի արեւելք է, Հնձանքի եւ Ս. Հոփիսիմէ վանքի նկատմամբ Վաղարշապատի բոլորովին հակադիր կողմը: Որպէս զի հնարաւոր լինի ասել, թէ Վաղարշապատը Զուարթնոց եկեղեցու շուրջն էր՝ պէտք է Զուարթնոց եկեղեցին տեղափոփել Ս. Հոփիսիմէ եւ Ս. Շողակաթ վանքից դէպ արեւմուտք:

Հստ Ագաթանգեղոսի՝ Վաղարշապատը շրջապատուած էր պարկէն փոսով: Ս. Գայիանէ կոյսին քաղաքի հարաւային դռնից դուրս քարշ տա-

1 Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Տրդատայ արքայի եւ Սրբոյն Գրիգորի: Կ. Պօլիս, 1822:

2 Անդ, եր. 66-73:

լով այն ճանապարհի վերայ, որ տանում էր դէպի Մեծամօրի (Սեւ ջուր) կամուրջը, պարկէն փոսի մօտ նահատակում են: Այդ տեղ է Ս. Գայիանէի վանքը: Ուրեմն քաղաքի հարաւային սահմանն էլ յայտնի է: Այդ սահմանները ստուգում են կանգուն մնացած եւ Ս. կոյսերի անունով նրանց նահատակութեան տեղը կառուցուած չէն վանքերը, իսկ թէ, յիրաւի, վանքերը շինուած են այն տեղերում, ուր նահատակուած են Ս. կոյսերը, հաւաստիացնում է Ազաթանգեղոսը: Նա ասում է¹, որ Ս. Լուսաւորիչը Խոր Վիրապից դուրս գալուց յետոյ Ս. կոյսերի նահատակութեան իններորդ օրը, նրանց մարմինները առ ժամանակ ամփոփելով Հնձանքում, վաթսնօրեայ քարոզութիւնից յետոյ հաւատացեալ թագաւորի եւ ժողովրդի գործակցութեամբ թաղում է նրանց նահատակութեան տեղերում՝ քաղաքից դուրս, եւ նրանց գերեզմանների վերայ վկայարաններ շինում՝ մէկը քաղաքի հիւսիս-արեւելեան կողմը, ուր նահատակուեց Ս. Հռիփսիմէն երեսուներկու ընկերներով, մէկը Արեգ դնից դուրս՝ Այգու մէջ, Հնձանքի տեղը, որ Ս. Կոյսերի օժեւանն էր, եւ մէկն էլ հարաւային կողմը, ուր Ս. Գաեանէն երկու ընկերներով նահատակուեց²:

Այսպէս, ուրեմն, Վաղարշապատն ընկնում է Հնձանքից եւ Ս. Հռիփսիմէի վկայարանից դէպի հարաւ-արեւմուտք եւ Ս. Գայիանէի վկայարանից դէպի հիւսիս, ճիշտ այն տեղը, ուր այժմ կայ:

Այս բոլոր վկայարաններն էլ այժմ չէն են եւ յաւիտենական արձան Վաղարշապատի արեւելեան եւ հարաւային սահմաններին, իսկ Սայր Աթոռի կամ, ինչպէս հնում էր կոչւում, Կաթուղիկէի տեղը քաղաքի կենտրոնումն էր՝ արքունի ապարանքին մօտ, այնտեղ, ուր տեղի ունեցաւ Ս. Լուսաւորչի յայտնի տեսիլքը³:

Ինչպէս տեսանք, Զուարթնոց եկեղեցին.

Ա. Ազաթանգեղոսի ցոյց տուած Վաղարշապատի արեւելեան սահմանից, Արեգ դռնից դեռ էլի չորս վերստ հեռաւորութեամբ դէպի արեւելք է գտնւում. ուրեմն, չէ կարող Վաղարշապատի կենտրոնում լինել:

Բ. Զիկնելով Վաղարշապատի կենտրոնում՝ չի էլ կարող լինել Ս. Լուսաւորչի յայտնի տեսիլքի տեղը, հետեւաբար եւ չէ ա'յն եկեղեցին, որ Ս. Լուսաւորիչը շինեց իւր տեսիլքի տեղը՝ արքունի ապարանքին մօտ, որ կոչւում էր Կաթուղիկէ, իսկ այժմ կոչւում է էջմիածին:

Գ. Զուարթնոց եկեղեցին քաղաքամիջից, այսինքն՝ Ս. էջմիածնից, չորս վերստ հեռու երեք դար յետոյ շինուած է Առապարում[23], որ նշանակում է անմարդաբնակ, բուսականութիւնից զուրկ, աւազոտ եւ անջրդի տեղ⁴:

1 Ազաթանգեղոս, Պատմութիւն Տրդատայ արքայի եւ Սրբոյն Գրիգորի, Եր. 76:

2 Անդ, Եր. 279:

3 Անդ, Եր. 272:

4 Մեթոս, Պատմութիւն ի Յերակլն, Եր. 118-119:

Հէնց այսօր էլ Զուարթնոց եկեղեցու աւերակները գտնւում են մի այդպիսի սարաւանդակի վերայ: Այդ տեղը անշխն, անմարդաբնակ է եղել մինչեւ Ներսէս Գ.: Որպէս զի կարելի լինի հնարել այնպիսի առասպել, թէ Վաղարշապատը Զուարթնոց եկեղեցու շուրջն է եւ Զուարթնոց եկեղեցին էլ էջմիածինն է, նախ եւ առաջ պէտք է Հնձանքն ու Ս. Հոփփումիսի շխն վկայարանը տեղափոխել Զուարթնոց եկեղեցու արեւմտեան կողմից նրա հիւսիս-արեւելեան կողմը՝ Փարաքար գիւղի մօտ: Քանի որ այդ անկարելի է, ուստի եւ Խաչիկ Հայր սուրբը խոհականութիւն ունեցաւ Մշակի 1902 թ. համարում տպել հետեւեալը. «Ս. էջմիածին, Դեկտեմբերի 20-ին: Որովհետեւ, վերջերս Կովկասի գանազան թերթերում լոյս տեսած թղթակցութիւնների մէջ ինձ վերագրեցին, որ ես իբր թէ իմ գտած եկեղեցիների աւերակներն եմ ընդունում եւ հրատարակում որպէս Ս. էջմիածին, ուստի սրանով պատիւ ունիմ հրապարակով յայտնելու, որ յիշեալ կարծիքը անհեթեթութիւն է եւ հնարովի, որպիսին ես երբէք ինձ թոյլ չեմ տուել եւ հիմք էլ չունէի թոյլ տալու: Խնդրում եմ բոլոր խմբագրութիւններից արտատպել սոյն երկտող հերքումս ի միամտութիւն ընթերցողների»¹:

Հերքումն թէեւ առածգական է, բայց, այնուամենայնիւ, կարելի է եղրակացնել, թէ ինքը՝ Հ. Խաչիկը չէ թէլադրողը, որ Խանգարած եկեղեցին են համարում Ս. էջմիածին: Այսպիսով, օրհնեալ է Աստուած, Վաղարշապատն էլ, Կաթուղիկէն կամ Ս. էջմիածինն էլ, Ս. կոյսերի վկայարաններն էլ մնում են իրանց յաւիտենական տեղում, իրանց մեծակառոյց շինութեամբ եւ երկնարերձ գմբէթներով: Դրանք մեր պատմիչներից կոչւում էին եկեղեցիք Վաղարշապատայ:

Ցայտնի է պատմութիւնից, որ Զուարթնոց եկեղեցու տեղը անմարդաբնակ առապար էր, եւ Ներսէս Գ.-ն է. դարում առաջին անգամ ջուր բերեց ու շէնցրեց այդ վայրը: Այս բանը վկայում է Ներսէս Գ. Շինողի ժամանակակից Սեբէոս եպիսկոպոսը իւր «Ի Հերակլն» պատմութեան մէջ: Ահա նրա խօսքերը. «Յայնմ ժամանակի արկ ի միտս իւր Կաթուղիկոսն Հայոց Ներսէս շինել իւր բնակութիւն մերձ առ Ս. Եկեղեցեացն՝ որ ի Վաղարշապատ քաղաքին, ի վեայ ճանապարհին՝ յորում, ասեն, ընդ առաջ եղեւ թագաւորն Տրդատ Սրբոյն Գրիգորի: Շինեաց անդ Եկեղեցի մի յանուն երկնաւոր զուարթնոց, որոց երեւեալ ի տեսլեան Սրբոյն Գրիգորի երկնաւոր զաւրացն, եւ շինեաց զեկեղեցին բարձր շինուածովք եւ չքնաղ զարմանալեաւք, արժանի աստուածային պատուոյն՝ որում նուիրեացն: Ած ջուր եւ եբեր զգետոյն եւ արկ ի գործ զամենայն վայրսն առապար, տնկեաց այգիս եւ ծառատունկս եւ շուրջանակի պատուարեաց

1 «Մշակ», 1902, թ. 285:

**զբնակութեամբ գեղեցկադիր յաւրինուածով, բարձր պարսպաւ, ի փառս
Աստուծոյ»^{1:}**

Այս Հատուածից երեւում է.

Ա. Որ Ներսէս Գ. շինում է եկեղեցին ոչ թէ Վաղարշապատում, այլ ճանապարհի վերայ, այնտեղ, ուր Տրդատը ընդ առաջ էր գնացել Արտաշատի Վիրապից ելած եւ Վաղարշապատ վերադարձող Ս. Գրիգորին: Ընդառաջումն, ինչպէս յայտնի է Ագաթանգեղոսից, եղել է քաղաքի պարսպից դուրս:

Բ. Ներսէս Շինողը կառուցում է եկեղեցին՝ Վաղարշապատում արդէն գոյութիւն ունեցող եկեղեցիներին մերձ բնակութիւն ունենալու համար. ուրեմն, Վաղարշապատն ու իւր եկեղեցիքն, որոք են՝ Կաթողիկէն, քաղաքի կենտրոնում՝ արքունի ապարանքին մօտ, եւ Ս. կոյսերի վկայարանները, քաղաքի պարսպից դուրս (ըստ Ագաթանգեղոսի), արդէն առաջուց կային:

Գ. Ներսէս Գ. շինում է եկեղեցին ո՛չ թէ տեսլեան տեղը, այլ Տրդատի ընդառաջ ելած տեղը, միայն ի պատիւ տեսիլքի մէջ երեւացած երկնաւոր զօրքերի՝ կոչելով Զուարթնոց եկեղեցի: Զուարթնոց կոչումն ապացոյց չէ, թէ Ս. Գրիգորը այնտեղ տեսած լինի երկնաւոր զօրքաց բազմութիւն, ինչպէս Դուինի եկեղեցու Ս. Գրիգոր կոչուելը ապացոյց չէ, թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը այնտեղ եղած որեւէ զործ կատարած կամ նահատակուած լինի: Տագանրոգում Ս. Յակովը Մծբնայ հայրապետի անունով Հայոց եկեղեցի է կառուցում, դրանից չի կարելի հետեւցնել, թէ Ս. Յակովը հայրապետը Տագանրոգում եղել կամ այնտեղ նահատակուել է:

Դ. Եթէ Զուարթնոց եկեղեցու շուրջը բնակութիւն եղած լինէր երբեւիցէ, անշուշտ, մարդկային քաղաքակրթութեան հետքեր մնացած կլինէին: Բայց պատմութիւնից երեւում է, որ Ներսէս Գ.-ն գետից նոր է շուրը բերում եւ բոլոր առապար վայրը մշակում, այգի եւ ծառաստան տնկում: Ուրեմն, առաջ տեղը անշնն եւ անմարդաբնակ է եղել՝ զուրկ բուսականութիւնից:

Զուարթնոց եկեղեցին կառուցանող Ներսէս Գ.-ն հայրապետական իշխանութիւն վարում էր 641-661 թուականը.^{2:} Յունաց Կոստանդին կայսրին հաճոյանալու համար 648 թ. Ներսէսը, հաղորդուելով յունածէս պատարագին, ատելի եղաւ Հայոց, պարտաւորուեց հեռանալ Դուինի Հայրապետանոցից դէպի Կ. Պոլիս եւ այնտեղից հետ դառնալիս դադար առաւ իւր հայրենի Տայք գաւառում. «զի իշխանն Ռշտունեաց եւ այլ իշխանքն, որ ընդ նմա անհնարին ցասմամբ փքացեալ էին ի վերայ նորա»^{3:}

1 Մերէս, Պատմութիւն ի Յերակլն, Եր.118-119:

2 Ղետնդ Երեց, Պատմութիւն, ծանօթութիւն 14:

3 Մերէս, Պատմութիւն ի Յերակլն, Եր. 143:

Ներսէսը, Թեոդորոս Ռշտունու մահից յետոյ՝ 654 թուին., վեցամեայ բացակայութիւնից վերադառնալով Հայրապետական Աթոռ, շարունակեց իւր ընդհատուած իշխանութիւնն ու եկեղեցու շինութեան գործը:

Պ. Բասմաճեանն էլ¹ Ներսէսի հայրապետութիւնը դնում է 641-661 թուին. եւ շեշտում է Ներսէսի յունամոլութիւնը, ահա «Տակաւին արձանագրութեան մասին չխօսած՝ կարմէ, որ քանի մը տողերով անցողակի յայտնեմ, թէ Զուարթնոց կամ Առապարի Ս. Գրիգոր եկեղեցին կառուցուած է Հրամանով Ներսէս Գ. «Շինող» կաթուղիկոսի (641-661): Եւ իրօք, գտնուած խոյեակներէ ոմանց վերայ յունարէն տառերով գրուած է «Ներսիսի» եւ «Կաթուղիկոսի» մենագրութիւնները, որ կյայտնեն Ներսիսի յունասիրութիւնը, իսկ ԺԲ. դարու ժամանակագիր Սամուէլ Անեցին կգրէ, թէ 654 թուին հաստատուած է այս եկեղեցին. - ՈԾԴ. Հայրապետն Ներսէս շինէ զսուրբ Գրիգոր զզարմացուցիչն տեսողաց»:

Հստ Սեբէսի՝ Զուարթնոց եկեղեցու հիմնարկութիւնն ու կառուցումը տեղի է ունեցել նախ քան Ներսէսի գտուելը Թէոդորոս Ռշտունու հետ ու աքսորուելը², ուրեմն՝ իւր հայրապետութեան առաջին տարիներում, այսինքն՝ 640-648 թ.: Սամուէլ Անեցու առաջ բերած թիւը վերաբերում է Ներսէսի՝ աքսորից վերադառնալուց յետոյ, եկեղեցու թերին լրացնելուն, որի համար Սեբէսի ասում է. «Փութայր կատարել զշինուած եկեղեցւոյն, զոր շինեաց ի վերայ պողոտային Վաղարշապատ քաղաքի»³: Եւ արդարեւ, Ներսէսի աքսորը ընդունելով 648 թուին, վեցամեայ տարագրութիւնից յետոյ վերադարձը ընկնում է 654 թուին., երբ արդէն վերջացնում է իւրակառոյց եկեղեցու շինուածքն ամբողջապէս:

Տեսնենք այժմ, թէ Վաղարշապատու Կաթուղիկէն եւ կոյսերի վկայարանները մինչեւ Զուարթնոց եկեղեցու հիմնարկութիւնը որպիսի դրութեան մէջ էին եւ քանի անգամ էին վերանորոգուել: Պատմութիւնից յայտնի է, որ Հայերս ազգովին քրիստոնեայ դարձանք 301 թուին: Կոյսերի վկայարանների եւ Վաղարշապատու Կաթուղիկէի կառուցումը, որ մեր դարձի հետ սերտ կապ ունի, ըստ Ագանթագեղոսի՝ 303 թուից յետոյ պէտք է, որ չլինի: Սեբէսի պատմութիւնից գիտենք⁴, որ Ս. Լուսաւորչի ու Տրդատի շինած Ս. Հոփիսիմէ վանքը վերանորոգուել է Ե. դարի սկզբին՝ Ս. Սահակ Պարթեւի օրով, եւ վերաշինուել ու ընդարձակուել է Կոմիտաս կաթուղիկոսի ձեռքով (617-625 թթ.):[24] Նոյն Կոմիտասը, ըստ Սեբէսի, վերանորոգել է Ս. Կաթուղիկէն (Էջմիածինը)՝ կարկատելով որմերի խրամատները, փայտայարկ տանիքը փոխել է քարայարկի եւ շի-

1 «Բանասէր», 1901, Դտ. Գ., պրակ Ա., Եր. 33-34:

2 Սեբէսի, Պատմութիւն ի Շերակը, Եր. 118-119:

3 Անդ, Եր. 150-151:

4 Անդ, Եր. 88-89:

նել է սալայատակը: Շահիսաթունեանը կարծում է¹, որ Մեհրուժանը 380 թուին աւերել էր Վաղարշապատայ Կաթուղիկէն էլ, որը Պապի թագաւորելուց յետոյ նորոգեցին Վահան Մամիկոնեանի նախնիքը: Այս առաջին նորոգութիւնն է: Երկրորդ նորոգութիւնը եղել է Վահան Մամիկոնեանի ձեռքով, Վարդանանց պատերազմի աւերմունքից յետոյ՝ Ե. դարի երկրորդ կէսին, 483 թուին:²

Երրորդ նորոգութիւնը՝ արդէն Կոմիտասի օրով, 618 թուին էր: Նոյն ինքը՝ Ներսէս Գ., եւս նորոգութիւններ է արել Ս. Կաթուղիկէում, որը համարելի է չորրորդ նորոգութիւն: Եզր կաթուղիկոսը (630 թ.) վերաշինում է Ս. Գայիանէի վկայարանը³:

Արդ, երբ Ներսէսի մերձաւոր նախորդները եռանդով նորոգում ու վերաշինում էին Վաղարշապատի Կաթուղիկէն ու Ս. կոյսերի վկայարանները, Ներսէս Շինողը փոխանակ արդէն վերաշինուած եւ նորոգուած Կաթուղիկէում բնակութիւն հաստատելու՝ Կաթուղիկէից չորս վերստ հեռու, մի առապար տեղում հոյակապ եկեղեցի է կառուցում, բնակարան հաստատում, որ Վաղարշապատի եկեղեցիների մօտ լինի: Մի պատճառ, որ շատ թոյլ է եւ Յովհաննէս պատմաբանից շատ լաւ բնորոշուել է՝ «գեղեցիկ իմն մոլութիւն կոչուելով»: Եւ այս թոյլ պատճառով կառուցուած եկեղեցին մի անդամ այրուելով ամայանալուց յետոյ էլ չվերաշինուեց:

Այս ամենից երեւում է, որ Զուարթնոց եկեղեցու հիմնարկութիւնից շատ առաջ Վաղարշապատի եկեղեցիները կային եւ երեք-չորս անդամ նորոգուել էին: Հնդունելով Վաղարշապատի եկեղեցիների շինութիւնը 303 թ., իսկ Զուարթնոց եկեղեցունը՝ 641-648թ., Վաղարշապատի եկեղեցիքը Զուարթնոց եկեղեցուց մօտ 340 տարի առաջ են, եւ այդքան ժամանակ էլ առաջ՝ այսինքն Ս. Լուսաւորչի օրից սկսած յայտնի էր Կաթուղիկէին՝ շինուած Վաղարշապատի կենտրոնում, արքունի ապարանքին մօտ, Ս. Լուսաւորչի տեսիլքի տեղը, վկայարանները՝ շինուած Վաղարշապատի արեւելեան եւ հարաւային պարսպից դուրս՝ Ս. կոյսերի նահատակութեան տեղը: Անհնարին է յեղաշրջել իրողութիւնը, երբ մանաւանդ նրան հաւաստիացնող յիշատակարանները կանգուն են:

1 Շահիսաթունեան Յովհաննէս, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Եջմիածնի, Յտ. Ա., Եր 18:

2 Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Յայոց եւ թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Եր. ԶԶ.; Սեբէս, Պատմութիւն ի Յերակլն, գլ. Ա., Եր. 25; Ստեփաննոս Տարօնացի, Տիեզերական Պատմութիւն, Բ. հանդէս, Եր. 81-82:

3 Շահիսաթունեան Յովհաննէս, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Եջմիածնի, Յտ. Ա., Եր. 237:

Զ.

**ԶՈՒՄԻԿ ԱՐՁԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ
ՄԵՀԵՎՆԸ ՉԵ ԵՂԵԼ, ԵՒ ԱՅԴ ՄԵՀԵՎՆԸ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ
ՏԱճԱՐԻ ՉԵ ՓՈԽՈՒԵԼ Ի ԴԵՄՄ ԶՈՒՄԻԿ ԵԿԵՂԵՅՈՒ**

Հստ մեզ, Երազմոյն մեհեանը Վաղարշապատից հեռու՝ Արտաշատի մօտ պէտք է լինի, եթէ չասենք Արտաշատի մէջ, ուրեմն ոչ մի առնչութիւն չկայ Երազմոյն մեհեանի, Վաղարշապատի արքունի ապարանքի (որի մօտ տեղի ունեցաւ Ս. Լուսաւորչի յայտնի տեսիլքը) եւ Ս. էջմիածնի մէջ: Ագաթանգեղոսն ասում է, որ Տրդատը Վաղարշապատում՝ նահատակուած կոյսերի վերայ, նրանց նահատակուած տեղը, երեք վկայարաններ շինելուց եւ Ս. Լուսաւորչի տեսիլքի տեղը որմնափակ անելուց յետոյ, Ս. Լուսաւորչի հետ գնում է Արտաշատ քաղաքը, այնտեղ եղած Անահտի բագինը, որ Երազմոյն էր կոչում, քանդելու համար: Ճանապարհի վերայ (երեւի քաղաք մտնելիս) առաջին պատահած Երազացոյց, Երազընդհան մեհեանն է քանդում, որից գեւերը հեծելազօրքի կերպարանքով Անահտի բագինն են ապաւինում¹:

Հստ Ագանթագեղոսի՝ Երազմոյն մեհեանը նոյն Անահտի բագինն է, որ Արտաշատում էր, իսկ Երազացոյց, Երազընդհան մեհեանը, եթէ նոյն Երազմոյն մեհեանը չէ, այնուամենայնիւ, աւելի Արտաշատին էր մօտ, քան Վաղարշապատին, որովհետեւ գեւերը այնտեղից դուրս գալով՝ մօտակայ Անահտի բագինն են ապաւինում: Բայց յայսմանէ, եթէ Երազմոյն մեհեանը Վաղարշապատի մէջտեղում լինէր, էլ ի՞նչ հարկ կար Ագանթագեղոսին ասելու, թէ Տրդատը Ս. Լուսաւորչի հետ գնաց Արտաշատ՝ այնտեղ Անահտի մեհեանը քանդելու եւ ճանապարհին նախ-դիպեալ՝ քանդեցին Երազմոյն մեհեանը, այլ կասէր՝ Տրդատ եւ Ս. Լուսաւորիչ քանդեցին Վաղարշապատի մէջ՝ ապարանքին մօտ եղածը, Երազմոյն մեհեանը եւ ապա գնացին Արտաշատ: Ապարանքի մօտ, ուր տեղի ունեցաւ Ս. Կաթուղիկէն կերպարանող լոյսի կամարների տեսիլքը, Երազմոյն մեհեանի անունը յիշատակուած չկայ, որովհետեւ Երազմոյն մեհեանը Արտաշատին մօտ էր, եւ Զուարթնոց եկեղեցու տեղը քաղաքից չորս վերստ հեռաւորութեամբ դէպի արեւելք առապար անապատում գտնուելով՝ չէր կարող Լուսաւորչի յայտնի տեսիլքի տեղը լինել: Ուրեմն, բոլորին մտացածին եւ անհեթեթութիւն է հաւատալն ու հաւատացնելը, թէ իսանգարած եկեղեցին Երազմոյն մեհեանն է՝ Ս. Լուսաւորչի ձեռքով,

1 Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Տրդատայ արքայի եւ Սրբոյն Գրիգորի, եր. 282-287:

իւր տեսիլքի համեմատ, քրիստոնէական տաճարի վերածուած՝ քահանա-յապետութեան Աթոռ եւ Հայոց բոլոր եկեղեցիների Մայր լինելու համար:

Զուարթնոց եկեղեցու տեղը Երազմոյն մեջեանը լինելուն իբրեւ ապացոյց համարում են Զուարթնոց եկեղեցու աւերակներում գտնուած սեպագիր արձանագրութիւնը:

Զուարթնոց եկեղեցու աւերակների պեղման ժամանակ, յիրաւի, գտնուել է այնտեղ հիւսիսային դրան մօտ 47 տողից բաղկացած սեպագիր մի արձանագրութիւն, որ կոթողի ձեւ ունի: Հ. Խաչիկը¹[25] այսպէս է նկարագրում այդ կոթող արձանագրութիւնը. «Քարը՝ որձաքար, մեծութիւնը-երկայնութիւնը՝ 3 արշին 14 վերշոկ[26], լայնութիւնը՝ 14 վերշոկ, հաստութիւնը՝ 8 վերշոկ, 23-24 տողերի մէջտեղից կոտրուած»:

Մինչեւ այսօր սեպագիր արձանագրութիւններ գտնուել են փորագրուած կամ ժայռերի եւ կամ պարիսպների շարքի քառանկիւնի քարերի վերայ, գտնուել է եւ սանդածեւ փորուած մի քարի շրթան շուրջը պատող մի արձանագրութիւն, բայց ոչ երբէք այն դիրքով, ինչպէս գտնուել է Զուարթնոց եկեղեցում: Այդ կոթողը, որ իւր նախկին տեղում խաչքարի պէս իւր պատուանդանի վերայ կանգնած պէտք է լինէր, Զուարթնոց եկեղեցում որպէս հասարակ քար դրուած է եղել հիւսիսային դրան վերայ՝ իբրեւ բարաւոր, երեսն ի վայր. ապացոյց՝ կոթողի երկու ծայրերի վերայ մնացած կրազանդի հետքը:

Այս սեպագեւ արձանագրի պատուանդանը չի գտնուել եկեղեցում կամ նրա շուրջը, որպէս զի հնար լինի ասել, թէ արձանագրութիւնը կապ ունի եկեղեցու տեղի հետ: Պ. Բասմանեանը ասում է. «Հակառակ բոլոր ջանքերուս եւ խուզարկութիւններուս՝ կարելի չեղաւ գտնել կոթողի պատուանդանը...: Բայց կարող եմ բացարձակ կերպով յայտնել, թէ կոթողը տարուած է հոն Կուտուրլի գաւառէն, եթէ նոյնիսկ այնտեղ չէ այս անծանօթ գաւառի տեղը»²: Սեպագիր արձանագրութիւնը վերծանող պ. Բասմանեանը^[27] գրում է. «Այս արձանագրութեան մէջ յիշուած երկիրը՝ Կուտուրլի^[28], մեր կարծիքով պէտք է լինի Մասիսի ստորոտում լեռնային Խութուրլու գիւղը եւ Խղարունի գետը պէտք է լինի Սեւ ջուր»³:

Պ. Բասմանեանի ենթադրած Մասիսի ստորոտի Կուտուրլի-Խութուրլու գիւղը եւ Խղարունի կամ Սեւ ջուր գետը Երասիսի աջ կողմումն են՝ Սուրմալուի գաւառում, Զուարթնոց եկեղեցին Երասիսի ձախ կողմում՝ Էջմիածնի գաւառում. առաջինքը՝ հին Մասեացոտն, եւ Երկրորդը՝ Արագածոտն գաւառներում՝ ուղիղ գծով իրարից մօտ քառասուն վերստ հետի, մէկը՝ Երասիսից հարաւ, միւսը՝ Երասիսից հիւսիս:

1 «Արարատ», 1900, Օգոստոս-Սեպտեմբեր, Եր. 381:

2 «Բանասէր», 1901, Յու. Գ., պրակ Ա., Եր. 34:

3 «Արարատ», 1901, Սպրիլ, Եր. 225-226:

Յովսէկի վ. Սանտալճեանը «Բազմավէպ»-ի մէջ¹ այդ սեպագիր արձանագրութեան հետ իւր վերլուծութիւնը դնելով՝ պ. Բասմաճեանի «Կուտուրլու»-ն «Քուիրդա» է կարդում (տող 6), իսկ իլդարունին՝ «Դանանիասու»։ Ինչ որ պ. Բասմաճեանը գետի անուն է համարում, թ. վ. Սանտալճեանը «Դանանիասու» ծանօթութեան մէջ «արքայիկ մը» է կոչում։ Պ. Բասմաճեանը Կուտուրլուն որպէս վայր եւ իլդարունին որպէս գետ ենթադրում է Երասխի աջ կողմը՝ Մասսի ստորոտում, իսկ թ. վ. Սանտալճեանը ենթադրում է, որ Քուիրդան Գեղամայ ծովի հարաւ-արեւմտեան կողմն է եւ եզրակացնում է։ «Թերեւս Կոտայք գաւառին նախնաւոր անունն Քուիրդա էր»։

Ի դէպ ասենք, երկու սեպագրագէտների ընթերցուածներն իրար համեմատելով՝ տեսնում ենք, որ միայն առաջին չորս տողերն են նման, այնուհետեւ թէ ընթերցմունքը եւ թէ թարգմանութիւնները տարբերում են՝ պահելով միայն բովանդակութեան ընդհանուր իմաստը։ Երկու սեպագրագէտների ընթերցմունքից եւ թարգմանութիւններից ո՞րն է ուղիղ եւ ո՞րը սխալ՝ մենք ձեռնհաս չենք դատելու, բայց հակամէտ ենք ընդունելու, որ սեպագիր արձանագրութեան սկզբնական տեղը Զուարթնոց եկեղեցին չէ, այդ սեպագիր կոթողը ուրիշ տեղից է բերուել ու Զուարթնոց եկեղեցում դրուել։ Այդ ուրիշ տեղը ո՞ւր է՝ Մասսի² ստորոտում, թէ՝ Գեղամայ լեռների հարաւային արեւմտեան լանջերին, այդ ինդիրը թող լուծեն բեւեռագրագէտները։

Հայ բանասէրներից ու Հնախօսներից ոմանք առհասարակ ձգտում են առնչութիւն տեսնել Հին եւ նոր անունների մէջ։ Մեր կարծիքն է՝ չհրապուրուել։ Հին եւ նոր անունների պատահական նմանութիւնը երբէք հիմք չէ կարող ծառայել նոյնացնելու նոյն անունները ինդրելի առարկայի նկատմամբ։ Քուիրդան, որ կարող էր գոյութիւն ունենալ Քրիստոսից առաջ Ը. դարում, կարելի է ոչ մի առնչութիւն չունի Կոտայքի հետ, եւ ոչ Կուտուրլին՝ այժմեան Խութուրլիի հետ։

Պ. Բասմաճեանը «Բանասէր»-ի յիշուած տետրակի մէջ խօսելով Զուարթնոց եկեղեցու աւերակներում գտնուած սեպագիր կոթողի երեւալու մասին՝ գրում է. «Անկէ յետոյ բոլոր թերթերը հրատարակեցին այս լուրը, զանազան տեղեկութիւններ տուին պեղումներու վերայ եւ մինչեւ իսկ չափազանցեցին ամեն բան ու կամայական- չասեմ երեւակայական-մեկնութիւններ տուին գտնուած բեւեռագրի մասին։ Ես այսօր չպիտի զբաղիմ այն հարցերով, թէ իրօք գտնուած՝ են Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի նշխարները Զուարթնոց եկեղեցւոյ հիմերուն տակէն եւ թէ այնտեղ եղած է նախկին Էջմիածինը եւ կամ Ագաթանգեղոսի (ՃԸ.) Երազացոյց

1 «Բազմավէպ», 1901, Յունուար։

Երազընդհան պաշտաման Տիւր դից դպրի մեջեանը: Այս հարցերի մասին պէտք է գրեմ «Բանասէր»-ի յաջորդ պրակներէն միոյն մէջ»:

Մենք չգիտենք՝ պ. Բասմածեանը կատարե՞ց իւր խոստումը, թէ ոչ, որովհետեւ «Բանասէր»-ի յաջորդ պրակները ձեռքի տակ չունինք, բայց սոյն ընդօրինակութիւնից եւս յայտնի երեւում է, որ նա կասկածով է վերաբերում, եւ տարածուած ու հրատարակուածները չափազանցեցրած, կամայական եւ երեւակայական մեկնութիւններ է համարում:

Գեր. Տ. Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը զանազան տեղերից տասնեակ սեպագիր արձանաքարեր է բերել Ս. Էջմիածին: Այժմ այդ քարերը Ս. Էջմիածնում տեսնելով՝ ինչպէս չենք կարող ասել, թէ դրանք հէնց իրանց սկզբնաւորութեան առաջին օրից Ս. Էջմիածնում են դրուել եւ ինչպէս անհնարին է Էջմիածնին վերագրել արձանագրութիւնների մէջ յիշուած դէպքերը, այսպէս եւ չենք կարող ասել, թէ Զուարթնոց եկեղեցու մօտ գտնուած սեպագիր արձանագրութիւնը սկզբում այնտեղ է կանգնած եղել եւ այդ տեղը որեւէ առնչութիւն ունի մեր հեթանոսական ժամանակի Տիւր դից, Երազմոյն, Երազընդհան եւ Երազացոյց չաստուածների մեջեանների հետ, որովհետեւ այդ չաստուածների մասին արձանագրութեան մէջ յիշատակութիւն չկայ եւ, ինչպէս ապացուցուեց, Խանգարած կամ Զուարթնոց եկեղեցում գտնուած սեպագիր արձանագրութիւնը ուրիշ տեղից է բերուել այնտեղ:

Է.

ԶՈՒԱՐԹՆՈՅՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՍԻՒՆԵՐԻ ՏԱԿ ԶԷՐ ԿԱՐՈՂ ԴՐՈՒԵԼ
Ս. ԼՈՒՄԱՒՈՐՉԻ ՄԱՐՄԻՆԸ ԵՒ ԶԷ ԴՐՈՒԵԼ

Խաչիկ Հայր սուրբը, Հիմք ունենալով Դրասխանակերտցի Յովհաննէս կաթուղիկոս պատմաբանի աւանդածը, սկսեց Զուարթնոց եկեղեցու չորս հաստահեղոյս սիւներից մէկը քանդել մինչեւ Հիմքը՝ Ս. Լուսաւորչի մարմնի մասն այնտեղ գտնելու նպատակով: Քանի անգամ առիթ ունեցանք ասելու, որ նա զուր աշխատանք գործ չդնի, որովհետեւ սիւների Հիմքի տակ Ս. Լուսաւորչի մասունք չկայ: Սակայն Խաչիկ Հայր սուրբը յամառութեամբ շարունակում էր իւր գործ՝ կրկնելով. «Հնասէրներին հետաքրքրութեան բաւական նիւթ տալուց յետոյ կամենում եմ հաւատացեալներին պաշտամունքի առարկայ տալ»: Սիւնը փորուեց մինչեւ Հիմքը, սակայն չգտնուեց այնտեղ Ս. Լուսաւորչի նշխարն ամփոփող եւ նրա նուիրականութեան պատշաճ մի տապանակ քարից կամ մետաղից. յետոյ լուր տարածուեց, որ հողի մէջ ոսկորներ են գտնուած: Ուրիշների

հետ Մայր Աթոռիս միաբան ծերունազարդ Եղիշա վարդապետ Հասան Ջալեանն էլ, որի ուղղամտութեան, կրօնասիրութեան եւ անաչառութեան մասին ոչ ոք կարող է կասկածել, գնում է քանդուած եկեղեցու սեան հիմքը տեսնելու եւ տեսնում է հիմքում մանրամաղ աւազախառն հող։ Նա քրքրել է տալիս այդ հողը, եւ այնտեղից դուրս է գալիս ոսկրերի հետ եւ թոշունի կմախսք։

Ահազին սիւնի տակ մայր գետինը ինչու[՝] պէտք է մաղած հող լինի, եթէ նոր լցրած չէ, եւ Հ. Եղիան, իրան յատուկ պարզախօսութեամբ, ասում է. «Եթէ հողը նոր լցուած չէ եւ ոսկրները նոր դրուած չեն հողի մէջ, թոշունի կմախքն ի՞նչ գործ ունի այստեղ»։ Խաչիկ Հայր սուրբ բայց լուում է, բայց եւ պատասխանում. «Դրանք էլ Ս. Լուսաւորչի արծուի ոսկերոտիքն են»։ Թոշունի ոսկրներից մի կտոր վեր է առնում Հ. Եղիան, իսկ գլուխը պահում է Հ. Խաչիկը։

Մենք միայն Հ. Եղիայի անունն ենք տալիս, որովհետեւ ուրիշների տեսածն ու նկատածը անձամբ չենք լսել, հետեւաբար եւ իրաւունք չենք համարում նրանց անունները տալ։ Ցանկալի էր, որ ուրիշներն էլ իրանց տեսածը հրատարակեն, որով եւ ծշմարտութիւնը վերականգնած կլինին։

Մենք, ի նկատի ունենալով Հ. Խաչիկի կոչումը, յանցանք կհամարենք կարծելն անգամ, թէ նա ուրիշ տեղից ոսկրեր բերած ու լցրած լինի սեան հիմքի խորութեան մէջ։ Եթէ ենթադրենք, թէ նա արել է այդ բանը, գոնէ այնքան հեռատես կլինէր, որ թոշունի ոսկրները կջոկէր նախապէս եւ միայն մարդկային ոսկրներ կդնէր։ Ուստի հակամէտ ենք կարծել ու հաստատ համոզուած ենք, որ մի նենգաւոր եւ չարաճճի մարդ, տեսնելով Հ. Խաչիկի անգուսպ ցանկութիւնը գտնելու Ս. Լուսաւորչի մասունքը սեան հիմքում, խաղ է խաղացել նրա գլխին՝ հիմքի տակ մաղած հող լցնելով եւ հետն էլ՝ մարդու ու թոշնի ոսկրեր, որ լաւ ծաղրէ նրան։ Անշուշտ, հազարաւոր տարիների ընթացքում ահազին մեծութեան սեան եւ նրա վերայ ծանրացող մեծամարմին եկեղեցու տանիքի ու գմբէթի ճնշման տակ գետինը փուխր չէր մնայ՝ տոգորուած լինելով նաեւ շինութեան ժամանակ սուզուած կրախառն ջրով։

Ցիրաւի, հաստահեղոյս սեան հիմքում ի՞նչպէս կարող է մանրամաղ փուխր փոշի լինել, ո՞վ աւազի վերայ հիմք կդնէ։ Ս. Լուսաւորչի մարմինը առանց կարեւոր նախահոգութեան հէնց հողի մէջ շաղ տրուած կարո՞ղ էր լինել, Ս. Լուսաւորչի ոսկրների հետ թոշունի ոսկրներ ինչու[՝] կլինէին, Ս. Լուսաւորիչը ի՞նչ արծիւ կարող էր ունենալ։ Անշուշտ խաղ է խաղացուած. անյայտ չարագործը մեծ սրբապղծութիւն է կատարել։ Մենք իջել ենք սեան բացուած հիմքի խորութեան մէջ, հողը թաց կոչուելու չափ խոնաւ է, այդ թացութեան եւ խոնաւութեան մէջ չէին կա-

բող 1260 տարի առանց կարեւոր նախահոգութեան ոսկրներ դիմանալ։ Եթէ ընդունենք, որ սրբոց մասունքներին ապականութիւն չէ մերձենում, թուզունի ոսկրներն էլ սրբի մասունք հօ չէին, որ չփակին։ Ի յարգանս Խաչիկ Հայր սուրբի՝ պէտք է խոստովանենք, որ ինքը՝ Հ. Խաչիկն, եւս համոզուելով, որ սեան հիմքի տակ Ս. Լուսաւորչի մասունք չէ եղել, իւր ստորագրութեամբ այս մասին ոչ մի յօդուած չունի եւ պաշտօնապէս Սինոդին չէ յայտնել։ Այժմ դառնանք Ս. Լուսաւորչի մարմնի գիւտի եւ տեղափոխութեան պատմութեանը։

Ս. Լուսաւորիչը առանձնանալով՝ անյայտութեան մէջ Մանիա այրում վախճանւում է։ Հովիւները, այրի մէջ գտնելով Ս. Լուսաւորչի մարմինը, առանց իմանալու թէ ու'մն է՝ թաղում են։ Շատ տարիներ յետոյ, աստուածային յայտնութեամբ՝ Գառնիկ ճգնաւորը Ս. Լուսաւորչի մարմինը հանում է Մանիա այրից, բերում թորդան ու թաղում այնտեղ¹։

Հանգուցեալ Խորէն եպիսկոպոս Ստեփանէն Խորենացու աշխարհաբար թարգմանութեանը կցած 536 ծանօթութեան մէջ բաւական ընդարձակօրէն դնում է Ս. Լուսաւորչի մարմնի գիւտի եւ տեղափոխութեան մանրամասնութիւնները։ Նա ասում է, որ Զենոն կայսրը, Ե. դարում Ս. Լուսաւորչի նշխարներից մի մասը թողնելով Հայաստանում, մնացածը տեղափոխել է Կ. Պոլիս։ Հայաստանում մնացած մասը կտոր կտոր է արուել եւ թանկագին քարերով ընդելուզուած ափերի մէջ դրուել ու բաժանուել է, իսկ Կ. Պոլիս տարուած մասը տեղափոխուել է Խտալիա եւ դրուել է Նապօլի քաղաքի բենեղիկտեան կրօնաւորների եկեղեցում։ Հանգուցեալ Ալիշանը իւր «Արշալոյս եւ Արեւելք լուսաւորութեան Հայոց» յօդուածում², առանց աղբիւր յիշելու, որպէս մի հասարակեալ ճշմարտութիւն՝ ասում է, որ Զենոն կայսրը Ս. Լուսաւորչի մարմինը տանել է տուել իւր մայրաքաղաքը։

Պ. Կարապետ Կոստանեանցը «Ս. Լուսաւորչի Աջը» «Արարատ»-ից³ արտատպուած իւր գրուածքի մէջ աւելի եւս մանրամասնաբար է գրում Ս. Լուսաւորչի նշխարների գիւտի եւ տեղափոխութեան մասին։ Պ. Կ. Կոստանեանցը յիշեալ գրուածքում ասում է. «Դեռ Ե. դարում Ս. Լուսաւորչի նշխարները Հայոց եկեղեցու սրբութիւնների մէջ նշանաւոր տեղ էին գրաւում։ Ղազար Փարպեցին պատմում է, որ Ս. Վարդանանց ժամանակ, երբ Հայոց նախարարները Պարսից Դոնից վերադարձան Հայաստան, նոցա դիմաւորեցին «Դասք պաշտօնէիցն, բերելով ընդ ինքեանս զնշան կենսատու Խաչին եւ զնշխարս սրբոյ առաքելանման նահատակին Գրիգորի»։ Նմանապէս պատմում է, որ երբ Վահան Մամիկոնեանը իբրեւ

1 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Գիրք Բ. գլ. ՂԱ.:

2 «Բազմավէպ», 1901, Նոյեմբեր, Եր. 351:

3 Տես՝ «Արարատ», 1896, թթ. 5-6:

Հայոց սպարապետ Պարսկաստանից Դուին եկաւ, Յովհաննէս Մանդակունի Հայրապետը դիմաւորեց նրան «պատուական նշանաւ Խաչին եւ Ս. Նշարօք ճգնազգեաց նահատակին Գրիգորի»¹:

Պ. Կ. Կոստանեանցը այսպէս ապացուցելով, որ Ե. դարում, Վարդանանց ժամանակ (450 թ.), Ս. Լուսաւորչի նշխարնքը, որպէս նշանաւոր սրբութիւն, Ս. Խաչի հետ արդէն յարգւում էր, կարծում է, թէ Զենոնի Կ. Պոլիս տարածը Ս. Լուսաւորչի նշխարի մի մասը կլինէր՝ յայտնուած յունական բաժնում, եւ աւելացնում է. «Անբացատրելի կմնան այն աւանդութիւնները, որոնցից երեւում է, թէ Բիւզանդիայից բերուած են Հայաստան Ս. Լուսաւորչի նշխարները Թ. դարում Աշոտ Ա. թագաւորի ժամանակ։ Այսու ամենայնիւ, մեզ համար հաւաստին այն է, որ Ե. դարում կային Վաղարշապատում եւ ապա Դուինում Ս. Լուսաւորչի նշխարները»:

Այնուհետեւ, պ. Կոստանեանցը մէջ բերելով Կաղանկատուացու աւանդածը Ս. Լուսաւորչի նշխարների վերաբերութեամբ՝ գրում է. «Այս եղաւ Ներսէս Գ. Շինողի ժամանակ (632-671 թթ.)[29], որն եւ կանգնեց Ս. Լուսաւորչի յիշատակի համար մի հոյակապ եկեղեցի։ Նրա աւերակներն այսօր էլ կան Վաղարշապատի արեւելեան կողմը երեւանու ճանապարհի վերայ եւ կոչւում են Խանդարած եկեղեցի»։

Պ. Կ. Կոստանեանցը ամեն զգուշաւորութեամբ մէջ բերելով Ս. Լուսաւորչի մարմնի տեղափոխութեան մասին աւանդուածը՝ երկու տեղ վրիպում է.

Ա. Նա ապացուցանելով, որ Ս. Լուսաւորչի նշխարները Ե. դարից սկսած յայտնի էին եւ Հայրապետանոցի ուրիշ սրբութիւնների կարգում Ս. Խաչի նշանի հետ առաջին տեղն էին բռնում՝ միանգամայն հաւատում է եւ Մովսէս Կաղանկատուացուն, որ ասում է. «Բերեալ էր իշխանն եւ մեծ զօրավարն (Գրիգոր Մամիկոնեան) Հայոց ի Թորդանայ, ի Դարանաղեաց գաւառէն զպատուական նշխարս սրբոյն Գրիգորի բոլորովին ամեն ոսկերօքն հանդերձ....։ Իսկ Խարայէլ եպիսկոպոսի թախանձանքին, ըստ նոյն Կաղանկատուացու, կաթուղիկոսն ու զօրավարը պատասխանում են. «Եթէ ոչ ուրեք երբէք բաշխեալ են նշխարք սրբոյն Գրիգորի, եւ ոչ մեք ունիմք իշխանութիւն հանել ի նմանէ մասն եւ տալ քեզ»², որից հետեւում է, թէ Ս. Լուսաւորչի նշխարները դեռ մաս-մաս բաժանուած չէին, որ իհարկէ յայտնի հակասութիւն է Զենոնի Ս. Լուսաւորչի նշխարները Կ. Պոլիս տանելու աւանդութեանը եւ Ղազար Փարպեցու պատմութեան իսկութեանը, թէ Հայրապետանոցում կար Ս. Լուսաւորչի նշխարը»։

1 Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց եւ թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Եր. 20-30:

2 Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի: Յտ. Բ.: Մովսէս, 1860, գլ. Լ՛ւ.։

Բ. Պ. Կ. Կոստանեանը ընդունում է Ս. նշխարների վաղարշապատ տեղափոխուելը՝ ներսէս Գ.-ի օրով եւ նոյն ներսէսի ձեռքով էլ սիւների տակ դրուելը, մինչդեռ Կաղանկատուացին, ինչպէս ցոյց է տալիս Ս. նշխարների մասին գլխակարգութիւնը¹, Ս. նշխարների տեղափոխութիւնը դնում է Սահակ Զորափորեցու օրով, որ գահակալեց 677-703 թթ., իսկ ներսէս Գ.-ն, ինչպէս տեսանք, 641-661 թթ. վարելով իշխանութիւնը՝ վաղուց վախճանուած էր, ուրեմն եւ չէր կարող իւր մահից մօտ 20 տարի յետոյ բերուած նշխարը իւր մահից մօտ 20 տարի առաջ հիմնարկուած եկեղեցու հիմքի տակ դնել:

Որովհետեւ Ս. Լուսաւորչի նշխարներն, ըստ Փարպեցու, արդէն Ե. դարից պտնում էին Հայրապետանոցում, ուրեմն Կաղանկատուացու գրելը, թէ «բերեալ էր զպատուական նշխարս սրբոյն Գրիգորի բոլորովին ամեն ոսկերօքն հանդերձ», եւ թէ «ոչ ուրեք երբէք բաշխեալ են եւ այլն»՝ հակառակ է պատմութեան եւ կասկածելի։ Որովհետեւ Կաղանկատուացին նշխարների թորդանից բերուելը դնում է Գրիգոր Մամիկոնեանի միջոցաւ Սահակ Զորափորեցու օրով, որ Զուարթնոց եկեղեցու հիմնարկութիւնից մօտ 35 տարի յետոյ հայրապետական աթոռ բարձրացաւ, ուրեմն եւ Յովհաննէս կաթողիկոսի զրոյցը, թէ ներսէս Շինողը Ս. Լուսաւորչի մարմինը չորսի բաժանելով զրեց եկեղեցու չորս հաստահեղոյս սիւների հիմքում՝ բոլորովին հերքում է, վասն զի անհնարին է 40 տարի յետոյ բերուած Ս. նշխարները դնել 40 տարի առաջ կառուցուած եկեղեցու սիւների հիմքի տակ եւ այդ գործողութիւնը կատարուած համարել հիմնարկութեան ժամանակ։

Ս. Լուսաւորչի նշխարների է. դարում վաղարշապատ բերուելն ու Զուարթնոց եկեղեցում դրուելը յիշուում է Ժ. դարից սկսած, այսինքն՝ Զուարթնոց եկեղեցու հիմնարկութիւնից մօտ 250 տարի եւ աւերուելուց մօտ 150 տարի յետոյ եւ յիշողներն են՝ Ա. Յովհաննէս պատմաբան, որ վարում է իւր հայրապետական իշխանութիւնը 897-924 թիւր., Բ. Մովսէս Կաղանկատուացին, որ ըստ մեզ՝ Ժ. դարի, իսկ ըստ հանգուցեալ Գ. Զարբանալեանցի²՝ է. դարի պատմիչ է³, Գ. Վարդան վարդապետ⁴։

Պատմիչների ժամանակագրական կարգով դնենք նրանց աւանդածը Ս. Լուսաւորչի նշխարները Զուարթնոց եկեղեցում դրուելու մասին։

1 Սովուս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Յտ. Բ., գլ. Լ՛Օ.:

2 Զարբանալեան Գարեգին, Յայկական իին դպրութեան պատմութիւն (Դ.-ԺԳ. դար): Վենետիկ, 1897:

3 Զարբանալեանը կարծում է, որ Կաղանկատուացուն վերագրուած պատմութեան Բ. Յտ., ԽԵ. գլխից յետոյ շարայարել է Ժ. դարուն Սովուս Դասխուրանցի։ Գեր. Տ. Սակար Եախսկոպոս Բարխուդարեանցը իւր «Պատմութիւն Աղուանից» գրի Ա. հատորում Երկրորդելով Յ. Զարբանալեանի կարծիքը, ասում է, որ Երկու Սովուսների անուան նոյնութիւնից շփոթութիւն է առաջացել եւ Դասխուրանցու շարունակութիւնն էլ վերագրուել է Կաղանկատուացուն։

4 Մեթոս, Պատմութիւն ի Յերակն, Գ. Յաւելուած, Եր. 56։

Ա. Մովսէս Կաղանկատուացին (ենթադրենք է. դարի պատմիչ) ասում է. «Ի ժամանակս այնոսիկ (Խորայէլ եպիսկոպոսի Այրարատ գալու ժամանակ Սահակ Զորափորեցու եւ Գրիգոր Մամիկոնեանի օրով) բերեալ էր իշխանն մեծ եւ զօրավարն Հայոց ի Թորդանայ ի Դարանաղեաց գաւառէն զպատուական նշխարս սրբոյն Գրիգորի բոլորովին ամենայն ոսկերօքն հանդերձ յաշխարհս Հայոց յԱյրարատեան գաւառն ի Վաղարշապատ քաղաք եւ հանգուցեալ ի նորաշէն յարկս եկեղեցւոյն, զոր մեծն Ներսիսի շինեալ էր յանուն սրբոյն Գրիգորի»¹:

Այս հատուածից երեւում է, որ Ս. նշխարներն Թորդանից բերուելով, -եթէ երբէք այդ բանը տեղի է ունեցել,- դրուել են ի հարկս եկեղեցւոյն եւ ոչ սիւների տակ եւ եկեղեցու այրուելու կամ ամայանալու ժամանակ կարող էին այրուել կամ տարուել ուրիշ տեղ եւ անհետանալ: Կրկնում ենք, Կաղանկատուացու աւանդածից երեւում է, որ Ս. նշխարները դրուել են արդէն շինած եկեղեցու յարկում եւ ոչ շինուելիք եկեղեցու հիմքի մէջ:

Բ. Յովհաննէս կաթուղիկոսը չյիշելով, թէ որտեղից բերուեցին Ս. Լուսաւորչի նշխարները, գրում է. «Իսկ ի հիմնարկեալ զաստուածակերտ փարախն բանաւոր հօտին Քրիստոսի ի ներքոյ չորից սեանցն հաստահեղուսիցն բաժանեալ դնէ զնշխարս ոսկերաց սրբոյն Գրիգորի, առ ի յանշուշտ մնացականութեամբ պահիլ գանձոյն երկնաւորի ի գերչաց ապականչաց, եւ ի պարծանս հաւատոյ քրիստոնէական կարգաց: Իսկ զքրիստոսադրոշմ եւ զպատուական գլուխն ոչ ի խորոջ, այլ արտաքոյ ի գզրոցի եղեալ՝ դնէ ի գանձարանս աստուածութեան ի յոյս բարեաց փափագողաց նմա եւ ի բժշկութիւն ախտացելոց»²:

Այս հատուածից երեւում է, որ Ներսէս Շինողը Ս. Գրիգորի նշխարքը չորսի բաժանելով՝ եկեղեցու հիմնարկութեան ժամանակ դրել է չորս հաստահեղոյս սիւների հիմքի տակ, իսկ գլուխը՝ գզրոցի մէջ դուրսը, ուլստի համար: Արդ, եթէ լստ Կաղանկատուացու Գրիգոր Մամիկոնեանը Սահակ Զորափորեցու օրով՝ 677 թուից յետոյ, Թորդանից բերեց Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի նշխարքը, Ներսէս Գ. 641-48 թ. եկեղեցին հիմնարկելիս՝ նշխարների տեղափոխութիւնից մօտ 40 տարի առաջ, ինչպէս կարող էր եկեղեցու հիմքում դնել. ակներեւ անհեթեթութիւն:

Ի նկատի ունենալով, որ Յովհաննէս պատմաբանը իրանից առաջ եղած անցքերը պատմագրերից ընդորինակում է, քան շարադրում եւ Ներսէս Գ.-ի անցքերը գրելիս նրա աղբիւրն էր Սեբէոսը, ուր այդպիսի բան չկայ, Մայր Աթոռոյս միաբան՝ ձեռագրերի եւ հայ գրականութեան բազմահմուտ Սահակ վարդապետ Ամատունին կարծում է, որ այդ յաւե-

1 Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Յտ. Բ., գլ. ԼԸ:

2 Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն, Երուսաղէմ, 1843, եր. 59:

լուածը յետին ժամանակի գործ է:[30] Այդ տեսակ յառելումներ գրիչ-ները թոյլ էին տալիս իրանց, օրինակ՝ Երուսաղէմում տպածի «Այս եղեւ սկիզբն ժամատան շինելոյ, մինչեւ ցայս վայր ոչ երեւիւր ի հայս» ձեռագ-րերում եւ ուրիշ տպագրութիւնների մէջ չկայ: Եւ յիրաւի, Յովհաննէս պատմաբանը համարեա բառացի կերպով կրկնում է Սեբէսոսի աւանդածը Ս. Հոփփումէի տապանի երեւման մասին¹, չի շեղում նա Սեբէսոսի աւան-դածի կարգից Զուարթնոց եկեղեցու պատմութիւնն անելիս թէ՛ հիմնար-կութեան, թէ՛ Ծինողի վեցամեայ տարագրութիւնից յետոյ շարունակու-թեան վերաբերութեամբ²:

Եթէ Յովհաննէս պատմաբանի աղբիւրն էր Սեբէսոսը, Սեբէսում հիմ-նարկութեան ժամանակ Ս. նշխարների՝ սիւների տակ դրուելու մասին խօսք չկայ: Արդ, Յովհաննէս կաթուղիկոսը որտեղից ցնարեց այդ, քանի որ իրանից առաջ եղող Ղեւոնդ պատմագրի մէջ եւս այդ հատուածը չկայ: Պարզ երեւում է, որ արդարեւ այդ ամբողջ հատուածը յետին ժամանակի գործ է, իսկ եթէ իւր իսկ գրածն էլ է՝ անհիմն է, որովհետեւ հակասում է պատմական ցուցմունքներին եւ ժամանակագրութեանը:

Գ. Ստեփաննոս Ասողիկ գրում է. «Իսկ յաւուրս Վահանայ յայտնե-ցաւ նշխարք Ս. Առաքելոյն Թաղէսոսի եւ Սանդխատոյ եւ Ս. Գրիգոր Լու-սաւորչին մերոյ»³: Վահանը Գրիգոր Սամիկոնեանից 200 տարի աւելի առաջ էր. Եթէ Վահանի ժամանակ յայտնուեց Ս. Լուսաւորչի Ս. նշխար-քը, Գրիգոր Սամիկոնեանը 200 տարուց յետոյ Թորդանից էլ ի՞նչ բերեց, որ ինչ դրուէր Զուարթնոց եկեղեցու յարկում կամ նրա սիւների տակ:

Դ. Սամուէլ Անեցին գրում է. «ՆՂՀ. Եղիտ Գառնիկ երանելի զնշխարս Ս. Գրիգորի ի Մանեայ այրն, եւ Հանգուցին ի Թորդան»: Վաղուց արդէն գտնուած էր:

Ե. Վարդան վարդապետը⁴, կրկնելով Ս. նշխարների՝ սիւների հիմ-քում դրուելու մասին զրոյցը, ասում է. «Եւ զսուրք Գրիգորի նշխարն ասեն բերեալ ի Հայս Գրիգորոյ Սամիկոնենոյ ի գնալն նորա դեսպան ի կ. Պօլիս՝ տուեալ ցնա կին ոմն յաւագաց, որն ունէր առ իւր: Եւ նորա գաղտ հանեալ ի ծով եւ անցեալ գայ բերէ անգիտելի քաղաքին զգանձն անանց մեծութեան: Եւ զծուան տայ Աղուանից ի խնդրոյ Զիվանշիրի եւ քեռ իւրոյ, որ էր կին Գրիգորի»: Ծնօտի պատմութիւնը առնուած է Կաղանկատուացուց: Բայց Կաղանկատուացու հակառակ՝ Ս. նշխարների փոխաղրութեանը փոխանակ Թորդանից դնելու, Կ. Պօլսից է դնում: Հա-կասութիւնները միմեանց հերքելով՝ հաստատում են Ղազար Փարպեցու

1 Յովհաննէս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն, Եր. 52:

2 Անդ, Եր. 59 եւ 62:

3 Ստեփաննոս Տարօնացի, Տիեզերական Պատմութիւն, Բ. Հանդէս, Եր. 82:

4 Սեբէոս, Պատմութիւն ի Հերակլն, Յաւելուած, Եր. 56:

ասածը, թէ Ս. Լուսաւորչի նշխարը Հայրապետանոցի սրբութիւններից առաջինն էր, որ մնացել էր Հայաստանում Ե. դարից սկսած։ Այդ նշխարը Ս. Լուսաւորչի Աջն է, որ անկապտելի գանձն է Հայրապետանոցի, եւ բացի այդ՝ գանձից նշխարների մասին մնացեալ զրոյցները անհեթեթ առեղծուածներ են։ Այդ առեղծուածը ճշմարտութիւն են համարել յետին պատմիչները եւ առանց քննելու՝ կրկնել են Յովհաննէս պատմաբանի գրքում եղածը, թէ Ս. Լուսաւորչի նշխարները Ներսէս Գ.-ն դրել է իւր կառուցած Զուարթնոց եկեղեցու միւների հիմքի տակ հիմնարկութեան ժամանակ։ Այդպէս է վարուել Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեանը, Աբել եպիսկոպոսը, վարուել ենք մենք¹ եւ այլք։ Այժմ, խելամտելով եւ պատմութեան զանազան պարագաներն աչքի առաջ ունենալով՝ տեսնում ենք, որ սխալուել ենք, ուստի այս յօդուածով ուղղում ենք մեր սխալը։

Զ. Հանգուցեալ Ալիշանը Զուարթնոց եկեղեցու պեղումներից դեռ 11 տարի առաջ՝ 1890 թուին հրատարակած իւր «Այրարատ» տեղագրութեան մէջ, առանց կանխակալ կարծիքների, իրան յատուկ զգուշաւորութեամբ գրում է. «Կարծես մի սխալ կայ այս խօսքերի (Յովհաննէս պատմագրի) մէջ։ Նախ, որ առաջին եւ ժամանակակից պատմիչը (Եւսեբեոս) երկնաւոր Զուարթունների անուններով է կոչում եկեղեցին, եւ երկրորդ, Ներսէսի ժամանակ դեռ եւս չէին բերուել Այրարատ Ս. Լուսաւորչի նշխարքը»²։ Մենք դիտմամբ աշխարհաբար թարգմանուած մէջ բերինք Հ. Ալիշանի խօսքերը, որ ամենքին հասկանալի լինի։

Է. Պ. Կոստանեանցը Ս. Լուսաւորչի Ս. նշխարների Բիւզանդիայից տեղափոխութիւնը, ըստ աւանդութեան, դնում է Թ. դարում՝ Աշոտ Ա. թագաւորի օրով։ Եթէ Թ. դարում տեղափոխուեց Բիւզանդիայից Ս. Լուսաւորչի նշխարը, ուրեմն սխալ է Կաղանկատուացու ասելը, թէ Գրիգոր Մամիկոնեանը Թորդանից բոլոր նշխարները ոսկերոտեօք հանդերձ բերեց Վաղարշապատ, որովհետեւ Ս. նշխարները պէտք է, որ Ե. դարի վերջերին Զենոն կայսրի օրով Կ. Պոլիս տարուած լինէին։ Սխալ է եւ Յովհաննէս կաթուղիկոսին վերագրած խօսքը, թէ նշխարները չորսի բաժանելով՝ Ներսէս Շինողը է. դարում դրեց իւրակառոյց եկեղեցու հիմքի տակ։

Ը. Բարձր. Կարապետ վարդապետ Տէր-Մկրտչեանը եւս «Արարատ»-ում «Մի հարեւանցի նկատողութիւն» յօդուածի մէջ ընդունում է Ս. Լուսաւորչի նշխարների Ե. դարում յայտնի լինելը, ուստի եւ ասում է. «Անհաւանական չէ, որ արդէն սուրբերի կարգն անցած Լուսաւորչի հետ գաղափարական կապ պահպանելու համար Գիւտի ժամանակից սկսեցին Հայոց կաթուղիկոսներն իրանց մօտ պահել Ս. Լուսաւորչի նշխարները,

1 Մովսիսեան Յուսիկ, Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ պատմութիւն։ Վաղարշապատ, 1884։

2 Ալիշան Ղետինդ, Այրարատ։ Վենետիկ, 1890, եր. 245։

եւ այդ նշխարները դրուեցան առաջին անգամ այն եկեղեցու հիմքում, որ Ս. Գրիգորի կոչուելով պէտք է այնուհետեւ հայրապետական Մայր եկեղեցի՝ «Կաթուղիկէ» լինէր: Դամենայն դէպս, կրկնում ենք, այս Ս. Գրիգորն էր Դուինի եկեղեցին...» եւ շարունակելով խօսքը Դուինի Ս. Գրիգորի եկեղեցու շինութեան մասին՝ Հայր Կարապետն ասում է. «Ամենայն հաւանականութեամբ այս եւ ոչ Վաղարշապատի «Զուարթնոց» եկեղեցուն է վերաբերում նաեւ պ. Կոստանեանցի առաջ բերած յիշատակարանի այն տեղեկութիւնը, թէ Ներսէս Գ.-ն Բիւզանդիոյ Կոստանդ կայսեր ծախք ով շինեց «զբազմապայծառ փարախն բանաւոր հօտից ի Քաղաքուդաշտի ի սուրբն Գրիգոր»¹:

Հ. Կարապետը պնդում է, որ Քաղաքուդաշտը այստեղ պէտք է Դուին հասկանալ: Մի խօսքով, Հ. Կարապետն էլ ընդունելով, որ Ե. դարում Ս. Լուսաւորչի նշխարները յայտնի էին, լուելեայն հերքում է Կաղանկատուացու եւ Վարդանի աւանդութիւնները Ս. Լուսաւորչի մարմնի տեղափոխութեան մասին եւ, չուզենալով հերքել Յովհաննէս կաթուղիկոս պատմաբանի գրքում եղածը, թէ Ս. Լուսաւորչի նշխարները դրել են Քաղաքուդաշտի Ս. Գրիգոր եկեղեցու սիւների տակ, Քաղաքուդաշտ համարում է Դուինը եւ Ս. Գրիգորին համարում է Դուինի Ս. Գրիգորը: Սակայն, Դուինի Ս. Գրիգորը, ինչպէս աւանդում է պատմութիւնը², շինուած է Ե. դարում՝ Վարդան Մամիկոնեանի ձեռքով, Ներսէս Շինողից աւելի քան երկու հարիւր տարի առաջ: Ուրեմն, Ներսէս Գ. չլինելով կառուցողը այդ եկեղեցու՝ չէր էլ կարող նրա հիմքի տակ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի նշխարները դնել: Ճշմարիտ է, Դուինի Ս. Գրիգորը այրուեց պարսիկներից՝ Կաւատի որդի Խոսրով թագաւորի օրով³, բայց Խոսրովը թագաւորում էր ըստ Ասողկի⁴ Փրկչի 527-575 թ., ըստ Նէօլդէքէի⁵՝ 531-579 թ.: Սեբէսու Դուինի Ս. Գրիգորի այրուելը դնում է Խոսրովի թագաւորութեան 41-րդ տարում, այսինքն՝ Փրկչի 572 թ.: Դուինի Ս. Գրիգորի վերաշինութիւնը Աբրահամ կաթուղիկոսը⁶ իւր հայրապետութեան վերջին տարիներին սկսեց, եւ աւարտեց Եզրը⁷:

Այսպէս, Դուինի Ս. Գրիգորը վերաշինուել սկսուելով Ներսէսից 37 տարի առաջ, արդէն նրա նախորդի օրօք աւարտուած էր: Այդ եկեղեցում եղաւ 648 թուին ժողովը ընդդէմ յունաց⁸: Այդ եկեղեցում Բիւզանդիոյ

1 Տես՝ «Արարատ», 1901, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, էջ 513-515:

2 Յովհաննէս Դրախմանակերտցի, Պատմութիւն, Եր. 41:

3 Սեբէս, Պատմութիւն ի Շերակըն, գլ. Ա.:

4 Ստեփաննոս Տարօնացի, Տիեզերական Պատմութիւն, գլ. Բ., Եր. 83:

5 Անդ, ծանօթութիւն 85:

6 Սեբէս, Պատմութիւն ի Շերակըն, գլ. ԺԵ.:

7 Անդ, գլ. ԻԳ., Եր. 78:

8 Անդ, Եր. 119:

կայսր Կոնստանդինի ներկայութեամբ Ներսէսը հաղորդուեց յունածէս պատարագին եւ գահընկեց եղաւ¹:

Արդ, եթէ Դուինի Ս. Գրիգորը, որ Ներսէս Գ.-ի նախորդ եզրի օրով արդէն վերանորոգուած վերջացած էր, էլ ինչպէս կարող է Ներսէսի ձեռքով եւ Կոստանդինի ծախքով ի հիմանէ շինուել, չէր էլ կարելի նրա, դարերով առաջ դրուած հիմքի տակ դնել Ս. Լուսաւորչի նշխարները, որ ըստ Կաղանկատուացու՝ Թորդանից բերուել էր Սահակ Զորափորեցու օրով՝ 677 թուից յետոյ, այն ժամանակ, երբ Ներսէս Գ. մօտ 20 տարի առաջ վախճանուած էր:

Մեր կարծիքով, Հ. Կարապետը մի սխալ ուղղել կամենալով՝ ուրիշ սխալի մէջ է ընկել: Ս. Լուսաւորչի նշխարը Գիւտ կաթուղիկոսից էլ առաջ յայտնի էր: Քաղաքուգաշտը միշտ Վաղարշապատն է եղել եւ ոչ Դուինը: Ներսէս Գ.-ի շինած Ս. Գրիգորը (Կոստանդինի ծախքով) Վաղարշապատինն է եւ ոչ Դուինինը:

Հետաքրքիր է եւ Ս. Լուսաւորչի մարմնի տեղափոխութեան պատմութիւնը: Մովսէս Կաղանկանտուացին ասում է², որ Վարագ-Տրդատ իշխանը Գլխոյ վանքի Խորայէլ եպիսկոպոսին ուղարկում է Այրարատ Մեծ Հայրապետի (Սահակ Զորափորեցու) մօտ: Այն ժամանակ Հայոց մեծ զօրավարը (Գրիգոր Մամիկոնեան) Դարանաղեաց գաւառի Թորդան գիւղից Վաղարշապատ է բերած լինում Ս. Գրիգորի նշխարները բոլոր ոսկորներով եւ Հանգուցած Ներսէս Շինողի նորաշէն եկեղեցում: Խորայէլ եպիսկոպոսը կաթուղիկոսից եւ Հայոց զօրավարից թախանձելով խնդրում է Ս. Գրիգորի նշխարներից մասն: Հուսկ ուրեմն, Հեղինէ դշխոյի (որ Աղուանից աշխարհիցն էր) միջնորդութեանը զիջելով՝ կաթուղիկոսն ու զօրավարը տալիս են Խորայէլին Ս. Լուսաւորչի ծնօտի մասը: Խորայէլ եպիսկոպոսը ուրախութեամբ վերադառնում է Աղուանք եւ Ս. մասունքը Հագուցանում իւր մենաստանում Գլխոյ վանքում:

Հստ Մովսէս Կաղանկատուացու, Վարագ-Տրդատի օրով Խորայէլ եպիսկոպոսը եկաւ Այրարատ եւ Սահակ Զորափորեցուց ստացաւ Ս. Լուսաւորչի ծնօտը՝ Հեղինէ դշխոյի միջնորդութեամբ, որն աղուանցի էր: Վարդան վարդապետը դէպքը պատահած է Համարում Զուվանշիրի օրով, որ Վարագ-Տրդատի հօր եղբայրն էր, եւ Հեղինէ դշխոն ոչ այլ ոք էր, եթէ ոչ նոյն Զուվանշիրի քոյրը եւ Գրիգոր Մամիկոնեանի կինը:

Մեր կարծիքով, Մովսէս Կաղանկատուացին է. դարի պատմիչ չէ, այլ Ժ. եւ միեւնոյն Մովսէս Դասխուրանցին է, որ Աղուանից պատմութիւնը հասցնում է մինչեւ Թ. դարի վերջը³, իսկ կաթուղիկոսների ցանկը՝ մինչեւ Ժ. դարի վերջը (998թ.):[31]

1 Մերէոս, Պատմութիւն ի Շերակըն, գլ. ԼԵ., Եր. 141:

2 Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Յտ. Բ., գլ. ԼԸ.:

3 Անդ, Յտ. Գ., գլ. ԻԲ.:

Այդ Մովսէս Դասխուրանցին կամ Կաղանկատուացին Գլխոյ վանքում եղած Ս. Լուսաւորչի անունը կրող մասունքին պատմական նշանակութիւն տալու համար յերիւրում է Ս. Լուսաւորչի մարմնի բոլոր ոսկերօքն հանդերձ տեղափոխութիւնը Դարանաղիքից, որպէս զի կարողանայ ասել, թէ Գլխոյ վանքի մասունքն էլ Ս. Լուսաւորչի ծնուն է՝ այնտեղ բերուած իսրայէլ եպիսկոպոսի ձեռքով, Աղուանից Վարագդատ-Տրդատ եւ Հայոց Գրիգոր Մամիկոնեան զօրապետների օրով՝ Սահակ Զորափորեցու ժամանակ:

Կաղանկատուացին՝ լինի նա է. թէ Ժ. դարի պատմիչ, Ս. Լուսաւորչի նշխարների տեղափոխութեան մասին չի կարող արժանահաւատ աղբիւր համարուել, որովհետեւ նա առաջ էլ ասել է. «Գտանէր (Վաչագան) եւ զԱմենասուրբ Նշխարս Գրիգորի եւ զյոյժ հոչակելոյն Հոփիսիմեայ եւ Գայիհանեայ՝ ի Դարահող գեօղն՝ որ է ի նահանգին Արցախայ, զոր էր բերեալ երիցուն Մատթէ անուն, ի Յովհաննէ Հայոց Կաթողիկոսէ, զոր ունէր նորին մատանեաւն կնքեալ՝ առաքեալ անդ երիցունս, առնոյր առ իւր»¹:

Իսկ Վաչագան Գ. թագաւորի իշխանութիւնը եւ Շուփհաղիշէի հայրապետութիւնը ընկնում է Ե. դարի վերջին քառորդին: Այստեղ ակնարկուած Յովհան կաթողիկոսը կարող էր լինել Յովհան Մանդակունին: Եւ նշխարք կնքուած է հայրապետի մատանիով: Արդ, եթէ ըստ Կաղանկատուացու՝ Ե. դարի վերջին արդէն Վաչագան թագաւորը ստացել էր Ս. Գրիգորի, Ս. Հոփիսիմեանց նշխարները, ուրեմն Ս. Լուսաւորչի նշխարները վաղուց՝ մօտ 200 տարի առաջ, հանուած էին արդէն Թորդանի հանգստարանից եւ գտնուում էին Աղուանքում: Գրիգոր Մամիկոնեանը էլ ի՞նչ հանեց այդ հանգստարանից, եւ Իսրայէլ եպիսկոպոսը ի՞նչ տարաւ:

Մենք ասացինք, որ Ս. Լուսաւորչի մասունքները ամփոփուած չեն Խանգարած եկեղեցու հաստահեղոյս սիւների տակ եւ ցոյց տուինք յետին պատմիչների այն հակասութիւնները, որոնք ապացուցանում էին մեր ասածը: Այժմ տեսնենք ժամանակակից պատմիչ Սեբէոսը Զուարթնոց կամ Խանգարած եկեղեցու հիմնարկութեան համար ինչ է ասում. «Յայսմ ժամանակի արկ ի միտս իւր կաթողիկոսն Հայոց Ներսէս շինել իւր բնակութիւն մերձ առ եկեղեցեացն՝ որ ի Վաղարշապատ քաղաքին, ի վերայ ճանապարհին, յորում, ասեն, ընդ առաջ եղեւ թագաւորն Տրդատ՝ սրբոյն Գրիգորի: Շինեաց անդ եկեղեցի մի յանուն երկնաւոր Զուարթնոց, որոց երեւեալ ի տեսլեան սրբոյն Գրիգորի բազմութիւն երկնաւոր զաւրացն, եւ շինեաց եկեղեցին բարձր շինուածովք եւ չքնաղ զարմանաւք, արժանի աստուածային պատուոյն՝ որում նուիրեացն»²:

1 Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Յտ. Ա., գլ. ԻԱ., եր. 50:
2 Սեբէոս, Պատմութիւն ի Յերակն, եր. 118-119:

Այստեղ ամենեւին յիշատակութիւն չկայ հիմնարկութեան ժամանակ Ա. նշխարների սիւների հիմքում դրուելու մասին։ Ժամանակով ամենամօտ Ղեւոնդ պատմիչը (Ը. դար) նոյնպէս ոչինչ չէ գրում նշխարների մասին, ոչինչ չեն գրում Ստեփաննոս Ասողիկը, Սամուէլ Անեցին եւ այլք։

Եթէ այդ ժամանակ Ա. Լուսաւորչի նշխարների տեղափոխութիւն լինէր եւ տեղափոխուած նշխարները դրուած լինէին Զուարթնոց եկեղեցու սիւների հիմքի տակ, մի՞թէ ականատես Սեբէոսը կլոեր, այն Սեբէոսը, որ մեծ ոգեւորութեամբ նկարագրում է Ա. Հոկիսիմէի տապանի երեւումը նրա վկայարանի վերաշինութեան ժամանակ։ Հետաքրքրութեան համար դնենք այդ նկարագրութիւնը.

«Եւ եղեւ յամի իԸ. թագաւորութեան Ապուրէզ Խոսրովու՝ քակեաց կաթուղիկոսն Կումիտաս զմատուո սրբոյն Հոկիսիմեայ ի Վաղարշապատ քաղաքի, զի կարի ցած եւ մթին էր շինուածն, զոր շինալ էր սրբոյն Սահակայ հայրապետի Հայոց կաթուղիկոսի՝ որդւոյ Ա. Ներսիսի։

Արդ, մինչ քակէին զորմ մատրանն, երեւեցաւ յանկարծակի լուսաւոր եւ չքնաղագիւտ արքունական մարգարիտն՝ այսինքն կուսական մարմին սրբոյ տիկնոջն Հոկիսիմէի։ Եւ քանզի անդամ անդամ յաւշեցին զնա յաւշեալ ի միմեանց, եւ երանելի սրբոյն Գրիգորի կնքեալ մատանեաւ իւրով եւ մատանեաւ երանելոյն Սահակայ Հայոց կաթուղիկոսի, զոր նա ոչ համարձակեցաւ բանալ։ Եւ կնքեալ իւրով եւս մատանեաւ, որ արժանի իսկ էր կնքել զայսպիսի մարգարիտ՝ երից հաւատարմաց երրորդ մատանեաւք։

Ո՛վ մարգարիտ, որ ոչ ծովածին, այլ մարգարիտ, որ ծնեալ ի թագաւորական ազգէն եւ սնեալ ի գիրկս սրբութեան, եւ նուիրեալ Աստուծոյ, որում ցանկացեալ էին տեսանել զքեզ արդարք եւ խանդակաթ էր ի սէր քո երանելին Կումիտաս։

Զափ հասակի էր երանելոյն ինն թզաւ եւ չորս մատունս, եւ դղրդեալ ամենայն կողմն հիւսիսոյ գայր յերկրպագութիւն, եւ բազում ախտաժետաց լինէր բժշկութիւն ամենայն ցաւոց։ Շինեաց զեկեղեցին եւ զերանելին եթող ի բացեայ վասն գիշութեան որմոյն, մինչեւ ցցամաքել որմոյն, ապա ամփոփեցաւ ի կայանս իւր»¹։

Արդ, եթէ Ա. Հոկիսիմէի նշխարների երեւումը այսքան ոգեւորութիւն է առաջ բերում, մի՞թէ Ա. Լուսաւորչի նշխարները կարող էին լոելեայն բերուել եւ առանց կնքեալ տապանակի շաղ տրուել սիւների հիմքի տակ, գէջ հողերի մէջ՝ թողնելով, որ հիմքից սուզուող կրազանդի ջուրը աւելի եւս գիշութիւն պատճառէր հողին, որի մէջ անշուշտ փթութեան կենթարկուէր Ա. նշխարը։ Առաքել պատմագիրը նկարագրելով Ա. Գայիանէի եւ

1 Սեբէոս, Պատմութիւն ի Յերակլն, Եր. 88-89։

Ս. Հոկիսիմէի վանքերի նորոգման ժամանակ Ս. կոյսերի տապանների երեւումն, Ս. Գայիանեանց համար ասում է. «Անդէն եղիտ երիս տապանսի ներքոյ հիման եկեղեցւոյն... եւ ընդ բանալ կափարիչ վիմացն...»¹:

Ս. Հոկիսիմեանց համար գրում է. «Աստ եւս յայտ եկեալ գտաւ նշխար Արբուհի կուսին Հոկիսիմեայ՝ ոչ միայն ի միում տեղւոջ, այլ յերիս տեղիս... զերկու տեղեաց նշխարքն ի մէջ վիմաց եղեալ էին, եւ զմինն, որ եւ բազում էր նշխարքն, եղեալ էին ի մէջ փայտեայ արկղ, որ է սնդուկ եւ տեղի փոքրիկ իբրեւ զմատուռն, շինեալ վասն նշխարաց»²:

Մովսէս Կաղանկատուացին³ եւ Սերէսոս ասում են, որ սրբոց նշխարները կնքում էին հայրապետների կնիքով, եւ Առաքել պատմագրից տեսանք, որ նշխարները դրում էին տապանի մէջ: Իրեւ ժամանակակից կասենք. 1870-ական թուականներին, երբ Գէորգ Դ. կաթուղիկոսը քանդել էր տալիս Օշականի Ս. Մեսրոպի հին եկեղեցին՝ նորը շինելու համար, հարաւային դրան մօտիկ, որմի մէջ, մի քարէ տփում, մետաքսեայ թաշկինակներով խնամքով ծրարած սրբոց մասունքներ գտնուեցին: Կրկնում ենք՝ որմի մէջ, քարէ տփում, եւ ոչ հողի մէջ շաղ տուած: Սրանից երեւում է, որ Հնում սրբերի նշխարները պահւում էին տփի կամ տապանակի մէջ: Բացի այդ պահանջւում էր կարեւոր վկայութիւն:

Նիկէական կանոնները լրացնող Հայոց վարդապետների «Սահմանք եւ կանոնք»-ի ԺԷ. յօդուածն ասում է. «Եթէ ոք նշխարս մարտիրոսաց կամիցի դնել, առանց եպիսկոպոսի աշխարհի մի դիցէ....: Եթէ ոք ի սուրբ տեղեացն մարտիրոս բերէ, առ եպիսկոպոսն բերցէ վկայութեամբ եւ թղթով եպիսկոպոսացն, ուստի բերին, եւ իւրեանց եպիսկոպոսի հրամանաւն դիցին՝ ուր արժան է»⁴: Աւելորդ ենք համարում այլ վկայութիւններ բերելը, որովհետեւ առանց նրան էլ մեր գրուածքը շատ երկարեց:

Եթէ Ս. Լուսաւորչի նշխարները դրուած լինէին Զուարթնոց եկեղեցու սիւների տակ, անշուշտ, վերեւ յիշուած զգուշաւորութիւնները կատարուած կլինէին, բայց սիւնի պեղման ժամանակ չերեւաց ոչ կնքած եւ ոչ անկնիք տուփ, որի մէջ դրուած լինէին Ս. նշխարները եւ ոչ վկայութեան թղթեր: Այսպէս հերքում է Յովհաննէս պատմաբանի, եթէ յիրաւի ուրիշը չէ աւելացրել, ասածը Ս. Լուսաւորչի նշխարների՝ Զուարթնոց եկեղեցու սիւների տակ դրուած լինելու մասին: Հերքում է Ս. Լուսաւորչի նշխարների որեւէ եկեղեցու հիմքի կամ սիւների տակ դրուած լինելու անհեթեթ զրոյցը: Մենք էլ ազատում ենք Ս. նշխարները գտնելու

1 Առաքել Դավրիթեցի, Պատմութիւն: Վաղարշապատ, 1884, գլ. ԻԵ.:

2 Անդ, գլ. ԺԶ.:

3 Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Յտ. Ա., գլ. ԻԱ., եր. 50:

4 Մխիթարեան Աբէլ, Պատմութիւն Ժողովոց Քայաստանեայց Եկեղեցւոյ: Վաղարշապատ, 1874, եր. 66:

համար ըստ Հ. Կարապետի՝ Դուինի Ս. Գրիգորի, իսկ ըստ Հ. Խաչիկի՝ Վաղարշապատի առապարի Զուարթնոց եկեղեցու Հիմքերը պրատելու հարկից: Մնում է Ս. Լուսաւորչի նշխարների Ե. դարից սկսած յայտնի լինելու հարցը: Այդ հարցն էլ բաւական լուսաբանուած է պ. Կ. Կոստանեանցի «Ս. Լուսաւորչի Աջը» գրքոյկի մէջ:

Ս. Լուսաւորչի նշխարները Ե. դարում արդէն Հայրապետական Մայր Աթոռումն, այսինքն՝ Վաղարշապատի Կաթողիկէումն էին, յետոյ Հայրապետական Աթոռի հետ տեղափոխուեցին Դուին եւ այլուր: Վերջապէս զանազան տեղեր մաս-մաս բաժանուելով՝ Ե. դարի վերջին քառորդին մի մասն Զենոն կայսրի օրով տարուեց Կ. Պոլիս, իսկ Հայրապետանոցի կարեւոր մասն էլ 1441 թուին Հայրապետական Աթոռի հետ նորից վերահստատուեց Ս. Էջմիածնում՝ ի դէմս Ս. Լուսաւորչի Աջի, որ այժմ Մայր Աթոռիս կարեւոր սրբութիւններից առաջինն է:

Հ.

ԶՈՒՄՐԹՆՈՅ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐԸ ՀՈՂԻ ԹԱՎԶՐ
ՃԵՐՏԵՐԻ ՏԱԿ ԾԱՇԾԿՈՒԱԾ ԶԵՒՆ, ԵՒ Հ. ԽԱՉԻԿԸ ՄԻԱՎՅՆ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՑՈՒՑՄՈՒՆՔՆԵՐՈՎ ԶԵ ՅԱՅՏՆԱԳՈՐԾԵԼ ՈՒ
ՊԵՂՈՒՄՆ ՍԿԱԵԼ

Ով մի անգամ Վաղարշապատի եւ Երեւանի միջեւ ճանապարհորդութիւն է կատարել, Վաղարշապատից 4 վերստի վերայ՝ ճանապարհից ^{1/4} վերստ դէպի հարաւ, տեսել է գետնի մակերեւոյթից երկու սամէն բարձրութեամբ Զուարթնոց եկեղեցու փլուածքի կրազանգուածքը: Ուրեմն՝ Զուարթնոց եկեղեցին մոռացուած եւ Հողի թանձր շերտերի տակ անհետացած հնութիւն չէր:

Բացի օտարազգիներից՝ ԺԹ. դարում իրանց գրուածքների մէջ Զուարթնոց եկեղեցու մասին գրել են մերայիններից շատ շատերը: Յիշենք մի քանիսին.

Ա. Յովհաննէս Եպիսկոպոս Շահնամթունեան, բաւական տեղեկութիւններ տալով Զուարթնոց եկեղեցու մասին, գրում է. «Կան այժմ եւ Երեւին իսկ որպէս Հիմունք եկեղեցւոյն եւ աւելի քան զմարդաչափ՝ բարձրութիւնք սեանցն, զուրկ յարտաքին կոփածոյ քարանց: Նմանապէս Երեւին եւ Հիմունք պարսպի նորա եւ բրդանցն եւ առ նովաւ սենեկացն իսկ. որ եւ ասի հանգած եկեղեցի, եւ անուն նորա Գրիգոր»¹: Այսպէս գրում էր նա պեղումից 60 տարի առաջ:

1 Շահնամթունեան Յովհաննէս, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, Յտ. Ա., Եր. 285-290:

Բ. Մենք ասել ենք. «Այս եկեղեցին, որի բեկորներն անգամ հիացք են բերում մարդու վերայ՝ գտնուում է Վաղարշապատից $\frac{1}{2}$ ժամ հեռաւորութեամբ դէպի արեւելք»¹: Այսպէս գրել ենք պեղումից 18 առաջ:

Գ. Պ. Կոստանեանցը 1896 թուին ասում է. «Նայելով այդ շինութեան արդի բեկորներին՝ արդարեւ, չէ կարելի չզարմանալ չէնքի ընդարձակութեան, չքեղութեան եւ ամրութեան վերայ»²: Այսպէս գրում է պեղումներից 4 տարի առաջ: Ուրեմն եկեղեցու բեկորները յայտնի էին: Այսպիսի ժամանակի մէջ ենք ապրում, որ ամեն օր ամենքից տեսնուած բանն էլ, մինչեւ անգամ արեւի ծագումն՝ վկաներով պէտք է հաստատենք:

Զուարթնոց եկեղեցու փոքր սիւների խոյակներից մի քանիսը, եթէ չեմ սխալուում, կարբեցի Յովհաննէս կաթողիկոսի օրով՝ թերեւս Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահմաթունեանի նախաձեռնութեամբ, բերուելով Ս. Էջմիածին՝ այժմ դրուած են ձեմարանի բակում՝ հարաւային կողմը: Այս խոյակների համար պ. Կոստանեանցը գրում է. «Եւրոպական հնագէտները բազմիցս ուսումնասիրել եւ նկարագրել են այդ խոյակները: Նոքա կողովածեւ կերտուած ունեն, եւ քանդակները շատ նուրբ են, իւրաքանչիւր երկուսի վերայ կան միեւնոյն յունարէն տառերը խաչաձեւ քանդակած ներսէս Գ. Շինողի անունով»³: Պ. Կ. Կոստանեանցը կարծում է, որ այդ խոյակները մեծ, կամ ըստ Դրասիսանակերտցու՝ չորս հաստահեղոյս սիւների խոյակներն են: Այժմ, յատակի բացմամբ յայտնի եղաւ, որ դրանք մեծ սիւների խոյակները չեն, այլ փոքր:

Ձեմարանի բակում եղած այս խոյակները գտնելու համար պէտք է, որ պեղումն եղած լինի Զուարթնոց եկեղեցում ժթ. դարի սկզբին: Հ. Խաչիկի պեղումից գեռ չորս տարի առաջ Մայր Աթոռիս միաբան Հ. Մեսրոպ վարդապետ Տէր-Մովսիսեանը Զուարթնոց եկեղեցու հարաւային արեւմտեան մի հաստահեղոյս սիւնը մինչեւ եկեղեցու յատակի մակերեւոյթը բացել էր, եւ գուցէ ամբողջ յատակը բանար, եթէ մի ձախող հանգամանք արգելք չդառնար: Ուրեմն Զուարթնոց եկեղեցին մի կորած ու անյայտացած եկեղեցի չէր, որ Հ. Խաչիկը գտնէր, եւ նա չէ միայն, որ Զուարթնոց եկեղեցու պեղման մասին մտածել ու գործել է՝ նրանից առաջ էլ ուրիշները նոյնը արել են, բայց Հ. Խաչիկին է յաջողել գործը աւարտել:

Թէեւ Զուարթնոց եկեղեցին Վաղարշապատի կենտրոնում չէ եղել, Ս. Լուսաւորիչը այնտեղ չէ տեսել յայտնի տեսիլը: Նա Վաղարշապատի կաթողիկէն չէ, եւ նրա սների տակ չեն դրուել Ս. Լուսաւորչի նշխարները, բայց Զուարթնոց եկեղեցին իբրեւ 1260 տարուայ հնութիւն արժանի է ուշադրութեան, իսկ այդ հազարամեայ աւերակ եկեղեցու ամբողջ յա-

1 Մովսիսեան Յուսիկ, Յայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ պատմութիւն, Եր. 226:

2 Կոստանեանց Կ., Ս. Լուսաւորչի Աջը, Եր. 26:

3 Անդ, Եր. 26-27:

տակի բացմամբ, որով հաւաստիացանք, թէ Զուարթնոց եկեղեցին արժանի էր մեր պատմիչներից կոչուելու «բազմապայծառ փարախ բանաւոր հօտից», «զանազան յօրինուածով հրաշապայծառ եկեղեցի», «զարմացուցիչ տիեզերաց»,- պարտական ենք Հ. Խաչիկին:

Չնայելով, որ մեր բոլոր պատմիչները, որոնք յիշում են այդ եկեղեցու անունը, միշտ հիացմամբ են յիշում, այնուամենայնիւ այդ եկեղեցին երկարատեւ գոյութիւն չէ ունեցել: Զուարթնոց եկեղեցու կարճատեւ գոյութեան պատճառները, մեր կարծիքով, եթէ մի կողմից տաճիկների յարձակումներն ու աւերմունքներն են եղել, միւս կողմից էլ եղել են.

Ա. Տեղի առապար լինելն ու անմարդաբնակութիւնը,

Բ. Հեռաւորութեան պատճառով՝ անյարմարութիւնը իւր իսկական նպատակին ծառայելու, այն է, Վաղարշապատի եկեղեցիներին մերձ՝ Հայրապետական բնակարան լինելու,

Գ. Ժողովրդի եւ ազգի անտարերութիւնը դէպի եկեղեցին, ատելութիւնը դէպի կառուցանողի անձնաւորութիւնը եւ չհամակրելը շինութեան հանգամանքին:

Ներսէս Շինողը՝ որպէս շինարար եւ առաքինի մարդ, ակնածալի էր, բայց որպէս յունամոլ՝ ատելի: Մերէսուը նրա մասին գրում է. «Եւ ոչ ումեք ի վեր հանէր զխորհուրդ ամբարշտութեանն, մինչեւ եհաս յեպիսկոպոսութիւն աշխարհին եւ անտի կոչեցաւ յաթոռ կաթուղիկոսութեան: Եւ էր այր առաքինի վարուք, պահօք եւ աղօթիւք, բայց ի սրտի իւրում ծածկեալ ունէր զթիւնս դառնութեան...»¹:

Զուարթնոց եկեղեցու շինութեան հանգամանքն էլ չէր կարող հայերի սրտով լինել: Մովսէս Կաղանկատուացին Ներսէսին՝ Հունաց Կոստանդին կայսրի հայրագիր կոչելով՝ գրում էր. «Սա էր հայրագիր նորին Կոստանդնի եւ գանձիւք նորա շինեաց զբազմապայծառ փարախն բանաւոր հօտից ի Քաղաքուղաշտի, ի սուրբ Գրիգոր, եւ ի նաւակատիս կոչեաց զթագաւորն Հոռոմոց, որ յաւէծ հիացեալ ընդ շինուածն...»²:

Ահա այս վարկումները Ներսէս Շինողի անձի եւ նրա շինած եկեղեցու վերաբերութեամբ կարող էին առաջացնել ազգի մէջ ատելութիւն եւ աւանդուել որդւոց որդի, որով մի անգամ եկեղեցին այրուելուց ու աւերուելուց յետոյ էլ չվերաշինուեց ու աւերակ մնաց:

Մեր այսքան մանրամասնութիւնների մէջ մտնելու պատճառն էր այն, որպէս զի Զուարթնոց եկեղեցու ամբողջ պատմութիւնը պարզենք հասարակութեան առաջ, նախապատրաստենք զգուշութեամբ վերաբերուել լրագրների մէջ տպուած յօդուածներին եւ բերանացի յեղյեղուող զրոյցներին:

1 Մերէս, Պատմութիւն ի Ներակլն, Եր. 140-141:

2 Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Յտ. Գ., գլ. մԵ., Եր. 255:

Լրագրներում եւ բերանացի զրոյցներում ի միջի այլոց դատափետում են եւ Ս. Էջմիածինը, որը որպէս թէ չէ օժանդակել եւ չէ օժանդակում Հ. Խաչիկին՝ Զուարթնոց եկեղեցու պեղման գործում, ե՛ւ Ս. Էջմիածնի միաբանութիւնը, որը որպէս թէ չկամութեամբ խոչընդուն է լինում Հ. Խաչիկին՝ պեղումն առաջ տանելու:

Ճշմարտութիւնն այն է, որ Հ. Խաչիկը քաջալերութիւն եւ օժանդակութիւն ստացել եւ ստանում է Ս. Էջմիածնից, Վեհափառ Հայրապետից եւ Ս. Հոփիսիմէի վանքից՝ դրամով, նիւթով, սերմացու ցորենով եւ թիւած հացով։ Հ. Խաչիկը մինչեւ հոկտեմբերի վերջը Ս. Էջմիածնից, բացի իւր միաբանական հացից, օրական 56 հաց էլ ստանում էր Զուարթնոց եկեղեցու աւերակներում աշխատողների անունով։ Նոյեմբերից որոշել է Վեհափառ Հայրապետը հացի տեղ երեք խալուար ցորեան տալ Ս. Հոփիսիմէի վանքից։ Հ. Խաչիկը Մայր Աթոռումս ունի լաւագոյն բնակարաններից մէկը եւ ստանում է միաբանների կարգում ոռծիկ։ Բացի այս, Զուարթնոց եկեղեցու շուրջը, բաւական ընդարձակ տեղի վերայ վար ու ցանք է անում, հաւաքած ու ստացած նուէրներն ու օժանդակութիւնները յանուն Խանգարած եկեղեցու՝ ըստ կամս տնօրինում։

Ճշմարիտ է եւ այն, որ ինչպէս Ս. Էջմիածնի միաբանութիւնը՝ նոյնպէս եւ ազգի խոհական մասը, դժգոհ են Խաչիկ Հայր սուրբից՝ նրան համարելով աղբեկը լրագրական այլանդակ յօդուածների եւ առասպելական զրոյցների, թէ Ս. Էջմիածինը չէ Ս. Լուսաւորչի տեսլեան տեղը կառուցուած Ս. Էջմիածինը, այլ Զուարթնոց եկեղեցին է, որ որպէս թէ լինելով Ս. Լուսաւորչի հիմնարկածն ու նրա գերեզմանատեղին՝ կոչւում է Ս. Գրիգոր. թէ գտնուել է մինչեւ հիմքը պեղուած սիւնի տակ Ս. Լուսաւորչի մասունքը, թէ Ս. Էջմիածնի միաբանութիւնը հալածում է Հ. Խաչիկին՝ նրա յաջող գործունէութեան նախանձելով, եւ այլն։ Մենք այդ տեսակ լուրերը այլանդակ եւ անհեթեթ առասպելական զրոյցներ համարեցինք։ Երբ դադար առնեն այդ այլանդակ եւ անհեթեթ զրոյցները՝ կդադարեն ամեն տեսակ յուզմունքներն էլ, Զուարթնոց եկեղեցին կմնայ է. դարից մնացած մի գնահատելի հնութիւն, Հ. Խաչիկն էլ՝ բազմավաստակ աշխատաւոր՝ արժանի շնորհակալութեան։

Մարդ ինչպէ՞ս չվրդովուի։ Ճիշտ այն ժամանակ, երբ լրանում է Մայր Կաթուղիկէի հիմնարկութեան 1600 տարին, յանկարծ գուրս են գալիս ասում են, թէ ամբողջ ազգից ընդունուած եւ պատմութեան անյեղլի փաստերով նուիրագործուած Ս. Կաթուղիկէն չէ Էջմիածինը, այլ՝ Զուարթնոց եկեղեցին։ Եկ ու հասկացրու, թէ Զուարթնոց եկեղեցու կառուցման ժամանակ Ս. Կաթուղիկէն 340 տարուայ հնութիւն ունէր եւ չորս անգամ էլ վերանորոգուած էր։ Պատմութեան տեղեակ մարդը չի

մոլորուի, բայց օտարազգի^{՞ն}, բայց ուամի^{՞կը}: Եկ ու ուամկին հասկացրո՛ւ, թէ Ա. Լուսաւորիչը ինքն իւր անունով եկեղեցի չէր կառուցանի, այլ նրանից յետոյ եղողները կարող են նրա անունով եկեղեցի կառուցանել: Եկ ու հասկացրու՛, թէ եթէ Ա. Լուսաւորիչ ինքն է կառուցել Զուարթնոց կամ Խանգարած եկեղեցին, ինքն իւր նշխարները ինչպէ՞ս դրեց իւրակառոյց եկեղեցու սիւների հիմքերի տակ:

Զուարթնոց եկեղեցու աւերակների բացմամբ այնքան այլանդակ առասպելներ եւ զրոյցներ հրատարակուեցին ու խօսուեցին, որ մարդչի կարողանում որոշել, թէ որտեղ է վերջանում սուտը եւ որտեղից է սկսում ճշմարիտը, որով այդ պատուական հնութիւնը կորցրել է իւր իսկական նշանակութիւնը:

Զուարթնոց եկեղեցու բացմամբ հետեւեալ ծանր խնդիրներն են առաջ գալիս.

Այդ հազարամեայ աւերակ եկեղեցին պէ՞տք է վերաշինել, թէ ոչ, եւ ինչի^{՞ն} վերաշինել, որտեղի^{՞ց} գտնել հարիւր հազարներ նախկի՞ն ձեւով վերաշինելու համար: Այլապէս անխորհուրդ բան կլինի կոպէկ անգամ ծախսելը: Այժմ, որ դժուարանում ենք չեն վանքերը պահպանել, հազարամեայ հիմն ի վեր կործանուած եկեղեցին պիտի կարողանա՞նք վերաշինել ու պահպանել:

Զուարթնոց եկեղեցու աւերակների վերայ պէ՞տք է շարունակել ծախսեր անելը. մինչեւ ե՞րբ եւ ինչի^{՞ն} համար:

Հստ իս, պէտք է Զուարթնոց եկեղեցու աւերակների վերայ խնամք ունենալ, բայց զբաղեցնել մի ձեռնահաս վարդապետի միմիայն աւերակների վերայ հսկող թողնելով՝ բոլորովին աւելորդ է: Շնորհակալ լինելով Հ. Խաչիկից, որ նա երեւան հանեց Զուարթնոց եկեղեցու յատակն ու մերձակայ շինութիւնների մնացորդները, պէտք է նրան իւր ընդունակութեան ու եռանդին յարմար մի այլ պաշտօն տալ եւ չդատապարտել, որ իւր լաւագոյն ժամանակը Խանգարած եկեղեցու աւերակներում սեւացնի, իսկ Զուարթնոց եկեղեցու աւերակների վերահսկողութիւնը պէտք է յանձնել Ս. Հոփիսիմէի վանքի վանահօրը՝ պարտաւորեցնելով մի պահապան պահել այնտեղ եւ հսկել, որ հնութիւնները չծածկուեն փոշով եւ աւագով: Իսկ ինչ որ արժէք ունի եւ կարելի է տեղափոխել՝ պէտք է բերել եւ զետեղել Մայր Աթոռի թանգարանում՝ չթողնելով նշաւակ բնութեան ու ժամանակի աւերմունքների եւ անհարազատ ձեռքերի:

ԱՄՓՈՓՈՒՄՆ

Ա. Զուարթնոց եկեղեցին, ինչպէս աւանդում է Սեբէսոսը, որ ականատես պատմիչ է, կառուցուած լինելով՝ ներսէս Գ. Շինողից՝ անմարդաբնակ, անջուր եւ առապար տեղում, չէր կարող լինել նախաքրիստոնէական հնութիւն՝ Երազմոյն, Երազընդհան, Երազացոյց Տիւր աստուածների մեջեան, ինչպէս գրւում է լրագրներում եւ խօսւում բերնէ բերան:

Բ. Զուարթնոց եկեղեցին չէ կարող լինել այն տեղը, ուր Ս. Լուսաւորիչ, ըստ Ագաթանգեղոսի, քաղաքամիջում, արքունի ապարանքին մօտ, յայտնի տեսիլը տեսաւ, որովհետեւ Զուարթնոց եկեղեցին քաղաքի կենտրոնից չորս վերսա հեռու է:

Գ. Զուարթնոց եկեղեցին Մայր եկեղեցի եւ Ս. Լուսաւորչի Աթոռ չէ եղել: Նրա սիւների տակ չէին կարող թաղուել Ս. Լուսաւորչի նշխարները, որովհետեւ Խանգարած կամ Զուարթնոց եկեղեցին հիմնարկուել է 640-48 թուին ներսէս Շինողի ձեռքով, իսկ Ս. Լուսաւորչի մարմինը տեղափոխուել է ըստ Կաղանկատուացու՝ 677 թուից յետոյ, այսինքն՝ եկեղեցու հիմնարկութիւնից մօտ 40 տարի յետոյ, Սահակ Զորափորեցու օրով: Կաղանկատուացու ասածն էլ անպայման ճիշտ չէ, որովհետեւ նա ասում է, որ նշխարները փոխադրուել են «բոլորովին ամենայն ոսկերօքն հանդերձ» Թորդանից, մոռանալով, որ առաջ էլ ասել էր, թէ Վաչագան թագաւորը Մատթէ Երէցից Ե. դարի վերջին ստացել է Ս. Լուսաւորչի նշխարը: Բացի այս, Ս. Լուսաւորչի մասունքը, որ 450 թուից, Վարդանանց պատերազմի ժամանակից արդէն հայրապետանոցի յայտնի սրբութիւնների կարգումն էր՝ մօտ 250 տարի առաջ կար ու յայտնի էր:

Դ. Հ. Խաչիկը ոչ թէ մի անյայտացած աւերակ է գտել, այլ մի շատ յայտնի, եւ գետնի երեսից երկու սաժենաչափ բարձրութեամբ բեկորներ ունեցող աւերակների մէջ պեղումներ միայն կատարելով՝ բացել է այդ աւերակի յատակը, որի համար եւ չնորհակալութի՛ւն իրան:

ԱՆՑԵԱԼ ԴԱՐԵՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿ¹

Ա.

1888-91 թ. Փոխանորդ էի Կարսի վիճակում: Պաշտօնիս պարտաւորութեամբ վիճակն այցելելիս՝ բնականաբար պէտք է հետաքրքրուէի հնութիւններով էլ: Ընդարձակ տեղեկագիրք թողնելով ուրիշ անգամի՝ այժմ կարեւոր եմ համարում Հ. Ալիշանի Շիրակում չհրատարակուած մի քանի արձանագրերը հրատարակել:

Ա. ՏԱՅԼԱՐԻ ՎԱՆՔ

Տայլարի արեւմտեան դռան եւ լուսամտի վերեւ մի բարձրագանդակ կայ, որ պատկերացնում է միմեանց հանդէպ վազող երկու առիւծներ, որոնք կամենում են փողոտել երկու եղնիկ: Այդ քանդակի վերեւ եղծուած տառերով կայ մի անվերծանելի արձանագիր: Բոլոր ջանքս այդ արձանագիրը կարդալու ունեցաւ հետեւեալ թէական արդիւնքը. «... մասրի եւ քաւարան իշաշատուր»:

Տաճարի հիւսիսային պատին, արտաքուստ, արեւելեան կողմից սկսած երկրորդ քարի վերայ անարուեստ ձեւով գրուած է. «Ճ. Տէր Քրիստոս ողորմեա Գրիգորիսի անարժան ծառայ քահանայի»:

Եթե Ճ. տառը ընդունենք թուական, պէտք է ենթադրենք, որ Փրկչի 1451թ. Տայլարը չէն էր եւ մարդաբնակ:

Այս արձանագրից ոչ շատ հեռու կայ եւ մի արաբական տառերով արձանագիր:

Հ. Ղեւոնդ Ալիշանը Սարգիս վարդապետ Զալալեանից ընդօրինակելով մի արձանագիր, կարծում է, որ Եօթն խորանեան կոչուած եկեղեցին Տայլարն է, ուրեմն եւ արձանագրութիւնը Տայլարինն:

Տայլարի տաճարը համարեա մի փոքրիկ մատուռ է եւ հազիւ թէ կոչուէր Եօթն խորանեան:

Բ. ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՎԱՆՔ

Հոռոմոսի տաճարի հարաւային որմի վերայ արտաքուստ.

«Թվն. Հայոց ՌՅԲ. եւ յամի Փրկչին 1853. Ողորմութեամբն Աստուծոյ,

1 «Արարատ», 1904, էջ 988-991: Ստորագրված է Յուսիկ Եպս.:

ևս Վարդան վարդապետ Օձնեցի, ի հիմանէ շինեցի զառաջնորդարան եւ միաբանից զութն սենեակ, զմի տնտեսուն իւր համբարանոցաւ յաւուրս առաջնորդութեան իմոյ ի վանք Հոռոմոսի, առաջնորդական արդեամբս Կարսայ ի յիշատակ Հոգւոյ իմոյ եւ Ազգիս Հայոց: Արդ, աղաչեմ յիշել զիս եւ զԱզգն իմ Հայոց առաջի Քրիստոսի, որոյ մշակ պարտաւոր համարիմ զանձն իմ եւ խնդրեմ ի յաջորդացդ իմոց շէն պահել զվանս որպէս տուն Աստուծոյ Ազգիս Հայոց»:

Վարդան վարդապետ Օձնեցին է Վարդան արքեպիսկոպոսը, որ իւր ծերութեան վերջին օրերը անց էր կացնում Սանահինում, ուր եւ վախճանուեց 1897թ. փետրուարի 28-ին եւ թաղուեց իւր ծննդավայր Օձուն գիւղում:

Հանգուցեալ Վարդան արքեպիսկոպոսը պաշտօնավարութեան մէջ հանդիսանում է Հոռոմոսի վանքի առաջնորդութեան ժամանակ՝ շինարար, իսկ Ալէքսանդրապոլի փոխանորդութեան ժամանակ՝ ուսումնասէր մարդ: Ալէքսանդրապոլի նախկին վիճակային դպրոցը իւր սկզբնաւորութեամբ պարտական է Վարդան արքեպիսկոպոսին:

Հոռոմոսի առաջնորդարանի լուսամուտներից մէկի բարաւորի քարը կրում է Հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Շնորհիւ Տեառն նորոգեցաւ սրբոյ վանացս զանգակատունս շրջակայ պարսպաւս պարագայիւքն ԽՄԼէ.-ին սկսեալ իշխանութեամբ Ալիքէկին եւ Սահմատ բէկին, յաւուրս Շամբեցի Յովհաննէս վարդապետին, որք հանդիպիք՝ տուք զողորմին, Աստուած զձեզ ողորմեսցի»:

Ալի եւ Սահմատ բէկերը Խաթուն Օղլի տան պայտատներից են: Խաթուն Օղլիք ժառանգաբար աւելի քան երկու դար իշխում էին Արեւմտեան Շիրակում իբրեւ գաւառապետ՝ մինչեւ ոռուսաց վերջնական տիրապետութիւնը:

Գ. ԽՆՑԿՕՆՔ - ԲԷՇՔԻԼԻՍԱ

Ա. Սարգիս տաճարի հիւսիսայի կողմը.

«Յանուն Աստուծոյ ՈԿԳ. թուականիս ես Դաւիթ որդի Գրիգորոյ, զարդար ամիր սպասալարի Զաքարիաի, տեսի զպայծառութիւն սուրբ ուխտիս Խնցկաւնից, ես եւ որդիք իմ հարազատք Գրիգոր եւ Գայլս չէր պարեկ (՝) եւ ետու զիմ սեպհական զգիւղն զՎահանա (՝) Խճիլ. զկէսն ի Ս. Սարգիս յիշատակ ինձ եւ ծնաւղաց իմոց, վասն որոյ Հայրս Յովհաննէս եւ վարդապետս եւ այլ միաբանքս հաստատեցին զԴաւիթի եւ զՅակովբա, զՊաւղոսի եւ զՊետրոսի եւ զՍուրբ Շողակաթին զպատարագն ամենայն ամի, որ լինի յամեն եկեղեցիքս ինձ առնել անխափան, եթէ ոք հակառա-

կի ի հարանց եւ կամ ի պատրոնաց եւ զիմ յիշատակս խափանէ՝ որչափ Աստուած աւրհնած է՝ այնչափ այն մարդն անիծած լինի»:

Այս արձանագրից ոչ հեռու առանձին կանգնած խաչքարի հարաւային կողին.

«Անուամբ Փրկչին մերոյ Քրիստոսի եղեւ վերստին նորոգութիւն վանոցս ի ձեռն աստուածամէր բարեպաշտ թագաւորին Շահնշահի, որդւոյ Զաքարիայի, ի թուականութեանս Հայոց ՈԿԵ. ի հայրութեան Յովհաննիսի կամ եղեւ ամենայն եղբարցս եւ շինեցաք, որ անխափան լինի այգի մի ի ծմակի Շիկանին, բ. աւր ժամ Մարգարէին, բ. աւր Միսիթարա, այգի մի ի Մարմետի ի փաղանդ տեղն Ար-իսի (՝), գ. աւր պատարագ ի Մարմետ Վարդիրեցս հողին, ա. վարն, բ. աւր պատարագ ի Կողբ խաչին այգին, որ Յովհաննեա առւեալ է յիշատակ իւր դստերն Մամին, բ. աւր պատարագ Մամին (տողամէջ) ա. աւր, Մամքանին այգի մի Թայեկա ... ի ծովին բ. աւր պատարագ Թամին, բ. աւր պատարագ Մարգսի Փարշկեանց, որ երես ի թարխին ակնէն: Ժ. բեռին տեղ յամենայն սեղան է անաշխատ՝ այն վանոցս հասոյթք է: Եւս Կիրակոս, որ Էտու գԿալուեանց (՝) ի սուրբ ուխտն Խնցկաւն ի ծովակն Բանայ դանկն ազատ վանացս»:

Այս արձանագրերի համար Հ. Ալիշանն ասում է.

«Է եւ այլ արձանագրի ՈԿԳ. թուականաւ, որպէս եւ միւս եւս ի վերայ մեծի եւ գեղեցկաքանդակ անջատ խաչ վիմի, այլ որմն ընդ մէջ ածեալ երկոցուն խափանէ զընթերցուած նորին»¹:

Անջատ խաչքարի ճակատին դժուար ընթեռնի արձանագիր.

«Քանզի սա է սեռ եւ նշան անապակ Աստուծոյ սիրոյն, կամ եղեւ իմ հաւր Սիղափ կանգնել զիսաչս ի բարեխաւսութիւն ինձ եկեղեցպանիս Յիսէի, որ կամք ի թաղման առաջի Ս. Խաչիս. ՆԶԹ.»:

Այս արձանագրի մասին ամենեւին յիշատակութիւն չկայ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի Շիրակում:

Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութեան համեմատ² Ս. Մարգիս վանքը շինել է Վեստ Սարգիսը Հայոց Նկլ.: Ամենայն հաւանականութեամբ Հայր Սիղան առաջին վանահայրն եւ Յիսէն առաջին եկեղեցպանը կինէին, եթէ չինէր Ս. Մարգսից դէպ հարաւ Ս. Աստուածածին Հնագոյն տաճարը, որ անշուշտ, իբրեւ վանք ունեցած է իւր վանականները: Ափսոն, որ Ս. Աստուածածին տաճարի արձանագրերը մաշուած եւ դժուարընթեռնի են, այս պատճառով էլ արտագրուած ու տպուած չեն:

Խնցկօնքի հինգ մատուռներից մէկն է Ս. Լուսաւորիչ, որի շրջապատի արեւելեան որմի վրայ, բացի Հ. Ալիշանի առաջ բերած Գրիգոր Անեցու տապանագրից, կան.

1 Ալիշան Ղեւոնդ, Շիրակ, Եր. 129:

2 Սամուէլ Անեցի, Յաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Եր. 100:

«զԱրմէօն եւ զՍոսթենէս ... զիսաչերս կանգնեցաք, յիշեցէք:
 Քրիստոս Աստուած ողորմեա Սողաւմոնի ...
 Տէր Աստուած ողորմեա Յովհաննեսի»:
 Մեծ գերեզմանաքարի վերայ, որ գտնւում է մատուռի մօտ, շրջապա-
 տից ներս, հազիւ կարդացւում են հետեւեալ բառերը.
 «Փոխեցաւ ի Քրիստոս, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս ամէն»:

Դ. ՉՈՒՐՈՒԳ

Կարսի նահանգի Բասեն գաւառակի Զուրուգ գիւղում.
 «Յի՞ թիւ յանուն Յովսէփիա քահանայի, որ ի ձեռն մատնողաց կո-
 րեաւ անձն իմ ... արդ որ ընթեռնուք յաղօթս, յիշեցեք զնա ի Քրիստոս
 Յիսուս»:
 Հայոց թուական կրող հնագոյն արձանագրերից մէկն է այս եւ զետե-
 ղուած է գիւղական եկեղեցու հիւսիսային աւանդատան դռան եւ բեմի
 միջեւ, որմի ճակատին:

ԱՆՑԵԱԼ ԴԱՐԵՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿ¹

Բ

1897 թ. դեկտեմբեր ամսին նոր Նախիջեւանումն էի: Պէտք եղաւ
 կարեւոր գործով Ռոստով գնալ եւ գրավաճառ Շոմանովիչի խանութը
 մտնել, ուր զանազան հնութիւնների մէջ տեսայ նաեւ մի դանակ, որի կո-
 թը աղեղ էր, երկու ծայրերը՝ արծաթապատ: Դանակի շեղբի վերայ կար
 հետեւեալ ոսկեգոյն արձանագրութիւնը. « ի վյլմն Աէծք ՎՂՏԻՆ որ է
 պտրրգ սր յէրուսաղեմայ եւ Կոստանդնուպոլսոյ. թվ. ՈՃԾԱ»:

Աւետիքը 1701 թ. ընտրուեց Կ. Պոլսոյ պատրիարք, եւ նահապետ կա-
 թուղիկոսից[102] օրհնութեան եւ հաճութեան կոնդակ ստանալով՝ Երզն-
 կայից Կ. Պոլսոս ուղեւորուեց: Աւետիքն իւր վաղածանօթ Շէխ-իւլ-իսլամի
 հովանաւորութեան տակ ամենագործունեայ եւ ամենաեռանդուն պատ-
 րիարքը հանդիսացաւ: Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքարանի խառնակ
 գործերին վախճան դնելու համար՝ Աւետիքին յանձնուեց Երուսաղէմի
 պատրիարքութիւնը եւս:

Աւետիքի աչալուրջ կառավարութեան ժամանակ լատին կրօնաւոր-
 ները չէին կարողանում արձակ համարձակ գործել, ուստի եւ նրանք,
 գաղղիացիների դեսպանի միջոցաւ, 1703 թ. պաշտօնանկ անել տուին

1 «Արարատ», 1902, էջ 49-53: Ստորագրված է Յ. Եպ. Մովսիսեան:

Աւետիքին, որը մի տարուց յետոյ նորից ստանձնեց պատրիարքութիւնը: Աւետիքին հովանաւորող Շէխ-իւլ-իսլամի պաշտօնանկ լինելով՝ 1705 թ. ինքն՝ Աւետիքը, ոչ միայն զրկուեց պատրիարքութիւնից, այլև գաղղիացիների դեսպանի դաւադրութեամբ աքսոր ուղարկուեց եւ անդարձ կորաւ: Աւետիքի աքսորումն ու անյայտ կորչելը առատ նիւթէ տուել բանասէրներին: Կարծողներ կան, որ պատմութեան մէջ յայտնի երկաթէ դիմակով մարդը Աւետիք պատրիարքն էր:[103] Մի բան ուղիղ է, որ Աւետիքը իւր աքսորումից 5 տարի յետոյ ծանր տանջանքների մէջ՝ 1710 թ. սեպտեմբերին, պաշտօնապէս ընդունելով կաթոլիկութիւնը, 1711 թ. յուլիսի 11-ին վախճանուեց Ֆրանսիայում¹:

1898 թ. մարտի 16-ին Վարչավայում այցելեցի, ի միջի այլոց, Ֆրենտա Դոմինիկեան փողոցում լեհական Սվենտի Եակսկի եկեղեցին: Այդ եկեղեցու ժողովրդական մասում՝ յատակին հաւասար տապանաքարերի մէջ, ագուցած արոյրի տախտակի վրայ, ուռուցիկ տառերով հին տապանաքարերից ընդօրինակուած հայերէն երկու արձանագիր տեսայ:

Առաջինն է. Այս է տապան ողօրմած հօգի մեծ խաթունին կողակցուն պարոն Յակովին մայտեսի Մինասին որդուն եազլովցա քաղաքին երես փոխանին, յանգեաւ ի Քս թ. ՌՃԻԶ. ամսօ ապրիլի Զ. օրն ուրբադ:

Երկրորդն է. Այս է տապան պարոն Յակովին մայտեսի Մինասի որդուն եազլովցա քաղաքին երեսփոխանին, յանգեաւ ի Քս. թ. ՌՃԼԲ. ունիս ի.^o .:

Արձանագրերից չէ կարելի որոշակիորէն եզրակացնել՝ Յակովը է եղել եազլովեց քաղաքի երեսփոխանը, թէ^o նրա Հայր Մայտեսի Մինասը: Հստ իս, պէտք է, որ Մայտեսի Մինասը երեսփոխան եղած լինի: Բայց պ. Յակովը ու իւր կողակիցը ի՞նչ ծառայութեան համար են արժանի եղել թաղուելու Վարչավայի լեհական եկեղեցում: Ահա մի խնդիր, որ պէտք է լուսաբանել:

Պ. Կարապետ Եղեանի «Բոնի միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հոռվմայ» գրքի մէջ բերուած չ. Պիդուի յիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Եազլովեցում կար մի եկեղեցի՝ քաղաքամիջում, մի վանք եւ մի մատուռ՝ քաղաքից դուրս: Վանքն ու մատուռը թափուր էին միաբաններից: Պիդուի վկայութեամբ՝ Եազլովեցի հայ ժողովուրդը ուրիշ քաղաքների հայերից աւելի փարթամ էր եւ հեզամիտ, թէեւ ուսման եւ քաղաքավարութեան մէջ՝ պակասաւոր: Եազլովեցում երեք կրօնաւորներ եւ հինգ քահանաներ կային: Քաղաքում կար ուսումնարան, ուր 50 հայ մանուկներ խնամքով մարզում էին կաթոլիկական հաւատքով եւ բարե-

1 Մովսիսեան Յուսիկ, Դայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ պատմութիւն, Եր. 283-286:

պաշտութեամբ՝ ուսանելով լատին եւ հայ լեզուները, անշուշտ՝ կաթոլիկութիւնը ընդունելուց յետոյ:

Նայելով հօգեւորականների թուփն՝ պէտք է որ հայերը բազմաթիվ լինէին եւ, որպէս զի կարողանային արժանանալ Հ. Պիդուի «Հեղամիտ» գովեստին, պէտք է որ այդ հայերը ամենից շուտ ընդունած լինէին լատին կրօնը: Եազլովեցը նշանաւոր էր նաեւ նրանով, որ տոնավաճառ ունէր, եւ տոնավաճառի հայերը խմբւում էին այնտեղ: Հ. Պիդու նկարագրում է Եազլովեցի հայերի դրութիւնը նրանց կաթոլիկ դառնալուց յետոյ: Անշուշտ այդ ժամանակ չկար երեսփոխան Մայտեսի Մինասը, նրա որդի պարոն Յակովը մասին էլ ոչ մի յիշատակութիւն չկայ:

Մինչեւ 1623 թ. Լեհաստանի հայերը գեռ հաւատարիմ էին իրանց մայրենի եկեղեցուն: Մելքիսեդեկ կաթուղիկոսի՝ Լեհաստանի հայերին չարաբաստիկ այցելութեամբ եւ Նիկոլ Թորոսովիչի ապօրէն ձեռնադրութեամբ սկիզբ դրուեց այն խոռվութեանը, որ հետզհետէ զօրանալով՝ պատճառ դարձաւ հայերի կաթոլիկական եկեղեցու հետ միանալուն՝ անջատուելով իրանց մայր եկեղեցուց:

Պ. Եղեանը, առնելով Հ. Պիդուի ընդարձակ տեղեկութիւնից¹, Նիկոլ Թորոսովիչի ձեռնադրութիւնը դնում է 1626 թ.²: Նոյն Հ. Պիդուի ժամանակակից պատմիչը գրում է. «Յամի Տեառն 1623 մեռաւ արքեպիսկոպոսն իլվովայ, նախորդն Թորոսովիչի: Իրեւ ամիսս ինչ թափուր մնացեալ էր աթոռն արքեպիսկոպոսութեան՝ եկն այսր կաթուղիկոսն էջմիածնի Մելքիսեդեկ: Եւ իբրեւ լինէին հակաճառութիւնք ի ժողովրդեանն, թէ զո՞վ ընտրեսցեն՝ կաթուղիկոսն, որպէս ասեն, կաշառեալ ոսկւով, հովանաւորեաց յիշատակեալն Թորոսովիչի, 22 ամաց, որ կղերիկոս էր ի ժամանակին եւ փակեալ դրամբք ձեռնադրեաց զնա եպիսկոպոս ի միում յեկեղեցեաց քաղաքիս, որ անուանեալ կոչի Վանական»³:

Սրանից երեւում է, որ Նիկոլը ձեռնադրուել է 1624 թուից ոչ ուշ:

Հայերը 26 տարի տոկունութեամբ դիմագրեցին թէ Նիկոլի բռնութիւններին եւ թէ լատին կրօնաւորների խարդաւանքներին: Հուսկ ուրեմն, կաթոլիկութեան յարած Նիկոլին սանձահարելու համար 1663-ին դիմեցին Հաւատոյ ծաւալման ժողովին: 1664 թ. սեպտեմբերի 24-ին առաջին անգամ սկսուեց իլվովի հայ եկեղեցում կաթուղիկոսի անունից յիշուել պապի անունը եւ այնուհետեւ ընդունուեց Հիւանդաց օծման ու Ս. Հաղորդութեան բաժակին ջուր խառնելու կաթոլիկական վարդապետութիւնը:

Նիկոլ Թորոսովիչի գայթակղեցուցիչ վարք ու բարքից եւ բռնու-

1 Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, Եր. 154:

2 Անդ, Յառաջաբան, ծանօթութիւն, Եր. Իւ.:

3 Անդ, Եր. 21:

թիւններից աւելի դեր խաղաց Կղեմէս Գալանոսի ու Հ. Պիդուի խաղաղ գործունէութիւնը դպրոցական եւ քարոզչական ասպարէզներում։ Հարկաւոր էին Նիկոլի պէս մի վատարարոյ եւ փառասէր արքեպիսկոպոս՝ կրօնասէր հայերի առաջ նրանց մայրենի եկեղեցու դուռը փակելու համար, եւ Կղեմէս Գալանոսի ու Հ. Պիդուի պէս շողոմարար ուսուցիչ եւ քարոզիչ՝ իւր առաջ փակուած իրանց մայրենի եկեղեցուց վրդովուած հայերին լատինական եկեղեցին մտցնելու։ Անշուշտ, Եազլովեցի երեսփոխան Մայտեսի Մինասի որդի Յակովըն էլ աջակից է եղել Հ. Կղեմէս Գալանոսին ու Հ. Պիդուին եւ, իբրեւ ազդեցիկ մարդ, իւր մեծ ծառայութեան համար ի օգուտ Հռովմէական եկեղեցու՝ իւր կողակցի հետ արժանի է եղել թաղուելու կաթոլիկ Լեհաստանի մայրաքաղաք Վարշավայի Սվինտի Եակսկի եկեղեցում։ Հայերէն արձանագրութիւնը Լեհաստանի հայերի կորստեան ամենասրտաշարժ մահարձաններից մէկն է, որ ամեն մի հայի սիրտ դառնութեամբ է լցնում։

Համեմատութիւն. Աւետիք պատրիարքը Հայ Եկեղեցին կաթոլիկ քառզիչների ոտնձգութիւններից զերծ պահելու համար աքսորի, տառապանքի եւ բանտարգելութեան մատնուեց եւ ինքն միայն ինկվիզիցիայի տանջանքների տակ ընդունելով կաթոլիկութիւնը՝ կարճ ժամանակից յետոյ վախճանուեց։ Ինձ թւում է, թէ նրա կաթոլիկութիւն ընդունելը երեսանց էր, խղճահարութիւնը՝ սրտանց եւ մահը՝ որպէս փրկարար միջոց՝ խղճահարութիւնից ազատուելու։

Նիկոլը 22 տարեկան եպիսկոպոս դարձաւ ապօրինաբար, իւր մոլի եւ գայթական վարքով յուսահատեցրեց ժողովրդին, իւր դիրքը պահելու համար ապաւինեց կաթոլիկութեանը։ Ժողովուրդը անարժան հովուի դէմ նոյն զէնքով մաքառել ուզեց։ Անփառունակ մահով մեռաւ Նիկոլը 1681 թ., իսկ Լեհաստանի հայք նրա փառասիրութեան զոհը դարձան։

ԻՄ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. ԴԵԼԻԶԱՆԻՑ ՄԻՆՉԵ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ¹

Դելիզանը: Դելիջանը հայաբնակ մի գիւղ է, որ գտնվում է հին Գուգարքի այժմեան Ղազախու գաւառակի մէջ: Այս գիւղը ընկնում է Սեւանայ լճից դէպի հիւսիսային արեւմուտք Մթին կամ Կանգարք լեռներից մինի ձորափորի մէջ, որտեղից հոսում է Աղստեւ գետը: Գիւղը իւր հիանալի օդի եւ ջրի պատճառով ամարանոց է գաւառական վարչութեան եւ այլ դիւանատանց պաշտօնեաների եւ ուրիշ հարուստ անձանց, որոնք միջոց եւ ցանկութիւն ունին բնութեան վսեմութիւնն ու գեղեցկութիւնը տեսնել ու վայելել:

Գիւղը բաղկացած է բնիկներից, որոնք գետափան մօտ խրճիթներում են բնակում ու պարապում են երկրագործութեամբ, եւ նորեկներից, որոնք արքունի ճանապարհի երկու կողմը բնակութեան տեղ հաստատելով՝ հոյակապ եւ վայելուչ տներ են շինել եւ բաւական գեղեցիկ ու հարուստ կերպով կահաւորած կրպակներում առեւտուր են անում:

Այս գիւղը իւր դրութեամբ գտնուելով Տիֆլիսու, Երեւանու, Ալէքսանդրապոլու եւ Գանձակի հազորդակցութեան ճանապարհների վերայ, իւր մէջ ընդունելով զանազան ճանապարհորդներ թէ վաճառական, թէ արհեստաւոր եւ այլն, եւ դոցանից օգուտ քաղելով՝ համարեա մի գաւառական քաղաքի տիպ է ներկայացնում: Հայաբնակ գաւառական քաղաքների կամ գիւղաքաղաքների հայ ազգաբնակութեան վերաբերութեամբ մի միսիթարական երեւոյթ եթե կարելի է նկատել, է այն, որ վաճառաշահութեան հետ ժողովուրդը, եթէ ոչ անհրաժեշտութեան, գոնէ առ ի հարկէ կամ ուրիշներին աչք տալով, ունենում է մի փոքր ի շատէ օրինաւոր եկեղեցի եւ մի դպրոց:

Դելիջանը, իբրեւ մինն այդ գիւղաքաղաքներից, ունի մի եկեղեցի, որ իւր ներքին անբարեզարդութեամբ եւ արտաքին անշքութեամբ պատիւ շատ սակաւ է բերում Դելիջանու հարուստ եւ նորեկ բնակիչներին, իսկ մեծ պատիւ՝ աղքատ եւ գեղջուկ բնիկներին: Դպրոցը իւր աղմկալից անցեալից յետոյ գտնվում է այն դրութեան մէջ, որի հետ կարող են մրցել բոլոր գաւառական քաղաքների հայ ծխական դպրոցները, այսինքն՝ ոչ այնքան լաւ է, որ աչքի ընկնի իբրեւ բացառական երեւոյթ, եւ ոչ այնքան վատ, որ մարդս ուշադրութիւն չդարձնի: Դպրոցն եւս իւր ներկայ

1 «Արարատ», 1882, էջ 10-18, էջ 64-73, 130-136, 178-183: Առաջին մասը ստորագրված է Յուսիկ Վարդապետ Սովորութեան, մյուսները՝ Յ. Վ. Ա.:

դրութեամբ պատիւ շատ սակաւ է բերում Դելիջանու հարուստ եւ նորաեկ բնակիչներին, իսկ մեծ պատիւ՝ գեղջուկ բնիկներին։ Ժողովուրդը խօսում է զազախեցու բարբառով, որ իւր ծանր եւ ճապաղ հնչմամբ եւ անհոգ դարձուածներով եւ շեշտերով արտայայտում է զազախեցու մտաւոր զարգացման աստիճանը։ Դելիջանու սարերի պատափիկները զարդարուած են խիտ անտառներով՝ մանաւանդ հարաւայինը։ Դելիջանին գրեթէ կից մի քանի մալականի տներ կան, որ բնաւ նմանութիւն չունին հայ շինականի խրճիթին։ Մալականները պարապում են երկրագործութեամբ եւ սայլապանութեամբ։ Դելիջանում նշանաւոր է Բեկմանի կոչուած պարտէզը իւր ընտանեցրած պտղատու եւ անպտուղ ծառերով եւ մէջիցը հոսող գետի վերայ շինուած զանազան գործարաններով, որոնք այժմ իւրեանց նախանձելի դրութինը չունին։

Մայիսի վերջին օրերում ուղեւորը Դելիջանից դուրս գալով Ալէքսանդրապօլ գնալու համար անցնում է Գուգարաց աշխարհի մի սքանչելի հովիտով։ Ճանապարհի երկու կողմից բարձրանում են միջակ բարձրութիւն ունեցող լեռներ, որոնց լանջքը եւ շատերի կատարները ծածկուած են անտառային բարձրուղէց, տերեւաշատ եւ բազմաճիւղ ծառերով։ Ճանապարհը ձգւում է արեւելքից դէպի արեւմուտք Աղստեւ գետի երկայնութեամբ եւ շատ տեղ հովանաւորուած է ծառերով, որոնց միջից ձախ կողմով, շատ տեղ բոլորովին ծածկուած, կարկաչելով հոսում է գետը։ Օդը ջինջ ու զուարթ է, եղանակը՝ հիանալի, բնութիւնը իւր բազմատեսակ բուսականութեան բարիքներով զարդարել է այս հովիտը, եւ մարդս, մի թարմ խոնաւութիւն զգալով, աւելի կազդուրուած անհագաբար չնչում է եւ իւր աշքը այս ու այն կողմ դարձնում՝ աւելի ու աւելի տեսնելու աշխարհը եւ նորա գեղեցկութիւնը, որ այնքան հրապուրում են մարդուն, մինչեւ հեռանալ աշխարհային բազմազբաղ բոլոր հաճոյքներից (որոնք ունին թէ իւրեանց քաղցրութիւններից որոնին թէ դառնութիւնը) եւ հեռանալ բոլոր ընկերութիւններից (որոնք ունին թէ մտերմութիւն սիրաժան եւ թէ նենգամտութիւն ատելի)։ Բայց ո՛չ, բնութիւնը գեղեցիկ է, վայելել կարելի է, միայն առանձնութիւնը համեմատելով աշխարհային բոլոր հարուածներին՝ այնուամենայնիւ անտանելի է, խիտ անտառը շարունակւում է մինչեւ Փամբակի ձորի առաջին գիւղը, որ կոչւում է Համզաչիման կամ Փոսի գիւղ, որ Ալէքսանդրապօլու գաւառի սահմանագլուխն է արեւելեան կողմից։ Մի նկատելի բան. արեգունի սարալանջքը չունի այն անտառային ծառերի խտութիւնը, որ ունին նոցա դիմացինները, որոնք արեգակի ուղղակի ճառագայթներին չեն ենթարկւում։ Արդեօ՞ք այդ նորանից է, որ արեգունի տեղերը արեգակի անմիջական ճառագայթներին ենթարկուելով՝ չեն կարողանում պահպանել հարկա-

ւոր խոնաւութիւնը եւ հիւթը ծառերի եւ բուսականութեան համար, թե՝⁹ նորանից, որ այդ արեգունի տեղերը իւրեանց յարմարութեամբ աւելի մատչելի են մարդու կործանիչ ձեռքերին:

ՓԱՄԲԱԿԱԶՈՐ: Համզաշիմանի բնակիչքը հայ են, եւ արքունի ճանապարհի վերայ գտնուելով, հայի բնական հիւրասիրութիւնն ու բարքի ազնուութիւնը սակաւ ինչ կորցնելուց զատ՝ ոչինչ այլ արժանաւորութիւն չեն ստացել եւ ոչ մի բանով չեն կարող գերազանցել իւրեանց հարեւան գիւղերից, բացի մի ուսումնարանով, որ մի զգալի օգուտ չտալուց զատ՝ վչմ գլորման եւ քար գայթակղութեան, կոռւածաղիկ եւ ատելութեան խնձոր է դարձել հասարակութեան մէջ:

Ինչպէս Ղազախում, նոյնպէս եւ Փամբակաձորում գաղթականներ շատ սակաւ են: Բնիկների խօսուածքը արտասանութեան կողմից նման է սիւնեցւոց, բառերի կազմուածքի եւ քերականական առանձնայատկութիւնների կողմից՝ աշտարակցւոց: Փամբակաձորի բնակիչները մեծ մասամբ հայ են, բնակած տեղի լեռնային գիւղի պատճառաւ աւելի խաշնագրման լինելով եւ բարձրաբերձ սարերով համարեա թէ անջատուած մնալով՝ անխառն եւ անկորուստ պահպանել են իւրեանց նախնական սովորութիւններն ու նահապետական պարզութիւնը, բացառութեամբ արքունի ճանապարհին մօտ գտնուած գիւղերի եւ այն տեղերի, ուր գտնւում են զինուորների վաշտեր, որոնց պէտքը հոգալու համար գինեվաճառները եւ այլ նպարավաճառները զանազան կողմերից հաւաքուած՝ զգալի կերպով ներգործել են ժողովրդի վերայ: Փամբակեցիք չգիտեն կամաց եւ սահուն կերպով խօսել արագութեամբ, հայոց լեզուի ընդհանուր յատկութեան հակառակ՝ փոխանակ բառերը առանց շեշտելու արտասանելու, առաջին վանկի վերայ շեշտում են, խօսուածքը ընդհատ-ընդհատ է եւ դանդաղ, այն աստիճան, որ առած է դարձել:

Այսպէս, պատմում են, որ. «Մի աշտարակեցի եւ մի զազախեցի (որ դրեթէ փամբակեցի նոյն է) ընկերացած լինելով, ճանապարհին մի տեղ իջեւանում են: Հիուրընկալը ճաշին նոցա տալիս է սպաս եւ մի դրգալ. երկու ընկերները պայմանաւորուում են, որ մինչեւ մէկը եօթը գիւղի անուն տալը, դրգալը գործածի եւ այսպէս շարունակաբար: Ղազախեցին մինչեւ դրգալը ձեռքը առնելը եւ կերակրով մինչեւ բերան տանելը, աշտարակցին վրայ-վրայ տալիս է հետեւեալ գիւղերի անուանքը՝ «Ուշի, Ուշական, Կարփի, Բիւրական, Թալիշ, Թալին, Մաստարայ, քթալի պոչը դէսն արա», իսկ զազախեցին մինչեւ ամեն մի գիւղին «Հլէ» նախաբանով եօթն գիւղի անուն տալը ծորելով, աշտարակցին ամանը մաքրազարդում է»: Ահա ժողովրդական դատաստանը զազախեցւոց դանդաղկոտութեան մասին: Նոցա միամտութեան չափը գիւղենալ ցանկացողը թող կարդայ հանդուցեալ իւազ. Աբովեանի (կարծեմ) [104] «Պարապ վախտի խաղալիք» գրքոյկը:

Ղազախնեցւոց եւ փամբակեցւոց բարբառն ունի այնպիսի ոճեր ու դարձուածներ, որոնք արժանի են ուշադրութեան, որից մեր այժմեան աշխարհաբարը հարստացնելու համար կարելի է մեծ օգուտ քաղել, մանաւանդ խաչնաղարմանութեան, ոստայնանկութեան եւլն. վերաբերեալ բառերի մասին:

Համզաչիմանից սկսած՝ անտառը կորցնում է այն խտութիւնը, որ կարելի էր նկատել Դեկիջանից մինչեւ այդտեղ: Փամբակի ձորի սարերի պատառիկները, տեղ-տեղ զրկուելով խիտ անտառային ծառերից, նմանում են այն մարդուն, որ թէեւ չքեղ հագնուած է, բայց այդ չքեղ հագուստը, տեղ- տեղ պատուած լինելով, երեւցնում է մերկ մարմինը: Անտառը կորցրել է իւր խտութիւնը, մանաւանդ արեգակնահայեաց լեռնային լանջքերում: Փամբակի ձորի առողջարար օդն ու ջուրը, որով ամառ ժամանակ գաւառը Եղեմի է նմանում, կարող էր երջանկացնել իւր բնակիչներին, ինչպէս Եղեմը՝ մեր նախածնողներին, բայց ինչպէս պատուիրազանցութիւնը Եղեմի մեջ թունաւորեց մեր նախածնողների երջանկութիւնը եւ դառնութիւն փոխեց, այնպէս եւս տգիտութիւնը ու անհոգութիւնը թունաւորել է Փամբակի ձորի բնակիչների երջանկութիւնը, վասն զի դոքա չեն կարողանում վայելել բնութեան բիւր բարիքը, որոնցով շրջապատուած են: Դոքա դեռ խուրդի նման գետնափորներումն են բնակում, որ գետնի մակերեւոյթից ոչինչ բարձրութին չունի. նոյն վիճակի մէջ, որին ենթարկուած են դոցա անասունները: Դոքա դեռ չեն մտածել իւրեանց դուռը ու երդիկը մաքրել անասունների աղբից, որ եթէ իւրեանց արտերի վերայ սփոքին, կարող էին մեծապէս շահուիլ:

Գետնափոր փոքրիկ տնակն է միակ բնակարանը ընտանիքի, որի թիւը կարող է համանել միջին թուռով 10 անձինքների: Տնակի առաստաղի մէջտեղում փոքրիկ երդիկը աղօտ լոյս եւ օդ է մատակարարում բնակիչներին: Գետնի խոնաւութիւնից յառաջացած բազմաթիւ միջատները եւ զեռունները անկոչ հիւրերն են տնակի, որոնցով պարտաւորուած են զբաղուիլ բնակիչները: Ոչխարի մորթուց շինած ահագին փափախն է նոցա գլխարկը թէ՛ ամառ, թէ՛ ձմեռ: Ընդհանրապէս, անմաքրութիւնը նկատելի է թէ՛ հագուստի եւ թէ՛ տնային կահ-կարասիքի վերաբերութեամբ:

Առողջապահութեան կողմից համեմատութիւնը բնիկների եւ նոցա մօտ գտնուած գաղթական մալականների մէջ շատ զանազան է: Թէպէտ երկուքն էլ խրճիթի մէջ են բնակում, բայց մալականի խրճիթը գետնի երեսին է շինած, ունի լուսամուտներ, տները շինուած են կարգով՝ լայն պողոտայի երկայնութեամբ, նեղ ու ծուռ շաւիղներ շատ սակաւ են: Մալականները ձմեռը թեթեւ, տաք գլխարկ են գործ ածում, իսկ ամառը՝ ֆուրաժկա: Ձմեռը տաք մուշտակ ունին, իսկ ամառը՝ արխալուխ:

Ամունը մալականները՝ արք եւ կանայք, դաշտային գործերով զբաղուելիս, շատ թեթեւ են հագնուում, տղամարդիկ հագնում են գունաւոր չթից շինած շապիկ եւ վերայից կաշէ գոտի կապում, իսկ կանայք՝ նոյնպէս գունաւոր եւ երկար շապիկ շրջագգեստի ձեւով՝ անբաժան ունենալով գոգնոցը, կրծկալը եւ թեւնոցը:

Տեսնելով հայերի վհասա, լքեալ եւ աննախանձելի կեցութիւնը եւ մալականների լուրջ, զուարթ եւ եռանդուն գործունէութիւնը, հայ մարդը, տխուր տրամադրութեան մէջ ընկնելով, մտածում է եւ ինքն իրան հարց առաջարկում՝ ինչի՞ մեր ազգը ամեն բանի մէջ յետնեալ պէտք է լինի, յիսուն տարուան ազատութիւնը գեռ կարող չեղա՞ւ հային իւր ընկած դրութիւնից բարձրացնել։ Զարմանալի բնութեան գեղեցկութեան մէջ հայերը մեծ մասամբ վատառողջ, սապատող, խեղանդամ եւ այլանդակուած են լինում, ընդհանուր խեղճութիւնը նկատելի է։ Խօսացնում ես գիւղացուն՝ նա սկսում է պատմել իւր անտանելի կեցութիւնը, աղքատութիւնն ու թշուառութիւնը։ Այդ թշուառութիւնից ազատուելու համար նոքա մի ելք միայն գիտեն՝ գաղթել դէպի կարսի դաշտերը, որ Աւետեաց երկրի մոգական հրապոյրով դիւթել է գիւղացուն։ Եղած արգելքը աւելի սաստկացնում է ցանկութիւնը։ Ժողովուրդը իրաւունք ունի գաղթականութեան վերայ մտածելու, որովհետեւ Ալէքսանդրապոլի գաւառում, ուր կարելի է բնակուել, ժողովուրդը այնպէս խտացել, բազմացել է, որ եղած դաշտօրայքը չեն բաւականացնում արօտատեղի եւ ցանք շինելու։ Փամբակածոր եւ Շիրակ լեռնադաշտակ լինելով՝ բաւական երկար ժամանակ ձմեռ են ունենում։ Այդ երկար ձմունը ժողովուրդը գիւղերում պարապսարապ նստում է, որովհետեւ դաշտային աշխատանքը դադարում է, իսկ արհեստ չգիտեն, այլ տնտեսական պիտոյքի համար մտածել ոչ կարող են եւ ոչ էլ հոգում են։ Ի՞նչ են անում դոքա.- ոչի՞նչ.- գետնափոր գոմերում կապում են անասուններին, իրանք էլ նոյեմբերից սկսած մինչեւ մարտի վերջերքը, կողքներին նստում անգործ։ այդ ժամանակի զբաղմունքն է՝ երիտասարդները օրը երեք անգամ աչք ածել անասուններին՝ առաւօտ, ճաշին եւ երեկոյեան եմ (ուտեստ) տալով եւ ջրելով, մեծերինը՝ միայն իրանց սեւ օրը լաց լինել, բամբասել այս կամ այն ինչ ոքին, մտածել ինգլիզի, լամսի եւ այլ տէրութեանց վերայ, օսմանցուի ցաւը քաշել, ուտել, խմել, մթնի՝ քնել, լոյսը բացուեց՝ նորից սկսել։

Կանայքը ունին յատկացեալ գործեր. ամեն օր թոնիր վառել, տունը ծխով լցնել, ճժի պժի լացը կտրել, մեծերի որկորը լցնել, կթել, մէրել, խնոցին հարել, կարագը տեղաւորել. եթէ կարելի է ասել, կար ու կտուր էլ անել, ճաշից յետոյ՝ մի քիչ բամբասել, գործ կատարելիս՝ ամբողջ ժամանակ քրթմնջել, նեղարտել, գիշերը ամենից ուշ մի քիչ հանդչել, առաւօտը ամենից շուտ վեր կենալ, նորից նոյն կեանքը սկսել։

Այս ընդհանուր խոստովանութիւնն է գիւղացու, որ ամենուրեք ինքն խոստովանում է: Զմեռը իւր անասունների հետ գիւղացին դադարում է գործելուց, բնութեան հետ նիրհում է, որ գարունքը բացուելիս իւր անասուններին հաւասար տանջանքով չարչարուի: Այդ երկար պարապորդ ժամանակի, այդ բամբասանքի յատկացեալ եղանակի կամ սեզօնի հետեւանքը այն է լինում, որ գիւղացիքը, բնութեան հետ արթնանալով, դեռ իւրեանց վար ու ցանքին ձեռք չտուած, դեռ երկրագործական պիտոյից համար կարգաւորութիւն չարած, վազում են քաղաք՝ դատարանները եւ այլ վարչական տները բամբասանքները իրագործելու, քահանային պատժել տալու, քեօխվին փոխելու, տանուտէրին արտաքսելու եւլն:: Մինչեւ այդ ամենը կատարելը գիւղացու մտքովն անդամ չի անցնում իւր երկրագործութեան վերաբերեալ պարագայից վերայ միանգամ մտիկ տալ: Հերկի ժամանակը գալիս է, պատրաստում է հերկը սկսել, եւ ահա նոր պակասութիւնները երեւում են նորա աչքին, մինչեւ հոգալը, անցնում է ժամանակը, իսկ գիւղացին, սպասածը չստանալով, իւր յանցանքի համար աստուածային պատիմն է միայն յիշում. եւ իրաւ որ՝ ծուլութիւնից աւելի ի՞նչ մեծ յանցանք կարող է լինել, եւ անօթութիւնից ու խեղճութիւնից աւելի ի՞նչ մեծ պատիմ կարող է լինել: Վերջապէս, գիւղացին վարում, ցանում է, գալիս տանը նստում, որովհետեւ Աստուած, գթալով լեռնցւոց վերայ, խոստացել է երկնքի անձրեւով ու ցօղով ոռոգել նոցա ցանքը եւ արեգական մեղմ ճառագայթներով աճեցնել նոցա սերմանած ցորենի ու գարու արտերը:

Պատմում են՝ վերջինը պարսիկ խաներից երեւանայ Հիւսէին խանը, հանդիպելով մի անգամ Շիրակում, տեսնելով բնակիչների անհոգութիւնը եւ պարապ-սարապ ման գալը, հարցնում է՝ ինչո՞վ եք դուք ապրում, ի՞նչ գործով եք դուք զբաղւում. գիւղացիք պատասխանում են՝ վարում ենք, ցորեն ու գարի ցանելով՝ տանը նստում ենք մինչեւ հասնելը: Խանը յաւելցնում է՝ ջրելու եւ այլ խնամքի հոգս չե՞ք քաշում հապա: Գիւղացիք պատասխանում են՝ ոչինչ խնամքի հոգս չկայ, Աստուած էլ իւր ժամանակին անձրեւով ջրում է: Խանը այն ժամանակ ասում է. «Ալլահ ման ամ՝ եաղմանամ», այսինքն՝ «Ես Աստուածն եմ ու չեմ անձրեւում, ինչո՞վ պէտք է կերակրուէք»: Խանի «Ալլահ ման ամ՝ եաղմանամ» խօսքը յառակս եղած է ահա 60 տարի է, բայց գիւղացին, որ նոյն խօսքը ամեն դէպում կրկնում է իւր անհոգութիւնը ցոյց տալու համար, ոչինչ բարոյական խրատ չէ առել յիշեալ առածից:

Դարձեալ նոյն անհոգ, դարձեալ նոյն ծոյլ, նոյն տգէտ, նոյն միամիտ գիւղացին է, եւ եթէ մի փոփոխութիւն կարելի է տեսնել, այդ միայն այն է, որ արեւելցուն յատուկ հիւրասիրութիւնը, ճշմարտախօսութիւնը, հա-

ւատարմութիւնը եւ խօսքի տէր մնալու յատկութիւնները իւրեանց նախկին դրութեան մէջ չեն, շատ ու շատ փոխուած են: Երկար ձմեռները նոքա անգործ նստում են ու բամբասում, այնինչ կարող էին իւրեանց ամառային գործողութեանց համար նախապատրաստութիւններ անել: Բացի խառատութիւնը, ուրիշ ոչինչ արհեստ չգիտեն, իսկ խառատութեան մէջ ունեցած բոլոր հանճարը գործ են դնում միայն նոյ նահապետի, Եղիսէ մարգարէի 10 լուծ գութանը շինելու, որի քամակից անպատճառ ուրագը գոտիկ է ման գայ, որ գութանը բանի, ապա թէ ոչ, յանկարծ խոփը կամ ձեւիչը եւ այլ պարագայքը կապստամբեն եւ քսան հատ անսառնները՝ տասն մարդը միասին բանախափան կմնան: Խառատութեան բոլոր հանճարը գործ են դնում միայն երկանիւ հին հայկական սայլերը պատրաստելու, որի անյարմարութիւնն ու անպիտանութիւնը միայն տեսնողներն ու գործադրողները գիտեն:

Մոռացայ յիշել, որ բացի խառատներից, (որ հինգ գիւղում 2,5 հազիւ կարող է գտնուել, եւ դոքա միայն դաշտաբանը սկսելիս են սկսում իւրեանց արհեստը բանացնել, իսկ ձմեռը հաւասար միւս գիւղացւոց բոլովին պարապ են), կան նաեւ դալլաքներ (սափրիչ)՝ այդ գիւղական հասարակութեան լողմանները, որոնք շատ բանուկ գործունէութիւն ունին, վասն զի իւրեանց ածելիով ամեն բան են՝ վիրաբոյժ, անդամահատ, բժիշկ՝ ներքին եւ արտաքին, հոգեկան եւ մարմնական հիւանդութեանց: Բացի այդ երկու արհեստները, որտեղ որ քարահանքերը մօտ են, այնտեղ գտնւում են անտաշ քարահատներ, իսկ որմնադիրներ շատ սակաւ՝ այն եւս անհմուտ բոլորովին: Այն ինչ գիւղացու համար ամենաանհրաժեշտ արհեստներն են՝ դարբնութիւնը, ոստայնանկութիւնը, մաշակարութիւնը, եւ այդ արհեստաւորները անկարելի է որ գիւղում մնան, եթէ գիւղացի էլ լինին, որովհետեւ քաղաքում սովորելով յիշեալ արհեստները, ընտելանալով քաղաքի մինչեւ անգամ աննախանձելի կեանքին՝ զիջումն չեն անում իւրեանց գիւղերում մնալ, ուր կարող էին մեծ գիւղութիւն տալ գիւղացոց եւ մեծ օգուտ ստանալ գիւղացիներից: Ընդհանրապէս, փոքր ի շատէ գրել կարգալ գիտեցողները՝ արհեստաւորները եւ կարողութիւն ունեցող անձինք կենդրոնանում են քաղաքներում, իւրեանց ընդարձակ գաղափարներին նեղ համարելով գիւղական շրջանը:

Ահա այն ընդհանուր տպաւորութիւնը, որին ենթարկուեցի ես իմ ճանապարհորդութանս ժամանակ Փամբակի ձորում եւ յետոյ Շիրակի դաշտում՝ ի լրոյ լսելով գիւղացի խելացի մարդիկներից եւ աչքով տեսնելով իմ հանդիպած գիւղերում:

Անասնապահութիւնն եւս շատ աննախանձելի դրութեան մէջ է գտնւում, եւ արդիւնքը բնաւ չի ծածկում այն բոլոր ծախքերին, որ գործ

են դնում գիւղացիք անասուններին դարմանելու համար։ Այս անգամ համառօտելով իմ ընդհանուր տպաւորութիւններս՝ ուրիշ անգամ գուցէ առիթ ունենամ խօսել գիւղացիների տնտեսութեան եւ պարապմունքի իւրաքանչիւր ճիւղերի մասին մասնաւորապէս։

* * *

Շիրակի եւ Փամբակաձորի գիւղացիք, համեմատելով Արանի բնակիչներին, աւելի խեղճ են, բայց սոքա իբրեւ յաջորդներ Շիրակի մեծագործ հայերի, Անին եւ այլ աւերակները միշտ աչքի առաջ ունենալով, օգուտ քաղելով մօտիկ քարահանքերից, Ալէքսանդրապոլու որմնաղիրների շնորհիւ աւելի վայելուչ եկեղեցիներ ունին շինուածքի կողմից, իսկ ներքինը շատ անհամեմատ գերազանց է բարեկարգութեան կողմից Արանու եկեղեցիներից, ուր եկեղեցւոյ պաշտօնեայքը անսանձ եւ անկոպար կեանք են վարում՝ ոչ հոգեւոր Գործակալի եւ ոչ Առաջնորդի ձայն ու անուն լսելով։

Շիրակում քահանայքը ընդհանրապէս աւելի պարտաճանաչ են, քան Արանու քահանայքը։ Ալէքսանդրապոլու վիճակում արբեցողները բացառութիւն են, իսկ Արանում՝ չարբեցողները։ Ժողովրդեան ընդհանուր բնաւորութեան նայելով՝ արանեցիք աւելի խորհուն, հանդարտաբարոյ եւ քաղաքավարի են, քան շիրակեցիք, որոնք դեռ թեթեւութիւնը, դիւրագրգութիւնը եւ կոպտութիւնը՝ իբրեւ հայրենաւանդ սովորութիւն, պահպանել են։ Նոյն ինքը խօսուածք եւ հագուստի անճաշակ դրութիւնը դեռ իւրեանց կոշտութեամբ՝ ժողովրդի բնաւորութիւնը լաւ պատկերացնում են։ Մի հատիկ նկատելի բանը, որ ընդհանուր է շիրակացուն, այն է, որ դոքա բակեր ու չարդախներ (պատշգամբաւոր ամառնային կեցարան) չունին։ Ամբողջ տունը իւր բոլոր բաժանումներով՝ գոմով, ախոռով, մառանով, փարախով, մի ծածկի տակ են եւ մի մուտք ունին, որով ընդհանուր չէնքը վարակուած է անտանելի գարշահոտութեամբ, որ յառաջանում է անասունների արտաշնչութիւնից, արտահոսութիւնից եւ խառն ի խուռն դասաւորած տարեկան պահուստից։ Հիւրը ամառ թե ձմեռ, գարուն թե աշուն ընդունում է գոմի օդայում, ուր գիւղացու սիրելի հիւրը նորա սիրելի անասունների հետ գիշերելով, նայելով իւր անձնական հանգամանքին՝ հանգիստ կամ անհանգիստ է լինում։ Զայով հիւրասիրելը ընդհանուր սովորութիւն է գարձել եւ հանգամանքի ամենաբարձր նշանն է, թէպէտ եւ վայելողի ամենամեծ տանջանքն է, եթէ նա փոքր ի շատէ գիտէ, թէ ինչ է չայը, վասն զի դոքա միայն չայի անունը գիտեն, այն եւս յայտնի է իւրեանց, որ չայի ջուրը տաք պէտք է լինի։ Փամբակեցու եւ շիրակացու մասին այսքանս բաւական համարելով առ այժմ՝ դառնամ իմ ճանապարհորդական նկատողութիւններիս։

Փամբակածորի սարերի կիրճից դեռ նոր անցել էի դէպի Շիրակի դաշտը, հեռուից՝ բաւական հեռուից, հարաւային արեւմուտք ընկած երեւում է մի հոծ բնակավայր, նկատելի է այդ բնակավայրի հիւսիսային արեւմուտքում մի այլ ընդարձակ շինք, կողքին սեւ-սեւ կէտերի նման բաներ են երեւում, որոնք գնալով, գնալով աւելի նկատելի են դառնում եւ որոշ կերպարանք ստանում, բնազդումը իսկոյն յայտնում է ճանապարհորդին, որ այդ Արեւելեան Շիրակի գլխաւոր քաղաքն է՝ Ալէքսանդրապոլն, բայց մարդս, ի բնէ թերահաւատ լինելով, իւր բնազդմանը չէ լսում, չէ հաւատում, հարցնում ես անցորդին կամ կառապանին, «քաղաքն» է՝ ասում է, «քաղըէն կուգամ»՝ ասում են անցորդները, «քաղաք կդնամ»՝ ասում են եկողները։ Ուրեմն, քաղաք բառը շիրակեցին յատուկ անունի տեղ ընդունելով՝ Ալէքսանդրապոլ է կամենում հասկացնել։ Ուրեմն, երեւացող հոծ բնակաւայրը Ալէքսանդրապոլն է, հիւսիս-արեւմուտք ընկած ընդարձակ շինքը Ալէքսանդրապոլու անուանի բերդն է, մօտի սեւսեւ բծերը հետզհետէ վրանի կերպարանք են ստանում, եւ զինուորների վրաններ են։ Դեռ հեռուից, մի ընդհանուր հայեացք դէպի քաղաք, եւ ահա՝ գմբէթներ, որչափ իրար մօտիկ։ Հայկական ճաշակով շինուած են այդ եկեղեցիքը՝ համարելով հայոց եկեղեցի։ Նոյն համոզմամբ մտնում ես քաղաք՝ մտածելով, որ այդ մարդիքը, միայն իւրեանց բան ու գործը թողած, փարիսեցու նման արտաքին աստուածպաշտութեան ցոյցերո՞վ են զբաղուած, մտածում ես եւ սպասում ես տեսնել, թէ մաքսաւորի հաւատով աղօթողներ էլ կա՞ն, թէ ոչ։

Դեռ այն տպաւորութեան տակ, որ իմ վերայ ներգործել էին լրագրական յօդուածները եւ զանազան անձնաւորութիւններից լսած հակասական խօսքերը, ինքս ինձ մտածում էի՝ այո՛, եթէ այս քաղաքի ժողովուրդը աստուածպաշտութեան արտաքին նշանները լի ու լի ունին, այդ յայտնի է հոյակապ եկեղեցիներից։ Հարեւանցի տեսածներս համեմատելով լսածներիս ու կարդացածներիս հետ՝ առաջին անգան հետեւեալ եղրակացութեան հասայ, որ Ալէքսանդրապոլու ժողովուրդը իւր հոգու փրկութեան գործը կատարած է համարում՝ քար ու կրով շինուածներ կառուցանելով եւ Աստուծոյ անուանը նուիրելով։ Ինքս ինձ մտածում էի, թէ այդ ժողովուրդը, որ այդքան համբաւ է ստացել իւր ժամասիրութեամբ, մի՞թէ եկեղեցի մտած ժամանակ իւր ականջները խցում է, որ չլսի շարունակ կրկնուող խաղաղութեան խօսքերը։ Կարդացածիս ու լսածիս տպաւորութեան տակ մտածում էի՝ մի՞թէ այդ ժողովուրդը «խաղաղութիւն ամենեցուն» խօսքերը բնաւ առիթ չէ ունեցել լսելու, որովհետեւ արդէն հոչակուած էր, թէ Ալէքսանդրապոլու ժողովուրդը կուսակցութեան է բաժանուած, խռովութիւնը անպակաս է այդ տեղից, եւ մարդիկ եկեղեցու մէջ

երբ որ պէտք է լսեին սիրոյ խօսքեր, մանաւանդ Պօղոս առաքելոյ գրքի այն հատուածը, որի մէջ նկարագրած է սիրոյ մեծութիւնն ու զօրութիւնը, եւ հետեւեալ խօսքերով է վերջանում՝ «Եթէ զսէր ոչ ունիցիմք՝ ոչ ինչ եմք», թողում է եւ եկեղեցուց դուրս գալիս կամ մինչեւ այդ ժամանակ եկեղեցի չէ մտնում:

Այս առաջին անգամ, զանազան ենթադրութիւններս, մինը միւսին յաջորդելով, մի անելանելի դրութեան մէջ էին թողնում ինձ, որովհետեւ ես պարտաւորուած էի այդ ժողովրդի հետ գործ ունենալ եւ ինձանից անկախ պատճառով անորոշ ժամանակով, որ գուցէ շատ երկար կամ շատ կարճ տեւողութիւն կունենար՝ նայելով հանգամանքին: Ապագայ յաջորդութեան եւ ձախորդութեան երեւակայութեամբ մուտ գործեցի քաղաք. կարծեմ բնական է, որ ամեն ոք նոյն տրամադրութեան մէջ կլինէր, ով իմ դիրքը ունենար: Վերեւ յիշուած իմ ենթադրութիւններն հիմնուած էին լսածներիս եւ կարդացածներիս վերայ:

Իհարկէ, լսածից աւելի ճիշտը տեսածն է, տեսածից ճիշտը՝ շօշափածը: Եկաւ ժամանակ, որ ենթադրութիւնները տեղի պէտք է տային իրողութիւններին, եւ ահա ես, քաղաքը մուտք գործելուց մի օր յետոյ, շատ բան իմ ենթադրութիւնների հակառակ տեսայ եւ մի քիչ քաջալերուեցի, շատ բան չափազանցօրէն պատմուած գտայ. դա ինձ յուսադրեց, իսկ գործող հաստատութեանց մրցումը միմեանց գերազանցելու համար դէպի հասարակաց բարին, ինձ շատ միխթարական երեւաց: Ես համոզուեցի, որ միայն աչքի տեսութիւնը կարող է պարզել այն բոլոր երեւակայութիւնները եւ փարատել բոլոր տարակուսութիւնները, որոնք մարդուս մոլորեցնում են: Ես իմացայ, որ մօտ առ մօտ եղած հայկական ճարտարապետութեամբ բոլոր եկեղեցիները հայոցը չեն, թէպէտ եւ Տրդատ ճարտարապետի թոռների մտքի ծնունդ լինելուն չեմ տարակուսում, եւ եթէ կարելի է ասել, դեռ Ալէքսանդրապօլին հարկաւոր է մի եկեղեցի էլ քաղաքի արեւելեան մասում, որ եկեղեցիներից բաւական հեռի լինելով՝ ժողովուրդը մեծ նեղութիւն է կրում եւ կըրի ձմեռը եկեղեցի գնալու համար: Երկու հոյակապ նորաշէն եւ արտաքուստ շատ գեղեցիկ եկեղեցիները համոզեցին ինձ, որ ալէքսանդրապօլցիները իւրեանց նախնեաց աստուածպաշտութեան կատարեալ ժառանգներն են: Տարակուսում էի, թէ միգուցէ նախնեաց բազմաց անիմաստասէր բարքն էլ խորվութեան եւ անմիաբանութեան հետ իբրեւ ժառանգութիւն ստացած լինին:

Բարեբաղդաբար, հակառակը նկատեցի, տեսայ, որ Ալէքսանդրապօլը թէպէտ մի գաւառական քաղաք է, մի քաղաք, որ հազիւ յիսուն տարի է՝ գոյութիւն ունի՝ սկզբնաւորուած խեղճ, աղքատ, հարստահարուած եւ հալածուած գաղթականներով, ուսումնարանական հաստատութեան

կազմակերպութեամբ, նորա ներքին եւ արտաքին համարեա թէ նախանձելի դրութեամբ բազմահայ շատ նահանգական քաղաքներից գերադասէ իւր դպրոցներով, որոնց տնտեսական բազմածախք պիտոյքը հոգում է մի ժողովուրդ, որ հազիւ իւր օրականը հայթայթում է. է՝ որ արհեստով, է՝ որ երկրագործութեամբ, է՝ որ շատ սահմանափակ վաճառականութեամբ:

Պատիւ է այս հասարակութեանը, որ ժամասիրութեամբ նախնեաց լաւ յատկութեանը հետեւող են, իսկ իմաստասիրութեամբ նախնեաց վատ յատկութեանը՝ անհաղորդ, իսկ միաբանութեան եւ խաղաղութեան մասին առայժմ լուում եմ: Եթէ վշտանան ալէքսանդրապոլցիները հետեւեալ ճշմարտութիւններից, այն ժամանակ ես կասեմ, որ դոքա միայն շողոքորթութիւն են սիրում, այսինքն սիրում են չեղած լաւ յատկութիւնը, իբրեւ եղած ստեղծել, փաթաթել իրանց վզին, որ փառաւորուեն իրենք եւ փառաւորեն շողոքորթիւն, իսկ ես շողոքորթութիւնը շողոքորթութիւն համարելով եւ մի ցած միջոց մարդահաճութեան, իւր փառաւորութեամբ թողնում եմ սիրողներին, ճշմարտութիւնը լաւագոյն համարելով՝ պատմել: Գուցէ ոմանք հենց իմ տողերից ինձ շողոքորթ դատեն՝ իրաւունք ունեն:

Մենք՝ հայերս, եւ մեզ հետ էլ՝ ալէքսանդրապոլցիները, որչափ եւ կրթութեան հետեւինք, որչափ եւ եւրոպական լուսաւորութեան առաքեալ տիտղոսը, որ յատկացուած է մեզ զանազան երեւելի ճանապարհորդներից, ջանանք մեզ սեպհականել, այնուամենայնիւ չունինք դեռ յիշեալ տիտղոսին փայել բոլոր բարեմասնութիւնները, մենք դեռ ասիացի ենք եւ առաքելութեան տիտղոսի արժանաւորութիւնը միայն մեր արտաքինի մէջ փնտուելու է առ այժմ, իսկ մեր ներքինը վատ եւ լաւ սովորութեանց մի զանգուած է, եւ մենք չունինք դեռ այն առաքինութիւնը, որ վայել է եւրոպական կրթութեամբ զարգացած, քրիստոնէական վարդապետութեան լուսով լուսաւորուած եւ կատարեալ ագնիւ բնավորութեամբ սնուած մարդուն: Մեր գործը մեր բնաւորութեան յայտարարն է, մեր գլխաւոր ջանքն է մեր բոլոր գործերին միայն արտաքուստ փայլ տալ եւ թողնել արտաքինի մէջ էլ դեռ մի կէտ, որ ներքինին յայտարար լինի: Ահա այսպէս, մենք՝ հայերս, շինում ենք հոյակապ տուն եւրոպական ճաշակով, ամենայնիւ փայելուչ արտաքուստ եւ կամենալով աւելի շքեղութիւն տալ մեր ձեռակերտին՝ սկսում ենք պատերի վերայ անպէտք, անճաշակ նկարներ անել տալ: Փող ենք ծախսում այդ ամենի համար եւ այդ ամենը անելուց յետոյ մոռանում ենք ուշ դարձնել բնակութեան համար յարմարութեանը, թող այդ, այդքան գեղեցիկ շինուածքի ճակատին կամ կտրին թողնում ենք մի փոքրիկ թերութիւն էլ, որ մնում մինչեւ ո՛վ

գիտէ երբ: Այնպէս եւ ալէքսանդրապօլցիք, իբրեւ հայեր, ասիացի հայեր, աշխատում են միշտ արտաքինը փայլուն ու մաքուր, հոյակապ եւ շքեղ՝ երեւացնել՝ առանց ուշ դարձնելու ներքինին: Թողնելով մասնաւորները՝ խօսեմ եկեղեցու վերայ, որ պատկանելով բոլորին՝ հետեւաբար եւ իմ ասածիս օրինակը կդառնայ ընդհանրութեան վերաբերութեամբ:

Յայտնի է, որ ալէքսանդրապօլցիք Անւոյ Մայր եկեղեցու պէս մի եկեղեցի կառուցանելու համար շատ տարիներ աշխատեցին, եւ պէտք է ասել, որ կարողացան իւրեանց աշխատանքի արդիւնքը տեսնել, եւ այսօր ամեն մէկը կտեսնի մի մեծ, հոյակապ, բարձր եւ վայելուչ տաճար, որի վերայ մօտաւորապէս հարիւր հազար ծախսուած է անշուշտ, բայց ինչ էք կարծում՝ այդ հոյակապ եկեղեցու գմբէթի խաչը փայտից է, եւ թեւերը արդեն սկսել են կոտրտուել: Մինչեւ օգոստոս ամիսը դեռ զանգակատան առաջ տնկած էին գերաններ՝ ով գիտէ որ ժամանակից՝ շինութեան յիշատակարանը գրելու: Պատերի վերայ քանդակուած են եղել Ս. Պետրոս, Պօղոսի պատկերները, այնպէս այլանդակ կերպով, որ հանգուցեալ Գաբրիել եպիսկոպոսը խորհուրդ է տուել եղծելու, լաւ է, որ լոել են: Մինչեւ այսօր էլ եկեղեցու հարաւային պատի վերայ ուսումնարանի հանդէպ մարդահասակ խոչորութեամբ քանդակուած են երկու հոգիառ հրեշտակների պատկերներ, որոնց մինը արդարի հոգին է առել եւ ձեռքի վերայ ունի, իսկ միւսը՝ մեղաւորի, որ մազերից է քաշ տուել: Այս պատկերները այնպէս կոպիտ եւ անխորհուրդ են դուրս բերուած, որ արժէ եկեղեցու շուքը չնսեմացնելու համար ջնջել:

Մենք՝ հայերս, որչափ եւ զարգանանք, այնուամենայնիւ, փոխանակ կեանքի եւ կենդանութեան օրինակներ միշտ առաջներս ունենալու, առաքինութեան եւ մեծագործութեան գաղափարներով մեր հոգին ու սիրութ զարգացնելու, դեռ ուզում ենք վախեցնելով Աստուծոյ ճանապարհին պահել մեզ, մեր որդիքը եւ մեր ժողովուրդը: Աւելի յարմար էր ալէքսանդրապօլցւոց Ս. Պետրոս, Պօղոսի տեղ, եթէ հարկ կար, քանդակել տալ Ս. Թաղէոս եւ Բարդուղիմէոս առաքեալների պատկերները, որոնց քարոզութեան շնորհիւ քրիստոնէութիւնը մտաւ Հայաստան, մի ուրիշ տեղ՝ Ս. Սահակ եւ Մեսրոպի պատկերները նկարել՝ աշակերտներին հայոց այբբենը սորվեցնելիս եւ Ս. Գիրքը թարգմանելիս:

Եկեղեցին իւր արտաքին շքեղութեամբ ու ներքին անշքութեամբ ցոյց չէ՝ տալիս իւր զաւակների փարիսեցիութիւնը, եւ մի՞թէ գլխաւոր նպատակն է միշտ արտաքինը: Օտարականը, երբ մտնում է եկեղեցի, նորաներքինն իւր բոլոր անշքութեամբ երեւան չէ՝ գալիս եւ այլն: Չեմ կամենում մանրամասնել ամենը:

Բայց 3500 տուն ժողովուրդ ունեցող մի քաղաք, որ իւր ուշադրութիւնը դարձրել է միայն քար ու կրի վերայ, եթէ կամենար, կարող էր

եկեղեցու ճոխ հանդերձանքի եւ նորա ընտիր պաշտօնէից հոգսը քաշել։ Ալէքսանդրապոլու եկեղեցիների ներքինն եւ եկեղեցւոյ պաշտօնեայքն իրանց խեղճութեամբ լուելեայն բողոքաւոր են եւ մատնում են իւրեանց ժողովրդին իբրեւ անհոգ զաւակներ, որոնք զլանում են հարկաւոր խնամքը տանել եկեղեցու եւ նորա պաշտօնէից վերայ։ Ալէքսանդրապոլու նուրբ ճաշակը եւ ընդհանուր զարգացումը ցոյց տալու համար միայն ես եկեղեցին նկարագրեցի, որ բոլորին է պատկանում եւ ոչ ոք ի մասնաւորի չի կարող վշտանալ։ Մի քանի խօսք էլ քաղաքի արտաքին տեսքի եւ նորա գործած տպաւորութեան մասին խօսելով՝ դառնամ դէպի ուսումնարանները։

Ալէքսանդրապոլը գիւղացու համար, մանաւանդ շիրակեցու համար, որ ուրիշ քաղաք չէ տեսել, քաղաք է եւ՝ լաւ քաղաք, բայց քաղաքացու համար՝ մի գիւղաքաղաք՝ զուրկ բոլոր վայելչութիւնից, նոյն ինքն մոխրագոյն քարից շինած տները որչափ եւ գեղեցիկ շինուած լինին, իւրեանց տիպուր գունով չեն հրապուրում մարդու աչքը։ Եթէ քաղաքացիք միտք դնէին այդ քարերը ներկել հաճոյական գունով, մի օգուտ էլ այս կունենային, որ տները կազմատուէին խոնաւութիւնից, որովհետեւ քարերը ծծուն են, եւ դոցա այդ յատկութիւնը կարող էր փոխուել՝ խնլով մանր ծակոտիքը։ Զկայ քաղաքային պարտէզ, ծառատունկերի եւ ընդհանրապէս բուսականութեան բացակայութիւնը զգալի է՝ մանաւանդ սովոր մարդուն։ Եթէ կամենային քաղաքացիք, կարող էին աճեցնել զանազան պտղատու եւ անպտուղ ծառեր, եւ թէեւ օրինակ տուող եղել է, բայց հետեւող՝ շատ սակաւ, եթէ Ղվչաղի վանքում, որ այնքան բարձր է Ալէքսանդրապոլից, եւ Քեաֆթառի գիւղում պտղատու եւ անպտուղ ծառեր կարող են աճել, ուղեմն՝ Ալէքսանդրապոլում էլ կաճեն։ Միայն մարդ է, որ գործէ զերկիր։

Փողոցները անձրեւային օրերում կատարեալ ճահիճներ են, իսկ ամառնային չոր օրերում՝ աւազոտ անապատ, թէ՛ ցեխը եւ թէ՛ աւազը բնակիչների անհոգութեան յանցանքի ամենամեծ պատիմն են։ Ալէքսանդրապոլը ամառն ունի մի սովորական հողմ, որ մկւտում է ճաշից յետոյ եւ շատ սարսափելի է իւր յարուցած թողով։ Այս հողմը «խարախաչի քամի» է կոչում եւ Վաղարշապատի Լուսաւորչու քամուց աւելի զօրեղ է։ Օդը վատ չէ, իսկ ջուրը՝ թէպէտ պաղ եւ մաքուր, բայց ծանր եւ չօռ է։ Վաճառականութիւնը այժմ շատ ընկած է, մարդիկը անձկանօք են յիշում պատերազմի ժամանակը, երբ ճակնդեղի մի փոքրիկ հատը 30 կոպէկով են ծախելիս եղել։

Ստորին դասակարգի մէջ բարոյականութիւնը չարաչար խախտուած է, որի ապացոյցն են անհամար ամուսնական վէճերը, մանաւանդ նորապ-

սակների մէջ: Երիտասարդների մի խումբ, որ չափսուն մականուն ունին, վերին աստիճանի անբարոյականացած են եւ հայՀոյութեան նոր դասեր են տալիս հանդիպողին: Բնակիչքը բաղկացած են առհասարակ հայերից եւ սակաւ՝ յոյներից, պարսիկներից եւ մի քանի տուն ուսուներից: Հայերը զգեստով, փոքր մասը, մանաւանդ ծառայողներն ու ուսուցիչները, եւրոպացի են, մեծ մասը՝ երեւանցի, իսկ փոքրագոյն մասը, մանաւանդ ծերունիները, էրզրումցի, զարսեցի եւ բայազէտցի: Կանանց մէջ զգեստով եւրոպացի սակաւ են, վրացի՝ նոյնպէս, իսկ մեծ մասը էջրամ կոչուած սպիտակ բրդից նուրբ գործուած մի կերպասի մէջ փաթաթուելով՝ դեռ հին տիպն են ներկայացնում արտաքուստ: Գաղթական բնակիչքն ընդհանրապէս արհեստաւոր են եւ վաճառական խանութաւոր, իսկ բնիկները, որ գիւղացի կամ ռանչպար են կոչուում եւ փամբակեցւոյ բարբառի խառնուրդով խօսում, երկրագործ են. դոցա պարկեշտութիւնը համբաւուած է: Կիւրակէ եւ տօն պարապ օրերին ժողովուրդը վերին աստիճանի զբօսասէր է թւում, մի ամենաչնչին դէպքն էլ կարող է մի րօպէի մէջ հարիւրաւոր մարդիկ դէպի ինքն քաշել: Իբրեւ Տաճկաստանի գաղթականներ, դեռ դիւրագրգութեան յատկութիւնը իբրեւ մի սուրբ աւանդ անկորուստ պահպանել են, որ շատ դէպքում դէպի հասարակաց բարին են գործադրում եւ լաւ են անում, ուր հարկաւոր է գործ, այնտեղ բոլորովին աւելորդ են երկար ու բարակ մտածմունք ու դատողութիւն, որով եւ՝ դանդաղկոտութիւն: Բոլոր ազգային գործերը ուրիշ տեղերի պէս բարձի թողի արած չեն, գործողները միշտ պատասխանատուութեան տակ են եւ ճնշումն են զգում ի հարկաւոր դէպս: Այսպէս, ուսումնարանական գործը յանձնուած է հոգաբարձութեան, բայց 40 հոգի ընտրողները միշտ հսկում են հոգաբարձուաց գործունէութեանը եւ ի պահանջել հարկին միջամտում, երբեմն էլ՝ անտեղի կերպով, այդ ժամանակը, անձնական հաշիւլ կամ բարեկամական կապերը ի նկատի ունենալով. բայց սկզբունքը լաւ է: Այսօր անձնականը կհետաքրքրի, վաղը գործը կարող է հետաքրքրել: Վերջապէս, ազգային գործերի մէջ անտարբերութիւն չկայ, որ շատ ուրախալի երեւոյթ է:

Զի կարելի ասել, թէ քաղաքումս կուսակցութիւն չկայ: Կայ, բայց այժմ հակառակութիւն ու խոռովութիւն չկայ: Այդ կուսակցութիւնները մրցման մէջ են եւ աշխատում են միմեանց գերազանցել հասարակական ինչ-ինչ գործերում: Մրցութիւնը լաւ է, գործի համար մինչեւ անգամ հակառակութիւնը՝ ներելի է եւ համակրելի, իբրեւ կենդանութեան նշան, որ շարժումն է ուզում, բայց դժբաղդաբար, իբրեւ կիսակիրթ մարդիկ, մրցութիւնը գործի տեսակէտից չեն սկսում, այլ՝ անձնականութեան, փոխանակ մրցութիւնը գործից սկսելու եւ գործի յաջողութեամբ վերջացնելու՝ անձնականութիւնից սկսում է եւ գործի յաջողութեամբ

կամ ձախորդութեամբ վերջանում՝ ատելութեան ոգին կենդանի եւ զօրեղ դարձնելով մրցող երկու կողմերի մէջ։ Այդ պակասութիւնն էլ ժամանակն ու կրթութիւնը կուղղի։

Որչափ ես նկատել եմ, Ալէքսանդրապոլու ժողովուրդը խօսքով աւելի դպրոցասէր է, քան գործով, եւ այս նորանից եմ հետեւցնում, որ դոքա բոլորն էլ աշխատում են դպրոցը արտաքին պատահական եկամտով կառավարել, թէպէտ եւ այդ էլ իրանցից է դուրս գալիս կողմնակի կերպով։ Փոքրիկ նոր Բայազէտը, իւր դպրոցի մէջ փոքր ի շատէ փոփոխութիւն տեսնելով, իսկոյն դրդուեց եւ մի ընկերութիւն կազմեց դպրոցի ապագան ապահովելու համար, եւ այդ ընկերութեան անդամները 100 ռուբլի միանուագ վճարել պարտք անձին համարեցին, իսկ Ալէքսանդրապոլը իւր հոյակապ շէնքը սկսեց եւ վերջացրեց՝ բոլոր եղած դրամագլուխը ի գործ դնելով եւ դեռ մօտ 5.000 ռուբլի պարտքի տակ մնալով, բայց մինը դուրս չեկաւ ինքնաբերաբար մի զոհողութիւն անելու, թէպէտ եւ խօսքով մեծամեծս են բարբառում։ Այդ պակասութիւնն էլ ժամանակը եւ կրթութիւնը կուղղի՝ ասելով՝ մխիթարուենք եւ յուսանք։

Ալէքսանդրապոլը իւր այժմեան դրութեամբ դպրոցական գործերի մէջ երկու հակապատկեր կրթարաններն էլ ունի։ Թողնելով կանոնաւոր դպրոցների մասին խօսելը՝ վերջին անգամ խօսեմ հին դպրոցական կեանքի վերայ, որի պատկերը դեռ Ալէքսանդրապոլում աչքի առաջ ունիմ։ Դոքա մասնաւոր դպրոցներ են, որոնց գոյութիւնը յայտնի է թեմական տեսչին։ Դոքա այժմ էլ շատ քիչ փոփոխութեամբ հին խալֆայական սիստեմայով ու մեղօթով են կառավարուում։

Դեռ ես մոռացել չեմ այն ժամանակը, երբ ծնօղք իւրեանց զաւակներին կարդալ տալու համար ուսուցչին յանձնելիս ասում էին՝ խալիֆա՛յ, միսը՝ քեզ, ոսկը՝ ինձ, զու գիտես քո հոգու սադաղէն, էլ իմը չի՝ քոնն ա։

Մեզանից շատերը նոյն բաղդին արժանացել են իւրեանց սկզբնական կրթութիւնը ստանալիս։ Եւ իրաւ, որ մենք յանձնուելով այդ խալիֆայ (խալֆա) ուսուցիչներին, պէտք էր մեր միսը թողնէինք խալիֆին, միայն ոսկրներով առողջ դառնայինք մեր հօր տուն, վասն զի բնակարանը, ուր պարտաւորուած էինք սովորելու, կամ խալիֆի խոնաւ ու մութ մառանն էր, կամ գոմի օղէն։ Այնտեղ բաց գետնին ձգած մի կտոր քուրչի կամ մորթի վերայ մենք պարտաւոր էինք ծալապատիկ եւ անշարժ նստել ժամերով, պարտաւոր էինք երբեմն, ուսուցչի թոյլտուութեամբ, երգելով կարդալ դասներս կամ լոիկ միայն դասներիս տողերը համարել՝ աչքի տակից դիտելով ուսուցչի դրութիւնը կամ վերացեալ ապուշ ապուշ կերպով այս կամ այն առարկային մտիկ անել։ Այն, ինչ որ պահանջ է այժմ, այն ժամանակ յանցանք էր եւ չարութիւն։ Այժմ ուսումնարանը

եթե չունի ընդարձակ բակ աշակերտների խաղալու համար, համարւում է անյարմար չենք իւր նպատակին: Այն ժամանակ մեր պարոն խալիֆայ ուսուցիչները իւրեանց խոնաւ, նեղ ու մութ մառանն էլ շատ էին համարում մեզ համար եւ որպէս զի մենք բնաւ չկարողանայինք շարժուել, մեր հանդերձի քղանցքի վերայ աւագ էին ածում ու կնքում. վայ այն անգայոց տղային, որի քղանցքի վերայի կնիքը խախտուած կլինէր: Մենք պարտաւորուած էինք ամենայն օր ծոմ գնալ դպրոց, եւ մեր ուսուցիչները այդ պահանջում էին, նոքա մեր լեզուից գուշակում էին մեր զանցառութիւնը եւ խիստ պատժում: Վերջապէս, հին դպրոցական կեանքը մեր մանուկների համար ընդհանրապէս եւ ալէքսանդրապօլցիների համար մասնաւորապէս բոլորովին անհաւատալի կթուէր իւր բոլոր դիպուածների մանրամասնութեամբ եւ ամենահետաքրքիր ու ծիծաղաշարժ անեկդօտներից (առակ) աւելի կկարդացուէր, եթէ դորա իսկական պատկերը մի քիչ բարեփոխուած չտեսնուէր դեռ գիւղական ծխականներից շատերում եւ քաղաքի մասնաւոր մարդոց դպրոցներում:

* * *

Հին դպրոցները իւրեանց նշանաբան ունէին երկու սրբագործուած խօսքեր, մինը՝ Սուրբ Գրքից, որ է. «Օրհնեալ է փայտ, որով լինի արդարութիւն» բոլորովին այլափոխուած իմաստով, եւ մյուսը՝ ժողովրդի բերանից առած, որ է. «Ով ծեծ չուտի՝ մարդ չի դառնալ»: Հին դպրոցի ուսուցիչների գլխաւոր ջանքն էր աշակերտներին մոլորեցնել այնպիսի խաւար լաբիրինթոսների մէջ, առանց նոցա մի բան հասկացնելու, որ թէ՛ հասարակութիւնը եւ թէ իրանք՝ աշակերտները, ոչինչ չհասկանալով, զարմանային ուսուցչի խորիմաստութեան վերայ: Ալէքսանդրապօլի եւ այլ գաւառական քաղաքների ու գիւղերի վերաբերութեամբ դեռ բոլորովին չէ անցել այդ ժամանակը, թէպէտ խալֆայ բառը այժմ մի հեգնական խօսք է, բայց դեռ կան մարդիկ, որ յարգանօք են յիշում այն ժամանակի ուսումնական գրեանքը, թէեւ այժմ մինչեւ անգամ մեր դպրոցների թանգարաններում անբաժան են համարում պահել, բայց մասնաւոր դպրոցների անընտրողութիւնը վատթարագոյն եւս է:

Որպէս զի մեր ապագայ սերունդը գիտենայ, թէ որպիսի՝ յեղափոխութիւն է մտել մեր դպրոցական կեանքի մէջ եւ ինչպէս արագ, խորհուրդ կտայի մեր դպրոցի վարչութիւններին հին դպրոցական պատժի գործիքների համար թանգարանի կամ գրադարանի մէջ մի մասն յատկացնել եւ այդ մասին աշակերտներին շուտ-շուտ այցելել տալ, խորհուրդ կտայի թեմական տեսուչներին, մասնաւանդ մեր յայտնի ժողովրդական վիպասան Պ. Պոչեանին[105], որ իւր պաշտօնով շատ այդպիսի դպրոցներ է տեսել եւ

իւր մանկութիւնը դոցա մեջ անցրել իբրեւ աշակերտ եւ վարժապետ, մի յատուկ վիպասանութեան նիւթ դարձնէին: Ալէքսանդրապօլու ծերունիները նոյն դպրոցի աշակերտ ու վարժապետներն են, գործողները՝ աշակերտները, իսկ ապագայ սերունդը, բացառութեամբ մասնաւոր դպրոցների, կրթում են բարեկարգ եւ ամեն յարմարութիւն ունեցող դպրոցներում: Ես ուղղակի այժմեան մասնաւոր դպրոցները չնկարագրեցի, որ գործող անձինքը շատ չզայրանան, բայց թող այդպիսիքը բարեհաճեն հանդարտութեամբ իւրեանց պատկերը նկարագրածի մէջ տեսնել, որովհետեւ այդպէս են երեւում ուրիշներին: Առարկողներ կլինին անշուշտ այդպիսի դպրոցները փակել բոլորովին, բայց դոցա աշակերտներին ու՝ թեղաւորել: Փողոցներում թափառելը զանազան գայթակղական գործեր տեսնելով՝ աւելի վտանգաւոր է. «Երկուց չարեաց փոքրագոյնն է ընտրելի», միայն չարիքը չարիք է, հարկաւոր է տեսնել, գիտենալ եւ աշխատել հետզհետէ առաջքը առնել:

Այդ չարիքի առաջքը կարելի է առնել՝ օրինաւոր ծխականների թիւը շատացնելով: Այդպիսի ծխականներ պէտք է հաստատել Ս. Աստուածածնի աւագ եկեղեցու, Ս. Նշանի, Ռանչպարների եկեղեցու մօտերքում եւ քաղաքի արեւելեան մասում, ուր Գեօնջեանի դպրոցն է, ապա թէ ոչ՝ անհնար է ժողովրդեան մտաւոր զարգացման ճգտմանը բաւականութիւն տալ միայն վիճակային դպրոցով, որի մէջ այժմ էլ 497 աշակերտներ սովորում են զետեղուած հետեւեալ կարգով. Դ. դասարանում՝ 11 աշակերտ, Գ. դասարանում՝ 16 աշակերտ, Բ. դասարանում՝ 33 աշակերտ, Ա. դասարանում՝ 65 աշակերտ, Գ. պատրաստականի Ա. բաժնում՝ 48 աշակերտ, Գ. պատրաստականի Բ. բաժնում՝ 45 աշակերտ, Բ. պատրաստականի չորս բաժիններում՝ 177 աշակերտ, Ա. պատրաստականի երկու բաժիններում՝ 102 աշակերտ: Որովհետեւ նորակառոյց դպրոցը իւր մէջ չէր տեղաւորել բոլոր պատրաստականները, հոգաբարձութիւնը պարտաւորուեց մասներ ունենալ երկու առանձին տեղերում, որոնք վիճակային դպրոցից հեռի են, մէկը՝ կէս վերստ, իսկ միւսը՝ $\frac{3}{4}$ վերստ, որ մեծ անյարմարութիւն է թէ՝ աշակերտների եւ թէ՝ ուսուցիչների համար, որոնք պարտաւորուած են մի տեղից միւսը գնալու համար ցիսէ լճերը անցնել: Խորհուրդ կտայի հայկական հանճարը գործ գնել՝ մի գիւտ հնարել այդ ցիսէ լճերի վերայ ճանապարհորդելու, եթէ բոլոր եղած միջոցները անգոհացուցիչ են, որով պատուած կլինին բնակիչքը երթեւեկութեան անտանելիութիւնից:

Զուտ հայոց դպրոց՝ օրինաւոր ծրագրով ու մանկավարժութեան հիմունքներով կառավարուող, Ալէքսանդրապօլում երկու հատ տղայոցն է՝ մին վիճակայինը իբրեւ միջնակարգ, իսկ միւսը՝ Ս. Նշանի ծխական Գեօնջեանի դպրոցը՝ իբրեւ տարրական: Երկու հատ էլ աղջկերանցը, Արղութեան՝ միջնակարգ եւ Սահականուշեան՝ տարրական:

Վիճակային դպրոցը չորս դասարաններից եւ երեք զանազան աստիճանի պատրաստականներից է բաղկացած, իսկ Արդութեանը՝ երկու պատրաստականից եւ երեք դասարաններից: Վիճակային եւ Արդութեան դպրոցներում վարժապետները վարձատրում են ըստ արժանույն, իսկ Սահականուշեան դպրոցը կառավարում է մի քանի վարժապետների ձրի դասաւանդութեամբ: Թէպէտ այդ դպրոցում էլ կան ոռջկաւոր ծառայողներ:

Արդութեան եւ վիճակային դպրոցները կառավարում են ժողովրդից ընտրուած հոգաբարձուներով, Սահականուշեանը՝ ուսուցչաց խմբի վարչութեամբ, որ միայն գանձապետ ունի քաղաքացիներից, իսկ Ս. Նշանի Գեօնջեան դպրոցը կառավարում է միմիայն ուսուցիչների վարչութեամբ, որոնք թէ՛ տնտեսական եւ թէ՛ ուսումնական մասը իւրեանց վերայ ունին:

Անցեալ տարուայ պաշտօնական ցուցակներից հետեւեալ տեղեկութիւնները կարելի է քաղել Աղէքսանդրապօլու դպրոցների մասին:

Անուանը դպրոցաց	Թիւ աշակ.	Ուսուց.	Վարչութիւն	Մուտք
Վիճակային Հոգեւոր դպրոց ի հինգ դասարանաց	360	11	Հոգաբարձութիւն ի 6 անձանց	Վարժապետամբ կրպակաց, թոշակադրամք, արդիւնք ի պատկերէ Ս. Աստուածածնի
Ծիսական դպրոց տղայոց	258	8	Կառավարի ի ձեռն վարժապետաց	Թոշակ աշակերտաց
Գումար	618	19		
Արդութեան դպրոց օրիորդաց	153	16	Հոգաբարձութիւն ի 4 անձանց	Կտակեալ գումար իշխան Ղահրամանի Արդութեան, կրպակավարձք եւ թոշակք
Ծիսական դպրոց օրիորդաց	186	7	Կառավարի ի ձեռն ուսուցչաց	Թոշակ աշակերտաց
Գումար	339	23		
Համագումար թիւ	618	19		
	339	23		
	957	42		

Տեսուչը եղել է Ստրասբուրգի համալսարանի դօկտօր, ուսուցիչներից մինը՝ Մոսկվայի կայսերական համալսարանի կանոնիդատ, մինը՝ գիմնազիայի ուսումնաւարտ, մինը՝ Լազարեան ճեմարանի ուսումնաւարտ, մնացեալները՝ Ներսիսեան դպրոցի գաւառական արքունի դպրոցների եւ նոյն ինքն Աղէքսանդրապօլու դպրոցի սաներ: Բացի ծխականներից կամ մասնաւորներից, ի յարգանս պէտք է ասել, որ Աղէքսանդրապօլու դպրոց-

ների ուսուցչաց խումբը լաւ անձինքներից է կազմուած, եւ շատերը յայտնի են իւրեանց մանկավարժական գրուածքներով։ Բացի Գեօնջեանի դպրոցը, որի ուսուցիչներից մինը ուսել է Տիփսիսու վարժապետանոցում, իսկ միւսը՝ Ս. Էջմիածնի ճեմարանում (մինչեւ Դ. դասարանը), եւ բացի Սահականուշեան օրիորդական դպրոցից, որ կառավարւում է Արդութեան եւ վիճակային դպրոցների ուսուցիչների ձրի դաստիարակութեամբ, մնացեալ մասնաւորները հին խալֆայական կատարեալ տիպն են։

Բացի վերեւ յիշուած դպրոցներից, հայ մանուկները սովորում են արքունի գաւառական դպրոցում եւ Արաբաջեանց եղբայրների ուսումնարաններում, Արքունի օրիորդական պրօդիմնազիայում եւ այլ մանրմունր յայտնի եւ անյայտ պուճախներում, որոնց թիւը 400 հաշուելով մօտաւորապէս՝ կստանանք ընդամենը 1357, որ շատ աննախանձելի թիւ է շատակեր եւ բազմածունդ շիրակացի Ալէքսանդրապօլ քաղաքին նայելով, ուր, ինչպէս հոգեւոր կառավարութեան վիճակագրութիւնը ցոյց է տալիս, 3046 տուն հայ ժողովուրդ կայ՝ թողլով հայ-կաթոլիկները։

Հնդկանուր վիճակագրական համառօտ տեղեկութիւն Ալէքսանդրապօլու յաջորդութեան, բաժաննելով գործակալութիւնների վերայ								
Կենդրունի անուններ	Եղիշե-դժ	Եղուու-դժ	Արդյունքներից	Ժմուդություն	Բային	Բայութեան	Հմուտիւն	Բովածութեան
Ալէքսանդրապօլ քաղաք	1	3046	4	28	7	5	42	618
1. Գործակալութիւն Հոռոմու	15	1151	15	23				
2. « Մեծ Քեափանակի	21	1499	21	27				
3. « Մեծ Ղարաքիլիսի	9	693	9					
4. « Համամլուայ	9	617	9	14				
5. « Մեծ Պարնուոյ	9	723	9	14				
6. « Նորաշէնի	12	567	12	13				
7. « Արթիկի	10	833	10	17				
8. « Սահմուտջուղի	9	785	9	15				
9. « Բօզեօխուցի	7	171	7	6				
10. « Տաւշանդշաղի	9	755	10					
11. « Զուլուայ	12	444	12	12				
Համագումար թ. քաղաք	122	11294	126	183	15	1	25	614
								25

Բոլոր տասն եւ մին գործակալութեան մէջ, Մեծ Ղարաքիլիսայի երկսեռ դպրոցները միասին հաշուելով (բացի Ալէքսանդրապօլ քաղաքինը), 29 դպրոց, որոնցից մէկը՝ օրիորդաց՝ 25 աշակերտներով, 13 դպրոցներում դասաւանդութիւն չէ եղել, ուրեմն ամբողջ Ալէքսանդրապօլում

անցեալ 18 ^{80/84} ուսումնական շրջանում եղել են դպրոց։ Տես աղիւսակի համագումար թուերը։

Վարժապետներից 44-ը արական են, 13-ը՝ իգական։ Այս ուսուցիչները ուսել են ընդհանրապէս մինը՝ արտասահմանի համալսարանում, մինը՝ տէրութեան[106], իսկ մնացեալները՝ գիմնազիայում, Պրօգիմնազիայում, գաւառական դպրոցներում, Ս. Էջմիածնի ճեմարանում, Ներսիսեան դպրոցում, Ալէքսանդրապօլու վիճակային դպրոցում, Արդութեան օրիորդական դպրոցում եւ Հառիճում։ Դպրոցներից վիճակայինը բաղկացած է չորս դասարաններից եւ երեք տարեշրջան պատրաստականներից, Արդութեանը՝ երկու դասարաններից, Սահականուշեան օրիորդականը՝ մի դասարանից եւ երկու տարեշրջան պատրաստականներից, մնացեալներից 12 դպրոցները երկդասարաննանի են, իսկ 15-ը՝ մի դասարաննանի նախակրթարան։ Արդէն յայտնի է, որ այդ դպրոցները կառավարւում են եկեղեցական արդիւնքներով, զանազան նուէրներով եւ աշակերտների թոշակադրամներով։ Երկու կենդրօնական դպրոցներ կան, որոնք կառավարւում են Հիմնադիր Համարուած պ. Մ. Ա. ազնիւ հայու օժանդակութեամբ եւ տեղական ժողովրդի տուրքերով։

Այս տարի, որ առիթ ունեցայ Ալէքսանդրապօլու դպրոցների քննութեան ներկայ լինելու եւ կոչմամբս պատեհութիւն ունիմ յաճախ ուսումնարաններին այցելելու, խոստովանում եմ, որ առարկաները ընտրանօք եւ հոգածութեամբ են մատակարարւում, ուսուցիչները, որոնցից շատերը տարիներով արդէն նոյն դպրոցում ծառայելով՝ թէ՛ աշակերտների եւ թէ՛ հասարակութեան համակրութեանն արժանացած են եւ անխոնչ եռանդով են իւրեանց պարտականութիւնը կատարում, սոցա գործունէութեան վերայ անցեալ տարի Հսկելիս է եղել մի նոյնչափ արժանաւոր անձն՝ տեսուչ պ. Ա. Յ. մասնաւորապէս, եւ ուսուցչական ժողովը՝ ընդհանրապէս։

Պէտք է ասել, որ ներկայ հոգաբարձութեանց ջանքը ոչ սակաւ գնահատութեան արժանի է, որոնք դպրոցների գործերը իւրեանց սեպհական գործերից եթէ գեր չեն դասում, գոնէ հաւասար կարգումն են պահում։ Եղել է ժամանակ, որ շաբաթուայ մէջ համարեա ամենայն օր Հոգաբարձական ժողով է եղել եւ ի յարգանս Հոգաբարձուաց պէտք է ասել, որ գրեթէ ամենքը ներկայ են եղել ժողովներին։ Վերջին աստիճանի ժողովրդականութիւն է տիրում ազգային գործերի մէջ, եւ շատ լաւ է, որովհետեւ ազգային գործերը միայն ժողովրդեան կարող է օգուտ տալ եւ կամ վնասել, եւ հասարակութիւնը այդ գործերի ղեկը ամենայն արդարութեամբ յանձնել է վերին աստիճանի ժողովրդական մարդիկներին։ Այնպէս որ այժմեան Հոգաբարձութիւնը կազմուած է միջին դասին պատկանող վաճառական անձինքներից, որոնք միշտ հեռի են պահում իրանց աւելորդ շաղակրասութիւններից մանկավարժութեան վերաբերեալ փրուն նախադասութիւններով ճռճռան

ճռողմաբանութիւններից, որոնցից դրական օգուտ չկայ դպրոցների համար, այլ իբրեւ վաճառական մարդիկ, միշտ նիւթականը ի նկատի ունենալով, այդ մասին են Հոգում՝ ուսումնական մասը թողնելով ուսուցչական ժողովին, որ շաբաթը մի անգամ պարտաւորուած է գումարուել:

Հոգաբարձական ժողովի օրերն են վիճակային դպրոցի համար ուրբաթ օրերը, իսկ Արդութեանի համար՝ չորեքշաբթի, բայց եթէ ստիպողական գործեր լինին, կարող են արտակարգ ժողովներ ունենալ, որ շատ յաճախ է պատահում:

Այժմեան Հոգաբարձութեան շրջանը լրացել է, եւ մօտիկ ապագայի ընտրութիւնը ցույց կտայ ալէքսանդրապոլցու յատկութիւնը:

Հասարակական մտքերի արտայայտութեան տեղերն են. բարձր շրջանի համար՝ ժողովաբանը (կլուբը), միջին դասակարգի համար՝ հրապարակի խանութները, ուր իրանք տուրեւառութիւն են կատարում, միջին դասից ոմանց եւ ստորին դասի համար՝ սրճարանները: Այդ տեղերում թէեւ պաշտօնական ժողովներ եւ պատրաստական ճառախոսներ չկան, սակայն արհեստաւոր դասը հաւաքուելով՝ ամեն մինը իւր կարծիքը յայտնելու համար պատրաստական ճառախոս է՝ առանց հազարու, թեւերն ու օձիքները դրասելու եւ երեսն ու ձեռքերը շփելու:

Ալէքսանդրապոլը իւր տեղական հանգամանքների շնորհիւ երկու արհեստների մէջ բաւական հմտութիւն է ստացել, եւ դոքա են ճարտարապետութիւնը՝ քարաշէն շինութիւններ կառուցանելու եւ երկաթագործութիւնը: Կան նաեւ բաւական խառատներ, ոստայնանկութեամբ պարապողներ, որոնց արտադրութիւնն է այն նուրբ եւ սպիտակ բուրդից գործած կերպասը, որի մէջ փաթաթւում են կանայք, եւ որ էհրամ է կոչւում:

Ալէքսանդրապոլու բնակիչքը բաղկացած են էրզրումցիններից, կարսեցիններից, բայազէտցիններից, բասենցիններից եւ տեղացիններից: Գաղթականութեան այդ զանգուածը մի ծանր եւ դժուարալուր բարբառի արտասանութիւն ունի, մանաւանդ, երբ խօսում են բայազէտցինները: Այժմեան դպրոցները, ուր ընդունած է երեւանի բարբառը, մեծայոյս եմ, որ կարող կլինին ժամանակին մի ախորժալուր եւ հեշտ բարբառով խօսող սանիկներ ընծայել հասարակութեան եւ աւելի բարեկիրժ:

* * *

Քաղաքները լճեր են, իսկ գիւղացիք՝ վտակների աղբիւրներ. ով կամենում է համոզուել, թող մի բարձրաւանդակի վերայից մտիկ անի իւր չորս կողմը եւ կտեսնի, թէ գիւղացիք ինչպէս լցւում են քաղաքը իւրեանց զանազան արտադրութեամբ: Վտակներով լցւում են լճերը, իսկ

լճերը գոլորշիներ են արձակում, որոնցից կազմուած անձրեւը եւ ձիւնը տեղալով երկրի վերայ՝ առատացնում են վտակի աղբիւրը, բայց քաղաքը, տեսնենք, նոյն համեմատութեան մէջ գտնուելով, որչափ օգուտ է տալիս գիւղերին: Գոլորշիքից միշտ անձրեւ ու ձիւն է տեղում եւ սակաւ անգամ՝ տեղատարափ կարկուտ, իսկ քաղաքների գոլորշիներից՝ սակաւ անգամ ձիւն ու անձրեւ, բայց միշտ կարկուտ, վասն զի համեմատելով գիւղացու ահագին նիւթական օժանդակութիւնը, որ նա տալիս է քաղաքին, շատ սակաւ բարոյական օժանդակութիւն է ստանում:

Որովհետեւ, գիւղացին, իւր մթերքը բերելով քաղաք, մինչեւ վաճառելը հարիւր անգամ ստախօսների, զրկողների, արհամարհողների եւ անբարոյականների է հանդիպում եւ վերջապէս, շատ մեծ դժուարութեամբ իւր մթերքը վաճառելուց յետոյ, տեսնելով քաղաքի զեղիսութիւնները, շուայլութիւնները եւ պճնասիրութիւնը եւ հրապուրուելով դոցանից, իւր վաստակի մի մասը այդ բաներին է զոհում, մի մասը՝ իւր ընտանեկան անհրաժեշտութեանը եւ միւս մասը՝ մեծ քաղաքում ստացած տպաւորութիւնները իւր գիւղում գործադրելու: Թէպէտ քաղաքի գայթակղական գործերը սկզբում զգուանք են յարուցանում գիւղացու մէջ, բայց հետզհետէ սովորական են դառնում: Գիւղացին քաղաքից իբրևել լաւ օրինակներ իւր ապագա գործունէութեան համար տանում է եկեղեցիներում տեսած բարեկարգութիւնները, եթէ կան, ու իրանք միջոց ունին տեսնելու, եւ ուսումնարանների հրապուրիչ կարգապահութիւնը, եթէ իրանք կամենան ներս մտնել տեսնելու եւ չարտաքսուին:

Դժբաղդաբար, պէտք է ասել, որ գիւղացիք, քաղաք գալով եւ փչացած ստորին դասակարգին հանդիպելով, շատ սակաւ են լաւ բաներ տեսնում եւ բարոյական օգուտ քաղում: Այս բանի ապացոյցն է նախնի բարեմտութեան եւ հիւրասիրութեան բացակայութիւնը եւ զանազան մոլորութեանց ներմուծումն այն գիւղերի մէջ, որոնք մօտիկ են քաղաքներին եւ մեծ ճանապարհի վերայ են գտնուում:

Ես, Անի գնալ գալիս հանդիպելով զանազան գիւղերի, տեսայ վերեւ յիշուած տխուր ծշմարտութիւնները: Գիւղեր, ուր երեմն բարի խօսքը եւ հոգեշահ խրատը ընդունւում էր իբրեւ ամուան ցող տօթակէզ կանաչների վերայ եւ արդիւնաւորում էր: Այժմ այնպէս չէ, ժողովուրդը այնքան փչացել է, որ տեղն է ասել. «Որ ոչ լուիցէ ունկամք, լուիցէ թիկամք»:

Անին յիշելով՝ միտս եկաւ նորա մասին մի քանի խօսք ասել, եւ ուրիշն իմ տեղը լինէր, անպատճառ կանէր այդ, բայց պէտք է ասել, որ ես քարերի աւերակներով շատ չեմ հետաքրքրուում՝ մարդկային սրտի աւերակներն աւելի եւ աւելի զանազան մոլութեամբ քայլայուած տեսնելով:

Ինձ գուցէ մեղադրեն՝ գրուածքիս մէջ հակասութիւններ տեսնելով, որովհետեւ տեղ-տեղ միեւնոյն հասարակութիւնը գովել եմ եւ տեղ-տեղ

պախարակել: Այդ բանում ոչինչ հակասութիւն, ըստ իս, չկայ, վասն զի մի հասարակութիւն չի կարող բոլորովին փչացած լինել, եւ տմարդութիւն է լաւ կողմերը փառաբանելով՝ վատ կողմերը չտեսնել կամ վատ կողմերը պախարակելով՝ լաւերին աչք գոցել:

Հնդհանուր ամփոփումն նկատողութիւններիս են հետեւեալներն.

Ա. Եթէ մի ժողովրդի մտաւոր զարգացման աստիճանը չափուում է նորա դպրոցների քանակութեամբ եւ կարգաւորութեամբ, պէտք է խոստովանել, որ Շիրակը այս բանում շատ աննախանձելի դրութեան մէջ է, վասն զի 11.294 տուն ժողովուրդը քաղաքում ունի միայն 7 դպրոցներ՝ տղայոց, որոնցից մէկը՝ միջնակարգ, իսկ 6-ը՝ տարրական, 5 դպրոցներ՝ աղջկերանց, որոնցից մէկը՝ միջնակարգ, իսկ 4-ը՝ տարրական։ Վիճակում 15 տարրական դպրոցներ՝ տղայոց, 1 հատ՝ աղջկերանց, որոնց ուսանողների թիւը քաղաքների հետ հաշուելով է տղայոցը՝ 1332, աղջկերանցը՝ 364, միասին՝ 1696 երկսեռ աշակերտներ՝ 11.294 տան վերայ։

Բ. Եթէ մի ժողովրդի առողջապահութեան աստիճանը չափուում է բնակարանների յարմարութեամբ, պէտք է ասել, որ շիրակացին շատ թշուառ է այդ մասին էլ, որովհետեւ տները ախոռների հետ խառն՝ կեղտոտ, խոնաւ ու գետնափոր են։

Գ. Եթէ մի ժողովրդի բարեկեցութիւնը չափուում է նորա տնտեսական պիտոյքների բազմազանութեամբ ու հարստութեամբ, պէտք է ասել, որ շիրակացին այդ մասին էլ զուրկ է բոլոր յարմարութիւններից, որովհետեւ նորա տնտեսական պիտոյքի ցուցակը շատ համառօտ է, եւ սոքա են ցորեն, գարի, իւղ, պանիր եւ ախտացեալ անասունների միս՝ տարին մի քանի անգամ, ցորենն ու գարին երկնքի անձրեւն ու ցողն են աճեցնում, իւղն ու պանիրը նահապետական անհաշիւ տնտեսավարութիւնն է արտադրում, իսկ անասուններ՝ անհմուտ խաշնաղարմութիւնն է սնուցանում։

Դ. Եթէ մի ժողովրդի մաքրակեցութիւնը չափուում է սպիտակեղէնների եւ բաղանիքների կամ լողարանների քանակութեամբ, պէտք է ասել, որ շիրակացին այդ մասին եւս ողորմելի է, վասն զի նոքա չգիտեն, թէ ինչ է նշանակում սպիտակեղէնն, նոքա մի շապիկ ունին, որ քառասուն կտոր կարկտանից է բաղկացած եւ երեք անգամ հազիւ լուացուած։ բաղանիքներ չկան, գետեր եւ առուակներ հազուագիւտ են, իսկ սառը ջրում լողանալը համարում է երեխայական չարութիւն եւ ստահակութիւն։ Զեռքս խղճիս վերայ դնելով՝ կասեմ, որ ամբողջ Շիրակում եւ Փամբակի ձորում, բացի քաղաքը, տարին 5/₂ փութ հազիւ օճառ (սապոն) գործադրուի։

Ե. Եթէ մի ժողովրդի ճաշակի նրբութիւնը չափուում է տան կահ-կարասիքի որպիսութիւնից, զգեստի վայելչութիւնից եւ կերակրեղէնի տեսակներից, պէտք է ասել, որ շիրակացին այդ մասին էլ իւղճ է։ Տան

կահ-կարասիքը կոպիտ խեցեղէնի եւ փայտեղէնի դարին են պատկանում, զգեստը տգեղ ձեւ ունի եւ գործադրում է ոչ թէ անհրաժեշտութեան համար, այլ թէ. «այս էլ ունիմ, այն էլ», բայց բոլորն էլ՝ անպէտք եւ կոպիտ: Կերակրեղէնի մասին մինչեւ անդամ պէտք չէ խօսել:

Վերջապէս, Շիրակի գաւառում «հունձք բազում են եւ մշակք՝ սակաւ, աղաչելու է հնձոց տիրոջը, որ մշակներ հանի իւր հունձերի համար»:

Աշխարհիս երեսին մարդիքը երկու տեսակ են բաժանում՝ գործնական եւ գաղափարական: Գործնական մարդիքը իւրեանց եռանդը գաղափարի արտայայտութեան վերայ չեն պարապեցնում, այլ գործի կատարման են անձնատուր լինում, իսկ գաղափարականները բոլոր եռանդը գաղափարի արտայայտութեան վերայ են զբաղեցնում: Այդ տեսակ մարդիք միշտ ամեն բանի վատ կողմը դիտելու տրամադրութիւն ունին: Գործի վերայ գործնական մարդ կարգելու է, իսկ գաղափարականին՝ մօտին կանգնեցնելու, որ դիտողութիւններ անեն: Երկուքն էլ հարկաւոր են, երկուսից էլ օգուտ կարելի է սպասել, բայց մենակ գաղափարականը ոչինչ չի կարող անել, որովհետեւ բոլոր եռանդը գաղափարի արտայայտութեան վերայ գործ դնելով՝ միջոց եւ տոկունութիւն չէ ունենալ՝ գործին անձնատուր լինելու: Բոլոր մեր ազգային գործերի գործունեայ եւ տոկուն պաշտօնեանների մեծ կարօտութիւն կայ, նոյնպէս եւ Շիրակի:

Ես «իմ նկատողութիւնները» ոչ թէ իբրեւ պաշտօնական անձն գրեցի, այլ իբրեւ սոսկ նկատող: Գուցէ նկատողութիւններիս մէջ կան այնպիսի կէտեր, որոնց ուղղութիւնը իմ պաշտօնից է կախուած: Դորա մասին խօսք չունիմ: Եթէ միջոց ունենամ աւելի եւս ծանօթանալու Շիրակին եւ Փամբակաձորին՝ դարձեալ իմ նկատողութիւնները շարունակելու եմ, որոնց մէջ տեղ կգտնեն այդ գաւառի սահմանները, լեռները եւ գետերը՝ իւրեանց անուններով եւ պիտանաւորութեամբ, գուցէ հնութիւնների եւ աւերակների մասին էլ մի քանի խօսք առիթ ունենամ գրելու ոչ թէ իբրեւ հնախօս, ոչ, այլ իբրեւ նկատող, եւ նկատողութիւններս հիմնուած կլինին միայն ժողովրդի պատմութիւնների եւ աւանդութիւնների վերայ:

Իմ տեսած հնութիւններն են առ այժմ Հառիճոյ, Մարմաշէնի եւ Հոռոմոսի վանքերն եւ Անին: Դոքա բոլորն էլ Բագրատուննեաց Հարստութեան ժամանակի շնչերն են: Հառիճոյ տաճարի արեւելեան պատի վերայի քանդակագործ պատկերները եթէ Զաքարէ եւ իւանէ սպասալարինն են, ուրեմն պէտք է ենթադրել, որ Հայոց եւ վրաց աւագանին հագնում էին խօյեցինների պէս դօշաւոր երկար կապայ եւ ծածկում էին բարձր գլխարկ՝ պարսից ձեւով: Մարմաշէնի արեւմտեան կողմը բոլորաձեւ մի քարաշէն շէնք կայ՝ գետնին համահաւասար, որ պ. Երիցեանը իւր հնաբանական

Հետազօտութեամբ կռատուն է կնքում: Հստ իս, դա եղել է աւազան, որ մի քառակուսի եւ աւելի սաժէն տրամագիծ ունի եւ շինուած է թերեւս Վահրամ Պահլաւունու ժամանակով: Հոռոմոսի վանքին մօտ հին շինուածներից մինը համարում են թագաւորաց խորհրդարան: Խորհրդարան կոչուածը իւր անուանը ոչինչ յարմարութիւն չունի: Խորհրդարան կոչուած չէնքից մի մուտք կայ դէպի մի տաճար, որ Հոռոմոսի վանք է կոչւում: Այդ տաճարը, որի արեւելեան կողմը կայ մի փոքրիկ սեղան, սկզբում եղել է գաւիթ մի հին եկեղեցու, որն այժմ կործանուած է եւ տեղն էլ անգամ չէ երեւում: Միայն սիւնի խարիսխները (սեւ լեռ քարից) գեռ ընկած են վանահոր սենեակների առաջ: Այդ գաւիթը կապուած է եղել հին եկեղեցու մի դռնով, եւ հենց այդ դռան տեղն էլ շինուած է փոքրիկ սեղանը: Այս գաւիթի առաջին կարգի հարաւային սիւնի վերայ գրուած է Մի. տառերը, որ հանգուցեալ Աբէլ եպիսկոպոսը համարում է շինութեան թուականը:[107] Շատ սխալ ենթադրութիւն, որովհետեւ Մի. շինութեան թուականը չէ, եւ տառերի անհմուտ գրչութիւնը ցոյց է տալիս, որ ոմն Միթիթար կամ Միթիթարեան իւր անուան տառերը քանդակել է սիւնի վերայ: Շինութեան արձանագրութիւնը գեղեցիկ տառերով գրուած է գաւիթի երդիկի շուրջը՝ ներսի կողմից, իսկ գաւիթը, որ լուսամուտներ չունի, հարաւային կողմից ունեցել է դուռն, որ այժմ փակուած է: Երդիկի շուրջը եղած արձանագրութեան թուականն է Զիջ:

Զարմանալի բան. թէ՛ այս ժամատան փոքրիկ սեղանը եւ թէ՛ հին վանքերից մի քանիսների սեղանները չունին սանդուխ: Հին Հոռոմոսի այժմեան չէն վանքից դէպի հարաւ կամարակապ եւ սիւնազարդ շէնքեր կան, որոնց մէջ գերեզմանաքարերը ցոյց են տալիս, որ աւագանին այդտեղ է թաղուել: Դժբաղզաբար, գերեզմանաքարերը չունին տառեր, եւ եթէ կան՝ անվերծանելի են: Հոռոմոսի վանքը, ինչպէս եւ միւս վանքերը, Բագրատունեաց ժամանակի կցորդ մի քանի տաճարներից են բաղկացած, որոնցից ամեն մինը շինել է մի իշխան կամ թագաւոր իւր հոգու փրկութեան համար՝ պարտք դնելով վանահայրերի վերայ տուած նուէրների փոխարէն որոշեալ թուով Ս. Պատարագ անել, զանցառուներին սարսափելի նզովքներ սպառնալով. արդեօք այժմեան վանահայրերը ի՞նչ են մտածում յիշեալ նզովքների համար իւրեանց զանցառութեան դէմ: Առ այժմ այսքան:

ԻՄ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆԵՐԸ ԱԼՔՍԱՍԴՐԱՊՈԼԻՑ ԴԱՐՍ¹

Ես խոստացել եմ հետզհետե իմ նկատողութիւնները գրել եւ խոստումս կատարում եմ: Ես հնախօս չեմ, հետեւաբար հնագիտութեան վերաբերեալ խնդիրներով չեմ զբաղւում: Ինչ որ նկատողութեան արժանի համարեմ՝ նոցա մասին մի քանի խօսք կզրուցեմ ու կանցնեմ: Այս համառօտ նախաբանից յետոյ անցնեմ նպատակիս:

Ա.

ԱԼՔՍԱՍԴՐԱՊՈԼ. ԻԻՐ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆԸ ԵՒ ՇՈԳԵՐՆ ՈՒ
ԹՈՉԸ

Յայտնի է, որ Ալէքսանդրապոլը արեւելեան Շիրակումն է՝ Արփաչայի ձախ ափի վերայ, իսկ Շիրակը մի լեռնադաշտակ է՝ արգաւանդ սեւ հողով, ծովի մակերեւոյթից մօտ 1500 ոտնաչափ բարձր: Շիրակը այդ բարձրութեան վերայ գտնուելով հանդերձ՝ ամառանը բաւական շոգ է լինում, եւ սորա պատճառն, ըստ իս, ծառերի եւ բուսականութեան պակասութիւնն է, այս իսկ պատճառով էլ՝ անձրեւների սակաւութիւնը:

Յունիս եւ յուլիս ամիսներում Շիրակը գրեթէ անձրեւ չտեսաւ, եւ ամեն ոք յուսահատ էր՝ երաշտութեան երեսից հնձի պակասութիւն գուշակելով, այնպէս որ, յուլիս ամսի մէջ ցորեն եւ ալիւրը մէկէն մէկ բարձրացան, սակայն Աստուած շիրակացու խեղճութեան գթալով՝ լաւ ժամանակին անձրեւ տուեց, եւ անձրեւը տեղաց արտերի համնելու այն կէտին, որ դանաւ է կոչւում կամ հասկալից: Այժմ, որ սկսել են կալսել, տեսնում են, որ բաւական արդիւնաւոր հունձք են ունեցել: Թէպէտ ծղոնը չբարձրացաւ, սակայն հասկերը գոհացուցիչ թուով հատիկներ են պարունակում: Եւ այս տարի շիրակացին միայն անասնոց ուտեստի պակասութիւն կզգայ:

Ինչպէս ասացի՝ ամբողջ Շիրակի դաշտը այս ամառ բաւական ջերմ եղանակ ունէր, եւ ալէքսանդրապոլցիները բաւական շոգ եւ քամու աւազախառն թօգ վայելեցին, որով բաւական հիւանդացողներ եղան ու բաւականին աւելի ննջեցեալներ հողին պահ տուին:

1 «Արարատ», 1883, էջ 41-52, 85-94, 132-142, 177-185: Առաջին մասը ստորագրված է Յ. Վ. Մովսիսեան, Երկրորդ եւ Երրորդ մասեր՝ Յ. Վ. Մ., չորրորդ մասը՝ Յուսիկ Վարդապետ Մովսիսեան:

Ալէքսանդրապոլում, ի միջի այլոց, ննջեցեալների վերաբերութեամբ մի երկու լաւ սովորութիւն կայ. առաջինն այն է, որ ուրիշ տեղերի պէս ննջեցելոց դագաղի վերայ թաղման կարգը եկեղեցում կատարելիս ազգականների կողմից լաց ու շիւան չի լինում, երկրորդ՝ սովորական դարձած մեծածախ հացկերոյթ չի կատարւում ոչ գերեզմանոցում եւ ոչ տանը: Ես չգիտեմ, թէ ե՞րբ եւ ինչպէ՞ս է վերացել ազգականների սուգն ու լացը եկեղեցում կարգ կատարելիս, բայց մեռելահացը վերացել է մօտիկ տարիներումս Գեր. Սուքիաս եպիսկոպոսի փոխանորդութեան օրով, այն բարոյական պարտաւորութեամբ, որ ննջեցելատէրերը յօժարակամ նուէրներ հասցնեն տեղւոյն աղքատանոցին ի տեղի հացկերոյթի ծախուց: Այս բարոյական պարտքը ոմանք զանց են անում կատարելու, բայց ոմանք էլ լիառատ կատարում են, ոչ միայն աղքատանոցին, այլեւ միւս հասարակական հաստատութիւններին բաժին հանելով: Բայց ես դառնամ դէպի մի ամենակարեւոր խնդիր:

Ալէքսանդրապոլում տարուայ եղանակները իւրեանց յատկութեան կատարեալ արտայայտութեամբ իշխում են, օրինակ՝ գարունը եւ աշունը չափազանց անձրեւային են լինում, փողոցները այդ ժամանակ կատարեալ ցեխի գետակներ ու լճակներ են ներկայացնում, ամառը սարսափելի աւազախառն փոշին է իշխում, իսկ ձմեռը՝ ցուրտն ու թիփին: Գերեզմանատունը քաղաքի կենդրոնից կամ եկեղեցիներից, որոնք համարեամի գծի վերայ են, երկու վերստաչափ հեռի է՝ դարի վերայ: Յուղարկաւորները բնութեան դէմ մաքառում են ամեն անգամ դէպի մշտնջենական բնակարանը իւրեանց սիրելին տեղափոխելիս կամ սարսափելի ցխային լճերի միջից ոստոստելով անցնելով եւ կամ փոշեխեղդ լինելով, իսկ այդ սովորական ճանապարհի վերայ հոգացող չկայ: Այդ սովորական ճանապարհի երթեւեկը որչա՛փ կհեշտանար, եթէ խճուղի դարձնէին՝ երկու կողմից քաղաքի մէջ լայն մայթեր եւ առուակներ չինելով:

Այս մասին տեղւոյս Հոգեւոր Կառավարութիւննը գրագրութիւն է սկսել գեռ այն ժամանակին, երբ 1878թ. Ալէքսանդրապոլու Գաւառապետը ապրիլի 18-ին № 3777 պաշտօնական հաղորդագրութեամբ յայտնում է կառավարութեանը գերեզմանատան փոխադրութեան համար կազմած արձանագրութիւնը, «որից երեւում է, որ ի միջի այլոց, որոշուած է յանձնել ճարտարապետական իշխանութեան քաղաքիս, կարգադրել, նորոգ գերեզմանատան ճանապարհը շինել արքունի գանձարանի եւ քաղաքի հաշուով, ընդ նմին եւ տեղը շրջապատել նշանաւոր գծերով եւ յետոյ պարսպով»: (Զակերտներով որոշուածը վեր առած ու փոխադրած է Հոգեւոր Կառավարութեան պ. Բաբայեանների յայտարարութեան մասին կայացած գեկուցումից):

Գերեզմանատունը փոխադրուել է որոշուած տեղը, բայց խոստումը ճանապարհի շինութեան եւ գերեզմանոցը պարսպելու համար ոչ միայն չի իրագործուել, այլ մոռացուել է անգամ:

Ինչպէս յայտնի է պաշտօնական գրագրութիւններից, նոր գերեզմանատունը սկիզբն է առել 1878 թ., չնայելով այդ կարճ ժամանակին, բաւական ընդարձակ տեղ արդէն շիրիմներով ծածկուած է, որ ցաւալի բան է: Եթէ Ալէքսանդրապոլի կիման ընդհանրապէս առողջարար է՝ տարակոյս չկայ: Այդ ժողովուրդը, պատմութիւնից յայտնի է, որ շատակեր բազմածնունդ է: Որչափ նախանձելի կինէր ժողովրդեան կեցութիւնը, եթէ հոգ տարուէր առողջապահութեան վերայ եւս: Ոչ միայն գիւղացիք, այլեւ քաղաքացւոց մեծ մասը դեռ գետնափոր, խոնաւ բնակարաններում են պատսպարւում, ուր օդը եւ արեւի ջերմութիւնը մտնում է մի փոքր երդիկից: Այս իսկ պատճառով զանազան հիւանդութիւնները քաղաքից անպակաս են, որոնք նպաստում են գերեզմանատան այդպէս շուտ լցուելուն: Մենք՝ Հայերս, դեռ չենք սովորել մեր գործերի մէջ կարգ ու կանոն պահել: Այսպէս էլ գերեզմանատան մէջ ննջեցեալները խառն ի խուռն թաղուած են, այն ինչ կարելի էր օրինաւոր կարգին ուղիներ թողնել եւ ննջեցեալներին առանձին-առանձին յատկացեալ մասերում թաղելով՝ ընդհանուր կարգ պահպանել, որով երթեւեկութիւնը գերեզմանատան մէջ կհեշտանար: Կարելի էր մինչեւ անգամ, եթէ ոչ իւրաքանչիւր շիրիմները բնական ծաղիկներով շրջապատել, գոնէ շրջան կազմող ուղիների երկու կողմը ծառեր տնկել, որով մեռելոց այդ տիսուր աշխարհը հաճոյական տեսք կստանար, եւ մարդիկ, որ սիրում են առհասարակ այդ խաղաղ բնակարանի մէջ յաճախել եւ բաւականութիւն են զգում շիրիմների արձանագրերը կարդալով, այդ ծառերի հովանեաց տակ նստել եւ կարդացած արձանագրութիւնների իմաստների տրամադրութեան տակ առ վայր մի մոռանալ աշխարհը իւր բոլոր մոլութիւններով, ուր առ վայր մի առաքինութիւնը կանգնում է իւր յաղթանակը եւ մարդուն ստիպում է լինել բարի, բարեգործ, արդար, ուղղամիտ, պարտաճանաչ եւ մարդասէր ընկեր, խնամառատ ծնող եւ պիտանի քաղաքացի: Գոնէ իմ վերայ այդ տպաւորութիւնը թողնում են շիրիմների արձանագրերը, որոնք իւրեանց մէջ են բովանդակում մարդկային մտքի առաքինութեան վերաբերեալ բոլոր նրբամտութիւնները: Բայց ես շեղուեցի:

Ինչպէս տեղւոյ Հոգեւոր Կառավարութիւնը գերեզմանատան ճանապարհը խճուղի դարձնելու համար գրագրութիւն է սկսել ում հետ հարկն է, այնպէս էլ գերեզմանատունը պարսպապատ եւ ծառազարդ անելու համար սկզբնառիթ են եղել ինչպէս յիշեցի մեծապատիւ եղբարք՝ Գէորգ եւ Բժշկապետ Աւետիք Բաբայեանք, որոնք գրաւոր (№ 25, մարտի 5-ին,

1880 ամի) յայտարարութեամբ այդ նպատակին իւրեանց նուէրը ներկայացնելով Հոգեւոր Կառավարութեանը՝ խնդրում են կարգադրել, որ աղքատանոցի Հոգաբարձութիւնը իւրաքանչիւր ունեւոր ննջեցելատէրերից նուէրներ ստանայ նոյն նպատակի համար եւ երեք ամիսը մի անգամ հաշիւր ներկայացնի Հոգեւոր Կառավարութեան ի տնօրինութիւն:

Հոգեւոր Կառավարութիւնը յիշեալ Բարեյեանների ներկայացրած դրամը (№ 419, մարտի 19-ին, 1880 ամի) հրամանագրով ուղարկելով աղքատանոցի Հոգաբարձութեան՝ հարկաւոր կարգադրութիւնն անում է՝ տալով ժապաւինեալ գումար մուտքն ու ծախքը գրելու, եւ պատուիրելով, որ աշխատեն Հոգաբարձուք այդ գեղեցիկ նպատակի կատարման համար: Բայց ինչպէս այդ տեսակ գեղեցիկ նպատակները մի անգամ միտք բերելով՝ մինչեւ կատարելը մոռացւում են, նոյնպէս էլ այս՝ մոռացութեան է տրւում, եւ եթէ դէպքը չպատահէր, ես գուցէ բնաւ այդ մասին տեղեկութիւն չունենայի: Յուսալով, որ ժամանակը կուղղէ այն ամենը, ինչ որ մենք անհոգութեամբ պակաս ենք թողնում՝ մեզ լաւ մեղադրելով յուլութեան, ծուլութեան, թուլութեան, անտարբերութեան եւ որ գլխաւորն է՝ շուտով մոռացութեան համար: Շարունակեմ:

Յունիսից սկսած մինչեւ յուլիսի վերջերը քաղաքիս սովորական հողմը իրիկնապահերին փչում էր սաստկութեամբ՝ աւազախառն փոշեղէն ամպեր յարուցանելով եւ ի պատիժ քաղաքացւոց անտարբերութեան՝ նոցա աչքերը լցնելով, որ տեսնում են ծառերի բացակայութիւնից յառաջացած այդ պատուհասը եւ չեն հոգս անում: Աւազախառն փոշու հետ ոչ սակաւ նեղութիւն պատճառեց եւ արտաքոյ կարգի տաքութիւնը, որ արեւի տակ Ռօմիւրի ջերմաչափով հասնում էր 43 աստիճանի 11-3 ժամերին յուլիս եւ օգոստոս ամիսներում, որ թէեւ անհաւատալի է թւում, սակայն իրողութիւն է: Ձերմութիւնը այնքան սաստիկ է եղել, որ նկատել են մոծակներ՝ մանաւանդ քաղաքիս հարաւ-արեւմտեան կողմը եղած Արփաչայի ջրաւէտ եւ կանաչուտ եղերքներում:

Մի քանի օրով ազատութիւն գտնել կամենալով այդ արտաքոյ կարգի շոգերից եւ հրամանաւ հանգչիլ կամենալով պաշտօնիս զբաղմունքներից՝ ցանկացայ տեսնել Ղարս քաղաքը, բայց նախ քան ուղեւգրութիւնս սկսելը, մի քանի խօսք էլ տեղւոյս դպրոցների մասին խօսեմ հարեւանցի կերպով:

Բ.

**ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼՈՒ ԴՊՐՈՑԸ ԹԵՄԱԿԱՆ ԴԱՐՁՆԵԼՈՒ
ԽՆԴԻՐԸ**

Յունիսի 1-ին սկսուելով տեղւոյս երկանու դպրոցների քննութիւնը՝ վերջացաւ նոյն ամսոյ վերջերին, եւ ուսուցիչները դպրոցների վարչութեանց հետ տարեկան ուսումնական մասին զեկուցումները պատրաստելով՝ գնացին ամարանոց եւ Տփխիսի Հայ Ուսուցչական ժողովը։ Ես դպրոցների ոչ ուսումնական եւ ոչ տնտեսական մասին պէտք է խօսեմ, այլ մի խնդրի մասին, որ յարուցուած է տեղւոյս Վիճակային դպրոցը Թեմականի վերածելու համար։

Ալէքսանդրապոլի Վիճակային դպրոցը թեմական դարձնելու համար տեղի հասարակութիւնը եւ դպրոցի հոգաբարձութիւնը դեռ 1870 թ. սկզբներում հոգս է արել՝ յատուկ կանոնագիր խմբագրելով դպրոցի համար եւ առաջարկելով Վեհափառ Կաթուղիկոսին ի հաստատութիւն։ Այդ կանոնագրութեան մէջ դպրոցը միշտ Թեմական էր յիշուած, բայց Վեհափառի կողմից հաստատուածի մէջ Վիճակայինի է փոխուած։ Այս այսպէս, բայց տեղւոյս հասարակութիւնը ու մի խումբ երիտասարդներ խիստ փափագ ունին Վիճակային դպրոցը վերածել թեմականի, եւ որովհետեւ, ըստ օրինաց, իւրաքանչիւր թեմ մի թեմական դպրոց պէտք է ունենայ, եւ երեւանի թեմի դպրոցը հենց երեւանումն է, պատուելի երիտասարդները ցանկանում են, որ Թեմական անունը երեւանի դպրոցից վերցուի եւ հատկացուի Ալէքսանդրապոլի դպրոցին մի քանի հարգելի պատճառներով։

Նախ՝ որ Ալէքսանդրապոլի Վիճակային դպրոցը աւելի ապահով դրութիւն ունի, եւ երկրորդ՝ մինչդեռ երեւանում միջնակարգ արքունի դպրոցներ մի քանի հատ լինելով՝ բաւականացնում են տեղւոյ հայերի ձգտումը, եւ Թեմական դպրոցի բարձր դասարանները փակ են մնում։ Ալէքսանդրապոլում այդպիսի միջնակարգ դպրոցներ չլինելով՝ ժողովուրդը իւր որդւոց հիմնաւոր կրթութիւն, ընդ նմին եւ՝ իւր ուսումնատենչ մանկական արտօնութիւն տալուց զուրկ է մնում, բայց եթէ Ալէքսանդրապոլի դպրոցը թեմական դառնայ, կարող է ժողովրդի այդ իդը լցնել։ Կրթութիւն ստանալու հետ արտօնութիւն ստանալը կեանքի խնդիր է, մանաւանդ սորանից յետոյ, եւ ես կցանկանայի ոչ միայն երեւանին ու Ալէքսանդրապոլինը թեմական դառնային, այլեւ միւս հայաշատ քաղաքներինը եւս, բայց եթէ ջանքը լինելու է միայն արտօնութիւն ստանալու եւ

փառասիրութիւն հագեցնելու համար, ըստ իս, խորհուրդ չունի: Դիցուք երեւանի դպրոցը թեմական է, դորանից ի՞նչ օգուտ, երբ համապատասխան դասարանները չունի: Այս գեղ բաւական չէ. դպրոցի վարչութիւնը գուցէ միայն ունենալու համար Գ. եւ Դ. դասարան է պահել, ուր անցեալ ուսումնական տարում Դ.-ում երեք, իսկ Գ.-ում չորս աշակերտ միայն կային: Մի դպրոցի համար, որի նիւթական միջոցները կոպէկներով են հաշուուում, այդ տեսակ տնօրէնութիւն, եթէ ոչ յանցանք, գոնէ շուայլութիւն պէտք է անուանել: Լաւ չէ՞ր լինիլ Գ. եւ Դ. դասարանների վերայ զուր ծախսեր անելու տեղ՝ ստորին դասարանների զուգընթացներ աւելացնէին տարրական կրթութիւնը մանուկներին հայ մայրենի լեզուով մատակարարելու համար, որով նոքա կարող կլինէին արքունի դպրոցներում մեծ յառաջադիմութիւն գործել, քան թէ երկու դասարանների միայն եռթն աշակերտի համար երկու եւ աւելի ստորին դասարաններ՝ իւրաքանչիւրը միջին թուով 40 աշակերտներով, զրկել մայրենի լեզուի ուսուցումից: Առ այս՝ այսքանը: Դառնալով Ալէքսանդրապոլի դպրոցին՝ կասեմ:

Ալէքսանդրապոլի վիճակի համար հարկաւոր է մի միջնակարգ դպրոց տեղւոյն բազմահայ գիւղօրէից եւ նոյն ինքն քաղաքի պէտքը լրացնելու համար, արժանաւոր ուսուցիչներ ընծայելով ծիսական դպրոցներին, եւ բանագէտ քահանայ՝ եկեղեցիներին, որոց սակաւութիւնը ոչ միայն զգալի է, այլեւ սովի չափ տագնապալի: Բայց նախ քան այդ տեսակ դպրոցի համար մտածելը՝ պէտք է մտածել աշակերտ հասցնել հարկաւոր քանակութեամբ, որ երեւանի դպրոցի դէպքերը երեւան չգան, պէտք է միտ դարձնել նախ եւ առաջ թաղական դպրոցների թիւը աւելացնել քաղաքումս՝ վիճակային դպրոցի առաջին դասատանը հարկաւոր քանակութեամբ աշակերտ հասցնելու համար, որով վիճակային դպրոցը՝ ազատուելով պատրաստականների զուգընթացներից, իւր ուժը կկենդրօնացնի միայն հիմնական դասարանների առաջադիմութեան վերայ:

Թէ՛ այսպէս եւ թէ՛ այնպէս, որչափ ալէքսանդրապոլցիները ցանկանում են իւրեանց դպրոցի վիճակը բարձրացնել՝ մինչեւ անգամ երեւանի դպրոցի արտօնութեան վերայ աչք ունենալով, եթէ ուրիշ կերպ չի յաջողել, նոյնքան էլ երեւանցիք պէտք է աշխատէին իւրեանց շնորհուած արտօնութեան համար հոգալ, պաշտպանել իւրեանց իրաւունքը՝ միեւնոյն ժամանակ դպրոցի վիճակը բարելաւելով: Բայց ի՞նչ ենք տեսնում, յարեւելից եւ յարեւմտից վեր են կենում երեւանի դպրոցը պաշտպանելու, իսկ երեւանցիք գուցէեւ իւրեանց նուիրուած փաստաբանութիւնները չեն կարգում: Մինչդեռ պ. Դ. Աղայեանը Շուշուց, իսկ պ. Յ. Ախալցխայից երեւանի դպրոցի ներկայ արտօնութիւնը հարկաւոր համարելով՝ պատճառաբանութիւններ են անում:

Երեւանի դպրոցի ուսումնական հոգաբարձունք եւ զբագէտ տեսուչն ու ուսուցիչները բոլորովին լուռ են մնում: Այս լուռթեան պատճառը չեմ վստահանում այդ աստիճան անտարբերութիւնը համարել. երեւի մի յարգելի պատճառ կայ: Ինչեւիցէ, ամփոփելով գրուածքս այդ մասին՝ երեւանցւոց համար ցանկանում եմ արթնութիւն՝ իւրեանց առանձնաշնորհեալ արտօնութիւնը արդիւնաւոր կերպով պահպանելու, իսկ ալէքսանդրապօցւոց համար ցանկանում եմ նախ՝ թաղական դպրոցների շատութիւն եւ վիճակային դպրոցի հիմնական դասարանների հիմնաւոր կրթութիւն, եւ ապա՝ թեմական դպրոց ունենալու ձգտում, եթէ միայն արտօնութեան համար չէ: Դառնամ ուղեգրութեանս:

Գ.

ԻՄ ՃԱՆԱՊԱՐՀ ԴՈՒՐՍ ԳՎԼԸ ԴԵՊԻ ԴԱՐՍ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԱԳԼԽԻ
ՇԷՆՔԵՐԸ: ԱՐԳԻՆԱՅՅ: ԹԻՔԱՆԻՉՆԵՐ: ԱՄՐՈՅ: ԴԱՓՈՒԼԻԻ
ԱՄՐՈՅ: ՄՏԱԾՄՈՒՔ:

Ինչպէս վերն ասացի, Ալէքսանդրապօլի շոգերից եւ զբաղմունքներիցս մի փոքր դիւր գտնելու համար ցանկացայ Ղարս տեսնելու փափազս իրագործել եւ յուլիսի 15-ին առաւօտեան ժամը 6-ին կառք նստելով երկու ուղեկիցների հետ՝ բռնեցինք Ղարսայ ճանապարհը, որ մինչեւ Ղարս եւ կարծեմ այնտեղից մինչեւ սահմանագլուխը խճուղի է:

Դեռ նոր նուածուած երկիրը չմտած, դեռ Արփաչայը չանցած՝ մենք հետզետէ անցանք Ալէքսանդրապօլի հոչակաւոր բերդի կողքով, որ շինուած է Արփաչայի ձախ ափի վերայ: Գետի ձորի մէջ՝ բերդից ներքեւ, ճանապարհին մօտ, դեռ մնում են սահմանագլխի վերաբերեալ մի քանի հարկաւոր հաստատութեանց շինութեան մնացորդները՝ քայքայուած դրութեամբ, նոյնպէս եւ գետի միւս ափին՝ տաճկաց վերաբերեալների հետքերը, բայց աւելի աւերակ: Մենք Արփաչայը անցանք մի քարաշէն կամրջով, որ վերջին ոռւս-տաճկական պատերազմի ժամանակ է շինուած, ինչպէս եւ խճուղին: Արփաչայը, որով եւ կամուրջը կամ հին սահմանագլուխը՝ Ալէքսանդրապօլից հեռի է 3 վերստի չափով: Կամուրջն անցնելով՝ մենք արդեն նոր նուածուած երկրումն էինք, եւ ամեն պատահած դարուփոս խօսակցութեան առարկայ էր դառնում: Ալէքսանդրապօլից դէպի Ղարս տանող ճանապարհի առաջին կայարանն է Արգինայ, եւ մենք մինչեւ Արգինայ հասնելը, անցանք հայի եւ թուրքի Թիքնիզ գիւղերի մօտից:

Այդ գիւղերը գտնուում են փոսորակի մէջ, որոնցից հարաւ բարձրացող մի բարձրաւանդակի վերայ կայ մի հին ամրոց, որ կոչւում է գիւղերի

անունով՝ Թիքնիզ: Թէ գիւղերը եւ թէ ամրոցը ճանապարհից դուրս լինելով՝ ես պատեհ առիթ չկարողացայ ունենալ տեսնելու, բայց, ինչպէս ինձ պատմեց գիտակ ուղեկից ընկերս, ճիշտ Ղափուլիի ամրոցի պէս է եղել: Իսկ Ղափուլիի ամրոցը, որ Ալէքսանդրապոլի գաւառումն է եւ հարաւային կողմն է գտնւում 2 ժամ հեռաւորութեամբ, կրաշաղախ խարտեաշ կոփածոյ քարերով մի շնչք է՝ բարձր պարիսպներով եւ բրդաձեւ անկիւններով եւ շատ մեծ ծաւալ չունի:

Ժողովրդեան աւանդութեան նայելով՝ այդ ամրոցները (Ղալէք) շինուել են լեզու ժամանակին, ուր պատսպարուել է հայ քրիստոնեայն՝ բարբարոս լեզզիների հալածանքից ազատուելու համար: Ես անցեալ տարի տեսայ Ղափուլիի ամրոցը (Ղալայ): Շատ հետաքրքիր եղայ աւելի մանրամասն տեղեկութիւն ստանալ ժողովրդեան բերանացի աւանդութիւններից, բայց աւելի ոչինչ չկարողացայ լսել, գիր եւ արձանագրութիւն չկարողացայ նկատել պատերի վերայ: Առանց ժողովրդի աւանդութեան դէմ մեղանչել յաւակնելու՝ իբրեւ ենթադրութիւն կասեմ, որ այդ ամրոցները լեզզիների ժամանակից առաջ են շինուած, որովհետեւ լեզզիների ասպատակութիւնները տեղի էին ունենում անցեալ դարու մէջ, երբ Հայաստանը փոփոխակի Յունաց, Արաբաց, Պարսից եւ վերջապէս Տաճկաց իշխանութեան տակ ընկնելով՝ հոգիս ապաստան էր մնացել, ժողովուրդը յետին թշուառութեան մէջ՝ իւր գիւրութիւնը միայն գաղթականութեան մէջ էր փնտուում, չեմ յիշում դեռ շահ-Աբասի մեծ գաղթականութիւնը եւ աւերածութիւնները Հայաստանում: Այդ ողորմելի դրութեամբ հայերը բնաւ չէին կարող միջոց ունենալ ամրոցներ կառուցանելու այնպէս, ինչպէս Ղափուլիինն է, որպիսի շինութիւն կառուցանելու համար հարկաւոր է իշխանական սաստ եւ բաւական ոյժ՝ ժողովրդին աշխատացնելու համար:

Հստ իս, այդ ամրոցները Բագրատունեաց հարստութեան օրօվ են շինուած եւ իշխանազն սեպուհների բնակարան պէտք է համարել եւ պատսպարան, թող ներքին պատերազմներն ու վէճերը, յունական աւերածութեանց եւ ալփապանների կոտորածների առաջ: Այդ ամրոցները այժմեան ուազմագիտութեան առաջ նշանակութիւն չունին եւ թնդանօթի մի քանի հարուած կարող են ճանապարհ բաց անել դէպի ամրոցի մէջը, բայց նետ ու անեղի (աղեղ) դարերում դոքա անառիկ կարող էին համարուել:

Հ. Ալիշան Ղափուլիի ամրոցի համար ոչինչ չէ գրում, այլ Արեւելեան Շիրակայ գիւղերի կարգում միայն գիւղի անունը տալով անցնում է¹, իսկ

1 Ալիշան Ղետոնդ, Շիրակ, եր. 167:

Թիքնիզի համար «յորում հին շինուած մի» ասելով՝ մէջ է բերում Հ. Ներսէս Սարգսեանի գրուածքը, որից երեւում է, թէ ամրոցը «բերդ մի հոյակապ է»: Հ. Սարգսեան նկարագրում է տեղի դիրքը եւ բերդի գրութիւնը՝ աւելացնելով, որ ինքը չէ կարողացել արձանագրութիւն ինչ տեսնել, որ ժողովրդեան պատմութեան հետեւելով՝ այլ քարերի հետ պոկած եւ ուրիշ բանի հետ գործ դրած է համարում: Հ. Ալիշան Սարգսեանի նկարագրութեամբ Թիքնիզի ամրոցի մասին խօսելուց յետոյ՝ իւր կողմից աւելացնում է. «Ի հարաւոյ արեւելից գեղջն (Տիգնիս[108]) կայ բերդդ այդ, ի 1535 Զ. բարձու լեռնակի, եւ աւանդի մեհենատեղի լինել ի հնումն»¹: Հ. Կիւրեղ Վ. Արագեան ոչինչ չէ գրում այդ մասին:[109]

Թէպէտ Հ. Սարգսեան ասում է, որ Թիքնիզի ամրոցի արձանագիրը, ըստ վկայելոյ ականատեսից, ուրիշ քարերի հետ տարուել է ի պէտու այլ շինութեանց, սակայն ես կարծում եմ, որ բնաւ արձանագիր չէ եղել, որովհետեւ Ղափուլիինը չունի:

Մեր նախնիք, որ սովոր էին ամեն մի մատուռը պատմութեան համար աննշան արձանագրերով զարդարել, որոնք յայտնում են այս կամ այն մի նուէրք, զլացել են այդպիսի ամրոցների ճակատին մի մի արձանաքար կպցնել, երեւի նորա համար, որ մատուռն ու եկեղեցին՝ իբրեւ սրբատեղիք, շինողի բարեպաշտութեան առհաւատչեայ համարուելով՝ նոցա յարդը բարձրացնելիս են եղել: Այն ի՞նչ, ամրոց շինողները այդ բաղդը չեն ունեցել, եւ դոցա շինութիւնը եւ ո՞վ գիտէ՝ ինչ դառը յիշատակութիւններ կարող էին կապուած լինել այդ ամրոցների շինութեան եւ նոցա շինողների անուան հետ: Որովհետեւ այդ ամրոցներից ու բերդերից շատերը շինուած են իբրեւ ամբարդակ՝ հարազատ ազգային բուն իշխանութեան դէմ ընդվկելու համար: Շատ համարելով այսքանը՝ դառնամ ուղեգրութեանս՝ յոյս ունենալով, որ այժմ հետաքրքիր հնախոյզ անձինք, աւելի մանրամասնաբար ի մօտոյ զննելով Շիրակի բազմաթիւ հնութիւնները՝ հարուստ նիւթ կմատակարարեն հետաքրքիր հայ հասարակութեան:

Թիքնիզների մօտով անցնում է Գարախանէ գետակը՝ իւր գետակներով, որ միանում է Արփաչայի Բաշ-Շօրագեալի՝ հին Շիրակաւանի կամ երազգաւորսի մօտ, որի մասին յետոյ:

Հարթ ճանապարհը ու ամուր քարաշէն կամուրջները բարձրաբարբառ քարոզում են, որ քաղաքակիրթ եւ լուսաւորեալ տէրութեան ձեռք է կատարել այդ ամենը իւր զօրութեան եւ իւր հպատակների բարեկեցութեան համար. այդ ամենը Ռուսաց տիրապետութեան օրօվ են շինուած:

1 Ալիշան Ղետոնդ, Շիրակ, եր. 8:

Դ.

ԱՐԳԻՆԱՅ ԵՒ ԻՒՐ ՀՆՈՒԹԻՒՆՔ

ՄԵՆՔ ՀԱՍԱՆՔ ԱՐԳԻՆԱՅ, ԻՉԱՆՔ ՍՈւՐՀԱՆդակատան սենեակներից մինում եւ, մինչեւ հանգու հունգը, տեսանք եղած հնութիւններից ամենանկատելին՝ Արգինայի հոչակաւոր եկեղեցու մնացորդը։ Այդ մնացորդն է եկեղեցու հիւսիսային եւ մասսամբ արեւմտեան պատը։ Եղած մնացորդներից կարելի է ենթագրել, որ եկեղեցին շինուած է եղել հար եւ նման երազգաւորսի եկեղեցուն, ինչպէս երեւում է՝ առանց սիւնի, որպիսին են Բագրատունեաց ժամանակի եկեղեցիներից շատերը՝ Մարմաշէն, Երազգաւորս եւ այլն։

Արգինայի եկեղեցու մնացորդի՝ հիւսիսային պատի ներսի դհի որմանկարի վերայ կայ մի արձանագրութիւն, որի մի քանի բառերը հազիւ կարողացանք կարդալ հեռաղիտակով եւ կարդացածներս գրելով՝ թողի ուղեկցիս մօտ, որ դժբաղդաբար մինչեւ ուղեգրութեանս կարգի դնելը՝ կորցրել էր այլ թղթերի հետ։ Այդ մի քանի բառերն էին, որքան յիշում եմ. «Քեռորդի Խաչկայ Հայոց Կաթողիկոսի» եւ մի քանի բառ, որ մոռացել եմ։ Արգինայի՝ նոյնպէս եւ Երազգաւորսի եկեղեցիք, նայելով իրանց մեծութեանը՝ շատ ու շատ բարձր են։

Արեւմտեան Շիրակայ հնութիւնների մասին փոքր ի շատէ գրել են հանգուցեալ Աբէլ եւ Սարգիս եպիսկոպոսները՝ մեծ մասամբ Անին ի նկատի ունելով, նույնպէս Շահլամթունեան հանգուցեալ Յովհաննէս եպիսկոպոսը։ Արեւմտեան Շիրակի մասին աւելի ընդարձակ գրել է Հ. Կիւրեղ վարդապետ Սրապեան [110], որ ուղարկուել էր Վեհափառ Կաթողիկոսից՝ նոր նուաճուած երկրի Հայաբնակ տեղերը վիճակագրելու, որ Արգինայի մասին խօսում է առանձին հատուածի մէջ ընդ վերնագրովս «Արգինայ գիւղաքաղաք»։ Հայր Կիւրեղ Արգինայի «Մեծ Աթոռ» եւ այնտեղ մեռոն եփած լինելուն ի վկայութիւն բերում է Հայերի եւ թուրքերի աւանդական խօսուածքը։ Եւ յիշում է Հայ պատմիչների խօսքերը, որոնք ապացուցում են Արգինայի ոչ միայն անցեալ փառքը իւր փարթամութեամբ, Հայրապետական Աթոռը իւր մէջ հիւրընկալելու պատեհութիւնն ունենալով, այլեւ մեծ ուսումնատեղի լինելը, որի մէջ դաստիարակուածները պապանձացնելիս են եղել յունաց իմաստակ աստուածաբաններին։ Հ. Կիւրեղը ոչինչ չէ խօսում Արգինայի եկեղեցու այժմեան մնացորդի մասին¹։

1 Տես՝ «Արարատ», 1879, Յունիս, Յուլիս ամսատետրակներ, եր. 229-230 եւ 306-307:

Շիրակայ մասին գրել է նաեւ Քաջբերունին՝ «Փորձ»-ի մէջ[111], որ ունիմ ձեռքիս տակ, որոնցից օգտուելու տրամադրութիւնս չեմ ծածկում նկատողութիւններս հետաքրքիր դարձնելու համար:

Արգինայի եկեղեցու մասին Հ. Ալիշան «Զայժմեան վիճակ այսպիս-ւոյ քաջանշան տեղւոյ այսպէս ստորագրէ մերս Սարգիսեան» ասելով¹՝ չակերտի մէջ առնում է հետեւեալը. «Աւանացեալ այդ Բագրատունեօք Արգինայ եւ պայծառ եկեղեցեօք պերճացեալ առ մի ի հասարակ գիւղիցն է տաճկաբնակ սակաւաթիւ տամբք ի մեծին դաշտաւայրի, ժամաւ հեռի ի Թիքնիզայ, բլրոց բարձանց կալով ի թիկանց նորա յարեւմտից: Նախնի մատենագրացն յիշատակք զշինուածոց Արգինայի սակաւք են, Հայրապետանոցն եւ եկեղեցիք, զորս Խաչկայ կաթուղիկոսի ասէ, շինեալ Ասողիկ, զեկեղեցեացն բազում գովասանութեամբ խօսի, Հրաշատեսիլս եւ չքնաղագեղս ասելով յօրինուածովք: Զերիցն ի դոցանէ չունիմ ինչ ասել, որոց կմակք հազիւ տեսանեն գերեսօք գետնոյ, միումն եւ եթ կոփածոյ քարանցն իսպառ փոնցեալ իբրեւ մորթեզերծ եղելոյ՝ անյայտացեալ ձեւովն արձանացեալ կայ: Սակայն մեծն այն ի չորիցն՝ Կաթուղիկէն անուանեալ, զոր շինեալ ասէ նոյն մատենագիր վիմարդեան կոփածոյիւք, հաստահեղոյս արձանօք, գմբէթարդ խորան երկնանման, հիւսիսային որմոյն եւ եթ հանդերձ կիսասեամբն արեւմտեան կողմանն կանգուն կացեալ, բաւական լինի զարթուցանել զհաճոյական ախորժակ հնասիրին՝ ընդ վսեմութեան ձեւոյն, եւ անմահ կարդալ զձեռն ճարտարապետին իւրոյ Տրդատայ, որ նախ հիմն արկ սմին, եւ յետ այնորիկ Կաթուղիկէն Անւոյ: Տարածութեամբ շատ փոքր է սա, քան զնա, այլ հոյակապութեամբն ոչ այնպէս: Արձանագրերն, որ ի վերայ արեւմտեան դրանն՝ իսպառ խանգարեալ, թուական մի եւ եթ նշմարի ի նմա ՆկԱ. (1012)²:

Կայր եւ այլ տող մի արձանագիր յորմն անդ հիւսիսոյ ի ներքին կողմն, այլ առ տեղւոյն բարձրութիւն անվերծանելի մնաց: Կաթուղիկոսունք երկու՝ Անանիա եւ Խաչիկ, աստանօր թաղեցան, որոց ցանկալի էր արդեօք շիրմացն անարատ կալ ցայսօր, այլ ոչ գիտեմ, որ կատարած եհաս նոցա: Ի կողմն յարեւմտից ի մէջ ձորոյն երեւին այլ եւս քարակոյտք աւերակաց եւ առ ափամբ սեպացեալ բլրոցն՝ աւերակ ամրոցի: Ի Հայրապետանոցին՝ եւ ոչ հետք նշմարին»:

Հ. Ալիշանի հետազոտութիւնից երեւում է, որ Արգինան նշանաւոր տեղ է եղել Զ. դարում, բայց աւելի հոչակ է ստացել Ժ. դարում, երբ Կաթուղիկոսական Աթոռը այդտեղ է փոխադրուել:

Հ. Սարգսեան[112] բաղդ է ունեցել, բացի յիշեալ եկեղեցուց, ուրիշ երեքի էլ կմախքը տեսնելու: Մենք այդ բաղդն էլ չունեցանք, որովհետեւ

1 Ալիշան Ղետոնդ, Շիրակ, Եր. 12-13:

2 Խաչկայ կաթողիկոսանալը ըստ Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ՝ է ի ՆիԱ. Թուին, տես՝ «Արարատ», 1879, 229:

կմախքներն այլ եւս չկան, միայն կրաշաղախ մի քանի գետնատարած թումբեր ցոյց են տալիս, թէ այնտեղ եկեղեցի կամ շինութիւն է եղել: Հ. Սարգսեան փափագ է յայտնում, որ Խաչիկ եւ Անանիա կաթուղիկոսների գերեզմանները անարատ կենային: Տաճարն ու եկեղեցին անարատ չպահողը՝ կաթուղիկոսի գերեզմանի⁹ն կխնայի: Բայց գուցէ գերեզմանները հողակոյտների տակ են, որոնք բաւական բարձրացած են մինչեւ դրան կէսը անհետացնելու: Մեր՝ եկեղեցին զննելու ժամանակ մի քանի հայ գիւղացիք ընդ հովանեաւ նստած՝ խորհրդածում էին տխուր. չգիտեմ՝ եկեղեցու ողբալի դրությունն ի նկատի ունէին, թէ¹⁰ մի ուրիշ աւելի ողբալի պատճառ կար:

Արգինայի բնակիչքը տաճիկ են եղել, որոնք գաղթել են՝ Խուսացիշանութեան տակ չմնալու համար: Մի քանի տուն են մնացել, որոնց գետնափոր խրձիթները նախանձելի դրութիւն չեն ներկայացնում: Տաճիկների գաղթելուց յետոյ կառավարութիւնը մալականներով է բնակեցրել այդ գիւղը, որոնք, ինչպէս յետոյ առիթ ունեցայ հենց իրանցից ականջալուր լինելու, գոհ չեն իրանց նոր բնակավայրից: Գաւառական վարչութեան բոլոր դիւանատները Արգինայում են, որն այդ բաղդին արժանացել է միայն ճանապարհի վերայ գտնուելով: Գաւառը կոչում է Շօրագեալ:

Արգինան Ալէքսանդրապոլից տասնութ վերստ հեռի է եւ գտնուում է ուղղակի դէպի արեւմուտք, Ղարսայ չայի ձախ ափի վերայ, այնտեղ, ուր գետը երկար խորածորից դուրս գալով՝ ընկնում է փոսորակ հովտի մէջ: Արգինան շինուած է հիւսիսային արեւմուտքում գտնուած սարաւանդի դօշին, որի առաջին տարածում է գոգաւոր փոսորակ, որ Հ. Սարգսեանի գրածին հակառակ՝ շատ փոքրացնում է դաշտի տարածութիւնը: Արեւմուտքից բարձրանում են այն բլրակները, որոնց միջից Ղարսայ չայը ահագին խորխորատ կազմելով՝ անցնում է իւր երկու կողմը՝ թողնելով բլրակների պարսպածեւ սեպացած սպառուածքը, որոնք երկարելով գետի ուղղութեամբ՝ հետզհետէ լայնանում եւ կանչազարդ թմբեր ձեւացնելով հիւսիսային, արեւմտեան եւ հարաւային կողմից՝ հովանաւորում են Արգինային եւ աւելի երկարելով դաշտի մէջ ընդսմին եւ ցածանալով՝ հաւասարում են նորան, լեռնակուտակ ալիքներից սկսելով, գեղածիծաղ կոհակների պէս հաւասարուելով մակերեւոյթին՝ Արփաչայի ափին:

Վերադարձիս ես առիթ ունեցայ խօսակցել դիւանատներում ծառայող մի քանի պարոնների հետ, որոնց խօսքին նայելով եւ ներկայ դրութիւնն աչքի առաջ ունենալով՝ Արգինան գաւառական վարչութեան տեղի լինելու ոչ մի յարմարութիւն չունի, նախ՝ որ մի քանի տնուոր թուրքերն ու մալականները չեն կարող հայթայթել պաշտօնեաների եւ նոցա

մօտ եկող գանգատաւոր գիւղացիների կենսական պիտոյքը, երկրորդ՝ ծառայողները, որ բոլորն են քրիստոնեայ են, եկեղեցի եւ հոգեւոր պաշտամունք չլինելու պատճառով՝ զուրկ են մնում հոգեւոր մխիթարութիւնից եւ, իւրեանց այս կարիքին բաւականութիւն տալու համար գնում են Ղըզըլ-չախչախ հայաբնակ գիւղը, որ մօտ Յ վերստ հեռի է: Կայսերական տան համար յատկացեալ մաղթանքի եւ այլ եկեղեցական տօների օրերը ժամերգութիւն եւ Ս. Պատարագ տեսնելու համար:

Ե.

**ԴԱՐՍԱՅ ԶԱՅԻ ԽՈՐՁՈՐԸ: ՀԱՀՆԱԼԱՐ ԳԻՒԴ:
ՊԱՇԴՈԿԱՊԵՏԸ: ԵՐԿՈՒ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԸ: ՊԱՏԵՐԱՋՄԻ
ՏԵՂԸ: ՓԱԼԴՐՈՒՄԸ:**

Արգիայից դուրս գալով՝ դեռ մի վերստ հազիւ էինք անցել՝ մտանք վերեւ յիշած խորածորի նեղ կրծի մէջ: Խորածորի մէջ սկզբում զգացի մի տեսակ բաւականութիւն՝ աշխարհքը եղրափակուած տեսնելով ձորի ափունքով, եւ երկնքի հորիզոնը՝ սահմանափակած ձորափների գծով, բայց այդ բաւականութիւնը շուտով անբաւականութեան փոխուեց, եւ սկսայ ձանձրանալ: Ձանապարհը գետի ձախ ափովն է տարած ջրին շատ մօտ, որ ի պահանջել հարկին՝ ճանապարհորդը կարողանայ ջուրը առնել գետից: Գետի աջ ափին բարձրացող բնութեան ճարտարապետած սեպ ժայռապարիսպը մնում է, ուր տեղ տեղ անձաւներ ու այրեր կան, բայց ձախ կողմին՝ ոչ նոյնպէս: Մարդու ձեռքը իւր օգտի համար աղաւաղել է բնութեան ճարտարապետութիւնը՝ ահարկու վսեմութիւնը նսեմացնելով ճանապարհի հարթափայրը պատրաստելու համար: Զորի ամայութիւնը ընդհատում են տեղ տեղ երեւացող կանաչապատ փոքրիկ փոսորակները, հեղասահ գետը եւ թռչունների թռթռոցը, որոնք օդի փոքրիկ տարածութեան մէջ թիթեռների պէս են երեւում: Այդ խորածորը ժամ եւ կէսից ավելի է տեւում, եւ անցորդը դեռ ձորից հազիւ դուրս եկած՝ անցնում է ոռուս-տաճկական պատերազմից յետոյ շինած մի ամուր վայելչաշէն կամրջով, որ ձգուած է գետի վերայ: Անմիջապէս աչքի առաջ տարածում է Շահնալար կոչուած գիւղը, գետի մի փոսորակ հովտի մէջ, կամրջից կէս վերստ հազիւ հեռավորութեամբ դէպ ի արեւմուտք:

Շահնալարում այժմ մալականներ են բնակւում: Գիւղի առաջ, գետի ափին, յոյները բանջարանոց եւ վարունգի մարգեր էին ձգել, որից բաւական օգուտ են քաղում, տեղացի մալականները հաւարածութեամբ են պարապում, սայլապանութեամբ եւ շատ սակաւ՝ երկրագործութեամբ,

իսկ արգաւանդ հողը, գեղեցիկ դիրքը, ջրաշատ գոգաւոր հովիտը ժրա-
ջան երկրագործին հրապուրում եւ նորա նախանձը շարժում, որ մի խումբ
մալականներ գրաւելով՝ չեն մշակագործում ինչպէս պէտք է:

Շահնալարում կայ մի վայելչաշէն պանդոկ՝ ալէքսանդրապոլցի մի
քանի երիտասարդների սեպհականութիւն, որոնք այժմ էլ կառավա-
րում են յիշեալ պանդոկը, ուր ճանապարհորդները եւ շրջակայ գիւղա-
ցիք կեանքի մի քանի անհրաժեշտ պիտոյք կարողանում են ձեռք բերել։
Բարի պանդոկապետները մինչեւ անգամ եկեղեցու հոգս էլ են քաշում,
որովհետեւ սենեակում, ուր մենք տեղաւորուեցինք վերադարձին, մանր
սպիտակ եւ դեղին մեղրամոմի թափթփուկներ կային եւ մի պուրակ էլ
(դաստայ) սեղանի վերայ դրուած էր։ Բարի պանդոկապետը, եթէ կրկնա-
կի գնով էլ վաճառի իւր մթերքը, ճանապարհորդը եւ գիւղացիք առանց
նայելու պատրաստ են մեծ բաւականութեամբ վճարել եւ գնել, միայն թէ
խնդրածը լինի։

Շահնալարը իւր տեղադրութեամբ ամենապատուական գիւղ է, որի
հարաւային կողմից մի վտակ եւ հիւսիսային արեւմտեան կողմից Ղար-
սայ չայը միանալով իրար՝ գիւղին եռանկիւնաձեւ մի թերակղզու կեր-
պարանք են տալիս։ Այդ գիւղում կան եւ մի քանի աչք ջրաղացներ։

Շահնալարը Հ. Ալիշան հայաբնակ գիւղ է համարում¹, բայց ճանա-
պարհի վերայ եղած Շահնալարում բնաւ հայ չկայ։ Միայն մալականները
իրանց խայտարդէտ ամառնային հագուստով եւ գլխարկով աչքի են ընկ-
նում, եւ որոնց օրորոցածեւ տները շինուած են գետի ափին։

Շահնալարից արդէն Ղարս տանող ճանապարհը երկու է դառնում.
մինը փոստի խճուղին, որ գետի ափովն է տարած, միջնաբերդի հիւսիսա-
յին արեւմտեան կողմից պտտելով մտնում է քաղաք, իսկ միւսը, որ հին
ճանապարհն է, Փալդրուան գիւղով եւ Մշկօներ կոչուած հանգրուան-
ներով հարաւային կողմը թողնելով Եահնիլար բլրակները՝ արեւելեան
կողմից է մտնում քաղաք։ Մենք, որովհետեւ փոստի կառքով չէինք ու-
ղեւորում, ընտրեցինք վերջին ճանապարհը՝ կարծ ու կտրուկ եւ պատե-
րազմական տեղերին մօտիկ լինելու աղագաւ։

Շահնալարից յետոյ իւր ճանապարհի վերայ առաջին գիւղն է Փալդ-
րուան՝ մի ժամու կամ եօթն վերստի հեռաւորութեամբ։ Թէ՛ գիւղը եւ թէ՛
իւր շրջակայքը հարուստ են առաջին եւ վերջին արեւելեան պատերազմ-
ների հետքերով եւ յիշատակներով։ Մի տեղ մի խաչքար յիշեցնում է, որ
կայսերական ընտանիքի մի անդամի կեանքը այդտեղ վտանգի է ենթար-
կուել, միւս տեղ յիշեցնում է, որ մի խումբ սպաներ իրանց հետ կենսագ-
րաւ զինուորների հետ այդտեղ են հանգչում։

1 Ալիշան Ղետոնդ, Շիրակ, եր. 12:

Փալդրուանից դէպի հարաւ գտնւում է Քիւրակղարա կոչուած գիւղը եւ բլրակը, ուր բնակեցին առաջին եւ վերջին արեւելեան պատերազմների ժամանակ ոռուսաց զօրքերը ընդ հրամանատարութեամբ հայազգի զօրապէտ Բէրուտեանի ճակատելով տաճկաց բանակի հետ, որ կրկնապատիկ շատ էր թուով, նկուն արին նոցա: Այդ սարսափելի պատերազմը տեղի անունով կոչուեց Քիւրակղարայի պատերազմ¹:

Փալդրուանից դէպի Ղարս տանող ճանապարհից դէպի ի հարաւ տարածում են կանաչազարդ բլրակներ եւ սարադաշտեր, որոնք գեռ իւրեանց վերայ կրելով պատերազմական կէտերի հետքերը եւ հողաթումբերը՝ գրաւում են ճանապարհորդի ուշադրութիւնը: Դէպի ի հարաւ, իբրեւ հսկայ, բարձրացած է Ալաջայ կամ Արջոյ առիջ լեռը, որին դէպի ի հիւսիս իբրեւ թեւեր կամ ոստեր ալէճեւ բարձրացնում են գրեթէ աղխաղուած իմ նկարագրած բլրակները արեւելեան եւ արեւմտեան ուղղութեամբ եւ գոգածեւ մի դաշտավայր են կազմում, որի հիւսիսային սահմանն է Ղարսայ չայը եւ Զարիշատու միջակ բարձրութեամբ կապտատեսիլ լեռների շղթան: Ալաջայի առաջ խոնարհուող բլրակները, որոնց մասին խօսեցի, արեւելեան թեւին պատկանողները կրում են Ղարայեազ, Ղարա-զուզու եւ Ղզլ թափա անունները, որոնք ոռուսաց մարտատեղիներն էին, իսկ արեւմտեան թեւին պատկանողները կրում են Ալիս, Մեծ Եահնի եւ Փոքր Եահնի անունները: Արեւելեան թեւը խրամատուելով Ղարսա չայի հոսանքի կրճով՝ շարունակուում է մինչեւ Զլդրի եւ Զարիշատի լեռները, բայց միշտ խոնարհ կոհակածեւ դարեր կազմելով, իսկ արեւմտեանը՝ վերջանում է Փոքր Եահնի բլրով եւ ճանապարհի անցքով: Այդ արեւմտեան սարավանդները իրանց հովանաւորող Ալաջայով՝ էին տաճկաց բանակատեղին եւ մարտատեղիները 1877-78 թթ. պատերազմին, տաճկացը՝ ընդ զօրավարութեամբ Մուխթար փաշայի, որ իւր վրանը եւ բուն բանակը դրել էր Ալաջայի դօշին, իսկ ոռուսացը՝ ընդ զօրավարութեամբ հայազգի զօրապէտ Մ. Լորիս-Մելիքեանի[113], որի բուն բանակը Քիւրակղարայի հովտումն էր:

Բայց ես դառնամ ուղեգրութեանս:

Փալդրուան գիւղը հայաբնակ է: Բնակիչները զանազան չար ու բարի տեսած լինելով պատերազմի երեսից, եւ զանազան լաւ ու վատ մարդոց հետ յարաբերութիւն ունենալով պատերազմի, եւ գիւղի միջով անցնող ճանապարհի շնորհիւ ընչափաղց եւ լպիրշ (դորանից մեղմ բառ չկարողացայ գտնել նոցա բնութեան որպիսութիւնը յայտնելու համար) են դարձել: Ճակածանութիւնը թափւում է աչքներից ու երեսներից:

1 Ալիշան Ղետոնդ, Շիրակ, Եր. 14: «Փորձ», 1879, թ. 5, Եր. 166:

Բայց հայերը ինչ եւ լինին, նեղ րոպէներին դիմում են Աստուծոյ ողորմութեանը, այնպէս որ մեր գիւղը մտնելիս մեծ-մեծ պղինձներով գեղից դուրս մի առուակի կանաչուտ եզերում մատաղ էին եփում: Մենք իջեւանեցինք գիւղի արեւմտեան անկիւնում մի դուքանի մէջ, որի բարի դուքանդարը ձեռքից եկած բոլոր հիւրասիրութեան ցոյցերը չխնայեց. Հազար շնորհակալութիւն: Եթէ մի բաժակ սառը ջուր խմացնողը թիսուսի աշակերտի վարձ պէտք է ընդունի, ապա եւ բարի խանութպանը բիւրապատիկ վարձուց արժանի է, վասն զի բաց սրտով մեզ ընդունեց, եւ մենք յօժարակամ հիւրասիրութիւն տեսնելով՝ հանգստացանք եւ միջոց ունեցանք հեռաղիտակով մեր (գիւղի շուրջը) եղած պատերազմական տեղերը դիտելու: Մինչ այս մինչ այն՝ երեւի մատաղի կերակուրը հասել էր, որ եկեղեցական պաշտօնեայքը մի խումբ մարդոց հետ սկսեցին եկեղեցական թափօրը՝ շրջապատելով մի սպիտակ սաւանով ծածկած սեղանի, որի վերայ դրուած էին եկեղեցական սրբութիւններն: Թափօրը վերջանալուց յետոյ բոլորը ծունկի գալով՝ սկսան (երեւի) Տէր ողորմեա ասել: Որքան սրտաշարժ էր տեսարանը, բայց ես բաղդ չունեցայ մասնակցել այդ հոգեւոր հանդիսին, որ ինձանից մօտ $\frac{1}{2}$ վերատ հեռի կատարւում էր: Մենք չկարողացանք մասնակցել եւ մատաղին, երեւի կամ մեր դուքանում իջեւանելը չէր իմացել մատաղ անողը եւ կամ սովորութիւն չունին օտարականին մատաղի բաժին տալ, այն ինչ մեր հիւրնկալ խանութպանին բաժին ուղարկեցին:

Ճանապարհի վերայ եղած գիւղերում դուքանները մի մի տեսակ պանդոկներ են, եւ ճանապարհորդը կամայ ակամայ այդտեղ պէտք է իջեւանի՝ ինչ կարգի մարդ էլ որ լինի. այդպէս էլ մեզ պատահեց: Իբրեւ նկատողութիւն կասեմ, որ թէ՛ դուքանի շենքը եւ թէ՛ միջի մթերքը շատ խեղճ բաներ էին, կարելի է մի քիչ ձեւ տալ շինութեան եւ շատացնել վաճառքի տեսակները:

Զ.

ՄՃԿՕՆԵՐ: ՀԱՆԳՐՈՒՄՆԵՐ: ՄՃԿՕՆԵՐ ԵՒ ՄՃԱԿՈՒՆԵՆՅ: ԱԾՄԱՐԴԱԲՆԱԿ ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆ: ԱՐԵՒԵԼԵՎԸ ՇԻՐԱԿԱՑՎՈՅ ՀՈՂԻ ՊԱԿԱՍՈՒԹԻՒՆԸ, ՆՈՅԱ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՂԱՐՄԱՅ ՀՈՂԵՐԻ ԱՄԱՅՈՒԹԻՒՆԸ: ՇԻՐԱԿԱՅ ՍԱՀՄԱՆԸ:

Փալդրուանից մինչեւ Ղարս ճանապարհի վերայ գիւղ չկայ, բացի Դահարլուեցւոց եայլից (հանգրուան), որ գտնւում է Մշկօներ կոչուած տարածութեան վերայ մի ճահճային լճակի հիւսիսային ափում: Այդ լճա-

կի հարաւային ափում դահարլուեցւոց եայլից մի վերստ հեռաւորութեամբ հանդիպահայեաց գտնւում է բայինդուրցւոց եւ զարաքիլիսեցւոց եայլէն:

Մշկօներ թերեւս Անւոյ ձորամիջի Ս. Հուսաւորիչ եկեղեցու ՈԿԴ. թուին գրուած արձանագրութեան մէջ յիշուած մշակսաները¹, իսկ ճահճային լճակը՝ նոյն արձանագրութեան մէջ ցամաք ծովը լինին:

Մշկօները գտնւում է Եահնիլար բլրակներից դէպի արեւելք, Ալաջայից դէպի հիւսիս եւ կարծեմ՝ Խաթուն օղլի բէկերի կալուածքն է: Մշկօներ կոչուած դաշտավայրում, որ մոտ 15 քառակուսի վերստ տարածութիւն ունի, եւ Փալդրուանից մինչեւ Ղարս, Ալաջայից մինչեւ Զարիշատի լեռները՝ գիւղեր չեն երեւում: Ընդարձակ դաշտեր ու հովիտներ մոտ 20 քառակուսի վերստ պարապ են մնացել եւ յուկիսի 15-ին՝ այսինքն ամռան ամենասաստիկ շոգ եղանակին, այդ դաշտերը ծածկուած էին կանաչ խոտով: Թէպէտ մայիսը վաղուց անցել էր, բայց գոյն գոյն ծաղիկները՝ խոտերի միջից վեր բարձրացած, ցոյց էին տալիս իւրեանց գեղեցիկ բազմաթերթ պատկը: Այդ ընդարձակ տարածութիւնը անմարդաբնակ է գուցէ այն պատճառով, որ աղբիւր չկայ:

Ինչպէս յիշեցի, ճահճային լճակի հիւսիսային ափին՝ ճանապարհի մօտ, գտնւում է դահարլեցւոց հանգրուանը (Եայլայ), իսկ այդ հանգրուանը մի հին գեղատեղի է, որի եկեղեցու աւերակը դեռ նշմարելի է, եւ գերեզմանաքարերը դեռ երեւում են: Աստուած, որ այդ գեղեցիկ դաշտավայրը ստեղծել է, չէր կամենալ, որ բոլորովին անմարդաբնակ մնար ջրի չգոյութեան պատճառով: Մարդկային հանճարը եթէ ջրի համար հոգայ, եւ ձեռքը ջուր ունենալու համար գործէ՝ Աստուած անպատճառ ջուր կտայ, որ «որ հայցէ գտնէ»: Աստուած իսրայէլացիներին Արաքիայի արեւակէզ անապատի մէջ ապառաժից ջուր բղխեցրեց. մի՞թէ կզլանայ կանաչագարդ հովտումն լեռնադաշտակի մէջ ջուր տալ: Բայց մարդ է, որ գործէ զերկիր, իսկ մարդ չկայ: Դահարլեցւոց եայլէն յիշելով՝ հարկ եմ համարում մի քանի կարեւոր տեղեկութիւն տալ:

Դահարլին Ալէքսանդրապօլի գաւառի մէջ Արփաչայի ձախ ափի վերայ շինած մի գիւղ է՝ քաղաքից 7 վերստ հեռաւորութեամբ: Դահարլիից մինչեւ իւրեանց այժմեան հանգրուանը (Եայլէն) առ նուազն 6 ժամու ճանապարհ է, եւ դահարլուեցին այդքան ճանապարհը կտրելով՝ իւր անասունների անդեաներով, ծիերի ջուրիներով, ոչխարների ու այծերի հօտերով, գառների ու ուկերի յօրաններով, կահ կարասիքով չւում է Մշկօներ կոչուած տեղը՝ ամառը անցկացնելու համար, եւ մօտ 300 ոռոքի էլ փող է վճարում իբրեւ գետնահարկ Շօրագեալի գաւառական վար-

1 Ալիշան Ղետոնդ, Շիրակ, եր. 16:

չութեան, որ հասցնի կալուածատիրողը: Բայց ինչի՞ են դահարալեցիք այդքան դժվարութիւնները կրելուց յետոյ դեռ փող էլ վճարելով դալիս Մշկոներ կոչուած հանգրուանը: Ահա՝ ինչի:

Արեւելեան Շիրակը կամ Արփաչայի ձախակողմեան Շիրակը 1830 թ. գրեթէ անմարդաբնակ էր: 1830-ական թուականներին, երբ որ պատերազմից յետոյ ոռուսները Ղարսը թողնելով պէտք է յետ դառնային՝ ըստ ներքին համաձայնութեան պատերազմող տէրութեանց, ցանկացող հայերը թէ էրզրումից եւ թէ Ղարսից գաղթեցին Ռուսաց հողը: Էրզրումի գաղթականութեան գլուխն էր տեղւոյն առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոսը[114], որ իւր ժողովուրդը բնակեցրեց Ախալցիսայ եւ Ախալքալաք քաղաքներում, իսկ այդ երկու քաղաքների շրջակայքը լցրեց էրզրումի վիլայէթի հայ ժողովրդով: Ղարսի գաղթականութեան պարագլուխը Ղարսի առաջնորդ Զախարեան (Խաժակնեան) Ստեփան եպիսկոպոսն էր, որ իւր ժողովրդին բնակեցրեց Գիւմրի աւանում, գիւղացիներին էլ՝ Արեւելեան Շիրակայ դաշտի վերայ: Գիւմրին, ըստ Հ. Ալիշանի (ի Շիրակ) կումայրին, ի պատիւ Ալէքսանդրա կայսերուհւոյն կոչուեց բերդի հետ Ալէքսանդրապօլ, որով եւ Արեւելեան Շիրակը կոչուեց Ալէքսանդրապօլու գաւառ: Ալէքսանդրապօլու գաւառը իւր արգաւանդութեամբ հրապուրեց շատ գաղթականներին, թող 1828-30 թթ. մեծ գաղթականութիւնը հետզհետէ ուրիշ տեղերից եկել յարել են նաեւ այլ հատուածներ. օրինակ, էրզրումցւոց մի մասը մի քանի գիւղերի գաղթականութիւններով եւ բայազէտցւոց մի մասը՝ նոյնպէս գիւղացի գաղթականներով, չեմ հիշում մանր-մունը հատուած եկածները: Այսպիսով, Ալէքսանդրապօլու գաւառը այնպէս խտացել է բնակութեամբ, որ ժողովուրդը ամեն դժուարութիւն յանձն է առնում իւր ապրուստի համար:

Ալէքսանդրապօլու գաւառում գիւղերը այնպէս մօտ մօտ են շինուած, եւ բնակիչքը այնքան են բազմացել, որ մինչեւ անգամ ճանապարհի համար բաց գետին չեն թողնում, հողը թէ՝ վարուցանքի եւ թէ՝ արօտատեղի լինելու չքաւականանալով, ժողովուրդը ինքն սովամահ չլինելու եւ անսուններին անօթի չկոտորելու համար, բացի իւրեանց հողահարկը վճարելը, այդ հողերը մշակելու համար անասունների արօտատեղիի աղադաւ էլ հարկ է վճարում, որով կրկնապատկում է իւր տուրքը, որով կրկնապատկում է իւր թշվառութիւնը: Փոքր ինչ դիւր գտնելու համար աւելորդ անասունները տանում են հանգրուանները, որպէս զի ամբողջ դաշտերը մշակեն՝ առանց արօտատեղերի հօգս քաշելու: Ժողովուրդը, ինչպէս ասացի, բազմացել է, իսկ հողը նոյն մնալով եւ ամեն տարի ցանուելով, կորցրել է արգաւանդութիւնը, որ Ալէքսանդրապօլու գաւառացին ամենաթշուառ դրութեան մէջ է: Այս իսկ է պատճառը, որ քաղաքում առուտուր չկայ,

որովհետեւ գիւղացին մեծ նեղութեամբ հազիւ իւր օրապահիկը հայթայթելուց յետոյ այլ եւս կարողութիւն չէ ունենում իւր բարեկեցութեան համար՝ քաղաքից անհրաժեշտ պիտոյքներ գնելու: Այս հանգամանքից ստիպուած՝ դահարլեցիք եայլայ էին դուրս եկել Մշկոներ կոչուած հանգրուաններում: Եւ ինչպէս լսեցի, շատ գիւղացիներ Արեւելեան Շիրակից հանգրուան են հաստատել Արեւմտեան Շիրակում՝ յատուկ տուրք վճարելով:

Հ. Ալիշան Շիրակի սահմանը հասցնում է մինչեւ Եահնիլար բլրակը եւ Մշկոները թողնում է Շիրակում: Բատ իս, Արգինայի արեւմտեան կողմից դէպի հիւսիս երկարող սարերը, եւ հարաւից՝ Ղարայեալից սկսած մինչեւ Ալաջա եղած լեռնաշղթան, որոնց մէջ են Ղարայեալ, Ղըզլ-թափայ եւ Քատիկլար՝ բնական սահման պէտք է համարել հին Շիրակին, որով եւ Շահնալար գիւղից սկսած՝ Փալդրուան գիւղը եւ Մշկոները կմնան Վանանդ գաւառի մէջ:

Է.

ՂԱՐՍԻ ՏԵՍՔԸ ՀԵՌՈՒԻՅԻՑ, ԻՄ ԵՆԹԱՐՈՒԻԹԻՒՆԸ: ԹՈՒՐՔ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐ: ՂԱՐՍԱՅ ՔԱՐՔԱՐՈՏ ՔՈՒԶԻՔԸ ԵՒ ՄԵՐ ԻԶԵՒՑՆԵԼՈՒ ՏՈՒՆԸ: ԾԵՐՈՒՄԻՆ, ՆՈՐ ԲՎՆԱԼԻ ՓՈՂՈՅՑ, ԱԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻ ՏՈՒՆԸ, ՔԱՐՔԱՐՈՏ ՆԵՐ ՆԵՐԻ ԱՌԱՋ: ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՊԱՐՏԵԶ: Յ. Ա. ԵՐԻՑԵԱՆԻ ՔԱՐԵՐԸ, ՆԵՐ ԼՈՒՍԱՍՈՒՏՆԵՐԸ, ՓՈՂՈՅՑԻ ՎԵՐԱՅ ԲԱՑՈՒՈՂ ԴՈՆԵՐԸ: ՀԻՆ ԲԵՐԴԱՔԱՂԱՔԸ, ՆՈՐԱ ԴՈՆԵՐԸ:

Մշկոներից մինչեւ Ղարս երկու ժամու ճանապարհ է, եւ Եահնիի զառիվայրը դեռ չիջած՝ երեւում է մեզ Ղարսը լեռների ստորոտում:

Որքան մոտեցանք Ղարսին՝ Ղարսը մեր աչքում փոքրանալ սկսաւ եւ իմ ենթադրութեան բոլորովին հակառակ դուրս եկաւ: Ղարսի անառիկ լինելու պատմութիւնը լսելով՝ ես կարծում էի, թէ այդ քաղաքը շինուած կլինի սարի դօշին եւ մի կիրճ պէտք է ունենայ ճանապարհի համար, իսկ այդ կիրճը պահպանուած կլինի անառիկ ամրոցներով ու մարտկոցներով: Բայց հակառակ իմ ակնկալութեանց՝ Ղարսը մի տափարակ ցած դաշտավայրի սպառուածքի անկիւնումն է, որի քամակին բարձրանում են միջակ բարձրութեամբ լեռներ եւ դոցա վերայ շինուած են բերդից ամրագոյն ու ահոելի մարտկոցները: Այդ ամրոցներից մինը դաշտի վերայ է՝ քաղաքի հարաւակողմը, որով քաղաքը շրջապատած է մարտկոցներով¹, որոնք մի-մեանցից մի վերստ հազիւ հեռավորութիւն ունենան:

1 Այս տեսակ մարտկոցներ ըստ Թաջբերունու տասներկու հատ են: Տես՝ «Փորձ», 1879, թ. 5, եր. 191:

Առաւտօտը 6-րդ ժամին Ալէքսանդրապոլից դուրս գալով ճաշու 3 ½ ժամին՝ մենք արդեն Ղարսի մօտ էինք եւ Ղարադաղ մարտկոցը մեր աջ կողմը թողնելով՝ պէտք է մտնէինք քաղաքը, բայց մեր ուշադրութիւնը գրաւեց խառնամբոխ մի բազմութիւն, ճիշտ այնպէս, որպիսի էր իսրայէլացւոց բանակը եգիպտոսից դուրս գալուց եւ Կարմիր ծովը անցնելուց յետոյ: Այր եւ կին, ծեր եւ պառաւ, տղայ եւ աղջիկ խառնիխուռն իւրեանց անասունների հետ տան կահ կարասիքը սայլերի վերայ բարձած՝ բանակել էին Ղարսի մօտ, քաղաքից դէպի արեւելահարաւ գտնուած կանաչուտ դաշտի վերայ: Խոշոր գամբռները հսկում էին այդ բանակին: Ո՞վ էին դոքա, տաճիկ գիւղացիներ, որոնք չկամենալով օտարի հպատակութեան տակ մնալ՝ թողնում էին իւրեանց բնակավայրը եւ հեռանում: Նոքա գնում էին Տաճկաստան:

Մեր ետեւը թողնելով այդ բանակը անզէն մարդկանց՝ մենք թուրքաց գերեզմանատան մօտից անցնելով, մի քանի արքունի տաճիկ շխնքեր մեր աջ ու ձախ կողմը թողնելով՝ մտանք քաղաք եւ խառն ի խուռն ցանցածեւ այս եւ այն կողմ տարածուող փողոցներով, որոնց բաւիդ անունը դեռ շատ է, անցնելով՝ կանգնեցինք մի մարդաշատ փողոցի մէջ, որ վաճառուց հրապարակն է եղել: Ինչ խորդ ու բորդ լաբիրինթոսներ, ինչ նեղ նեղ բաւիդներ: Տէ՛ր Աստուած, եւ դոքա փողոց անուն են կրում: Վերջապէս, հարց ու փորձ անելով՝ գտանք մի ուղեցոյց, որ մեզ ցոյց տուեց այն տունը, որ մենք իջեւանելու էինք:

Ղարսը Տաճկաց սահմանագլխի երեւելի պահակն էր: Այնտեղ, ուր կենդրօնանում էր Տաճկաց զօրութիւնը, այնտեղ, ուր նստում էր գաւառակի կառավարիչը, երթեւեկի գիւրութեան համար ոչ մի կանոնաւոր փողոց չկայ, ոչ մի կարգին հրապարակ չկայ:

Վերջապէս, մենք իջեւանեցինք բայինդուրցի բարեկրօն Մելքիսեդէկ քահանայի տունը, որին կանխապէս յայտնում եմ իմ եւ ուղեկից ընկերներիս շնորհակալութիւնը նորա արած հիւրասիրութեան եւ հաղորդած մանրամասն տեղեկութեան համար: Մեր իջած ժամին Տէ՛ր Հայրը տանը չէր, բայց նորա ծերունի հայրը զբաղեցրեց զանազան խօսակցութեամբ բաւական ժամանակ: Այդ խօսակցութեանց նիւթն էր ընդհանրապէս Բայինդուր գիւղը, որ իբրեւ իւր բնակավայր՝ բնաւ չէր մոռանում ծերունին եւ փափազանօք յիշում էր: Ծերունին հոգում էր եկեղեցու պայծառութեան, ժողովրդաց խաղաղութեան եւ բարեկեցութեան համար:

Մի եւ կէս ժամ այսպէս հանգստանալուց յետոյ, դուրս եկանք տանից քաղաքում շրջելու՝ մեր հարցասիրութեան բաւականութիւն տալու համար: Մեր իջեւանած տան հանդէպ նահանգապետի տան առաջ ուղի բաց անելու համար աշխատում էին մի քանի, կարծեմ, բանտարկեալներ,

եւ նոքա չարչարւում էին ձիթիհանքի մի մեծ քար տեղից դուրս հանելու համար. արդարեւ տաժանելի տանջանք: Մեր իջեւանած տանից շատ սակաւ հեռաւորութեամբ գտնւում է Ղարսայ չայի լայն ձորի ափը: Ձորի մէջով անցնում է հեղասահ գետը լուռ ու մունջ, կարծես բնաւ չէ շարժւում: Մենք մի նեղ քարքարոտ ծուռն փողոցով իջանք գետի ափը, որտեղից տարած է դէպի Սարիղամիշ եւ Կաղզուան ձգուող խճուղին: Միայն այդտեղ՝ ճանապարհի վերայ եղած տների առաջ, անտաշ քարերից մայթեր կային: Խճուղով մենք դէպի քաղաքի կենդրօնը ուղղուեցինք եւ մի քանի հրապարակով, որ ի պատիւ Կովկասու կառավարչապետի աւազով ծածկուած էր, եւ մի փայտէ կամրջով, որ ձգուած է գետի մի ճիւղի վերայ, անցնելով՝ մտանք հասարակաց պարտէզը կամ դարսեցւոց ասելով՝ սադը, որ Աստուած պարտէզ կամ սադ համարի: Մի քանի ճիւղեր տնկած են մի կղզու վերայ, զբօսնելու համար ուղիներ թողուած են, իսկ ընդհանրապէս խոտատեղի կարելի է համարել: Պարտիզում զետեղուած են մի քանի քարեր, որոնք, ինչպէս լսեցի, հնախոյզ պ. Ալէքսանդր Երիցեանն է զետեղել իբրեւ Արտաշես Բ. Արշակունի թագաւորի հաստատած սահմանաքարեր¹: Հստ իս, այդ քարերը շատ հին չպէտք է լինին եւ սահմանաքարի ոչինչ կերպարանք չունին:

Ղարսը շինած է գետի երկու ափերին, որոնք հետզետէ բարձրանալով՝ ամբիթէտրօնի ձեւ են տալիս քաղաքին:

Տները շինուած են ասիական ճաշակով, փոքր եւ նեղ ցանցաձեւ փայտեայ վանդակով պատած լուսամուտներով, որոնք յատկապէս շինուած են կանանցների համար: Տները պարտէզ եւ բակ չունին, քուչից (փողոց) անմիջապէս կարելի է մտնել տան սօխախը (նրբանցք): Քուչի վերայ եթէ դռները բաց լինին, անցորդները տնային բոլոր աշխատանքը կարող են նկատել, մանաւանդ ամառ ժամանակ, երբ տանեցիք սօխախում նստած տնային գործով են պարապում, կար ու կտուր անում, թել մանում, հիւսում եւ լուացք անում, որի սապնաջուրը ուղղակի փողոցի վերայ են ածում: Գոնէ ես այդպէս տեսայ իմ կարճ զբոսանքի կամ լաւ եւս զննութեան ժամանակ՝ վերադառնալով տուն մի ուրիշ նոյնպիսի քարուտ փողոցով, որ ճիշտ Աշտարակի նեղ քուչեքանց պատկերն է կրում, այն առաւելութեամբ, որ Ղարսինը աւելի զառիվայր է, կեղտոտ եւ աւելի խոշոր քարերով ծածկուած:

Տուն հասնելուց յետոյ մինչ այս մինչ այն, եկավ Մելքիսեդէկ քահանան՝ իւր ուշանալու պատճառը հայտնելով, որ էր դպրոցների համար խորհրդակցութիւնը վարժապետների հետ: Հետզետէ խօսակցութիւնը շարունակուելով հասաւ այն կէտին, որ միայն Ղարսին է վերաբերում,

1 Կարօտ է պատմական հաստատուն ապացութեանց: Ծան. «Արարատ»-ի խմբ.:

որի ազգեցութեան տակ ես մտադրուեցի հետեւեալ օրը շարունակել մեր զբօսանքը կամ զննութիւնը: Իմ ստացած տեղեկութեանց նայելով եւ տեսածիս ստուգութեամբ ենթադրելով՝ պատերազմից առաջ քաղաքում շատ սակաւ հայեր են եղել՝ գետի աջ ափին բնակութիւն հաստատած, որ հին բերդաքաղաքից դեպի արեւմուտք է ընկնում: Հայերի բնակավայրը, ուր են առաջնորդարանը, եկեղեցին եւ հայ դպրոցները, դրուած է միջնաբերդի, հին բերդաքաղաքի եւ գետի մէջտեղ եւ ճնշուած դրութիւն է ներկայացնում: Այդ թաղը կոչում է ժամու մահլայ, սկսում է միջնաբերդի ապառաժեայ ոտքից եւ վերջանում է, ինչպէս ասացի, գետով եւ արեւելեան կողմից՝ բերդաքաղաքի պարսպով:

Այդ բերդաքաղաքը, որ այժմ Ղարսի մի թաղն է, հին հայկական Կարսն է՝ ամուր կրաշաղախով շրջապատած Անի քաղաքի ձեւով, միայն այն զանազանութեամբ, որ Ղարսը կապոյտ մեռ (ժայռ) քարից է շինուած եւ Անւոյ պարսպի շինութեան նրբութիւնը չունի, քարերը լաւ յդկած չեն: Մենք այդ բերդաքաղաքի երկու դռները տեսանք, արեւմտեան՝ որի երկաթապատ մի փեղկը վայր ընկած էր, եւ տեղացւոց պատմութեան նայելով՝ Բէքուդովի պատերազմի ժամանակից հետէ եւ դեռ ընկած մնում է: Այդ դրան ճակատը արտաքին մի փառասիրութիւն չունի, եւ դրուագներ էլ չկան, այն ինչ հարաւային դրան ճակատը գեղեցիկ քանդակներով զարդարած է: Այդ դրան մօտ երեւում է մի արձանագրութիւն հայերէն, կարծեմ արաբացի տառերով արձանագրութիւն էլ կար. Ես միջոց եւ յարմարութիւն չգտայ արձանագիրը վերծանելու: Հ. Կիւրեղ այս դրան քանդակներն ու ծաղկի նկարները աւելի հին է համարում, քան պարսպի շինութիւնը, իսկ արձանագրին գալով՝ ասում է. «Այստեղ (դրան դրսի կողմը) հայկական քանդակներու հետ միասին կերեւի եւ արձանագրի մի փոքր մասն պահող քար մի, որ դրուած է անշուշտ քանդակած թերին լեցնելու համար, որոյ ընթերցմունքն մի ամբողջ խօսք չհարկցուիր»¹:

Քաջբերունին իւր Ալէքսանդրապոլից Ղարս ճանապարհորդական նկատողութեան մէջ մանրամասն յիշելով Ղարսի տները, դպրոցի մօտաւոր անցեալը, աշակերտների ձեռքով հրատարակուած օրագիրը եւն.՝ ոչինչ չէ խօսում բերդապարսպի մասին², գուցէ շարունակութիւնը պարունակումն լինէր իւր մէջ այդ մասին տեղեկութիւններ, բայց, դժբաղդաբար, չէ շարունակուել: Իմ նկատողութեամբ, այդ դրան ճակատի քանդակներն ու դրուագները ոչինչ ներդաշնակութիւն չեն կազմում: Ըստ իս, դրան ճակատը քանդուելուց յետոյ ձեռքն ընկած դրուագաւոր քանդակագործ քարերը իբրեւ շինութեան հասարակ քար գործ են ածել: Ինչ եւ իցէ:

1 Կ. Վ. Ս., ճանապարհորդութիւն ի նահանգն Կարուց, «Արարատ», 1879, էր. 361:

2 Քաջբերունի, Ալէքսանդրապոլից դեպի Կարին, «Փորձ», Թիֆլիս, 1879, թ. 5, էջ 172-192, թ. 9, էջ 106-123:

Հ.

**ՊԱՐՍՊԱՊԱՏ ՀԻՆ ՂԱՐՍԸ: ՈՒԼՈՒ-ԶԱՄԻՆ: ԱԲԱՍ ԹԱԳԱՒՈՐԻ
ՃԻՆԱԾ ԿԱԹՈՒՂԻԿԵՆ: ՄԱՆՐԱՄԱՍՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՅԴ
ԿԱԹՈՒՂԻԿԵԻ ՄԱՍԻՆ: ՈՒՐԻՇ ԵԿԵՂԵՑԱՏԵՂԵՐ:**

Ղարսի պարփառները կրկին են եղել եւ բացի արեւելեան կողմից, որ խրամատ է ունեցել, միւս կողմերից շրջապատած լինելով, հարաւային եւ արեւմտեան կողմից՝ գետի պտոյտով եւ հիւսիսային կողմից՝ այժմեան միջնաբերդի անմատչելի քարաժայռով, անառիկ է եղել:

Այս պարսպապատի մէջ գտնւում են տաճկաց Ուլու-ջամի կոչուած մեծ մզկիթը, որ այժմ այլ եւս դադարել է իւր պաշտօնը կատարելուց, եւ արքունի զանազան շէնքեր, դիւանատներ, կառավարիչ փաշայի ապարանքը եւլն։ Որովհետեւ հայկական բուն կարսը հէնց պարսպապատի միջն է եղել, հետեւաբար հայկական հին բոլոր շէնքերը այնտեղ են։ Աբաս թագաւորի շինած Կաթուղիկէն՝ յանուն տասն եւ երկու առաքելոց, որ այօր էլ կանգուն կայ իւր սրածայր հայկական գմբէթով, գրեթէ նոր է բոլորովին։ Չնայելով, որ 100 տարի է անցել եկեղեցու շինութիւնից յետոյ, բայց շէնքը մաքառելով բնութեան եւ մարդու հարուածների դէմ՝ մինչեւ այսօր շէն է եւ երկար շէն կմնայ, վասն զի կապոյտ որձաքարերը հայկական հանճարի չնորհիւ այնպիսի ամրութիւն են կազմում, որ մշտնջենաւոր կարելի է անուանել, եւ մարդկային բոլոր հնարագործութիւնը՝ հայկական այդ յիշատակարանը անհետացնելու համար եղաւ միայն, անուանափոխութեան եւ կրօնափոխութեան մէջ։ Այդ եկեղեցին նայելով Բագրատունեաց ժամանակի ճարտարապետութեան նմուշների հետ, որպիսի են՝ Կաթուղիկէն եւ Ս. Փրկիչ եկեղեցին Անոյ, Մարմաշէնի եկեղեցին եւլն., ոչինչ վսեմութիւն չունի, չունի եւ այդ ժամանակին յատկացեալ քանդակների նրբութիւնը, բայց մինչեւ ցայսօր միշտ օտարների նախանձը շարժել է իւրացնելու։ Շինութիւնից յետոյ դեռ օծման նաւակատիքը չկատարած՝ ափխազաց Բէր իշխանը ապսպարում է չօրհնել եկեղեցին հայկական ծէսերով, որովհետեւ ինքն (Բէր) մտադիր էր յունական քաղկեդօնիկ արարողութեամբ օրհնել։ Խեղճ Աբասի եկեղեցի, քանի անգամ կրօնափոխ եղար:

Եկեղեցին միջակ մեծութիւն ունի եւ շատ բարձր չէ։ Շէնքը խաչաձեւ է, աւանդատները ցած են։ Եկեղեցին շինած է մոխրագոյն կարմիր քարից, գմբէթի շուրջը անճաշակ քանդակներով փորագրուած են տասն երկու առաքելոց պատկերները։ Գմբէթի պակլը միայն փուլ եկած է եղել, այն եւս ոռու կառավարութիւնը նորոգել է՝ հայկական սրածայր գմբէ-

թի ձեւը չկորցնելով: Մենք բաղդ չունեցանք եկեղեցու ներսը տեսնելու, որովհետեւ փակ էր:

Առաքելոց եկեղեցու մօտերքը հին շինութեանց հետքեր են երեւում: Մի փոքրիկ մատուռ էլ կառավարիչ փաշայի առանձին աղօթատեղի էին փոխել՝ ապարանքին մօտ լինելուն աղագաւ. Հայ ժամանակ, ոչ միայն մարդիկը, այլ քարերն անգամ կրօնափոխ են արել:

Ռուսների՝ Ղարսը տիրապետելուց յետոյ, կողման գլխաւորը 1878 թ. ապրիլի 5-ին № 2274 հաղորդագրութեամբ Ալէքսանդրապօլու Հոգեւոր Կառավարութիւնից տեղեկութիւն է պահանջում, թէ Հայոց ինչ եկեղեցիներ տաճիկները մզկիթ են դարձրել: Երեւի ցանկութիւն է ունեցել բարեխնամ տէրութիւնը Հայերի կրած զրկանքների փոխարէն վարձատրել նոցա՝ նոցանից (Հայերից) բռնի յափշտակուածը նորից յետ դարձնելով: Տեղւոյս Հոգեւոր Կառաւարութիւնը ի պատասխան այս պաշտօնական հաղորդագրութեան՝ Հիմնուելով 1830-ական թուականներին գաղթած ծերունիների աւանդութեան եւ նոյն ինքն իւր անդամոց, (որոնք էին թադէսս քահ. Տէր-Յովհաննիսեան եւ Դաւիթ քահ. Տէր-Սիմէօնեաց (այժմ հանգուցեալ) նոյնպէս Ղարսի գաղթական) վկայութեան վերայ՝ յատկապէս մատնանիշ է լինում Ս. Առաքելոց եկեղեցու վերայ, եւ մէջ է բերում պատմական փաստերը՝ ցոյց տալով Զամչեանի եռահատոր պատմութեան Բ. Հատորի իէ. (27) գլ., որ առած է Ստեփաննոս Ասողիկից: Ցոյց է տուած այդ գրքի (Ասողիկի) պ. Մ. Էմինի ձեռքով ռուսերէն թարգմանութեան VII գլ., երես 117, որ յայտնապէս ապացուցանում է, թէ Ս. Առաքելոց եկեղեցին Հայոցն է եղել: Պատմութեան վերաբերեալ կտորը Հոգեւոր Կառավարութիւնը այսպէս է մէջ բերում. «Ընդ այն առուրս (937 Փրկչի թիւ հիմն էարկ Աբաս արքայ շինել զկաթուղիկէ եկեղեցի ի Կարս քաղաքի եւ ի Հինգ ամս կատարեաց զայն հոյակապ եւ Հրաշալի յօրինուածովք, սրբատաշ եւ որձաքար վիմօք»¹:

Սոյն տեղեկութիւն ի մասին յիշեալ եկեղեցւոյ մէջ է բերուած եւ ռուսերէնը:

Բացի Ս. Առաքելոց եկեղեցուց, Հ. Կիւրեղ Հինգ եկեղեցատեղիներ էլ է յիշում, որոնցից երկուսը մզկիթ դարձրած՝ տաճկաց օրով:

1 Զամչեան Միքայէլ, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1785, Յտ. Բ., գլ. հէ (27):

Ձ.

ԱՅԺՄԵԱՆ ՄԻՋՆԱԲԵՐԴԸ: ԳԱՀԱՎԻԺՈՒԹԵԱՆ ԺԱՅՈԸ:
ՍՏՈՐԵՐԿՐԵԱՅ ՈՒՂԻՆ: ԳԵՏԸ: ԳԵՏԻ ԵՐԿՈՒ ԿՈՂՄԸ ԵՂԱԾ
ԱՐԵՐԻ ՎԵՐԱՅ ՄԱՐՏԿՈՅՆԵՐԸ: ԽՃՈՒՂԻ ճԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԸ:
ԿԱՄՈՒՐՋԸ ԵՒ ԲԱԶՄԱՍՏԻՃԱՆ ՍԱՆԴՈՒՂՆԵՐՈՎ ԿԱՐԾ
ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ: ԳԵՏԻ ԶԱԽ ԱՓԻՆ ԳՏՆՈՒԱԾ ԱՂԲԻՌՈԸ ԵՒ
ՂԱՐՄԵՅԻ ՈՒԽՏԱԽՈՐ ԿԱՆԱՅՔ: ԻՆԳԼԻԶ ԹԱԲԻԱՅԻ ԱՌԱՋԻՑ
ՄԻ ՀԱՅԵԱՅՔ ԴԵՊԻ ՔԱՂԱՔ:

Այժմեան միջնաբերդը ժամու մահլի եւ հին պարսպապատ Ղարսի
հիւսիսային կողմն է, սեպացած քարածայոփ վերայ: Բերդը ըստ աւան-
դութեան՝ հայկական է, բայց շինութեան ժամանակը՝ անյայտ: Միջնա-
բերդի նորոգութիւնները տաճկաց ձեռքով բոլորովին նոր կերպարանք
են տուել միջնաբերդին՝ մանաւանդ քաղաքի կողմից: Վերջին պատե-
րազմի ժամանակ ոռուսաց թնդանօթի մի ոռումբ ծակել է միջնաբերդի պա-
րիսպը եւ ի յիշատակ՝ մինչեւ այսօր նոյնպէս մնում է: Միջնաբերդի մէջ
ամենաբարձր շինութեան կտրանը ծածանում է գրօշակը, իսկ պարիպ-
ներից դէպի ամենայն կողմ բերանները բացած նայում են ահեղասաստ
թնդանօթները: Մենք բաղդ չունեցանք բերդի մէջ մտնելու, հետեւաբար
եւ այդ մասին լոռութիւն կպահենք:

Ժայռը, որի վերայ շինուած է միջնաբերդը, արեւմտեան կողմից աւե-
լի բարձր եւ սեպացած է, եւ միջնաբերդի ամենաբարձր շինութիւնն էլ
այդտեղ է գտնւում: Տաճկաց օրով յանցաւորները այդտեղից են գահա-
վիժուել, եւ այդ ժայռի ստորոտում յանցաւորների ընկած տեղը գտնւում
են նոցա գերեզմանները: Մարասափելի տեսարան: Միջնաբերդի քարա-
ծայռը արեւմտեան կողմից ճաքճաքած լինելով՝ քարերը երբեմն վայր են
գլորւում, եւ այդպիսի մի խոշոր քարի վիժմունքից մի տուն փուլ է եկել
եւ սպանել է մէջը ընակողներին. ես տեսայ տան փլատակը: Կառավա-
րութիւնը արգելել է միջնաբերդի շուրջը տուն շինել, եւ եղածներին էլ
հետզհետէ հեռացնում է: Գահավիժման տեղից մի քիչ հիւսիս՝ մեզ ցոյց
տուին ստորերկրեայ ուղին, որով գետից ջուր պէտք է վերցուէր: Այդ
ստորերկրեայ ուղին հին հայկական շէնք էին համարում: Գետը քաղա-
քի միջից դուրս գալով՝ շրջապատում է միջնաբերդը հիւսիսային կողմից
ահագին խորածոր կազմելով, եւ բաժանում է միջնաբերդը հիւսիսային
եւ արեւմտեան կողմերում գտնուած բոլոր մարտկոցներից: Այդ խորա-
ծորի մէջ միայն գետը իւր համրութիւնից դուրս գալով՝ փոքր ինչ ծիծա-
ղերես է երեւում եւ կարկաչում:

Գետի աջ ափին մի պարտէզ է երեւում՝ զուարձութեան համար շինուած մի քանի չէնքերով, որ կարծեմ լքուած պէտք է լինի: Ինչպէս ասացի, գետը այդտեղ ահագին անդունդների միջով է անցնում եւ միջնաբերդը անջատում է մարտկոցներից: Այժմ բարեխնամ կառավարութիւնը մարտկոցներն ու միջնաբերդը ներքին հաղորդակցութեամբ կապելու համար գահավիժմանց տեղից մօտ մի վերստ հեռի մի հիասքանչ կամուրջ է կապել գետի վերայ:

Նորանոր շինութեանց եւ ճանապարհի վերայ աշխատում են հարիւրաւոր մշակներ եւ քարահատներ, որ բոլորն էլ յոյն են, թող հարթխճուղին, որով կապուած են միջնաբերդն ու մարտկոցները, կամրջի ուղղութեամբ բազմաստիճան սանդուղ է կառուցած ի պահանջել հարկին շտապման համար, որ ամենակարծ ճանապարհն է գետով բաժանուած մարտկոցները միմեանց կապելու համար:

Գետի ձախ ափին՝ գրեթէ անելանելի ճանջակողմի վերայ, մի աղբիւրի շուրջը նկատեցինք մի խումբ կանայք եւ մանկտի, հարցուփորձից յայտնուեց, որ աղբիւրը ուխտատեղի է եւ բարեպաշտ կանայք առ ոչինչ համարելով անելանելի ճանապարհի դժուարութիւնը՝ գնում են երկրպագելու: Կարծեմ այդ տեղն է Միանձունք կոչուած ուխտատեղին: Մենք այդ աղբիւրը եւ ուխտագնացքը նկատեցինք գետի ձախ կողմի սարի վերայ եղած մարտկոցները տեսնելու համար բարձրանալիս: Մարտկոցների միայն արտաքինը տեսանք, տեսանք նաեւ նոր շինութեանց պատրաստութիւններն, եւ վերջապէս ինգլիզ թարբիայի առաջից պատեհութիւն ունեցայ դէպի քաղաք նայել: Ամենայարմար տեղից դիտելով քաղաքը եւ նորա բազմազանութիւնը՝ մի տեսակ մտախոհութեան ենթարկուեցի: Այդ ժամանակ մարդը իւր բոլոր որակութեամբ աչքիս առաջ պատկերացաւ: Տասնաւոր սրածայր մինարէներով մզկիթները հիշեցրին ինձ մարդուս զգացմանց արտայայտութիւնը դիպի Աստուած: Հրապարակը իւր շրջապատող վաճառանոցներով յիշեցրին ինձ մարդկային բանականութեան այն կատարելութիւնը, որով ջանք է անում իւր ապրուստը յայթայթելուց յետոյ՝ իւր բարեկեցութեան համար կարգուած բոլոր հաստատութեանց բաժին հանել: Տեղ տեղ երեւացող վայելուչ չէնքերը յիշեցրին ինձ մարդկային տրամադրութիւնը միշտ դէպի յառաջ եւ կատարեալը՝ ըստ ճաշակի նրբութեան եւ ըստ զարգացման աստիճանի: Գետնափոր խուղերը յիշեցրին ինձ մարդկային ընկերութեան մէջ այն բոլոր դէպիերը, որոնք թշուառութեան անուն են կրում՝ աղքատութիւն, հիւանդութիւն եւ տառապանք՝ սովի եւ մերկութեան երեսից: Ոստիկանարանը իմ միտը բերեց, որ մարդկային ընկերութիւնը որչափ զարգանայ, սակայն խաղաղ կենակցութեան համար խնամակալի կարօտ է: Բանտը ինձ յիշեց-

բեց մարդկային ընկերութեան մէջ մի խումբ ճիւաղների գործողութիւնն, որով այդ մարդիկը ուզում են ուրիշների հաշուով ապրիլ եւ իւրեանց անպէտք գոյութիւնը պահպանելու համար՝ շատ պիտանի կեանք կարծել: Դատարանները ինձ յիշեցրին արդարադատութիւնը, որով մարդս այս աշխարի վերայ եւս իւր գործոց հատուցման մի մասն պէտք է ստանայ: Անառիկ ամրոցները, բերդը եւ զինուորները ինձ յիշեցրին մարդկային հնարագիտութեան առհաւատչեան, որով աշխատում են իբրեւ մարդ, իբրեւ ժողովուրդ, իբրեւ ազգ իւրեանց գոյութիւնը պաշտպանել եւ ըստ բնական օրինաց՝ տկարներին իւրացնելով իւրեանց գոյութիւնը հաստարմատ դարձնել: Այդ մտածութեանց ենթակայ՝ դարձանք դէպի քաղաք ուրիշ ուղղութեամբ, դարձեալ անկանոն, խորդ ու բորդ եւ նեղ փողոցներից անցնելով:

Ժ.

ՂԱՐՍԻ ՀԱՅԵՐԸ: ԵԿԵՂԵՑԻՆ: ԴՊՐՈՑԸ: ՍԱՖՐԱԶԵԱՆ ԵՒ ԻՒՐ
ԽՈՒՄԲԸ: ՄՏԱԾՄՈՒՆՔ: ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՎՆԸ: ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ԵՒ
ՈՒՄՈՒՅՉՉԱԿԱՆ ԽՄԲԻ ԶԱՆՔԸ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՅԱՌԱԶԱԴԻՄՈՒ-
ՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ: ՂԱՐՍԻ ՔԱՀԱՆԱՅՔԸ: ՂԱՐՍԱՅ ԶԱՅԸ ԵՒ
ԻՒՐ ԵՐԿՈՒ ԿՈՂՄԵՐԻ ՇԲՆՔԵՐԸ: ՀՐԱՊԱՐԱԿ ԵՒ ՆՈՐԱ ՄԻՋԻ
ԱՅԼԱՍԻՌ ԵՒ ԱՅԼԱՏԱՐԱՎԶ ՄԱՐԴԻԿ: ԻՍ ՈՒՂԵԿԻՑՆԵՐԸ ԵՒ
ԿՐԻԼՕՎԻ «ԹԱԹՈՒԼԻՆ ԳԱԼԱՃՈՇ»-Ի ԽԱԶՈ ԱՂԲԱՐԸ:

1830 թ. գաղթականութիւնից յետոյ, ինչպէս լսեցի, զանազան տեղերից գալով՝ հայերը մի պատկառելի թիւ են կազմելիս եղել 1877 թ. պատերազմից առաջ, որոնց թիւը հարիւրներով է հաշուելիս եղել: Այդ հայերը իբրեւ նորաեկ գաղթականներ՝ պարապած են միայն արհեստով եւ առեւտրով: Այդ հայերը մեծ մասամբ կենդրուացած են գետի աջ ափից սկսած մինչեւ միջնաբերդի ստորոտը:

Հենց այդ տեղն էլ շինուած է հայոց եկեղեցին, որ ունի երկու ճանապարհ. մինը՝ կարճ ու կտրուկ, բայց դժուարելանելի, նեղ քուչով անցնող եւ կոպիտ քարէ սանդուղներով բարձրացող, իսկ միւսը՝ փոքրիշատէ կանոնաւոր: Ղարսայ եկեղեցին շինուած է այս դարի սկզբում, փայտածածկ եւ օրորոցածեւ է: Հարաւային անկիւնում շինուած է զանգակատունը, բայց ոչ հայկական սրածայր գմբէթով: Զանգակատան վարի յարկը յատկացուած է (ինչքան յիշում եմ) դպրոցական գրատան: Եկեղեցու շինութեան թուականը անհմուտ գրչութեամբ գրուած է արեւմտեան պատի երեսին դրսի կողմից: Եկեղեցին մտնելիս երկու բան մեզ նկատելի եղավ.

առաջին, ժողովրդանոցում հիւսիսային պատին կից ներսի դհից հաստատած սեղանաձեւ տեղ, ուր սուրբ անօթներ կային, եւ մոմեր էին վառւում, գորփուրայ է փռած եւ այս մի ոչ շատ հին խաչքարի առիթով, որ հաստատուած է պատի մէջ: Օտարականը կարծում է պատարագի սեղան լինել: Երկրորդը, առաջին կարգի հիւսիսային սիւնին կպցրած հնչակով ժամացոյցի դագաղաձեւ պահարանը մօտ երկու արշին երկարութեամբ: Թողնելով արտաքին տեսքի անյարմարութիւնը, անյարմար է նաեւ նորահամար, որ ժամերգութեան ժամանակ ժամացոյցի հնչակը կարող է դէպի ինքը գրաւել ժողովրդեան ուշադրութիւնը եւ շարունակ շըխկոցը տաղտուկ բերել: Մեր տեսած ժամանակ ժամացոյց չկար, երանի թէ ժամացոյցը հաստատէին հերթապահ քահանայից սենեակում (եթէ կայ): Ես նկատելի բան չեմ համարում քուրչի կտորները, որ ձգուած են եկեղեցու մէջ՝ վերան կանգնելու համար, որովհետեւ դոքա սովորական բաներ են, թէեւ բոլորովին անհաճոյ:

Եկեղեցին ունի երկու ավանդատուն, հարաւայինը՝ Ս. Մասանց յատկացուած, ուր ժամերգութեան եւ արձակ ժամանակները անխտիր երթեւեկում են ժամաւորները, թէպէտ եւ արգելք լինէր այդ բանը ժամերգութեան. այդ սովորութիւնը Ալէքսանդրապոլում էլ կայ: Հիւսիսային ավանդատան մէջ զգեստաւորուում է պատարագիչ քահանան եւ եկեղեցւոյ պաշտօնեայք, այդտեղ են պահւում եկեղեցական գործածելի իրերը:

Եկեղեցու առաստաղի վերայ մեզ ցոյց տուին այն տեղը, ուր պատերազմի ժամանակ ուումբը ծակելով ընկել էր եկեղեցու մեջ՝ բարեբաղդաբար ոչ ժամերգութեան ժամանակի:

Եկեղեցու հիւսիսային արեւմտեան կողմը գտնւում է երկսեռ դպրոցաց երկյարկանի շէնքը: Այդ շէնքի հարավային երեսի սենեակները յատկացուած են տղայոց դպրոցին, իսկ հիւսիսայինը՝ աղջկերանց: Երկու կարգ սենեակների միայն արեւմտեան ճակատին եղածները բաւարար լոյս եւ յարմարութիւն ունին, իսկ մնացեալքը՝ ուսումնարան լինելու շատ սակաւ յարմարութիւն, վասն զի լոյսը մի հատ լուսամուտով սենեակի երկարութեան ճակատից է անցնում սենեակի մէջ: Տղայոց եւ օրիորդաց բաժինները հաղորդակցութեան դուռն ունին հէնց շէնքի միջից: Դպրոցական շէնքի մէջ աղջկանց բաժնում գտնւում է մէծ դահլիճը՝ թատրոնական բեմով եւ պարագայիւք, ուր ներկայացումներ են տրւում ի նպաստ դպրոցաց:

Մեր տեսած ժամանակ արձակուրդ էր, հետեւաբար չկարողացանք աշակերտները եւ նոցա ջանքը տեսնել, եւ արձակուրդի պատճառով էլ դպրոցներում պատսպարուած էր Սաֆրագեանի խումբը իրեւ ազգային դերասանների խումբ՝ անվարձ: Ինչպէս յետոյ լրագրներից տեղե-

կացանք՝ պ. Սաֆրազեան եւ իւր խումբը լաւ հատուցումն են արել իւր ազգային խմբին ազգասիրաբար հիւրասիրող դպրոցական վարչութեան. թող օգուտ տալը վնասներ եւս պատճառելով եւ անշնորհակալ հեռանալով: Ե՞րբ մեր հայերը խելքները գլուխները կհաւաքեն: Ե՞րբ մեր հայերը ամեն անձնական շահ եւ օգուտ ազգասիրութեան պատրուակից կկարողանան ջոկել:

Մինը իւր արհեստով պարապելով արտադրութիւնը վաճառելիս, ազգասիրութեան խանդ է հոչակում, եւ մեղադրում կրկնապատիկ գնահատած արտադրութիւն չառնողներին՝ իբրեւ ազգատեացներ, հայրենիքի յիշատակներով չհետաքրքրուղներ, եթե արտադրութիւնը լուսանկար պատկերներ են տեսարանացուցի յատկացած, աւելի մեղադրութեան արժանանում են չգնողները:

Դիցուք, արտադրող արհեստաւորը իւր ապրանքը սաղացնելու համար իրաւունք ունի ամեն միջոցների դիմել: Ի՞նչ ասել եւ այնպիսիներին, որոնք արձագանք են դառնում արհեստաւորին:

Մինը, դիցուք, մի պանսիօն ունի եւ այն՝ Տաճկահայաստանի մի հայշատ քաղաքում: Պարոնը այդ պանսիօնում ընդունում է աշակերտներ՝ յատկացեալ թոշակադրամով: Պարոնը իւր պարապմունքը հոչակում է իբրեւ ազգասիրութիւն եւ մի ուրիշ բարեգործական ընկերութեան դպրոցի կահ կարասիքը ապօրինաբար իւրացնելու յետոյ՝ իւր գործը իբրեւ ազգասիրութեան խանդ հրատարակելով՝ ողորմութիւն կամ նպաստ է պահանջում, չտուղղներին ազգատեաց եւլն. անուանելով: Մի ուսումնարան պահող, որ ինքն իւր ուժերի վերայ վստահ չէ, մի քաղաք, որ իւր զաւակների կրթութեան հոգսը չի կարող քաշել՝ իրաւ եղկելի են: Դիցուք, հարստահարուած ալաշկերտցւոց հոգսը քաշեն բարեսէր անձինք, որովհետեւ դրանք պատերազմի եւ սովի ժամանակ ամենից աւելի հարուածների ենթարկուեցան: Ի՞նչ ասելու է վանեցւոց, որ իրանց աչքածակութեանը եւ ամենայն կողմ սփռած մուրացկաններով աշխարհ հոտացրին:

Դիցուք, մի խումբ պարոններ, չկամենալով կամ չկարողանալով ուրիշ միջոցաւ իւրեանց ապրուստը հայթայթել, իւրեանց բաղդը փորձում են թատրոնական բեմի վերայ եւ չկարողանալով յաջողութիւն գտնել իւրեանց քաղաքում՝ ընկնում են երկրէ երկիր, միշտ իրանց ընտրած պարապմունքի անունը կոտրելով անյաջողութեամբ: Այդ պարոնները իրանց օգտի համար ամեն բան կարող են ասել եւ անել, բայց ինչ ասել նոցա, որոնք այդպիսիների արածը ջատագովում են եւ ազգասիրութեան գործ համարում: Հայոց ազգի մէջ ազգասիրութիւն բառը այնքան կեղտոտ բաների պատրուակ դարձաւ, որ ինքն էլ կեղտոտուեց եւ հեգնական խօսքի նշանակութիւն ստացաւ: Բայց... կարճ կտրենք: Ես մեր ազգային գործե-

րի յաջողութիւնը այն ժամանակ երաշխաւորեալ կհամարեմ, երբ ամեն մինը ըստ արժանեաց կդնահատուի եւ իւր արդար վաստակի փոխարէն՝ հատուցումն կստանայ: Ժամանակ է ընտրութիւն անելու: Բայց ես դառնամ դէպի իմ ուղեգրութիւնը:

Եկեղեցու հարաւային որմին կից արեւելեան կողմից գտնւում է առաջնորդարանը՝ սակաւ բարեփոխութեամբ տաճիկ ճաշակով շինած: Թէ՛ դպրոցը, թէ՛ եկեղեցին եւ թէ՛ մանաւանդ Առաջնորդարանը վայելուչ դիրք ունին: Որովհետեւ միջնաբերդի անմիջապէս ստորոտին գտնւում է եկեղեցին իւր հաստատութեամբք: Այս պատճառով էլ շատ սեղմուած է, ընդարձակուելու տեղ չունի: Այս իսկ պատճառով, տեղւոյն հայերը ջանք էին անում մի այլ եկեղեցատեղի ստանալ կամ թափուր մնացած մզկիթներից (^(*)) մինը եկեղեցի դարձնել: Այս մասին Ղարսայ Գեր. Առաջնորդը խնդրամատոյց է եղել, ուր հարկն է:

Առաջնորդարանից նայողին Ղարսի տները երեւում են սանդիմածեւ վայր իջած մինչեւ գետը, եւ գետից նոյնպէս սանդիմածեւ վեր բարձրացած յաջ եւ յահեակ: Ամենից ավելի մարդաբնակ են գետի հիւսիսային եւ հարաւային կողմերը, իսկ մի քանի թաղեր արդեն քանդուած, հատկապէս թեղ-խարաբա կոչուած թաղը եւ հին բերդապարսպի ու Ղարադաղի մէջտեղի արուարձանը, որ կոչում է Բայրամ փաշա: Առաջնորդարանի դրան առաջ մի քանի գերեզմանաքարեր կան՝ եկեղեցու հարաւային պատի տակ: Երեւի առաջնորդների ու նշանաւոր անձանց գերեզմաններ են: Մենք մի քանի անգամ տեսակցեցանք Ղարսի Առաջնորդ Գեր. Գրիգորիս եպիսկոպոսի հետ: Իհարկէ, մեր խօսակցութեան նիւթը պէտք է լինէին ազգային գործերն ու դպրոցները յատկապէս: Դպրոցների մասին եղած խօսակցութիւններից կարելի է հետեւեալը եզրակացնել: Դպրոցը տաճկաց օրով շատ խեղճ բան է եղել: Ռուսաց հետ Ղարսը քաղաք մտնելով՝ ոռւսաստանցի բարեսէր հայերը ջանացել են դպրոցը վերականգնել. նախ եւ առաջ, շէնքը բարեփոխելով եւ հետզհետէ դպրոցական կահ կարասիքը կարգի դնելով՝ ըստ արդի մանկավարժութեան պահանջից: Այս ջանքերը արդիւնաւորուել են յատկապէս Ղարսում գտնուող հայ բժիշկների աշխատութեամբ, որոնց մէջ ամենից յարգելի տեղը բռնուած են բժիշկ Ղազաղեան, Կածկածեան եւ Յարութիւնեան: Յարգելի բժիշկների ջանքը պասկուել է Առաջնորդի աննախանձ աջակցութեամբ եւ յօժարակամ օժանդակութեամբ: Յարգելի խումբը իւր պարագլուխ Առաջնորդով դպրոցի բարոյական յառաջադիմութեան համար հոգալուց յետոյ, ջանացել է նիւթականի համար էլ հոգալ՝ մի քանի անշարժ կալուածներ ձեռք բերելով: Եթէ տեղւոյն հայերը աւելի եռանդն ցոյց տային, դպրոցը աւելի կալուածոց տէր կլինէր:

Տղայոց դպրոցը երեք դասարան, իսկ օրիորդացը՝ երկու դասարան ունի, թո՛ղ պատրաստականները. դպրոցները իրանց շարունակութեամբ եւ յառաջադիմութեամբ պարտական են, ինչպէս ասացի, Ղարսում եղած հայ բժիշկների ջանքին, որոնց պարագլուխ լինելու բաղդը ունի պ. Ղազաղեանցը: Պ. Ղազաղեանցը եւ իւր ընկերները թո՛ղ ձրի դասաւանդութիւնը, յարմար դէպքից օգուտ քաղելով, մեծամեծ դժուարութիւնները առ ոչինչ համարելով՝ դպրոցի համար դրամական նպաստներ էլ են հաւաքում յարմար ժամանակին:

Ինչ մեծ գործեր կարող էին կատարել բժիշկները՝ եթե կամենային, քահանայքը՝ եթե հմտութիւն եւ կամք ունենային, որովհետեւ դոքա իրանց կոչմամբ ամեն մի ընտանիքի անդամ կարող են համարուել եւ զգացմունքի վերայ իշխելով՝ կարող էին իրանց շրջանի բարի մարդոց բարի կամքը դէպի ի ի հասարակաց բարին ուղղել, բայց, դժբաղդաբար, այդ տեսակները մեր հայ շրջանում գիսաւոր աստղերի կամ ասուպների պէս են երեւում ու անհետանում: Այո՛, բժիշկը՝ եթէ կամենայ, քահանան՝ եթէ կամենայ եւ հմտութիւն ունենայ, կարող են շատ բան գործել:

Յիշատակեալ բարեսէր անձինք համարեա թե ի չգոյէ ի գոյ ածելով դպրոցները՝ մինչեւ այսօր կառավարել են, եւ նոցա եռանդն հայ մանկուոյն զարգացման համար այնքան բուռն է եղել, որ չնայելով շատ սակաւ նիւթական միջոցներին, որոնք բաւական չեն ներկայ դրութեամբ դպրոցի ծախքը հոգալ՝ աշխատում էին դպրոցներում մի մի բարձր դասարան էլ աւելացնել: Կյաջողի՞ն, թէ՞ ոչ՝ ես չգիտեմ, միայն ինչ որ մարդիկ սկսում են՝ Աստուած օրջնում է, մտածելը եւ կամենալը՝ գործի կէսը կատարել է: Այնուամենայիւ, իմ խոնարհ խորհուրդը լիինէր բարեսէր հոգացողներին, որ ջանք անէին դպրոցի նիւթական միջոցները բարելաւել, որպէս զի իրանցից յետոյ էլ դպրոցները յարատեւ լինին:

Ղարսը այժմ ունի հինգ հայ քահանայ՝ երկուսը բնիկ, որոնց շուրջը աւելացնում է ոռուս-տաճկական պատերազմից յետոյ ստացած պատուանշանը, երեք օտարականներից մէկը՝ Ղարսի շրջակայ գիւղերիցն է, իսկ մնացեալ երկուսը՝ Ալէքսանդրապոլի գաւառից եւ առժամանակեայ են գնացել: Սոքա են՝ բայինդուրցի Մելքիսեդէկ քահանան, որ դպրոցներում դասատու է, եւ սարիբաշցի Յակովը քահանայն, որ եկեղեցում քաջ ժամասաց է:

Ղարսի առաջնորդական գործերը դեռ հին կարգովն են կառավարում, եւ տեղական երկու բնիկ քահանայքը կրօնական ժողովի պատուաւոր անդամի կոչումն ունին: Բնիկները՝ թէ՛ քահանայք եւ թէ՛ ժողովուրդ, դեռ չեն ընտելացել այժմ տիրապետող տէրութեան դիւանական կարգերին:

Ինչպէս քանի անգամ յիշեցի՝ Ղարսը շինած է Ղարսայ չայի երկու ափերին, որից ստանում են քաղաքացիք իւրեանց գործածելի ջուրը: Ղարսի ջուրը, իբրեւ գետի ջուր, առողջարար կլինէր, եթէ իւր վերայ եղած զանազան հաստատութեանց պատճառով, որոնց դատապարտուած է կամայ ակամայ ջուր մատակարարել, լճացած չլինէր: Այդ հաստատութիւններն են ջրաղացները, բաղնիքները, որոնց ոտքի ջուրը նոյնպէս գետն է մտնում: Այդ հաստատութիւնները բանացնելու համար գետի առաջը թմբերով կտրում են, որ ջուրը բարձրանալով՝ ջրանցքների մէջ մտնի: Գետի արուեստական կերպով բարձրացած ջուրը ոչ միայն լճացած, այլեւ ճահճային դրութիւն է ստացած անհաճոյ գեղին գունով: Թողնելով այդ լճակաց ճահճային ջրի վերայ՝ արուեստական կերպիւ լճացած խոր գետին զոհ են գնում ամիսը մի քանի մարդիկ:

Գետի ջրի վերայ ոչ սակաւ ազգեցութիւն ունի տեղական զօրքերի ամարանոցը, որ քաղաքի վերեւն է՝ գետի ափին: Գետը ամառանոցի անմաքրութիւնները, որ բնականաբար իւր մէջն է ընդունում՝ իւր մէջ լուծելով մատակարարում է քաղաքին: Մեր լսածին նայելով՝ տեղւոյն նահանգապետը առաջարկել է զինուորական վարչութեան զինուորների ամարանոցը քաղաքից ներքեւ տեղափոխել:

Գետը ջրաբարձ անիւներով ջուր է մատակարարում իւր երկու կողմը եւ կղզու վերայ եղած բանջարանոցներին: Քաղաքային վարչութիւնը՝ ոյժը բանջարանոցների կապալառուներին պատելով, նրանց ջրաբարձ անիւները եւ ջրատար խողովակները կոտրտում է, որպէս թէ դրանք լինէին ջուր ապականողը:

Ղարսը իբրեւ նորանուած քաղաք, եւ երկիրը իբրեւ նորանուած երկիր՝ մոգական հրապոյրով դէպի ինքն է քաշել շատ բաղդախնդիրների, որոնք աշխատում են իրանց բաղդը փորձել այդտեղ: Կալիֆորնիայի ոսհէանքերը այն նիւթական գորութիւնը չունին, ինչ որ Ղարսի քարքարու փողոցը եւ խղճուկ վաճառանոցն ունին, ուստի քաղաքը լցուած է բաղդախնդիրներով:

Զուարճալի է տեսնել Ղարսայ հրապարակի խառնամբոխ բազմութիւնը խայտաճամուկ եւ այլատարազ զգեստներով ու բարբառներով: Հպարտութեան աստիճանից նոր խոնարհած գազազած տաճիկը իւր կարմիր ֆէսով, դիւրագրգիռ եւ թեթեւաբարոյ յատկութեամբ, ոչինչ կորցրած, մի քիչ էլ ապահովութիւն գտած ծանրաբարոյ պարսիկը՝ մելամաղձոտ դէմքով գլխարկը ի յետ դրած, աւանդական կապէն հագին՝ նպարավաճառի խանութում նստած, աւազակաբարոյ քուրդը՝ մի քիչ սանձուած, բայց այնուամենայնիւ անհոգ, թեւերը շարժելով, խայտաբղէտ էնթարին, կարմիր բաճկոնը հագին, որի չհագած թեւերը ծածանում

են օդի մէջ, ազգային քոլոզը գլխին, կարմիր կօշիկները հագին՝ միայն սեհը անելու համար այս ու այն կողմ է նայում ապուշ, չգիտենալով ձեռքը ընկած մի քանի կոպէկով ինչ գնել:

Դարաւոր ստրկութիւնից ազատուած տեղացի հայը՝ տաճկական դիւրագրգութիւնը միացրած շահախնդրութեան հետ, նայելով հանգամանքին եւ պատահած մարդուն՝ մերթ խրոխտ մերժողական եւ մերթ փաղաքուշ հրապուրական կերպարանք է ստանում, եւ հայուն բնական օտարամոլութեամբ աչքի է ընկնում իբրեւ համամարդկային մի խառնուրդ՝ ամեն մի ազգից մի մի նմուշ կրելով հանդերձի եւ հոգու վերայ, որ կարելի է ամփոփել ըստ այսմ: Գլուխը իւր կրած կարմիր ֆէսով՝ տաճիկ ըստ ամենայնի, դէմքի գծագրութեամբ՝ դիցուք հայ, հագուստով՝ ինչ կուզես՝ եւրոպացի, վրացի, երեւանցի եւլն., եւլն., իսկ ոտքով՝ շատ բացառութեամբ եւրոպացի միայն: Երանի ժամանակին, որ եւրոպական կրթութիւնը հայերիս մէջ ոչ թէ ոտքերից, այլ գլխից կմտնի, որ փոխանակ ոտները սեղմելու, մտաւոր զարգացման հորիզոնը ընդլայնէր: Հանդէսը կատարեալ անելու համար հարկաւոր էր սեւադէմ խափշիկ (հարէչ), որ դարձեալ բախտ ունեցանք տեսնելու իբրեւ մնացորդ տաճկական հարեմի փարթամութեան: Թողնելով այլ տեղերից հաւաքուած ժխորի նկարագրութիւնը, վերջապէս տեսնում էր ոռւս բարի զինուորը, միշտ խոնարհամիտ, որ կամ պաշտօնական դիրք առած իւր վերայ եղած պարտքն էր կատարում զգաստութեամբ, կամ անհոգ կերպով ամբոխի մէջ զբօսնում:

Ինչպէս բոլոր տաճկական քաղաքների խանութպանները, նոյնպէս եւ Ղարսինը, սովորութիւն ունին իւրեանց ծանօթ յաճախորդին դահուէ առաջարկելու: Այդ սովորութիւնը ունին եւ ալէքսանդրապօլցիները, որոնցից բաւական թուով Ղարսում կան, ուղեկիցներս, որ կարող էին հրապարակի մէջ ազատ ման գալու, շատ գանգատում էին իրանց առաջարկուած այնքան դահուէներից: Խեղճերը իրանց պատմութեան նայելով՝ հանգուցեալ Գաբրիէլ եպիսկոպոսի թարգմանած Կրիլովի առակի «Թաթուլին գալածօշ»-ի Խաչօ աղբօր օրն էին ընկել:

ԺԱ.

**ՂԱՐՍԻ ԳԱՒԱՌԸ ԻԲՐԵՒ ԱՒԵՏԵԱՑ ԵՐԿԻՐ: ՏԵՂԱՑԻ
ՄԱՀՄԵՏԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ՆՈՅԱ ԱԶՆՈՒԱԿԱՆ ԿԱԼՈՒԱԾԱՏԵՐ
ԼԻՆԻԼԸ: ԿԱԼՈՒԱԾԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՍԱՐՔՈՒԱԾ
ՄԱՍՆԱԺՈՂՈՎԸ ԵՒ ՄԵՐ ՊԱՏԱՀՄԱՄԲ ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ
ԱՅՆ ԺՈՂՈՎԻ ՄԻ ԱՆԴԱՄԻ ՀԵՏ:**

Ինչպէս Ղարսը դէպի ինքն է հրապուրում վաճառական բաղդախնդիրներին, այնպէս եւս գաւառը՝ հողազուրկ երկրագործներին: Ղարսի հողերը գաղթելը գիւղացու համար կեանքի խնդիր է դարձել: Եգիպտական բարբարոսութեանց մատնուած իսրայէլացիք այնքան ուրախ չէին իրանց խոստացուած աւետեաց երկիրը գաղթելով, որքան գիւղացին ուրախ էր Ղարսայ հողը մշակելով: Ես արդէն խօսել եմ, թէ գիւղացին որքան կարիք ունի հողի: Կովկասու կառավարչապետը այս կողմերը պատահած ժամանակ տեղական խնդիրներից ամենամեծ մասը եղել է դէպի Ղարսի հողերը գաղթելու համար, որին ի պատասխանի երբ որ կառավարչապետը ասել է՝ գնացէք Սեւ ծովը (Սեւ ծովի դատարկ երկրները), ժողովուրդը կարծել է, թէ կառավարչապետը զայրացած անիծում է՝ դումի ասիլ «գնա՛ կամ գնացէ՛ք Սեւ ծովը»՝ տեղւոյս սովորական անեծքներից մինն է եղել: Ժողովուրդը պատճառ ունի Ղարսայ հողերի վերայ աչք ունենալ, որովհետեւ տաճիկների գաղթելուց յետոյ ընդարձակ գետիններ պարապ մնալով՝ խոպանանում են, իսկ մնացած մի քանի ազդեցութեան տէր մահմետականներ աշխատում են այդ գետինները գրաւել իբրեւ իրանց կալուածք:

Մենք պատահմամբ առիթ ունեցանք լսելու կալուածական գործերի համար սարքուած մասնաժողովի մի անդամից, որ տաճկաց ժամանակով եղած հողային կալուածագրերը մեծ մասամբ շինծու եւ աղաւաղուած են, օրինակ, մինը կամեցել է ընդարձակել իւր սահմանը, կալուածագրի (թափիի) լուսանցքում սկսել է քէֆը ուզածին պէս յաւելումներ անել, եւ իսկական կալուածագրի անհաճոյ բառերը ջնջելով՝ նոցա տեղը հաճոյականը դնել: Որչափ ես գիտեմ, մահմետական աշխարհներում ցեղական ազնուականութիւն չկայ: Ամենայն ոք իւր աչալը ջութեամբ եւ իսելացութեամբ կարող է միշտ բարձրանալ. գզրի որդին կարող է փաշայ դառնալ: Վերջին բախկալը կարող է խան դառնալ: Այդ այնքան հասարակ բան է, որ հազարաւոր դէպքերի մասին խօսք է լինում եւ յառակս դարձած է: Մահմետական աշխարհներում նոյնպէս ժառանգական կալուածներ

չկան, այլ տէրութիւնը իւր հպատակների արմտեաց դասանորդը կապալով տալիս է զանազան մարդոց: Այս դէպքից օգուտ են քաղում ինքեանք կառավարիչները կամ սոցա ձեռքով իրանց ծանօթ բարեկամները՝ յատկապէս պարզեւները ի նկատի ունելով: Այնպէս որ այդ կապալառուները ամեն նոր եկած կառավարչի հետ գործը կարգի դնելով՝ մինչեւ անգամ որդոց յորդիս կապալառու են մնում: Այս կարգիցն է եւ Խաթուն օղլի կոչուած մի ցեղ, որ բաւական ժամանակ Արեւմտեան Շիրակի մեծ մասին կարգադրիչ եւ հարկահաւաք է կարգուած: Բայց ես հետզհետէ հեռանում եմ ուղեգրութեան սահմանից:

ԺԲ.

ՂԱՐՍԸ Ի ՀՆՈՒՄՆ: Հ. ԿԻՒՐԵՂԻ ԵՆԹԱՐՈՒԹԻՒՆԸ:

ՂԱՐՍԱՅ ԳԵՏԸ ԵՒ ՆՈՐԱ ՀՈՒՆԸ ԱՊԱՌԱՋԴ ԼԵՌՆԵՐԻ

ԿԻՐՃԵՐՈՎ: ՂԱՐՍԱՅ ՎԻՃԱԿԸ ԵՒ ՆՈՐԱ ԳԻՒՂԵՐԸ: ԻՄ

ՀՐԱԺԵՏԸ ՂԱՐՍԱՅ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻՆ: ՄԵՐ ՂԱՐՍԻՅ ԴՈՒՐՍ

ԳԱԼԸ: ՂԱՐՍԱՅ ԴՈՒԶԸ ԵՒ Ս. ԿԱՐՎԹԵՏԻ ՈՒԽՏԱԲՈՐՆԵՐԸ:

ՄԵՐ ԱԼՔՈՍԱՆԴՐԱՊՈԼ ԺԱՄԱՆԵԼԸ: 1881 թ. ՄԻ ԱՂԻՒՄԱԿ

ԿԱՐԵՒՈՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹԵԱՄԲ: ԻՄ ԿԱՐԾ ՈՒ ՍԱԿԱԲՈՐԵԱՅ

ԲԱՆԱՊԴԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԵՐԿԱՐ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:

Նախ քան իմ նկատողութիւնների վերջացնելը, ներելի լինի ինձ մի քանի խօսք էլ զրուցել Ղարսի մասին: Ղարսը կամ հին կարսը ընդհանրապէս յայտնի է մեր պատմութեան մէջ Բագրատունեաց հարստութեան օրով, իբրեւ մի տեղ, ուր թագաւորի եղբարքը կամենալով իրանց փառասիրութեանը յագուրդ տալ՝ ապատանում էին եւ իրանք իրանց թագաւոր էին անուանում: Ղարսը կամ կարսը հին Վանանդ գաւառումն է, որ սահմանակից է Շիրակին: Վանանդի մայրաքաղաքը՝ Կարսը, Շիրակի մայրաքաղաքից՝ Անուց, հազիւ 30 վերստ հեռի լինի, սակայն երկուքն էլ արքայանիստ էին իրանց ժամանակին, երկուքի թագաւորներն էլ եղբայրներ էին հարազատ, բայց միմեանց հակառակ:

Հ. Կիւրեղ ինձինեանի ստուգաբանութիւնը բանաւոր չհամարելով՝ ինքն ենթադրում է, որ Կարս ճիշտ հայերէն բառ է եւ կնշանակէ ոյժ, կարողութիւն: Հ. Կիւրեղ իւր ենթադրութիւնը հիմնում է հայկական լեզուի մի առանձնայատկութեան վերայ, որ զոյգ նշանակող բառերը միշտ անեղական են լինում: Ասում է, որովհետեւ Կարս քաղաքը շինուած է երկու լեռների վերայ եւ մի ամրութիւն է ներկայացնում: Հետեւաբար եւ կոչում է Կարս՝ փոխանակ կարք կոչուելու, եւ այս այն հիմամբ, որով

կոչում են Մասիսը, Արտագերսը, Ագուլիսը եւն։ Հ. Կիւրեղ ասում է՝ ըստ Խորենացւոյ Վաղարշակայ օրով այժմեան Ղարսայ գաւառը յանուն Վնդայ կոչուել է Վանանդ, իսկ Վիրգիլիոսի գրածին նայելով՝ Կարս է կոչուել Օգոստոսի օրով։ Մէջ է բերում Վիրգիլիոսի խօսքերը Հիւրմիւզեանի թարգմանութիւնից։^[115] Յայտնի է պատմութիւնից, որ Վաղարշակ Օգոստոսից գրեթէ մի դար եւ աւելի առաջ է։ Եթէ անփայտ Բասենոյ գաւառը յանուն Վնդայ Վանանդ կկոչուէր, կարող էր նորա մէջ մի քաղաք էլ շինուել եւ Կարս կոչուել եւ համբաւ ստանալ Օգոստոսի օրով կամ առանց այժմեան Ղարսը նշանակելու մի ուրիշ երկրում ուրիշ ցեղի կամ երկրի անուն լինի Օգոստոսի օրով։ Վիրգիլիոս Օգոստոսի գործերը ներբողելով՝ յիշում է այն բոլոր ազգերի ու երկրների անունները, որոնց Օգոստոս նուաճել էր. ըստ այսմ.

Յերկայնաձիգ գնան ի կարգ ազգ նկունք,
Այլաբարբառք, ի զէն ի ձեւս անհանգոյնք։
Աստ աստուածոյն ընդ նոմագիցն ի պատկեր,
Զազգս անգօտեաց ափրիկեցւոց ածեալ էր։
Եւ անդ ընդ Կարս եւ ընդ լելէզս ի նկար,
Զքաջաղեղանցն գեղոնից զճամբար։
Մեղմիկ ալիքն անդ Եփրատայ Հոսէին,
Անդ հեռագին ազգ ի բնակիչս մորին,
Երկեղիւրն Հռենոս եւ Տայք աննկունք
Եւ Երասխայն ի կամրջաց ըմբոստ հունք։

Հ. Կիւրեղ Կարսը ուղղակի այժմեան Կարուց սահմանն է համարում, գեղոնքը՝ ուղղակի Գեղամեան, Մորերը համարում է Մասսի Հիւսիսային արեւելեան ստորոտումն իրան ենթաղըած մորերը, մինչդեռ Մասսի Հիւսային արեւելեան ստորոտում մորեր չկան այնքան նշանաւոր, որ յիշելի լինէին Օգոստոսի գործերի մէջ։ Հռենոս գետը համարում է Գուգարաց աշխարհից անցնող խրամոսն (?) կամ խրամն, որ խառնւում է Կուր գետին։ Տայքն էլ համարում է ուղղակերտայք։ Ըստ իս, ինչպէս անգօտեաց բառը ափրիկեցւոց ածականն է, նոյնպէս էլ զքաջաղեղանցն եւ գեղոնից (գեղեցիկ) բառերը՝ ածական համարելի են զճամբար բառի զօրութեամբ մնացած յատկացուցչին, եւ ոչ թէ գեղոնից Գեղամեանց տեղը ընդունել, որ պատմութեան միջից գրեթէ անհետացել էր եւ տեղը գործ էր ածւում Միւնեաց բառը։ Եփրատն ու Երասխը Հայաստանի գետերն են, իսկ Հռենոսը Եւրոպայի Հռենոս գետն է, որ ընկնում է Գերմանիայի մէջ։ Աշխարհագրական անունները Հռովմայեցւոց կայսերութեան սահմաններն են ցոյց տալիս։ Հ. Կիւրեղ աշխատել է Վիրգիլիոսի այս հատուածի մէջ եղած բոլոր անունները Հայաստանի մէջ տեղաւորել¹։ Բայց ուր պատմութիւնը

1 Կ. Վ. Ս., ճանապարհորդութիւն ի նահանգն Կարուց, «Արարատ», 1879, եր. 358-359:

եւ աշխարհագրութիւնը կան իսնդիրը լուծելու, բոլոր պատճառաբանութիւնները երրորդական նշանակութիւն են ստանում:

Ղարսայ գետը իսկապէս յայտնի չէ, թէ հնումն ինչ էր կոչւում: Մեծագոյն մասին հաւանական կարծիքն է, որ Ղարսայ գետը կոչւում էր Ախուրեան. կան, որ այդ գետը համարում են Իահ գետը: Վերջապէս, Անիի Ախուրեան գետի երկու մեծ ճիւղերից մինը զրկվում է անուանից, երբ որ Ախուրեանը յատկացնում ենք մէկնումէկին: Այդ երկու մեծ ճիւղերը կոչւում են՝ մինը Ղարսայ չայ, որ Ղարսից անցնելով Արգինայի մօտ՝ մտնում է Շիրակ եւ գալիս է մինչեւ մեծ աւազանը, որ յայտնի է Ախուրեան անունով, իսկ միւսը՝ Արփայ չայ յանուն այն լճին, որից սկիզբ է առնում եւ Ալէքսանդրապօլի արեւմտեան կողմից անցնելով՝ Շիրակի դաշտը երկու է բաժանում՝ արեւելեան եւ արեւմտեան: Արփաչայն եւս ընկնելով հին Ախուրեանի աւազանը՝ կոչւում է ըստ հնոյն՝ Ախուրեան, բայց ըստ արդի խօսից՝ Արփաչայ:

Հ. Կիւրեղ Արփաչայի կամ Ախուրեանի խորածորի միջով անցնելը մարդկային հնարագիտութեան արդիւնք է համարում եւ հոգնածութեան հետեւանք¹, սակայն մեր նախնիքը դժուար թէ այնքան հոգս անէին գետերի ընթացքներին ուղղութիւն տալու: Ըստ իս, արել է բնութիւնը ինչ որ կամեցել է՝ մի տեղ կործանել է, մի տեղ բարգավաճ է դարձրել:

Թողնելով այս՝ դառնամ ուղեգրութեանս մի այլ նկատողութիւն:

Ղարսը, որովհետեւ չունէր կազմակերպեալ առաջնորդական դիւան, որ առանց սրբազն առաջնորդին ձանձրոյթ պատճառելու՝ կարողանայի վիճակի մասին հարկաւոր տեղեկութիւնները ստանալ, սրբազնի հետ այդ մասին խօսելով շատացանք: Խօսակցութեանց ժամանակ ես իմացայ, որ Ղարսայ վիճակի մէջ կան մի քանի քաղաքներ իւրեանց շրջակայքով եւ ամբողջ Շիրակայ արեւմտեան մասն, որ վերջին ժամանակներս Արշարունիքի մի քանի գիւղերի հետ առանձին գործակալութիւն դարձաւ եւ յանձնուեց Հոռոմոսի վանուց վանահօր՝ ընդ տեսչութեամբ Ղարսայ առաջնորդի:

Ալէքսանդրապօլ դառնալուց յետոյ մոմավաճառութեան արդիւնքը տեղոյն դպրոցի օգտին դարձնելու № 3234 մայիսի 19-ին 1880 ամի Սինօդի հրամանի պատճառով կազմած Հոգեւոր Կառավարութեան № 42 մայիսի 26-ին 1880 թ. սկսած եւ դեռ չաւարտած գործի մէջ պատեհութիւն ունեցայ տեսնել Ղարսայ առաջնորդի № 5 յունուարի 5-ին 1881 ամի մի գրութիւնը՝ հանդերձ վիճակի գիւղօրէից ցուցակով: Այդ ցուցակից, որ ամենից վաւերականն կարելի է համարել, ամփոփում եմ հետեւալը:

1 Կ. Վ. Ս., ճանապարհորդութիւն ի նահանգն Կարուց, «Արարատ», 1879, եր. 309:

Ղարսայ վիճակի մէջ կան հետեւեալ քաղաքները իրանց գիւղերով՝ Ղարս, Կաղզուան, Արդահան, Բաթում, Արդուին եւ Օլթի:

Գիւղերը ըստ այսմ կարելի է ամփոփել. Ղարսայ շրջակայքում՝ չորս գիւղ, Կաղզուանի շրջակայքում՝ վեց գիւղ, Արդահանի շրջակայքում՝ մի գիւղ, Արդուինի շրջակայքում՝ երկու գիւղ, Օլթիի շրջակայքում՝ երկու գիւղ: Գաւառներն են՝ Բասեան՝ երկու գիւղով, Շաւշետի կողմանք՝ երկու գիւղ, բոլորը՝ վեց քաղաք, 19 (տասն եւ ինն) գիւղ, որ ենթարկում են Ղարսայ առաջնորդի իշխանութեան եւ մատակարարում են իրանց հոգեւոր տուրքերը Ղարսայ առաջնորդարանին: Բացի վերոգրեալները՝ Ղարսայ առաջնորդի ցուցակում գրուած են հետեւեալ գիւղերը. հին Արշարունիքում՝ այժմեան նախիջեւանի կողմանք՝ ութն գիւղ, Արեւմտեան Շիրակ՝ ըստ այսմ, Անւոյ կողմանք՝ եօթն գիւղ, Շօրագէլի կողմանք՝ տասն եւ ութ գիւղ, բոլորը՝ երեսուն եւ երեք գիւղ, որ թէեւ Ղարսայ առաջնորդի բարձրագոյն իրաւասութեան են ենթարկում, բայց իբրեւ առանձին գործակալութիւն յանձնուած են Հոռոմոսի վանուց վանահօրը, որ իւր պաշտօնական յարաբերութիւնները, դրամավորը Սինօդի հետ ունի, գիւտանականը՝ Ալէքսանդրապոլու Հոգեւոր Կառավարութեան, իսկ վարչականը՝ Ղարսայ առաջնորդի հետ: Վերջապէս, Ղարսայ թեմի բոլոր հայաբնակ գիւղերը յիսուն եւ երկու հատ են, որոնցից եկեղեցիք չունին Արդահան քաղաքը եւ իւր Սամչելիք գիւղը, Օլթիի հօրթիւլու գիւղը, եւ Արեւմտեան Շիրակայ Գեօրխանայ, Մէկը եւ Արագի գիւղերը:

Երբ վերջին անգամ իմ Հրաժեշտը մատուցանելու համար ներկայացայ դրիգորիս սրբազնին, տեսայ մի քանի տաճկաստանցի կանայք եւ այր մարդիկ, որ օժանդակութիւն էին խնդրում նորին սրբազնութիւնից կամ հայրենիք դառնալու, կամ հայրենիքում ունեցած պարտքը վճարելու եւն..:

Բաւական ժամանակ է, որ Ռուսաց Հայաստանը տաճկահայոց համար այն հրապոյրն ունի, ինչ որ Ռուսաստանը սաւրիգեղցիների համար: Այսպէս, ամեն մինը՝ թէ՛ նորապսակ այր, թէ՛ նոր ձեռնադրուած քահանայ, թէ՛ որդւոց եւ զաւակաց տէր մարդ, զանց առնելով իրանց պարտականութիւնները՝ գալիս են Ռուսաստան նոյն երգը երգելու՝ մուրացկանութիւն անելու: Այդ մուրացկանները քաջալերիչ են գտնում իրանց երկրի առաջնորդերին, որոնք մի վկայական տալով՝ ուղարկում են փող հավաքելու: Տեղական առաջնորդները միայն վկայականով չեն բաւականանում, նոքա շրջաբերական կաթուղիկեայց թղթեր էլ են տալիս՝ «առ համօրեն ազգն» ուղղելով, եւ այդ տեսակ թղթերով մարդիկը պատուհաս են դառնում Տաճկաստանին սահմանակից գաւառների հոգեւոր պաշտօնէից գլխին, որոնք տառապում են այդ էրք ու բարաթով եկած մուրացկանների ձեռքին. այս տեսակ տառապանքի մէջ էր նորին սրբազնութիւն Գրիգորիս եպիսկոպոսը: Վկայեալ մուրացկանները աւելի վանայ գաւա-

ոկցն են լինում, որ աշխարհը հոտացրել են իրանց վայնասունով։ Ալաշ-կերտը քանդուեց՝ վանեցիք են լաց լինում, ալաշկերտցիք սովով կոտորուեցին՝ վանեցիք համարձակւում են ասել՝ յղփացան յանուն սովելոց հաւաքուած դրամները լի առատ վայելելով։ Պէտք է ասել, որ մանաւանդ վանայ շրջակայքի հոգեւորականք ազգի դէպի իրանց ունեցած վստահութիւնը չարաչար են գործածում, որովհետեւ ամենից ավելի դոքա են շրջաբերական կոնդակներ տալիս։

Մի ժողովուրդ, որ առանց բացառութեան մուրացկան է, պատիժ ու պատուհաս է ազգի գլխին եւ ամօթ ու նախատինք՝ օտարների առաջ։ Ես չգիտեմ, թէ Ղարսայ առաջնորդը ինչ տրամադրութեան մէջ է լինում վկայեալ աղքատներին հանդիպելիս, բայց ես իմ կողմից ասելով՝ նզովում եմ չար բաղդը, որ շարունակ թշուառների հետ յարաբերութիւններ պէտք է ունենանք եւ շարունակ արտասուք սրբենք։ Համբերութիւն բարեմաղթելով՝ վերջ տուինք մենք մեր հրամեշտին, որովհետեւ այդ եղաւ մեր խօսակցութեան առարկան, թէպէտ եւ բաղդի բերմամբ երկուսիս էլ, այսինքն՝ Գրիգորիս սրբազնի եւ իմ անուանակոչութեան տօնն էլ էր (այդ օրը Ս. Լուսաւորչի Որդւոց եւ Թոռանց տօնն էր), բայց մենք զբաղուած լինելով այդ խօսակցութեամբ՝ մոռացանք սովորական տօն շնորհաւորելը։ Ղարսայ առաջնորդարանից վերադառնալով՝ մեր հիւրընկալի մօտ պատրաստուեցինք ճանապարհ ընկնելու եւ ճաշու 12-րդ ժամին քաղաքից դուրս եկանք՝ հետզհետէ մեր քամակը թողնելով քաղաքը Ղարադաղի ամրոցը, որի համար տեղացիք պատմում են, որ Բերուդովը ասած լինի. «Եթէ Ղարադաղը իմս լինէր, ոսկուց կշինէի, ալ մահուտով կպատէի»։

Քաղաքից մի վերստ հազիւ էինք հեռացել, մեր երկու կողմը տարածում էին հասկալից հացաբոյսերի արտերը, եւ մեր առաջին բացւում էր մի կանաչազարդ հարթավայր, թէեւ ոչ շատ ընդարձակ, բայց շատ հրապուրելի։ Այդ հարթավայրը սկսում է Ղարս քաղաքից եւ վերջանում է արեւելեան կողմից Եահնիլար բլրակներով եւ հարաւային կողմից՝ Հաջի խալիլ (?) լեռների շղթայով։ Այդ հարթավայրն է Ղարսայ աւանդական դուզը, որ իւր կանաչազարդ եւ ծաղկաւէտ մարգերով մատակարարում է հիւթ Ղարսայ համբաւաւոր մեղրի մեղուներին։ Այդ դուզին մենք հասանք Ս. Կարապետի ուխտավորներին, որոնք ոգելից ըմպելիների զօրութեամբ ոգեւորուած՝ յամբընթաց վերադառնում էին հայրենիք եւ խառն ի խուռն երգում աշուղ Ղարիպի խաղի այն տունը, որի մէջ նկարագրուած է նորա Հալէպից հրաշքով մի օրուայ մէջ Թիֆլիզ դառնալը եւ Ղարսայ դուզում վերջինքի (իրիկնապահ) աղօթք անելը։

Քաղցուալից ուխտաւորները Ղարսում կոխւ յարուցանելով՝ մէկի կուռը վիրաւորել էին։ Ուխտաւորների քարաւանին առաջնորդում էր ղլաւուզը (ուղեցոյց, կարապետ)` խաչազարդ դրօշակը ձեռքին։ Մեր

կառքը նոցա կողքից անցնելիս, երբ «ուխտներդ ընդունելի» բառերն էինք մրմնչում՝ անիւների թողին հասան նոցա հայհոյալից խօսքերը, իսկ մեր ականջին՝ նոցա ժխորային ձայնը:

Մենք վերադարձանք նոյն ճանապարհով, որով հեռացել էինք Ալէքսանդրապոլից եւ երեկոյեան 10-րդ ժամին արդէն մեր քնակարաններումն էինք: Ես զանց եմ անում ճանապարհին մեզ պատահած դէպքերը ի գիր առնուլ, որչափ եւ նոքա ճանապարհորդութեան աղը լինէին:

Ուղեգրութիւնս սկսաւ Ալէքսանդրապոլից, եւ ես կամենուն եմ նորանով էլ վերջացնել՝ մի քանի կարեւոր վիճակագրական տեղեկութիւններ հաղորդելով, որք, ըստ իս, հարկաւոր են: Տեղեկութիւնները ես համառօտել եմ Ալէքսանդրապոլու Հոգեւոր Կառավարութեան գործերից եւ 1881 թ. են պատկանում:

Այդ թուի չափաբերական մատեաններից երեւում է, որ ամբողջ վիճակի մէջ եղել են վիճակային արդիւնք:

	Ռուբլի	Կոպ.
Ա. Աթոռահաս	3042	85
Բ. Հոգեբաժին	541	90
Գ. Լուսագին	77	84
Դ. Մատաղակաշիք	92	40
Ե. Գին վաճառեալ պտղեաց	952	20

Այս հաշուի մէջ չեն մտած մնացեալ մեծ մասը անվաճառ պտղի, ցորենի եւ գարու, էջմիածնական կրպակների վարձը, եկեղեցական մատեանների գները եւ «Արարատ»-ի բաժանորդագինը:

Եղել են պսակ 772:

Անուանք	Արական	Իգական	Գումար
Ծնունդ	1979	2044	4023
Մահ	1064	1001	2065
Ննջեցելոց թիւր հանելով՝ աւելացած	915	1043	1958

Ծննդոց մէջ երեք հատն արական, երեք հատն էլ իգական ապօրինի են: Ինչպէս տեսնուում է աղյուսակի մէջ՝ Ալէքսանդրապոլի գաւառում արականաց ծնունդը իգականներից պակաս է 65 հատով, իսկ մահով պակաս է 63 հատով, եւ 1881 թ. աւելացել են 128 անձինք իգական սեռից:

Ալէքսանդրապոլի վիճակը, նայելով իւր աշխարհագրական դրութեան, չորս մասն է բաժանուում, երկուսը՝ Արեւելեան Շիրակի մէջ եւ կոչւում են Վերին Շիրակ՝ հիւսիսային արեւելեան կողմը եւ Ներքին Շիրակ՝ հարաւ-արեւմտեան կողմը: Իլլոյ մասը Շիրակի հիւսիսային կողմն է գտնուում, իսկ Փամբակը՝ արեւելեան կողմը: Այդ չորս մասերի ստորաբաժանումները հարկաւոր գիտելիքներով զետեղուած են հետեւեալ աղյուսակում:

Անուանք	Կենդրօնատեղի	Քաղաքք	Գործակալակալ եւ տեղի նորիիլ
Ալէքսանդրապոլ	1	4	3046 7 757 3 318 30 10
Մ. Քեափանակ	21	21	1499 4 129
Արթիկ	10	10	833 4 158
Նորաչին Շիրակ	12	12	567 1 *
Գումար	1	43	87 5945 16 1089 3 318 41 10
Հոռոմ	15	15	1151 3 128
Մաշտոցովոյ	9	9	16 785 3 115
Ներքին Շիրակ	9	9	11 755
Գումար	33	33	52 2691 6 243
Զոռոմ	12	12	474
Բօքելունչ	8	8	181 1 30
Գումար	20	20	655 1 30
Մեծ Ղարաբաղ	9	9	14 693 2 202
Համամալի	9	9	14 617 1 80
Մեծ Պալճի	9	9	15 723 3 105
Գումար	27	27	43 2033 6 387
Համագումար	1	123	127 20211324 29 1921 7 426 66 12

* Մի դպրոց Հառիճայի վանքում՝ գիշերօթիկ 35 աշակերտներով և 3 վարժապետներով:

Ալէքսանդրապոլի մասին գրած վերջին այս տեղեկութիւնները իբրև յաւելուած կցելով ճանապարհորդութեանս՝ հարկաւոր եմ համարում յիշել, որ ես ըստ իմ կարեաց աշխատել եմ բոլոր նկատողութիւններիս պատմական մասին հաւատարիմ աղբիւրների վերայ հիմնել, իսկ նկարագրականը՝ իմ անձնական մանրակրկիտ նկատողութեան վերայ:

Այո՛, նայելով իմ կարծօրեայ ճանապարհորդութեանը, նկատողութիւններս շատ երկարեցին, բայց պէտք է ասել, որ ես նախապէս հարկաւոր խորհրդածութիւնները ծրագրած ունէի, իսկ կատարած ճանապարհորդութիւնս՝ միմիայն ստուգութեան համար էր:

Ճանապարհորդների նկարագրութիւնները, ականատես անձանց պատմութիւնները եւ լրագրական յօդուածները ինձ հարկաւոր տեղեկութիւնները մատակարարել էին: Ես այդ ամեն տեղեկութեանց յաւելացրի իմ վերայ եղած տպաւորութիւնները:

Այն մարդիկը, որոնց հետ ես բաղդ ունեցայ ծանօթանալու, որոնք յօժարակամ ուղեկցեցին ինձ Ղարսը տեսնելու, պէտք է զարմանային, թէ ես որ այնքան թեթեւ կերպով էի մտիկ անում նոցա պատմածներին ու ցոյց տուածներին, ինչպէ՞ս կարողացայ այս երկար նկատողութիւնները գրել, բայց երբ նոքա կկարդան մի քիչ վերեւ գրած տողերը, կարծեմ զարմանալու ոչինչ առիթ չեն ունենալ:

Իմ նկատողութիւնների մէջ այնպիսի բաց տեղեր կան, որոնց մասին ես ցաւում եմ, այնպիսի պակասներ կան, որ ինձ տագնապում են, սակայն ոչ սակաւ տագնապ էր ինձ համար, երբ մտածում էի, որ եթէ իմ նկատածներս իսկոյն նշանակեմ, ցուցամոլ պէտք է կոչուեմ: Այդ տագնապը չկրելու համար ես չնշանակեցի եկեղեցու շինութեան թուականը, երկար կանգ չառայ հին Ղարսի պարսպի հարաւային դրան ճակատի դրուագները զննելու, հայերէն արձանագրութիւնը կարդալու եւ հարկաւոր տեղեկութիւնները նշանակելու ձեռագրատերիս մէջ: Ես իմ կողմից հարցեր գրեթէ չառաջարկեցի, ինչ որ պատահեց մեզ. ինչ որ պատմեցին՝ նորանով շատացայ:

Ես վերջացնում եմ իմ նկատողութիւնները դարձեալ խոստանալով գրել, ինչ որ նկատողութեան արժանի համարեմ՝ պատահական թէ մտադրեալ ճանապարհորդութիւնների ժամանակ:

ԿԱՐՍԻ ՎԻՃԱԿԻ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀԱՍԱՌՈՏ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ¹

Ի ՏԵՂԻ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ

Դժուարութիւնները, որին ենթակայ էին ուղեւոր այցելուները, որովհետեւ կանոնաւոր եւ ապահով ճանապարհներ չկային, չկար եւ կեանքի ապահովութիւն ոչ միայն ուղեւորին, այլ եւ տեղացի քրիստոնեայ խաղաղ ազգաբնակութեանց, մինչեւ ուռւսների տիրապետութիւնը արգելք էին լինում հետազօտել Արեւմտեան Շիրակայ հնութիւնները: Եւ այս իսկ պատճառով Կարսի նահանգը, որի մէջ է Արեւմտեան Շիրակը, ուր են Բագրատունի հարստութեան փառաւոր յիշատակարանները՝ սակաւներին յայտնի էին: Սակաւ ոմանք կարող էին մահը աչքի տակ ունենալով անց կենալ Ախուրեան գետը եւ տեսնել Անին՝ Բագրատունեաց այդ պանծալի մայրաքաղաքը, որի աւերակները, մօտ հինգ հարիւր տարի ընութեան եւ մարդոց բոնութեանց հետ պատերազմելով, այսօր եւս հիանալի եւ հրապուրելի են իրանց սակաւ մնացորդներով: Արհաւրաց ժամանակը անցաւ: 1877 թ. Ակսեալ՝ երկիրը բարեկարգ տէրութեան գաւառ դառնալով, բացի ճանապարհների յոլովութիւնից՝ ստացաւ եւ ցանկալի խաղաղութիւն: Այժմ Անին եւ բոլոր հնութիւնները մատչելի են ամեն մահանացուի:

Ամեն ցանկացող այժմ կարող է ազատ համարձակ այցելել Անին եւ բոլոր հնութիւնները՝ շաբաթներով մնալով նոցա մէջ եւ միջոց ունենալով ուսումնասիրել ամեն քարը, որովհետեւ քրիստոնեայ տէրութիւնը երկրի վերայ իւր հետ սփոռել է Քրիստոսի խաղաղութիւնը, եւ երկիրը աճում եւ բարգաւաճում է կենդանութեամբ եւ բնակութեամբ:

Կարսի նահանգի մի մասն էլ կազմում է Արեւմտեան Շիրակը՝ հնութիւններով հարուստ այդ գաւառը, որի մէջ են՝ Անին, Մրենը, Մազասքերդը, Արգինան, Շիրակուանը եւ այլ երբեմն մարդաշատ քաղաքներն ու աւանները: Շիրակայ հնութիւնները անյայտ չեն բանասէրներին: Բացի օտարազգինները, հայազգի հմուտ հնասէրներ՝ որպիսի են Հ. Ղուկաս Ինձիճեան, Հ. Ներսէս Սարգսեան, Հ. Սարգիս Զալալեան, Հ. Աբէլ Միթթարեան, Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, պ. Գեղամեանց եւլն., մանրամասնաբար

1 «Արարատ», 1890, էջ 47-48, 102-110, 155-162, 205-217, 254-264: Յրատարակված է «Բանասիրական» խորագրի ներքո: Ա.-Գ. նասերը ստորագրված են Յուսիկ Վարդապետ Մովսեսեան, իսկ Դ.-Ե. մասերը՝ Յ. Վ. Ս.:

նկարագրել են Շիրակայ եւ յատկապէս Անւոյ հնութիւնները, բայց այդ գրուածքները [116] իրանց մանրամասնութեամբ եւ ընդարձակութեամբ մատչելի են սակաւ ոմանց, որոնք ժամանակ եւ ցանկութիւն ունին օրերով ուսումնասիրել եւ ոչ հետաքրքրութիւն յագեցնել, եւ այն՝ հարեւանցի:

Այս հարեւանցի հետաքրքրութեան բաւականութիւն տալու համար Արեւմտեան Շիրակին եւ ընդհանրապէս Կարսի վիճակին վերաբերեալը հնախօսութիւններից քաղելով կազմեցի այս համառօտութիւնը՝ յիշատակելով միայն Հիմնարկութեան տարին, անցեալը եւ ներկան՝ համառօտ եւ շատ համառօտ, որպէս զի հնար լինի մի ամփոփ տեղեկութիւն ունենալ, թէ որեւէ հնութիւն որ թուից է, ինչ գլխաւոր արկածներ է ունեցել եւ ինչ դրութեան մէջ է այժմ:

Եւ որովհետեւ Արեւմտեան Շիրակայ հնութիւնների պսակն է Անին, ուստի եւ սկսենք Անիից:

Ա Ն Ի

Ա. ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՆԻՈՅ

«Զի լինեթիւն արաւք (ըարիւք) Զեշ Կալ Ի ԱՇԽԱՋ ՀԱՆԱՊԱՉՈՐԻ, Զի յորժան ՀԱՐԺԱԿԻՅԵ ՖՐԵՇ ԶՈ ՎԱՆԻՒ ՈՐԴԻՒՆ ՅՈ ԵՒ ԼԱԻՅԵ. ԶԻՆ ԲԱՐԻԿԱԲԱ ՎԱՆՈՔԻԿ ԶԵՇ, ՊԱՏԱԿԱՅԵԱ ԴՈՒ ՈՐԴԻՒՆՅԱ ՅՈՒ ԵՒ ՎԱԻՅԵԱ»:

Յեսոյ Նահեայ, գլ. Դ., 6

Անին Այրարատ նահանգի Շիրակ գաւառի մէջ է՝ Ախուրեան գետի աջ ափին: Անւոյ հարաւ արեւելքում երեւում է վիթխարի Արագած լեառն, իսկ Հիւսիս արեւմուտքից՝ Արջոյառին կամ Ալաջա, Հիւսիս արեւելքում եւ Հարաւ արեւմուտքում՝ երեւում են փոքրիկ անանուն բարձրութիւններ: Անին հարաւից ունի Ախուրեան գետը, արեւմուտքից՝ Ծաղկոցաձորը, իսկ արեւելքից՝ Գայլոյ կամ Գլիճորը: Թէ՛ Ախուրեան, թէ՛ Ծաղկոցաձորը, թէ՛ Գայլոյ ձորը եզերաւորում են քաղաքը անդնդախոր ձորերի համարեա սեպացած ժայռերով, ուստի եւ անմատչելի են կացնում քաղաքը, որ անպատսպար է Հիւսիսային կողմից, եւ այս կողմից էլ կրկին պարիսպները եւ երբեմն ջրալից խրամատը (պարկէնփոս) անմատչելի են դարձնում քաղաքը: Պարիսպները բարձրաբերձ աշտարակներով Հիւսիսային կողմ պատելով եւ արեւելքից արեւմուտք ձգուե-

լով՝ մի կողմից Գլիձորի բաշով երկարելով վերջանում են Ախուրեանի ափին, իսկ միւս կողմից՝ Ծաղկոցաձորի բաշով երկարելով հասնում են արքունի ապարանքին, որ Ծաղկոցաձորի վերայ է նայում: Անին իրան շրջապատող գետով եւ վտակներով մի թերակղզի է, որ հարաւ արեւմուտքում բարձրանալով՝ հրուանդան է կազմում, իսկ այս հրուանդանն էլ՝ Անւոյ միջնաբերդն է: Ծաղկոցաձորի եւ Ախուրեանի միջեւ մի փոքրիկ դժուարակոյն եւ անմատչելի բարձրութիւն կայ, որ այժմ Ղըզ-ղալասի է կոչւում, հաւանական է հնումն կուսանապատ լինի եղած:

Անին, ըստ Ալիշանի, 1500 չափ բարձրութեան վերայ է՝ Փարիզի միջօրէականի 41°-14 եւ հիւսիսային լայնութեան 40°-31 աստիճանների տակ, իսկ ըստ Կովալեւսկու եւ Մարկովի՝ 5000 ոտնաչափ բարձրութեան վերայ¹:

Բ. ԱՆԻՈՅ ՄԱՍԻՆ ՑԻՇԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆ

Շիրակայ Անին մեր պատմութեան մէջ յիշւում է Վահանեանց պատերազմների ժամանակ՝ հինգերորդ դարում² որպէս տեղ, ուր ուրացեալ նախարարները վախենալով Վահան Մամիկոնեանից՝ Ատրվշնասպ Մարգարանի հետ պատսպարտում են մինչեւ մարզպանական Դուին քաղաք Հասնելը: Այդ ժամանակ Անին եղել է մի ամրոց. Անին մինչեւ Հ. դարը՝ Բագրատունի Աշոտ Մսակերը անյայտ մնալով՝ անցնում է Կամսարական-ներից արաբացւոց ձեռքը, իսկ արաբացւոց ձեռքից էլ՝ Աշոտ Մսակերին, որ նորոգում է, իսկ Ժ.-րդ դարում՝ 961թ., Աշոտ Գ. Ողորմած Անիում թագաւոր օծուելով՝ Անին Բագրատունեաց մայրաքաղաք է դարձնում:

Գ. ԱՆԻԻՆ ՏԻՐՈՂՆԵՐԸ

Սկզբում Շիրակ եւ Արշարունիք (Արկուռի եւ Նախիջեւանի կողմունք) Կամսարական նախարարութեան էին պատկանում: Արաբացիք ամբողջ Հայաստանի հետ Շիրակին էլ տիրեցին: Հ. դարում Բագրատունի Աշոտ Մսակերը առաւ Անին, այնուհետեւ Աշոտ Գ. Ողորմածը Ժ.-րդ դարում դարձրեց Բագրատունի հարստութեան մայրաքաղաք: Այսպէս, ուրեմն, Շիրակի իշխաններն էին՝ 1. Կամսարականք, 2. Արաբացիք, 3. Բագրատունիք: 81-3 տարի միայն Անին Բագրատունի թագաւորների մայրաքաղաքի պաշտօն կատարեց եւ այդ կարճ ժամանակում այնպէս

1 Ковалевский Е., Марков Ев., На горах Арагатских. (Из поездки студентской экспедиции по Закавказью). Москва, 1889, с. 235.

2 Անդ, с. 234.

ճոխացաւ, փարթամացաւ, որ ոչ միայն սահմանակից, այլեւ շատ հեռաւոր երկրներում հոչակ ստացաւ: Բագրատունի հարստութեան այս կարճ ժամանակի տիրապետութիւնը յայտնի չէ ինչ միջոցաւ եւ ինչպէս Անին այնպէս բազմամարդ դարձրեց, որ յառակս էր ասել. «Անին՝ չէն, աշխարհ՝ աւեր, Անին՝ աւեր, աշխարհ՝ չէն», իսկ եկեղեցիների շատութիւնն եւ հոյակապ շինութիւնների բազմութիւնը ապշեցնում են մարդու, յառակս էր ասել. «Հազար ու մի եկեղեցի Անւոյ»:

Անւոյ այս ճոխութիւնն ու փարթամութիւնը բնական էր, որ պիտի գրգոէր հարեւան ազգերի նախանձը, ուստի եւ եթէ մի կողմ թողնենք Կարսի Բագրատունի հարստութեան մի ճիւղի ոտնձգութիւնները, առաջին նախանձորդ հանդիսացան յոյները, որ տեսնելով, թէ զէնքով չեն կարողանում նուածել Անին, իրանց յատուկ խարդախութեամբ 1042-1044 թթ. Անւոյ Գագիկ Գ. թագաւորին խաբելով Կ. Պոլիս տարան եւ այսպէս տիրանենդ հայ իշխանների եւ յատկապէս Վեստ Սարգսի ձեռնտութեամբ տիրեցին Անիին: Յոյները երկար չկարողացան տիրել Անիին՝ նոցա տիրապետութիւնը միայն 21 տարի տեւեց, եւ կառավարում էին երկիրը իրանց կուսականների ձեռքով, որ կայսրի տեղակալ էր կոչւում (կատապան): 1064 թ. Ալփ-Արալան Սկիւթացի սելճուք զօրքերով յոյներից առաւ Անին մեծամեծ կոտորածներով ու աւերմունքներով: 1072 թ. Դունայ ոստիկան Ապուլսուար կամ Շառու Ալփ-Արալանից Անին գնեց եւ յանձնեց իւր մանկահասակ Մանուչէ որդուն: Մանուչէ եւ իւր որդիք Մանուչեան կամ Շէտատեան կոչմամբ ամիրա տիտղոսով 127 տարու չափ տիրեցին Անիին, եւ գտնւում էին Պարսից կամ Արաբացւոց բարձրագոյն իշխանութեան տակ:

Շէտատեանց օրով Անին դարձեալ բարգավաճ դրութեան մէջ էր, որով-հետեւ Մանուչէ մօր կողմից Բագրատունեաց թոռն լինելով եւ Բագրատունի կին առնելով, իբրեւ կէս հայ՝ հայոց խնամքով էր կառավարում: Շէտատեանց վերջին իշխանը Քէյ-Սուլթան էր կոչւում (1198 թ.):

Զաքարիա Սպասալարը 1199 թ. Քէյ-Սուլթանից Անին առաւ եւ որդւոց որդի ժառանգեց մինչեւ 1342 թ.: Զաքարեանք տիրում էին Անիին պարսից բարձրագոյն իշխանութեան տակ, եւ որովհետեւ Զաքարեանց իշխանութեան կենդրօնը Լոռին էր, ուստի եւ Անին կառավարում էին իրանցից նշանակուած մի իշխանի ձեռքով, որ Պատրոն էր կոչւում:

Անիին վերջնական հարուածը 1386 թ. տուեց Լէնկ-Թէմուրն, իսկ բոլորովին ամայանալու պատճառներն եղան երկրաշարժը, սովը, ասպատակութիւնները եւ սրածութիւնը: Անւոյ գաղթականները աշխարհի ամեն կողմ սփոռեցին եւ չէնցրին իրանց գաղթավայրերը՝ արդարացնելով առածը. «Անին՝ աւեր, աշխարհ՝ չէն», Վրաստանի, Աստրախանի, Խրիմի, Լեհաստանի եւ այլն հայերը Անւոյ գաղթականներ են համարւում:

Ինչպէս Անւոյ սկզբնաւորութիւնը, նոյնպէս եւ վերջնական ամայութիւնը անյայտութեան մէջ է: Անին դարերով երբեմն Պարսից եւ երբեմն Տաճկաց իշխանութեան տակ էր: Ոչ այնքան ժամանակը, որքան մարդոց շահասէր եւ աւերիչ ձեռքերն Անւոյ աւերակների սպառման միջոց էին հանդիսացել՝ քանդելով քարերը եւ վաճառելով: 1877 թ. սկսեալ ոռւսներն առնելով Անին տաճիկներից՝ արգելք դրին այդ նուաստացուցիչ վաճառականութեան: Անիում, ուր միայն տաս եւ երեք տարի առաջ աւազակներ էին բնակում, եւ քրդերն ու թուրքերը քարերը քանդելով ի վաճառ էին հանում Կարս եւ այլ տեղեր, այժմ, չնորհիւ ոռւս բարեկարգ տէրութեան, հայ վարդապետ է բնակում եւ մօտ հինգ հարիւր տարի լուծ աստուածային ալէլուն նորից հնչեցնում է Աստուծոյ տաճարի կամարների տակ: Այստեղ, ուր աւազակների երկիւղից ոչ ոք չէր համարձակում ոտք կոխել, եթէ չունէր հետը բազմութիւն եւ պահապաններ, այժմ խաղաղ երկրագործն ու խաշնարածն, իրանց հովուական եւ մշակական երգերն հնչեցնելով հանգիստ օր են անցկացնում, եւ ճանապարհորդը կամ այցելուն՝ պատսպարուելով հայ վարդապետի յարկի տակ, աներկիւղ շրջում է աւերակների մէջ:

Բազրատունի հարստութիւնից յետոյ Անիին տիրեցին՝ Ա. Յոյները՝ 1042-1064 թթ., Բ. Ալփ-Արսլան՝ 1064-1072 թթ., Գ. Մանուչեանք կամ Շէտատեանք՝ 1072-1199 թթ., Դ. Զաքարեանք՝ 1199-1342 թթ., Ե. Լէնկ-թէմուր, երբեմն պարսիկներ, տաճիկներ՝ 1342-1877 թթ., եւ Զ. Ռուսք՝ 1877 թ. մինչեւ այսօր:

ԱՆԻՈՅ ՆՃԱՆԱՒՈՐ ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ա. ՊԱՐԻՍՊ

Ներքին կամ փոքր պարիսպը, բրգերն ու մի քանի եկեղեցիներ շինեց Աշոտ Գ. Ողորմած 964 թուին: Աշոտի որդի եւ յաջորդ Սմբատ-Տիեզերակալը շինեց արտաքին պարիսպը եւ խրամատը (պարկէնֆոսը) Ծաղկոցաձորից մինչեւ Գլիճոր:

1064 թ. Ալփ-Արսլանը պաշարելով Անին՝ քանդեց պարիսպները եւ ներս խուժեց: Երբ Շէտատեանք կամ Մանուչեանք տիրեցին Անիին, սկսեցին քայքայուած պարիսպները նորոգել: Պարիսպների նորոգութիւնը շարունակուել է եւ Զաքարեանց օրով, եւ մեծ նորոգութիւնը տեղի է ունենում Զաքարէ Սպասարի օրով 1208 թ. եւ Միխթարիչ Գանձակեցու ձեռքով, որ Զաքարէի գործակալն էր 1215 թ.: Անւոյ պարիսպների նորոգութիւնը տեղի է ունեցել մինչեւ ԺԴ-րդ դար:

Բ. ԱՆԻՈՅ ԴՈՆԵՐԸ

Անոյ արտաքին պարսպի վերայ երկու դրան տեղ է նկատելի, իսկ ներքին պարիսպը ունի հինգ դռւոն: Ներքին պարսպի դռներն են՝ Աւագ դռւոն, Գլիճորի դռւոն, Ծաղկոցաձորի դռւոն: Դռներից հիւսիսային կողմինը՝ Կարուց (Կարսի) դռւոն, իսկ արեւելակողմինը՝ Երեւանայ (Դունայ) դռւոն են կոչուել հաւանականաբար:

Գ. ԿԱՄՈՒԷՌՆԵՐ

Ախուրեան գետի վերայ Անին ունեցել է մի քանի կամուրջներ, որոնցից երկուսի հետքերն են երեւում այժմ՝ մինը Ս. Կաթուղիկէից դէպի հարաւ, իսկ միւսը՝ Ղըզ-Ղալասու մօտ: Անոյ գերեզմանոցը եղել է Ախուրեանի միւս ափին:

Դ. ԱՊԱՐԱՆՔ ԹԱԳԱԽՈՐԱՅ

Հիւսիսային դրան (Կարուց դռւոն) եւ Ծաղկոցաձորի անկիւնում գտնւում է մի մեծ շինութեան աւերակ՝ գեղեցիկ դրուագներով եւ քանդակներով: Այս աւերակը համարւում է թագաւորաց ապարանքը: Ապարանքը բազմասենեակ եւ բազմախորշ մի շինութիւն է եղել՝ ներքնատներով եւ նկուղներով: Սենեակները համաշափութիւն չունին: Ամբողջ շինութիւնը կառուցուած է Ծաղկոցաձորի ձորաբաշին, մուտքը քաղաքի կողմից է, իսկ լուսամուտները բացւում են դէպի Ծաղկոցաձոր, որ գեղեցիկ տեսարան է պատկերացնում: Մուտքի ճակատը զարդարուած է իսչանից գեղեցիկ մոպայիքով, որ դժբաղդաբար այցելուները քանդում են՝ Անուց հետները յիշատակ տանելու համար: Շինութեան մի մասը արդէն բոլորովին փուլ եկած է, ձորի վերայի պարիսպն էլ վտանգաւոր կերպով ճեղքուած եւ բաժանուած է բուն շէնքից եւ շուտով փուլ կպայ՝ իւր բեկորներով լցնելու Ծաղկոցաձորի գեղեցիկ մարգագետինը, մի քանի շերտ թանձրութեամբ եւս ծածկելով այն հնութիւնները, որ արդէն ծածկուած են նոյնպիսի փլատակների տակ:

Ե. ԱՊՈՒՂԱՄՐԵՆՑ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

Այս փոքրիկ եկեղեցին կանգուն կայ ապարանքից դէպի հարաւ Ծաղկոցաձորին մօտ փոքրիկ բարձրաւանդակի վրայ՝ վեց կիսաբոլորշի եւ 12 անկիւն ունի, շինուած է ժամանակակից վերջին քառորդից առաջ, վասնզի

Նե՞Դ. Հայոց թուականին արդէն Ապուղամրի որդի Գրիգորի կին Շուշանը կրպակներ է նուիրում այս եկեղեցուն: Այս եկեղեցին, որ Ապուղամրենց է կոչւում, շինուած է նոյնինքն Ապուղամրի Հայր Վահրամ իշխանաց իշխանից առաջ, որովհետեւ Վահրամ իշխանաց իշխանը իւր որդի Ապուղամրի համար՝ ի հոգեբաժին, կրպակներ է նուիրում Ա. Գրիգորի եկեղեցուն: Եկեղեցին ճոխացած է եղել, ինչպէս արձանագրութիւններն են ցոյց տալիս, Ապուղամրեանց նուէրներով, եւ երեւի հէնց այս պատճառով էլ Ապուղամրենց է կոչուել: Շինութեան թուականը յայտնի չէ:

Զ. ԱՌԱՋԵԼՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ապուղամրենց եկեղեցու եւ ապարանքի միջեւ՝ փոքր ինչ դէպի արեւելք, գտնւում են Ա. Առաքելոց եկեղեցու աւերակները, որի միայն ժամատունը կիսով չափ կանգուն կայ, իսկ տաճարները ներկայացնում են համարեա միայն քարերի դերբուկներ:

Ա. Առաքելոց եկեղեցու այս ժամատունը Անւոյ ամենաճարտարացն եւ հոյակապ շինութիւններից առաջինն է՝ սքանչելի քանդակներ եւ նուրբ դրուագներ ունի: Միակ ժամատունը ունեցել է կից երեք տաճար՝ մէկը դէպի արեւելք, իսկ երկուքը՝ դէպի հիւսիս: Տաճարները այնքան քայլայուած են, որ դժուար է կարծել, թէ կապ են ունեցել ժամատան հետ: Այս պատճառով էլ ոմանք այս ժամատունը կամ գաւիթը համարում են գրատուն, մատենադարան, դահլիճ աւագանւոյ, եւլն..: Այս ժամատան գեղեցիկ շինութիւնը տեսնելու համար միայն արժէ գնալ Անի: Այս շինութեան կից տաճարի վերայ Հ. Սարգսեանի նկատած ամենահին արձանագրութիւնը Հայոց ՆԶ. թուականին (Փրկչի 1032) է, որով Վահրամ իշխանաց իշխանի որդի Ապուղամր իւր եղրօր (ուրիշ տեղ որդու) Գրիգորի արեւատութեան համար յիշատակիք է տալիս, իսկ նորը՝ Հայոց ԶՂէ. (Փրկչի 1249) թուին է: Այսպէս ուրեմն, Ա. Առաքելոց եկեղեցու շինութիւնը աւելի հին է, քան Փրկչի հազարամեակը, իսկ շինութեան թիւը յայտնի չէ, որովհետեւ շինութեան արձանագրութիւնը չկայ: [117]

Ժամատները, որքան ես հետեւել եմ, Հայոց Ո. թուականից կամ Փրկչի հազարամեակից առաջ չեն եղել, ուստի եւ պէտք է նկատել, որ այժմ քանդուած տաճարներին իբրեւ յաւելուած է շինուել Ա. Առաքելոցի ժամատունը, եւ այս հէնց այժմ էլ նկատելի է: Հ. Սարգսեան այս ժամատունը համարում է տաճար եւ զարմանում է, որ սեղանի տեղ չկայ:

Է. ՄԻՋՆԱՇՏԱՐԱԿ

Պարսպից ներս մտնելով դէպի Ս. Կաթուղիկէն գնալիս՝ ճանապարհի աջ կողմը կար մի մինարէթ, որ 1881 թ. կործանուեց, սակայն բեկորները շերտ շերտ դեռ կան: Այս մինարէթը թէեւ ոմանք ախորժում են դիտանոց անուանել, սակայն այնպէս չէ, այլ եղել է Էպ-Իլ-Մասմրանայ մզկիթի մինարէթը, որ շինուել է Շէտատեանց օրով: Այս մինարէթը ունէր պարսկերէն արձանագրութիւն Շէտատեանց վերջին Քէյ-Սուլթանի անունով 1198 թ., որ թուին Զաքարիա առնելով Անին՝ վերջ տուեց Շէտատեանց իշխանութեան:

Ը. Ա. ԿԱԹՈՒԴԻԿԵ ԱՆԻՈՅ

Ս. Կաթողիկէ Անւոյ հոյակապ, մեծ եւ փառաւոր եկեղեցին շինուած է յանուն Ս. Աստուածածնի, գմբէթը խոնարհել է 1830-40 թթ.: Գմբէթը ունեցել է մարդաչափ բարձրութեամբ արծաթեայ խաչ, որ ԱրքԱրալան վար է իջեցնում եւ գրաւում՝ տեղը դնելով մահմետական ոսկեզօծ կիսալուսին (մահրիկ): Գմբէթի միջից քաշ էր արած մի բիւրեղեայ ջահ, որ տասն երկու լիտր է կշռելիս եղել եւ նոյնքան էլ ձէթ տանելիս:

Այս տաճարը 980 թ. հիմնարկել է Սմբատ Բագրատունի թագաւորը եւ աւարտել է 1001 թ. Կաղրանիդէ թագուհին, որ Սմբատի յաջորդ Գագիկի կինն էր: Եկեղեցին կառուցել է նոյն ժամանակի հոչակաւոր Տրդատ ճարտարապետը: Տաճարի շինութիւնը 21 տարի է տեսել:

Այս տաճարի արեւմտեան կողմն է շինած Անւոյ վանահօր բնակարանը, ուր պատսպարում են այցելուք: Տաճարը կանգուն է, բայց հիւսիսային պատը փոքր տեղ քանդուած է, եւ, ինչպէս ասացի, գմբէթը՝ խոնարհած: Վանահայրը թեթեւ նորոգութիւն է արել՝ բեմը շինելով եւ հիւսիսային ու հարաւային դռները շարելով:

Ժ. ՄԱՏՈՒՈՆ Ս. ՀՈՒՓՈՒՄԷՒ

Այս փոքրիկ եկեղեցին գտնւում է Ս. Կաթուղիկէի արեւելեան հարաւային կողմ, շինել է Սարգիս կաթողիկոս[118] ժԱ. դարում:

Ժ. Ս. ԼՈՒԱՓՈՒՐԻ

Անւոյ հնութիւններից ժամանակի եւ մարդկանց աւերմունքին դիմացել է այս եկեղեցին: Ժամանակին դիմացել է, որովհետեւ համարեա բո-

լոր շինութիւններից կրտսերն է ժամանակով, մարդոց դիմացել է, վասն զի Ախուրեանի զառ ի վայրի վերայ լինելով՝ դժուարակոխ տեղ է, եւ դիւրին չէ քանդած քարերը փոխադրել: Այս եկեղեցին կոչում է այլագդական բառով՝ Նախշըլը, որովհետեւ ամբողջ եկեղեցու մէջ որմների վերայ նկարներ են յունական ճաշակով եւ յունական վերտառութիւններով: Եկեղեցին Ս. Աստուածածնի անուամբ շինուել է 1215 թ., եւ շինողն է Զաքարիա Սպասալարի պաշտօնեայ Տիգրան Սմբատեանց Հոնեանց: Եկեղեցին ժամատուն է ունեցել, բայց այժմ կիսով չափ քանդուած է: Եկեղեցու յունական պատկերներն ու յունարէն մակդիրները ոմանց կարծել են տուել, որ դա յունական եկեղեցի լինի եղած, սակայն արձանագիրը բոլորովին հերքում է այս կարծիքը, եւ նոյն ինքն եկեղեցուն հիմնարկող Տիգրան Հոնեանց եկեղեցին ծաղկագարդող յոյներին պատկերագործ խատեր է կոչում: Որովհետեւ, ինչպէս ասացինք, միայն այս եկեղեցին է, որ քիչ շատ անարատ է մնացել, ուստի եւ աստուածային պաշտամունքն ու Ս. Պատարագը այստեղ է կատարւում: Եկեղեցու շինութիւնից համարեամի դար յետոյ (1310 թ.) Զաքարիայի յաջորդներից Շահնշահի օրով նորա պաշտօնեայ Մաթէ անուն մէկը նորոգութիւններ է անում եկեղեցուս վերայ, ինչպէս ցոյց է տալիս եկեղեցու արեւելակողմի արձանագրութիւնը: Այս եկեղեցին Ս. Կաթուղիկէից դէպի արեւելք է գտնւում՝ բաւական հեռաւորութեամբ:

ԺԱ. Ս. ՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ս. Կաթուղիկէից դէպի արեւելք եւ Ս. Լուսաւորչից դէպի հիւսիս արեւմուտք գտնւում է Ս. Փրկիչ եկեղեցին, որ շինել է Ապուղամրենց Ապլ-Ղարիպ հայ մարզպանը 1035 թ.: Եկեղեցին արտաքուստ եօթն որմնանկիւն, իսկ ներքուստ՝ ութ կիսաբոլորչի ունի: Գեղեցիկ, ինքնատիպ ճարտարապետութեամբ շինուած եկեղեցի է: Այս եկեղեցին նորոգել են 1173 թ. Արծոյ երէց Տրդատ եւ իւր Խուշուշ կոչեցեալ կինը:

ԺԲ. ՄԶԿԻԾ

Ս. Կաթուղիկէից դէպի արեւմուտք Ախուրեանի ձորաբաշին գտնւում է շինութիւնը, որ վերջը մզկիթ է դարձրուած եղել, ինչպէս ցոյց է տալիս հիւսիսային արեւելեան անկիւնին կից մինարէթը, բայց սկզբում որոշ բան պէտք է եղած լինի: Ոմանք կաթուղիկոսարան են կոչում այդ շէնքը, ոմանք էլ՝ բարձրագոյն դատարան եւ այլ սոյնպիսի մի հաստատութիւն, սակայն, ինչ եւ լինի, այդ շինութիւնը հասարակական մի հաստատութիւն

է եղել՝ նախ քան մզկիթ դառնալը, եւ այն՝ քրիստոնէական, որովհետեւ արեւմտեան կողմը ներսի կողմից եղծուած խաչի տեղ կայ պատի վերայ, եւ արեւմտեան կամարի վերայ եւս խաչանիշներ են դուրս բերուած:

Հստ իս, այդ շինութիւնը եղել է ժամատուն: Տաճարը երեւի եղել է այն տեղը, որ այժմ արեւելեան կողմը նկատում է իբրեւ քարերի մի կարկառ: Ոմանք կարծում են, թէ այդ շինութիւնը բնակարան է, որովհետեւ ներքնայարկ ունի, սակայն ներքնայարկ համարուածը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի դատարկութիւն, որ գոյացել է ձորաբաշկց՝ այդ ժամատան պատը բարձրացնելիս մինչեւ գետնի մակերեւոյթին հասնելը, այնուհետեւ կամար ձգուած է նոյն շինութեան յատակը պատրաստելու համար: Թէ շինութիւնը եւ մինարէթը իրար հետ կապ չեն ունեցել՝ այդ այժմ եւս յայտնի է, որովհետեւ մինարէթի նոր կցուած եւ շինուած լինելը թէ՛ շինութեան քարը եւ թէ՛ ձեւը ցոյց են տալիս: Մինարէթի արձանագրութիւնը քիւթի տառերով վերաբերում է 1072 թ.: Երեւի Շէտատեանց ցեղապետ Մանուչէ այս շինութիւնը Մզկիթ դարձրած լինի կամ Զաքարեանք՝ մզկիթը ժամատուն դարձրած, որովհետեւ այս շինութեան հիւսիսային որմի վերայ կան թէ՛ արաբերէն եւ թէ՛ հայերէն արձանագրութեան հետքեր:

ԺԳ. ՄԻՋՆԱԲԵՐԴԻ ԿԱՄ ՆԵՐՔԻՆ ԲԵՐԴԻ ՎՆԻՌՅ

Անւոյ հարաւային արեւմտեան անկիւնում Ախուրեանի եւ Ծաղկոցածորի միջեւ բարձրութեան վերայ է Անւոյ միջնաբերդը, որ պարիսպներով շրջապատած է եղել: Այժմ ամբողջովին շինութեանց քարակարկառ է: Շինութիւններից այժմ նկատելի են երեք եկեղեցւոյ աւերակներ, մէկը՝ անյայտ, իսկ միւսները՝ յանուն Ս. Գէորգայ եւ Ս. Սարգսի:

Բացի յիշատակեալ հնութիւնները՝ Անիում կան հնութեանց դեռ էլի շատ մնացորդներ, բաղնիք, եկեղեցի եւ այլն, սակայն դոքա այնքան նշանաւոր չեն եւ արձանագրութիւն չունին, որով յայտնի լինի, թէ որ ժամանակ եւ ով է շինել: Ախուրեանի ձորամիջին կայ պարսպապատ եկեղեցի՝ մի քանի մատուռներով, Ծաղկոցածորի ամբողջ աջ եւ մասամբ ձախ ափը արհեստական այրերով պատած է, որոնք եղել են բնակարան, խանութ, եկեղեցի, գերեզմանոց եւ այլն, սակայն դոքա եւս պատմութիւն չունին կամ եթէ ունին՝ հետազոտող չէ եղել: Նայելով Անւոյ պարսպապատի փոքր տարածութեան առածը Անւոյ մասին, թէ՛ բազմամարդութեան եւ թէ՛ շատ եկեղեցիներ ունենալուն համար՝ չէ արդարանում, սակայն Անին միայն պարիսպներով չէ շրջափակուել, Անին տարածուած է եղել մինչեւ Հովուի եկեղեցին եւ դեռ աւելի հեռի՝ աւելի քան 2 վերստ տարածու-

թեամբ: Այժմեան թուրքի Անին, որ պարսպից դուրս է եւ արեւմտեան կողմն է ընկնում՝ դարձեալ հին Անւոյ մասն էր, ինչպէս ցոյց են տալիս հնութեանց մնացորդները։ Այսքանով վերջացնում ենք Անւոյ մասին տեղեկութիւնները։ Անւոյ հնութիւններին հսկող վանահօր եւ միաբանութեան պիտոյքը լցնելու համար 190 դեսեատին[119] վարելահող եւ արօտատեղի է յատկացրած նոյնպէս եւ Ծաղկոցաձորի մէջ վտակի աջ ափի վերայ՝ փոքրիկ տարածութիւն բանջարանոցի համար։

ԺԴ. ՄԱՂԱՍ ԲԵՐԴ

Անիից դէպի հարաւ արեւմուտք Ախուրեանի դարձեալ աջ ափին անմատչելի ժայռի վերայ շինուած է Մաղաս բերդը։ Մաղաս բերդը ունի կրկին պարսպներ, արտաքինը՝ ցած, իսկ ներքինը՝ բարձր, դուռը աջ կողմն է. երկու պարսպի մէջ ունի խրամատ, իսկ ներքին պարսպից մինչեւ գետը՝ անցք։ Երեք կողմից շրջապատած է Ախուրեանի անդնդախոր ձորապտոյտով։ Բերդի մէջ, բացի այլ շինութեանց մնացորդներից, երեք եկեղեցիների հետք կան։ Շատ ժամանակ չէ, որ Մաղաս բերդը ամայացած է։ Սկզբում տիրում էին պարսիկները եւ այս՝ մինչեւ 1638 թ., ըստ ասելոյ Զաքարիա պատմագրի՝ այնուհետեւ անցաւ տաճկաց ձեռքը, մինչեւ որ 1877 թ. ուուսները առնելով կարսի նահանգը՝ տիրեցին եւ Մաղասի աւերակներին։ Մաղաս բերդը Անիից շատ հեռի չէ՝ հազիւ վեց վերստ հեռաւորութիւն ունենայ։ Մաղաս բերդը շինել է Մախազ ումն վեցերորդ դարու վերջերում Մօրիկ կայսեր հրամանով, ուստի եւ շինողի անուամբ կոչուել է Մաղաս բերդ։

Առնելով արաբական տառերով արձանագրութիւններից, որ կան պարսպի վերայ, կարծում են, որ դա պարսկական բերդ է՝ ինչպէս Կովալեսկի եւ Մարկով իրանց «На горахъ Арагатскихъ» ուղեգրութեանց մէջ յիշում են։ Սակայն բերդի միջի եկեղեցիների մնացորդները եւ պատմութիւնը, (Պատմ. խաչին Հացունեաց[120], եւ Զաքարիա սարկաւագ ժէ. դարում) ինչպէս յառաջ է բերում Հ. Ալիշան¹, յայտնի ապացուցանում են, որ հայ իշխանութեան անկումից յետոյ տիրող ազգերը, որոնք մահմետական էին, իբրեւ ամուր տեղ գրաւել են եւ Մաղաս բերդը եւ նորոգութիւններ են արել։ Մինչեւ դարուս սկիզբը, ինչպէս պատմում են մերձակայ բնակիչները, Մաղաս բերդ մարդաբնակ է եղել։

1 Ալիշան Ղետոնդ, Շիրակ, Եր. 124:

ԺԵ. ԱԼԱՄԱՆ (ԱԼԷՄ)

Արջոյ առիծ (Ալաջա) լերան կողին հարաւային կողմից գտնվում է պարսկաբնակ Ալէմ գիւղը, որի մէջն է Ալամանայ եկեղեցին Ս. Անանէ անունով, որ շինուած է Հերակլի թագաւորութեան 27-րդ տարին, Շիրակայ եւ Արշարունեաց Տէր Ներսէչի օրով 636 թ. Փրկչի՝ շինողն է Գրիգոր Եղուստը¹ (*illustris*) եւ իւր կինն Մարիամ: Նորոգութիւն արել է վանքիս վերայ Աշոտ Ողորմածի դուստր եւ վրաց թագաւորի կին Մովիա թագուհին ժ.-րդ դարում:

ԺԶ. ԲԱԳՆԱՅՑՈ (ՂՈՒԶԼԻԶԱ)

Ալամից դէպի արեւելք եւ Անիից դէպի հիւսիս արեւմուտք մօտ վեց վերստ հեռաւորութեամբ Արջոյ առիծի հարաւային կողմին գտնվում է Բագնայրը (Բգնէր, Ղուզլիջա): Բագնայրի եկեղեցին շինել է Սմբատ Մագիստրոս՝ որդի Վահրամ իշխանի, 1099 թ.՝ յանուն Ս. Աստուածածնի: Բացի բուն տաճարն ու գաւիթիթը, մօտիկ ունի եւ երկու փոքրիկ մատուռներ: Տաճարի հարաւային կողմից եղել է սիւնազարդ սրահ: Թէ ե՞րբ է ամայացել այս վանքը՝ յայտնի չէ, բայց մինչեւ ԺԳ.-րդ դարը առաջ նուէրներ են եղել վանքիս: Յայտնի վերջին արձանագրութիւնները վերաբերում են Հայոց ԶժԱ. եւ ԶժԵ. (1266) թուականներին: Վանքս գտնվում է Ղուզլիջա թրքաբնակ գիւղում եւ շատ խղճալի վիճակի մէջ է:

ԺԷ. ՂՈՃԱՎԱՆՔ ԿԱՄ ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՎԱՆՔ

Ղուզլիջայից յետ դառնալով դէպի արեւելք եւ Անւոյ հիւսիսային կողմից անցնելով՝ Անիից դէպի արեւելք, մօտ վեց վերստ հեռաւորութեամբ, Ախուրեան գետի ափին՝ մի թերակղզու վերայ, գտնվում է Հոռոմոս կամ Ղօշավանք: Անիից դեռ Ղօշավանք չհասած ճանապարհի վերայ գտնվում է մի կամար՝ երկու կողմից գմբէթարդ բարձրացած, եւ վանքն իւր այժմեան Ղօշավանք անունը ստացել է այս զոյգ գմբէթներով կամարակապից: Աւանդութիւնն ասում է, որ թագաւորների ու աւագանու խորհրդանոցը Հոռոմոսի վանքումն էր, երբ թագաւորն ու աւագանին հասնում էին այս կամարակապին՝ Հոռոմոսի վանքի զանգակները հնչեցնում էին հանդիսաւոր ընդունելութեան համար: Այս գմբէթարդ կամարակապը 1102 թ. առաջ շինուած է եղել, ինչպէս ցոյց է տալիս մի արձանագրութիւն՝ նոյն եւ Հայոց ՇԾԱ. թուականը կրող:

1 Պատուանուն՝ Լուսափայլ, Պայծառ:

Այս գմբէթաւոր կամարակապից կամ ինչպէս Հ. Ալիշան անուանում է՝ խօշուն-ից դէպի հարաւ-արեւելք հազիւ մի վերստաչափ հեռաւորութեամբ գտնւում է Ղօշա կամ Հոռոմոսի իսկական վանքը:

Հոռոմոսի վանքը իւր բազմայարկ հոյակապ շինութիւններով ապացուցանում է, որ ունեցել է փառաւոր անցեալ: Հոյակապ շինութիւններից առաջինն է տաճարը եւ մեծագործ գաւթիթը, ուր այժմ կատարւում է աստուածային պաշտամունքը: Հոռոմոսի վանքի գոյութիւնը 935-40 թթ. է: Հոռոմոսի վանք կոչուել է նորա համար, որ վանքի սկզբնական շինողները եղել են Յունաստանից կրօնական հալածանքի պատճառով փախած հայ հոգեւորականները իրանց առաջնորդ Յովհաննէսի հետ: Բացի բուն տաճարից եւ գաւթիթից, ինչպէս ասացի, Հոռոմոսի վանքը նշանաւոր է իւր բազմայարկ հոյակապ շինութիւններով: Դոցանից նշանաւորներն են. Ա. Շինութիւնը, որ այժմ նշխարատուն կամ ըստ ոմանց՝ խորհրդարան է կոչւում, Բ. Նշխարատնից դէպի հարաւ գտնուող մի ընդարձակ շինութիւն, որ ըստ ամենայնի գաւթի նման է, սակայն տաճարը դէպի արեւելք չլինելուն համար եւ դէպի տաճարը տանող գուռը ոչ միայն փակուած, այլ եւ տեղը մի բարձրաւանդակ լինելուն համար՝ այժմ տեղի է տալիս տարակուսութեան, թէ արդեօք գաւթիթ է եղել, թէ^o մի այլ հաստատութիւն:

Այժմ նշխարատան գեղեցիկ ծածկը իջած է, եւ այս ընդարձակ շինութեան ծածկն եւս գուցէ մի քանի տարուց յետոյ իջնի: Թողնելով այլ շինութիւնները՝ յիշենք, որ բուն տաճարի աջ եւ ձախ կամ հիւսիսային ու հարաւային կողմերում կան մատուռներ, որոնք քայքայուած են եւ շուտով կփլչին՝ նոյն ինքն բուն տաճարի արեւելեան որմից, դրսի կողմից քարերը խախտուած են եւ մի քանի հատ էլ՝ վայր ընկած: Վանքը հիւսիսային կողմից ունի սրբատաշ քարերով քարձր պարիսպ, մատուռների եւ տաճարի կից շինութիւնը արեւելեան կողմից դարձեալ պարսպում է վանքը, հարաւային կողմից անդնդախոր ձորն է, իսկ արեւմտեան կողմից եղել են կրկին պարիսպները, բայց այժմ յետքն հազիւ է նկատւում: Վանքիս մօտն է համանուն գիւղը հայ բնակիչներով:

Մինչեւ վերջին ժամանակներս Հոռոմոսի վանքը՝ լինելով Աթոռ Արեւմտեան Շիրակայ եւ ունենալով ընդարձակ երկրագործութիւն, չէն ու պայծառ է եղել, իսկ այժմ՝ չունենալով ոչ մի եկամուտ, բացի մի ջրադաշտ արդիւնքը եւ մի քանի օրավար հող գիւղացւոց հողերի մէջ՝ վանահայրը հողահարկ է վճարում, վանքը շատ խեղճութեան մէջ է: Այժմ Հոռոմոսի մեծափառ ուխտի միաբանութիւնը կազմուած է միայն մի վարդապետից, որ գիւղացւոց հոգեւոր պէտքերն է հոգում, որովհետեւ քահանայ չունեն գիւղացիք եւ աղքատութեան ու սակաւամարդութեան

պատճառով չեն էլ կարող քահանայ պահել: Հին արձանագրութիւններից, որ բազմաթիւ են, վերջինը պատկանում է Հայոց Զի՞Զ. թուին: Վերջապէս, իբրեւ յետնագոյն արձանագրութիւն հների՝ է արձանագրութիւնը, որով Զաքարեանց տոհմից Վահրամ Պատրոնաց Պատրոն 1336 թ. նորից վերահաստատում է իւր նախնիքներից հաստատուած տուրքերը:

Հոռոմոց երկրից (Յունաստանից) փախած հայ կրօնաւորները իրանց առաջնորդ Յովհաննէսով այս վանքը հաստատել են լինել «անցաւորաց եւ ճանապարհորդաց հանգստարան», ուր պատսպարտում էին օտարները, աղքատները եւ անցաւոր ճանապարհորդները, ուստի եւ մեծ ընդունելութիւն գտած լինելով ազգի մէջ, մեծամեծ նուէրներ եւս ստացել է սկսեալ թագաւորից մինչեւ յետինը՝ ինչպէս ցոյց են տալիս արձանագրութիւնները:

Հ. Ալիշան՝ առնելով Ասողիկից, կարծում է, որ Յունաստանից եկած հոգեւորականների շինած եկեղեցին, որ Շողակաթ էր կոչւում, 982 թ. այրեց պարսից ամիրա Ապլհաճ դիլմաստիկ՝ թելադրութեամբ Կարսի թագաւոր Մուշեղի, որ կամենում էր իւր եղբայր եւ Անւոյ թագաւոր Մմբատ Բ.-ից վրէժ առնել: Այժմեան տաճարը վերագրում է Յովհաննէս թագաւորին (1038 թ.), ինչպէս ցոյց է տալիս արձանագրութիւնը:

Անւոյ աւերմունքից յետոյ, ինչպէս երեւում է, այս վանքն էլ ամայացել կամ անշքացել է մինչեւ Հայոց ԽՃԼՌ. կամ Փրկչի 1685 թ., երբ Տիգրանակերտցի Դանիէլ վարդապետը տեղւոյն Խաթուն օղլու Մուստաֆա աղայի իշխանութեան օրով նորոգում է:

Հոռոմոսի վանքը գտնուում է ձորաբաշին մի հրուանդանի վերայ, իսկ ձորի մէջ՝ Հոռոմոսի վանքից դէպի հիւսիս արեւելք $\frac{1}{2}$ վերստ հեռաւորութեամբ, գտնուում են երկու մատուռներ՝ Ս. Գէորգ եւ Ս. Մինաս անուամբ՝ երեւի Բագրատունի թագաւորների հանգստարան եղած, որովհետեւ Ս. Գէորգ մատուռի հարաւային կողմը գտնուում է օրօրոցաձեւ մեծադիր մի գերեզման, որ ժամանակին արեւելեան կողմից ունեցել է մեծ խաչքար, ինչպէս սովորութիւն էր առհասարակ, այժմ խաչքարը չկայ, բայց պատուանդանը դեռ կայ: Գերեզմանի վերայ կոպիտ փորագրութեամբ կայ մի վերտառութիւն, որից երեւում է, որ Աշոտ թագաւորի գերեզմանն է: Ս. Գէորգ եկեղեցին շինել է Գագիկ Առաջինն, ինչպէս գրում է Հ. Ալիշան՝ Ժ.-ըդ դարու սկզբում: Ս. Մինաս եկեղեցին աւելի հին է՝ քան 986 թ., որովհետեւ այդ թուին ընծայաբերութիւն է լինում եկեղեցուն արդէն որպէս շինուածի:

ԺԼ.ՏԱՅԼԱՐ

Հոռոմոսից դէպի արեւելք՝ երեք վերստաչափ հեռաւորութեամբ, Ախուրեանի պտոյտներից մի թերակղզու հրուանդանի վերայ, գտնւում է հիւսիսային կողմից հասարակ պարսպով պատած մի աւերակ գիւղատեղի եւ մի գեղեցիկ աւերակ գմբէթաշէն փոքրիկ եկեղեցի, որի հարաւային որմը քանդուած է: Ահա այս աւերակ եկեղեցին եւ գիւղն է, որ կոչւում են Տայլար: Հ. Ալիշան կարծում է, որ գիւղը եւ հետեւաբար եւ եկեղեցին՝ ամայացել է դարուս սկզբից լեկիների ասպատակութեան պատճառով:

Ըստ ամենայն հաւանականութեան՝ եկեղեցիս շինուած է Բագրատունեաց ժամանակով:

Եկեղեցուս անունով կայ 615 դեսեատին հող՝ սեփականուած Հոռոմոսի վանքին, բայց մինչեւ այսօր արդիւնքը աննպատակ կորել է:

ԺԹ. ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ ԿԱՄ ՂՀԶԼՔԻԼԻՍԷ

Տայլարից դէպի հիւսիս արեւելք՝ անցնելով Ղույուջուղից, Թագղայ գիւղից եւ Մատակից, մօտ վեց վերստ հեռաւորութեամբ է Կարմիր վանք գիւղը համանուն գմբէթաւոր եկեղեցւով: Եկեղեցիս հնացած է, եւ գմբէթը՝ քանդուած, բայց վերջին տարիներս վերանորոգուեց բոլորովին: Կարմիր վանքը համարւում է Շիրակայ Դպրեվանքը, որի վանահայրն էր Բարսեղ Ճոն է. դարում, որ Ներսէս Գ.-ի հրամանով շարականների ընտրութիւնն արեց, ուստի եւ շարականները կոչուեցին Ճոնընտիր: Այսպէս ուրեմն, Կարմիր վանքը եթէ համարենք Շիրակայ Դպրեվանքը՝ շինուած է առնուազն եօթներորդ դարում եւ է Շիրակայ հնագոյն եկեղեցիներից մէկը:

Արձանագրութիւններից մէկը 1228 կամ ՈՀէ. թուին է, իսկ միւսը, որ աւելի հնագոյն է՝ վերաբերում է Է.-րդ դարին: Այդ արձանագիրը գտնւում է արեւմտեան աւանդատան դռներից մէկի վերայ՝ ըստ ասելոյ Հ. Ալիշանի, եւ եղծուած տառերի մէջ դեռ կարելի է վերծանել Ճոն Բարսեղ անունը:

Ի. ՈՒՂՈՒԶԼՈՒ

Եթէ Մաւրակում այժմ գտնուէին հնութեան հետքեր, հարկաւոր կլինէր նախ քան Կարմիր վանքը կանգ առնել Մաւրակի վերայ, որ հնումն կոչւում էր Շիրակաշատ, եւ Կարմիր վանքից հազիւ մի վերստ հեռի լինի բաժանուած համանուն գետով: Շիրակաշատը յանուն Մօրիկ կայսեր կո-

չուել է Մաւրիկուպօլիս, այժմ կրծատուած՝ Մաւրակ, հայաբնակ գիւղ։ Բայց մենք, զանց առնելով Մաւրակը, դիմենք դէպի Ուղուզլու հայաբնակ գիւղը, որի մէջ բաւական հեռուից երեւում է հոյակապ եկեղեցին։ Եկեղեցիս շինել է՝ ինչպէս դրսի կողմից հարաւային պատի վերայ արձանագրութիւնը ցոյց է տալիս, Գնժունի Խականի որդի Հասանը՝ հաւանականաբար Թ.-րդ դարում, եւ նորոգել է Գէորգայ որդի Աշոտ իշխանաց իշխանը Փրկչի 1001 եւ Հայոց ՆԾ. թուին՝ ինչպէս ցոյց է տալիս արձանագրութիւնը։ Եկեղեցիս բաւական հնացած եւ քայլայուած է։

ԻԱ. ՇԻՐԱԿԱԲԱՆ ԿԱՄ ԵՐԱԶԳԳԻՈՐՍ (ԲԱՇ-ՀՕՐԱԳԵԱԼ)

Ուղուզլուից դէպի հարաւ արեւելք՝ մօտ տասն վերստ հեռաւորութեամբ, գտնուում է Շիրակաւան կամ Երազգաւորս (Բաշ-Շօրագեալ) հայաբնակ գիւղը։ Շիրակաւանն է Բագրատունի թագաւորների նախաթոռը։

Շիրակաւան յայտնի է պատմութեան մէջ վեցերորդ դարից (580 թ.), սակայն Շիրակաւանի պայծառութիւնը սկսում է Թ. դարից, երբ Բագրատունիք իրանց ոստան են դարձնում։ Շիրակաւանում էին կատարուում կաթուղիկոսների ընտրութիւնները եւ Շիրակաւանի Ա. եւ Բ. ժողովները։ Բ. ժողովում 862 թ. որոշուեց չընդունել Քաղկեդօնի ժողովը։

Շիրակաւանի նախկին պայծառութեան հետքերից կան մի աւերակ՝ Հիւսիսակողմը գտնուող սարաւանդի վերայ, մի աւերակ եկեղեցի եւս՝ արեւելեան կողմը մի բլրակի վերայ, եւ մի հոյակապ, կանգուն գմբէթը խոնարհած, բարձրադիր եկեղեցի գիւղի մէջ՝ Հիւսիսակողմը։ Հ. Ալիշան կարծում է, որ այս եկեղեցին է Ցովհաննէս Զ. կաթուղիկոսի նկարագրած եկեղեցին, որ 897թ. շինել է Սմբատ Ա. Ս. Փրկչի անուամբ, ուր եւ ինքն արքայական օծումն ընդունեց Գէորգ Բ. կաթուղիկոսից։

Եկեղեցիս նորոգել է ոմն Գնել՝ հաւանականաբար ԺԱ.-րդ դարում։ Ասպատակութեանց ժամանակ եկեղեցին ծառայել է որպէս մարտկոց, եւ արեւմտեան կողմից կայ քարեայ սանդուղ, որ անջատ է եկեղեցուց։ Նեղութեան ժամանակներին, երբ հարկ է եղել ժողովրդեան ապաստանուել եկեղեցու կտրանը պատնէշների մէջ, սանդուղը միացրել են եկեղեցու կտրանը բացուած դռանը՝ տախտակեայ կամուրջով եւ այնուհետեւ վեր են առել կամուրջը։ Այժմ եկեղեցու մուտքը հարաւային կողմից է։ Եկեղեցին հնացած է, գմբէթը՝ խոնարհած, անշուք եւ մութ, որովհետեւ երկիւղից փակուած լուսամուտները դեռ չեն բացուած։

ԻԲ. ԱՐԳԻՆԱ

Շիրակաւանից դէպի արեւելք՝ մօտ մի վերստ հեռաւորութեամբ, Արալիս եւ մօտ երկու վերստ հեռաւորութեամբ՝ Ղարաքիլիսա թրքաբնակ գիւղերում, կան հնութեան մնացորդներ, բայց այնքան էլ նշանաւոր չեն, հետեւաբար եւ մենք՝ անհանգիստ չանելով նոցա վերայ բոյն դրած արագիլներին, թողնենք եւ թիքնիզ հայաբնակ գիւղը իւր ամրոցով (ղուլա), որպիսին համարեա բոլոր հին գիւղերում կայ՝ շինուած ասպատակաւորներից պատսպարուելու համար, անցնենք դէպի Արգինա, որ Ալէքսանդրապօլից դէպի արեւմուտք է գտնուում 19 վերստ հեռաւորութեամբ եւ փոստի առաջին կայարանն է:

Արգինան այժմ Արեւմտեան Շիրակայ Կենդրօնական Վարչութեան (գաւառակապետի) բնակավայրն է եւ գտնուում է Ղարախանէ ու Կարս չայ գետերի միջեւ: Հին Արգինայում այժմ կան մի քանի տուն տաճիկներ: Ռուս աղանդաւորներն Արգինայից սակաւ հեռաւորութեամբ դէպի հիւսիս արեւելք շինել են իրանց համար գիւղ: Կարս գետի ափին՝ հին Արգինային մօտ է Արգինայի հանքային ջուրը, որ իւր յաճախորդներն ունի թէ՛ լուացուելու եւ թէ՛ խմելու համար:

Արգինայում հայկական հնութեանց մի քանի մնացորդներ կան, բայց ամենից նշանաւորն է Հոյակապ եկեղեցու հիւսիսային որմը գիւղի մէջ, որի հովանիքի տակ հանգստանում են Արգինայի արդարադատութեան դիւանին դիմողները՝ մինչեւ ունկնդրութեան կամ հարցուփորձի արժանանալը:

Արգինան Բագրատունեաց ժամանակի նշանաւոր, պայծառ եւ շէն գիւղաքաղաքներից մէկն էր: Այստեղ վարեցին իրանց իշխանութիւնը եւ այստեղ վախճանեցին Անանիա եւ իւր քեռորդին Խաչիկ Ա. կաթուղիկոսները:[121] Եկեղեցու հիւսիսային որմը յիշեցնում է, թէ դա է կաթուղիկոսական եկեղեցին, որ շինեց Խաչիկ Առաջին կաթուղիկոսը՝ Տրդատ ճարտարապետի ձեռքով, յառաջ քան Անւոյ Ս. կաթուղիկէն՝ Ժ.-ըդ դարու վերջերում: Այս եկեղեցու որմը ներսի կողմից դեռ պահել է արձանագրութեան մի մնացորդ՝ գմբէթի խարսխի վերայ:

ԻԳ. ԿԱՐՍ

Արգինայից դեռ մի վերստ հագիւ անցած՝ խճուղին մտնում է Կարս գետի երկար եւ հետզհետէ ձանձրալի դարձող անձուկ ձորը, որ աւարտւում է եօթ վերստ տեւողութիւնից յետոյ Շահնազար գիւղի կամրջով, որ ամեն տարի գարնանը քանդուում է եւ շինուում: Թողնելով աջ կողմը

Շահնազար՝ այժմ ոռւս աղանդաւորներով բնակուած գիւղը եւ ձախ կողմը՝ նոցա գերեզմանոցը, որ ոչ միայն ամբողջ Կարսի, այլ եւ Երեւանի նահանգում իւր կանոնաւորութեամբ, մաքրութեամբ առաջին օրինակն է, անցնենք ճանապարհը մինչեւ Կարս, որ Ալէքսանդրապոլից 86 վերստ հեռաւորութեան վերայ է գտնւում՝ կանգ առնելու հարկ չկայ, որովհետեւ հնութեան հետքեր չկան:

Կարսը՝ այժմեան Կարս նահանգի կենդրօնական քաղաքը, հնումն վանանդի մէջ էր գտնւում: Քաղաքը շինուած է համանուն գետի աջ եւ ձախ ափին: Հին Կարսի միջնաբերդը գտնւում է Կարս գետի աջ ափին՝ մի ժայռոտ բարձր սարաւանդի վերայ, իսկ քաղաքը իւր պարսպով՝ նոյնպէս գետի աջ ափին: Կարսի թէ՛ միջնաբերդի եւ թէ՛ քաղաքի պարիսպները սրբատաշ չեն՝ կապոյտ կիսատաշ որձաքարերից են: Քաղաքի պարիսպը ունեցել է դռներ՝ չորս հատ, մէկը՝ դէպի արեւմուտք, քարեայ կամրջի մօտ, որտեղից գետի աջ ափին ժամատան եւ ձախ ափին Չուխուր մահլա հայաբնակ թաղերն են սկսում, մէկը բացւում է դէպի հարաւ՝ շուկայի վերայ, եւ միւսը՝ դէպի արեւմուտք, չհաշուելով դէպի միջնաբերդը բացուող դուռը, որ հիւսիսումն է գտնւում: Այսպէս ուրեմն, քաղաքը իւր դռներով խաչաձեւ էր: Պարիսպները կրկնակ էին եւ արեւելեան կողմից դեռ ցայսօր կայ խրամի հետքը:

Արեւմտեան եւ հարաւային դռները ունին արձանագրութիւններ: Երկու դռներն էլ իրանց կամարներով նորոգուած են հնուց մնացած քարերով, եւ այդ քարերը դրուած են՝ ինչպէս պատահել է, մանաւանդ՝ հարաւային դուռը, որ բացւում է շուկայի վերայ: Բազմաթիւ եւ նուրբ քանդակները այժմ ոչ մի եկեղեցկութիւն չեն ներկայացնում, որովհետեւ շարելու ժամանակ ոչ մի համակարգութիւն պահուած չէ: Հարաւային դրան կամարը շինուած է ազնիւ կարմրաքարով, խաչերը ջնջուած են, իհարկէ մահմետականութիւնը չէ հանդուրմել իւր տիրած քաղաքի դռներին խաչ տեսնել: Որովհետեւ այժմ քաղաքի պարիսպները կորցրել են իրանց նշանակութիւնը, ուստի եւ քանդուում են:

Կարսի մէջ հայկական հնութիւններն են՝ Ա. պարիսպները՝ վերանորոգուած հետզհետէ վրացիների եւ տաճիկների ձեռքով իրանց իշխանութեան ժամանակին, Բ. եկեղեցիքը, որոնցից ամենանշանաւորն է Ա. Առաքելոց կոչեցեալ եկեղեցին, որ շինել է Աբաս թագաւորը Հայոց ՅՀԹ. եւ Փրկչի 930 թ. կապոյտ որձաքարից, այժմ այդ եկեղեցին ուռսաց ձեռքն է եւ կոչւում է Բերդի Մայր եկեղեցի, տաճկաց ժամանակ կոչւում էր Գիւմբէթ-ջամի, Գ. այժմեան Ա. Նշան եկեղեցին՝ ազնիւ կարմրերանդ քարից շինուած. փոքրիկ, բայց գեղեցիկ եկեղեցի է. շինութեան թուականը յայտնի չէ: Այս եկեղեցին մինչեւ ոռւսաց տիրապետութիւնը մզկիթ էր եւ

կոչում էր թաս-ջամի: Կան եւ մի երկու եկեղեցիներ, որոնց մինը յունաց է յանձնուած, բայց նշանաւոր բաներ չեն եւ արձանագրութիւն չունին:

Հայոց այժմեան եկեղեցին վերաշինուած է Հայոց ՌՅ. (1851) թուին՝ քրդերից գնուած Անւոյ քարերով եւ գտնուում է գետի աջ ափին, միջնաբերդի քարաժայռերի տակն: Յանուն եկեղեցւոյ անցեալ 1888 թ. աշնանը ստացուեց քաղաքական իշխանութիւնից 100 դեսետին վարելահող: Կաթոլիկաց եկեղեցին գտնուում է գետի ձախ ափին՝ Զուխուր կոչուած մահլի ծայրին, ծմակի մէջ: Բագրատունեաց ժամանակով Կարսը ծառայել է որպէս Անւոյ հակաթոռ, եւ իւր զօրութիւն ու բարգաւաճումն եղել է ի վնաս Անւոյ: Կարսի հայ Բագրատունի թագաւորութիւնը սկսուեց Աշոտ Գ. Ողորմածի եղբայր Մուշեղից, որ թագաւորեց 961-994 թթ., հետզհետէ թագաւորեցին Աբաս եւ Գագիկ: Վերջինս 1064 թ. Կարսը եւ իւր թագաւորութիւնը յանձնելով յունաց՝ առանձնացաւ Ծմնդաւում, որ Կարսի փոխարեն ստացաւ յոյներից: Յոյներից յետոյ մեծամեծ աւերներ եւ քանդմունքներ հասցրեց Կարսին Զարմաղանը, Լանկթամուրը՝ 1394 թ., այնուհետեւ՝ վրացիք եւ հագարացիք: ԺԶ. դարում օսմանցիք տիրեցին Կարսին¹: Վերջապէս, 1877 թ. ոռուները առնելով Կարսը օսմանցիներից՝ միջոց տուին ժողովրդին խաղաղ կերպով ապրել եւ ճոխանալ վաճառականութեամբ:

Այժմ Կարսը սկսում է կանոնաւորուել նորանոր շինութիւններով եւ պողոտաներով: Գաղթող բազմաթիւ տաճիկների տեղը բռնում են մեծ մասամբ հայք, Կարսում բնակող ազգութիւններ են հայք, տաճիկ, ոռուներ, սակաւաթիւ հրէայ եւ յոյներ:

Ի՞ն ԽԾԿՕՆԻՑ ՎԱԱՆՔ ԿԱՄ ԲԷՇ-ՔԻԼԻՍԱ

Կարսից մօտ 60 վերստ հեռաւորութեամբ դէպի հարաւ գտնուում է Բէշ-Քիլիսա կամ ըստ նախնեաց՝ Խծկօնք կոչեցեալ վանքը, Տիկոռոյ գետի ձախ ափին: Փոքրիկ տարածութիւն, որ գտնում է Տիկոռոյ գետի անդնդախոր ափափաների մէջ նորա պտոյտներ գործած տեղերը, զարդարուած է Խծկօնից հինգ եկեղեցիների շինութեամբ: Այս հինգ եկեղեցիներից երեքը՝ հիւսիսից հարաւ Ս. Սարգիս, Ս. Աստուածածին եւ Ս. Կարապետ, համարեա կից են միմեանց, երկու առաջինքը բաւական ընդարձակ են, իսկ Ս. Կարապետը՝ փոքրիկ մատուռ է: Միաբանութիւնը այս երեք կից եկեղեցիների մօտ է եղել: Տիկոռոյ գետի մի փոքրիկ պտոյտը՝ փոքրիկ ժայռոտ հրուանդան գործելով, յիշեալ եկեղեցիներից դէպի արեւելք մի տասնեակ սաժէն հեռաւորութեամբ տեղի է տուել Ս. Ստեփաննոս կո-

1 Տես՝ Սարգիսեան Ներսէս, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864:

չուած փոքրիկ, բայց գեղեցիկ մատուռին, որ, ըստ ամենայն հաւանականութեան, գերեզմանոցի մատուռն է՝ շուրջը եղած գերեզմաններում թաղուածների համար: Ա. Ստեփաննոսից դէպի արեւելք՝ $\frac{1}{4}$ վերստ հեռաւորութեամբ համեմատաբար ընդարձակ տարածութեան վերայ, գտնւում է Ա. Լուսաւորչի մատուռը, նոյնպէս աղօթատեղի՝ իւր շուրջը թաղուած ննջեցելոց յիշատակի համար: Ա. Լուսաւորիչը, բացի հարաւային կողմից, որ գետի հունն է եւ անմատչելի է, պարսպուած է սրբատաշ գեղեցիկ պարսպով: Եւ որովհետեւ Խծկօնք գնալու համար նախ Ա. Լուսաւորչի մօտից պէտք է անցնենք, ուրեմն եւ այդ մատուռից սկսենք:

ԻԵ. Ա. ԼՈՒՄԱՒՈՐԻՉ

Ա. Լուսաւորիչը, ինչպէս ասացի, պարսպապատ, փոքրիկ, վայելչաշէն եւ բոլորովին նոր մատուռ է, միայն գմբէթի խաչը իւր պատուանդանով չկայ, եւ կտուրը փոքր ինչ հնացած է: Ունի սեղան պատարագի, մի հատ դուռն ունի՝ հիւսիսային կողմից: Պարսպի մէջ կան գերեզմաններ եւ մի մեծ խաչքար՝ համարեա մատուռի բարձրութեամբ: Գերեզմաններից մէկը եւ մեծը պատկանում է Ապլ-Հասանի որդի Հաջածին, որ վախճանել է 1034 կամ Հայոց ՆԶԳ. թուականին եւ խաչքարի տակն է: Եթէ Հաջածի յիշատակին չէ շինուած եկեղեցին, ուրեմն աւելի եւս հին է, բայց հաւանական է, որ Ապլ-Հասանը ի յիշատակ իւր վաղամեռիկ Հաջած որդուն շինած լինի եւ խաչքարը, եւ մատուռը: Մի ուրիշ գերեզման եւս պարսպի հիւսիս արեւմտեան անկիւնում պատկանում է Անեցի Գրիգորին, որ վախճանել է Հայոց ՈԶ. թուին (Փրկչի 1231թ.): Պարսպի արեւելեան կողմը ներսի կողմից կան փոքրիկ խաչքարեր եւ գրութիւն անթուական:

ԻԶ. Ա. ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ

Ա. Ստեփաննոսը, ինչպէս ասացի, գետի մի փոքրիկ պտոյտով է հեռի վանքից՝ մի դժուարագնաց հրուանդանի վերայ, միայն մագլցելով կարելի է Ա. Ստեփաննոս գնալ. արեւմտեան, հարաւային եւ արեւելեան կողմը գերեզմաններ են: Ա. Ստեփաննոսն նոյնպէս նոր է, եւ միայն գմբէթի խաչը իւր պատուանդանով չկայ, եւ կտուրը հնացած է: Ա. Ստեփաննոսի եւ վանքի միջեւ եղած փոքրիկ գոգաւոր պտոյտը այժմ ծառազարդ գեղեցիկ պարտէզ է եւ այցելուների զուարձութեան տեղ: Սանդղաձեւ շաւիղները իրանց ծառերով հետզհետէ ցածանալով վերջանում են մի կիրճով, որից յետոյ սկսում է գետի ափին տափարակի վերայ բանջարանոցը:

Պարտէզի եւ բանջարանոցի վերայ միակ հսկողն ու իրաւատէրն է տեղւոյն թակովը Վարդապետ Մուրագեանը, որ անխոնջ աշխատութեամբ

անապատը դրախտ դարձնելով՝ այդ դրախտի մի անկիւնում մի խուղի մէջ անցնում է ամառը եւ սերովբէի պէս պահում է իւր դրախտի մուտքը Աղամի որկորաժէտ որդիների առաջ:

ԻԷ. Ս. ՍԱՐԳԻՒ

Մտնելով վանքի բակը՝ դրան ձախ կողմը կտեսնէք մի գեղեցիկ եւ շատ մեծ խաչքար, որ բարբարոսները աշխատել են կործանել, բայց չեն կարողացել, այլ միայն պատճառ են դարձել դէպի յետ թեքուելու: Զարմանալի է, թէ այդպիսի մի մեծ խաչքար՝ համարեա քանդուած հիմքով, կորցնելով իւր հաւասարակշուութիւնը՝ ինչպէս չէ գլորուել իւր ետեւ գտնուող անդնդի մէջ: Խաչքարից դէպի հարաւ՝ հազիւ մի սաժէն հեռաւորութեամբ, գտնուում է Ս. Սարգիս հոյակապ, շքեղ եւ ըստ ամենայն մասանց փառաւոր եկեղեցին՝ բոլորովին հիմքի վերայ շինուած: Կանոնաւոր համաշափութիւնը եւ շինուածքի նրբութիւնը ապացոյց են շինել տուողի ճաշակի ազնուութեանը եւ շինող վարպետի հմտութեանը:

Եկեղեցիս, ինչպէս ցոյց է տալիս մեծ խաչքարին մօտ հիւսիսակողմն գտնուող արձանագրութիւնը, շինել է Վերաս Սարգիս: Նա, որ մի ամբողջ թագաւորութիւն կործանելով կարծել է, թէ մի եկեղեցի շինելով՝ իւր մեղքերը կքաւէ: Ազգը օտարին մատնելով՝ իւր ազգադաւ միտքը անդորրացրել է այս գեղեցիկ տաճարի վայելուչ շինութեամբ: Այս տաճարի մէջ է կատարւում այժմ աստուածային պաշտամունքը:

Եկեղեցիս շինուած է Հայոց ՆԶԲ. եւ Փրկչի 1022 թ. Պետրոս կաթուղիկոսի հայրապետութեան եւ Յովհաննէս-Սմբատայ թագաւորութիւնն ժամանակ: Վերջին արձանագրութիւնը վերաբերում է Հայոց ՈՉԹ. եւ Փրկչի 1240 թուին: Ս. Սարգիսի դուռն հարաւից է:

ԻԸ. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

Ս. Սարգիս եկեղեցուց տասն քայլ հեռաւորութեամբ դէպի հարաւ գտնուում է Ս. Աստուածածին եկեղեցին, որ խաչաձեւ է: Ամենահին եկեղեցին այս է համարւում, թէեւ բազմաթիւ արձանագրութիւններ կան, սակայն հնութիւնից անվերծանելի են: Այնուամենայնիւ, եկեղեցին տասներորդ դարից ուշ չէ շինուած: Այս եկեղեցին երեք դուռն է ունեցել, հարաւայինը յետոյ է փակուած հասարակ քարերով՝ առանց շաղախի, արեւմտեանը՝ երեւի վաղուց կոփածոյ քարուկրով: Այս դրան ճակատին գրուած է. «Այս դուռն Տեառն է, եւ արդարք մտանեն ընդ սա»: Երեւի արդար չգտնուելուն համար փակել են, որովհետեւ այդ դուռնով էլ մտնող

չէ եղել. հիւսիսային դուռն է բաց, որ բացւում է Ս. Սարգսի դրան հանդիպ: Ս. Սարգսի եւ Ս. Աստուածածնի եկեղեցիների միջեւ փոքրիկ տարածութիւնը արեւելեան կողմից որմնապատ է արած. տարածութեան մէջ տեղը մի մեծ հոր կայ, երեւի՝ ցորեան կամ այլ ընդեղէն պահելու համար:

Իթ. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՄԱՏՈՒՌՆ

Ս. Աստուածածնին կից հարաւային կողմից գտնվում է Ս. Կարապետ կոչուղ մատուռն՝ փոքրիկ նախագաւթով: Երեւի շինութեամբ ժամանակակից է Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն:

Լ. ԽԾԿՕՆԻՑ ԿԱՄ ԲԷՇ-ՔԻԼԻՍՎՅԻ ՎԱՆՔ

Խծկօնից կամ Բէշ-Քիլիսայի վանքը հռչակ է ստացել Վեստ Սարգսի Ս. Սարգիս եկեղեցու շինութեամբ: Ինչպէս արձանագրութիւններից երեւում է՝ բաւական նուիրատուութիւններ են եղել: Առաջին պայծառութեան հետեւող ամայութիւնից յետոյ վերստին շինանում է Խծկօնք Զաքարիա Սպասալարի ձեռքով, որ ինչպէս արձանագրութիւնն է ասում՝ Հայոց ՈԿ. եւ Փրկչի 1211 թ. այլազգիներից ազատում է իւր արեամբ: Վերջին եւ ընդ երկար ամայութիւնից յետոյ վանքը սկսում է շինանալ 1877 թ., երբ ոռուսները տիրելով Կարսի նահանգին՝ հայազգի զօրավար Լազարեանց յիշեալ վանքը յանձնում է ալէքսանդրապոլցի Մանուկեան Յարութիւն վարդապետին՝ յատկացնելով վանքին բաւական հող: Աստուծոյ յաջողութեամբ Յարութիւն վարդապետ գտնում է իրան արժանաւոր աջակից բազմավաստակ մշակ Յակովը վարդապետ Մուրադեանին: Սկսում է վանքի վերանորոգութիւնը: Նախ եւ առաջ, Ս. Սարգսի եկեղեցին մաքրում է անասնոց աղբերից եւ սրբագործում է լինել տեղի աստուածպաշտութեան, այնուհետեւ հին քանդուած խցերի տեղը շինում են խցեր, խոհանոց, տնտեսատուն եւլն.՝ միաբանների պիտոյքի համար:

Վանքի տնտեսութեան հոգսը իբրեւ վանահայր՝ ստանձնել է Յարութիւն վարդապետ, իսկ շինութեան հոգսը՝ նորա միաբանակից Յակովը վարդապետ, որ ի պահանջել հարկին թէ՝ որմնադիր է, թէ՝ հիւսն եւ թէ՝ պարտիզպան: Եւ ահա անխոնջ աշխատութեան շնորհիւ տասնեւերկու տարուայ ընթացքում բաւական հարստացել է եւ ունի միջոց օրինաւոր կերպով կառավարուելու:

Վանքի պայծառութեան նպաստում են եւ հանքային ջրերը, որ բաւական նշանակութիւն են ստացած Ալէքսանդրապում, Կարսում, Կաղ-

զուանում եւ մինչեւ անդամ՝ երեւանի շրջակայքում: Հանքային ջրերի երկու տեսակներ կան: Առաջին՝ պաղ ջուր, որ խմելու համար է, եւ ինչպէս անձամբ փորձել եմ՝ ստամոքսի հիւանդութիւններ ունեցողների համար օգտակար: Նոքա, որոնք ոսկրային կամ այդպիսի հիւանդութիւն չունին, առանց վնասի լուացւում են այս ջրի աւազանում, որ գտնւում է վանքից դէպի արեւմուտք՝ մօտ երեսուն-քառասուն սամէն հեռաւորութեամբ: Այս ջուրը բաւական առատ է, եւ եթէ բոլոր ակերից բղխածները ամփոփուեն, համարեա երկու վերշոկ թանձրութեան մի հոսանք կկազմեն: Սոյն ջրի յատկութիւն ունեցող մի ուրիշ ակ էլ, բայց աւելի զօրաւոր, կայ մի գոգաւոր ծործորում բաւական բարձրութեան վերայ՝ առաջինից ^{1/2} վերստ հեռաւորութեամբ:

Այս երկրորդը այնքան առատ ջուր չունի. 20 կօպէկնոցի ծաւալով ջուր հազիւ արտաթորի, որովհետեւ երթեւեկութիւնը դժուար է դէպի այս ակը, ուստի եւ լուացուելու աւազան չունի, այլ ցանկացողները միայն ջուրը շիշերով տանում են խմելու համար: Ուրիշ յատկութեան ջրեր էլ կան, բայց հետազօտուած չեն: Այս ջրերը գետի ձախ ափին են:

Գետակի աջ ափին՝ վանքից մօտ մի վերստ հեռաւորութեամբ դէպի արեւմուտք, գտնւում է ծծմբախառն երկաթաջուրը, որ թէեւ շատ տաք չէ, բայց այնուամենայնիւ ջերմուկ է կոչւում՝ մարմնոյ բնական տաքութիւն ունենալով: Այս ջրի համար աւազան է շինուած եւ վերան՝ տախտակեայ փոքրիկ ծածկոյթ: Խծօնից վանք յաճախողները այս ջրի մէջ լուացուելու համար են յաճախում:

Ամենայն տեսակ հիւանդ առողջանալու մտքով լուացւում է այդ ջրում, բարեբաղդաբար օգտուողները օգտաւում են, իսկ չօգտուողներն էլ՝ մի առանձին վնաս չեն տեսնում: Երեւի, ջրի պակասը լրացնում են առողջարար օդն ու ջուրը եւ անզբաղ կեանքը: Ջրերի օրինաւոր վերլուծութիւնը կորոշէ Բէշ-Քիլիսայի բաղդը: Մինչեւ այսօր դեռ Բէշ-Քիլիսայի ջրերի վերայ պատշաճաւոր ուշագրութիւն դարձնուած չէ, եւ ճշտապէս որոշուած չէ, թէ այդ ջրերն ինչ յատկութիւն ունին եւ որպիսի հիւանդութեանց օգտակար են: Բէշ-Քիլիսան առհասարակ բազմաջուր է. ամեն կողմից աղբիւր է հոսում:

Վանքը ունի ջրաղաց եւ 250 դեսեատին հող (թէ վարելահող եւ թէ արօտատեղի): Հնումը վանքի սալայատակ կալը եղել է Ս. Լուսաւորչի եւ վանքի միջեւ բարձրացող ափափայ լեռնակի վերայ, որի մօտ են գոմանոցը եւլն.: Արտերից դէպի այս կալը կայ շինած բաւական լայն եւ ցանցաւոր ճանապարհ, բայց այժմ խափանուած է:

ԼԱ. ՏԻԿՈՌ

Խծկոնից (Բէշ-Քիլիսա) դէպի հարաւ արեւելք՝ համանուն գետի վերայ, մօտ երեք վերստ հեռաւորութեամբ, գտնւում է Տիկոռ գիւղը, որի բնակիչների մեծ մասը մահմետական են: Տիկոռը նախիջեւանի գաւառակի (հին Արշարունիք) կենդրոնն է, այդտեղ է գաւառական վարչութիւնը:

Տիկոռում գտնւում է Ս. Երրորդութիւն կոչուող հին փառաւոր, հոյակապ եւ իւր տեսակում ինքնուրոյն ճարտարապետութեամբ վանքը:

Վանքը ճապաղ դիրք եւ տեսք ունի, բացի արեւելեան կողմից ունեցել է սիւնազարդ սրահ. սների խոյակները եւ կամարների դարձուածների հետքերը դեռ նկատում են: Վանքը շուրջանակի ունեցել է աստիճաններ՝ այժմ միայն հիւսիսային կողմն է բաց:

Այս փառաւոր տաճարի հարաւային որմը եւ տանիքը քայքայուած են: Եկեղեցու միջին հարաւային կողմի սները նստած են, եւ կամարներն էլ՝ խախտուած, այս իսկ պատճառով ահա քանի տարի է՝ դադարած է ժամերգութիւնը: Շիրակի ամենահին եկեղեցին է այս: Եկեղեցւոյս շինողն է Սահակ Կամսարական, շինուած է Յովհան կաթուղիկոսի օրով: Հ. Ալիշան համարում է Սահակ Կամսարականը ներսէ եւ Հրահատ Կամսարականների եղբայր: Եթէ յիրաւի Հ. Ալիշանի ենթադրութիւնը ուղիղ է՝ այն ժամանակ եկեղեցու շինութիւնը հասնում է Ե.-րդ դարին:

Տիկոռը յիշւում է 724թ., երբ Վաղարշապատի ժողովում՝ ըստ ասելոյ Յովհաննէս Սարկաւագի, Յովհան Օձնեցին Տիկոռեցի Յովհաննէսին ի կրօնս մոլորեալ լինելոյն համար մերժում է:¹ Տիկոռի Ս. Երրորդութիւն վանքը համարեա ծածկուած է արձանագրութիւններով, որ ապացոյց է նորա հոչակին եւ ճոխութեանը:

Տիկոռի եկեղեցին կործանմանից ազատելու համար եւ այդ ամենահին տաճարը իւր յատուկ ճարտարապետութեամբ որպէս նմուշ պահպանելու համար՝ հոգս եւ ինամք պէտք են: Վանքիս յատկացրած է 286 դեսետին հող, որից 100 դեսետինը վարելահող է, 160 դեսետինը՝ արօտատեղի, իսկ 26 դեսետինը՝ անյարմար: 1888թ. աշնանից հողը յանձնուեց հոգեւոր իշխանութեան: Հողը կոչւում է «Հասան-Ջան». եւ այժմ կապալաւ տուած է:

1 Ալիշան Ղետոնդ, Շիրակ, Եր. 135:

ԼԲ. Ս. ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ՎԱՆՔ ԱԳԱՐԱԿԻ

Խծկոնից վանքից դէպի արեւմուտք՝ Տիկոռի գետի աջ ափին, բարձրաւանդակ լեռնադաշտակի վերայ, Խծկոնից մօտ մի վերստ հեռաւորութեամբ, գտնւում է Ազարակ հայաբնակ գիւղը, որ ըստ աւանդութեան՝ անեցւոց ամարանոցն է եղել: Գիւղի հարաւային կողմը գտնւում է միջակ մեծութեան գմբէթաւոր Ս. Ստեփաննոս եկեղեցին: Շինութեան թուականը յայտնի չէ, սակայն Փրկչի հազարամեակից առաջ պէտք է շինուած լինի, որովհետեւ արդէն Հայոց ՆԾԵ. (1006) թուականը կրող արձանագրութիւն ունի: Ասպատակաւորների երկիւղից՝ եկեղեցու լուսամուտները փակուած լինելուն համար եկեղեցու մէջը խոնաւ եւ մոայլ է, դուռը դէպի հիւսիս է բացւում՝ մի այլ եկեղեցւոյ աւերակի հանդէպ, որի միայն ստորին մասերն են մնում: Եկեղեցու արեւմտեան կողմն է գիւղի ընդարձակ եւ շատ ընդարձակ ու խիտ գերեզմանոցը: Ափս՛ս, ժամանակ չեղաւ հնագոյն գերեզմանների մի քանիսի թիւը վեր առնել, եւ այսպէս աստիճանաբար մինչեւ մեր ժամանակը, որպէս զի հնար լինէր իմանալ, թէ երբ եւ իցէ գիւղն ամայացել է, եւ որ դարից սկսեալ, կամ ո՞ր դարու գերեզմաններ կան:

ԼԳ. ՄՐԻՆ (ՂԱՐԱԲԱԴ)

Ազարակից դառնալով դէպի Տիկոռ եւ Տիկոռի գետը անցնելով, հինգ ժամու չափ ճանապարհ գնալուց յետոյ, թողնելով Լալոյի-Մաւրակ (յանուն Մօրիկ կայսեր շինած եւ Շիրակայ Մաւրակից ջոկուելու համար՝ Լալոյի) կոչուած գիւղը, որի հին մարտկոցը այժմ եկեղեցի է փոխուած, մենք հասանք Մրէնու անապատը:

Մրէնը գտնւում է Ախուրեան եւ Տիկոռի գետերի միջեւ հարաւ արեւմուտքում՝ մի սրածայր վերջացող եռանկիւնակի վերայ, որ կազմում են երկու գետերը՝ խոր ձորի մէջ միմեանց հետ միանալով:

Մրէն եթէ քաղաք չէր, բայց մեծ քաղաքագիւղ եղել է, որի ապացոյց են այգիների ցարդ մնացած ցանկերը, տների որմերը, սրբատաշ քարով շինած մատուռներն ու տապանաքարերը, եւ որ ամենից նշանաւորն է՝ Մրէնի հոյակապ, փառաւոր եւ վայելչանիստ Կաթուղիկէն՝ Անւոյ Կաթուղիկէից քիչ փոքր: Ինչպէս Մրէն, նոյնպէս եւ Տիկոռի Ս. Երրորդութիւն տաճարների արեւելեան կողմից խորանի տեղը քիչ դուրս ընկած է. այսպէս էր եւ էջմիածնի տաճարինը: Մինչեռ Բագրատունեաց ժամանակի եկեղեցիները այդ դուրս ընկածը չունին, այլ ուղղագիծ են:

Մրէնի Կաթուղիկէն հեռուից բաւական նոր է երեւում. գմբէթը կանգուն է, շինութիւնը՝ խրոխտ, բայց երբ մօտենում ես, տեսնում ես հնու-

թեանց երկու թշնամիները՝ ժամանակն իւր արհաւիրքներով եւ մարդն իւր կործանիչ ձեռքով, բաւական վնաս են հասցըել: Ամայութեան ժամանակ փառաւոր Կաթուղիկէն ոչխարների փարախ է դարձած եղել, իսկ ոչխարի քակորը մաքրելու համար դիւրագին միջոցն է եղել այրելը եւ այսպիսով եկեղեցու յատակի քարերը եւ որմերը միջի կողմից երկու արշնաչի թրծուած են, ի վնաս քարի եւ կրի ամրութեան, դրսի կողմից քարեր եւս պոկուած են: Երեւի դորանից հիմքը թուլանալով, ամբողջ հիւսիսային որմը արեւմուտքից արեւելք կամարներից անցնելով՝ պատուած եւ բաժանուած է չէնքի մարմնից: Եկեղեցին արտաքուստ ցաւալի եւ արգահատելի է, իսկ ներքուստ՝ պատկառելի եւ ահարկու: Բեմի տակը դարան է եղել կամարակապ, եւ այժմ ճակատը փուլ եկած լինելով՝ դարանը բացուած է:

Մընը այժմ իսկապէս անապատ է եւ գողադարան, որովհետեւ գիւղօրայք բաւական հեռի են: Զմեռն միայն սակաւ կենդանութիւն է լինում, որովհետեւ շրջակայ գիւղօրայք իրանց ոչխարները բերում են այդտեղ՝ որպէս ձմեռանոց արածելու: Մընը Շիրակի բարձրաւանդակի ամենացած տեղն է եւ ծայրը, հետեւաբար հազիւ Աշտարակի բարձրութիւնն ունենալով՝ բաւական տաք կլիմայ ունի, որ յարմար է այգեգործութեան եւ այն ամեն սերմնացանութեան, որ կարող է Արարատեան դաշտը հասցնել: Ժամանակին Մընը ունեցել է ջուր, որ հոսել է Տիկոռոյ գետակից, բայց այժմ, իհարկէ, խափանուած է: Մընը կարող է շէնանալ միայն այնպիսի ժողովրդի ձեռքով, որ սովոր է արուեստական ոռոգմամբ իւր ցանքից արդիւնք սպասել: Սորանից մի քանի տարի առաջ Պարսկաստանի գաղթական բեզաքլուցցիք փորձ արել են, բայց իրանցից անկախ պատճառով գլուխ չեն հանել: Նոքա, որոնք սովոր են իրանց ցանքը ցանելուց յետոյ Աստուծոյ կամքին յանձնել մինչեւ հնձելը, նոքա չեն կարող Մընից օգտուիլ, որովհետեւ նախ որ, ինչպէս ասացի, կլիման բաւական չոր եւ տաք է, երկրորդ՝ ջողը կրային լինելով խոնաւութիւն չէ պահում, հետեւաբար՝ անջրդի ցանք այնտեղ չի կարող լինել:

Մըն մեր պատմութեան մէջ յայտնի է Ե. դարից. երբ այդտեղի Խորէն քահանան՝ Ղեւոնդ երէցի եւ Վաղարշապատու Երեմիա քահանայի հետ գնաց Վարդանին համոզելու, որ նա ազգը ճգնաժամի մէջ չթողնէ ու գնայ Յունաստան, այն ժամանակ, երբ Վարդան կամենում էր խոյս տալ Յունաստան՝ պարսից հալածանքից պրծնելու համար:

Մընի Կաթուղիկէն շինել է Դաւիթ Սահառունին Եօթներորդ դարում Փրկչի 613թ., որով Տիկոռից յետոյ հին եկեղեցին Շիրակայ՝ է Մընի Կաթուղիկէն: Մընի Կաթուղիկէն զանազան ժամանակներում նորոգութեան է ենթարկուել՝ ինչպէս երեւում է բազմաթիւ արձանագրութիւններից: Վերջին արձանագրութիւնը վերաբերում է Հայոց Զի՞ն. (1295) թուին:

Մրէնի աւերակների մէջ նկատում է մի ապարանքի աւերակ: Ժողովուրդը աւանդութեամբ անուանում է այդ աւերակը՝ Ղարաքեահի սարայ, թերեւս Սահառունիք Ղարաքեահեայ դարձած լինին ժողովրդական զրոյցներում:

Հոգեւոր իշխանութիւնը բաւական ժամանակ է, որ ձգտում էր Մրէնի Կաթուղիէն մարդաբնակ դարձնել իբրեւ մի վանք, բայց այդ յոյսից այժմ վրիպեալ պէտք է համարուիլ: Շնորհիւ ալէքսանդրապօլցի ոմն տիրացու Յակովի, որ տարիներով հոգեւոր իշխանութեան հաւատացրել էր, թէ ինքն իբրեւ Մրէնի միաբան չէնացրել է վանքը, բայց երբ եկած էր օրը, երբ պիտի որոշուէր Մրէնի բաղդը՝ նորան եւս հող յատկացնելու նախապատրաստութեամբ, այդ օրը յայտնուեց, որ Մրէնը նոյն աւերակն է, ինչ որ դարեր առաջ, եւ տիրացու Յակովը, աչքի առաջ ունենալով, որ հոգեւոր իշխանութիւնը չէ կարող հետամուտ լինել եւ ստուգել իւր ասածները՝ Մրէնի համարեա անմատչելիութեան պատճառով, խաբել է հոգեւոր իշխանութեանը՝ միայն հոգեւոր կոչումն ստանալու յուսով:

ԼԴ. ԲԱԳԱՐԱՆ

Բագարան գիւղը գտնւում է Ախուրեանի աջ ափին՝ լեռնակներով շրջապատած մի փոսորակի մէջ, եւ գտնւում է Մրէնից դէպի հարաւարեւմուտք՝ երկու ժամի հեռաւորութեամբ: Ճանապարհը Մրէնից դէպի Բագարան Ախուրեանի ափով չափազանց դժուարագնաց է եւ միայն հետի կարելի է գնալ, բայց տեսարանը հիանալի է: Անդնդախոր ձորի միջով հանդարտիկ հոսում է Ախուրեանը՝ երկու սէզով եւ եղեգնով եզերաւորուած. ձորը, մանաւանդ աջ կողմից, ուղղաձիգ ահագին բարձրութեամբ պարսպած է ժայռերով, որոնք տեղ տեղ գլանաձեւ վերեւից վայր են իջած եւ սիրուն տեսարան են ներկայացնում: Հայաստանը լեռնոտ երկիր լինելով՝ ձորեր անհամար են, բայց Բագարանի ձորը աննման է:

Բագարանը գտնւում է փոքր ինչ ընդարձակ գոգաւոր տարածութեան վերայ, հայաբնակ գիւղը եւ տեղւոյն հայերը հոչակ ստացած են որպէս քաջասիրտ մարդիկ: Բագարանը Բագրատունեաց եւ նոցանից առաջ՝ կամսարականների ոստանն էր, հետեւաբար եւ ամեն քայլափոխի վերայ հնութեան հետք կարելի է նշմարել: Գիւղից դէպի հիւսիս բարձրանում է լերան մի ոստ՝ բաւական բարձրութեամբ: Այդ ոստը, որ նման է Կարսի միջնաբերդին, եղել է Բագարանի միջնաբերդը, եւ այդ միջնաբերդի արեւելեան սուր անկիւնի վերայ շինուած է Բագարանի հոչակաւոր Ս. Գէորգ մատուռը, որ համբաւաւոր ուխտատեղի է: Հին Բագարանը եղել է միջնաբերդի հարաւային ստորոտում գտնուող փոսորակի մէջ, բայց այդ

տեղը, անյարմար լինելով բնակութեան համար, որովհետեւ չորս կողմից թէ՝ անձրեւաջրերը եւ թէ՝ ձիւնի հալուածքը այդ տեղ են լճանալիս եղել, ամայացել է: Բարբարոսութեանց ժամանակ, երբ ժողովուրդը սակաւանում է, այդ սակաւաթիւ ժողովուրդը պատսպարւում է միջնաբերդի փոքրիկ տարածութեան վերայ: Այժմ, ժողնելով միջնաբերդը եւ հին Բագարանի տեղը, գետափի զառ ի վայրի վերայ են շինել տները, բայց չունենալով եկեղեցի՝ դարձեալ Ս. Գէորգի մատուռի մէջ են կատարում ժամերգութիւնը: Ցայտնի չէ, թէ որ ժամանակ է շինուած այս մատուռը, բայց հաւանական է, որ Ժ.-ՐԴ դարու գործն է: Մատուռի քիւը մարմար է եղել, որ ցայսօր էլ կայ:

Բագարանի գերեզմանոցը գիւղի մէջ է, եւ գերեզմանոցի եւ գիւղի մէջ կայ եկեղեցու աւերակ, որից միայն մի պատն է մնում, բայց այդ պատն էլ ցոյց է տալիս, թէ եկեղեցին բաւական ճարտարաշէն եւ նուրբ մի շինուածք է եղել:

Գիւղի հանդէպ Ախուրեանի ձախ ափին՝ փոքրիկ բարձրաւանդակի վերայ, գտնուում է մի սիրուն մատուռ՝ Ս. Շուշան անունով, դարձեալ Բագրատունեաց գործ: Բագարանից ներքեւ այգիների մէջ երկու եկեղեցիք կան՝ կիսաւեր, մէկը համարւում է Բագրատունեաց հանգստարան:

Նայելով Բագարանի անուան՝ հեթանոսական պաշտամանց տեղի է եղել՝ ուրեմն իւր գոյութեամբ մեր հեթանոսական ժամանակին պատկանող: Ժողովուրդը թէեւ քաջ, բայց ծոյլ է եւ, ինչպէս առհասարակ վանքերի կամ ուխտատեղիների մօտիկ ժողովուրդն է, յոյսները դրել են ուխտաւորներից ստացուելիք արդիւնքի կամ շահի վերայ: Առաջ միայն այգեգործութեամբ էին պարապում, բայց այժմ Ռուսաց տիրապետութեամբ երկիրը խաղաղելուց յետոյ գուրս գալով իրեն ձորերից՝ սկսել են երկրագործութեամբ էլ պարապել: Մեզ շատ դժուարին եղաւ համոզել ժողովրդին, որ գիւղին մօտ յատուկ եկեղեցի ունենան ու ազատուին այն ահագին եւ անտանելի դժուարութիւնից, որ կրում են Ս. Գէորգ գնալով, որ կէս վերստից աւելի հեռի է եւ դժուարակոխ սարի վերայ է: Ժողովուրդը արտաքուստ շերմեռանդութիւն է կեղծում, բայց ներքուստ աչքի առաջ ունենալով այն շահը, որ ունի ուխտաւորներից, չէ կամենում ձեռք վեր առնել այդ փոքրիկ մատուռից, որ բացի դժուարագնաց լինելը՝ իւր փոքրութեամբ անկարող է բովանդակել յիսունից աւելի մարդ: Ի վաղուց անտի դպրոցական շնչք ունին գիւղից դարձեալ բաւական հեռի, բայց դպրոց չունին:

ԼԵ. ԿԱՂՋՈՒԱՆ

Կաղզուանը թէ՛ հնումն եւ թէ՛ նորումս մի աւան էր եւ է, եւ գտնուում է երասխի ձախ ափին՝ մի ժամ կամ մօտ վեց վերստ հեռաւորութեամբ, եւ այս ամբողջ տարածութիւնը բոնում են Կաղզուանի այգիները։ Կաղզուանը հնումն երասխածորի եւ այժմ համանուն գաւառի կենդրօնն է. բնակիչներից մեծագոյն մասը տաճիկ են, իսկ փոքրագոյն մասը՝ մօտ 250 տուն բնիկ եւ 100 տանից էլ աւելի եկաւոր հայք են։ Նշանաւոր հնութիւններ չունի։ Կաղզուանի աղահանքը, որ աւանից հիւսիս արեւմուտք է գտնուում, թէպէտ չէ կարող մրցել Կողբին հետ, բայց նորանից էլ շատ պակաս չէ։ Ժողովրդից բնիկները՝ հայ թէ թուրք, պարապում են մեծ մասսամբ այգեգործութեամբ, որով հայթայթում են իրանց տարեկան պաշարը՝ արտահանելով շրջակայ գաւառները եւ յատկապէս Կարս։ Որովհետեւ կանոնաւոր ճանապարհներ չկան, տեղափոխութեան միակ միջոցն են էշերը, որ շատ բազմաթիւ են Կաղզուանում, եւ կաղզուանցիք, չկարողանալով էշ բառը գործածել, որ իրանց կարծիքով անվայել է լսելիքի, Գօլուկ են կոչում։

Բնիկներից արհեստով ու վաճառականութեամբ էլ պարապողներ կան, բայց սակաւաթիւ են։ Վաճառականութեամբ եւ կապալով (աղահանքի եւ տեղական գնտի պաշարը հայթհայթելով) պարապում են եկաւորները, որոնք Ալէքսանդրապոլից են առաւելապէս։

Կաղզուանցի հայք ունին մի տղայոց եւ մի աղջկանց հոգեւոր ծխական միղասեան դպրոց։ Դպրոցական շինքերը անմիիթար, եւ դպրոցների եկամուտները անգոհացուցիչ եւ յուսահատական են։ Ժողովուրդը, տաճկաց բոնութիւնից յետոյ նոր աչք բանալով, միանգամայն կարիք է զգացել դպրոցների եւ նոր եկեղեցու շինութեան։ Երկուքն էլ մեծ ծախքեր են պահանջում, եւ այդ ծախքն հոգալը դժուարին է։ Կաղզուանը իւր այգներով բարձրաւանդակի վերայ լինելով՝ գեղեցիկ տեսարան է ընծայում մարդու։

ԼԶ. ՂԱՐԱՎԱԱՆՔ

Կաղզուանից մի եւ կէս ժամու ճանապարհ հեռաւորութեամբ դէպի արեւմուտք մի ափափայ բարձրաւանդակի վերայ գտնուում է Ղարաւանք հայաբնակ գիւղը։ Այս գիւղի մէջ կից միմեանց ի հնուց շինուած եկեղեցիներ կան, որոնք է՝ որ բոլորովին կործանուած են, է՝ որ քայքայուած, մութ, մռայլ եւ խոնաւ լինելուն համար՝ անյարմար ժամերգութեան, այս իսկ պատճառով ժողովուրդը նոր եկեղեցի է շինել, որ մնում էր միայն

ծածկել: Հին եկեղեցիք, որովհետեւ սեւ քարից են շինուած եղել, այս պատճառով էլ Ղարավանք են կոչուել՝ գիւղի հետ միասին։ Հին եկեղեցիները ժ.-րդ դարուց ուշ չեն շինուած։ Ղարավանքից դէպի հիւսիս, ակնապարար լայն ձորի միջով հոսում է Մայր Արաքսը, որի ձախ ափին քարաժայոի վերայ գտնուում է Զանկելիի բարձրադիտակ վանքը։

ԼԵ. ՎԱՐԴԻՀՀԵՐ

Ափափայ, բայց կանաչուտ ծործորներից անցնելով դէպի հարաւ, Ղարավանքից երեք ժամու հեռաւորութեամբ, բարձրաբերձ լեռների միջեւ մի գոգաւոր հովտում գտնուում է Վարդիհէր ուխտատեղին, որ Տաճկաց սահմանակից է։ Հովիտը, իւր վտակներով դէպի հիւսիս, դէպի երասիս ձգուելով՝ կազմում է նախնեաց Վիշապաձորը։ Վարդիհէրի հովիտը եւ Վիշապաձորի վերի մասերը, լեռների եւ բլրակների ծմակները անտառուտ են։

Իմ հանդիպելը Վարդիհէրում պատահեց յունիսի 1-ին, եւ այդ ժամանակ դեռ ձիւնը բոլորովին վերջացած չէր. սարսափելի ցուրտ, խոնաւ եւ անձրեւաբեր գիշեր անցրինք։ Վարդիհէրի եկեղեցին այժմ շինուած է օրորոցաձեւ մի փոքրիկ, դալարաւէտ դարի վերայ, բայց հին եկեղեցին եւ միաբանից բնակարանները գտնուում են դէպի արեւելք, որոնց միայն հիմքերն են յայտնի։ Վարդիհէրն իւր ամբողջ սրբավայրերով նուիրեալ է Թաթլոյ եւ Վարոսի։ Նայելով Կարսայ եւ Ալէքսանդրապոլու ժողովրդոց անուններին, որոնց մէջ բաւական Թաթուլ եւ Վարոս կան (ժողովուրդը Թաթոս Վարոս է կոչում), յայտնի կարելի է ենթադրել, թէ որքան ջերմեռանդ են դէպի այս ուխտատեղին։ Այժմեան եւ հին մատուռից դէպի արեւելք մի ժայռի կողքին բացուած անձաւը, որի մէջ ջուր եւս կայ, կոչւում է չարչարանք եւ համարւում է Թաթլոյ եւ Վարոսի ճգնարանը։

Ճերմեռանդն ուխտաւորները բոկոտն մագլցելով բարձրանում էին դէպի անձաւը՝ իրանց ուխտը անելու չարչարանաց տեղում։ Տեսնելով տանջանքը, որ կրում էին բարձրացողները եւ աչքի առաջ ունենալով երկիւղ, որ կարող է մի փոքրիկ անզգուշութիւն առաջ բերել սայթաքելով եւ վայր գլորուելով, եւ մանաւանդ մի կնոջ տագնապը, որ կամենում էր բարձրանալ եւ կէս ճանապարհին դէմ էր առել ու չէր կարողանում առաջ գնալ, առաջարկեցի սանդուղներ շինել կամ փորել նոյնիսկ ապառաժի լանջքին մինչեւ անձաւը, որպէս զի դիւրութիւն լինի երթեւեկութեան համար, բայց իմ այս առաջարկութիւնը ուխտաւորների կողմից տհաճութեան արժանացաւ։ Որովհետեւ նոքա իրանց ուխտադրութեան լիակատար բաւականութիւնը համարում էին դժուարութիւնը, որ նոքա

կրում են վեր, դէպի անձաւը բարձրանալիս. եւ սկսեցին թուել այն բոլոր դէպքերը, երբ բարձրացողները վայր են սայթաքել եւ ոչ ինչ վնաս չեն տեսել:

Վարդիհէրից դէպի հարաւ արեւելք գտնուում է երկճեղք մի լեառն՝ չորս վերստ հեռաւորութեամբ մինչեւ կատարը: Այս լեառն կոչւում է Ս. Մամասայ սար. ուխտաւորներից շատերը շտապում են այդ տեղ իրանց ուխտը կատարելու, ուր բարձրանալ կարելի է դարձեալ հետի եւ բոկոտն:

Վարդիհէրն ունի երեք ուխտ՝ Վարդավառ, Ս. Աստուածածին եւ Վարագայ Խաչ: Այդ ուխտերին բաւական ժողովուրդ է խոնւում Վարդիհէրում Կաղզուանի շրջակայքից եւ Ալաշկերտից: Որովհետեւ վանահայր չկայ, հետեւաբար եւ արդինքն էլ աննշան է լինում: Համբարձմանն էլ միայն կաղզուանցիք են գնում Վարդիհէր՝ աւելի քէֆ անելու եւ անտառից ձրիաբար մի քանի իշաբեռ փայտ բերելու, քան ուխտ անելու: Ես եւս 1888 թ. Համբարձմանն գտնուեցի Վարդիհէրում:

Ուխտերից գոյացած արդիւնքը լաւ հսկողութեամբ մօտ 200 ոուբլի կարող է լինել, բայց լաւ հսկողութիւն որտեղից եւ ու՞մ ձեռքով ունենալ. սովորաբար 120 ոուբլուց աւելի չէ լինում: Վանքին կամ ուխտատեղին յատկացրած է 1250 գեսեատին հող, որ միայն արօտատեղի կարող է լինել, եւ անտառից կարելի է օգտուել, եթէ ճանապարհներ լինէին: Այդ հողն յանձնուեց հոգեւոր իշխանութեան անցեալ 1888 թ. յուլիս ամսին: Առ այժմ ոչինչ օգուտ չէ բերում հողը:

Ահա կարսի վիճակի իմ տեսած եւ նշանաւոր հնութիւնների մասին համառօտ ամփոփումն, որ կազմելիս մեծապէս օգտուել եմ Հ. Ալիշանի Շիրակից եւ առավելապէս Հ. Ներսէս Սարգսեանի Տեղագրութիւնից, որ աւելի հաւատարիմ է, վասն զի անձամբ տեսել, քննել եւ ուսումնասիրել է, մինչդեռ Հ. Ալիշան, ուրիշներից քաղելով, առանց տեղումը տեսած լինելու, տեղ տեղ բաւական խոշոր սիալներ է անում, որ Հարկ չհամարեցի մատնանիշ լինել, որովհետեւ նպատակս չէր նոր տեղագրութիւն կազմել կամ վերստուգել, այլ եղածներից տեղեկութիւնները ամփոփել:

Այսքան վիճակիս հնութեանց մասին խօսելուց յետոյ մի համառօտ տեղեկութիւն էլ արդի դրութեան մասին մի յարմար դէպքում:

Օգոստոսի 31 1889 ամի

Կարս

ՄԱԳԱՂԱԹԵԱՅ ԵՐԿԱԹԱԳԻՐ ՓՂՈՍԿՐԵԱՅ ԿԱԶՄՈՎ ԱՒԵՏԱՐԱՆԸ¹

Կ. Պօլսում հրատարակուող «Փունջ» լրագրի թիւ 1829 նոյեմբերի 1 կարդում ենք Մայր Աթոռոյս Թանգարանի իրեղինաց ցուցակը, որի մասին թերեւս առիթ ունենանք խօսելու: Այդ ցուցակի մէջ ի միջի այլոց գրուած է եւ հետեւեալը: «Իսկ ներկայացուած ցուցակէս դուրս են գրեթէ 1300 տարուան փղոսկրեայ կողքով այն դիւզնագիւտ գրչագիր Աւետարանը, որուն համար 50.000 մանէթ տուած էր ոռուսաց հնագէտներէն Ուվարով կոմսը: Անգղիացի հնագէտները թերեւս կրկնապատիկը գնահատեն»:

Նոյն «Փունջ» լրագրի թիւ 1832 նոյեմբերի 4 կարդում ենք դարձեալ.

«Ա. Էջմիածնի Գէորգաշէն Թանգարանի ցուցակին հրատարակութեան առթիւ յիշած էի նաեւ 1300 տարուան հազուագիւտ Աւետարանը: Հետաքրքիր բարեկամք իմանալ կուզեն եղեր, թէ Էջմիածին ո՛ր թուականին եւ ուստի ձեռք բերած է այս թանկագին ազգային եկեղեցական գանձը:

Յիշեալ բազմադարեան նախագիր Աւետարանը մեծադիր հաստ մագաղթեայ եւ ամբողջ երկաթագիր է: Հանգուցեալ Վ. Գէորգ Դ. կաթուղիկոսը կըսեն, թէ յատուկ վարդապետ մը դրկելով ի Հին Ձուղա՝ Ասպահանու Ամենափրկչի վանքէն բերել տուած է»:

Թանգարանի ցուցակը եւ այս տեղեկութիւնը հաղորդողն է յայտնի ուղեւոր խմբագիր պ. Ա. Յ. Այվազեան, որ տեղեկութիւնները կամ դիտմամբ կամ անգիտութեամբ խեղաթիւրում է:

Նախ քան Աւետարանի մասին հաղորդած սխալ տեղեկութիւնները հերքելը, յիշենք, որ Հին Ձուղան Հին Նախիջեւանի գաւառումն է, երասի գետի ձախ ափի վերայ, Ռուսաց սահմանում: Ամենափրկչի վանքը Ասպահանի մօտ եղած Նոր-Ձուղայումն է, իսկ Հին եւ Նոր Ձուղաների մէջ ամսօրեայ հեռաւորութեամբ տարածութիւն կայ: Աւետարանը ոչ թէ Ամենափրկչի, այլ Հին-Ձուղայի մօտ երասի աջ ափին Պարսից սահմանագլխում գտնուած Դարաշամբ գիւղի Մաղարթու Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքիցն է բերուած եւ այն՝ հանգուցեալ Ներսէս Ե. կաթուղիկոսի օրով:

Աւետարանը իբրեւ հազուագիւտ մի հնութիւն հետաքրքրութեան արժանի է եւ այդ մասին բանասէր լնթերցող հասարակութեան բաւակա-

1 «Արարատ», 1883, էջ 537-541: Ստորագրված է Յ. Վ. Ա.:

նութիւն տալու համար հարկ ենք համարում քաղուածօրէն հրատարակել այդ Աւետարանի Ս. Էջմիածին փոխադրուելու մանրամասնութիւնը՝ առնելով Սինօդի №. 20 գործից, որ սկսուած է 1848 թ. փետրուարի 16-ին եւ վերջացած է 1853 թ. յունիսի 10-ին:

Այդ գործից երեւում է, որ հանգուցեալ Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահսաթունեան 1848 թ. փետրուարի 16-ին յայտարարութեամբ ներկայացնում է Սինօդին երջանկայիշատակ հանգուցեալ Ներսէս Ե. կաթուղիկոսի կոնդակը, որից երեւում է, որ Շահսաթունեանը հայրապետի ուշադրութիւնը հրաւիրել է, որ զանազան տեղերից եւ յատկապէս Ս. Ստեփաննոս Նախավկայ վանքից ազգային եկեղեցական հնութիւնները եւ հազուագիւտ գրչագիր մատեանները Ս. Էջմիածնի գրատունը փոխադրուեն: Այդ ինքնածեռագիր կոնդակը, որ գորուած է թիւ 454 ի 1847թ. եւ Ազգական 1296 դեկտեմբերի 13-ի թիֆլիզ՝ ուղղուած է Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահսաթունեանի անուան եւ է.

«Սրբազան Յովհաննէս եպիսկոպոսի Գէորգեան (Շահսաթունեան) նուիրեմ զողջոյն Քրիստոսական մաղթելով զօդնականութիւն նորա անձին ձերում եւ մտաց եւ կամաց:

Վասն գրեանց յուսացելոց գտանել ի գրատան Նախավկայի վանից ունենալով անմոռաց զբան ձեր, այժմ ահա ցանկամ լսել զհաճութիւն ձեր, զի թէ կամք իցեն ձեզ եւ կարելի համարել լինիցի ի սմին ձմերային եղանակի գնալ ձեզ, խորհրդակցեալ ընդ սրբազան Ղուկաս արքեպիսկոպոսին եւ ընդ այլ ատենակալաց՝ ի Սինօդի, եւ տնօրինեալ զեղանակ վասն զանձապետական գործոց կառավարութեան մինչեւ ցգնալ ձեր եւ վերադառնալ, որ դիւրագոյն լինի, որպէս ինձ թուի ձերով փականօք ամրացուցանել զամենայն զդրունս ենթադրեալս ձերում գանձարանական կառավարութեանց, եւ զգումար վասն ծախուց յանձնել ուրումն յուսացելոց՝ նոյնպէս եւ զստացումն եկամտից, եւ ի վերադառնալն ձեր ընկալնուլ զհաշիւ եւ կարգաւորել ըստ առաջնոյն:

Իսկ եթէ ձեզ չհամարեսցի կարեւոր վասն որոց եւ իցէ կասկածանաց գնալն, զով եւ արժան համարել լինիցի, նշանակեսցես, ընդ նմին նշանակեսցես եւ զանուն առաջնորդի վանուցն եւ զայլ, որ ինչ հարկաւոր գիտիցես, զի ըստ այնմ առաքեսցուք զհրամանագիր փոխարքային՝ առ որս հարկաւոր իցէ: Ողջ լեր եւ զօրութիւն Տեառն ընդ մարմնոյ ձեր եւ հոգւոյ»:

Հանգուցեալ Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահսաթունեան, լինելով Սինօդի անդամ, զանձապահ, դարբասչի, ուսումնարանի տեսուչ, տպարանի եւ մատենադարանի կառավարիչ, դժուարանում է գնալ, ուստի Սինօդը պատշաճ է դատում ուղարկել Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքը Սինօ-

դի անդամ Մակար վարդապետին, եւ ըստ այսմ իւր որոշումը յայտնում է Ներսէս Ե. կաթուղիկոսին, որ թիւ 136 ի 1848 թ. եւ Ազգային 1297 ապրիլի 17-ին յանուն Սինօդի իւրագիր կոնդակով տնօրինում է.

«Սինօդի Սրբոյ Էջմիածնի ընկալեալ զգրութիւնն ի 21 Մարտի համար 268 յաղագս առաքելոյ ի վանս սրբոյն Ստեփաննոսի, որ յայնկոյս երասխայ ի Հանդիպոյ Ձուղայի, ոչ զ Յովհաննէս Սրբազն եպիսկոպոսն Գէորգեան, այլ զ Մակար վարդապետն անդամ Սինօդի Էջմիածնի յաղագս որոնելոյ անդանօր ի գրատան յիշեալ վանիցն զձեռագիր գրեանս, եւ բերելոյ ի Սուրբ Էջմիածին յաղագս վերաքննութեանց Հարկաւորացն ի նոցունց վասն ազգական որպիսութեանց անծանօթից՝ ահաւասիկ առաքեմ ընդ այսմ զընդարձակագիր յաղագս ճամփորդութեան նորա չորս ամսեայ ժամանակաւ միայն մնալոյ արտաքոյ սահմանաց, ընդ նմին եւ զկոնդակ մեր առ Յովհաննէս վարդապետ տէր Գալստեան վանահայրն, վասն Հարազատութեամբ բառնալոյ նմա զերկոսին դարանսն եղեալս ի վերայ փոքրիկ մատրանցն երկուց արեւմտակողման բաժնի տաճարին, որոց մուտք են ի յատակէ վերնատուն անուանեալ կացարանի աղօթաւորաց, եւ ոչ թագուցանել ի Մակար վարդապետէն զամենայն ձեռագիրս գտանեցեալս առ վանականսն եղեալս ի նմին վանքի, կամ յայլուր առ հոգեւորականս, կամ առ մարմնաւորականս եւ կամ յանկիւն ուրեք եկեղեցւոյն կամ սենեկաց վանիցն: Եւ զամենայն զգտանեցեալ ձեռագիրսն հաւաքեալ եւ բարւոք հոգունակութեամբ ամրացուցեալ վասն վնասուց յանձրեւաց կամ ջրոց: Ինքն վանահայրն եւս ընդ չնորհունակ Մակար վարդապետին առեալ բերցն ի Ս. Էջմիածին, ուր հասու եղեալ զինչութեանցն եւ որպիսութեանցն տնօրինեցուք այնպէս, որ ոչ հնութիւնն գտանեցեալ ի նոսին մնասցէ յանյայտութեան եւ ոչ գրեանքն գտանիցն իբրեւ անպիտան իմն յանկիւնս դարանացն, յորս գտանինն եւ հաւատարմացուցաք, զի չունի վանքն Սուրբ Ստեփաննոսի զրկիլ ի Հարկաւորացն իւրումն միաբանութեան: Գրեցաւ հրաման առ որս Հարկէր յաղագս Հարկաւորացն՝ վասն ճանապարհորդութեանց Մակար վարդապետի օժանդակութեանց, եւ մաքսարանական կառավարութեան՝ վասն անարգել բերելոյ յԱթոռ Էջմիածնի զամենայն գրեանսն: Առ որ խնդրեմ՝ ոչ եւս յամեն ցուցանել զառաքումն Մակար վարդապետի, զի ժամանակն նշանակեալ վասն նորա յաղագս հանդարտ հետագօտութեամբ հաւաքելոյ զամենայն զձեռագրոց պիտանացուսն եւ բերելոյ ընդ ինքեանց»:

Այսպէս, Մակար վարդապետը գնալով Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքը եւ հետագօտելով տեղւոյն գրանոցի ձեռագրները՝ նպատակայարմարները տեղւոյն վանահօր հետ բերում է Ս. Էջմիածին եւ առանձին ցուցակով համար 18-ի 4-ն յունիսի 1848 ամի յայտարարութեամբ ներկայացնում է Սինօդին:

Ցուցակից երեւում է, որ 41 հատ ձեռագրներ են բերուած Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքից: Այդ ցուցակի մէջ գրուած է յիշեալ փղոսկրեայ կազմով մագաղաթեայ աւետարանի համար.

«Մի հատ երկաթագիր մագաղաթեայ Աւետարան քանդակագործ փղոսկրեայ կողիւք. գրեալ ի Հայոց ՆԼՀ. թուականին»:

Ահա այս է այն Աւետարանը, որի մասին խօսում է պ. Ա. Յ. Այվազեան: Իբրեւ ամփոփումն՝ փղոսկրեայ կողիւք Աւետարանը ոչ թէ հանգուցեալ Գէորգ կաթողիկոսի օրով Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքից, այլ 1848թ. մայիսի վերջին օրերում հանգուցեալ երջանկայիշատակ Ներսէս Ե. կաթողիկոսի օրով բերուած է Հին-Զուղայի հանդէպ եղած Մաղարթու Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքից: Զեռագրները փղոսկրելու առաջին միտքը յդացել է հանգուցեալ Յովհաննէս Եպիսկոպոս Շահիսթունեան եւ փղոսկրուել է այդ Աւետարանը ուրիշ 41 հատ գրքերի հետ Մինօդի անդամ Մակար վարդապետի ձեռքով: Իսկ Մակար վարդապետն է այժմեան Տեղակալը Մինօդի Ատենապետի, Բեսարաբիոյ եւ նոր Նախիջեւանի արքեպիսկոպոսը:[95]

Մի քանի խօսք եւս Աւետարանի մասին:

Փղոսկրեայ կողով մագաղաթեայ երկաթագիր Աւետարանի ծաւալն է. երկայնութեամբ՝ $8 \frac{1}{2}$ վերշոկ (բթաչափ), լայնութեամբ՝ $6 \frac{7}{8}$ վերշոկ, թանձրութեամբ՝ $2 \frac{1}{6}$ վերշոկ: Աւետարանի երկու կողերից ամեն մինը կազմուած է հինգ կտոր վղոսկրից, վերի եւ ներքի կտորները հաւասար են երկայնութեամբ գրքի լայնութեան, կենդրոնի կտորը փոքր լայն է, իսկ կենդրոնի աջ եւ ձախ կտորները երկայնութեամբ՝ հաւասար են կենդրոնի կտորին, միայն մի փոքր նեղ են:

Առաջին կողի վերի կտորի վերայ քանդակուած են երկու թեւատարած հրեշտակներ, որոնք յաջմէ եւ յահեկէ բոնել են պսակաձեւ օղակի մէջ քառամթեւ խաչը: Ներքեւի կտորի վերայ քանդակուած է Աստուածամայրը՝ Յիսուս մանուկը գրկին, աթոռի վերայ բազմած: Ս. Յովսէփ յետուստ, երեք մոգերը, որոնք ներկայացնում են իրանց ընծաները՝ յառաջոյ: Ընծայաբեր մոգերին մի հրեշտակ գրեթէ հրում է դէպի ընծայաբերութիւն:

Կենդրոնի կտորի վերայ քանդակուած է աթոռի վերայ բազմած Աստուածամայրը՝ Յիսուսը գրկին, մարիամանք եւս յետուստ: Կենդրոնի աջ կողմի կտորի վերայ վերեւ քանդակուած պատկերները, եթէ չենք սիսալուում, ներկայացնում են Յիսուս Պիղատոսի առաջ, նոյն կտորի վերի պատկերները՝ Յովհաննու գլխատումը: Կենդրոնի ձախ կողմի կտորի վերայ քանդակուած են. վերեւը՝ Ս. Կոյսը ընկողմանած Յիսուս մանուկը անբանների մսրքում, իսկ ներքեւը՝ Յիսուսի փախուստը Եգիպտոս՝ Մարիամի գրկին աւանակի վերայ նստած:

Կազմի Բ. կողի փղոսկրի կտորները նոյն ձեւով են յարմարեցրած՝ այդ կողի վերին կտորի քանդակը նոյն է առաջինի հետ, ներքեւի կտորի վերայ քանդակուած է Յիսուսի հանդիսաւոր ովսաննայով մուտքը Երուսաղէմ՝ աւանակի վերայ նստած:

Կենդրօնում քանդակուած է աթոռի վերայ բազմած Յիսուս՝ այրական հասակով առանց մօրուքի, որ աջ ձեռքով խաչակնքում է, իսկ ձախով բռնել է մի գիրք. աջ եւ ձախ կողմերը կան երկու մօրուսաւոր մարդոց քանդակներ: Կենդրօնի աջ կողմի կտորի վերեւի քանդակը ներկայացնում է Յիսուսի բժշկելը ջրդողուածին, իսկ ներքեւինը՝ ներկայացնում է Յիսուսի բժշկելը մերկանդամ դիւահարին: Կենդրօնի ձախ կողմի կտորի վերին մասում եղած քանդակը ներկայացնում է Յիսուս՝ աւազակների հետ խաչը ուսին Գողգոթայ բարձրանալիս, իսկ վարի մասնում եղածը ներկայացնում է Յիսուս՝ գերգեսացի դիւահարներին բժշկելիս:

Բ. երեսին Յիսուսի պատկերները քանդակուած են՝ ձեռքին խաչ: Թէ քանդակագործ պատկերները եւ թէ նկարները չունին արդի պահանջմանը համեմատ նրբութիւն, բայց հնութեամբ՝ անգնահատելի են:

Աւետարանը գրողի եւ գնողի յիշատակարաններից երեւում է, որ գրուել է ոմն Յովհաննէս գրչի ձեռքով Տեառն Ստեփաննոսի անունով Հայոց ՆԼՀ., Հոռոմոց Չիւլ. եւ իսմայէլական բռնակալութեան ՅՀԹ. թուականին: Գնուել է եւ տրուել յիշատակ Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքին Հայոց ՈՒԲ. թուականին Աթաբակ Ալտկզի տէրութեան եւ Գրիգորոյ Հայրութեան ժամանակ Վահրամայ որդի Գուրծիի ձեռքով:

ԵՐԵՔ ԶԵՌԱԳԻՐ ՄԱՏԵԱՆՆԵՐ ԵՒ ՀԱՅ ԿԱԹՈԼԻԿԱՆՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ (1810-31)¹

1881-83 թթ., մինչ փոխանորդ էի Ալէքսանդրապօլում, տեղւոյն Վիճակային դպրոցի ուսուցիչ պ. Ալէքսանդր Մխիթարեանը սիրայօժար կերպով տուեց ինձ երեք ձեռագրներ, որոնց մասին հարցասիրութեանս բաւականութիւն տալուց յետոյ, ես խորին չնորհակալութեամբ ձեռագրները յետ դարձրի: Ձեռագրները մաքուր նօտր գրով են գրուած եւ հետաքրքրական են ոչ այնքան հնութեամբ, որքան բովանդակութեամբ:

Մատեաններից առաջինը մեծադիր կաշեկազմ է՝ 255 երեսից բաղկացած: Այս գրքի վերտառութիւնն է «Նամակագրութիւնք նախնեաց»:

Երկրորդը՝ միջակադիր հասարակ կազմով՝ 138 երեսից: Այս գրքի վերտառութիւնն է «Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննու առաքելոյ», թարգմանեալ ի յոյն լեզուէ ի հայ բարբառ ի ձեռն Տռն. Տռն. Ներսիսի Լամբրոնացւոյ արքեպիսկոպոսի Տարսոնի Կիլիկեցւոյ, ի թուին հայոց ՈՒԾ. եւ այժմ դարձեալ օրինակեցաւ ի նոյն գաղափարէ ի թուին հայոց ՈՒԾԲ.: Ի դուռն սուրբ Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ, որ ի Պալատ»:

Երրորդը՝ նոյնպէս միջակադիր, հասարակ կաշեկազմով՝ 187 երեսից բաղկացած: Այս գրքի վերտառութիւնն է «Շարունակութիւն կամ հաստատութիւն յառաջագոյն գրեալ մերում տեսարանի կամ յայտնի ապացոյց նոր հերձուածող լինելոյ վերապատուելի Հայր Միքայէլի Զամշեանց եւ բոլոր միաբանութեան իւրոյ: Քաղեալ ի բուն ձեռագիր գրուածոց իւրոց, զոր իբրեւ հրաշիւք ձգեցաք ի ձեռս մեր, յամի 1815 մարտի 4»:

* * *

Առաջին գիրքը՝ «Նամակագրութիւնք նախնեաց», մի հաւաքածու է զանազան գրութեանց: Հաւաքածուն կազմում են՝ 1. «Շնորհալու՝ Յունաց կայսրի եւ պատրիարքի հետ ունեցած գրագրութիւնները» (տպուած «Հնդհանրական» կոչուած մատեանում), 2. «Ներսէս Լամբրոնացու՝ Լեւոն թագաւորին գրած պատասխան» (տպուած Վենետիկում Գրիգոր Տղայի նամականեաց հետ 1865 թ.), 3. «Փօտ պատրիարքի՝ Հայոց Զաքարիա կաթուղիկոսին գրած թուղթը Քաղկեդօնի ժողովի առիթով», 4. «Նոյն պատրիարքի՝ Կորնթոս տաճկին գրած թուղթը», 5. «Ալէքսանդրիայի Աղէքսանդր եպիսկոպոսի՝ Կոստանդնուպոլսոյ Աղէքսանդր հայրապետին Նիկիայի ժողովից առաջ գրած նամակը», 6. «Գրիգոր Տղայի՝ Գրի-

1 «Արարատ», 1900, էջ 209-223: Ստորագրված է Յ. Վ. Մ.:

գոր Տուտեղուն գրած պատասխանը» (տպուած Վենետիկում 1865թ.), 7. «Նիկիայի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի՝ Հայոց Զաքարիա կաթուղիկոսին Ծննդեան եւ Թայտնութեան տօնի առիթով գրածը», 8. «Ներսես Լամբրոնացու՝ Անտիոքի Յուսիկ արքելական ճգնաւորին գրած պատասխանը», 9. «Հարցաքննութիւն առ օրէնս Քրիստոսի եւ Հաստատութիւն՝ թէ ոչ է պարտ զվիճակ եկեղեցական աստիճանի ձգել ընդ մարմնական տոհմութեամբ», 10. «Վերստին Հաստատութիւն ոչ ժառանգեցանելոյ ազգատոհմի զառաջնորդական պատիւ, ի պատմութենէ Հարցն մերոց», 11. «Ի նոյն խորհուրդ դարձեալ, յորում թէ զմեր ազգս ունիմք իշխանութիւն դատել եւ ոչ զայլս», 12. «Թուղթ Սիմէօնի Սոոյ կաթուղիկոսի առ Փիլիպպոս Էջմիածնի կաթուղիկոս» (այս գրուածքը հետաքրքրական է իւր բանեցրած լեզուովն ու ոճովը, որը մենք չուտով կհրատարակենք), 13. «Ի գրոց անտի, որ կոչի դաւանութիւն հաւատոյ նորին սրբոյն Աթանասի հետեւումն յառաջ ասացելոց յաղագս նոյն ինքն ամենասուրբ Հոգւոյն», 14. «Նորին Աթանասի եպիսկոպոսի արտադրութիւն առաքելական, յաղագս Աստուածայնոյն մարմնաւորութեան Աստուծոյ Բանին», 15. «Նորին (Աթանասի) առ Յորանիոս թագաւոր յաղագս հաւատոյ», 16. «Թուղթ Աղէքսանդր կաթուղիկոսի Հայոց առ Կլէմէնտոս պապ վասն անուղղայ գնացից միսիօնարաց», 17. «Արիստոտէլի իմաստասիրի թուղթ առ Աղէքսանդրոս թագաւոր պատմութիւն յաղագս աշխարհի», 18. «Մի յիշատակարան գրուած ՌծԱ. թուին մի Շարականի կողքին Փիլիպպոս կաթուղիկոսի Կ. Պոլիս գնալու առիթով», 19. «Յիշատակարան գնողի Յիշատակարան գրողի Շարականին», 20. «Յիշատակարան գրոց ի թուականիս ԶԼԳ. ի ժամ սորին գրութեան փոխեցաւ առ Քրիստոս բարեպաշտ իշխանաց իշխանն արքայեղբայրն Հայոց եւ տեառնս Վասակ տէր ձանձոյն, ի մարտի ամսոյ ԺԳ. յաւուր երկշաբաթով, ընդ երեկո յաւուրն, ի մայրաքաղաքին Սիր, եւ թաղեցաւ ի սուրբ ուխտն Ակներ, որոյ ողորմեսցի Տէր Յիսուս Քրիստոս, ամէն», 21. «Կարգ եւ թիւ թագաւորացն Հայոց ի Ղրիմեցւոյ Մարտիրոս վարդապետէ» (ոտանաւոր), 22. «Պատմութիւն յաղագս առնելոյն տաճկաց զսուրբ Նիկողայոս եկեղեցին ի ձեռացս Հայոց եւ տալոյն զսուրբ Հրեշտակապետ եկեղեցին՝ փոխանակ նորին ի Կ. Պոլիս», 23. «Վերստին պատմութիւն սոյն վերոյիշեալ (Հրեշտակապետ) եկեղեցւոյ յումեմնէ արարեալ», 24. «Թուղթ Հայր Միքայէլի Զամչեան առ միաբան վարդապետսն իւրեանց եօթնեքին, որք եկին ի սուրբ եկեղեցիս Հայոց վասն միաբանութեան եւ սիրոյ», 25. «Օրինակ թղթոյն Յովհաննէս վարդապետի Զօհրապեան, զոր գրէ առ ազգականս իւր ի Փարիզու»¹ (այս երկու թղթերը գործիս ընթացքում կտպենք), 26. «Թուղթ

1 «Լումայ», 1900, գիրք Ա., եր. 300: «Յանդէս անսօրեայ», 1900, փետր., թ. 2., եր. 62:

առ կայսրն Հոռոմոց Ալէքսիոս», 27. «Թուղթ Սահակայ Արծրունոյ առ Մովսէս Խորենացի, յորս եւ բանք Սահակայ Բագրատունեաց իշխանին, ի միում տեղւոջ լինելով երկուցն», 28. «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ Արծրունոյ, յորում եւ բանք մարգարէականք, եւ պատմութիւն վասն սուրբ պատկերին Տիրամօրն ի Մովսիսէ Խորենացւոյ արտայայտեալ»¹, 29. «Պատմութիւն վասն գետնաշարժի երկրիս Արարատեան ի Ոճիլ. յամսեանն յունիսի», 30. «Թուղթ Յովհաննու Սիւնեաց եպիսկոպոսի առ Կոստանդին կաթուղիկոս», 31. «Թուղթ Յովհաննու Սիւնեաց եպիսկոպոսի Օրբէլեան առ Զաքարիա էքզարքոս Հայոց»:

* * *

Երկրորդ գիրք՝ «Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննու առաքելոյ», ունի առաջաբան, որով կ. Պօլսոյ արքեպիսկոպոս Թետալիոսը Յովհաննու Յայտնութեան գիրքը ընդունելի է համարում կ. Պօլսում գումարուած տիեզերական ժողովով։ Առաջաբանութեան մէջ յիշուած են եկեղեցու մի քանի յայտնի հարց անուններ, որոնք կարեւորութիւն են տուել «Յայտնութեան» գրքին, որպիսիք են՝ Աթանաս Ալէքսանդրու, Բասիլիոս Կեսարու, սորա եղբայր Գրիգոր Նիւսացի եւլն։ Մէջ է բերուած նաև կապադովկիայի Կեսարիայի եպիսկոպոս Անդրէի համառօտ տեսութիւնը Յովհաննու Յայտնութեան մասին։ Կարեւոր եմ համարում բառ առ բառ արտագրել Լամբրոնացու «Պատճառ թարգմանութեան մեկնութեանս» վերնագրով հատուածը, որով բացատրուած կլինին թարգմանութեան պատճառն ու հանգամանքը։

«Ես՝ Ներսէս, նուաստու ի Քրիստոս եւ տարտամ յուսումնասիրաց, վերջին եւ նուաղեալ ժամանակի ծնունդ, յընթեռնուլն իմ զՅայտնութիւն Յովհաննու՝ տագնապէի յանձն՝ առ ի ոչ գիտել զլուծումն բանից սքանչելեացն, եւ այսր անդր խուզելով զմեկնութիւն նորին ի մերս բարբառ՝ ոչ գտի։ Յետ որոյ եհաս ինձ ընթանալ ի մեծն Անտիոք եւ շրջելով որ անդ վանորայս հոռոմոց եւ ֆուանկաց՝ այս տենչումն բորբոքէր ի միտու իմ. ուստի, եւ քննեալ գտի ի գրեանս հոչակաւոր ուխտի սրբոյն Պօղոսի ի քաղաքի անդ զմեկնութիւն Յայտնութեանս ի լունվարտ բարբառ եւ ի նոյն գիր, որով վարին ֆուանկք, երկուց մեկնչաց արարեալ, եւ փափակելով տալ թարգմանել, ոչ գտի զոք, որ յայնմ բարբառոյ կարէր ի հայս յեղաշրջել։ Ապա ելեալ արտաքոյ քաղաքին ի սուրբ լեառն, որ ի հիւսիսոյ կողմն, անդր ի մի ի վանորէիցն Հոռոմոց, որում անունն էր Պէթիաս, առ ոմն արգելական միայնակեաց, որոյ անունն էր Բասիլ, քննեալ գտի զցանկալին ի հելլենացի բարբառ եւ ի գիր ուղղաբան եւ վայելուչ, որ լեալ էր Աթանասի պատրիարքին նորին քաղաքի, եւ խնդրեալ աղաչանօք

1 «Լումայ», 1900, գիրք Ա., եր. 302:

ի բարեմիտ առնէն, առեալ փութացայ գրովքն ի հայրապետական աթոռն, առ տէրն իմ եւ կաթուղիկոսն սուրբն Գրիգորիս, զոր ծանուցեալ՝ ուրախ եղեւ յոյժ, եւ հրամայեաց թարգմանել ի ձեռն մետրապօլտին Յերապօլոյ Կոստանդեայ, որ անդ, ընդ հովանեաւ սրբոյ հայրապետին հանգչէր, եւ սկսեալ օգնականութեամբն Աստուծոյ եւ սրբոյ տանն, նա ի թարգմանել եւ ես ի գրել, վերընծայեցաք սրբոյ եկեղեցւոյ հայաստանեայց ուսումնասէր մանկանց զայս սքանչելի Աստուծածային յայտնութեանս մեկնութիւն:

Արդ աղաչեմ զընթերցողսդ, եւ զիմաստութեան սիրողսդ՝ յիմանալն զիմորս իմաստիցն Աստուծոյ քննութեամբ, զսուրբ հայրապետն Հայոց զտէրն իմ զ Գրիգորիս զբարեմիտն եւ զբարեսէրն եւ զառիթն թարգմանութեանս եւ հրամայող՝ մաղթեցէք ի Քրիստոս յաստիս խաղաղութեամբ պահէլ, եւ ի հանդերձեալն՝ սրբոց իւրոց երկնից արքայութեանն ժառանգակից ընդունել: Այլ եւ զ Կոստանդին մետրապօլիտն, որ թարգմանեաց, եւ զ Վասիլ կրօնաւորն, որ զօրինակս ետ, Քրիստոս ողորմութեան իւրոյ արժանացուսցէ աղօթիւք ձեր: Թարգմանեցաւ Աստուծածային յայտնութեանս մեկնութիւն ի թուականիս Հայոց ՈՒՀ. -ին, եւ ի սուրբ եւ ի հայրապետական աթոռն, որ կոչի Հոռոմկլայ, շրջապատեալ յադենական աղբերէն Եփրատայ, որ մատակարարէ բնակչացն զամենայն մարմնական պիտոյս խնամօքն Աստուծոյ, ընդ հովանեաւ աստուծածընկալ Նշանին Վանկոյ եւ այլ սքանչելի սրբոցն, որ հանգուցեալ են անդ ի փառս Աստուծոյ:

Իսկ սրբագրեցաւ ի նշանագրութենէ քերթողական արհետիւ ի յապահով անապատս սուրբ Գ(է)որդ ի մէջ լերինս Տիւրոսի (Տաւրոս), որ է ի գահ Կիլիկիոյ եւ ի սկիզբն Պամիկիեայ, ձեռամբ նուաստ եպիսկոպոսի նորին մայրաքաղաքին Տարսոնի տառապելոյս ներսէսի, շնորհօք եւ ողորմութեամբ Քրիստոսի, որ է օրհնեալ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն»:

Գիրքը արտագրուած է Կոստանդնուպօլսոյ պալատու դպրատան գրքատան մէջ, իսկ վերստին արտագրուած է եղել 1853 թ. փետրուարի 15-ին:

Որովհետեւ գիրքը իւր բովանդակութեամբ արդէն յայտնի է, վասն որոյ ես այլ եւս չեմ երկարացնիլ դորա մասին:

* * *

Երրորդ գիրքը, որ է «Շարունակութիւն կամ Հաստատութիւն», մի քննադատութիւն է մոլեռանդ կաթողիկոս գրուած հանգուցեալ Զամչեան Միքայէլ վարդապետի «Վահան Հաւատոյ ուղղափառութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» գրքուկին¹:

¹ Մենք ունենք ձեռքի տակ Սարկաւագ Յակովը Դաւթեան Սանահնեցւոյ, այժմ Սինօդի Նախանդամ Արիստակես Արքեպիսկոպոսի ընդօրինակած «Վահան Յաւատոյ»-ն, որից եւ դնում ենք ընթերցուածները:

Այդ քննադատութիւնը սկսում է հետեւեւալ նախաբանով.

«Զոր ինչ միանգամ գրեալ էր յառաջին անդ մերումս տեսարանի երեւեցուցչի մոլար վարդապետութեանց աբբայեանց, թէպէտ որչափ ինչ մարթ էր՝ ըստ կարի նկարագրեցաք զմոլորաշաւիղ ընթացս կարծեաց եւ մտաց իւրեանց, քաղելով ի բուն գրուածոց նոցա, որ բոլորովին հակառակ էր ողջամիտ վարդապետութեանց ընդհանուր եկեղեցւոյ, սակայն այսու ամենայնիւ սակս գտանելոյ ի նոսա կամ մթութիւն բառից կամ գաղտնութիւն բանից, եւ կամ անյայտութիւն հեղինակաց նոցա, գուցէ եւ ընթերցողաց առիթ լինէր երկբայելոյ եւ խորհելոյ այլազգ, եւ կամ ի բարին մեկնելոյ: Այլ սակայն այժմ այն ամենայն երկբայութիւն տարակուսանաց եւ կասկածանաց ի բաց փարատին եւ մերժին, որով վերստին հաստատին միտք մեր աւելի քան զառաջինն ի վերայ նոցա, եւ ոչ եւս մնայ այսուհետեւ երկբայութիւն:

Վերին նախախնամութիւնն, որ անտնօրինելին է ի վճռին իւր- Զիքինչ ծածուկ, որ ոչ յայտնեսցի,- նոյն ինքն յայտնեաց վերստին զներքին մեքենայիչն իւր եւ թշնամին, որ ի ծածուկ՝ գիշերավարժ տքնութեամբ զձեռագործ եւ զհոգեկեցոյց տապանն քակտել հնարէր: Զներքին մեքենայիչն ասեմ, զորոյ անունն անմարթ է ծածկել՝ զկնի ինքն յայտնի դրոշմելոյ զանուն իւր ի շէն, Հ. Միքայէլ Զամչեանց, հիմն եւ բերան բոլոր աբբայեան միաբանութեան, որ ինքն կամելով զանձն ցուցանել թէ իցէ ոք, կացուցանէ զինքն հզօր ախոյեան եւ պաշտպան ուղղափառութեան եկեղեցւոյն հայոց, ունելով ի ձեռին զգիրք ինչ յօրինեալ յիւրմէ, որում եւ ետ անունս «Հաստատութիւն ուղղափառութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ»»:

Թէ այս գրքի բովանդակութեան եւ թէ քննադատութեան համար ընթերցողներին մի ճաշակ տալ կամենալով, առաջ կբերեմ նոյն ինքն հանգուցեալ Միքայէլ վարդապետ Զամչեանի «Վահան Հաւատոյ» գրքի այն էական կէտերի ցանկը, որոնց առիթով պէտք է խօսէր եւ ապացուցանէր նա Հայոց եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը. առաջ կբերեմ նաեւ այդ մասին քննադատութեան սկզբնաւորութիւնը, որոնցով յայտնի կերեւի, թէ ով ինչ հոգի է ունեցել:

Հանգուցեալ Հ. Միքայէլ Զամչեան իւր «Վահան Հաւատոյ»-ի նախածանօթ տեղեկութիւններին վախճան տալով՝ ասում է.

«Աստանօր վախճան տուեալ նախածանօթ տեղեկութեանց, որք կարեւոր էին առ բացայայտ իմացողութիւն առաջիկայ գործոյս, ի բուն իսկ նպատակ անդր զընթացս մեր ուղղեսցուք առաջնորդութեամբ Աջոյ հզօրին, եւ ձեռնտութեամբ աղօթից սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին՝ յօգուտ իւրոյ սեպհական հօտին եւ ի պարծանս ընդհանուր հովուապետին հոռմէական գահի արժանաժառանգ գահակալի:

Եւ արդ, քանզի դիտումն¹ մեր է ցրել զգլիսաւոր չարագործութիւնս², յորս միաբանին ամենայն հակառակորդք ընդդէմ ազգին հայոց, մանաւանդ այժմու ժամանակի, բուռն հարցուք խօսել մի առ մի զայնցանէ, որ բովանդակին ի ժ. գլուխս.

Ա. Թէ՝ հայք մերժեն զժողովն Քաղկեդոնի եւ զմեծն Լեւոն:

Բ. Թէ՝ մի բնութիւն ասեն ի Քրիստոս՝ ընդ նմին մի կամք եւ մի ներդործութիւն:

Գ. Թէ՝ ոչ ընդունին զբխումն Հոգւոյն սրբոյ՝ ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ:

Դ. Թէ՝ մոլար կարծիս ունին ի վերայ հանդերձեալ կենաց, այսինքն ի վերայ կայանի ննջեցելոց, արքայութեան, դժոխոց, հատուցման եւլն.³:

Ե. Թէ՝ «զ Սուրբ Աստուած»ն խաչեցարիւ ասեն:

Զ. Թէ՝ զծնունդն Քրիստոսի ի վեցն յունուարի տօնեն:

Է. Թէ՝ ոչ խառնեն զջուր:

Ը. Թէ՝ պահեն զխտրական օրէնս:

Թ. զ Վերջին Օծումն չընդունին:

Ժ. Թէ՝ մերժեն գլխաւորութիւն առաքելեկան աթոռոյն:

Ի սոսա յաւելեալ ընդելուզանեն եւ զայլ քանի մի մասնաւոր իրս, զորօրինակ թէ յիշեն զանունս հերետիկոսաց, ձուկն ոչ ուտեն յաւուրս պահոց, դէպ յարեւելս աղօթեն. եւլն., եւլն.: Զայս ամենայն ի մասնաւորի բարդեալ⁴ հանեն վճիռ հանրական, թէ ազգն հայոց է հերձուածող կամ հերետիկոս: Այլ մեր ի քննին մատուցեալ զամենայն մի ըստ միոջէ, ունիմք հաւաստի առնել զստութիւն ամենայնի, եւ ցուցանել, թէ չէ մարթ եւ ոչ մի ինչ իրաւամբ անուանել զազգն հայոց հերձուածող կամ հերետիկոս, այլ ճանաչել ուղղափառ եւ ըստ ճանաչման կոչել ուղղափառ»:

Ահա, թէ Հ. Միքայէլ Զամչեանը ինչ կէտերի վերայ է հիմնել իւր գրուածքը, իսկ քննադատի հոգու տրամադրութիւնը կերեւի հետեւեալ կտորից, որ պատկերն է ամբողջ քննադատական հատուածների, որոնք հիմնուած են հեգնութեան եւ բացականչութեան վերայ՝ առանց օրինաւոր փաստ առաջ բերելու, օրինակ.

«Դատ արասցէ ընդ մեր եւ ընդ բոլոր աբբայեան միաբանութեան մայր մեր հռովմէական անյաղթ սուրբ եկեղեցին, զի նա ինքն եցոյց մեզ

1 Դիտուած.

2 Չարախօսութիւն.

3 Ե. Թէ մերժեն գլխաւորութիւն առաքելական Աթոռոյն,

Զ. Թէ հերետիկոս են եւ հերձուածող,

Ե. Թէ զվերջին օծումն չընդունին,

Ը. Թէ ոչ խառնեն ի խորհուրդ պատարագի ջուր,

Թ. Թէ զծնունդն Քրիստոսի ի վեցն յունուարի տօնեն,

Ժ. Թէ մոլար կարծիս ունին ի վերայ հանդերձեալ կենաց, այսինքն, ի վերայ կայանի ննջեցելոց արքայութեան եւ դժոխոց հատուցման:

4 Բարդեալ ի վերայ հայոց:

եւ ուսոյց խորշել յեկեղեցւոյն հայոց իբրեւ ի հերետիկոսաց եւ ի հերձուածողաց, ապա թէ ոչ, սխալեցաւ ինքն համայն աստուածաբանօք իւրովք, սխալմամբ ըստ այնմ ընդունայն, եւ կամ՝ վասն շահասիրութեան իւրոյ ի նանիր բաժանեաց զուղղափառս ի հայոց հերձուածողաց, զի ըստ մտաց բովանդակ աբբայականաց՝ հայք են ուղիղ եւ ուղղափառ:

Եւ արդ, Վ. Հիքայէլ Զամչեանց բերան եւ հիմն բովանդակ միաբանութեան յետ որոշելոյ զնիւթս խնդրոց իւրոց ի տասն խնդիրս, նախ այսպէս յառաջանայ ի խնդիրն առաջին»:

Առաջ է բերուած Զամչեանի գրածը Քաղկեդոնի ժողովի մասին:

Թէպէտ եւ հանգուցեալ Հ. Միքայէլ վարդապետ Զամչեանի քննադատը համարում է նրան հակառակ Հոռմէական եկեղեցուն, բայց Հ. Միքայէլ Զամչեանի գրուածքը մի ջատագովութիւն է Հոռմէական եկեղեցուն, որի համընթացութեամբն է նա աշխատում Հայոց եկեղեցու ուղղափառութիւնը հաստատել, միայն պահարակելով միսիօնարների յանդուգն եւ խոռվայոյզ վարմունքը եւ անտեղի յարձակմունքը Հայոց եկեղեցու վերայ, որին հերետիկոս եւ հերձուածող էին համարում նրանք:

Քննադատութիւնը վերջանում է Հ. Միքայէլ վարդապետ Զամչեանի աշակերտ Պօղոս վարդապետ Թնկրեանի «Յայտարարութիւն ողջամիտ դաւանութեան մեր Հայաստանեայց եկեղեցոյ» գրուածքի քննադատութեամբ, որից վեր առնուած կտորներից երեւում է, որ Հոռմէական եւ լուսաւորչական հայերը կամենալով խտրութիւնը մէջտեղից բառնալ՝ մտածում են միանալ եւ յարմար դէպքերն էլ օգնում են: Այդ ժամանակները յուզուած է լինում Երուսաղէմի Ս. Տեղեաց խնդիրը, եւ հայերը (լուսաւորչական եւ Հոռմէական) միաբան սիրով աշխատում, ազատում են Հայոց պատկանեալ Ս. Տեղիքը յունաց յափշտակութիւնից: Այս յարաբերութեանց ժամանակ աւելի մտերմանում են Հոռմէականներն ու լուսաւորչականները, իսկ բոլորովին կրօնապէս միանալու համար հոռվմէականները հինգ կէտեր են առաջարկում լուսաւորչականներին՝ խոստանալով, որ եթե Լուսաւորչական հայերը ընդունեն այդ հինգ կէտերը, իրանք կմիանան ազգի հետ՝ ընդունելով Հայոց բոլոր ծէսերը եւ արարողութիւնները առանց պակասեցնելու կամ աւելացնելու եւ Ս. Լուսաւորչի արժանաժառանգ յաջորդ Ս. Էջմիածնի կաթուղիկոսին կճանաչեն իրանց առաջնորդ եւ կառավար:

Այս հինգ կէտերը քննելու համար Կ. Պօլսոյ Ս. Էջմիածնի եկեղեցում հինգ անգամ ժողով են գումարում: Այդ ժողովներին մասնակցում են Կ. Պօլսոյ պատրիարքը, Զմիւռնիայի Մարտիրոս արքեպիսկոպոսը՝ երկու վարդապետներով, ինքն կաթողիկ Թնկրեան Պօղոս վարդապետը, Թոփադու Երեմիա եպիսկոպոսը, Ս. Երուսաղէմի վէքիլ Պօղոս վարդապետը,

Մշու Ս. Կարապետի վէքիլ Վարդան վարդապետը, ոմն տէր Մեսրոպ քահանայ, երեք աշխարհական անձինք, որք են՝ մահտեսի Առաքել ամիրայ վառողապետ, Զարագեան եւ Սախայեան Գրիգոր ամիրաները, իսկ վարժապետներից մասնակցում են Պալատու դպիր Գէորգը, այլեւ Մեսրոպ, Խաչատուր եւ Յարութիւն եւ այլ, թուով՝ 18 անձինք։ Մենք այդ հինգ կէտերն ու նրանց պատասխանը չենք դնում այստեղ առանձինն, որովհետեւ դրանք արդէն կան Հ. Թնկրեանի յայտարարութեան մէջ, որ ամբողջովին մէջ ենք բերում Արիստակէս սրբազանի ընդօրինակած «Վահան Հաւատոյ»։

«Յայտարարութիւն ողջամիտ դաւանութեան Հայաստանեայց ս. Եկեղեցւոյ, ի Հայր Պօղոս վարդապետէ Թնկրեան, յաշակերտէ Հ. Միքայէլ վարդապետի Զամչեան. զայս գրեալ ի Կ. Պօլսոյ առ ս. Աթոռոն էջմիածին։

Եկեղեցին Հայաստանեայց ի սկզբանէ եւ այսօր ընդունի եւ դաւանի զուղղափառ հաւատու ծշմարտութեան, եւ քանզի զկիրառութիւն բառից, որ ի բանս հաւատոյ այլազգ իմանային եւ իմանան, յայսմանէ բաժանումն անկեալ է ի մէջ մեր։ Մին իրի առ ի դարման տանել այսմ եւ առ ի բառնալ զայս բաժանումն, այժմ կամիմք սովին յայտարարական թղթով Հրատարակել ամենեցուն որոշ բառիւք զմեր ուղղափառական միտս։

Նախ առաջին՝ Հայաստանեայց եկեղեցին ի սկզբանէ եւ այսօր ընդունի Հրապարակաւ զուրբ առաքեալն Պետրոս գլուխ սուրբ հաւատոյ, հիմն եկեղեցւոյ։ Զոր այսպէս ընդունելով՝ հետեւապէս ընդունի եւ ճանաչէ զյաջորդն նորին գլուխ հաւատոյ եւ գլուխ ամենայն եկեղեցեաց քրիստոնէից։ Այնչափ ծշմարիտ է այս մեր ճանաչողութիւն, մինչեւ սկսեալ ի սրբոյ Լուսաւորչէն մինչեւ ցյետին դարս բազում կաթուղիկոսունք մեր բանիւ եւ գրով ծանեան զնա գլուխ եւ գրեցին նմա թուղթս իբրեւ գլխոյ։

Երկրորդ՝ եկեղեցին Հայաստանեայց միշտ ճանաչէ ի Քրիստոս երկու բնութիւնս անշփոթ եւ անբաժան միաւորեալ ի մի անձն, խոստովանելով զնա կատարեալ (անձն) Աստուած եւ կատարեալ մարդ, եւ այժմ առ որոշ բացատրել զայն՝ յայտնի բանիւք եւս Հրատարակէ ասել ի Քրիստոս երկու բանութիւն։ Զայս ընդունելով մեր՝ ընդունեմք եւ զսահմանադրութիւն չորրորդ ժողովոյն Քաղկեդոնի։

Երրորդ՝ եկեղեցին Հայաստանեայց միշտ ճանաչէր եւ ընդունէր եւ այժմ եւս ընդունի զելումն կամ զառումն Հոգւոյն Սրբոյ ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ, զոր եւ յայտնաբարբառ ընկալաւ երրորդ ժողովն Սսոյ յաւուրս Կոստանդեայ կաթուղիկոսի Բարձրբերդեցւոյ եւ արքային Հայոց Հեթմոյ ի ժամանակս Վանական վարդապետի, յամի Տեառն 1251։

Չորրորդ՝ եկեղեցին Հայաստանեայց միշտ ընդունի զայս ծշմարտութիւն, թէ որք միանգամ ի քրիստոնէից ըստ ամենայնի ի սրբութեան մե-

ուանին, հոգիք նոցա գնան յարքայութիւն, իսկ որք մեռանին ի մահու չափ մեղս, ի դժոխս իջանեն: Այլ որք մեռանին ի չնորհս չեւ եւս վճարելով զպատիժ թողեալ մեղացն կամ ներելի յանցանացն՝ հոգիք նոցա գնան ի տեղի ուրեք, եւ անդ կրեն զնեղութիւն եւ զանձկութիւն: Բայց ի ձեռն աղօթից եւ պատարագաց եւ ողորմութեանց եւս եւ ճգնաց, որն մատուցանեն վասն նոցա ի կենդանեաց քրիստոնէից, գտանեն զներումն եւ զհանգիստ, ի լրանալ պայմանեալ ժամու գնան յարքայութիւն երկնից:

Այսոքիւկ վարդապետութեամբք բացատրեցաք աստին զուղղափառական միտս մեր, ոչ նորոգ ընդունելով, այլ ի սկզբանէ զընկալեալն յեկեղեցւոյ որոշակի բառիւք առաջի դնելով, խոստանամք եւս, զի որ ինչ հակառակ այսր դաւանութեան գտցի ի մէջ մեր կամ ի թիւր միտս իմանալով կամ այլազգ տեղակացուցանելով, բարձուք զայն ամենայն: Քանզի եկեղեցին մեր միշտ զայսոսիկ ճշմարտութիւնս հաւատոյ ընդունի, եւ մերժէ՝ որ ինչ ներհակի այսոցիկ բառից:

Ցաղագս բանի միաբանութեան եւ հաշտութեան ընդ ժողովուրդս ընդ այնոսիկ, որք են յարենէ եւ յազգէ մերմէ, բայց սարտուցեալք եւ հատուածեալք ի մէջ, յաղագս ինչ ինչ վարդապետութեան եւ մեկնութեան եւ բացատրութեան ի հաւատս, եւ թէպէտ ի մերոց անտի պատրիարքաց եւ իշխանաց երբեմն փոյթ տարեալ են յեկեղեցիս մեր մուծանել բուռն իշխանութեամբ բառնալ կամելով զերկպառակութիւն ազգիս, բայց այնու առաւել եւս զայրացուցեալ էին զխոռվութիւն եւ զհակառակութիւն, վիրօք զվէրսն բժշկել կամելով՝ ապա ոչ սաստկագոյն գանիցն յաճախութիւն, ոչ շղթայապինդ բանտարգելութիւնք, եթէ եւ ի զնդան, ոչ պատիժք աքսորանաց ի դժնդակ վայրս, ոչ բազմապատիկ տուգանք տուժից, այլեւ ոչ դառնագին պատուհասք կարացին գործել ինչ օգուտ ազգիս, քան մանաւանդ տուգանաց եւ վնասու եղեն պատճառք մեզ, եւ համարձակութեան առիթք նոցին հատուածելոց եւ սիրոյ օրինաց մերժումն: Իսկ յայսմ անակնկալ ժամու, եթէ զիարդ այս հինաւուրց հակառակութեան որոմն սկսաւ արմատախիլ լինել, եւ սիրոյ եւ խաղաղութեան սերմունք ծաղկիլ եւ պտղաբերել, աւանիկ նշանակեցից յայսմ պատճենի:

Ապաքէն, մինչդեռ բոնաւորութիւն ազգին Ցունաց եւ զրկողութիւն, որ յաղագս Երուսաղէմի ակներեւ ցուցաւ, ազգն մեր ողջոյն ի խոր խոցեցան, եւ մեծամեծք եւ փոքրոնք ի խորհուրդ մտեալ բազմօրեայ քննութեամբ զելս իրացն ինդրէին գտանել: Բազումք, որք թշնամիք էին իրերաց եւ ատեցողք՝ մոռացան զայն ամենայն եւ միաբանեցան ի սոյն: Իշխանապետք մեր առ հասարակ թողեալ զկարեւոր գործս իւրեանց ի մի վայր ժողովէին, յամենայնի խորհրդակից իւրեանց առնէին զերեւելի եւ զմեծանուն զիշխանս զայնոսիկ, որ ի հատուածելոց անտի էին, եւ եղբայ-

րական սիրով արդահատէին զմիմիանս, ջանալ ճգնել ամենայն յօժարութեամբ ի պարծանս ազգիս, եւ զերծուցանել յարհամարհանաց անտի եւ մեծաբանութանց Յունաց: Զերեւին երբէք ի նոսին ցոյցք ատելութեան կամ հատուածման, այլ մանաւանդ ի մի սիրտ եւ ի մի հոգի համազոյգ են եռանդոյ կամակատար աշխատութեամբս, եւ այնպէս յերկուց կողմանց մի քան զմի առաւելեալ Հայրենասէր բարոյիւք, յամենայն ատենի գտանէին ի միասին ընդ մերոց իշխանաւորաց եւ զեգերէին անձանձիր յօժարութեամբ ի դրունս արքունեաց:

Եւ այսու օրինակաւ օր քան զօր առաւելեալք ներքին հոգեւոր սիրով, զրոյցս ստէպի մէջ արկանէին բառնալոյ իսպառ զկրծիմն հակառակութեան ի միջոյ: Այն ինչ օգնականութեամբ Տեառն յաջողեցան իրքն սրբոյն երուսաղէմի, ուրախամիտ եղեալ մեծարու իշխանք յերկոցունց կողմանց՝ ասացին նոցա յայտ առնել գրով զայնոսիկ բանսն, զորոց լինին վիճաբանութիւնք: Եւ նոցա գումարեալ զկարգաւորս եւ զիշխանս իւրեանց, եւ քանի մի տեղիս ժողով արարեալ նշանակեցին ի թղթի եւ ետուն իշխանաց մերոց, եւ էր խնդիր նոցին հնդեքին այսոքիկ:

Նախ՝ թէ Քրիստոս տէրն մեր ունի զերկուս բնութիւնս եւ զերկուս կամս եւ զերկուս ներգործութիւնս:

Երկրորդ՝ թէ ամենասուրբ Հոգին է ի Հօրէ եւ ի յՈրդւոյ:

Երրորդ՝ թէ սրբոցն հոգիք փառաւորեալք են այժմ եւ մեղաւորք՝ դատապարտեալք:

Չորրորդ՝ թէ Պետրոս է գլուխ առաքելոց եւ զնոյն գլխաւորութիւն ունին յաջորդք նորա:

Հինգերորդ՝ թէ Վերջին Օծումն է խորհուրդ եկեղեցւոյ, հաստատեալ ի սրբազն առաքելոյն Յակովբայ:

Յաւելին յայսոսիկ եւ վկայութիւնս ի գրոց սրբոց եւ ի հարց եւ ի վարդապետաց մերոց, յայտ առնելով, եթէ եւ դուք ընդունիք զայսոսիկ, ամենայն ողջամտութեամբ՝ հաշտեալ միաբանիմք եւ մեք ընդ ազգիս մերոյ, ընդունելով զամենայն ծէսս եւ զդաւանութիւն եւ զարարողութիւն առանց յաւելլոյ եւ նուազելոյ զմի ինչ յընթերցուածոց եւ յաւանդութեանց Հայաստանեայց ս. Եկեղեցւոյ, ճանաչելով եւ ընդունելով մեր գլուխ եւ առաջնորդ եւ կառավար զՄարքազան Հայրապետն սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի, զարժանաժառանգ յաջորդն սրբոյ Հօրն հաւատոյ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ:

Իսկ իշխանաւորք ազգիս Հրաւիրեալ էին յառաջագոյն վասն սմին իրի զՄարտիրոս արքեպիսկոպոսն եւ ժողով արարեալ հնդիցս ի տաճարի մեծի եկեղեցւոյն սրբոյ Էջմիածնի, որ ի Կ. Պոլիս, յորում ներկայ գտանին սրբազն պատրիարքն, եւ առաջնորդն Զմիւռնիոյ Մարտիրոս արքե-

պիսկոպոսն հանդերձ Ստեփան վարդապետիւ, եւ նուաստութիւնս, եւ առաջնորդ Թոխատու Երեմիա եպիսկոպոսն եւ Պօղոս վարդապետն վեքիլ սրբոյ Երուսաղէմի, եւ Վարդան վարդապետն վէքիլ Մշու Ս. Կարապետի եւ Տէր Մեսրոպ Քահանայն եւ իշխանք անձինք երեք՝ Մահանի Առաքել ամիրայն վառօղապետ, Ճարագեան եւ Սախայեան Գրիգոր ամիրայք, եւ ի վարժապետաց՝ Գէորգ դպիր Պալատական, եւ Մեսրոպ եւ Խաչատուր եւ Յարութիւն եւ այլ անձինք՝ տասն եւ ութիւն եւ քննեալ զայնոսիկ գլուխս խնդրոց՝ պատասխանի արարաք ոչ յինքնայօժար բանից մերոց, այլ ի գրոց եւ ի նախնի տօնելի հարց եւ վարդապետաց մերոց, Հիմն ամենայնի սոցա եղեալ զհանգանակն Նիկիական յաւելաք, ապա ի բացատրութիւն եւ զհոգեցունչ սրբոց բանս:

Առ վարդապետութիւն բնութեանցն Քրիստոսի, որ է խնդիր առաջին, վկայութեամբ սրբոյ Լուսաւորչին եւ Աթանասի եւ Կիւրդի «ցուցաք ողջամիտ լինել խոստովանութիւն միոյ բնութեան մարմնացելոյ՝ ընդդէմ Նեստորի բաժանողի, եւ երկու բնութեանցն անբաժանելի միաւորութիւն ի մի անձն՝ ընդդէմ եւտիքեայ շփոթողի...:

Առ երկրորդն՝ թէ Հոգին է ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ՝ նոյնպէս պատասխանի արարաք ի բանից Քրիստոսի եւ սրբոյ Լուսաւորչին, եւ Աթանասի եւ այլոց հարց, եւ ցուցաք, թէ Հայրն է յանձնէ, Որդին՝ ի Հօրէ, եւ Հոգին Սուլրը՝ ի նոցունց էութենէ, որպէս վարդապետաց եւ ուսոյց Հայրն հաւատոյ Հայաստանեայց սուլրը եկեղեցւոյ:

Առ երրորդն, թէ սուլրբք ի փառս են, եւ մեղաւորք յանարգութեան եւ դատապարտութեան, պատասխանի արարաք, եւ ցուցաք, թէ սրբոցն հոգիք ի փառս են յուսովն, իսկ անզեղ մեղաւորքն՝ ի պատիժ դատապարտութեան յուսահատութեամբ:

Առ չորրորդն, թէ Պետրոսն է գլխաւոր յառաքեալսն եւ յաջորդք նորին՝ ի հայրապետս, պատասխանի արարաք, եւ ցուցաք ամենայն առաքելոց ունել բացարձակ իշխանութիւն, նոյնպէս եւ յաջորդաց նոցին ի վերայ յատուկ ազգի իւրեանց, ըստ այսմ. Ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս մինչեւ ի կատարած աշխարհի: Ուստի անկախ գոլով ի միմեանց ամենայն յաջորդք առաքելոց՝ զնոյն իշխանութիւն եւ պատիւ ունին, զոր ունէին նախնիք իւրեանց սուլրք առաքեալքն, ըստ սահմանադրութեան սրբոյ ժողովոյն Նիկիոյ եւ Կոստանդնուպոլսոյ:

Առ հինգերրորդն՝ որ էր Օծումն Վերջին՝ պատասխանի արարաք, թէ վերջին օծումն՝ է խորհուրդ եկեղեցւոյ, վասն որոյ ըստ սրբազան առաքելոյն Յակովը՝ եթէ ոք հիւանդանայցէ ի մէնջ՝ կոչեմք զերիցունս եկեղեցւոյ եւ առնեմք ի վերայ աղօթս, բայց օծանելն իւղով զհիւանդս, չէ ի գործածութեան եւ չէ հարկաւոր յոյժ, որպէս գրէ Մեծն Խոսրով ի մեկնութիւն Ժամագրքի»:

Քննադատը, մէջ բերելով այս յայտարարութեան հինգ կէտերն ու նրանց պատասխանը, գոչում է. «Ապշի արդեօք Վ. Հ. Մ. Զամչեան նոր պաշտպան ուղղափառութեան եկեղեցւոյ Հայաստանեայց յընթեռնուլն զայս սխալ եւ գայթի գայթ դաւանութիւն, զոր չէ տեսեալ, եւ ոչ իսկ զայն ընթերցեալ։ Ուստի, գիտելով զայս ամենայն, եթէ միանգամ յանդգնեսցի ընդդէմ այսպիսի ուղիղ եւ անսխալ վճռոց եկեղեցւոյն (հռովմէական) մաքառել եւ ընդդէմ զինել, այնպիսւոյն միտքն եւ դիտումն ոչ այլ ինչ երեւի, եթէ ոչ որոգայթադիր լինել հոգւոց ի գահավիժումն նոցա։ Ուստի պարտ է զգուշանալ յայսպիսեաց (Միքայէլ Վ. Զամչեանից, Պօղոս Թնկրեանից եւն), որոց ջանքն յաւէտ երեւի լինել վասն անձնական շահասիրութեան, քան թէ հոգւոց վրկութեան, քան զոր չիք այլ ինչ թշնամութիւն մեծ եւ անօրէնութիւն անտանելի»։

Քննադատութիւնը քննադատը վերջացնում է «Գլխաւորումն բանից» վերտառութեամբ մի յօդուածով, որի բովանդակութիւնն է ապացուցանել, որ Միսիթարեան միաբանութիւնը հիմնուել է ուղղափառութեան (հռովմէականութեան) պատրուակով որսալ ուղղափառներին եւ դէպի Հերձուածողութիւն մեքենայել։ Հետեւաբար եւ ասում է. «Վասն որոյ եւ զսոսա մարթ է համարել իբրեւ քարոզիչ կամ միսիօնար ընդդիմակօք ուղղափառութեան՝ առաքեալ առ մեզ ի կողմանէ հայոց հերձուածողաց (լուսաւորչական)։ Իսկ այս հետեւեցնում է Զամչեանի գրուածքից, որին համարում է Միսիթարեանների բերան եւ հիմն, որի արտաքինը վարդապետէ է անուանում, իսկ ներքինը՝ թանդագուշէ։ Այս գործողութիւնը հնարք կեղծաւորութեան է կոչում եւ ոչ նոր, այլ Միսիթարի գիւտ, իսկ վախճանը՝ անյայտ եւ զուր։ Միսիթարի՝ Հռովմայ գահի առաջ ուղղափառ ձեւանալը եւ իւր աշակերտներին իւր վարդապետութեամբն (երեւի լուսաւորչական) կրթելը գիւտ եւ հնարք կեղծաւորութեան է կոչում։ Քննադատը Միսիթարեան ուխտի՝ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ջատագով հանդիսանալը այսպէս է ուրուագրում։ «Ոչ կարաց (Միսիթար) ոչ ժուժել առ արտաքս ժայթքելոյ զթիւրեալ եւ զապականեալ հոտս իւրում վարդապետութեան, զոր ի սրտին գանձեալ ունէր ի վաղուց հետէ։ Վասն այնորիկ անդէն սկսաւ ջատագով ցուցանել զինքն ոչ բանիւ, այլ գրով եկեղեցւոյն Հայաստանեայց եւ հնարս մեքենայել այլանդակ հնարաւորութեամբ ունայն պատճառանօք եւ սնոտի խարդախութեամբ, զի ի պատրանս արկեալ զեկեղեցին ընդհանուր (հռովմէական) ի վիհս խարդաւանել մարթացի զուղղափառս (հռովմէական)։ Այս բաները իւր գլխից հնարած չհամարելով, այլ Միսիթարեանների գրքերից եզրակացնելով՝ քննադատը յորդորում է ողջամիտ ուղղափառներին (հռովմէականներին) հաւատ չընծայել այս տեսակ մարդկանց ու նոցա խօսքերին՝

ասելով. «զի որոց ջանքն եւ փոյթ են ի կործանումն լողաց զոր ոչ կարեմք ուրանալ, զի աչօք բացօք տեսանեմք եւ տեսեալ իսկ եմք»:

Հ. Պօղոս Թնկրեանի Յայտարարութեան այս քննադատութիւնը գրուած է 1815 թ. փետրուարի 12-ին կ. Պօղում, արտագրուել է Ս. Էջմիածնի նուիրակ Աստուածատուր արքեպիսկոպոսի սպասաւոր Յովհաննես սարկաւագի ձեռքով՝ 1822 թ. մայիսի 22-ին, կրկին արտագրուել է Յովհաննէս սարկաւագի օրինակից Շաքարճեան Գրիգոր վարժապետի հոգունակութեամբ իւր աշակերտ Կարնեցի դպիր Սիմօնի ձեռքով Կարնոյ Հայոց մայր դպրատան մէջ, 1828 թ. յունուարի 10-ին:

Պօղոս վրդ. Թնկրեանի յայտարարութիւնից երեւում է, որ նա մասնակցում էր 1810 թ. հայ կաթոլիկների առանձին կազմած ժողովներին որպէս կաթոլիկ, ուր խմբագրուած էին կաթոլիկների պահանջած զիջումները, եւ հայերի ժողովներին՝ չգիտեմ որպէս ինչ:

Մէջ բերելով Հ. Պ. Թնկրեանի յայտարարութիւնը, որի մէջ տեսանք միութեան համար կաթոլիկների երկու անգամ առաջարկած հնգական կէտերը եւ հայոցս պատասխանը, կյաւելացնենք որ, որքան կաթոլիկների առաջարկած կէտերի խմբագրութիւնը կատարուած է վարպետութեամբ, հնար եղածին չափ մեղմ, բայց եւ շատ որոշ, նոյնքան եւ հայոցս պատասխանը՝ զիջող, համակերպելու տրամադիր եւ տատամսոտ: Վտանգաւորն այն էր, որ կաթոլիկները, յանձին Թնկրեանի, իրանց առաջարկը այնպէս էին խմբագրել, որպէս թէ Հայոց Եկեղեցին ի սկզբանէ անտի, Ս. Լուսաւորչից սկսած, արդէն ընդունած է եղել եւ ընդունում է:

1 Քննադատութեան առաջին ընդօրինակող Յովհաննէս սարկաւագը Շահսարունեանն է, որ ծաղկեց 19-րդ դարու առաջին կիսումն եւ իւր ուսումնահիութեամբ եւ գրական վաստակներով Մայր Աթոռոյն միաբանութեան մէջ առաջին տեղն էր բռնում: Նա 1820 թ. Աղրիանուայօլսում սարկաւագ է ծերնադրում եւ Ս. Էջմիածնի վերադառնալով՝ 1826 թ. արեւայ, 1837 թ. հաստատվում է նորահաստատ Սինօդի անդամ, իսկ 1841 թ. ճենադրում է եպիսկոպոս:

Ներսէս կաթողիկոսը դեռ Բնարարիայի եւ նոր Նախիջեւանի Հայոց առաջնորդ եղած ժամանակ Յովհաննէս կաթողիկոսի մահից յետոյ կաթուղիկոսական ընտրութեանը գրաւոր կերպով արժանաւոր ընտրելի է համարում է Յովհաննէս Եպիսկոպոս Շահսարունեանին, որ վախճանելի է 1849թ. եւ բաղունել Շահրիար գիւղի Եկեղեցու արեւատեան դրան նօտ:

Յովհաննէս Շահսարունեանը, ինչպէս աւանդում է Ս. Արիստակէս արքայիսկոնուր (Տես՝ Յովհաննէս Եպիսկոպոս Շահսարունեանցի կենսագրութիւնը, Ս. Պետերբուրգ, 1898) ծնուել է 1799թ. մայիսի 20-ին: 15 տարեկան հասակում մտել է Մայր Աթոռու ուսանելու, 17 տարեկան հասակում 1816 թ. գնում է կ. Պօլիս Ս. Էջմիածնի նուիրակ Աստուածատուր Եպիսկոպոսի խնամքի տակ հմուտ վարժապետների մօտ կատարելագործուելու: Որովհետեւ այդ ժամանակ դեռ շարունակում էին հայ լուսաւորչականների եւ հայ կաթոլիկների միութեան պատճառով եղած ժողովներն ու բանակցութիւնները եւ Աստուածատուր Եպիսկոպոսը ժողովականներից մէկն էր, բնականաբար Շահսարունեանը՝ իբրև հոգեւորական եւ հոգեւոր գործերին մօտ գտնուող անձն, հետաքրքրուում է անցած դարձաներով եւ 1822թ. արտագրելով յուզուող խնդրին վերաբերեալ թղթերը՝ Ս. Էջմիածնի վերադառնալիս հետո բերում է: Միութեան խնդրիը երկար ժամանակ մնում է հրապարակի վերայ: Նրանով հետաքրքրուում են երկար ժամանակ. դրա ապացոյցն են այն բազմաթիւ ընդօրինակութիւնները խնդրին վերաբերեալ թղթերի, որ կան շատ տեղերում, որոնցից մէկն էլ մեր ձեռքի տակ եղածն է:

* * *

Վերլուծենք կաթոլիկների առաջարկների մի երկու կէտը եւ աշխատենք լրացնել հայոցս պատասխանը՝ մեր ընթերցողների մեծամասնութիւնը աչքի առաջ ունենալով, որ են քահանաները, որոնց մեծագոյն մասը տարրական կրթութիւն միայն ունի, որ ցաւելով խոստովանում ենք:

Կաթոլիկները, յանձին Թնկրեանի, իրանց առաջարկած երրորդ կէտում ասում են, որ Հայոց Եկեղեցին ընդունել եւ ընդունում է Ս. Հոգւոյ բղխումն Որդուց՝ վկայ կոչելով Սսոյ Գ. ժողովը, որ գումարուեց ըստ Կիրակոս Գանձակեցւոյ Հայոց Զ. թուին, որ է Փրկչի 1251, Հեթում թագաւորի եւ Կոստանդին կաթուղիկոսի օրով։ Հայք 862 թ. գումարուած Շիրակաւանի Բ. ժողովի այն կէտը ի նկատի ունենալով, որ ասում է. «Դաւանեմք զՀայր՝ անպատճառ, եւ զՈրդի՝ ի Հօրէ, եւ զՍ. Հոգին՝ ի նոցունց էութենէ», պատասխանում են. «Հայր յանձնէ, Որդի՝ ի Հօրէ եւ Ս. Հոգին՝ ի նոցունց էութենէ»։

Էութիւն բառը համանիշ է համագոյակից, համազօր, հաւասար բառերին։ Ս. Հարք Հոգեմարտների Հերետիկոսութիւնը դատապարտելով՝ Ս. Հոգուն յատկացրին «Համագոյ կամ էակից Հօր եւ Որդոյ» խօսքը։ Բայց կաթոլիկները իրանց յատուկ տրամաբանութեամբ ի նոցունց էութենէ բառերը հասկանում են «ելած կամ բղխած նրանցից (Հօրից եւ Որդուց)՝ Հայք դիտմամբ այդ ձեւն էին տուել Ս. Հոգւոյ բղխման վարդապետութեանը, որ կաթոլիկները իրանց կերպ մեկնելով՝ առարկութիւն չանեն։

Սսոյ Գ. ժողովը ազգի լրութիւնից ընդունուած չէ, ուրեմն եւ նրա սահմանադրութիւնը ազգային Եկեղեցու համար պարտաւորական չէ կարելի համարել։ Եկեղեցու նախնաւանդ սովորութիւնների նախանձախնդիր Ռուբինեան իշխանների տեղը Կիլիկիայում երբ բռնեցին կաթոլիկական հոգւով տոգորուած Զապել Թագուհին, նրա առաջին ամուսին օտարազգի ուխտագրուժ Փիլիպպոսը եւ երկրորդ ամուսին թուլամորթ եւ մոլեռանդ Հեթումը եւ վերջապէս Լուսինեանները, որոնք Հոգով ու մարմնով կաթոլիկ էին, եւ իրանց նեղութեան մէջ ամեն օգնութիւն պապից էին սպասում, պապից, որ օգնութիւն խոստանում էր, եթէ միայն Հայերը ընդունէին իւր գերիշխանութիւնը եւ լատինական Եկեղեցու վարդապետութիւնը, շատ բնական է, որ կարող էին Սսոյ Գ. ժողովի պէս ժողովակներ, Կոստանդին կաթուղիկոսի՝ դէպի պապը գրած թղթերի եւ Վանական վարդապետի մեկնութեան պէս դաւանութեան գրեր տեղի ունենալ եւ գրուել, բայց դրանք բոլորը ժամանակաւոր բաներ են եւ անցողական։ Ոչ կաթուղիկոսի բարձր կոչումը, ոչ ժողովի հեղինակաւոր

1 Աւետիքեան Գաբրիէլ. Բացատրութիւն շարականաց. Վենետիկ, 1814, եր. 727։

անունը եւ ոչ վարդապետի համբաւը չեն կարող ընդունելի կացուցանել այն, ինչ որ հակառակ է եկեղեցու ընդունած վարդապետութեանը եւ չէ համապատասխանում եկեղեցու սրբագրծուած աւանդութիւններին:

Ս. Հոգու՝ Որդուց բղխման վարդապետութիւնը կաթոլիկ եկեղեցու մէջ հին չէ, այլ սկսուել է եօթներորդ դարում եւ միայն իններորդ դարում պաշտօնապէս ընդունուել որպէս խնդիր հաւատոյ¹: Մի վարդապետութիւն, որ իններորդ դարումն է Լատին եկեղեցում քարոզուել որպէս խնդիր հաւատոյ՝ սաստիկ ընդդիմագրութիւն յառաջ բերելով Յունական եկեղեցու կողմից, հայ կաթոլիկ հարք ճգնում են ապացուցանել, թէ Ս. Լուսաւորիչ չորրորդ դարու սկզբում արդէն ընդունում էր եւ աւանդ է թողել Հայ եկեղեցուն: Խորենացին այս դէպքում կամէր. «Ո, կարի է առասպելս»:

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին Ս. Հոգւոյ ելումն այնպէս է ընդունում, ինչպէս աւանդել է Փրկիչը. «Հոգին ծշմարտութեան, որ ի Հօրէ ելանէ» (Յովկ., ԺԵ., 26), եւ ընդունել է որպէս մասն հաւատոյ, հիմն ունենալով Կ. Պոլսոյ Ա. Ժողովի սահմանադրութիւնը, որով Հոգեմարտների հերետիկոսութիւնը հերքելու համար Հանգանակի մէջ աւելացաւ «(Հաւատամք) եւ ի Հոգին սուրբ, տէր եւ կենդանարար, որ ի Հօրէ ելանե, որ ընդ Հօր եւ ընդ Որդւոյ երկրագութիւն առնու եւ փառաւորի, որ խօսեցաւ մարդարէիւք»²:

Թէեւ մեր Հանգանակի մէջ, որ Նիկիականն է (աննշան բացատրական բառերի յաւելացմամբ) Ս. Հոգու ելման մասին բան չկայ, բայց ժամագրքի սկզբում գրուած հաւատոյ խոստովանութեան մէջ կարդում ենք. «Հաւատամք զսուրբ Հոգին՝ անեղ, անժամանակ, ոչ ծնեալ, այլ բղխեալ ի Հօրէ, էակից Հօր եւ փառակից Որդւոյ»:

Նոյն ժամագրքի Արեւագալից երգերի մէջ՝ «Ի Հօրէ բղխեալ Հոգի աղբիւր բարութեան»:

Շարականի մէջ շատ տեղեր ի միջի այլոց Հոգեգ. Գ. աւուր հարցի 1 տուն. «Հայր անծիր եւ անսկիզբն, Որդւոյ պատճառ՝ անժամանակ ծննդեամբ եւ Հոգւոյ բղխման՝ անքննաբար», այսինքն՝ «Հայր անծիր եւ անսկիզբն, (որ) պատճառ ես Որդւոյ՝ անժամանակ ծննդեամբ եւ Ս. Հոգու բղխմանը՝ անքննաբար»:

Ս. Ներսէս Շնորհալին եւս, որին հայ կաթոլիկները անվիճելի հեղինակաւորութիւն են համարում, ի միջի այլոց երգում է.

«Աստուած անեղ, անժամանակ,
Հայր անսկիզբն եւ անքանակ,

¹ Աւետիքեան Գաբրիէլ. Բացատրութիւն շարականաց, Եր. 723:

² Գաբրիէլ. Յովսէփ, Յանգանակ Յաւատոյ, որով վարի Յայաստանեայց Եկեղեցի: Քննութիւն հանգանակին ծագման հեղինակին եւ ժամանակին վրայ: Վիեննայ, 1881, Եր. 80:

Որդւոյ պատճառ՝ ծննդեամբ անձառ,
Հոգւոյն բղխմամբ անքննաբար», որ
վերեւինի բառացի կրկնութիւնն է:

Ամենասուրբ երրորդութեան այս դաւանութեան վերայ հաստատ մնացին եւ մնում են արեւելեան եկեղեցիները (Հայոց, Յունաց եւլն.), իսկ Լատինաց եկեղեցին Ս. Հոգու վերաբերութեամբ շեղուեց, եւ արդարանում է Յիսուսի խօսքով, թէ. «Յիմմէ անտի առնուցու եւ պատմեսցէ ձեզ» (Յովհ., ԺԶ., 14), գոնէ Հ. Գարիի վրդ. Աւետիքեան, որ Վենետիկում 1800 թ. գումարուած կարդինալների յանձնարարութեամբ գրել է «Շարականի Բացատրութիւնը», կաթոլիկական ոգին Հայ եկեղեցու մէջ մուծանելու նպատակով այսպէս է գրում իւր բղխման ճառի մէջ.

«Յիմմէ անտի առնուցու եւ պատմեսցէ ձեզ», յորմէ ձեռնարկեն աստուածաբանք, թէ Հոգին սուրբ հարկաւ պարտի ելանել նաեւ յՈրդւոյ, վասն զի առնուլ ինչ յՈրդւոյ անմարթ էր Հոգւոյն սրբոյ առանց ելանելոյ ի նմանէ»¹:

Առողջ բանականութիւնը «Յիմմէ անտի առնուցու եւ պատմեսցէ ձեզ» խօսքից չէ կարող եզրակացնել «Ելումն Ս. Հոգւոյն յՈրդւոյ». նախ՝ որ Յիսուս ապագայի մասին է խօսում, մինչդեռ Ս. Հոգին համագոյ է Հօրը եւ Որդուն, ուրեմն յառաջ քան զամենայն յաւիտեանս ելանէ ի Հօրէ. երկրորդ՝ որ Յիսուսի ասելը, թէ Նա զիս փառաւորեսցէ, զի «յիմմէ անտի առնուցու եւ պատմեսցէ ձեզ», պէտք է հասկանալ՝ Նա ինձ պէտք է փառաւորի, որովհետեւ իմ (գործերից) պէտք է առնի ու պատմի ձեզ: Սակայն կաթոլիկ ասուածաբանները Սուրբ Գիրքը մեկնելու իրանց յատուկ եղանակն ունեն, որով կարող են ամեն միտք յեղաշրջել այնպէս, ինչպէս իրանք են կամենում:

Ի մի բան. Հայոց եկեղեցին Փրկչի խօսքի համեմատ դաւանում է «Հոգին ճշմարտութեան, որ ի Հօրէ ելանէ»: Այլ կերպ վարդապետութիւն չէ ընդունել, չէ ընդունում:

Դաւանութեան վերաբերեալ խնդիրներում, ուր հաւատն է միակ բռնողը, վիճող կողմերի մէջ իրաւախոհութիւնն ու համաձայնութիւնը անիրագործելի երեւակայութիւններ են: Հաւատոյ խնդիրներու հարկաւոր է հաստատ համոզումն, թէ դաւանածդ ճշմարտութիւն է, եւ անվեհերութիւն՝ այդ ճշմարտութիւնը պաշտպանելու:

Կաթոլիկներն իրանց առաջարկութեան Ա. կէտում ասում են, որ Հայաստանեայց եկեղեցին ընդունում է Ս. Պետրոսին գլուխ Ս. Հաւատոյ, հիմն Ս. Եկեղեցւոյ, հետեւաբար եւ նրա յաջորդներին, փակագծի մէջ ասենք՝ Հովվմայ պապերին ճանաչում է հաւատոյ եւ բոլոր քրիստոնէական եկեղեցիների գլուխ, եւայս՝ սկսած որպէս թէ Ս. Լուսաւորչից:

¹ Աւետիքեան Գարիիէլ. Բացատրութիւն շարականաց, Եր. 754:

Մխիթարեանները սկսած Մխիթար Աբբայից մինչեւ այսօր անհուն աշխատանք են գործ դրել եւ անհամար գրքեր հրատարակել ապացուցանելու, թէ Հայոց Եկեղեցին ընդունել եւ ընդունում է պապի գերիշխանութիւնը եւ հաւատոյ խնդիրներում համընթաց է եղել Հռովմէական Եկեղեցուն։ Եթէ այդպէս լինէր՝ այն ժամանակ էլ ինչ կարիք կար միութեան խնդիր յարուցանել եւ միանալու համար պայմաններ առաջարկել։ Բայց, բարեբաղդաբար, այդպէս չէ. մեր Եկեղեցին չէ ընդունել պապի գերիշխանութիւնը, եւ այդ բանի շնորհիւ ինքնիշխան Եկեղեցի է մնացել, դաւանութեան խնդրում համընթաց չէ եղել կաթոլիկականին եւ այդ բանի շնորհիւ էլ ինքնորոյն եւ ազգային Եկեղեցի է մնացել։

Կաթոլիկները պնդում են, որ ինչպէս Ս. Պետրոս առաքեալը գլխաւորութիւն ունէր առաքեալների մէջ, այնպէս եւ նրա յաջորդ պապերն գերիշխանութիւն ունեն քրիստոնէական Եկեղեցու մէջ։ Այս առարկութիւնը որքան հին եւ անհիմն է, նոյնքան եւ յամառութեամբ կրկնում եւ նոր է մնում կաթոլիկների մէջ։ Նոր Կոտակարանի մէջ Ս. Պետրոսի գլխաւորութեան մասին խօսք անգամ չկայ, բայց նրա վաղվաղկոտ յատկութիւնը շատ անգամ է շեշտուած։ Եթէ կայ մի աթոռ, որ պէտք է պարծենար Ս. Պետրոսի անունով՝ այդ Անտիոքի պատրիարքական աթոռն է, որովհետեւ Ս. Պետրոսը յիրաւի այնտեղ եղել է, սակայն նրա գործունէութիւնը այնտեղ երկրիմի է եղել, եւ Ս. Պողոս առաքեալը հետեւեալ տիրուք գոյներով է նկարագրում այդ. «Այլ յորժամ եկն Կեփաս յԱնտիոք, ընդդէմ դարձայ նորա, քանզի գոգ ստգտեալ իմն էր, քանզի, մինչ չեւ Եկեալ էին ոմանք առ ի Յակովբայ՝ ընդ հեթանոսս ուտէր անխտիր, իսկ իբրեւ Եկին, զատանէր եւ որոշէր զանձն, երկուցեալ յայնցանէ, որ ի թլիքատութենէ անտի էին, եւ կեղծաւորեցան ընդ նմա եւ այլ հրէայք» (Գաղատ., Բ., 11-13, տես եւ շարունակութիւնը)։

Յիսուս աշակերտների անունները թուելիս, յիրաւի, Ս. Պետրոսի անունը է յիշում, բայց այդ պապացոյց չէ, թէ Ս. Պետրոսն առաւելութիւն ունէր առաքեալների մէջ։ Եթէ կայ մի տեղ, ուր աւելի է պահւում աւագութեան կարգը, այդ հանդիսաւոր տեղերում բազմելու ժամանակն է։

Բաղարջակերաց տօնին՝ թէ՝ Խորհրդական Ընթրիքին եւ թէ՝ Ոտնալուայի ժամանակ, չէ երեւում, որ Յիսուսից յետոյ առաջին տեղը Ս. Պետրոսը գրաւած լինէր։ Որովհետեւ Ոտնալուայի վերաբերութեամբ Ս. Աւետարանի մէջ կարդում ենք. «Յառնէ (Յիսուս) յընթրեացն անտի եւ դնէ զհանդերձսն, եւ առեալ զենջակ մի սփածաւ։ Եւ ապա առեալ ջուր արկ ի կոնք եւ սկսաւ լուանալ զոտս աշակերտացն եւ սրբէր զենջակաւն, զոր սփածեալ էր, գայ առ Ախմոն Պետրոս» (Յովհ., ԺԳ., 4-6)։ Ուրեմն աշակերտներից մի քանիսի ոտքերը լուացել ու սրբել էր, երբ Եկաւ Պետրոսի

ոտքերը լուալու: Ընթրիքի ժամանակ էլ երեւում է, որ Ս. Պետրոս Յիսուսից բաւական հեռի եւ Յովհաննէսի դիմացը կամ կողքին նստած պէտք է լինէր, որովհետեւ երբ Յիսուս յայտնում է, թէ աշակերտներից մէկը պէտք է մատնի նորան, աշակերտները տարակուսած նայում են իրար, եւ Ս. Աւետարանը ասում է. «Եւ էր մի ոմն յաշակերտացն բազմեալ առ Յիսուսիւ, զոր սիրէրն Յիսուս: Ակնարկէ նմա Սիմոն Պետրոս հարցանել, թէ ո՛վ իցէ վասն որոյ ասէն» (Յովհ., ԺԳ., 23-25): Այս հատուածից երեւում է, որ Պետրոս Յիսուսից ոչ միայն հեռի էր բազմած, այլ համարձակութիւն անգամ չունէր կամ չունեցաւ ինքն հարցնել:

Յիսուսի աշակերտները բոլորն էլ հաւասար էին, եւ նրանցից ոչ ոք իշխանաւորութեան մտքով առնուած առաջնութիւն չունէր. ապացոյց, երբ որ Զեբեթիայի որդւոց մայրը իւր որդւոց հետ մօտեցաւ Յիսուսին խնդրելու, որ իւր այդ երկու որդիներից մէկին աջ եւ միւսին ձախ կողմը նստեցնի, Յիսուս յանդիմանական ձեւով նկատեց. «Ոչ գիտէք զի՞նչ խնդրէք»: Աշակերտներն էլ բարկացան այդ երկու եղբայրների վերայ, որոնց Յիսուս իւր մօտ կանչեց ու ասաց. «Գիտէք զի իշխանք ազգաց տիրեն նոցա : Ոչ այնպէս իցէ եւ ի ձերում միջոյ, այլ որ կամիցի ի ձենջ մեծ լինել եղիցի ձեր պաշտօնեայ, եւ որ կամիցի ի ձենջ առաջին լինել եղիցի ձեր ծառայ...» (Մատ., Ի., 26-28):

(Յիսուս) երբ իւր չարչարանքի եւ մահուան մասին էր խօսում, աշակերտները վիճում էին իրար հետ, թէ այնուհետեւ իրանց միջից ո՛վ կլինի մեծը, Ս. Աւետարանն ասում է. «Յիսուս կոչեաց զերկոտասանսն եւ ասէցնուա, եթէ ոք կամի առաջին լինել՝ եղիցի ամենեցուն կրտսեր եւ ամենեցուն պաշտօնեայ» (Մարկ., Թ., 35):

Ս. Ղուկաս աւետարանիչը առաքեալների մեծութեան մասին ձգտումն այսպէս է աւանդում. «Եւ եղեւ հակառակութիւն ի մէջ նոցա, թէ ո ի նոցանէ համարեցի մեծ: Եւ նա (Յիսուս) ասէ ցնուա... որ մեծն է ի ձեզ, եղիցի իբրեւ զկրտսերն, եւ առաջնորդն՝ իբրեւ զապասաւորն» (Մարկ., ԻԲ., 24-28):

Այս բոլորից երեւում է. ա. որ Ս. Պետրոս առաջնութիւն կամ մեծութիւն չունէր. եթէ ունենար, ամենեւին այդ մասին էլ վէճ չէր ծագի, բ. որ առաքեալների մէջ մեծը չկար, եւ Յիսուս միշտ դատապարտում էր առաքեալներից մէկի կամ միւսի մեծ լինելու կամ կոչուելու ձգտումն (Ղուկ., Թ., 46-48) եւ նրանց մէջ հաւասարութեան գաղափարը հաստատել կամենալով՝ ասաց. «զի ուտիցէք եւ ըմպիցէք ի սեղան իմ արքայութեան իմում եւ նստիցիք յերկոտասան աթոռ դատել զերկոտասան ազգն իսրայէլի (Ղուկ., ԻԲ., 30): Հետեւաբար, Ս. Պետրոս իւր ընկեր առաքեալների հետ հաւասար աթոռ նստելով ոչ ինքն իրաւունք ունի դատելու եւ

ոչ նրան յաջորդ կոչուելու փառքն ունենալ ձգտող Հռովմայ եպիսկոպոսները իրանց հաւասարապատիւ այլ եկեղեցիների եպիսկոպոսներին։ Այսքանս Ս. Պետրոսի մասին. այժմ գանք նրա յաջորդ կոչուող Հռովմայ պապերին, թէ նրանք առաջնութիւն ունեցե՞լ են։

Ս. Գրքից յետոյ քրիստոնէական եկեղեցու մէջ առաջին տեղը բռնում են տիեզերական ժողովների կանոնները. մի կողմ ժողոնելով բոլոր հին եւ նոր աստուածաբանների գրուածքները՝ դիմենք այդ ժողովներին։

Առաջին երեք տիեզերական ժողովներից 325 թ. գումարուած Նիկոյ տիեզերական ժողովում նախագահում էին Անտիոքի Եւստաթէոս եւ Աղէքսանդրիայի Աղէքսանդր եպիսկոպոսները¹։

381 թ. գումարուած Կ. Պոլսոյ Ա. Տիեզերական ժողովում նախագահում էին սկզբում՝ Անտիոքի եպիսկոպոս Մելիտոսը, եւ ապա՝ Գրիգոր Աստուածաբանը²։

431 թ. գումարուած Եփեսոսի Տիեզերական ժողովում նախագահում էին՝ սկզբում Աղէքսանդրիայի եպիսկոպոս Կիւրեղը, եւ ապա՝ Երուսաղէմի եպիսկոպոս Յորբնաղը³։

Թէ եւ այս ժողովներում պապական աթոռը ունեցել է իւր ներկայացուցիչը, բայց տեսնում ենք, որ ուրիշներն են նախագահում։

Այս արդեն յայտնի ապացուցանում է, որ Հռովմայ եպիսկոպոսները, բացի իրանց վիճակուած եկեղեցուց, այսինքն կաթոլիկականից, քրիստոնեայ այլ եկեղեցիների մէջ ոչ մի գերիշխանութիւն չեն ունեցել եւ չունեն։

Կաթոլիկ Հ. Պողոս Թնկրեանը իւր առաջարկութեան չորրորդ կետում ասում է. «Եկեղեցին Հայաստանեայց ընդունել է եւ ընդունում է այս ճշմարտութիւնը, թէ քրիստոնեաներից սրբութեամբ մեռնողների հոգիքը գնում են ուղղակի արքայութիւն, մահացու մեղքերով մեռնողների հոգիքը իջնում են դժոխք, իսկ ներելի մեղքեր ունեցողների հոգիքը, որոնք ժամանակ չեն ունեցել վճարել իրանց թողած մեղքերի կամ ներելի յանցանքի պատիժը, գնում են մի տեղ, այնտեղ նեղութիւն եւ անձկութիւն են կրում, բայց կենդանիների աղօթքների, պատարագների եւ ողորմութիւնների ձեռքով ներումն են գտնում, եւ պայմանեալ ժամանակը լրանալուց յետոյ գնում են արքայութիւն։ Իսկ Հայ կաթոլիկները իրանց առաջարկութեան երրորդ կէտում նոյն իմաստով կրկնում են, թէ սրբերի հոգիքը փառաւորուած են այժմ եւ մեղաւորներինը՝ դատապարտուած»։

Հայք պատասխանում են. սրբերի հոգիքը փառաւորուած են յուսով, իսկ անզեղջ մեղաւորներինը դատապարտութեան պատժի մէջ են յուսահատութեամբ։

1 Робертсон Джеймс, История Христианской Церкви, т. 1, с. 190.

2 Անդ, с. 247.

3 Անդ, с. 417-421.

Կաթոլիկները ընդունելով, որ սրբերի հոգիքը փառաւորուած են այժմ եւ մեղաւորներինը՝ դատապարտուած, կողմնակի կերպով հերքում են Վերջին Դատաստանը, որ պէտք է լինի մեռելների մարմնով յարութիւնից յետոյ, ուրեմն հերքում են Քրիստոսի Երկրորդ Գալուստը, որովհետեւ մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսը պէտք է գայ դատելու հոգիք եւ մարմինները եւ նրանց գործքերին համեմատ հատուցումն տալու:

Մեր Եկեղեցին դաւանում է այն, ինչ որ Հաւատոյ Հանգանակը ուսուցանում է, որ է. «Գալոց է նովին մարմնով եւ փառօք Հօր ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս, որոյ թագաւորութեան ոչ գոյ վախճան... (Հաւատամք) ի յարութիւն մեռելոց, ի դատաստան յաւիտենից հոգւոց եւ մարմնոց, յարքայութիւն Երկնից եւ ի կեանս յաւիտենականս»:

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին հաւատում է Յիսուսի Երկրորդ Գալստեանը, որովհետեւ Ս. Աւետարանն ասում է. «Եւ յորժամ Եկեսցէ որդի մարդոյ փառօք իւրովք եւ ամենայն Հրեշտակը ընդ նմա, յայնժամ նստցի յաթոռ փառաց իւրոց եւ ժողովեսցին առաջի նորա ամենայն ազդք» (Մատթ., ԻԵ., 31-32): Ս. Գրքի մէջ այս մասին բազմաթիւ վկայութիւններ կան:

Յիսուսի Երկրորդ Գալստեան ժամանակը որոշուած չէ: Աշակերտները հարցնում են. «Զի՞նչ նշան իցէ քոյոյ գալստեան եւ վախճանի աշխարհիս»: Յիսուս պատմելով իւր Վերջին դալստեան յառաջընթաց նշանները՝ ասում է. «Բայց վասն աւուրն այնորիկ եւ ժամու ոչ ոք գիտէ, ոչ Հրեշտակը Երկնից եւ ոչ Որդի, բայց միայն Հայր» (Մատթ., ԻԴ., 36), որպէս զի մարդիկ ամեն վայրկեան մահը աչքի առաջ ունենան եւ միշտ զգաստ լինեն մեղքեր գործելուց, որ մահը նրանց մեղքի մէջ եղած ժամանակը վրայ չհասնի, որպէս զի մահուան Երկիւղի տակ անգործ չմնան, այլ միշտ իրանց արդար վաստակով եւ աշխարհաշինութեամբ ու Աստուծոյ անունը փառաւորելով պարապեն՝ որպէս թէ յաւիտեան ապրելու են: «Արթո՛ւն կացէք, զի ոչ գիտէք յորում ժամու Տէրն ձեր գայ... վասն այսորիկ եւ դուք եղերուք պատրաստ, զի յորում ժամու ոչ ակն ունիցիք, գայ Որդի մարդոյ» (Մատ., ԻԴ., 42 եւ 45):

Մեր Ս. Եկեղեցին հաւատում է եւ Մեռելոց Յարութեանը, Վերջին Դատաստանին եւ գործոց համեմատ հատուցմանը, որովհետեւ Ս. Գիրքն ասում է. «Զի պարտ է ապականութեանս այսմիկ զգենուլ զանապականութիւն եւ մահկանացուիս այսմիկ զգենուլ զանմահութիւն» (Ա. Կորնթ., ԺԵ., 53):

«Եկեսցէ ժամանակ՝ յորում ամենեքին, որք ի գերեզմանս կայցեն, լուիցեն ձայնի նորա (Յիսուսի) եւ Եկեսցին արտաքս, որոց զբարիս գործեալ իցէ՝ ի յարութիւն կենաց եւ որոց զչար արարեալ՝ ի Յարութիւն Դատաստանաց» (Յովհ. Աւետ., Ե., 28-30):

«Զի լնկալցի իւրաքանչիւր իւրով մարմնով զոր ինչ գործեաց յառաջ. եթէ բարի եւ եթէ չար» (Բ. Կորնթ., Ե., 10):

Հայաստանեայց Ա. Եկեղեցին աղօթում է կենդանիների եւ ննջեցելոց համար, որ թիսուս նրանց իւր գթութեան արժանացնի իւր Երկրորդ Գալստեանը ներումն շնորհելով նրանց ներելի մեղքերին, եւ հաւատում է, որ իւր աղօթքը լսելի կլինի, որովհետեւ Ա. Գիրքն ասում է. «Եթէ ոք տեսցէ զեղբայր իւր մեղուցեալ ի մեղս, որ ոչ առ ի մահ (ներելի) խնդրեացէ, եւ տացէ (Աստուած) նմա կեանս մեղուցելոյն ոչ առ ի մահ» (Յովհ. Ա. Թուղթ Կաթողիկեաց, Ե., 16), «Եւ աղօթքն հաւատով փրկեացէ զաշխատեալն, եւ յարուսցէ զնա Տէր, եւ եթէ մեղս ինչ իցէ գործեալ, թողցի նմա» (Կժդ. Թ. Յակ., Ե., 15):

Ուրեմն այս մասին եւս Հայաստանեայց Եկեղեցին համընթաց չէ կաթոլիկականին:

* * *

Բայց մենք դառնանք մեր բուն խնդրին:

Հոռվմէական հայերի եւ Աբբայեան կրօնաւորների հայերիս հետ միանալու խնդրի վախճանը պարզելու համար, ներելի լինի ինձ ձեռագիրների յիշատակարաններից շեղումս շարունակել: Աբբայեան միաբանութեան հիմնադիր Միսիթար Սեբաստացու նպատակն էր ըստ երեւոյթին անձնուելու ոգուվ ծառայել հայոց լուսաւորութեան գործին, միեւնոյն ժամանակ չմոռանալով կաթոլիկութիւնը մուծանել մեր Եկեղեցու մէջ: Հարկ եղաւ նպատակին հասնել Հայաստանից դուրս ապաստանարան փնտոելով: Այդ ապաստանարանը Վենետիկ եւ իւր Ա. Ղազար կղզին դարձան: Միսիթար Սեբաստացին Հայաստանից եւ Հայաստանեայց Եկեղեցուց դուրս Վենետիկում հոռվմէական պապի իրաւասութեան տակ սկսեց գործը:

Սկզբում, Միսիթար եւ իւր արքանեակները ձեւացնում էին, թէ կաթոլիկութիւնը մի պատրուակ է, որի տակ նոքա կարողանում են ազատօրէն հայ գրականութիւնը ծաղկեցնել: Այդ ժամանակ ազգը մեծ համարում ունէր դոցա վերայ եւ նախնեաց մատենագրութիւնները հրատարակելու համար ոչինչ չէր խնայում Միսիթարեաններին: Բայց, հետզհետէ, պատրուակը դարձաւ նոցա համար իսկական նպատակ, եւ նոքա սկսեցին կրօնական գրքեր հրատարակել՝ ջանալով ապացուցանել հոռվմէական պապի գերիշխանութիւնը քրիստոնեայ բոլոր Եկեղեցիների վերայ եւ մեր Ա. Հարց գրուածքները կրկտել՝ հաստատելու, որ Հայոց Եկեղեցին եւս ընդունել է այդ սկզբունքը եւ հոռվմէական հայրապետներին ճանաչել է Հայոց Եկեղեցու վերայ իրաւասու: Նոքա ջանք էին անում հաստատել

Հայոց Եկեղեցու ուղղափառութիւնը՝ ապացոյցներ յերիւրելով, թէ Հայոց Եկեղեցին վիճելի կէտերում արդէն ընդունել եւ ընդունում է Հռովմէական Եկեղեցու դաւանութիւնը։ Այս իսկ նպատակով կազմուած են Շարականի բացատրութիւնը եւ նոյն ինքն հանգուցեալ Միքայէլ վարդապետ Զամչեանի Վահան Հաւատոյ մատեանը, որ այնքան խօսակցութեանց առիթ եղաւ։

Ժամանակը հետզհետէ փոխել տուեց Միսիթարեանների այդ ուղղութիւն էլ. նոցա այժմեան ուղղութիւնը ըստ բաւականի պարզել է հանգուցեալ Գաբրիէլ արքեպիսկոպոս Այվազեանը իւր «Ուրուագիծ Միսիթարեան միաբանութեան» եւ «Միսիթարեանց երազայոս մէկ կարծեացը քննութիւն» գրքոյկների մէջ[96], որ Հրատարակուած են Բազմավիշտում եղած Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի մի գրուածքի առիթով։

* * *

Երուսաղէմի Ս. Տեղեաց պաշտամանութիւնը միայն առիթ էր։ Միութեան խնդիրը իսկապէս հետեւանք էր Օսմանեան կառավարութեան խստութեանը դէպի հայ կաթոլիկները։ Օսմանեան կառավարութիւնը ազգապետ ճանաչում է հպատակ ազգերի հոգեւոր գլուխներին։ Իբրեւ այդպիսի՝ ճանաչում էր Յունաց պատրիարքին օրթոդոքս Եկեղեցիների համար եւ Հայոց պատրիարքին՝ ոչ-օրթոդոքս Եկեղեցիների համար։ Կաթոլիկ հայերը կրօնական յարաբերութիւն ունենալով լատինների հետ, որ օտար էին Օսմանեան տէրութեան մէջ, յաճախելով լատինների Եկեղեցիքը, եւ կամ իրանց համար տնային Եկեղեցիներ յարդարելով՝ օրինազանցութիւն էին անում, ուստի եւ հալածանքի էին ենթարկւում կառավարութեան կողմից։ Այս հալածանքից ազատուելու համար կաթոլիկ հայերը արտաքուստ տրամադրութիւն էին ցոյց տալիս միանալ Հայ Եկեղեցու հետ։ Դժբաղդաբար, Միսիթարեանց գծած ճանապարհն ընտրելով՝ նրանք կամենում էին մտնել Հայ Եկեղեցին՝ իրանց հետ մուծանելով եւ՝ կաթոլիկութիւնը, եւ՝ յաւակնութիւն ունենալով պահանջել, որ Հայ Եկեղեցին զիջումներ անի՝ յապաւելով իւր ծէսերից ու արարողութիւններից մի քանիսը, եւ Հաւատոյ դաւանութեան մէջ մուծանի այնպիսի փոփոխութիւններ, որ բոլորովին հակառակ էին Հայ Եկեղեցու աւանդութիւններին եւ սրբագործուած վարդապետութեանը։ Կաթոլիկ հայերը կամենում էին մտնել Հայ Եկեղեցին հռովմէական կանոններով՝ հակառակ ուստական առածին, որ ասում է. «Իւր կանոններով ուրիշ վանք չէ կարելի մտնել»։

1810 թ. միութեան գործի գլուխ անցած էր Յովհաննէս պատրիարքը[97], իսկ աշխարհականներից՝ արքունի վառօդապետ մահտեսի Առաքել (Ճատեան), Գրիգոր Զիրազեան եւ Գրիգոր Սախայեան ամիրաները։

Զիջումներ անելուն բացարձակապէս հակառակում էին երեմիա եպիսկոպոսը (Եւղոկիայի առաջնորդ) եւ Զաքարիա վարդապետը, որոնց ձայնը արձագանք գտաւ առաջաւորների եւ ժողովրդի մէջ եւ զիջման տրամադրութիւնը առ ժամանակ մի առ կախ մնաց:

Աբրահամ պատրիարքի օրով 1813-15 միութեան խնդիրը ընթացք չունեցաւ: 1815 թ. Երուսաղէմի վէքիլ Պողոս եպիսկոպոսը պատրիարք [98] ընտրուելով՝ նորից սկսեց յառաջ մղել միութեան խնդիրը, որովհետեւ հոգվմէական հոգեւորականները, օգտուելով օսմանեան ծառայութեան մէջ գտնուող հայ կաթոլիկների աջակցութիւնից, չէին դադարում հակառակութիւն սերմանելուց եւ տկարամիտներին որսալուց: Պողոս պատրիարքը 1816 թ. նոյեմբերի 23-ին պատրիարքարան է կոչում հայ մեծամեծներին եւ կաթոլիկներից Տիւգեան Գրիգոր Զէլէպիյին, Աբիկեան Պողոսին, Աստուածատուրեան Մատթէոսին, Տաւուտեան Անտօնին եւ Թնկրեան Յովսէփին, ու առաջարկում, որ ազգաւեր երկպառակութեան առաջքը առնելու համար հնար մտածեն: Ժողովականները որոշեցին գրել ամեն տեղ, որ սիրով վարուեն, սակայն ի զուր. կաթոլիկ հոգեւորականների ոտնձգութիւններին անհնարին եղաւ սահման դնել: Պատրիարքը 1817 թ. մայիսի 23-ին նորից պատրիարքարան կոչեց հայ կաթոլիկների մեծամեծներին, որք էին՝ նոյն Գրիգոր Զէլէպի Տիւգեան, Կարնեցի Մատթէոս Աստուածատուրեան, Անտօն Խըլճեան եւ Յակովը Թնկրեան, եւ ցոյց տուեց նրանց կաթոլիկների ազգավնաս գործերի մասին եղած գանգատների թղթերը: 1817 թ. հոկտեմբերի 12-ին Պողոս պատրիարքը հայ լուսաւորչական եւ հայ կաթոլիկ մեծամեծներին նորից ժողովի հրաւիրեց. դարձեալ որոշուեց, որ երկու կողմից էլ գիտնական անձինք ընտրուեն, վիճելի կէտերը քննեն, սուրբ Հարց վկայութեամբ յերեւան հանեն ճշմարտութիւնը, եւ այդ ճշմարտութիւնն ընդունեն միաձայն յօժարութեամբ որպէս հիմն միութեան: Ժողովը գիտնական անձանց ընտրութեան համար քսան օր որոշեց: Այս որոշումն կատարելու համար Պողոս պատրիարքը երեք օրից յետոյ հայ լուսաւորչական հոգեւորականներից եւ աշխարհականներից առանձին ժողով կազմեց: Ժողովը որոշեց. ա. վիճելի կէտերի համար իբրեւ ուղեցոյց ընդունել Աստուածաշունչը, ժամագիրքը, Շարականը, Խորհրդատետը, ծաշոցն ու Մաշտոցը, Ա. Լուսաւորչի գիրքն ու Ներսէս Շնորհալու Ընդհանրականը, բ. վիճելի կէտերը քննելու համար ընտրել Երուսաղէմի նուիրակ Մարկոս արքեպիսկոպոսին, Կարապետ եպիսկոպոսին (Մշոյ Ա. Կարապետի վէքիլ), Պետրոս վարդապետին, Գումար Գափուի աթոռակալ Տ. Մեսրոպին, Խւսկիւտարի աթոռակալ Տէր Բարդուղիմէոսին, պատրիարքարանի վարժապետ Թագաւորին, Ղալաթիոյ Տէր Զաքարիային եւ պատրիարքարանի տիրացու Գրիգորին: Պողոս

պատրիարքը ժողովի այս որոշումն հաստատեց նոյն թուի նոյեմբերի 22-ին տուած կոնդակով:

Սակայն կաթոլիկների կողմից ոչ մի հոգացողութիւն չեղաւ, որովհետեւ նրանց հոգեւորականները խուսափում էին հայերի հետ որեւէ յարաբերութիւն ունենալուց: Երբ այս իմացաւ պատրիարքը, նոյն թուի դեկտեմբերի 12-ին վերջին ժողովը կազմեց, որին ներկայ էին կաթոլիկներից յիսուն հոգի: Պատրիարքը յայտնում է ժողովին գործի դրութիւնը: Կաթոլիկները արդարացի են գտնում պատրիարքի ասածները, եւ թուով 300 հոգի գնում են դէպի լատինների Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին եւ կոչում իրանց կարգաւորներին, բայց սոքա փոխանակ գալու, դրդում են լատին կրօնաւորներին ժողովածներին դուրս վարել, որպէս խոռվարանների: Կաթոլիկ կարգաւորները այսքանով չբաւականացած՝ լատին կրօնաւորների գրգռմամբ դիմում են կառավարութեանը՝ ասելով, թէ հայք ժողով անելով յարձակուել են լատին եկեղեցու վերայ եւ այժմ մտադիր են գեսպանատան վերայ եւս յարձակելու: Կառավարութեան պաշտօնեան հաւատալով նրանց՝ գիշերը բազմաթիւ գորքով գալիս է Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցին, բայց ոչ ոք չգտնելով՝ հեռանում է: Միութեան գործը դարձեալ խափանւում է, բայց եւ շուտով վերսկսւում:

Տաճկաց կառավարութիւնը մի կասկածի առիթով փողերանոցի տեսուչ Տիւզեանների եւ նրանց ազգականների տները խուզարկելիս՝ գտաւ մատուռներ եւ եկեղեցական սուրբ անօթներ: Յայտնի եղաւ, որ նրանք առ երեսս գտնուելով հայոց պատրիարքի իրաւասութեան տակ՝ բոլորովին այլ դաւանութիւն ունեն:

Կառավարութիւնը սկսեց հալածանք հայ կաթոլիկների դէմ: 1819 թ. սկզբներում յամառներից երկուսին գլխատեց, երկուսն էլ իրանք իրանց տան լուսամուտից կախուելով՝ խեղդամահ եղան, շատերն էլ աքսորուեցին: Այս հալածանքի պատճառով նորից երեւան եկաւ միութեան խնդիրը: Եւ խտրութեան ինչ ինչ կէտերը քննելու համար նորից սկսուեցին ժողովներ կազմուել, որ տեւեց Ծննդեան Ութօրէքից մինչեւ Աւագ Զորեքշաբթի օրը: Ժողովականներից էին հայերից՝ Գում Գափուի Տէր Մեսրոպ գիտնական ու հւակիւտարու Տէր Բարդուղիմէոս քահանաները եւ Թագավառը վարժապետը, կաթոլիկներից՝ Հ. Մեսրոպ Աղաչրաղեան, Հ. Թոմա Մաքսէթեան եւ Սերովէ Ճէվահիրճեան: Ժողովներին նախագահում էր Մտեփան եպիսկոպոս Աւգերեանը, որ իւր հեղինակութեամբ վիճաբանութիւններին խաղաղ ելք էր տալիս: Ժողովները գումարւում էին երբեմն Յարութիւն ամիրա Պէզճեանի եւ երբեմն արքունի ճարտարապետ Գրիգոր ամիրայի տանը:

Միութեան գործը գրեթէ գլուխ եկած էր, եւ պատրիարքարանը հետեւեալ զիջումներն էր արել միութիւնը գլուխ բերելու համար:

1. Հայ եկեղեցին Քաղկեդոնի ժողովը եւ Լեւոնին չպէտք է նզովէր,
2. այլեւ ի շարս սրբոց՝ չպէտք է յիշէր Յովհան Որոտնեցուն եւ Գրիգոր ու Մովսէս Տաթեւացիներին եւ 3. պէտք է ընդունէր Վերջին Օծման իւղի գործածութիւնը (ցանկացողների համար):

Այսպէս, 1820 թ. ապրիլի 18-ին Գում Գափուի Մայր եկեղեցու մէջ փառաւոր Հանդէս կատարուելով, աբբայեաններից հինգ վարդապետներ, Գօլէճեաններից երկու վարդապետներ խուռան բազմութեան հետ մտնում են Հայոց եկեղեցու գիրկը: Ուրախութիւնն անսահման է:

Միութեան գործը ընդհանրացնելու համար տպագրուում է միութեան խնդրի առիթով կայացած որոշումը հետեւեալ վերնագրով՝ «Բան հրաւէր սիրոյ» Ազգային ժողովոյ հաւանութեամբ եւ խնդրանօք տպեալ ի Կ. Պոլիս, 1820 թ. մայիսի 17.[99] գրքի ճակատին դրուած է Ս. Լուսաւորչի պատկերը:

Գիրքը կազմուած է երեք մասներից. Ա. «Յառաջաբանութիւն», Բ. «Սուրբ եւ ուղղափառ վարդապետութիւն եկեղեցւոյն Հայոց այս է, յորոյ վերայ միայն է խնդիրն», Գ. «Վերջաբանութիւն»: Սոյն գրքի «Յառաջաբանութեան» մէջ յիշուած է, որ տասն տարի առաջ, այսինքն՝ 1810 թ., պատրիարքներն[100] էլ երեք տարի շարունակ ջանացել են սէր եւ միութիւն հաստատել ազգի բաժանեալ մասերի մէջ, բայց աշխատանքը պարզիւն է անցել:

Վերջաբանութեան մէջ Կ. Պոլսոյ այդ ժողովակը սիւնհոդոս է կոչուած եւ յիշուած է, թէ այդ սիւնհոդոսին ներկայ են եղել Սոյն Կիրակոս կաթողիկոսը, որ պատահմամբ Պոլսումն էր, Կ. Պոլսոյ պատրիարք՝ Աղրիանուպօլսեցի Պողոս արքեպիսկոպոսը, Ա. Էջմիածնի եւ Ս. Երուսաղէմայ արքեպիսկոպոսներն ու գործակալները. եղել են նաեւ շատ արքեպիսկոպոսներ, վարդապետներ, բոլոր եկեղեցեաց քահանաները, իշխանապետներն ու իշխանները, միւթէվէլիները, գանձապետները, եկեղեցպաններն ու արհեստաւորների բոլոր գլխաւորները, որոնք բոլորն էլ ստորագրել են արձանագրութիւնները, որոյ իսկը պահուած է պատրիարքարանում, իսկ տուած ընդօրինակութիւնը կրում է վերնագիրս «Բան Հրաւէր Սիրոյ»: Սակայն, որպիսի անձերից էլ կազմուած լինէր ժողովը, ընդհանուր առմամբ չէր կարող ազգային նշանակութիւն ունենալ, հետեւաբար եւ ժողովի վճիռը ազգի ընդհանրութեան համար պարտաւորական չէր:

Նախ՝ որ եկեղեցու մէջ որեւէ փոփոխութիւն մտցնելը ամեն անձնական իրաւասութիւնից բարձր է՝ լինի դա ընդհանրական կաթողիկոսն անգամ, որ Ամենայն Հայոց Հայրապետի կոչումն ունի: Յիշեալ սիւնհոդոս կոչուածը եկեղեցու մէջ այնպիսի փոփոխութիւներ էր մտցրել, որոնց դէմ եկեղեցին հազարաւոր տարիներ մաքառել է, իսկ սիւնհոդոս կոչուած

Ժողովակի նախագահը եղել է Կ. Պօլսոյ պատրիարքը, որ ըստ եկեղեցական կոչման՝ Կ. Պօլսոյ արքեպիսկոպոսն է՝ առաջնորդական իրաւամբ, ըստ հոգեւորին՝ ըստ ամենայնի ստորագրեալ Ամենայն Հայոց Հայրապետին: Երկրորդ՝ ժողովակաները եղել են միայն պօլսեցիներ եւ այնտեղ պատահմամբ գտնուած հոգեւորականք, իսկ ազգային ժողով կազմելու համար պէտք է, որ ամբողջ ազգը ունենար իւր ընտրած ներկայացուցիչները. այն ինչ ժողովականները ոչ թէ ընտրութեամբ եւ հաւանութեամբ ազգի, այլ իրանց անձնական դիրքովն էին նոյն պատիւը ստանձնել:

Ազգը գեռ իւր դժկամութիւնը չէր հասցրել ի լուր պատրիարքի այդ անկոպար գործողութեան համար: Միութեան խնդիրը շատ ծանր եկաւ գաղատացի հոգմէականներին եւս, որոնք երբ տեսան, թէ Պօղոս պատրիարքը յուլիսի 12-ին վերջին օծման իւղ եւս օրհնելով ուղարկեց եկեղեցիներին, որ ցանկացող հիւանդներին օծեն, յարմար դէպքից օգուտ քաղելով օգոստոսի 7-ին, մի գաղատացի հոգմէականի ձեռքը տուին «Հրաւէր սիրոյ» մատեանը՝ Ս. Լուսաւորչի պատկերի վերայ պապի պատկերը մածուցած, ուղարկեցին հայոց արհեստաւորների մօտ՝ ժողովրդին գրգռելու: Ճարպիկ գաղատացի կաթոլիկը ջերմեռանդ հայ ծպտուած՝ գոչում էր. «Ինչ էք անհոգ նստել, պատրիարքը Փուանկացաւ, ուրացաւ ս. Էջմիածինը եւ Հոռվմայ աթոռոյն հնազանդեց, սորանից յետոյ ս. Մեռնը վերացաւ, նորա տեղ աղցանի նման ձիթով պէտք է տապակուենք, էլ լոելու ժամանակ չէ՝, մենք վազը պէտք է բողոքենք, դուք էլ մեզ հետ միացէք, գնանք պատրիարքարան եւ իմացնենք, որ մենք Լուսաւորչի որդիք ենք եւ ոչ Հոռվմայ պապերի»:

Այս ճշմարտութեամբ կազմուած յորդորով ամբողջ ժողովուրդը յուզւում է, եւ լցուելով Մայր եկեղեցին՝ աղաղակում. «Մենք հայ ենք, Ս. Լուսաւորչի որդիք, Փուանկ չենք լինի, թող գայ պատրիարքը եւ մեզ ապահովացնէ»: Պօղոս պատրիարքը պարտաւորում է պատրիարքարանի լուսամուտից դուրս փախչելով մի թուրքի տան մէջ ապաստանարան գտնելու. պատրիարքարանի դռները խորտակում են: Կարգը վերահաստատելու համար Բ. Դրան ոստիկանները (ենիչերիներ) ոստիկանապետի հետ վրայ են հասնում, ամբոխը ցրւում է, մի քանի գլխաւորների ձերբակալելով բանտարկում են: Բանտակեալները սկսում են զանազան մարդոց մատնել իրեւ խոռվութեան պատճառների. բանտարկում են շատերը, բայց իսկական խռովարար գաղատացին Եւրոպա փախած լինելով՝ ազատուում է: Մատնում են մի քանի եպիսկոպոսներ էլ եւ նոյն ինքն Սոյ կաթուղիկոս Կիրակոսը, բայց եւ չուտով ազատուում են: Մատնութիւնները շարունակում են, մինչեւ որ օգոստոսի 16-ին Մեծ Եպարքոսը Պօղոս պատրիարքին իւր մօտ կանչելով՝ կամենում է գիտենալ, թէ ով-

քե՞ր են միութեան խնդիրը յառաջ բերելով խոռվութեան պատճառ դարձել եւ ի զարմանս իւր՝ իմանում է, որ դոքա են Գրիգոր Ճարտարապետը, Յարութիւն Պէզճեանը, Ճանիկ Փափազեանը, Մ. Յովհաննէս Երկանեանը եւ Կարապետ Ազնաւուրեանը:

Վերջապէս, ուժունամեայ Գրիգոր ամիրա Սախայեան բոլոր յանցանքը իւր վերայ առնելով՝ խնդրում է միւսներին արձակել: Իրանք իրանց գրգռման գործի մէջ յանցաւոր խոստովանուեցին, դեռ ուրիշ չորս հոգի էլ եւ բոլորի համար էլ մահուան դատավճիռ կայացաւ. Սախայեանին սեպտեմբերի 18-ին՝ Խաչվերացի եօթներորդ օրը, Երեկոյեան ժամերգութեան ժամանակ «Լոյս զուարթ»-ը ասելիս՝ Մայր Եկեղեցու դրան առաջ կախեցին, մնացեալ չորսին էլ՝ քաղաքի զանազան մասերում: Հետեւեալ օրը մնացած բանտարկեաները ազատում են, իսկ Երեւելիները՝ աքսորւում զանազան տեղեր:

Այսքան աղէտները միութեան խնդրից ծագելուց յետոյ, երբ Պօղոս պատրիարքը վեղար եւ փիլոն ընդունող աբբայեան վանականներին հրաւիրեց պատրիարքարան, որ Երկուսին Ս. Էջմիածին, Երկուսին՝ Մշու Ս. Կարապետ եւ Երեքին էլ՝ Երուսաղէմ ուղարկի, նոքա փոխանակ պատրիարքարան գալու՝ դիմեցին լատինացւոց Եկեղեցին. նոցա հետեւեց նաեւ աբբայեանների ժողովուրդը:

Հոռմէտականները դարձեալ սկսեցին հակառակը գնալ Հայոց Եկեղեցու՝ նզովելով Գրիգոր եւ Մովսէս Տաթեւացիներին ու Յովհան Որոտնեցուն, իսկ Հայոց Եկեղեցին հարազատ իւր նախնի սովորութեանցը՝ մերժեց վերջին օծման իւղի գործածութիւնը եւ նզովում է Քաղկեդոնի ժողովն ու Լեւոնին:

Ինչպէս տեսանք եւ պէտք է տեսնենք, 1819-1830 թթ. տաճկահայոց, եւ ի մասնաւորի Կ. Պօղոյ Հայերի համար, շատ նշանաւոր շրջան է: Այդ շրջանում հայ լուսաւորչականներն ու հայ կաթոլիկները շատ մօտենում են իրար. յառաջ է գալիս միութեան խնդիրը: Միութիւնը գլուխ բերելու համար Երկու կողմն էլ արտաքուստ պատրաստակամութիւն է ցոյց տալիս Եկեղեցական ծէսերի եւ արարողութիւնների վերաբերութեամբ միմեանց զիջումներ անել: Բայց երբ արդէն միութիւնը գլուխ եկած էր համարում, կաթոլիկ Հայերը բոլորովին անջատում են, եւ մինչ այդ ժամանակ, որ Հայոց պատրիարքի գերիշխանութեան տակ էին գտնում եւ հայ համայնք էին ճանաչւում կառավարութեան առաջ, այնուհետեւ իրաւունք էին ստանում կազմել առանձին կաթոլիկ համայնք կաթոլիկ պատրիարքի գերիշխանութեան տակ: Այս բանին նպաստում են.

Ա. 1829 թ. սեպտեմբերի 14-ին ոռուսների եւ տաճիկների միջեւ կնքուած Աղրիանուպօլի դաշնագրի 12-րդ յօդուածը, որ է. «Հարկատուք

Տաճկաց, որք են յոյնք, հայք, հռովմէական հայք եւ հրէայք՝ ազատ լիցին ի պաշտել զո՞ եւ իցէ հաւատս, եւ բռնութիւն հաւատոյ եւ կրօնի մի՛ լիցի ի կողմանէ օսմանեան տէրութեան. ուստի բռնութեամք յեղաշրջել զքրիստոնեայս ի մահմեղական օրէնս մի՛ երբէք լիցի եւ հռովմէական հայք ազատ լիցին ի պաշտել հաւատս իւրեանց»:[101]

բ. Գաղղիացւոց եւ անգղիացւոց դեսպանների միջամտութիւնը, որի հետեւանքն եղաւ 1830 թ. յունուարի 6-ին հրատարակուած հրովարտակը, որով աքսորուած կաթոլիկ հայերը վերադարձան իրանց բնակավայրերը, եւ իրաւունք ստացան սեպհական պատրիարք ու եկեղեցիներ ունենալու՝ այլ եւս լատինների եկեղեցին չյաճախելու պայմանով¹:

1 Պերպէրեան Աւետիս, Պատմութիւն Հայոց: Կ. Պոլիս, 1871:

ՎԱՐՎԱՌ ԿՈՒՍԻ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ¹

Բժիշկ Գաբրիէլ Տէր-Յովհաննէսեան (Քաջբերունի) ուղարկել է մեր անուամբ մի քանի ձեռագիր տետրակներ եւ թերթեր՝ գրուած ԺՀ. եւ ԺԹ. դարերում: Այդ ձեռագիրը կյանձնենք Մայր Աթոռի մատենադարանին, նախապէս «Արարատ»-ի մէջ նրանց իւրաքանչիւրի մասին, որոնք փոքր ի շատէ ամբողջութիւն են կազմում, հետզհետէ համառօտ մատենախօսական տեղեկութիւններ տալով, սկսած այս համարից:

«Վառվառ կուսի վկայաբանութիւն»: Անվարժ նոտրգիր, չունի յիշատակարան, սկզբից թերատ., 21 երես, մեծութիւն՝ 17x12 սմ: Նման տպուած «Հայոց նոր վկաները» գրքի Բ. հատ., եր. 295, սկսած 7-րդ տողից. «Առեալ ցնծութեամբ զնա եւ տարեալ...»: Զեռագրում առաջ դրուած է «Յաղագս Հրաշից»² եւ ապա՝ «Յաղագս մաքսապետին»³:

Ձեռագրում չկան.

Ա. Ներբողական տապանագիր ... գեղապանծ լոյս⁴:

Բ. Երկրորդ եւ երրորդ տապանագիրն «Վարդագոյն տփումն» եւ «Մեծ վայելչութիւն»⁵:

Ձեռագրում աւելի է, որը եւ տպում ենք:

«Երգո ի վերայ Դւնիկցի նոր նահատակաց,
Վառվառ գոչէ ասելով,
Տարան այնտեղ, մէկ գիշերմ պահեցին,
Առաւօտուն ձիուն առջեւ խառնեցին,
Հեքիմներուն դէմն յերես հանեցին.
Քրիստոսի խաթեր, լուս հաւտիս համար:
Հարս ու մարս մեզի թողեց յիշատակ,
Սուտ աշխարհիս յերեսն, ինչդ երթամ դարտակ,
Քուր ու եղբայր էղան մէկ տեղ նահատակ՝
Քրիստոսի խաթեր, լուս հաւտիս համար:
Տէր չունէի՝ սուրբ Կարապետ տէր եղաւ,
Վառվառա կոյս քովս նստաւ՝ քուր եղաւ,
Ո՞ր ան կերթամ ճամբարներս՝ ջուր եղաւ.

1 «Արարատ», 1910, էջ 188-189: Յրատարակված է «Գրախօսութիւն» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յուսիկ Արքեպս.:

2 Հայոց նոր վկաները: Յտ. Բ.: Վաղարշապատ, 1902, եր. 307, տող 15:

3 Անդ, եր. 206, տող 1:

4 Անդ, եր. 311:

5 Անդ, եր. 312-313:

Քրիստոսի խաթեր, լուս հաւտիս համար:
 Զեռքս ոտքս կապեցին, ձըկին մեծ յօտան,
 Էրած սրտիս հրեշտակներ ջուր կուտան,
 Զիաւոր սրբունաք իմ տատիս հասան,
 Քրիստոսի խաթեր, լուս հաւտիս համար:
 Եօթն ամիս շատ չարչարանք քաշեցի,
 Իրեք գեղի մայ մազաթը լցուցի,
 Եկայ եկեղեցնա դուռը շատ լացի,
 Քրիստոսի խաթեր, լուս հաւտիս համար:
 Եօթն ամիս շատ չարչարանք թող քաշեմ,
 Հոգիս դալարի, մարմիս մաշեմ,
 Քանի որ չարչարուիմ՝ սրբունաք յիշեմ,
 Քրիստոսի խաթեր, լուս հաւտիս համար:
 Ինծի մերկացուցին ձըկին մէկ պախչամ,
 Լուսեղին շապիկն այնտեղ հագուցին,
 Տեսիլք տարան, սուրբ դրախտը ցըրուցին,
 Քրիստոսի խաթեր, լուս հաւտիս համար:
 Յակոբ աղան դուռը դրախտին բացեց,
 Քեսաներն հեքիմներու դէմն լցեց,
 Նահատակը մազէ շապիով պատնքեց,
 Քրիստոսի խաթեր, լուս հաւտիս համար»:

Դւնիկեցի Վառվառ կուսի նահատակութիւնը կատարուել է ՌՄԿ.
 (1810 թ.) յուլիսի 16-ին, եւ ինչաէս երեւում է, մեծ տպաւորութիւն է թո-
 ղել ժողովրդի վերայ, որովհետեւ այդ նահատակութիւնը արձանագրում
 են ընդարձակ եւ ոտանաւոր, արժանահաւատ քաղաքացիներ Մատթէոս
 քահ., Հանէս վարժապետ (նօտար) եւ իշխան Յակովը Մամիկոնեանի որ-
 դի Կարապետը¹:

1 Բայց նոր վկաները, Յտ. Բ., եր. 225:

ԴԱԼԻ-ԲԱԲԱՅԻ ՍԵՊԱԳԻՐ ԱՌՋԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ¹

Խուսական թասենի Սթըհան գիւղացի պ. Կիրակոս Տէր-Աղէքսանդրեանից իմանալով, որ ոռւսական սահմանից 4 ժամ կամ մօտ 40 վերստ հեռաւորութեամբ, էրզրումի վիլայէթի Դալի-Բաբա գիւղի եկեղեցու աւազանի մօտ, որմի մէջ դրուած է մի սեպագիր արձանագրութիւն, խնդրեցի նոյն պարոնին այդ արձանագրութեան ընդօրինակութիւնը էստամպաժով կամ լուսանկարով ուղարկել Ս. էջմիածին, ուր նոյնպիսի արձանագրութիւնների մեծ հաւաքածու կայ:

Պ. Կ. Տէր-Աղէքսանդրեանը յայտնում է, որ փետրուարի 3-ին գնացել է Դալի-Բաբա, կամեցել է էստամպաժով սեպագրի ընդօրինակութիւնը վերցնել, բայց չէ յաջողել, որովհետեւ, գրում է նա. «Դժբաղդաբար, չգտնուեցին ծծան թուղթ եւ ուրիշ թղթել: Երեւակայեցէք, 150 ծխից բաղկացած մի հայաբնակ գիւղ, ուր նստում է գաւառի միւտիրը, կան 8 հատ առեւտրական խանութներ, պօստ-հեռագրատուն եւ միացեալ ընկերութեան դպրոցը, եւ չի ճարւում ծծան թուղթ: Կարող էք գաղափար կազմել, թէ ամենայն ինչ կատարեալ է»:

Պ. Կ. Տէր-Աղէքսանդրեանը տեղական Անտօն քահանայ Թուխիկեանի եւ պ. Յակովը Տուտեանցի հետ մտնում է եկեղեցի եւ նրանց աջակցութեամբ, մեծ զգուշութեամբ մատիտով ընդօրինակում է արձանագրութիւնը:

Գիւղի ծերունիների ասելով՝ արձանագրաբը Դալի-Բաբայի մօտիկ Բօղազ կոչուած տեղի հին աւերակ եկեղեցու քարերից է, եւ իբրեւ սրբութիւն բերուել դրուել է Դալի-Բաբայի եկեղեցու աւազանի մօտ, որմի մէջ:

Ես յանձնարարել էի պ. Կ. Տէր-Աղէքսանդրեանին, որ Դալի-Բաբայի երկու ժամ հեռաւորութեամբ, քրդաբնակ Եազլի-դաշ գիւղի մօտ, ժայռի վերայի սեպագիր արձանագրութիւնն եւս ընդօրինակի եւ ուղարկի: Այս առիթով նա գրում է. «Զկարողացայ գնալ, թէ ձմեռ էր եւ թէ տեղացիների ասելով՝ գրութիւնը գետնի մակերեւոյթից մօտաւորապէս երեք արշին բարձր ժայռի վերայ: Հարկաւոր էր փայտ եւ տախտակ բարձրանալու համար: Քրդական մի փոքրիկ գիւղում ես չպէտք է կարողանայի ձեռք բերել հարկաւոր իրերը»:

Յոյս ունիմ, որ դիպող ժամանակին պ. Կ. Տէր-Աղէքսանդրեանը Եազլի-դաշի արձանագրութեան ընդօրինակութիւնն էլ ուղարկի:

1 «Արարատ», 1910, էջ 189-192: Յրատարակված է «Գրախօսութիւն» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յուսիկ Արքեպս.:

Խորին շնորհակալութիւն պ. Կ. Տէր-Աղէքսանդրեանին նըա կրած նեղութիւնների համար՝ Դալի-Բաբայի արձանագրութեան առիթով:

Դալի-Բաբայի արձանագրութիւնը ինն տող է: Լայնութիւնը ըստ պ. Կ. Տէր-Աղէքսանդրեանի՝ մի եւ կէս արշին, երկարութիւնը՝ անյայտ, որովհետեւ պատի մէջ է:

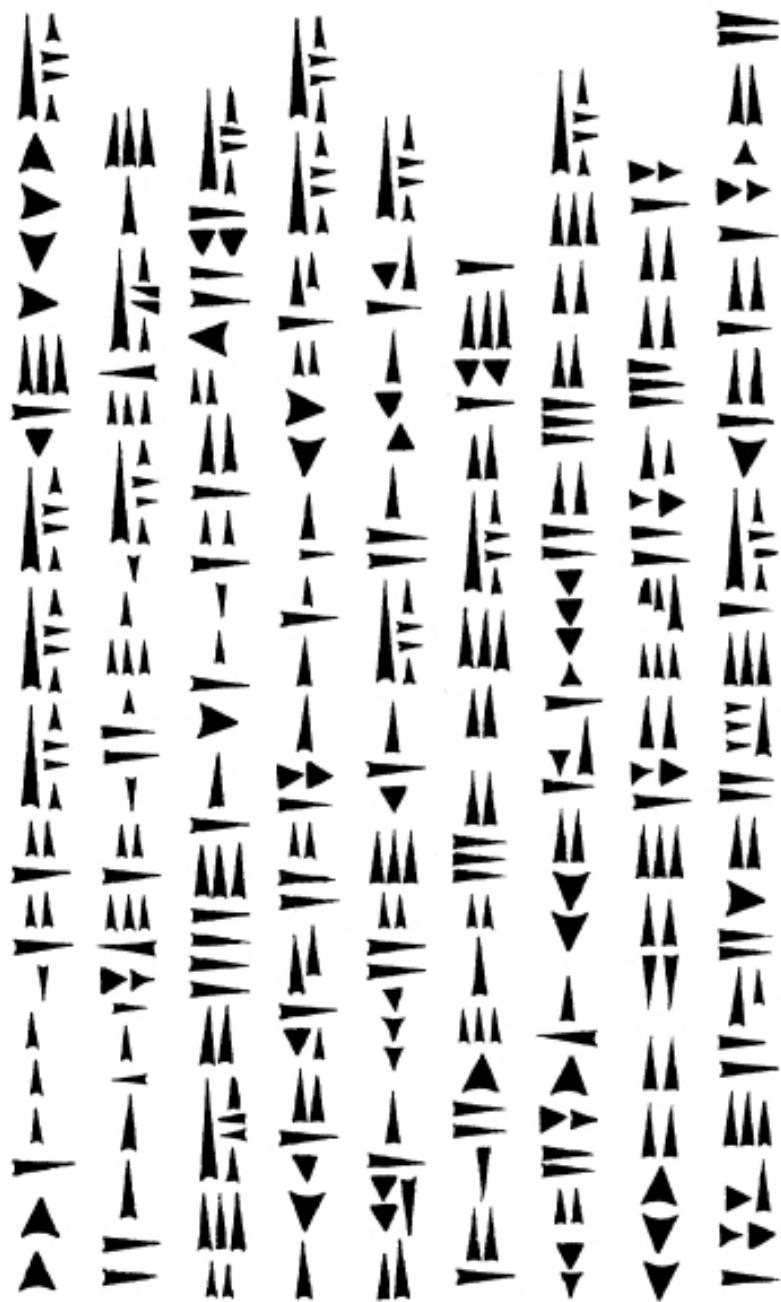
Աչա այդ սեպագիր արձանագրութիւնը, որ տպում ենք «Արարատ»-ում, Մայր Աթոռիս միաբան Գալուստ Տէր Մկրտչեանի ծանօթութեամբ:

Ծանօթութիւն: «Այս տպագիրը (պ. Կ. Տէր-Աղէքսանդրեանի պատճէնը) միայն մօտաւոր գաղափար է տալիս: Ճիշտ օրինակն ունենալու համար անհրաժեշտ է կամ բեւեռագրագէտի ընդօրինակութիւն, կամ լուսանկար եւ կամ էստամպաժ:

Արձանագրութիւնը իսպուինիսի որդի Մենուաս թագաւորինն է, որ նստում էր Տոսպ քաղաքում, շուրջ 810-786 թթ. Քրիստոսից առաջ: Կայ յիշատակութիւն պալատի շինութեան կամ նորոգութեան մասին: Մեր տպարանի ունեցած միջոցներով հազիւ թէ կարելի լինի ճիշտ շարել: Իբրևե նմուշ տալիս եմ ամբողջի ընթերցուածը, ուղղելով ուսումնասէր պարոնի ընդօրինակութեան անհնարին տեղերը, հարկաւ ենթագրաբար:

1. (Աստուած) Խալ-դի-նի-նի ուշ-մա-շի-նի
 2. (մարդ) Մե-նու-ա-շէ (մարդ) իշ-պու-ու-նի-խի-նի-շէ
 3. ի-նի (պալատ) չի-դի-իշ-տու-նի
 4. բա-դու-սի-է (Աստուած) մե (Խալ?) -դի-նի-նի
 5. ալ-սու-ի-չի-նի (մարդ) Մե-նու-ա-նի
 6. (մարդ) իշ-պու-ու-ի-նի-է-խի
 7. (թագաւոր հզօր) (թագաւոր) ալ-սու-ու-ի-նի
 8. (թագաւոր երկրին) Բի-ի-ա-ի-նա-ա-ու-է
 9. ա-լու-սի (քաղաք) Թու-ուշ-պա-ա (քաղաք):
- Գաղափարագետի նշանագրութիւնը գրուած է փակագծերի մէջ:

ԴԱԼԻ-ԲԱԲԱՅԻ ՍԵՊԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՌԼԻ ԴԱԾՏԻ ՍԵՊԱԶԵՎ ԱՌԶԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ¹

Կատարելով մեր խնդիրը սըթհանցի պ. Կիրակոս Տէր-Աղէքսանդրեանը մայիսի 30-ին գնացել է Դալի-բաբա եւ այնտեղից՝ եազի-դաշքրդական գիւղը, որ էրզրումի վիլայէթի Սերին-Բասենի Դալի-բաբայի մուղիբութեան մէջ է, տեղոյն տանուտէր, համիղիէի Բին-բաշի Հաջի-Ալի էֆէնդին սիրով ընդունել է պարոնին: Պ. Կիրակոս Տէր-Աղէքսանդրեանը գրում է, որ արձանագրութիւնը գտնւում է գիւղից կէս վերստ հեռու լերան լանջին արեւելակողմը եւ հեռուից նայողի վերայ մեծ պատուհանի տպաւորութիւն է թողնում: Բարձր է գետնի երեսից 4 արշ-նաչափ: Արձանաքարը 2 $\frac{4}{5}$ արշին լայնութիւն արեւելքից արեւմուտք եւ ունի 2 $\frac{4}{5}$ արշին երկարութիւն վերեւից ներքեւ, կարմրագոյն կարծր ապարաժ քարը կէս արշին խորութեամբ փորուած ու յղկուած է եւ ապա խիտ առ խիտ քանդուակած են սեպագրերը: Մի քանի տեղեր հրացանի գնտակով վնասուած տեղեր կան, որ նոյն ժամանակի գործ է, խսկ մի տեղ էլ՝ թնդանօթով են փչացել 1877-1878 թթ. ոռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ: Պ. Տէր-Աղէքսանդրեանը, երբ պատրաստուել է ընդօրինակել արձանագրութիւնը, տանուտէր Հաջի-Ալի էֆէնդին թոյլ չէ տուել՝ պատճառելով, որ նա հրաման չունի: Միւղիր նէջէտ էֆէնդին էլ չէ թոյլ տուել՝ առարկելով, որ Կարսի կօնսուլի միջոցաւ պէտք է էրզրումի վալիի թոյլտութիւնը խնդրուի:

Տեղական իշխանութիւնների արգելքը ընդօրինակելու արձանագրութիւնը հետեւանք է թիւրիմացութեան: Ամեն ոք ազատ է իւր տեսածը կարգալ եւ արտագրել. ջոկ բան է պեղումն, որի համար հարկաւոր է պատշաճ թոյլտութիւն:

Պ. Տէր-Աղէքսանդրեանը ցաւելով յայտնում է, որ չէ կարողացել արձանագրութեան տողերն ու գնտակով վնասուած տեղերը համարել:

Սակայն հաջողել է ափ ափոյ մի քանի տառ արտագրել, որ եւ տպագրում ենք «Արարատ»-ի մէջ:

1 «Արարատ», 1910, էջ 576-577: Ստորագրված է Յուսիկ Արքեպիսկոպոս:

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ¹

1913թ. մարտի 4-ին ստանձնել եմ Մատենադարանապետի պաշտօնը. այդ օրից մինչեւ տարւոյս մարտի 1-ը ստացել եմ նոր ձեռագրեր 34 հատ, որոնք արձանագրուած են ցուցակում թթ. 4601-4634, ըստ այսմ.

4601. «Աւետարան», Բաղչիսարայում 1639թ. գրուած, Տիրայր վարդապետի ձեռքով եւ Քիշնեւի կոնսիստորիայի միջոցաւ

4602. «Շարական», սկզբից եւ վերջից թերի, փոքրադիր

4603. «Խորհրդածութիւն Մոնղեսքեօյի ի վերայ պատճառաց մեծութեան եւ նուազման Հովկմայեցւոց», թարգ. Յ. Գ. Մրմուեանց, նուէր թարգմանչից

4604. «Պատմ. եւ Աստուածաբանական քննութիւն կանոնի Ս. Գրոց», յօրինեալ ի Պրուսացի Յովկաննէսէ Տէրոյեանց Զամուռճեան, նուէր Յ. Գ. Մրմուեանցի

4605. «Մեկնութիւն հինգ գրոցն Մովսէսի», թարգ. ի լատիներէնէ, հրամանաւ Յովկաննէս Կոլոս կոչեցեալ պատրիարքի, ի Ղուկաս վարդապետէ Խարբերդցւոյ, եւ համառօտեալ ի Պողոս վարդապետէ Աղրիանութօլսեցւոյ, թերի, նուէր Յ. Գ. Մրմուեանցի

4606. «Սաղմոս Դաւթի», մագաղաթ, նուէր երեւանցի վաճառական Առաքել աղա Աֆրիկեանցի

4607. «Բժշկարան - բժշկական բառարան Հայերէն, հոռոմերէն, ֆրանսերէն, արաբերէն, պարսկերէն, բժշկարան եւ հեքիմարան Ճալիանոս...», նուէր Լեւոն Ռոստոմեան Ղորղանեանի

4608. «Մաշտոց», փոքրադիր, նուէր Փամբակի Փամբ գիւղի Պողոս քնյ. Տէր Յովկաննիսեանի

4609. «Աւետարան», նուէր նոյն քահանայի

4610. «Խորհրդատեր»:

4611. «Բանք Ռսկիականք եւ գեղեցագոյնք, զանազան Ս. Գրոց վարդապետութեամբն յարդարեալ եւ ճոխացուցեալ», Բիստեցի Յովկաննէս քնյ. Տէր Գրիգորեանի նուէր

4612. «Հաւաքածոյ կրօնական մեկնաբանական», Կարմիր վանքից բերուած

4613. «Մաշտոց», Կարմիր վանքից բերուած

4614. «Ճաշու Աւետարան յինանց», Կարմիր վանքից բերուած

1 «Արարատ», 1914, էջ 277-278: Ստորագրված է Մայր Աթոռի Մատենադարանապետ Յուսիկ Արքապիսկոպոս:

4615. «Աւետարան», Կարմիր վանքից բերուած
 4616. «Մաշտոց»
 4617. «Մեկնութիւն Տումարի, զոր արար Թակովը վարդապետ Ղրիմեցի», նուէր ալէքսանդրապօլցի Դաւիթ Տալիթեանի
 4618. «Հաւաքածոյ Ս. Հարց, կրօնական, տօմարական, պատմական եւ այլն, գրութիւններից»:
 4619. «Մաշտոց»
 4620. «Շարական», գնուած պ. Հայկ Դաղեանի միջոցաւ Թէջրլու գիւղացուց
 4621. «Խամ-վիճակացոյց», տոմար
 4622. «Տօնացոյց, մանր ուսմունք ժամագրոց», նուէր Երեւանի Ս. Զօրաւոր եկեղեցու միաբան Վրթանէս քնյ. Մարգարեանից
 4623. «Թուղթ Արիստոտէլի փիլիսոփային յաղագս կազմութեան տիեզերաց», ի Փրանսերէն թարգմանութեանց Պաթէօյի եւ Պարթէլըմի Սէն-դ-Իլերի թարգմ. Յարութիւն-Գարեգին Գ. Մրմուեանց, նուէր Հայ թարգմանչից
 4624. «Աւետարան», Գարեգին վարդապետի ձեռամբ նուէր տիկին Եկատարինէ Մելքոնմեանից
 Հայրապետական Դիւանի №. 313 գրութեամբ ստացուած հանգուցեալ փոխգնդապետ Ռոստոմ-բէկ Մադաթեանի նուէր.
 4625. ա. «Ուրբաթագիրք», Հայոց ԽՃՀ. թուականին գրուած
 4626. բ. «Տեառն Ներսէսի, ի վերայ տանց տառից ներբողական» եւ Հավաքածու
 4627. գ. «Շարական», չունի յիշատակարան
 4628. դ. «Մաշտոց», չունի յիշատակարան
 4629. ե. «Տօնացոյց», Հայոց ԽՃԾ. թուականին գրուած
 4630. զ. «Հաւաքածու պատմութեան Սուրբ Հարց» եւլն.
 4631. է. «Կանոնագիրք», գրուած Հայոց ԽՃԾ. թուականին
 4632. ը. «Շարական», մագաղաթ, թերի, չունի յիշատակարան
 4633. թ. «Մեկնութիւն Սաղմոսի», քարոզներ, թերի
 4634. ժ. «Տօնացոյց» եւ «Մանր ուսմունք ժամագրոց», թերի սկզբից, գրուած Հայոց ԽՃԿթ. թուականին:

Յայտնում եմ խորին շնորհակալութիւն նուիրատուներին եւ ձեռագիր հայթայթողներին:

ԶԵՌԱԳՈՒՅՐ

Տարւոյս մարտի 25-ին Վեհափառ Հայրապետի դիւանի թ. 441 գրութեամբ պ. Սիմէօն Հ. Հախումեանից նուէր.

1. «Մեկնութիւն Աւետարանին Յովհաննու», նօտրգիր, թուղթ լատիներէնից թարգմանուած: Գրուած է Փրկչի 1677 եւ Հայոց ՈւձիԶ. թուին, Նախիջեւանի Ապարաներ գիւղում

2. «Մաշտոց», թուղթ, բոլորագիր: Գրուած ի Սարուխան գաւառի ի գուռն Ս. Փրկչի, ձեռամբ Աբրահամ երիցու, Հայոց Ուլու. թուին

3. «Ամուան հատոր Ս. Գրիգորի Տաթեւացւոյ», նօտրգիր, վերջում «Մեկնութիւն Տէրունական աղօթից»: Չունի յիշատակարան, թիւ գրչութեան անյայտ

Այդ ձեռագրերը մուծուած են մատեան №. 4635, 4636, 4637:

ՏՊԱԳԻՐ

Այս 1914 թ. մինչեւ ապրիլի 1-ը Մայր Աթոռի Մատենադարանում ստացուել են նուէր գրքեր եւ պարբերական հրատարակութիւններ.

Ա. Վեհափառ Հայրապետից արտասահմանեան եւ «Արարատ»-ի խմբագրութիւնից Ռուսաստանի հայ եւ ոռւս թերթերի համարները (ընթերցարանի համար)

Բ. Երեւանի Թեմական Հոգեւոր Դպրանոցից նախկին Հրատարակչական Ընկերութեան հրատարակութիւններ, 96 հատոր

Գ. պ. Յովհաննէս Զաթալբաշեանից պ. Ստեփան Կանայեանցի ձեռքով՝

1. «Հանդէս Ամսօրեայ», 1904-1912 թթ., կազմած 9 հատոր

2. «Ռատուն», 1-ին տարի, եռամսեայ հանդէս, 1911 թ., մի հատոր կազմած

3. «Պատմութիւն տիեզերական ժողովոց եկեղեցւոյ, որ յարեւելս գումարեցան», 1 հատոր, ընդամենը 11 հատոր

Դ. Տ. Ս. Սահակ արքեպիսկոպոս Այվատեանից - «Ժամանակ» լրագրի 1913 թ.

Ե. Երեւանցի պ. Գրիգոր Համագասպեանից պարբերական հրատարակութիւններ՝ 1906-1908

ըստ այսմ՝ 1906 թ.

1. «Յառաջ», յունուար - 22 ապրիլի, № 1-76

2. «Ալիք», 27 ապրիլ - 8 օգոստոս, № 1-83

3. «Զանգ», 11 օգոստոս - 6 սեպտեմբեր, № 1-21

4. «Երկիր», 1 հոկտեմբեր - 24 դեկտեմբեր, № 1-70

1907թ.

5. «Ժամանակ», 1 յունուար-1 ապրիլ, № 1-71
6. «Փայլակ», 7 ապրիլ - 12 մայիս, № 1-25
7. «Ժայռ», 27 մայիս - 23 յունիս, № 1-23
8. «Խարիսխ», 1 յուլիս - 25 օգոստոս, № 1-44
9. «Արօր», 2 սեպտեմբեր - 19 սեպտեմբեր, № 1-13
10. «Կովկասի Առաւոտ», 21 սեպտեմբեր - 1 նոյեմբեր, № 1-38
11. «Նոր-Ալիք», 1 նոյեմբեր - 6 նոյեմբեր, № 1-5
12. «Վտակ», 20 նոյեմբեր - 30 դեկտեմբեր, № 1-35

1908 թ.

13. «Վտակ», 1 յունուար - 9 ապրիլ, № 1-67, պակաս № 67, 9 ապրիլ - 2 յուլիս, № 76-140
14. «Զանգակ», 2 յուլիս - 3 սեպտեմբեր, № 2-49, պակաս
15. «Գործ», 1908 թ., № 1-124, պակաս № 56 եւ 89, 1909, № 1-92, պակաս թ. 90
16. «Հորիզոն», 1909 թ., պակաս № 15-16, 1910, պակաս № 1-21, 1911, պակաս մեծ մասը, 1912, պակաս № № 147, 160, 226, 241
17. «Մշակ», 1901 ամբողջ, 1902 ամբողջ, 1906 պակաս մի քանի համար, 1907 պակաս մի քանի համար:

Զ. Կարսի Մեռաւ ահազ բաշաւաց Տէր Պետրոսեանեան:

1. «Մեղու Հայաստանի», 1878, 79, 81, 82, 83 եւ 84 թուականներ
2. «Արձագանք», 1882 եւ 84 թուականներ
3. «Արարատ», 1869, 72, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 1900, 901, 902, 904, 905, 906, 907, 908, 909 եւ 910 թուականներ
4. «Փորձ», 1876, 77, 78, 79, 80 եւ 81 թուականներ
5. «Հովիւ» եւ «Հովիտ», հինգ տարուանը
6. «Լումա», 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1909 եւ 1910 թուականներ
7. «Յիսուս Ռոդի», տպուած Վենետիկում 1644 եւ Հայոց 1092 թ.:
- է. Վեհ. Հայրապետի Դիւանի միջոցաւ №. 441 գրութեամբ պ. Սիմէօն Հ. Հախումեանից.
1. «Ատենի ժամագիրք», ա. «Կարգ Հասարակաց աղօթից», բ. «Սաղմոս», գ. «Տօնացոյց», սկզբից եւ վերջից թերի: Սաղմոսից յետոյ ունի յիշատակարան, որից երեւում է, որ տպուած է Ասպահանի Զուղա գիւղաքաղաքում, Սբ. Ամենափրկիչ վանքում, Հայոց ՌԴԱ. թուին (Փրկչի 1642 թ.):

Հ. Յոհանկ արքեպիսկոպոսին.

1. «Խօսք եւ Գործք», (Տ. Նազարեան), Թիֆլիս, 1914 թ.
 2. «Տեղեկագիր Ն. Նախիջեւանի Ա. Աստուածածին եկեղեցու 125-ամեայ յոբելեանի»
 3. “Правила православной Церкви”, т. 1, 1911 г. и т. 2, 1912
 - շ. Ս. Պետերբուրգъ
 4. “Христіанское чтеніе”, 1904 г.
 - Լ. Մ. Մելիքսետ-Բեկօվե-ի ուսումնասիրութիւններ՝
 5. “Великий праздник армянской Культуры”, Одесса, 1913 թ.
 6. “Къ вопросу о настоящемъ имени просветительницы Грузии”, 1914 թ.
 7. “Новая лингвистическая теория”, Тифлисъ, 1913 թ.
 8. “Из материалов для истории армянъ на юге Россіи”, Тифлисъ, 1914 թ.
 9. “Рукопись Шаракана XV века”, Тифлисъ, 1913 թ.
 - Թ. Ա. Գալստեանից - «Սիրոյ Մեղեդիներ», Վաղարշապատ, 1913 թ.
 - Ժ. Էսկիմոս տղան, «Հասկեր»-ի յաւելուած, Թիֆլիս 1914 թ.
 - ԺԱ. Մ. Յովհաննիսեանից - «Մրմունջներ», Վաղարշապատ, 1914 թ.
 - ԺԲ. Կարապետ եպիսկոպոսից - «Կնիք Հաւատոյ», Վաղարշապատ, 1914 թ.
 - ԺԳ. Եղիշէ Ա. քահանայից - «Պատմական Քաղուածներ», պրակ եօթներորդ, երկու օրինակ, 1914 թ.:
- Յայտնում ենք գրքեր, պարբերական հրատարակութիւններ եւ ձեռագիրներին ու հայթայթողներին մեր խորին շնորհակալութիւնը:

1 Ապրիլի 1914 թ.
Ա. Էջմիածին

ՄԱՅՐ ԱԹՈՂՈՅՑ ՄԱՏԵՆԱԴՐԱՎԱՆԻՆ ՆՈՒԻՐԱԾ ՏՊԱԳԻՐ
ԳՐՔԵՐ¹
ԱՊՐԻԼ - ՕԳՈՍՏՈՒ

1. Կարապետ եպիսկոպոսից - Հայերէն եւ օտար լեզուներով 153 հատոր
2. Ա. Պետերբուրգի Կայսերական Համալսարանի Արեւելեան բաժնից - արեւելագիտութեան վերաբերեալ գրքեր, 22 հատ.
3. Մոսկվայի Լազարեան Ճեմարանից - արեւելագիտութեան վերաբերեալ գրքեր, 49 հատ.

1 «Արարատ», 1914, էջ 765-766: Ստորագրված է Մատենադարանապետ Յուսիկ Արքեպիսկոպոս:

4. Գրիգոր քՀնյ. Մանդակունուց - «Հանրամատչելի բժշկաբան մարմնի վէրքերի եւ ներքին հիւանդութիւնների»
5. Յուսիկ արքեպիսկոպոսից - Հայերէն եւ օտար լեզուներով, 16 հատ.
6. Պ. Պալեանցից, Սահակ արքեպիսկոպոսի ձեռքով - «Մանանայ» երգիծաբանական ժողովածու
7. Տաճատ քՀնյ. Մարադեանից - «Յիսուս Քրիստոսի երկրաւոր կեանքը եւ վարդապետութիւնը»
8. Միաբան Գալուստ Տէր-Մկրտչեանից - Հայերէն 6 հատ.
9. Լ. Մ. Մելքիսէթ-Բէկովից - “Վելիկի պրազնիկ Արմանուկ Կուլյուրի”
10. A. Шехъ-Фогель-ից - “Мировая и Международная азбука”-1 հատ.
11. Սահակ քՀնյ. Տէր-Յովհաննիսեանից - “Վելիկіе պраздники Армянского народа к 1500-летнему юбилею изобретения армянского альфавита”-1 հատ.
12. Ներսէս Հերթեցեանից - “Ответъ Архіеп. Мелхиседека Мурадяна на посланіе римскаго папы Льва XIII”
13. Զաւէն վարդապետից - «Եղէք երջանիկ», 1 հատ.
14. Ստեփան Կանայեանից - «Անհայտ գաւառներ Հին Հայաստանի», 1 հատ.
15. Բարգէն վարդապետից - «Հայկական հարցը եւ Պօղոս Նուպար փաշա», 1 հատ.
16. Ատ. Տէր-Աւետիքեանից - «Ուխտաւորները. Անտառի գիւտը», 1 հատ.
17. Տօքտ. Ն. Տաղաւարեանից - իւր աշխատութիւնները Հայերէն եւ օտար լեզուներով, 7 հատ.
18. «Արարատ»-ի խմբագրութիւնից - գրքեր օտար լեզուներով, 6 հատոր եւ պարբերական հրատարակութիւնների թերթեր ու համարներ ընթերցաբանի համար
19. Սահակ արքեպիսկոպոսից - «Նաւասարդ» գրական եւ գեղարվեստական տարեգիրք, 1 հատ.
20. Աշոտ Յովհաննիսեանից - “Israel Ory und die Armenesche”, 1 հատ.
21. Ղըղլարվատի Յարութիւն քՀ. Մղերեանից Վեհ. Հայրապետի գիւտանի տարւոյս յունիսի 30-ի գրութեամբ «Հարանց վարք» Հին տպագիր:

ԶԵՌԱԳՐԵՐ

1. Պետիգօրսկի Աբրահամ քհ. Շխինեանից.
- ա. Աւետարան գրուած Հայոց Ձի Գ. թուին, մուծուեց ցուցակ № 4638
- բ. Ս. Գրիգոր Տաթեւացու Բ. Հատոր, մուծուեց ցուցակ № 4639
2. Տ. Կարապետ Եպիսկոպոսի ձեռքով Նախավկայի Ս. Ստեփաննոսի վանքից բերուած Վեհափառ Հայրապետի դիւանի տարւոյս յունիսի 23-ին Մատենադարանին յանձնուած ցուցակ, մուծած № 4640-4643.
- ա. «Կնիք Հաւատոյ»
- բ. «Քարոզգիրք»
- գ. «Հմայիլ», մի քսակի մէջ երկու կտոր
- դ. Մագաղաթեայ մի երկթերթ՝ վրացերէն հին գրով
4. Երեւանի Վրթանէս քհ. Մարգարեանից - «Աստուածաղերս», Ղազար կաթուղիկոսի թերատ, անկազմ:

Մայր Աթոռի Մատենադարանում շնորհակալութեամբ ստացուել են օգոստոս եւ սեպտեմբեր ամիսներում.

ԶԵՌԱԳԻՐ

- Ա. Հայրապետական դիւանի թ. 1431 տարւոյս սեպտեմբերի 30-ի գրութեամբ Կաղզուանի եկեղեցուց - հինգ Աւետարան եւ մի Մաշտոց եւ մուծուեցին ցուցակ № 4645-4650
- Բ. Նոյն գրութեամբ Կաղզուանի եկեղեցուց Նոր-Ձուղայում տպուած մի հին Ժամագիրք Ատենի
- Գ. «Արարատ»-ի խմբագրութիւնից գրքեր 23 հատ., «Նոր Հոսանք»,
- Ա. տարի, № 3, Բ. տարի, № 1-4
- Դ. Գարեգին վրդ. Յովսէփեանից.
1. «Թովմա Մեծովիեցու կեանքը», 1 հատ.
2. «Գրչութեան արուեստը հին Հայոց մէջ», 1 հատ.
3. «Պոտոմստօ Տարսաւա Օրելյանց», 1 հատ.
4. «Քարտէզ Հայ գրչութեան», 1 հատ.
- Ե. Մայր Աթոռի տպարանից - «Շողակաթ», Ս. Էջմիածնի Հայագիտական ժողովածու, 2 հատ.
- Զ. Մեսրոպ վրդ. Մաքսուղեանից - «Շակունդալա Վիասա», 1 հատ.
- Է. Ստեփան Կանայեանից - «Յուցակ Հայ ձեռագրների Թիֆլիզի Ներսիսեան Հոգեւոր գլուխոցի», 1 հատ.
- Ը. Երուանդ Փ. Վառիկեանից - «Բառզրոյկ Հաքանուանց», 1 հատ.

Թ. Պետրոս քհնյ. Տէր Ցովհաննիսեանից.

1. «Աստուծոյ Տաճարը», 1 հատ.

2. «Քահանայ», 1 հատ.

Ժ. Ուրարակիր Մ. Ճալաշեանից - Հուքսլեյ, «Տարերք բնական գիտութեանց», 1 հատ.

ԺԱ. «Ճելոյից Կեանքի Ճամբին լլլ», Վ. Այլազ, 1 հատ.

ԺԲ. Արշակ Տէր Հովսէփեանից - «Մանկական երգեր» գրքոյկ լլ, 1 հատ.

ԺԳ. Տոքտոր Ն. Տաղավարեանից.

1. «Գիտական շարժում», «Հանդէս ամսօրեայ», Գ. տարի, 1887 թ., Կ.

Պոլիս, 1 հատ.

2. «Պատասխան առ տեար Բ. Խալաթեանց ի մասին քննադատութեան մինչեւ ցԱրշակունի Հարստութիւն հայ պատմութեան Ուրուագիծ, 1 հատ.

3. «Գրիգոր Աղաթօն», Ա. տպ., 1 հատ.

4. «Մարդկային սաղմնախօսութիւն», 1 հատ.

5. «Մանրէք եւ անոնց շահեկանութիւնները», 1 հատ.

6. “Etude sur l’Etiologie et la Pathogenie des Calculs Urinaires”, 1 հատ.

ՄՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ

«Արարատ»-ի խմբագրութիւնը շնորհակալութեամբ ստացել է.

1. «Հայաստանի աշխարհագրութիւն», կազմեց Աւետիք Տէր-Յակոբեան, Թիֆլիս, 1914 թ.

2. «Աշխարհագրութեան» դասագիրք, «Հայաստան եւ Հարեւան երկրամասեր», կազմեց Արտաշէս Աբեղեան, Թիֆլիս, 1914 թ.

3. “Analegia Bollandiana”, tomus XXXIII, fasg. I-II, 1914, Paris

4. Ֆրէտէրիք Յ. Մուրատ, «Դիտողութիւնք ինչ ի խնդիր ընտրութեան Պատրիարքի Առաքելական Աթոռոյ Ս. Յակովբեանց Երուսաղէմ»

5. «Նոր Նախիջեւանի Հայոց աղքատախնամ եկեղեցական հոգաբարձութիւնը», 1913 թ.

6. Նոյնը ոռւսերէն

7. Գ. Զթենց, «Ազգային երկու մեծութիւններ», Ա. Էջմիածին, 1914 թ.

8. «Նոր Նախիջեւանի թեմական հոգեւոր դպրանոցի 1913-14 ուս. տարուայ հաշիւլ», 1914 թ.

9. Գր. Զալիսուշեան, «Մտքեր, խոհեր, դէմքեր», 1914 թ.:

**ՀՐԱՄԱՎԱԿԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ,
ՏԵՂԵԿԱՏԻՈՒԹԻՒՆ**

ՊԱՏՌՈՒԱԿԵԱԼ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻՒ¹

Ահա բաւական ժամանակ է, որ մեր լրագրութիւնը զբաղուած է մի ծանր, բայց ոչ ժամանակակից խնդրով։ Մեր լրագրերը զբաղուած են հայերի եւ ուժացեալ հայերի բանակոփիւներով։ Այդ բանակոփիւը գնալով սաստկացաւ եւ գուցէ երկար կշարունակուի։ Ես այդ բանակոփիւը, նայելով իւր պատճառին, ծանր համարեցի, վասն զի դժուար է խնդիրը երկուստեք պարզ եւ անկողմնապահ ոգով հետազօտել, եւ իւրաքանչիւր մի բառ, որ անզգուշաբար դուրս է թողնուում՝ կարող է մոլորեցնել ընթերցող հասարակութեանը, որ միջոց կամ հմտութիւն չունենալով բանի էութեանը հասու լինել՝ ամեն մի գրուածք հալած իւղի տեղ է ընդունուում կամ մի կողմ շպրտում՝ հակակրութիւն ունենալով դէպի գրողը։ Ես ժամանակակից խնդիր չեմ համարում յիշեալ բանակոփիւը, վասն զի այնպիսի մի ժամանակ, երբ սովն ու թանկութիւնը մի կողմից, աղքատութիւնն ու թշուառութիւնը միւս կողմից անտանելի դրութեան են հասցըել մեր ժողովրդին, պէտք է սէր ու կարեկցական միութիւն քարոզել ազգի զանազան մասերի մէջ՝ օգնելու միմեանց, եւ ոչ թէ անտեղի բանակոփւներով նորոգել հին ցաւերը եւ նոր ի նորոյ ատելութիւն սերմանել ազգի պառակտուած մասերի մէջ՝ կրօնական խնդիրներ յուզելով եւ այս կամ այն հատուածի սրտին դիպչելով յախուռն դատողութեամբ։ Բայց որովհետեւ խնդիրը արդէն բաւական ժամանակ է, որ հուզուած է, եւ իւրաքանչիւրն իւր կամքին կամ կրքին համեմատ ձգձգեց, ներելի լինի մի քանի խօսք եւս իմ կողմից ասել իբրեւ մի անհատ։

Մշակ լրագիրը իւր հրատարակութեան օրից մի նպատակ է ընտրել, այն է՝ ճանաչել եւ ընդունել կրօնը իբրեւ մի զգացմունք, եւ այդ զգացմունքն արտայայտել՝ ով ինչպէս կամենում է։ Այս սկզբունքը նա համարում է խղճի ազատութիւն եւ քարոզում է։ Նա կրօնը եւ ազգութիւնը ջոկ ջոկ բաներ համարելով՝ յորդորում է ազգի զանազան մասունքներին միանալ մի հայ անուան տակ։ Նա եւրոպական ազգերի արդի գրութիւնը իբրեւ օրինակ մէջ բերելով՝ յորդորում է հետեւել նոյն օրինակին։ Սա Մշակի ընդհանուր ուղղութիւնն է։ Եթէ հայերը այն հանգամանքի մէջ չլինէին, որի մէջ գտնուում են այժմ, Մշակի յորդորը համակրելի կարող էր լինել։ Բայց եթէ Մշակը լաւ ճանաչէր հայերին եւ ուսումնասիրէր հայոց անցեալ եւ ժամանակակից պատմութիւնը, նա ինքը կհամոզուէր իւր կարծիքի տարապայման լինելուն։

1 «Արարատ», 1880, էջ 477-496։ Ստորագրված է Յուսիկ Վարդապետ Մովսիսեան։

Մինչդեռ Մշակը կրօնական ազատութիւն էր քարոզում, նրա հայ-աւետարանական, հայ-կաթոլիկ[53], Ամիրխանեան եւ այլ թղթակիցները բանակութը սկսեցին բոլորովին այլ ուղղութեամբ։ Նոյն ինքը՝ պ. Շափֆին, իւր «Խենթեր» վերնագրով վիպասանութեան վերջաբանի մէջ երազական լոյսերովը բոլորովին այլ նպատակ եւ այլ կրօնական պաշտաման ապագայ ցանկացաւ տեսնել Հայաստանը երկու հարիւր տարուց յետոյ։ Որովհետեւ այլաղաւան հայերը Ռուսահայքում սեպհական լրագիր կամ օրգան չունէին իրանց կարծիքը արտայայտելու, Մշակը յանձն առաւ այդ պաշտօնը եւ նրանց բերան դարձաւ, իսկ Մեղուն՝ ընդհակառակն։

Թողնելով երկու կողմի թղթակիցների գատմունքը, որոնք է՝ որ կրքի ծնունդ են, եւ է՝ որ անձնական շահերից առաջացած սովեստութիւն, խօսեմ այն, ինչ որ պատմութիւնը եւ դէպքերը ցոյց են տալիս այդ բանակուների էական պատրուակի, այն է՝ կրօնական ազատութեան հետեւանքի մասին։

Կրօնն է մի զգացմունք, որ բովանդակում է իւր մէջ անսահման հաւատ դէպի պաշտելի էակը եւ բարոյական վարդապետութիւն, որ կապում է մի ներքին համոզման եւ եղբայրական սիրոյ մէջ բոլոր կրօնակից անդամներին, թէեւ զանազան ազգութեան պատկանէին նրանք։ Այն տեղերը, ուր կրօնը ունի իւր ազգեցութիւնը, այս հանգամանքը միշտ նկատելի է եւ այնպիսի մի ճշմարտուած իրողութիւն է, որի մասին չի կարելի տարակուսել։ Օրինակ, մահմետական քուրդը ներքին համոզմամբ կապուած լինելով մահմետական տաճիկ ամբոխի հետ՝ ատում եւ հալածում է իւր ցեղակից եղդի քրդին եւ փոխադարձաբար ատում։ Մահմետական պարսիկը մի այլ մահմետական ազգութեան հետ հաւասարապէս ատում եւ անպատում է գեաբը կոչուող դեռ կրակապաշտ մնացած պարսիկին։

Ուրեմն որչափ կրօնի զգացմունքը բաժանելում է զանազան մասերի, այնքան ատելութիւնը աւելանում է իւրաքանչիւր մասի մէջ։ Եւ որչափ հերձուածներ լինեն մի ազգի մէջ, այնքան կշատանայ զգացմունքի տարբերութիւնը եւ սառնութիւնը դէպի ամեն մի հերձուած։ Այս կարելի է նկատել եւ մեր ազգի մէջ։ Հայ-բողոքականները մի առանձին խումբ կազմելով իրանց կրօնի որոշ զգացմունքովը՝ անտարբեր են դէպի հայ-կաթոլիկներն ու հայերը, եւ համարեա թէ ատում են իրանց շրջանից դուրս գտնուողներին, նախանձում են նրանց յառաջադիմութեան ու յաջողութեան վերայ եւ փոխադարձաբար ատում են ու նախանձելի մնում միւսներից, եւ ընդհակառակն՝ հակուած են դէպի մի բոլորովին այլ ազգութիւն ի շնորհս կրօնական միութեան։ Նոյնպէս են եւ հռովմէական ու յունաղաւան հայերը։

Մարդկութիւնը ազգ կազմելու համար երեք գլխաւոր պայման ունի. կրօն, որ նրան միացնի մի համոզմունքի, զգացմունքի եւ ազգային սո-

Վորութեան մէջ, երկիր, որ նրա գոյութիւնը ու սահմանը յատկացնի մի որոշ տեղի մէջ եւ կապի իւր հետ զանազան նուիրական եւ աւանդական յիշատակներով։ Այդ յիշատակներն են՝ նախնեաց գերեզմանները, հին-հին քաղաքները, պատմական անցքերի հետ կապ ունեցող լեռները, գետերը, վանքերը, եկեղեցիները եւ այլն, եւ քաղաքական իշխանութիւն, որ նրա կրօնն ու երկիրը պաշտպանի ու սեպհական օրէնքներով կառավարի։ Ազգութեան այդ երեք հիմունքներից մէկից՝ քաղաքական իշխանութիւնից, զրկուած ենք բոլորովին, միւսից՝ Հայրենի երկրից, կիսով չափ զրկուած ենք, մնում է կրօնը, որի շնորհիւ ունենք առանձին ազգային եկեղեցի, ուր միանում ենք հոգով, սրտով եւ զգացմունքով։ Ազգային տօներ կատարելով՝ վառում ենք մէջ հին յիշատակները եւ քրիստոնէական բարոյական սկզբունքի հետ ներշնչում ենք ազգային միութեան գաղափարը, ոգեւորւում ենք մեր նախնեաց գործերով, որոնք ոյժ են տալիս դարերով այլազգի մահմետականների իշխանութեան տակ ստրկական հպատակութիւնից թուլացած մեր սրտերին։ Թէ այդ պաշտօնը կատարելու աւելի հարմար տեղը եկեղեցին է՝ ես չեմ որոշում, այլ թողնում եմ իւրաքանչիւր մարդու խղճմտանքին։

Այսքանը կասեմ, որ բողոքականութիւնը, չընդունելով տօնակատարութեան սովորութիւնը, անտես է առնում ազգային տօներն էլ տօնել, եւ որովհետեւ այդ աղանդը բուն ազգային չէ, բարոյականութեան հետ ատելութիւն է ներշնչում իւր հետեւողների մէջ դէպի այն բոլոր եկեղեցիները, որոնք իրանցից անջատուած են՝ նրանց զանազան ծէսերը պախարակելով։ Հոռվմէական եւ յունաղաւան հայոց եկեղեցիներն էլ հարմարուելով իրանց կրօնակից այլազգիների եկեղեցիներին՝ ազգային զգացմունք չեն կարող ներշնչել. մնում է Հայաստանեայց եկեղեցին։ Եթէ նրանով էլ չմիանանք, շատ խախուտ հիմք կունենանք մեր գոյութեան համար։ Հայերի սեպհական կրօնը եթէ չլինէր, քաղաքական անկումից յետոյ շատ վաղուց կկորցնէինք մեր գոյութիւնը իբրեւ հայ։ Ինչպէս երեւանի նահանգում պարսիկ եւ տաճիկ մահմետականները կորցրել են իրանց ազգութիւնը եւ մի խօսքով մուսուլման են կոչւում սիւննի եւ շիահերձուածներով՝ առանց իմանալու, թէ ով որ ազգութեանն է պատկանում։ Իսկ եթէ այդ նահանգում քրիստոնեայ տէրութիւն չիշխէր, բոլորը կպատկանէին այն մահմետական ազգին, որ կիշխէր։

Երբ որ քաղաքական անկումից յետոյ հայերը գաղթեցին զանազան երկրներ, նրանք, որոնք փոխեցին իրանց կրօնը՝ ներքին համոզմամբ անջատուելով ազգից, կորցրեցին ազգութիւնն էլ, ձուլուեցին այն ժողովրդի հետ, որի կրօնը ընդունեցին։ Այսպէս, Պարսկաստանում մահմետականութիւն ընդունող հայերը պարսիկ դարձան, եւ այժմ չի կարելի

մի հայ մահմետական գտնել այնտեղ, Տաճկաստանում՝ տաճիկ եւ այլն, իսկ Լեհաստանի հայերը հռովմէականութիւն ընդունելով՝ կորան անհետ, որոնց պապերի գերեզմաններն ու եկեղեցիների հայկական արձանագրութիւններն այժմ հազիւ են յիշել տալիս, որ այնտեղ սրանից երկու դար առաջ հայեր են գտնուել: Նոյն դժբաղդ դէպքին կպատահէին եւ այն հայերը, որոնք հայրենիքից դուրս չգնալով՝ ընդունեցին այլ դաւանութիւններ, եթէ իրանց շրջապատողները լինէին դաւանակից այլազգիներ, բայց բարեբաղդաբար իրանց շուրջը մահմետականներ ունենալով, թէպէտ հայութիւնը ի սրտէ ատող արհամարհող, սակայն հասան մեր դարին: Դրանք թէեւ այժմ եւս ցանկանում են այլ ազգութեան անունով կոչուել, օրինակ՝ հռովմէականը՝ ֆուանդի, իսկ բողոքականը՝ ինգլիզի կամ լամսի, բայց նախ որ ոչ ֆուանդի երես են տեսել եւ ոչ ինգլիզի եւ միւսը եւս, իրանց կրօնական պաշտամունքը եւ կարդացմունքը հայերէն լինելով՝ բոլորովին իրանց ազգային յատկութիւնը չեն կորցրել:

Այժմ մի քանի ազգատամիտներ վստահանում են կրօնի անուանը կցել հայ բառը, օրինակ՝ հայ-կաթոլիկ, հայ-աւետարանական կամ բողոքական: Մահմետականացած հայեր շատ կան, բայց նրանք դուրս գալով ազգային եկեղեցուց եւ իսկոյն մտնելով մահմետական մօտիկ մզկիթը, լուծուելով իրանց շրջապատող մահմետականների մէջ՝ կորցրին հայութիւնը: Այժմ շատ տարօրինակ է նրանց գիւտը, ինչպէս տարակուսելի է մահմետական մաւրիտանացիների եւ քրիստոնեայ հրէաների գիւտը Սպանիայում: Մի՞թէ քրիստոնէայ հրէաներ չկան, բայց այժմ չեն երեւում, որովհետեւ իրանց սինագոգայից դուրս գալով եւ մտնելով մօտիկ գտնուող եկեղեցին՝ կորցրին ազգութիւնն էլ, որովհետեւ սինագոգայից դուրս գալով՝ թողին իրանց առանձնայատկութիւններն ու ազգային սովորութիւնները եւ միացան քրիստոնեաների հետ ազգով ու կրօնով:

Ինչպէս ասացի, այլադաւան հայերը ազգային շահերի համար հաւասար ջանքով չեն աշխատում, որ ապացուցեց նոյն ինքն այս ոռւս-տաճկական պատերազմի ժամանակ պատահած դէպքում: Դրա պատճառն է ներքին կրօնական համոզմամբ անջատուած լինելը, որով իւրաքանչիւր մասը ազգի ամբողջութիւնից առանձին, ջոկ ջոկ ընկերութիւններ կազմելով՝ սեպհական ուղղութեամբ եւ նպատակով, վնասում են եւ վնասեցին ազգի շահերին: Պէտք է խոստովանել, որ այդ մասունքը ոտնակոխ անելով ազգային շահերը՝ դառնում են գործիք այն ազգի քաղաքականութեան, որի հետ կապուած են կրօնով:

Այսպէս, հայ-հռովմէականները իրանց համբաւաւոր Հասունի[54] հետ գործիք են Հռովմի շահերին եւ շողոքորթում են այն տէրութեանը, որ կարող է եւ համաձայնում է Հռովմի շահերը պաշտպանել: Հայտնի է, որ

Հասուն Հռովմի ազգեցութիւնը Տաճկաստանում աւելացնելու համար ոչ միայն կաշխատի, որ Հայ-Հռովմէականները չէզոք մնան ազգային շահերին, այլ կուզի, որ բոլորովին անջատուած լինեն Հայերից եւ ոչ մի գործում մասնակից չլինեն, որ օգուտ կարող է բերել ազգի ընդհանրութեանը, որովհետեւ նա Հռովմի արբանեակ է, նրան կաթոլիկ ժողովուրդ է պէտք եւ ոչ թէ Հայ: Հայը իւր ազգութիւնը ճանաչելուց յետոյ երբեք խունկ չի ծիսել Հռովմի գահին: Բայց այսօրուայ օրը Հայ-Հռովմէականների պատրիարք Հասուն ամեն ջանք գործ է դնում լատինացնել ազգին, եկեղեցում ժամերգութիւնը, որ մինչեւ այսօր Հայերէն էր կատարուած՝ լատիներէն եւ լատին արարողութեամբ կատարել տալ աշխատելով:

Եւրոպան՝ քաղաքակրթութեան օրրանը, իւր լուսաւորութեամբ եւ ազատամտութեամբ հանդերձ դեռ ուղղակի մարդասիրական նպատակով գործ չէ կատարուած, այլ կրօնական ազգեցութեան տակ: Ֆրանսիական կառավարութիւնը մինչեւ օրերս պաշտպան էր Հայ ազգաբնակչութեանը, որի ապացուցման համար բաւական է յիշել Պաղեստինի ֆրանսիական հիւպատոսի վարմունքը Երուսաղէմի Հայոց պատրարքարանի հետ մի Հռովմէականութիւն ընդունող Հայ վարպետի պաշտպանութեան համար, որով նա կամենում էր իւր տէրութեան ազգեցութիւնը ցոյց տալ Արեւելքում: Իր ազգային եկեղեցուց անբարոյականութեան պատճառով պատժուած մի չեպիսկոպոս բողոքականութիւն ընդունելով եւ խոստանալով բողոքականութիւնը տարածել ազգի մէջ՝ մեծ համակրութիւն է գտել եւ գտնում Անգլիայի մեծամեծների մօտ, եւ անգլիական կառավարութեան պաշտօնեաները իրանց խնամքը աւելի իրանց դաւանակիցների վերայ էին տարածուած Փոքր-Ասիայում, քան թէ ազգադաւան միւս ազգաբնակութիւնների վերայ: Այս իսկ պատճառով նրանք, ովքեր պէտք ունէին պաշտպանութեան, ընդունում էին բողոքականութիւն կամ անդիկան եկեղեցին:

Եթէ կրօնը ազատամիտ եւ լուսաւորեալ եւրոպացիների մէջ իւր ազգեցութիւնը ունի, ունենալու է անշուշտ եւ մեր Հայերիս մէջ, որ ոչ այնքան ազատամիտ ենք ու ոչ լուսաւորեալ: Այն ազգերը, որոնք ունեն քաղաքական առանձնութիւն կամ միացած են աշխարհական կառավարութեան հովանիքի տակ, գուցէ առանց ազգի միութեանը զգալի վնաս տալու հասարակութեան իւրաքանչիւր անձը իւր համակրած կրօնին հետեւի, բայց այնպիսի ազատամտութեամբ, որ ատելութիւն չսնուցանէր դէպի իւր այլազաւան ազգակիցը, հակառակ դէպքում վտանգն ակներեւ է: Օրինակ, յայտնի է, որ ալբանացիք կամ առնառուաները մահմետական դարձած յոյներ են, բայց իրանց կրօնի համոզման աւելի հետեւելով, քան ազգակցական կապերին՝ աւելի մահմետական թուրքիայի իշխանութեան

տակ մնալ են ցանկանում, քան միանալ մի որեւէ իրանց ցեղակից քրիստոնեայ իշխանութեան հետ։ Էլզասի եւ Լորենի բնակիչները, չնայելով որ գերմանացի են ազգով, ինչպէս ինքն Մշակի խմբագիրն էլ խոստովանում է, իբրեւ Փրանսիացի մեռնել աւելի են ցանկանում, քան իբրեւ գերմանացի ապրել։

Թողնելով օտարները՝ դառնամ դէպի մեր ազգը։ Տաճկահայքի Բոնաշին գաւառում՝ Մշոյ նահանգում, ազգով հայ, կրօնքով մահմետական քրդախօս մի քանի ցեղեր՝ չնայելով, որ հայոց հին նախարարների ծագումն ունեն, եւ իրանք խոստովանում են այդ, բայց կրօնով բաժանուած լինելով հայերից, այժմ հայերի արիւնարբու թշնամիներն են։ Այդ ցեղերը իրանց նախնական անունները շատ քիչ աղաւաղութեամբ դեռ պահել են, օրինակ՝ Մըլքանցիք (Մամիկոնեանք), Բըգըրանցիք (Բագրատունիք), Հողագօթանցիք (Խշտունիք) եւ այլն։

Վերջապէս, Արեւելքում դեռ ազգութեան գլխաւոր յատկանիշը կրօնն է։ Այնպէս որ, եթէ հանդիպում ես մի մարդու եւ կամենում ես նրա ինչ ազգից լինելն իմանալ, նա քեզ ասում է իւր կրօնի անունը, եւ դու պարտաւորուած պէտք է լինես իմանալ, թէ նա որ ազգութեանն է պատկանում շատ երկար եւ մանրակրկիտ քննութեամբ, որին դժբաղդաբար շատ անգամ գոհացուցիչ պատասխան չես ստանում։ Պատահում ես քրդի տարագով մի մարդու, հարցնում ես նրա ազգը, նա քեզ «մուսուլման եմ» կամ «եզդի եմ» է պատասխանում, մահմետականը «չիա» կամ «սիւնի եմ» է պատասխանում, «Փուանգ» (հայ-հռոմէական) կամ «փրոդ (բողոքական) եմ» է պատասխանում, եւ կարծես թէ այդպիսի ազգութիւններ կան աշխարհիս վերայ, բայց որովհետեւ ժողովուրդն իւր ազգութիւնը իւր կրօնով է որոշում, ուրեմն նա կրօնի ազգութեան գաղափարը չի կարող հասկանալ, եւ կրօնական ազատութիւն քարոզել մի քաղաքական իշխանութիւնը կորցրած ազգի մէջ՝ նշանակում է մահացու կամ շատ խոր վէրք հասցնել նրա ազգային շահերին։ Որովհետեւ հայերը, որ իրանց քաղաքական իշխանութեան անկումից յետոյ գոյութիւն ունեն հայ անունով՝ ի չնորհս կրօնական ինքնուրոյնութեան է, որ որչափ հերձուածների բաժանուի՝ կթուլացնի ազգի ոյժը, եւ սա ապացուցուած է դարաւոր ժամանակների հազարաւոր փորձերով։

Ազգի շահերին դաւաճանել են եւ դաւաճանում են մանաւանդ այն մարդիկ, որոնք կրօնով հեռացած են ազգի ամբողջութիւնից։ Այդպիսիները իրանց անձնական պատուի եւ փառքի համար գոհել են ազգութիւնը՝ նշանակութիւն չտալով ազգային եկեղեցուն, միանգամայն հաւատուրաց եւ ազգուրաց են գտնուել։ Օրինակ, Մեհրուժանը նախ ուրացաւ իւր ազգային կրօնը, ուրացաւ իւր ազգը եւ ընդունելով զրադաշտական

կրօնն ու պարսից ազգութիւնը՝ նրանց քաղաքական շահերը առաջ տանելու համար իւր հայրենիքը՝ Հայաստանը, քանդելու գործիք դարձաւ։ Վասակը նախ անտարբեր գտնուեց դէպի ազգային եկեղեցին, դրժեց եկեղեցուն եւ ազգին հաւատարիմ մնալու ուխտը, բաժանուեց ուխտապահ նախարարներից ու եկեղեցու միաբան ուխտից եւ պարսից կրօնն ընդունելով՝ Վզրուկ Միջներսեհի՝ պարսից հազարապետի, նպատակներին գործիք դարձաւ եւ աւերեց իւր հայրենիքը՝ Հայաստանը։

Կիլիկիայի Լուսինեան թագաւորները, անտարբեր գտնուելով դէպի ազգային եկեղեցին, իրանց պալատի դռները բաց թողին հռովմէական կղերի առաջ, նախ նրանց գործիքը դարձան եւ հռովմէական Եւրոպայի (Հռովմի) քաղաքականութիւնը պաշտպանելու համար իրանց շուրջ գտնուող մահմետականների դէմ սկսեցին պատերազմ մղել։ Պատերազմի ժամանակ յոյսները փոխանակ իրանց հպատակ ժողովրդի վերայ դնելու, փոխանակ հայ իշխանների աջակցութեանը դիմելու՝ աչքները տնկեցին Հռովմի գահակալի ողորմութեանը եւ Եւրոպայի հռովմէական իշխանների մարդասիրութեանը, որի հետեւանքը այն եղաւ, որ Եգիպտոսի սուլթանները մի կողմից, Փոքր-Ասիայի եւ Արաբիայի մահմետական իշխանութիւնները միւս կողմից, յախուռն հարձակմամբ վերջ տուին Կիլիկիայի Լուսինեան թագաւորութեանը, որի վերջին թագաւորը երկար ժամանակեայ բանտարկութիւնից յետոյ դարձեալ յոյսը չկտրեց Եւրոպայի հռովմէական իշխանների աջակցութիւնից եւ Հռովմի պապի ողորմութիւնից, դիմեց Հռովմ, յետոյ սպանիացի Կաստիլիայի թագաւորին եւ վերջապէս Փարիզում վախճանուեց (ինչպէս օտարազգի պատմիչները գրում են) իբրեւ բարի կաթոլիկ եւ ողորմած իշխան։ Ամեն որ վկայում է, որ եթէ Լուսինեան իշխանները հակամիտութիւն չունենային դէպի Հռովմի գահը, թոյլ չէին տայ Հռովմի արբանեակներին մուտք գործել արքունի պալատի մէջ, Եւրոպայի հռովմէական իշխանների գործիք չէին դառնայ եւ նրանց սիրտը շահելու համար իրանց հայրենիքը վտանգի տակ չէին դնի։

Ես չեմ կամենում ուրացող եւ ազգի շահերին դաւաճանող մարդկանց անունները մի առ մի շարել, որովհետեւ նրանք, որոնք պատմութիւն կարդացել են, շատ լաւ գիտեն, իսկ որոնք չեն կարդացել՝ նրանց համար աւելորդ է։ Երբ մի անգամ Կիլիկիայի Լուսինեան թագաւորների թոյլտուութեամբ հռովմէական կղերը ծանօթացաւ հայ ժողովրդի հետ՝ էլ ձեռք վեր չառաւ նրանցից, սկսեց ատելութեան որոմը ցանել ազգի մէջ, սկսեց եղբայրը եղբօրը ատել, հայը հայի միս ծամել։ Ուրիշ կերպ էլ չէր կարող լինել, որովհետեւ հռովմէական կղերը, որին ազգութիւն պէտք չէր, իւր հետեւորդների մէջ այնպիսի գաղափար էր ներշնչում դէպի հայերը, որ անհնար էր խաղաղութիւն եւ եղբայրական սէր շարունակել։

Հոռվմէական կղերը քարոզում էր իւր հետեւորդներին, թէ արտաքոյ հոռվմէական եկեղեցւոյ՝ չիք փրկութիուն, թէ հայերը (Լուսաւորչականները) հերետիկուներ են, ուստի եւ նզովեալ, եւ ով որ նրանց հետ յարաբերութիւն ունենայ՝ նզովեալ կլինի, եւ այլն: Այս սկզբունքը այնպիսի խոր արմատ ձգեց հոռվմէապաշտ հայերի մէջ, որ նրանք աւելի դիւրութեամբ մահմետականութիւն ընդունեցին, սպանուեցին, քան թէ իրանց մայրենի եկեղեցուն դարձան: Ատելութիւնը երկու կողմից էլ անընդհատ շարունակում էր, որը շատ մեծ հարուած հասցրեց ազգի ամբողջութեանը: Բաւական լինի յիշել միայն ունիթորներին, որոնց դառը յիշատակը աւեր եւ կործանում է եղել: Ունիթորները, որոնք բուն էին դրել նախիջեւանի երնջակ գաւառում, միայն անէծքով եւ նզովքով են յիշւում, որովհետեւ ուր նրանց ոտքը դիպել է՝ կամ բոլորովին ամայի է, եւ գերեզմանաքարերն ու եկեղեցիների մնացորդներն են երեւան հանում նրանց սիրագործութիւնները, եւ կամ մահմետակ՝ անաբնակ են:

Անցեալ տարի ցաւօք սրտի ականատես եղայ այդ ունիթորների տմարդի եւ ազգակործան գործունէութեան մնացորդներին: Պէտք չէ ուրանալ, որ նրանց տմարդի արարմունքը խայտառակելու եւ նրանց իբրևեւ ամբարշտութեան եղջիւր յայտնելու համար Յովհան Որոտնեցին եւ Գրիգոր Տաթեւացին շատ ջանք գործ դրին իրանց հետեւողներով, ինչպէս նաեւ Ղազար Զահկեցի կաթուղիկոսը իւր «Դրախտ ցանկալի» (ըստ հոռվմէականաց գժողք զազրալի) աստուածաբանական գրուածքով, եւ Սիմէօն կաթուղիկոս Երեւանցին իւր «Պարտավճար» անուն աշխատասիրութեամբ եւ կարգաւորուած Տօնացոյցի առաջաբանով աշխատում էին զգուշացնել հայերին հոռվմէականների որոգայթներից՝ հոռվմէական քարոզիչների, որոնք ազգի մէջ երկպառակութիւններ եւ այլն բաժանուելով, միացեալ ազգը պառակտելով՝ մի մասը հանեցին ազգի Հոգեւոր գլխի հշանութեան տակից:

Եթէ հայերը կրօնով բաժանուած չլինէին, նրանց գլուխը կամ ներկայացուցիչը մի անձ կլինէր, եւ նրանք իրանց ազգային եկեղեցու հովանուտակ կգործէին յօգուտ ազգի ընդհանրութեան, իսկ այժմ մի քանի հերձուածներ ելնելով եւ մի քանի կուսակցութիւններ եւ այլն բաժանուելով, իւրաքանչիւր հերձուած եւս իւր գլխաւորի տրամադրութեան խաղալիք եղած՝ ընդհանրութեան վնասն են նիւթում եւ անհաշտ աչքով ու թշնամական կրքով են միմեանց մտիկ տալիս:

Յայտնի է, որ իւրաքանչիւր անձի կրօնական պաշտամունքն արհամարհելը՝ նրա զգացմունքին դիպչել է, եւ ոչ մի բան մարդու մէջ այնպիսի վրէմխնդրութիւն չի յարուցում, ինչպէս զգացմունքին դիպչելը, իսկ հայերի ուծացեալ իւրաքանչիւր հերձուած ամեն օր միմեանց կրօնական

պաշտամունքը արհամարհում են, ամեն օր միմեանց զգացմունքին դիպչում են, սրանով էլ վրէժինդրութիւնն ու ատելութիւնը իւրանքանչիւր հերձուածի մէջ միշտ լարուած դրութեան մէջ է մնում: Անհնար է, որ երկու զանազան դաւանութեան պատկանող հայ միասին գտնել, որ նրանք կրօնական վիճաբանութեան բռնուած չլինեն եւ միմեանց չվիրաւորեն՝ կրօնական պաշտամունքի մէջ այսինչ եւ այնինչ կտորը պախարակելով: Այսպիսի լարուած դրութեան մէջ են ուժացեալ հայերը դէպի իրանց մայր ազգը, մեր Եկեղեցին եւս, բայց եթէ կրօնի խտիրը չլինէր, նրանք միմեանց հետ համերաշխ կլինէին եւ բոլորը մի նպատակի կծառայէին:

Այլակրօն հայերը միշտ աշխատել են իրանց առանձին հասարակութիւն ճանաչել տալ եւ չխառնուել ազգի ընդհանրութեան հետ: Այդ նպատակին հասնելու համար նրանք ամեն միջոց գործ են դրել, մինչեւ անգամ չեն խղճահարուել ամբողջ ազգը մատնել: Այսպէս, 1827թ. ոռւսական պատերազմից յետոյ, երբ Ս. Էջմիածինը մնաց ոռւսների ձեռքը, հայ Հռովմէականները, որ կամենում էին անջատուել բոլորովին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի իրաւասութեան տակից, որ միանգամայն Ամենայն Հայոց Սրբազնագոյն Կաթուղիկոսի փոխանորդ եւ ներկայացուցիչ էր Թուրքիայում, ու ազգի ընդհանրութիւնից, եւ ցանկանում էին բոլորովին այլ միլլէթ (ազգ) կազմել յատուկ ազգապետով (պատրիարքով), յարմար առիթ գտան եւ յայտնեցին Բ. Դրանը, իբր թէ հայերը (Լուսաւորչականները), որ ոռւսների հետ միանալով պարսիկներին մեծ ջարդ տուին եւ Ս. Էջմիածինը ազատեցին պարսիկներից, այժմ ոռւսաց զօրքի հետ կամենում են հարձակուել Օսմանեան տէրութեան վերայ: Այդ դաւադրութեանը մասնակից Համարուելու համար ձեւացրին, որպէս թէ իրանք նախապէս յայտնում են Բ. Դրանը, որ իրանք, որ ոչ Հայոց Եկեղեցին են գնում, ոչ նրանց հետ հաղորդակցութիւն ունեն, խնդրում են, որ Բ. Դուռը իրանց հայերի հետ չխառնի եւ բարեհաճի ճանաչել այլ միլլէթ եւ տայ յատուկ ցեղապետ եւ պատրիարք, որպէսզի իրանք էլ չարժանանան պատմին, որ սահմանուելու է ապստամբ հայերի համար: Այս մտքով մի աղերսագիր էլ տուած են եղել սուլթանին՝ նրա սիրելի Խոսրով Մէհմէտ փաշայի ձեռքով:

Սուլթանը քննութեամբ հասու լինելով աւելի հայոց, քան Հռովմէականների հաւատարմութեանը, աքսորի մի հրաման հանեց, որով բաւական գաղատիացի հայ Հռովմէական եւ երեւելի ը նտանիք աքսորուեցին Կ. Պոլսից:

Ազգի Հռովմէական հերձուածը, որ իրան բոլորովին անջատ մարմին էր համարում հայութիւնից, Հռովմէական կղերի սադրանքին միտ դնելով՝ չհրաժարուեց առանձին ցեղապետ ունենալու գաղափարից եւ

նպատակին հասաւ ֆրանսիական եւ աւստրիական դեսպանների միջամտութեան չնորհիւ: Այդ դեսպանների միջնորդութեամբ սուլթանը բարեհաճեց աքսորեալներին հետ դարձնել եւ հռովմէականներին առանձին պատրիարք ունենալու արտօնութիւն տալ: 1830թ. սեպտեմբերի 30-ին Հռովմից հոգեւոր գլուխ նշանակուեց աւստրիացիների հպատակ Նուրիճան Հ. Անտօն, որն օտարահպատակ լինելով՝ միայն կրօնական պատրիարք ճանաչուեց, իսկ արքունի հրամանով քաղաքական պատրիարք նշանակուեց Մանուէլեան Հայր Յակովը:

Ազգի ամբողջութեան համար այս պառակտումը բաւական հարուած կարող է համարուել, որովհետեւ այսօր Թուրքիայում Կ. Պոլսի Հայոց արքեպիսկոպոս-պատրիարքը, որ ներկայացուցիչ է Բ. Դրան առաջ նաեւ դպտիների ու ասորիների համար, չի կարող ներկայացուցիչ համարուել մի խումբ հայերի, որ կրօնով բաժանուած են ազգի ամբողջութիւնից:

Մեր ազգի ներկայացուցիչները հոգեւորականներն են, մեր գործերը ղեկավարուում են ազգի ընդհանրութիւնից ընտրուած հոգեւոր անձանց ձեռքով. արդեօ՞ք հայ բողոքականները ու հայ հռովմէականները հաղորդակցուում են եւ կիամենա՞ն հաղորդակցուել այդ հոգեւոր անձանց ընտրութեանը, իբրեւ մի ազգ իրանց գործերը կանձնե՞ն այդ ընտրուածի տնօրինութեանը: Դիցուք, այժմ պատրիարքը հոգեւորական լինելով, այլադաւան հայերը հեռանուած են նրանից, եթէ աշխարհական լիներ պատրիարքի պաշտօն կատարողը՝ նրանք նրան իրանց ներկայացուցիչ կհամարե՞ն: Կցանկանայի՞ն, որ իրանց դպրոցների, եկեղեցիների եւ այլնի գործերը ազգից ընտրուած ներկայացուցչի տնօրինութեամբ հոգացվէին:

Ազգը մի կենդրօն ունենալու է անշուշտ, եւ որովհետեւ մեծամասնութիւնը կազմուած են հարազատ հայերը, իհարկէ այն տեղերը պէտք է համարել կենդրօն, ուր ազգը կկամենա կամ կամեցել է եւ է: Արդեօ՞ք այլակրօն հայերը յանձն կառնեն դառնալ դէպի այդ կենդրօնը իրանց գործերի մասին, թէ մէկը աչք պէտք է տնկի Հռովմի ճանապարհին, իսկ միւսը մի այլ տեղ՝ պատճառելով, թէ «կին ածի, ոչ կարեմ», միւսը թէ՝ «լուծս եզանց գնեցի» եւ այլն:

Մենք ուրախ ենք, որ հայ հռովմէականներից եւ հայ բողոքականներից կան ազատամիտներ, որոնք կրօնը ներքին համոզում համարելով՝ ճշմարիտ հայ հոգով աշխատուած են ազգի համար: Ուրախ ենք դարձեալ, որ այժմ հայ բողոքականներից ու հայ հռովմէականներից շատերը բարեհաճուած են իրանց կրօնական անվանը կցել հայ բառը, օրինակ՝ հայ կաթոլիկ, հայ աւետարանական եւ այլն: Ուրախ ենք, որովհետեւ նրանք միջոց չունենալով յարուելու այն ազգի հետ, որի կրօնն ընդունել են,

Հաշտուեցին հայ բառի հետ, բայց աւելի ուրախ կլինէինք, եթէ դրանք պատիվ չհամարէին հայ բառին կցել աւետարանական կամ կաթողիկ անունները։ Այդ անունները հայ բառին թունաւորում են, եւ այդ թոյնը թէ ինչ ներգործութիւն ունի՝ չեմ բացատրում այժմ։ Բայց ցաւօք սրտի պէտք է ասել, թէ դեռ ֆուանգ եւ նեմէց կոչուող հայեր կան։ Բարեկամներից մէկը մի անգամ պատմեց հետեւեալը. «Գաւառապետի աւագ օգնական մի հայի հետ Աղէքսանդրապօլի գաւառում մտնելով մի հայ հոռվմէական գիւղ՝ ակնկալում էինք, որ իբրեւ օտարազգի եւ տէրութեան պաշտօնեաններ լաւ հիւրասիրութեան պէտք է հանդիպէինք, բայց իբրեւ հայ արհամարհանքի ենթարկուեցինք ֆուանգ կոչուող հայերից, նոյն արհամարհանքով վարուեց մեզ հետ գիւղի ծխատէր քահանան էլ։ Եւ երբ մենք,-ասաց բարեկամս,-այս դէպքի մասին խօսք բացինք Աղէքսանդր վարդապետի մօտ, նա Պողոս վարդապետին մեղաւոր հանեց, իսկ Պողոսը՝ Աղէքսանդրին»։ Այս՝ եթէ այլադաւան հայերի հարիւրից տասը իրանց հայ լինելը չեն ուրանում, մնացած իննունը, բացի հայ անուանից՝ ամեն անուն ուրախութեամբ կրել յանձն են առնում։

Վերը յիշեցի, որ մեր ազգից ուծացեալ իւրաքանչիւր հերձուած արհամարհանքով է նայում միւսի կրօնական պաշտամունքի վերայ։ Կրօնական պաշտամունքի մէջ կան արարողութիւններ, որոնք զուտ ազգային են, եւ դա նրանից է, որ ազգերը ինչ կրօն որ ընդունել են, միշտ աշխատել են ազգային սովորութիւնների հետը խառնել իբրեւ արտաքին արարողութիւններ կամ ծէսեր՝ իրանց բուռն զգացմունքը արտայայտելու համար։ Այս հանգամանքին նոյն իրանք՝ կրօնի վարդապետները, ներողամիտ աչքով են մտիկ տուել։ Այսպէս, երբ նոր քրիստոնեայ դարձած հեթանոսների եւ հրէաների մէջ վէճ պատահեց թլպատութեան եւ անթլպատութեան համար, առաքեալներն ու երէցները երուսաղէմում ժողով կազմեցին եւ սահմանեցին, որ հաւատացեալ հեթանոսները պէտք է զգուշանան կուռքերի կերակրերից (զոհից), պոռնկութիւնից, մեռելուտիներից եւ արիւնից, եւ ազատեցին նրանց թլպատութիւնից ու հրէական ծիսական օրինակատարութիւնից։ Պողոս առաքեալը, որ ժողովին ներկայ էր ու սահմանեց, թէ թլպատութիւնն ու հրէական ծիսական օրէնքները քրիստոնէութեան հետ կապ չունեն, երբ հասաւ Դերբէ եւ Լիւստրա՝ հրէայ հաւատացեալ կնոջ եւ հեթանոս անհաւատ հօր զաւակ Տիմոթէոսին հրէական սովորութեան համեմատ թլպատեց, որ հրէաները աղմուկ չբառնան, չգայթակղուեն (Գործք Առաք., 15, 16)։

Այս անցքից շատ լաւ յայտնի եղաւ, որ առաքեալները միայն քրիստոնէական կրօն, առաքինութիւն ու բարոյականութիւն էին քարոզում ազգերին՝ առանց ծէսերին ու արարողութիւններին ուշ դարձնելու։ Ամեն

ոք այնքան ազնուութիւն կունենայ խոստովանելու, թէ ազգային սովորութիւնները հարկաւոր է անկորուստ պահպանել եւ նրանց նշանախեցն անդամ զանցն առնելու չէ՝ ազգի առանձնայատկութիւնները ցոյց տալու համար։ Ապա թէ ոչ՝ քրիստոնէութիւնը ինքնստինքեան զուտ բարոյականութիւն քարոզելով եւ մի աղբերից սկիզբ առնելով՝ պէտք էր, որ այժմ բոլոր քրիստոնեանները միեւնոյն ձեւով իրանց կրօնական պաշտամունքը կատարէին, բայց ոչ՝ այդպէս չեղաւ։ Թէեւ բոլոր քրիստոնեանները ազգային եկեղեցի ունէին՝ իրանց եկեղեցու յատուկ բարերարներով, բայց բոլորն էլ միապէս քրիստոնեայ են՝ Քրիստոսի անունով մկրտուած, եւ մկրտութեամբ Քրիստոսին զգեցած լինելով։

Պողոս առաքեալը Գաղատացւոց գլխում (Փ., 27-28) ասում է. «Որք մի անդամ ի Քրիստոս մկրտեցարուք, զՔրիստոս զգեցեալ էք, չիք խտիր ոչ հրէի եւ ոչ հեթանոսի, ոչ ծառայի եւ ոչ ազատի, ոչ արուի եւ ոչ իգի, զի ամենեքեան դուք մի էք ի Քրիստոս Յիսուս»։ Այս գրելով՝ առաքեալը կամենում էր յայտնել հաւատացեալներին, թէ Քրիստոսի հաւատացողների մէջ չկայ խտիր՝ լինեն նրանք հրէայ թէ հեթանոս, ամենքն էլ Քրիստոսի անունով մկրտուած լինելով մի են։ Եղաւ ժամանակ, որ հաւատացեալները նոյնիսկ առաքեալների օրով սկսեցին մեծաբանել միմեանց վերայ այն առաքեալի անունով, որի քարոզութեամբ ընդունել էին քրիստոնէութիւնը։ Այդպիսի տարապարհակ կարծիքն անտեղի համարելու համար Պողոս առաքեալը ասում է. «Յայտնի եղաւ ինձ, որ մէկդ ասում է, թէ ես Պողոսեան եմ, եւ միւսն թէ՝ Ապօղոսեան։ Մի՞թէ Պողո՞սը ձեզ համար խաչի վերայ բարձրացաւ կամ Պողոսի՞ անունով մկրտուեցիք» (Ա. Կորնթացւոց, 1, 11-15)։

Սրանով առաքեալը կամենում էր այն ժամանակուայ համար հասկացնել, թէ թէեւ զանազան անձանց ձեռքով եւ զանազան հանգամանքների մէջ կընդունի որեւէ մէկը քրիստոնէութիւնը եւ իւր կրօնական պաշտամունքը զանազան ձեւերով կկատարի, բայց մի Քրիստոսի անունով է։

Վերեւ յիշուածներից երեւում է, որ նոյնիսկ քրիստոնէութեան առաջին դարում հաւատացեալների ընկերութեան մէջ մտել էր խտիրը կրօնական ծիսակատարութեան ու անուանական յորջորջման նախապատուութեան մէջ։ Այս խտիրը եւ անուանական յորջորջումը այնքան զգալի չէր մինչեւ չորրորդ դարը, որովհետեւ քրիստոնեանները ենթակայ լինելով հալածանքի՝ միջոց չունէին ծիսակատարութեան ու նախապատուութեան համար վէճեր յարուցանել։ Եւ որովհետեւ քրիստոնէութիւնը քարոզում է երախտագիտութիւն, մարդկային բնական օրէնքն էլ նոյնն է տրամադրում։ Այս իսկ պատճառով բոլոր քրիստոնեանները իւրաքանչիւր տարի կրօնի անունով նահատակուած առաջին, երկրորդ եւ երրորդ դա-

բերի մարտիրոսների յիշատակները անխտիր տոնում են՝ նրանց սպանման օրը ի պատիւ նրանց երգեր ու աղօթքներ կարդալով եւ նրանց կենսագրութիւնը պատմելով, որով աւելի ազդում են ժողովրդի վերայ, որ սովոր է յափշտակուել ու ոգեւորուել կրօնի համար նահատակուողների սքանչելի պատմութիւնները լսելով։ Այդ տեսակ տօները միշտ ունեցել են իրանց վսեմ նշանակութիւնը, երբ քրիստոնէութիւնը վտանգի մէջ է եղել։ Մի մարտիրոսի նահատակութեան պատմութիւնը ոգեւորել է մի ամբողջ ազգութեան՝ կամ մեռնել քրիստոնեայի անունով, կամ ապրել՝ թոյլ չտալով խաչի թշնամիներին դիպչել քրիստոնէական կրօնին։

Երբ որ քրիստոնէութիւնը մուտք գործեց արքունի պալատների մէջ, եւ ազգերը խմբովին քրիստոնեայ դարձան, կազմեցին ազգային եկեղեցի, ամեն մի եկեղեցի, բացի նախորդ դարերի մարտիրոսների յիշատակից, սկսեց տօնել նաեւ ազգային եկեղեցու բարերարների յիշատակը՝ յատուկ ծէսերով եւ արարողութեամբ։ Եւ վերջի վերջոյ բանն այնտեղ հասաւ, որ եկեղեցին սկսեց երեմն միւս եկեղեցու բարերար համարուածը փոխանակ տօնելու՝ նզովել, որովհետեւ սկսեց եկեղեցին իւր ազգային շահերին ծառայել, իհարկէ, իւրաքանչիւր ազգ իւր առանձին շահն ունի՝ հակառակ միւսին։ Այսպէս, հայոց ազգը բացի Ս. Թաղէոս ու Ս. Բարդուղիմէոս առաքեալներից՝ հանդիսաւոր կերպով տօնում է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի տօնը, որովհետեւ նրա չնորհիւ բոլորովին ընդունուեց քրիստոնէութիւն եւ ի յիշատակ իւր ապաշխարութեան դարձին՝ հինգ օր ծոմապահութեան կամ պահքով է անցկացնում այն օրերը, որ մեր Տօնացոյցի մէջ Առաջաւորաց պահք է կոչւում, որի վերջին օրը Յովնան մարգարէի եւ Նինուէի պաշխարութեամբ ապրելու յիշատակն է կատարում։

Այդ պահքը միւս քրիստոնեայ ազգերը ոչ թէ պահում են, այլ զանազան թիւր մեկնութիւններ տալով՝ անգուսում են մեզ։ Յոյներն ու հռովմէացիները Ս. Վարդանանց յիշատակը չեն տօնում, որովհետեւ նրանք ազգային եկեղեցու հետ կապ չունեն, բայց մենք պէտք է տօնենք մեր քրիստոնէական պատմութեան մէջ այնպիսի մի դարագլուխ՝ յիշելու համար, երբ կրօնը պէտք է գնար, եւ ազգը զրադաշտական կրօն ընդունելով՝ պէտք է խառնուէր պարսից հետ եւ կորցներ իւր ազգութիւնը։ Այդ տօնը կատարելով՝ մենք ակամայ ատելութեամբ յիշում ենք յոյներին, որոնց ժամանակակից մեր կաթուղիկոսը եպիսկոպոսների ու իշխանների հետ դիմեց, որ իբրեւ քրիստոնեայ օգնի կրօնական պատերազմի ժամանակ, իսկ յոյները աչք գոցեցին եւ տեղներից անգամ չշարժուեցին եւ ընդհակառակը՝ միացան պարսիկների հետ։

Պ. Ամիրխաննեանը, ջատագով լինելով մինչեւ Ս. Սահակ Պարթեւը եւ Ս. Ներսէս Շնորհալին տեսող եկեղեցական ծէսերին, կարծում է, թէ այժմ Հայոց եկեղեցին այլ եկեղեցի է եւ ոչ Ս. Լուսաւորչի ու նրա յաջորդների

օրով եղածը: Նա մի քանի կցկտուր փաստերով կարող է գուցէ տգէտներին հաւատացնել, բայց հասկացող հասարակութեանը՝ բնաւ ոչ: Պ. Ամիրխանեանը կարծում է, որ Հայոց Եկեղեցին շեղուել է իւր նախնական ուղղութիւնից: Ընդհակառակը, նախնական ուղղութիւնն է, որ արեւմտեան Եկեղեցուն ստիպել է տալիս նայել մեր Եկեղեցու վերայ իբրեւ Հերետիկոսի: Նախնիների շաւղին հետեւելով՝ Հայերը, բացի տիեզերական նախկին երեք ժողովներից, չընդունեցին մնացեալները: Այդ է պատճառը, որ Հունական եւ Հոռվմէական Եկեղեցիները հայերին պատկերամարտ էին համարում եւ ուրիշ բարուրանք բարդում, թէպէտ մեր Եկեղեցական աւանդութիւններին նայելով՝ նոյնիսկ Քրիստոսի ժամանակակից հայերն ընդունել են դաստառակը եւ յարգել, որը վկայում են բոլոր հայ պատմիչները, որոնց կարող է դիմել ամեն ոք ստուգութեան համար: Ինքը՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը, Յովհաննէս Մկրտչի եւ Աթանագինէ եպիսկոպոսի մասունքները Յունաստանից բերելով՝ սովորեցրեց նորահաւատ հայերին յարգել Եկեղեցու համար նահատակուղների նշխարները, իբրեւ նուիրական մնացորդ: Այս էլ ստուգելու համար կասկածողը թող դիմի հայ պատմիչներին:

Ես չեմ խօսում ամուսնութեան անհրաժեշտութեան մասին, բայց թէ Եկեղեցու հայրապետները՝ նոյնիսկ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչից սկսած, երբ իրանց նուիրել են Հոգեւոր կոչման, փոխադարձ համաձայնութեամբ անջատուել են իրանց ընտանիքից՝ հետեւելով առաքեալի այն խօսքին, որ ասում է. «Այլ կամիմ զձեզ անհոգս լինել, զի որ անկինն է, Հոգայ զՏեառն, թէ որպէս հաճոյ լինիցի Տեառն: Եւ որ կանամբին է՝ Հոգայ զաշխարհիս, թէ որպէս հաճոյ լինիցի կնոջ իւրում» (Ա. Կորնթ., է., 32-33):

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի՝ կնոջից հրաժարուելով իւր անձը առաքելութեան պաշտօնին դնելը եւ այսպէս Հայոց հայրապետութիւն անելը վկայում են հայ պատմիչները եւ նոյն ինքն Ուխտանէսը¹:

Հարկաւո՞ր է կուսակրօնութիւն թէ ոչ՝ ես ժամանակ եւ միջոց չունեմ երկար ու բարակ քննել եւ իմ եղրակացութիւնը յայտնել: Միայն կինդրեմ ամեն բարեմիտ մարդու, որ ինքը վկայի՝ ամուսնացեա՞լը աւելի սակաւապէտ կլինի, թէ՝ չամուսնացեալը: Ո՞րն իւր կոչմանը բոլորովին անձնատուր կարող է լինել՝ ամուսնացեա՞լը, որ պարտաւորուած է եւ իւր ընտանիքի մասին մտածել, թէ՝ չամուսնացեալը: Առաքելութեան պաշտօնին ո՞րն է աւելի յարմար՝ ամուսնացեալը, թէ՝ չամուսնացեալը: Պ. Ամիրխանեանը, եթէ ամուսնացեալ լինէր՝ կհամաձայնէ՞ր քարոզչութեան կամ Հոգեւոր Հովկութեան համար գնալ բարբարոսների աշխարհը, ուր կեանքին սպառնում է ամեն վտանգ: Թայտնի է, որ մեր ազգը ցրուած

1 Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց: Պատուած Ա.: Վաղարշապատ, 1871, գլ. Կ., եր. 84:

է աշխարհի ամեն կողմով, նրանց հովուելու համար հարկաւոր է մարդ ունենալ. ազգը կկարողանա՞ր ամուսնացեալ հովիւների բազմադիմի պէտքերը հոգալ: Ազգային հաստատութիւնները, որ այժմ միայն վանքեր են մնացել, միջոց ունի՞ն ամուսնացեալ վանականների պէտքը հոգալ: Ես զեղծումների մասին խօսք չունեմ. ամեն բանում բացառութիւն կարող է գտնուել: Երբ հայերը քրիստոնէութիւն ընդունեցին, քահանայապետութիւնը համարեա ժառանգական դարձաւ Ս. Գրիգորի յաջորդների մէջ: Յայտնի է, որ Ս. Գրիգորը, նախարարական սերունդ լինելով, ունէր եւ ստացաւ միջոց՝ իւր ժառանգների ապահով ապրելու համար, բայց երբ որ հայրապետական գահի վերայ բարձրացան ազգի ընտրութեամբ այնպիսի անձիք, որոնք ոչ մի հարստութիւն չունէին, եկեղեցական հայրերը նկատելով, որ ընտրուած անձիք փոխանակ իրանց ստանձնած պաշտօնով եկեղեցու օգտին ծառայելու՝ պէտք է եկեղեցին իրանց օգտին ծառայեցնէին, սահմանեցին, որ կուսակրօնները միայն բարձրանան եպիսկոպոսական եւ կաթուղիկոսական աթոռների վերայ, որոնք կապուած չլինելով ընտանեկան կեանքի՝ կարող կլինեն եկեղեցու համար մտածել: Եթէ սրա համար միջոց լինի՝ մի ուրիշ անգամ:

Այժմ դառնամ բուն նպատակիս: Իմ կարծիքով կրօնական պառակտումն ազգի մէջ բաժանումներ է առաջացնում: Այդ բաժանումներն առանձին առանձին շահ եւ նպատակ ունենալով՝ միմեանց վնասում են, որով վնասում է ազգի ամբողջութիւնը: Կրօնի կամ խղճի ազատութիւն ասելով հարկաւոր է հասկանալ, որ պէտք չէ պախարակել, արհամարհել այսինչ կամ այնինչ ազգի եկեղեցու ծէսերը եւ արարողութիւնները եւ սրանով հակառակութեան որոմը ցանել ազգի կամ ազգերի ամբողջութեան մէջ: Հարկաւոր է հարգել իւրաքանչիւր ազգայնութեան զգացմունքով կազմակերպուած եկեղեցիների առանձնայատկութիւնները: Քարոզիչները, որ իրանց ընկերութիւնից հրահանգ ունէին քրիստոնէութիւնը տարածել ոչ քրիստոնեայ ազգերի մէջ, թող իրանց պարտքը ճանաչեն, վայրենի քրդեր եւ ոչ քրիստոնեայ ազգեր շատ կան, թող նրանց քարոզին: Հայոց ազգը քրիստոնեայ լինելով եւ անդրանիկ եկեղեցին կազմելով՝ միանգամայն իւր շրջապատող ազգերից աւելի կրթուած է եւ պէտք չունի այլ քարոզիչների: Այդ քարոզիչները թող հասկանան, որ մեր եկեղեցին էլ Քրիստոսի անունով մկրտելով իւր մանուկներին եւ Քրիստոսի Ս. Աւետարանի հոգով սնուցելով իւր զաւակներին՝ հոգու փրկութեան խորհուրդը կարող է մատակարարել, մեր եկեղեցին ոչ մի պակասութիւն չունենալով հանդերձ՝ հայերիս համար միւս եկեղեցիների վերաբերութեամբ այն առաւելութիւնն ունի, որ Ազգային եկեղեցի է: Յետին դպիրից սկսած մինչեւ կաթուղիկոս ազգն է ընտրում, որոնք եթէ ազգային եւ

Եկեղեցական իրաւանց հակառակ գործեն կամ առանց ազգի հաճութեան նորամուծ բաներ թոյլ տան եկեղեցու մէջ, կտուժեն կամ կղրկուեն իրանց պաշտօնից: Այս այսպէս լինելուց յետոյ մեր եկեղեցուց դուրս եկողը իւր ազգութեան իրաւունքը չի յարգում եւ կերպով իմն կորցնում է:

Եւրոպայում բողոքականութիւնը սկսեց Հռովմի պապի դէմ, որն աշխատում էր բոլոր ազգութիւնները սպանելով՝ մի Հռովմէական ժողովուրդ գոյացնել: Եւրոպան բողոքաւոր էր պապի զեղծումների դէմ: Բողոքականութիւնը մեր մէջ ինչի՞ց կարողացաւ առաջանալ կամ պէտք է առաջանայ: Եւրոպան բողոքաւոր է, վասն զի քահանան Հռովմի շահուն գործիք է, եւ Հռովմն ինքն է նշանակում քահանայ: Իհարկէ, Հռովմի շահները հակառակ են գերմանացիների, ֆրանսիացիների եւ այլ ազգային շահերին, բայց մեր հայերի մէջ, սկսած վերին պաշտօննեայից մինչեւ ստորին սպասաւոր, ազգն է ընտրում եւ իւր եկեղեցին յանձնում է նրանց կառավարութեանը, որ կառավարեն առանց ազգային ծէսերից, արարողութիւններից եւ կանոններից շեղուելու: Նրանք, ովքեր հեռանում են ազգային եկեղեցուց, իրանց իրաւունքից զրկուելով ու՞մ դէմ են բողոքաւոր՝ ա՞զգի դէմ, թէ՞ հոգեւորականների, որոնք ընտրւում են ազգից:

Բողոքականները իրանց աւետարանական են կոչում. ո՞ր քրիստոնեայ եկեղեցին է, որ աւետարանական չէ, մի՞թէ հայերը քրիստոնեայ լինելով Ս. Աւետարանը չեն ընդունում. քա՛ւ լիցի: Հայերը կարող են աւելի աւետարանական կոչուել, քան մի որեւէ ազգ, որովհետեւ ամեն դէպօւմ Ս. Աւետարանին են դիմում:

Կրօնի կատարեալ ազատութիւն այն ժամանակ կլինի, երբ ամեն մարդ ինքնաբերաբար, առանց կանխակալ կարծիքների եւ հետեւողութեամբ, ամենայն ազատամտութեամբ, այս կամ այն կրօնը կընդունի:

Քանի որ մի ուրիշը պէտք է կրօնի սկզբունքը ազդի եւ ամեն ջանք գործ դնի իրան հետեւորդներ հրապուրելու, կրօնի ազատութիւն բառը միայն լոկ գաղափարական մի ոճ կմնայ, մի որոգայթ, որով պէտք է ջանան իրանց որսը շատացնել նրանք, որոնք կրօնի ազատութեան պատրուակով ուրիշի կրօնական պաշտամունքը անգոսնում են եւ ուրիշի համոզումը զանազան աններելի խաբեբայական միջոցներով բոնաբարում:

Ոչ մի եկեղեցի թող չկարծի, թէ փրկութիւնը միայն իւր եկեղեցով է լինելու: Ընդհանուր եկեղեցին կազմող առաքելական ամեն եկեղեցի բաւական է, որ նա հիմնուած լինի քրիստոնէական սկզբունքով եւ Քրիստոսի անունով, կարող է իւր ժողովրդի հոգեւոր կարիքը հոգալ: Եկեղեցիների առանձնայատկութիւնները կայանում են առաքելական յաջորդութեան հետ, նաեւ ազգային ծէսերի ու արարողութիւնների մէջ, ազգային այդ յատկութիւնը եկեղեցուց շորթել յանդգնողը ազգային սովորութիւննե-

րի դաւաճան է: Յանկալի էր, որ մեր ազգի պարզամիտ ժողովուրդները ազգային սովորութիւնների այդ դաւաճաններին լաւ ճանաչէին եւ ըստ այդմ հետները վարուէին: Մոռացայ յիշել՝ ի պատասխան պ. Ամիրիսանեանի այն կարծիքին, որով նա ջատագով է հանդիսանում մինչեւ Ս. Ներսէս Շնորհալի եւ Ներսէս Լամբրոնացի տեւող եկեղեցական ծէսերին. այսքանը միայն: Եթէ պ. Ամիրիսանեանը եւ իւր համամիտները համակրում են մինչեւ այդ Ներսէսները տեւող մեր եկեղեցուն, թող հաւատան, որ Ս. Ներսէս Շնորհալուց յետոյ մեր եկեղեցին ոչ մի փոփոխութիւն չի ստացել: Եթէ տարակուսեն այդպիսիները, թող դիմեն պատմութեանը, որին հմուտ է ձեւանում պ. Ամիրիսանեանը:

ՄԵՐ ՌՊՌՈՑՆԵՐՈՇ ԵՒ ՆՈՑԱ ՆԵՐՔԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ¹

Բանակոիւը բուն հայկական եկեղեցու եւ այլակրօն հայերի մասին մեր լրագրների մէջ երկար ժամանակից յետոյ մեծ տեղ բռնելով՝ շատ կենսական խնդիրներ բոլորովին մոռացութեան են տրուել: Յուզուած խնդիրը երբէք պարզուէլու չէ, որովհետեւ մեր լրագրները փոխանակ խնդիրը պարզաբանելու համար ջանալու՝ միմեանց օձիքից են քաշքաշում: Ցանկալի էր, որ վերջ տրուէլ այդ բանակուկին, եւ մեր լրագրները զբաղուէին լինելիք ուսուցչական ժողովի նպատակով, իրանց էջերը բանային այն յօդուածների համար, որոնք կարող էին նպաստել յիշեալ ժողովի նպատակներին: Ցանկալի էր, որ մեր լրագրները ուսուցչական ժողովի նպատակը բազմակողմանի կերպով քննադատելուց յետոյ, իբրև մի մտածուած նիւթ, առաջարկէին նորան, որ առանց երկար ու բարակ, միեւնոյն ժամանակ նպատակին չվերաբերուող խորհրդածութեան ու տարադէպ վիճմունքների՝ մի որոշ եզրակացութեան հասնէր: Վերջապէս, ցանկալի էր, որ մեր լրագրները ուսուցիչներին նախապատրաստէին լինելիք ժողովի համար: Ահա այս է այժմ մեր բոլորիս սրտի ցանկալի խնդիրը, որով պէտք է որոշուի հայ դպրոցների վիճակը:

Իմ այս յօդուածի նպատակն է առիթ տալ մեր լրագրներին զբաղուել լինելիք ժողովով, իմ նպատակն է սորանով գրգռել բոլոր ուսուցիչների կամ դպրոցով հետաքրքրուող անձինքներին իրանց դիտողութիւններն ու նկատողութիւնները ի լոյս հրատարակել: Ուսուցչական ժողովի նախապատրաստութեան համար Մշակը մի անգամ հրաւէր կարդաց, բայց թէ՝ ինքը եւ թէ՝ ընթերցողները չուտով մոռացան այդ հրաւերը, եւ ոչ ոք ոչինչ չխօսեց: Միայն պ. Տիգրան Փիրումեանը Մշակի 230-րդ համարի մէջ «Հայոց լեզուի դաստիարակութիւն» վերնագրով յօդուածը տպելով՝ խոստացաւ մի շարք յօդուածներ լոյս ընծայել այդ խնդրի մասին:

Մեր դպրոցական պատմութիւնը ահա տասը տարի է, որ նոր շրջան է սկսել: Ահա տասը տարի է, որ դպրոցական գործով զբաղուողները ամեն ջանք գործ են դնում դպրոցները յարմարեցնել այն սկզբունքին, որ «ուսումը լինի լուրջ, մանուկը զուարիթ»: Եւ համարեա թէ մասամբ իւիք այս պարոնները հասել են իրանց նպատակին: Այսպիսի անձանց անունները անմոռանալի կմնան, իսկ նոցա վաստակը պէտք է անկեղծօրէն խոստովանել, որ գոհացուցիչ է:

1 «Արարատ», 1881, էջ 56-73: Ստորագրված է Յ. Վ. Ս.:

Աշխարհի օրէնքն է միշտ կատարելագործուել եւ միշտ յառաջ գնալ. այդ օրէնքին ամեն ոք հետեւում է: Հայերն էլ պէտք է հետեւեն եւ հետեւում են: Մեր այժմեան դպրոցները հակապատկերն են այն դպրոցների, որոնք տասը տարի առաջ գոյութիւն ունէին: Այն ժամանակ մանուկը պարտաւորուած էր առանց հասկանալու բերան սովորել այն, ինչ որ ուսուցիչը նշանակում էր կամ թելազրում: Այն ժամանակ, սակաւ բացառութեամբ, դասագրքերը գրաբար լեզուով էին գրուած, դասաւանդութիւնը նոյնպէս գրաբար՝ աշխարհաբարի թարգմանութեամբ էր կատարւում: Հայոց պատմութիւնը անցնում էին պ. Երգնկեանի շարադրած գրքի վերայ, Սրբազն պատմութիւնը՝ Արժ. Խաչառունու գրքի վերայ, քրիստոնէական վարդապետութիւնը՝ կամ Ալամդարեանի եւ կամ Մսերի գրքերի վերայ, քերականութիւնը՝ ընդհանրապէս Հ. Միքայէլ Զամչեանի ու Սալլանթեանի գրքերի վերայ[55], որոնք գրաբար էին, իսկ աշակերտները պարտաւորուած էին թութակի պէս բերան անել՝ առանց հասկանալու: Բարեբաղդաբար, այդ գրքերը այժմ մեր գրադարանների զարդն են ու դպրոցական դասագրքերի հանգուցեալ կամ զառամեալ պապերը:

Եթէ չեմ սխալւում, աշխարհաբար լեզուով դասագրքի գոյութեան սկզբնապատճառը տաճկահայերն եղան: Նոցա շաւզով գնալով ուսւահայքը եւ քայլ առ քայլ հետեւելով եւրոպացւոց արդի մանկավարժութեան կանոններին՝ աւելի յառաջ գնացին, հետզհետէ կատարելագործուած դասագրքեր ու մանկավարժական մատեաններ ի լոյս ընծայելով: Գործը արտաքուստ շատ գոհացուցիչ դրութեան մէջ է: Համեմատաբար հայոց մէջ դպրոցական խնդրով աւելի գրադուողներ կան, քան իրանց շուրջը գտնվող միւս ասիական, օրինակ՝ պարսիկ, տաճիկ եւլն., ազգերի մէջ: Արտաքուստ՝ ասացի ուրեմն, ներքուստ գոհացուցիչ դրութեան մէջ լինելը՝ տարակուսելի է կամ կարծելու է, որ համապատասխան չէ արտաքինին: Ոչ ոք չի կարող ուրանալ այժմեան դպրոցների համեմատաբար գոհացուցիչ դրութիւնը հների վերաբերութեամբ, ոչ ոք լաւը չի արհամարհիլ, ոչ ոք չի ցանկանալ բծախնդիր Զոհիլոսի պատուին արժանանալ՝ ոչ ինչ բանի չհաւանելով, բայց որովհետեւ մարդուս համար բնածին է միշտ իւր ունեցած վիճակովը գոհ չլինել եւ միշտ ջանալ դէպի յառաջ, դէպի կատարելագոյնը, այդ իսկ պատճառով ցանկալի էր, որ մեր դպրոցները աւելի կատարեալ ծրագիր ու վարչութիւն ունենային: Նկատելով մեր դպրոցների ներքին կազմուածքը, առարկանների դասաւալութիւնը՝ տեսնւում է, որ մեր դպրոցները շատ զգալի պակասութիւններ ունեն. դեռ խօսքը գործ չի դարձել: Ճանաչում եմ այնպիսի մարդ, որ մանկավարժական թերթ էր հրատարակում եւ իւր թերթը լցնում էր մանկավարժութեան այս կամ այն նախագծով, թէ լուսամուտները որ կողմից

եւ ինչպէս պէտք է բանալ, քանի խորանարդ արշին տարածութեան մէջ որքան աշակերտներ պէտք է տեղաւորել եւլն։ Բայց այդ մարդը բնաւ ուշ չէր դարձնում իւր յատուկ դպրոցի վերայ։ Դասարանը շաբաթը մի անգամ էր աւելվում։ Նստարանները, որոնց վերայ երբեմն 18-20 տարեկան պատանիներ էին նստում, յատկացուած էին 6-9 տարեկան մանուկներին։ Վերջապէս, գործը խօսքին համապատասխան չէր։ Ամենից շատ աչքի էր ընկնում ձեւապաշտութիւնը, որը շատ անգամ չէ յարմարւում դպրոցական աշակերտների դրութեան եւ ուսուցչի հանգամանքին։

Չեւապաշտութեան համար այսինչ առարկան դպրոցի մէջ ընդունում են դասախոսել, իսկ այնինչը՝ ոչ, աշակերտների հետ այս կամ այն յարաբերութիւն ունենալ։ Բայց պէտք է գիտենալ՝ ինչ որ անհրաժեշտ չէ, նորահամար աշխատելը ժամավաճառ լինել է։ Ինչ որ բնական չէ՝ ձանձրալի, տաղտկալի եւ միանգամայն զգուելի է։ Հետեւում է, որ պէտք չէ չափազանց ձեւապաշտ լինել, պէտք է հանգամանքների առաջ խոնարհուել։ Հայոց համար մանկավարժութեան գործով զբաղուղները Եւրոպայում ընդունուած ձեւերը հայ դպրոցների մէջ պատուաստելու համար պէտք է ի նկատի ունենան նախ՝ Եւրոպացու եւ հայի մէջ եղած զանազանութիւնը, նոցա ընտանիքի հանգամանքը, այդ երկու այլատարագ մարդիկների ու նոցա ընտանիքի մէջ սկզբնական կրթութիւն ստացած մանուկները, եւ ապա՝ ջանային Եւրոպայից փոխ առածները յարմարացնել տեղական հանգամանքին։

Թւում է, թէ մեր մանկավարժները այդ հանգամանքին շատ սակաւ են ուշ դարձնում, վասն զի ինչ որ կարդում կամ լսում են, իսկոյն իբրեւ անհրաժեշտ օրէնք աշխատում են մտցնել դպրոցների մէջ կամ առանձին բրօշիւրներով, կամ դասագրքի յառաջաբանով, որ շատ անգամ դասագրքից աւելի տեղ է բռնում։ Դասագրքերը առհասարակ թարգմանութիւն են, եւ պ. թարգմանիչները ուշ չեն դարձնում գոնէ յարմարացնել հայ կեանքին։ Օրինակ, պ. Տ. Ղեւոնդեանը իւր «Մայրենի լեզու»-ի[56] Գ. տարում աշունը նկարագրելիս աշնան յայտարար համարում է ցորենի եւ այլ հացահատիկների հասնելը։ Յայտնի է, որ մեր երկիրը, ուր խաղողն ու դեղձը, բամբակն ու քնջիթը հասնում են, հացաբոյսերը ոչ թէ աշնան սկզբում, այլ գարնան վերջին կամ ամռան սկզբին արդէն հնձւում են։ Իսկ աշնան սկզբին, կալից կուտից պըրծած այգիներով են զբաղւում՝ աշնանային պտուղները հետզհետէ ժողովելով, խաղողը կթելով եւլն։ Իսկ լեռնադաշտակներում, ուր հացաբոյսները աշնան սկզբին են հասնում, այնտեղ ոչ խաղող կայ եւ ոչ մինչեւ անգամ վաղհաս կեռասը։ Ահա այսպիսի անընտրութիւն գրեթէ միշտ նկատում է դպրոցական ամբողջ կազմուածքի մէջ։

Հայ մանուկները պարտաւորուած են սովորել այն կարգով, որով սովորում է եւրոպացի մանուկը, առանց միտ դնելու, թէ եւրոպացի մանուկը նախ քան դպրոց մտնելը ընտանիքի եւ, ինչպէս այժմ ընդունուած է ասել, մանկական պարտէզների ու ծաղկոցների մէջ կրթուելով բաւական պատրաստ է լինում դպրոցական շրջանին յարմարուելու: Նա արդէն գիտէ կարգավարութիւն եւ ամեն բան իւր ժամանակին անելը, նորաձեռքերը վարժ են քանոն ու մատիտ բանեցնելուն, նա գիտէ վերջապէս խաղալու ու լսելու ժամանակները, նա գիտէ խնդարու ու սովորելու ժամանակները: Այսպիսի հարուստ պաշարով եւրոպացի մանուկը մտնում է դպրոց ու սկսում է յատկացեալ գործը՝ առանց զգալի ծանրութիւն դառնալու ուսուցչի վերայ: Բայց մերոնք այդ պատրաստութիւնները չունեն, հազար կրկնիր այն, ինչ որ իւր կարողութիւնից վեր է. նա չի հասկանալ եւ չի ըմբռնիլ: Գիտեցողին մէկ, չհասկացողին ու չգիտեցողին՝ դաբ ու զուռնայ:

Ընտանիքը, ուր մեր մանուկները մեծանում են, մանաւանդ գիւղերում, այն խնամքը չունեն իրանց զաւակների կրթութեան վերայ, որ դոքա պատրաստ լինեն ենթարկուելու եւ յարմարուելու դպրոցական կեանքին: Այսպիսի ընտանիքի մէջ մանուկը եթէ մինուճար է, իւր ամեն շարժուածքի մէջ բոլորովին անկախ է լինում, նորան շողոքորթում են ու փայփայում, նորա բոլոր տեղի ու անտեղի պահանջները կատարուում են, որովհետեւ մանուկը երես առած է, նորան չէ ասել՝ չի լինիլ, ապա թէ ոչ՝ նա իրան պատահած իրեղինները կկոտրատէ, ոտները գետնովը կտայ եւ կսկսի իւր ղընջ-ղընջոցն ու գոռգոցը: Իսկ եթէ մինուճար չէ, կամ սարսափելի կերպով ստրկահոգի է լինում թմրած ու բթացած ուղեղով, եւ կամ՝ չափազանց պրտկերես ու յանդուգն:

Այդ երկու ծայրայեղ յատկութիւնները նոքա ստանում են, առաջինը՝ եթէ թուլակազմ է եւ ծեծի բոռունցքի չի դիմանում, իսկ վերջինը՝ եթէ պնդակազմ է, եւ ծեծն ու քոթակը իւր համար սովորական են դարձել՝ իւր նպատակին համար կամ համելուց յետոյ: Հայ դպրոցները, որ ըստ բաւականին յարմարեցրած են արդի եւրոպական մանկավարժութեան սկզբունքին, այժմ այդ տեսակ մինուճարներով, ստրկահոգի, թմրած ու բթացածներով եւ պրտկերես յանդուգն մանուկներով են լցուած, որոնց հետ պէտք է վարուել ամենայն զգուշութեամբ՝ առանց մանկավարժութեան կանոնի մի յովտի դէմ մեղանչելու: Հայ մանուկը ընդունում է դպրոց, նա չգիտէ ոչինչ՝ ո՛չ դպրոցական կարգապահութիւն, ո՛չ ուսուցչի եւ ո՛չ իւր ընկերների հետ ունենալիք յարաբերութեան ձեւը, նորա ձեռքերը միայն սովոր են զբաղուել մի խաղալիքով, նորա իւրաքանչիւր անդամը անհաշիւ կերպով շարժուում են, նա դեռ չի

կարողանում իշխել իւր վերայ: Նա տան մէջ սովորած լինելով ծեծկուել իւր եղբայրների ու քոյրերի հետ եւ մատնել նոցա այս կամ այն չարութեան մէջ՝ նոյնը կրկնում է եւ դպրոցում աւելի ազատութեամբ, վասն զի ծնողների կամ ընտանիքի մեծ անդամների թաթալոչների փոխարէն իւր առաջին կանգնած է տեսնում ուսուցչին, որ «սովոր, երեխա՛յք, խելօք կացէք» բառերից ու խնդրելուց աւելի ոչինչ է կարող ասել։ Նորան նպաստում են իւր չարութիւնը շարունակել բազմաթիւ ու բազմատեսկ բնաւորութեամբ ընկերները, դպրոցի կահ կարասիքը եւ նստելու յարմարութիւնը։ Տան մէջ նա ծալապատիկ նստելով՝ համարեա կիսով չափ անդամալոյծի դիրք էր ստանում, եւ միայն ձեռներն ու գլուխն էր շարժում, իսկ դպրոցում նստարանների վերայ նստած կախ ոտներով՝ գրեթէ բոլոր մարմնով շարժում է։ Ահա այսպիսի մանուկներին՝ նոցա դպրոց մտնելու առաջին օրից, պէտք է ուսուցիչը կարդացնէ այբ-բեն, հեղել տայ եւ ըստ նոր ձեւի մանկավարժութեան՝ հնչածը կամ հեղածը գրել կամ խազել։ Ես չեմ կամենում ոչինչ ասել հնարաւորութեան մասին, կարող են ընթերցողները իրանք եղբակացնել։

Մեր մանկավարժները պնդում են, որ գեռ տառը չհեղած՝ պէտք է նորա ձեւը մանուկին խազել տալ։ Այդ այնպիսի մի պահանջ է, որի անհրաժեշտութիւնը ամեն ոք կիսուառվանի, բայց գործին արտաքուստ չպէտք է մտիկ տալ, չպէտք է այն հանգամանքն էլ աչքի առաջ ունենալ, թէ մեր վերեւ յիշած մանուկները կկարողանա՞ն արդեօք իշխել իրանց անդամների վերայ, կկարողանա՞ն ըմբռնել ուսուցի բացատրութիւնները, թէ գլուխը քաշ արած, մատներով կաւիճը կպտտեն ապուշ ապուշ գետնին, գրասեղանին կամ ուսուցչի երեսին մտիկ տալով, եւ ի պատասխանի ուսուցչի բոլոր ջանքերին (դիւրըմբռնելի կացուցանել ուսանող աշակերտի համար իւր պատմածը), աշակերտը իւր մանկական անմեղ ու անմիտ ժպիտով բաւականութիւն կտայ ուսուցչին, որ նոյն բանը հարիւր անգամ կրկնելուց ու ձեւացնելուց յետոյ թէպէտ չուզենայ էլ արտաքուստ իւր զայրոյթը եւ ձանձրոյթը արտայայտել՝ արդէն զայրացած ու ձանձրացած է իւր փոքրիկ ընկերի բթամտութիւնից։

Կնչ սոսկալի վիճակ. մարդս չկարողանայ իւր հոգւոյ կիրքը արտայայտել։ Կնչ պախարակելի՛ գործ, առանց դիմացինի հոգւոյ կարողութիւնը չափելու, ձեւապաշտութեան հետեւելով բացատրութիւններ ու նկարներ անել, եւ պարտաւորել, որ իսեղճ վեց տարեկան գոեհիկ մանուկը ըմբռնի ու նկարի, իսկ երբ չկարողանայ ըմբռնել՝ բթամիտ եւ ապուշ անուանել, չէ՞ որ, երբ աշակերտը առաջին անգամից ընկճուեց, առաջին անգամից ընդարմացաւ, էլ կկորցնի այն վստահութիւնը, թէ կարելի է դեռ սովորել, կկորցնի ուշիմութիւնը, կթուանայ եւ սովորելու համար

մի անպէտ եւ ապուշ տղայ կդառնայ: Կկորցնի կայտառութիւնը, եւ երբ ուսուցիչը դէպի այսպիսի մանուկը դառնայ, նա (մանուկը) իւր անձը մի անելանելի լաբիրինթոսի մէջ կերեւայ եւ զանք կանի իւր օձիքը ինչեւիցէ հնարքով ուսուցչի ձեռքից ազատել: Ըստ իս, զայրացած լինել, բայց պարտաւորուել ձեւի համար ուրախ դէմք ցոյց տալ՝ տաժանելի ստրկութիւն է պարտաւորողի կողմից, իսկ բռնակալութիւն՝ պարտաւորեցնողի կողմից: Պատրաստութիւն չունենալ մի ինչ որ գործ կատարելու, հարկադրուել անպատճառ խաթրով թէ զոռով կատարել՝ քաղաքավարի բռնակալութիւն է, իսկ չկարողանալ կատարելը բթամտութեան արդիւնք կոչիլը՝ բթամիտ ուղեղի ծնունդ պէտք է համարել:

Մեր երիտասարդ ուսուցիչները, մանկավարժները եւ սկզբնական դասագիրք պատրաստողները, որ ամեն դէպքում հետեւում են Եւրոպայի եւ յատկապէս Գերմանիայի մանկավարժութեան, որոնց խօսուածքի ու գրուածքի մէջ եւրոպական երեւելի մանկավարժների անունները յաճախ կրկնւում են, զանցառութեան տալով վերոգրեալ հանգամանքը, այսպիսի դէպքում կամ վարժապետին եւ կամ աշակերտին անընդունակ համարելով իրանց պաշտօնին՝ մէկն ու մէկին արտաքսում են կամ պարտաւորացնում նոյն տանջանքը երկուստեք կրելու:

«Երկու չարեաց փոքրագոյնն է ընտրելի»: Որչափ ես գիտեմ կամ կարդացել եմ (որովհետեւ ինչպէս մեր մանկավարժներից շատերը, նոյնպէս եւ ես, ո՛չ Եւրոպա եմ գնացել եւ ո՛չ գերմանական մանկավարժութեան գործնականին ականատես եղել), Եւրոպայում սկզբնական դպրոցները ունեն դեռ մի նախապատրաստական դասարան երկու բաժանմունքով, որոնք հայերէն լեզուով կոչւում են ընտանիք եւ մանկական պարտէզ կամ ծաղկոց, որոնց առաջինի կրթութիւնը ասւում է ընտանեկան կրթութիւն, որ շատ մեծ ներգործութիւն ունի մանուկների վերայ նոցա ամբողջ կեանքում: Այդ ընտանեկան կրթութիւնը մերոնց մէջ չկայ կամ շատ սխալ սկզբունքի վերայ է հաստատուած, եթէ կայ էլ:

Մանկական պարտէզը այն տեղն է, ուր մանուկը մօր փաղաքշական գուրգուրանքի ու տնային բոլորովին ազատ կենցաղավարութեան հաճոյքից հեռանալով՝ ընտելանում է բոլորովին այլ հաստատութեան, որ իւր մայրական տան հետ ոչինչ կապ չունի: Նա աննշմարելի կերպով վարժուում է այնպիսի կանոնների, որոնք թէեւ նորա ունեցած անկախութիւնը չափաւորում են, բայց ընկերութեան համար մի դուրեկան անդամ են պատրաստում, այնպիսի անդամ, որի ներկայութիւնը ոչ մի բանի արգելք եւ խանգարիչ չի լինում: Վերջապէս, մանուկը հենց առաջին անգամ պարտաւորում է ամեն բան իւր ժամանակին անել՝ փոխանակ ի հաճոյս խաղալու, անգիտակցաբար «հաց կամ փափա՛յ» աղաղակելու: Մանկա-

կան պարտէզ ունենալու սկզբունքը մի երկու տարի յառաջ մեր պարբերական թերթերում երկար խօսակցութեան առարկայ դարձաւ, բայց շուտով էլի լուսութեան վարագոյրի տակ մտաւ՝ առանց կարծեմ էական մի արդիւնքի:

Մեր ծխական դպրոցների պէս հաստատութիւններում կամ մեր հասարակութեան մէջ ընդհանրապէս դժուար է մանկական պարտէզի սկզբունքը էացնել. այդ ամեն ոք կխոստովանի: Բայց չէ՞ր կարելի արդեօք դպրոցների մէջ այնպիսի կանոն դնել, որ աշակերտները միանուագ ընդունուէին: Նորամուտ փոքրահասակ երկսեռ աշակերտների համար մի սենեակ յատկացուէր, որ դասերի ժամանակ այդ փոքրիկ բաշխ-բողուկները ըստ կամաց զբաղուէին թեթեւ խաղերով. օրինակ՝ թուղթ ծալելով, կողորելով եւ այլ այնպիսի բաներով, որով պարտաւորուած լինէին լուսութեան վարժուել: Այդ ժամանակ կարելի էր նոցա վարժեցնել քանոն ու մատիտ գործածելու մէջ, քարետախտակ ու քարագրիչ բանեցնելուն: Առաջիններով մանուկները կսովորէին տողել որչափ կարելի է ուղիղ, իսկ վերջիններով նոցա մատները կվարժուէին գծելուն կամ նպատակաւոր խաղեր անելուն՝ ըստ թեթադրութեան հակողի, որովհետեւ նորաեկ աշակերտները, որոնք ոչինչ պատրաստութիւն չունեն նպատակաւոր գծեր քաշելու եւ պարտաւորուած են անպատճառ հենց առաջին օրից հնչած տառը ձեւակերպել, նոքա անընդունակ են լինում այնուհետեւ կանոնաւոր եւ վայելուչ գիր գրելուն: Մանուկները համոզուած լինելով, թէ գիտեն արդէն տառերը գծել կամ ձեւակերպել, էլ ուշ չեն դարձնում այդ գծերը գեղեցկացնել, մինչդեռ հին ժամանակներում ամենաընտիր եւ կանոնաւոր գրողներ կային. այժմ դրանք հազուագիւտ են:

Ես տեսել եմ աշակերտներ, որ չնայելով երեք չորս տարի է՝ կարդում եւ գրում են, այնուամենայնիւ դեռ չգիտեն, թէ ինչ տառը տողի որ տեղից սկսելու է. ը տառի վերջին ծայրը տողի վերայ են վերջացնում, իսկ ժ տառը տողից սկսուելով՝ դարձուածքը տողամիջումն են թողնում: Այդ նորանից է, որ մանուկները նախ քան գրելը վարժուած չեն լինում տառերի էական գծերին, եւ ուսուցիչները նկատելով, թէ ուղղագրութիւնը տեղն է, միտ չեն դնում տառերի ձեւակերպութեան գեղեցկացնելուն: Մանուկներից յաջողակներին կարելի էր առանձին մի կարգ բաժանել եւ նոցա վարժել գրերի էական գծերի հետ այնպիս, որ նոքա կարողանային տիրել իրանց ձեռքերին այնչափ, որ ուսուցչի նկարած ու հնչած տառը իրանք հնչելուց յետոյ կարողանային ձեւակերպել: Վերոյիշեալ կրթութիւնը, որ կարելի է սահմանափակել մի ուսումնական տարուայ շրջանով, մանուկին կպատրաստէին կարդալ սկսելու համար ամենայարմար մի անձն, ուսուցանելու ժամանակ խեղճ ուսուցիչը շատ մեծ դժուա-

բութիւն չէր կրիլ եւ սրտամաշ չէր լինիլ, պարտաւորուած լինելով ըստ մանկավարժութեան օրինաց, իւր հոգու անմխիթար տրամադրութիւնը ուրախ դէմքով արտայայտել: Գուցէ մտքովս անգամ չանցնէր այս՝ ինչ որ գոռում եմ, եթէ փորձը իմ վերայ էլ կրկնուած չլինէր:

Այս տաժանելի դրութիւնը ունեցել են կարծեմ այն բոլոր անձինքը, որոնք մեր դպրոցների փոքր մանուկների հետ գործ են ունեցել: Մեր ծխական դպրոցները, որ երկու դասարանից են բաղկանում, իւրաքանչիւրում տասնաւոր դասակարգութիւններ ունենալով՝ այս դրութեամբ հենց առաջին տարուանից ի շատէ կարդի կմտնէին: Նախակրթարանից յաջողակները մի տարուց յետոյ անցնելով առաջին դասարանը, այդ դասարանի առաջին տարելնթացքը մտնելով մայրենի լեզուի կամ մի այլ յարմարագոյն այբբենարանի Ա. տարին՝ միայն առանց ուրիշ առարկաներով ծանրաբեռնուելու սովորէին: Երկսեռ մանուկներին միասին կարելի է թողնել մինչեւ Ա. դասարանի Բ. բաժանմունքը կամ տարելնթացքը, որոնց տարիքը չեն թոյլ տայ ոչինչ կեղակարծ ենթադրութիւնների մէջ մտնել:

Այնուհետեւ, յաջող պատրաստութիւնից յետոյ տղայքը՝ տղայոց, իսկ աղջկերքը՝ օրիորդաց դպրոցների Ա. դասարանի Բ. տարելնթացքը մտնելով՝ պարտաւորուէին սովորել մայրենի լեզուի Բ. տարին, ոռուսերէն այբ-բեն եւ հետզհետէ յառաջ գնալով՝ կարդալ, գրել ու հասկանալ կարդացածը, կրօնից պարտաւորուէին մի քանի թեթեւ աղօթքներ բերան սովորել: Յաջող պատրաստութիւնից յետոյ Բ. դասարանի Ա. տարելնթացքը մտնելով՝ մանուկները սովորէին մայրենի լեզուի Գ. տարին՝ դասները պատմելով ու գրելով, քերականական մասնբանիները ջոկելով, ոռուսերէնից՝ ընթեռնելով ու թարգմանելով, կրօնից սովորէին Սրբազն պատմութիւնը մինչեւ Յիսուս Քրիստոսի ծնունդը համառօտապէս մինչեւ Արշակունեաց հարստութեան վերջը, իսկ աշխարհագրութիւնից՝ բնական մասը պարզ եւ մեկին կերպով:

Յաջող պատրաստութիւնից յետոյ Բ. դասարանի Բ. տարելնթացքը մտնելով՝ մանուկները սովորէին հայերէն լեզուից ինչեւիցէ մի յարմարագոյն ընթերցարանի վերայ քերականական կանոններ, նախադասութիւնների բաժանումն ու վերլուծութիւն եւ շարադրել ուսուցչի թելադրած առակներ կամ պատումներ: Բ. դասարանի Բ. տարելնթացքում պէտք է աշակերտներին ընտելացնել մեր նախնեաց մատենագրութեան լեզուին՝ պարզ գրաբար մատեաններ (օրինակ՝ Ս. Աւետարան, Եղիշէից՝ ոգեւորող ընդ նմին եւ հասկանալի տեղերը) կարդալ եւ աշխարհաբար թարգմանել տալով, կրօնից սովորէին Յիսուս Քրիստոսի կեանքը այս աշխարհի վերայ, Քրիստոնէական եկեղեցու կազմակերպութիւնը, Քրիստոնէայ եկե-

ղեցու հաւատոյ հանգանակը՝ Հաւատամքը) եւ եկեղեցու խորհուրդները իրանց իմաստով, ազգային եկեղեցու առանձնայատկութիւնքը եւ ներկայ դրութիւնը՝ համառօտ եւ մեկին կերպով, ուստերէնից՝ սովորէին կարդալ վարժ, թարգմանել, մասնբաները որոշել, նախադասութիւններ կազմել ու գրել, հայոց պատմութիւնից՝ սովորէին մարզպաններից սկսելով մինչեւ մեր ներկայ ժամանակը համառօտ եւ մեկին տեղեկութիւնները միայն, իսկ աշխարհագրութիւնից՝ քաղաքական մասը համառօտ եւ շատ համառօտ, սովորէին տէրութեանց ու նոցա մայրաքաղաքների անունները, ուր գտնուելը, կառավարութեանց ձեւը եւ ազգերի ինչ կրօն ունենալը:

Մոռացայ յիշել թուաբանութիւնը, որ պէտք է սկսել նախակրթաբանից եւ վերջացնել Բ. դասարանի Բ. տարելնթացում՝ պարզ կոտորակների չորս գործողութիւնը սորվեցնելով։ Պէտք չէ յիշել, որ թուաբանութեան ուսուցիչը պէտք է աշխատի աշակերտներին թուաբանութեան այնպիսի խնդիրներ լուծել տալ, որոնք մանկան ապագայ կեանքի հետ գործ ունենան։

Այս բոլորը պատրաստութիւն ունեցող աշակերտները, եթէ չեն կամենալ մի տարի եւս մնալ դպրոցում կատարելագործուելու համար, կարող են վկայականի պէս մի բան ստանալ եւ արձակուել։ Այսպիսի կազմուած դպրոցները, ինչպէս երեւաց, հինգ տարելնթացք կունենան՝ ենթաղելով, որ աշակերտներից ոմանք կարող են մի տարով յետ մնալ այս կամ այն դասարանում՝ վեց կամ առ առաւելն եօթ տարի մնալով դպրոցում։ Նոքա եթէ եօթն տարեկան հասակում մտած լինէին դպրոց, 14 տարեկան պատանի դարձած դուրս կդային այնտեղից բաւական հարուստ պաշարով։ 14 տարեկան հասակը մանուկի համար այն ժամանակն է, երբ նա պատանեկութեան մէջ մտնելով՝ էլ միամիտ տղայ չէ, նորա ընչացքի տեղը արդէն սկսում են թխանալ, եւ նա ուշիմութիւն է ունենում աւելի մեծ գործերով զբաղուել։ Նորա ջղերը այնքան ամրացած են լինում, որ նա կարող է եւ արհեստ սովորել, եւ վաճառականի ձեռքի տակ ծառայել, եւ իւր ուսումը շարունակել արքունի դպրոցներում, ուր ոչինչ նեղութիւն կրելու չէ, որովհետեւ նա արդէն իւր մայրենի լեզուով էական առարկաններին փոքր ի շատէ հմտացած լինելով՝ կարող կլինի առանց ճնշուելու շարունակել իւր ուսումը։ Այս վերոգրեալ հատուածը այնպէս դրուեց, որ կարելի է ոմանք կարծեն, թէ մի յանդուգն մարդ իրեւ կանոն է առաջարկում դպրոցներին, սակայն գրողը այդ յանդգնութիւնը բնաւ մտքովը չի անցնիլ, այլ մի անձնական կարծիք համարելով՝ կառաջարկի ընթերցող հասարակութեան ուշադրութեանը։

Մեր ծխական դպրոցներում մի քանի առարկայ բոլորովին պարտաւորական են։ Այդ առարկաները հենց սկզբից՝ մանուկի ուսումնարան

մտնելու օրից, մատակարարությամ է նոցա: Առարկաներն են՝ մայրենի լեզու, կրօն, ուսուերէն, թուաբանութիւն, վայելչագրութիւն, երգեցողութիւն:

Արդէն յայտնի եղաւ, որ մեր մանուկները ուսումնարան մտնելիս՝ ոչինչ պատրաստութիւն չեն ունենում: Թող այդ տգէտ կամ անգրագէտ գոեհիկ ծնողների խնամքի տակ մեծացած լինելով մանուկները՝ աներեւոյթ, անկերպարան եւ չափազանց երես առած յամառ կամ բոլորովին ստրկացած ապուշ արարածներ են լինում: Ահա այդպիսիների հետ պէտք է պարապել վերոյիշեալ առարկաները:

Ասենք մայրենի լեզուի ուսումը, որովհետեւ սկսում է մեքենական խագերով եւ նոցա հեգելովը, թէպէտ շատ դժուար, բայց կարող է մատչելի լինել: Ի՞նչ խորհուրդ ունի հենց մայրենի լեզուի այբ-բենի հետ աշակերտի ուղեղը ծանրաբեռնել կամ բոլորովին օտար եւ դեռ չլսած լեզուի դասաւանդութեամբ: Մինչդեռ մանուկը, եթէ իւր բոլոր ոյժը մայրենի լեզուն ուսանելու վերայ գործ դնի, կարող է շուտով առաջ գնալ, եթե կսկսի մայրենի լեզուով փոքր ի շատէ վարժ կարդալ, այնուհետեւ դժուարութիւնը կմնայ միայն օտար լեզուի տառեր ճանաչելը, որից յետոյ մանուկը, որովհետեւ արդեն գիտէ կարդալ, իսկոյն կսկսի հեգել եւ վերջապէս կարդալ: Օտար լեզու ասելով՝ իմ խօսքը իհարկէ ուսուերէնի մասին է: Ռուսերէն լեզուի անհրաժեշտութիւնը մեր դպրոցներում անուրանալի է, վասն զի մենք, ապրելով Ռուսիոյ բարեխնամ կառավարութեան ներքոյ, իբրեւ տիրող ազգի լեզու, պէտք է սովորենք:

Պէտք է սովորենք ոչ թէ ձեւի, չնորդի համար, այլ պէտք է սովորենք սովորելու համար, պէտք է սովորենք իբրեւ մի կտոր հաց ճարելու միջոց, առանց որի շատ դժուարին կլինի մեր ապրուստը այս աշխարհի մէջ: Որովհետեւ դատարան մտնելիս լեզու չիմացողին յետին գրագիրն էլ մոլորեցնում է, լեզու չիմացող արհեստաւորը մեծամեծ դժուարութիւնների է հանդիպում, իսկ վաճառականը, որ գործ ունի ամեն պատահած մարդու հետ, անելանելի դրութեան մէջ մնալուց յետոյ՝ չափազանց կարմրում է եւ իւր յաճախորդներից շատերին կորցնում: Տէրութեան կամ ուսուաց լեզուն, որ այնքան անհրաժեշտ է մեզ համար, պէտք է օրինաւոր կերպով ուսուցանել հետզհետէ գրաւիչ անել եւ ոչ թէ հենց երկրորդ դասից ձանձրացուցիչ եւ մի աւելորդ բեռ դարձնել: Ռուսաց լեզու սովորողը պէտք է փոքր ի շատէ պատրաստութիւն ունենայ, որ կարողանայ ըմբռնել այդ լեզուի վերաբերեալ առանձնայատկութիւնները՝ բառերի սեռերը, շեշտադրութիւնը եւ համաձայնութիւնը: Այս ամենը մեր նախապատրաստականի մանուկները պատրաստուած են անպատճառ սովորել: Մեր մանկավարժները, որ պահանջում են առաջ բառի միտքը հասկացնել եւ

ապա՝ բառը հեգել տալ, այդպիսի մանուկներին ինչպէ՞ս նոցա բոլորովին անընդել բառերը հասկացնում եւ ապա կարդալ տալիս:

Չեմ կարող պնդել, թէ մանուկները մայրենի լեզուի տառերից դժուար ճանաչեն օտար լեզուի տառերը, չեմ կարող պնդել, թէ մայրենի լեզուի հեգերից դժուար կհեգեն օտար լեզուի վանկերը, բայց կպնդեմ, որ այդ ամենը ոչինչ օգուտ չեն տալ մանուկին այն ժամանակ, երբ մայրենի լեզուի բառերը դժուարութեամբ է հասկանում, այլ ժամանակ, եթէ չասեմ ամենեւին օգուտ չի քաղիլ մանուկը օտար լեզուի բառերի արտասանութիւնից, բացարձակ կասեմ, որ ստացած օգուտը շատ չնչին կլինի՝ համեմատելով կորցրած ժամանակի հետ, որովհետեւ այսօր սովորած բառը վաղը կմօռանայ նա, այսօր ուսուցչի չարչարանքով հասկացրած բառերի նշանակութիւնը վաղը նոյն չարչարանքը պէտք է կրի՝ միտը բերել տալու համար: Եթէ հին դպրոցի դասագրքերը՝ տետրակ, միականոն սաղմոս, ութկանոն սաղմոս, ժամագիրք եւ այլն, դուրս նետուեցին դասագրքերի շարքից, որովհետեւ թէ բառերը եւ թէ բովանդակութիւնը անմատչելի էին աշակերտին, այն մարդիքը, որ այսօր առանձին հրճուանքով են յիշում այս յաղթութիւնը, ինչպէ՞ս են հաշտում այն հանգամանքի հետ, երբ աներեւոյթ ու անկերպարան մանուկը իւր խելքից, հասկացողութիւնից դուրս բնաւ չլսած բառերը պէտք է հեգի: Բառեր, որոնց նշանակութիւնը եթէ բերան էլ չանի՝ չորս օրից մոռանալու է: Հստ իս՝ ոռուսերէն սկսելու է Ա. դասարանի Բ. տարեղնթացքում, այսինքն՝ մանուկի դպրոց մտնելուց երկու տարի յետոյ, միայն շաբաթը երեք կամ չորս դասի տեղ՝ վեց դաս առնելով:

Կրօնը սրտի զգացմունքի արտայայտութիւն է դէպի ամենակարող Արարիչ Աստուածը: Կրօնագիտութիւնը այս սկզբունքի հետ սովորեցնում է մարդուն իւր յարաբերութեան ձեւը Արարչի հետ, կրթում է մարդուն առաքինութեան եւ այն ամեն կատարելութեան մէջ, որ հաճելի են Արարիչ Աստուծուն: Կրօնի յիշեալ սկզբունքը հիմնուած է փիլիսոփայական դատողութիւնների, բարոյագիտութեան, ազգային աւանդութեան, (քրիստոնեաների համար) քրիստոնէական վարդապետութեան վսեմ, բարձր եւ միանգամայն վերացական տեսութիւնների վերայ: Դպրոց նոր մտնող մանուկը, որ դեռ այբբեն չի կարողանում հեգել, ինչպէ՞ս կարող է ըմբռնել կրօնի դասը, շատ շատ նա կարող է թութակի պէս կրկնել, թէ մեզ եւ թէ աշխարհը ստեղծել է Աստուած: Այդ բանը աշակերտներին կրկնել տալու համար բաւական է առ առաւելն հինգ դաս, մնացեալ դասերում ամբողջ տարին ինչ անելու է:

Հրէական ազգի պատմութիւնը, որ մեր դպրոցներում կրօնի դասի տեղ է ստացել, իբրեւ պատմութիւն դարձեալ անմատչելի է մանուկին,

որովհետեւ նորա ուղեղը յիշելու եւ ըմբռնածը պատմելու չափ զարդացած չէ: Ականջները շատ բանի չեն ծառայում, նոքա հազիւ իրանց տիրոջ անունը լսելուն են նպաստում եւ կատարել տալիս այն կարճիկ պատուէրը, որ թելադրում է ուսուցիչը: Մանկան ուղեղն ու լսելիքն շատ գործ չեն կատարում. նորա ձեռքերն ու ոտքերն, լեզուն ու աչքերն են գործ կատարողը, եւ այս անում են մեքենաբար: Թող ուսուցիչը ինչ կամենայ խօսի՝ նա իւր խաղով է զբաղւում մինչեւ իւր անունը լսելը: Այսպիսի դէպքերում ինչ ուսուցանի, ինչ պատմի կրօնի ուսուցիչը, որ մանուկներին դիւրըմբոնելի եւ գրաւիչ լինի: Ուսուցիչը շատ անգամ սխալում է իւր ենթադրութիւնների մէջ, թէ կրօնից այսինչ կամ այնինչ կտորները հետաքրքիր կլինեն աշակերտին, եւ տեսնում է հակառակը: Այդ ժամանակ արդէն յայտնի կարելի է գուշակել ուսուցչի դրութիւնը. մի ծայրայեղութիւնից միւսն է անցնում: Նա փորձում է աղօթքներ բերան անել տալ, յանկարծ տեսնում է, որ աշակերտը ոչ կարողանում է սովորել, որովհետեւ գիր ու կարդալ չգիտէ, որ բերան անի, եւ ոչ հասկանալ, որովհետեւ նորա միտքը հասկանալու չափ մշակուած չէ:

Այդ ամենի վերայ աւելանում է մի երրորդ անձի կողմնակի հեգնութիւնը կամ սառը սրտով յայտնութիւնը, թէ կրօնի տակ մանկավարժական ընդունուած սկզբունքով չէ մատակարարւում, եւ այս խօսքը շատ անգամ ասում է այնպիսի մէկը, որին թէ իւր ասած խօսքի բառերի նշանակութիւնը առանձին առանձին հարցնես՝ ո՛չ կհասկանայ եւ ո՛չ կարող կլինի մի գոհացուցիչ պատասխան տալ: Կրօնի ուսուցչի դրութիւնը նոյնն է լինում՝ ինչ որ լինում է ոռուսերէնի ուսուցչի դրութիւնը, որ չնայելով թէ իւր շուրջը գտնուողները գովում են իւր մանկավարժութեան մէջ ունեցած հմտութիւնը, այնուամենայնիւ ոչինչ զգալի յառաջադիմութիւն չէ նկատում իւր աշակերտների մէջ: Բարեխիղճ ուսուցիչը իւր ստացած ոռնիկով այնքան չի ոգեւորւում, որչափ իւր աշխատանքի արդիւնքը տեսնելով: Եթէ ուսուցիչը այդ միսիթարութիւնից զրկուած է լինում, թուլանում է եւ ակամայից է մտնում դպրոց ու դասարան:

Խօսքս ամփոփելով՝ հետեւեալ իմ կարծիքները յանձնում եմ մանկավարժ տեսուչների ու բանիմաց հոգաբարձուների նկատողութեանը: Այդ իմ կարծիքները լսովի խօսքեր չեն, այլ անձնական փորձառութեան արդիւնք:

Ա. Նախ, ընդունել մանուկներ տարուայ մի ժամանակին միայն, այն՝ է սեպտեմբերին, որով կվերանայ այն անյարմարութիւնը, որ միշտ նկատելի է լինում մեր դպրոցներում: Այդ անյարմարութիւնիցն է աշակերտների զանազան դասակարգութիւնների բաժանումը, որ մեծապէս արգելք է լինում կարգապահութեան ու յառաջադիմութեան, վասն զի աշակերտ-

ները զանազան աստիճանի հասկացողութեան լինելով՝ ինչ որ ուսուցիչը անհրաժեշտ հարկ է համարում մէկին պատմել, նորա կողքին նստողը, որ արդէն վաղուց սովորել է, սկսում է, եթէ ուշադիր է եղել, քթի տակից նոյնը պատմել կամ ընկերի անհասկացողութիւնը արհամարհել հռհռալով եւ քրթմնջելով, իսկ եթէ ուշադիր չէ՝ խաղում է, ընկերին բոթում է, եւ եթէ հարկ տեսնես ի գգուշութիւն հրաւիրելու՝ պէտք է ականջներդ սրես նոցա գանգատները լսելու։ Հազար կրկնիր, թէ գանգատ չես ընդունում, նոքա տանը սովորել են իրանց յանցանքը մէկ մէկի վերայ ձգել, պահանջում են բաւականութիւն տաս, ապա թէ ոչ՝ կսկսի լա՛լ։

Բ. Անգրագետ ծնողաց զաւակները, որոնք ոչինչ պատրաստութիւն չունին, մի յատկացեալ սենեակի մէջ կարգապահութեան վարժեցնել՝ ինչպէս գրուեց:

Գ. Նորաեկ աշակերտներից նոքա, որոնք կարգապահութեան ընտելացած են, փոխադրել նախապատրաստական դասարանը, եւ առանձին բաժանմունք կազմելով՝ վարժեցնել քանոն ու մատիտ, քարագրիչ ու քարետախտակ գործածելու եւ մայրենի լեզուի տառերի էական գծերը խաղելուն։

Դ. Ա. դասարանի Ա. բաժնի մէջ բացի մայրենի լեզուի այբբենարանից, բերանացի թուեր համարելուց եւ սովորածը գրելուց՝ ուրիշ առարկաներով չծանրաբեռնել մանուկներին։ Օգուտ քաղելով դէպքից՝ ներշնչել աշակերտների մէջ կրօնի այնպիսի տարերքները, որոնք մատչելի կրինին մանկան ուղեղին։ Իւրաքանչիւր տօնական արձակուրդին բացատրել կամ պատմել տօնի պատճառը եւ նորա անհրաժեշտութիւնը, օրինակ՝ ծննդեան տօնին պատմել Յիսուս Քրիստոսի ծնունդն ու մկրտութիւնը, մկրտողի անունը, որ մանուկները միշտ լսել են, որովհետեւ Ս. Յովհաննես Մկրտիչը մեր ժողովրդի մուրազատու սուրբն է, եւ Ա. Կարապետի անունը յայտնի է մանուկին հենց լեզուն բացուած օրից, յիշել թէ որտեղ է մկրտուել։ Տօնի օրերից յետոյ պատմածը մանուկներին յիշել տալու համար պատմել տալ տպաւորութիւնը, որ գործել է նոցա վերայ տօնական հանդիսակատարութիւնը եկեղեցու մէջ։

Գալով կրօնի դասավանդութեանը, մանուկներին աղօթք բերան անել տալիս ոմանք պնդում են, թէ միտքը բնաւ չպէտք է բացատրել։ Այդպիսիքն հակառակում են իրանց պաշտած սկզբունքին, մեղանչում են մանկավարժութեան այն օրէնքի դէմ, թէ աշակերտի դասի կամ կարդացածի մէջ մի բառ անգամ թողելու չէ առանց նորա նշանակութիւնը բացատրելու մանուկներին։ Եթէ աշակերտը չպէտք է հասկանայ իւր արտասանած աղօթքի միտքը, ինչու՝ ուրեմն պէտք է պարտաւորուի սովորել։ Կրօնը սովորեցնում ենք աշակերտներին՝ նոցա վարքն ու բարքը ազնուացնելու

Համար. եթէ աշակերտները միայն բերան պէտք է անեն աղօթքների միքանի հատուած՝ առանց միտքը հասկանալու, ի՞նչ շահ այդ մեքենեկան աշխատութիւնից:

Դիցուք, աշակերտը բերանացի լաւ ասում է «Հայր մեր» աղօթքը. քանի որ նորա իմաստը չի հասկանայ՝ ի՞նչ բարոյական օգուտ կըադի նորանից: Մանուկները, որոնք «Հայր մեր» եւ մի քանի ազգակցական բառեր սովորելուց յետոյ Աստուծոյ անունն են սովորում, պէտք չէ՝ իմանան, թէ մենք ինչու ենք Աստուծուն մեր Հայր անուանում: Աշակերտները, որ սովորութիւն ունին ընկերների հետ խաղալ եւ մի չնչին առիթ գտնելով կոուել նոցա հետ եւ իրանց անձը արդարացնելու համար գանգատել, պէտք չէ՝ հասկացնել նոցա, որ այդ վարմունքը մեր Հայր Աստուծուն հաճելի չէ, եւ եթէ մենք մեր ընկերներին չենք ներել, չենք թողնիլ նոցա դէպի մեզ ունեցած պարտքը, Աստուծած էլ մերը չի թողնիլ: «Թող մեզ զպարտիս մեր, որպէս եւ մենք թողումք մերոց պարտապանաց» խօսքը աշակերտներին սովորացնելիս՝ պէտք չէ՝ ջանալ արմատախիլ անել փոքրիկ մանուկի անգիտութեամբ կատարած մատնութեան սովորութիւնը, որ եթէ մնա նորա մէջ, նորա հասակի աճելու հետ կածի եւ գիտակցական կդառնայ: Բայց աշակերտները այդ բաները ըմբռնելու համար պատրաստութիւն պէտք է ունենան:

Մեր մանկավարժ տեսուչներն ու հոգաբարձուները պահանջում են կրօնի սկզբնական դասերը աղօթքով սկսել: Յայտնի է, որ մեր ծխական դպրոցների ուսուցիչները մեծ մասսամբ սահմանափակ ուսում ունեն, շատերը չգիտեն, թէ ինչպէս պէտք է անցնել այս կամ այն առարկան, եթէ ձեռքներին չունին դասագիրք: Յանկալի է, որ թեմական պ. վերատեսուչները, որ կրօնի դասերին այնքան մեծ նշանակութիւն են տալիս, նորա դասաւանդութեան մի ծրագիր կազմէին եւ յանձնէին իրանց իշխանութեան ստորագրեալ ուսուցիչներին, յասկացնէին, թէ կրօնի դասերը ո՛ր գրքի վերայ եւ ի՞նչ ձեւով պէտք է սովորեցնել, կրօնի սկզբնական դասերին ո՛ր աղօթքները պէտք է սովորեցնել: Յայտնի է, որ մանուկները չորսհինգ տարի մնում են դպրոցում, եւ կրօնի դասը, որ սկսում է այբ-բեն հեգելու օրից՝ իւր նպատակին չի ծառայում:

Այս նորանից է, որ շատ անխնամ կերպով է մատակարարուում, վասն զի աշակերտները դպրոցից դուրս եկած ժամանակը հազիւ Արբազան պատմութիւնից իսրայէլացիների Եգիպտոսից դուրս գալու անցքին են հասած լինում, շատ շատ նոցա վերջին դասը Մովսէսի մահն է լինում կամ Դաւթի թագաւորութիւնը: Յայտնի է, որ Արբազան պատմութիւնը իւր աստուածապաշտ հովիւ ու թագաւոր հերոսների կենսագրութեամբ հեքեաթի ձեւով սովորեցնում ենք մանուկներին՝ Աստուծոյ մարդիկների

Հետ ունեցած յարաբերութեան ձեւը ցոյց տալու համար նոցա լաւ կամ վատ, բարի կամ չար գործած ժամանակ: Երանի թէ մեր ուսուցիչները գոնէ այդ եղբակացութիւնն էլ կարողանային հանել Սրբազան պատմութեան դասաւանդութիւնից, ապա թէ ոչ Սրբազան պատմութիւնը կրօնի դասի տեղ չի կարող բռնել, եւ իրաւ, որ մանուկը հենց այբ-բենից կրօն սովորելով հանդերձ՝ դպրոցից դուրս եկած ժամանակ իւր ազգային եկեղեցուց ու կրօնից ոչինչ տեղեկութիւն չի ունենում: Եւ որպէս զի մանուկները դպրոցում սովորեն կրօն՝ սովորելու համար եւ ոչ շնորքի, ըստ իս՝ պէտք է Սրբազան պատմութիւնը համառօտ, շատ համառօտ, բայց հիմնաւոր կերպով անցնել, պէտք է սովորեցնել Աստուծոյ գոյութիւնը եւ արարչագործութիւնը, վարքով ապականուած մարդոց ի պատիժ եղած ջրհեղեղը, մարդիկների կռապաշտութեան մէջ ընկնելն ու Սրբահամի աստուծապաշտութիւնը, Մովսէսի գործերն ու նորա բարոյական ու առողջապահական եւ կրօնական օրէնքների մասին համառօտ տեղեկութիւն:

Սովորեցնել մի քանի բարեպաշտ դատաւորների ու թագաւորների պատմութիւն ու նոցա թշուառութեան մէջ ընկնելը՝ այն եղբակացութիւնը հանելով, որ բարեգործները միշտ Աստուծոյ օրհնութիւնը վայելելով բաղդաւոր վերջ են ունենում, իսկ չարագործները՝ թշուառ վախճան: Այսպիսով, շուտով անցնել Քրիստոնէական եկեղեցու կրօնի վարդապետութեանը: Մեր աշակերտները դպրոցից դուրս եկած ժամանակ կարողանում են պատմել Հրէական եկեղեցու ծէսերը, արարողութիւնները, տաճարի բաժանմունքները յատուկ անուններով, իսկ իրանց մայր եկեղեցու վերայ ոչինչ հասկացողութիւն չեն ունենում, որ շատ ցաւալի բան է: Քրիստոնէական կրօնը պէտք է սկսել նորա հիմնադիր Յիսուս Քրիստոսի պատմութեամբ, հարկաւոր դէպքում՝ Ս. Աւետարանի բնագիրը կարդալով ու պատմելով:

Այնուհետեւ, անցնել կրօնի վարդապետութեանը ընդհանրապէս, յիշել տիեզերական երեք ժողովները, որոնց սահմանադրութիւնը ընդունել է Հայ եկեղեցին, սովորեցնել հայ նշանաւոր հայրապետների պատմութիւնը, նոցա արած բարեկարգութիւնները, ազգային նշանաւոր ժողովների նպատակը, մեր եկեղեցու առանձնայատկութեան էական պատճառը, եւ այս բոլորը այնքան հմտութեամբ սովորէին մանուկները, որ մի հայ քրիստոնեայ մարդու պատիւ բերէր:

Հայոց պատմութեան ուսումը մեր դպրոցներում պէտք է աւանդել ոչ որպէս հեքեաթ, այլ որպէս պատմութիւն: Պատմութիւնը լաւ ուսումնասիրելու համար պէտք է գիտենալ տեղը, ուր պատմական դէպքերը տեղի են ունեցել, ժամանակը, երբ անցքը կատարուել է: Առանց այդ

երկուսի՝ պատմութիւնը իւր էական նպատակին չի կարող հասնել։ Մանուկները հայոց պատմութիւնը իբրեւ պատմութիւն սովորելու համար ոչ թէ թագաւորների ու նահապետների անուններն ու նոցա արարքը պէտք է գիտենան, թէ Հայաստանը ո՞րպիսի դիրք ունէր, ի՞նչ ազգեցութիւն է ունեցել Հայաստանի դիրքը հայոց կեանքի վերայ, քանի մասի էր բաժանւում, ի՞նչ յարաբերութիւն ունէին այդ մասերը միմեանց հետ, ինչ հետեւանք ունեցաւ այդ մասերի միմեանց հետ ունեցած յարաբերութիւնը։

Չնայելով, որ մայրենի լեզուից եւ կրօնից յետոյ անհրաժեշտ առարկաներից առաջինն է հայոց պատմութիւնը, բայց որքան այդ առարկայի անհրաժեշտութիւնը ամեն ոք խոստովանում է, այնքան եւ անտարբեր է դէպի այդ առարկայի դասաւանդութիւնը։ Այս է իսկ պատճառը, որ մինչեւ այսօր մի օրինաւոր դասագիրք չունենք այդ առարկայի համար, եւ ոչ ոք մտածում չէ հոգալ այդ պակասութիւնը։ Մեր դպրոցները աննպատակ առարկաներով խճողուած լինելով՝ հայոց պատմութեան վերայ ուշք դարձնող չի լինում, եւ աշակերտները չնայելով, որ երեք-չորս տարի շարունակ դպրոցում հայոց պատմութիւն են սովորում, բայց շատ քչերին է յաջողում մինչեւ Բագրատունեաց հարստութեան վերջը կամ շատ շատ Ռուբեն-Լուսինեան Լեւոնին Փարիզում թաղուելը հասնիլ, որից յետոյ էլ հայոց պատմութիւնը չի շարունակում, կարծես Լեւոն Վեցերորդի մեռնելով հայերը դադարում են ապրելուց, կարծես հայութիւնը չքանում է աշխարհի երեսից։

Մանուկները, որ թութակի պէս բերանացի կրկնում են Վահէի կամ Տիգրանի պատմութիւնը՝ բնաւ չգիտեն, թէ Երեւանը իւր նահանգով երբ մտաւ Ռուսաց տիրապետութեան տակ, ինչ մարդիկ են խոյեցիները, Ապարանի, Գեօկչայի, Դարաչիչագի եւ Շորագեալի ժողովուրդը, եւ երբ գաղթեցին Երեւանի նահանգը։ Զգիտեն, թէ դեռ 150 տարի առաջ հայ ժողովուրդը իւր մելիքներով ու Հայրապետներով ինչ յարաբերութեան մէջ էին ոռւսաց վեհապետների հետ։ Ակսած Մեծն Պետրոսից հայերը ինչ ակնկալութիւն ունէին այդ հումկու ազգից, որին նախախնամութիւնը զօրացնում էր օր ըստ օրէ պաշտպանելու ընկճած քրիստոնէութիւնը մահմետականների բարբարոսութիւնից։

Զգիտեն, թէ ովքեր են ունիթորները, ինչպէս մտան Հայաստան, ինչ խաղեր խաղացին Հայաստանում։ Զգիտեն, թէ ինչու ամայացաւ Հայաստանը, ով էր շահ Աբասը, եւ որպիսի դրութեան մէջ էր Հայաստանը այդ աշխարհաւեր եւ միեւնոյն ժամանակ աշխարհաշէն թագաւորի օրով, որի մասին պատումներ եւ մասալաներ դեռ պտտում են հայ գիւղերում։ Այդ ամենի վերայ ոչինչ տեղեկութիւն չունին՝ չնայելով, որ այդ ժամանակամիջոցը աւելի հարուստ է պատմական նիւթերով։ Մենք չունինք

դասագրքեր ազգային պատմութեան, աշխարհագրութեան, մայրենի լեզուի քերականութեան [57], որոնք մեր համբակ ուսուցիչների ձեռքում կարող էին մեծ գործ կատարել։ Գրաբարը որպէս գիտութիւն սովորելու միջոց անպէտք համարուելուց յետոյ մեր յարգելի մանկավարժները չեն կամենում մայրենի լեզուով դասագրքեր պատրաստել։

Ուսւահայոց մանուկները պարտաւորուած են մի քանի առարկանների դասերը սովորել տաճկահայոց լեզուով գրուած գրքերի վերայ, որ շատ չնչին օգուտ տալուց յետոյ մի քանի վնասներ ունի. ա. Տաճկահայոց ուղղագրութիւնը մի քանի բաղաձայն տառերում հակառակ է ուսւահայոց ուղղագրութեան, թ. նոցա բարբառը բոլորովին տարբեր է մեր բարբառից։ Այն աշակերտները, որոնք սովորել են տաճկահայոց բարբառով գրուած գրքերի վերայ, երկար ժամանակ չեն կարողանում դուրս գալ այդ բարբառի ազդեցութեան տակից, որ խոսուելով մեր բարբառի հետ՝ մի այլանդակ ոճ են ձեւացնում։

Երգեցողութիւնը մարդուս գոյութեան առաջին օրից սկիզբն առնելով՝ մարդկութեան հետ անվախճան մնալու է։ Ես չեմ կամենում երգեցողութեան անհրաժեշտութիւնը ցոյց տալու համար նորա՝ մարդուս վերայ արած ներգործութիւնը թուել։ Բաւական է յիշել, որ տղան օրօրոցի մէջ իւր մօր օրօրների եղբարական եղանակի ազդեցութեան տակ մոռանում է իւր ճիշն ու աղաղակը, եւ զմայլմունքը ընդարձացնում է նորան խորը քնով, հովուի սրինգը դիւթում է իւր հօտին։ Երգը մարդուն մոռանալ է տալիս կեանքի քաղցրութիւնը եւ ոգեւորելով՝ մղում է պատերազմի դաշտը՝ կամ մեռնել, կամ մեռցնել։ Վերջապէս, հարսանիքի ուրախութեան ժամանակն էլ երգ են երգում, մեռելի դագառի վերայ էլ, եկեղեցում Աստուծոյ անունը երգեցողութեամբ են փառաբանում։ Զկայ աշխարհիս վերայ մի բան, որ երգեցողութեան պէս առանց ձանձրացնելու մարդիկներին դէպի ինքն հրապուրէր։ Երգեցողութիւնը իւր այսքան մեծ ներգործութեամբ մարդկային կեանքի մէջ վայելչութեան աղը կարելի է համարել։ Երգեցողութիւնը մեր դպրոցներում ուսանելի առարկաներից մէկն է։

Մինչեւ վերջին տարիներս դպրոցներում երգեցողութեան աւանդելի առարկան շարականն էր, եւ մարդիկ իրանց կեանքի ամբողջ կէսը նուիրում էին այդ առարկայի ուսման, բայց կատարելապէս չէին կարողանում հմտանալ։ Դպրոցական կատարելութիւնը փոխուելուց յետոյ՝ երգեցողութեան առարկայի դասաւանդութեան ձեւը եւս փոխուեց։ Շարականների հետ մատակարարուել սկսեց նաեւ ազգային երգերը։ Մեր ազգը զարմանալի դիւրաթեք ազգ է։ Մենք բացի շարականից ու մի քանի հոգեւոր երգերից՝ ազգային երաժշտութիւն չունինք։ Յաւ ի սիրտ պէտք է

ասել, որ շարականների ու հոգեւոր երգերի եղանակներն էլ անարատ չեն մնացել. նոցա մէջ եւս ճաշակաւոր մարդը կարող է նկատել օտար խառնուրդ:

Մեր ազգը ազգային երգերի եւ ժողովրդական երգերի եղանակ չունի: Այժմեան ազգային երգերի եղանակները առնուած են եւրոպական եւ տաճկական խաղերի եղանակներից: Իսկ ժողովրդական երգեր եթէ կան, նոքա թէ՛ իմաստով եւ թէ՛ եղանակով այլազգի են: Բացառութիւն կարելի է համարել մի քանի ջանգիալումներ եւ լէլէներ, որոնք անարգուած են եւ երբէք ուսումնարանի սեմից ներս մտնելու չեն իրեւել երգեցողութեան ուսանելիք: Որչափ էլ բուն ազգային եղանակ չունենանք, բանաստեղծութիւններ շատերը, մանաւանդ տաճկահայոց գրուածները, միայն բուռն երեւակայութեան ծնունդ են, որոնք ոչ ինչ կապ չունին երգչի հանգամանքի հետ. այդպիսիների մէջ ընտրութիւն անելու է: Երգեցողութեան թէ՛ եղանակը եւ թէ՛ բանաստեղծութեան միտքը մարդուս տրամադրութիւնից կախում պէտք է ունենան:

Երգեցողութեան եղանակը մինչեւ վերջին տարիներս բերանացի էր աւանդում: Այն օրից, երբ հայկական ձայնագրութիւնը իւր անձուկ շրջանից՝ շնորհիւ Տ. Տ. Գէորգ Դ. կաթուղիկոսի, դուրս եկաւ, երգեցողութեան դասաւանդութեան մէջ էլ զգալի փոփոխութիւն մտաւ: Հայկական ձայնագրութեան շնորհիւ շարականի բոլոր եղանակները երգելու համար առ առաւելն մի տարի բաւական է: Հայկական ձայնագրութիւնը, հոգեւոր շրջանակի մէջ սկսուելով ու ընդհանրանալով, այն նպաստը ազգային համարուած երգերին չէ մատուցել, ինչ որ տեսնում է հոգեւոր երգերի վերաբերութեամբ շարականը: Ժամագրքի եւ Ա. Պատարագի երգերը հայկական ձայնագրութեան նիշերով տպագրուեցին, բայց դեռ մի օրինաւոր երգարան դուրս չէ եկած: Այդ եւս ձայնագրագէտների մեղքն է, որոնք մինչեւ հիմա կարողացած կլինէին, եթէ կամենային ժողովրդական հատ կտուր ազգային երգերից ընտրելագոյններն ու շատ տարածուածները հաւաքել, դասաւորել ու տպագրել հայկական ձայնագրութեամբ:

Զայնագրագէտների մէջ միայն մի մարդ՝ Եղիշիկ քահանայ Երգնկեանն [58] է, որ իւր կարողութեան չափ աշխատում է հայկական ձայնագրութիւնը մուտք գործել Ռուսահայքում: Այս ութն տարուայ մէջ յարգելի ձայնագրագէտները ջանք չարին փարատել տարակուսանքը ոմանցից, որոնք չեն հաւատում, թէ փօ, է, վէ, բէով կարելի է երգել ճիշտ եղանակներ, ինչպէս անհաւատալի չէ դօ, րէ, մի, ֆասոյով երգեցողութիւնը: Զկարողացան փարատել տարակուսանքը, թէ ձայնագրութեան

արհեստը միեւնոյնն է. տարբերութիւնը միայն ձեւերի ու անունների մէջ է, ինչպէս են առհասարակ ազգաց այբբենը, եթէ կարելի է հայոց այբբենով էլ կարդալ, ապա եւ հայկական ձայնանիշով երգել կարելի է։ Հայկական ձայնագրութիւնը այն առաւելութիւնն էլ ունի, որ մի գծի վերայ գրուելով՝ մեծ դիւրութիւն է տալիս թէ՛ ընթերցանութեան եւ թէ՛ գրութեան։

Երգեցողութեան դասաւանդութեան գալով՝ ձայնագրութիւնը չէ կարելի հենց նախապատրաստականից սկսել, որովհետեւ մանուկները երբէք կարողանալու չեն ո՛չ ձայնաստիճանը ըմբռնել որոշել եւ ո՛չ տեւողութեան չափերը կամ ժամանակները գործադրել, նոցա բերանացի կերպով պէտք է սովորեցնել կամ լաւ եւս կրկնել տալ իրանց գիտեցած մանկական երգերը։ Մանկական երգերը միայն երգուում չեն, մանուկները երգելիս՝ խաղեր եւ ձեւացումներ են անում, որ մի զուարձալիք է, լաւագոյն է, որ երգեցողութիւնը նախապատրաստականում կամ Ա. դասարանի Ա. տարերնթացքում իբրեւ դաս չաւանդուի, այլ իբրեւ զուարձալիք՝ դասամիջոցների ժամանակ, իսկ երգեցողութեան դասերին նոքա միայն ունկնդիր լինեն երգեցողութեան ընտելանալու համար։

Պ. Թաշճեանի[59] ձայնագրութեան դասագիրքը վարժութիւներ չունենալով՝ մեծ նպաստ չէ կարող ընձեռել։ Յանկալի էր, որ մի դասագիրք էլ պատրաստուէր ոչ թէ շարականների եղանակների կանոնների համար, այլ իսկապէս ձայնագրութեան ուսուումը թեթեւացնելու համար աւելի հարուստ վարժութիւններով, որ աշակերտները վարժուեն ձայնագրութեան տառերին, չափերին նիշերին եւ այլ կանոններին այնպէս, ինչպէս մարդ ամբողջ այբբենը սովորելուց յետոյ ամեն գրուածք կարդում է առանց կաշկանդուելու, թէ այսինչ տողը այսինչ դասագրքի այսինչ մասին մէջ գրուածի պէս կարդալու է։ Աշակերտը ձայնագրութեան ուսուումը սկսելով Ա. դասարանի Բ. տարերնթացքում՝ շաբաթական երեք դասով, Բ. դասարանի Բ. տարերնթացքում, այսինքն՝ դպրոցից դուրս գալու տարին, բաւական պաշար կարող է ունենալ ամեն ձայնագրուած երգ կարդալ եւ վարժուել գործիքի վերայ դաշնակելու։

Բնական պատմութեան ուսուումը համառօտ անցնելը ծխական դպրոցներում շատ կարեւոր է։ Այդ առարկան կարելի է սկսել հենց Ա. դասարանի Ա. տարերնթացքից։ Այդ առարկան, որ շատ հետաքրքրական կարող է լինել մանուկների համար, դժբաղդաբար դեռ հայ դպրոցների համար անհրաժեշտ առարկաների շարքը չէ անցել։ Եւ մեր դպրոցները դեռ շռայլութիւն են համարում, թէ այդ առարկայի եւ թէ այլ առարկանների անհրաժեշտ գործիքները եւ պատկերները ունենալ, ինչպէս եւ աշխարհագրութեան քարտէզ եւ այլ պարագաներ ունենալը աւելորդ է համարւում։

Այս 1881 թուի ամառը լինելիք ուսուցչական ժողովը երեւի ուշադրութիւն կդարձնի դասագրքերի ընտրութեան վերայ՝ որոշելով, թէ որ ձեռնարկները պէտք է ընդունել եւ ինչ ձեռնարկներ ի նորոյ պատրաստել: Ցանկալի է, որ ուսուցչական ժողովը դպրոցական խնդիրը բազմակողմանի կերպով քննադատելուց յետոյ մի որոշ վարչական ծրագիր կազմէր, եւ սահմանէր, թէ ինչ առարկաներ անհրաժեշտ են՝ այն միայն ուսուցանել, եւ այդ վերջնական որոշումը հաստատուելով Հոգեւոր ծայրագոյն իշխանութիւնից՝ մեր դպրոցական պատմութեան մէջ մի նոր դարագլուխ կազմէր՝ ազատելով դպրոցները այս կամ այն պարոնի կամայականութիւնից:

Ընդհանրապէս, խօսելով մեր դպրոցների վերայ՝ մոռացայ մի քանի խօսք էլ նուիրել մեր օրիորդաց դպրոցներին, ուր օրիորդները պէտք է պատրաստուեն տնտես եւ ապագայ ընտանիքի մայր լինելու: Ըստ իս, մեր օրիորդաց ծխական դպրոցներում, նուրբ, շատ նուրբ հիւսուածքներ անելու տեղ՝ աւելի նպատակայարմար է օրիորդներին պարապեցնել կեանքի անհրաժեշտ աշխատութիւններով՝ կար ու կտուրով եւն.:

1880թ. Նոյեմբեր

ԿՐՈՆԸ ԱՇԽԱՌՅԻԿ ՄԻՋՆԱԿԱՐԳ ՌԻՍՈՒՄՆԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ¹

«Россия» լրագրում (№ 1430) տպուած է սոյն վերնագիրը կրող մի յօդուած: Յօդուածագիր A. Լուկինսկուն ասում է:

«Աշխարհիկ միջնակարգ դպրոցների կրօնի դասընթացքի ծրագիրը կազմուած է անցեալ դարի մօտաւորապէս 1860 թուականին: Այդ ժամանակ ոռւս պատանի եւ դեռ չկազմակերպուած աստուածաբանական գիտութեանը վիճակուեց մի ծանր խնդիր՝ կազմել աշխարհիկ դպրոցների համար ծրագիր: Այդ ծրագիրը, որի մէջ խնդիրը պարզ եւ նպատակը որոշ չէր դրուած, բաւարար արդիւնք ցոյց չտուեց:

Ոռւս աստուածաբանութիւնը ընդարձակ կրօնական գիտական նիւթերից պէտք է որոշէր այն մաքուր ասորքը, առաքեալի ասածի պէս՝ այն «կաթը», որով հարկ էր սնուցանել դպրոցական սաների մատաղ հոգին՝ նրանցից պատրաստելով բարի քրիստոնեաներ: Պէտք է ասել, որ այս խնդիրը այդ ժամանակ բաւարար կերպով չկատարուեց:

Հին Կտակարանի սրբազան պատմութեան մէջ դրուեցին շատ այնպիսի տեղեկութիւններ, որոնք առնչութիւն չունէին Քրիստոսով փրկուելու դաղափարի հետ, այլ վերաբերում էին հսրայէլի ժողովրդի քաղաքական պատմութեանը. մինչդեռ, Հին Կտակարանի խորիմաստ եւ իրանց բովանդակութեամբ ուսանելի գրականութիւնը եւ մարգարէական խօսքերը, որ իրանց մի քանի մասերով մատչելի են մանուկների հասկացողութեանը, դպրոցների համար մնացել են առանց պատշաճ ուշադրութեան: Նոյնպէս Նոր Կտակարանի Սրբազան Պատմութեան մէջ առաջին տեղը բոնում է այդ պատմութեան արտաքին կողմը՝ Ցիսուսի հրաշքների աւանդումն, իսկ նորա խօսքերն ու վարդապետութիւնը պատշաճ լրջութեամբ չեն ներկայացուած: Քրիստոնէական հաւատի ճշմարտութեան եւ բարոյականութեան հետ սկզբնական ծանօթութեան գործը աւելի եւս ցաւալի դրութեան մէջ է: Ֆիլարետ մետրօպօլիտի Քրիստոնէականը, որ արտայայտութիւնների ճշտութեամբ ու հաւատի դաւանութեան յաջողակ բանաձեւերով անփոխարինելի է եւ գործ է դրւում ուսումնարաններում, շատ օգտաբեր ձեռնարկ չէ հանդիսանում դպրոցական դասաւանդութեան համար, որովհետեւ առարկան շատ է դժուարացրած: Խորը դժկամակութիւնը դէպի կրօնական ուսմունքը, որ մնացել է շատերիս յիշողու-

1 «Արարատ», 1910, էջ 715-719: Յրատարակված է «Բանասիրական» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յ. Ա. Ե.:

թեան մէջ, անկասկած տիսուր հետեւանքն է այն բանի, թէ որքան ծանր էր այդ դժուար գիրքը սովորել, որից, ի դէպ ամել, մի տարուց յետոյ գլխում, բացի բերան արած անհասկանալի սլաւոներէն նախաղասութիւնների անըմբոնելի կտորներից, ոչինչ չէր մնում:

Եկեղեցական պատմութիւնը, որ ուսանողների վերայ իւր ազդեցութեամբ կենդանի եւ զօրեղ առարկաներից մէկը կարող է լինել, դարձրած է փաստերի չոր եւ ձանձրալի քաղուածք: Կրօնական գիտութեան ուսման այս բուրգը լրացնելու եւ խորհրդաւորութիւն տալու համար նախապատրաստական ոչ մի բան չէր արուած: Եւ միայն բաւական յետոյ՝ սրանից 20 տարի առաջ, փորձի ստիպողական պահանջմամբ՝ գիմնազիաներում մտցրին աստուածաբանութեան համառօտ ուսումն: Բայց այստեղ էլ, հիմնական աստուածաբանութեան հասարակ, տարրական տեղեկութիւնների փոխարէն՝ շատ անդամ ձգտում էին աւանդել աստուածաբանութեան լրիւ եւ համակարգ ուսումն, եւ դասաւանդութեան տեղ՝ ստացւում էր միայն տանջանք: Այս համառօտ ուսման մէջ մտցուած էին սքոլաստիքական նիւթեր, որոնք հանդիսանում էին միայն աւելորդ բեռ:

Կրօնի ուսման այս բոլոր թերութիւնները պէտք է խնամքով վերանան: Այն ամենը, ինչ որ աւելորդ է եւ միայն ծանրաբեռնում է յիշողութիւնը, եւ ժամանակ խլում՝ պէտք է ծրագրից հանուի: Աշխարհիկ ուսումնարաններում կրօնին այնքան քիչ ժամանակ է յատկացուցած, որ յանցանք կլինի վատնել այն վայրապար: Հարկ է նկատել, որ կրօնուսոյցների առաջին ժողովը անհրաժեշտ ուղղելիքների նշանաւոր մասը ի նկատի է առել, բայց շատ հարցեր էլ առանց պատշաճ ուշադրութեան են մնացել: Երեւի հ. կրօնուսոյցների գործունէութեան վերայ ազդեցութիւն են ունեցել նրանց տրամադրութեան տակ եղած ժամանակի կարճութիւնը, գուցէ եւ աշխատանքի որպիսութեան մի քանի հանգամանքներ ու նրանց ղեկավարութիւնը:

Առաջնակարգ նշանակութիւն ունեցող միւս խնդիրներից կրօնուսոյցների ժողովը պարզ եւ բոլորովին որոշ կերպով միտք է յայտնել, որ «Հաւատապատում»-ի համար նոր ձեռնարկ լինի: Կրօնուսոյցներից աւագագոյն եւ հեղինակաւոր Հ. Ա. Ռօզահօթ աւագ քահանան իւր պարզ, գեղեցիկ կերպով կազմած զեկուցման մէջ արտայայտել է այդ միտքը, որ եւ ընդունուել է ամբողջ ժողովականներից: Յիրաւի, դպրոցից եւ կեանքից հեռու եղող մարդկանց մէջ, կրօնուսոյցների ժողովից յետոյ էլ դէպք է լինում լսել, որ «Հաւատապատում»-ը (կատեխիզիս) պէտք է մեքենաբար իւրացնել, եւ որ մետրօպոլիտ Ֆիլարետի այդ մասին կազմած ձեռնարկը ըստ ամենայնի համապատասխանում է իւր նպատակին: Բայց այդպէս կարող են խօսել այն մարդիկը, որոնց համար կրօնն ու դաւանութիւնը մի

քանի տեսական դրութիւնների մեքենական պայմանների հետ են կապւում: Այդ մարդկանց պէտքը չէ, թէ սանի հոգու մէջ բոլոր կեանքում ինչ կմնայ այդ մեքենական իւրացումից: Այդ մարդիկ չեն հետաքրքրում, թէ ինչու՝ ինչ որ աւանդում է սլաւոներէնի բնագրով՝ մեր աշխարհիկ մարդկանց մեծ մասի սրտովը չի լինում: Բայց այդ մասին արժէր մտածել: Յամենայն դէպս, կրօնուսոյցների ժողովից յետոյ՝ Հաւատապատումի դասաւանդութեան խնդիրը կարելի է համարել բոլորովին պարզուած եւ պէտք է սպասել միայն կտրական միջոցների, որ կազմուի կենդանի, պարզ, մանուկի գիտակցաբար իւրացման մատչելի դասագիրք:

Երկրորդ, բարձր դասարանների «աստուածաբանութեան» լրացուցիչ ընթացքի մասին, ոչ սակաւ կարեւոր խնդիրը, կրօնուսոյցների ժողովում լրիւ լուսաբանութիւն չստացաւ, այլ միայն մասամբ շօշափուեց: Շատերը, ինչպէս երեւում էր, մինչեւ անգամ անհրաժեշտ չէին էլ համարում: Ինչպէս երեւում է, անորոշ փորձը եւ այս առարկայի դասաւանդութեան դժուարութիւնը կասկած էր յարուցանում նոյն ինքն կրօնուսոյցների մէջ անգամ: Սակայն, խնդրի դժուարութիւնը իրաւունք չի տալիս դէպի նա թեթեւ վերաբերուել: Մեր այս ժամանակին, երբ դէպի կրօնը տարակուսանքը շատացել է եւ գիտութեան ու գրականութեան ներկայացուցիչները դէպի կրօնը բացասաբար են վերաբերում, դպրոցի իւրաքանչիւր սանին, որ դուրս է գալիս դէպի կեանքը, անհրաժեշտ է տալ կրօնքի գլխաւոր հիմունքների հաստատուն սկզբունքները եւ մեր օրերում սովորական դարձած հակածառութիւնների եւ տարակուսութիւնների խելամտութիւն: Առանց այս նախապատրաստութեան աշակերտին ուսումնարանից դուրս թողնել՝ նշանակում է նրան անպաշտպան ձգել կրօնի թշնամիների կամ կրօնը թեթեւամտօրէն հերքող խմբի մէջ: Ի դէպ, ներկայ ժամանակում լաւագոյն աստուածաբանների՝ Սվետլովի, Նեսմելովի, Տարէեւի, Գլագոլեւի եւ այլոց, վաստակների մէջ այնքան պաշտպանողական (ապօղօգետիքական) նիւթ կայ, որ աշխարհիկ ուսումնարանի հիմնական աստուածաբանութեան դասագիրք կազմելու բաւական է:

Վերջապէս, կրօնուսոյցների ժողովում (եթէ իհարկէ ի նկատի չառնենք պատահաբար յիշատակութիւնը) ամենեւին չէ շօշափուել կրօնի դասւանդութեան համար անհրաժեշտ պատմական, գրական, պաշտպանողական եւ այլ ընտիր հատուածներ (խրեստոմատիա) ձեռք բերելու խնդիրը: Մանաւանդ, կարեւոր է ձեռքի տակ ունենալ եկեղեցական-պատմական լաւ ընտիր հատուածք: Քրիստոնէութեան պատմութեան մէջ, առաւելապէս առաջին դարերի, կան շատ հոգեզմայլ, սրտաշարժ բաներ, մանաւանդ հաւատի վկաների եւ նպատակների հրաշալի նկարագրի մէջ: Պէտք է միայն գիտենալ սաների միտքը նրանց մատադ հասակում համակել այս

նկարագիրներով, ստիպել, որ զգան նրանց հրապոյը ու վեհութիւնը, եւ նրանք ցկեանս կտիրապետէն սրտի վերայ: Վերջին տարիներս երեւացին պաշտպանողական ընտիր հատուածների մի քանի փորձեր, բայց ցայսօր դեռ չկայ կրօնական դաստիարակութեան նպատակին պատշաճ կերպով յարմարեցրած գրական ընտիր հատուածք: Մինչդեռ, անկախ կրօնական բովանդակութեամբ բազմաթիւ ոտանաւորներից կարելի է ընտրել բաւականաչափ գունաւորը, պայծառ հատուածներ, որոնք նկարագրում են այս կամ այն զգացմունքը եւ միտքը, որ վերաբերում են կրօնական շրջանին կամ կրօնական այլ եւ այլ երեւոյթներին:

Պէտք է յիշեցնել, որ ժամանակակից մարդկանց համար յայտնի վիպագիրների (բելետրիստ) իւրաքանչիւր խօսքը ոսկով է գնահատում, յատկապէս գնահատելի է այն պատանի ուսանողի համար, որ հրապուրւում է գեղարուեստական գրականութեամբ: Այդ բոլոր աշխատանքները կունենային առանջնակարգ նշանակութիւն եւ շատ կհեշտացնէին կրօնուսոյցի աշխատանքը»:

Հրատարակելով «Россия»-ի այս յօդուածը՝ մեր ցանկութիւնն է ցոյց տալ, թէ կրօնի դասաւանդութիւնը որպիսի կարեւոր հանգամանք է ստացել ոռւս մարդու համար:

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ ԵՒ ԵԳԻՊՏԱՅԱՅՈՑ ՎԻՃԱԿ¹

Կ. Պօլսոյ «Մասիս» լրագրի մայիս 9-ի թերթի մէջ գրուած է հետուեալը. «Վսեմ. Ստեփան փաշա[60] տակաւին պատասխանած չէ Ս. Պատրիարք Հօր Հեռագրին, որոյ վերայ տեղեկութիւն տուինք անցեալ օր: Բայց կկարծուի եղեր, թէ Ն. Վսեմութիւն պէտք է ընդունի ազգային պատուիրակի անուամբ Եգիպտոսի առաջնորդական պաշտօնը վարելու համար Ն. Սրբազնութեան կողմանէ անձնապէս իրեն եղած առաջարկն²:

Այս առթիւ կրնանք յիշեցնել, թէ Հոգելոյս Տ. Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսին պաշտօնավարութեան միջոցին Ռուսահայոց քանի մը Վիճակներն երկար ժամանակ աշխարհական տեսուչներու ձեռօք կառավարած են, որովհետեւ Ներսէս կաթողիկոս «վստահելի» եկեղեցական չուներ իւր Հրամանց ներքեւ»:

Աշխարհական կառավարիչ նշանակելը ոչ թէ «վստահելի» հոգեւորականներ չունենալու համար էր, այլ ուրիշ նպատակաւ, որ այժմ բացարելու կարիք չկայ, եւ շատ շատերին յայտնի է նպատակը: Թէ ինչ անյարմարութիւն ունի աշխարհական անձի առաջնորդական պաշտօն կատարելը՝ առայժմ թողնում ենք: Յայտնի է, որ Եգիպտոսը Երուսաղէմի թեմ էր եւ Երուսաղէմի Ս. Յակովբայ վանքը մի ընդարձակ կալուածք ունէր Եգիպտոսում: Եգիպտահայոց վիճակը Երուսաղէմայ իրավասութեան տակից գուրս գալու եւ Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանի իրավասութեան տակ մտնելու պատճառն էր Երուսաղէմի կողմից Եգիպտահայոց առաջնորդ նշանակուած ոմն Գերմանիկոսի (Մարաշ) Գաբրիէլ վարդապետի եպիսկոպոսանալու խնդիրը, որին ընդդէմ էր Երուսաղէմայ վարչութիւնը: Գաբրիէլ վարդապետի ջատագովն էր Եգիպտոսի խղիվ Մէհմէտ Ալի փաշայի թարգման հայազգի Պօղոս բեյ Եռուսուֆեան, որ առնելով խղիվի հաճութիւնը՝ Գաբրիէլ վարդապետին ուղարկեց Սիս, ուր եւ Գաբրիէլ վարդապետ Երուսաղէմից անկախ եպիսկոպոսացաւ եւ Երուսաղէմի կալուածոց արդիւնքը, որ պէտք է հասցնէր Երուսաղէմին, զլացաւ: Այսպէս, Երուսաղէմը կորցրեց իւր իրավասութիւնը թէ՛ իւր կալուածների, թէ՛ իւր թեմի վերայ: Երուսաղէմայ վարչութիւնը շատ աշխատեց գոնէ իւր կալուածների իրաւունքից չըրկուել, բայց ապարդիւն: Իսկ այս գործողութիւնը սկսուել է դեռ 1832 թուից:

1 «Արարատ», 1883, էջ 312-318: Դրատարակված է «Ազգային» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յուսիկ Վարդապետ:

2 «Կ. Պոլսոյ Զայն» վերնագրով բաժնի մէջ կտեսնեն ընթերցողը, որ խառն ժողովը որոշել է Ստեփան փաշային ճանաչել ազգային պատուիրակ առժամանակեայ կերպով ազգային գործերի վերայ հսկելու եւ առաջնորդական ընտրութիւն կատարելու: Յ. Վ.:

Այժմ, մինչդեռ Երուսաղէմը ահագին պարտքի տակ ընկնելուց յետոյ վանականները, մանաւանդ եպիսկոպոսներն ու նշանաւոր վարդապետները, զանազան չնչին պատճառներով, հակառակ վանական սովորութեան, հեռանում են Երուսաղէմից՝ հաստատ համոզուած լինելով, որ մի մի ընդարձակ վիճակների առաջնորդը կդառնան եւ եպիսկոպոսութեան աստիճանի կարժանանան, ինչպէս եւ լինում է,- լա՞վ չէր լինի, որ Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանը եւ Ազգային ժողովը Եղիպտոսը Երուսաղէմայ կալուածներով վերադարձնէին Երուսաղէմին, որ կկառավարէր իւր թեմը իւր եպիսկոպոսների ու վարդապետների ձեռքով եւ ստանալով իւր կալուածների եկամուտը՝ ազգի վերայ այլ եւս չէր ծանրանա։ Պարտուց բարձման յանձնաժողովը Երուսաղէմի բարդուած պարտքը վճարելու համար միակ ելք զինուորական տուրքի վերայ նոր յաւելացումները չէր պարտաւորուիլ անհրաժեշտ համարելու, առանց նորան եւս ժողովրդեան դժուար կացութիւնը անտանելի դարձնելու պատճառ դառնալով։

Այսպիսով Երուսաղէմայ վանքը իւր արդար իրաւունքի տէր կդառնար, հայ ժողովուրդը կազմատուէր մի նորահնար ծանր բեռից, իսկ Երուսաղէմը իւր թեմը կառավարելու համար կնշանակէր մի վարդապետ կամ եպիսկոպոս, որի կոչման հետ իբրեւ հոգեւորականի մի քանի առանձնաշնորհութիւններ եւ աւանդական առաւելութիւններ կապուած են։ Մինչդեռ, բժիշկ Ստեփան փաշա՝ իբրեւ աշխարհական եւ յատկապէս իբրեւ աստիճանաւոր տաճկական տէրութեան, մի քանի անյարմարութեանց ենթակայ է։ Տաճկահայոց անհրաժեշտ է եկեղեցւոյ եւ եկեղեցականութեան նուիրականութեան հետ անձեռնմխելի պահել մի քանի առանձնաշնորհութիւնները, որոնք մատչելի կլինին, եթէ յանձնուեն աշխարհականի, մանաւանդ մի տաճկական աստիճանաւորի։ Դեռ կարելի էր մի կերպով ներելի համարել գործը, եթէ առ ի չգոյէ հոգեւորական անձին, եղիպտահայք իրանց միջից մէկին ընտրէին՝ իրանց հոգեւոր ազգային գործերին առժամանակեայ վերահասութիւն գործելու համար։

Խօսելով Երուսաղէմայ վանքի եւ Ստեփան փաշայի վերայ, ի դէպ հարկ է յիշել, որ երկու տարի առաջ, երբ Ստեփան փաշա Տաճկաց կառավարութեան կողմից նշանակուած էր գնալ Սիրիա, պատրիարքարանը յանձնարարեց նորան Երուսաղէմի գործերի վերայ ուշադրութիւն դարձնել՝ տեղեկագրելով, թէ ինչպէ՞ս է այդ ահագին պարտքը գոյացել, ինչպէ՞ս պէտք է այդ ահագին պարտքը վճարել, ինչպէ՞ս կարելի է Երուսաղէմի գործերը կարգի դնել։ Բայց մինչեւ այսօր մեզ՝ ոռւսահայոցս, յայտնի չեղավ, թէ Ստեփան փաշայի հետազօտութիւնը ինչ եղրակացութիւն առաջ բերեց։ Արարատի խմբագրութիւնը իրան չի ներում կարծել, թէ այդ տնօրինութիւնը յատկապէս նորա համար էր, որ Ստեփան փաշայի դէպի Սիրիա երթը նկատուելով որպէս մի ազգային պաշտօնական գործի

կատարման յանձնարարութիւն՝ Նորին Վսեմութեան յատկացուէր դրամական օժանդակութիւն կամ Երուսաղէմայ կամ այլ արդիւնքից։ Արարատայ խմբագրութիւնը յանցանք է համարում այդ տեսակ ենթադրութիւն, որովհետեւ յիշեալ փաշան կառավարութեան որոշմամբ գնալով Սիրիա՝ իհարկէ կառավարութիւնից էլ պէտք է ստանար իւր ճանապարհածախքը եւ ամսականը։

Եթէ Ստեփան փաշային պատուիրակի անունով պէտք է յանձնուի եգիպտահայոց առաջնորդութեան իրաւունքը դրամական օժանդակութիւն ստանալու համար միայն՝ այդ կլինի մի շատ անհաշիւ գործ, եւ թերեւս վիրաւորական Նորին Վսեմութեան համար, վասն զի նա իւր տոկուն աշխատութեամբ փաշայական բարձր աստիճանին հասած լինելով՝ կարող է իւր ապրուստը հայթայթել առանց իւր կոչմանը անյարմար պաշտօնների ակնկալութիւն ունենալու։ Իսկ եթէ Ստեփան փաշային յանձնում է եգիպտահայոց առաջնորդութիւնը առ ի չգոյէ հոգեւորական անձին, այն ժամանակ թող Երուսաղէմայ միաբան եպիսկոպոսներից մէկը նշանակուի եգիպտահայոց առաջնորդ ընդ իրաւասութեամբ Երուսաղէմայ պատրիարքութեան։ Իսկ Երուսաղէմայ միաբան եպիսկոպոսներ շատ կան, որոնք զանազան տեղեր առաջնորդութիւն են անում։

Բայց մենք դառնանք դէպի Երուսաղէմի պարտուց բարձման խնդիրը, որ ահա երկար ժամանակ է՝ գոյութիւն ունի եւ ոռւսահայոցս էլ է վերաբերում։ Նախ, որ Երուսաղէմը իբրեւ Փրկչի տնօրինական տեղիք՝ նուիրականութիւն է ամեն մի քրիստոնէի համար, Երկրորդ՝ ոռւսահայքս ըստ մերովսանն կարեաց չենք զլացել մեր նիւթական եւ բարոյական պարտաւորութիւնները կատարել դէպի Երուսաղէմայ Ս. Յակովբայ վանքը՝ քաջ իսկ հասկանալով, որ Երուսաղէմում եղած նուիրական տեղերը մի շատ կարեւոր ազգային հաստատութիւն են։ Երուսաղէմայ վանքը իբրեւ մի ազգային հաստատութիւն արժանի է, որ ազգը գիտենար նորա ներկայ դրութեան համգամանաց մանրամասնութիւնը, որքան եւ հնար է։

Երուսաղէմայ պարտուց բարձման համար Երուսաղէմայ միաբան Երեմիա եպիսկոպոսն երկու անգամ նուիրակութեամբ եկաւ Ռուսաստան։ Յայտնի չէ, թէ այդ նուիրակութեան հետեւանքը ինչ եղավ, եւ գոյացած դրամների քանակությունը որքան եղաւ եւ ինչ բանի գործադրուեց։ Հենց այժմ Երուսաղէմի երկու վանականներ Ռուսաստանում նուիրակութիւն են անում, Երուսաղէմայ Գեր. պատրիարքը Կ. Պոլսում է աշխատում, պարտուց բարձման յանձնաժողովը իւր գործն է շարունակում, սակայն այդ բոլոր ջանքերը ի՞նչ հետեւանք ունեցան՝ դեռ յայտնի չէ։

Կ. Պոլսոյ մամուլը, որ սովոր է անտեղի նկարագրութիւններով եւ զրպատիչ յօդուածներով լցնել իւր էջերը, բոլորովին լռում է այդ կարեւոր խնդիրների մասին։ Նոյնը անում են եւ ոռւսահայոցս մամուլի Կ.

Պօլսոյ թղթակիցները՝ աւելի կարեւորութիւն տալով պարահանդէսների, անհամ բանակոփների եւ ըմբշամարտութեանց նկարագրութեան, քան այնպիսի կենսական խնդիրների, որոնք յուզուած են եւ սակայն թաքնութեան մէջ են ընթացք գործում, իսկ յայտնութիւնը լինում է միայն դրամոց պահանջմամբ:

Հետաքրքիր է գիտենալ պատճառը, թէ ինչո՞ւ Երուսաղէմայ վանականները երբ մի փոքր դիմադրութիւն են ստանում, անմիջապէս հեռանում են Երուսաղէմայ իրաւասութեան տակից: Հայոց վանական սովորութիւն է, որ վանականները մինչեւ մահ պէտք է նոյն վանքի վարչութեան իրաւասութեան տակ մնան, որի վանական են: Պարզ խօսելով՝ վանքերը պէտք է իրանց վանականների համար՝ նոցա տունը համարուէին: Այդ սովորութեամբ Հայոց վանքերը ամենադառն եւ կործանիչ ժամանակներին դիմացել են բիւրաւոր արկածների եւ իրանց գոյութիւնը պահել են: Իսկ այժմ, մինչ ամենայն կողմից անդորրութիւն է, եւ պէտք է ասել, որ վանքերն էլ ունեն իրանց եկամուտները եթէ ոչ աւելի, գոնէ ոչ պակաս, հենց այս բարեյաջող հանգամանաց մէջ վանքերին վտանգ է սպառնում: Սորա պատճառը այն է, որ վանականը կապուած չլինելով իւր վանքի հետ՝ վանքը իրան տուն չէ համարում, եւ հետեւաբար փոխանակ վանքի վերայ մտածելու՝ վանականները մտածում են միայն իրանց անձին վերայ:

Այժմ չկայ մի նշանաւոր վանք, ուր Երուսաղէմի մի վանական չլինէր, եւ այն եւս՝ համեմատաբար աւելի բանագէտը: Տաճկահայոց շատ թեմերի առաջնորդները Երուսաղէմայ վանականներն են: Արդեօք արդարութի՞ւն է, որ դոքա Երուսաղէմայ վանքի յաջողութեան ժամանակ նորա բարիքը վայելելով՝ յօրանան, իսկ այժմ նորա ձախորդութեան ժամանակ չկամենան մասնակցել այն թշուառ կացութեանը, որին ենթակայ է Երուսաղէմ: Արդարութի՞ւն է, որ դոքա խնայեն իրանց օգնութիւնը այն տանը, որի շնորհիւ դիրք են ստացել: Երուսաղէմայ պարտուց բարձման յանձնաժողովը արդեօք այս հանգամանքի վերայ ուշ դարձնո՞ւմ է:

Երուսաղէմի վանականները մահուան չափ պնդում էին, որ դրսեցի չլինի Երուսաղէմի պատրիարքը, եւ իրաւունք ունէին: Ժամանակ չէ՞ արդեօք պնդել, որ Երուսաղէմայ միաբաններն էլ իրաւունք չունենան Երուսաղէմայ պատրիարքութեան իրաւասութիւնից դուրս ճանաչուելու եւ պաշտօն կատարելու: Ժամանակ չէ՞ արդեօք, որ Երուսաղէմի յաջողութեանը եւ հարստութեանը հաղորդ գտնուող միաբանները հաղորդ գտնուէին նաեւ նորա ձախորդութեանն ու աղքատութեանը:

Ժամանակ չէ՞ արդեօք հետաքրքիր լինել իմանալու, թէ ինչո՞ւ են հեռանում այդ վանականները, կամ Երուսաղէմի վարչութիւնը ինչո՞ւ է

Հեռացնում եւ ի՞նչ իրաւունքով։ Արդեօք միշտ մեղապարտ հեռացող-նե՞րն են, թէ՞ հեռացողներն էլ մեղադրուելու տեղիք ունին։

Ամփոփելով մեր խորհրդածութիւնը՝ կցանկայինք, որ Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանը լուրջ ուշադրութիւն դարձնէր երուսաղէմայ գործերի վերայ։ Վանականութեան վերաբերութեամբ նախնեաց նուիրական սովորութիւններն ու աւանդութիւնները, որոնք հետեւութիւն են դարաւոր ժամանակաց հազարաւոր փորձառութեան՝ հաստատուն պահուէին, պարտաւորիչ խստութեամբ հետեւելով, որ վանականները չնչին պատճառներով չթողնէին իրանց կրօնաւորութեան վանքերը։ Այս տնօրէնութեամբ իւրաքանչիւր վանական կկապուէր իւր վանքի հետ եւ նախանձախնդրութեամբ կհետեւէր իւր վանքի պայծառութեանը։ Այսպիսով, ազգը կազատուէր ականատես, նշաւակ եւ ենթակայ լինելու թափառական վանականների անվայել գործողութեանց, վանականների, որոնք անսահման ազատութեամբ ել եւ մուտք անելով ամեն տեղ ի գայթակղութիւն ժողովրդեան՝ հանդիսադիր են լինում զանազան անտեղութեանց։

Կցանկայինք, որ Կ. Պօլսոյ լրագրութիւնը փոխանակ զրպատչի դերը ստանձնելու՝ խաղալիք դառնալով անամօթ զրպարտիչներին, աւելի եւս լուրջ դրութիւն ստանար, գործի վերայ նայէր մարդավայել հայեացքով։

Կցանկայինք, որ Կ. Պօլսոյ ոռուսահայոց մամուլի թղթակիցները, փոխանակ զանազան հանդէսների նկարագրութեամբ զբաղեցնելու ընթերցողներին, նիւթ տային՝ տեղւոյն գործերը գիտենալու եւ հետեւելու, մանաւանդ այն գործողութեանց, որոնք ընդհանուր մասնակցութիւն են պահանջում, որպիսի են Միացեալ ընկերութեանց, երուսաղէմայ եւ այլ գործերը։

Կցանկայինք, որ Կ. Պօլսոյ Պատրիարքարանը վերահսկողի պաշտօնը ստանձնած լինելով՝ հետեւէր բոլոր գործողութեանց, կանոն եւ ուղեցոյց ունենալով ճշմարտութիւնը, արդարութիւնը եւ եկեղեցական ազգային աւանդութիւններն ու սովորութիւնները։

ՊԱՏԱՍԽԱՎԸ¹

Տարւոյս անցեալ յուլիս Արարատ ամսատետրակի մէջ տպուեց մի յօդուած «Երուսաղէմ եւ Եգիպտահայոց վիճակ» վերնագրով։ Այդ յօդուածի մէջ Եգիպտոսի վերաբերմամբ խօսելիս բարւոք էինք համարել, որ այդ վիճակը նորից Երուսաղէմի թեմ դառնար, եւ Երուսաղէմ Եգիպտահայոց վիճակը ընտրած առաջնորդի ձեռքով կառավարելով Եգիպտոսի վիճակը՝ հոգար նաեւ իւր կալուածոց բարւոք տնտեսութիւնը։ Անյարմար էինք համարել առաջնորդական պաշտօնը աշխարհական անձին յատկացնել, խօսել էինք Երուսաղէմի պարտուց բարձման յանձնաժողովի համար։ Այդ մեր յօդուածը «Մասիս» արտատպեց փոքրիկ նախաբանով եւ լուրջ՝ անուանելով, իսկ պատրիարքարանը հրատարակելով պաշտօնագրերը՝ փութաց հերքել այն կտորը, որպէս թէ մենք սխալուել էինք՝ ասելով, թէ Վսեմաշուք Ստեփան փաշայ առաջնորդ է նշանակուած, այլ արտատպելով Մասիս լրագրի մայիսի 9-ի օրաթերթի լուրը ամբողջապէս, որով յայտնւում էր, թէ նորին Վսեմութեան պէտք է յատկացուի ազգային պատուիրակի անուամբ Եգիպտոսի առաջնորդական պաշտօնը՝ ծանօթութեան մէջ յիշել էինք, որ Ազգային ժողովը միայն ճանաչել է Ստեփան փաշային ազգային պատուիրակ՝ առժամանակեայ կերպով ազգային գործերի վերայ հսկելու եւ առաջնորդական ընտրութիւն կատարելու²։

Այսպէս, ուրեմն, քանի որ մենք գիտէինք Ստեփան փաշայի պաշտօնի ինչութիւնը եւ մեր յօդուածի մէջ եւս դուրս էինք բերել՝ իհարկէ առնելով Տաճկաստանի լրագրներից, ուրեմն պաշտօնական թղթերի հրատարակութիւնը իմ գրուածքը հերքելու համար գրեթէ խորհուրդ չունէր, եթէ գուցէ տաճկահայոց կարծիքը փարատելու անհրաժեշտութիւնը ինկատի չունէնար պատրիարքարանը։

Մենք խօսել էինք նորին Վսեմութեան Երուսաղէմի պատուիրակութեան համար էլ։ Այդ յօդուածի հրատարակութիւնից յետոյ մենք ստացանք Երուսաղէմի նուիրակ արժանապատիւ Մամբրէ վարդապետ Մարկոսեանից մի գրութիւն, զոր Արշալոյս Արարատեան լրագրի մէջ հրատարակուած Եգիպտահայոց մի գրութեան հետ զետեղեցինք Արարատի սեպտեմբեր ամսատետրակում։[67]

Ստեփան փաշայ՝ Արշալոյս Արարատեան լրագրի հրատարակութեան գէմ նոյն լրագրում հերքում տպելուց յետոյ՝ մի երկար պատասխան էլ

1 «Արարատ», 1883, էջ 528-533։ Յրատարակված է «Բանասիրական» խորագրի ներքո։ Ստորագրված է Յուսիկ Վարդապետ։

2 Անդ, եր. 312-313։

մեր դէմ է գրում, որ տպուած է Մասիս լրագրի հոկտեմբերի 7, 12, 13 եւ 14 օրաթերթերի մէջ:

Ստեփան փաշայի պատասխանի առաջին մասն վերաբերում է մեր յօղուածին, որ քաղուածօրէն մէջ է բերում պատասխանելու համար: Այնուհետեւ խօսում է պատրիարքական իրաւասութեան, առաջնորդների ընտրութեան, պատրիարքարանի կողմից վաւերացման եւ տէրութեան հրամանագրով հաստատելու մանրամասնութեան համար: Այս խորհրդածութիւնը եղրակացնում է Նորին Վահեմութիւնը՝ գրելով. «Մի՞թէ այսպէս չեն խորհրդածեր եւ շարժեր նաեւ Ս. Էջմիածնի միաբանք, երբ ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան Աթոռոյ Գահակալն ընտրելու ժամանակ, որ սակայն այնքան սերտ առնչութիւն չունի աշխարհավարութեան հետ, մանաւանդ ուստական աշխարհի մէջ, փոխանակ կղզիացեալ վանուց մէջ առանձնացելոց ամենասուրբ անձն կամ ի ծերպս լերանց միայնացեալ խստակրօն ճգնաւորն որոնելու, իրանց հետազօտութիւնը կմղեն ի հեռաւոր երկիր, մինչեւ յափունս Վոսքորի՝ կրօնական միանգամայն եւ արտաքին գիտութեամբք, աստուածասիրութեամբ միանգամայն եւ ազգասիրութեամբ փայլեալ՝ արժանաւորագոյն Հայրապետը գտնելու»:

Այս ասելով Նորին Վահեմութիւնը կամենում է հասկացնել, թէ եգիպտահայերն ազատ են իրանց առաջնորդը ընտրելու երուսաղէմի կամ այլ տեղերի եպիսկոպոսներից: Պէտք է այն եւս ի նկատի ունենալ, որ միայն Վոսքորի ափունքում եղող եպիսկոպոսները չեն օժտեալ առաքինութեամբ. եւ այս նորանից է յայտնի, որ Ս. Էջմիածնի միաբանութիւնն էլ տուել է ազգին երջանկայիշատակ Սիմէօն, Ներսէս Ե. Հայրապետների նման ընտիր հովուապետներ:

Նախ, որ մի ընդհանրական հայրապետի ընտրութեան չի կարելի նմանեցնել եգիպտոսի առաջնորդի ընտրութիւնը, որովհետեւ հայրապետը ոչ թէ մի որեւէ գաւառի եպիսկոպոս է, այլ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ գլուխ եւ ներկայացուցիչ. ուրեմն Հայաստանեայց եկեղեցին Հայաստանեայց եկեղեցւոյ եպիսկոպոսներից արժանաւորագոյնը պէտք է ընտրէ առանց խտրութիւն դնելու, թէ այդ եպիսկոպոսը Ս. Էջմիածնի միաբան, Տաճկաստանի մի քաղաքի առաջնորդ, Կ. Պօլսոյ մի թաղի քարոզիչ, թէ Կ. Պօլսոյ Հայոց պատրիարք, միայն թէ լինի այդ եպիսկոպոսը Ս. Էջմիածնի եպիսկոպոսներից: Եթէ անխտրութիւն է, ինչու՞ Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանը Դամասկոսի կամ Բերութի առաջնորդ մի Սահ կամ Աղթամարի եպիսկոպոս չէ նշանակում եւ ինչու՞ այդ իրաւունքը վերապահուած է միայն երուսաղէմայ պատրիարքին, ինչպէս Սահ թեմի վիճակների իրաւունքը վերապահուած է միայն Սահ կաթողիկոսին, Աղթամարինը՝ Աղթամարայ: Այս հանգամանքից երեւում է, որ այդ թեմերի

վիճակները իրանց թեմի եպիսկոպոսների մէջ պէտք է ընտրութիւն անեն: Եւ ի՞նչ համեմատութիւն էջմիածնի ընդհանրական հայրապետի եւ եգիպտոսի առաջնորդի ընտրութեան մէջ:

Երուսաղէմի՝ եգիպտոսում ունեցած կալուածների համար Նորին Վսեմութիւնը գրում է.

«Արդարեւ, Երուսաղէմ մեծամեծ կալուածներ ունեցեր է ժամանակ մը յեգիպտոս եւ անոնց հասույթն եգիպտահայք մի քանի տարի իրանց սեպհականեր են, բայց 1869 ի առաջին երեք ամսոց մէջ եսայի Սրբազն պատրիարքի ջանիւքը, Հոգելոյս Իգնատիոս պատրիարքի [68] պատուիրակութեամբ եւ Սիմէօն Սրբազն եպիսկոպոսի եւ Վսեմափայլ նուպար եւ Թագւոր փաշայից բանակցութեամբ եգիպտահայոց երեւելեաց ժողովներով վերջապէս վախճան տրուեր է կալուածական սոյն խնդրոյ իրաւախոհութեամբ, որով 14 Մարտ 1869 թուականաւ դաշնագիր մը կնքուեր է սա՛ իմաստով: Ի դիմաց միաբանութեան Ս. Երուսաղէմի՝ Նորին Սրբազնութիւն եսայի Պատրիարք եգիպտոսի ազգայնոց խնդրը սիրով եւ յօժարութեամբ ընդունելով եւ չզլանալով նրանց իւր մարդասիրական խնամքն՝ իւր հայրական պարտաւորութեամբը Գահիրէի մէջ գտնուած կալուածներէն էշմունկրէսի ապատիէն (ազարակային հող) եւ Օթէլ տը նիլ փողոցը մէկ տուն եւ Պէյնէլ սուրէյն Հայոց եկեղեցւոյ փողոցը ներքեւը սրճարանով մէկ տուն՝ Գահիրէի ազգայնոց ի նպաստ կնուիրէ եւ սոյն երեքն զատ մնացեալ կալվածներն իրանց երեսուն եւ եօթն հեօձէթներովն (կալուածագիր) կառնու իւր տնօրինութեան ներքեւ եւ կհաստատէ, թէ սոյն կարգադրութիւն երկու կողման սիրով եւ յօժարութեամբ եղած է, եւ առ ի արգելու ապագային որեւէ կողմանէ վէճ, պահանջողութիւն եւ բանակցութիւն, սոյն դաշնագիրն վաւերական կհրատարակէ ազգային վարչութեան եւ ամենայն ամենից կառավարութեան»: Ի միջի այլոց, Նորին Վսեմութիւնը գրում է. «Այս հաշուէն դուրս է անշուշտ Ալէքսանդրիոյ կալուածներն, զոր Ալէքսանդրացիք բաւական ժամանակ ամբողջովին իրանց սեպհականելէն յետոյ վերջապէս Գերապատիւ Սիմէոն եպիսկոպոս 1879-80 ին ի դիմաց Երուսաղէմի միաբանութեան մեծկակ կտոր մը անոնց թողլով՝ կարողացաւ մնացեալ մասն ճողովրել, որ այսօր Ս. Երուսաղէմի մասնաւոր գործակալի ձեռօք կտնտեսուի եւ արդիւնք կբերէ կարծեմ մինչեւ 4-500 ոսկի: Արդ, հարցուցէք, կաղաչեմ Արժանապատիւ Յուսիկ Վարդապետին, թէ այս 5-600 ոսկւոյ տարեկան հասոյթով պէտք է վճարէ Ս. Երուսաղէմի լեռնացեալ պարտքը, եթէ այո՛, կշնորհաւորեմ իւր տնտեսագիտական հանճարը եւ ես կանցնիմ պատուարժան վարդապետին սխալները ուղղելու»:

Ինքն Նորին Վսեմութիւնը արդէն յայտնում է, որ Ս. Եսայի պատրիարք իրաւախոհութեամբ Երուսաղէմի կալուածների մի մասը զիջանում է եգիպտահայոց, որպէս զի վանքի իրաւասութիւնը միւս մասին վերայ

կարողանայ ապահովել, իսկ այդ ապահովեալ այժմ աննախանձելի դրութեան մէջ գտնուած կալուածից ստանում է երուսաղէմը 15.000 դուռուշ, որից դուրս գալով զանազան ծախքերը՝ եռուսաղէմի գանձարանը մտնում է 5.400, իսկ Գահիբէի հայ ժողովրդեանը մնացեալ մասն էլ հետը հաշուելով՝ 12.027 դուրուշ։ Ալէքսանդրիոյ կալուածների վերաբերութեամբ գրուած ճողովրել բառը արդէն ցոյց է տալիս ամեն բան, իսկ այդ ճողոպրածի արդիւնքն է 4-500 ոսկի։ Նորին Վաեմութիւնը հեգնելով իմ տնտեսագիտութիւնը՝ չնորհաւորում է իմ հանճարը, եթէ ես կարողանամ այդ գումարով երուսաղէմի պարտքը վճարել։ Արդարեւ, այդ գումարով չէ կարելի երուսաղէմի լեռնացեալ պարտքը վճարել, սակայն այդ լեռնացեալ պարտք ունեցող երուսաղէմի համար, որի եկամուտներն են ուխտաւորների կամաւոր նուէրքները, մեծ նշանակութիւն ունին 5-600 ոսկիները, որ բարւոք տնտեսութեամբ գուցէ կարող էին կրկնապատկուել, եթէ այդ գումարով պարտուց տոկոսի $\frac{1}{4}$ էլ չի վճարուի, ուրեմն եթէ չլինէր գումարը, դորա քանակութեամբ իւրաքանչիւր տարի բարդուելով՝ լեռնացեալ պարտքը եւ իւր տոկոսիքը աւելի կատուարանային։

Բայց Եղիպտոսի կալուածոց մանրամասնութեան համար մէջ բերենք Ս. երուսաղէմի նուէրակ արժանապատիւ Մամբրէ վարդապետ Մարկոսեանի վկայութիւնը. «Եղիպտոսի գլխաւոր ազգայինք 1845 թուին այնտեղ եւ յԱղէքսանդրիս գտնուած Ս. երուսաղէմի կալուածները կը ունաբարեն եւ եկամուտները կսահմանեն իրանց գարոցաց եւ եկեղեցեաց, անանկ ժամանակ, որ կալուածներն շատ աւելի արդիւնաբեր էին՝ քան այժմ։ Մեք նուազ մի թիւ առնելով՝ տարին 500 ոսկի հաշուեմք կդտնեմք, որ առնուազն միաբանութիւնը մինչեւ ցարդ՝ առանց տոկոսի հաշուելու, զուտ արդիւնք կորուսած է 20.000 ոսկի, այն ատենէն սկսեալ միաբանութիւնը շարունակ աշխատած է այդ կալուածները ձեռք ձգելու համար ծախսեր անել եւ չէ յաջողած, թողումք հիները, միայն 1865 թուին ի վեր եղածները դնեմք։

Գեր. Սահակ եպիսկոպոս կդնայ 1865-66 եւ ծախք կլինի առանց օգտի
... 10.240 դուրուշ

1867-68 Ս. Պատրիարք հայրը կերթայ եւ ծախք կլինի ... 54.190

1868-69 Գեր. Իգնատիոս եպիսկոպոս ... 59.508

1879-80 Գեր. Արմէօն եպիսկոպոս ... 13.219

Աւելացնենք սորա վերայ բռնաբարուած կալուածներէն արդիւնքը ... 2.000.000

Միայն Եղիպտոսէն 40 տարուան մէջ Աթոռը վնասած կլինի ... 2.137.157։

Եթէ հին տարիներու վնասները եւ դրամոց տոկոսներն ալ հաշուեմք, այն ատեն ներկայ պարտքէն շատ աւելի գումարի մը կհասնեմք։ Թէպէտ

վերջապէս իբր թէ յանձնեցին, սակայն մէկ մասը՝ այն ալ աւերակ վիճակի մէջ եւ անշահարեր, որ դեռ միշտ նորոգութեան կարօտ են»¹:

Նորին Վսեմութեան պատասխանի Բ. մասն վերաբերում է Տաճկաստանի առաջնորդի նշանակութեանը: Նորին Վսեմութիւնը ապացուցանում է, որ աշխարհականը բնաւ երբէք կարող է առաջնորդ լինել, թէ եւ առաջնորդը կէս քաղաքական հանգամանք ունի: Հէնց այդ էլ մեր ասածն է, որ միայն հոգեւորական անձն պէտք է առաջնորդ նշանակուի՝ ըստ եկեղեցական եւ տիրող պետութեան օրինաց եւ ըստ սահմանադրութեան: Նորին Վսեմութիւնը վկայելով, որ առաջնորդութիւնը միայն հոգեւորական անձին վերաբերեալ մի գործ է, պատուիրակութեան գալով ասում է. «Մենք երբէք չենք յանձներ աշխարհականաց առաջնորդական պաշտօն, բայց պատուիրակութեան մասին խտրութիւն չենք ըներ ընդ եկեղեցականս եւ ընդ աշխարհայինս»: Այսպէս շարունակելով՝ Նորին Վսեմութիւնը թւում է աշխարհական եւ հոգեւորական պատուիրակների անունները. կարծես մենք ասած լինէինք, թէ աշխարհական պատուիրակ նշանակելը մահացու մեղք է: Մեր խնդիրը աշխարհական եւ հոգեւորական պատուիրակի անձնաւորութիւնը չէ, այլ նորա կատարած գործը. զօ. մենք աւելի ուրախ կլինէինք, որ արժ. հարց Վահան եւ Գարեգին վարդապետների տեղ աշխարհական պատուիրակներ ուղարկուէին Տաճկաստանի հայաբնակ գաւառները՝ յանձնարարուած գործը գլուխ տանելու, քան հոգեւորական անձինք, եթէ դոքա չեն կարողացել ստանձնած պաշտօնը օրինաւոր կերպով կատարելու: Պատուիրակութիւնը մի որոշեալ յանձնարարութիւն որոշեալ ժամանակի մէջ կատարելու բոլորովին ջոկ բան է, պատուիրակի կոչմամբ առաջնորդական պաշտօն կատարելը ջոկ բան: Չենք կամենում մանրամասնել, որովհետեւ արդէն դոցա զանազանութիւնը յայտնի է բոլորին:

Մենք ասել էինք, եթէ առ ի չգոյէ հոգեւորական անձին պարտաւորական հարկ կայ եղիպտահայոց գործերին յաջող եւ չուտափոյթ ընթացք տալու համար նշանակել մի աշխարհական պաշտօնեայ, ապաքէն այդ պաշտօնեայն ըստ տաճկահայոց սահմանադրութեան պէտք է ժողովրդեան ընտրութեամբ լինի: Նորին Վսեմութիւնը իւր պատասխանով յայտնում է, որ ինքն առ ժամանակեայ պատուիրակ է նշանակուել եւ ըստ իւր ասութեան՝ «աստ բնակելով եւ իբրեւ տեղաց ընկալայ պատուիրակութեան պաշտօնն՝ ձրիաբար»: Եթէ այդպէս է եւ ժողովուրդը գոհ է, Նորին Վսեմութեան ձրիաբար պաշտօնաւարութեան համար բիւր չնորհակալութիւն:

Նորին Վսեմութիւնն իւր երուսաղէմի պատուիրակութեան համար խօսելով՝ թւում է մի կարգ պատուիրակների անուններ, որոնք է՝ որ դրամ

¹ Մարկոսեան Մամբրէ, Սուրբ Երուսաղէմի հայոց ազգային վանուց մասին տեղեկութիւններ: Ռոստով, 1883, էր. 43-45:

ստացել են եւ է ո՛ր չեն ստացել. իւր համար ասում է. «Ես 1878 թուին սաստիկ լերդացաւով մախտանալով պարտաւորեցայ հրաման ինդրել գնալ անցունել ձմերան եղանակն ի Պէրութ, ուր բարեխառն եւ միօրինակ կլիմայն կրնար ինձ օդտակար ըլլալ իբր ախտացելոյ, եւ ներել միանդամայն աշխատելու իբրեւ բժիշկ, պատերազմական պաշտօնատունն, ուր կը ծառայէի, հաճեցաւ տալ ինձ հրաման, պայմանաւ, որ ծախքն ամբողջ իմ վերայ ըլլան, որպէս օրէն է նմանօրինակ պարագայից մէջ: Եւ ես, երբ տուն տեղ ամեն ինչ ցրուելով, ըստ որում՝ արդէն որոշած էի բոլորովին հրաժարի պաշտօնէս եւ առանձնանալ ի Սիրիա, եթէ երկիրն յարմարէր առողջութեանս եւ գործոցս՝ կը պատրաստէի մեկնիլ ընտանեօք եւ պարագայիւք, ողջոյն հրաժեշտի տալով գեղազուարձ ափանցն Վոսփորի, որ իմ ծնունդս տեսած են, գերեզմանացն, որ ծնողացս եւ իմ վաղամեռիկ մի որդեկիս ոսկերոտիքը կը պարունակեն, ազգականացս եւ բարեկամաց, ազգային գործոց, որ իմ սփոփանքս էին եւ կառավարական պաշտմանս, որ իմ մնունդ կը մատակարէր, եւ ահա խնդիր ընկալայ Ս. Երուսաղէմի պարտուց բարձման յանձնածողովէն՝ Ս. Երուսաղէմ երթալ եւ իբր պատուիրակ անցեալը քննել, պարտուց հաշիւը ստուգել եւ միաբանական ուխտին վարչութիւնն ապագային համար վստահելի դրութեամբ բարեկարգել: Ես առաջարկեցի, թէ ոչ իմ առողջական վիճակ եւ ոչ դրամական կարողութիւնն չէին ներեր ինձ այդպիսի պաշտօն մը ընդունիլ: Վսեմաշուք Սերվիչէն էֆէնտի[69], որ Յովհաննէս հանգուցեալ պատրիարքի[70] օրով Ս. Երուսաղէմ հանդիպած է եւ ազգային յանձնարարութիւնն մը եւս կատարած, իբր բժիշկ հաւաստեց ինձ, թէ Երուսաղէմի կլիմայն նոյն եղանակին մէջ (Նոյեմբեր ամսոյ մէջ էինք) չէր մեծապէս տարբեր Պէրութէն, եւ յանձնախմբի միւս անդամք դիւրացուցին դրամական խնդիրն՝ ըսելով, թէ. «Արդէն խօսք եղած էր իրանց Քաղաքական ժողովոյ մէջ 250 ոսկելոյ չափ ծախք մը յատկացունել այս խնդրոյն», եւ երբ Սրբազն Նախագահն, որ մեր ամենասիրելի Ներսէսն էր դարձեալ, կոչումն ըրաւ իմ ազգասիրական զգացման եւ անձնասիրութեանս, թուլացայ, հաճեցայ եւ ընկալայ պատուիրակութեան պաշտօնն, պայմանաւ, որ գործնական, մէկին եւ մանրամասն հրահանգ տան պաշտօնավարութեանս, եւ ամեն ծախք իմ վրայ ըլլալով՝ դրամական փոխարինութիւն մը ընեն, թէ ճանապարհին ընելու ծախուց, եւ թէ ի Ս. Երուսաղէմ իմ ընկերական վիճակիս եւ պաշտօնական դրութեանս յարմար անկախապէս ապրելու արտասովոր ծախուցս, եւ թէ ի Պէրութ կամ ի Դամասկոս ընէլիք ուղեւորութենէս զրկուելուս համար, եւ այն՝ 200 ոսկի, որոյ 100-ը կանխիկ ստանալով՝ խոստացայ միւս կէսը չընդունել, եթէ առաջինը բաւէ, եւ մեկնեցայ»:

Իւր բառերով վերջացնում ենք մեր խօսքը՝ ըստ մասին պատասխանած լինելով:

ԵՐՈՒՍԱԿՈՒՄԻ ՍՈՒՐԲ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱճԱՐԻ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐԻՒՐԱՍԵԱԿԸ¹

Այս տարի սեպտեմբերի 13-ին լրացաւ երուսաղէմի Սուրբ Յարութեան տաճարի վերանորոգութեան հարիւրամեակը. վերանորոգութիւնը տեղի ունեցաւ 1808 թուի սեպտեմբերի 30-ին եղած հրդեհից յետոյ: Այս հրդեհը, որ ծագել էր տաճարի՝ հայերին պատկանող մասում, մեծ աւերմունք գործեց: Զուր անցան յոյների, հայերի եւ լատինների ջանքերը, որ հրդեհը չանցնի տաճարի միւս մասերը՝ կրակը հասաւ կենդրօնական գմբէթին, որը եւ փուլ եկաւ հրդեհի ժամանակ: Հրդեհը շարունակուեց երկու օր: Հրդեհից զերծ մնացին մի քանի տեղերը: Յոյները վերանորոգեցին տաճարը եւ վերանորոգութեան նաւակատիքը կատարուեց 1810 թուի սեպտեմբերի 13-ին: Այս հրդեհի վերանորոգութեան հետեւանքով ծագեց իրաւասութեան խնդիր: Յոյները յուսադրելով լատիններին՝ աշխատում էին հայերին հրձիգ դուրս բերել եւ Ս. Յարութեան տաճարում միակ իրաւատէր հանդիսանալ՝ միայնակ վերանորոգելով տաճարը: Մի յոյն ճարտարապետ յանձն առնելով ձրի կատարել տաճարի վերանորոգութիւնը՝ գնաց երուսաղէմ, բայց Ազնառուրեան կարապետ ամիրան իմանալով այս՝ յայտնում է արքունի շինութիւնների վերատեսչին, որ Ս. Յարութեան տաճարը իրաւունք չունեն յոյները միայն վերանորոգել, որովհետեւ տաճարը պատկանում է յոյներին, հայերին եւ լատիններին միանգամայն: Թուրք մեծամեծները յոյներից կաշառուած՝ նրանց կողմն էին պահում:

500 Հայ հոգեւորականներ սուլթան Մահմուտ Բ.-ին աղերսագիր մատուցին: Սուլթանի հրամանով Փաշա-Գարուսի կոչուած տեղում ատեան կազմուեց՝ քննելու հայոց աղերսագիրը: Հայերի կողմից ներկայացուցիչ էին ընտրուած Ազնառուրեան կարապետ ամիրան, Յարութեան Յովհաննէս Զէլէպին, Զէրքէզեան Գրիգոր, Տատ վառօղապետ, Գլճեան Անտօն, Թնկրեան Մինաս եւ երուսաղէմի փոխանորդ Պօղոս վարդապետ. Յունաց կողմից եւս ներկայ են լինում երեք եպիսկոպոս եւ երկու աշխարհական:

Ատեանը ունեցաւ չորս նիստ օգոստոսի 2-ին, 5-ին, 9-ին եւ 12-ին: Հայ ներկայացուցիչները վաւերագրերը չունէին ձեռին. դատարանի եղբակացութիւնը հայոց համար նպաստաւոր չէր: Տաճարի վերանորոգութիւնը յատկուացուեց յոյներին, որոնք համարուեցին իրաւատէր, իսկ

1 «Արարատ», 1910, էջ 1159-1162: Յրատարակված է «Պատմական» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յ. Ա. Ե.:

Հայերը՝ հիւր՝ Դատարանի այս որոշումը օգոստոսի 16-ին յայտնուեց հայ եւ յոյն ներկայացուցիչներին։ Հայերը առ ժամն լռեցին. ատեանի որոշումն մատուցուեց սուլթանին, որը այդ որոշման համեմատ երկու հրովարտակ տուեց՝ մէկը հայերին, միւսը՝ յոյներին։

Հայերի նոր աղերսագրի համեմատ սուլթան- Մահմուտը հրամայեց արքունի դիւանում որոնել հայոց վերաբերեալ թղթերը։ Գործը յանձուեց 40 մարդու, դրանց հետ էր տիրացու Առաքելը։ Պալատի դիւանատանը գտան երուսաղէմն առնող սուլթան Սէլիմ Առաջինի հրովարտակի արձանագրութիւնը, ուր նշանակուած էին հայոց վանքերը անուն անուն, այնտեղ կար եւ Մար Անդրէասի վանք, որ այժմ մէջտեղում չկար։ Աթ-Մէջդանի գանձարանում գտան սուլթան Մահմուտ Առաջինի՝ 1152-ին Հիջրէթի, Գրիգոր Շղթայակրին[50] տուած հրովարտակի արձանագրութիւնը։ Արձանագրութիւնը համեմատելով հրովարտակի հետ՝ քննիչները ներկայացրին սուլթանին, որ հրամայեց նոր ատեան կազմել եւ նորից քննել գործը։ Ատեանի նիստերը տեղի ունեցան 1810 թուի ապրիլի 7-ին, 11-ին, 14-ին եւ մայիսի 19-ին։ Ատեանի որոշումը սուլթանը իւր հրովարտակով յանձնեց դիւանապետին, որ յայտնի հայերին եւ յոյներին։ Սուլթանը իւր հրովարտակի մէջ պատուիրում էր, եթէ կողմերը ընդունեն սուլթան Սէլիմի հրովարտակի իսկութիւնը, ինքն եւս ընդունում է, թող ըստ այնմ եւ առաջին օրէնքների եւ կարգերի համեմատ իրաւախոհ լինեն թէ իրանց սեփական եւ թէ ընկերովի տեղերի վերաբերութեամբ։ Եւ հետեւակ երեք ազգերը ում եւ կամենան՝ հետեւին այս բանը ստուգուի երուսաղէմում։ Սակայն, սուլթանը տաճարի վերանորոգութեան գործը թողնում է յոյներին, ոչ որպէս սեփականատէրերի, այլ որպէս իւր հրամանը կատարողների։ Որովհետեւ, ասում է սուլթանը. «Իմ համար ինչպէս հայերն են, նոյնպէս եւ յոյներն են, նրանց մէջ իմ աչքում տարբերութիւն չկայ, եթէ չընդունեն սուլթան Սէլիմի հրովարտակի իսկութիւնը, այն ժամանակ ես որպէս երկրի տէր, կտնօրինեմ՝ ինչպէս կկամենամ»։ Հայերը ուրախութեամբ բացագանչեցին. «Ազգովին հնազանդ ենք մեծազօր արքայի բարձր հրամանին, թող լինի այնպէս, ինչպէս հրամայել է»։ Թոյները լոււ մնացին։

Հայերը հրաման ստացան տաճարի իրանց մասում եղած յոյների վերանորոգութիւնները քանդել, եւ, որպէս չհամապատասխանող նպատակի շինուածքին՝ նորից վերանորոգել։

Սակայն հրովարտակի վիճող կողմերին յայտնելը ուշացաւ 8 ամիս 13 օր։ Հայերը կասկածելով որեւէ խարդավանքից՝ սկսեցին յուսահատուել։ Արքունի ճարտարապետ Գրիգոր ամիրան յուսադրում էր, թէ սուլթանը անդրդուելի է իւր որոշման մէջ։ Հրովարտակը գուրս եկաւ 1811թ. Փետրուարի 13-ին։ Հայերը շատ ուրախացան։

Հըռովարտակի հայ թարգմանութիւնն է.

«Հիմն եղեալ զՀըռովարտակս նախնւոյն իմոյ Սէլիմայ արքայի, որ տիրեաց Պաղեստինոյ, եւ ըստ մնաց նոցին հրամայեցի տալ Հըռովարտակ հայոց եւ յունաց, զի որպէս տիրէին յառաջադոյն տեղեաց եւ կատարէին զուխտս, նոյնպէս արասցէն եւ այժմ չնեղելով զիրեարս, զի զերկուսին ազգս հաւասար ճանաչեմ, զի թէպէտ եւ յոյները հրամանաւ իմով շինեցին զտաճարն, այլ զբաժին ծախուց տեղեացն հայոց հատուսցեն նոցայունաց, զիէս ծախուց բաժանորդ տեղեաց եւ զբովանդակ ծախսն սեպ-հական տեղեաց, եւ հաստատեցի այս օրինօք դատարանի: Մի յետոյ հակառակեսցին ընդ միմիանս, զի յայտնի լիցի, թէ յոյնք միայն շինլոյ ունին հրաման, եւ ոչ բոլորին տիրելոյ, եւ ամենայն Հըռովարտակք, զորս առեալ են երկորին ազգքն, ամենեքեան անվաւեր եւ խափանեալ համարեսցին եւ միայն յարգեսցին Հըռովարտակք Սէլիմայ՝ տուեալ ի թուին Հիջրէթի 923: Եւ նոր Հըռովարտակքն, զորս հանդերձեալ եմք տալ երկոցունց, արձանագրեսցին յամենայն դիւանս եւ մի օրինակն պահեսցի ի գանձն արքայի»¹:

Հըռովարտակների կայսրական կնքով վաւերացումն տեղի ունեցաւ 1812 թուի գեկտեմբերի 13-ին եւ յանձնուեց հայերին եւ յոյներին յունուարի 13-ին: Որքան հայք ուրախ էին՝ այնքան էլ յոյները, որ միայնակ կամենում էին իրաւատէր լինել երուսաղէմում, տրտում:

Սակայն, Հըռովարտակով խնդիրը չվերջացաւ. վէճ, կոիւ, հակառակութիւն յոյների եւ հայերի միջեւ եւ ձգձգմունք թուրք պաշտօնեաների կողմից երկար տարիներ շարունակուեցին, եւ երկուստեք մեծամեծ ծախքեր եղան, թէեւ կայսերական Հըռովարտակի մէջ հիմք առնելով Մէլիք Սալահատինի եւ սուլթան Սուլէյման Առաջինի Հըռովարտակները՝ իւրաքանչիւր ազգի սեպհականութիւն անուն յիշուած է:

1 Տէր-Յովհաննէսեան Աստուածատուր, Ժամանակագրական պատմութիւն Ա. Երուսաղէմի: Յտ. Բ.: Երուսաղէմ, 1890, եր. 214:

ՎԵՐԶ ՏԱՐԻՈՅՄ¹

Այս վերջին ամիս, եւ ահա հրաժեշտ տալով 1883 թուականին՝ պէտք է ողջունենք 1884 թուականը: Մի անգամ յետ նայենք դիտելու, թէ այդ թուականը մէր ազգի տարեգրութեան համար ինչ հետքեր է թողել, նայենք դիտելու համար, թէ յիշատակութեան արժանի ինչ գործ թողինք:

Ամեն հայ մարդու միակ նուիրական եւ եզական ժառանգութիւնը նորա Ս. Եկեղեցին է, որ այժմ սգազգեաց է, վասն զի աստուածային խորհրդոյ ազգընտիր ծշմարիտ հազարապետի գահը թափուր է, ազգային միութեան կենդրօնը չունի այն մագնիսը, որ դէպի ինքն էր գրաւում աշխարհի ամեն կողմ ցրուած հայերին:

Այս մէծ եւ ընդհանրական կորստի առաջ մնացեալ մանր-մունը կորուստների նշանակութիւնը նսեմանում է:

Մեր հասարակական կեանքի հորիզոնը շատ ճառագայթաւետ չէ, եւ այդ հասարակական կոչուած կեանքի շրջանը այնքան սահմանափակ է, որ ուրիշ տեղերում շատ մասնաւոր համարուած բաները մեր համար ընդհանրական նշանակութիւն ունին:

Հասարակութեան կեանքի վերայ հայեացք ձգելու համար առնենք հասարակութեան բերան համարուած լրագրութիւնը, տեսնենք այդ մեծ վարչութիւն համարուածը այս տարի ինչով է զբաղեցրել իւր ընթերցողներին, ինչ մտաւոր սնունդ է մատակարարել:

Դուսահայքում գոյութիւն ունեցող լրագրներից ամենահինը՝ «Մեղու Հայաստանի» լրագիրը, տօնեց իւր գոյութեան 25-ամեակը: Մի խումբ համակրողներ այդ 25-ամեակը հանդիսաւոր անելու համար կիսարձաններով, պսակներով եւ զանազան ընծաներով յայտնեցին իրանց զգացմանց հաւաստիքը դէպի Մեղուի այժմեան խմբագիրը: Դոքա, այդ համակրողները, չմոռացան հանգստեան աղօթքների հետ իրանց մաղթանքը ուղղել դէպի Բարձրելոյ Աթոռը՝ ի լոյս երեսաց իւրոց հանգուցանել նախկին հիմնագիր խմբագիր՝ Տէր Ստեփան աւագ քահանայ Մանդինեանի[61] հոգին: Դեռ այդ համակրողների ցոյցերը դադար չէին ստացել, եւ ահա ոռւսահայոցս ամբողջ լրագրութիւնը զբաղուեց այդ բանով եւ որպէս թէ շատ կենսական եւ հասարակական հարց լինէր՝ ամբողջ երեք ամիս վիճաբանութեան նիւթ շինեց: Այդ վէճերը երկուստեք այն աստիճան սաստկացան, որ կատարելապէս զգուեցրին ընթերցողներին: Դեռ այդ վէճերը շարունակւում էին, եւ ահա ծագեց Թիֆլիզի ներսիսեան

1 «Արարատ», 1883, էջ 517-522: Ստորագրված է Յուսիկ Վարդապետ:

Ազգային հոգեւոր դպրանոցի տեսչի հարցը եւ ահա ընթերցող հասարակութիւնը դատապարտուեց ծեր աղուէսների եւ հազարումէկ գիշերների ալախօսիկների բգէզների եւլն., եւլն., անձնական կրքերի արտայայտութիւնները կարդալով բաւականանալ: Մինչ այս, մինչ այն՝ դոկ. Ա. Արծրունին[62] դասախոսութիւնն է անում իւր ճանապարհորդական նկատողութիւններից. ահա այդ եւս դառնում է բանակուուի մի առատ նիւթ, բայց բանակուու ոչ թէ դասախոսութեան նիւթի համար է, այլ թէ որ լրագիրը ինչ բառերով յայտնեց իւր տպաւորութիւնը դասախոսութեանը բացակայ եղողների համար:

Մեր լրագրութեան մէջ մեծ տեղ բոնեցին նաեւ պ. պ. Հայկունու[63], Ռաֆֆիի եւ Փաւստոսի[64] ընդդիմախօսութիւնները, որոնք գրաւեցին հակառակ միմեանց լրագրների բանասիրականների բաժինները: Ահա մեր հասարակական կենցաղաւարութեան երեւոյթները, եթէ կարելի է մեր հասարակութիւնը այդ աստիճան ստորացնել:

Ռաֆֆիի եւ Հայկունու անունը յիշելով՝ պէտք չէ, որ դոցա մասին լուութեամբ անցնենք: Պ. Ռաֆֆիին Մշակի ուղղութեան առաքեալն է, իսկ պ. Հայկունին՝ Մեղուինը: Մենք՝ հայերս, առհասարակ սովորութիւն ունինք ամենաչնչին երեւոյթ խոշորացնել եւ մեծացնել: Այդ իսկ սովորութեամբ ազգութեան վերաբերութեամբ «առանց կրօնի խտրութեան» բառերի իմաստը ընդարձակելով՝ Մշակին եւ մշակայնոց դասում ենք մեր եկեղեցու թշնամիների կարգում, այն ինչ Մեղուին եւ մեղուականացը եկեղեցու պաշտպան ենք համարում. որքան մեծ պատիւ է այդ Մշակին ու մշակականներին եւ Մեղուին ու մեղուականներին, այնքան եւս նսեմութիւն մեր եկեղեցուն, որ Մշակի եւ մշակականների յարձակմամբ պէտք է գրդուի եւ Մեղուի ու մեղուականների պաշտպանութեամբ պէտք է հաստատուն մնայ, բայց մենք միթէ այնքան թշուա՞ո պէտք է լինենք, որ չկարողանանք հասկանալ մեր ազգային եկեղեցու նշանակութիւնը եւ այնպիսի խղճալի գրութեամբ ներկայացնենք, որին Մշակը կարողանար աղարտել, իսկ Մեղուն՝ պաշտպանել այն եկեղեցուն, որին չկարողացան վնասել պարսից Ցազկերտները, Մահմետական Ամիրապետները՝ իրանց հրոսակներով, սրով եւ հրով: 5-րդ դարումը մեր նախնիք կարողացան ըմբռնել մեր եկեղեցու նշանակութիւնը եւ նորա անզրդուելի լինելը, իսկ մենք նոցանից յետոյ այսքան դարերի փորձերը տեսնելով հանդերձ՝ դեռ այնքան փոքրոգի ենք, որ ենթադրում ենք, թէ այս կամ այն անձինք միմիայն գրչով կկարողանան կործանել, իսկ այս կամ այն մարդիկ նոյն գրչով հաստատուն պահել: Մեր նախնիք եկեղեցու գոյութեան վերաբերութեամբ իրանց հաւատը յայտնում էին՝ ասելով. «Ոչ է եկեղեցի շինուած մարդոց եւ ոչ տուրք արեգական, ոչ պարգեւք թագաւորաց եւ ոչ

արուեստ ճարտարութեանց, ոչ գիւտք իմաստնոց եւ ոչ աւար զինուոռաց: Հիմունք նորա ոչ ներքինք շարժել կարեն եւ ոչ վերինք դրդուեցուցանել: Եւ զոր երկինք եւ երկիր ոչ դողացուցանէ, մի ոք ի մարդկանէ խրոխտասցի յաղթել նմա» (Եղիշէ): 5-րդ դարումը այդ խօսքերը կրկնում էին, վասն զի հոգւոյ արիութիւն կար: Յովսէփ կաթուղիկոս եւ Ղեւոնդ երէց ձեռն ընդ ձեռն՝ Վարդանների հետ կանգնած էին եւ ասում: «Սուր քո եւ պարանոցք մեր, չեմք ինչ մեք լաւ քան զառաջինսն, որք յայսր վկայութեան վերայ եղին զինչս եւ զստացուածս եւ զմարմինս իւրեանց, մեռցուք իբրեւ զմահկանացուս, զի ընկալցի զմեր մահն իբրեւ զանմահից» (Եղիշէ):

Բայց այժմ պ. Ամիրխանեանը ենթադրւում է՝ որպէս եկեղեցու կործանիչ, իսկ պ. Պ. Սիմէօնեան[65]՝ որպէս եկեղեցու պաշտպան, վասնզի հայ հայրեն ու մայրերը երեւի դադարել են Յովսէփ կաթուղիկոս, Ղեւոնդ երէց եւ Վարդան հայ մարդ ծնելուց: Հայ դպրոցները դեռ այնքան զօրութիւն չունին դաստիարակութեան գործը այնպէս գլուխ տալու, որ համաճարակ վեհերոտութիւնը տեղի տար. դեռ մենք անպատրաստ ենք մեր վերայ դրուած սուրբ պարտաւորութիւնները կիսով չափ կատարել՝ անձնական կրքերը, շահասիրութիւնը, կողմնակալութիւնը եւ չնչին հաճոյքի համար մի ահազին սուրբ գործ տակն ու վերայ անելը մեր երեսին դիւական ժպիտ է բերում: Ահա, այդ իսկ պատճառով է, որ մեր հոգեւոր գործերը միշտ երերման վիճակի մէջ են. լրագրական վէճ եւ տխուր լուրեր զանազան տեղերից լսելի են լինում:

1883 թուի մի տխուր գիծն էլ Վենետիկի Ս. Ղազարու վանքի հրդեհն է: Անհնար է անտարբեր գտնուել դէպի մի հաստատութիւն, որ իրան նպատակ էր դրել հարստացնել մեր գրականութիւնը՝ լոյս ընծայելով նախնեաց մատենագրութիւնները եւ թարգմանելով հրատարակել եւրոպական ինչ-ինչ հեղինակութիւնները: Ահա այդ հրդեհից առաջացած վնասը սուլ ինչ ամոքելու համար վենետիկցիք դիմում են հայ հասարակութեանը օժանդակել դրամով՝ ի փոխարէն ստանալով գիրք:

Նոյն անմիտթար դրութեան մէջ է Ս. Երուսաղէմի վանքը, որի սրբազն պատրիարքի թարթափելը Կ. Պոլսում, եւ նուրիսակների պտոյտը հայաբնակ քաղաքներում չունեցան մի գոհացուցիչ արդիւնք Երուսաղէմի պարտքի վճարման համար, եւ վտանգի մէջ են դարերով գոյութիւն ունեցող ազգային հաստատութիւնները, որոնցով կապուած են մեր հետ մի քանի քրիստոնեայ ազգեր, որպիսիք են Ասորիք եւ Հապէչներ:

Ոչինչ գոհացուցիչ վիճակ չէ ներկայացնում Կ. Պոլսոյ Կենդրօնական վարչութիւնն ու Ազգային ժողովը: Դոցա մէջ գործողները երկպառակութեան խմորով զանգուած՝ միմեանց դէմ են կքրում եւ փոխանակ ընդ-

հանրութեան օգտին հոգալու՝ տեղի են տալիս օգոստոսի 5-ին եղած ժողովի նման այլանդակ տեսարանների, որով ամենից յարգուած սրբազան պատրիարքը դատապարտում է անորոշ դրութեան, իսկ գործերը մնում են երեսի վերայ, շատ վիճակներ առանց վիճակաւորների, շատ կենսական եւ կարեւոր գործեր՝ առանց կարեւոր հոգացողութեան:

Գորդեան հանգոյց է դարձել Սսի կաթողիկոսութեան խնդիրը: Կաթուղիկոսը Կ. Պոլոյ Կենդրօնական վարչութիւնը առ ոչինչ համարելով՝ Բ. Դոնից ուղղակի ստանալով պէրաթ՝ վերադարձաւ Կիլիկիա, եւ ինչպէս լրագրները հազորդում են՝ Սսի Մկրտիչ կաթողիկոս[66] այժմ աւելի հակամիտութիւն ունի դէպի Հռովմայ պապը, քան դէպի Ս. Էջմիածին¹:

Ս. Էջմիածնի արդի դրութեան համար չենք խօսում, վասն զի եթէ այդ սուրբ հաստատութեան դրութիւնը շատ գոհացուցիչ կերպով նկարագրենք, պէտք է ասեն, որ դիտմամբ գոհացուցիչ կերպով է ներկայացուած՝ ժողովրդեան հրապուրելու համար, եթէ տխուր գոյներով նկարագրենք, պէտք է ասեն՝ դիտմամբ այդպէս է արած՝ ժողովրդեան արգահատանքը խնդրելու համար:

Հայրապետի մահուանից յետոյ տարածուող տխուր լուրերը ո՞ր հայի սիրտը չվշտացրին, անկոպար հրատարակութիւնները ու՞մ վերայ վատ տպաւորութիւն չգործեցին ու չգայթակղեցրին: Ս. Էջմիածնի վանական եւ վարչական գործերի մէջ տիրում է մի ընդհանուր տարտամ դրութիւն, որովհետեւ տան նահապէտը չկայ, եւ հետեւաբար գործ զեկավարողները պարտաւորուած են կրկնելու. «անփոփին դրութիւն, մինչեւ տան տէրը գայ»: Ամենայն ոք մտածում է իւր գործը առաջ տանել այնպէս, որ տան տիրոջը հաշիւ տալիս ասեն. «ծառայք անպիտանք եմք, զոր պարտն էր առնել, արարաք»: Դժբաղդաբար, որչափ զգուշութիւն, այնքան եւ անակնկալ դէպքերը մտահոգութիւն են պատճառում: Միաբանութիւնս ուրախացած էր, թէ վերջապէս այս տարի բաղդ կունենայ Ճեմարանի առաջին պտուղները վայելել եւ դոցանից եթէ ոչ բոլորը, գոնէ մեծ մասը յանձն կառնեն Մայր Աթոռոյս միաբանակցութիւնը. վերջացան քննութիւնները, եւ ուսումնաւարտները ստանալով իրանց արտօնագրերը՝ հեռացան Ս. Էջմիածնից, թէեւ մենք մեր յոյսը դեռ բոլորովին չչենք կտրել, թէ դոքա երբ եւ իցէ կյիշեն իրանց կրթութեան որրանը:

Վերջապէս վերջապէս, 1883 թուականը մեր անշուք տարեգրութեան մէջ աւելի տխուր, քան միսիթարական երեւոյթներ թողնելով պէտք է հեռանայ: Մենք պատիւ կունենանք նոր տարու հետ ցանկանալ մեր հայերին, որ նոքա իրանց գործոց մէջ հեռատես լինէին, գիտենային անցեալ դէպքերից օգուտ քաղել եւ մի անգամ փորձածը միւս անդան փորձելու

1 Տես՝ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1883, Յոկտեմբերի 14:

դրութեան մէջ չմտնել։ Հրաժեշտ տալով 1883 թուականին եւ իւր տխուր երեւոյթներին՝ նոր տարու հետ կշնորհաւորենք հայերին եռանդ դէպի բարեգործութիւն, եւ մեր ցանկութիւնները կյայտնենք նոր տարու շնորհաւորէքով։ Առ այժմ կվերջացնենք մեր խօսքը՝ բարեմաղթելով, որ այս տարուայ բոլոր տխուր երեւոյթները լինէին մի երկունք՝ նոր տարում գոհացուցիչ եւ միսիթարական արդիւնք եւ փորձառութեան արգասիք արտադրելու, եւ Ս. Լուսաւորչի գահը ունենար մի արժանընտիր հովուապետ՝ իւր հօտը ի վայրի դալարող եւ առ ջուրս հանգստեան սնուցանելու, երկաթէ գաւազանով խրատելու ստամբակներին եւ հայրական գորովով ընդգրկելու աշխատեալ եւ ծանրաբեռնեալներին։

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ՏՕՆԵՐ¹

Ի՞նչ է եկեղեցին: Ի Քրիստոս հաւատացելոց ժողով, տեղ, ուր մարդիկ իրանց պաշտած կրօնին համեմատ՝ յայտնում են իրանց սրտի սուրբ զգացմունքը:

Ամենայն կրօն իւր հիմնադիրն ունի, եւ եկեղեցին հիմնադրի անուամբ՝ կոչումն: Ամենայն մարդ եւ ամենայն ազգ ունին կրօն, բայց ինչպէս ամեն մարդ չէ կարող կրօնի վարդապետ լինել, այնպէս եւս ամենայն ազգ չէ կարող նոր կրօնի հիմնադիր առաջ բերել: Միայն մի քանի ազգերի մէջ են երեւացել կրօնի հիմնադիրներ, մնացեալ ազգերը հետեւող են եղել թէ՛ հիմնադրի սկզբունքներին եւ թէ՛ նոյն ազգի կրօնական պաշտամանց ծիսական մասին, բայց այդ հետեւողների մէջ կան եւ այնպիսիք, որոնք թէեւ կրօնի հիմնադրի սկզբունքներին են հետեւում, սակայն կրօնական պաշտաման ծիսական արարողութիւնները կատարում են իրանց ազգային սովորութեանց համեմատ:

Աստուածամարդն Յիսուս, երեւալով հրէական ազգի մէջ, քրիստոնէական կրօնի ստեղծիչն եղաւ, եւ այդ կրօնի կենսատու սկզբունքի վերայ հիմնուեց ընդհանուր քրիստոնէական եկեղեցին: Քրիստոնեայ ազգերից ոմանք ընդունեցին քրիստոնէութիւնը՝ հետեւելով ուրիշ ազգերի եկեղեցեաց ծիսական արարողութեանց եւ վարչական կազմակերպութեան, իսկ ոմանք կազմելով մասն ընդհանուր քրիստոնէական եկեղեցու, անվթար պահպանելով ընդհանուր առնչութիւն ի հաւատոյս՝ ծիսական արարողութիւնները կատարում են իրանց ազգային սովորութեան համեմատ, իսկ վարչական կազմակերպութեան մէջ թագաւորողն է ազգի կամքը: Այս տեսակ ազգերի եկեղեցին կոչում է ԱԶԳԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ:

Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցին ազգային եկեղեցի է, որովհետեւ Աւետարանի, Սուրբ Գրքի սկզբունքի վերայ կառուցուած լինելով, եւ ուղղափառ Ս. Հարց եւ երեք Տիեզերական ժողովների վարդապետութեան շաւոյին անվթար հետեւելով հանդերձ՝ ունի այնպիսի ինքնուրոյնութիւն, որ միայն հայ պատմութեանն ու հայ ազգին են յատկացեալ: Ազգային եկեղեցիները այն առաւելութիւնն ունին, որ իրանց կազմակերպութեամբ պատկերացնում են ազգի մտաւոր եւ հոգեկան կարողութիւնները նուիրագործուած պատմական անյեղլի եւ անփոխարինելի յիշատակաց առհաւատչեաներով, որ միայն ազգը կարող է առաջ բերել, եւ հոգւոյ փրկութեան խորհուրդները անթերի մատակարարելով հանդերձ, զուտ

1 «Արարատ», 1884, էջ 237-248: Յրատարակված է «Կրօնական» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յ. Վ. Ս.:

ազգային բնավորութեամբ մարդուս սիրտն ու միտքը պարուրում են ազգի համար նուիրական յիշատակութրւններով։ Այդ տեսակ եկեղեցւոյ արարողութիւնները մարդուս վերայ ազգելով՝ սիրտը լցնում են երանական յափշտակութեամբ, հոգին զմայլեցնում են հաւատոյ եւ դաւանութեան խոստացեալ յաւիտենական երջանկութեամբ, իսկ մտքի թռիչքը ուղղում են դէպի ազգի պատմական կեանքը, որի ծնունդն է ներկան։

Հայաստանեայց Ս. եկեղեցին ազգային է, որովհետեւ նորա ծիսական մասն պատկերացնում է ազգիս անցեալը, սովորութիւններն ու բնաւորութիւնը։ Նոյն ինքն մեր եկեղեցու Լուսաւորչական կոչուելը ցոյց է տալիս այն յատկորոշ առանձնութիւնը, որ սեպհական է միմիայն Լուսաւորչական կոչուող Հայ եկեղեցուն. այս՝ ըստ ծիսական արարողութեան։

Հայաստանեայց Ս. եկեղեցին ազգային է, որովհետեւ նորա վարչական կազմակերպութիւնն եւս ազգի կամաց արտայայտութիւնն է։ Ո՞վ է եկեղեցու երեւելի գլուխը.- ազգից ընտրուած հայրապետը։ Ով է եկեղեցու ամենաստորին պաշտօնեայն.- ժողովրդի հանրագրութեամբ եկեղեցու սպասաւորութեան նուիրուած ջահնկալը։ Ուրեմն եկեղեցու ամբողջ վարչական կազմակերպութեան մէջ մենք տեսնում ենք ազգի կամքը, որ ի սկզբանէ անտի ներգործող լինելով՝ դարերի ընթացքում զանազան տխուր կամ միսիթարական դէպքերով նուիրագործուած՝ անյեղի է այսօր։

Ի Տէր փոխուեց ազգիս հայրապետը. ամբողջ ազգը ողբաց նորա մահը։ Հարկաւոր էր նորը՝ հայրապետական գահը ժառանգելու, ամբողջ ազգը ձայն բարձրացրեց, քննեց, քննադատեց այն անձանց արժանիքը, որոնք հաւանական յաջորդներ կարող էին հանդիսանալ այդ նուիրական գահին։ Պատկառանքով յիշելով հայրապետական իշխանութեան վերաբերեալ ազգիս համար նուիրական իրաւունքները՝ բուռն իղձ ունէր ընտրելագոյնին տեսնել յաջորդ հայրապետական գահին եւ վարիչ հայրապետական իրաւանց։

Թողնելով այն, ինչ որ ազգը խօսեց լրագրութեան միջոցաւ (մենք լրագրութիւնը համարում ենք ազգի ձայն), տեսնենք ազգի ջանքը հայրապետի ընտրութեանը մասնակցելու գործում։ Հայրապետի ընտրութեանը մասնակցելու խնդիրն եւս բաւական խօսակցութեան առարկայ դարձաւ։

Գաւառները ոչ միայն թեմական ընտրութեանց մասնակցելու իրանց պատգամաւորի ընտրութեան փոյժն ունէին, այլեւ յանձնարարում էին նոցա, որ խնդիր յարուցանեն իրանց ցանկացած ընտրելիների համար, եւ մարդիկ ոչ եթէ խոյս էին տալիս, այլ պատիւ անձին էին համարում պատգամաւոր ընտրուել։ Գաւառական պատգամաւորների միջոցաւ ամբողջ թեմի հայ ժողովրդեան ցանկութիւնը արտայայտում էր թեմական ժողովում, իսկ թեմական պատգամաւորին մնում էր Ս. էջմիածնի Համազգային ժողովում թարգման եւ հաւատարմատար հանդիսանալ

իւր ընտրող թեմի կամաց եւ ցանկութեան։ Ազգի կամքին հպատակում էին եւ աշխարհական եւ հոգեւորական պատգամաւորները, որոնք ամենայն անձնական նկատմունք մի կողմը թողնելով՝ աշխատում էին ազգի կամքը կատարած տեսնել։

Բայց ո՞վ է հայրապետը, որի ընտրութեան գործում ազգը այդպիսի եռանդ է ցոյց տալիս։ Դա է ազգային եկեղեցու երեւելի հոգեւոր գլուխը, Ս. Թաղէոս եւ Բարդուղիմէոս առաքեալների եւ Ս. Լուսաւորչի յաջորդը, Հայ եկեղեցու աւանդապահը. այն ազգային եկեղեցու, որ դարաւոր վկայ է ազգիս փառացն ու նախկին չքեղութեանը, բարբարոսների աւերածութեանցն ու ազգիս թշուառութեանը։ Ազգիս, որ ընդունելով քրիստոնէական կրօնը՝ կազմեց յատկորոշ մի Ազգային եկեղեցի, որ հոգւոյ անմահութիւն ու յաւիտենական կեանք քարոզելով, տանելով բոլոր արհաւիրքները՝ պէտք է ազգիս փառացն ու պատւոյն յաւիտենական վկայ մնայ։ Ազգիս, որ եկեղեցու միջոցաւ անմահացաւ կամ եկեղեցու պարիսպների տակ, առանց հայրենի երկրից հեռանալու, թափելով իւր արիւնը, եւ կամ գերութեան եւ հեռաւոր օտարութեան մէջ իւր հետ փոխադրելով եկեղեցին՝ նորա անմահ վարդապետութեամբ անխառն մնաց իւր շրջապատող ազգերից եւ միշտ հայ քրիստոնեայ մնաց, բացի նորանցից, որոնք ուրանալով եկեղեցին՝ ուրացան եւ իրանց ազգը, եւ կորան անհետ՝ խառնուելով իրանց շրջապատող ազգերին։

Այս փրկարար եկեղեցու հիմնադիրն է Յիսուս Քրիստոս, Հայաստանի մէջ հաստատողներն են Ս. Թաղէոս եւ Բարդուղիմէոս առաքեալները եւ վերահաստատողն են Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եւ Տրդատ թագաւոր, որոնք ոչ միայն մեր եկեղեցու անխոնջ մշակներն են, այլեւ մեր պատմութեան մէջ առաքինութեան, աշխարհաշինութեան եւ հանճարեղ մտքի հոյակապ տիպարները։

Այս անգամ պէտք է ընթերցողներիս առաջարկեմ մեր ազգի քրիստոնէութիւն ընդունելու եւ մեր ազգային եկեղեցու սկզբնաւորութեան պատմութիւնը, որ քաջ իսկ պատկերացնում է մեր եկեղեցու ազգային լինելու յատկութիւնն ու նշանակութիւնը։

* * *

Քրիստոսի Համբարձման եւ Ս. Հոգւոյ Գալստեան տօներից յետոյ առաջին շաբաթը մեր ազգի եւ եկեղեցու համար խորհրդաւոր շաբաթ է։ Այդ շաբաթի երկուշաբթի օրը եկեղեցին տօնում է Ս. Հոկիփսիմեանց նահատակութիւնը, երեքշաբթի օրը՝ Ս. Գայանեանց, հինգշաբթի օրը՝ Ս. Յովհաննու Կարապետի եւ Աթագինէ եպիսկոպոսի տօնը, շաբաթ՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Վիրապից դուրս գալու յիշատակը եւ կիւրակէ օրը՝ Կաթուղիկէ Ս. Էջմիածնի տօնը։

Այդ տօները մեր ազգային կրօնական յեղափոխութեան դարագլուխն են եւ կռապաշտութեան ու քրիստոնէութեան մրցման ճգնաժամը, յաղթանակի վայրկեանը, երբ քրիստոնէական սիրոյ եւ խաղաղասիրութեան անձնազոհ մշակները, թափելով իրանց արիւնը կրակապաշտութեան բորբուած բոցի վերայ, հանգցրին իրանց յոժարակամ մահուամբը՝ յաղթանակելով կռապաշտութեան երկրպագու բռնաւորութեանը:

Ովքե՞ր էին քրիստոնէական սիրոյ եւ խաղաղասիրութեան անձնազոհ մշակները: Ա. Գրիգոր՝ Անակի որդին, որ Տրդատի հետ Անահիտ չաստուածուհու արձանին երկրպագութիւն չանելու համար սոսկալի տանջանքներ կրելուց յետոյ, իբրեւ մահապարտ՝ Արտաշատու Խոր Վիրապը ընկաւ, ուր 14 տարի չարատանջ կեանք անցնելիս՝ Հայաստանը քրիստոնէական լուսով լուսաւորելու եւ ամենայն իրաւամբ ազգիս Լուսաւորիչ հանդիսանալու մեծ գործը ծրագրեց:

Ա. Հոփիսիմեանք, որոնք արեւմուտքից արեւելք՝ Հռովմից Հայաստան տարագէմ գալով՝ իրանց կանացի քնքոյշ խնամքով սերմանեցին Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան սերմերը, որոնք աճեցին ոռոգուելով նոցա արիւնով եւ Ա. Գրիգորի անխոնջ հոգացողութեամբ ու Տրդատայ աշխատութեամբ պատուղ տուին:

Քրիստոսի 300 թուին Հռովմում կար մի կուսանաց վանք¹, որի մայրապետն էր Ա. Գայիանէ: Կոյսերի մէջ իւր գեղեցկութեամբ եւ իշխանական ծագմամբ երեւելի էր Հոփիսիմէ անունով մի կոյս, որ թողնելով իւր իշխանական ճոխութիւններն ու աշխարհային վայելչութիւնները՝ մտել էր կուսանաց վանքը, օրինակ բարի հանդիսանալով իւր քրիստոնէական ամբիծ վարքովն ու առաքինութեամբ:

Հռովմայ Դիոկետիանոս կայսրը տեսնելով Ա. Հոփիսիմէ կոյսի հրաշալի գեղեցկութեամբ պատկերը՝ կամեցաւ ամուսնանալ նորա հետ, սակայն Ա. Կոյսը, որ ուխտել էր կրօնի քարոզ լինել եւ ոչ արքունեաց զարդ՝ Ա. Գայիանէ կոյսի առաջնորդութեամբ լաւ համարեց խոյս տալ Հռովմից՝ կայսրի ձեռքից ազատուելու համար: Ա. Գայիանէ եւ Հռովմիմէ կոյսերին հետեւեցին նոցա ընկերները եւ աստուածային խորհրդին նուիրուած քահանայք, եւ այսպէս թուով մօտ եօթանասուն անձինք դէպի Ասիա ուղեւորվելով՝ ցրուեցին զանազան կողմեր: Ա. Գայիանէ եւ Հռովմիմէ երեսուն եւ հինգ ընկերներով եւ երեք քահանաներով եկան Հայաստան եւ բնակուցին Վասպուրական աշխարհի Վարագայ սարում, ուր Ա. Հռովմիմէ թողնելով իւր խաչը, որ այժմ յայտնի է Վարագայ Ա. Խաչ անուամբ, ինքն եւ իւր ընկերները եկան Վաղարշապատ քաղաքը եւ բնակութիւն հաստատեցին Վաղարշապատի այգեստանների հնձաններում:

1 Զամշեան Միքայէլ, Պատմութիւն Յայոց, Յտ. Ա., գիրք Բ., գլ. ԼՂ.:

Դիոկղետիանոս կայսրը, երբ որ իմացաւ Հռիփսիմէի եւ իւր ընկերների փախուստը եւ դէպի Հայաստան ապաւինելը, թուղթ գրեց Հայոց Տրդատ թագաւորին, որ եթէ ինքն չի կամենալ ամուսնանալ Ս. Հռիփսիմէի հետ, թող յետ դարձնի Հռովմ ի կնութիւն կայսեր:

Տրդատի խնդրակները շուտով գտան Ս. Հռիփսիմէին Վաղարշապատի հնամաններում եւ իմաց տուին թագաւորին, որ լսելով Ս. Հռիփսիմէի գեղեցկութեան համբաւը՝ հրամայեց մեծ շքով բերել արքունիք: Երբ որ Ս. Կոյսը մերժեց բոլոր հանդերձանքը եւ արքունիք գնալը՝ Տրդատ բարկացաւ եւ բոնութեամբ բերել տուեց, եւ երբ կամենում էր բոնութեամբ խոնարհեցնել իւր կամբին՝ Քրիստոսի շնորհքով զօրացած Ս. Հռիփսիմէից յաղթահարուեց, եւ ամօթով դուրս գալով Ս. Կոյսի մօտից՝ հրամայեց կուսանաց մայրապետ Ս. Գայիանէին համոզել Ս. Հռիփսիմէին, բայց Ս. Գայիանէ, փոխանակ Տրդատի հարսնութեան համոզելու, ընդհակառակն՝ համոզեց Ս. Հռիփսիմէին իւր կուսութեան ուխտից յետ չկենալ, եւ երբ որ երկրորդ անգամ Տրդատ փորձ փորձեց Ս. Հռիփսիմէին իւր կամբին եւ Հայաստանի թագութեան խոնարհեցնելու եւ յաղթահարուեց, սաստիկ բարկացած՝ հրամայեց սպանել: Դահճապետը զինուորների հետ գտնելով Ս. Հռիփսիմէին՝ չարաչար տանջանքներով նահատակեց: Հնձանում մնացած տկար կոյսի հետ նահատակութեան պսակին արժանացան Ս. Կոյսի ընկերներից երեսուն երկու անձինք, որոնք շտապել էին նորամարմինը ամփոփելու: Իսկ Ս. Գայիանէ, որ երկու ընկերներով Ս. Հռիփսիմէին համոզելու համար եկել էր արքունիք եւ դեռ արքունիքում էր, Ս. Հռիփսիմէի նահատակութեան երկրորդ օրը իւր ընկերների հետ սարսափելի տանջանքներով նահատակուեց: Նահատակուած կոյսերի թիւը 37 է, իսկ նահատակութիւնը կատարուեց 301 թուին:

Ս. կոյսերին նահատակելուց յետոյ մտատանջ Տրդատ մոլեգնութեան մէջ ընկաւ եւ երեւակայելով, թէ ինքն խոզ է դարձել, հեռացաւ մարդաբնակ տեղերից: Նոյն մոլեգնութեան ախտին ենթարկուեցին եւ շատերը իւր իշխաններից:

Աստուծոյ հրեշտակը տեսիլքի մէջ յայտնեց Տրդատի քրոջը՝ Խոսրովիդուխտին, թէ Խոր Վիրապի մէջ կապեալ Գրիգորը միայն կարող է բժշկել Տրդատին եւ նորա հետ մոլեգնեալներին: Խոսրովիդուխտ պատմեց իւր տեսիլքը. ոչ ոք չհաւատաց, այլեւ լսողները ծաղրում էին՝ համարելով, որ Գրիգոր այնքան երկար ժամանակ չէր կարող Վիրապի մէջ ապրել: Տեսիլքը հինգ անգամ կրկնուեց: Վերջապէս, ստուգելու համար Օտայ նախարարին ուղարկեցին Արտաշատի Վիրապը ստուգելու:

Օտայ բազմաթիւ մարդկանց հետ Վիրապից հանեց Ս. Գրիգորին, որի մարմինը թխացել էր եւ իբրեւ ածուխ սեւացել, որին, երբ Օտայի եւ

ուրիշ բազմաթիւ մարդկանց հետ պէտք է Վաղարշապատ մտնէր, ընդառաջ եկան մոլեգնեալ թագաւորը եւ ուրիշները, որոնց եւ աղօթքով բժշկեց: Ս. Գրիգորի առաջին գործը եղաւ նահատակուած կոյսերի մարմինները իրանց պատառուուն հանդերձներով փաթաթելով՝ ամփոփել նոցա նահատակուած տեղը, իսկ ինքն սկսեց քարոզել Աստուծոյ խօսքը եւ պատուիրեց ապաշխարել՝ հինգ օր ծոմ պահելով: Իր քարոզութեան վաթուուն եւ վեցերորդ օրը բոլորովին բժշկեց Տրդատին եւ նորա ձեռնտութեամբ շինեց ս. կոյսերի անուան յատկացեալ վկայարանները: Ինքն Տրդատ անձամբ բրում էր կոյսերի հանգստեան տեղը, իսկ նորա կին Աշխէն տիկինն եւ քոյրն Խոսրովիդուխտ՝ փորուած հողը իրանց հանդերձներով դուրս էին թափում:

Երբ արդէն պատրաստ էին վկայարանները յանուն Ս. Հոփփումէի, Ս. Գայիանէի, եւ ի պատիւ տկար կոյսին՝ կուսանաց բնակութեան հնձանում, Ս. Գրիգոր Տրդատի գործակցութեամբ կուսանաց մարմինները զետեղելով առանձին առանձին արկղի մէջ՝ ամփոփեց նոցա յատկացեալ վկայարաններում, իսկ այն տեղը, ուր Ս. Գրիգոր տեսիլքի մէջ տեսել էր Միածնի իջնելը Հայաստան աշխարհի կենդրոնը՝ քրիստոնէութեան լոյսը՝ Հայաստանի չորս կողմը ցոլացնելու, խաչ տնկել եւ որմով պատել տուեց՝ ժամանակին եկեղեցի շինելու համար:

Տրդատ բոլորովին առողջութիւն գտնելով քրիստոնէական լուսով լուսաւորուելուց յետոյ՝ Ս. Գրիգորի հետ ըրջում էր Հայաստան աշխարհի ամենայն կողմերը եւ կործանելով հեթանոսական բազմաստուածութեան մեջնաններն ու բագինները՝ կանգնեցնում էր Քրիստոսի Ս. Խաչը այնտեղ, ուր Ս. Գրիգոր քրիստոնէական հաւատոյ լոյսն էր ցոլացնում:

Ս. Գրիգոր Ս. Խաչի հաւատացելոց թիւը բազմապատկելուց յետոյ առաջարկեց Տրդատին եւ Հայոց աշխարհի իշխաններին մի հոգեւոր հովիւ կարգել, որ հաւատացեալներին մկրտէ եւ քրիստոնէական եկեղեցու խորհուրդները մատակարարէ: Տրդատի հրամանաւ ժողովուեցին կուսականները, նախարարներն ու զօրքերի գլխաւորները եւ միաբանութեամբ Ս. Գրիգորին ընտրեցին իրանց հովուապետ: Աստուծոյ տնօրէնութեան հպատակելով՝ Ս. Գրիգոր յանձն առաւ իրան առաջարկուած կոչումը, եւ Տրդատի հրամանաւ բազմաթիւ ընծաններով եւ ուղեկիցներով գնաց կեսարիա՝ տեղւոյն Ղեւոնդ Հայրապետի մօտ, եւ Հայոց աշխարհի հովուապետ ձեռնուադրուելով 302 թուին վերադարձաւ Հայաստան՝ հետն ունենալով Անտօն եւ Կրօնիդէս կրօնաւորներին իրանց աշակերտներով, եւ իբրեւ պարգեւ Ղեւոնդ Հայրապետի՝ Ս. Յովհաննէս Մկրտչի եւ Աթագինէ եպիսկոպոսի մասունքները:

Քահանայացնելու համար Սեբաստիայից աստուածապաշտութեան քրիստոնէական առաքինութեան մէջ վարժուած բազմաթիւ անձինք բե-

րեց, ուրիշ քաղաքներից եւս բազմաթիւ եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ հրաւիրեց:

Ս. Գրիգոր այսպէս բազմաթիւ եկեղեցական պաշտօնեաներով եւ զօրքերով երբ հասաւ Տարօնոյ գաւառը՝ իմացաւ, որ իննակնեան կոչուած տեղը դեռ կանգուն կան Գիսանէ եւ Դեմետր կուռքերի արձանները։ Կամեցաւ կործանել, բայց հզօր ընդդիմութեան Հանդիպեց, եւ արիւնահեղ պատերազմի մէջ Արձան քրմապետի ու նորա որդի Դեմետրի սպանուելուց յետոյ՝ կուռքերի տեղ կանգնացրեց Քրիստոսի խաչը՝ այնտեղ գետեղելով Ս. Յովհան Կարապետի մասունքից, յանուն Ս. Յովհաննու Կարապետի եկեղեցի շինեց եւ յանձնեց Անտոն եւ Կրօնիդէս եւ նոցա ընկեր կրօնաւորներին, որոնք չափազանց խստակրօնութեան համար կոչւում են խոտաճարակ, որոնց յիշատակը տօնում է մեր եկեղեցին նոյեմբեր ամսում։ Այդ վանքը կոչւում է Գլակայ վանք՝ Զենոք Գլակի անունով, որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի աշակերտներից էր եւ վանահայր վանքի, իսկ մեր ժողովուրդը Մշոյ Ս. Կարապետի վանք է անուանում եւ խնդրակատար սուրբ Համարելով՝ մեծ ջերմեռանդութեամբ ուխտ է գնում։

Աշտիշատում, ուր էին Վիշապաքաղն Վահագնի, Վահէվանեան, ոսկիահատ, ոսկեմօր Անահատի եւ Աստղկան մեհեանները՝ Ս. Գրիգոր գետեղեց Ս. Յովհաննէս Կարապետի մասունքներից մի մասը եւ նոյն անունով մի վանք շինեց։

Ս. Գրիգոր քարոզելով, մկրտելով ու եկեղեցիներ հաստատելով՝ հասաւ մինչեւ Բագրեւանդ գաւառը։ Տրդատը ընդառաջ դուրս եկաւ եւ Բագուանում ընդունեց նորան, որ ամսօրեայ ժամանակով իւր քարոզութիւնները շարունակելուց յետոյ, Եփրատ գետում մկրտեց Տրդատ թագաւորին, նորա ընտանիքին եւ զօրքերին։ Տրդատի անունը մկրտութեան ժամանակ ի պատիւ Յովհաննու Կարապետի՝ փոխեց Յովհաննէս եւ մկրտութեան տեղը զետեղելով Յովհաննու Կարապետի մասունքից՝ մի վանք շինեց, որ այժմ կոչւում է Ուշ-Քիլիսէի-Երեք խորանեան վանք եւ սահմանեց Ս. Յովհաննու Կարապետի եւ Աթագինէ եպիսկոպոսի նշխարաց տօնը, որ տօնում ենք Ս. Հոփիսիմեանց շաբաթի հինգշաբաթի օրը։

Ս. Գրիգոր վերադառնալով Վաղարշապատ քաղաքը, 303 թուին սկսեց շինել Ս. Էջմիածնի Տաճարը այն տեղը, ուր տեսլեան մէջ Միածնի իջնելը տեսնելով՝ խաչ կանգնելով շրջապատել էր։

* * *

Հայաստանեայցս Ս. Եկեղեցին ամենայն իրաւմամբ Զատկի, Համբարձման եւ Հոգեգալստեան տէրունական տօներից յետոյ տօնում է իւր սկզբնաւորութեան տօնը՝ ի դէմս Ս. Հոփիսիմեանց, Ս. Գայիանեանց, Ս. Յովհաննու Կարապետի եւ Աթագինեայ եպիսկոպոսի, Ս. Գրիգոր Լու-

սաւորչի ելանելոյն ի Վիրապէ եւ Ս. Էջմիածնի: Այդ բոլորը տօնւում են միեւնոյն շաբթում եւ յիշեցնում են մեր պատմական կեանքի ամենամեծ յեղափոխութիւնը եւ ազգային եկեղեցու կազմակերպութիւնը:

Այդ տօների տպաւորութեան տակ մեր մտքի առաջ պատկերանում են Ս. Հռիփսիմէ եւ իւր ընկերները, որոնք սերմանելով քրիստոնէութեան սերմերը Հայաստանի մէջ՝ աճեցնելու համար իրանց նահատակութեան արիւնով ոռոգեցին:

Պատկերանում է մեր առաջ հսկայ եւ անպարտելի թագաւորն Տրդատ՝ յաղթուած քրիստոնէական հաւատոյ զինուորի կանացի թովիչ լեզուով ու քնքոյշ ձեռքով, եւ յուսահատութիւնից մոլեզնեալ՝ մի տկար կնոջից յաղթուած եւ ամօթահար լինելուն համար: Պատկերանում է մեր մտքի առաջ, ի չնորհս Խոսրովիդիստի, Ս. Գրիգորի Խոր Վիրապից դուրս գալը եւ Վաղարշապատի քաղաքաղուներից դուրս մոլեզնեալ թագաւորի առողջութեան համար աղօթելն ու քրիստոնէական հաւատը քարոզելը:

Պատկերանում է մեր առաջ այն մեծ ջանքը, որ գործ էին դնում թագաւորը, թագուհին, թագաւորի քոյրը, մեծամեծներն ու նախարարները Հայաստանեայց Եկեղեցին կազմելու հետեւելով իրանց հոգւոց առաջնորդ առաքելանման Ս. Գրիգորին:

Պատկերանում է մեր առաջ այն մեծ ժողովը, որի համար թագաւոր եւ կուսակալ, նախարար եւ զօրագլուխ, ժողովուելով Վաղարշապատ մայրաքաղաքը, ընտրում են Ս. Գրիգորին հովուապետ, որով սկիզբն են դնում Հայաստանեայց Եկեղեցու երեւելի գլխի ընտրողական լինելու սկզբունքին: Պատկերանում է կուսազտութեան վերջին ճիզը, Գիսանէ եւ Դեմետր կուռքերի քրմապետ Արձանի եւ նորա որդի Դեմետրի ճակատամարտը ընդդէմ քրիստոնէութեան առաքեալ Ս. Գրիգորի եւ նորա ուղեկիցների:

Մեր մտքի առաջ պատկերանում է քրիստոնէական հաւատոյ վսեմութիւնն ու բարձրութիւնը, որի մօտ թագաւորն Տրդատ, իւր տիկինն Աշխէն եւ քոյրն Խոսրովիդուխտ նուաստացած՝ իրանց ինն օր յառաջ նահատակուած կոյսերի մարմինները ամփոփելու համար անձամբ աշխատում են գերեզման պեղելով եւ հողը իրանց հանդերձով դուրս կրելով:

Մեր մտքի առաջ պատկերանում է Թիսուս Միածնի իջնելը Հայաստան աշխարհի կենդրօնը կուսազտութեան խաւարը աստուածպաշտութեան լուսով փարատելու այնտեղից, ուր հաստատուելով հոյակապ Կաթուղիկէն Վաղարշապատու, պէտք է հանդիսանար Աթոռ Ս. Լուսաւորչի յաջորդի եւ միութեան զօդ՝ ի սփիւռ աշխարհի տարագրուած հայերի, որոնք ի չնորհս կրօնի եւ կրօնական սրբութեանց, թէպէտ անձամբ տարանջատ, սակայն լեզուով, սրտիւ եւ զգացմամբ մի, - պէտք է տանէին բարբարոսների բիւրապատիկ հարուածները, բայց եւ մի կենդանի անուն թողնէին աշխարհին:

Մեր մտքի առաջ պատկերացած այդ բոլոր նուիրական յիշատակները որպիսի ներգործութիւն են ունեցել մեր նախորդների վերայ ի հնումն եւ այժմ ինչ ներգործութիւն ունեն մեր վերայ: Մեր նախորդների օրով, երբ, ինչպէս սովորութիւն է ասել, չկար գիտակցութիւն, մենք տեսնում ենք, որ հենց գիտակցութիւն չունեցողների վերայ աւելի են ներգործել խորհրդաւոր տօների նուիրական յիշատակները: Այն ժամանակ, երբ չկար գիտակցութիւն, բնազդումն ու զգացմունքն էին մեծ դեր խաղացողները: Այդ բնազդման եւ զգացման շնորհիւ, ինչպէս լսել ենք, Ս. Հոփիսիմեանց տօներին շատ հեռու տեղերից գալիս էին Ս. Էջմիածին՝ երկրպագելու մեր ազգային տնօրինական վայրերին, որպիսի են՝ Ս. Իջման տեղի Սեղանը, Ս. Լուսաւորչի Աթոռը, Ս. Հոփիսիմէի եւ Գայիանէի գերեզմանները, եւ այս այնպիսի՝ ջերմեռանդութեամբ, ինչպէս ամենայն քրիստոնեայք գնում են Ս. Երուսաղէմ՝ Քրիստոսի տնօրինական տեղեաց երկրպագելու:

Այդ ժամանակի հայերի ջերմեռանդութեան շնորհիւն է, որ Ս. Էջմիածինն ու բոլոր վանքերը իրանց գոյութիւնը պահեցին կալուածական եւ դրամաւոր այնպիսի կտակներով, որոնք այժմ ապացոյց լինելով նոցա ջերմեռանդութեանն ու սիրոյն դէպի հայրենեաց սրբութիւնները՝ մեզ զարմացնում են: Նոքա իրանց սէրը դէպի հայրենեաց սրբութիւնները արդիւնաւորեցին գործով, որի արդիւնքը մենք վայելում ենք:

Մենք, որ գիտակցութեան ժամանակի ծնունդ ենք, մենք, որ աւելի լաւ ենք հասկանում ազգային եկեղեցու նշանակութիւնը, որ շնորհիւ գիտակցութեան աւելի սերտ յարաբերութեան մէջ ենք Ս. Լուսաւորչի Աթոռի ու յաջորդի հետ, հենց այդ գիտակցութեան շնորհիւ աւելի եւս պարտք ունինք կատարելու դէպի այդ սուրբ հաստատութիւնները:

Մեր պատիւը պահանջում է մեր նախորդների դէպի հայրենեաց սրբութիւնները ունեցած ջերմեռանդութեանն ու սիրոյն հետեւող ու գործադիր լինել բանիւ եւ գործով, եւ վայելելով մեզ հասած գործերի արդիւնքն՝ աշխատել նոցա յարատեւման եւ ժամանակիս բազմադիմի պահանջներին համապատասխան դիրք տալ՝ պակասորդը լրացնելով:

Եթէ մեր նախնիք ըստ ժամանակի հասկացողութեան աւելի աղօթատեղիների եւ աղօթողների կարիքն էին զգում, այժմ մեզ հարկաւոր են եւ աղօթատեղիք եւ աղօթատորներ եւ գործող մարդիկ ու գործ:

Ում շատ է տրուած՝ նորանից էլ շատ կպահանջուի:

Հենց այդ պահանջին անսալով է, որ մենք կարող պէտք է լինինք ապահովելով նիւթական եկեղեցին՝ ապահովել բանաւոր եկեղեցու գոյութիւնն ու ազգայնութիւնը: Ով որ գիտէ, բայց չի կատարում՝ կրկին պատժոյ արժանի է:

Հեղգ չլինինք մեր պարտաւորութեանց մէջ:

ՎԵՐԱՓԱՌ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԸ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆՈՒՄ¹

«Դարշավ ի յելանել Հայոցութիւն և յաթոռոյս՝ ունել ուստի
ի ուստի առաջանակ ազօտ ուստի մասնաւութիւն գուհով աշնեւ
լութ ինքնաւ եւ տեսողած կահնեալ երկորութ եւ լաւուպն
շառ ի վայր։ Են գահացան ի օտքո՞ւ Շերիս կամ զգելի ուսկան
յառաջանակ առաջանակ ունելով առաջ իր։ Իսկ եթէ երր
գարան իթէ ելանելն, թէ առ թափառուն եւ առ յայլս մեծամեծն
եւ յայլ ուր եւ կամութիւ, ունիլ ուստի նոյնուն շայն կանոն,
շորս կասածուք։ Այլ եւ բայ նոսրն աերիպար մի թագրով
կրտեալ ի միոյ Հեծելոյ, ըստ յամենալոյն յառաջապեած, որ ասի
եռաք։ Են շահն եղաքակրին Զերպուս սեհագլուխ նոյնուն
Զիազուրեալս ի Զեմուն միոյն Զոհաբարց Խաջ արծաթեալ եւ ի
Զեմուն միոյն՝ գահացան արծաթեալ, Վառեալ ոսկեաթեալ եւ
աշնեւ քողիւք։ Այլեւ ի յելանելն եւ ի մՏանելն ես Զմեծամեծ
Զանգական Հարկանիթեան ընդառաջ ելունք եւ Հանդիսան։»

«Զնորո», եր. 62

Յանուն Սինօդի Հեռագիրը արդէն հաղորդել էր, որ Վեհափառ Հայրա-
պետը, հրաժեշտ տալով Տփիս քաղաքին, ամսոյն 25-ին բարեհաճել է ու-
ղեւորւելի ի Մայր Աթոռու։ Երկուշաբթի՝ ամսոյս 28-ին նորին Վեհափառու-
թիւնը սպասում էր Երեւանում, ուստի Ամենապատիւ Տեղակալ Սրբազն
Հայրը եւ Մինօդի Գեր. անդամք աճապարելով Երեւան՝ չնորհաւորեցին
նորին Վեհափառութեան գալուստը եւ վերադարձան Մայր Աթոռու։ Երե-
ւանում մնաց միայն Ամենապատիւ Տեղակալ Սրբազն Հայրը։

Երեքշաբթի, ամսոյս 29-ին առաւօտեան 10 ժամին զանգակաց երրեակ
Հնչմամբ Մայր Աթոռոյս միաբանութիւնը եւ ճեմարանի աշակերտք ժո-
ղովուեցին եկեղեցի՝ ընդունելութեան Հանդերձանքի Համար պատրաս-
տուելու։ 11 $\frac{1}{4}$ ժամին թափօրը կազմ պատրաստ տեղի կալաւ ճեմարանի
հիւսիսային կողմը գտնուած ընդարձակ հրապարակի վերայ, որ հոծ էր
բազմութեամբ արանց եւ կանանց։

Հնդունելութեան թափօրը կազմուած էր ըստ այսմ։

Մինօդի անդամ Գեր. Մեսրոպ եպիսկոպոս Սմբատեան եւ Կարուց՝
Առաջնորդ Գեր. Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղուանեան զգեստաւորեալ՝
կրում էին մինը Աւետարան, իսկ միւսը՝ Ս. Աստուածամօր պատկեր, չորս

1 «Արարատ», 1885, էջ 490-499: Ստորագրված է Յուսիկ Վարդապետ Մովսիսեան։

վարդապետներ ունէին հովանին, երկու դպիրներ՝ Հայրապետական քօղը, երկու վարդապետներ եւ երկու սարկաւագներ՝ բուրվառներ, չորս դպիրներ՝ քշոցներ, եպիսկոպոսք եւ վարդապետք՝ շուրջառաւորեալք, իսկ երգեցիկ աշակերտք՝ շապիկներով:

Ժամը 12-ը անց Մայր Աթոռոյս գիւղի եւ երեք շրջակայ վաներից բոլոր զանգակները սկսեցին որոտալ, երեւաց Վեհափառ Հայրապետի կառքը խուռն բազմութեամբ հեծելոց, որոց առաջնորդում էին գաւառիս Գերագնիւ Գաւառապետը իւր օգնականի հետ, ուղեւորութեանը բավական հեռաւորութեամբ կարապետում էին կանաչներ զգեցած պարսիկ գլխարկներով երկու անձինք՝ քաշելով շքեղ համեսեալ երկու ձիերը, որոնք եղակ են կոչւում: Հայրապետական ուղեգնացութեան մի շուք, որ շատ վաղուց սովորական է: Վեհափառ Հայրապետի կառքից սուղ ինչ յառաջ, աջ եւ ձախ կողմից աշտանակում էին երկու վարդապետներ՝ կրելով Հայրապետական դրոշակիր խաչ եւ գաւազանը:

Ուղեկցում էին Վեհափառ Հայրապետին Ամենապատիւ Տեղակալ Սրբազն Հայրը, հրաւիրակ Գեր. Տեարք Գրիգոր Արքեպիսկոպոս Սագինեան եւ Մինօդի անդամ Յովակիմ եպիսկոպոս, Աստրախանի թեմի կառավարիչ Գեր. Սուրբիաս եպիսկոպոս եւ Երեւանի թեմի փոխ-թեմակալ Գեր. Գէորգ եպիսկոպոս: Կառավարութեան կողմից ուղեկցում էին Նորին Գերազանցութիւն Ամբարդանով եւ Մինօդի Պրօկուրօր Գերազնիւ Նիկողայոս Տէր-Յովսէփեան, Երեւանի նահանգապետի կողմից՝ Գերազնիւ Արշակ Տէր-Յովսէփեան, Նոր Բայազէտու Գաւառապետ Գերազնիւ Վաղարշակ Շահնաթունեան եւ այլք:

Գնացքը կանգ առավ թափօրից փոքր ինչ հեռու: Նորին Վեհափառութիւնը վայր իջաւ կառքից եւ ընդունելով Վաղարշապատի հասարակութեան կողմից ներկայացրած աղ եւ հացը՝ օրհնեց նրանց, փոքր ինչ յառաջելով՝ բարեհաճեց ընդունել եւ շուրջառ, խաչ եւ գաւազան եւ մտաւ ամպհովանու տակ:

Թափօրը սկսեց շարժուել հասարակաց պարտիզի միջանցքով դէպի տաճարը՝ կարգ ըստ կարգէ ըստ այսմ.

Նախ՝ երկու շաթիրները կարմիր վերնազգեստով՝ յատկացեալ ասաները ձեռքներին, յետոյ ճեմարանի աշակերտները վերարկուով, խաչ խաչվառ բռնողները եւ երգեցիկների խուռմբը ժամաշապկով, երգիչք եղանակում էին «Հրաշափառ Աստուած» շարականը, հոգեւորականոց դասը շուրջառաւորեալ, զգեստաւորեալ եւ երկու եպիսկոպոսները, Հայրապետական դրօշակիր խաչ եւ գաւազան բռնող երկու վարդապետները, բուրվառակիրները, որոնք խնկարկում էին Վեհափառ Հայրապետին, իսկ նորին Վեհափառութիւնը, օրհնելով ժողովրդեան, առաջ էր ընթանում:

Նորին Վեհափառութեան յաջմէ եւ յահեկէ էին Գեր. Տեարք Աստրախանի թեմի կառավարիչ Սուքիաս եպիսկոպոս եւ Երեւանի փոխ-թեմակալ Գեր. Գէորգ եպիսկոպոս, իսկ Ղարաբաղի թեմի կառավարիչ Գեր. Գրիգոր արքեպիսկոպոս յետուստ կուսէ հետեւում էր՝ վերամբարձ կրելով Հայրապետական գաւազան:

Գնացքը Մայր Աթոռոյս արտաքին գաւիթը մտնելիս դարպասը վայրկենաբար փակուեց, որպէս զի խոնեալ բազմութեան աղագաւ չխանդարուի գնացքը: Գնացքը ընթանում էր ծաղիկների ու դալարիների վերայով, իսկ զանգակատան առաջի բոլորակ սալարկից մինչեւ Ս. Իջման խորանի առաջը տարածուած էր կարմիր մահուտ: Թափօրը երբ հասաւ եկեղեցուն, երգեցիկները սկսեցին երգել «Ուրախ լեր սուրբ եկեղեցի» շարականը: Վեհափառ Հայրապետը եկեղեցի մտնելուց յետոյ Ս. Իջման խորանի առաջ յատկացեալ սոկեթել օթոցի վերայ կանգ առնելով՝ երիցս ծնրադրութեամբ առանձնական աղօթք մատոյց եւ ապա Ավագ Լուսարար եւ Սինօդի անդամ Գեր. Երեմիա եպիսկոպոսի հետ քաղեց Սաղմոսը. «Ուրախ եղէ ես» եւլու: Սաղմոսից յետոյ բուրգառակիրներից մինը ասաց «Սուրբ եկեղեցեաւ» քարոզը, իսկ Նորին Վեհափառութիւնը՝ «Ի Տաճարիս» աղօթքն: Նորին Վեհափառութիւնը գահավորակի վերայ բազմած՝ լուեց Գեր. Երեմիա եպիսկոպոսի բանախօսութիւնը, որով Նորին Սրբազնութիւնը ի դիմաց միաբանութեան՝ չնորհաւորեց Վեհափառ Հայրապետի մուտքը: Վեհափառ Հայրապետը այս բանախօսութիւնը լսելուց յետոյ, յոտին կանգնած ատենաբանեց ըստ այսմ.

«Կայծակնամաքուր մարգարէին են բանքս. «Եկայք ելցուք ի լեառն Տեառն եւ ի տուն Աստուծոյ» կասէ մարգարէն այս բան՝ խրախուսուած աստուածահայր Դաւիթ մարգարէի խօսքից, որ կաղաղակէ. «Ուրախ եղէ ես ոյք ասէին ցիս ի տուն Տեառն երթիցուք մեք», բայց թէ ինչ պատճառաւ կուրախանայ մարգարէն Դաւիթ, այդ մասին ինքը ոչինչ չի խօսում, իսկ մարգարէն եսայեաս կբացատրէ. «Զի է Սիօնէ ելցեն օրէնք եւ բան Տեառն յերուսաղէմէ»: Այս իսկ պատճառաւ, երբ բարձրաստիճան հոգեւորականք հոգեւոր հանդիսիւ կմտնեն եկեղեցի, այդ սաղմոսը կասեն. «Ուրախ եղէ ես ոյք ասէին ցիս ի տուն Տեառն երթիցուք մեք», եւ որ ի կարգին: Նոր Սիօն, լեառն Տեառն, տուն Աստուծոյ եւ նոր Երուսաղէմ մեզ համար է այժմ մեր Մայր Աթոռն Ս. Էջմիածին, որոյ համար եւ հայ ազգը հոգեւով եւ սրտով կդիմէ միշտ դէպի Ս. Էջմիածին, որպէս զի նորանից ստանայ նորանոր օրէնքներ եւ հրահանգուի Աստուածային բանիւ:

Ուստի բարոյական պարտաւորութիւն կայ յատկապէս մեզ Ս. Էջմիածնայ ժառանգաւորացս վերայ այնպէս պատրուաստուել, որպէս զի կարողանանք բաւականութիւն տալ մեր տեսչութեան յանձնուած ժողովր-

դոց՝ թէ նորանոր բարոյական օրէնքներ եւ կանոններ տալով նոցա եւ թէ աստուածային բանիւ նոցա սիրտը դաստիարակելով. ուրեմն մաղթենք յԱստուծոյ, որպէս զի Ամենակարողն Աստուած կարողութիւն տայ մեզ այս մեր վերայ գրուած ծանր պաշտօնը եւ բարոյական պարտավորութիւնքը սրբութեամբ կատարել եւ լցուցանել ժողովրդեան ծարաւը։ Եւ որովհետեւ մեր յառաջադիմութիւնը ի բարոյականս կախումն ունի նորին Կայսերական Մեծութեան Օգոստափառ Թագաւոր Կայսերն մերոյ Ալէքսանդր Ալէքսանդրովի խաղաղասիրական գթութենէն, վասն որոյ աղօթենք նսեւ, որ Աստուած չնորհէ Նորին Մեծութեան երկար ու խաղաղավէտ օրեր, Նորա սիրտը գթած եւ քաղցր պահէ առ Մայր Աթոռս եւ առ Ազգն մեր եւ նորա թագաւորութիւնը՝ անխախտ եւ անսասան յազգէ յազգ եւ յորդւոց յորդիս»։

Նորին Վեհափառութիւնը իւր բանախօսութիւնը կնքեց «Եւ վասն Սուրբ Խաչի» եւ «Պահպանիչ» աղօթքով, իսկ թափօրը գուրս գալով եկեղեցուց՝ գնաց դէպի Վեհարան։ Երգեցիկները երգում էին Շնորհունակ Սահակ սարկաւագի գրած եւ ձայնագրած երգը՝ յանուն Վեհափառ Հայրապետի։ Նորին Վեհափառութիւնը Վեհարանի մուտքի առաջ կանգնելով՝ «Պահպանիչ» աղօթքով արձակեց թափօրը եւ ի ձայն երգոց եւ ցնծութեան հանդիսականաց մտաւ Վեհարան, որի գրան աջ եւ ձախ կողմերին գունագեղ ծաղիկներով վայելչապէս հիւսուած էին Մ եւ կ տառերը։ Այս հանդիսաւոր արարողութիւնը վերջանալուց յետոյ, ժամը $1\frac{1}{2}$ Վեհարանում Վեհափառ Կաթուղիկոսի հետ ճաշեցին Սինօդի անդամք եւ այլ աշխարհական պատուաւոր պաշտօնեայք, իսկ Միաբանից սեղանում հիւրասիրուեցին Վաղարշապատու դիւնատանց աստիճանաւորները ու ժողովրդեան առաջաւորները, խուռն բազմութիւն ուղեկցեց Վեհափառ Կաթուղիկոսին, եւ Մայր Աթոռոյս միաբանութիւնը, աւելի քան 300 անձինք։

Միաբանից սեղանատան մէջ ըստ առաջարկութեան Գեր. Սերովքէ եպիսկոպոսի որոտաձայն «կեցցէ»-ներով կենաց բաժակներ քամուեցին ի պատիւ Օգոստափառ Կայսերն Ալէքսանդր Աղէքսանդրովչի, Վեհափառ Տ. Տ. Մակար Սրբազնագոյն Հայրապետի, հայ ազգի եւ Ս. Էջմիածնի հաստատութեան։

* * *

Երեկոյեան ճրագալոյց եւ հրավառութիւն կար։ Զանգակատան կամարների տակ իրանց վերայ էին գրաւում բազմութեան ուշը գեղեցիկ գրուագները, որ մեծ ճարտարութեամբ պատրաստել էր Մեծապատիւ Պ. Մակար Տեր-Մարգսեան։ Արեւմտեան կամարի տակ կարդացւում էր

«ԿԵՑՑԵ Տ. Տ. ՄԱԿԱՐ ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ»: Այս դրուագը, որ եզերավորեալ էր պսակով, ճակատին փայլեցնում էր Հայրապետական թագ՝ աջ եւ ձախ կողմերից առ ի շեղ ունենալով խաչ եւ գաւազան: Հիւսիսային կամարի տակ դրուած գեղեցիկ երիզավորեալ դրուագի վերայ կարդացւում էր «ՀԱՅԵՑԱՐՈՒՔ ՅԱՅՍ ՏԱՅԱՐ»: իսկ հարաւայինի վրայ՝ «ԱՅՍ Է ՓԱԱՐՔ ԶԵՐ»: Աւագ գմբէթի խաչից առ ի կախ գունագեղ լապտերներն ախորժալի լոյս էին սփոռում գիշերուայ մթութեան մէջ, իսկ կանթեղներն տանեայց վերայ ու սենեակների ճակատին եւ լապտերները լուսաւորում էին Տաճարի շուրջանակի տարածութիւնը: Ճեմարանի աշակերտները իրանց ներդաշնակ եւ ախորժալուր երգեցողութեամբ աւելի եւս հրապոյր էին տալիս զուարձութեան:

Այս զբոսանքին ի պսակ՝ ճեմարանի աշակերտք գիշերային հանգստեան աղօթքը կատարեցին Մայր Տաճարի զանգակատան առաջի սալարկի վերայ, իսկ ժողովուրդը գլխաբաց խորին լուսականը աղօթքին ունկնդրելուց յետոյ, հոգւով եւ մարմնով միխթարուած ցրուեց:

Ամսոյս Յ1-ին յատկացեալ զանգակների երրեակ հնչմամբ Մայր Աթոռոյս միաբանութիւնը ճեմարանի աշակերտք ուսուցիչներով եւ բազմաթիւ աշխարհականք հավաքուեցին Վեհարանի բակը: Հոգեւորականք եւ ճեմարանի աշակերտները իրանց յատկացեալ տեղը բոնելուց յետոյ սկսուեց Մաղթանքը, որին հետեւեցին երկու ճառեր՝ միաբանութեան կողմից եւ մի ոտանաւոր ուղերձ՝ ճեմարանի կողմից: Մաղթանքը վերջանալուց յետոյ միաբանք բարձրացան Վեհարան եւ նախ քան մատչելն ի համբոյր Մուրը Աջոյ նորին Վեհափառութեան՝ Ամենապատիւ Տեղակալ Մկրտիչ արքեպիսկոպոսը արեց հետեւեալ բանախօսութիւնը:

ԶԵՐՈՒ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԻՒՆ ՄՐԲԱՋՆԱԿԱՏԱՐ ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏ

Ներկայացուցանելով Զերում Վեհափառութեան զուխտ միաբանութեան Մրբոյ Աթոռոյս էջմիածնի ի չնորհակալութիւն մեծաշուրջ եւ բարեբեր գալստեանդ եւ յորդիական ջերմեռանդն համբոյր Աստուածած Աջոյդ Մրբոյ, բարեպատեհ է ինձ ի սերկեան ժամուս յիշել աստանօր զգեղեցիկ բան մարդարէին. «Երանի է քեզ իսրայէլ, զի հաճոյքն Աստուծոյ ծանօթք մերն են»:

Միաբանութիւնս յառաջագոյն բազմիցս վայելելով զարդասիս Հայրական խնամոցդ, այժմ ահա, շուրջ զջեօք բոլորեալ, դարձեալ ակնկալէ ի Հայրապետական Բարձր Իշխանութենէդ վայելել զնոյն Հայրականն չնորհ, սէր, գլութիւն, նամանաւանդ զբնաձիրն Զեր անյիշաչարութիւն: Իսկ փոխարէն այդոցիկ ամենից բարեմտութեանց Զերոց եւ վայելուչն

բարեմասնութեանց, ի դիմաց ուխտի միաբանութեանս վստահ համոզ-
մամբ երաշխաւորեմ, զի մեք ամենեքին հաստատապէս եկեալ կացեալ
եմք յայնմ ուղղութեան եւ ի շաւիզ պարտաճանաչութեան՝ առ որս
Դուք առաջնորդելոց էք Հայրաբար եւ հաւատամ, թէ ուխտիւք հաւա-
տարմութեան ցուցանել ունին Ձեզ զպատրաստականութիւն անձնընծայ
ի բարգաւաճումն եւ ի փառս Սրբոյ Գահին Միածնաիջի եւ ի պարծանս
արժանաժառանգ Վեհափառ Գահակալիդ:

Տեղապահ Մկրտիչ Արքեպիսկոպոս

*յ-31 Հոկտեմբերի 1885 ամի
ի Սուրբ Էջմիածին*

**Մկրտիչ Սրբազան արքեպիսկոպոսի բանախօսութիւնից յետոյ Նորին
Վեհափառութիւնը ասաց.**

«Սրբազան Պօղոս Առաքեալը երբոր քաղաքներից անցնելով գնում
էր երուսաղէմ, ամենայն տեղ նորան ասում էին. «Պօղոս, երուսաղէ-
մում շատ նեղութիւն եւ անձկութիւններ են մնում քեզ: Բայց Առաքեալը
առանց վհատելու ապագան Աստուծոյ կամացը թողնելով՝ շարունակեց
իւր ճանապարհը: Ես եւս երբ քաղաքներից անցնելով Ս. Էջմիածին էի
գալիս՝ ամենայն տեղ լսում էի. «Ս. Էջմիածնում շատ նեղութիւններ եւ
անձկութիւններ պիտի կրես»: Սակայն ես, հետեւելով Սրբազան Պօղոս
Առաքեալին, ապագան Աստուծոյ կամաց թողնելով, ամենեւին չէի երկմ-
տում, որովհետեւ իբրեւ միաբան Մայր Աթոռոյս եւ ծանօթ բոլորիդ ըստ
աւետարանական բանին «Ճանաչեմ զիմսն եւ ճանաչեմ յիմոնցն»: Այս
ճանաչողութիւնը երկուստեք քաջ իսկ երաշխաւոր է, թէ ոչ մի նեղու-
թիւն ու անձկութիւն պէտք է չկրէ ոչ մինը մեզանից: Դուք իբրեւ որդիք
խնդրեցէք ինձանից ինչ որ ցանկանաք, իսկ ես իբրեւ Հայր՝ հասարակաց
բարին աչքի առաջ ունենալով՝ կհոգամ ինչ որ պէտք է եւ միանգամայն
կպահանջեմ ձեզանից Բարեկրօնութիւն եւ Աստուածպաշտութիւն. բա-
րեկրօնութիւն եւ Աստուածպաշտութիւն ի կենցաղս, «զի տեսցեն զգործս
ձեր բարիս եւ փառաւորեսցեն զՀայր ձեր, որ յերկինս է»:

Կան բաներ, որ պէտք է խօսեմ ձեզ, բայց այժմ ոչ. առ այժմ ի վերջ
բանիս կաղօթեմ եւ կօրհնեմ զամենեսեանդ, զօրանալ ձեզ յԱստուած-
պաշտութեան եւ ի Բարեկրօնութեան եւ ըստ կոչման եւ ըստ աստիճա-
նի պարտուցդ, Հանդիսանալ դաստիարակ Աստուածպաշտութեան եւ
Բարեկրօնութեան բանիւ գործով եւ արդեամբ»:

Երբ ամենքը խորին ակնածութեամբ հետզհետէ համբուրում էին Նո-

րին Վեհափառութեան Սուրբ Աջը, Երուսաղէմայ Ս. Յակոբեանց վանուց նորոգ ընտրեալ լուսարարապետ եւ ոռւսաստանեայցս նուիրակ Սահակ վարդապետ Խապայեան ի կողմանէ իւր միաբանութեան չնորհաւորեց Նորին Վեհափառութեան չնորհաբեր գալուստը՝ յայտնելով, որ Ս. Յակոբեաց վանքը յար անբաժան մնալով Արարատեան Մայր Աթոռից՝ նոյն զգացումն եւս տածում է այժմ եւ պիտի յարատեւէ յայնմ՝ աղօթելով առ Աստուած վասն անսասան մշտնջենաւորութեան Կաթուղիկէ Մայր Եկեղեցւոյ Սրբոյ Էջմիածնի ցկատարած աշխարհի եւ վասն բարօրութեան եւ Երջանկաւէտ կենաց Վեհափառ Գահակալի Սրբոյ մերոյ Գրիգոր Լուսաւորչի, Նորին Վեհափառութեան օրհնութեան եւ Հայրապետական ինամոց ակն ունելով։ Նորին Վեհափառութիւնը բարեհաճեց արտասանել. «Կարօտ էր Սուրբ Երուսաղէմայ Ս. Յակոբեանց վանուց միաբանութեան աղօթից եւ անգնահատելի նոյն միաբանութեան առ Մայր Աթոռս տածած որդիական զգացմունքը»։

Հոգեւորական դասից յետոյ Վեհափառ Հայրապետի Սուրբ Աջը համբուրեցին եւ Նորա յուսադրական ու քաջալերիչ օրհնութեան արժանացան ճեմարանի աշակերտք, ուսուցչական խումբը, Սինօդի եւ Վաղարշապատում եղած Դիւանատանց աստիճանաւորները, Վաղարշապատուառաջաւոր անձինք եւ այլք։

Մաղթանքին կարդացուած ճառը եւ ուղերձը.

ՀՈՎՈՒԱՊԵՏ ՄԵԾ

Ի հատանելն քո զուղի առ ի ժամանել ի Մայր Աթոռս, որք առ ճանապարհաւն էին քաղաքք, գեօղք դղրդէին ամենեքեան եւ այր զարամք ելեալ՝ ցանկային տեսանել զՀայրապետ Մեծ եւ ընդունել զօրհնութիւն ի Մեծէ Քահանայապետէդ։ Ընդ համբաւ գալստեան Քո դղրդէին եւ սիրտք հայ որերոյն եւ ի թունդ ելեալ աճապարէին զորդիականն ցուցանելով զակնածութիւն, լսել օրհնութիւն եւ զաւետիս գործոցն բարեաց, զորս սխրագործելոց է Հովուապետդ Մեծ, ի պայծառութիւն Եկեղեցւոյ մերոյ Սրբոյ եւ ի միսիթարութիւն ազգի։ Ամենեքեան զաշս համբարձեալ առ Տէրդ մեր Հոգեւոր՝ ընդ միտս ասէին. Տէր, ողորմեաց մեզ։

Ընդ մուտ Քոյ ի նախադրունս Այրարատ աշխարհի դղրդեցաւ Երկիրն ողջոյն եւ Մայրս մեր Ս. Էջմիածին։ Սիրտք մեր դղրդին եւ ի թունդ ելանն, եւ Երանի է մեզ, զի տեսանեմք զՀայր մեր Եկեալ հասեալ, որոյ առաջի ընթանայցն անշուշտ արդարութիւն եւ ուղղութիւն ի դատելն եւ ի խնամելն։ Երանի է մեզ, զի տեսանեմք զսիրելին ի սենեակ իւր, ի մէջ մեր, ընդ մեզ։

Օրհնեալ է մուտ Քոյ, ով Հայր մեր եւ Տէր: Ողջունեմք զգալուստ քո, ով Այրդ Աստուծոյ եւ ընդ սաղմոսին աղօթեմք. «Տէր, պահեսցէ զՔեզ յամենայն չարէ, պահեսցէ Տէր զանձն Քո: Տէր, պահեսցէ զմուտ եւ զել Քոյ՝ յայսմ հետէ մինչեւ յաւիտեան» (Սաղմ., ձի.):

Ամք այրիութեան մօրս մերոյ Սրբոյ Էջմիածնի յերկարեցան յայս նուագ. Դու, Քահանայապետ Մեծ, որ կոչեցար բառնալ զայրիութեան Սորա զսուգ՝ բազում ջանից եւ հոգոց պէտս ունիս, որպէս զհարսն զարդարել զՍա զարդու գործոցն կարգաւորութեամք: Աստուած, որ զՀովուապետականն ետ Քեզ զգաւազան, զխաչ եւ զԱթոռ սրբոյ Հորն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի, տացէ եւ զօրութիւն զաւազանաւն իշխանութեան՝ դատել եւ նորոգել զբարոյական եւ զնիւթական շինուածոցն զխանգարմունս, որք ի Սմա, խաչիւն ի խոնարհութիւն եւ ի սէր կոչելով զամենսեան՝ հրաշագործել զուղղութիւն եւ զարդարութիւն առ ի սնուցանել ի վայրի դալարւոջ եւ առ ջուրս հանգստեան այնոսիկ՝ որք ի խնամս Քո են հաստատացեալ, եւ Աթոռովն՝ զամս ձիգ վայելել յարդիւնս վաստակոց ի շինութիւն եւ ի պայծառութիւն ազգի եւ եկեղեցւոյ:

Տեսանելով զՔեզ ի միջի, Հայրապետ Մեծ, զՍիրելիդ ի սենեակ իւր, երգեսցուք զսէր: Երգեսցուք զսէր առ Հայրդ մեր խնամակալ առ ի զօրավիգն լինել Քեզ ի գործսդ Քո ազգաշահս, ըստ կոչման եւ պարտուց մերոց: Երգեսցուք զսէր առ եկեղեցին Քրիստոսի, վասն պայծառութեան նորա ոգի ի բուխն ջանալով: Երգեսցուք զսէր առ ազգ մեր եւ ժողովուրդ վասն բարեաց նորին եւ յաջողութեան գուն գործելով:

Ընդ հովանեաւ Քահանայապետիդ Մեծի ուխտ մեր առ Աստուած լիցի սէր աննենգ եւ անխարդախ: Եթէ սիրուք մեր չլինիցին տարանջատեալք, այլ զօղեսցին ի մի յիսուսաւանդն սիրով, ապաքէն կատարումն բարի՛ բարի նպատակաց Քոց երաշխավորեալ լիցի, քանզի ըստ Առաքելոյն. «Սէր երկայնամիտ է, քաղցրանայ. Սէր ո՛չ նախանձի, ո՛չ ամբարհաւածէ, ո՛չ հպարտանայ, ո՛չ յանդգնի, ո՛չ խնդրէ զիւրն, ո՛չ գրգոի, ո՛չ խորհի զչար, ո՛չ խնդայ ընդ անիրավութիւն, այլ խնդայ ընդ ստուգութիւն, ամենայնի տեւէ, ամենայնի հաւատայ, ամենեւին յուսայ, ամենայնի համբերէ» (Առաջ. Կորնթ., գլ. ԺԳ., 4-7):

Ի ժամուս՝ յորում միտք լրեն ի դատելոյ եւ սիրտ զգալովն միայն գործէ, ի մէջ եկեղեցացեալ բազմութեանս, առաջի Մեծի Քահանայապետիդ ուխտիւք խնդրեսցուք ի Տեառնէ զօրանալ սիրովն, առանց նախանձու, առանց ամբարհաւածութեան, ոչ խնդրելով զմերն, այլ զԱստուծոյն, անսալ սուրբ պատուիրանաց Մեծի Քահանայապետիդ եւ առաջնորդութեան կոչման մերոյ պարտուց: Երեքին սոքա՝ հաւատ, յոյս եւ սէր լիցին մեր առաջնորդք: Հաւատո՞վք զօրացեալ, յուսո՞վ պնդեալ զմէջս մեր՝ սի-

բովն ի գործ լիցուք առանց երկմտութեան ի շինութիւն եւ ի պայծառութիւն ազգի եւ եկեղեցւոյ օրհնութեամբ Մեծի Քահանայապետիդ, որում տացէ Տէր Աստուած կեանս երկայնս եւ խաղաղաւէտս: Ամէն:

*Հայրապետ Մեծ,
Քումդ Վեհափառութեան
Ամենախոնարհ ծառայ եւ որդի:*

*Յուսիկ Վարդապետ Մովսիսեան
Միաբան Մայր Աթոռոյ Մըբոյ Էջմիածնի*

Դ-31 Հոկտեմբերի 1885 ամի

ՎԵՐԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՄԵԿՆՈՒՄ Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ ԹԱԳԱՒՈՐ ԿԱՅՍՐԻՆ ՍԵՐԿԱՅԱՆԱԼՈՒ ՀԱՄԱՐ¹

Վեհափառ Հայրապետը նախ քան օծումն, ըստ բարձրագոյն բարեհաճութեան, մայիսի երկրորդ կիսին պէտք է ներկայանար Թագաւոր Կայսրին, ուստի եւ որոշեց Տեառն յաջողութեամբ Մայիսի 12-ին մեկնել Մայր Աթոռից դէպի Ս. Պետերբուրգ: Նշանակուեցին շքախմբի անդամներ՝ Սինօդի անդամ Տ. Մեսրոպ եպիսկոպոս մագիստրոս, Երեւանի փոխթեմակալ Տ. Խորէն եպիսկոպոս, Ճեմարանի տեսուչ եւ Հայրապետական Դիւնանի պետ Տ. Բագրատ վարդապետ եւ Սինօդի անդամ Տ. Մատթէոս վարդապետ: Կազմուեց ուղեկարգ եւ յայտնուեց Կովկասի քաղաքական, ճանապարհային վարչութիւններին ու հայ թեմական առաջնորդներին:

Ըստ ուղեկարգի՝ Նորին Սրբութիւնը մայիսի 12-ին երեկոյեան 6 ժամին գուրս գալով Մայր Աթոռից երկաթուղու գնացքով պէտք է հասնէր Ղարաքիլիսա, այնուհետեւ խճուղով շարունակելով ճանապարհը՝ պէտք է գիշերէր Քարվանսարայում ու ամսի 13-ին ժամանելով Աղսթափա՝ երկաթուղու ցերեկուայ № 2 արագ գնացքով պէտք է առաջ վարէր ճանապարհը՝ առանց որեւէ տեղ կանգ առնելու:

Ճանապարհին Մոսկվայում ընդառաջելով Նորին Սրբութեանը Նոր Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիայի առաջնորդ Տ. Ներսէս արքեպիսկոպոսը պէտք է ուղեկցէր մինչեւ Ս. Պետերբուրգ, իսկ վերադարձին պէտք է ընդառաջէին եւ ուղեկցէին մինչեւ Ս. Էջմիածին, Նորին Սրբութեան Օծմանը մասնակցելու համար Աստրախանի առաջնորդ Տ. Միիթար արքեպիսկոպոսը Արմաւրից, Շամախու առաջնորդ Տ. Անանիա արքեպիսկոպոսը Բալաջարիից, Թիֆլիզի թեմի կառավարիչ Տ. Եփրեմ եպիսկոպոսը Գանձակ կայարանից, Երեւանի փոխ-թեմակալ Տ. Խորէն եպիսկոպոսը Ղարաքիլիսայից:

Սակայն Վեհի ուղեւորութիւնը յետաձգուեց, որովհետեւ Թագաւոր Կայսրը բարեհաճել էր ընդունելութիւնը նշանակել յունիսի առաջին թուերին Ցարսկօէ Սելօում: Ուղեկարգի պարագաները անփոփոխ թողնելով Սրբազնագոյն Հայրապետը որոշեց մեկնել Մայր Աթոռից Ս. Կաթողիկէի տօնը կատարելուց յետոյ հետեւեալ օրը մայիսի 28-ին:

Վեհափառ Հայրապետը նախ քան մեկնումն հոգալով Մայր Աթոռի վարչական եւ տնտեսական գործերի մասին՝ տուեց Սինօդի նախագահող Տ. Յուսիկ արքեպիսկոպոսի հետեւեալ կոնդակը.

1 «Արարատ», 1912, էջ 410-413: Ստորագրված է Յ. Ա. Ե.:

«ԳԵՂՐԳ. ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի եւ անհասանելի կամօքն Աստուծոյ եպիսկոպոսապետ եւ կաթողիկոս ամենայն Հայոց ծայրագոյն պատրիարք Համազգական նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Առաքելական Մայր եկեղեցւոյ սրբոյ անունով կաթուղիկէ Էջմիածնի»

Գերաշնորհ նախանդամոյ ս. Սինօդի Տ. Յուսիկ արքեպիսկոպոսի՝ Հարազատի Մայր Աթոռոյս նուիրեմք ողջոյն հանդերձ Հայրապետական օրհնութեամբ:

Հանդերձեալ գոլով Տեառն յաջողութեամբ ի 28 ամսոյս ելանել ի Մայր Աթոռոյս ի Պետերուրդ վասն ներկայանալոյ նորին Կայսերական Մեծութեան թագաւոր կայսեր, առաջադրեմք Բարձր Սրբազնութեան Զերում ունել աչալուրջ հսկողութիւն, ի բացակայութեան Մերում, որպէս Տեղապահ Մեր, ի վերայ գործառնութեանց ամենայն պաշտօնէից Մայր Աթոռոյս եւ առհասարակ ի վերայ տնտեսական կառավարութեան մեծի տանս, նաեւ ունել խիստ հսկողութիւն ի վերայ կարգապահութեան եւ ճիշտ կատարման պարտուց մէն մի պաշտօնէի Մայր Աթոռոյս ցվերադարձ Մեր:

Ողջ լերուք, պահպանեալ եւ զօրացեալ ի խնամո Հօրն երկնաւորի եւ օրհնեալ յաւէտ ի Մէնջ: Ամէն»:

ԳԵՂՐԳ. Ե. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

**24 Մայիսի 1912 ամի
ըստ Տումարիս ԽՅԿԱ.
ի Հայրապետութեան Մերում Ա. Ամի
յԱրարատեան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի
ի Վաղարշապատ, թ. 383**

Մայիսի 28-ի երեկոյեան ժամերգութիւնից յետոյ Մայր Աթոռիս միաբանութիւնը խմբուեց Վեհարան, իսկ ձեմարանի եւ Վաղարշապատի երկու սեռի դպրոցների աշակերտ աշակերտուհիները իրանց ուսուցիչների հետ Վեհարանի դռնից սկսած մինչեւ զանգակատունը երկկարգ շարուեցին: Ժողովուրդը խոնուած էր տաճարի բակում: Վեհափառ Հայրապետը ընդունելութեան դահլիճում հրաժեշտի ողջոյն եւ օրհնութիւն տուեց միաբանութեան եւ առաջընթացութեամբ արծաթագլուխ մականներ բռնած կարմրազգեստ շաթիրների, Հայրապետական դրօշները կրօղ վարդապետների եւ միաբանութեան վայր իջաւ Վեհարանից եւ ուղղուեց դէպի տաճար: Հնչում էին զանգակները: Ժողովրդի բազմութիւնը զգաստ դիրք բռնեց, միաբանութիւնը երկկարգ շարուած աշակերտների

միջով Վեհափառ Հայրապետին առաջնորդեց դէպի տաճար, ուր Նորին Սրբութիւնը իջման Ա. Սեղանի առաջ ծունկ չոգած աղօթեց լռելեայն, համբուրեց Ա. Խաչն ու Աւետարանը եւ ոտի կանգնելով՝ դարձաւ դէպի դուռը: Մինչ այս, ձեմարանի եւ դպրոցների աշակերտները երկշարք կանգնել էին զանգակատնից մինչեւ Տրդատայ դուռը եւ Հայրապետի տաճարից դուրս գալիս՝ ամբողջ թափօրը շարժուեց դէպի հրապարակի կամ հիւսիսային մեծ դուռը՝ նախ աշակերտները, յետոյ մականաբարձ շաթիրները, յետոյ միաբանութիւնը, ապա Հայրապետը՝ աջ եւ ձախ կողմում ունենալով դրօշակիր վարդապետներին եւ ետեւից՝ իւր հետեւորդներին: Խուռն բազմութիւնը հետեւեց թափօրին եւ կանգ առաւ հրապարակում: Հայրապետը օրհնեց միաբանութեանը, աշակերտներին եւ խոնուած բազմութեանը: Միաբանութեան անդամները, որոնք պէտք է ուղեկցէին Վեհին, հասարակութեան ներկայացուցիչները եւ շքախմբի անդամները տեղաւորուեցին իրանց յատկացուցած կառքերում: Նորին Սրբութիւնը բազմեց իւր Հայրապետական կառքում, տուեց հրաժեշտի ողջոյնն ու օրհնութիւնը, եւ գնացքը շարժուեց ներկաների բուռն ոգեւորութեան բացականչութիւններով: Առջեւից արշաւում էին վանքի ձիւարը ճանապարհ բանալու համար, այնուհետեւ իրար ետեւից գաւառապետ պ. Լիմմերմանը, Հայրապետական դրօշակիրները, Հայրապետի կառքը, որի առաջից եւ ետեւից բազմաթիւ հեծեալներ ոստիկանական ծառայողներից եւ Վաղարշապատի հասարակութիւնից եւ ապա բազմաթիւ ուղեկցողների կառքերի շարանը: Գնացքի մինչեւ գիւղից դուրս գալը հասարակութիւնը խմբուած ճանապարհի երկու կողմը, անձկութեամբ բարի ճանապարհ էր մաղթում Հայրապետին՝ որդիական յարգանքներ մատուցանելով: Նոյն իսկ դաշտում աշխատող արք եւ կանայք՝ խմբուած խճուղու մօտ, յարգական ողջոյնով բարի ճանապարհ էին մաղթում:

Հայրապետին ողջունեցին եւ բարի ճանապարհ մաղթեցին Քեօլանի գիւղի հանդէպ խճուղու մօտ խմբուած մահմետականները՝ խոնարհ գլուխ տալով, իսկ Խաթունարխի առաջ բազմաթիւ Հայեր՝ երկար «կեցցէ, ուռուա, բարի ճանապարհ» բացականչելով:

Ժամը 7^{1/2} Վեհափառ Հայրապետը հասաւ երկաթուղու էջմիածին կայարանը: Կայարանապետը կառքից իջեցնելով Հայրապետին՝ առաջնորդեց դէպի յատկացը ասենեալը: Ժամանակին հասաւ երեւանից երկաթուղու գնացքը, որին միացած էր Վեհի սալոն վագոնը: Հայրապետը դուրս եկաւ առանձնարանից ընդհանուր դահլիճը, Վաղարշապատից ուղեկցողներին աջ տուեց, օրհնեց եւ շնորհակալութիւն յայտնեց, այնուհետեւ կայարանապետը նորին Սրբութեանը առաջնորդեց ու տեղաւորեց սալոն վագոնում: Նորին Սրբութեանը բարի երթ մաղթեցին սալոն վա-

գոնում միաբանութիւնից կարգուած յուղարկաւորներն ու գաւառապետը եւ երկրորդ ազգանշանին համբուրեցին Վեհի աջը ու օրհնութիւնն առնելով՝ դուրս եկան եւ խոնուած բազմութեան հետ կանգնեցին Հայրապետի վագոնի հանդէպ. տրուեց երրորդ ազգանշանը: Ցառաջ սուրաց գնացքը՝ խոնուածների «բարի վերադարձ» բուռն ոգեւորութեան բացականչութեամբ: Հայրապետը վերջին հայրական քաղցր հայեացքն, ողջոյնն ու օրհնութիւննը բաշխելով՝ անցաւ ուղեկից ունենալով «բարի վերադարձի»-ի սրտագին բարեմաղթութիւնները:

Վեհափառ Հայրապետին մինչեւ էջմիածին կայարանը ուղեկցեցին Մայր Աթոռի միաբանութիւնից Սինօդի նախագահող Տ. Յուսիկ արքեպիսկոպոսը, Տ. Աշոտ եպիսկոպոսը եւ Վանական Կառավարութեան նախագահ Տ. Ներսէս վարդապետը: Հայրապետական դրօշները կրում էին հիւրընկալ Տ. Սիօն եւ Վանական Կառավարութեան անդամ Տ. Արիստակէս վարդապետները:

«ԱՐԱՐԱՏ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ¹

Պարտք եմ համարում ի գիտութիւն եւ միամտութիւն հրատարակել ի նպաստ արկածեալների հետեւեալ իմ ստացած նուիրաբերութիւնները:

Ա. Վեհափառ Հայրապետի միջոցաւ արկածեալների գանձարկղին հասցնելու համար անցեալ նոյեմբերի 21-ին Երեւանի Ս. Պետրոս եւ Պօղոս եկեղեցու աւագ քահանայ Տէր Յովսէփ Մելեանի թղթով ստացել եմ քսան ռուբլի (20 ր.), որ նուիրել է Տիկին Եղիսաբէյթ Յարութիւննեանը՝ իւր ամուսին հանգուցեալ Նահապետ Յարութիւննեանի տարելիցի հոգեհանգստեան առիթով:

Այդ գումարը մատուցել եմ Վեհափառ Հայրապետին եւ Հայրապետական Դիւանից արժանացեալ ստացականի, որ արուած է յունուարի 16-ին, № 36: Յամեցման պատճառը յայտնի գործադուլներն էին:

Բ. Նախիջեւանի եւ նրա գաւառի արկածեալների օգտին Երեւանում տրուած համերգի արդիւնքը երեք հարիւր քսան եւ յեօթն ռուբլի, երեսուն կօպէկ (327 ր. 30 կ.) ստացայ համերգի նախաձեռնող օրիորդ Եւգինէ Մկրտչեան Տէր-Սարգսեանից անցեալ գեկտեմբերի 30-ին եւ պետական բանկի № 113203, յունուարի 12-ին կտրօնով փոխադրեցի Նախիջեւան՝ Հոգեւոր Կառավարութեանը, այնտեղի Յանձնաժողովի ձեռքով կարուեալներին բաշխելու:

Գ. Բաթումի հայոց Ս. Փրկիչ Եկեղեցու աւագ քահանայ Տէր Մեսրոպ Մելեանի միջոցաւ նոյն քաղաքի Նունէ Մելեան, Զեփիւռ Կարապետեան եւ Շուշանիկ Պալեան տիկինների ժողոված զգեստներն ու կտորեղէնները Հ. Մեսրոպի յունուար 9-ի գրութեան հետ ուղարկած № 006954 բեռնագրի համեմատ ստացայ յունուարի 20-ին: Որովհետեւ բաշխումն իմ այս մտադրութեանն է թողնուած, ուստի եւ իրերը յանձնեցի Ս. Սարգիս և Կոնդի Ս. Յովհաննէս Եկեղեցիների պ. Յովհաննէս Սողոմոննեան եւ Գէորգ Նուկզարեան երեցփոխաններին քաղաքումս գտնուող երկուոր եւ տեղացի արկածեալներին բաշխելու:

Ցիշեալ պարոնները իմ Հրաւիրանքով սիրայօժար յանձն են առել քաղաքիս աղքատների համար հանգանակութիւն անելու եւ նպաստներ բաշխելու հոգսը, մինչեւ որ հարկաւոր լինի աղքատների մի խնամակալութիւն կազմակերպել:

1 «Արարատ», 1906, էջ 370-371: Ստորագրված է Փոխ-թեմակալ Յայոց Երեւանայ Յուսիկ Եպիսկոպոս:

Յայտնելով իմ խորին շնորհակալութիւնը նուիրատուներին եւ նուէր-ները հանգանակողներին:
Մնամ աղօթարար:

Փոխ-թեմակալ Հայոց Երեանայ Յուսիկ եպիսկոպոս

«ԱՐԱՐԱՏ»-Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ¹

Արկածեալների օգտին դարձեալ նպաստ ստացայ.

1. Առւրմալուայ գործակալ Տ. Արօնի ձեռքով հանգանակուած՝ 37 ր.
85 կ.,
2. Ալէթլուեցի Մարկոս Տէր-Յովհաննիսեանից՝ 15 կ.,
3. Ալէքսանդրապոլի Հոգեւոր Կառավարութեան միջոցաւ՝ 35 ր. 38
կ.:

Ընդ ամենը՝ (եօթանասուն եւ երեք բուբլի, երեսուն եւ ութ կոպեկ)
... 73 ր. 38 կ:

Խնդրեմ ի յաւելուած իմ յուլիսի 14-ին գրածի՝ հրատարակել ի միամ-
տութիւն նուիրատուների եւ նուէրը ինձ յանձնողների:

16 Օգոստոսի 1906 Երեւան

«ԱՐԱՐԱՏ»-Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ²

Ուղարկելով Երեւանի նպաստամատոյց մասնաժողովի համառօտ հա-
շիւը, 1906 թ. մարտի 1-ից մինչեւ 1908 թ. հոկտեմբերի 28-ը, խնդրեմ
տպագրել «Արարատ»-ում:

Հաշուի մէջ մտած չեն 1905 թ. նոյեմբեր եւ դեկտեմբեր ամիսներին
Տ. Յովսէփ աւագ քահանայի ձեռքով ստացուած հանգուցեալ Նահա-
պետ Յարութիւնեանի յիշատակին 20ր. եւ օրիորդ Եւգինէ Տէր-Մարգ-
սեանի ձեռքով նուազահանդէսից 327ր. 30 կոպ., որոնք գործադրուած
են իրանց նպատակին եւ հրատարակուած:

Նպաստամատոյց մասնաժողովի հաշուի տումարը, որ վարել եմ ես,
զննուած է մասնակի Երեւանի մասնաժողովի ձեռքով՝ 1906 թ. յունի-
սի 16-ին, Թիֆլիսի կենդրօնական յանձնաժողովի հաւատարմատար պ.

1 «Արարատ», 1906, էջ 766: Ստորագրված է Փոխ-թեմակալ Հայոց Երեւանայ Յուսիկ եպս.:
2 «Արարատ», 1909, էջ 389-392: Ստորագրված է Երեւանի նախկին Փոխ-թեմակալ
Յուսիկ Արքայիսկոպոս:

Արամ Տէր-Գրիգորեանի ձեռքով՝ 1907 թ. յունիսի 1-ին, եւ Երեւանի մասնաժողովի ձեռքով ամբողջովին՝ 1908 թ. Հոկտեմբերի 28-ին, երբ ես թողի Երեւանի թեմը:

1906 թ. մարտի 1-ից մինչեւ 1908 թ. Հոկտեմբերի 28-ը Եղել է մուտք՝ 28.660ր. 51կ., ծախք 28.565ր. 48կ., որ հանելով մուտքից՝ մնացորդ 95ր. 3կ., յանձնեցի Կոնսիստորիայի գանձապահ պ. Միքայէլ Տէր-Զաքարեանին նոր նշանակուելիք փոխ-թեմակալին ներկայացնելու, որով փակուեց հաշիւը մատեանում հետեւեալ արձանագրութեամբ.

«Ստուգելով սոյն ել եւ մտից մատեանի մուտքն ու ծախքը սկսեալ 1906 թ. մարտի 1-ից մինչեւ Հոկտեմբերի 27-ը Երեւանի նպաստամատոյց մասնաժողովս ճիշտ գտաւ եւ վաւերացրեց իւր անդամների ստորագրութեամբ 28 Հոկտեմբերի 1908 թ.: Ստորագրուած՝ անդամներ Գ. Ամիրեան, Բարսեղ Եղիազարեանց, անդամ Քարտուղար Բ. Մեհրաբեանց»:

Հարկ եմ համարում բացատրել, որ 1908 թ. յունուարի 1-ին մնացել էր 358ր. 3կ. Եւ այդ գումարով էլ նոր հաշիւ է սկսուած: Նոյն յունուարի 18-ին պաշտօնական գործով Թիֆլիզ գնալիս առձեռն 266ր. 28կ. ծախս գրելով՝ յանձնեցի Կոնսիստորիայի գանձապահին եւ, փետրուարի 15-ին վերադառնալով Երեւան՝ յետ ստացայ եւ նորից մուտք գրեցի, սակայն համառօտ հաշուի մէջ գումար են մուտքի եւ ելքի ընդհանուր գումարները առանց ընդհատումների, չէ յիշուած գանձապահին յանձնելիս ծախք եւ յետ ստանալիս՝ մուտք, եւ այս՝ գումարների ընդհանուր ամբողջութիւնը պահելու համար:

Հայ-թուրքական ընդհարումներից արկածեալների, Աբարանի սովեալների եւ Ալէքսանդրապոլի հեղեղից վնասուած մուտքի եւ ծախքի հաշիւ	Խուրլի	Կ.
Մուտք 1906 թ. Մարտի 1-ից-մինչեւ 1908 թ. Հոկտեմբերի 28-ը		
1. Թիֆլիզի Նպաստների Կենդրօնական Յանձնաժողովից ուղղակի եւ Սրբազն Առաջնորդի գրութիւններով.....	26 000	
2. Բաքուի գործակալ Տ. Զաւէն Քարտապետի ձեռքով.....	1 000	
3. Մոխբերդցի Մարզանից.....	5	
4. Աշտարակի գործակալի ձեռքով նոյն շրջանի հայ գիւղերից.....	12	
5. Վաղարշապատի գործակալի ձեռքով նոյն շրջանից.....	100	
6. Սուրմալուայ գործակալի ձեռքով նոյն շրջանից.....	138	
7. Երեւանի Գեներալ նահանգապետի ձեռքով.....	99	75
8. Ալէքսանդրապոլի Հոգեւոր Կառավարութեան միջոցով.....	71	98
9. Սարդարապատի գործակալի ձեռքով նոյն շրջանից.....	30	30
10. Հանգուցեալ Արամ Մելիքեանի յիշատակին նրա մօրից պ. Բարսեղ Եղիա- զարեանի ձեռքով.....	200	
11. Պ. Բարսեղ Եղիազարեանից իւր հանգուցեալ դստեր յիշատակին.....	500	
12. Երեւանի Ա. Մարգիս Եկեղեցու երեսփոխանի ձեռքով Զատկի ճրագալոյցին	15	

13.	Նորքի Ս. Սիմէօն եկեղեցու երեսփոխանի ձեռքով գանձանակ, աղքատների եւ մատաղի փողի մնացորդ.....	6	80
14.	Երեւանի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու երեսփոխանի ձեռքով գանձանակ, աղքատների եւ մատաղի փողի մնացորդ.....	30	36
15.	Երեւանի Ս. Զօրաւոր եկեղեցու երեսփոխանի ձեռքով գանձանակ մատաղ	42	63
16.	Երեւանի Ս. Կաթոլիկէ եւ Ս. Պետրոս Պօղոս եկեղեցիների գանձանակ, մատաղի մնացորդ գործակալ Տ. Սատթէոս քահանայի ձեռքով.....	216	
17.	Պ. Սիրաք Գրիգորեանից Աբարանի սովեալներին բաժանած գումարի մնացորդ	33	50
18.	Ծախփի հաշւում պակաս գրուած (յօդ. 19, Մարտ 30).....		25
19.	Երեւանի Արհեստաւորներից Հանգուցեալ Հայրապետի դագաղի վրա պսակ դնելու փոխարէն.....	50	
20.	Նոր Նախիջևանի Հայ զինուորներից Հանգուցեալ Հայրապետի յիշատակին	15	
21.	Երեւանի Պ. Յարութիւն Շամիրեանցից Ս. Սարգսի աղքատներին Ծննդեան տոներին.....	30	
22.	Ծննդ. Ճրագալոյցին Երեւան, Ս. Պետրոս-Պօղոս եւ Կաթոլիկէ եկեղեցիների գանձանակ գործակալի ձեռքով.....	28	90
23.	Շարուրի գործակալի ձեռքով Ալէքսանդրապոլի Հեղեղից վնասուածների օգտին.....	25	4
24.	Պ. Մատթէոս Ամիրիսանեանից իւր մօր յիշատակին Ալէքսանդրապոլի Հեղհեղից վնասուածներին.....	10	
	Ընդհանուր	28	660 51

Ծննդ 1906 թ. Մարտ 1-ից մինչև 1908 թ. Հոկտեմբեր 28

1.	Բանկային ծախք փոխադրուած դրամների համար.....	2	30
2.	Փոստային ծախք դրամ փոխադրելու համար.....	18	28
3.	Շարուրցիների ցորեն՝ Ցովհաննէս Սողոմոննեանցի եւ Գրիգոր Այվազեանի ձեռքով եւ նրանց ճանապարհածախք.....	3169	31
4.	Աբարանի եւ Շարուրի ներկայացուցիչներին ճանապարհածախք.....	36	
5.	Անհատներին մասնաժողովի որոշմամբ եւ պատահական աղքատներին.....	610	54
6.	Էջմիածնի գաւառի Ղօյթուր գիւղին Աշտարակի գործակալ Տ. Թաղէոսի եւ Ցովհաննէս Սողոմոննեանցի ձեռքով, ճանապարհածախքով միասին.....	506	35
7.	Երեւանում բնակող նախիջեւանցի, գանձակեցի եւ այլ արկածեալներին Ցովհաննէս Սողոմոննեանցի ձեռքով.....	220	
8.	Քեշտապցիներին Ցովհաննէս Սողոմոննեանցի եւ մասնաժողովից կարգուածների ձեռքով.....	1400	
9.	Ալիքուչակցի Յարութիւն Աստուածատրեանին Թիֆլիզի Կենդրոնական Յանձնաժողովի որոշմամբ.....	20	
10.	Նորսեցի այրի երիցուհի Հոհիփսիմէ Ամբատեանցին Թիֆլիզի Կենդրոնական Յանձնաժողովի որոշմամբ.....	100	
11.	Խորվիրապի վանքին Թիֆլիզի Կենդրոնական Յանձնաժողովի որոշմամբ	200	

12.	Եկեղեցական զգեստների առաքման ծախք.....	5	81
13.	Հեռագրներ.....	11	10
14.	Ծանուցագրերի տպագրութեան Տէր Սատթէոս քահանային.....	5	50
15.	Այառուի քահանայորդուն Գեներալ Նահանգապետի տուած.....	99	75
16.	Մարիամ Թաղէոսեանին Յովհանէս Սողոմոնեանի ձեռքով.....	40	
17.	Տաճակաստանից եւ Պարսկաստանից եկած գաղթականներին.....	50	
18.	Ուշանորաշէնցիներին, մասնաժողովից կարգուած անձանց ճանապարհածախք, գիւղը վերաշինելու յատակադիմ կազմելու ծախք, գումարի փոխանորդութեան ծախք Տէր Վահանին, երկրագործական պարագաների փոխադրութեան՝ հոգ- աբարձութեան հաւատարմատարին եւ Գէորգ մահտեսի Սայեագեանին.....	10	589
19.	Թիֆլիզի Կենդրօնական Յանձնաժողովին, Պ. Բարսեղ Եղիազարեանի նո- ւիրած.....	500	
20.	Աբարանի սովեալներին, գաւառը ուսումնասիրողների եւ դրամ բաշխողների ճանապարհածախք, Եփրեմ քահանային եւ Իլանշալանցի Վարդանեանին նպաստ.....	10	296
21.	Սիսիանցիներին, Տիկին Մելիքեանի՝ ի յիշատակ իւր Արամ որդու նուիրած	200	
22.	Թեմական գպրոցի մարադեցի երեք աշակերտներին Թիֆլիզի Կենդրօնական Յանձնաժողովի որոշմամբ սննդադրամ պարբերաբար ամսականով.....	338	
23.	Նոր Բայազէդի սովեալների յանձնաժողովին.....	78	90
24.	Ալէքսանդրապոլի հեղեղից վնասուածների նպաստ տեղւոյն քաղաքային վարչութեան.....	35	4
25.	Աղքատների թաղման.....	2	
26.	Երեւանի Ս. Սարգս Եկեղեցու աղքատ ծխականներին Յարութիւն Շամիրեա- նի նուիրած.....	30	
27.	Մնացորդ 95 ռ. 3 կ. Կոնսիստորիայի գանձապահ Պ. Միքայէլ Տէր- Զաքարեանին յանձնուած նշանակուելիք Փոխ-թեմակալին տալու.....	95	3
	Հնդհանուր.....	28	660
		51	

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ¹

ՊՐՈՒՏԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐԴԻԹԵԱՆ» ԱՌԱՋԱԿԱՆ ԾՈՒՈՎԸ

Այս տարի յունիսի 13-ին տեղի է ունեցել Հայլէկում «Աւետարանական միութեան» ժողովը, որ սկզբնաւորուած է 1873 թ.: Երբեմն այդ ժողովը վճռական նշնակութիւն ունէր եկեղեցական օրէնսդրական ժողովներում, բայց յետոյ յետ մղուեց աջակողմեան երկու խմբերից, թէեւ այժմ էլ նա բաւական նշանակութիւն ունի սինօդներում: «Աւետարանական միութեան» նպատակն է միացնել եւ հաշտեցնել եկեղեցական կեանքում հեղինակաւորութեան եւ ազատութեան սկզբունքները, այն է՝ հաւատարիմ մնալ անցեալի ժառանգութեան եւ յարմարուել ներկայի պահանջներին, պահպանել առանձին համայնքների անկախութիւնը եւ հպատակութիւնը եկեղեցական ընդհանուր կազմին: «Աւետարանական միութիւն»-ը ընդունեց հետեւյալ եղբակացութիւնը՝ քաջալերելով մօտիկ ժամանակներումս բարձրագոյն խորհրդի բացատրութիւնը, թէ առաքելական հանգանակը պարտաւորական է ոչ թէ տառերի, այլ մտքի առմամբ: Այդ միտքը պաստօները պարտաւոր են բացատրել պատշաճեցնելով տիրող կրօնին՝ ընդունելով առաքելական հանգանակին համապատասխան նոր հաւատապատում:

1 «Արարատ», 1911, էջ 735-736: Ստորագրված է Յուսիկ Արքեպս.:

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՀԱՄԱՅՆՎԱՐՀԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԱՅ ՀԱԽՏՈՒ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ամերիկայի եպիսկոպոսական վերջին գլխաւոր ժողովը որոշել է համաշխարհային մի ժողով հրաւիրել հաւատի եւ եկեղեցու բարեկարգութեան համար։ Կազմուած է մասնաժողով, որը իւր գործունէութեան հաշիւր ներկայացրել է։ Յանձնաժողովն ասում է, որ համաշխարհային ժողովի նպատակը պէտք է լինի քննել այն կէտերը, որոնցով միմեանցից բաժանում են քրիստոնէական դաւանութիւնները։ Համաժողովը պէտք է իրաւունք չունենայ հարկադրելու ժողովին մասնակցողին ընդունել այս կամ այն կէտը։ Յանձնաժողովի ջանքն է բոլոր նրանց, որոնք դաւանում են Տէր Յիսուս Քրիստոսին Աստուած եւ Փրկիչ, համաշխարհային ժողովին գործակցելու հրաւիրել պաշտօնական եւ ոչ պաշտօնական հրատարակութիւններով։

Արդէն բաւական անձինք զանազան դաւանութիւններից ցանկութիւն են յայտնել համաշխարհային ժողովին մասնակցելու։ Կաթոլիկ եկեղեցուց կարդինալ Գիբօնսը, Պրաւոսլաւ եկեղեցուց Պլատոն արքեպիսկոպոսը մեծ հետաքրքրութիւն են ցոյց տալիս։ Հետաքրքրութիւն են ցոյց տալիս եւ միւս քրիստոնէական յարանուանութիւնները, որոնք մասնաժողովներ են կազմել՝ համաշխարհային ժողովի մասին խնդիրները քննելու համար։

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԵՐ

Պ. ԳՆՈՒՆՈՒ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ԻԲՐԵՒ ԴԱՍԱԳԻՐՔ¹

Խւրաքանչիւր ոք, երբ որ ձեռնէրէց է լինում մի բան գրելու, պէտք է հետեւեալ երկու հանդամանքները լաւ ի նկատի ունենայ. ա. պէտք է լաւ ըմբռնած լինի գրելի նիւթը՝ իւր բոլոր մանրամասնութեամբ, բ. ըստ ամենայնի պէտք է յարմարեցնի այն նպատակին, որի համար գրւում է:

Երբ որ մէկը գրում է վիպասանութիւն, նա աչքի առաջ ունենալով իւր գրքի ընթերցող հասարակութեանը՝ պէտք է վիպասանութեան հերոսներին այնպիսի գեր կատարել տայ, որ համապատասխան լինի ընթերցող հասարակութեան ճաշակին: Երբ որ մինը գրում է մի պատմական գրուածք, պէտք է դարձեալ աչքի առաջ ունենայ ընթերցող հասարակութիւնը, եւ նիւթը ըստ այնմ յարմարացնի գրուածքի ոճին՝ առանց պատմական անցքերի ճշմարտութիւնը խեղաթիւրելու:

Այդպիսի գրուածքները, եթէ ունենան էլ ինչեւիցէ մանը մունը պակասութիւններ, կարող են, եթէ ո՛չ բոլորովին յարգի, գոնէ անպէտք չհամարուիլ: Բայց ինչ որ գրւում է մանուկների համար՝ նոցա միտքը, բարքն ու վարքը կրթելու եւ ազնուացելու պատճառով, պէտք է շատ խնամքով յօրինուած լինի, ապա թէ ոչ, փոխանակ իւր նպատակին ծառայելու՝ կարող է իբրեւ անպէտք բան դուրս ձգուիլ թէ դասագրքերի կարգից եւ թէ ընթերցանելի մատեանների շարքից:

Դասագիրք գրողը ի միջի այլոց երկու բան յատկապէս պէտք է ի նկատի ունենայ. նախ՝ առարկայի ամփոփումն եւ կարգին դասաւորութիւնը, այնպէ՛ս, որ ամենահարկաւորները մոռացուած չլինին եւ խառն ի խուռն գրուելով՝ շփոթութիւն չպատճառեն. երկրորդ՝ պէտք է յարմարացնել մանուկների հասկացողութեանը այնպէ՛ս, որ աշակերտները կարդացածները հասկանան եւ աստիճանաբար առաջ գնալով՝ ամբողջ առարկան իւր էական սկզբունքով իւրացնեն:

Արդի մանկավարժութեան հիմունքը մայրենի լեզուով դաստիարակութիւնն է համարւում: Ուստի, դասագիրք յօրինողը ի նկատի ունենալով այս սկզբունքը՝ պէտք է դասագրքի համար մանուկների մայրենի լեզուն ընտրի, այսինքն՝ այն լեզուն, որով մանուկները խօսում են, աննշմարելի կերպով գեղջկական դարձուածների եւ ուամկական բառերի տեղ՝ գրականը գործ դնելով, որով մանուկը թէ՝ առարկան կսովորի իւր մայ-

1 «Արարատ», 1883, էջ 244-252, 361-368: Յրատարակված է «Բանասիրական» խորագրի ներքո: Առաջին մասը ստորագրված է Յուսիկ Վարդապետ, իսկ երկրորդ մասը՝ Յ. Վ. Ս.:

րենի դիւրըմբոնելի լեզուով եւ թէ՛ կվարժուի իւր մայրենի լեզուի աւելի կատարելագործուած ձեւին:

Պէտք է խոստովանել նաեւ, որ ամենաերեւելի միտք, ամենահետաքրիր մի առարկայ, երբ գրուած է լինում խառն ի խուռն ոճերով ու դարձուածներով, միշտ ամեն մէկից մերժուում է, եւ ոչ ոք չի ախորժում կարդալ: Նախնեաց գրուածոց մէջ անգամ այն մատեանները, որոնք գրուած են ընտիր ոճով, գեղեցիկ դարձուածներով ու լեզուով՝ ամեն ախորժանօք կարդացուում են, օրինակ՝ Եղիշէի «Վարդանանց պատմութիւնը», Ս. Գիրքը եւլն.: Իսկ այնպիսինները, որոնք ընտիր ոճ, գեղեցիկ դարձուածք ու լեզու չունին, թէեւ շատ հետաքրիր բովանդակութիւն էլ ունենային, չեն կարդացուում կամ շատ սակաւ են կարդացուում, օրինակ՝ Ղազար Փարպեցու գրուածքները, Դաւիթ Անյաղթի թարգմանութիւնները, եւ մինչեւ անգամ Մովսէս Խորենացու «Գիրք պիտոյիցը»:

Արդի աշխարհաբառի մէջ եւս այն բոլոր գրուածքները, որոնք խճողուած են աշխարհաբառի եւ գրաբառի դարձուածներով, կամ թարգմանութիւնները, որոնք բնագրի ոճը ունին, միայն հայերէն բառերով այնպէս չեն կարդացուում, ինչպէս կարդացուում են մի քանի գրուածքներ, որոնք կամ բոլորովին պարզ Արարատեան բարբառով են, կամ Կ. Պօլսոյ եւ կամ ընտիր գրաբառ:

Հեղինակը կամ թարգմանիչը պէտք է գիտենայ, թէ ո՞ւմ համար է հրատարակում իւր գիրքը՝ ոռուսահայերի^o, թէ՝ տաճկահայերի համար: Տաճկահայերի համար Կ. Պօլսոյ մշակուած աշխարհաբառը պէտք է գործածել, իսկ ոռուսահայոց համար՝ Արարատեանը, որ վերջին տարիներս բաւական մշակուելով՝ կարող է մրցել Կ. Պօլսոյ բարբառին:

Միշտ եղել են անձինք, որ ջանացել են լեզուն դիւրուսանելի դարձնելու համար քմահաճոյ ձեւեր ու ոճեր գործ ածել, բայց այդպիսինները բնաւ իւրեանց նպատակին չհասնելուց յետոյ՝ ստիպուել են իւրեանց բռնած ընթացքը թողնել, շատ անգամ աւելի ծայրայեղութեան մէջ ընկնելով:

Հանգուցեալ նազարեանը, պարագլուխը լինելով Արարատեան բարբառի մշակողների, իւր «Հանդէս նոր հայախոսութեան» եւ «Հիւսիսափայլ»-ի մէջ կամենում էր ինքնահնար բարդութիւններ ու ոճեր եւ քերականական իւրաստեղծ կանոններ հնարելով՝ հարստացնել Արարատեան բարբառը եւ ճկուն դարձնել: Նոյն ինքն նազարեանը, որ իւր գրուածքների ճակատին դրոշմում էր հետեւեալ բովանդակութեամբ մի բան՝ դժուարին է մեռեալը յարուցանել, բայց աւելի եւս դժուարին՝ հին գրաբառ լեզուով այժմեան ժողովուրդը լուսաւորել: Իր այս սկզբունքին հակառակ՝ յառաջ, որ կամենում էր իւրաստեղծ լեզուն փաթաթել ամբո-

Խի շնչքին, սկսեց աւելի եւս ծայրայեղութեան դիմել Ներսիսեան դպրոցի մանուկների համար պատրաստած իւր «Տեսական եւ գործնական առաջնորդ ռուսաց լեզուի» վերնագրով գրքովը, ուր հանգուցեալը գրաբառի դարձուածները խրթին, ինչպէս ասում են, որոտընդուստ բառերի հետ գործ ածելով՝ բոլորովին շեղւում է իւր նպատակից:[71]

Այսպիսի ծայրայեղութեաներ կ. Պօլսոյ գրական բարբառի մէջ եւս նկատւում է ոմանց գրուածներում: Պ. Մինաս Զերազ Արարատեան եւ կ. Պօլսոյ բարբառների միացումը ցանկանալով՝ մի տարօրինակ աղճատուած բարբառի հեղինակ պէտք է դառնար: Պարոնը, լսած լինելով, թէ Արարատեան բարբառի մէջ բառերի սեռականները ի են վերջանում, սկսեց անխտիր նոյնը գործածել՝ գրելով՝ գնալի (գնալու), ասելի (ասելու), տունի (տան), կինի (կնոջ), եւլն.:[72]

Կան նաեւ այնպիսիներ, որոնք աշխատում են աշխարհաբառը մշակելով՝ գրաբառին մօտեցնել: Այդ աշխատանքը բոլորովին գուր է, որովհետեւ աշխարհաբառը միշտ աշխարհաբառ կմնայ, իսկ այդպիսիները աշխարհաբառի մատենագրութեան պատմութեան մէջ այնպիսի տեղեր կդրաւեն, որպիսին գրաւել են գրաբառի մատենագրութեան պատմութեան մէջ Մինաս վարդապետ Համդեցի, Աբրահամ կաթուղիկոս Կրետացի, Զաքարիա սարկաւագ Յովհաննավանքի եւ նոյն ինքն Սմբատ Գունդստաբլ եւլն.:

Այսպէս, ուրեմն, երկու բարբառների եւ գրաբառի դարձուածներ միասին խառն գործածողները փոխանակ ունքը շտկելու՝ աչքն էլ հանում են, որովհետեւ այդպիսի գրուածքները թէ տաճկահայը, թէ ռուսահայը եւ թէ գրաբառի մատենագրութիւնը իւրեանց խորթ վիժածը համարելով՝ մերժում են:

Իմ կարծիքով, պէտք է աշխատել երկու բարբառներն էլ մշակելով վերջին կատարելութեանը հասցնել, առանց միացման կանխակալ կարծիքին ու ջանքին ենթարկուելու: Եթէ հարկ լինի՝ ինքն ժամանակը աննշմարելի կերպով կմիացնի երկու բարբառները, եւ կամ մինը միւսին տեղի կտայ, ինչպէս գրաբառը աշխարհաբառին տեղի տուեց:

Այս համառօտ ներածութիւնը անելուց յետոյ խօսքս մասնաւորեմ մի գրուածքի վերայ, որ անցեալ տարի տպագրուեց: Այս գրուածքն է Վանեցի պ. Սարգիս Բարսեղեան Գնունու[73] «Քրիստոնէական Վարդապէտութիւն ըստ ուղղափառ դաւանութեան Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ, ընդարձակեալ համապատշաճ վկայութեամբք Ս. Գրոց ի պէտս մանկանց Եկեղեցւոյ»¹:

1 Բարսեղեան Գնունի Վանեցի Սարգիս, Քրիստոնէական Վարդապէտութիւն ըստ ուղղափառ դաւանութեան Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ: Ընդարձակեալ համապատշաճ վկայութեամբք Ս. Գրոց: Ի պէտս մանկանց Եկեղեցւոյ: Վաղարշապատ, 1879, Է, 268 էջ:

Գրքի խորագրից թէպէտ յայտնի չէ դասագիրք լինելը, բայց յառաջաբանի մէջ պ. հեղինակը իւր գիրքը դասագիրք է կոչում։ Ուրեմն, պ. Գնունու գիրքը՝ իրեւ դասագիրք, պէտք է նկատողութեան առնել։

Մեր դպրոցներում պարտաւորական առարկաների շարքում մայրենի լեզուի հետ առաջին տեղը բոնում է կրօնը։ Ամեն մի առարկայի դասագիրք եւ մինչեւ անգամ ընթերցանելի գիրք Հրատարակելուց յետոյ քննութեան է ենթարկում, իսկ կրօնի դասագրքերը նոյն բաղդին չեն արժանանում, որով երեւում է կա՛մ այդ գրքերը իւրեանց վերին աստիճանի կատարելութեամբ անպայման կերպով ընդունուելու են հեղինակի նպատակի համար, եւ կա՛մ բոլորովին ստոր աստիճանի վերայ գտնուելով՝ չարժեն քննութեան ենթարկուելու։

Պ. Պ. Միմէօնեանի «Սրբազն Պատմութիւն»-ից[74] յետոյ հետզհետէ լոյս տեսան մի քանի գրքեր, ընդ որս եւ Հ. Ստեփաննոս ա. քահանայ Տ. Ստեփաննոսեանի կրօնի դասագիրքը[75], սրբազն պատմութեան մի դասագիրք էլ Հրատարակուեց Սոսկուայում[76], բայց ոչ մէկը իրեւ դասագիրք քննութեան չենթարկուեցին. նոյն բաղդին արժանացաւ եւ պ. Գնունու գիրքը։ Ցանկալի էր կրօնի դասաւանդութեան համար պատրաստուած գրքերն եւս քննադատել, որպէս զի այդ առարկան իւր կարեւորութեամբ աւելի կատարելագործուած դասագրքով կամ ձեւով աւանդուի։

Մինչեւ եղածները ըստ արժանույն չքննադատուին իբրեւ դասագիրք, նորն հեղինակողները կարող են միշտ հներին հետեւելով՝ իւրեանց նպատակի դէմ մեղանչել, իսկ նպատակն է ջանալ առարկան դիւրըմբոնելի դարձնել եւ այնպիսի մի ամփոփ ձեւ տալ, որ աշակերտը կարողանայ ամբողջ առարկան իւր էական սկզբունքով իւրացնել։ Իհարկէ, ամեն ոք, երբ ձեռնէրէց է լինում մի գիտութեան կամ առարկայի դասագիրք գրել՝ եղածների թերութիւնները նկատելով, նորի անհրաժեշտութիւնը զգալի տեսնելով է անում։ Այսպէս եւս պ. Գնունին, եղածների թերութիւնները նկատելով՝ անհրաժեշտ համարեց մի նորի լինելը եւ ձեռք տուեց իւր «Քրիստոնէական»-ը գրելուն։ Եթէ եղածների վերայ նկատողութիւններ լինէին եւ կարդացած լինէր պ. Գնունին, մեծ օգուտ քաղած կլինէր իւր գրքի պատրաստութեան համար, բայց ընդհակառակն է եղել։ Ինչ եւ իցէ։

Ցառաջաբանը գրքի բովանդակութեան համառօտ ծրագիրն ու հեղինակի տրամադրութեան տիպարն է, ուստի նախ քան գրքի մասին խօսելս՝ մի քանի խօսք պ. Գնունու գրքի յառաջաբանի մասին անտեղի թող չհամարուի։ Պ. Գնունին յառաջաբանի առաջին հատուածի մէջ բացատրում է կրօնի բարձր նշանակութիւնը, որին կցում է մի քանի անորոշ խօսքեր՝ ոչխարազգէստ գայլեր, ոհմակ եւ այլ այսպիսի փաղաքշական բառեր, որ

ես չէի յիշիլ, եթէ պ. Գնունին դասագրքի մէջ նորից յիշած չկենէր այդ բառերը՝ ի դէմս բողոքականների: Իր մասին խօսելով՝ ասում է. «Թէպէտ բաւականին հերքած եմ նոյն ոչխարազգեստից մոլար եւ թունաւոր վարդապետութիւններն, բայց յանձն առած չեմ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ազատամիտ վեհանձնութեան բարձր աստիճանէն խոնարհիլ, ստորանալ, նոցա հաւասարել եւ ըստ այնմ պատասխանել խիստ լեզուաւ, այլ միայն ապացուցած եմ ճշմարտութիւնն եւ առ այն տանող ուղիղ ճանապարհն, յորմէ մազիւ չափ շեղումն է մոլորութիւն, հերետիկոսութիւն եւ յաւիտենական կորուստ»¹:

Յայտնի չէ, թէ պ. Գնունին ուրիշ կրօնական գիրք հեղինակե՞լ է, թէ ոչ, որով հերքած լինի ոչխարազգեստ գայլերի մոլար եւ թունաւոր վարդապետութիւններն:[77] Այս խօսքերը յայտնի չէ, թէ պ. Գնունին ում է ուղղում եւ ում համար է գրում: Զկայ մի ազգ, որ Ս. Գիրքը իւր սկզբունք ունենալով՝ իւր Եկեղեցին դիւական ոհմակ դարձրած լինէր, ուր Քրիստոսի լուսատու խօսքերն են հնչում՝ այն տեղը խաւարասէր դիւական ոհմակ չի կարող դառալ բնաւ: Գիտէք, պ. Գնունի, աշխարհս մի դատարկ կարասի պէս է, ինչ որ ձայն տաք՝ նորա արձագանքը պէտք է լսէք: Պէտք է յարգել իւրաքանչիւր ազգի սեպհական Եկեղեցին, եւ առանց դէպի ուրիշները ատելութիւն սնուցանելով՝ հոգով, սրտով պէտք է միանալ իւր Եկեղեցու հետ:

Պ. Գնունին ասում է. «Յանձն առած չեմ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ազատամիտ վեհանձնութեան բարձր աստիճանէն խոնարհիլ, ստորանալ», բայց ոհմակ, ոչխարազգեստ գայլերի մոլար եւ թունաւոր վարդապետութիւններ բառերը գործածելով՝ բաւական ստորացած էք երեւում Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ազատամիտ վեհանձնութեան բարձր աստիճանէն, վասն զի Հայաստանեայց Եկեղեցին միշտ յարգել է օտար ազգերի ազգային առանձնայատկութիւնները՝ կրօնական ծէսերի հետ խառնած տեսնելով: Եւ ով որ իւր Եկեղեցուն դիպչել է կամեցել՝ նորան արժանի հատուցումն է արել. երբ մէկը չի կամենում իւր պատուին դիպչեն՝ ինքն էլ ուրիշի պատուին պէտք է չդիպչի: Նա, որ ուրիշի ազգութիւնը չի գնահատիլ, առանձնայատկութիւնները չի յարգել՝ արժանի չէ ազատ լինելու: Հայաստանեայց Եկեղեցին պ. Գնունու չափ նեղասիրտ չէ, այլ յարգելով ուրիշի պատութիւնը՝ գնահատել է տուել իւր պատ լինելու ջանքը, եւ այսօրուան օրս ազատ Եկեղեցի փառաւոր կոչումը վայելում է մեծ արժանաւորութեամբ: Քրիստոնեայ միւս Եկեղեցիները երեմն երբեմն ջանք են արել Հայաստանեայց Եկեղեցու ազատութիւնը ճնշել եւ առանձնայատկութիւնը բառնալով՝ իւրեանց Եկեղեցու հետ միացնել,

1 Գնունի Բարսեղ, Զրիստոնէական վարդապետութիւն, Եր. Պ.:

բայց Հայոց Եկեղեցին նոցա դէմ մաքառել է միշտ՝ իւր անկախութիւնը պահելու համար, առանց դիւական ոհմակ, թունաւոր եւ մոլար վարդապետութիւն բառերը գործածելու, եւ եթէ հարկ է եղել այդպիսի բառեր գործածելու՝ դէպի ինքն ուղղաձնելոն է յետ դարձրել: Պ. Գնունու յառաջաբանի մէջ գործածած այդ նախադասութեան վերայ սակաւ մի երկար խօսեցի, վասն զի յառաջաբանը գրքի ոգու յայտարարն է, եւ այդ բառերից երեւում է, թէ պ. Գնունին ինչ ոճ է գործ ածելու իւր գրքի մէջ: Իսկ այդպիսի ոճով գրուած դասագիրքը մանուկների ձեռքը տրուելիք բան չէ: Դասագրքերի մէջ անորոշ եւ խիստ բառեր գործածելն առանց պատճառը պարզաբանելու՝ խոհեմութիւն չէ:

Պ. Գնունին երբեմն երբեմն իւր դասագրքի մէջ վիպասանութեան դարձուածներ է գործածում, որպիսի է 192 հարցման երկար պատասխանը:

Մանկավարժներից ոմանք դասագրքի հարց ու պատասխանով յօրինելը հարկաւոր են համարում միայն այն պատճառով, որ հարցը իւր մէջ պարունակելով պատասխանի էական մասը՝ դիւրութիւն տայ աշակերտին առանց շուարելու պատասխանել: Այս ձեւով յօրինուած դասագրքերը, մանաւանդ եթէ պատասխանները կարճ ու ամփոփ են լինում, աշակերտի համար զուարճալի մի պարապմունք են դառնում: Այս դէպում հանգուցեալ Մսերի[78] «Հաւատապատում», «Քրիստոսապատում» եւ «Հրահանգ քրիստոնէական վարդապետութեան»-ի աշխարհաբառ համառօտութիւնը բաւական յաջողութիւն ունին, միայն լեզուն շատ խորթ է: Պէտք է խոստովանել, որ հարց պատասխանով կարգաւորուած դասագրքերը յափշտակում են մանուկից ինքնիրան մտածելու առիթը: Պ. Գնունու դասագիրքը այս կողմից էլ պակասաւոր է, վասն զի պատասխանները ոչ միայն կարճ ու ամփոփ չեն, այլ շատ տեղ բոլորովին չեն համաձայնում հարցերին: Օրինակ՝ 56, 57, 58, 59, 60 հարց ու պատասխանները, որոնց իւրաքանչիւր մինից երկու հարց ու պատասխան պէտք էր կազմել, 62, 63, 64 հարցումներին չեն յարմարւում պատասխանները, 64-րդ հարցման պատասխանի մէջ կարծիքը, թէ Եգիպտոսում Մովսէսի ժամանակով Յակովը իւրաքանչիւր տեսնողներ դեռ կային՝ տարակուսական է: Աբրահամի՝ Սեմին ժամանակակից լինելն եւս տարակուսական է, վասն զի Սեմը Արփաքսադին ծնելուց յետոյ ապրեց 500 տարի, իսկ Արփաքսադին մինչեւ Աբրահամի ծնունդը 944 տարի է, որով յայտնւում է, որ Սեմը 444 տարի Աբրահամի ծնունդից առաջ վախճանել էր (Ծննդ., ԺԱ., 10-27): Շատ երկար կլինէր բոլոր անյարմար ու երկար պատասխանները մէջ բերել:

Յառաջաբանի մէջ ոճ դասագրքիս վերնագրով հատուածի սկզբունքին, ըստ իս, չի կարելի համակրել, վասն զի պ. Գնունին ասում է. «Որ-

պէս զի մեր գրածն բազմաց դիւրահասկանալի լինի եւ դիւրըմբոնելի, ընտրած եմ պարզ գրաբառից եւ գրաբառի մերձ աշխարհաբառից բաղկացեալ ոճով գրել՝ բնաւ չհետեւելով այս կամ այն գաւառական ոճին եւ ոչ խրթին գրաբառով անհասկանալի անելով բազմաց»¹:

Պ. Գնունին իւր գրածն բազմաց դիւրահասկանալի եւ դիւրըմբոնելի անելու ժամանակ մոռացել է, որ իւր գիրքը մանուկների դասագիրք է լինելու եւ մանուկներին պէտք է դաստիարակել իւրեանց մայրենի հասկանալի լեզուով։ Պ. Գնունին ասում է, որ ինքն չէ հետեւել այս կամ այն գաւառական ոճին՝ վերոյիշուած հաստուածի մէջ գրաբառից եւ գրաբառի մերձ աշխարհաբառից ի՞նչ հոլովներ են եւ ո՞ր գաւառական ոճին են պատկանում, տաճկահայը յոգնակի սեռակա՞ն կկարծի այդ բառերը, թէ եզակի բացառական։ Պ. Գնունին իւր գիրքը դիւրահասկանալի եւ դիւրըմբոնելի անելու համար երկու բարբառների եւ գրաբարի դարձուածներն էլ խճողել է իւր գրքի մէջ, որով բազմաց դիւրահասկանալի եւ դիւրըմբոնելի անելու տեղ՝ բազմաց անընդունելի եւ անհասկանալի է արել։

Յառաջաբանի «Նիւթ կամ բովանդակութիւն գրքիս» վերնագրով հատուածը պարզաբանում է գրքոյկի գլխակարգութիւնները, որոնց ութն մասն է բաժանել։ Յառաջաբանի մասին այսքանը բաւական համարելով՝ գրքոյկի որպիսութիւնը ցոյց տալու համար մէջ բերենք մի քանի կտորներ, որոնցով ամբողջ գիրքը կարելի է գնահատել։

Յօդուած առաջին. «Նպատակ մարդկան, երջանկութիւն, առ այն հասանելոյ միջոց, կրօն եւ նորա զանազան ճիւղեր»։ Զխօսելով դեռ պ. Գնունու գրքի լեզուի մասին, խօսքս ապացուցանելու համար, թէ հարցումներին յարմար չեն պատասխանները, մէջ եմ բերում նոյն իսկ առաջին հարցը։ Պ. Գնունին հարցնում է. «Ի՞նչ է մարդկան նպատակը (1)»։ «Պատասմարդը, որ Աստուծոյ արարածոց մէջ կատարելագոյն է եւ գերազանց, իւր մտաւոր բարձր կարողութեամբը եւ միշտ երջանիկ լինելոյ բաղձանօքն կյայտնէ իւր հոգւոյ անմահութիւնը, որ (Հոգւոյ անմահութի՞ւնը, թէ՞ մարդը) եւ այս աշխարհի մէջ միշտ կարօտ վիճակի մէջ կգտանէ զինքն, ոչ մի բանով չի յագենար, միայն յաւիտենականութեան յուսով կսնանի եւ կապրի, որոյ համար միայն ստեղծեալ է»։ Ինչ յարաբերութիւն հարցի ու պատասխանի մէջ. ո՞վ կկարծէր, թէ մարդու նպատակը սահմանելու համար հարկաւոր է այնքան պատէպատ դիպչէլ։ Ես լինէի պ. Գնունու աշակերտը, «Ի՞նչ է մարդկան նպատակը» հարցին կպատասխանէի.- Մարդկան նպատակն է այս աշխարհի վերայ գտնուած Աստուծոյ բարիքը վայելելով՝ երջանիկ լինել, եւ Աստուծոյ անունը փառաւորել², իսկ հանդերձեալում՝ հոգու անմահութեամբ յաւիտենական արքայութիւն ժառանգել։

1 Գնունի Բարսեղ, Քրիստոնէական վարդապետութիւն, Եր. Պ.։

2 Կեցցէ անձն իմ օրինեսցէ զքեզ, եւ իրաւունք քո օգնեսցեն ինձ։ Սաղմ.։

3-րդ հարցման պատասխանն եւս լաւ կազմուած չէ: Պ. Գնունին հարցնում է. «Ի՞նչ է առաքինութիւնը», պատասխանում է. «Առաքինութիւնն է հաւատալ կենդանի եւ ճշմարիտ Աստուած, ճանաչել, սիրել (զնա կամ նորան) եւ յուսալի նա եւ նորա պատուիրանքներն կատարել» եւն.: Պ. Գնունին առաքինութիւն բառը իւր իսկական նշանակութեամբ չէ գործ ածել, ապա թէ ոչ 3-րդ հարցմանը այսպիսի պատասխան պէտք էր տալ. «Առաքինութիւնն է մի յաղթութիւն, որ մարդս իւր սկզբունքը պաշտպանելու եւ իւր մարդկային կոչմանը արատիք չբերելու համար պարտաւոր է կատարել»: Գոնէ նախնեաց գրուածների մէջ առաքինութիւն բառը այդ մտքով ենք գործածուած տեսնում, մանաւանդ եղիշէի մէջ:

4-րդ հարցման պատասխանն էլ լաւ կազմուած չէ: Պ. Գնունին հարցնում է. «Ի՞նչ է կրօնը», պատասխանում է. «Կրօնն Աստուծոյ և մարդոց մէջ եղած ուխտն եւ պայմանն է, որով Աստուած եւ մարդ սքանչելի հաղորդակցութեամբ միմեանց հետ կկապուին, վասն զի կրօնի անթերի պահպանութեամբը միայն կարէ մարդ Աստուծոյ շնորհաց մէջ յարատեւիլ, յԱստուած հաւատալով, յուսալով ի նա, եւ սիրելով զնա, այսինքն է պաշտել զնա»: Ես լինէի պ. Գնունու աշակերտը՝ 4-րդ հարցմանը այսպէս կպատասխանէի. «Կրօնն է իւրաքանչիւր մարդու ներքին համոզման զգացումը, որ վերաբերում է իւրաքանչիւր որի պաշտած Աստուծուն: Այս զգացումը անշիջանելի է մնում անդրդուելի յուսով, հաստատուն հաւատով եւ անպայման ու անկեղծ սիրով»:

7-րդ եւ 9-րդ հարցումները միեւնոյնն են, որոնց ամենեւին չեն յարմարւում պատասխանները: 7-րդ հարցը պ. Գնունու ոճով պէտք է լինէր՝ բազմաստուածութեան հետեւողք ո՞յք են եւ ինչի՞ կերկրպագեն, իսկ 9-րդ հարցը պէտք է լինէր՝ բազմաստուածութեան կրօնը քանի՞ աղանդի կբաժանուի:

Այսքանը բաւական համարելով՝ անյարմար հարց ու պատասխանները ցոյց տալու համար, դառնամ պ. Գնունու գրքի լեզուի մասին խօսելիքիս:

Պ. Գնունին կրօնը ճշմարիտ Աստուծուն միայն վերագրելուց յետոյ, հակառակ իւր սկզբունքին, բազմաստուածութիւնն եւս կրօն է անուանում: Այսպիսի թեթեւ հակասութիւնները ներելի են պ. Գնունուն:

Պ. Գնունու գիրքը պակասաւոր է լեզուի կողմից իւր գործ ածած անհեթեթ ոճերով ու դարձուածներով եւ անհասկանալի ու սխալ պատմական տեղեկութեամբ: Օրինակ՝ 11 պատասխան. «Սորա տաճարն կասուի Բակոտն, զոր Աստուծոյ տեղ կընդունին Տալայ լամայ իբրեւ անմահ քահանայ մի սրբացեալ»: Եթէ զոր բառը յարաբերում է Բակոտին, այն

ժամանակ բակոտն [79], որ տաճարի անունն է, յանկարծ փոխւում է անմահ քահանայ մի սրբացեալ, եւ Տալայ լաման եղակի ձայնով կընդունին բայի տէր կամ ենթակայ բային է դառնում: Բայց իսկապէս՝ ո՞րն է անմահ քահանայ մի սրբացեալը՝ Բակոտն, թէ՞ Տալայաման, կինդրենք պ. Գնունուց առանձին յաւելուածով ինչպէս այս՝ նոյնպէս եւ միւս այսպիսի վայելուչ պարբերութիւնները ու պատմական սխալներն ուղղել:

13-րդ հարցման պատասխանը հրէից մասին պ. Գնունին հակասութիւններով է սկսում եւ վերջացնում: Այս կտորը մէջ բերենք պ. Գնունու ո՞նդի որպիսութիւնն ու դատողութեան ձեւը ցոյց տալու համար: Հարց. «Ո՞րն է Հրէից կրօնը» (13): Պատասխան. «Հրէից կրօնն է Մովսիսական հին օրինաց համաձայն ճշմարիտ Աստուծոյ երկրագութիւն, յայտնութեամբ եւ միջնորդութեամբ նահապետաց եւ Մարգարէից: Բայց նոր օրէնքն եւ զնորա հիմնադիրն Յիսուս ուրանալով՝ ուրացած են եւ զհինն եւս, որ նոր օրինաց ստուերն էր: Աբրահամին սկսեալ մինչեւ ի գալուստ Քրիստոսի ճշմարիտի հետեւող եւ Աստուծոյ ընտրեալ ժողովուրդ կհամարուէին (ուրեմն իսկապէս չէին), իսկ Քրիստոսի գալստենէն մինչեւ ցայժմ այլ եւ այլ աղանդներով խմորեալ՝ ճշմարիտ կրօնէն շեղեալ, յաշխարհ ցիր ու ցան եղած են: Թէպէտ ոմանք ի Քրիստոնէութիւն դարձան, բայց ազգի մեծագոյն մասն անդարձ մնաց, որք այժմ երեք ճիւղի բաժանուած են՝ թալմուտական, Գարայիմ եւ Հուեքերեան»: Ինչպէս երեւում է, պ. Գնունին ուշ չէ դարձել հարկաւոր տեղերը կետեր դնել, որով շատ տեղեր անհասկանալի են մնում: Կէտի բացակայութեան պատճառով վերոգրեալ պատասխանի առաջին նախադասութիւնը դժուարըմբոնելի է: Այս նախադասութեան մէջ է բայի խնդիրը ո՞րն է, տէր բային՝ ո՞րը: Հրէից կրօ՞նն է տէր բային, թէ՞ ճշմարիտ Աստուծոյ երկրագութիւնը: Պ. Գնունին չէ կարողացել հարկաւոր տեղերում դիմորոշ յօդերը գործ ածել: Ես յատուկ պ. Գնունու գրքի ամենապարզ կտորը օրինակ բերեցի, որ չասի, թէ բծախնդրութեամբ աշխատել եմ անկանոն գրուածը (որոնցով լի է գիրքը) օրինակ բերել: Հրէաները նոր օրէնքը չընդունելով՝ հինը բնաւ ուրացած չեն: Եթէ Աբրահամից սկսած մինչեւ Յիսուս Քրիստոս ճշմարիտ կրօնի հետեւող Աստուծոյ ընտրեալ ժողովուրդ էին համարում, իրանք իրանց դարձեալ այժմ եւս ընտրեալ ժողովուրդ են համարում, ինչպէս եւ ամեն ազգ իրան ընտրեալ ժողովուրդ է համարում: Զոկ բան է, որ նոքա Յիսուս Քրիստոսին չեն համարում խոստացեալ Մեսիայն: Իսկ աղանդների՝ նոքա արդէն Քրիստոսից առաջ բաժանուած էին, ինչպէս ինքն պ. Գնունին էլ խոստովանում է ծանօթութեան մէջ: Յիսուս Քրիստոս պատուիրեց իւր աշակերտներին գգոյշ լինել սագուկեցիների եւ փարիսեցիների խմորից: Դասագրքի մէջ պէտք է առաջ բերած

պարագաները փաստերով մեկնաբանել եւ պարզել: Պ. Գնունին բրահմականութեան, բուդդականութեան եւ կոնֆոկիոսի աղանդների վերայ բարեհաճել է հատ կտոր տեղեկութիւններ տալ, իսկ հրէաների երեք կրօնական հերձուածի բաժանուած լինելը աշակերտներին ուսուցանելով եւ իւրաքանչիւր հերձուածի անունը տալով (թալմուտական, գարայիմ եւ հոեքերեան) զլանում է նոցա սկզբունքի հետ ծանօթացնել աշակերտներին: Պ. Գնունի, աշակերտները այդ երեք հերձուածների ինչութիւնը իմանալու համար ո՞ր գրքին դիմեն: Եթէ աղանդների ինչութեան մասին տեղեկութիւն տալը աւելորդ էք համարել, ինչու՞ էք անունները տուել: Դուք, որ չէք բացատրել, գոնէ յայտնէիք, թէ ո՞ր գրքին դիմելու է բաւականութիւն ստանալու համար:

* * *

14-րդ հարցումը պատասխանին մտիկ տալով՝ պէտք է լինէր. «Ե՞րբ սկսուեց մահմետականութիւնը եւ ի՞նչ է»: Պատասխանը նոյն պէս անփոփ յօրինուած չէ, օրինակ՝ «Ուստի հին եւ նոր կտակարանի պատմութիւնքը (պէտք է լինէր սկզբունքը) եւ օրէնքներն աղճատելով, կրծատելով եւ առասպելներով զարդարեց»: Այս նախադասութեան մէջ առասպելներով բառից առաջ դրուած եւ-ն աւելորդ է բոլորովին եւ խօսքի միտքը շփոթում է: Շփոթ է նոյնպէս ըստ Մահմետի վարդապետութեան՝ արդարների ու մեղաւորների հատուցման վերաբերեալ կտորը, որ մէջ չեմ բերում գրուածքս շատ չերկարացնելու համար, մանաւանդ՝ ո՞ր մէկը յիշել:

Պ. Գնունու Քրիստոնէական նախագիտելիք յօդուած Ա.-ի մասին փոքր ինչ ընդարձակօրէն խօսելով՝ կամեցայ ցոյց տալ գրքի ոճը, նախադասութիւնների կազմութիւնը, եւ, պարոնի Հմտութիւնը մի քրիստոնէական վարդապետութեան դասագիրք կազմելու համար: Գալով գրքի դասաւորութեանը՝ ըստ իս, մեր ծխական դպրոցների աշակերտների պէս տղայոց ձեռքը չի կարելի տալ առաջին յօդուածի պէս մի գրուածք, ուր հարցերին չեն յարմարւում պատասխանները եւ այնպէս գրուած չեն, որ աշակերտի զարդացման փոքր ի շատէ նպաստէին ու պատասխանելու դիւրութիւն տային: Եթէ աշակերտը բերան արած չլինի հարցն ու պատասխանը թուահամարովն հանդերձ՝ պէտք է իւրաքանչիւր հարցին շիւարած մնայ: Իսկ գիրքը, որ բաղկացած է 411 հարցումներից ու պատասխաններից, չի կարելի ամբողջապէս մտքում պահել: 411 հարց ու պատասխան գետեղուած են 236 երեսում, այսինքն՝ իւրաքանչիւր հարց ու պատասխանը միջին հաշուով կէս երեսից աւելի տեղ է բռնում:

Պ. Գնունին հարցնում է. «Ի՞նչ է մարդկան նպատակը»: 10-12 տարեկան մանուկը կարո՞ղ է արդեօք այնքան զարդացած լինել, որ կարողանայ այդ փիլիսոփայական հարցը ըմբռնել եւ պատասխանել: Ափսոս, որ

պ. Գնունին գրքի յառաջաբանի մէջ չէ յայտնել, թէ իւր դասագիրքը ո՞ր կարգի աշակերտների համար է:

Ինչ Հարկ կար Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցու «Քրիստոնէական» գրած ժամանակ 10-12 տարեկան մանուկների հետ խօսել այնպիսի կրօնների ու աղանդների մասին, որոնք գործի հետ ոչինչ կապ չունին: Եւ եթէ Հարկ է Համարել անպատճառ ծանօթացնել իւր աշակերտներին աշխարհիս երեսին գտնուած կրօնների հետ, պէտք է աշխատէր փոքր ինչ պարզաբան լինել, եւ աշակերտներին նախ այդ ազգերի կեանքի հետ ծանօթացնել, որ Քրիստոնէական վարդապետութեան դասագրքի ուղղութիւնից շատ հեռու մի գործ է:

18-րդ պատասխանի մէջ դարձեալ աչքի ընկնող տառերով յիշուած է ոչխարազգեստ գայլեր բառը: Այդ բառը արդեօք հեթանոսների՞ն է վերագրում պ. Հեղինակը, թէ քրիստոնեայ քարոզիչներին: Եթէ վերջիններիս մասին է, Հակառակում է ինքն իւր 16-րդ Հարց ու պատասխանին, որ է հետեւեալը. «Որ օր ըստ օրէ բազմանալով եւ տարածուելով՝ այժմ ամբողջ աշխարհի (մարդկութեան) $\frac{1}{4}$ մասն հետեւող ունի, առանց բռնութեամբ քարոզելոյ»: Եթէ պ. Գնունին բռնութիւնն ու ոչխարազգեստ գայլութիւնը տարբեր գործողութիւն է Համարում, այդ ջոկ բան է, բայց այս եւս կայ, որ հեթանոսները երբէք ոչխարազգեստ գայլութիւն չեն անում, այլ քրիստոնէութիւնը հալածել են առիւծի պէս ձայն արձակելով եւ քարոզիչներին յայտնապէս կոտորելով, ուրեմն ոչխարազգեստ գայլութիւն անում են առանց բռնութեամբ քարոզելու քարոզիչները, որոնք սպառնալու տեղ չողոքորթում են, սպանելու տեղ՝ փող են տալիս, երկիւղ տալու տեղ՝ հրապարում են:

20-րդ Հարց ու պատասխանի մէջ պ. Գնունին Ցունաց, Ռուսաց Եկեղեցիքը արեւելեան Եկեղեցու առանձին առանձին մասունք է Համարում: Բայց յայտնի է, որ այդ երկու ազգերը մի Եկեղեցի են կազմում՝ ամեն մէկը իւր լեզուով իրան ուղղափառ կոչելով: Պ. Գնունու դատմունքը արեւմտեան Եկեղեցու (պապական) եւ բողոքականութեան մասին խիստ է եւ յարձակողական: Իւր գիրքը ճանաչող ուսուցիչը աշակերտների մէջ երբէք այնպիսի ատելութիւն չպէտք է սնուցանէ դէպի այլ քրիստոնեաները: Եթէ բոլոր Եկեղեցիքը մի սկզբունք ու ծէս ունենային՝ ազգային Եկեղեցի չէր լինի եւ մեր Եկեղեցին էլ իբրեւ քրիստոնեայ Եկեղեցի ծէսով ու արարողութեամբ միացած լինելով ընդհանուր քրիստոնէական Եկեղեցու հետ՝ կորցրած կլինէր իւր ազգայնութիւնը: Ամեն Եկեղեցու պաշտօնեաների մէջ իւրեանց կոչումը չգնահատողներ կան, որոնց արատիքը ամբողջութեան չէ կարելի վերագրել, ինչպէս Եզր կաթուղիկոսի առ Հարկէ Քաղկեդօնի ժողով ընդունելը չի կարելի բոլոր Հայոց Հայրապետներին վերագրել:

Մեր կրօնուսոյցները պարտաւոր են Հայաստանեայց Քրիստոնէական Եկեղեցու ուղղափառ վարդապետութիւնը ուսուցանել աշակերտներին եւ ոչ բամբասել կամ պախարակել այլ Եկեղեցիքը, որի հակադարձն է բամբասուել եւ պախարակուել։ Եկեղեցիների միմեանց հետ ունեցած յարաբերութիւնը կարելի է քննադատել Եկեղեցական պատմութեան մէջ։ Իւր գործածած լեզուով եթէ պ. Գնունին մի բանասիրական գիրք հրատարակէր եւ ոչ թէ մի դասագիրք՝ գուցէ արդարանար։

Պ. Գնունու կարծիքով, բողոքականները Ս. Գրքը աղճատելով, կրծատելով եւ ըստ քմաց յարմարացնելով՝ «որումանց ծրար մի դարձուցած են եւ միայն Ս. Գրքի անունն իբրեւ դիմակ երեսի վերայ առած՝ այնու կմոլորեցնեն Քրիստոսի Հօտն։ Այս աղանդն զանազան ճիւղեր ունի մոլորութեամբ շեղուած յուղղափառութենէ»։ Զուր տեղը պ. Գնունին Մատթէոս կաթուղիկոսի «Բարի մարդ, բարի քրիստոնեայ» գրքի յարմար տեղերից մի քանի գլուխ չէ արտագրել։

Անձնական կարծիք չէ կարելի ներմուծել Քրիստոնէական վարդապետութեան դասագրքի մէջ. օրինակ, պ. Գնունին 23-րդ հարց ու պատասխանին կցել է մի ծանօթութիւն, որով կարծես թէ մոռացել է, թէ ինքն դասագիրք է գրում։ Աչա ծանօթութիւնը. «Այս աղանդոց հետեւող ի Հայոց հերձեալ բազմաց հետ՝ բազում անգամ խօսելոյ առիթ ունենալով, չկարացի մի որոշ գաղափար կազմել նոցա վերայ, թէ ո՞ր աղանդին կհետեւին, գրեթէ ամեն տեսակ աղանդոց սկզբունքն ունին, եւ ինքեանք եւս չգիտեն ստուգիւ, թէ որ աղանդի աշակերտ են, ոմն այսինչ աղանդոյ, ոմն՝ այնինչ, եւ բազումք եւս առանց գիտակցութեան հերձեալ են, բաւական համարելով ի հոգեւոր իշխանութենէ ապստամբել, ուրանալ եկեղեցւոյ ուղիղ վարդապետութիւնն, Ս. Խորհուրդը եւ ծէսք եւ լինիլ թեթեւաբէոն, ուրանալով նախնի Ս. Հարց ամեն քարոզներն եւ դաւանածներն»։ Ամբողջ դասագիրքը այս ծանօթութեան պէս անկանոն կետադրութիւն ունի, ուր հարկաւոր է բութ՝ միջակէտ է դրուած, ուր հարկաւոր է կէտ՝ ստորակէտ է դրուած։ Բառերը անկանոն հոլովմունք ունին՝ մի տեղ աղանդի է, մի տող ներքեւ՝ աղանդոյ եւլն.։ Պ. Գնունին գլխատառերի յաճախ գործածութիւնն էլ է շատ սիրում. օրինակ՝ 22-րդ հարց ու պատասխանի մէջ Ս. Խորհուրդներ, Արարողութիւններ, Կարգագրութիւններ, Առաքելական Աւանդութիւններ, Ծէսեր, Հօտ եւլն.։

28-րդ հարց պատասխանի մէջ, ի միջի այլոց, անհասկանալի է հետեւեալը.- «որոց մի պատճե(է)նն՝ ինչպէս բոլոր հայրապետաց, նոյնպէս եւ Արիստակէս հայրապետին տալով՝ բերաւ ի Հայաստան եւ ներկայացուց Լուսաւորչին»։ Ո՞վ բերաւ Հայաստան՝ Նիկիոյ ժողովը, թէ՞ Ս. Արիստակէս հայրապետը։ Գրուածքից երեւում է, որ ժողովքն է բերել։

Յօդուած Դ.։ Աստուածաշունչ Ս. Գիրք։ 31-րդ հարց ու պատասխանները միմեանց հետ կապ չունին։ 32 եւ 33-րդ հարց ու պատասխանները դասագրքի յատուկ ոճով գրուած չեն։ Հնդկաց Ս. Գիրքը Վեստայ չէ կոչւում, այլ Վեդա է կոչւում։ Ե. եւ Զ. յօդուածները անմիջական կապ չունին «Քրիստոնէական վարդապետութիւն» անուն կրող դասագրքի հետ։ Գուցէ պ. հեղինակը մէջ է բերել՝ իւր բազմակողմանի հմտութիւնը ցոյց տալու համար. այդ մտադրութեան մասին խօսք չունիմ ասելու։ Հստ իս, դրանք մի առանձին բանասիրական յօդուածի նիւթ կարող էին դառնալ, բայց ոչ երբէք 10-12 տարեկան մանուկների ձեռքում դասագիրք։

Հնդհանրապէս խօսելով՝ նախագիտելիքը աշակերտների համար գրուած բան չէ։ Վասն զի, այդ մասը պարունակում է իւր մէջ քննութիւն՝ կրօնների վերայ, Աստուածաշունչ Ս. Գրքի վերայ՝ մատենագրական տեղեկութիւններ, անձնական կարծիք եւլն։

Հստ իս, գիտութեան ուսուցիչը պէտք է գիտութիւնը սորվեցնի առանց իւր անձնական կարծիքը մէջ բերելու, առանց անբացայայտ կտորներ աշակերտների առաջը դնելու՝ իւր շատ հմտութեամբ նոցա զարմացնելու նպատակով։

Պ. Գնունին իւր Քրիստոնէականը գրելիս՝ ինչպէս երեւում է հետեւել է Քննական կրօնագիտութեան, Ալամդարեանի Քրիստոնէական վարդապետութեան, Մսերի Հրահանդ քրիստոնէական հաւատոյ գրքին եւ Գաբրիէլ ու Աբէլ արքեպիսկոպոսի Քրիստոնէականներին։[80]

Գալով պ. Գնունու Քրիստոնէական Բ. մասին՝ առանց լեզուի վերայ ուշ դարձնելու, որ արդէն յայտնի եղաւ վերեւ բերած կտորներից, պէտք է ասել, որ պ. Գնունին Հաւատոյ մասունքը գրել է հանգուցեալ Մսերի «Քրիստոնէական հաւատոյ» գրքի համեմատ, միայն յետ ու առաջ դնելով եւ Օրէնք Աստուծոյ ու Գալուստ Հոգւոյն Սրբոյ յառաքեալս կտորները աւելացնելով։

Բ. գլուխը գրելիս պ. Գնունին հետեւել է Ալամդարեանին ու Մսերին՝ նոցա գրաբառը յաւելուածով եւ փոքր ինչ փոփոխուած բառերով աշխարհաբառի դարձնելով։

Ասեր. Հ. Ի՞ւ ցուցանի գոյութիւն կամ գոլն Աստուծոյ:

Պ. Վկայութեամբ Ա. Գրոց, որք քարոզեն, թէ գոյ Աստուած:

Ալամ. Հ. Ի՞ւ դարձեալ կարեմք իմանալ զգոյութիւն Աստուծոյ:

Պ. Քննութեամբ աշխարհիս, քանզի տեսեալ զերկինս եւ զլուսաւորս նորա ի գեղեցիկ կարգի, իսկ զերկիրս ընդ բուսոց իւրոց եւ կենդանեաց ... անձամբ անձին գոյանալ ոչ կարեն, վասն որոյ զհետ բերեմք լինել ամենազօր գոյութիւնն է Աստուած:

Դասագիրք գրողը նեղսիրտ չպէտք է լինի, նա պարտաւոր է գիտութիւնը ուսուցանել իրեւ մի հաստատուած ծշմարտութիւն, իսկ հակառակորդների կարծիքները մէջ բերելը կարող է աշակերտների մտքում տարակուսութիւն եւ երկրայութիւն ծնեցնել՝ առանց գործին մի մեծ նպաստ մատուցանելու:

77-րդ հարցման պատասխանը, մէջ բերած թուանշաններով, ամենեւին չի պարզաբանւում: Մանաւանդ խորթ է թուում զէրօների բազմապատկած կուտակութիւնը, սակայն այդ բանը յաճախ նկատվում է պ. Գնունու գրքի մէջ:

82-րդ հարցման պատասխանը դասագրքի յարմար ոճով գրուած չէ: 42-րդ երեսի Ա., Բ. ծանօթութիւնները բոլորովին աւելորդ են: Աւելորդ է նաեւ 43-րդ երեսի Բ. ծանօթութիւնը:

Պ. Գնունու Քրիստոնէականի ընթացքին նայելով՝ 50-րդ երեսի Բ. ծանօթութիւնը աւելորդ է: Աւելորդ է նաեւ 53-րդ երեսի Գ. ծանօթութիւնը: Շատ աւելորդներ կան, բայց բոլորը եթէ մէջ բերեմ, գրուածքս շատ կերկարի:

Պ. Գնունի. Հ. Աստուծոյ գոյութիւնը ի՞նչ բանով կիմանամք (74):

Պ. Աստուծոյ գոյութիւնը կիմանամք նախ Աստուածաշունչ Ա. Գրքից, որ կհաստատէ, թէ կայ Աստուած:

Պ. Գնունի. Հ. Ուրիշ ինչ ապացոյց կայ Աստուծոյ գոյութեանը (75):

Պ. Երբոր կդիտեմք անհուն տիեզերաց գեղեցիկ կարգադրութիւնքը, երկնային լուսաւորները, երկրի բյուսերը եւ կենդանիքը, կխորհեմք, որ սոքա ինքնին եղած չեն ... այլ ունին գոյացնող զօրութիւն մի, զոր Աստուած կոչեմք:

218-րդ հարցման պատասխանի մէջ ժամանակագրական սխալ կայ, եւ անկանոն նախադասութիւններ աչքի են ընկնում:

Գրուածքից երեւում է, որ Յուլիանոս Ուրացողը Կոստանդիանոսից, Տրդատից, Սեղբեստրոսից ու Ս. Գրիգոր Լուսաւորչից առաջ է, բայց յայտնի է, որ Յուլիանոսը[81] Տրդատի թոռն Տիրանի օրով պարսից դէմ մղած պատերազմում մեռաւ: Ի՞նչ է կամենում ասել պ. Գնունին հետեւալ բառերով. «Եւ սկսաւ ծաղկել (քրիստոնէութիւնը) օր ըստ օրէ մինչեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, Սեղբեստրոս Հռովմայ հայրապետի, Տրդատայ եւ Մ'եծ Կոստանդիանոսի աշխատութեամբ եւ ընդհանրացաւ Ասիոյ ու Եւրոպայի մէջ շատ տեղեր»:

Որովհետեւ գիրքը արդէն քննուած է ուր հարկն է եւ տպագրուած, վասն որոյ հետամուտ էլ չեմ այդպիսիքը որոնելու: Ես գիրքը վեր առայ իբրեւ դասագիրք եւ ըստ այնմ իմ նկատողութիւններն արեցի:

Պ. Գնունու Քրիստոնէականը գլուխ առ գլուխ նկատողութեան առնելն էլ երկար աշխատութիւն համարելով՝ այսքան կասեմ միայն, որ դասագիրք լինելու յարմարութիւն չունի. նախ՝ խճճուած ոճերովն, ուր գրաբառն ու աշխարհաբառը խառն Կ. Պօլսոյ եւ Արարատեան բարբառի հետ հանդէս են դուրս գալիս, Բ. գիտելիքների ճապաղ դասաւորութեամբը, ուր քննադատութիւն, պատմութիւն, աւանդութիւն, առասպել խառն ի խուռն երեւան են դուրս գալիս, եւ իւրեանց յախուռն զանգուածի մէջ կորցնում են էական ուսանելին: Ես չգիտեմ, թէ պ. Գնունին իւր դասագիրքը ի՞նչ է կարգի ուսումնարանների համար է գրել. եթէ ծխականների համար է՝ իւր նպատակին չի կարող ծառայել, եթէ հասակաւոր մարդիկների ընթերցանութեան համար լոկ մի բանասիրական գրուածք է, պէտք չէր գրքին դասագրքի գրութիւն տալ եւ հարց ու պատասխանով յօրինել:

Քրիստոնէական վարդապետութեան դասագիրք հայ դպրոցների համար պատրաստել է հանգուցեալ Յարութիւն վարդապետ Ալամդարեան՝ ուսուերէնից գրաբառ թարգմանելով, որի աշխարհաբառը Բ. մասի մէջ կարեւոր փոփոխութեամբ կարող էր լաւ դասագիրք լինել: Իւր կարգին դասաւորութեամբ պատրաստել է հանգուցեալ Մսեր, որի Քրիստոսապատումն ու Հաւատապատումը, եթէ այժմեան մաքուր աշխարհաբառի վերածուէին, իբրեւ դասառութեան ձեռնարկ կարող էին պիտանի լինել, իսկ հանգուցեալ Մսերի Հրահանգ Քրիստոնէական հաւատոյ գիրքը գուցէ միայն իւր օրով Լազարեան ճեմարանում դասագրքի պաշտօն կատարած լինի:

Քրիստոնէական վարդապետութիւն գրողները մինչեւ ցայսօր բարոյագիտութիւնը խառնել են հաւատոյ վարդապետութեան հետ եւ ուշ

չեն դարձրել հաւատոյ վարդապետութիւնը որոշել բարոյագիտութիւնից, պատմական հատ կտոր հատուածներից, եկեղեցական ծէսերի նկարագրութիւններից եւլն։ Այդ խառնափնթորութիւնները աւելի շփոթում են մանուկի միտքը, քան թէ նպաստում, որովհետեւ մանուկը դժուարանում է որոշել հաւատոյ վարդապետութիւնը վերոգրեալներից։ Այս ճապաղ դրութիւնը աւելեօք նկատում է պ. Գնունու դասագրքի մէջ։ Հանգուցեալ Միքայէլ եպիսկոպոս Սալլանթեան միայն իբրեւ փորձ առաջին անգամ բարոյագիտութիւնը որոշ մի ընդարձակ գրքի մէջ ամփոփեց։

Մսերը հաւատը տասն գլխաւոր մասերի է բաժանում, պ. Գնունին՝ տասն եւ երկու։ Ի՞նչ պէտք է աշակերտի ուղեղը ծանրաբեռնել մտացածին բաժանումներով։ Հայաստանեայց եկեղեցին արդէն իւր հաւատոյ հանգանակը ունի, որ բաժանում է չորս հատուածների. երեք հատուածները վերաբերում են աստուածային երեք անձինքներին, իսկ չորրորդը՝ եկեղեցուն։ Այդ հատուածների մէջ բացատրուած են իւրաքանչիւրի ստորոգելիքն, որ գիւրին կերպով կարող է աշակերտը սովորել եւ ըմբռնել իբրեւ որոշ բաներ։ Փեշտմալճեանը Հաւատոյ Հանգանակը պարզաբանելով՝ Քրիստոնէական վարդապետութեան նման մի գիրք է յօրինել[82], բայց այն եւս իւր ընդարձակութեամբ ու փիլիսոփայութեամբ անմատչելի է աշակերտներին։

ՄԻ ՔԱՄՆԻ ԽՕՍՔ ԷԼ ԿՐՈՆԻ ԴԱՍԱԲԱՆԴՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Շատ ժամանակ չէ, որ կրօնագիտութեան դասի տեղ մեր դպրոցներում մատակարարում է Սրբազան կամ Ս. Գրոց պատմութիւն։ Սրբազան պատմութիւնը արդարեւ կարող է մեծ ազդեցութիւն ունենալ մանուկի վերայ իւր առաքինի աստուածապաշտ, անփառասէր հերոսների կենսագրութեամբ, բայց բոլորովին անձնատուր լինելով Սրբազան պատմութեանը, անտես առնել ազգային եկեղեցու վարդապետութիւնը, եթէ չասէմ պախարակելի, գո՞նէ գովելի ընթացք չէ։

Սրբազան պատմութիւնը իւր պարզութեամբ պէտք է մանուկ աշակերտին ուսուցանել իբրեւ եկեղեցական պատմութեան առաջին դար, ընդ նմին պարզ եւ մեկին բառերով ընտելացնել աշակերտին քրիստոնէական եկեղեցու հիմնադիր Յիսուս Քրիստոսի պատմութեան հետ, որին կարող է նպաստել Մսերի Քրիստոսապատումը, եթէ լեզուն փոքր ինչ յղկուի։ Քրիստոսապատումի դասաւանդութիւնը այնպէս պէտք է բաժանել, որ Սրբազան Պատմութեան հետ վերջանայ։ Իսկ ազգային եկեղեցական համառօտ պատմութեան հետ սկսել քրիստոնէական վարդապետութիւն՝

անհրաժեշտ է: Այսպէս միայն աշակերտը կարող կլինի ծանօթանալ իւր եկեղեցու անցեալի հետ եւ կիմանայ իւր հաւատոյ խոստովանութիւնը:

Յաւալի է, որ մեր ազգային հոգեւոր դպրոցները մի օրինաւոր նախագիծ չունին ուսման եւ շատ անգամ ոչ թէ առարկայի համար է ուսուցիչ փնդուում, այլ ուսուցչի համար՝ առարկայ: Մեր դպրոցներում դասընթացքները բաժանուած չեն, յայտնի չէ, թէ աշակերտը որ դասարանում ինչ առարկայ եւ որքան է սովորելու: Բայց գուցէ շուտով կգայ ժամանակը, երբ որ բոլոր թեմական տեսուչները եւ բանի բուն վարժապետները ժողովք գումարելով՝ կազմեն ազգային դպրոցների համար մի ծրագիր: Այդ մշակուած ծրագիրը հաստատուելով Հոգեւոր բարձր իշխանութիւնից՝ ընդհանրական օրէնք եւ կանոն կդառնայ հայ դպրոցների համար: Գուցէ շուտով կգայ ժամանակը, երբ մեր դպրոցները կազմատուին այսինչ կամ այնինչ ոքի պատրաստած անկապ անկանոն դասագրքից, որ ուսումնարանի վարչութիւնը խաթրիչուն ընդունել է հեղինակին շահելու համար: Կգայ ժամանակ, երբ որ թեմական տեսուչների եւ բանիբուն վարժապետների ժողովը ընդհանուր համաձայնութեամբ բոլոր դպրոցների համար առարկաների միատեսակ ձեռնարկներ կընդունի՝ արդէն եղածների կատարելագոյնը ընդունելով եւ պակասորդը լրացնելով: Գուցէ կգայ ժամանակ, երբ որ բոլոր դպրոցները միմեանց հետ այնպիսի կապ ունենան, որ մէկի մէջ աւարտողը, առանց զրկանքի եւ ժամանակի կորուստի, կկարողանայ շարունակել մի այլ դպրոցի համեմատաբար բարձր դասարանում: Իհարկէ, այդ ժամանակ պ. Գնունու Քրիստոնէականի բաղդը կորոշուի՝ կամ կրկին եւ կրկին տպագրութեամբ կպսակուի հեղինակի ջանքը եւ կամ եղածն էլ գրավաճառանոցների դարակների մշտնջենական զարդը կմնան՝ մուշտարի չունենալով պատճառով:

Թող ների ինձ պ. Գնունին, որ ես մի քիչ խիստ վարուեցի իւր դասագրքի հետ: Գիրքը հրատարակելուց յետոյ հասարակութեանն է պատկանում, եւ հասարակութիւնը կարող է իւր կարծիքը յայտնել, որից մէկն էլ ես եմ: Եթէ պ. Գնունին ինձ էլ հերձուածող աղանդաւոր համարելով կասի. «Խսկ զոյիլոսաց, իմաստակաց եւ հերձուածող աղանդաւորաց բծախնդրութեանց դէմ պատրաստած եմ մի մեծ եւ ընդարձակ պատասխանի», այն է՝ «արհամարհական լոռութիւն»¹, ինքն գիտէ: Բայց ես իմ կողմից իբրեւ վերջին խօսք կասեմ՝ 251 երեսի վերջին հատուածի երկու անկապ իմաստները բոլորովին անպէտք են, ի՞նչ յարաբերութիւն ունին Սողոմոնի իմաստութեան գրքի (Բ., 12-23, Դ., 10-15, Ե., 1-5) գրուածները՝ գրքի վերջաբան համարելի գրուածքի հետ, որ միասին են գրուած՝ առանց նոր տողից անգամ սկսելու:

1 Գնունի Բարսեղ, Զրիստոնէական վարդապետութիւն, Եր. Է.:

Եթէ Բ. տպագրութեան ժամանակ պ. Գնունին ուշ կղարձնի լեզուի կանոնաւորութեան, գիտելիքների օրինաւոր եւ ամփոփ դասաւորութեան վերայ, մատենագրական քննադատական հատուածները յապաւելով՝ կիմանամ, որ պ. Գնունին իմ խօսքերը բարեկամի խորհուրդ ընդունելով յարգել է:

**17-ն Նոյեմբերի 1880 ամի
ի Ա. Էջմիածին**

ԲՈՆԻ ՄԻՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ ԼԵՐԱՍԱՆԻ ԸՆԴ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՆ ՀՈՌՎԱՎԱՅՅԱՅԻ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՎՆՔ¹

Այս վերնագրով գիրքը գոհութեամբ մեծաւ ստացանք պ. Կարապետ Եղեանից: Գրքի մասին հարկ ենք համարում տալ տեղեկութիւն մեր ընթերցողին: Ի բաց թողնելով «Մատենագրութիւնք պատմութեան Հայոց Լեհաստանի», ուր յիշուած են աղբիւրները, որոնցից օգուտ է քաղել պ. Հրատարակիչը, «Յանկ կարեւոր վրիպակաց» եւ «Յանկ յատուկ անուանց» - գիրքը բաժանուած է հետեւեալ մասների՝ Ա. Յառաջաբան, երես է.- ԽԲ., Բ. Պատմութիւն Առաքել վարդապետի, ԳԼ. ԻԼ., երես ԽԵ.-ԿԶ., Գ. Յիշատակարան Հ. Պիդու, երես 1-135, եւ Դ. Յիշատակարան Երկրորդ, երես 139-270:

Գիրքը նուիրուած է Հանգուցեալ Գէորգ Դ. Վեհափառ Կաթուղիկոսի յիշատակին, եւ գրուած ու թարգմանուած է յստակ գրաբարով:

Պ. Եղեանի այս գնահատելի աշխատութիւնը Հրատարակուելուց յետոյ հայ մամուլը անտարբեր չմնաց: «Արձագանք» շաբաթաթերթը քաղուածօրէն բառացի թարգմանութեամբ Հրատարակեց յառաջաբանը աշխարհաբար ոճով, «Մեղու» լրագիրը եւս սկսել է 56 համարից՝ գրքի մատենախօսութիւնը, որից հենց առաջին մասում պ. Մատենախօսը Մելքիսեդէկ կաթուղիկոսի գործերը Փիլիպպոս կաթուղիկոսի վերայ է դնում, եւ այսպէս Մելքիսեդէկի տեղ՝ յիշում է Փիլիպպոսի անունը, որ մեր կաթուղիկոսների շարքում ամենաարժանաւոր, առաքինի եւ ժողովրդի համար անձնանուէր հովուապետներից մէկն է:

Պ. Եղեանը յառաջաբանի սկզբում համառօտ կերպով յիշելով իւր հրատակութեան շարժառիթ հանգամանքը՝ անցնում է բուն խնդրին՝ ամենայն ճարտարութեամբ ամփոփելով Առաքել վարդապետի, Հ. Պիդուի եւ Երկրորդ յիշատակարանի միտքը, այնպէս, որ կարդալով յառաջաբանը՝ կարեւոր տեղեկութիւնները լուսաբետներից մէկն է:

Հստ պ. Եղեանի՝ պատերազմական եւ աշխարհակալական ոգին հայերի մէջ այնպէս վառ չէ եղել, ինչպէս կրօնականը՝ իսկ Տիգրան Երկրորդի՝ Միհրդատի աջակցութեամբ մըցումը ընդդէմ հռովմայեցւոց՝ եղել է միմիայն նոցա միաբանակցութեան եւ ցանկութեան հետեւանք: Այնպէս որ Պոմպէոսի յաղթութիւնից եւ Անտոնիոսի արշաւանքներից յետոյ

1 «Արարատ», 1884, էջ 347-355, 397-402, 442-449: Ստորագրված է Յ. Վ. Ս.:

Հայոց պետութիւնը մտաւ հռովմեացւոց, յետոյ՝ Պարսից եւ ապա՝ Ցունաց կայսրութեան իշխանութեան ասպարէգ: Պ. Եղեանը այսպիսի տխուր գունով չէ ներկայացնում կրօնական ոգին՝ մանաւանդ քրիստոնէութիւնը ընդունելուց յետոյ:

Հստ պ. Եղեանի, Հայերը ձգտումն չեն ունեցել միաւորեալ եւ անկախ տէրութիւն կազմելու կամ եղածը պահպանելու, իսկ քրիստոնէութիւնը ընդունելուց յետոյ, երբ որ ազգն ու եկեղեցին միաւորուեցին, ազգը կամ ազգային գաղափարը մարմնացաւ եկեղեցու մէջ: Եւ հետեւեցնում է. «Սորին յաղագս յար վառ տեսանեմք ի նոսա զիղձ Հոգեւորի անկախութեան, եւ այս ձգտումն յազատութիւն կրօնի եւ եկեղեցւոյ իւրեանց՝ կարեւորագոյն է պատմութեան Հայոց եւ որոշիչ յատկանիշ նորան»¹:

Հստ ամենայնի ընդունելով այն հանգամանքը, թէ քաղաքական իշխանութիւնից զուրկ ազգի համար կրօնը ազգային գոյութեան միակ հաստարանն ու միաւորիչ կապն է, պէտք է խոստովանել, որ եթէ Հայերը չեն ունեցել Հզօր պետութիւն՝ այդ ոչ այնքան նոցա մէջ պատերազմական առաքինութեան չգոյութիւնիցն է, որքան երկրի աշխարհագրական դիրքից, վասն զի, թող որ երկիրը բնական բաժանմամբ զանազան մասերի եւ նախարարութեանց էր տրոհուած, եւ բարձրաբերձ լեռների ծործորները մեծ արգելք էին դնում ներքին միաւորութեան ու կապակցութեան, Հայաստանը գտնուելով Պարսկաստանի, Ցունաստանի եւ ի հնումն ասորական եւ բարելական տէրութեանց սահմանակից, եւ շրջապատուած լինելով Հզօր դրացիներով, մի հատիկ ճանապարհն էր այդ ազգաց միմեանց Հետ ունեցած պատերազմական արշաւանքի: Այս բաղդին ենթակայ լինելով՝ պարտաւոր էր յարգել մէկի կամ միւսի դաշնակցութիւնը, հետեւաբար եւ երկրորդական տեղ բռնել այդ մրցմանց մէջ:

Ա. Վրթանէս Հայրապետի բուռն ջանքը Տրդատի մահից յետոյ Խոսրովին եւ ապա Տիգրանին թագաւորեցնելու եւ Մեծն Ներսէսի աշխատութիւնն եւ տառապանքը Պապին թագաւորեցնելու, եւ Սահակ Պարթեւի Հզօր ընդդիմութիւնը նախարարների դէմ՝ Արտաշրին չմատնել պարսից, արդէն քաջ իսկ ապացոյց են, որ քրիստոնէութիւնը ոչ թէ արգելք էր լինում «կազմելոյ պետութիւն միաւորեալ եւ անկախ, եւ կամ պահպանելոյ զոր միանգամ ընկալան», այլ ամեն ջանք գործ էր դնում, որպէս զի հնար լինի կազմեալ պետութիւնը միաւորեալ եւ անկախ պահպանել: Եթէ քրիստոնէութիւնը ուրիշ ազգաց վերաբերութեամբ կենսատու եւ փրկարար է, եւ միակ օճան բարգաւաճման զօրութեան՝ Հայոց համար ուրիշ կերպ ներգործութիւն ունենալը տարօրինակ բան կարող է հա-

1 Բոնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Յոհովնայ: Պետերբուրգ, 1884, Յառաջաբան, եր. Ե.-Ը.:

մարուել: Քաղուածօրէն հետեւենք՝ համառօտ ամփոփելով ի գիտութիւն մեր ընթերցողների պ. Եզեանի յառաջաբանի շարունակութիւն:

Դ. դարում Հայաստանի Պարսից եւ Յունաց մէջ բաժանուիլը, պարսիկների ձգտումը հայերին զրադաշտական կրօնին դարձնելով՝ յոյներից հեռացնել ու իրանց հետ միացնելը, եւ արաբացւոց օրով Հայաստանի անկերպարան վիճակը ներկայացնելով՝ պ. Եզեան անցնում է Բագրատունեաց Հարստութեան սկզբնաւորութեանը՝ ըստ ամենայնի արդարապէս նկատելով, որ տիրող պետութիւնները միշտ ձգտել են հայերին կրօնապէս միացնել իրանց հետ, վասն զի լաւ համոզուած էին, որ մի հպատակ ազգի առանձնութեան եւ ինքնուրոյնութեան միակ հաստարանը կրօնն է, այդ հաստարանը կործանելուց յետոյ՝ հպատակ ազգը կորցնում է ինքնուրոյն լինելու յատկութիւնն ու ապաւէնը եւ առ խարիսափ ընկնում է իրանից հզօրագոյնի ճանկը, եւ ձուլելով նորա հետ՝ կորցնում է իւր գոյութիւնը, ինչպէս պատահեց ի միջի այլոց Լեհաստանի հայերին, որոնց ոսոխ լատին կրօնաւորները նախ հարթեցին ճանապարհը միջամուխ Հայոց եկեղեցական գործերին, յետոյ պատուաստեցին կաթոլիկութիւնը հայկական եկեղեցու վերայ, եւ որովհետեւ հայկական եկեղեցին իւր բնիկ հողի վերայ չէր՝ բոլորովին տեղի տուեց կաթոլիկութեան, եւ այսպէս կաթոլիկացած ազգը կորցնելով եկեղեցին՝ կորցրեց լեզուն ու ազգը, եւ իւրացնելով լեհացւոց լեզուն ու ազգային սովորութիւնները՝ խառնուեց նոցա հետ եւ կորաւ:

Պ. Եզեանը յառաջաբանի Բ. գլխում յիշելով Անի քաղաքի անկումը եւ սելջուկեանց արշաւանքը, իբրեւ դոցա բնական հետեւանք՝ նկարագրում է անեցւոց գաղթելը: Այս գաղթականութեան օժանդակում էին յոյները՝ տալով նախարարներին Հայաստանից դուրս բերդեր, քաղաքներ եւ գաւառներ: Այսպիսով, հայերը բազմացան Փոքր-Ասիայում եւ Կիլիկիայում. եւ այս անում էին յոյները՝ կարծելով, թէ հայերի գաղթելուն նպաստելով՝ Հայաստանում կնուազեցնեն եւ կտկարացնեն հայ տարրը եւ առանց դժուարութեան կտիրապետեն Հայաստանին: Բայց իրանց հաշուումը շատ սխալուեցին, վասն զի ցրուած հայերի տեղ մահմետականները բռնեցին, եւ այն օգնութիւնը, որ կարող էին սպասել յոյները հայերից՝ իբրեւ քրիստոնեայ հաւատակիցներից՝ կորցրին, իրանց դէմ յարուցանելով մահմետականների թշնամական յարաբերութիւնը: Եւ Հայաստանը որպէս տէրութիւն իբրեւ պատուար կարող էր ծառայել Յունաց կայսրութեանը ընդդէմ արաբացւոց: Յոյները իրանք իրանց ձեռքով այդ պատուարը կործանեցին եւ պարտաւորուեցին անմիջական մրցման մէջ մտնել մահմետականների հետ՝ վերջի վերջոյ զոհ տալով նաեւ իրանց պետութիւնն ու մայրաքաղաքը:

Գաղթած հայերը մի անգամ իրանց հայրենի երկիրը լքանելուց յետոյ այնուհետեւ ցրւում էին այնտեղ, ուր կարծում էին, թէ կարող են հանգիստ վայելել։ Այսպէս, հայոց գաղթականութիւնը հասաւ մինչեւ Աժտերխան, եւ իբրեւ վաճառական ժողովուրդ սկսեց Սեւ եւ Ազախուծովերին մօտ ջենովացւոց վաճառատեղիների հետ յարաբերութիւն ունենալ, որով տարածուեցին Խրիմ, Ռուսաստան, Մողագիա, Վալաքիա, Պոդոլիա, Լեհաստան, Գալիցիա, Տրանսիլվանիա, Մաջառատան եւ Իտալիա, եւ ոչ այսչափ միայն, այլեւ Հայաստան աշխարհին հասած վտանգներին համեմատ՝ շատանում էր գաղթականութիւնը։ Խրիմում, ինչպէս ԺԳ. եւ ԺԴ. դարի պատմիչները գրում են, հայերը այնքան շատացած էին, որ երկիրը Ծովային Հայաստան էր կոչում, եւ Կաֆայում (Թէոդոսիայում) հայերի թիւը 30.000 էր համարւում, իսկ հայոց եպիսկոպոսը ջենովացւոց հիւպատուների հետ դաշինք էր կոռում։ Հայերի այսքան բազմութիւնը իհարկէ չէր կարող իւր վերայ չգրաւել Հռովմայ հայրապետների ուշադրութիւնը, եւ ահա 1318թ. Յովհաննէս ԻԳ. պապը Կաֆայում եպիսկոպոսական աթոռ է հիմնում եւ առաջին եպիսկոպոս Հերոնիմոս, որ Փրանչիսկեան կարգիցն էր, հետամուտ է լինում, որ հայերը հնազանդեն պապին։ Հռովմայ այս հետամտութեանը արգելվ է լինում ջենովացւոց իշխանութիւնը՝ իւր հիւպատուներից մէկի բերանով ասելով. «Գիտէք, որ աշխարհիս բնակիչների մեծ մասը հայեր են, որոնք շատերից հաւատարիմ եւ պատուական վաճառական մարդիկ են, որոնցից մեծ շահ ունի պետութիւնը»։

Կաֆայի հայերը ունէին սեպհական եպիսկոպոս, 24 եկեղեցի եւ մի վանք, որոնց մէջ պահպան էին Անիից տարուած եկեղեցական սպասներ եւ սրբոց պատկերներ։ Երբ որ օսմանցիք նուաճեցին Խրիմը եւ սկսեցին նեղել հայերին, նոքա սկսեցին գաղթել Լեհաստան, ուր նախկին հայ գաղթականները մեծ մեծ արտօնութիւններ էին վայելում։ Հայերը 1062թ. հրաւիրանօք ոռւսաց իզեասլաւ եարուալովիչ մեծ իշխանի գաղթեցին Ռուսաստան եւ բնակուեցին Կիեւ եւ Կամենեց քաղաքներում։ Հայոց յաջողակութեան համբաւը լսելով Գալիցիոյ Դանիէլ Ռոմանովիչ իշխանը եւ նորա որդին՝ Լեւոն՝ հրաւիրեցին նոցա բնակուել Իլվով քաղաքում։ Սկզբում հայերը մեծ նեղութիւններ էին կրում յաճախակի պատերազմներից, բայց երբ որ լեհաց թագաւոր Մեծն Կազիմիր Լեհաստանի հետ միացրեց Իլվովի գաւառը, ոչ միայն հայերին խաղաղացրեց զանազան առանձաշնորհութիւններով, այլեւ սկսեց հրապուրել նոցա դէպի իւր պետութիւնը, եւ բնակեցրեց Իլվովում, թոյլ տուեց նոցա իրանց օրէնքներով վճռել իրանց դատերը, եւ կրօնի ազատութիւն շնորհեց։ Այս արտօնութիւնները շլացրին հայերին, որոնք սկսեցին գունդագունդ դէպի Լե-

Հաստան աճապարել եւ այս ժամանակ ժե.-րդ դարում, երբ Հայաստանը ալեկոծւում էր բարբարոսների արշաւանքներից եւ սրածութիւններից: 1402թ. Վլադիսլաւ Ա. թոյլ տուեց հայերին իւր բոլոր պետութեան մէջ վաճառականութիւն անել, իսկ 1641թ. Վլադիսլաւ Դ.-ն մաքսերից եւ տուրքերից ազատ կացրեց: Սկզբում պարտաւորեցնում էին հայերին՝ գերմանացի ժողովրդոց պէս, նոցա ստացած սահմանադրութեան համեմատ, նոցա Մագտեբուրգ կոչուած օրէնքով վարուիլ եւ դատուիլ քաղաքի վոյթի ու դատաւորների ձեռքով, բայց հայերը գրեթէ երկու դար մաքառելով իլվովի գերմանացիների հետ, ուր, ուրեմն, Կազիմիր Դ.-ից 1469թ. իրաւունք ստացան առանձին վոյթ եւ դատաւորներ ունենալ, իսկ յետոյ 1476թ., 1510թ. եւ 1518թ. հրովարտակներով հայերը պարտաւորուեցին անշարժ գոյքերի, բռնաբարութեան, սպանութեան, վէրքի եւ գողութեան համար դատուել քաղաքի վոյթի եւ դատաւորների ձեռքով:

Այս որոշումից դժգոհ՝ 1518թ. հայերը բողոքեցին Սիգիզմունդ Ա. թագաւորին, որի հրամանով թարգմանեցին լատիներէն եւ ոսութինաց լեզուով իրանց վաղեմի օրէնքները եւ 1519թ. ներկայացրեին ի քննութիւն, որ եւ աննշան փոփոխութեամբ հաստատեց Սիգիզմունդ, մինչեւ որ 1549թ. Սիգիզմունդ Աւգուստոս թագաւորը հայերին բոլորովին ազատ կացրեց քաղաքի վոյթից եւ դատաւորներից՝ գրելով. «Իրանց ամեն դատաստաններում եւ առանձնական գործերում հայոց դատաւորները վճիռ տան, ոչ ոք չարգելի նոցա (հայերին) դիմել դէպի նոցա¹ (դատաւորները)»: Նոյն առանձնաշնորհութիւնն էին վայելում նաեւ իլվովից դուրս եղած Լեհաստանի հայ գաղթականները: Լեհաստանի հայոց առաջին հոգեւոր վիճակը հաստատուեց իլվովում 1364թ. Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի² հրամանաւ եւ Մեսրովը կաթուղիկոսի[83] ձեռքով: Առաջին եպիսկոպոսի անունն էր Գրիգոր:

Ժէ. դարում, երբ Հայաստանը շահ-Աբասի գերեվարութեան երեսից աւերակ էր դարձել, իսկ ժողովուրդը թշուառացած յոգիս ապաստան իրանց անձը ապրեցնելու համար գունդագունդ գաղթում էին, Լեհաստանը իւր պատսպարած հայերի բարեբաստիկ վիճակով չէր կարող հրապուրելի չլինիլ: Ուստի, ամենայն նեղեալ այնտեղ սփոփանք գտնելու յոյն էր տածում: Այսպէս վարուեց նաեւ Մելքիսեդէկ կաթուղիկոսը, որ պարտքերի համար քանից մահու էր դատապարտուած եւ հազիւ

1 Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Յոռվմայ, Յառաջաբան, Եր. ԺԸ:

2 Հայոց պատմութիւնից յայտնի է, որ 1441թ. Կիրակոս Վիրապեցու ընտրութեամբ Հայրապետական Աթոռը Սսից փոխադրուեց Ս. Էջմիածն: Յետեւաբար, Մեսրովը կաթուղիկոսի օրով, որ Արտազի Թաղէի վանուց վանահայր էր եւ 1360 թուերին յաջորդեց Յակով Սսեցուն՝ Յայրապետական Աթոռը դեռ չէր փոխադրուել Ս. Էջմիածն: Թուի, թէ պ. Եզեան Սսի կաթուղիկոսութիւնը Ս. Էջմիածնի կաթուղիկոսութիւն է կոչում, որովհետեւ այդ Աթոռը Ս. Էջմիածնից աստանդական լինելով՝ առ ժամանակ մի դադար էր առել Սսում:

ազատուած: Մելքիսեդէկ իրան եւ Աթոռը տառապանքից ազատելու համար գնաց Լեհաստան, ուր վէմ գայթակղութեան նիկոլ չեպիսկոպոսի ձեռնադրելու թուլութիւնն ունեցաւ: Իսկ մենք այստեղ ընդհատենք պ. Եղեանի յառաջաբանի շարունակութիւնը եւ դառնանք Առաքել վարդապետին, որ առանց կաթոլիկ կղերի ջանադրութեանցը խելամուտ լինելու պարզ եւ սրտաշարժ ոճով գրում է Լեհաստանի հայոց՝ նիկոլի երեսից կրած տառապանքը:

Մելքիսեդէկ նուիրակութեան համար գնաց իլվով, եւ ոմն նիկոլ արեղայ, միջնորդների ձեռքով շատ ոսկիներ առաջարկելով նորան, խնդրեց իլվովի եւ շրջակայից եպիսկոպոս ձեռնադրուել: Այս որ իմացան քաղաքի ժողովուրդը, քահանայք, իշխանք եւ ուամիկք, գիտենալով նիկոլի որպիսութիւնը՝ յայտնեցին կաթուղիկոսին, որ չձեռնադրի նորան: Կաթուղիկոսը առ ոչինչ համարելով ժողովրդի անընդհատ կրկնուող խօսքը նիկոլի արժանութեան համար, ուր, ուրեմն, քաղաքից դուրս եղած Հաճկատար Ա. Աստուածածնի վանքում գաղտուկ, գիշերը ձեռնադրեց եպիսկոպոս: Ժողովուրդը իրազգած լինելով՝ շուտով վերայ հասաւ եւ աղաղակում էր. «Մի օր Հնէր զդա եւ մի մատներ զմեզ եւ զեկեղեցիս մեր ի ձեռս անիրաւիդ այդմիկ, զի գիտեմք զդա եւ զրպիսութիւն վարուց դորա, վասն որոյ ոչ է մեզ ընդունելի: Եւ կաթուղիկոսն նստեալ ի վերայ աթոռոյ՝ օր Հնէր զնիկոլ արեղայն եպիսկոպոս, եւ խաչիւն, որ ի ձեռին էր, սաստէր ժողովրդեանն եւ զբանս տգեղս, զոր ոչ է պարտ յիշել՝ ասէր նոցա»¹:

Երբոր Մելքիսեդէկ իլվովից ուղեւորում էր Կամենեց, տեղւոյն ժողովուրդը աշխատում էին, որ նիկոլին էլ տանէ: Նիկոլը ըստ երեւոյթին՝ հաճութիւն տուեց հեռանալ եւ կաթուղիկոսի հետ մի քանի օր ուղեւորելուց յետոյ՝ յետ գարձաւ իլվով, ընդդէմ հակառակորդաց՝ կաթուղիկոսի բանադրանաց եւ նզովից թղթերը ձեռքին, որ եւ կարդաց ի լուր ժողովրդեան, իսկ Մելքիսեդէկ կաթուղիկոսը Կամենեցում հիւանդացաւ եւ մեծի պահոց ծաղկազարդի շաբաթ օրը Հայոց Ռէն. Թուին մեռաւ եւ թաղուեց Կամենեցում:

Մի քանի տարուց յետոյ նիկոլը եկաւ Կամենեց եւ Խաչկօ սարկաւագին արեղայ ձեռնադրեց՝ անունը Ռնոփրիոս փոխելով: Հէնց այդ ժամանակներն էլ Ա. Էջմիածնի նուիրակ Կեսարացի Գրիգոր վարդապետը Կամենեց եկաւ: Նիկոլ կամեցաւ առանց քառասունքը լրացնելու՝ Ռնոփրիոսին պատարագել տալ, այս պատճառով խնդրեց Գրիգոր վարդապետի հաճութիւնը, որի դժկամութիւնը տեսնելով թէեւ այն շաբաթը յետաձգել տուեց, բայց միւս շաբաթի կիւրակէին նորընծայի քառասնից 22-րդ

1 Բոնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Յոռվմայ, Եր. ԽԶ.:

օրը նույրակի դէմը եկեղեցու դուռը փակելով՝ պատարագել տուեց, եւ բարկանալով Գրիգոր վարդապետի դէմ՝ Կամենեցի երկու եկեղեցիների դուռն էլ փակեց, որով ժողովրդին զրկեց աւագ տօների ժամերգութիւնից: Նիկոլ սորանով չբաւականացաւ, այլ Գրիգոր վարդապետին մատնելով քաղաքի վոյթին որպէս թուրքաց լրտես՝ բանտը դնել տուեց, եւ այսպէս արգելեց նորան իլվով գնալ, մինչեւ որ ժողովրդի երաշխաւորութեամբ ազատուելով՝ հրաման ստացաւ յետ դառնալ, որ տեղից եկել էր: Գրիգոր վարդապետը Կամենեցից վերադարձաւ Բուղդան եւ Ռումելիա՝ եւ ճանապարհին Նիկոլի վերայ բանգրանաց եւ նզովից թուղթ գրելով՝ ուղարկեց իլվով:

Մովսէս կաթուղիկոսն[84] եւս Գրիգոր վարդապետի խնդրանօք բանագրեց Նիկոլին, որի հակառակորդները այդ բանագրանաց թղթերը ի նկատի ունելով՝ սկսեցին նորա երեսովը տալ, եւ մարդու տեղ չէին դնում: Ժողովրդեան խորհրդին լսելով՝ Նիկոլ 6.000 դուռուշ ճանապարհի ծախք ստանալով՝ յուղի անկաւ գնալ Գրիգոր վարդապետից ներումն խնդրելու, եւ հասաւ մինչեւ Բուրսա քաղաքը, ուր Արիստակէս վարդապետի խորհրդին անսալով՝ հիւանդ ձեւացաւ եւ գրով խնդրեց ու ստացաւ ներումն Գրիգոր վարդապետից, որ Կեսարիայումն էր: Բայց յետոյ, երբ Գրիգոր լսեց, թէ Նիկոլ հիւանդ չէ եղել, այլ իւր հակառակորդ Արիստակէս վարդապետի խոսքին անսալով է, որ չէ եկել անձամբ ներումն խնդրելու, բարկացաւ եւ նորից բանագրեց, եւ Խաչատուր վարդապետին էլ նորա՝ նույրակութեամբ Կեսարիայում եղած ժամանակ, Գրիգոր վարդապետին յանձնարարեց, որ իլվովում չընդունի Նիկոլին: Երբ Խաչատուր վարդապետ իլվով հասաւ, որովհետեւ հեզաքարոյ մարդ էր, ժողովրդեան բոլոր գանգատները լսելուց յետոյ սկսեց առանձին խրատել Նիկոլին:

Նիկոլ՝ Խաչատուր վարդապետի հետ եւս սկսեց անարգութեամբ վարուել: Դատաւորները փակելով եկեղեցու դռները՝ դատի կանչեցին, իսկ Նիկոլ, նախապէս դատարանում երկու օտարազգի պահած լինելով, դուրս կանչեց դատի ժամանակ եւ նոցա խնդրեց վկայել ի պահանջել հարկին, որ դատաւորները համարձակում են իրան, որպէս եպիսկոպոսի, դատել մի վարդապետի հետ, որ թուրքաց լրտես է. օտարազգի վկայքը խոստացան վկայել: Նիկոլ տեսնելով, որ գործը ծանր կերպարանք է ստանում՝ զղջալ կեղծեց եւ ներումն էր խնդրում Խաչատուր վարդապետից ու ժողովրդից: Խաչատուր վարդապետը թէեւ շատ միջնորդեց հաշտեցնել ժողովրդին եպիսկոպոսի հետ, սակայն երբ տեսաւ, թէ հաշտութեան հնար չկայ՝ «Կալեալ իւրով ձեռամբ զիողպատն իւր՝ թօթափելով ասաց. անպարտ եմ ես ի մեղաղրութենէ դորին, դուք գիտասչիք»: Նիկոլ եպիս-

կոպոսը տեսնելով, որ իլվովացիք չեն հաշտում, եւ դատաւորները չեն բաց անում եկեղեցու դռները՝ դիմեց եզուխտներին եւ այսպիսի ձեռագիր տուեց. «Ես Նիկոլայոս եպիսկոպոս Հայոց իմովս կամաւ միաբանեցայ ընդ եկեղեցւոյն Հոօմայ եւ մտի ի հնագանդութիւն փափին ամենայն հետեւելովքն իմովք, կատարել զամենայն հրամանս, որք առ ի նմանէ»¹:

* * *

Եզուխտների գլխաւորը ուրիշների հետ Նիկոլին տանում է լատին արքեպիսկոպոսի մօտ, որ պատգամաւոր ուղարկեց քաղաքի իշխանին Նիկոլի առաջ Հայոց եկեղեցիների դռները բանալ կարգադրելու համար, սակայն երբ հայերը կամովին չկամեցան եկեղեցու դուռը բանալ, մի օր ժողովուեցին շատ եզուխտներ, եւ գնալով քաղաքի իշխանի եւ դատաւորների մօտ՝ նոցանից զօրականներ եւ մարդիկ վեր առան եւ եկան Հայոց եկեղեցու դուռը, առաջարկեցին եկեղեցու դռները բանալ, եւ երբ հայերը հրաժարուեցին, այն ժամանակ եկեղեցու դռները ջարդեցին եւ Նիկոլին մտցրին եկեղեցի եւ եկեղեցին իւր գոյքերով ու հարստութեամբ յանձնեցին նորան: Եւ ոչ այսչափ միայն, այլեւ հետամուտ եղան Հայոց մեծամեծներին եւ իշխաններին բանտարկել: Առաքել վարդապետ այսպէս է նկարագրում Իլվովի Հայոց Մայր եկեղեցու գոյքը. «Եւ ի մէջ եկեղեցւոյն կայր գանձատուն, եւ ի նմա գիրք եւ անօթք յոյժ բազումք, գրեանք աւելի քան զհազար փերթ, ամենեքեան ընտիրք եւ պատուականք եւ վարդապետականք, յորս էին ոսկետուփ Աստուածաշունչք եւ Շարակնոցք, եւ այլք գրեանք բազումք, սոյնպէս եւ անօթք, սկիհք եւ խաչք, քշոցք եւ բուրգառք, կանթեղք եւ աշտանակք, շուրջառք եմիփորոնք, թագք եւ վակասք, սուրբ նշանք եւ սրբոց նշխարք եւ որ ի հարց եւ ի հաւուց, ի վաղեմի եւ ի նախկին թագաւորաց ունէին մուրհակք եւ նոմոսք եւ այլ եւս ինչ յոյժ բազում: Սոքա ամենեքեան ի մէջ եկեղեցւոյն էին ի նոյն գանձատան, զորս գրաւեաց ընդ իւրով իշխանութեամբ Նիկոլն: Ոչ միայն զայս եկեղեցիս, այլ եւ զայլ եկեղեցիսն եւ զվանօրայսն, որք ի քաղաքին եւ որք շուրջ զքաղաքաւն էին եւ զամենայն աւանդս նոցա, զտուն եւ զանդաստանս, զայսօրիս եւ զխանութս կալաւ եպիսկոպոսն ընդ իւրով իշխանութեամբն ասելով. Ես եմ եպիսկոպոս, իմ են եկեղեցիք ամենեքեանք եւ աւանդք իւրեանց: Իսկ Խաչատուր վարդապետն եւ ամենայն ժողովուրդք Հայոց, որք ի Լով կային, մնացին արտաքոյ եկեղեցւոյ, քանզի թէ մտանէին յեկեղեցին՝ հարկ էր նոցա մտանել ընդ իշխանութեամբ փափին եւ ընդունել զնորին դաւանութիւնն, այլեւ պարտ էր հնագանդել

1 Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Յոռվմայ, Եր. ԾԵ.:

Նիկոլայի եպիսկոպոսին: Եւ Հովացիք ոչ ախորժէին զայսոսիկ, վասնորոյ եղեն վարանեալք եւ տարակուսեալք եւ ոչ կարէին գտանել զճար ինչ: Եւ մնացին ժողովուրդք Հայոց, որք ի Հով քաղաքին էին՝ առանց եկեղեցւոյ»¹:

Խաչատուր վարդապետը քաղաքից դուրս Ա. Խաչ վանքումն էլ չկարողացաւ հանգիստ մնալ, վասն զի Նիկոլի դրդմամբ զինուորները շրջապատեցին վանքը եւ թուրքի լրտես էին որոնում, մինչեւ որ Նիկոլ վրայ հասաւ եւ զինուորներին ճանապարհ դնելով՝ ինքն վարդապետին առաւ եւ քաղաք բերեց, որ տեսնելով թէ եզուիտների հետ հաւատոյ խնդիրների մասին իւր վարած վէճերը օգուտ չունին, իլվովից դուրս եկաւ եւ վերադարձաւ էջմիածին, «առ Մօսէս կաթուղիկոս եւ առ այլ վարդապետսն, որք ամենեքեան ցաւագին սրտիւ, արտասուաթօր աչօք սգային վասն Հայոց, որք էին ի Հով քաղաքին, թէ զիարդ լինի փրկութիւն նոցա»: Խաչատուր վարդապետի հեռանալուց յետոյ Նիկոլ «սկսաւ զամենայն ժողովուրդսն եւ զգանձս եւ զամենայն ինչս եկեղեցւոյն ուտել եւ մանրել եւ զմնացորդս առ ոտն արկանել»: Հալածանքը հայ ժողովրդի վերայ սաստկացաւ: Նիկոլը (ձեռնտուութեամբ եզուիտաց) շատ զօրացաւ եւ բոնացաւ ժողովրդի վերայ, բանտարկում էր, երեք, չորս հարիւր դուռուց տուգանք էր առնում, ննջեցեալները թաղելու, գերեզմանատեղի եւ գերեզմանաքար ձգելու համար փող էր պահանջում: «Սոյն պատճառ ի վասն եւ պսակը եւ մկրտութիւնք խափանեցան, զորս տարեալ յայլ քաղաքս՝ պսակէին եւ մկրտէին, եւ զմեռեալս յայլ քաղաքս տարեալ թաղէին: Եւ զայսոսիկ առնէին ի ծածուկ թարց զիտելոյ եպիսկոպոսին: Եւ յորժամ իմանայր՝ մեծաւ ցասմամբ զայրանայր եւ ըմբռնէր գերէցն եւ զարարօղ արսն բազում խոշտանգանօք չարչարէր եւ զծանրագոյն տուգանս առնոյր»²:

Այնքան սաստիկ էին սպառնալիքը եւ երկիւղը, որ երբ մի երիտասարդի գաղտնի պսակը յայտնուեց եպիսկոպոսին, նա զինուորներ ուղարկեց՝ հարսանեաց տիրոջը եւ պսակադիր քահանային բանտարկելու: Այս երբ իմացան՝ «առ երկիւղէն սկսան թագչել, զոմն յերիցանց եղին ի մէջ սնդուկի եւ կողպայեցին, իբր թէ կահք եւ զարդք կանացի գոլ, եւ երկուքն յերիցանց մտին ի մէջ սոբային, որ շինեալ էին ի մէջ տանն վասն հրավառութեան: Իսկ զօրականքն ի յուզելն եւ ի խնդրելն զերիցունսն՝ գտին ի մէջ սոբային, հանին զնոսա ի սոբայէն եւ կապեցին ձեռս յետս, գլխաբաց եւ բոկոտամբ, սեւացեալ երեսօք եւ մարմնով, զի մուր սոբային սեւացուցեալ էր զնոսա, եւ այնպէս տարան զնոսա առաջի եպիսկոպոսին:

1 Բոնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, Եր. ԾԶ.-ԾԷ.:

2 Անդ, Եր. ԾԸ.:

Եւ եպիսկոպոսն յետ բազում անարդանաց եւ սպառնալեաց էարկ զերիցունսն եւ զտեարս հարսանեացն ի բանտ եւ էառ զչորս հարիւր զուռուշ յերիցանցն եւ զչորս հարիւր զուռուշ ի տեարց հարսանեաց՝ եւ ապա եթող, որք գնացեալք արարին զհարսանիսն: Եւ բազում տղայք մեռանէին առանց մկրտութեան, եւ բազում տղայք կային անմկրտեալք հնգետասան եւ վեցտասանամեայ, բազումք հիւանդք առանց հաղորդութեան մեռանէին, եւ բազում մեռեալք մնային անթաղք յամս բազումս: Դնէին զմեռեեասն ի մէջ փայտեայ տապանի եւ լնուին զտապանսն կպրով՝ մինչեւ որ ծածկէր զմեռեալն եւ դնէին ի ցուրտ տեղիս եւ պահէին՝ սպասելով այցելութեան Տեառն: Եւ բովանդակ եօթն խորհուրդք եկեղեցւոյ եւ ամենայն ժամանակադրութիւն խափանեցաւ: Եւ մնացին ողորմելի ժողովուրդքն ի մէջ անհնար նեղութեանց՝ առաւել քան զոր ի ժամանակս կոպապաշտութեան»¹:

Այսքան տառապանաց ենթակայ ժողովրդի յոյսը մնացել էր Ս. Էջմիածին: Ուստի, Սիմօն անունով մի քահանայ եւ մի երեւելի աշխարհական մարդ ուղարկեցին Մովսէս կաթուղիկոսի մօտ, որ լսելով նոցա թշուառութիւնները՝ աղաչանաց թուղթ գրեց լեհաց Վլատիսլաւ թագաւորին եւ նորա իշխաններին, իլվովի արքեպիսկոպոսին եւ պապին: Թագաւորը հասու լինելով կաթուղիկոսի աղաչանքին՝ կամեցաւ Հայոց եկեղեցին յանձնել Հայոց, բայց եզուիտները ընդդիմացան՝ առարկելով, թէ թագաւորը իբրեւ աշխարհական իրաւունք չունի Հոգեւոր գործերի մէջ խառնուելու: Թագաւորը խնդրեց իլվովի արքեպիսկոպոսից, որ նա յանձնէ Հայոց իրանց եկեղեցինները, սորան էլ ընդդիմացան եզուիտները: Երբ որ թագաւորը ինքն կամեցաւ անձամք գալ եւ յանձնել Հայոց իրանց եկեղեցինները, Նիկոլ (իհարկէ խրատուած եզուիտներից) եկեղեցական զգեստահագած, սուրբ խորհուրդը գլխին դրած՝ դուրս եկաւ թագաւորի առաջը. Թագաւորը զարհուրեց եւ ոչինչ չկարողացաւ անել եւ վերադարձաւ իւր տեղը:

Հայերը պարտաւորեալ դիմեցին Հռոմ՝ աղաչանաց թուղթ առնելով թագաւորից ու իլվովի արքեպիսկոպոսից: Պապին ներկայացրին նախ Մովսէս կաթուղիկոսի թուղթը եւ ապա միւսները: Եթէ մի յոյս կար պապից, այստեղ եւս սատան յարեան եզուիտները, ուստի ունայն յետ դարձան պատգամաւորները: Նիկոլ եպիսկոպոսն էլ, որ գնացած էր Հռոմ, յետ դարձաւ եւ ըստ առաջնոյն նեղում էր ժողովրդին: Հայերը մի քանի անգամ էլ դիմեցին Ս. Էջմիածին Մովսէսի մահից յետոյ Փիլիպպոս կաթուղիկոսին, բայց Փիլիպպոսի թղթերն եւ ուղարկուած աշակերտների ջանքերը եւս իզուր անցան: Փիլիպպոս իլվովացի նշանաւոր տանց զաւակներից, որոնք եկել էին Էջմիածին, մէկին իլվովի եպիսկոպոս ձեռ-

1 Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Յոռվմայ, Եր. ԾԹ.:

նաղըեց, բայց իզուր, Նախիջեւանի կաթոլիկաց հովիւ Պօղոս դոմինիկեան վարդապետին մեծ սէր ցոյց տուեց, որպէս զի նա բարեխօսի պապի մօտ իլվովի Հայերի Համար: Նոյն աղաչանքն արին եւ իլվովի Հայերը, երբ Պօղոս այնտեղ էր, բայց Պօղոսի կարծեցեալ բարեխօսութիւնն էլ զուր անցաւ, վասն զի եղուիտների խորհրդով Նիկոլ նորից Հռոմ գնաց եւ խափանեց ամեն բան:

Եղուիտների ձեռնտուութեամբ երես առած Նիկոլ սկսեց բազմապատկել իւր անառակութեան գործերը, եւ ահագին ծախքերը ծածկելու Համար սկսեց եկեղեցեաց արծաթեայ անօթները Հրէաների ձեռքով ջարդել, իսկ գրքերը եւ այլ անօթները որպէս Հասարակ իրեր՝ վաճառել: «Եւ բազում գրեանք եւ անօթք ի նորին վաճառելոցն եկին յերկիրս Հայոց եւ առ մեզ Հասին, զորս վաճառականք գնով առեալ բերին, որ սքանչելի էր տեսողացն»: Այս պատճառով, նոքա, որոնք Հայրենի օրինաց եւ սրբութեանց նախանձախնդիր էին, իրանց տներից եւ տեղերից հեռացան. «անջատեալք յընտանեաց եւ յազգականաց, պանդուխտք եւ նժդեհք շրջադայեալք յօտար աշխարհի. եւ այնպիսեաւ կենօք հեծելով եւ յոգոց Հանելով վախճանեցան»¹:

Եւ այս թշուառութիւնը շարունակւում էր այն օրից, երբ Նիկոլ եկեղեցին յափշտակեց Հայոց Ռէթ.-Ռիմ. թիւր: Փիլիպպոս կաթուղիկոսի երուսաղէմ եւ կ. Պոլիս գնալը լսելով Նիկոլ՝ թոխաթեցի վաճառական ոմն Մարկոսի Սիմօն որդուց, որ գտնւում էր իլվովում, ստացաւ ճանապարհի ծախք եւ եկաւ կ. Պոլիս կաթուղիկոսի մօտ ներումն խնդրելու: Իլվովի Հայերը իրանց դատաւորներից Խաչկօ անունով մի մարդ եւս ուղարկեցին Փիլիպպոս կաթուղիկոսի մօտ:

Կաթուղիկոսը Նիկոլին ներելու Համար չորս բան պահանջեց:

Նախ, որ Նիկոլ եւ իւր հետեւողները Ա. Լուսաւորչի դաւանութիւնը խոստովանեն:

Երկրորդ, որ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ արարողութիւնը կատարեն ինքն եւ իւր հետեւողները:

Երրորդ, որ Նիկոլից յետոյ նորան յաջորդող եպիսկոպոսները Ա. Էջմիածնի կաթուղիկոսից լինին օծուած եւ նորանից կարգուեն առաջնորդ իլվովի:

Չորրորդ, որ Նիկոլ ջուր չխառնէ Ա. Պատարագի խորհրդին եւ ոչ ոք պապի անուն չյիշատակէ, եւ ոչ Նիկոլին յաջորդող եպիսկոպոսները, իսկ Նիկոլը միայն պատարագի ժամանակ պէտք է յիշէ պապի անունը, հետեւեալ պատճառով. «Եւ վասն յիշելոյ զանուն փափին Նիկոլն ինքն խնդրեաց ի կաթուղիկոսէն, զի այնմ միայն ներումն արասցէ, քանզի

1 Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, Եր. ԿԲ.:

Նիկոլ ասաց, թէ ձեռագրաւն, զոր ես տուեալ եմ ֆուանկաց՝ ի կարգէն լուծանեն զիս, գուցէ մահապարտ եւս առնեն, վասն այսորիկ ներեաց կաթուղիկոսն:

Եւ զայս չորս բանս գրեալս ի քարտիսի, կնքով կնքեալ եւ ձեռագրաւ դրոշմեալ՝ նիկոլ ետ կաթուղիկոսին Փիլիպպոսի, եւ կաթուղիկոսն ետ Խաչօ դատաւորին, զի ընդ իւր տարեալ ի քաղաքն Լով ի պահեստի ունիցին վասն առ յապայն զգուշութեան»¹:

Այս ձեռագիրն ընդունելուց յետոյ Փիլիպպոս ներեց նիկոլին՝ պատուիրելով զգաստանալ իւր թափառական եւ խէնէց վարքից եւ ճանապարհ ձգեց դէպի իլվով:

Արզնեցի Յօհան վարդապետը, որ նախ քան նիկոլի Կ. Պոլիս գալը Փիլիպպոսից ուղարկուած էր իլվով փրկութեան մի հնարք գտնելու, նիկոլի վերադառնալուց յետոյ միջնորդ Հաշտութեան դարձաւ ժողովրդի եւ նիկոլի մէջ, եւ Հաշտեցնելով ժողովրդին եպիսկոպոսի հետ՝ տարաւ եկեղեցին, որ եպիսկոպոսը յափշտակել էր: Առաքել այսպէս է նկարագրում ժողովրդի եկեղեցի մտնելը. «Եւ եղեւ ի մտանել ժողովրդեանն յեկեղեցին՝ որպէս զխառնումն գառանց ի հօտոս ոչխարաց մարց իւրեանց, գոռումն եւ գոչումն եւ ողբումն եւ աղիողորմ լաց եւ փղձկեալ սրտիւ յորդառատ արտասուս հեղուկ ժողովրդոցն յաշաց իւրեանց մեծաւ Հառաչմամբ, վասն տարփալի կարօտանաց եւ փափագանաց, որ առ եկեղեցին իւրեանց, եւ անդէն յեկեղեցւոջ ի նոյն ժամու սկսաւ Յօհան վարդապետն մխիթարել զժողովուրդն յաստուածայնոց գրոց եւ ի վարուց եւ յօրինակաց սրբոց, որոյ բանից վերայ զովանայր սիրտ ժողովրդոց, եւ ածեալ ի Համբոյր Հաշտութեան զամենեսեան ընդ եպիսկոպոսին: Եւ ժողովուրդքն եւ եպիսկոպոսն մխիթարեալ ուրախացան ընդ արարս վարդապետին եւ գոհութեամբ օրհնէին զԱստուած»²:

Ժան Կազիմիր թագաւորը լսելով այս՝ շատ ուրախացաւ եւ Յօհան վարդապետին իւր մօտ կանչելով՝ շնորհակալութիւն յայտնեց նորան: Յոհան մի տարի ամբողջ կացաւ Իլվովում եւ վերադարձաւ Ա. Էջմիածին: Թէ եւ Առաքել վարդապետ Հայոց Ռձմ. թուի մայիսի 10-ին գրելով ասում է. «Իսկ ժողովուրդք Լովայ եւ նիկոլ եպիսկոպոսն կան ի վերայ նոյն պայմանագրութեանն, զոր սահմանեցին Փիլիպպոս կաթուղիկոսն եւ Յօհան վարդապետն մինչեւ ցայսօր»³, բայց եզուիտներն ու Ալոյիսիոս Պիուն մեռել չէին, որ Հայերը կարողանային նոցա քթի տակ ու ցանցերի մէջ հանգիստ մնալ: Առաքել վարդապետ միայն արտաքին կողմն է պատմում, եւ այն՝ ինչ որ ինքն գիտէր. բայց մենք դառնանք դէպի պ. Եղեանի յառաջաբանը, որ իմանանք, թէ ինչեր էին անում լատին կարգաւորները:

1 Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, Եր. ԿԴ.:

2 Անդ, Եր. ԿԶ.:

3 Անդ:

* * *

Թէեւ¹ Առաքել վարդապետի ասութեամբ 1660թ. (Հայոց ՌՃԹ.), Նիկողի երդմնագրով վերջ դրուեց Լեհաստանից հայոց խոռվութեանց, բայց խոռվութեան եւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ բաժանման սկիզբը պէտք է համարել 1662 թիւը², երբ որ իլվովի հայերը պարտաւորուեցին պապի նուրիակից լատին վարդապետներ խնդրել, որ հայ մանուկներին դաստիարակեն կամ լաւ եւս 1664 թիւը պէտք է համարել, երբ որ այդ վարդապետները հասան իլվով։ Այս մասին իւր դատողութիւնը պ. Եղեան ամբողջացնում է ազգաւ Փրանսիացի եւ թէադինեանց կարգից կրօնաւոր Ալոյիսիոս Պիդուի իտալերէն գրած յիշատակարանով եւ մի այլ լատիներէն գրած յիշատակարանով, որի հեղինակը յայտնի չէ։ Շարունակենք պ. Եղեանի յառաջաբանը։ Երկու յիշատակարաններն էլ սկզբնաւորւում են հայոց ազգի՝ մանաւանդ եկեղեցու մասին ինչ ինչ տեղեկութիւններով, եւ հերետիկոս են կոչում մեր եկեղեցու քաջ ախոյեան սուրբ հարց՝ որպիսին են Յովիչան Օձնեցի, Գրիգոր Տաթեւացի եւլն., եւ ուղղափառ են անուանում նոցա, որոնք հակամիտութիւն են ունեցել դէպի միութիւն Հոռմայ հետ։

1623 թ. վախճանուեց Լեհաստանի հայոց Մեսրովը արքեպիսկոպոսը։ Հենց այդ ժամանակ պատահեց Մելքիսեդէկ կաթոլիկոսի իլվով գնալը եւ 22-ամեայ յանդուգն գոռոզութեամբ, բարկացկոտ վարքով համբաւեալ Նիկողայոս կամ Նիկոլ Թորոսովիչ աբեղային Լեհաստանի հայոց եպիսկոպոս ձեռնադրելը։ Արդէն յայտնի է այս ձեռնադրութեան հետեւանքը Առաքել վարդապետի պատմութեան մասին գրուածից։ Աւելացնենք այստեղ ըստ յառաջ բերելոյ պ. Եղեանի Հ. Պիդուի խօսքը. «Իսկ ժողովուրդն Հայոց անտի եւ այսր յամառեալ կայ ի հերձուածին եւ անգոսնէ զուղութիւնս արարողութեանց, եւ ահա ամք են 26 եւ աւելի եւս, զի մարտնչի ընդ նմա (իմա՝ ընդ Նիկոլի) սաստկաբար յոյժ, որչափ կար իցէ մարդոյ, ոչ ինչ խնայելով յարծաթ, որպէս զի տնանկացան ամենեքեան, որ յառաջագոյն մեծատունքն էին առ հասարակ»³։

Երբ որ հայերը տեսան, թէ չեն կարող Նիկոլի դէմ մաքառել, պապի գերիշխանութեան տակ մտան մի ձեռագիր Մաշտոցի մէջ ցոյց տալով, թէ հայէրը ընդունում են պապի գահերեցութիւնը եւ եօթն նախկին ժողովները, եւ խնդրեցին թագաւորի պաշտպանութիւնը, իսկ նա առաջարկեց, որ էջմիածնի կաթոլիկոսը վաւերացնի այդ, որ գլուխ բերելու համար երեւելի մարդիկներից պատգամաւորներ գնացին Փիլիպպոս կաթոլիկոսի մօտ, որ Երուսաղէմից դարձած լինելով՝ Կ. Պօլսումն էր։ Նիկոլն էլ

1 Բոնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ Եկեղեցւոյն Հռովմայ, Յառաջաբան, Եր. ԻԱ:

2 Անդ, Եր. Ե.:

3 Անդ, Եր. Ի.Ե.:

շտապեց գնալու, որ չթողնի վաւերացնել, որովհետեւ այնուհետեւ ժողովուրդը իբրեւ կաթոլիկ՝ իւր ունեցած արտօնութիւններով կարող էր յաղթահարել Նիկոլին¹:

Բայց Նիկոլ դառնալով լատինական դաւանութիւնից՝ զղջաց եւ նորից Հայաստանեայց եկեղեցու գիրկը մտաւ կամ այդպէս կեղծեց, եւ Փիլիպպոս կաթուղիկոսից ներման թուղթ, եւ առ ժողովուրդն օրհնութեան կոնդակ ստանալով՝ վերադարձաւ իլվով, եւ սկսեց հետամուտ լինել, բարեկարգել եկեղեցիքը ըստ առաջնումն, առ աչօք լատինաց կեղծելով, թէ հաստատ է կաթոլիկութեան մէջ: Նորից Հայկական եկեղեցու հետ միանալու յիշատակը մշտնջենաւորելու համար Նիկոլ 1652թ. տօն կարգեց, որ ամենայն տարի տօնւում էր: Թէեւ այս բանով Նիկոլ կարողացաւ ժողովրդեան սիրտը շահել, բայց իւր անբարոյականութեամբ, կաշառառութեամբ եւ բռնի եկեղեցիները կողոպտելով միշտ ատելի էր, ուստի երբ պապի նորիրակ Պիգնատելին 1662թ. եկաւ իլվով՝ հայերը բողոքեցին Նիկոլից եւ խնդրեցին «բանալ զչարն ի միջոյ հնարիւք իւիք»²:

Պիգնատելին միջամուխ լինելով այս գանգատի քննութեան՝ տեսաւ, որ Լատին եկեղեցու հետ միանալն առ երեսս է, յորդորեց հայերին, որ նոքա Հաւատոյ ծաւալման ժողովից խնդրեն թէադինեան կարգից հայագէտ Կղեմենտիոս Գալանոսին: Հայերը ընդունեցին Պիգնատելիի առաջարկութիւնը, իսկ Նիկոլ խոստացաւ ընակարան եւս տալ: Հաւատոյ ծաւալման ժողովը կատարեց հայերի խնդիրը՝ Գալանոսին Հ. Ալոյիսիոս Պիգուի եւ մի սպասաւորի հետ իլվով ուղարկելով, որոնք տեղ հասան 1664թ. մայիսի 1-ին: Նիկոլը քարոզիչներին սկզբում սիրով ընդունեց, յետոյ սկսեց նոցա վշտացնել հասարակ զինուորի պէս մի սենեակի մէջ յարդի վերայ պառկեցնելով: Բայց լատին կրօնաւորները շուտով վհատողներից չէին, նոքա շուտով ստացան մի երկու սենեակ եւ 1665թ. սկսեցին դաստիարակել հայ մանուկներին, որոնց թիւը շուտով 16-ի հասաւ:

Գալանոս տեսնելով դպրոցի յաջողութիւնը՝ սկսեց պահանջել Նիկոլից, որ նա բաժակի մէջ ջուր խառնի եւ ժամակարգութիւնը ուղղագրի ըստ լատինականին: Նիկոլ սկզբում առ աչի ժողովրդեան՝ սկսեց հրաժարուել, բայց վախենալով, որ իրան սահմանուած թոշակը Հռոմից կարճուի, 1664թ. սեպտեմբերի 24-ին առաջին անգամ սկսեց պապի անունը կաթուղիկոսի անունից առաջ յիշել եւ հրամայեց քահանաներին, որ նոքա բաժակի մէջ ջուր խառնեն: Երբ քահանաները ընդդիմացան եւ

1 Առաքել վարդապետ Դավիթեցի (Պատմութիւն, գլ. Իւ., Եր. ԿՌ.-ԿԵ.) չէ յիշում, թէ պատգամաւորները Փիլիպպոսի մօտ գնացած լինեն պապի գերիշխանութիւնը, եւլն. հայկական եկեղեցու մէջ հաստատել տալու: Շատ հաւանական է, որ այդ բանը միայն լատին գորոդի մտքի ծնունդ է:

2 Բօնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Յոռվմայ, Յառաջաբան, Եր. Լ.:

ժողովուրդը սկսեց յուզուել. «ի բռնութիւն անդէն ձեռն էարկ նիկօլ եւ հալածել սկսաւ զհակառակորդս իւր: ի հետողաց բանի իւրում՝ էր զոր հալածէր յաշխարհէն, էր զոր հաշէր եւ մաշէր ի բանտի, էր զոր ստիպէր սպառնալեօք, էր զոր լրտես տաճկաց ընծայեցուցանէր յաչս լեհացւոց եւ այսու ծեպէր զնոսա փախստական մազապուրծ ելանել ի սահմանաց պետութեան: Եւ յայսմ ամենայնի օգնական եւ խորհրդատու էր նմա ինքն Գալանոս հանդերձ արքեպիսկոպսն լատինացուոց իլվովայ եւ ուխտիաքն Յիսուսեանց, ոյք գաղտնեօք գործէին եւ զանխուլ ի Հայոց, որպէս զի մի յարուսցեն զնոսա թշնամիս իւրեանց»¹:

Իլվովի հայոց թշվառութեան գոյժը հասաւ էջմիածին, եւ Փիլիպպոսի յաջորդ Յակովը Զուղայեցի կաթուղիկոսը ոմն Պողոս վարդապետի ուղարկեց իլվով՝ փրկութեան մի հնարք գտնելու, բայց նա, թող որ ոչինչ չկարողացաւ անել, այլեւ իւր Վարդան անուն սարկաւագը տուժեց, որ յետոյ յաջորդեց նիկոլին: Պողոս վարդապետի գործը այն եղաւ, որ երբ իլվովից արտաքսուեց՝ Կամենեց քաղաքի հայերին յորդորեց, որ իրանց հայրենական օրէնքին հաստատ մնան, եւ այս մտքով ճանապարհին Վալքրիայից մի թուղթ եւս գրեց: Շուտով կաթոլիկ քարոզիչները սկսեցին Կամենեցի եւ Զամենստիէ քաղաքի վերայ ուշք դարձնել. ուստի, Գալանոսի պահանջմամբ նիկոլ գրով պահանջեց, որ տեղույն քահանայք ջրախառն պատարագեն եւ ընդունեն լատին եկեղեցու արարողութիւնը, սակայն ժողովուրդը այնպէս յուզուեց, որ թղթաբեր Բալսամովիչ Գրիգոր քահանան հազիւ ազատեց իւր գլուխը:

1666թ. մայիսի 14-ին՝ վախճանմամբ Կղեմենտիոս Գալանոսի, առ վայր մի թուլացան լատին քարոզիչները, եւ նոյն ինքն նիկոլ խլեց նոցա ձեռքից դպրանոցի բնակութեան համար տուած տունը, բայց իլվովի լատին արքեպիսկոպոսը իսկոյն օգնութիւն հասաւ, ոչ միայն նիկոլին պարտաւորեցրեց տունը տալ, այլ անձամբ գնալ Կամենեց՝ եկեղեցու մէջ փոփոխութիւններ ներմուծուելու համար: Նիկոլ 1666թ. օգոստոսի 12-ին գնաց Կամենից: Նորա գործոց վերայ հսկելու եւ ստիպելու համար ուղեկցեց Հ. Պիդու, որ Գալանոսի մահից յետոյ քարոզչութեան գլխաւոր էր կարգուած: Ժողովուրդը նորից սկսեց յուզուել եւ միաբան գոչում էին. «Ոչ զոք գիտեն եւ ոչ ումեք հնազանդեն, բայց միայն կաթուղիկոսին էջմիածնի, եւ զի ընդէմ բռնութեանց առ արքայ բողոքիցն»: Փոքր էր մնում, որ նիկոլ եւ իւրայինք զոհ գնային ժողովուրդի արդարացի յուզմանը: Տեղույն լատին արքեպիսկոպոսը խնդրեց զօրավարից զօրք՝ յօգնութիւն, բայց նա մերժեց պաղատելով. «Մի զգուել զհայս, որ միմիայն են ժողովուրդ հաւատարիմ եւ պատուաւոր քաղաքին»²:

1 Բոնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, Յառաջաբան, Եր. ԼԱ.:
2 Անդ, Եր. ԼԴ.:

Գործին վախճան դնելու համար Նիկոլի կողմից Բալսամովիչ Գրիգոր քահանան, իսկ ժողովրդեան կողմից՝ մէկը, զանազան պիտոյից համար հանգանակուած 2.000 սոկու գումարով գնացին Վարշավա, թագաւորի եւ պապի նուիրակի մօտ՝ նոցա տնօրէնութիւնը խնդրելու։ Ժողովուրդը թուղթ գրեց նաեւ Ս. Էջմիածնի կաթուղիկոսին, թեպէտ ինքն Հ. Պիդուն էլ էր կամենում գնալ, բայց չգնաց կասկածելով, թէ միգուցէ նորա բացակայութեամբ Նիկոլը ժողովրդից փող ստանայ եւ նոցա կողմն անցնի։

Ժողովրդեան պատգամաւորն ու նրա ընծայքը ոչինչ զօրեցին անել, որովհետեւ Կազիմիր թագաւորը Վարշավայում չէր, իսկ թագուհին, որ լատին հոգեւորականների պատրաստի գործիքն էր, օգնեց լատին քարոզիչներին՝ նոցա ի նպաստ գործելով պապի նուիրակի հետ։ Ժողովուրդը որոշեց մինչեւ կաթուղիկոսից պատասխան ընդունելը ընդդիմանալ, բայց քահանաները երկպառակուեցին եւ այսպէս Կամենեցում 1666թ. հոկտեմբերի 1-ին մատուցուեց առաջին պատարագը լատին արարողութեամբ. «Եւ թէպէտ ժողովրդեան մեկուսացեալ յուրացողացն ոչ երթայր յեկեղեցի, այլ յաւուրս տօնից դիմէր ի մերձաւոր քաղաքն Խոտէն ի Վալախիայ լսել զաստուածային պաշտամունս ըստ հարազատ արարողութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, բայց պահանջելով եկեղեցականացն լատինացուոց՝ արգելելաւ նոցա յաւուրս տօնից արտաքս քան զքաղաքն ելանել»¹:

Ի սկզբան՝ թէեւ միութիւնը առ երեսս էր, բայց յետոյ լատին քարոզիչների եւ կաթոլիկ իշխանների ջանքով եւ ստիպմամբ հայերը ընտելացան նորամուծութիւններին, եւ Նիկոլ որպէս թէ մի շատ երեւելի գործ է կատարել՝ ի պարգեւ մի գիւղ խնդրեց։ Լատինք քանի որ տեսնում էին, թէ Նիկոլ իրանց նպատակին ձեռնտու է եւ նորան պէտք ունին՝ փաղաքշում էին, իսկ երբ այնքան պէտք չզգացին Նիկոլին, ոչ միայն նորա խնդրած գիւղը չտուին, այլեւ աշխատեցին հեռացնել նորան։ Ուստի, Հ. Պիդու սկսեց համոզել նորան, որ իւր վաստակոց փոխարէն՝ անձամբ գնայ Հռոմ եւ Հաւատոյ ծաւալման ժողովից փառաւորուի։

Նիկոլ նախազգալով հետեւանքը՝ դանդաղում էր գնալ, բայց անսալով պապի նուիրակի եւ Հ. Պիդուի թախանձանքին՝ 1668թ. դեկտեմբեր ամսին մեծ շքով ճանապարհ ընկաւ Հռոմ գնալու. «Անդանօր (Հռոմ) ընկալան զնա (Նիկոլ) սիրելութեամբ բազմաւ, բայց նա ընդհուպ ծանեաւ թէ ըմբռնեցաւ յորոգայթի, մանաւանդ յորժամ արգիլեն նմա արտաքս ի քաղաքէն ելանել եւ ի պէտք զբուանաց իսկ»²։ Իւր հայրենի եկեղեցին եւ ազգը դաւաճանողին արդար պատուհաս։

1 Բոնի միութիւն հայց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ, Յառաջաբան, Եր. ԼԵ.։
2 Անդ, Եր. ԼԴ.։

«Եկաց մնաց նիկոլ ի Հռովմ ամս վեց իրբեւ ի գառագեղի ըմբռնեալ, եւ ի փրկանս ազատութեան իւրոյ, հարկեցաւ կատարել զպայմանս, որ առաջարկեցան նմա, այսինքն է, ձեռագրաւ իւրով ընծայեաց ի պէտս բնակարանի դպրանոցին իլվովայ տուն մի մեծ ի կոփածոյ վիմաց, զոր ոչ կամէր տալ յառաջագոյն, ձեռնադրեաց իւր յաջորդ զՎարդան Յունանեան, զիմորեալն ամենեւին ոգւով Լատինական եկեղեցւոյ, եւ ուր ուրեմն մեծամեծ դժուարութեամբք, ըստ միջնորդութեան երեւելի արանց՝ զերծեալ մեկնեցաւ ի Հռովմայ եւ դարձաւ յաթոռ իւր յիլվով ի վախճանի 1674 ամին, ուրանօր վերստին կենցաղավարեցաւ ըստ առաջնումն, խոռվելով եւ խուելով, մինչեւ վախճան հասանէր չարաբաստ կենացն յամին 1861»:

Լատին քարոզիչները միութիւնից յետոյ եւս չկարողացան հաճոյ լինել ժողովրդեան եւ նոցա սիրտը գրաւել: Երկու կողմից էլ կասկածանօք էին նայում միմեանց վերայ, մինչեւ անգամ երբ հիւանդութիւն պատահեց դպրանոցում, լատինները կարծում էին, թէ հայերն են դեղել: Լատին քարոզիչների արարքը ըստ յառաջ բերելոյ պ. Եզեանի՝ նոյն ինքն լատիններին եւս հաճելի չէր: Այսպէս որ մէկը լատին քահանաներից քարոզի մէջ ասել է. «Քարոզիչքն հանգոյն աղուխուց տիրացան ստացուածոց եւ կալուածոց եկեղեցւոյն Հայոց»¹:

Պ. Եզեան երկու յիշատակարաններից առնելով դպրանոցի մասին համառօտ տեղեկութիւն տալուց յետոյ, իւր գործը ամբողջացնում է ուրիշ աղբերներից: Ըստ առաջնումն՝ հետեւենք եւ այժմ պ. Եզեանին:

Դպրանոցը ներքին անբարեկարգութեան պատճառով ենթարկուելով արքեպիսկոպոսի եւ ժողովրդեան դժգոհութեան, վերջապէս 1684 թ. Յովսէփ կայսեր Հրամանով փակուեց: Հաւատոյ ծավալման ժողովը կամեցաւ նոր դպրանոց բանալ: Թէադին կրօնաւորների գրատունը, որ գետեղուած էր առընթեր Հայ եկեղեցւոյն, 20.000 ռուբլի գնահատուեց, 22.500 ռուբլի էլ սահմանեց առ այս Հաւատոյ ծաւալման ժողովը, իսկ Լեհաց կառավարութիւնը ի տեղի բնակութեան դպրանոցին՝ Կամենեցի Յիսուսեան կարգի վանքը նշանակեց: Բայց դպրոցը գլուխ չեկաւ, վասն զի Լեհաստանի յետին բաժանման պատճառով դրամների $\frac{2}{3}$ -ը գործադրուեց Կամենեցի գիմնազիոնի վերայ, իսկ $\frac{1}{3}$ -ը՝ Կամենեցի դպրանոցի վերայ՝ այն պայմանով, որ հայ կաթոլիկներից մի պատանի ձրի ուսանի այնտեղ՝ հոգեւորական դառնալու համար:

Նիկոլ Թորոսովիչին յաջորդեցին հետեւեալ հայածէս կաթոլիկ եպիսկոպոսները.

1. Ծաւալոցի աշակերտ Վարդան Յունանեան 1681 թ., որ բոլորովին բաժանուեց Ս. Էջմիածնից,

1 Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Յոռվմայ, Յառաջաբան, Եր. Լէ.:

2. Յովհաննէս Տովբիթ Աւգուստովիչ (1715-1751 թթ.),
3. Յակովը Ստեփաննոս Աւգուստինովիչ (1752-1783 թթ.),
4. Յակովը Թումանովիչ (1799-1816 թթ.),
5. Կայետանոս Վարդերեսովիչ (1817-1831 թթ.),
6. Սամուէլ Կիւրեղ Ստեփանովիչ (1831-1858 թթ.),
7. Գրիգորիոս Միքայէլ Սիմոնովիչ (1858-1875 թթ.),
8. Գրիգորիոս Յովսէփ Ռոմաշկան (1875-1881 թթ.),
9. Խաչակր Նիկողայոս Խակովիչ (1882թ.):

Լեհաստանի մի քանի գաւառները Խուսաց իշխանութեան տակ մտնելով՝ միացան Մոգիլեւի կաթոլիկ եպիսկոպոսի թեմի հետ, որովհետեւ Խուսաց պետութիւնը չկամեցաւ, որ իւր հպատակները ուրիշի իշխանութեան տակ լինեն, եւ այսպիսով փոքրացաւ իլվովի արքեպիսկոպոսի թեմը:

1806 թ. կանոնիկոս Յովսէփ Քրիշտոֆովիչ 3.000 ռուբլի ոռնկով նշանակուեց Կամենեցի եպիսկոպոսի փոխանորդ՝ Հայերին հովուելու համար, եւ 1810 թ. իլվովի արքեպիսկոպոսից բոլոր կաթոլիկ ռուսահայոց վերայ եպիսկոպոս ձեռնադրուեց ու 1812 թ. արդէն ստանում էր 6.000 ռուբլի՝ դիւնական, ճանապարհային ծախուց եւ ոռնկի համար: Յովսէփ Քրիշտաֆովիչի մահուանից յետոյ տեսուչ կարգուեցին Հայ կաթոլիկ թեմին 1816 թ. Անտոնիոս Վարդերեսովիչ, 1822 թ. Նիկողայոս Մոշորոյ, որից յետոյ կառավարութիւնը Կամենեցի եւ Մոգիլեւի մի քանի հարիւր Հայերի համար չկամեցաւ առանձին առաջնորդ նշանակել, որով Հայ կաթոլիկները իրանց եկեղեցիներով խառնուեցին եւ միացան լատինների հետ, որոնք տիրեցին Հայ եկեղեցիներին ու նոցա Հարստութեանցը:

Գրեթէ նոյն վիճակին ենթակայ են Իլվովի արքեպիսկոպոսի իշխանութեան տակ եղած Հայերը, որոնց եկեղեցական պաշտամունքը թէեւ Հայերէն են, բայց աղաւաղած, կրծատած եւ աւելացրած: Հայերը, որ կէս դարու չափ բոլոր ուժով մաքառում էին իրանց կրօնի եւ եկեղեցու համար՝ խառնուելով լեհացիների հետ, մոռացել են իրանց մայրենի լեզուն, եւ հակառակ Հայկական վաղեմի սովորութեան՝ չեն մասնակցում իրանց եկեղեցական գործերին: Այժմ, Իլվովի արքեպիսկոպոսի իշխանութեան տակ Հայ կաթոլիկ կոչուողների թիւը 3.000-ից աւելի չէ, որոնք միայն իրանց դէմքի գծագրութեամբն յիշեցնում են, թէ նախնի անեցւոց սեռունդն են:

Այստեղ պ. Եղեան իւր գրուածքը կնքում է մի փոքրիկ վերջաբանով եւ հետեւեալ բառերով. «Արտաքոյ Հայաստանեայց Առաքելական Մուրք եկեղեցւոյ չիք Հայութիւն»:

Եւ արդարեւ, մի ազգի գոյութեան հաստարանը նորա քաղաքական եւ կրօնական անկախութիւնն է. այդ երկուքն են, որ պահապան հրէշ-

տակի պէս հսկում են ազգի գոյութեան վերայ: Ինչպէս մարդս կենդանի է հոգւով եւ մարմնով, այնպէս եւս մի ազգ կենդանի կարող է լինել իւր քաղաքական եւ կրօնական անկախութեամբ: Քաղաքական կեանքը ազգի մարմինն է, իսկ կրօնական անկախութիւնը՝ նորա հոգին:

Մարդը առանց սեպհական տան թափառական մնալով՝ ենթարկւում է նիւթական եւ բարոյական հարուածների, իսկ ազգը, առանց հայրենիքի վտարանդի եւ վայրավատին զանազան երկիրներ ընկնելով, նոյն հարուածներին է ենթարկւում: Թողնելով ուրիշ օրինակները՝ աչքի առաջ բերենք անեցւոց գաղթականութիւնն ի Լեհաստան եւ նոցա կորուսոր ըստ հոգեւորին եւ մարմնականին:

Մենք հայերս մեր գոյութեան միայն մի հաստարան ունինք՝ այդ մեր ազգային Եկեղեցին է եւ կրօնական անկախութիւնն է: Սիրե՛նք մեր ազգային Եկեղեցին եւ կրօնական անկախութիւնը իբրեւ միամօր զաւակ, որ դարուց ի դարս յաւերժացնելու է հայ անունը ազգաց մէջ՝ ժառանգելով հայ անուան յատկացեալ սեպհականութիւնքը: Պահենք, պահպանենք մեր մի հատիկ ազգային Եկեղեցին եւ կրօնական անկախութիւնը, եւ նա հազարաւոր եւ բիւրաւոր հայեր կյարուցանէ իւրաքանչիւր տարի:

Այստեղ կկնքենք եւ մենք մեր խօսքը՝ խոստանալով ի ժամանակին ըստ բերելոյ հանգամանաց, երկու յիշատակարանների մասին եւս առանձին խօսել:

ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԾԱՇԽԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՑ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԵՐԸ¹

Բրիտանական եւ Ամերիկական Աստուածաշնչի ընկերութիւնները ազգերը քրիստոնէական հաւատի լուսով լուսաւորելու համար Աստուածաշունչը ամեն լեզուներով թարգմանում տարածում են, գրեթէ ձրիաբար՝ շատ չնշին գնով: Նպատակը, իհարկէ, շատ գովելի է, եւ ձեռնարկած միջոցը՝ նպատակայարմար, բայց որչափ շատ գովելի նպատակներ ի չարն են գործադրում եւ քրիստոնէական սիրոյ Աւետարանը բռնած որչափ սոսկալի ատելութիւն եւ հակառակութիւն են սերմանում Քրիստոսի եկեղեցու մէջ եւ զանազան անտեղի առարկութիւններով պղտորում խեղճ ամբոխի միտքը:

Այս տեսակ խոռովարանների եւ ամբոխիչների խումբ կազմում են յիշատակեալ ընկերութեանց գրավաճառ գործակատարներն ու քարոզիչները, որոնք Աստուծոյ բանը հեթանոսների մէջ քարոզելու եւ տարածելու փոխանակ՝ 1582 տարիներից հետէ գոյութիւն ունեցող եկեղեցու մէջ պառակտումներ են ձգում՝ առանց խղճահարուելու զրախոսութիւններ յերիւրելով այդ եկեղեցու նուիրականութեանց դէմ եւ կարծիքի ենթարկելով մեր երանաշնորհ թարգմանիչների մեզ թողած ամենասուրբ ավանդը՝ Սուրբ Գրոց անաղարտ ու հարազատ թարգմանութիւնը, որ երեւելի գիտնականներից անգամ գնահատուած է եղել միշտ որպէս ընտիր թարգմանութիւն: Դոքա, այդ քարոզիչներն ու գործակատարները, դարուս սկզբից ներս սողոսկելով Կովկասեան աշխարհը եւ օգուտ քաղելով հայերիս անընտրող Հիւրասիրութիւններից, որով եւ ոտքի կռուան հաստատելով՝ չեն խղճահարում միամիտ գիւղացիների եւ տգէտ ամբոխի առաջ պախարակել նաեւ մեր Աստուածաշունչ Ս. Գիրքը՝ ասելով, թէ սխալներ կան մէջը եւ իրանց այլանդակ աշխարհաբառ թարգմանութեանց վերայ դրոշմելով «Եբրայական եւ յունական բնագիրներէն թարգմանուած» մակդիրը՝ վաճառում են թեթեւագնի՝ տքնելով գնել ժողովրդի հաւատը, եւ նոցա իրանց ուռկանը ձգելով՝ մայրենի եկեղեցու հակառակ զինել: Բայց տեսնենք այդ քարոզիչներն ու գործակատարները Սուրբ Գրոց որպիսի՝ թարգամութիւն են տալիս մեր միամիտ ժողովրդին՝ մեր սեպհական ունեցածը պախարակելուց յետոյ: Եւ նոցա մեզ տուած «Եբրայական եւ յունական բնագիրներէն թարգմանուծները» որքան նմանութիւն ունին իրար հետ, որ ապացուցանէ, թէ որչափ հարազատ են այդ եբրայական եւ յունական բնագիրներէն թարգմանուածները:

1 «Արարատ», 1885, էջ 435-439: Ստորագրված է Յուսիկ Վարդապետ:

Մեր առաջ դրած է «եբրայական եւ յունական բնագիրներէն թարգմանուածների» երկու տեսակը, երկուքն էլ՝ տպած Կ. Պոլսում՝ Ա. Յակոբ Պօյաճեանի տպարանում, առաջինն տաճկահայոց բարբառով 1873թ., իսկ երկրորդը՝ արարատեան բարբառով 1883թ.: [85]

Բաց անենք մի որեւէ տեղ եբրայական եւ յունական բնագիրներից թարգմանուած երկուսի մէջ էլ, որ իհարկէ բացի երկու բարբառների յատկացեալ ձեւից՝ ուրիշ տարբերութիւն պէտք է չունենան:

Երրորդ բահաւարական թուրա Յովզաւասու, գլ. Ա.

Տաճկահայոց բարբառով 1873թ.

1. Երէցն Գայիոս սիրելիին, որն որ ես կը սիրեմ ճշմարտութեամբ:

2. Սիրելի, աղօթք կընեմ ամեն կողմէ յաջողութեան մէջ եւ առողջ ըլլաս, ինչպէս որ քու հոգի դալ յաջողութեան մէջ է:

3. Ինչու որ շատ ուրախացայ, երբ որ քանի մը եղբայրներ եկան ու քօ ճշմարտութեանդ վերայով վկայեցին...

Արարատեան բարբառով 1883թ.

1. Երէց ը, սիրելի Գայիոսի դ, որին ես սիրում եմ ճշմարտութիւնով:

2. Սիրելի, աղօթք եմ անում որ ամեն բանի մէջ յաջող եւ առողջ լինիս, ինչպէս քո անձը յաջող է:

3. Վասն զի շատ ուրախացայ երբ որ եղբայրքն եկան...

Այս երեք տոհն թարգմանուածն տարբերութիւնը.

1873թ.

Երիցն բաց. հոլ.
Կողմէ, թող բառի տարբերութիւնը, բաց. հոլ.
յաջողութեան մէջ ներգ.
Հոգին
քանի մը եղբայրներ

1883թ.

Երէց ը ուղղ. հոլ.
բանի մէջ, ներգ. հոլ.
յաջող. ուղղ.
անձը, բառկն տարբերութիւն
քանի մը չկայ

Ահա այս տարբերութիւնները, թէեւ ըստ երեւոյթին աննշան, բայց ցոյց են տալիս, թէ ինչպէս քմահաճոյ թարգմանութիւն են արել յունագէտ եւ եբրայախօս թարգմանիչները: Դնենք նաեւ մեր Աստուածաշնչից նոյն հատուածը.

1. Յերիցուէ առ Գայիոս սիրելի, զոր եսդ սիրեմ ճշմարտութեամբ:
2. Սիրելի՝ վասն ամենայն իրաց քոց աջողութեան եւ առողջութեան՝ աղօթս առնեմ, որպէս է իսկ յաջողութիւն անձինդ քո:
3. Յոյժ ուրախ եղէ ի գալ եղբարց, եւ լինել վկայ քոյոյ ճշմարտութեանդ:

Բաժ անենք մի ուրիշ Տեղ.
(Եսայի մարզարէ, գլ. 4)

<i>1873թ.</i>	<i>1883թ.</i>
<p>2. Ով ոտք հանեց արդարը արեւելքէն,</p> <p>Ու գանիկա իւր շաւիդ- ներուն կանչեց, Ազգերը անոր առջեւը դրաւ, Ու թագաւորներու վերայ (անոր) ալբել տուաւ:</p>	<p>Ով զարթնեցրեց արեւելքից (նորան), որին կոչում են արդարութիւն՝ իւր շաւղումը:</p> <p>Նա ազգերը գցում է նորա առջեւը, եւ Նա թագաւորներ է նուածում:</p>

Տարբերութիւնը բառերի եւ մտքերի կողմից՝ բացայայտ է, եւ չեր-
կարացնելու համար չենք վերլուծում: Միւս կողմից, 1873թ. ոտանաւորի
ձեւով է դրուած, իսկ 1883թ.՝ ընդարձակի ձեւով, մինչդեռ բնագիրը կամ
ոտանաւորի ձեւով է եղել կամ ընդարձակի:

Մեր Աստուածաշնչում նոյն հատուածը.

2. Ո՞զարթոյց յարեւելից զարդարութիւն եւ կոչեաց զնա զհետ իւր.
երթիցէ եւ տացէ հատուցումն յանդիման հեթանոսաց, զարհուրեցուցէ
զթագաւորս:

Բաժ անենք մի ուրիշ Տեղ.
(Սաղմ., Խմ., 5)

<i>1873թ.</i>	<i>1883թ.</i>
<p>Ինչու վախնամ չար օրերուն մէջը:</p> <p>Երբ որդարան ակալն երուն անօրէնութիւնը չորս կողման կպատէ:</p>	<p>Ինչու վախնամ ես չար օրերումը, (թէ) իմ խորաման կ թշնամու անօրէնութիւնը պա- տում է ինձ:</p>

Տարբերութիւն

<p>Երբ որդարան ակալն երուն չորս կողման</p>	<p>(թէ) իմ խորաման կ թշնամու ինձ</p>
--	--

Մեր Աստուածաշնչից (Սաղմ. Խմ., 6)

Ընդէ՞ր բնաւ երկնչիմ ես յաւուր չարի, զի անօրէնութիւնք գնացից
իմոց շուրջ եղեն զինեւ:

Առաջ. ԻԶ.

1873թ.

8. Յիմարին պատիւ տուողը քարակոյտի մը մէջ (պատուական) քարերու ծրաբ (դնողին) կը նմանի:

9. Առակը յիմարին բերնին մէջ՝ Գինովին ձեռքը մտնող փուշին պէս է:

15. Ծոյլը իւր ձեռքը ամանին մէջ կը խօթէ,

(Ու) բերանը (անգամ) տանելու դժուարութիւն կը զգայ:

17. Իրենը չեղած դատի համար բարկացող անցառը շունը ականջներէն բռնողին (պէս) է:

1883թ.

8. (Ինչպէս որ) քարն են ծրաբում եւ պարսատիկի մէջ շպրտում, այնպէս է եւ յիմարին պատիւ տուողը:

9. Արբածի ձեռքը մտաւ փուշը, եւ առակը՝ յիմարի բերանը:

15. Ծոյլը իւր ձեռքը կը կոխէ անոթի մէջը, եւ նորա համար դժուար է նորան ետ տանիւ իւր բերանը:

17. Շունը ականջներիցը բռնում է այն անցառորը, որը գրգռուում է իրանը չեղած դատի համար:

Տարբերութիւնը պահեն է:
Մեր Աստուածածնօթ (Առաջ. ԻԶ.)

8. Որ դնէ քարի պարսատիկս՝ նման է առն՝ որ դնէ պատիւ անմտի:

9. Փշալից լինին ձեռք արբեցողի, եւ ծառայութիւն ի ձեռս անզգամի:

15. Թագուցանէ վատ զձեռս իւր ի ծոց իւրում, եւ ի բերան իւր դանդաղի տանել:

17. Որպէս որ բուռն հարկանիցէ զշան ձետոյ, նոյնպէս եւ մարդ, որ անկանի յայլոյ դատաստան:

Եթէ շարունակենք այսպէս, այն ժամանակ հարկ կլինի ամբողջ Սուրբ Գիրքը երեք օրինակ ընդ օրինակել տարբերութիւններով: Ուրեմն, իբրեւ օրինակ այսքանը դնելով եւ տարբերութիւնները գծելով շատանանք, յաւելցնելով միանգամայն, որ ինչպէս ընթերցողները տեսնում են Բրիտանական ընկերութեան հրատարակած Սուրբ Գրոց լեզուն եւս շատ ծանր է եւ տաղտկալի, մինչդեռ լեզուի գեղեցկութիւնն ու վսեմութիւնը առաջին նպաստիչ պայմաններն են ընթերցանութեան մէջ յարատելու, իսկ անհարթ լեզուն եւ նսեմ ոճը մարդու վերայ քնեցնող թմրութիւն են բերում:

Բրիտանական եւ Ամերիկական Աստուածաշնչի ընկերութեանց գործակատարների ջանքը քրիստոնեայ ազգերի միջից եկամուտներ անելու նման է ատոքացած արտորէից մէջ որոմ սերմանելուն, ճշմարիտ առաքելութիւնն է հեթանոսների մէջ ծաւալել քրիստոնէութեան լոյսը։ Յանկալի է գիտենալ, թէ տարին քանի մահմետական են լուսաւորում քրիստոնէական հաւատոյ լուսով։ Առ այժմ այսքան։

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ: ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ¹

Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց: Պատմագիրք Հայոց: Հատոր Ա., Գիրք Երկրորդ: Աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց: Ծախիւք Տեառն Սուքիասայ Արքեպիսկոպոսի Պարզեանց, Տփղիս, 1909, իթ, 474 էջ:

Ագաթանգեղոսի այս վերջին հրատարակութիւնը մի հոյակապ գործէ, որ պատիւ է բերում աշխատողներին եւ հրատարակողին:

Գրքի մէջ կան բացի առաջին 4 երես վերտառութիւններից.

1. Յառաջաբան, Ա.-Ծթ.:

2. Արդի Հայերէնում պակասող հատուած, Կ.-ԿԳ.:

3. Մատենագրութիւն, ԿԴ.-ԿԷ.:

4. Համառոտ ցուցակ բնագրում եւ յառաջաբանում գործածուած տառանիշների, ԿՀ.-ԿԹ.:

5. Բովանդակութիւն, Հ.-Զ.:

6. Բուն Ագաթանգեղոսի պատմութիւն իւր յառաջաբանով, 1-133:

7. Վարդապետութիւն Սրբոյն Գրիգորի, 134-372:

8. Դարձ քրիստոն. աշխարհիս Հայաստան, 373-374:

9. Ս. Գրքի, Կորիւնի եւ Փաւստոսի վկայութիւններ ու հատուածներ

Ագաթանգեղոսում, Ա.-ԺԵ.:

10. Յանկ անուանց, ԺԶ.-ԻԹ.:

11. Ուղղելիք եւ վրիպակք:

Հնդամենը 588 երես, մեծ գիրքով, շատ մաքուր եւ լաւ թղթի վերայ տպուած:

Իրաւամբ «Պատմագիրք Հայոց» համարուած է հրատարակութիւն Ա. Էջմիածնի, որովհետեւ համեմատութեան գլխաւոր աղբիւրները Սայր Աթոռիս Մատենագրարանի ձեռագրերն են, բաղդատութիւն կատարողները՝ Սայր Աթոռի ձեմարանի առաջնապտուղ սաները՝ ի դէմս միաբան Գալուստ Տէր-Մկրտչեանի, Ստեփան Կանայեանի եւ Ստեփան Մալխասեանի: Հրատարակութիւնը կատարուել է Սայր Աթոռի միաբան եւ ձեմարանի առաջին տեսուչ Տէր Սուքիաս արքեպիսկոպոս Պարզեանցի ծախքով:

Ի պատիւ Սայր Աթոռի պէտք է ասել, որ Ագաթանգեղոսի առաջին տպագրական հրատարակութիւնն էլ, 1708-1710 թթ., Սայր Աթոռինն

1 «Արարատ», 1910, Էջ 87-93: Յրատարակված է «Սատենախօսութիւն-Յրատարակութիւն Ա. Էջմիածնի» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յ. Ա. Ե.:

է, թէեւ Կ. Պօլսում տպուած, որովհետեւ հրատարակուած է Զուղայեցի Աղէքսանդր կաթուղիկոսի ընդօրինակած ձեռագրից եւ նրա հրամանով։ Եւ գեղեցիկ զուգադիպութեամբ, այդ Ագաթանգեղոսի Ա. տպագրութեան 200-ամեակին նոյն Ս. Էջմիածնի հրատարակութեամբ լոյս է տեսնում Ագաթանգեղոսի ուսումնական շքեղ հրատարակութիւնը՝ կատարուած բազմաթիւ ձեռագիր եւ տպագիր օրինակների բարեխիղճ բաղդատութեամբ, որով կարելի է վերահստատուած համարել Ագաթանգեղոսի բնագիրը, այն բազմաթիվ ընթերցուածներով, որ կան լուսանցքներում, եւ ուղղումներով, որ մտած են բնագրի մէջ։

Գիտնական աշխատողները յառաջաբանի մէջ մանրամասն նկարագրել են Ագաթանգեղոսի պատմութեան տպագիր եւ ձեռագիր յայտնի բոլոր օրինակների հանգամանքը, մէջ բերելով եւ Ագաթանգեղոսի մասին մատենագրութիւնը, եւ գեղեցիկ լուսութիւն են պահել Ագաթանգեղոսի ծագման մասին, երեւի այն դիտաւորութեամբ, որ բանասէրները ի յաւելումն ցայսօր կատարուած քննադատութիւնների այս դիտական հրատարակութեան բազմաթիւ ընթերցումները ի նկատի ունենալով եւ կշռադատելով Ագաթանգեղոսի խմբաւորութիւնների տեսակները՝ նոր քննադատութեամբ լուսաբանեն Ագաթանգեղոսի ծագման հանգամանքը։

Ագաթանգեղոսի սոյն հրատարակութեան ժամանակ բաղդատութեան համար ի նկատի են առնուած։

Ա. Հինգ տպագիր օրինակները, որոնցից, ինչպէս վերը ասացինք, առաջին տպագրութիւնը կատարուած է Կ. Պօլսում 1709-1710 թթ. Ս. Էջմիածնի հրատարակութեամբ, եւ վերջինը Տիկիսում՝ 1883 թուին։

Բ. «Նոր Հայկագեան բառգիրը», Վիեննայի կրկնագիրը, Նորայր Բիւղանդացու «Կորիւն վարդապետ»։

Գ. Մայր Աթոռի Մատենադարանի բազմաթիւ ձեռագիր Ագաթանգեղոսներն ու ձառընտիրները։

Դ. Ուրիշ մատենադարանների ձեռագիր Ագաթանգեղոսներ, որքան հնարաւոր է եղել։

Հստ բաղդատողների՝ Ագաթանգեղոսի բոլոր յայտնի ձեռագրերը կարելի է բաժանել երկու մեծ խմբակցութեան, կարելի է երրորդ խմբակցութիւն համարել այն սակաւաթիւ օրինակները, որոնք իրանց ընթերցուածներով երեւում են այդ երկու մեծ խմբակցութիւնների մէջ։

Առաջին խումբը ունի Ա. եւ Բ. տպագրութեան կարճ յառաջաբանը, որոնց գաղափարը եղել է Աղէքսանդր կաթուղիկոս Զուղայեցու ընդօրինակածը, որ հաւանօրէն ալէքսանդրապօլիցի Թաղէոս Բաբայեանի ձեռագիրն է, որ այժմ գտնւում է Ս. Պետերբուրգի մուգէում, № 4, եւ որը ցուցակագրել է Մեսրոպ վրդ. Տէր-Մովսէսեանը (այժմ եպիսկոպոս)։

Ագաթանգեղոսի ամենահին օրինակը համարւում է Փարիզի ձեռագիրը, որ գրուած է Հայոց ԶԳ. (Փրկչական 1254թ.): Այս ձեռագրի առանձնահատկութիւններն են.

Ա. Որ ունի ամբողջական յառաջաբան,

Բ. Որ Մառի հրատարակած արաք Ագաթանգեղոսի պէս ունի Տիրիկէս եւ Կիրակոս եպիսկոպոսների անունները,

Գ. Որ գրուած է Ռիմ քաղաքի Յովհաննէս եւ Մատթէոս աւետարանիչների տաճարի հովանու տակ, որ Հայոց Հոգետունն է եղել:

Յիշատակարանը այսպէս է առաջ բերուած. «Գրեալ ի Վարդանայ քահանայէ ի թուականիս Հայոց ԶԳ. (Փրկչական 1252) ի քաղաքէն Ռիմ ընդ Հովաննեաւ սուրբ տաճարին, որ յանուն սուրբ աւետարանչացն Յովաննու եւ Մատթէոսի, որ էր նա Հոգետուն Հայոց»: Ռիմ Հռո՞մն է արդեօք: Եթէ Հռոմն է՝ այդ արդէն ապացոյց կլինի, որ ժԳ. դարում Հայք ոչ միայն հասած են եղել Հռոմ, այլ այնտեղ հին բնակիչ են եղել եւ Հոգետուն են ունեցել: Այս հաւանական է:

Սակայն մի կէտ մեզ անբացատրելի է մնում: Հռոմը մեր գրականութեան եւ ժողովրդական լեզուի մէջ միշտ գրուել է եւ հնչուել Հռոմ, Հռովմ: Հայերի առաջին յարաբերութիւնը Հռոմի հետ եղել է Բիւզանդիոնի, եւ հուսկ ուրեմն՝ կիլիկեան հարստութեան միջոցաւ: Յոյները Հռովմը Ռիմ չեն հնչում, կիլիկեցիք եւս Հռովմ եւ Հռոմ էին գրում եւ ասում: Արդ, Հայոց ԶԳ. եւ Փրկչի 1254թ. Վարդան քահանան՝ Հնագոյն համարուած Ագաթանգեղոսի գրիչը, որտեղից է առել Ռիմ: Հնդհանուր կարծիք է, թէ որովհետեւ սլաւոննեան ազգերը Հռոմը Ռիմ են հնչում եւ գրում, երեւի լեհաստանցի հայ է եղել Վարդան քահանան:

Յարգելով այդ կարծիքը, որ շատ շատերից ընդունուած է, մենք դարձեալ տարակուսում ենք, որ Վարդան քահանան՝ Փարիզի օրինակի գրողը, գրած լինի Ռիմ քաղաքում եւ այն Հայոց 703 եւ Փրկչի 1254թ., որ Ռիմը Հռոմն է, եւ որ Վարդանը Լեհաստանի հայերից լինելով՝ սլաւ լեհացիների հետեւողութեամբ Հռովմը Ռիմ է կոչել:

Հստ մեզ, եթէ գրչութեան թուականը ճիշտ է, քաղաքի անունը տարակուսելի է: Ձոկ բան է, եթէ գրչութեան տեղը Խրիմ կամ Ղոփմ համարենք իս կամ դ սղած կամ ջնջուած:

Յիրաւի, ժԳ. դարում եւ յետոյ Ղոփմում այնքան շատ հայեր կային, որ երկիրը Ծովային Հայաստան (Armenia maritima) էր կոչւում, եւ թերակղզու տիրապետող գինովացոց հասարակապետութիւնը հովանաւորում է Հայերին՝ որպէս ճարպիկ վաճառականների եւ հաւատարիմ քաղաքացիների: Գրուել են այնտեղ բազմաթիւ մատեաններ եւ կարող էր այդտեղ գրուել Հայոց ԶԳ. Ագաթանգեղոսը: Եթէ ուղիղ է Ռիմ ըն-

թերցուածը եւ այդ կոչմամբ Հռովմը պէտք է հասկանանք, այն ժամանակ պէտք է ճշտել. ա. որ Հայոց ԶԳ՝ այսինքն 1254 թ., Հռովմ գաղթած հայեր կային, այն էլ սլաւոնական երկրներից, իւրացրած Հռովմի Ռիմ սլաւոնական ձեւը, բ. որ այդ հայերը Հռովմում հոգետուն ունէին եւ հոգետուն բառը այդ դարում կիրառութեան մէջ էր, գ. որ կար այնտեղ այդ ժամանակ Վարդան քահանա:

Մինչդեռ գիտենք, որ ԺԵ. դարում, երբ օսմանցիք տիրեցին Խրիմին, հայերի մի մասը, խուսափելով մահմետական բռնութիւններից եւ Հրապուրուած ոռուս իշխաններից ու լեհ թագաւորներից, կամաց կամաց շարժուելով դէպի հիւսիս՝ պարապում էր վաճառականութեամբ: Հայերի վերայ՝ որպէս յաջողակ վաճառականների, գուրզուրում էին, մանաւանդ՝ լեհաց Վլադիսլաւ Ա. թագաւորը, որ 1402 թ. թոյլ տուեց իւր պետութեան մէջ անարգել առուտուր անել, իսկ Վլադիսլաւ Գ. 1641 թ. բոլոր մաքսերից ու տուրքերից ազատեց: Վլադիսլաւ Ա.ի օրով 1402 թ. Լեհաստանի հայ վաճառականները միայն կարապերներ էին դէպի Լեհաստան գաղթականութեան, իսկ Վլադիսլաւ Դ.ի օրով 1641 թ. հայ գաղթականութիւնը տարածուել էր Լեհաստանի հարաւային ծայրերկրներուն եւ բազմացել այնքան, որ յատուկ եպիսկոպոսական աթոռ ունէր Գալիցիայի իլվով քաղաքում՝ հաստատուած 1364 թ., իսկ իլվովը միացրեց Լեհաստանին լեհաց կազիմիր Մեծը:

Հայերը լեհաց իշխանութեան տակ մինչեւ ԺԵ. դարը աւանդապահ հայ քրիստոնեայ էին եւ Հռովմի ճանապարհը չէին սովորել:

Նիկոլ Թորոսովիչի ձեռնադրուելովը՝ 1623 թ. սկսւում է հայերի չարաբախտ դարձի պատմութիւնը, եւ հայ հոգեւորականներն ու աշխարհականները մէկը պաշտպանութիւն գտնելու եւ միւսը բողոքելու համար սկսում են ճանաչել Հռովմի ճանապարհը: Իսկ ոռուս պրաւուլաւ իշխանութեան տակ՝ հայերը արդէն Հռովմ դիմելու կարիք չունէին:

Վենետիկի օրինակը Դերջանեանը համարում էր Հայոց ԶՂԹ. եւ Փրկչի 1350 թ. գրուած, սակայն մագիստրոս Մեսրոպ վրդ-ի (այժմ եպիսկոպոս) ճշտագոյն հետազոտութեամբ եւ յիշատակարանի ընդօրինակութեամբ երեւում է, որ վենետիկեանը Դերջանի օրինակը չէ, այլ նրանից արտագրուած Հայոց ՌՄԸ. եւ Փրկչի 1758 թ. եւ սիսալմամը համարուել է բնագիր: Նոյնը կարելի է եւ փարիզեան օրինակի համար ենթադրել, որի մէջ բնագրի թիւը համարում է գուցէ ընդօրինակութեան թիւ, իսկ այս ընդօրինակութիւնը կատարուած է Հռովմում Վարդան քահանայի ձեւքով, որ ոռուսական կամ սլաւոնական ոճով Հռովմը Ռիմ է գրել: Եւ այս տեսակ ընդօրինակութիւն կարող էր տեղի ունենալ ԺԵ. դարում, որովհետեւ այդ ժամանակ յայտնի են երկու Վարդաններ՝ մէկը Վարդան

Յունանեան, ծաւալոցի (Հռովմի պողականդայի) աշակերտ, որ 1681 թ. եպիսկոպոս ձեռնադրուեց ու վարեց իւր պաշտօնը մինչեւ 1715 թ., իբրեւ Նիկոլի յաջորդ: Արա համար հանգուցեալ Կ. Եզեանը ասում է. «Բացէ ի բաց հերձեալ անջատեցաւ յԱթոռոյն Ս. Էջմիածնի»¹:

Միւս Վարդանը՝ հայ կրօնաւոր քահանայ, ըստ Հ. Պիղուի 1665 թ. յուլիսի 23-ին հասնում է Վալախիա. «Որ համարէր կաթոլիկ, զի ի Հռոմ քաղաքի այնպէս երեւէր, այլ արդեամբ հաւաստեաւ էր այր ճարտար յոյժ, որպէս եւ աստ ի Վալախիա եւ այլ տեղիս...: Ամօք երկու յառաջ մեկնեցաւ աստի ի Հայաստան, առեալ ընդ իւր սակաւ արծաթ, այլ ի ճանապարհի անդ սպանաւ ի ձեռն աւազակաց»²:

Ի նկատի ունենալով, որ Հ. Պիղուի ժամանակադրութիւնը հասնում է մինչեւ 1669 թ., դրանից երկու տարի առաջը 1667 թ. է, ուրեմն այս թուին էլ սպանուել է Վարդան հայ կրօնաւոր քահանան:

Ըստ մեզ, այս Վարդանը կարող էր փարիզեան օրինակի գրիչը լինել, եւ որպէս մարդ, որ «յամենայն ժամու յարէ ի կողմն հզօրագոյնին» հզօրագոյն կաթոլիկներին հաճոյանալու համար սլաւոնական ոճով Հռոմը Ռիմ է գրել: Եւ այս այն ժամանակ միայն, երբ ստուգուի, որ Ռիմը հաւաստեաւ Հռոմն է եւ գրչութեան թուականի վերաբերութեամբ տարակուսութիւնները վերանան:

Մեր այս ենթադրութիւնը առաջ բերելով փարիզեան օրինակի վերայ՝ ցանկանում ենք, որ ծշտուի այդ օրինակի գրչութեան համգամանքն ու ժամանակը: Այս բանը կարող է լինել յիշատակարանի լուսանկարչական հրատարակութեամբ:

Յիշատակարանի մէջ յիշուած «Հոգետունը» բառն էլ հնութեան կնիք չէ կրում: Ագաթանգեղոսի երրորդ տպագրութիւնը եղել է Վենետիկում 1835 թ.՝ փարիզեան օրինակից: Ուրեմն այդ օրինակը իւր յիշատակարանով յայտնի պէտք է լինէր «Հայկազեան Բառգիրք» կազմողներին: Այդ բառը չկայ բառագրքում, որ տպուել է 1837թ., այսինքն՝ Ագաթանգեղոսի յիշեալ տպագրութիւնից երկու տարի յետոյ:

Ագաթանգեղոսի առաջին ձեռագիր համարուած օրինակի մասին մեր տարակուսութիւնը իբրեւ ենթադրութիւն յայտնելուց յետոյ գանք երկրորդ հնագոյն օրինակ համարուածին:

Երկրորդ հնագոյն օրինակը գրուած է Դերջանում Հայոց ԶՂԹ. եւ Փրկչի 1350 թ.:

«Այս ձեռագիրն,- ասում են բաղդատողները, -ունի արդէն Սեղբեստրոս ընթերցուածը՝ փոխանակ եւսերիսի: Ուրեմն մեզ յայտնի հնագոյն

1 Բոնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Յոռվմայ, Եր. ԼԹ.:

2 Անդ, Եր. 45:

օրինակն է «Սեղբեստրոս» ընթերցուածով։ Թէ Ա. եւ թէ Բ. օրինակներում չկայ «Դաշանց թուղթը»։

Այս Բ. օրինակը, ըստ բաղդատողների¹, եթէ ուրիշ չէ, պէտք է համարել ոչ թէ Դերջանի օրինակը՝ գրուած 1350 թ., այլ այդ օրինակից արտագրուած Հայոց ՌՄԸ. (Փրկչի 1759 թ.), այսինքն՝ Ագաթանգեղոսի առաջին տպագրութիւնից 50 տարի յետոյ։ Վենետիկեան այս ձեռագիրը ցուցակագրել եւ յիշատակարանը արտագրել է Մայր Աթոռի միաբան Մեսրոպ վարդապետը։ Ինչպէս վերն ասացինք, այդ տպագրութիւնը ասում է. «Ի թուին ՌՄԸ. Հոկտեմբերի 20 (Փրկչի 1759 թ.) Ագաթանգեղոս օրինակեալ ուղղագրեցաւ ի Հաղբատ ի գրչագիր օրինակէ ինչ, որ էր գրեալ ի թուին Հայոց ԶՂԹ. (Փրկչի 1350թ.) ի Դերջան գաւառի, որ հուպէ է քաղաքն Կարնոյ»։ Կա՞յ արդեօք այժմ Վենետիկում Դերջանի օրինակը, թէ միայն նրա ընդօրինակութիւնն է. «Միխիթարեաններին է մնում այս մութ կէտը պարզել», - իրաւացի կերպով ասում են բաղդատողները։ Իսկ մենք կաւելացնենք նոյնը՝ միաբանութեան է մնում պարզել փարիզեան օրինակի մասին մեր տարակուսութիւնները, որովհետեւ այդ օրինակի համեմատ է Վենետիկի առաջին 1835 թ. հրատարակութիւնը։

Եթէ Հաղբատի 1759 թ. արտագրութիւնն է համարուել Դերջանի օրինակ, այն, ուրեմն, ոչ միայն ըստ Հնութեան երկրորդը չէ, այլ ամենանորն է, թէեւ Հնագոյն օրինակից արտագրուած։

Բաղդատողները բոլոր յայտնի ձեռագիր թէ տպագիր Ագաթանգեղոսները երկու գլխաւոր խմբագրութեան բաժանելուց յետոյ տրոհում են երեք ընտանիքի.

Ա.	Բ.	Հ.
Բաղէշի (1598)	Արեւելեան (1668-76)	Դիարպեքիրի (1668)
Ագաթանգեղոսի այս գիտական հրատարակութիւնը հայագէտների եւ հայագիտութեամբ հետաքրքրուողների համար անհրաժեշտութիւն է։ Ցանկալի էր, որ անհրաժեշտութիւն դառնար ամեն հայի համար։		

1 Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց: Յառաջաբան, Եր. Ի՛ւ.:

КУЧУКЪ-ИОАННЕСОВЪ ХРИСТОФОР. АРМЯНСКАЯ
НАДПИСЬ ИЗЪ КАРАСУБАЗАРА. Симферополь.
АРМЯНСКАЯ НАДПИСЬ ВЪ ФЕОДОСИИ. Симферополь.¹

¶. X. Кучукъ-Иоаннесовъ հրատարակել է ոռւսերէն երկու տետրակիներ, որոնք վերաբերում են Խրիմի Հայ Հնութիւններին: Армянская надпись изъ Карасубазара: Այս տետրակին կից է Армянская надпись въ Феодосии.

Հեղինակը անցեալ 1909 թ. ամառը Թէոդոսիայում գտնուելով՝ Հետաքրքրուել է այնտեղ եղած 1330 թ. շինուած երկփեղկ հին դռնով, որի լուսանկար պատկերը հանել է տուել:

Թէոդոսիայի Հնադարանի տեսուչ պ. Լ. Պ. Կոլլи յայտնում է պ. Քուչուկին, թէ Խարասուբազարի Հայ եկեղեցում եւս կայ երկփեղկ Հնադոյն դռուն՝ բերուած որպէս թէ Անիից՝ սկզբում Կաֆա (Թէոդոսիա) եւ ապա տեղափոխուած Խարասուբազար, ի յիշատակ նուիրում է այդ դռան լուսանկարը:

1. Ըստ պ. Քուչուկի Խարասուբազարի՝ այդ երկփեղկ դռուը ըստ երեւոյթին ընկուզեայ է եւ քանդակաւոր: Խւրաքանչիւր փեղկ երեք մասի՝ է բաժանուած, եւ ամեն մի մասում կան երեքական նրբաքանդակ խաչեր՝ խաչքարերի պէս: Շրջանակի վերեւը չորս տող արձանագրութեան տեղ կայ՝ հազիւ նկատելի արձանագրութեան հետքով:

¶. Քուչուկը մեծ դժուարութեամբ է կարողացել վերծանել այդ արձանագրութիւնը, որ ունի այս օրինակը. «Աստուածաբնակ սուրբ տաճարիս դռուն Սմբատի կենաց յարկիս՝ կանգնեալ յանուն Ս. Աստուածածնիս է յիշատակ համօրէն ժողովրդեանս. թվ. ԶԿԱ. (Փրկչի 1513 թ.)»:

Իրաւամբ նկատում է պ. Հեղինակը, թէ այդ դռուը Անիից չէր կարող բերուած լինել, քանի որ այդ թուին Անին արդեն ամայացած էր, եւ դռուը կարող է շինուած լինել Թէոդոսիայում՝ Անիի առձեռն օրինակի համեմատ, որի երկու հատը կան այժմ Թէոդոսիայում, մէկը 1371 թ. Հայոց Հրեշտակապետաց եկեղեցում, միւսը 1330 թ. Հնադարանում: Արձանագրութիւնը ըստ ամենայնի հին ձեւն ունի:

2. Армянская надпись въ Феодосии. Այն բլրի լանջին, ուր շինուած է Թէոդոսիայի Հնադարանի գեղեցիկ շինքը, կայ այն տունը, ուր ծնուել է Յովհաննէս Կոստանտինեան Այվազովսկին՝ աշխարհահռչակ ծովանկա-

1 «Արարատ», 1910, էջ 93-95: Դրատարակված է «Մատենախօսութիւն» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յ. Ա. Ե.:

բիչը: Ահա այս տան մօտ կայ մի փակ ու լցուած աղբիւր, որ ունի հետեւալ արձանագրութիւնը.

«Յիշատակ է աղբիւրս խոճա Աստուածատուրին եւ կողակցին Պիքաշային եւ իւր զաւակաց, Մարիամ խաթունիս եւ Ուլուի Պիքային եւ իւր ծնողացն, Պիաթային եւ Մայրայ Խաթուն Սիր Պղունքն Պանաքին իրվատին Աստուածատուրին, թվ. Ուլէ.» (Փրկչի 1588թ.):

Այս արձանագրութիւնը արդէն ունի Խրիմի բարբառի հետ եւ թաթարական անունների կիրառութիւն:

Ծ. Կուցիկ Յոննասօվ-ի երկրորդ տետրակը, որի վերնագիրն է “Արմանսկая надпись изъ Симферополя”, վերաբերում է Տաւրիկեան դիւանական գիտական յանձնաժողովի Հնագարանին (Музей Таврической Ученой Академии Комиссии), ուր կայ մի տապանաքար, որ ունի 2 արշին 1 վերշոկ երկայնութիւն, 1 արշին լայնութիւն եւ $\frac{1}{2}$ արշին թանձրութիւն: Այդ քարը գտնուած է Սեւաստոպոլից ոչ հեռու Զօրդուն գիւղի մօտ:

Դատելով լուսանկարից, ասում է պ. Քուչուկը, որ յղել է մեզ պ. Մարկեվիչը, երեսի կողմից բոլորովին ամբողջ է, բայց կողքից՝ քիչ վնասուած:

Վատ պահպանուած լինելով՝ արձանագրութիւնը բաւական վնասուած է եւ դժուարութեամբ է կարդացւում. չորս մասից է կազմուած արձանագրութիւնը: Բացի լուսանկարից պ. Քուչուկը ստանալով պ. Մարկեվիչից այդ արձանագրութեան էստամպաժը՝ մեծ դժուարութեամբ է վերծանել, որի բոլորովին ճշտութեանը չէ երաշխաւորում: Ահա այդ արձանագրութիւնը.

ՏԱՊԱՆԱԳԻՐ ՄԻՄՖԵՐՕՊՈԼԻՑ (Надгробная надпись изъ Симферополя)

1. Այս է հանգստեան տապանաց տեղի Հիմանանի
(Ներսէ)սի (դու)ստր Այպեքէի, որդի Քամոեսնայի
..... էին, որք մի ամիս զինչ որ կան
..... ի տապապի. մի օր ոչ եղեւ մեզ աւելի
..... հարս նազելի որդի ծնել ժամանի
..... քն. մորմոքեի արու որդիս այս ծնանի
(առաւ)ել զի զ Գէորգայ ետ ծնունդն աւուրց.
..... ննջողի գստման է հող տապանի.
2. Յիշատակ է Յոհ(աննէ)սի
Զարմիցս Խելքնազի

Բայց ես Գերիս աստ ոչ էի
Կոստանդինոսի համբաւն առի
Եւ Ղուկասի, որ նոր լսեցի
զԿողակիցն իմ ի տապանի
Հերգալի Սափեստատեսի
Նմանենաս խելագարի
Նակարի (Սար) գուի
Նարեղեցի Հեղի
Թէպէտ բազումք կան այսպիսի
Բայց Կոգերցլեցի
Հրամանն այս է Ամաչի
Դուլիկ Ղոեստիս տղայի
Որն որ ասէր հարս եւ փեսայ
Բաժնի էին Դունեկղի
Ոչ է նման Ալտակնի
Ոչ հայր նման
Եւ ոչ սիր(ելիք) եղբ(արք), ոչ բար(եկամք) սրա:

Գովելի է պլ. Խ. Քուչուկ Յովհաննիսեանի հետաքրքրութիւնը: Հայ
գաղթավայրերի հնութիւնների ուսումնասիրութեամբ միայն կարելի է
կազմել եւ լուսաբանել հայ գաղութների պատմութիւնը:

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ ԹՂԹԵՐԸ¹

Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը: Բնագիրն յառաջաբանով եւ ծանօթութիւններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց: Ալէքսանդրապոլ, Տպ. Գէորգ Սանոյեանց, 1910, ԽՀ., 352 էջ:

Գրքի մէջ կան յառաջաբան՝ ԽՀ. եր., բնագիր՝ 244 եր., ծանօթութիւն, որի մէջ են յատուկ անունների ցուցակ, ազդ, գրքի բուանդակութեան ցանկ, վրիպակներ են. 247-352:

Յառաջաբանի մէջ պ. Կ. Կոստանեանցը տալիս է Պահաւունիների ծագման եւ Գրիգոր Մագիստրոսի մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ՝ Գրիգոր Մագիստրոսին բնորոշելով որպէս եկեղեցասէր իշխան եւ որպէս Ս. Գրքին, «Հայոց պատմութեան» (ըստ Մովսէս Խորենացւոյ), յոյն լեզուի, դիցաբանութեան եւ գրականութեան հմուտ բանասէր մատենագիր: Մագիստրոսը «Որ տնկեցաւ յերկրի որթ ճշմարիտ եւ ճմլեցաւ ի խաչին ողկոյզն անսպառ յուրախութեան տրտմեցելոց»² միայն դէմքերի փոփոխութեամբ կրկնում է ԲԿ. աւագ օրհնութեան Գ. Շարականի Բ. տունը: Հաւանական է, որ ամբողջ այդ Շարականը Մագիստրոսինը լինի, որովհետեւ ոճը նման է:

Գրիգոր Մագիստրոսի գիրքը մի ժողովածու է ընդարձակ եւ ոտանաւոր հատուածների, գրուած այլ եւ այլ մարդկանց զանազան ժամանակներում, զանազան առիթներով:

Մագիստրոսը ընդհանրապէս դժուարըմբոնելի, կոպճոտ եւ արուեստակեալ ոճ ունի, անհասկանալի եւ շինծու բառեր, օրինակ՝ մասիքոչ³: Քոհ պարսկերէն լեառն է նշանակում: Ցանկալի է, որ հրատարակիչը նման բարդութիւններն ու օտարաբանութիւնները պարզած լինէր: Բառախաղերն, հոմանիշ եւ նմանահնչիւն բառերի շարանմանութիւնը Մագիստրոսի սիրած բաներն են:

Մագիստրոսի ոճի մասին մի գաղափար տալու համար բերենք նրա մի առակը. «Արտուտի զգուշութիւն երկնի յստորս կործանել, եւ նա անկեալ պորտ յորսայս, ոտն ի վերայ յերկին ջանայ կարկառել, զի մի՛ երկին երկիր անկցի խափուցեալ, պարսաւ առեալ ոմանց, թէ որով ծղէ ծնկօք ծառանաս ծտիկ քո քո ծովդ խելօք: Պատասխանեալ հաւն ասաց. Որքան կարեմ զայն առնեմ: Արդ իմ ծղէ ծնդօքս ...»⁴:

1 «Արարատ», 1910, էջ 186-187: Յրատարակված է «Գրախօսութիւն» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յուսիկ Արքեպու.:

2 Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը: Ալէքսանդրապոլ, 1910, եր. 80, 10-13 տողը:

3 Անդ, եր. 91:

4 Անդ, եր. 13:

Կամենում է ասել՝ արտուտը զգուշանալով, որ երկինքը վայր չընկնի, մէջքի վերայ է ընկնում եւ ոտները վեր կարկառում։ Տեսնէ այս՝ ծաղրում են ու ասում. «Ծակի, քո ծով խելքով ինչ ես ծղէ ծնդներդ ծառացնում։ Նա պատասխանում է. Որքան կարող եմ, այն անում եմ»։

Այս փոքրիկ հատուածը իւր մէջ բովանդակում է՝ ա. Գրիգոր Մագիստրոսի ոճի յատկութիւնը, բ. նոյն ժամանակի ժողովրդական լեզուի եւ մտածման հետք, եւ գ. իբրեւ առակ ունի այն բարոյականը, թէ ոչ մի ոյժ, որքան էլ չնչին լինի, պէտք է չարհամարհել, եւ ամեն ոք ընդհանուր գործի համար որքան կարող է՝ պէտք է աշխատի։

Արուեստակեալ խրթնաբանութեան մի ուրիշ օրինակ. «Գեմագտական Գեղանամ գոհացեալ՝ քեզ յայդմ պատահեալ տառի, տարակոյս տատանական տրոհել զտարբեղուն կասկածանս՝ տարբանելով բեւեռագոյն իմն ածեալ, լպրծական փայտառութեան անկառուցական վազից անսիթեցք»¹։

Ի՞նչ է կամենում ասել Մագիստրոսը՝ գոնէ իմ համար անհասկանալի է։ Երեւի նրա թոռն Ներսէս Շնորհալին այսպիսի գրուածների համար է ասել։

Զի՞նչ օգուտ է ծածկել զբան
Գաղտնեօք մթին աղօտական;
Թէ չկամիս զիմաստդ յայտնել՝
Ամենեւին կարես լոել։

Պ. Կ. Կոստանեանը Մագիստրոսի խրթնաբանութիւնը համարում է հետեւանք արաբական ազդեցութեան, նոյն ժամանակի խօսակցութեան բարբառի, յոյն իմաստակներին հետեւողութեան եւ օտար կամ օտարացած ու այժմ կիրառութիւնից դուրս մնացած անհասկանալի բառերի։ Պ. Կոստանեանի առարկութիւնը ընդունելի է բացառութեամբ մի կէտի, այն է՝ նոյն ժամանակի խօսակցական բարբառի։ Իրաւ է, ժողովուրդը կարող էր օտարազգի բառեր գործածել, բայց տալ լեզուին արուեստակեալ ձեւ՝ անկարող էր։

Մագիստրոսը երբ կամենում է՝ զարմանալի պարզ լեզու եւ մտքի ազդու արտայայտութիւն ունի, օրինակ.

Անցք ստուերի է փառք մարդոյ,
Հոլովի որպէս անուոյ,
Կարբերի նման հողմոյ,
Մինչ անկցի ի գուբ տղմոյ²։

Այստեղ արդէն ամեն բառ իւր տեղումն է, ոչ մի բառ չի կարելի սղել, եւ այնքան պարզ, յստակ ու ազդու է, որ աւելին ցանկանալ անկարելի

1 Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, եր. 238:

2 Անդ, եր. 240:

է: Եւ այս պատահական բան չէ, այլ ամբողջ ոտանաւորը նոյն պարզութիւնն ու յստակութիւնը եւ լեզուի մաքրութիւնն ունի՝ առանց արուեստակեալ ոճի եւ խրթնաբանութեան:

Պ. Կոստանեանցի Հրատարակութեան բնագիրն է Մայր Աթոռիս Մատենադարանի № 92 ձեռագիրը՝ գրուած 1697 թ. Կ. Պօլսում: Պ. Կոստանեանցը ունեցել է ձեռքի տակ ուրիշ ձեռագիրներ էլ, որոնց ընթերցուածներով ուղղումներ է արել բնագրի մէջ, եւ որոնց ընթերցուածները դրել է առանձին:

Պ. Կոստանեանցը ծանօթութեան բաժնում¹ տալիս է Գրիգոր Մագիստրոսի թղթակիցների մասին կենսագրական տեղեկութիւններ: Ինքն Գրիգոր Մագիստրոսը Պահաւունեաց նոր շառաւիղի հինգերորդ սեռունդն է եւ ապրել է ԺԱ. դարում:

Պ. Կոստանեանցը Հրատարակելով Մագիստրոսի թղթերը՝ մի գովելի գործ է կատարել: Նա Հասարակաց սեղանի վերայ դրել է ԺԱ. դարի մի բազմաբովանդակ յիշատակարան, բայց եւ մի գիտական Հրատարակութեան անպատշաճ բան է արել «Ազդ»-ի 364 երեսի ակնարկութիւններով:

1 Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, եր. 281-317:

ԳԵՂՈՒՏԻՒ¹

№ 6, 1909. «Գեղունի» - «Illustration Arménienne. Pour les orphelins arméniens de Cilicie» մեծագիր, 84 երեսից բաղկացած մի գիրք է ընտիր թղթի վերայ տպուած շատ գեղեցիկ պատկերներով, որ ապացուցանում է, թէ Մխիթարյան հարք ապրելով եւրոպայում՝ զիտեն լաւապէս օգտուել եւրոպայի տպագրական կատարելագործութիւնից:

«Գեղունի»-ի պատկերները ներկայացնում են մեր պատմական անցեալն ու ներկան, եւ ընդհանուր համաշխարհային նկարչութեան եւ գեղարուեստի նմուշները: «Գեղունի»-ն մի ընտիր «հաւաքածու» է, ուր զետեղուած են հայ եւ օտարազգի նշանաւոր գրողների մտքերը եւ վրձինի լաւագոյն արտայայտութիւնները հայ եւ օտար լեզուններով, ֆրանսերէն եւ իտալերէն:

ԺԹ. դարը հայերի նահատակութեան եւ արտագաղթի դար կարող է համարուել Տաճկաստանի հայերի համար: Ի. դարը, կարծւում էր, որ հանգստութիւն եւ ապահովութիւն կրերի հայերին, սակայն դժբաղդար անցեալ 1909 թ. Զատկական տօներին, երբ հայք նոր սահմանադրական կարգերով կառաւարուող երկրում առաջին անգամ ուրախ եւ համարձակ պէտք է տօնէին քրիստոնէական ամենամեծ տօնը, ուրախութիւնը սուգի եւ դառն արտասուրքի փոխուեց. թուրք կատաղի ամբոխը, քաջալերուած հին բռնակալական կարգերին հակամէտ պաշտօնեաներից, հոգեւորականներից եւ առաջաւորներից, մի սոսկալի եղեռն սկսեց՝ կոտորելով Կիլիկիայի հայերին, եւ աւերելով՝ ինչ որ հայկական է: Եւ այս այն ժամանակ, երբ ամենամեծ բռնակալ Աբղիւլ Համիդ Բ. սուլթանը գահընկեց էր լինում եւ ամենասահմանադրական Մէհմէդ Ռաշիդ բարձրանում էր օսմանեան գահը:

20.000 հայեր կոտորուեցին, նրանց տները, ինչքն ու ստացուածքները մոխիր դարձան, կոտորուած հայերի այրինէրը իրանց որբուկների հետ մնացին անտէր, անոք, անտուն, եւ պատառ հացի կարօտ:

Այրիների արտասուրքը սրբելու, որբուկներին մի կտոր հաց եւ պատսպարան հայթայթելու համար ամեն մի զգայուն սիրտ արեց՝ ինչ կարողացաւ եւ անում է: Եւ ահա Վենետիկի Մխիթարեան հարք, իբրեւ մի հատուած հայութեան, կամելով իրանց լուման եւս ձգել գլխութեան եւ մարդասիրութեան գանձանակի մէջ, գեղեցիկը միացրին օգտակարի հետ եւ հրատարակեցին «Գեղունի»-ի № 6, որ կարող է ամենանուրբ եւ գեղա-

1 «Արարատ», 1910, էջ 673-674: Ստորագրված է Յ. Ա. Ե.:

բուեստօրէն զարգացած ճաշակին բաւարարութիւն տալ: «Գեղունի»-ի մէջ ուշագրաւ է Վէհափառ Տ. Մատթէոս Բ. կաթուղիկոսի կոչը՝ «Կոչ առ պատուական Հայազնեայս», որի մէջ նորին Սրբութիւնը գրում է. «Հայոց պատուական զաւակները՝ այդ ամենադառն տառապանքին մատնուածներու աղի արտասուքը սրբելու, անոնց անհրաժեշտ պէտքէրն յանձանձելու եւ որբերու կացութիւնը դարմանելու՝ կանուխին ձեռնարկած են:

Հաւաստի եմ, որ արեան հեղեղներու մէջ խեղդուած Աղանայի եւ անոր մնացորդ զաւակներուն աղեկտուր կացութեան օգնութիւնն ողորմասիրական բարձր ոգւով մը կշարունակեն այն սիրով եւ եռանդութեամբ, ինչպէս արժանի է հայ սրտին, հայ զգացման, հայ պարտականութեան կատարման»...

Մխիթարեան հարք, որ ամեն բանում փափկանկատ են, պէտք է որ ամենայն Հայոց Վէհափառ Հայրապետի այս կոչով սկսէին «Գեղունի»-ն:

Յանձնարարում ենք, որ զգայուն եւ նրբաճաշակ հայերն ունենան «Գեղունի»-ն: Նա իւր ընտիր յօդուածներով, գեղեցիկ պատկերներով մեծ հաճոյք կպատճառի ընթերցողներին եւ կծառայի նրանց սեղանին որպէս զարդ, իսկ նրան, որպէս գին, վճարուած 4 բուբլի կիլիկիայի սրբերի արտասուքը սրբելու գումարի մէջ կմտնի:

«Արմենիա - X. Լինչա»¹ (“Բակու”, № 244)

“Ս. Ռ”-ում գետեղուած է պատմական խնդիրներում յայտնի գրող Ա. Զվալեակեանի[91] կարծիքը Ք. Լինչի «Հայաստան» գրքի մասին, որ անգլիերէնից ոռւսերէն է թարգմանել եւ հրատարակել է Թիֆլիզում Ե. Զունկովսկայա: «Արմենիա»-ի առաջին հատորը բովանդակում է իւր մէջ ոռւսական գաւառները, իսկ երկրորդը՝ տաճկական:[92]

Գրքի ծավալի մասին խօսում է նրա գինը, որ երկու հատորների համար 18 ըուբլի է:

Զվալեակեանը այդ գրքի մասին գրում է.

«Անգլիացի յայտնի ճանապարհորդ եւ քաղաքական գործիչ, պարլամենտի անդամ Ք. Ֆ. Լինչի գիրքը արեւելագիտութեան համար աչքի ընկնող մի երեւոյթ է: Վերնագրի խոստացածից աւելի է տալիս այն: Խնդրով հետաքրքրուողը գրքի մէջ կդտնի ոչ միայն ճանապարհորդական տպաւորութիւններ, ոչ միայն աշխարհագրական, երկրաբանական եւ այլ բնաւորութեան հետազոտութիւններ, այլեւ մի կարգ կենդանի դիտողութիւններ երկրի կացութեան, եւ որ կարեւորն է՝ մի կարգ պատմական ուսումնասիրութիւններ: Այս որքան եւ տարօրինակ, բայց Հայաստանը, որ հնագոյն քաղաքակիրթ երկրներից է, պատկանում է այն երկրներին, որոնք թէ երկրաբանական եւ թէ պատմական կողմից շատ քիչ են հետազոտուած: Լինչի գիրքը, իհարկէ, չի փարատում այս կամ միւս շրջանի խաւարը, բայց անպայման մեծ լոյս է սփոռում այն խնդիրների վերայ, որ առաջ պարզ չէին: Այդ պատճառով էլ անգլերէն մեծահատոր գրքի ոռւսերէն թարգմանութիւնը անպայման պէտք է արդարանայ: Հայաստանի աշխարհագրութեան եւ պատմութեան վերաբերութեամբ ոռւսաց աղքատ գրականութիւնը այդ գրքով հարստանում է շատ յաջող կերպով: Բովանդակութիւնը տարւում է տեղագրական կարգով: Ակզերում նկարագրուում է ոռւսական Հայաստանը, յետոյ՝ տաճկական Հայաստանը:

Անհրաժեշտ ըստէներում ճանապարհորդական դիտողութիւնները տեղի են տալիս հայ երկրի մասին տեսութեանը: Լինչը երկու անգամ է այցելել Հայաստանին՝ 1893-94 թթ. եւ 1898 թ.: Գրքի բնագիրը լոյս է ընծայուել 1900 թ. [93]. մինչեւ այդ ժամանակն էլ գրականութիւնը նկատողութեան է առնուած: Այն, ինչ որ երեւացել է վերջին տասն տա-

1 «Արարատ», 1910, էջ 1193-1194: Յրատարակված է «Մատենախօսութիւն» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յ. Ա. Ե.:

րիներում, հեղինակը չէր կարող ի նկատի ունենալ, իսկ ոռուսերէն հրատարակութիւնը հարկաւոր չէ համարել լրացուած: Թէ՛ այս հանգամանքը եւ թէ՛ այն, որ Լինչը չգիտէ ոռուսերէն, նիւթը մի քիչ հնացած է երեւում, մանաւանդ պատմական ուսումնասիրութիւնների մէջ:

Պրօֆ. Ն. Մառի վաստակների մասին հեղինակը միայն ի լրոյ գիտէ, մինչդեռ դրանք բոլորովին տակն ու վերայ են արել մեր տեղեկութիւնները Անիի քաղաքակրթութեան եւ Բազրատունիների շրջանի պատմութեան մասին: Վանի քաղաքակրթութեան մասին Մ. Նիկոլսկու ուսումնասիրութիւններն ըստ երեւոյթին նոյնպէս յայտնի չեն հեղինակին, եթէ գիտէ էլ, երկրորդ աղբիւրից, Բելքի եւ Լեմանի վաստակներից գիտէ: Հարկ չկայ ասել, որ նա տեղեկութիւն չունի ոռուսաց աւելի պակաս եւ աւելի ինքնուրոյն վաստակների մասին:

Հրատարակիչները, որ ըստ երեւոյթին, ոչինչ չեն խնայել բնագրի բոլոր ճոխութեամբ ի լոյս ընծայել գիրք, միայն մի բանի վերայ հոգս չեն տարել, որ թարգմանութեան խմբագրութիւնը յայնձուած լինէր մեր յայտնի արեւելագէտներից մէկին: Այն ժամանակ գիրքը կլինէր գիտութեան վերջին խօսքը: Սակայն, կրկնում ենք, այժմեան իսկ ձեւով, նա Հայաստանի մասին ոռուս գրականութեան մէջ պատուաւոր տեղ կրոնի»:

Л. М. МЕЛИКСЕТЪ -БЕКОВЪ . РОДСТВО ГРУЗИНЪ СЪ
ИСПАНЦАМИ ПО ДРЕВНИМ ИСТОЧНИКАМ.
Тифлисъ, 1911.¹

Այս վերնագիրը կրող գրքոյկի առիթով «Մշակ»-ի № 166 բանասիրականում պ. Լեւոն Քալանթարը համառօտում է գրքոյկի բովանդակութիւնն ու աւելացնում մի քանի խօսք ազգերի իրար հետ առնչութեան մասին: Ուստի եւ կարիք չենք տեսնում նոյնը երկրորդել ընդարձակօրէն:

Համառօտ ամենք. գրքոյկի նպատակն է ապացուցանել, որ թէեւ հնումն Սպանիան էլ, Վրաստանն էլ իբերիա, իվերիա էին կոչւում, սակայն, բացի անուանական նոյնութիւնից, այդ երկու ազգերի մէջ չկայ ցեղական կամ լեզուական ոչ մի առնչութիւն:

Գրքոյկի մեջ² հայերիս համար հետաքրքիր է Մար-Աբաս-Կատինայի միջոցաւ Աբիւղենոսից առած աւանդութիւնը, որ Մովսէս Խորենացին պատմում է³, եւ որ պ. Մելիքսէթ-Բէկեանը այսպէս է առաջ բերում. «Մեծազօր Նաբուգոդոնոսորը հզօրագոյն էր լիբիական Հերքիւլէսից: Զօրք ժողովելով յարձակում է իբերացիների վերայ, աւերում է, նուաճում է նրանց իւր իշխանութեան տակ եւ նրանց մի մասն էլ դուրս է հանում ու բնակեցնում Պոնտոսի ծովի աջ ափին արեւմտեան կողմը»:

Ապա հեղինակը պարզում է, որ թէեւ Մովսէս Խորենացին եւ նրանից յետոյ եղող հայ պատմիչները՝ Ստեփաննոս Տարոնեցի եւ Վարդան Բարձրբերդցի, Նաբուգոդոնոսորի Իբերիայի վերայ արշաւանքի վէպը վերագրում են Աբիւղենոսին, սակայն վէպի առաջին աւանդողը Մեգասթենէսն (Մեցածթէնուն) է, եւ Աբիւղենոսը միայն կրկնում է այն: Յունական բնագրում ասուած է. Մեցածթէնուն ծ օդու, Նախօնակօծօրօն... «Մեգասթենէս ասէ. Նաբուգոդոնոսորը...»: Թարգմանիչը, հաւանօրէն, չհասկանալով, թէ Մեգասթենէսը յատուկ անուն է, թարգմանել է որպէս ածական անուն՝ ծագած յոյն մէցած բառից, որ «մեծ», «զօրեղ», «կարօղ» է նշանակում, որից եւ Մեցածթէնունը թարգմանութեան մէջ դարձել է «մեծազօր» եւ այսպէս ըմբռնելով՝ յիշեալ բառը յարագրուել է մօտիկ եղած Նաբուգոդոնոսոր անունին, իսկ հետեւանքը եղել է այն, ինչ որ պէտք էր, այն է. «Աբիւղենոսը ճառում է. Մեգասթենէսը ասում է (որ) Նաբուգոդոնոսորը...», այլ բոլորովին այլ բան, այն է. «Աբիւղենոսը վիպում է, (թէ) «մեծազօր Նաբուգոդոնոսորը»:

1 «Արարատ», 1911, էջ 706-707: Յրատարակված է «Մատենախօսութիւն» Խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յ. Ա. Ե.:

2 Մելիկսետ-Բեկօն կ. Մ., Ռուսաց գրականութեան պատմութիւն, առաջ էլեկտրոնային գրք, 2010 թ.

3 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Յայոց, Գիրք Բ., գլ. 8:

Ուրեմն, Խորենացու մէջ հետեւեալ պարբերութիւնը. «որպէս Աբիւ-
դենոս պատմէ՝ այսպէս ասելով. մեծազօրն Նաբուգողոնոսոր բռնա-
գոյն...», պէտք է ուղղել «որպէս Աբիւդենոս պատմէ՝ այսպէս ասելով.
Մեզասթենէս ասէ. Նաբուգողոնոսոր բռնագոյն...»:

ՍԱԲԱԶԻՈՍ ԱՍՏՈՒԱԾ ԱՌ ՀԱՅՍ¹

Գիտութիւնների Կայսերական ձեմարանը 1911 թ. հրատարակել է ակադեմիկ պ. Ն. Մառի «Եօր Տաբաչիոս յ արման» = «Սաբազիոս Աստուած առ Հայս» վերնագրով լեզուաբանական ուսումնասիրութիւնը, որ զեկուցուած է նոյն ճեմարանի պատմական-բանասիրական բաժնում տարւոյս ապրիլի 27-ին²:

Կամենալով «Արարատ»-ի ընթերցողներին ծանօթացնել այդ ուսումնասիրութեան հետ՝ թարգմանաբար հրատարակում ենք կարեւոր կէտերն ու եզրակացութիւնը:

Հստ Tomaschek-ի՝ գրում է պ. Մառը, փոխգիտական Տաբաչիոս-ի եօթն ճեւեր կան, այն է. Տաբաչիոս, Տեբաչիոս, Տեբաջիոս, Տենաջիոս, Տօբաջիոս, Տօօջիոս, Տաջիոս.: Նոյն հետազոտողի կարծիքով փոխգիտական աստուածը, որին առաջին անգամ յիշում է Արիստոփանը, կայսրների ժամանակ Թրակիա էլ անցաւ: Կան բանասէրներ էլ՝ ինչպէս Kretschmer, որոնք համարում են, որ Սաբազիոս-ը եւրոպայից է մուծուել Փոքր- Ասիա:

Պ. Ն. Մառը երկու կողմի կարծիքներն ու նրանց լեզուաբանական վերլուծութիւնները մէջ բերելով՝ ասում է, որ Tomaschek-ի եւ Kretschmer-ի հետազոտութիւնները միայն մի բան են լիովին հաստատում՝ դրանք հաւասարապէս ապացուցանում են Սաբազիոս[94] (Տաբաչիոս) աստուծո անուան լեզուաբանական մեկնութեան դժուարութիւնը հնդեւրոպական տեսակէտով, եւ Սաբազիոս անունի ծագման խնդիրը համարելով չլուծուած՝ աւելացնում է. «Մենք այժմ կխօսենք ոչ թէ բառի ծագման մասին, այլ թէ այդ տերմինը Հայերն էլ ունեն, իհարկէ ըստ օրինի, փոփոխուած, եւ այն էլ՝ շատ փոխուած ճեւերով: Կուլտուրական-պատմական տեսակէտից կարեւոր է արդէն այն, որ այդ տերմինի կիրառութիւնը հայերի մէջ առաջ է բերում նոր, շատ կարեւոր ապացուցութիւն յօգուտ այն հաւաստիքների, թէ Հայերը փոխգացիների ցեղակից են»:

Ցենուելով մի քանի աւանդութիւնների վերայ՝ հիմք կայ կարծելու, որ հնդեւրոպական արմէնները ծագել են փոխգիտացիներից: Մեր տեսութեամբ, իհարկէ, ոչ բոլորը, այլ միայն հնդեւրոպական տարրի արմէնները, որոնք արիական-պատմական Արմէնիայի (Հայաստանի) բնակչութեան

1 «Արարատ», 1911, էջ 794-799: Յրատարակված է «Մատենախօսութիւն» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յուսիկ Արքեպու.:

2 Mapp H., Եօր Տաբաչիոս յ արման. Իзвестия Императорской Академии Наук, 1911, сс. 760-778.

լրութեան մէջ նորակազմ արմէնների ու հայերի՝ այդ երկու գլխաւոր տիպերի հիմքն են կազմում:

Եթէ Սաբագիոս (Տաթաշիօց) տերմինի ծագումը պարզուած լինէր, ապաքէն մենք կարող կլինէինք յայտնել, որ Սաբագիոսը հնդեւրոպական Արմենիա-Հայաստանի աստուածն էր, ինչպէս եւ յաբեթական Արմենիա-Հայաստանը կարող էր ունենալ իւր յատուկ աստուածը, օրինակ՝ կերպ (kerp)¹ եւ այն էլ ոչ մէկ: Սակայն դեռ պարզուած չէ Սաբագիոսի հնդեւրոպական ծագումը եւ հիմք էլ չկայ կարծելու, թէ այն Մակեդոնիայից է մուծուել Փոքր-Ասիա եւ ոչ ընդհակառակն՝ Փոքր-Ասիայից Մակեդոնիա եւ կամ ինչպէս լեզուաբանական տուեալները ցոյց կտան՝ Հայաստանից, այսինքն՝ յաբեթական աշխարհի միջավայրից: Հետեւաբար, կարելի է հարց տալ, թէ Սաբագիոսը յաբեթական ծագման տերմին չէ² արդեօք:

Եթէ Սաբագիոս տերմինը թրակիայից էլ մուծուած լինի Փոքր-Ասիա եւ այնտեղից Հայաստան, դարձեալ կարելի է նրան յաբեթական ծագումն վէրագրել:

Հայերի մօտ Սաբագիոս (Տաթաշիօց) տերմինը միշտ էլ՝ մինչեւ անգամ քրիստոնէութիւն ընդունելուց յետոյ եւս, պահպանուել է եւ հանդէս է գալիս բարբառային բազմազան կերպարանափոխութիւններով, որոնք մերձենում են երկու, եթէ ոչ երեք հիմնական տերմիններին, աւելի ճիշտ, սկզբնատիպերին. 1. Սաբած (Sabat) 2. Սաբաց (Sabat) «Ցոյց տուած երկու սկզբնատիպերը ըստ հայ եւ արմէն լեզուների հնչիւների, որ համեմատաբար նման է յաբեթական հնչիւնին, վերջում կցելով մէկը՝ խուլ ծ-է, միւսը միջին ց-թ, գտնւում են ձայնական շարժման երկու ծայրերում եւ առաջ են բերում անխուսափելի երրորդ տիպը՝ ձ-ձ հնչիւնը: Երկու տեսակի մէջ էլ այս ձեւը հանդիսանում է թրակօ-փոխագիտական արտադրութիւն (Տաթաշիօց, Sabadius), բայց եւ այն օտար չէ հայկականին:

Սկզբնական ձեւերի հետեւորդ պատմութիւնը Հայաստանի առմամբ կապ ունի հայ եւ արմէն հնչիւնի հիմնական երեք օրէնքների հետ.

Ա. Նախ, նախատիպերը բառի սկզբում ենթարկուել են տեղափոխութեան օրէնքին, օրինակ՝ Սաբած (Sabat)-ասված-asvat, փոխ. ասբած asbat, բայց բ (b) հնչիւնը մերձելով մունջ ս (s)-ին=ասպած (asbat, որը զէյթունցոց խօսուածքի մէջ արտասանում է ասբոծ (asbot) ասպոծ:

Բ. Երկրորդ սկզբնատիպը միջին ց թ-ով նոյն ժամանակ իւր սովորական տառադարձութեամբ, այն է՝ ց (θ), փոխում է ը-ի, օրինակ՝ սաբաց=sabat> (ասվաց-asvat)> ասվար, (ասպաց=aspasθ) ասպար-aspar,

Գ. Ասբած-sabat>սկզբնատիպ սաբածը (sabat) բաժանելով կոշտի (սաբած ասբօծ) եւ շրթնային մեղմի (ասված) զուգընթացաբար վերջինիս՝ ծա-

1. **Н. Марръ.** Еще о слове “Челеби”. Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества, т. XX, с. 13.

գել է վ-(v) կիսաձայնի տեղ և (w) թոյլ բաղաձայնի այլազանութիւնը, եւ այդպէս, ս-(s) ձայնաւոր ա (a)-ի եւ կիսաձայն (w)-ի մէջ դարձել է ստ (st):

Այսպէս, ասված-ասուած-ը (asvat//aswat) աստուած (astwat): Տառի վերայ այսպիսի տ յաւելացում նկատելի է հայ բարբառներում, օրինակ՝ Խոսրովի, փոխանակ պատահում է Խոսրով¹ 1581 թ. ձեռագրերում եւ արձանագրութիւնների մէջ՝ ինչպէս է Հաղբատի առանց թուականի արձանագրութիւնը, հաւանօրէն ժԳ. դարի²: Որովհետեւ հայերէնում աստուած բառը պատուվ է գրւում, օրինակ Ա ծ, Ա յ եւն., նրա լրիւ արտայայտութիւնը, որ հայ (հայ) գրչութեան մէջ կոչւում է աստուած (աղաւաղ ընթերցմամբ՝ աստրւած, փոխանակ՝ աստված) դիւրաւ կարելի է մեկնել որպէս պայմանական, որ կապ ունի հայ (հայ) գրչութեան անկատարութեան հետ, յատկապէս կոշտ վ հնչիւնը անմիջապէս բաղաձայնի փոխանցելիս, սակայն այս ուղղագրական թերութեան մէջ, իմ կարծիքով, կայ հնչիւնական մի առանձնութիւն, որ բնորոշում է հայ (հայ) բարբառը: Ներկայ հանգամանքում հայ (հայ) լեզուն կարող է իւրացրած լինել բառը նոր փոփոխութեամբ, որը լիովին մերձենում է յունական Սաօվա՛զիս (Σαούσαζίս) ձեւին, որը ինչպէս ցոյց է տալիս Kretschmer-ը, հաստատում է իսկական բնագրով: Լստ այսմ, հայկական (հայսկի) աստուած ձեւը կարող է ծագած լինել նախատիպ սառւած-saowat-ից (յոյն-saowadioс) ասուած-ի միջոցաւ: Այո՛, արմենական բարբառներում էլ հետաքրքիր է, որ Ա. Կրկնակ ստ դարձնելը յատուկ էր միայն որոշ բարբառներին, յայտնի շրջանում, եւ պէտք է կարծել՝ ստացել էր արտակարգ նշանակութիւն: Պէտք է ենթադրել, որ ընդհանրապէս ասված=տուած, փոխ. ասուած, նոյնպէս ասֆած, եւ ասբած, փոխ. ասպած եւ ասբոծ ձեւերը, որ մերձենում են սաբած սկզբնատպին, եւ կազմում էին արմենական լեզուի առանձնութիւնը, իսկ ասվար փոխ. ասպար ձեւը, որ մերձենում է սաբաթ-սաբաց սաբաթ- (< sabaթ) սկզբնատիպ պատկանում է իսկ հայ (հայ) բարբառին: Յօդուտ վերջին ենթադրութեան կարելի է դիւրաւ շահագործել եւ այն, որ ասվար եւ ասպար այլազանութիւնները պահպանուած են այն բարբառների եւ խօսուածքների մէջ, որոնք աւելի մերձ են հայկական (հայլեզուին: Սակայն, վճռել այդ խնդիրը հայ բարբառների այժմեան ուսումնասիրութեան չափով՝ վաղաժամ է:

Այլազանութիւնը (δ') հնչիւնով ինչպէս փոփուգիական-թրակական յարանուանութիւններում հանդիսանում են աստոծ-astod”, թիֆլիսեցոց

1 Թօփչեան Յակոբ, Ցուցակ ժողովածուաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի: Մասն Բ.: Վաղարշապատ, 1900, Եր. 52:

2 Զալալեանց Սարգիս, ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Յայաստան: Մաս Ա.: Թիֆլիս, 1842, Եր. 63: Հայ մի քանի գաւառներում սովորաբար գործ են ածում էսպէստ, էղպէստ, էնպէստ, Յ. Թարդ.:

աստուծ-astud” ձեւով: Այդ ձեւերը կարող են առաջ եկած լինել աստուծ-*astwad*” փոխ. աստած-*aswad* ձեւի միջոցաւ, որ յարաբերում է նախատիպ սաված-*savad* ձեւին: Եթէ դրանց մէջ նոյն օրէնքին համեմատ ծ (t) ձ (ð) չէ հնչուել:

Հետաքրքիր է, որ ասվար եւ ասպար ձեւերը Աստուծ նշանակութեամբ պահուել են խոյեցոց ու մոկացոց բարբառների մէջ՝ աստուծածին, որ հայերէն սովորաբար աստված-ա-ծին է հնչուում բարդ բառում, որ հայերէն (*haik*) դարձել է աստուծ ա-ծին *astowat-a-tin*: Մոկաց բարբառով նոյն բառը հնչուում է ասպարածին, եւ այդ հանդիպում է «Դաւիթ եւ Մհեր» ժողովրդական վիպերգի «Մարութայ բաճր ասպարածին» նախադասութեան մէջ: Նոյն վիպերգի մէջ ասպարածին ձեւն էլ է պատահում, որով բառը ընդունել է ոչ միայն արմեն առողանութեան ստկրկնատառը, այլեւ ստացել է հաւանօրէն գրական ձեւի ազդեցութեան տակ, թէ՛ մոկացոց բարբառում եւ թէ՛ գրի առնողի գրչի տակ, աստուծածին ուղղագրութիւնը: Ուրիշ տեղերում էլ պատահում է այդ ձեւը¹: Ի դէպ, ասվար-ա-ծին ձեւը յատուկ է ոչ միայն մոկացոց, այլեւ խոյեցոց բարբառին: Այս իւր ենթադրութիւնը հիմնում է ն. Մառը խոյեցիների ծննդեան հետեւեալ երգի վերայ, որ գրի է առել իւր ունկնդիր ուսանող Աշխ. Քալանթարեանը սալմաստցի ուսանող Ս. Աւագեանի թելադրութեամբ:

Թաղա՛ խաց ի, խոտ ի կա՛լի:
Ելէք ըշկացէք էն դոր ի կա՛լի:
Երեք ծիավոր էկավ.
Մէյն էր Հիսոս, մէյն էս Քրիստոս,
Մէյն էր անձէն ասվարածին:
Ըլնենք տարով, էջնենք ծորով:
Քրիստոս էկավ խազար պարով
Քրիստոս, աման, չարըս տանես,
պարին (sic) բէրես:

Ասվարածին ձեւը, սուրմալուեցի Աւետ. Ահարոնեանի եւ ապարանցի Յովի. Սաղաթէլեանի բերանացի հաղորդածի վերայ հիմնուելով սովորական է Խոյից գաղթած Սուրմալուի եւ Թուրքիայից ու Պարսկաստանից գաղթած Ապարանի հայ բնակիչների բոլոր ըրջաններում:

Մի ուրիշ հետաքրքիր ձեւը պահուած է զէյթունցիների խօսուածքի մէջ ա-ի տեղ ո բարբառային ասբոծ, ասպոծ հնչմամբ, ինչպէս պարզ Աստուծ, նոյնպէս եւ բարդ ասբծոծին բառերում, իսկ Վանայ բարբառում կայ եւ ա ձայնաւորով նախատիպը-ասպած², որից եւ ասպածածին:

1 Հայկունի Ս., Ժողովրդական վէպ եւ հեքիաթ, «Եմինեան ազգագրական Ժողովածու», 1901, Յտ. Բ.:

2 Լալանան Ե., Սասնա տուն, «Ազգագրական Հանդէս», 1910, գիրք 20, էջեր 62, 78:

Շատ հետաքրքիր է, գաւառաբարբառներում ասւած ձեւը, որ ակներեւ ապացուցանում է, թէ բառը մի որեւէ շրջանի հայ ժողովրդի սեպ-հականութիւն չէ, աստված, սեռ. աստծու, հայ բարբառին յատուկ ստերկեակ տառերով, կան եւ ասված, ասւած, սեռ. ասծու, ասսու, այսինքն տ-ն ս-ի փոխուած: Բալուի բարբառում ասսու էլ է հնչւում, թէեւ այստեղ ուղղական հոլովում երկրորդ ս-ն ֆ է փոխուում, որը, ի դէպ, դարձեալ հաստատում է ասված, ասւած հիշխնների գոյութիւնը: Ֆ հայերէնում կարող էր առաջ գալ անմիջապէս ւ-ից: Ինչ բարբառից էլ որ ծագելիս լինի, կենդանի խօսուածքի մէջ սեռ. հոլովը ասծու-աստ է, եւ առայժմ դժուար է ասել, միշտ էլ ասծու փոխ. աստրծ-ու՝ ասուծու-ի միջոցաւ առաջ է գալիս ասված, փոխ. ասւած ձեւից: Գուցէ մի քանի բարբառներում նրան պէտք է մերձեցնել ասած ձեւին, որը նախապէս բոլորովին կորցրել է վ հնչիւնը: Վճիռը կախուած է միեւնոյն բառի միւս կրծատ ձեւերից, միշտ երկու ուղղութեամբ, երբ արմատից մնում է կամ աս, որից եւ ասու՝ մոկացոց բարբառում սեռ. հոլով, Ասատուր կամ ծ, որից ծատուր: Երկու դէպքում էլ փոխանակ Ասվածատուրի կամ հայկական (հան) փոխադրութեամբ՝ Աստուածատուրի: Նոյն բառի ուրիշ կրծատ յայտնի նոր ձեւերից մեր համար արժէք ունի այն, որ յայտնի է Խօյի բարբառի կողմնակի հոլովների ձեւերով - սեռ. աստ-ու, բաց. աստ-էն, եւ աստ-մէն, գործ. աստ-ով: Կրկնւող աստ ապացուցանում է տ-ի հետ տեղի ունեցած երբեմն այլազանութիւնը, որ ուղ. (ասծ) մերձենում է ասվատ-ին//ասւատ ասրտ-ի միջոցաւ<ասուտ//ասոտ-ին, թէեւ այժմ նոյն են բարբառը ուղղ. ասված է: Մոկաց առածները¹ նոյն արմատն են երեւան հանում տրակ. հոլ. աստ-ուն, բայց բերանացի գրականութեան այլ դէպքերում սովորական ձեւերն են. ուղ. (հայկական-հայցէնն) աստուած, բացառական, երբեմն՝ աստծուց: Կրծատ ձեւերում վերջին վանկը կորցնելով այլազանութիւններից կան եւ ասպար եւ ասվար, որոնք առնչութիւն ունեն նախատիպ սաբաց-ի սաբաթ-ի հետ: Այս այլազանութիւնները հասել են մեզ սահուն յառաջխաղացութեամբ միայն բարդ բառի կազմով: Այլազանութիւնները ինքնըստինքեան ժամանակի ընթացքի հետ պէտք է ենթարկուէին նոր փոփոխութեան: Այդ այլազանութիւնները անկորուստ պահող բարբառները կորցնում են ր, նախապէս մեղմացնելով եւ յ դարձնելով: Այսպէս օրինակ, մոկաց բարբառում ունենք թափվի, իտու, իբի, ձի, մի, էսու, էնու, խամա, փշում, փոխանակ՝ թափվիր, իտուր, իբիր, (հայ-հան-երեր), ձիր (ձեր), միր (մեր), էսուր, էնուր, խամար (համար), փշուրմի: Հետեւաբար, ասպար եւ ասվար-ից պէտք է (ասպայ եւ ասվայ-ի միջոցաւ) ստացած լինեն ասպա եւ ասվա: Այս նորաձեւութիւնները, յիրաւի, պահպանուել են, բայց, այս նոււագ Ասպատուր եւ ասվատուր անունի կազմի մէջ»:

1 Տես՝ Յովսէփեան Գարեգին, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից, Թիֆլիս, 1892:

Մենք համարեա բառացի թարգմանութեամբ մէջ բերինք պ. Ն. Մառի Սաբագիոս (Σαβαζίως) բառի մասին տեսութեան գլխաւոր կէտերը եւ վերջացնում ենք մեր մատենախօսութիւնը յարգելի ճեմարանական ուսուցչապետի ճիւղագրական տախտակը եւս դնելով:

Л. М. МЕЛИКСЕТЬ-БЕКОВЪ. АРМЯНСКІЯ ДРЕВНОСТИ В АККЕРМАНЕ (въ Бессарабіи). Тифлісъ, 1911.¹

Պ. Լ. Մելիկսէթ-Բէկովը այս գրքոյկով գալիս է համառօտապէս պատմելու Ակրիրմանի հայ գաղթականութեան անցեալն ու ներկան:

Ակրիրմանը յունաց տիրապետութեան ժամանակ կոչւում էր Թիրաս, գինուացիների ժամանակ՝ Մոնկաստրօ, սլաւեանների ժամանակ՝ Բելգորոդ, Թուրքիայի տիրապետութեան ժամանակ՝ Ակրերման, այժմ՝ Ակրիրման, որ Բելգորոդի թարգմանութիւն է՝ Սպիտակ քաղաք նշանակութեամբ:

Պ. Մելիկսէթ-Բէկովը դատելով նորագոյն աղբւրներից՝ կարծում է, որ Հայերը գաղթեցին Ակրիրման Փոքր-Ասիայից եւ Կ. Պոլսի հարեւան տեղերից Ժ. դարում:

Հայ պատմիչների ասելով՝ Հայերի գաղթականութիւնը դէպի Խրիմ, Մոլտավիա եւ Լեհաստան տեղի է ունեցել ԺԱ. դարում, երբ որ սելջուկեան թուրքերը նուաճեցին Անին, եւ աւելի սաստկացաւ ԺԲ. դարում: Այս գաղթականութեան կենդրօններն էին Ակրիրմանը, Թէոդոսիան, Սուլդակը եւն:

Հայերը շատ վաղուց վաճառականական յարաբերութեան մէջ էին Ռուսաստանի, Բիւզանդիայի, Պարսկաստանի, Թուրքիայի եւ շատ հեռաւոր ազգերի հետ: Իրանց յատուկ եռանդի եւ աչալրջութեան շնորհիւն րանք ամեն տեղ լաւ ընդունելութիւն էին գտնում, եւ Աղէքսանդր կայսրը թոյլ տուեց Հայերին պարապել վաճառականութեամբ ու արհեստներով Քիշնեւ, Օրհէյ եւ Խօթին քաղաքներում:

Հայերը Խրիմում այնքան շատացել էին ԺԵ. դարում, որ 1455 թ. սեպտեմբերի 6-ին գինուական մի վճռի մէջ ասուած է. «Այս երկիրը մեծ մասմբ բռնուած է Հայերով, որոնք մեր Հաւատարիմ եւ ազնիւ վաճառականներն են»: Այս գովելի յատկութիւնը մասսամբ վերաբերում է Ակրիրմանի Հայերին էլ: Գիլբեր դը Լաննուա (1399-1450 թթ.) ցոյց է տալիս իւր ուղեգրութեան մէջ, որ «Մոնկաստրում կամ Բելգորոդում (Ակրիրմանում) ապրում էին գինուացիք, վալախներ եւ Հայեր»: Բացի ուրիշ ապացոյցներից, Հայ եկեղեցու հարաւային որմի վերայ կայ մի արձանագրութիւն՝ 1446 թ. Ք.: Բազմաթիւ տապանաքարերը ԺԵ. դարից ցոյց են տալիս, որ Ակրիրմանում բազմաթիւ Հայ վաճառականներ կային:

1 «Արարատ», 1911, էջ 879-881: Յրատարակված է «Մատենախօսութիւն» Խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յուսիկ Արքեպոս.:

Հայք քաղաքի հետ միասին անցել են զանազան պետութիւնների ձեռքը: Վերջապէս, Ակքսանդր I-ի կայսրութեան ժամանակ ընդունեցին ոռուսաց հպատակութիւն: Յայտնի է, որ թուրքաց տիրապետութեան ժամանակ Եկատերինէ կայսրուհու հրամանով հայերը Պօտեմկինից հրավէր ստացան գաղթել ոռուսաց սահմանը եւ բնակուել Գրիգորիոպում:

Եկատերինոսլաւի նահանգապետի մի գրութիւնից, որ 1722 թ. ուղղուած է իշխան Պ. Ա. Զուբովին, իմանում ենք, թէ Գրիգորիոպուլ գաղթող հայ ակքիրմանցինները ինչով էին պարապում եւ ինչ ստացուածներ ունին: Նրանք թողել էին իրանց տներն ու խաղողի 316 այգինները, որոնք կիսագնի՝ 37.550 սուբլու արժէին, չյիշելով իրանց տները, եւ յանձն էին առնում բաւականանալ, եթէ ստանային միայն իրանց այգինների կէս գինը: Նոյն նահանգապետը մի այլ տեղում յիշում է, որ հայերի բաւական մասն էլ պարապում է անասնապահութեամբ ու երկրագործութեամբ, բայց բոլորն էլ, առանց բացառութեան, հակամէտ են այգեգործութեան եւ պարտիզապահութեան:

Ուրեմն, Ակքիրմանի հայերը պարապում էին վաճառականութեամբ, արհեստներով, այգեգործութեամբ, պարտիզապահութեամբ եւ անասնապահութեամբ:

Բժշկեան Մինաս Վարդապետը իւր «Ճանապարհորդութեան» մէջ, որ տպուած է Վենետիկում¹, յայտնում է, որ Ակքիրմանում 150 տուն կար, եւ ունէին մի հին եկեղեցի՝ կիսով չափ գետնի մէջ: Երեք եկեղեցի է եղել Ակքիրմանում, մէկը՝ Ս. Աստուածածնի Վերափոխման, մէկը՝ Ս. Օգսենտիոսի եւ մէկը՝ Ս. Յովհան Աստուածաբանի: Վերջին երկուքը այժմ գոյութիւն չունեն: Կայ եւ մի մատուռ Ս. Գէորգի անուամբ Շաքօ գիւղում: Չորս եկեղեցինների գոյութիւնը արդէն ապացուցանում է, որ հայք Ակքիրմանում բազմաթիւ էին եւ բարեկեաց: Երբեմն չորս ծխական համայնք կազմող Ակքիրմանը 1792-1830 թթ. նուազելով՝ հասաւ 150 տան, եւ երեք եկեղեցու տեղ մնաց մէկը՝ Ս. Աստուածածնի Վերափոխման եկեղեցին, իսկ այժմ Ակքիրմանում կան միայն 100 տուն, եւ պատկանում են Նախիջեւան-Բեսարաբիայի հայ թեմին:

Հայերը Ակքիրմանում գինուացոց օրից կոչւում են «Հերմէն» (hermins) կամ «Ժերմէն» (germins): Այդ կոչումն սլաւոնական ծագումն ունի: Մոլդավացոց գրքերում հայերը կոչւում են «Արմենէ»: Բացի այս, պլ. Մելիքսէթ-Բէկովը Ակքիրմանում շատ անգամ լսել է հայերի վերաբերութեամբ մականուն «Ճալդօս», թէ որտեղից եւ ինչպէս կարող էր սարքուել այդպիսի կոչումն՝ չգիտէ: Ակքիրմանի՝ հայերի մասին այս հա-

¹ Բժշկեան Մինաս, ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան եւ յայլ կողմանս բնակեալս ի հայկագեանց սերելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին: Վենետիկ, 1830, եր. 317:

մառօտ տեղեկութիւնները տալուց յետոյ պ. Մելիքսէթ-Բէկովը անցնում
է արձանագրութիւններին, որոնք մեծ մասամբ ժիշտ եւ ժլ. դարերին են
պատկանում ու թուով 38 հատ են: Արձանագրութիւնները փորուած են
քարերի վերայ երկաթագրով, յաճախ պատահում են փակագրեր եւ պա-
տուով գրուած բառեր՝ ինչպէս Ա. Ծ. Յուլն.: Արձանագրութիւնների
լեզուն աղճատ գրաբար է: Տարեթուերը հայկական են:

Ակրիրմանը որպէս հայաբնակ վայր հրապուրել է հեռաւոր հայերին
եւ գաղթականների մէջ աչքի են ընկնում այդպիսի պանդուխտ հայերի
տապանագրեր:

ՀԱՐԱՒՅԻՆ ՈՈՒՍԱՏՎԱՆԻ ՀԱՅԵՐԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ՆԻՒԹԵՐԻՑ¹

Изъ Материалов для исторіи армянъ на юге Россіи. Одесса, 1911.

Отдельный оттискъ изъ XXIX тома. “Записокъ Императорскаго
Одесского Общества Исторіи и Древностей”.

Պ. Լ. Մելքիսէթ-Բէկովը գեղեցիկ միտք է յղացել ոռւսերէն գրուածքներով ծանօթացնել ոռւս հասարակութեանը Հարաւային Ռուսաստանի հայ գաղթականութեան անցեալին ու ներկային:

Այս ուղղութեամբ Ակրիրմանի եւ Խրիմի հայերի անցեալի եւ ներկայի մասին համառօտ տեսութիւնը հրատարակելուց յետոյ այժմ տալիս է վերեւ յիշուած վերնագիրը կրող մի գրքոյկ եւս 14 մեծադիր երեսներով, որի գլխակարգութիւններն են.

Ա. Նովորոսիայի եւ Բեսարաբիայի հայ լուսաւորչական առաջնորդներ,

Բ. Բուղազի հայերէն արձանագրութեան քարը,

Գ. Օղեսայի հայ եկեղեցին,

Դ. Օղեսայի Պատմութեան եւ Հնութեան Կայսերական ընկերութեան մատենադարանի ձեռագրերից.

1. Հայերի խնդիրները Վ. Ս. Պոպովին (В. С. Попову),

2. Հայերի գաղթականութեան (1779թ.) գործը:

Ա.

«Նովորոսիայի եւ Բեսարաբիայի հայ լուսաւորչական առաջնորդներ» վերնագրով գլխում պ. Մելքիսէթ-Բէկով աղբիւր ունի. 1. Հանգուցեալ Գաբրիէլ արքեպիսկոպոսի յօդուածը², որ համարում է ոչ լիովին ճիշտ, 2. Քիշնեւի կոնսիստորիայի հաղորդած տեղեկութիւնները, 3. Իւր ունեցած փաստերը: Այդ աղբիւրների համեմատ համառօտում է Բեսարաբիայի առաջնորդութեան ու առաջնորդների պատմութիւնը ըստ այսմ:

Թուրքերի տիրապետութեան ժամանակ Բեսարաբիան, Մոլդովիան, Վալախիան եւ այլ տեղերը կազմում էին միասին մի առանձին թեմ: Այդ

1 «Արարատ», 1912, էջ 63-75: Դրատարակված է «Մատենախօսական» խորագրի ներքո: Ստորագրված է Յուսիկ Արքեպիսկոպոս:

2 Օղեսայի Պատմութեան եւ Հնութեան Կայսերական ընկերութեան 9-րդ հատոր, 1875թ., մասն Բ., եր. 315-316:

Ժամանակ՝ Ռուսաստանի իշխանութեան տակ եղած միւս գաղութները միասին կազմում էին մի այլ թեմ, որի առաջնորդը մինչեւ 1800 թ. էր Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արդութեանը, որ ընտրուեց կաթուղիկոս, բայց չօծուած՝ վախճանուեց:

Երբ Բեսարաբիան միանում է Ռուսաստանին (1812 թ.), թեմական առաջնորդներն էին Բեսարաբիայում՝ Գրիգոր արքեպիսկոպոս Զաքարեանը, իսկ Ռուսաստանում՝ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Ներսիսեանը: Մօտաւորապէս այդ ժամանակ Ռուսաստանի ընդարձակ թեմը երկուսի բաժանուեց: Առաջին մասը, այն է՝ Նախիջեւանը, Նովորօսիան, Խրիմը, ամբողջ Հարաւ-արեւմուտքը եւ եւրոպական Ռուսաստանի արեւմտեան կողմը ընկաւ Բեսարաբիային եւ կազմուեց Նախիջեւան-Բեսարաբիայի նոր թեմը՝ Քիշնեւում ունենալով առաջնորդական աթոռը, իսկ երկրորդ մասը, այն է՝ Հարաւ-արեւելեան եւ եւրոպական Ռուսաստանի արեւելեան մասը, Միբիրը եւ Միջին-Ասիական երկրները կազմեցին այլ թեմ, այդ է՝ Աստրախանինը, Համանուն քաղաքում ունենալով առաջնորդական աթոռը:

Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ ընկնելուց յետոյ Բեսարաբիայի հայ առաջնորդներն ու կառավարիչներն են.

1. Գրիգոր արքեպիսկոպոս Զաքարեան - 1806-1827 թթ., մինչեւ իւր մահը, որ տեղի ունեցաւ Բուքովինայի Սուչավա քաղաքում եւ թաղուեց Հաճկատար Ա. Աստուածածնի վանքում: Նրա մահից յետոյ թեմը ժամանակաւորապէս կառավարում է Աստրախանի առաջնորդ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Ներսիսեանը (Գառնակերեանց):

2. Ներսէս արքեպիսկոպոս Շահագիզեան-Կամսարական - 1828-1845 թթ.: 1843 թ. ընտրուեց ամենայն հայոց կաթուղիկոս եւ 1846 թ. օծուեց՝ կոչուելով Ներսէս Ե.: Տէր Ներսէս կաթուղիկոսը, որ պատմութեան մէջ յայտնի է Ներսէս Աշտարակեցի անուամբ, է ամենահամբաւաւոր եւ ժողովրդից սիրուած կաթուղիկոսներից մէկը: Նա Թիֆլիսում հիմնել է Ներսիսեան հայ հոգեւոր դպրոցը, որ իւր ժամանակին կրթական մեծ դեր է կատարել, որպէս հայոց մտաւոր եւ բարոյական կեանքի հոսանքի միջավայր: Ներսէս Ե. 1857 թ. վախճանուեց Թիֆլիսում եւ թաղուեց Ա. Էջմիածնում: Ներսէսի Էջմիածին գնալով՝ թեմը ժամանակաւորապէս կառավարում էին կոնսիստորիայի անդամները:

3. Մատթէոս արքեպիսկոպոս Վեհապետեան - 1847-1857 թթ., մինչեւ Աստրախանի առաջնորդ նշանակուելը: Նա 1866 թ. վախճանուեց Աստրախանում եւ այնտեղ էլ թաղուեց:

4. Գաբրիէլ վարդապետ Այվազեան (Այվազովսկի) - բարձրագոյն հաստատութեամբ կառավարիչ եղաւ 1857-1866 թթ.: Նա հոչակաւոր

ծովանկարիչ Յ. Այվազովսկու եղբայրն էր եւ Հայ եկեղեցու ամենաշնորհալի եւ ականաւոր հոգեւոր պաշտօնեաներից մէկը, դուրս էր եկել Վենետիկի Միջիթարեան միաբանութիւնից, հիմնադիր Թէոդոսիայի Խալիպեան միջնակարգ դպրոցի: Յետոյ, եպիսկոպոսական աստիճանում, Ս. Էջմիածնի Սինոդի անդամ եւ Թիֆլիզի թեմի առաջնորդ: Վախճանուեց Թիֆլիզում եւ այնտեղ էլ վանքի աւագ եկեղեցու բակում թաղուեց:

5. Եղիազար արքեպիսկոպոս Տէր-Կարապետեան - բարձրագույն հաստատութեամբ կառավարեց թեմը 1865-1867 թթ., վախճանուեց եւ թաղուեց Ս. Էջմիածնում: Նրանից յետոյ թեմը ժամանակաւորապէս կառավարեց Գրիգոր վարդապետ Տէր-Ստեփաննոսեանը:

6. Գէորգ արքեպիսկոպոս Տէր-Մկրտչեան - 1868-1871 թթ., վախճանուեց եւ թաղուեց Քիշնեւի առաջնորդական եկեղեցու գաւթում: Նրա մահից յետոյ 1871-1877 թթ. թեմը չունեցաւ առաջնորդ եւ ժամանակաւոր կերպով կառավարում էին իրար յաջորդելով Գէորգ վարդապետ Իշխան-Աբամէլիքեան եւ Սարգիս վարդապետ Տէր-Գասպարեանց:

7. Ստեփան վարդապետ Միջիթարեան - բարձրագոյն հաստատութեամբ կառավարեց թեմը 1877-1879 թթ.:

8. Մակար արքեպիսկոպոս Տէր-Պետրոսեան - 1878-1885 թթ., լինելով նաեւ Սինոդի անդամ (1883 թուից): 1885 թ. ընտրուեց ամենայն հայոց կաթուղիկոսութեան համար երկրորդ թեմնածու եւ հաստատուեց կաթուղիկոս «ըստ կամաց հոգեւորականութեան», օծուեց 1885 թ. Մակար Ա. կոչմամբ, վախճանուեց եւ թաղուեց Ս. Էջմիածնում 1891 թ.: Տէր Մակարի Էջմիածին մեկնելով՝ թեմը ժամանակաւոր կերպով կառավարում էր կոնսիստորիայի անդամների ձեռքով:

9. Գրիգոր արքեպիսկոպոս Սագինեան - 1887-1889 թթ., վախճանուեց եւ թաղուեց Քիշնեւի առաջնորդական եկեղեցու գաւթում: Նրա մահից յետոյ թեմը ժամանակաւոր կերպով կառավարեց Համազասպ վարդապետը, որ այժմ էջմիածնումն է ապրում:

10. Գրիգոր արքեպիսկոպոս Աղափիրեան - բարձրագոյն հաստատուած կառավարիչ թեմի 1891-1894 թթ., յետոյ՝ Ս. Էջմիածնի Սինոդի անդամ, վախճանուեց եւ թաղուեց էջմիածնում¹:

11. Յուսիկ վարդապետ Մովսիսեան - բարձրագոյն հաստատուած կառավարիչ թեմի 1884-1897 թթ. (ուղիղ 1895-1898 թթ.): Յետոյ կարգուեց էջմիածնի Սինոդի անդամ, եպիսկոպոսի եւ արքեպիսկոպոսի աստիճանում՝ երեւանի թեմի կառավարիչ. այժմ էջմիածնի Սինոդի անդամ է (երկրորդ անգամ):

¹ Գրիգոր Եպիսկոպոս Աղափիրեանը վերադառնալով Ս. Էջմիածին կարգուեց իւր ցանկութեան համեմատ Ագուլիսի Ս. Թոնայի վանքի վանահայր, ուր եւ վախճանուեց ու թաղուեց 1897թ.: Մենք նոյնութեամբ առաջ բերելով այ. Մելիքսեթ-Բէկովի առաջնորդների ցանկը՝ հարկ համարեցինք թեթեւ Վրիհումները ուղղել:

12. Ներսէս արքեպիսկոպոս Խուղաւերդեան - թեմի այժմեան առաջնորդ: Երեւանի թեմի կառավարիչն էր մինչեւ 1899 թ., երբ տեղափոխուեց Քիշնեւի թեմը:

Բ.
ԲՈՒՇԱՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՔԱՐԸ

Ակքիրմանի հայոց Երեմիա քահանայ Ապրիլեանը, 1910 թ. ամառը Բեսարաբիայի Բուղաղ աւանին այցելելիս, մի գերմանացու այգում տեսել է մի քար՝ հայերէն արձանագրութեամբ, որ վերաբերում է ԺԼ. դարին:

Այդ արձանագրութեան քարը սպիտակ մարմար է՝ մօտ մի խորանարդ արշին մեծութեամբ: Քարի երեսին նկատուում են զանազան տեսակ քանդականկարներ, իսկ երկու միմեանց հակառակ կողմերին՝ հայերէն գլխատառերով այս արձանագրութիւնն է.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՍԵԱՆ ՔԻԼԵՑԻ ՏԻՐԱՑՈՒ ՄԵԼՔՈՆԻ ԴՈՒՍՏ ԵՂԻՍԱԲԵԹԻ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱԻ ԹՎՀԻՆ 1214 ԱՊՐԻԼԻ 7-ԻՆ:

Քելի գիւղաքաղաքը գտնւում է Ակքիրմանի եւ Իզմայիլի գաւառների սահմանում Դունի Քիլիեան բազուկի մօտ: Քիլին ամենեւին առնչութիւն չունի Փոքր-Ասիայի Կիլիկիայի հետ, ուր հայերը երբեմն ունէին առանձին Կիլիկեան թագաւորութիւն, ուր այժմ գտնւում է Կիլիկիայի կաթուղիկոսութեան աթոռը Սիս քաղաքում:

Այս արձանագրութիւնը ուշագրութեան արժանի է տիրացու Մելքոնի Քիլեցի մակղիրով: Եթէ Քիլիում եկեղեցի չլինէր, չէր էլ կարող քիլեցի տիրացու լինել: Հետեւաբար, գոնէ արձանագրութեան ցոյց տուած 1765 թ. պէտք է լինէր Քիլիում հայ եկեղեցի՝ ծխերով: Եւ յիրաւի, թուրքերի տիրապետութեան ժամանակ Քիլիում կային հայ, հրէայ, մոլդաւան բնակիչներ, բայց Քիլին նուսաստանի հետ միացուելուց յետոյ բնակիչների մեծագոյն մասը բաղկացաւ վելիկօրոսներից ու մալօրոսներից: Հայ կաթոլիկ Մինաս վարդապետ Բժշկեանը, որ այցելել է Քիլիին ԺԹ. դարի սկզբին, ցոյց է տալիս, որ «առաջ այստեղ եղել է շատ հայ, նրանք ունեցել են Ս. Աստուածածնի անունով եկեղեցի, բայց շատերը տեղափոխուել են Գրիգորիոպոլ», որ, ինչպէս յայտնի է, հիմնուել է 1792 թ., Ակքիրմանի, Իզմայիլի, Քիլիի եւ Կառուչանի հայ գաղթականների ձեռքով: Բացի այս, Քիլիի պրաւօլաւ աւագ եկեղեցում մինչեւ այս ժամանակ պահպանում էին մի քանի հայ արձանագրութիւններ՝ փորագրուած քարէ սալերի վերայ զանազան թուականներով (ԺԼ. - ԺԼ. դարեր), որոնց մասին յիշում է Գաբրիէլ վարդապետ Այլվազովսկին, Խ. Քիւչուկ-Յովհաննիսեանը: Այս ամենից հետ-ում է, որ անկասկած Քիլիսում եղել է հայ եկեղեցի, որը

բացի թողի է եղել հայերի գաղթելովը Եկատարինէ Մեծի սկզբնաւորած Գրիգորիովոլ քաղաքը: Հստ այսմ, պարզ է, որ Քիլիի հայ եկեղեցին պէտք է, որ 1792 թ. յետոյ կործանուած ու անհետացած լինի:

Գ.
ՕԴԵՍՍԱՎՅԻ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Հայ կաթողիկ վարդապետ Մինաս Բժշկեանը, որ ԺԹ. դարի սկզբին այցելել է Օդեսսային՝ այսպէս է նկարագրում այնտեղի հայերի դրութիւնը. «Հայերը ապրում են քաղաքի հարաւային կողմում, եւ 30 ընտանիքից աւելի են: Գաղթել են Գրիգորիովոլից: Չունեն առանձին եկեղեցի, եւ ժամերգութիւնը կատարում են տներում»: Ուրեմն, Օդեսսայի հայք ԺԹ. դարի սկզբում չունէին եկեղեցի: Օդեսսայի եկեղեցու աւագ քահանայ Գրիգոր Խորասանջեանը ասում է.

«Այժմեան եկեղեցին առաջ աղօթատուն էր, որը հետզհետէ մեծանալով, յատկապէս մայեօր Նացվալովի 1880 թ. 8 000 ոռւբլի նուիրաբերութեամբ ստացաւ տեսքը, որ այժմ ունի»¹:

Եկեղեցին նուիրուած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անուան եւ գտնւում է Բեսարաբիայի հայ թեմում:

Արեւմտեան դռան բարաւորի վերայ ներսի կողմից կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Օգնականութեամբ Աստուծոյ, կառուցաւ զանգակատունս Օդեսսայի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյս հայոց արդեամբք գերազնիւ հայազգի մայօր Թոմայի Նացվալեանցի, յամի Տեառն 1884 եւ յազգական 1333»:

Օդեսսայի հայ եկեղեցին իւր հիմնարկութեան օրից սկսած ունեցել է հետեւեալ քահանաները.

1. Յովհաննէս աւագ քհնյ. Թաթսիզեան - վախճանուած 1908 թ. օգոստոսին:

2. Գրիգոր աւագ քհնյ. Խորասանջեանց - վախճանուած 1910 թ. նոյեմբերին, որից յետոյ ժամանակաւորապէս պաշտօնաւարեց Հին-Խորիմի քահանայ Հ. Քէշիշեանը:

3. Գրիգոր (ուղիղ Յովհաննէս) քահանայ Զուբարեանը ընտրուեց ծխական ժողովով եւ հաստատուեց թեմական առաջնորդից ու կառավարութիւնից այս 1911 թ.:

Եկեղեցու երեսփոխանը 25 տարուայ ընթացքում եւ աւելի՝ է Ս. Ասվագուրովը (Սիրական Աստուածատրեանց):

Եկեղեցու մօտ կայ մի դասեան եկեղեցական-ծխական դպրոց եւ հայ աղքատների հոգաբարձութիւն:

1 «Մշակ», 1910, թ. 26:

Դ.

**ՕԴԵՍՍԱՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ
ՀՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻՑ**

Այս գլխում պ. Լ. Մ. Մելքիսէթ-Բէկովը տալիս է համառօտ տեղեկութիւն Եկատերինէ Բ. Կայսրուհու գործավար, Գաղտնի խորհրդական (Տայնակ սուստիկ) Վասիլիյ Ստեփանովիչ Պօպովի մասին, որը մեծ դեր է խաղացել Ռուսաստանի հարաւկողման հայերի պատմութեան մէջ: Նա ասում է.

«Վասիլի Ստեփանովիչ Պօպովը միշտ էլ առանձին բարեացակամ վերաբերմունք է ունեցել դէպի հայերը, եւ շատ անգամ է հայոց գործերի համար միջնորդ հանդիսացել Եկատերինէ Մեծի առաջ: Այդ բանում մենք համոզւում ենք այն բազմաթիւ գրաւոր տուեալներով, որոնք պահպանուած են մինչեւ մեր ժամանակը: Վ. Ս. Պօպովի Զերմ վերաբերմունքը դէպի հայերը երեւում է Եկատերինոսլավի նահանգապետ Վ. Վ. Կոխովսկու մի նամակից առ Վասիլիյ Ստեփանովիչը, որի բովանդակութիւնն է. «Զերդ Գերազանցութեան պատուէրը հայերի վերաբերութեմար ես կկատարեմ ճշդութեամբ: Ես ոչինչ չեմ խնայի ցոյց տալու նրանց ամեն տեսակ կարեւոր օգնութիւն, նրանց ցանկութիւններին բաւականութիւն տալով՝ համաձայն պետական շահերի: Համարձակում եմ խնդրել, որ նրանց մասին հաճէիք հանդիսատ լինել: Երբ այն կողմում լինեմ, նրանք չնորհակալութիւն կմատուցանեն Ձեզ, նրանց մասին Ձեր Գերազանցութեան հոգացողութեան համար»:

Բացի այս, Վ. Ս. Պօպովի բարեացակամութիւնը առ հայերն նկատում է եւ այն երկու փաստաթղթերի մէջ, որոնց պատճէնները պահում են Օդեսսայի Պատմութեան եւ Հնութեան կայսերական ընկերութեան Ճեռգրերի մատենադարանի հաւաքածոյում *in folio II 29, 63 v. 310-312 v.*:

Այս փաստաթղթերը երկու խնդիրներ են, որ նոր-Նախիջ-անի հայերը մատուցել են Վ. Ս. Պօպովին: Առաջին թուղթը աղերսագրի բնոյթ ունի, որով Նախիջ-անի հայերը, ցոյց տալով իրանց կարիքները, աղերսում են բաւարարել նրանց: Երկրորդ փաստաթուղթը ուղերձի բնոյթ ունի, որով նոյն հայերը յայտնում են Վ. Ս. Պօպովին չնորհակալութիւն նրա հոգածութեան եւ Հովանաւորութեան համար եւ հայցում են նրա միջնորդութիւնը Բարձրագոյն Խիստանութեան առաջ հայերի մասին: Այս նախաբանից յետոյ պ. Մելքիսէթ-Բէկով դնում է յիշեալ փաստաթղթերը իրանց ուղղագրութեամբ, եւ որ մենք հայ թարգմանութեամբ մէջ ենք բերում:

1.

Ա.

«Զերդ Գերազանցութիւն, ողորմած Տէր, Վասիլիյ Ստեփանովիչ. Նախիջեւանի հասարակութեան ժողովուրդը, որ հեծում է թշուառութեան լծի տակ, անընդհատ արտայայտելով իւր սրտագին կարեկցութեան զգացմունքը աղքատներին բաւարարելու եւ յանձանձելու առիթով նրա վերայ ծանրացած պետական հարկի մասին, չէր դադարում իւր աղերսանքները անելու մեզ արուած բարիքների պատճառ հանգուցեալ վսեմափայլ իշխանին (խօսքը Պօտեմկինի մասին է), որ մատուցւում էին նրան Հայոց Յովսէփի սրբազն արքեպիսկոպոսի միջոցով, որը չորս տարուայ ընթացքում մեր ներկայացուցիչների հետ, ինչպէս Զերդ Գերազանցութեան յայտնի է, միջնորդութիւններ էր անում նորին Վսեմափայլութեան առաջ: Մարդկութեան այս բարերարը թշուառների թախանձանքի ձայնին ունկնդիր լինելով՝ իւր բերանով տալիս էր մեզ սիրալիր հաւաստիացումներ, իւր ջանքերով Բարձրագոյն Թագուհու աջից ձեռք բերելու, որով լցնում էր բոլոր սրտերը աներկեայ յոյս, բայց երբ նրա կեանքի ճրագը հանգաւ, մենք էլ մնացինք մեր տառապանքի խաւար վայրում, ուր այժմ մեր միակ միաթարութիւնը Զեր մարդասէր սիրտն է, որ բորբոքւում է ժողովրդի բարօրութեամբ եւ վառում է նրա բարիքի հոգածութեամբ, որով բարեհաճեցիք խոստանալ մեզ ողորմածաբար ներկայացնել եւ ձեռք բերել մեր այն խնդիրների վերաբերութեամբ ողորմած որոշումներ, որ մինչեւ այսօր արժանի չլինելով ունենալ, յիշեցնում ենք: Մեր խնդիրը նորին Կայսերական Մեծութեանը ամենահպատակօրէն մատուցանելու համար ուղեւորում է Հայոց Յովսէփի սրբազն արքեպիսկոպոսը մեր ընտրուած եւ լիազօրուած պատգամաւոր Պրիմէր Մայեօր եւ նշանակիր (Կավալեր): Աբրահամովի եւ Կարապետ Կարակաշեանի հետ: Ապաւինում եմ Զեզ՝ մարդկութեան իսկական բարերար, բոլոր հասարակութեան կողմից խոնարհագոյն խնդրով, ողորմած աչքով նայեցէք այդ խնդրին, գործ դրէք Զեր ջանքը, որ այս անբաղներին եւ տրտութեան խաւարի մէջ նստողներին եւ թշուառութիւններից չափատուածներին լուսաւորի Միապետի բարեհաճութեան պայծառ ճառագայթը, ազատելով մեզ այդպիսի պահանջներից եւ զեղանի իւր մայրական գթասրտութիւնը մեր միւս խնդիրների վերաբերութեամբ: Զեր Գերազանցութեան այս բարերարութիւնը կբորբոքէր բոլորի սրտերը յախւանս լինել չնորհապարտ Զեր բարերարութեան համար, յետ այսօրիկ լինելով խորին անձնանուիրութեամբ»:

Բ.

«Ողորմած Տէր, Վասիլիյ Ստեփանովիչ. Մեր Նախիջեւանի հասարակութիւնը իմացաւ մեր պատգամաւոր Պրիմէր Մայեօր ու նշանակիր իվան Աբրահամովից մեր հասարակական գործերի համար Զեր ողորմած ջանքերը: Մատուցանում ենք մեր հանուր եւ խոնարհագոյն շնորհակալութիւնը Զեր ջանքերի համար: Բայց ինչպէս այժմ մեր գործերը մօտենում են վախճանին, եւ մնում են, միայն որ Զերդ Գերազանցութիւնը ներկայացնի մեր մայր Ամենաօգոստափառ Թագուհու ամենագթած քննութեանը: Եւ դրա համար էլ ամենախոնարհաբար խնդրում ենք Զեր հովանաւորութեամբ ձեռք բերել մեր բոլոր խնդիրների մասին նորին Կայսերական Մեծութեան ողորմած բարեհաճութիւնները: Այդ բարեհաճութիւնները կլինին Զեր յաւիտենական յիշատակը մեր բոլոր հասարակութեան համար եւ պարտաւոր կլինենք Ամենաբարձեալի գոհութեան սեղանի առաջ աղօթել Զեր Գերազանցութեան յարատեւ առողջութեան համար: Մեր կարիքների մասին այստեղ համարձակելով մանրամասնորէն գրել, յանձնարարեցինք Պրիմէր Մայեօր եւ նշանակիր Աբրահամովին ներկայացնելու Զերդ Գերազանցութեանը, յանուն մեր մայր նորին Կայսերական Մեծութեան, մեր խնդրի հետ, որը որպէս այստեղի բոլոր հասարակութեան ընդհանուր ձայն՝ կարժանանայ Զեր բարձր ուշադրութեանը եւ այդպէս կբաղդաւորի մեզ իւր ողորմած միջնորդութեամբ, բոլորս ամենախոնարհաբար խնդրում ենք, ենթարկելով ընդ սմին Զեր Գերազանցութեան ողորմած հովանաւորութեանը այդ շտապ օֆիցիերի անդուլ ջանքերը, որ հասարակութեան օգտին գործադրել է 15 տարի շարունակ՝ մեր իշխանաւորը լինելով: Նրա բարի կարգադրութիւնները եւ եռանդուն ծառայութիւնը, յիրաւի, արժանի են վարձատրութեան, որի մասին մեր բոլոր հասարակութիւնը իրան պարտաւոր է գտնում մատուցանելու Զերդ Գերազանցութեան այս ամենախոնարհ խնդիրը:

Ազնուականներից՝ Բոգդան Լազարեւ, Ստեփան Չալօխուշեւ, Նիկիտա Պետրով, Մարտին Իվանով: Քաղաքացիներից՝ Մանուկիլա Իվանով, Կարապետ Իվանեսով, Դանիլա Խօջայեւ, Աւագ. (ազգանունը անընթեռնելի): Վաճառականներ՝ Յարութիւն Պօպով, Գասպար Մարգարով, Խաչիրես Պօղոսով, Օվանէս Կոպետլիեւ: Մեշչաններից՝ Խաչիկ Պետրոսով, Ղազար Դերկիշկարով, Խաչիրես Պետրոսով, Կիրագոս Արութիւնով: Արհեստաւորներից՝ Բարի Պարսեղով, Ստեփան Սարգիսով, Ագու Ակսենտով, Մագարտիչ Ասվատուրով: 26 Յուլիսի 1793 ամի, Նախիջեւան քաղաք»:

2.
ՀԱՅԵՐԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ (1779 թ.) ԳՈՐԾԸ

Օդեսսայի Պատմութեան եւ հնութեան կայսերական ընկերութեան ձեռագրերի մէջ, ասում է պ. Մելիքսթէ-Բէկովը, երեք փաստաթղթերի պատճէններ էլ կան, որոնք վերաբերում են Հայերի 1779 թ. գաղթականութեան եւ զետեղուած են Խոստովեան Ս. Դիմիտրով ամրոցի արխիվի՝ Արքաք կրեպոստ Տ. Դիմիտրի Ռոտովսկացոյ մէջ, in folio II. 28, 62, N 61. v. 197-199.

Այդ փաստաթղթերը Բախմուտի գաւառային դիւանատան գրութիւններն են Խոստովի ամրոցի աւագ-ամրոցապետ (օծերք-կոմենդանտ) Գեներալ Սայեօր Սիմէօն Գրիգորեւիչ Գուրիեւին գրած, Եկատերինոսուլաւի վերայով Բախմուտ Հասած գաղթական Հայերին դէպի Խոստով ուղարկելիս, այնտեղ բնակեցնելու առիթով:

Առաջին յայտարարութիւն փաստաթուղթը գրուած է 1779 թ. Հոկտեմբերի 3-ին № 4044 Եկատերինոսուլաւի Հայերի գաղթի առիթով, որ կատարւում էր Ազարիա Եպիսկոպոսի եւ Սիմէօն Վարդապետի առաջնորդութեամբ եւ գաղթականների թիւն է արական եւ իգական 603 հոգի:

Երկրորդը գրուած է 1779 թ. Հոկտեմբերի 15-ին № 4072, Քէֆէի (Թէոդոսիա) Հայերի գաղթի առիթով, որ կատարւում էր Խաչատուր Աբրամովի առաջնորդութեամբ, եւ նրանց թիւն է արական եւ իգական 651 հոգի:

Երրորդը գրուած է 1779 թ. Հոկտեմբերի նոյնպէս 15-ին № 4073 Կարասու-Բազարի Հայերի գաղթի առիթով, որ կատարւում էր Մելիքսէթ Բեղրոսովի առաջնորդութեամբ, եւ նրանց թիւն էր 1892 հոգի: Բոլոր Երեք քաղաքների գաղթականների թիւը միասին 3146 մարդ:

Պ. Լ. Մ. Մելքիսէթ-Բէկովի գրքոյկի բովանդակութիւնը թարգմանաւար մէջ բերինք «Արարատ»-ի ընթերցողների Համար՝ Համոզուած լինելով, որ մեր գաղթականութեան պատմութիւնը միշտ էլ Հետաքրքիր եւ խրատական կարող է լինել մեզ Համար:

Բեսարաբիայի եւ նոր Նախիջեւանի Հայերի թուի եւ նրանց աճելութեան մասին մի գաղափար տալու Համար դնում ենք մի ցուցակ, որ կազմել ենք 1895 թ.՝ առնելով 1879 եւ 1894 թուականները: Ընթերցողները այդ երկու թուականների Համեմատութեամբ կտեսնեն, թէ Հայերը ուր աճում են եւ ուր նուազում եւ ապագայում ո՞ր տեղի Հայերին ինչ ելք է վիճակուած:

№	ՏԵՂԻ	ԵԿԵՂԵՑԻ	ՀԱՄ ԳՈՒՅԱԿԻ 1879			ՀԱՄ ԳՈՒՅԱԿԻ 1894		
			ՏԱՐԱՆՔ	ԱՐՄԱԿ.	ԻՐԱԿ.	ՏԱՐԱՆՔ	ԱՐՄԱԿ.	ԻՐԱԿ.
1.	Ս. Պետերբուրգ	Ս. Կատարինէ գերեզմանոցի	72	132	120	-	350	150
2.	Մոսկվա	Վերափոխմ. Ս. Ածածնի Ս. Յարութիւն Ս. Խաչի	51	158	115	-	300	200
3.	Խարկով	Աղօթատուն	21	40	17			
4.	Կիև	Աղօթատուն	8	69	40		100	110
5.	Պոլտավա	Աղօթատուն	6	7	2			
6.	Բոլգրադ	Աղօթատուն	2	2	4			
7.	Քիշնեւ	Ս. Աստուածածին	104	200	221	75	180	124
8.	Նիմօրէն գ.	Ս. Աստուածածին	-	-	-	5	11	14
9.	Բուդէշտ գ.	Ս. Աստուածածին	4	16	11	1	2	2
10.	Սագա գ.	Ս. Աստուածածին	-	-	-	3	3	6
11.	Սկորչն	Ս. Աստուածածին				3	7	5
12.	Օրէէլ	Ս. Աստուածածին	23	53	52			
13.	Վագուլիկայ գ.	Ս. Աստուածածին	6	18	24			
14.	Յիբերիկա գ.	Ս. Աստուածածին	2	3	1		130	168
15.	Բէլց քաղաք	Ս. Աստուածածին	16	36	37			
16.	Գիւղորայք 10	Ս. Աստուածածին	12	39	26			
17.	Սարոկա գաւո.	Ս. Աստուածածին	10	30	22			
	գիւղորայք 8							
18.	Հօթին քաղաք	Ս. Յովհաննէս	4	12	16		4	8
	ի գաւառին	Ս. Յովհաննէս	1	1	1			
19.	Հնչեշտ գիւղ-	Ս. Աստուածածին	43	96	83		92	77
	աքաղաք ի	Ս. Աստուածածին	9	16	11			
	շրջակայ 6							
	գիւղորայք							
20.	Աքիրման	Ս. Աստուածածին	160	336	364		218	325
	քաղաք							
21.	Իզմայիլ	Ս. Աստուածածին	29	72	58		46	62
	քաղաք							
	Խերսոն							
	և Զալուգ							
22.	Օդեսսա	Ս. Լուսաւորիչ	202	309	276	-	350	420
23.	Գրիգորիովոլ	Ս. Պողոս-Պետրոս	75	179	183		128	159
		Ս. Աստուածածին	41	114	106			

№	Տեղի	Եկեղեցի	Հստ ցուցակի 1879			Հստ ցուցակի 1894		
			Տունք.	Արդար.	Բարեկ.	Տունք.	Արդար.	Բարեկ.
	Տարբաւան ՆԱՀԱՆԳ							
24.	Սիմֆեռոպոլ	Ս. Աստուածածին	224	480	568	205	470	523
25.	Խարսուբագար ի գիւղորայս	Ս. Աստուածածին	104	262	248	90	179	214
26.	Մելիտոպոլ	Ս. Աւետման	17	62	44		152	125
27.	Օբրագար	Ս. Աստուածածին	91	211	252		100	115
28.	Բախչիսարայ	?	6	13	14		14	11
29.	Եալթա Օտարականք		7	18	17	-	-	-
30.	Սեւաստոպոլ		8	20	18	-	-	-
31.	Եւպատորիա	Եկեղ.	16	50	58		80	58
32.	Հին Խրիմ	Ս. Աստուածածին	81	230	225	-	191	210
33.	Թէոդոսիա	Եկեղեցիք չորս	115	242	247	-	252	262
34.	Նողայոք	Ս. Աստուածածին	38	92	103	-	85	68
35.	Կերչ	Ս. Հրեշտակապետաց	78	168	163	70	185	152
	ՆԱՀԱՆԳ Կաջական Դօւր							
ա.	Ն. Նախիջևան	Ս. Լուսաւորիչ յօտարութեան	368 69}	1221	1042	425	-	-
բ.		Ս. Աստուածածին յօտարութեան	299 120}			320	-	-
դ.		Ս. Համբարձման օտարութեան	268 42}			315	-	-
դ.		Ս. Նիկողայոս յօտարութեան	320 150)	983	865	360	-	-
ե.		Ս. Թեոդորոս յօտարութեան	185 76)	536	512	245	-	-
դ.		Ս. Գէորգ յօտարութեան	147 42)	386	342	148	-	-
է.		Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ	-	-	-	-	-	-
	38. Զալթր գիւղ	Ս. Համբարձման Նորեկք	501 11	1815 32	1668 32	800	2458	2205
39.	Թոփիսի	Ս. Սարգիս	525	1691	1476	750	2205	2069

№	ՏԵՂԻ	ԵԿԵՂԵՑԻ	ՀԱՄԱԳՈՒՅԱԿԻ 1879			ՀԱՄԱԳՈՒՅԱԿԻ 1894		
			ՏՈՒՆՔ	ԱՐԱԿ.	ԻՐԱԿ.	ՏՈՒՆՔ	ԱՐԱԿ.	ԻՐԱԿ.
42.	Նիովիթա	Ա. Յովհաննէս	145	375	367	166	493	496
43.	Կատարին աւան	Աղօթատուն	-	-	-	25	65	59
44.	Ագարակ առ Ա. Խաչ վանուց չիք տեղեկու- թիւն զթուոց ժողովրդական Հովուէ վա- նահայր:							

Այս թուերը որքան եւ թերի ու պակասաւոր, սակայն մօտաւոր գաղափար են տալիս, թէ հայք ու՝ բաճում եւ ու՝ նուազում են: Զգալի նուազումն նկատում է Բեսարաբիայի, Խերսոնի, Տաւրիկեան նահանգի գաւառական քաղաքներում ու գիւղերում, աճելութիւն՝ մայրաքաղաքներում, կենդրօնական քաղաքներում եւ նոր նախիջեւանի գիւղերում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. **Ազարանգեղոս**, Պատմութիւն Հայոց: Աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան Եւ Ստ. Կանայեանց: Տիգիս, 1909:
2. **Ազարանգեղոս**, Պատմութիւն Տրդատայ արքայի Եւ Սրբոյն Գրիգորի: Կ. Պօլիս, 1822, 1824:
3. **Ալիշան Ղետոնդ**, Այրարատ: Վենետիկ, 1890:
4. **Ալիշան Ղետոնդ**, Շիրակ: Վենետիկ, 1881:
5. **Անատունի Սահակ**, Հայոց Երեք Աղօթից պահեր Եւ ինն Աղօթից ժամեր: Զուարթոնց Եկեղեցւոյ Արեգակնային ժամացոյց: «Արարատ», 1902, էջ 785-807:
6. **Այվազեան Գաբրիէլ**, Նիկոլ Եպիսկոպոս Եւ պատմութիւն դարձին հայկազանց Լեհաստանի ի կաթոլիկութիւն: Վաղարշապատ, 1877:
7. **Այվազեան Գաբրիէլ**, Ուրուագիծոգույունը Եւ ընթացից Մխիթարեան միաբանութեան Վենետիկոյ: Փարիզ, 1857:
8. **Առաքել Դավրիժեցի**, Պատմութիւն: Վաղարշապատ, 1884, 1896:
9. Աստուածաշունչ: Գիրք Յին Եւ նոր Կտակարանաց: Եբրայական Եւ յունական բնագրեն թարգմանուած: Կ. Պօլիս, 1873, 1883:
10. **Աւգերեան Մկրտիչ**, Լիակատար վարք Եւ վկայաբանութիւն սրբոց, որք կան ի հին Տօնացոյցի Եկեղեցւոյն Հայաստանեայց: Յտ. Բ.-ԺԱ.: Վենետիկ, 1811-1814:
11. **Աւետիքեան Գաբրիէլ**, Բացատրութիւն շարականաց: Վենետիկ, 1814:
12. «Արարատ», Ս. Էջմիածին, 1879, 1883, 1884, 1896, 1900, 1901, 1903:
13. **Արծրունի Անդրէաս**, ճանապարհորդութիւն դէպի Ելիսավետպոլի նահանգը: Յրապարակային դասախսութիւն: Թիֆլիզ, 1883:
14. **Բակուրան**, Ի Տէր հանգ. Մկրտիչ Կաթողիկոս Կիլիկիոյ: «Արաքս», Ս. Պետերբուրգ, 1894-1895, Գիրք Ա., էջ 121-137:
15. **Բասմաջեան Կարապետ**, Զուարթոնց Եկեղեցու բեւեռաձեւ արձանագրութիւնը: «Արարատ», 1901, էջ 225-226:
16. Բարձրագոյն կարգադրութիւն յաղազս կառավարութեան գործոց Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ ի Ուլսաստան: Ս. Էջմիածին, 1836:
17. **Բարսեղեան Գնունի Վանեցի Սարգիս**, Քրիստոնէական վարդապետութիւն ըստ ուղղափառ դաւանութեան Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ: Ընդարձակեալ համապատշաճ վկայութեամբ Ս. Գրոց: Վաղարշապատ, 1879:
18. **Բժշկեան Մինաս**, ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան Եւ յայլ կողմանս բնակեալս ի հայկազեանց սերելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին: Վենետիկ, 1830:
19. Բռնի միութիւն հայոց Լեհաստանի ընդ Եկեղեցւոյն Հօռվմայ: Պետերբուրգ, 1884:

20. **Գաբրիելեան Յովսէփի**, Յանգանակ Յաւատոյ, որով վարի Յայաստանեայց Եկեղեցի: Քննութիւն հանգանակին ծագման հեղինակին եւ ժամանակին վրայ: Վիեննա, 1891:
21. **Գալէմքեարեան Գրիգորիս**, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց: Յտ. Ա.: Վիեննա, 1892:
22. **Գարագաշեան Անտոն**, Քննական պատմութիւն Յայոց: Մասն Դ.: Թիֆլիս, 1895:
23. **Գեղամեանց Յովակիմ**, Ախալցխայից մինչեւ Անի: «Փորձ», 1879թ, 12, էջ 106-129, 1880, թ. 4, էջ 56-80, թ. 5, էջ 33-61, թ. 6-7, էջ 50-96, թ. 8-9, էջ 91-128:
24. «Գեղունի», Վենետիկ, 1909, թ. 6:
25. **Գեղրգեան Բարդուղիմէոս**, Խորենացուն Խորենացով պէտք է հասկանալ: Յտ. Բ.: Թիֆլիս, 1902:
26. **Գեղրգեան Բարդուղիմէոս**, Սուլկաւ կամ Սուլկաւէտ: «Արարատ», 1906, էջ 127-128:
27. **Գիբներեան Յովհաննէս**, Յարիլը եւ չորս սուրբ պատմութիւն, հաւաքեալ ի Յին եւ ի Նոր Կտակարանաց յօդուտ մանկանց: Ի ռուսերէն լեզուէ հայացուց հսահակ քահ. Սահառունի: Ս. Էջմիածին, 1838:
28. Գրիգոր Մագիստրոսի թրերը: Բնագիրն յառաջաբանով եւ ծանօթութիւններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեանց: Ալեքսանդրապոլ, 1910:
29. **Երգնկեան Ռոստոն**, Յամառօսութիւն պատմութեան հայոց: Թիֆլիս, 1843:
30. **Երիցեան Աղլքսանոր**, Ամենայն Յայոց Կարողիկոսութիւնը եւ Կովկասի Յայք XIX դարում: Մասն Բ.: Թիֆլիս, 1895:
31. **Զարբիանալեան Գարեգին**, Յայկական իին դպրութեան պատմութիւն (Դ.-Ժ. դար): Վենետիկ, 1897:
32. **Զաքարեայ Սարկաւագ**, Պատմագրութիւն: Յտ. Գ.: Վաղարշապատ, 1870:
33. **Զենոք Գլակ**, Պատմութիւն Տարօնոյ: Վենետիկ, 1889:
34. Զուարբնոց Եկեղեցու պեղումները: «Արարատ», 1900, էջ 380-381:
35. **Էքելս Գեղրգ**, Մարդ եմ: Թիֆլիս, 1898:
36. Ընդարձակ օրացոյց: Կ. Պոլիս, 1901:
37. **Թօփէտան Յ.**, Ծագումն հայ վանականութեան: «Լոյս», Թիֆլիս, 1905, Ապրիլի 9, Մայիսի 7, 28:
38. **Թօփէտան Յակոբ**, Ցուցակ ժողովածուաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի: Մասն Բ.: Վաղարշապատ, 1900:
39. **Իզմիրլեան Մատթէոս**, Յայրապետութիւն Յայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ եւ Աղթամար ու Սիս: Կ. Պոլիս, 1881:
40. **Ինժիճէտան Ղուկաս**, Յնախօսութիւն աշխարհագրական Յայաստանեայց աշխարհի: Յտ. Ա.-Գ., Վենետիկ, 1835:
41. **Լալաեան Ե.**, Սաման տուն: «Ազգագրական Յանդէս», 1910, գիրք 20:
42. «Լունա», Թիֆլիս, 1900, 1903:

43. **Խոսրով Առնեացի**, Մեկնութիւն աղօթից: Կ. Պօլիս, 1730:
44. **Կ. Վ. Ս.**, ճանապարհորդութիւն ի նահանգն Կարուց: «Արարատ», 1879, էջ 222-230, 306-313, 355-357, 357-365, 380-387:
45. **Կիմիւշխանեցի Մանուէլ**, Պատմութիւն անցից անցելոց Սէվանայ վանուց: Վաղարշապատ, 1871:
46. **Կոստանեանց Կարապետ**, Ս. Լուսաւորչի Աջը: Վաղարշապատ: 1896:
47. **Յայկունի Ս.**, Բազրեւանդ Եւ Զրաբաշխ գաւառ: Մասն Ա.: Վաղարշապատ, 1894:
48. **Յայկունի Ս.**, ժողովրդական վէպ Եւ հեքիաթ: «Էմինեան ազգագրական ժողովածու», 1901, Հտ. Բ.:
49. Յայոց նոր վկաները: Հտ. Բ.: Կազմեցին Յ. Մանանդեան Եւ Յ. Աճառեան: Վաղարշապատ, 1902:
50. Յրահանգ քրիստոնէական վարդապետութեան: Ի պէտս մանկանց Յայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ: Թարգմ. Յարութիւն Ալամդարեան: Թիֆլիս, 1825, 1847:
51. Յրաւէր սիրոյ: Բան հրաւէր սիրոյ: Կ. Պօլիս, 1820:
52. **Ղազար Փարպեցի**, Պատմութիւն Յայոց Եւ թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան: Վենետիկ, 1873:
53. **Ղետնդ Երեց**, Պատմութիւն Ղետնդեայ մեծի վարդապետի հայոց: Ս. Պետերբուրգ, 1887:
54. ճաշոց գիրք Յայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ: Հտ. Ա.-Բ.: Երուսաղէմ, 1873:
55. ճաշոց գիրք Յայաստանեայց Եկեղեցւոյ: Վաղարշապատ, 1872:
56. **Մարկոսեան Մամբրէ**, Միաբան Եւ նուիրակ Ս. Երուսաղէմի: Նամակ: «Արարատ», 1883, էջ 448-451:
57. **Մարկոսեան Մամբրէ**, Սուրբ Երուսաղէմի հայոց ազգային վանուց մասին տեղեկութիւններ: Ռուսով, 1883:
58. Մաշտոց ձեռաց ի կարգ Դրոշմի:
59. Մաշտոց ձեռնադրութեան Եպիսկոպոսի ըստ ծիսից Եւ արարողութեանց Առաքելական Եւ Ռուսական Եկեղեցւոյ Յայաստանեայց: Վաղարշապատ, 1876:
60. Մաշտոց ձեռնադրութեան կղերիկոսաց: Վաղարշապատ, 1870:
61. Մաշտոց ձեռնադրութեան կղերիկոսաց, սարկաւագաց Եւ քահանայից: Վաղարշապատ, 1876:
62. Մաշտոց ձեռնադրութեան Քահանայից, Եպիսկոպոսաց Եւ Կաթողիկոսի:
63. «Մասիս», Կ. Պօլիս, 1883:
64. **Մխիթարեան Աբէլ**, Դասագիրք քրիստոնէական հաւատոյ աշխարհաբառ ի պէտս ազգային դպրոցաց: Հտ. Ա.: Վաղարշապատ, 1874:
65. **Մխիթարեան Աբէլ**, ճանապարհորդութիւն յԱմի: Կ. Պօլիս, 1855:
66. **Մխիթարեան Աբէլ**, Պատմական տեղեկութիւնք գիաստատութեան Յոռոմոսին վանաց ի Շիրակ: «Արարատ», 1870, էջ 220-222, 244-248, 269-272, 297-302:

67. **Միսիթարեան Աբել**, Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեաց Եկեղեցւոյ: Վաղարշապատ, 1874:
68. **Միսիթարեան Աբել**, Պատմութիւն Հոռոմոսին վանուց ի Շիրակ եւ վանօրէից ոնանց ի նմին տեղագրութիւնք: Վաղարշապատ, 1870:
69. **Միսիթարեան Աբել**, Պատմութիւն մենաստանին Հառիճոյ ի Շիրակ: Թիֆլիս, 1856:
70. **Միսիթարեան Աբել**, Տեղագրութիւն Մարմաշինոյ վանացն ի Շիրակ. Ստորագրութիւն Եկեղեցեաց ինչ յօտն Արագածու: «Արարատ», 1870, էջ 9-13, 45-47, 121-124 :
71. **Միսիթարեան Աբել**, Տեղագրութիւն Մարմաշինոյ վանուցն ի Շիրակ: Վաղարշապատ, 1870:
72. Միսիթարեանց երազայոյս մէկ կարծեացը քննութիւն: Թեոդոսիա, 1863:
73. «Մշակ», Թիֆլիս, 1902, 1910:
74. **Մովսէս Խորենացի**, Աշխարհացոյց Ե. դարու: Ս. Պետերբուրգ, 1877:
75. **Մովսէս Խորենացի**, Պատմութիւն Հայոց: Թիֆլիս, 1881:
76. **Մովսէս Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի: Յտ. Բ.: Մոսկվա, 1860:
77. **Մովսիսեան Յուսիկ**, Հայաստանեաց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ պատմութիւն: Վաղարշապատ, 1884:
78. **Մսերեան Մսեր**, Հաւատապատում, այն է մանր ուսմունք քրիստոնէական հաւատոյ: Մոսկվա, 1850, 1859, 1862, 1879, Վաղարշապատ, 1865:
79. **Մսերեան Մսեր**, Հրահանգ քրիստոնէական հաւատոյ ըստ ուղղափառ դաւանութեան Եկեղեցւոյ Հայաստանեաց: Մոսկվա, 1850, 1861:
80. **Մսերեան Մսեր**, Քրիստոսապատում, այն է համառօտութիւն աւետարանական պատմութեան: Մոսկվա, 1861, Վաղարշապատ, 1865:
81. **Մուրադեան Եղիշէ**, Բաղձալի արշալոյս: «Արարատ», 1906, էջ 380-382:
82. Զայնքաղ Շարականյորում բովանդակին Հայաստանեաց Սուրբ Եւ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ հոգենուած պաշտօներգութեանք ի փառաբանութիւն Աստուծոյ Եւ ի մեծարան Սրբոց Նորա: Կ. Պօլիս, 1852, 1866, Վաղարշապատ, 1888:
83. Զայնքաղ Շարականյորում բովանդակին Հայաստանեաց Սուրբ Եւ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ հոգենուած պաշտօներգութիւն: Յօրինեալք ի սրբոց քարգմանչեաց մերոց Եւ ի Սրբոց Շնորհաւլոյն Եւ յայլոց ի փառաբանութիւն Աստուծոյ Եւ ի մեծարան Սրբոց Նորա: Երուսաղէմ, 1884:
84. **Յովհաննէս Արծիշեցի**, Մեկնութիւն Պատարագի: Կ. Պօլիս, 1717:
85. **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, Պատմութիւն: Երուսաղէմ, 1843:
86. **Յովսէպոս Փլաքիոս**, Պատմութիւնք յաղագս պատերազմին իրէից ընդ հռովմայեցիս: Էջմիածին, 1787:
87. **Յովսէփեան Գարեգին**, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից: Թիֆլիս, 1892:

88. **Նազարեան Ստեփաննոս**, Հանդէս նոր հայախօսութեան: Մաս Ա.-Բ.: Մոսկվա, 1857:
89. **Նազարեան Ստեփաննոս**, Վարդապետարան կրօնի հասարակաց հայախօսութեան: Մասն Ա.: Քրիստոնէական հաւատի ուսումն, Բ. Քրիստոնէական բարոյականութիւն, Գ. Սուլը պատմագրութիւն: Մոսկվա, 1853:
90. **Նազարեան Ստեփաննոս**, Տեսական եւ գործնական առաջնորդ ոուս լեզուի: Թիֆլիս, 1871:
91. **Ներսէս Շնորհալի**, Թուղթ Ընդհանրական: Վաղարշապատ, 1865:
92. **Շահիսարունեան Յովհաննէս**, Ստորագրութիւն Կաթուղիկէ Եջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ: Յտ. Ա.: Ս. Էջմիածնի, 1842:
93. **Չամչեան Միքայէլ**, Պատմութիւն Հայոց: Յտ. Ա.-Գ.: Վեճետիկ, 1784-1786:
94. **Չամչեան Միքայէլ**, Քերականութիւն հայկագեան լեզուի: Վեճետիկ, 1779, 1801, 1831, 1843, 1859, Թիֆլիս, 1826, Մոսկվա, 1859:
95. **Չերազ Մինաս**, Գրական փորձեր: Տաղեր, ճառեր, առածներ, նամակներ, գրադասումներ, Արգոսի խոհեր: Կ. Պոլիս, 1872, 1874, 1877:
96. **Չերքեզեանց Յովսէփ**, Սկզբունք քրիստոնէական վարդապետութեան կամ համաօսութիւն սրբազն պատմութեան եւ կրօնագիտութեան: Մոսկվա, 1883:
97. Պատմութիւն Սուլը Խաչին Հացումեաց, զոր էառ ի Շերակլայ կայսերէն Բիւրեղ տիկին Սիլմեաց: «Արարատ», 1888, էջ 399-404:
98. **Պերպէրեան Աւետիս**, Պատմութիւն Հայոց: Սկսեալ ի 1772 ամէ Փրկչին մինչեւ ցամն 1860 հանդերձ կարեւոր տեղեկութեամբ եւ ժամանակագրութեամբ երեւելի իրաց: Կ. Պոլիս, 1871:
99. **Զալալեանց Սարգիս**, ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան: Մաս Ա.: Թիֆլիս, 1842:
100. **Սալլանթեանց Միքայէլ**, Քերականութիւն գրաբար լեզուիս հայոց: Յտ. Ա.: Մոսկվա, 1827:
101. **Սամուէլ Անեցի**, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրաբաղ արարեալ: Վաղարշապատ, 1893:
102. **Սարգիս Շնորհալի**, Մեկնութիւն Եօթանց թղթոց կաթողիկեաց: Կ. Պոլիս, 1826:
103. **Սարգիսեան Ներսէս**, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս: Վեճետիկ, 1864:
104. **Սերենս**, Պատմութիւն Սերենսի Եպիսկոպոսի ի Շերակլն եւ ի սկիզբն նորագիւտ պատմութեան Մխիթարայ Անեցւոյն: Ս. Պետերբուրգ, 1897:
105. **Սեղրակեան Արիստակէս**, Յովհաննէս Եականոպոս Շահիսարունեանցի կենսագրութիւնը: Ս. Պետերբուրգ, 1898:
106. **Սիմեօն Երեւանցի**, Զամբօ: Գիրք, որ կոչի Յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի եւ պարունակող բնակից որպիսութեանց Սրբոյ Արոռոյս եւ իւր շրջակայից Վանօրէիցն: Վաղարշապատ, 1873:

107. **Սիմեօն Երեւանցի**, Տօնացոյց: Յտ. Ա.-Բ.: Ս. Էջմիածին, 1774-1775:
108. **Սիմեոնեանց Պ.**, Սրբազն պատմութիւն Նոր Կտակարանի: Դայ տղայոց Եւ աղջկանց համար: Թիֆլիս, Յտ. Ա., 1863, 1872, 1877, Յտ. Բ., 1875, 1877:
109. Սինոդի գործեր, 1843-1845, 1857-1865, 1882, 1891:
110. Սիս Եւ կաթողիկոսական ընտրութիւն: «Արարատ», 1884, էջ 185-195:
111. **Ստեփանոս Տարօնացի**, Տիեզերական Պատմութիւն: Ս. Պետերբուրգ, 1885:
112. **Ստեփանոս Օրբելեան**, Ողբ ի Կաթողիկէն: Թիֆլիս, 1885:
113. **Ստեփանոս Օրպելեան**, Պատմութիւն Նահանգին Սիսական: Յտ. Ա.: Փարիզ, 1859:
114. Վարք Սրբոց Դարանց Եւ քաղաքավարութիւնք նոցին ըստ կրկին թարգմանութեան նախնեաց: Յտ. Ա.-Բ.: Վենետիկ, 1855:
115. **Վիրօհիլիոս**, Ենէական: Թարգմ. Դ. Եղուարդայ Վրդ. Դիւրմիւզեան: Վենետիկ, 1845:
116. **Տէր-Ղետինդեանց Նիկողայոս**, Մայրենի լեզու. Այբբենարան Եւ սկզբնական ընթերցարան մանուկների համար: Թիֆլիս, 1871, 1874, 1877, 1878, 1879, 1880:
117. **Տէր-Մինասեան Երուանդ**, Մեր Վերջին խօսքը, «Արարատ», 1907, 154-157:
118. **Տէր-Մինասեան Երուանդ**, Պատախսան, «Արարատ», 1907, էջ 150-154:
119. **Տէր-Մկրտչեան Կարապետ**, Դարձեալ Զուարթնոց Եկեղեցին: «Արարատ», 1903, էջ 38-57, 140-150:
120. **Տէր-Մկրտչեան Կ.**, Քարոզեաց յառաքեալսն Եւ յոյս յարութեան: «Արարատ», 1902, էջ 113-120:
121. **Տէր-Մովսիսեան Մեսրոպ**, Սոկրատայ Պատմութիւն Եկեղեցական (անուանեալ Փոքր Սոկրատ) Եւ վարք Սրբոյն Սեղբեստրոսի: Վաղարշապատ, 1897:
122. **Տէր-Մովսիսեան Մեսրոպ**, Սոկրատայ Սքոլաստիկոսի Եկեղեցական պատմութիւն Եւ պատմութիւն վարուց Սրբոյն Սեղբեստրոսի Եպիսկոպոսին Շովկմայ: Վաղարշապատ, 1897:
123. **Տէր-Յովհաննէսեան Աստուածատուր**, Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի: Յտ. Բ.: Երուսաղէմ, 1890:
124. **Տէր-Ստեփանոսեան Ստեփաննոս**, Ակգրունք քրիստոնէական ուղղափառ հաւատոյ Դայաստանեայց Եկեղեցւոյ: Թիֆլիս, 1878, 1880, 1883, 1886:
125. Տօնացոյց Ատենի. Ժամագիրք: Կ. Պոլիս, 1734:
126. **Ուխտանես Եպիսկոպոս**, Պատմութիւն Դայոց: Դատուած Ա.: Վաղարշապատ, 1871:
127. **Փաւստոս Բիւզանդ**, Պատմութիւն Դայոց: Վենետիկ, 1832:
128. **Փէշտիմալճեան Գրիգոր**, Քրիստոնէական վարդապետութիւն Դայաստանեայց Եկեղեցւոյ: Կ. Պոլիս, 1861:
129. **Փիլոն Դեբրայեցի**, ճառք: Յաղագ Դեսսեանց կենաց վարուց ինաստոնց, աստուածային աւրինացն այլաբանութեան Երկուտասան ականց, յաղագ քահանայից, բագնին իրաց յաղագ թէ ոչ շնայցես: Վենետիկ, 1892:

-
130. **Քաջրերունի**, Ալեքսանդրապոլից դեպի Կարին: «Փորձ», Թիֆլիս, 1879, թ. 5, էջ 172-192, թ. 9, էջ 106-123:
131. **Քաջրերունի**, ճամապարհորդական նկատողութիւնը: «Փորձ», Թիֆլիս, 1877, թ. 3, էջ 361-384, թ. 4, էջ 388-406, 1877-78, թ. 2, էջ 330-367, թ. 4, էջ 321-367, 1879, թ. 1, էջ 97-118, թ. 10, էջ 35-53, 1881, թ. 3, էջ 77-91, թ. 4, էջ 79-92, թ. 5-6, էջ 46-62:
132. Քննասեր, Առաքեալներից մինչեւ Լուսաւորիչ: «Լումայ», 1904, Սեպտեմբեր-Դոկտեմբեր, էջ 78-96:
133. “Կավказ”, Տիֆլիս, 1902.
134. **Ковалевский Е., Марков Ев.**, На горах Араатских. (Из поездки студентской экспедиции по Закавказью). Москва, 1889.
135. **Կուչուկ-Իօաննեսօս Հրիստոֆօր**. Армянская надпись в Теодосии. Симферополь, 1910.
136. **Կուչուկ-Իօաննեսօս Հրիստոֆօր**. Армянская надпись из Карасубазара. Симферополь, 1910.
137. **Линч Г. Ф. Б.** Армения. Путевые очерки и этюды. Перевод с английского Ел. Джунковской. Т. 1. Русские провинции. Т. 2. Турецкие провинции.- Тифлис, 1910.
138. **Марр Н.** Бог Сабазиос у армянъ. Известия Императорской Академии Наук, 1911, сс. 760-778.
139. **Марр Н.** Еще о слове “Челеби”. Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества, т. XX.
140. **Марр Н.** Из поездки на Афон, “Журнал Министерства народного просвещения”, 1899, ч. СССХХII, N 3, отд. 2.
141. **Меликset-Беков կ. Մ.** Армянские древности в Аккермане (в Бессарабии). Тифлис, 1911.
142. **Меликset-Беков կ. Մ.** Из материалов для истории армян на юге России. Одесса, 1911. Отдельный оттиск из XXIX тома “Записок Императорского Одесского Общества Истории и Древностей”.
143. **Меликset-Беков կ. Մ.** Родство грузин с испанцами по древним источникам. Тифлис, 1911.
144. **Робертсон Джеймս.** История Христианской Церкви от апостольского века до наших дней. Т. 1. С. Петербург, 1890.
145. **Ter Մօվսեսյան Մ.** Раскопки развалин церкви Св. Григория близ Эчмиадзина. “Известия С. Петербургской Императорской Археологической Комиссии”, Выпуск VII, С. Петербург, 1903.
146. **Փարրար.** Жизнь и Труды Святых Отцов и Учителей Церкви. С. Петербург, 1891.
147. “Христианско чтение”, 1898, т. CCVI, ч. 1.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տես՝ Բարձրագոյն կարգադրութիւն յաղագս կառավարութեան գործոց Լուսաւորչաւան Հայոց Եկեղեցւոյ ի Խուսաստան: Էջմիածին, 1836:
2. Արդարադատության նախարարություն - ռուսերեն:
3. Պետական խորհրդական - Հայերեն պաշտոնակարգում համապատասխան աստիճան չկա:
4. Կոլեգիական պաշտոնյա - Հայերեն պաշտոնակարգում համապատասխան աստիճան չկա:
5. Ներսես Ե. Աշտարակեցի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը ապրել է 1770-1857 թթ. - 87 տարի:
6. Նկատի ունի 1885-1891թթ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մակար Ա. Թեղուտցի Տեր-Պետրոսյանին:
7. Բեհբութով Բարսեղ Հովսեփի (1791-1858): Իշխան, հետեւազորի գեներալ: 1830-38 թթ. եղել է Հայկական մարզի կառավարիչ:
8. Բառացի՝ տիտղոսավոր խորհրդական - Հայերեն պաշտոնակարգում համապատասխան աստիճան չկա:
9. Բառացի՝ նահագային քարտուղար - Հայերեն պաշտոնակարգում համապատասխան աստիճան չկա:
10. Իսկական պետական խորհրդական:
11. Բառացի՝ Կոլեգիական խորհրդական - Հայերեն պաշտոնակարգում համապատասխան աստիճան չկա:
12. Բառացի՝ Արքունի խորհրդական - Հայերեն պաշտոնակարգում համապատասխան աստիճան չկա:
13. Պասկեւիչ Իվան Ֆեոդորովի (1782-1856): Երեւանյան կոմս (1828), գեներալ-Փելդմարշալ, ստորագրել է Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագիրը:
14. Նկատի ունի հետեւյալ գրքերը՝ Ճաշոց գիրք Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ: Վաղարշապատ, 1872: Ճաշոց գիրք Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ: Հտ. Ա.-Բ.: Երուսաղէմ, 1873: Զայնքաղ Շարական յորում բովանդակին Հայաստանեայց Սուրբ Եւ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ Հոգենուագ պաշտօներգութեամբ ի փառաբանութիւն Աստուծոյ Եւ ի մեծարանս Սրբոց Նորա: Կ. Պոլիս, 1852, 1866, Վաղարշապատ, 1888: Զայնքաղ Շարական յորում բովանդակին Հայաստանեայց Սուրբ Եւ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ Հոգենուագ պաշտօներգութիւն: Յօրինեալք ի սրբոց թարգմանչեաց մերոց Եւ ի Սրբոց Շնորհալւոյն Եւ յայլոց ի փառաբանութիւն Աստուծոյ Եւ ի մեծարանս Սրբոց Նորա: Երուսաղէմ, 1884:
15. Թամազ-Ղուլի խան Նաղիր շահը կառավարել է 1736-1747թթ.:

37. Մովսես Գ. Տաթեւացին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 1629-1632 թթ., իսկ Փիլիպպոս Ա. Աղքակեցին՝ 1632-1655 թթ.:
38. Նկատի ունի Կիլիկիոյ Սիմեոն Բ. Սեբաստացի (1633-1648) եւ Ամենայն Հայոց Սիմեոն Ա. Երեւանցի (1763-1780) Կաթողիկոսներին:
39. Ներսես Սեբաստացին Կիլիկիոյ Կաթողիկոս է եղել 1648-1654 թթ.:
40. Աստվածատուր Տարոնեցին Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարք է եղել 1645-1664, 1665-1666թթ.:
41. Պողոս Թագթագյան Պրուսացին Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարք է եղել 1863-1869թթ.:
42. Նկատի ունի՝ Մաշտոց ձեռնադրութեան եպիսկոպոսի ըստ ծիսից եւ արարողութեանց Առաքելական եւ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց: Վաղարշապատ, 1876:
43. Նկատի ունի Հետեւյալ հրապարակումը՝ Սիս եւ Կաթողիկոսական ընտրութիւն: «Արարատ», 1884, էջ 185-195:
44. Մանրամասն տես՝ Բաբեկն Ա. Աթոռակից Կաթողիկոս, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ: Անթիլիաս, 1990, էջ 481-672, 1269-1353:
45. Նկատի ունի Հետեւյալ Հոդվածը՝ Բակուրան, ի Տէր Հանգ. Մկրտիչ Կաթողիկոս Կիլիկիոյ: «Արաքս», Ս. Պետերբուրգ, 1894-1895, Գիրք Ա., էջ 121-137:
46. Բակուրանը Վահան Քյուրքյանն է: Ա. Հ.:
47. «Թուչնիկ Պէտական»-ը հրատարակվել է Կ. Պոլսում 1863-1866 թթ.:
48. «Թուղթ»-ը «Արարատ»-ում հրատարակվել է 5-ական տողերի Համարակալված կարգով, ինչը հասկանալիորեն ներկա տպագրության ժամանակ հնարավոր չի եղել պահպանել: Այսուհետեւ, Հուսիկ Արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի կողմից մեջբերված Վիճնայի Մխիթարյան մատենադարանի օրինակի տարրնթերցվածները նոյնությամբ հրատարակվում են՝ տողատակերում ըստ վերոնշյալ 5-ական բաժնման: Միաժամանակ, ներկա տպագրությունը համապատասխանեցվել է դրան: Ընթերցողի գործը դյուրացնելու նպատակով Հուսիկ Տեր-Մովսիսյանի կազմած ծանոթագրությունները տեղադրվել են Համապատասխան էջերի տողատակերում: Այս «Թուղթ»-ը հրատարակվել է նաև առանձին գրքով: Տես՝ Յուսիկ Եպիսկոպոս, Ա. Հայրապետական Աթոռի մասին: Համատօս տեսութիւն: Բ. Թուղթ Միմէնի Սոյոց կաթողիկոսի առ Փիլիպպոս Էջմիածնի կաթուղիկոս: Վաղարշապատ, 1904: Այս «Թուղթ»-ի Հուսիկ Տեր-Մովսիսյանին անձանոթ այլ հրատարակությունը տես՝ «Թուղթ ի Տանէն Կիլիկիոյ Տ. Միմէնի Կաթուղիկոսի Ամենայն Հայոց ի պատասխան Տ. Փիլիպպոսի Կաթուղիկոսի Վաղարշապատու», «Արեւելեան մամուլ», Զմյուռնիա, 1890, Հոկտեմբեր, էջ 471-476, Նոյեմբեր, էջ 517-524, Դեկտեմբեր, էջ 568-571: Հարցի մասին մանրամասն տես նաև՝ Բաբեկն Ա. Աթոռակից Կաթողիկոս, Պատմութիւն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, էջ 1215-1252:
49. Նկատի ունի իր Հետեւյալ Հոդվածը՝ Երեք ձեռագիր մատենաններ եւ Հայ կաթողիկների միութեան խնդիրը: «Արարատ», 1900, էջ 209-223:

50. Գրիգոր Շիրվանցի Շղթայակիրը Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարք է եղել 1715-1749թթ.:
51. Այս գործը հրատարակվել է նաեւ առանձին գրքով: Տես՝ Յուսիկ Եպիսկոպոս, Անապատականներ եւ վանականութիւն: Վաղարշապատ, 1906:
52. Քննասերը Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանյանն է: Ա.
53. Հայ-ավետարանականը Էմմանուել Փիրբուդաղյանն է, իսկ Հայ-կաթոլիկ ծածկանունով կարող էին հանդես գալ հետեւյալ անձինք՝ Պողոս Դիլանյանց, Մ. Աղաբարյանց եւ Օ. Հակոբյան:
54. Անտոն Հասունյանը (1809-1884) ուսանել է Հռոմի Պրոպագանդայի գպրոցում, եղել կաթոլիկ Հայերի պատրիարք եւ կաթողիկոս: Ողջ գործունեության ընթացքում Հռոմի պապերի աջակցությամբ նպատակադրված պայքարել է Հայ Առաքելական Եկեղեցու գեմ, միաժամանակ ձգտելով բոլորովին ուժացնել կաթոլիկ Հայերին:
55. Նկատի ունի հետեւյալ գրքերը՝ Երգնկեան Ռուսում բեկ, Համառօտութիւն պատմութեան Հայոց: Թիֆլիս, 1843: Գիբներեան Յովհաննէս, Հարիւր եւ չորս սուրբ պատմութիւն, հաւաքեալ ի Հին եւ ի Նոր Կտակարանաց յօդուտ մանկանց: Ի ուսւերէն լեզուէ Հայացուց Խասհակ քահ. Սահառունի: Ա. Էջմիածին, 1838: Հրահանգ քրիստոնէական վարդապետութեան: Թարգմ. Յարութիւն Ալամդարեան: Թիֆլիս, 1825, 1847: Մսերեան Մսեր, Հաւատապատում, այն է մանր ուսմունք քրիստոնէական հաւատոյ: Մոսկվա, 1850, 1859, 1862, 1879, Վաղարշապատ, 1865; Քրիստոսապատում, այն է Համառօտութիւն աւետարանական պատմութեան: Մոսկվա, 1861, Վաղարշապատ, 1865; Հրահանգ քրիստոնէական հաւատոյ ըստ ուղղափառ դաւանութեան Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց: Մոսկվա, 1850, 1861: Զամչեան Միքայէլ, Քերականութիւն Հայկազեան լեզուի: Վենետիկ, 1779, 1801, 1831, 1843, 1859, Թիֆլիս, 1826, Կալկաթա, 1830, Շուշի, 1833, 1859, Մոսկվա, 1859: Սալլանթեանց Միքայէլ, Քերականութիւն գրաբար լեզուի Հայոց: Հտ. Ա.: Մոսկվա, 1827:
56. Նկատի ունի հետեւյալ գիրքը՝ Տէր-Ղեւնոնեանց Նիկողայոս, Մայրենի լեզու. Այբբենարան եւ սկզբնական ընթերցարան մանուկների համար: Թիֆլիս, 1871, 1874, 1877-1880:
57. Այս թվականի գրությամբ Հիշյալ թեմաների վերաբերյալ Հրատարակված էին օրինակ հետեւյալ գասագրքերը՝ Ա. Ազգային պատմություն - Սէթեան Եփրեմ, Պատմութիւն Հայոց: Վենետիկ, 1839, 1843: Երգնկեան Ռուսում բեկ, Համառօտութիւն պատմութեան Հայոց: Թիֆլիս, 1843: Համառօտ պատմութիւն Հայոց: Վենետիկ, 1848: Թերճիմանեան Համազապապ, Համառօտ պատմութիւն Հայոց: Վենետիկ, 1848: Սալլանթեանց Միքայէլ, Համառօտ Ժամանակագրական պատմութիւն Հայոց: Յառաջին ամէ Փրկչին մերոյ մինչ ց1836: Զմիւռնիա, 1865: Սուրբնեան Ա., Նոր դասագիրք ազգային պատմութեան: Կ. Պոլիս, 1871: Գափամաճեան Մինաս, Դասագիրք Հայ ազգային պատմութեան ի պէտս ազգային վարժարանաց: Հտ. Ա.-Բ.: Կ. Պոլիս, 1879, 1880: Զօլագեան Մկրտիչ, Դասագիրք ազգային պատմութեան

Հայոց: Ակսեալի հի Հայկայ մինչ ի թուականն Քրիստոսի 1879: Կ. Պոլիս, 1879: Բ. Աշխարհագրություն - Առձեռն աշխարհագրութիւն: Կ. Պոլիս, 1861: Աշխարհագրութիւն Համաօտ քաղաքական: Կ. Պոլիս, 1861: Եազգը ճեան Ստեփաննոս, Համառօտ աշխարհագրութիւն: Վենետիկ, 1840, 1847, 1860, 1866: Ալիշան Ղեւոնդ, Քաղաքական աշխարհագրութիւն: Վենետիկ, 1853: Ծաղիկեան Մեսրոպ, Համառօտ աշխարհագրութիւն: Վիեննա, 1857: Քաջունի Մանուէլ, Աշխարհագրութիւն հին եւ նոր Հայաստանեայց: Վենետիկ, 1857: Գալֆայեան Ամբրոսիոս, Աշխարհագրութիւն: Թէոդոսիա, 1860: Միքայէլեան Արմէօն, Համառօտ աշխարհագրութիւն քաղաքական: Կ. Պոլիս, 1864, 1866, 1869, 1873: Գալստեան Յովհաննէս, Համառօտ աշխարհագրութիւն քաղաքական: Թէոդոսիա, 1865: Գարագաշեան Անտոն, Աշխարհագրութիւն համառօտ քաղաքական: Կ. Պոլիս, 1866, 1873, 1878, Աշխարհագրութիւն ուսումնական կամ տիեզերագրութիւն: Կ. Պոլիս, 1880: Կակոսեան Մանուէլ, Համառօտ աշխարհագրութիւն: Կ. Պոլիս, 1868: Առանձար Մ., Համառօտ աշխարհագրութիւն: Կ. Պոլիս, 1872: Ասլանեան Ա., նոր աշխարհագրութիւն: Կ. Պոլիս, 1873: Դասագիրք բաղդատական աշխարհագրութեան: Վաղարշապատ, 1873: Խապայեան Սահակ, Համառօտ աշխարհագրութիւն: Երուսալէմ, 1874: Փալաքշեան, Աշխարհագրութիւն: Կ. Պոլիս, 1880: Գ. Մայրենի լեզվի քերականություն - Տէր-Յարութիւնեան Մեսրոպ, Քերականութիւն համառօտ: Կ. Պոլիս, 1808, 1826: Աւետիքեան Գաբրիէլ, Քերականութիւն հայկական: Վենետիկ, 1815: Զալբիեանց Վրթանէս, Քերականութիւն հայկազեան լեզուի: Վիեննա, 1827, 1837, 1844, 1848: Փէշտիմալճեան Գրիգոր, Քերական լեզուագիտութեան: Կ. Պոլիս, 1827: Քերականութիւն հայկազեան լեզուի: Կ. Պոլիս, 1829, 1835, 1845: Ներսիսեան Պօղոս, Համառօտութիւն հայկական քերականութեան: Շուշի, 1829: Դուռն քերականութեան հայկազնեան լեզուի: Վենետիկ, 1833, 1849: Հիւրմիւգեան Եղուարդ, Քերականութիւն գործնական: Վենետիկ, 1836: Տէր-Յոհաննեանց Խաչատուր, Համառօտ հայկազեան քերականութեան: Շուշի, 1839: Աղայեանց Յովհաննէս, Քերականութիւն հայկական լեզուի: Վոսկվա, 1839: Արզանեանց Յակոբ, Արզանեանց Դաւիթ, Քերականութիւն հայ: Թիֆլիս, 1840: Պօղոսեան Մարգուէ, Հայկական քերականութիւն: Կ. Պոլիս, 1843: Քերականութիւն հայկազեան լեզուի: Մոսկվա, 1846: Բագրատունի Արսէն, Տարերք Հայերէն քերականութեան: Վենետիկ, 1848: Փափակեան Ստեփան, Դասագիրք քերականութեան հայ գրաբար եւ աշխարհաբար լեզուաց: Կ. Պոլիս, 1860: Դասագիրք քերականութեան հայերէն լեզուի: Կ. Պոլիս, 1861, 1871; նոր դասագիրք քերականութեան: Կ. Պոլիս, 1868: Գնունի Բարսեղեան Մարգիս, Քերականութիւն դիւր ուսանելոյ: Վան, 1865: Տէր-Ղեւոնդեանց Նիկողայոս, Մայրենի լեզու. Այբենսարան եւ սկզբնական ընթերցարան: Թիֆլիս, 1871, 1874, 1877-1880; Բացատրութիւն մայրենի լեզուի: Թիֆլիս, 1878: Գարագաշեան Անտոն, Դպրութիւն կամ նոր քերականութիւն հայերէն: Կ. Պոլիս, 1873, է. տիպ, 1878; Գործական քերականութիւն հայ լեզուի: Դ. տիպ: Կ. Պոլիս, 1880:

58. Երգնկյան Եղիկ (1852-1919): 1871թ. ավարտել է Ներսիսյան դպրոցը, 1873թ. Գեւորգ Դ.-ի հրավերով եկել է Գեւորգյան ճեմարան՝ Ն. Թաշճյանից ձայնագրություն սովորելու: Այն ավարտել է 1874թ. եւ ձեռնադրվել, 18 տարի եղել է Ներսիսյան եւ Գայանյան դպրոցների ձայնագրության ուսուցիչ, 1906-1910թթ. Թիֆլիսում խմբագրել է «Հովիկ», ապա մինչեւ 1917թ. «Հովիտ» կրօնական շաբաթաթերթերը: Հեղինակ է հետեւյալ դասագրքերի՝ 1. Հայկական ձայնագրութեան դասագիրք: Հտ. Ա.: Թիֆլիս, 1876, 2. Դասագիրք Հայկական ձայնագրութեան: Հտ. Ա.: Վաղարշապատ, 1880, 1887, 3. Ձայնագրեալ մանկական երգարան: Վաղարշապատ, 1880, 4. Ձայնագրեալ ազգային երգարան: Վաղարշապատ, 1882, 5. Մանկական երգարան: Թիֆլիս, 1889, 6. Դասագիրք կրօնի քրիստոնէական ուղղափառ գաւանութեան Հայաստանեաց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ: Թիֆլիս, 1898-1900:
59. Թաշճյան Նիկողայոս (1841-1885): 1861թ. եղեռո՞ Հակոբիկի հետ հրատարակել է «Նվագ օսմանյան» կիսամսյան, Գաբրիել երանյանի հետ՝ «Քնար Հայկական» երաժշտական հանդեսը, 1863թ. Վարդան Փափազյանի եւ Տիգրան Չուխաջյանի հետ՝ «Օսմանյան երաժշտություն» հանդեսը, 1871թ. Գեւորգ Դ.-ի հրավերով Գեւորգյան ճեմարանում երաժշտություն է դասավանդել, ուր նրան աշակերտել է Մ. Եկմալյանը: Հեղինակ է հետեւյալ դասագրքերի՝ 1. Դասագիրք Եկեղեցական ձայնագրութեան Հայոց: Վաղարշապատ, 1874, 2. Ձայնագրեալ երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի: Վաղարշապատ, 1874, 3. Ձայնագրեալ քաղուածք օրհնութեանց հետեւակք օրհնութեանց տէրունական տօնից այլ եւ այլ կարգ հանդստեան եւ անդաստանի շարականաց ի լրումն ձայնքաղի: Վաղարշապատ, 1882:
60. Փափազյան Ստեփան (1840-1888) - հասարակական-քաղաքական գործիչ, խմբագիր եւ մանկավարժ: Եղել է Գում-Գաբրուի Պեղյան վարժարանի տեսուչ, 1863-1867թթ. Հրատարակել է «Ժամանակ» հանդեսը, մշակել արեւմտահայ ազգային վարժարանների ընդհանուր կանոնադրությունը, կազմել «Գավառահայ Հարստահարությունների տեղեկագիր»-ը:
61. Մանդինյան Ստեփաննոս Ավագ Քահանա (1816-1876): Ավարտելով Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը՝ 1838թ.-ից աշխատել է տեղի ուսուսաց լեզվի եւ վայելչագրության ուսուցիչ: 1858-1862թթ. Թիֆլիսում խմբագրել է «Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթը, 1866թ.- «Գարուն» ամսագիրը: Հեղինակ է հետեւյալ գրքի՝ Համառօտ Եկեղեցական պատմութիւն նոր ուխտի: Սաս Ա.: Պատմութիւն Հայոց Եկեղեցւոյ: Վաղարշապատ, 1870:
62. Արծրունի Անդրեաս (1847-1898): Գրիգոր Արծրունու կրտսեր եղբայրը: Դ. Ալիշանից սովորել է Հայերեն: Պետերբուրգի ԳԱ անդամ: Նկատի ունի նրա հետեւյալ գիրքը՝ Ճանապարհորդութիւն դէպի Ելիսավետպոլի նահանգը: Հրապարակային դասախոսութիւն: Թիֆլիս, 1883:
63. Հայկունի (Ճիզմեճյան) Արմենակ (1835-1866): Մեծ աղմուկ է բարձրացրել նրա «Գաղտնիք կղերականության» գրքույկը, ուր քննադատել է Հայ Հոգեւորականությանը:

64. *Փալստոսը Ռաֆիի ծածկանունն է:*
65. *Սիմեոնյանց Պետրոս (1830-1911) - հասարակական գործիչ, խմբագիր, մանկավարժ:*
Աշխատել է Ներսիսյան գլուխում, 1863-86 թթ. խմբագրել է «Մեղու Հայաստանի», 1888-91 թթ.՝ «Արարատ» հանդեսները: Հեղինակ է հետեւյալ գրքերի՝ Սրբազն պատմութիւն նոր Կոտակարանի: Թիֆլիս, Հտ. Ա., 1863, 1872, 1877, 1879, Հտ. Բ., 1875, 1877, 1881; Դասագիրք լոնգհանուր պատմութեան: Հտ. Ա.-Բ.: Թիֆլիս, 1867:
66. *Մկրտիչ Քեֆսիզյան Մարացյի (1818, Սարաշ-8.11.1894, Աղանա): Կիլիկիո կաթողիկոս 1871 թ. նոյեմբերի 28-ից: 1845 թ. մայիսի 2-ին Սսում ձեռնադրվել է սարկավագ, ապա գարձել Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց Միաբանության անդամ: Հեռացվելով՝ նշանակվել է Դամասկոսի տեսուչ, ուր կրկին շարունակելով իր նախկին կեցվածքը՝ կաթողիկ դառնալու սպանալիքով ապաստանել է տեղի Փրանսիական Հյուպատոսարանում: 1856 թ. վերջնականապես վտարվել է Ս. Հակոբյանց Միաբանությունից: 1858-1864 թթ. եղել է Գաղատիա-Յոզքամիթի թեմի առաջնորդ, ուր թողել է «արծաթասիրության եւ զեղծարարության խորունկ հետքեր»: 1860 թ. յունիսի 2-ին Ս. Էջմիածնում Մատթէոս Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կողմից ձեռնադրվել է Եպիսկոպոս, ստացել Արքության պատիվ: 1864-1866 թթ. եղել է Եղիպատոսի փոխանորդական առաջնորդ, 1870-1871 թթ. Հալէսի թեմի առաջնորդ:*
67. *Նկատի ունի հետեւյալ հոգվածը՝ Մարկոսեան Մամբրէ, Միաբան եւ նուիրակ Ս. Երուսաղէմի: Նամակ: «Արարատ», 1883, էջ 448-451:*
68. *Եսայի Թալասցին Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարք է եղել 1864-1885 թթ., իսկ հգնատիոս Գագմաճյան Կոստանդնուպոլսեցին Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարք՝ 1869 թ.:*
69. *Սերգիչե-Վիչենյան Սերովք (22.11.1815, Կ. Պոլիս-02.10.1897, Կ. Պոլիս) - հասարակական-քաղաքական գործիչ, բժիշկ: 1846-1876 թթ. ուսուցիչ է աշխատել Կ. Պոլսի Բարձրագոյն բժշկական գլուխում, եղել դատական բժշկութեան առաջին պրոֆեսորը:*
70. *Հովհաննես Զմյուռնիացին Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարք է եղել 1850-1860 թթ.:*
71. *Նկատի ունի հետեւյալ գրքերը՝ 1. Վարդապետարան կրօնի Հասարակաց Հայախօսութեան: Մասն Ա.: Քրիստոնէական հաւատի ուսումն, Բ. Քրիստոնէական բարոյականութիւն, Գ. Սուրբ պատմագրութիւն: Մոսկվա, 1853; 2. Հանդէս նոր Հայախօսութեան: Մաս Ա.-Բ.: Մոսկվա, 1857; 3. Տեսական եւ գործնական առաջնորդ ուսուլեղութիւն: Թիֆլիս, 1871:*
72. *Նկատի ունի հետեւյալ գիրքը՝ Գրական փորձեր: Տաղեր, ճառեր, առածներ, նամակներ, գրադատումներ, Արգոսի խոհեր: Կ. Պոլիս, 1872, 1874, 1877:*
73. *Գոռնի Բարսեղյան Սարգիս Վանեցի (1838-1889): 1857-61 թթ. սովորել է Կ. Պոլսի Օրթագյուղի Թարգմանչաց դպրոցում: 1861-63 թթ. խմբագրել է «Վարդ մեսրոպեան» հանդեսը: 1863 թ.-ից ուսուցիչ է աշխատել Վանի Հիսուսյան վարժարանում, հիմնել Ընթերցասիրաց առաջին ընկերությունը, որը գործել է 10 տարի: 1872 թ. տեղափոխվել է Կովկաս, աշխատել ուսուցիչ հգդիրում: 1881 թ. եղել է Գեւորգ Դ.-ի քարտուղար եւ Ս. Էջմիածնի տպարանի վարիչ:*

74. Նկատի ունի հետեւյալ գիրքը՝ Արքազան պատմութիւն նոր Կտակարանի: Թիֆլիս, Հտ. Ա., 1863, 1872, 1877, 1879, Հտ. Բ., 1875, 1877, 1881:
75. Նկատի ունի հետեւյալ գիրքը՝ Տէր-Ստեփաննոսեան Ստեփաննոս, Ակզեռնք քրիստոնէական ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ: Թիֆլիս, 1878, 1880, 1883, 1886, 1890, 1893, 1898, 1899:
76. Նկատի ունի հետեւյալ գիրքը՝ Զերքէզեանց Յովսէփ, Ակզեռնք քրիստոնէական վարդապետութեան կամ համառօտութիւն սրբազան պատմութեան եւ կրօնագիտութեան: Մոսկվա, 1833:
77. Բ. Գնունին նշված թեմայով այլ կրօնական բնույթի գիրք չի գրել:
78. Մսերյան Մսեր (1808-1873): Զմյուռնիայից 1825թ. եկել է Ս. Էջմիածին, եղել է Կաթողիկոսի կոնդակագիրը, 1848թ.-ից մինչ մահ աշխատել է Լազարյան ճեմարանում հայոց լեզվի եւ կրոնի ուսուցիչ, Մոսկվայում 1858-62թթ. խմբագրել է «Ճռաքաղ» ամսագիրը: Նկատի ունի նրա հետեւյալ գրքերը՝ 1. Հաւատապատում, այն է մանր ուսմունք քրիստոնէական հաւատոյ: Մոսկվա, 1859; 2. Քրիստոսապատում, այն է համառօտութիւն աւետարանական պատմութեան: Մոսկվա, 1861, Վաղարշապատ, 1865; 3. Հրահանգ քրիստոնէական հաւատոյ ըստ ուղղափառ դաւանութեան Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց: Մոսկվա, 1850, 1861:
79. Պագողան բուդդայական պաշտամունքային կառույց է:
80. Նկատի ունի հետեւյալ գիրքերը՝ 1. Տէր-Սարգսեան Սահակ, Քննական կրօնագիտութիւն: Կ. Պոլիս, 1874; 2. Հրահանգ քրիստոնէական վարդապետութեան: Թարգ. Յարութիւն Ալամդարեան: Թիֆլիս, 1825, 1847; 3. Մսերեան Մսեր, Հրահանգ Քրիստոնէական հաւատոյ ըստ ուղղափառ դաւանութեան Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց: Մոսկվա, 1850, 1861; 4. Այլազեան Գաբրիէլ, Դասագիրք քրիստոնէական վարդապետութեան ըստ ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեայց Մուրք Եկեղեցւոյ: Մաս Ա.-Թ.: Վաղարշապատ, 1875; 5. Մխիթարեան Աբէլ, Դասագիրք քրիստոնէական հաւատոյ աշխարհաբառ: Հտ. Ա.: Վաղարշապատ, 1874:
81. Տիրան Արշակունին թագավորել է 340-350թթ., իսկ Հուլիսանոս Ուրացողը Հռոմեական կայսրության կայսր է եղել 361-363թթ.:
82. Նկատի ունի հետեւյալ գիրքը՝ Փէշտիմալճեան Գրիգոր, Քրիստոնէական վարդապետութիւն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ: Կ. Պոլիս, 1861:
83. Մեսրոպ Ա. Արտազեցին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 1359-1372թթ.:
84. Մովսես Գ. Տաթեւացին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է եղել 1629-1632թթ.:
85. Նկատի ունի հետեւյալ հրատարակությունը՝ Աստուածաշունչ: Գիրք Հին եւ նոր Կտակարանաց: Երբայական եւ յունական բնագրէն թարգմանուած: Կ. Պոլիս, Տպ. «Յակոբ Պօյանեան», 1873, 1169 էջ, 1883, 1171 էջ:
86. Տես հետեւյալ Հոդվածը՝ Տէր-Մկրտչեան Կ., Քարոզեաց յառաքեալսն եւ Յոյս յարութեան: «Արարատ», 1902, էջ 113-120:
87. Նկատի ունի հետեւյալ գիրքը՝ Խոսրով Անձեւացի, Մեկնութիւն աղօթից: Կ. Պոլիս, 1730:

88. Տես՝ Երվանդ Տեր-Մինասյանի գրախոսությունները - «Արարատ», 1907, էջ 70-74; «Պատասխան», 1907, էջ 150-154; «Մեր վերջին խօսքը», 1907, 154-157:
89. Նկատի ունի հետեւյալ հոդվածը՝ Գէորգեան Բարդուղիմէոս, Սուլկաւ կամ Սուկաւէտ: «Արարատ», 1906, էջ 127-128:
90. Այս վայրերի ուր գտնվելու վերաբերյալ տես՝ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի եւ Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևան, 1998, Հտ. 4, էջ 51:
91. Զիվելեզով Ալեքսեյ (1875-1952) - հայ անվանի պատմաբան, արվեստագետ, թատերագետ, ՀԽՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ:
92. Տես՝ Լինչ Գ. Փ. Բ. Արմենիա. Путевые очерки и этюды. Пер. с английского Ел. Джусниковской. Т. 1. Русские провинции. Т. 2. Турецкие провинции.- Тифлис: Изд. “И. Е. Питоев и товарищи”, 1910, XXIII+597+VII+675 ր. Այս գրքի այլ գրախոսություններից հիշատակենք նաև հետեւյալները՝ Աղաւելեանց Բաբդէն, Լինչ, «Արարատ», 1914, էջ 85-86; Մինասեան Մ., Լինչ եւ նրա «Արմենիան», «Արարատ», 1914, էջ 87-90:
93. Տես՝ Lynch H. F. B. Armenia: Travels and Studies. Vol. I. The Russian Provinces. Vol. II. The Turkish Provinces. London: Longmans, Green and Company, 1901, XV+470+512 pp.
94. Սաբասիոսը շնորհ եւ հոգու անմահություն պարգեւող փոյուգիական աստված է: Ն. Մառը հայերեն աստված բառը սխալմամբ մակաբերում է Սաբասիոս անունից, որի վրա հենվելով ժամանակին որոշ հայագետներ փորձել են «Հիմնավորել» հայերի թրակա-փոյուգիական ծագման մասին վարկածը:
95. Նկատի ունի Մակար Ա. Թեղուտցի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին (1885-1891):
96. Նկատի ունի հետեւյալ գրքերը՝ Այվազեան Գաբրիէլ, Ուրուագիծ ոգւոյ եւ ընթացից Միիթարեան միաբանութեան Վենետիկոյ: Փարիզ, 1857: Միիթարեանց երազայոյս մէկ կարծեացը քննութիւն: Թեոդոսիա, 1863:
97. Հովհաննես Զամաշրջյան Բաբերդցին Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարք է եղել 1800-1801 եւ 1802-1813թթ.:
98. Պողոս Գրիգորյան Աղբիանուպոլսեցին Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարք է եղել 1815-1823թթ.:
99. Նկատի ունի հետեւյալ գիրքը՝ Հրաւէր սիրոյ: Բան Հրաւէր սիրոյ: Կ. Պոլիս, Տպ. Պողոս Սրապեան, 1820, 43 էջ:
100. Նկատի ունի Կ. Պոլսի Յովհաննէս Զամաշրճեան Բաբերդցի (1802-1813) եւ Երուսաղեմի Թեոդորոս Վանեցի (1800-1818) Պատրիարքներին:
101. Աղբիանապոլսի պայմանագրի 12-րդ հոդվածի տեքստը հետեւյալն է. «Սույն Հաշտության պայմանագրի ստորագրումից հետո երկու կողմերի գորքերի հրամանատարներին անհապաղ կհրամայվի դադարեցնել պատերազմական գործողությունները ցամաքում եւ ծովերի վրա: Իսկ նրանց այն գործողությունները, որոնք տեղի

- կունենան սույն պայմանագրի ստորագրումից հետո, կհամարվեն որպէս թե չկատարված, եւ սույն պայմանագրում բովանդակվող որոշումների մեջ չեն մտցնի ոչ մի փոփոխություն: Նույն կերպով այն բոլոր տերիտորիաները, որոնք այդ ժամանակամիջոցում կնվաճվեն Բարձր Պայմանավորվող Տերություններից մեկի կամ մյուսի զորքերի կողմից, առանց փոքրագույն իսկ հետաձգման կվերադարձեն»: Տես՝ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության եւ սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, Երեւան, 1972, էջ 80:
102. Ավետիք Եվդոկիացին Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարք է եղել 1702-1703 եւ 1704-1706 թթ., իսկ Նահապետ Ա. Եղեսացին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս՝ 1691-1705 թթ.:
103. Այս մասին մասնավորապէս տես՝ Մարիուս Թօրէն, Երկաթէ դիմակով մարդը. Հայոց Աւետիք Պատրիարքը: Կ. Պոլիս, 1870: Կենսագրութիւն Աւետիք Պատրիարքի Հայոց: «Արարատ», 1874, էջ 71-75, 112-116, 150-156, 192-195: Մուշէ վարդապետ, Երկաթէ դիմակը: «Արարատ», 1902, էջ 292-313:Ա
104. Տես՝ Խաչատուր Աբովեան, Պարապ վախտի խաղալիք: Թիֆլիս, 1864:
105. Պերճ Պոռշյանը եղել է Երեւանի նահանգի հայ ծխական դպրոցների թեմական տեսուչ:
106. Նկատի ունի ուսուական տերությունը:
107. Տես մանրամասն՝ Մխիթարեան Աբէլ, Տեղագրութիւն Մարմաշինոյ վանացն ի Շիրակ. Մտորագրութիւն Եկեղեցեաց ինչ յօտն Արագածու: «Արարատ», 1870, էջ 9-13, 45-47, 121-124; Տեղագրութիւն Մարմաշինոյ վանուցն ի Շիրակ: Վաղարշապատ, 1870:
108. Տիգնիսի տեղագրության մասին տես՝ Հայաստանի եւ Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Հա. 5, էջ 91:
109. Նկատի ունի հետեւյալ հոդվածը՝ Կ. Վ. Ա., Ճանապարհորդութիւն ի նահանգն Կարուց: «Արարատ», 1879, էջ 222-230, 306-313, 355-357, 357-365, 380-387:
110. Նկատի ունի հետեւյալ գրքերը՝ Մխիթարեան Աբէլ, Ճանապարհորդութիւն յԱնի: Կ. Պոլիս, 1855; Պատմութիւն մենաստանին Հառիճոյ ի Շիրակ: Թիֆլիս, 1856; Պատմութիւն Հոռոմոսին վանուց ի Շիրակ եւ վանօրէից ոմանց ի նմին տեղագրութիւնք: Վաղարշապատ, 1870; Տեղագրութիւն Մարմաշինոյ վանուցն ի Շիրակ: Վաղարշապատ, 1870: Զալալեանց Սարգիս, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան: Մասն Ա.: Թիֆլիս, 1842: Կ. Վ. Ա., Ճանապարհորդութիւն ի նահանգն Կարուց: «Արարատ», 1879, էջ 222-230, 306-313, 355-357, 357-365, 380-387:
111. Տես մանրամասն հետեւյալ հոդվածները՝ Քաջերունի, Ալէքսանդրապօլից դէպի Կարին: «Փորձ», Թիֆլիս, 1879, թ. 5, էջ 172-192, թ. 9, էջ 106-123; Ճանապարհորդական նկատողութիւնք: 1877, թ. 3, էջ 361-384, թ. 4, էջ 388-406, 1877-78, թ. 2, էջ 330-367, թ. 4, էջ 321-367, 1879, թ. 1, էջ 97-118, թ. 10, էջ 35-53, 1881, թ. 3, էջ 77-91, թ. 4, էջ 79-92, թ. 5-6, էջ 46-62:
112. Տես մանրամասն հետեւյալ գիրքը՝ Սարգիսեան Ներսէս, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայ: Վենետիկ, 1864:

113. Լոռիս-Մելիքով Միքայել Տարիելի (1825-1888): Ռուսաստանի անվանի ռազմական պետական գործիչ, կոմս, Հեծելազորի գեներալ:
114. Կարապետ Արքեպիսկոպոս Բագրատունի (1779-1856): 1808թ.-ից Կարինի առաջնորդ, 1830թ. կազմակերպել էրգորումից հայերի գաղթը, 1837-1856թթ. եղել է Վրաստանի եւ Խմերեթի առաջնորդ:
115. Նկատի ունի հետեւյալ գիրքը՝ Վիրաբիլոս, Ենէական: Թարգմանութիւն Հ. Եղուարդայ վրդ. Հիւրմիւզեան: Վենետիկ, 1845:
116. Նկատի ունի հետեւյալ գրքերը եւ Հոդվածը՝ Խճիճեան Ղուկաս, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեաց: Մեծ Հայք: Վենետիկ, 1822; Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեաց աշխարհի: Հտ. Ա.-Գ., Վենետիկ, 1835: Սարգիսեան Ներսէս, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս: Վենետիկ, 1864: Ձալալեանց Սարգիս, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան: Սասն Ա.: Թիֆլիս, 1842: Միսիթարեան Աբէլ, Ճանապարհորդութիւն յԱնի: Կ. Պօլիս, 1855; Պատմութիւն մենաստանին Հառիճոյ ի Շիրակ: Թիֆլիս, 1856; Պատմութիւն Հոռոմոսին վանուց ի Շիրակ եւ վանօրէից ոմանց ի նմին տեղագրութիւնք: Վաղարշապատ, 1870; Տեղագրութիւն Մարմաշինոյ վանուցն ի Շիրակ: Վաղարշապատ, 1870: Ալիշան Ղեւոնդ, Շիրակ: Վենետիկ, 1881: Գեղամեանց Յովակիմ, Ախալցխայից մինչեւ Անի: «Փորձ», 1879, թ. 12, էջ 106-129, 1880, թ. 4, էջ 56-80, թ. 5, էջ 33-61, թ. 6-7, էջ 50-96, թ. 8-9, էջ 91-128:
117. Անիի Ա. Առաքելոց եկեղեցին կառուցվել է 1004-1031 թթ.:
118. Նկատի ունի Սարգիս Ա. Սեւանցի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին (992-1019):
119. Դեսյատինը ոռուսական չափի միավոր է եւ հավասար է 1, 09254 հա:
120. Նկատի ունի հետեւյալ հրապարակումը՝ Պատմութիւն Սուրբ Խաչին Հացունեաց, զոր էառ ի Հերակլայ կայսերէն Բիւրեղ տիկին Սիւնեաց: «Արարատ», 1888, էջ 399-404:
121. Նկատի ունի Անանիա Ա. Մոկացի (946-968) եւ Խաչիկ Ա. Արշարունի (973-992) Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հուսիկ Արքեպիսկոպոս Տէր-Սովորականի գրական-գիտական ժառանգութիւնը.....5

ԿՐՈՆԱԿԱՆ-ԿՐՈՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

Ծնունդ Յիսուսի ի Բեթղեհմ.....	17
Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց.....	19
Յիսուսի ծնունդը.....	21
Ս. Առողջանոց, Ղետի կարդանաց տօները.....	27
Ս. Լուսավորչի Վիրապ մտնելու տօնը.....	35
Ի՞նչ է ճշմարտութիւնը.....	41
Արի, Աստուած Հարցն մերոց.....	43

ԿՐՈՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կրօն եւ կրօնագիտութիւն.....	51
Օծման իւղ եւ օծումն.....	79
Մեր Եկեղեցական տօները.....	89
«Թարողեաց յԱռաքեալսն» եւ «Յոյս յարութեան».....	93

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Յովիաննես Ը. կաթոլիկոսի մահը եւ Ներսէսի ընտրութիւնը.....	99
Ներսէս Ե. կաթոլիկոսի մահը եւ Սատթեռոսի ընտրութիւնը.....	121
Սատթեռ Ա. կաթոլիկոսի մահը եւ Գեղրգ Դ.-ի ընտրութիւնը.....	141
Յովիաննես Ը. կաթոլիկոսի ազգաբանութիւն.....	163
Պաշտօնեութիւն Հայաստանեաց Առաքելական Ս. Եկեղեցոյ.....	177
Հայրապետական Աթոռի մասին համաօստ տեսութիւն.....	187
Թուղթ Սիմեօնի Սոյ կաթոլիկոսի առ Փիլիպպոս Եջմիածնի կաթոլիկոս.....	219
Անապատականներ եւ վանականութիւն.....	243
Պատասխան.....	345
Սուլքաւ կամ Սուլքաւետի առիթով.....	349

ԴԱՏԳՐՈՒԹԻՒՆ, ԶԵՌԱԳՐԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ, ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ,

ՃԱՄՓՈՐԴԱԿԱՆ ՆՈԹԵՐ

Վաղարշապատի առապարի կամ Չուարթենց Եկեղեցին.....	355
Անցեալ դարերի յիշատակ.....	395
Իմ Նկատողութիւնները Ղեիջանից մինչեւ Ալեքսանդրապոլ.....	403
Իմ Նկատողութիւնները Ալեքսանդրապոլից Ղարս.....	429
Կարսի վիճակի հևութիւնների մասին համաօստ տեղեկութիւններ.....	471
Սագաղաթեայ Երկաթագիր փղոսկրեայ կազմով Աւետարանը.....	503
Երեք ծեռագիր մատեաններ եւ հայ կաթոլիկների միութեան խնդիրը (1810-31)....	509
Վարվար կուսի վկայաբանութիւն.....	537
Ղալի-Բաբայի սեպագիր արձանագրութիւնը.....	539
Աղլի դաշտի սեպածեւ արձանագրութիւն.....	543
Սատենադարան Սայր Աթոռոյ.....	545

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ, ՏԵՂԵԿԱՏԻՈՒԹԻՒՆ

Դատրուակեալ կրօնական ազատութեան առթիւ.....	555
Սեր դպրոցները եւ նոցա ներքին կազմակերպութիւնը.....	573
Կրօնը աշխարհիկ միջնակարգ ուսումնարաններում.....	593
Երուսաղեմ եւ Եգիպտահայոց վիճակ.....	597
Դատասխան.....	603
Երուսաղեմի Սուրբ Յարութեան տաճարի վերանորոգութեան հարիւրամեակը.....	609
Վերջ տարւոյս.....	613
Ազգային Եկեղեցի եվ ազգային տուներ.....	619
Վեհափառ կաթոլիկոսը ու Եղմածնում.....	629
Վեհափառ հայրապետի մեկնումն Ս. Պետերբուրգ թագաւոր կայսրին ներկայանալու համար.....	639
«Արարատ» ամսագրի խմբագրութեան.....	643
Բողոքական Եկեղեցի.....	649
Թրիստոնեական Եկեղեցի.....	651

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Պ. Գևորգու քրիստոնեական վարդապետութիւնը իբրեւ դասագիրք.....	655
Բուխ միոհիթին հայոց Լեհաստանի ընդ Եկեղեցւոյն Հռովմայ.....	673
Բրիտանական Աստուածաշնչի ընկերութեան Սուրբ Գրոց հայերեւ թարգմանութիւնները.....	693
Ազաթանգեղոս: Պատմութիւն հայոց.....	699
Կոչուկ-Յօաննեսօվ Քրիստոֆօր. Արմանական հայոց անձնագիրը Կարասւազարա.....	705
Գրիգոր Սագհմանական թղթերը.....	709
Գեղումի.....	713
«Արմենիա - Խ. Լինչա».....	715
Լ. Մ. Մելիքսէտ-Բեկօվ. Ռուսական առաջնահայութ առ հայու.....	717
Սահմանադրութիւն Հայութ առ հայու.....	719
Լ. Մ. Մելիքսէտ-Բեկօվ. Արմանական հայութ առ հայու.....	725
Հարաւային ռուսաստանի հայերի գաղթականութեան պատմութեան համար Նիստերից.....	729
Օգտագործված գրականության ցանկ.....	741
Ծանոթագրություններ.....	749

«ԱՐԱՐԱՏԻ»-ի ԺԱՌԱԳՈՒԹՅՈՒՆ - Բ

ՀՈՒՍԻԿ Արքեպիսկոպոս ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Էջադրումը՝ Հովհաննես սրկ. Ազնավորյանի
Մրբագրիչ՝ Սիրանուշ Գրիգորյան

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷՇՄԻԱԾՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. ԷՇՄԻԱԾԻՆ - 2009

Չափսը՝ 70x100 1/16, ծավալը՝ 48 տպ. մամուլ,
տպաքանակը՝ 300:
